республиканская БИБЛИОТЕКА им. А. С. Пушкина

АГААР-БОЙДУС НАРЫЫДААН: ажаалданы дүрген доозаалы, мал чеминиң белеткелин уламчылаалы

Республиканың ниитилел-политиктиг солуну

ШЫН

Солун 1925 чылдың август 31-де үнүп эгелээн

№ 190 (14912) 1992 чылдың октябрь 1, четверг

Солунга ат салган шагы 23.00 Чагыдар өртээ 10 коп. Садар өртээ 1 рубль.

ШЕФ ДУЗАЗЫ

Республикада тараа, ногаа ажаалдазы кидин түлүк чоруп турар. Чоокта чаа хар өдевче кирип чааш, ажыл-агыйларга улуг дүвүрелди тургускан. Колхоз, совхозтарга организация, бүдүрүлге черлери, школачылар шеф дузазын көргүзүп эгелээн.

Барыын-Хемчик районнуң 50 ажыг организациялары «Хемчик», «Барлык» совхозтарының шөлдеринче үнүп, шеф дузазын көргүзүп турар. Бо ажылда Ак-Довурак, Кызыл-Мажалык школаларының башкылар, өөреникчилер коллективтери картофель ажаалдазында мактадып турар.

ҮШ-КУДУК — ТАРААЛАҢ ОРАН

«Кызыл-тараачыныда» дүжүт чаагай

Тараа шөлүнден репортаж

Бии-Хем тараа тарыыр, сиген кезер хову-шөлдерлиг, мал одарладыр шынаалар-лыг болгаш сериин тайгаларлыг чер дээрзи ниитизи-биле билдингир. Ынчаарга ол районда онзагай тараалаң болгаш өът-сигенниг черлер бар. Бир эвес тараа өстүрүп бүдүрер бүгү ажылдарны агротехниканың негелделерин бүрүн сагып, эки шынарлыг үрезинни чашкаш, тарааларның ажаалдазын өй-шаанда чорудар болза, ол черлерден кандыг-даа чылда дүжүттүг ап болур. Ол дугайын хөй чылдарның практиказы, шаандагы тараачыннарның дуржулгазы бадыткап келген.

Ийет, Бии-Хемде тараалаң, байлак дүжүттүг черлер ол районнуң кайыңдаа ажыл-агыйында бар. Ындыг черлерниң бирээзинге «Кызыл тараачын» коллективтиг ажыл-агыйның (ону ам ынча деп адай берген, ажыл-агыйларның аттарын солуп, структуразын өскертип чамчыккан улус-тур бис ийин) Туран хоорайдан Саян ындынче чоруткан чазаглыг автоорукту он талазында даглар эдээнден чаттылып баткан тараа шөлдери хамааржыр. Даглар эдээнче оруктан-на көстүп чыдар фермаларның турар черлерин Үстүү-Кудук, Алдыы-Кудук деп адаар. Ынчаар адааны кончуг шын. Шаг төөгүден бээр сүт үнүп чыдар ол черлерниң кара сугларының баштарында кудуктарны кылып каан. Оларның суу кажан безин доңмас. Кудуктарның баарында ховулары Үстүү-Кудук, Алдыы-Кудук ховулары деп адаар. А үшкү Кудук Үстүү-Кудуктуң ындында арттың ажа бээрге, ында чыдар. Ону Артыы-Кудук дээр. Оон ховузунда малга бээр көк-суглалы болгаш өске культураларны тарылга ээлчештирилгезин ёзугаар тарып турар.

Ынчаарга Үстүү, Алдыы кудуктарның делгем шөлдеринге саламгыр мажактыг алдын-сарыг кызыл-тастың салгын айыы-биле чалгып чыдарын автобустар-биле ынай-бээр аргышкан чон магадап чугаалажыр. Ол шөлдерниң тараалаң дүжүткүрү харын кижиниң даа магадады бээр. А ол чаагай тарааны тарып, ажаап ап турган үелерде ында ажылдаан кижилерниң шалыпкын-тудунгуруң, ажылдаан бодамчалыг организастааның кижи магадап ханмас: он-он, чээрби-чээрби тракторлар азы комбайннар бот-боттарының соондан шуужуп алган, кандыг-бир аялгага чагырткан чүве дег, соксаал-турууш чок шимчеп чоруп турар. Дүштеки чем үезинде бир черге шуптузу бөкперлежип чедип кээр, элээн болганда база-ла шуужупкаш чоруптар. Каан хүннерлиг күстүң караңгы дүнелеринде бо шөлдерге тараа кескен комбайннарның, чер чарган тракторларның, тараа сөөрткен машиналарның херелдениң чайнаан оттары сайгылгаанныг бичежек сүүрлар ышкаш кылдыр кижи караанга көстүп келир. Ол «сүүрлар» чүгле ынай-бээр шимчеп чоруп турары-биле онзаланыр.

Бо дээрге механизаторларның ажылын бригада аргазы-биле организастааны ол. «Кызыл тараачынның» адаларының мергежилин салган чоруур эрес-кежээ механизаторлары үк ажыл-агыйы колхоз турган үеден бээр часкы, күскү хову ажылдарын ындыг арга-биле — бригада методу-биле күүседип чаңчыккан. Ол методтуң ужур-утказы мындыг: ээлчеглиг кампанияларгы үезинде бүгү машина-техниканы улуг-улуг шөлдерге мөөнеп тургузуптар — комбайннар он-ону-биле тарааны кескеш азы тавыгалааш туруптар, оон соондан саван бөлүп сараттаар техникалыг механизаторлар улаштыр чоруп орар, а оларның ажаап арыглаан шөлүнге чер чарар трактористер келир. Ажаап алыышкын-биле кады күскү чер андарылгазы улаштыр чоруп турар. Ажылды ынчаар организастап турарының ачызында кандыг-даа улуг хемнээлдиг шөлдүң тараазы үш-дөрт хонукта ажааттынар, андартынар — келир чылын тараа тарылгазынга белен апаар.

Үстүү, Алдыы кудуктарның делгем ховуларынга бурунгу хүн чордувус, ында ажылдап турар механизаторлар, бригадирлер, агрономнар-биле ужуражып чугаалаштывыс.

... Механизаторларның дүштээр үезин бодай аарак Алдыы-Кудук ховузунче углаптывыс. Асфальтылыг орукка үр боор эвес, тараа шөлүнүң бетии ужунга удатказ чок чедип келдивис. Шынап-ла, бистиң бодааныывыс ышкаш механизаторлар дүштеп эгелей берген болду: ээлиг чем сөөрткен автобус тараазын кезип турар шөлдүң шуут кыдыында чедип келген, оон чанында он ажыг комбайн чыскаалдыр туруптан, а бир кезек комбайн шөлдү долганмышаан... Демир кузовтарын тараа төгүлбес кылдыр ыяк чыырыктап каан элээн каш КамАЗ-тар, заправка машиназы база бар. Бир комбайнның чанында сварка ажылдаан тур. Механизаторларның шала улуглары автобус иштинде столдарда. бир чамдыызы даштын бөлүк-бөлүк кылдыр олуруп алган, чемненген турлар.

Даштын турган болгаш автобус иштинде чемненген улус-биле мендилештивис. Оларның хөй кезиин таныыр болдувус, ынчалзажок аныяктарның көвүдээнин эскердип:

— Аныяк механизаторлар немежип турар ышкажыл? — деп дөртен хире чыл механизатор стажтыг Дагбыш Даржайдан чугаа эреп айтырдым.

— Ынчанмайн канчаар, школа доосканы соонда биске дузалакчылап ажылдап келген трактористеривис болгаш комбайнерлеривис ам тускай комбайннар хүлээп алган, улуг комбайнерлер апарган болгай. Дөө ол чоокшулап орар комбайнда таныыр-ла болгай силер. Иван Маадыевич Шагдыр-оол-дыр. Совхозувустуң улуг механиги кижи. Дүжүт ажаалдазы эгелээрге-ле комбайнга олуруптар кижи-ле болгай. Оон дунмазы Слава ам мурнакчы механизатор апарды. Магалыг алышкылар, ажылга кызымак. Мээ улустарым база механизаторлай бердилер — деп, шыңап-ла, чоргаараан сеткилин илереттти. Даржай Родаевич мында ажылдап турар кижилерниң эң улуу.

Бүгү назынында тараа, сигенге ажылдап келген ажылчының хүндүлеп көргеш, совхозтуң дирекциязы эрткен чылын аңаа чаа комбайн хүлээткен. Хоочун кокпа оруун чандыр базар эвес — чаа комбайны-биле өй-тавында ажылдап, өскелерден чыдып калбайн турарын бригадир Николай Иванович Овчаров чугаалааш:

— Мен мастерская четкеш кээйн, сваркалап турар комбайнга херектиг демирлер эккээйн. Артык кезектер шуут чок, боттарывыс эргиде октапкан чүүлдеривисти катап септеп, чаартып ап турар улус-тур бис ийин. Комбайннарның тараа кезер бистери шуут чок, эрги бистерниң сегментилерин адыргаш, дугуруп ап тур бис. Силер агрономувус Сергей Васильевич-биле чугаалажып көрүнер — диди.

Аныяк специалист Сергей Васильевич Кривопуск мал чемнери белеткээр бригаданың ажылын харылап турарын амдыы мендээ чугаалаан кижи. Сигенчилер планын күүседипкен. Силос, сенаж салыр ийи звенону арттырып кааш, боду өске механизаторларын ап алгаш, тараа ажаалдазында ажылдап турар эштеринге дузалажып чедип келгени бо. Ажыл-агыйда механизаторларның ажылын организастааны черле ындыг: силер сигеннер кылынар, бистер тарааныс ажаал деп турар чүве чок — агаар-бойдустуң байдалын көрүп турган, механизаторларның ийи бригадазы сиген, силос-даа кыла бээр, ажаап алыышкынның хайнышкынныг хүннеринде барык шуптузу тарааганга туруптар.

Бригадир-биле чугаалажы бээримге, агроном автобус иштинде чемненип турган механизаторларынга барган кижи. Чемненген улус ээзэжеп эгелээрге, ам-на механизаторларның көжүп чоруур «столовазынче» кире бердим. Чугаакыр повар.

— Маңаа келгеш элээн үр апардынар, чемненип алыр силер бе? — деп. ээлдек эвиден чалай-дыр.

— Ажырбас. Чап-чаа трасса чанында столовайдан чемненип алдывыс. Шынары чүгээр-даа бол, өртээ-ле берге-дир. Бир дугаар албайн, бигус алгаш, оон кырынга шинцель салдырзыш, бир стакан шай алырымга, дөртен үш рубль болду — дээримге, поварым каттырыпты:

— Бисте ындыг эвес, тараачын ёзу-биле кылып алыр чемивистиң өртээ шоолут эвес. Бөгүн лапшалыг мүн, картошкалаан хаван эъди, үске хааргаан чаа капуста эккелдивис. Сүт биле шайны механизаторлар ижер шаа-биле ижер кылдыр кудуп бээр кижи мен. Бо бүгүнүң өртээ он рубль четпес болдур ийин.

Сергей Васильевич бистиң чугаавыска киржип:

— Сигареталар болгаш «Беломорну» мен үлээр болдур мен ийин. Таакпылаар кижиге-ле хүнде бир «Астра» тудускаш, өртээ он беш рубль деп бижип каар кижи мен. Райпо-биле дугурушкаш, оон шай, таакпы баш удур-ла курлап алган бис. Кайын аңаа бээр ийик, артыкшылдыг продуктуларывыс-биле орнап алдывыс. «Черлик азы үш үдүрүм» бартер деп чүве тыпты берген ышкажыгай.

...Ол аразында комбайнерлер уурук-суруктап ажылдап эгелей берди. Чемненип, дыштаныы алган комбайнер кезип турган тараа шөлүнүк бир азыындан кирип алгаш, кескеш чоруптар, даразында келгеннери база ындыг — кымның кымның соонга чорууру хамаанчок. Чүгле бурунгаарлаар-ла, а бир эвес бичии-ле туруптар болзунза, соонда эжиң «ээжээк», базып келир. Бункерге тараа дола бээрге, кестирип бар чыткан черинге туруп болбас, тарааны кыйзы аарак кестирип чоруй, шөл кыдыынче үне бергеш, бир удаа сигналды алгыртыптар, тараа сөөртүр машиналарның кайы-бирээзи ол комбайнче хаптар. Кезип бар чыткан черин кыя кезип үне бээр дээнимде утка-ла бар. Чүге дээрге ол черин кыя кеспейн дорт хаапкаш, баар болза, даравазында кел чыткан комбайнер хенертен кадыр кылдыр ээр, аңаа берге апаар. Тараазы долган комбайнның соондан чоруп орган кижи эжиниң үне берген черин база-ла кыя кезип эрте бээр, ол черин база катап дорттап алырын бодаар.

Сергей Васильевич-биле чугаалажып олурувуста шөлдүң ындыы бажында бир комбайн үш удаа чолдак-чолдак кылдыр медээни этси берди.

— Анатолийниң соляркасы төне берген-дир. Аныяк оолдарның кончуун көрүнерден, амдыы маңаа чемненип тургаш, куттуруп алыр турган-на болгай Сергей, дүргем хавыт — дээш, бистиң чанывыска турган аныяк оолче айытты. Адазы «Кызыл тараачынның» хоочун механизатору чораан, иези ат-сураглыг саанчы чораан Сергей Матин деңги комбайнче хапты.

Ооң ада-иезиниң дугайын бодап келгеш:

— Шагдагы бир Матиннерниң оглу бе?—деп айтырдым.

— Ийе, хеймер оглу-дур. Эрткен чылын он класс дооскаш, оон соонда чолаачылар курузунга өөренген кижи. Ам завправкада ажылдап турары ол. Адазы ышкаш ажылгыр кижи болур хевирлиг, кызымак оол. Чамдыкта хондур безин комбайннар чанындан ыравас...

Аңаа турган кижилер шуптузу ажылдаар черлеринче үнүп, чем эккелген автобус чоруй баарга, агроном-биле ам-на ажыл-агыйның дугайын чугаалаштым.

— Бо чылын ниитизи-биле алды муң гектар черде тараа культураларын тараан бис. Дүжүт хомудал чок болду. Баштай ажааган кызыл-тастың бир гектарындан-на ортумаа-биле 12 центнер дүжүттү ап тур бис. А бо кезип турарывыс Алдыы-Кудук ховузунуң бир гектарындан-на 19 центнерни комбайнерлер ап тур. Мында алды чүс чеден гектар бар Үстүү-Кудукта оон хөй, улуг дизе-ле, үш-дөрт хонукта оо черниң тараазын ажаап аптар бис. Ооң соонда Шивилиг, Ханы-Чоога шөлдеринге баар бис. Артыы-Кудукта суланың эң сөөлүнде ажаар боор бис. Бир эвес улуг бораннавас болза, бүгү тарааны чартык ай чедиргес бүрүн доозуптар бис деп, ол чугаалады. Бо шөлде он сес комбайн ажылдап тур.

Амдыы чаа комбайнерлер-биле чугаалажып тургаш, Моңгуш Байыр-оол, Анатолий Агалин, Александр Лапин, Ензак Борбай-оол дээш мыкаш мурнакчыларны билип алган кижи мурнакчылар дугайын-даа айтыраайн, комбайнерлерниң кылган ажылын канчаар түннеп турарын сонуурттадым.

— Чүгле тонна-биле. Хүнде чеже тонна тарааны комбайндан аппарганын барымдаалаар улус бис. Комбайнер чүдүрүп чоруткан тараазының талонун чолаачыга берип каар. Чолаачы тарааны шаңга деңзиледип дужаар. Шаң эргелекчизи тарааның чеже тонна болганын айтып бижээш, талонну дедир чорудар. Гектар санавас улус бис. Гектар санай бээр болза, чамдык кажар улус тарааны долу бис-биле эвес, а чартыктап-даа кезе берип болур. Тонна барымдаалаарга артык-дуду деп маргылдаа үнмес болгай. Чүге дээрге шөлдүң ортумак дүжүдү билдингир-дир.

— Бо шөлдү кажан доозуптар силер?

— Кежээликтей. Оон соонда Үстүү-Кудукту кестире бээрлер. Чаашкын чагбаза, хондур кезер апаар бис. А турупкан кижилер дыштаныып ап болур. Комбайнерлерниң дузалакчылары эштерин солуп болур улус — деп, агроном ажыт-чажыт чогу-биле бүгү чүвени чугаалап берди. Чүнү чажырар боор? Кижи бүрүзүнүң канчаар ажылдап турары аңаа билдингир-ле болгай. «Ажылда», «дүргеде» деп чагырып-дужаар азы «ону-мону кылып көр» деп диленип чашпыыр чорук чок. Кижи бүрүзү дүжүт ажаалдазынга күзелдии-биле тура соруктуг ажылдаар чаңчылдыг.

...Бот-боттарының соондан дистиннип алгаш, тараа кезип турар комбайннар бистен караккa көзүлдүр-ле ырап бар чорлар. Бо хире эрес эрлер тараазын хар аданче кайын киирер деп бодал-биле бистер чоруувус уламчылаптывыс.

Сандро МААДЫ,
«Шынның» корр.

Медээлер

Чөөн-Хемчик. «Тыва» коллективтиг ажыл-агый бүдүрүлгези бүгү күштү дүжүт ажаалдазынче углаан.

Даглар баштарында кестүп келгилээн хар ажыл-ишчилерин дүжүттү дүрген, кыска хуусаада ажаап алырынче далаштырган. Ажыл-агый 30 гектар черге тараан картофелин бүрүн ажаап алган болгаш үрезинге шыгжаан. Арткан картофельди албан, организация черлеринге болгаш ажылчыннарга садып-саарган. Ол ышкаш 250 гектар арбайны ажаап четтигипкен болгаш 300 ажыг тонналы топ шанда сөөртүп алган.

Дээр бүргеп, чүдерээнниң түннелинде хар чагган. Хайыраан 320 гектар кызыл-тас хар адаанче кирген. Бир эвес ол олчаан ажаап алдынмас болза, ажыл-агый улуг когаралга таваржыр. Ынчалза-даа тараажылар аас. Каан хүнү маңаа турарлар. Хар эрий бээрх [illegible], ону ажаап алырының бир магадылалы бар.

БИР КИЛОГРАММДА 15 РУБЛЬ

Кызыл район. Ногаа ажыл-агыйлыг «Кара-Хаак» ажыл-агый бүдүрүлгези бо чылын 40 гектар черге капуста тараан.

Оон хөй кезиин ажаап апкан. Дүжүт бир гектардан 250 центнер болуп турар. Ону колдуунда бот-орулга-чарылгалыг аренда керээзи-биле ажылдап турар ийи звено ажаан, харын-даа ол-ла шөлден ону садып-сайгарып турары амгы рынок үезиниң негелдезинге дүгжүп турар. Ылангыя Татьяна Чарашпайның звенозу эки ажылы-биле шылгараан.

Кызыл хоорайның болгаш Кара-Хаак суурнуң чурттакчылары капустаны оон барып садып ап турар. Бир килограммының өртээ — 15 рубль. Өртээ аар деп турза-даа, чоннуң садып ап турары ажыл-агыйга орулгалыг берип турар.

(Бистиң корр.).

ТАҢДЫДА КАНДЫГЫЛ?

Таңды — Тываның эң тараалаң болгаш сиген-шөрбииниг районнарының бирээзи. Бо район моон мурнунда үелерде тарааны болгаш мал чемин белеткээр талазы-биле республиканың мурнуку черин каш удаа эвес келген. Оон түңнелинде районнуң ажыл-агыйлары маңгыш сүт саап алыр талазы-биле ат-сураглыг турган. Таңдыжылар бо адыы катап эгидер дээш бар арга-шурлавырларны ажыглап, бо хүннерде дүжүт ажаалдазын дүргедедир, ынчаа уткуштур четчир санныг ниизи-бүрү мал чемин курлавырлап алыр дээш улуг күштү үндүрүп турар. Ындыг-даа болза бо чылдың чайынның баштайгы айларында кончуг үргүлчүлелдиг кандааштың болган түңнелинде, районнуң ажыл-агыйларының чамдык девискээрлеринде тараа болгаш мал чеми шоолуг эки үнмээн. Оон соонда август айның ийиги чартыындан эгелеп агаар-бойдус соок, улаштыр чаъстаан түңнелинде тараа бышпаан, сиген белеткелинге болгаш дүжүт ажаалдазынга улуг шаптыктаашкынны болдурган. Районнуң тараажылары болгаш сигенчилери бо берге байдалдар турза-даа, эки хүннерни ажыглап, хову-шөлдерде ажылды дүрген доозар дээш бүгү күштү углап турар.

Бо хүннерниң байдалы-биле алыр болза, районда дүжүт ажаалдазы болгаш мал чеминиң белеткелиниң байдалдары кандыгыл? Ам ону элээн каш сан-чурагайлардан көрүп, деңнелгени кылып көрээлиңер.

КАРТОФЕЛЬ БОЛГАШ НОГАА АЖААЛДАЗЫ

Район ниитизи-биле амга чедир 88 гектар шөлде картофельдиң дүжүдүн ажааган. оон 8560 центнер продукцияны алган. Эң хөй картофельди «Сосновское» дуржулга-бүдүрүлге ажыл-агыйы олурткан. Оларның ам ажааган ниити шөлү — 54 гектар. Ол дээрге арткан совхозтарның шөлүн каттыштырарга безин оранчок улуг чер-дир. Ынчангаш ажыл-агый оон амга чедир 5400 центнер «ийиги хлебти» ажаап алган. «Шаңгаа» акционерлиг ниитилел бо ажылды өскелерге бодаарга, дыка орайтадып, амдызында чүгле 2 гектар шөлден ажаалдаты кылган болуп турар.

Ноганы районнуң чамдык совхозтары ажаарын уламчылап турар. Чиңгээ, С. К. Тока аттыг совхоз 5 гектар шөлдең 400 центнер ноганы ажаап ап, ону садыг-магазиннерже чамдыызын чоруткан. «Сосновское» дуржулга-бүдүрүлге ажыл-агыйы 7 гектардан ноганы ажааган-даа болза, оон продуктулуг чоруу бо удаада эвээш болган — 150 центнер ногаа дүжүдүн алган. Бо талазы-биле «Россия» совхоз шоолуг чер албайн, 3 гектардан 30 центнер ноганы ажаап алган болуп турар.

ТАРАА АЖААЛДАЗЫ

Районнуң 6 ажыл-агыйларының шөлдеринде бо кол ажыл сөөлгү үеде элээн шуудап турар деп болур. Район 24780 гектар черниң тараазын кескен. Бо ажылда «Революцияның чалбыыжы» совхозтуң механизаторлары мурнап турар. Олар ниитизи-биле 7460 гектар шөлдүң тараазын ажаап апкан. Оон соонда «Межегей» коллективтиг бүдүрүлгениң тараажылары чоруп турар.

МАЛ ЧЕМИНИҢ БЕЛЕТКЕЛИ

Районнуң ажыл-агыйлары сиген болгаш сенаж белеткелин колдуунда-ла чартыы күүседип апкан. Бо ажылдарда «Революцияның чалбыыжы» болгаш С. К. Тока аттыг совхозтар эки темпилиг чоруп турар. Силос салыр ажылды «Россия» совхоз эки чорудуп, планын 107 хуу күүседкеш, ам-даа ону курлавырлап турар. Бо мал чемин белеткээринге «Шаңгаа» акционерлиг ниитилел озалдап турар.

Бо хүннерде районнуң хову-шөлдеринде ам-даа дыка хөй картофель, ногаа болгаш тараа чыттышаан. Ынчангаш ону хар дүшпээнде, дүрген ажаап алыр дээш районнуң администрациязы чаа тодаргай хемчеглерни ап турар.

1992 чылдың октябрь 1 — хуужудулга талазы-биле документилер киирериниң хуусаазы

ХУУЖУДУЛГА ЧЕКТЕРИ: ам-даа белен эвес

Россия Федерациязынга хуужудулга чектерини системазын 1992 чылдың октябрь 1-ден эгелеп күштүг болдуруп киирер дугайында Россия Федерациязының Президентизиниң Чарлыы бар болгай. Ол Чарлыкты ёзугаар Россия Федерациязының хамаатызы бүрүзү бир хуужудулга чегин алыр эргелиг. Ынчангаш хуужудулга чектерин 1992 чылдың октябрь 1-ден декабрь 31-ге чедир бээр ужурлуг.

Хуужудулга чектери деп сөс чаа тыптып келген болганда оон ужур-утказын, кажан, кайын алырын, ол чектерни чүү чүвеге ажыглаарын айтырган чагаалар редакцияга хөй-биле кээп туруп берген. Ол чөп. Ону солуннуң номчукчуларынга тайылбырлап чедирери-биле Тыва Республиканың Күрүне өнчүзүн эргелеп башкарар талазы-биле күрүне комитединиң даргазы Яков Васильевич САРБААДАН айтырыглар салып харыы алган ужурувус-даа ол.

Чазак кежигүнү-биле интервью

— Яков Васильевич, хуужудулга чектерин чонуң ап эгелээр хүнү бөгүн болгай. Чөгле ынчаш хуужудулга чектериниң дугайында чон эки-ле билбейн турар. Бо талазы-биле тодаргай тайылбырдан берип көрүнерем?

— Россия Федерациязының Президентизиниң Чарлыын ёзугаар хуужудулга чектерин бо чылдың октябрь 1-ден эгелеп күштүг болдуруп киирген чүве. Чогум хуужудулга чектери деп чүл, ону канчаар ажыглаар чүвел деп айтырыгларның чонуң эки-ле билбейн турары чөп. Бо дээрге чаа чүүл-дүр. Чек деп сөстү улам тыважыдып чугаалаар болза, хуужудулга акшазы деп-даа адап болгай-ла. Чек дээрге-ле дөмей акша ышкажыл. Хуужудулга чектерин Россия Федерациязының хамаатыларынга халас бээр. Бүдүрүлге черлерин, оон салбырларын, оон өнчү-хөреңгизин, а ол ышкаш акционер ниитилелдериниң болгаш өнчежилгелериниң акцияларын садып алырынга ол чектерни ажыглаар. Хуужудулга чектерин садып ап-даа, дедир садып-даа болур. Оларны рар бүдүрүлгелериниң акцияларын болгаш өске-даа эт-хөреңгилерин садып алыр эргелиг болур сен. Хуужудулга чеги-биле хуужудуп турар объектиниң өртээн долузу-биле, азы өртээниң чартыын-даа төлеп болур. Ону акциялар садар дугайында тускай Дурумда айтып каан.

— Хуужудулга чектерин кымнар ап болур эргелигл?

— Россия Федерациязының девискээринде доктаамал чурттап турар хамаатылар оларның хар-назыны, ап турар орулгазының хемчээли хамаанчокка, а ол ышкаш ам даштыкы дең адап турарывыс күрүнелерде шериг албаны эрттирип турар шериг албанныглар хуужуткан чектерин ап болур эргелиг. 1992 чылдың октябрь 1-ниң бетинде төрүттүнген бичии чаш уруглар база алыр эргелиг. Октябрь 1-ниң соонда төрүттүнген бичии уруглар келир чылын хуужудулга чектерин алыр. Бистиң Тыва Республиканың чижээн ап көрээл. Бистиң республикадан дыка хөй студентилер чурттуң өске хоорайларында өөренип турар болгай. Олар база-ла хуужудулга чектерин алыр. Кем-херек үүлгеткен, херек эрттирип турар кижилеривис база бар болгай. Олар база-ла ындыг чектерни алыр эргелиг. Мынчап келирге кижи бүрүзү күрүнениң өнчү-хөреңгизинден бодунуң эза чогуур үлүүн ап турары ол ышкажыл. Ону мынчаар билип алза эки боор.

Россия Федерациязындан өске черлерде чурттап турар азы тур ында ажылдап турар хамаатыларывыс Россия Федерациязынга доктаамал чурттазы-биле кежуп келген соонда хуужудулга чектерин алыр эргелиг. Ынчалза-даа хуужудулга чеги күштүг болуп турар үеде кежуп чедип кээр болза, ап болур эргелиг дээрим ол-дур ийин.

—Хуужудулга чектерин алырының чуруму кандыгыл?

— Хуужудулга чектерин алыр эргелиг кижилерниң даңзызын хамаатыларның чурттап турар черлериниң айыы-биле тус чер чагыргазының органнары тургузар. А Россия Федерациязының девискээринге болгаш өске-даа черлерге шериг көжектериниң командылакчылары тургузар. Тус чер чагыргазының органнарының тургускан даңзызын ёзугаар чер-черде ажаалга банкылары хуужудулга чектерин бээр. Ындыг чектерни алыр дээш кижи ол кижи ылап-ла бо дээш бадыткаан туразо документини...

(Уланчызы 2-ги арында.)

КЫРГЫЗСТАНДАН ДЕЛЕГАЦИЯ

Кыргызстан Республиканың Дээди Совединиң делегациязы дүүн Кызылда чедип келген. Үк делегацияны Кыргызстан Республиканың Дээди Совединиң Даргазы М. Ш. Шеримкулов баштап чоруур.

Тыва Республиканың Дээди Совединиң Даргазы К. А. Бичелдей делегацияның бөгүн хүлээп алыр болгаш чугаалажыышкыннарны кылыр.

Үк делегация Кызыл хоорайның турасказалыг, төөгүлүг черлеринге баар болгаш чамдык бүдүрүлгелерниң ажыл-ижин сонуургаар.

А даарта Улуг-Хем район баткаш, Эйлиг-Хем суурга чедер. Аңаа чоннуң амыдырал-чуртталгазы болгаш чаңчылдары-биле таныжар.

Билип алыксап тур мен

ӨӨРЕДИП АЛГАН БОЛЗУМЗА

№ 167 «Шын» солунда «Тыва-Америк харылзаалар» деп эге парлаттынганын сонуургап номчудум. Бистиң Тыва Республикавыс даштыкы чурттар-биле харылзажып, ужуражыышкыннарны кылып турары кончуг өөрүнчүг-дүр. «Тыва-Америк харылзаалар» деп материалга «Чоокку үеде АКШ-ка бистиң Тывадан экономика, культура, бизнес болгаш өске-даа мергежилдер аайы-биле студентилер белеткээр аргалар дугайын база тодаргай чугаалашкан» дээн-дир. Мээң бо чылын 11 класстың чүгле 4-5 демдектерге дожаан оглум бар.

Школаны эки дооскан-даа болза, ол бо чылын кайы-бир-даа дужаавааан. Бодунуң күзели чолаачы болур мен дээр чолаачы болуру база эки-ле-дир. Ынчалза-даа кандыг-бир өөредилгеден чедип алган болза деп бодаар-дыр мен. Чолаачыга кижи бүрүзү өөренип ап болур болгай, күзээр болза. Ынчангаш мен оглумну бо солунда бижип каан мергежилдерниң кайы-бирээзинге өөредип алган болзумза деп бодаар-дыр мен. Эки өөредилге, чурумнуг ооддарым амдыгаштан шилип алгаш, өөредип чорутса кончуг-ла эки-дир ийин. Ону чогум кайы чер шиитпирлээр ирги?

Энге АЛДЫН.
Ак-Довурак хоорай.

ХУУЖУДУЛГА ЧЕКТЕРИ: ам-даа белен эвес

(Төнчүзү. Эгези 1-ги арында).

көргүнер. Хуужудулга чектерин берип турар үеде Ажаалга банкызының ажылдакчызы ол чектерни канчаар ажыглаар дугайында чурумун чекти ап турар кижиге тайылбырлап бээр ужурлуг.

— **Хуужудулга чектерин канчаар ажыглаарыл? Бо дугайында солуннуң номчукчуларынга тайылбырлап берип көрүңерем, Яков Васильевич?**

— Ол чектерни кайы-даа черге алган болзунза, ону Россия Федерациязының бүгү девискээринге ажыглап болур сен. Хуужудуп турар объектилерни, а ол ышкаш түскай жыттаан инвестиция фондуларының акцияларын ук чектер-биле садып ап болур. Ону бирги эээр чугаалаарга, хуужудуп турар бүдүрүлге черинге хуужудулга акшазын узун хуусаалыг кирииштир салып каап болур-дур ийин. Хуужудулга чектери дээрге-ле күрүнениң үнелиг саазыны боор турар. Федералдыг болгаш күрүне өнчүзү боор турар бүдүрүлгелерниң хөреңгизин садып алырынга ону ажыглап болур-дур. Чер участоктарын, чурталга фондузу болгаш шимчевес объектилер садып алырда, хуужудулга чектерин ажыглап болбас.

— **Хуужудулга чектерин кажан эгелеп ап эгелээр турган бис?**

— 1992 чылдың октябрь 1-ден декабрь 31-ге чедир бээр кылдыр доктааткан чүве болгай. Кажан чекти ап турар үеде ону ап турар кижи Ажаалга банкызының ажылдакчызынга ону бижип бергени дээш туда акша база төлээр. Ынчалза-даа шериг албаны эрттирип турар кижилер база шериг тудугжулар, уруглар бажыңнарында турар бичии уруглар, назылап кыраан кырганнар бажыңнарында болгаш инвалидтер бажыңнарында турар хамаатылар ындыг акша төлевес. Хуужудулга чектерин Ажаалга банкыларының албан черлери хуужудулга чектериниң системазын күштүг болдуруп кирер талазы-биле девискээрлер аайы-биле тургузуп каан комиссияларның чорудуп берген данзызын ёзугаар бээр.

— **Чамдык кижилерни дыңнаарга, хуужудулга чектерин анаа акша-биле безин деңней берген турар боор чүве-дир. Харын-даа уруг-дарыымның кудазынга белекке бээр мен деп чугаалап-даа турар кижилер бар. Соңгаар. Саян ажыр садыптар мен дээр-даа кижилер бар. Бо дугайында чүнү чугаалап болур силер?**

— Чоңга бээр деп турар чектерниисте анаа акша-биле домейлежип турар чүүлдери бар харын. Хуужудулга чектерин алган соонда, ону кайчаарын-даа боттарыңар-ла билип алаар силер. Оларны садып-даа болур. Дөргүл-төрел аайы-биле бир-бирээзинге дамчыдып, белекке-даа берип болур. Ол дээрге боттарыңарның хуужудулга чектериңер ышкажыл. Борта мындыг чижектен-даа ап көрээли. Чижээ, Кызылдың пассажирлер аргыштырар автобүдүрүлгезин хуужудуп турар дийик. Бо автобүдүрүлгениң акцияларын (хуужудкан бүдүрүлге орулгазындан улуг акша алырының үнелиг саазыны) садып алыр деп барган-дыр силер. Ынчалза-даа мону билип алза чогуур. Алганнар хуужудулга чектери-биле ол акцияларны садып-даа алырынарга ол дораан-на силерге орулга бербес болдур эвеспе. Акции садып алыры дээрге-ле өске бүдүрүлгениң ээзи алаар арганы алыры болур чүве-дир ийин. Ынчангаш силерниң садып алган акцияларыңарның силерге бээр орулгазы хуужуттунган бүдүрүлге чериниң кайы хире орулгалыг ажылдаарындан хамааржыр-дыр ийин. Аргалыг-ла болза, шыырак дээн бүдүрүлгелерниң акцияларын садып алырын кызыткаанынар дээре. Хуужудулга чектерин ап алгаш, ону дүрген-не саарын корудуптарынче далашкан херээ чок. Аргалыг-ла болза, орулга кивирип аптар черлерниң кертү тургаш, шак ындыг шыырак черлерниң акциязын садып ап болгай. Бүдүн чыл дургузунда кандыг-даа өскерлиишкин боор болгай.

— **Бөгүн октябрь 1-дир. Ужурунда бистер хуужудулга чектерин бөгүнден эгелеп ап эгелээр ужурлуг хамаатылар-дыр бис. Бо талазы-биле бистиң республикада байдал кандыгыл?**

— Чектер алыр кижилерниң данзызын тургузары дыка саадаан. Хамаатыларның чурттап турар черлериниң аайы-биле данзыларны районнар, хоорайлар аайы-биле мынчага чедир четче тургуспаан боор турар. Ону чажыргаш-даа канчаар. Бистиң республикада хуужудулга чектерин күштүг болдуруп кирер талазы-биле республика комиссиязы ажылдап турар чүве. Районнарда база шак ындыг комиссиялар ажылдап турар. Ол комиссиялар хамаатыларның данзызын чурттап турар чериниң аайы-биле тургускаш, ажаалга банкыларынга кирер. Дыка хөй районнар болгаш Кызыл хоорай хамаатыларының данзызын ам-даа кирип четтикпээн. Чарлык ёзугаар чектерни бөгүнден, октябрь 1-ден эгелеп бээр ужурлуг турган бис. Ол бүтпейн барганы ол. Ол чектерни бээр хуусаазын соңгаарладыр ужурга таварыштывыс. Чүгле бистиң республикада ындыг бе дээрге Россияның өске-даа республикаларында, область, крайларында байдал база нарын боор турар. База-ла данзы тургузуп чадап турар чүве чорду. Дүүн чаа Москва-биле база чугаалаштывыс. Ниитизи-биле Россия Федерациязында хуужудулга чектери бээри саадап турар боор чүве-дир. Ажыы-биле чугаалаарга, комиссияларның багай ажылы-дыр. Данзыны тургузуп алган белен районнар база бар харын. Чөөн-Хемчик, Сүт-Хөл, Тес-Хем, Каа-Хем районнар данзыларны колдуунда-ла тургузуп апкан. Тожунуң тайга-сыыннарында ажылдап, чурттап чоруур ивижилерниң база чедип чадап турар. Ыраккы коданнарда малчыннарывыс база бар болгай. Оларга чедип, данзы тургузуп турда, хөй үе-шак эртип турары ол чүве-дир ийин.

Оода-ла баштайгы данзыны чурттап турар чериниң аайы-биле тургузуптар чүве болза, бо ажыл дүргедей бээр-дир ийин. Кижи бүрүзүнге барбайн-даа барып болур-ла ыйнаан. Чурттап турар, кирип бижиткен чери бар-ла болгай. Ону база өөрениң көрзе чогуур. Соңгулда участоктарының аайы-биле данзы тургузарын организастаан. Данзы ам-даа белен эвес болганда, хуужудулга чектерин октябрь 1-ден эгелеп берип шыдавайн бардывыс. Ынчангаш октябрь 12-ден эгелеп берип эгелезиивиссе, экизи-ле ол боор. Күрүнениң өнчү-хөреңгизин хуужудуп алырынга хамааты кижи бүрүзү киришкени дээш чектерни үндүрген.

— **Хуужудулга чектерин ап-даа алгаш, чамдык кижилер ону каяа, канчаар сайгарып алырын эки билбес болгай. Бо дугайты чүнү чугаалап болур силер?**

— Инвестиция (кандыг-бир бүдүрүлге черинге акшаны узун хуусаалыг кирииштир салыр) фондузу тургузуп тур бис. Орта чегин тудуп алгаш чеде бергеш, ол фондунуң акциязын садып ап болур сен. Ол фонд чери силерниң чегиңерни садып алгаш, бир бүдүрүлге черинден акция садып алыр. Саян артында бүдүрүлгелерден-даа акция садып алгай-ла. Ол фондунуң кылыр ажылы-дыр. Хуужудулга чегин тудуп алгаш, ону кайнаар ажыглаарын дилеп, баш ыжып турбас болур-дур сен ийин. Сээн орнуңга ол фонд чектериңни саарып, хуулдуруп каапар. Ол чек алган кижилерге дуза-ла-дыр.

— **Хуужудулга чектери садып алыр дээш соңгаартан, Саян артындан улустар кээп турар апарган деп чугаа база үнүп турар болдур эвеспе. Чектеривисти ийи-чаңгыс алыксак-чиксек кижилерге садыптарывыска болур бе? Шак ындыг кижилер байып туруп бербес бе?**

— Чек алган хамааты кижиниң ону канчаар сайгарып алыры бодунуң эргези-дир. Ынчалза-даа хеле-бүдүү кижилерге чектеривис сатпас болза эки. Чектер садарынче далашкан херээ чок. Чамдык кажар кижилер чиик өртек-биле садып апкаш, байып база болур. Хуужудулга чектерин садып, белекке берип болур. Хуужудулга чегинге кижиниң адын, фамилиязын бижип каан болур. Хуужудулга чектерин чүгле күрүне өнчү хөреңгизин хуужудуп алырынга ажыглаар херек.

— **Сөөлгү чаңгыс айтырыг. Хуужудулга чектери Тывада чедип келген бе? Бир эвес чажыт эвес чүве болза, бөгүнге чедир чеже чек келгенил?**

— Хуужудулга чектериниң чамдызын алдывыс. 160 муң кижиге бериптер чектер бисте чедип келген. Ону данзызы белен черлерге, районнарга бөгүн-даа болза берип болур бис. Амдызында келген чектерниң ниити саны ол-дур. Хуужудулга чектери ам-даа келир. Ажаалга банкыларында хамаатыларның данзызы четче кирбейн турарындан ол чектерни үлевейн тур бис.

— **Тайылбыр бергениңер дээш четтирдим, Яков Васильевич.**

Маңнай-оол ОЮН интервью кылган.

Бии-Хемден медээлер

ДЕМНИГ БОЛУРУН ДУГУРУШКАН

Район Советиниң президиуму хуралынга арагалаар, кем-херек үүлгедир, оорлаар чорукка удур демиселди күштелдирериниң дугайында айтырыгны чугаалашкан. Районнуң иштики херектер килдизиниң начальнигиниң оралакчызы Н. Н. Бутор анаа илеткел кылган. Арагалаар, кем-херек үүлгедир, оорлаар чоруктар сөөлгү үеде Бии-Хем районнуң девискээринде көвүдээнин ол демдеглээш, милиция ажылдакчылары, хөй-нитиниң организациялары ону болдурбас дээш кандыг хемчеглерни ап келгенин чугаалаан.

Илеткелчи болгаш хуралга санал бергеннер кем-херек үүлгедир чорукка удур чорудуп турар демисел ам-даа кошкак болуп турарын айыткан. Милиция ажылдакчылары, ажыл-агыйларның удуртукчулары, хөй-нити организациялары бо багай чылып калган чаңчылды болдурбас дээш бир демниг хөделип ажылдавайн турар. Профилактика хүннерин, рейдилер эрттирерин эвээжеткен. Улусчу дружина ажылдавайн турар. Арагалаар, ажылдаар хөңнү чок улуг-даа, аныяк-даа кижилер-биле ажылды чорутпастаан. Оон аңгыда аныяктар, назы четпестер ортузунда өөредилге, кижизидилге ажылын экижидери негеттинип келгенин хуралдың киржикчилери чугулага көргеннер.

Президиум хуралынга айыттынган четпестерни эдериниң талазы-биле хемчеглерни ажылдап кылган. Ону боттандырар дээш район Совети, хоорай, кодээ Советтери, административ органнар, хөй-нити организациялары, ажыл-агыйларның удуртукчулары ажылдап турар.

МАЛ ЧЕМИ ЭЛБЕК

Бо чылын районнуң девискээринге чайгаар үнген сигеннерниң болгаш тараан мал чеми культураларының үнүжү дүжүдү чаагай болган. Ынчангаш совхозтарның ажылчыннары четчир саныы мал чемнерин белеткеп алырынче кичээнгейни салган. Мал чемнери белеткээр бригадаларны тургускаш, ында техниканы, дериг-херекселдерни, мергежилдиг механизаторларны бижыглаан. Оон түңнелдери багай эвес болуп турар.

Сенаж салырынче районнуң езугаар алырга, район 50 чылын 12163 тонна сигенни белеткээр тургаш, 7656 тонназын кылып, планын 63 хуу күүсеткен. «Ээрбек» совхоз өске ажыл-агыйлардан мурнай сиген белеткээр даалгазын 125 хуунга боттандырган. Тодаргайлаарга, 1200 тонна сигенни сараттап алган. Ийиги черде «Кызыл тараачын» совхоз чоруп орар. Ажыл-агый 2250 тонна сигенни белеткээр тургаш, 2012 тонна чедире берген, планын 79 хуу күүсеткен. Ол ышкаш «Бии-Хем» совхозтуң сигенчилери чедиишкинниг ажылдап турар.

Сенаж салырынче районнуң совхозтары кичээнгейни салып турар. Район 13822 тонна сенажты салыр планныг тургаш, 11719 тонна чедирип, бердинген онаалданы 84 хуу күүсеткен. «Өөк», «Хадың» совхозтар сенаж салырының планныг онаалдаларын 2-3 катап ажыр күүсеткен. «Кызыл тараачын» совхоз 3 муң тонна сенажты салгаш, бердинген даалгазының чартык хирезин белеткээн.

Таан-оол ХЕРТЕК.

Редакцияга харыы

КИЖИ МЕГЕЛЭЭРИН БОЛДУРБАС

Өртек-үне өзерге, анаа садып алгаш, оон боттарынга орулга-ажык үндүрүп алыксаарының күзел-чүткүлү база өскен. Ындыг чижектериниң бирээзинге чамдык садыг-магазин организацияларының чоннуң бүрүде херегээ эъш-чем болгаш өске-даа бараан-нарын шыгжатта тудуп-тудуп, оон үндүрүп садып турары хамаарыштырып болур. Ол дугайында бистиң номчукчуларывыс каш-даа мегелеп келген. Чижээ, Чөөн-Хемчик районнуң Чадаана хоорайда садыг-магазин черлеринге үр чыткандан үрелип, дүдүй берген эъш-чем бараанарын хөй-биче садып алыкчылар садып алгаш, хораннанып ургаанының безин фактылары бар. Ол дугайында бистиң кижикчилеривистиң бирээзи Александр Моңгуш Чадаана хоорайдан улуг дүвүрел-биле бижээн. Бис оон материалын март 31-де үнген «Шын» солунга «Рынок болгаш кадыкшыл» деп рубриканың адаанга «Чүнүң ылазыл?» деп эгелиг парлап үндүрген бис.

Ол үеде Чөөн-Хемчик районга шыгжаар черлерге чоруур үе-хуусаазын эртип чыткаш үрелип, дүдүп, жыы берген эъш-чемни садыглаарга үндүрүп саткандан 50 ажыг кижи, оон иштинде колдуу чаш уруглар ижин-шөлүнүү аарыгларынга алыскан. Автор ук чагаазынга тодаргай фактыларны киирген. Чоннуң кадыынга хора чедирип турар шак ындыг четпестерни болгаш садыг дүрүмнериниң хажыдыышкыннарын хынап көөрүн солуннуң редакциязы чогуур черлерге дааскан турган. Хыналданың хуусаазы узадыр берген-даа болза, Тыва күрсадыг инспекциязының эргелелиниң хынап эккелген түңнелдерин номчукчуларга чедирип көрээли. Ол дээрге Тыва тепкооптуң болгаш санэпидстанцияның хыналдалары база болганын немей дыңнадып каалы.

Күрсадыг инспекциязының Тыва эргелелиниң начальнигиниң хүлээлгезин күүседип турар Валентина Емельяновна Михайленконуң ат салган харыызы моон адаанда парладывыс:

«Бо чазын, апрель 1-ниң хүнүнде Күрсадыг инспекциязының Тыва эргелелинге республика прокуратуразының ажылдакчызы А. Д. Хададаназин ат салганы даалга келген. Ында айытканы-биле А. Моңгуштуң «Рынок болгаш кадыкшыл» деп рубрикалыг материалында фактыларның заңы хыналдазын кылырын дааскан болган.

«Шын» солунга парлаттынган материалда киирткен фактыларны хынаары-биле Күрсадыг инспекциязының эргелели комиссияны үндүргеш, август 3-тен 7-ге чедир хыналданы Чөөн-Хемчик райпозунуң садыгларынга болгаш хөй-нитиниң чемненилге черлеринге чорүткан. Чоңга үе-хуусаазы эрте берген, оон уржуу-биле үрелип-баксыраан эъш-чем бараанарын садып турганының фактылары бадыткаттынган.

Чадаана хоорайның «Зеленый», «АТБ», «Березка», «Офицерский», «Дуэль», «Универсам» магазиннериниң ге сайгарар ужурлуг хуусаазы эрте берген чамдык бараннарны садыг делгиирлеринден ап кагдырган. Чижээ, туриуга берген 402 шил хейлиг сүт, дүдүксүй берген 24.13 кг ак-саржаг узун, дүдүп баксыраазындан аксы чара тевер дей берген 100 банка дузаан огурецти база өске-даа дузаан ногаарларының мынчаар үрели берген банкаларын, 108 кг ажып эгелээн вафлини, оон аңгыда конфета аймаа, курган каткан печенье, мармелад, пряник болгаш өске-даа продуктуларның чоңга садып саарарын хораан.

Садып алыкчыларга чүгле үрелип-баксыраан эъш-чем садып турган эвес, оларны оон кырындан мегелеп мелчүп турарының фактылары база илереттинген. Деңзилээш, хаптап каан бараанарның чамдызының граммы четпес болган.

Өртек өзер мурнунда-ла чиигеттинген бараанарны өртээн катап өстүрүп алгаш, садып турганы база илерээн. Чижээ, эр улустуң плажын 2 муң рубльге садып турган, думчук аржыылдарын 10 катап өстүрүп алган болган, дайынар резинканы шынарының дугайында документ чокка хуу кижиден хүлээп алгаш саткан. 71 рубль өртектиг печеньени бир килдэ 90 рубль кылып алгаш, садып алыкчылардан 12010 рубльди артыкка чыып алган болган.

Хөй-ниитиниң чемненилге черлеринде база хажыдыышкыннар эндерик болган. Ол дугайында түскай хыналда документилерин тургускан. Чемниң өртээн артыкка өстүрүп ап турарындан аңгыда, оон шынары база чавыс, ассортиментизи элбек эвес.

Күрсадыг инспекциязының хыналдазының түңнелдери-биле хемчеглер алдынган, түс чер бюджединче 100 хуу торгаалды — 42.818 рубльди Чөөн-Хемчик райпозундан тырткан. Бурууулуг улуска хемчег көргүзерин райпога дааскан, ынчалза-даа бо хүнге чедир ол талазы-биле материалдар бисте келбээн. Хыналда материалдарын Тыва төпкоопка дамчыдып берген».

РЕДАКЦИЯДАН: Бистиң номчукчуларывыстың дыңнадыгларынга хамаарыштыр хыналданы чорударынче кичээнгей салган республика прокуратуразынга болгаш Күрсадыг инспекциязынга четтиргенивисти илередир-дир бис. Оон-биле чергелештир хыналданы озалдап чорудуп турганы арай-ла таарымча чок хире. Колла чүве — кижилерниң кадыы, оон иштинде бичии уруг-дарыгның кадыкшылынга хора чедирип турар четпестерге эптежир арга чок болгай. Өске-даа районнарда ындыг четпестерни шуут чок дээри берге, ынчангаш ында чурттап турар чон негелделиг болуп, түс черлерде харысалгалыг организациялар мурнунга айтырыгны чидиг-биле тургузар херек. Түс черлерде кандыг-даа ведомствонуң организациялары — дарый хемчеглер алыр ужурлуг харысалгалыг ажылдакчылар бар болгай. Ынчангаш хыналдаларны хөйү-биле чорудуп, чонну мегелеп, карак ажыттаар чүүлдерни болдурбазы — бистиң шуптувустуң хүлээлгевис.

ДЕТКИМЧЕ КӨРГҮСПЕЙН ТУРАР

Бо чылдың сентябрь 11-де үнген 176 дугаарлыг «Шын» солунга Тыва Республиканың Юстиция министерствозунуң кол специализи Тамара Зайшеваның «Киржиринден ойталаар апарган» деп эгелиг материалы парлаттынган. Ону хөлчок сонуургап номчудум. Чүүлдүң эгезин мынчаар эгелээн болду: «Хоойлу ёзугаар арат төлээлери, улус судьялары ышкаш, суд чорудулгазынга долу киржир эргелиг болгаш хүлээлгелиг». Ол шын. Судка арат төлээлериниң киржилгези сөөлгү үеде элээн нарын айтырыгларның бирээзи болуп бар чыдар. Оон чылдагааны чүдел деп сайгарып көөр чүве болза, кандыг-бир чүве болурга, истелге органнарынга дыңнадыр, билдиришкин кирер хүлээлгелиг. Баштайгы истелге үезинде бодунуң хомудалын илередип, өчүк бээри албан болгай. Суд чорудулгазының үезинде хомудакчыны-даа, херечини-даа судка келдиртип экелгеш, болган херекти шын тодарадыры судтуң чугула сорулгазы. Хомудакчы, херечи судка келбейн барган таварылгада, судту соңгаарладыр апаар. Судка чылдагаан чок черге келбейн барган эштерге суд составы чогуур торгаалды онаап турар. Ынчалза-даа оон дээштиг болбайн турары билдиңгир.

Мен Эрзин судунуң арат

Арат төлээлери

жилерниң каржы-хажагай апарганындан, суд органнарының ажылдакчыларынга азы судка бүзүревезинден болуп турар. Оон уламындан суд болган соонда арат төлээлеринче янзы-бүрү багай сөстер октаар, оларны дорамчылаашкын-биле көөр болу бергениинден чамдык арат төлээлери оон халажыраш, судче келдирерге, хөй-ле чылдагааннар-биле ойталаар апарганы сөөлгү үеде көскүзү-биле илден апарган. Суд даргазының болгаш арат төлээзиниң адресинге ылаамыр чок сөстер-биле хөй чүве чугаалап, оларны дорамчылаар болза, ындыг кижилерге РСФСР-ниң кеземче херээниң дүрүмүнүң 176-3 чүүлү-биле херек оттуруп болур деп санкцияны берип турар болгай. Ол ышкаш судка херечи кылдыр келдирткен хамаатылар оон база ойталаар: «Билдиришкинни берип каан-дыр мен, өчүүмнү алган. Ол-ла-дыр» — дээр апарган. Хамааты кижи кан-

төлээзинге 1974 чылдан бээр азы он сес чыл дургузунда үзүктелиишкин чокка суд ажыл-чорудулгазынга бодунуң эвээш-биче-даа бол үлүг-хуумну киирииштирип, бо үениң дургузунда ваар-даа, чиик-даа херектерге база ол ышкаш хамааты херектерге киржип, санал-онаалым кирип чор мен. 1948 чылдан бээр хоойлу органнарынга ажылдап чораан болгаш ол ажыл менээ таныш, ажылдаарымга чиик болуп турар.

Бистиң Эрзин суурда, сумуларда арат төлээлериндев аңгыда, ниитизи-биле үжен ийи арат төлээзи ажылдап турар. Олар боттарының хамааты хүлээлгезин долузу-биле эвес-даа бол, багай эвес күүседип, судка сайгарган янзы-бүрү херектерге киржип турарлар. Чажыргаш-даа канчаар, көрүп чорувурга, чамдык арат төлээлери судка киржип келгеш, судтаттырыкчыдан болгаш херечилерден айтырыг-даа салбас, чүгле суд даргазы айтырыг салып олурар боор чүве болгай. Мен бодаарымга, ол кончуг шын эвес. Арат төлээзи кижи кайы-даа таладан айтырыгларны салып, херектиг болган чылдагааның шын тодарадырынга шын шиитпел доктаалын үндүреринге, суд чорудулгазының болур-чогуур эртеринге дузалаар ужурлуг.

Эрзинниң суд даргазы Ч. К. Тюлюш суд ажыл-чорудулгазынга идепкейлиг киржип турар чамдык арат төлээлерин адап, мактап олурары анаа бир чүве эвес. Оларга Бай-Даг сумузу чагыргазындан Б. Ч. Севилбааны, районнуң санитар-эпидемиологтуг станциязында эмчи Е. Моңну, инвалидтер чөвүлелинден Д. Хертекти, районнуң кинофикация бухгалтери Н. Балданны болгаш оон-даа өске эштерни шаңнадып, мактадып чоруур, дааңган хөй-ниити ажылдарынга ак сеткилдиг деп олурганынга каттышпас арга чок.

Көрүп чоруурга, арат төлээлериниң ажыл, амыдыралын, өскээр чугаалаарга, оларның суд ажыл-чорудулгазынга кайы хире киржилгелиг ажылдап чоруурун республика хамаанчок, районнар солуннарынга чырыдып биживес, оларның берге ажылынга деткимче бербес боор чүве-дир. Моральдыг деткимче деп чүве кандыг-даа ажылдакчы, ажылчын кижиниң ажыл кылыр арга-шинээн көдүрер боор чүве болгай. Ындыг деткимче чокта, кымга-даа хомудаачыг болбайн канчаар.

Александр ТАВА.
Эрзин кожууну.

УЛУГ НАЗЫЛААРЫН КҮЗЕДИМ

Мээң ачам Шойдак-оол Капылакович Ховалыг Улуг-Хем районнуң Арыг-Үзүү суурда чурттап олурар. Ол амгы үеде хүндүлүг дыштанылгада. Солуннардан, чогаалдардан номчуурга, ажылын мактаан шүлүк чогаткаш, оон ажыл-ижин мактаан чагааларны ховар номчуур-дур. ...чы кижи. Ол тоолдаарынга дыка ынак, ынчангаш ону таныбас кижи ховар. Бистерни уругларын уран чүүлге ынак кылдыр өөредип каан. Ол бичии-даа анаа олурбас, чок-ла болза шыдыраалаан, азы бир-ле чүве чогааткан олурар. Хүрээзинде дузалап ажыл-

Бөгүн — Улуг назылыглар хүнү

мен, харын-даа колдуунда-ла чок боор.

Ынчангаш ынак ачамның ажыл-ижин номчукчуларга мыска-даа бол таныштырайн. Ол бүгү назынында күш-ажылга ынак чораан. Механизаторлап, удуртур ажылдарга ажылдап-даа чораан.

Ачавыс хөй уругнуң ачазы болгаш уругларының үүт-лавыкын кырган-ачазы.

Боду кончуг хөглүг-баштак, чечен-мерген чогаадыкчы агыйын тудуп, мал-маган, ногаа, картошказынга чайгаараны чок ажылдаан турар.

Бо чүүлдүң автору уруу мен Чаа-Хөл суурда баштыылап турар мен. Ачамга болгаш өске-даа улуг назылыгларның байырлалын таварыштыр байыр чедирип, кадыкшылды, ам-даа узун назылаарын күзедим.

Светлана ХОМУШКУ.
Чаа-Хөл район.

ОЛ ЧҮНҮ КАНЧААРЫЛ?

(КОНСТАНТИН БОРОВОЙ БОДУНУҢ ВАУЧЕРИН — ХУУЖУДУЛГА ЧЕГИН КАНЧААР БОДАП ТУРАРЫЛ)

... Константин Боровой анаа салган ындыг айтырыгга ээзи бодааш чоруй, айтырыгны база катап: «Бодумнуң хуужудулга чегимни канчаптар мен?» деп бодунга салдыды. Оон соонда парын шиитпилгениң ужур-утказын шугумчулекчи уг-шиижe алгаш барды:

— Чазак мени, бодуум хамаатынга бодумнуң акша-хөреңгимни канчаар башкарарын саналаап турар-дыр: ваучерни инвестиция фондузунга кирип деп турар. Ындыг болганда, мээң бодалаар өттем база катап чок болур-дур.

Ийет, Россияның бараан-чиг эт биржазының мурнундагы даргазы бир чыл бурунгаар ОБКК-ны тиилээнин байырлап турган хүннерде «Ак бажыңче» Россияның чүс метр узун дурттуг тугун аппар чыда херек мындыг байдалдыг аппар деп бодаваан. Ынчангыы ол байырымныг чыскаазаа анаа хостуг, тывыңгыр ажыл-агыйжы чорукту тиилээтизин, командалан дужаар системаның бураанзы ышкаш кылдыр көзүлген. Оон бөгүнде ам бадыткап турары-биле, ол система хевээр арткан. Россияның Дээди Совети чоокка чедир-ле республиканың боттуусканлыг чоруунуң илередикчизи турганындан ам эрги коммунистиг номенклатураның дүнчүзү, а Ельцинниң хүрээлеп алган оңу долгандыр турар кижилер — ол дээрге база-ла партияның эрги ямбылыглары-дыр.

«Президенттиң долгандырыларының» ажыы назылыын К. Боровой база хүлээп көрбейн турар. Ол аппараттың үстүнде каш кижиден аңгылары шуптузу СЭКП-ниң-не эрге-дужаалдыглары турганнар. Константин Натанович бо талазы-биле тодаргай кымын-даа айытпады.

Хуужудулга дугайында Константин Боровойнуң чугаазындан түңнел кылдыр алырга, мындыг чүүлдү демдеглеп болур: ол дээрге толитарлыг күрүнениң ужур-утказынга дүүштүр өнчүге контрольду боттарының холундан салыксавайн орар бир миллион хире дүжүметтерниң эрге-ажы дээш ындыг хуужудулга чектерин үлээрин чогаадып алган. «Бүгү чуртту ваучержидерииниң чаңгыс эки талазы бар: ооңда чадаарда хөй-хөй хуу-эраан бүдүрүлгелерни кезик чамдыктап хуужудары болур» деп, ол айтып турар.

Боровой боду бодунга чугаалаттынган чүве дег, мынча диди:

— Бодумнуң өг-бүлемниң ваучерлерин өнчү кылдыр хуулдуруп алырын дыка-ла кызыдар ийик мен, ынчалза-жок ону хоозураан кайы-бир бүдүрүлгениң акцияларының 0,5 хуузунга орнаатырып көрбес мен. Оон орнунга Москвада бүдүрүлге шөлүнүң каш-ла дөрбелчин метринге солуп алган болза ынчалза-жок мынчаар кажан-даа болбас.

Чубайстың баштааны күрүне эт-хөреңгизин эргелеп башкарар талазы-биле күрүне комитеди көстүп бээр боорунга бээн улуг монополист болуруп бодап турар: хуужудулга чектерин дамчыштыр өнчүнү эргелеп башкарарын кызыдып турар. Ынчаарга ол монополияның чуура шаварын эргежок чугула, оон-биле алдаанажыр инвестиция фондуларын тургузар херек.

Ындыг бодалды Боровойнуң кады даргалакчызы боор турар Экономиктиг хосталга партиязының медеглелинге айыткан. Анатолий Чубайс ону хүлээп көрген болгаш оларга күрүне фондуларының дег ындыг деп эргелерниң база ваазаан.

— Ынчанзажок ол хелек сеттен ажыл-херекче шилчивээн — деп, К. Боровой тайылбырлады. — Президенттиң столунга ол комитеттиң чүгле РФ-ниң Чазааның чанынга инвестиция фондузун тургузар дугайында саналы четкен.

Боровой бодунуң сөглээн сөзүн эчизинге чедирбес кижи ол эвесте болгай. Оон чугаалап турары-биле, бистиң чугаалажып турарывыс бичии мурнунда «Ринако» акционер ниитилелдиң чөвүлелиниң хуралынга күрүнениң эвес инвестиция фондуларын бүрүткээрин чедип алырын шиитпирлээннер. Тывыңгыр ажыл-агыйжы кижи болза, ол бодунуң хуужудулга чегин күрүнеге бүзүревейн, ындыг хууда инвестиция фондузунга кирер ийик.

Боровой-биле бистиң беседавыстан политика дээрге ындыг-ла арыг, ак сеткилдиг эвес херек, а эрге-чагырга чүтүул — ол дээрге шынчы ажыл-агыйжы кижиниң эптежип шыдавазы ындыг бак ёралыг чүүл-дур деп түңнелге үндүрүп болур болду.

Ынчалзажок шынчы тывыңгыр ажыл-агыйжы Константин Боровой политикаже шымнып кирипкен. Ол чаас каан база эвес. Россияның ажыл-агыйжы кижилериниң ээзынга чоруткан социологтуг шинчилел-харылаазының сан-түңнеринден алгаш көөрге, олардан үш кижиниң бирээзи-ле политиктиг болурун, акшы ажылдап алыр дээш эвес, а эрге-чагырганы ээлээр чүткүл-биле, күзеп турар болган.

Ындыг байдалга Константин Боровой база чөрүшрес: «Боттарының орулгазын 85 хуузун бээринге ажыл-агыйжылардан кым-даа чөпшээрешпес, ол дээрге кандыг-даа ужур-утка чок чүве-дир. Үндүрүглерден кирген орулгаларны Чазак ажык-дужук чок экономикаже октап турзун дээш ажылдаары кандыг-даа ужур-утка чок болбайн канчаар. Ынчангаш шынчы ажыл-агыйжылар өскээр чоруп турар».

Бодунуң талазындан ажы бодунуң талалакчыларындан Константин Боровой чоокку үеде эрге-чагырганың амгы структураларынга шынгыы негелделиг тургузар сагыштыг. Экономиктиг хосталга партиязы, оон чугаалааны-биле, Москваның мэриниң соңгуур талазы-биле кампанияга бодунуң командазын кириштирерин база программазын чарлаарын бодап турар.

Тамара ЗАМЯТИНА.
(РосИТА-СЧТА).

АМГЫ ЧАҢЧЫЛДАРГА ХАМААРЫШТЫР

1. ХАЖЫДЫП БОЛБАС

Чаңгыс чер-чурттугларым — бөдүүн тожу аңчылар ада-өгбелериниң кайы үеден бээр арттырып каан чаагай чаңчылдарын болгаш ёзулалдарын канчаар сагып турарын чугаалап чорааның хөй чылдарда дыңнап, оон хөйнү билип ап-ла келдим. Мен бодаарымга, оларның ук чаңчылдарын, ёзулалдарын уктап ап көөр чүве болза, оларның элээн хөйү Тываның өске черлеринге дөмейлешпес, төрээн бойдуска, дириг амытанга ханы ынакшыл сиңниккен, бир янзы хевирлиг деп болур. Ол болза тус черниң чер-девискээр, бойдус байдалындан, аңчы кижилерниң мергежилиинден болгаш оларның бот-боттарының аразында харылзаазындан хамааржыр.

Кады аңнап чораан хоочун, мергежилдиг аңчы өөрүнүң өөредиглиг сөс-домаан хүлээп ап, ол ёзугаар күүседип, орууң часпайн, хере база берген, олча-тывыжын чонунга бере берген аңыяк аңчыларны-даа хөйнү көрген мен. Олар од дээрезинде аңыяк-даа бол, кедизи барып аңчы амыдыралга орук баштакчылары болуп шыдаар дээрзинге кижи бүзүрей бээр чораан. Хоочуну — аныяанга деп чаагай үүле-херек ол-дур. Оозу ындыг-дыр деп санап каалы. Ынчаарга аңчы амыдыралга быжыглаттынып доктаап келген ол чаңчылдарның хөйүн барык-ла сагывайн, хажыдып турар-дыр бис. Оон чылдагааны чүдел? Аңаа албан доктаар ужурлуг бис. Чүге дээрге бойдус камгалалының талазы-биле үениң бөгүнгү чидиг айтырыы бисти өлче албадай бээр.

Аңнаашкынга хамаарышкан чаңчылдар болгаш ёзулалдар хөй, янзы-бүрү. Чижек кылдыр оларның чамдыктарынга бистиң хамаарылгавысты ап көрээл. Оранның аң-өлүүнге-даа, черге кады чораан эш-өөрүнге-дээ аңчы кижи «чааш» чымчак сеткилдиг болур, эш-өөрүн хүндүлээр. Бот-тогдунган, мактанган хевир киирип көстүрү, чүве чугаалаары дээрге чаңчылдарны үреп турары ол. Аңнап үнер мурнунда, аңнаашкын үезинде арагалап, корум-чурум үреп болбас, харын-даа черинден экиин-ле күзеп, чаагай сеткилдиг чоруур ужурлуг. Өгбелеривис ынчаар чагың, боттары херек кырында бүгү эки талаларын көргүзүп чораан. Шыны-биле алырга, бо үстүнде чаагай чаңчылдарны кижилер боттарының бот-харылсалга чогу-биле, оларның ужур-дузазын чедир үнелеп билбези-биле үреп турар. Чаңчылдарны төлептиг-биле сагып чоруур аңчылар бистиң кожуунда ховар болдур ийик. Республиканың өске-даа черлеринде база ындыг деп дорту-биле чугаалаар мен.

Чамдык аңчы эштер бодунуң эки билири, көрүп алганы арбын өлүк-дииниг, аңнаштыг, эштиг черлерин өөрүнден чажырар, ол черлерни бодум-на ээлезимзе деп хуузурап бодаар хөөнте алзыштар апарганы чөгенчиг. Ындыг өөдежок кижилер чижээ, оолдуг аң-мениң, кушту кандыг-даа сезиглел чокка өлүргеш, барба-саварын дуптээри мыя-ла дээрзин дидим чугаалап болур. Чаңчылчаан аңнаашкын чурумуң хажыдары ынчангаш төтчеглекчи чорукка чедирип болур. Олар ыракта черде көрүп алганы аңны «мээниң-ле болзун!» деп кара сеткил-биле бодап тура, аңны азы кушту балыглап кааш, ону өлүрүп ап шыдавайн, каантарындан-даа кортпастар (бистиң чуртта аң балыглааш, каапкан аңчыга өөрү боттары-ла кандыг-бир кеземчени хүлээдип-даа турар чаңчыл база бар болган).

Дириг амытаннарны кээргеп көөр, аңаа ынак болур чорук үр үеден бээр кижизизи-биле чаңчылчып келзе-келзе, аңаа хамаарышкан чаа-чаа чаңчылдар чорту тыптып быжыглаттынып бээри кайы хөй. Бисте чамдык аңчылар хөй-даа дииниг болган чылын диин оолдарын боолавайн каантар, соонда олар өзүп-көвүдезиннер деп күзээри ол. Ынчалза-даа ону чамдык аңчылар сагывайн чуду-каралай бээри база таваржып турар.

Чер-черниң аңчылары (арбаннар аайы-биле безин) шаандан бээр аңнаар тус-тус девискээрлерлиг чораан. Силерниң бо, оларның ол деп быжыглап кагбаан-даа бол, өскениң девискээринче аңчы кижи алыксак-чиксек чоруун көргүзүп, хөме таварып кирип болбас чаңчылдыг турган. Бир эвес кирер апарган таварылгада ол девискээрже баар ужурлуг кижилерге баш бурунгаар дыңнадыр, аңга чеде бергенде, хонаш-турлаа кайда болурун чугаалап бээр болгай. Оон улаштыр чаңгыс девискээр ээлей берген кижилер кады аңнап-даа уламчылаарлар, ынчаар каттышкан улус харын солун болур. Амгы үеде бо эки чаңчылывысты болганчок-ла үреп, аңнаар чер-девискээр былаашкаш, аас-дыл үндүрүп, бот-боттарывыска кыжанып турар-дыр бис. Элээн каш чыл улаштыр Тожунуң кооперация аңныыр-тывыш ажыл-агыйы-биле районнуң эки тура аңчыларының аразынга чер былаажыр чоруу элээн чидиглениp келген турган. Ам харын девискээр хуваалдазын чоруткан соонда, ындыг чаргы-чаазы өжүп бар чыдар. Ада-өгбелерниң «сөглээн сөс — кертээн ыяш» деп өттүр сөглээнин аңчы кижи хаайыга кертип алза эки.

Аңнаашкын үезинде сагыттынып чоруур, эрги-даа, амгы-даа үеде аңчының сеткил-сагыжындан ыравайн келген, ынчангаш быжыг дестүү-биле туруп каан ындыг чаңчылдар, ёзулалдар хөй дээрзин амыдыралдан билип чор бис. Аңнап үнер мурнунда баар черниң байдалын чугаалажыр. Баштап чоруур дуржулгалыг аңчыны шилип алыр. Аңыяк аңчыга арга-дуржулгазын чугаалап, көргүзүп берип чоруур. Тыпкан кандыг-бир өлүүн (чижээлээрге, киш дырбактыг-даа болгай-ла) аңыяанга ужаладыр, оон тывышче оруу ажыттынызын дээш аңаа олча-омактыг болурун күзээр. Бир катап «Тоора-Хем» совхозка тергиин аңчыларының бирээзи турган Нагазы Колдуң: «Мениң бичиимден эдертип алгаш, аңнаарым черге айтып берип, сургап чораан кырганнарым чамдызы ам чок. Оларның сөс-домаан аңыяк өөрүмге ам дамчыдып берип чор мен. Аң-мениң оозу хоругдуг, моозу кежиктиг, буянныг деп чагып чоруулу. Чаңчылывыс уттуп кагбас бис, ол биске дыка херектиг...» деп чугаалап органын дыңнаан ийик мен. Барык-ла аңчы бүгүдези улуг эжиниң сөзүнге чагыртып, оон өөренген.

Олча-тывыжын деңге хүндүлежип үлежири (Тывада олчазын үлежир чаңчыл чер-черде аңгы-аңгы) — аңчы эжинге ынакшылдың, аныя кырганың бедик көрүп хүндүлээриниң бир хевири. Бирээзи хөй, өскези эвээш өөтек-үнелигин тыпкан болза, азы бирээзи улугну өскези бичени олчалапкан болза, хөмей-ле, тывыш кежиин деңге четтирер апаар. Бо чаңчылды бистиң аңчыларывыс утпайн, өгбелеривистен укталып келгени ындыг дээрзин эки билип чоруурлар. Ынчаарга тожу тывазы аңчылар маңаа хамаарыштыр бир мындыг чаңчылын ам-даа кагбаан. Бир черден аалчы болуп келгеш, оларга каттыжып алгаш аңнап чораан кижи турган болза, ол аалчының алыр ужурлуг үлүү өскелериндеи хөй болур. «Аалчывыс артыг-кожу арбын болзун, аал-чуртун, ажы-төлүн амыратсын» деп йөрээгеш, үлекчи аңчы бүгү-ле экини аңаа күзээр.

Аң олчалааш, үлежир таварылгада чер-черниң аайы-биле дөмейлешпес чаңчылдары бар-даа болза, оларның алыс утказы чаңгыс — бот-боттарынга идегежири, ылапгыя оран кежиин тыпкан кижиге өөрүшкүзүн онзалап илередири. Мындыг база болгулаар: Тожунуң үндезин чурттакчызы аңчы кижи элик олчалапкан болза, мурнукуларындан салган келгени ёзугаар ол боду аңның бажын, өпне-чүрээн, оорга-мөйнүн алыр, кады чорааны чаңгыс азы хөй-даа аңчы дижик, арткан өътти деңге үлежир. Тываның чамдык черлеринге болза, элик аткан кижиге бир буду ыяап келир чурумнуг. Оон ыңай аң улуг болган тудум, эъдин, чаан үлежири ында турар кижилерниң саны-биле база дең хемчээлдиг болур. Ынчалза-даа оран кежиин холга киирген адыгжыга улуун хүндүткел ёзузу-биле онзалап түгсүр апаар. Мындыг таварылгаларда аңчылардан кым-даа өкпелээн янзылыг чаңгыс сөс безин этпес.

Аразынга улуг назылыг аңчы азы бир черден аалдап келген аңчы чораан болза, аныяктары «хайнып чорууур» чаңчылын көргүзе бээр. Чыл дээрге чер одагга дүве оттулар ыяш кезип белеткээри, суглаарын, аргалыг-ла болза, аныяк аңчылар харыылаар. Бодум ындыг аңчы оолдарның ачы-дузазын-даа көрүп чордум. Аңнаашкындан баштай одаанга келген аңчы от салыр, шай чылыдар азы хайындырар, чем кылыр. Оңаа дескиндир кайы-хамаанчок ыяш ужурүп, боктадырып болбас. Каяа-даа чораан, оранның ыяш байлаан камгалаары биске база хамааржыр ужурлуг дээрзин чаңгыс одаг улуузу бодап чоруур.

Кады чораан кырган аңчының азы чер билбес аңчының хүндүлээри деп чаңчыл ам-даа сагыттынмышаан хевээр, харын үениң аайы-биле чаа-чаа хевирлерлиг болуп бар чыдар. Ындыг аңчыларны одагдан, аът холундан ырак черже чорутпас, чоок, эптиг черлерже баарын сүмелээр, олар азып, ырай бербезин дээш дооразындан хайгаарап чоруур. Чамдыкта оларның-биле кады-даа аңнап болур. Сөөлгү чылдарда аңныыр-тывыш ажыл-агыйлары, эки тура аңчылары-даа бир бөлүк санынга-ла аңыяк, кырган аңчыларны кады чорудары чаңчылчып бар чоруур. Тожу кожууннуң девискээринде ырак, кадыр-берт черлерге моон мурнунда чылдарда аңчы кижилер өлүм-чидимге-даа таваржып тургулааның бодаар болза эки.

Черге чораанда, бот-боттарын деткижип билири база чаңчыл, сагылга-дыр. Бир черден өскезинче көжер апарганда, кым-бир эжин каапкаш көжүп черле болбас. Канчап билир, эки тура-биле чыдып каар-даа таварылга турар болза, оруунуң уун ыяап-ла демдектеп чоруур. Баштың аңчы-биле бот-боттары аразында сөс алчып, маргыжып болбас. Баштың аңчыга дорт чагыртыр, оон айтышкынын дыңнап тура, чижээлээрге, аң турлаглажыр черге келгенде, оон хөй айтырыг салып туруп бербес, чүгле айытканын хүлээп алыр. Ол-да үеде аңчы бүрүзү мону утпас ужурлуг: аңчы чүгле херегзээни-биле олчалаар. Тыва аңчылар (өске национальных аңчылары база) херегзээнин бодавайн, харын ажыр аптарын бодаар багай чаңчылче бажын суп турарының фактыларын хөйнү дыңнаан, билир бис.

Эге өөзүн салган бурунгуларывыстың чаңчылдарын боттарывыска салгап албышаан, ону аңыяктарга дамчыдып, буянныг болуп көрээл деп чагып-сургап чоруур хоочун аңчылар бистиң кожууңда бар. Дажырган Бараан, Багбажык Бараан, Чоргаадай Бараан, Самбуу Шөмбүл, Куку Допчутпан, Иван Дуганчы, Күнзүрге Ак, Дорбинт Ак...

Моон алгаш көөрге, аңчы чаңчылдар-биле кады ёзулал-сагылгалар дээрге черге чораан кижиге бир янзының дээштиг, корум-чурумнуг дадыктырылгазын берип, салгалдан салгалче сөс-домактың, ажы-чаңчылдың хөй эки талаларын дамчыдып чоруур. Биске, тыва улуска, чаңчылдар болуп быжыглаттынмаан, хөйте эки билдинмес-даа болза, черле сагып чоруур ужурлуг чүүлдер бар. Олар амыдыралдың хөгжүлдезиниң аайы-биле, аңныыр-тывыш ажылында корум-чурумнуң экижип турары-биле кады бодунуң туружун быжыглап, чаа сагылгалар тыптырынга орукту ажыдып берип турар. Ындыг сагылгалардан маңаа чүгле ийи-бир чижектен киирейн. Чурттакчылыг черлер чоогунда доктаамал чурттап, амыдырап турар апарган ийи-чаңгыс ондатра, норка, ас, күзен дээн ышкаш аңчыгаштарны төтчеглеп чок кылыры таарымча чок. Удуп, дыштанып чыткан койгунну боолап болбас. Кижи-биле кады чурттап турар деп болур ол кээргенчиглерни көргеш, бис канчап черле оларга каржы болуп диттир бис?!

2. «АДЫГ БАЙЫРЛАЛЫ» ХӨЙ ХЕВИРЛЕРЛИГ

Тожуда үндезин чурттакчылар болур аңчылар чаңчылчаан «адыг байырлалын» канчаар байырлап чорааның дугайын моон мурнунда солуннарга, «Улуг-Хем» сеткүүлге бижип турдум. Ук байырлалды хөй хевирлерлиг кылдыр аңчыларның демдеглеп чорааны билдинип турар болганда, оон дугайында материалдар ам-даа чыгдынып турар. Ижээнден эгезин алган аңчы сеткил-хөөнүнүң байлаа биске ажыктыг дээрзи чугаажок. Бойдузу көргүзер — кижи күүседир, эгезин тыпкан — эдерерде чиик деп чүве ол-дур.

Бисте хоочун салгалдың аңчыларының бирээзи Шөмбүл Сотпаевич Самбуу-биле хөй удаа ужурашкан мен. Оон бир чугаазы бо: «Адыг байырлалы» деп чүвени бижип, аңыяктарга суртаалдап турары кончуг ажыктыг, солун-дур. Эрги үевистиң ажыктыг болуп арткан чүүлдеринден хөйнү өөренип ап чоруур болгай бис. Адыг хайыраканны ижээнинден чалап ужулгаш, эъдин, чаан хүндүлеп үлешкен ол найырга киржип-даа чордум, кирешкен өөрүн чугаа-соодун дыңнап-даа чордум. Бир мындыг чүвени ам чугаалап берейн. Белим, Деңгис, ол ынчаар чурттап чораан Меңгилиг деп аңчы кижи хайыраканывысты чалап апканывыста, ижээн чаңынга кончут-ла солун алганыр кижи чораан. Карактары безин улгадып, кызып келгензиг апаар. Тергиин алганыр кижи боорга, сураглап келзе-келзе, Моолче безин чалап турду ыйнаан.

«Оо-хаай, ораным!
Олчаң улуг, Деңгизим!
Улуг-Чүве холда кирди:
Угаанныг бистиң кужувус
болду!
Чаагын адырар силер —
Үё! Үё!
Чаак билир кижи тудувут
че!».

Ынча дыгылээш, черге калбаш чалбаргылап кааш, бисти мунгуртандыр чидиди көргүлээш баар ашак ийне. Шыны херек, ире чаагын дүрген адырыптар туржук, чаан, эъдин деңней кезип, деңзи карaа дег часпас үлекчи ол Меңгилиг болганын ынчан көрген мен. Хайыраканга бараалтап алганып чугаалажыр талазы-биле, чүү дээр боор, Меңгилигниң сөс-домаа дээрге боду төктүп турган дег болур.

Өдүгенге чурттап чораан «Алганыр» деп шола атка четкен Шолбан болза улуг Кара-Чүвени (адыгны) ам-на апкан соонда, чер оранының кежии дээш тергиин чечен алгангылааш, йөрээл сөстер октагылааш, сөөлүнде кээп: «Чаңчыл аптывыс, эш-өөр бүгүдеге ёзулап тур бис, моовусту уттуп кагбаалы, соонда база бо дег аалдап келгей-ле бис...» — деп чагып каар болган.

Хөйнү көрген Самбуунуң чугаазы-биле алырга, Меңгилиг, Шолбан ышкаш эрес-кежээ аңчылар ижээн ээлеп хайырлаан аңны дидим уштуп билир-даа, төрээн нечеринге тывызык мерген сөстерни ол тура-ла йөрээп шыдаар-даа кижилер болур. «Аяк эриин төгүлдүр кутпас, аңчы чаңчылын хажыдып болбас» дижирлевис-ле шын.

Алексей НУГУУРАК.
Тожу кожууну.

Алдын уургайларынга хамаарыштыр

АРТТЫРАР ХУУЗУ ЭВЭЭШ-ТИР

Бижикчи Сандый Бадааның «Шын» солунга парлаттынган «Нарындан алдынны алыр» деп эгелиг чүүлүн база алдын тывыжынга хамаарышкан өске-даа чүүлдерни солуннардан кончуг кичээнгейлиг номчуп таныштым. Ынчангаш бодумнуң хууда бодалым бижип ор мен. Бистиң бот-догуннаан Тыва Республикага алдын деп эртине ажыктыг талазы-биле ажык чок талазын база ужурлуг. Амдыызында ол талалар бот-боттарынга удур-даа ышкаш. Бистиң республикага шупту тыпкан алдынның 1,5 хуузу республикага артар деп солуннардан номчудум. Ону бистиң республикага эвээш деп санап турар мен.

Алдын казып тывар дээш ие черивисти кам-хайыра чок тыртпарлап, чазаплап, үрегдеп туруп бээривиске, канчап-даа таарышпас. Амгы бо берге рынок үезинде алдынны эң-не каржы аргалар хереглеп тургаш казып ап турар-дыр бис. Ол бойдуска кайы хире когарал чедирип турар деп? Чамдык алдын тывыкчыларының төтчеглекчи, чүгле акша ажылдап алырын бодаар хоптак сеткилинден бойдузувус, оон арга-арыы канчаар үрегдеттинип турар-дыр. Чамдык алдынчыларының ээ-харысаалга чогу-биле таңды-сыннарга өттер-даа болгулап-ла тур. Ховар аң-мен, балык-байлаг безин өөт болгулаан черлерде артпайн, чидип бар чыдыр ыйнаажын.

Куруг чулчуруп олурарының орнунга борта мындыг бир чижектен киирейн. 1975 чылда бистиң Эрзин районнуң тайга-сынныарынга өттер болду. Ажык-кончаа сүрген ажырымчы ийи-чаңгыс төтчеглекчилерниң хайы-биле ындыг өөттер болуп турары чажыт эвес-ле болдур ийин. Ажык-кончаа сүрген, чүгле алырчынын бодаар ийи-чаңгыс хоптак төтчеглекчи кижилерниң машина-белгады. эделээн боозу безин эки болур чораан. Ынчангаш оларның турашында мениң турары ол. Сөөлгү чылдарда кызыгаар зоназы тургустунган соонда, кызыгаар районнар девискээринче чөпшээрел бижик чок кижилер эрттирбес болганы-биле аң-мен, балык-байлаг өзүп, көвүдеп, арга-арыг өрттери эвээжей берген турду. Ам байдал база-ла бвезеги оруунче кирип, сыр дедир апар чыдыр.

Алдын казар уургайлыг Нарын алдын уургайынче углааш чоруптар болзуңнарза, орук дургаар каскаңнап каапкан, оваалаңган «дагдар» аразынга азып-даа болур апарды. Ол чоок-кавызы девискээрни боктадырганын хараадачыым. Дазылдыг-биле тура тырткан, октапкан ыяш богунуң хөйүн. Черниң кырын аян кирип, дескилеп безин калбаан. Черивисти оон бойдузун мыңчаар үрегдээривиске болур бе?

Алдын казып тып алыр дээш чедирип турар когаралывысты ниитизи казып тыпкан алдынның өртээ-биле-даа дүглап шыдавас бис. Тыпкан алдынывыс Тывага кайы хире ажыктыг боор турарыл ынчаш? Алдын тывар дээш кужур ие-черивисти ынчаар самдарлаарывыска болур бе? Тыва Республиканың Экология болгаш бойдус курлавырларының министерствозунуң ажылдакчылары хаартагы хүнну бодааш, алдын тывыкчыларынга удурланып туары чөп деп бодаар мен. Делегей чергелиг Убсе-Нур деп заповедник база тыптып келди. Ында барык-ла бүгү Тыва кирип турар. Бо заповедник база-ла хөйнү чугаалап тур боор деп бодаар-дыр мен. Ажыктыг казымаа алдынны Нарын алдын уургайындан казып алырынга Нарынның чурттакчылары чөпшээрешкен дээрзинге бодум хуумда черле бүзүревес мен.

Алдын казар дээш кызып-кылайып турарларның бир кол сорулгазы амгы рынок харылзааларының бо берге үезин, контроль-хыналданың кошкаан ажыглап алгаш, оон бичии эвес ажык-кончаа уштуп алыр дээш ынчап турар дээрзинге бичии-даа чигзинмес мен. Ындыгларга «ногаан орукту» ажыдып, деткимче берип турар кижилер ие-черин бодавас улус-тур деп мен-не ынчаар бодаар кижи-дир мен.

Валерий КӨШКЕНДЕЙ.

(Гонорарым «Шын» солунуң агар санынче шилчиттим. Авт.).

Хоочуну—аныяанга.

«Мээңии-ле болзун» деп сеткил бодавас.

Аяк эриин төгүлдүр кутпас, аңчы чаңчылын хажыдып болбас.

Тывыш-кежиин деңге четтирер.

Алдын тывар дээш кужур ие-черивисти ынчаар самдарлаарывыска болур бе?

Бойдузувусту карак огу дег камгалап, аңаа ынакшып, ону ыдыктап, дагып чоруулунар.

Амыдыралдан чугаалар

БОЙДУСТУҢ ШААЖЫЛАЛДАРЫ

ӨЛҮРҮНГЕ ЧЫГАТКАН

Эки көргенниң эктин ажыр шаннаар, бак көргенниң бажын кезер эң коргунчуг, каржы-дошкун, өршээл чок хоойлу — бойдустуң хоойлузу ол. Кижи бойдустуң төлү болганда, бойдус кижиниң өлүрерин-даа, өршээрин-даа боду билир. Бойдузувуска магалыг чаагайы-биле бараалгап, аңаа төлептиг-биле бараан болуп чоруур болзунза, оон ачы-буянын кажан-бир ыяап-ла көре бээр сен. Ол хайыразын сеңээ черле сеңнээр. Ынчаарга бойдуска дорамчылалдыг бак ёзан көргүзер болзунза, оо, кижи, кичээн, ол сеңи черле аңаа салбас, айыылдыг-ла болур эвеспе! Сон даарта сеңээ бир айыыл ыяап-ла таваржыр деп бил!

Дыка үр эвесте бистиң черге бир шала сээдензимээр кижи чурттап чораан. Үүлгетпес-ле чүвези чок сойлук дээр чүве. Бир күзүн башкы хар эрте-ле чаапкан чүве-дир. Улуг чыланнар нетери бир чоон куу сыра дөзүнде хос черже союп кирип турар болган. Кажан кыш дүжүп, аажок соок келгенде, ол албыстыг чүве та канчап сактып келген чүве ийик, сыраның хос черинче курагаг сиген тыраааш, өрттедип-ле дүжүрүп-тур ийин! Ол өрттүн даш-шимээни-ле кедергей болган дижир. Сыылайнып-даа, буутайнып-даа, дазыртайнып-даа, пединейнип-даа турган ышкажыл. Чыланнарның өрттенип калган сөөктерин көөрге, аңай хендирбези хире суг улуг хедирбелер чыткылаан-дыр. Оон соонда чыл-даа четпейн чыткаш, ол өөдежокпай бодуңуң оон, ижээнин болгаш хоюнуң кажаалары өрттенипкеш, ол чанынга турган улуг сарааттың адаанга база от туда каапкаш, боду оон кырынче үне халаан. Бичии уруун база куспактап ал чыткан, карын-даа кадайы ушта соп алган. Кадайы уруун бербесе, дииспей тудуп алгаш, сараат кырынче үнгени ол мелегей-дир.

Улус дүжүп кел дижип, кегүлүп-даа, кортпактап-даа чадап кааннар. Чалбыраашка бүргеткен, өрттенип турар сараат чаныче кижи чоокшулаар база арга чок. Ол куурумчу, сараат кырында судур номчаан ламалар дег, химиренип кылаштап-ла турган, а ыш-буска бүргеткен кужур диистиң алгызы-даа кончуг.

Хойлар, иниектер кажааларындан үнместээш, сыңнып турупканнар. Дидим кижилер оларның эвээш кезиин куш-биле үргүдүп үндүргүлээн, а колдуу-ла өрттенип калганнар. Бо дуржок албыстыгның хендирбе сөөктери чыланнарныындан улуг-ла кавыдавас болган. Өршээ, хайыракан! Чыланнарның хилинчээ чедип, ол хилинчек сээдеңмейниң бүгү аал-чурту-биле кады өрттенип өлүрүнче чыгапканы ол-дур!

АҢГЫР ООЛДАРЫ

Мээң-не кырган-ачам тодаргайлаарга, мээң адамның улуг акызы кижи бир чазын аңгыр оолдары тудуп алгаш келген. Оларны бир чүвеге суп, азы хойлап-даа албаан, эъттер мышкаш четкилеп алган кижи-дир. Кужур чаш аңгырлар туруп кылашташпас боорга, бир-ийи дүнмалары оларның соондан үргүткен келгеннер.

Кырган-авам ону көрүп кааш, улуг оглун чаа кымылааш, аңгыр оолдарын шаараш шоодайга суккулааш, боду көрүп чорааш, оларны тудуп алган черинге дедир аппарып салдырткан. Шору ырак черге кылашташкан болгаш аңгыр оолдарының даваннары база хаңзырагылай бергилээн болган.

Ол кырган-ачам улуг эр боон өзүп келгеш, мырыңай өгленип-баштанып алган турда, хенертен оон буттары бастынмастап аараан чүве-дир. Хамнарга хамнадырга-ла «Ужар куштуң хилинчээ четкен-дир» дижир болган. Беш, алды чыл улай аарааш, пат боорда сегээн.

Өршээ, бурган! Харын-даа ол аңгыр оолдарын дириигге аппарып салыпканы чаяан болган, оон башка кижи болбас кижи-дир деп хам-ламалар номнааннар-дыр!

ААГЫ АЖЫ-ТӨЛҮНГЕ ДҮШКЕН

Хемчик бажы чурттуг бир оол тараа суггарып турарга, бир үнгүрден чылан союп үнүп келгеш, сугдан дезип бар чораан. Ол улуг даш куспактап алгаш, оон-биле чыланның бел кежиин шимчей албас кылдыр базырып каан-тыр эвеспе.

А күзүн тараа чулуп келген улус көөрге, улуг даш адаанда чылан бел-кежии кадып калган чыткан. Аңыяк ол харын-даа маадырлыг херек бүдүргени чүве дег, чайын мен базырып каан мен деп алгырып үнген. Адазы ону чула эттээш, хам хамнадып, ламаларга хурум кылдырткан. «Оран-делегейниң килеңг-кылыын хам-лама-даа чайладып шыдавас, ынчалза-даа бичии мрадыр соңгаарладып кагдывыс» дишкеннер.

«Бичии соңгаарладып кааны» ол ыйнаан. Ол кижиниң боду чүгээр элеңейнип чурттап чоруур, ынчалза-даа оон ийи оолдарының чүгле буттары бастынмас эвес, а бел-кежиктен куду шуут билинмес болуп төрүттүнгеннер. Кужурлер чүгле иттиңер терге кырында шимчениш чоруурлар.

Өршээ, оран-таңдым! Бак-ла чүве ынай турзун!

КАЗЫРЫКТЫГ ООЛ

Алдарлыг балыкчы-даа эвес, аңаа-ла чолаачы кижи-дир ийин. Та чүзү иттире берген куурумчу чүве ийик, бичежек ак балык сыырткыыштап алгаш, че, чаңгыс чүвени канчаары мону дээш, хөк бодап, казырыкын доңгурак-биле тазарты аштап каапкааш, сугже дедир салып кирипкен чүве-дир. Өлген эвес, шала сербээ балык бичии деткерлип келгеш, эштип ыңай боор кылдыр бодаан, эжиндинмес болганы-ла ол боор, агарандырып, ол-бо аңдарлып-дүңдерлип чоруй, ол адаанче кире берген.

Ол үүлгедиг ынчаар-ла удаажырап, уттундуруп бар чыткан. Оон соонда таптыр-ла бир чыл алды ай хире болганда, чолаачының кадайы оол уруг божаан. Чараш кончуг борбак кызыл оол. Оолду ажаап турар кадайларның чиктиг сүргей, бот-боттарының арыннарынче кайгажыр болган. Оолдуң кежи чаш уругларыныы дег хоюг кызыл кестүр, а дедир суйбаарга, казырыктыг-даа чүве ышкаш эрбенниг болган.

Өршээ, суг-халап хайыраканның ялазы ыйнаан! Дириг амытаннарны өлүрер болзуңза, аңза өлүрүп ал. Ону кандыг-бир арга-биле бастыс-хилинчектээр болзуңза, ажалы берге, кончуг аар болур эвеспе, кижи!

КАДЫП КАЛГАН БУТТАР

База-ла бир мелегей оол алактаагы дузактап алган. Дузакка дириг чыткан алактаагыны ол оол саваажокталып, ийи будун сойгаш, салып чорудупкан. Хөөкүй алактаагы аттан утпан, ужа-тура үнгүрүнче кире берген.

Чүү-даа болбаан ышкаш болган. Ол кижи алган кадайы-даа чок. Кадай чокта ажы-төл кайда боор, чааскаан-на аалдар аразынга борастанып чурттап чораан. Мырыңай улгады бергеш, бир-бир аалдар чанынга бичии кара бөдей чадыр тудуп ап, өлбестиң аргазы-биле өс эдер аъш-чем тып алыр дээш, өг ыяжы кылыр талдар кезип эгелээн чүве-дир. Бир чайын кижиң читкен, улус дилээш тыппаан. Шала күскээр ам тывылган. Бичии шалбаа сугга дүжүп өлүп калган чыткан. Ол кижи аңыяанда бир алактаагыны бут дөзүнге чедир сойгаш, салган турган. Ам оон ийи буду база сугнуң даштында хемнелендир карара кадып калган, а өске аът мага-боду шалбаа иштинде ылбырадыр чыдып калган чыткан.

Өршээ, авыра! Богда бурган хайыракан! Оран-делегейниң дириг амытаннарын кезип союп хилинчектээр туржук, өът-сигенни-даа кайы хамаанчок саспа базып болбас деп Богда бурганың номналы-ла бодарап, мөнгежизин, өршээ!

УЛУЙ БЕРГЕН

Аныяандан тура ыт көөр хөйнү чок кижи чурттап чораан. Сөөлзүредир өлүрген ыттарның кештерин сойгаш, оларны орус дылга чугаалажыр хамаатыларга садар чаңчыл база тып алган дивес силер бе. Бир черге сөөктер салгаш, чамдык ыттарны оон дузактап ап-даа турган. Оон боозу чок турган, оозун бодаарга, ыттарны ол сол, азы боол өлүрер турган боор. Шоолуг-даа улгатпайн, чаа-ла бежен хар чедип чоруй, ол кижи ала-хөөнүнде ыт ышкаш улуй бээр апарган. Шала кежээликтен апаарга-ла, мырыңай дендей бээр. Канчап бардын дээрге, ол боду база билбес, канчап бардым деп удур айтырар. Азырал-даа дириг амытаннар-биле каржы ойнавайн чорунар!

ТӨРЭЭН БОЙДУЗУН КИЛЕҢНЕТПЕС

Төрээн бойдузун киленнетсе, оон шаажылалы кандыг болурун эң допчулап көрдүвүс. Бойдус чүгле ийи-чаңгыс кижилерни эвес, а бүдүн-бүрүн суурларны, хоорайларны, харын чурттарны-даа чүмү биле шаажылап болур. Моон чижээ. Арменияга чүү болганын дыңнаан силер. Армяннар чуртун хумагалап камнавас боорга, ол чурт ажынып-килеңнээш, канчаар-даа аажок күштүг биле моон-дывылап үнгеш, он-он муң армян чонну черже хөөп каапты чоп.

Ынчангаш бойдузувусту карак огу дег камгалап, аңаа ынакшып, ону ыдыктап, дагып чоруулунар! Ынчаң чүгле дириг эвес, а кан-кадык, бай-шыдалдыг чурттаар бис, эргим чонум!

Моңгуш ЭРГЕП.

АЧАМ ЧУРТУ—ЧИҢГЕ-АЖЫК

Арты-мурнун чечек долган
Ачам чурту—Чиңге-Ажыым.
Агып чыдар суу безни
Аржаан-биле дөмей чер боор.

Элбек, байлак Сүт-Хөлүмнүң
Эртинезин аптаралаан,
Эгээртинмес аңныг, малдыг
Эрээн-шокар—Чиңге-Ажыым.

Көшкен аалдар кэржып эртер,
Көвей малдар солчуп эртер
Бажы бедик сыннар харааш,
Барыксанчыг —Чиңге-Ажыым.

Сюрюн-оол ХОВАЛЫГ.

КЕЗЕДИҢЕР

Кажан шагда чонга херек
Кайгамчыктыг эм боол чораан
Хая-чуктуг Какпак-Доруг
Кадып курган хоозурзан.

Үнүп бөрып, камнап албайн,
Үрей боолап каантарга,
Үнелиг эм, тиглер дамчып,
Үнмес болу бербейн канчаар.

Соон мурнун сактып көрбес,
Чораан бодун, хүнүн бодаар
Бойдус байлаан үреп чоруур,
Бодал чоктар чаржынчыг-дыр.

Ындыгларны билип тургаш,
Ытташпас улус-тур бис,
«Ынчап болбас, соксаңар» деп
Ырмазын сып, хемчээн алза?

Оран кежиин үптеп, тонаан
Ойлук чоктар моон соңгаар
Орууңарга таварышса
Оюп эртпейн кезедиңер!

Биче-оол ДОЮНДУП

СПОРТЧУ ӨГ-БҮЛЕ

Эртенгиниң-не Эрзин суурнуң кедээзинде делгем шөлче ортумак дурт-сынныг, тырыңмаа-боттуг, кижи ортузу чеде берген кижини сарыг-булуңчулар бо-ла көөрлер. Кымыл ол? Ол дээрге республиканың хоочун спортчузу болгаш күш-культура шимчээшкининиң идепкейлиг киржикчизи Николай Герасимович Ала-дыр. Оон-биле мен 1959 чылда республиканың хаак маргылдаазынга танышкан мен. Мен мачаарда кедээ ажыл-агый техникумунуң шиландек командазының кежигүнү турдум. Мени ашкан кижилерниң бирээзи Николай-ла болгай. Ол-ла хевээр Николай Герасимович-биле таныш-көрүш болуп, сөөлгү 20 чылдарда чаңгыс районда ажылдап, чурттап, оон районга күш-культура ажылын көдүрер дээш мөгаг-шылаг чок, карак кызыл ажылын хүн бүрү көрүп, ону деткип чор мен. Хар-назының дөгүй-даа берген болза, Николай Герасимович Ала ам-даа спортту кагбаан, ойнавышаан хевээр. Ылаңгыя ол мячилиг хоккей ойнай бергенде, чамдык аныяк оолдар мида-ла калыр.

Ол Омскиниң күш-культура институдун доосказ, 20 чылдарның дургузунда Эрзин районнуң спорт комитединиң даргазынга тура-соруктуг ажылдап чоруур.

Н. Г. Аланың бир онзагайы—оон ажык сеткилдиг болгаш чон-биле дылдажып билири. Ол боду спорттуң бүгү хевирлеринге киришпишаан, ону сайзырадырының бүгү-ле хемчеглерин ап чорудуп, чоннуң хүндүткелин чаалап алган. Чагырын дужаар үелерде районнуң удуртулгазы күш-культураны сайзырадыр ажылче кошкак, кичээнгейни салып келген. Ооң калында спорт ажылдакчыларының акша-шалыны эн-не кудуку деңнелге турганын кижи бүрүзү билир болгай.

Николай Герасимович кыш чай чок хууда «Москвичизи», чайгы үеде мотоцикл-биле районнуң суурларын кезип, маргылдааларны бо-ла эртгире берген турарын чон билир. Сөөлгү чылдарда районга, шыдыраанын, хол бөмбүүнүң, чедаг чарыш, мячилиг хоккей маргылдаалары доктаамал эртип турар апарган. Ол ышкаш Бай-Даг суурга Иргит Шагдыржап, Нарын суурга эки турачы фронтучу Кыргыс Идам аттарлыг кубоктар дээш чыл санында эртип турар маргылдааларның организатору болгаш киржикчизи. Эрзин суурда ажыттынган ТАР-ның алларлыг мөгези, Моолга безин шүглүп чораан Күдерек аттыг тыва хүреш маргылдаазын организастаарынга ол идепкейлиг-биле киришкен.

Н. Г. Аланың өөнүң ээзи Александра Моңгушевна — Эрзин ортумак школазының мурнакчы башкыларының бирээзи. Улуг оглу Ахмед — Туран хоорайда чолаачы, ийи оглу Эрзин суурда чурттап, ажылдап чоруурлар. Оолдары адазының соондан салгап, хыы-бүрү маргылдааларга доктаамал киржип чоруурлар.

Николай Герасимович бо чылын спорт залазы-биле районга чаа түлгүрин база аланнап турар.

Кызыл-оол КУУЛАР.

АЧЫЛЫГ БАШКЫНЫҢ СООН ДАРЫЙ

Тоол шагның Ак-Ойла садаачы Ачыты башкызы дег, бүгүдени өттүр көөр болгаш билир, далай дег эгээртинмес угааннын, Таңды дег бедик чаагай ачы-буяннын, будда шажынныгларның чер кырында дириг бурганы он дөрткү Ыдыктыг Далай-Лама бурунгу Тывавысты, чон бүгүде боттарывысты, тыва күрүневистиң хей-аът Тугун, хүрээ-дуганнарывысты, оларның тудар-турар черлерин арамайлап, ыдыктап берди. Чырыткылыг башкының арыглаашкынныг мөргүлүн-даа көрүп, дыңнап, чаагай күзээшкиннерин-даа сеткилдеривисте шыгжап алдывыс. Бурган авыралында буян-чол доктаар-ла болзун ам дээринден өске чүү дээр боор!

Ынчалза-даа ам чүгле мындыг айтырыгдан бодувуска салып көрээли. Бо бүгү буянбүдээлди, дээди хайыраны хүлээп алырынга белен болган бис бе? Ачылыг номналды сагыш-сеткиливиске шиңгээдип ап, угаан-медерелиңге дүйүп алырынга белен болган бис бе? Уткулга, ужуражылга-даа үезинде дижик, бети дээрге бодун тудуп билир, шыдамык чорукка, биче сеткилдиг, сарыылдыг болурунга боттарывысты белеткээн бис бе? Дыка хөй ал-боттарывыска хамаарыштыр ол чөгенчигле турган боор. Ам, кажан чүвениң изиг түлүү эртип, сеткил-сагыштың дүвүрээзини чавырлы бергенде, боданып, шүглүнүп олурарга, дыка хөй кезиивис ёзулуг чүдүлге-сүзүлге деп чүл дээрзин билбес, ол дээрге хамыктың мурнунда бодунуң сагыш-сеткилиниче бакылап көөрү, бүгү-ле бүзүрели-биле иштики делегейинче ханылап кирери болгаш ол шакта, бердингеп ол үеде болуңуң бүзүрелинге долузубиле бердинер болур ужурлуг. Бир эвес аарыг кижи эмге, эмчилерге, аржааннын кужунге бүзүревес болза, ындыг кижи белен-селен сегип шыдавас дээрзин утпаза чугуур. Шак ындыг бүзүрелин бодунга тургузуп, шак ындыг сеткилдиг сеткип албаан кижини кандыг-даа мөргүлдүң арыглаашкынныг күжү эргивес, ындыг кижи шак ол «дириг бурганнын» ишик-хевинге (эдээнге), эът магабодунга чеже-даа дээрин оралдажырга (бистиң чамдык ужузувустуң кылып турганы ышкаш аан) оон кединиг чүве үнмезин билдингир. Ол бүгүнү хажызындан көрүп турарга эпчогун-даа канчаар! Ол бүгү кайы хамааччок аажылаашкынның аразында хөөгет чонуң (херээженнерни «кадын, кадыннар» дээриниң орнунга, бо сөс чүгээр-даа ышкаш) хөйү, көскүлерин мырыңай элдеп-ле болгай. Сарыг-шажын ёзузунда болза, мөргүл, хүрүм, дагылга-даа үезинде лама сагылгалыг кижиниң чанынга-даа чагдавас, дагылгалыг тейдаа кыры үнмес ужурлуг болгай.

Бодал, сүме

Ийет харын, «ужур билбес кижиниң уржук таварбас» дижир болгай. Үр үениң иштинде чүдүлге-сүзүглелин оскунган чонуң кижи чүү деп чектээр боор. Шак ол факторну баш удур бодаар турган дыр бис ийин. Өндүр улуг кижиге уткулга, ужуражылга-даа үезинде кым бодун канчаар ап чоруур ужурлугул дээрзин ыяк сургажып, тайылбыр ажылын кончуг чедиңгир аргалар ажыглап чорудар турганы ам билдингир-дир. «Шош соонда чудурук чайбас» дижир, бо удаада, шынап-ла, солуннар арнынга (кыйгырыг-даа дижик) азы радио дамчыштыр чоруткан каксы тайылбырлар-даа улуг дээш чок болганы илден-дир. Оон түңнелинде чамдык аныяктарның канчаар тейлээр чүвел, ийи холдун адыштарын чышпыр тудуп аар бе, азы чүгле салаалары баштарын дээштирип алыр бе, холдарны хавакка үстүрер бе, азы хөрекке дегзер бе, дискектениш олуруп аар бе, азы черге чедир сөгүрүп тейлээр бе дижип, бот-боттарындан айтыржып турганы-даа таварылга эвес. Манаа лама башкыларны, «Алдын богда» ниитилелиниң кежигүннериндаа бол, улуг-биче организацияларга лекциялар номчуп, беседалар кылып, телевидениедаа дамчыштыр чогум-на көргүзүглүг тайылбыр чорударынга хаара тудар турган. Чүгле олар эвес, а анаа хамааты-даа лекторларны манаа болур-чогууру-биле ажыттаан болза, сагыш-сеткил чазалгазы, психологтуг белеткелиниң-даа элээн бедик деңнелге-даа турары магат. Чогумчалыг суртаал ажылын чорударынга үениң чедишпейн барганы шын-на ыйнаан, ынчалза-даа бүтүдеге авыралдыг, буян-чолдуг ыдыктыг кижини уткуп тура, чонга чедиңгир ёзулуг шажынчы угаадыглар, ын дээштиг сөстерни тыңнайн барганывыс база-ла уржук болганы чугаажок. Бистер шак ындыг сөстерниң орнунга биеэги-ле тантаашкын үезиниң «мынчаңма, мынчавма», «арага ишпе, чурум үреве» дээн ышкаш кулак уюк болган сөстерни-биле сөөртүнчүп турувуста, ону дыка хөйүвүс сагывады-даа, корум-чурумувус пат болду, эзирик аныяктар-даа хөй болду.

Оон кадында ужуражылганың организакчыларының та канчаар ажылдааны ол чүве, ук аппараттарын таптыг таарыштырып кагбааныңдан, Президентиниң чугаазы-даа, улуг аалчывыстың мөргүл мурнунуң сөстери-даа мурнун былдашкан улустуң ыыт-даажындан орта дыңналбады. Бистиң чанывыска караа көзүлбес кырган ашак кижи «оода-ла дыңнап ап көөр-дүр» деп кызыткаш чадашты, чөгел төткеш, төрелдеринге четтирип алгаш чоруур ужурга таварышты. «Багын сөглээрге, бачыды арлыр» дижир. Кая-ла оожургал болгаш топтуг чорук херек болдур, биске шуут сыр дедир, кандыг-даа оочурга ыяап-ла мурнун былаажыр, стадиондан, театрдан үнеркирерде-даа уш-баш чок мыгыртажыр, та канчап барган чон ийик бис. Тыва улус дээрге бодун кончуг төлептиг ап билир, кедергей биче сеткилдиг чон-дур деп баштайгы шинчээчилерниң, аян-чорукчаларның берген үнелелин, өске чоннарга ынчаар сарагжаан адывысты канчапканывыс ол? Шынап-даа бол кандыг-даа нация чоннуң бодунуң чоргаараары онзагай бот-шынарлары турар чүве ыйнаан. Мыя бо эртген дөртен ажыг, бежен чылдарның иштинде канчап чаагай оуружусту, кижизиг мөзү-бүдүжүвүстү оскунуп аар болдувус. Чок, ол черле ындыг эвес дээрзинге бүзүрээр мен. Ачы-буян бүргээн, бурган дег ыдыктыг кижиниң мөргүл-ёзулалының чаагай күзээшкининиң азызында ал-боттарывыс, аныяк салгалывыс каргыштыг кара халап — арагалаашкындан, оорлаашкын, үптээшкинден, ок-бижек тудар чоруктан кажан кезээде адырлып арыглаар бис деп бүзүреп каалы, эргим чонум!

«Ачы-буянда кызыгаар чок» дижир. «Алдын, мөңгүн даарбас, эки херек эмирилбес» деп база чугаалажыр. Ачылыг башкының айыткалсургаалы, буянныг херээ үзүлбес-боолбас болзун дээр болза, чүдүлгелиг, чүдүлге чок-даа кижилер бир эвес ол Тыва дээш, улус чонунуң аныяк салгалдың салым-чолу дээш ёзулуг сагыш аарып чоруур кижи болза, шак бо төөгүлүг болуушкунну, эптиг таварылганы черле хилис ытпайн, эде кижизидилгениң херээнге эн-не билдилиг-биле ажыглаар ужурлуг бис. Ындыг түңнелге кым-даа кижи кээп болбайн аан, ынчалза-даа чотум-на шак ындыг ажылдың чон ортузунга эргежок чутулазын бистер, республиканың башкылар билиг бедидер институдунуң бөлүк башкылары, бо эртген хүннерде (Далай-Ламаның Тывадан чорупканының соондарый) Тожу кожууннуң школаларын эргип чорааш, ылап билип, бүзүреп көрдүвүс. Бо чүүлдүң автору анаа Доора-Хем болгаш Азас школаларының коллективтеринге Далай-Лама дугайында оон номналының ужур-утказы болгаш намдар-төөгүзүнүң үзүндүлери-биле таныштырган, ук темага хамаарыштыр түс чернин эрге-чагырга болгаш культура ажылдакчылары-биле-даа каш сөстү солушкан.

Ук районда массалыг информацияның чепсек-херекселдери орта ажылдавайн турарындан, чижээлээрге, солуннар неделя-неделязы-биле келбейн баргылаар. Кызылдан теледамчыдылганы көрбейн турар, лекция пропагандазы кончуг кошкак чоруп турарындан, чурттакчы чон бо улуг болуушкунну чүгле ужу-кыдыын дыңнаан болгулаар болду. Черле ынчаш, улуг-биче назылыг элээн эртембилиглиг-даа, анаа бедүүн-даа кижилер-биле чугаалажып чоруурга, шажын-чүдүлге дугайында кижилерниң билиги дыка-ла кызыы боор-дур. Ол ышкаш анаа чамдык улустуң хамаарылгазы база амдаа аңгы-аңгы. Шажынны чүгле чаңгыс черде таптадып, бир шиңгде доктаап турупкан догматиктиг өөредиг, төөредикчи идеология кылдыр билиш, ону кижи төрелгетенниң төөгүзүнүң, культуразының чарылбас кезээ деп үнелеп көрбейн турарлар база бар болбайн аан. Ынчалза-даа шажын сөзү чонга херек. Кижилерниң сагыш-сеткили кедергей хоозуралга таварышкан бо үеде, кажан чоннуң, аныяк-өскенниң чамдык кезии ыдыкшылга, сүзүглел, ынакшыл, бүзүрел, томаарылга, кээргел деп чүүлдерни уттуп чоруур бо берге, бүдүлгазынныг шагда шажын сөзү черле херек. Чон ынчаар бүзүрейдаа берген. Бис ону оюп эртип шыдавас-даа бис.

Улус чонунга ынчангаш катап-катап чугаалаксаам кээр: бир эвес чон төрээн дылын оскунар болза, чаңчыл-ёзулалдарындан чарлыр болза, бир эвес ол шажын-чүдүлгезинден азар болза, ындыг чон нация боор шыдавас. Хайыралыг Тывавысты ындыг кара үүле таварбааны-ла чаяан болган-дыр! Төөгүге алдагалдар турар. Ада-өгбелеривистиң кылган алдагазаларын эдери амгы салгал бистерге онаашкан-дыр. Буян-чол бүргээн Ыдыктыг Дээди Башкы Далай-Ламаның ачызы-биле ыдыкшыл сүзүүвүстү, топтуг-төлептиг чоруувусту эгидип алыылынар. Улуг сүлде-чаазагалыг, ыдыктыг кижиниң тыва чонга чаагай күзелдери боттанып, Тыва черивиске буян-чол доктаап бодараар болзунам, өршээ!

Чап ЧҮЛДҮМ.
Хоочун башкы.

ЭКИ ХҮРЕШКЕШ КЕЛГЕННЕР

ДИВНОГОРСК. Сентябрь 25-27 хүннеринде Красноярск крайның бирги чери дээш ажык хостуг хүреш маргылдаазы Дивногорск хоорайга эрткен. Анаа чүгле крайның эвес, харын оон кожа-хелбээ областарының, республикаларының эн шымырак мөгелери болгаш Тываның шиландек командазының чамдык спортчулары киришкен. Бистиң командавысты спорттуң алдарлыг мастери, республиканың шиландек командазының кол тренери Александр Доржу баштап чораан а маргылдаага судьялаары-биле спорт мастери, тренер Радислав Наважап база чораан.

Чамдык түңнелдерни алгаш көөр болза, 48 кг чедир деңзилиг мөгелер аразынга спорт мастери Артыш Доржу ийиги черни ээлээн. А ол деңзиге кым чемпион болганыл деп айтырыг база солун. Манаа Дивногорск хоорайның педагогика институдунуң студентизи, бирги курсчу Аян-оол Ондар арыг тиилелгени чедип ап, маргылдааның чемпиону атты чаалап алган.

17 харлыг мөге Буян Биче-оол (Тыва Республика) бо маргылдаага кончуг эки белеткелдиг киришкен, оон чемпионнарының (52 кг) бирээзи болган. Эң сөөлгү садыгда ол Хакасияның мөгези, спорт мастери Николаев арыг октаан.

Профэвилеллердериниң спорт ниитилелиниң тренери спорт мастери Сыдыс Конзай-оол бо маргылдаага дыка хөй мастерлерни болгаш кандидаттарны октааш, бирги черни ээлээн. Ол деңзиге Красноярскиниң агроуниверситединиң Тывада филиалының студентизи Владимир Хунан-Кара база багай эвес хүрешкеш, үшкү шаңналдыг черни алган.

Ол-ла филиалдың студентизи тыва хүрешке республиканың каш дакпыр чемпиону Маадыр Моңгуш 100 килограмм чедир деңзилиг мөгелер аразынга күрешкеш, бирги черни бүзүрелдиг-биле чаалап алган. А профэвилеллериниң уругларының спорт школазының тренери Аяс Моңгуш бо деңзиге база эки хүрешкеш, ийиги шаңналды алган.

Ынчангаш бистиң хостуг хүреш мөгелери бо чоокта мындыг чергелиг улуг маргылдааларга киришпээндаа болза, спортчу белеткел доктааш кылынмайн турар дээрзин херек кырында бадыткааннар. Ам күскү дужут ажааалдазы, кышка белеткел доостуру-биле спортчу сезон база катап эгелээр. Ынчангаш чүгле хостуг хүреш эвес, спорттуң өске-даа хевирлеринге маргылдаалар уламчылаар.

АУКЦИОН БОЛГАН

Сентябрь 23-те Кызылга муниципалитет бүдүрүлгелерниң садарының талазы-биле ээлчеглиг коммерция аукционнуу болган. Хоорайның Лопсанчап кудумчузунуң дугаар бажыңында турар № 15 магазинниң эге өртээ 571 муң рубль кылдыр санаттынган турган. Ону садып ап дээш ийи кижи чишкен. Алызында барып 1 миллион 510 рубль-биле ук магазинни Чадаана хоорайдан С. Д. Доптай садып алган. Анаа аажок улуг дузаны «Кадарчы» деп арат ажыл-агыйы көргүскен боор турар.

Хоорайның дыштанылга парыгының севериниң эриинде аажок эптиг, чараш черде туттунган «Аян» кафе дээш салчышкыннар аажок улуг болган. Бодап-даа көрүвер, эге өртээ 1 миллион 149 муң 700 рубль деп санаттынган кафе садып алыкчылар аразынга чидиг мөөрейниң түңнелинде 6 миллион рубльге саттынган. Шак ол хире хөй акшаны «Торгсервис» кооперативиниң директору П. Голышев салган. «Эдиска» деп хуу бүдүрүлгениң төлээзи болгаш боду чааскаан хууда туржуп турган К. Моңгуш олар шырык-ла тудушса-даа, алызында шыдашпайн барганнар.

24 дугаар магазин дээш маргылдаа чок болганындан, оон эге өртээ 791 муң рубль-биле ону Н. Кунгаа садып аппарган. Кызылдың № 12 школазының чоогунда түттүнүп турар магазинни база-ла эге өртек —365 муң-на рубль-биле О. Ондар садып алган.

Бо мындыг аажок нарын чүвениң ужур-бажы эки-даа билдинмес, дааргагы хүннүң кандыг болурун безин дорт чугаалаары берге үеде боттарынга идегеп, дидим хемчеглерни ап турарларга чедиишкиннерни күзеп каардан өске канчаар боор.

Бистиң корр.

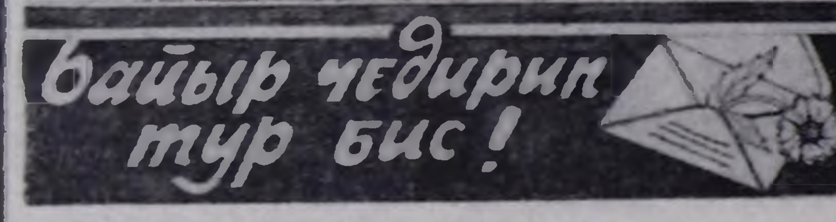

Бистиң эргим, хүндүлүг ававыс Тамара Достай-ооловна Эртине Барыын-Хемчик кожууннуң Шекпээр ортумак школазында башкылап ажылдаандан бээр 26 чыл болуп турар. Хүндүлүг ававыска башкылар хүнүн таварыштыр узун назынны, быжыг кадыкшылды, аас-кежикти база ажылыңынге чедиишкиннерни күзеп, черге чедир мөгейдивис.

Уруглары: Селимаа, Рада, Адыгжы, Айтемир база чассыгбайы Сайлышка.

ЧАРЛАЛДАР БЮРОЗУ

АЖЫЛЧЕ ЧАЛАП ТУР

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ИШТИКИ ХЕРЕКТЕР МИНИСТЕРСТВОЗУНУҢ АЖЫЛ-АГЫЙ КИЛДИЗИНГЕ дараазында мергежилдиг кижилерни ажылга вегеттинип турар: сантехник, электрик, 4-5 разрядтыг автослесарьлар, 5-6 разрядтыг моторист, газ-электри-биле каннакчы, агрегатчик, чылыг пунктузунга механик, полиграфия херигжерекселдериниң эдикчизи, корректор, типографияга склад эргелекчизи. Кээр чери: Кызыл хоорай, Ленин кудумчузу, 18, телефоннары 9-25-82, 9-22-22.

«ЭФИРНИ» ЧАГЫДЫП АЛЫҢАР

Тыва Республиканың телевидение болгаш радио дамчыдылгазының күрүне компаниязының неделя сайында үнер «Эфир» деп программа-солунунуң 1993 чылда чагыдылгазы уламчылап турар. Чартык чылда чагыдылганың өртээ 150 акша («ЭФИРНИН» өртээ 100 акша харылзаа черниң солуну чагыкчыга чедирип бээрниң өртээ 50 акша).

«ЭФИРНИН» чагыдылгазы 1992 чылдың октябрь 15-ке чедир уламчылаар.

КИНО

ОКТЯБРЬ 1-ДЕ «НАЙЫРАЛ»: «Лучшая защита» (АКШ) 9.00, 11.00, 13.00, 15.00, 17.00, 19.00. «Видеозал»: «Мутант из Баунди» 10.00, 12.00, 14.00, 16.00, 18.00 шактарда. «ВОСТОК»: «Двое заключенных» (2 сериялыг) 15.20, 18.20 шактарда.

«ДАЛАЙ-ЛАМА — ТЫВАДА»

Улуг башкы Чырыткылыг Далай-Лама Тыва Республиканың чонунуң сагыш-сеткилин үш хүн дургузунда, шынап-ла, өөртүп, чырыткылыг дүвүрелче чедиргеш барган. Муң-муң кижилер оон Кызылга, Улуг-Хемге, Чөөн-Хемчикке чораанынга херечи болуп, чадаарда бараанын, оюр-хевирин безин көөрү оларга аас-кежик болган. Хөй-хөй кижилер оон-биле беседалажыр азы ыдыктадышкынын ап, буянныг болган.

Ол болуушкун төөгүге артып калыр дээрзин миннип турар бис. Чырыткылыг Далай-Ламаның Тывага чорааанынга кандыг-кандыг тураскаалдар артканыл? Ол дугайын «Новости Тувы» деп парлалга продукциязы үндүрүп турар бичии бүдүрүлгениң кол редакторуОльга НАНЗАТ-ООЛ-биле бистиң корреспондентивистиң беседазы.

Чаа ном

— Далай-Лама Тывага кээп турар үеде Кызылга болгаш районнарга Санкт-Петербургтуң Гелугпа аттыг сарыг-шажын дуганының ламалары эккелген номнарын, Ыдыктыг Улуг Башкының чамдык өөредиглериниң йөрээлдериниң номнарын база портрет чуруктарын. Будданың өске-даа ёзулал херекселдерин тарадып турган. Далай-Ламаның кээриниң бүдүүзүнде «Новости Тувы» деп ном үндүрер бүдүрүлге Ыдыктыг Улуг Башкының «Чуртталганың сорулгазы» деп өртемчей дугайында медерелиниң йөрээлдерин парлап үндүрген. Номнуң тиражы эвээш-даа болза, ол дораан тараан. Ол номну Санкт-Петербург дуганының ламазы Шырап ыдыктаткан. Ол дээрге чүдүкчү кижиге ыдыктыг чүдүлге ному болу берген. Номнуң сарыг өңнүг даштыкы картында Далай-Ламаның портреди база чүдүкчүнү хаара тудуп турар.

Ажыы-биле чугаалаарга, амгы үениң делегейде өндүр бедик хүндүлүг кижилериниң бирээзи болуп, Рим Папазы-биле дөмей чаяанныг кижиниң Тывага келгени ындыг онза көдүрлүүшкүннүг сонуургалды өскүдер деп бодаваан бис. Ынчангаш ол салдаашкынга сонуургал суларавас дээрзи билдингир. Чүге дээрге кижилер ол Чырыткылыг Далай-Ламаның салым-чолунуң дугайында, ол чогум чүү кижил, оон политиктиг, шажын-сурталы кандыг угланыышкынныг дээрзин, сарыг-шажынның алыс утказы, оон өөредии, дүрүм-хоойлуларын билип алырынга идиг болуру чайлаш чок.

Ол хүннерде «Новости Тувы» бүдүрүлгениң чогаадыкчы ажылдакчылары, корреспондентилери Далай-Лама-биле ужуражылгаларның төвүнге туругулаан. Журналистер Роман Тас-оол биле Владимир Савиных Ыдыктыг Башкының үргүлчү үдеп чорааннар. Бо ийи журналисти Тывада билбес кижилер ховар, олар бедик мергежилдиг чогаадыкчы ажылдакчылар болгай. Оларның солун репортажтарын «Новости Тувы» бүдүрүлгениң «Далай-Лама Тывада» деп тайылбыр сөстерлиг фотоальбомун үндүреринге белеткеп турар, ол ам удавас үнүп келир.

Фотоальбом делегейде эң улуг шажын-өөредиглерниң бирээзи болур Буддизмге чүдүп чоруурларга-даа, ынаар сонуургап чоруурларга-даа багай эвес белек болур.

Фотоальбом Чырыткылыг Далай-Ламаның базым бүрүзүн көргүзүп, бижип турар: оон Кызыл аэропортунга чедип келген баштайгы минуталарындан эгелээш, чон-уну канчаар уткуп хүлээп алганын, оон театр шөлүнге номчаан йөрээлин, чугаазын, хүрээ тудар черни ыдыктааны, Тыва Республиканың удуртукчулары-биле ужурашканын тодаргай чырыдып турар.

Фотоальбом — номнуң тайылбыр сөстерин, фото-чуруктарын бүдүрүлгевистиң компьютерлиг техниказынга дүжүрүп парлааш, ону Красноярскиниң «Офсет» дээр полиграфия комбинадынга шынарлыг дептер кылдыр кыска хуусаада белеткээн.

Ол номну бүдүрүлге боду садып тарадыр. Ынчангаш ону сонуургаарларга амдан эгелээш тарадырынга белеткеп, баш удур чагыгларны 3-36-53, 3-36-50 дугаарлыг телефоннар дамчыштыр хүлээп ап эгелээн. Тарадып турар кабинеттерниң дугаарлары—54 база 55.

(Бистиң корр.).

СУБИДАЙ

(Уламчызы. Эгези № № 185, 186, 187, 188 «Шында»)

Чамдыкта кижилер доктаар каап, Сүмениң чеге кам чокка октап каап чораан. Ынчан ооң эгиген кыска чурттаалгазын эгидирдир бодап турган. «Бо оран мээн хөннүм карарты, бо чон мээн херээм ажытты. Мен ам чоруп олурар мен. Чаңгыс-даа хоммас мен» дээш Тевечиниң чугаазын ол ядаартай-алаарган сактыр чыдар болган.

Кижилерниң чаңгызы-даа оон арнынче көрбээн. Чүгле чаңгыс катап оон караанга углады берген кижиниң але кара уткужа берген. Сүме ол караттың кылаңнааажыкырга бодунуң туресгээн арнын көргеш, баары ажып, ызы кээр чыткан. Ынчалза-даа ыглаваан. «Харын-даа бурганнар өөшээди мээн багымны Борадайга көргүскеди өөрдүм амыраадым» дээш, ору тейлээр болган. Чок, оон холдары шимчеттинмес, четкиниң дыңзыг удазыннары хээлыр кире берген болган. «Бурга-чымдан өөшээл дилээр безин арга бербестер-дир» деп Сүме өкпээрген, өжежип, өжээнзирен боланган.

Уларзанда оларны дүрүлдүр көдүржүп алгаш шапкылажып чорупкан.

Сүме халчыктелип, тынызы дуглалып, эмызындан аарлырындан коргуп чораш боду безин билбейн медерелин оскунупкан.

Миннип кээрге, кедергей тар, курган довурак үңгүрде хептели берген чыдар болган. Сула салдыныптарга олуртунмас, эът-сөөк дыгаан шоодай дег хептели бээр, а буттарын хере тепкеш үңгүрнүң зайы-биле кожайып туруп алырга мүнне чүтээр, ынчалза-даа баш дескинер, куску кээр «Бир-ле иштиг кадай» деп Сүме бодупга чөгенн зарак холчок бужарзыныы билип турган.

Шаг-үениң хемчээлин будалган. Чамдыкта сереп келир ынчан даштын хүн хүннеп тур боор деп бодап келир. Чамдыкта удуй бээр, чогум маадыр нени дыңзыг үйгузу эвес бир-ле узук-чазык үйбалай дүштер дүжээр ындыг үйгу болур.

Сүмениң дүжүнге үргүлчү-ле Борадай кирер.

Баштайгы дүнезинде кашпаа удаа дүжээр. Бурунгу Тывага 1168 чылда өске ындыг ыржым дүн дүжүп көрбээн. Кырганнар эрте-ле удуп калган. Кужурлаан мал шылыгын чылдыкаан кудайның сылдыстары чылбыга берген хоюду чырыдып турган.

Сүме Борадайның чыра тыртып алгаш, хая кырындан хараан ээр ышкаш, сыртык кавызын чоргаар эргий көрген.

— Омаанай! — деп, Борадай сымырангаан. — Эшкедеве.

— Че-че! — деп Сүме хедерлензе-даа, бодунуң эмин эрттир казыыргап чыдарын билгеш, доктаап, кончуг тавар хөделирин ораалдашпышаан, «Бажы турда, бажы турда...» деп боданып чыткан:

— Омаанай! — деп Борадай база катап сымыраны берген — Өске үтче чуткуп тур.

Сүме шугулданыксаан, ыылыктангаш, херээжениң дыңзыдыр кусилактааш, байгы кужун салыкаан. Херээжен ылым-чылым барган Сүме база дагып суларай хона берген. Улуг улустуң эр ураниң молдарууу частыр дижир чүүзу ынчан Сүмеге таварышкан. Оол боткун, өзулдези шымырак кушшалы четчир кижи турган, ынчангаш кончуг дүгөн деткерлигеш, тынзыжып тыптыпын, тааралап чорүй кедергей шөлээн болгаш дески тыпыжын тыча берген.

Борадай эргелиг эжин улуг хүндүткел-биле көрүп, бажының мурнун суйбап, чыттап, чаг иштинде бүүрек дег бодаттынып чыткан.

Сүме амыдыралдың өөрүшкүзүнге амыраан, ону эжидип билиринге чоргаарланып, өг ээзиниң чымчак ужазын, чоок дөнмектерин салаалары-биле ылдыктерин шимчедип чыткан. Өг ээзи херээжен кижиниң бүрүнгү ады (авторнуң тайылбыры) Сүмениң салаазынга херээжениң дөнмээнде улуг кара мениң ойбузу ялдигар келген: ол мениң салаазының бажы-биле төгериктей дырбагылаган.

— Баштайгы ашаам моңу безин эскербээн боор — деп, Борадай чаптаан-даа ышкаш хорадаан-даа ышкаш чугаалаан — Омаанай! — дээш улуг тынган — Кижиниң дорази-на өттүр билип каар кажы база таваржыр-дыр эвес пе!

Ол дүнеден эгелээш-ле Сүме «билип каар» болгаш «билип чоруур» деп бүрүнгү билигниң ылап утказын эки шиңгээткен.

Үе-шагның маңы чаңгыс черге турбас. Ынчалза-даа бо тынышта та кайы үе, та хүндүс, та дүне, ол дугайын Сүме болдап шыдавас апарган. Чырык черге чурттап чорааны ол сактыышкын эвес, кандыг-ла-бир өске вазын, кандыг-ла-бир баштайгы хуулуушкун хевирлиг билип эгелээн. Чоорту оон дүш-дүлү өжүп бүлүрээрип турар болган. Бир эвес ол баштайгы дүштеринде Борадайның дыңзыг кусилаган билир, бодунуң ыда-кежа чымырткайнып, дыңзыгып турган болза сөөлгү үеде дүштеринде ындыг чүве чок соп назында тыптып келир кинода дег ындыр бир-ле хөй дүрзүлер дүжээр апарган. Сактырга, баштайгы үеде Сүмениң бүгү мага-бодун хөделип турган болза, сөөлгү үеде чүгле сүрезиниң хөделип турар кылдыр боданып эгелээн.

(Уламчылыг)

Кызыл хоорай, Красноармейская, 100. Индекс 667000. [redacted] АГАР САНЫ: «Тыва солбан» № 363305»

ТУРГУЗУКЧУЛАРЫ: Тыва Республиканың Дээди Совет болгаш Чазаа, «Шын» солуннуң редакция коллективи.

Кол редакторнуң оралакчызы К. К. САТ.

РЕДАКЦИЯ КОЛЛЕГИЯЗЫ: Н. С. Базыр (харыысалгалыг секретарь), А. С. Дембирель (кол редакторнуң оралакчызы), В. М. Сат, К. К. Сат (кол редакторнуң оралакчызы), Н. С. Эрген.

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ:

Кол редактор — 3-43-34; келген бижиктер хүлээр чер — 3-34-28; кол редакторнуң оралакчылары — 3-33-91; — 3-34-17; харыысалгалыг секретарь — 3-34-92; оралакчызы — 3-45-93.

КИЛДИСТЕР: улус депутаттарының Советтери, ниити-политиктиг болгаш социал айтырыглар — 3-34-19; — 3-34-98; үлегер — 3-34-49; 3-36-73; көзүм ажыл-агый — 3-41-16; культура болгаш үлус өөредилгези — 3-39-15; медээлер болгаш спорт — 3-36-82; — 3-34-57; очурга — 3-34-39; — 3-34-93; чагаа — 3-39-03; корректорлар — 3-41-23; үнзүрүкчүлер — 2-27-41, солун келбейн баргаңда — 2-32-75; бухгалтерия — 3-37-11.

Солунга парлаттынган материалдарның авторларының бодалдары редакцияның туружу-биле дүүшпейн барып болур. Айыттынган факттыларның саннары болгаш өске-даа дыңнадыглары дээш авторлар боттары харыысалгалыг.

Тыва Республиканың Парлалга болгаш информация министерствозунуң типографиязы. Кызыл Шетинкин болгаш Кравченко кудумчузу, бажың № 1.

Солун неделяда 5 катап үнер. Хемчээли 2 парлалга аамазы. Тиражы 27020 экз. Чагыг № 190

Тувинская республиканская БИБЛИОТЕКА им. А. С. Пушкина

Республиканың ниитилел-политиктиг солуну

ШЫН

Солун 1925 чылдың август 31-де үнүп эгелээн

№ 191 (14913) 1992 чылдың октябрь 2, пятница

Солунга ат салган шагы 24.10. Чагыдар өртээ 10 ... Садар өртээ 1 рубль.

КЫДАТТАН ААЛЧЫЛАР

Тыва Республиканың Даштыкы экономиктиг харылзаалар талазы-биле күрүне комитединиң чалаажы-биле Кыдаттың күрүнениң «Луи Фей» садыг-экономиктиг компаниязының төлээлери Тывада аалдап келген.

Кыдат делегациязы «Цзя Хей» фирманың директору Шао Вэй удуртуп чоруур. Кыдат аалчыларны Тыва Республиканың мурнундан И. Байра, Е. Таржай, А. Соскал база Э. Ооржак олар тускай автобус-биле Абакан хоорайдан уткуп алгаш, орук ара Саян сыннарының каас чараш бойдузун сонуургадып көргүскен-нер.

Бо аалдап келиишкин август айда Тываның делегациязының Кыдатка аалдап чорааньнга харыы кылдыр боттанган. Кыдат бизнесменнер Тыва Республиканың социал-экономиктиг байдалы-биле таныжар болгаш янзы-бүрү организациялар болгаш бүдүрүлгелер-биле садыг-экономиктиг харылзааларны быжыглаар сорулгалыг.

(Бистиң корр.)

Агаар-бойдустуң байдалы бо сөөлгү каш хонуктарда черле чүгээр. Оларны чөп-биле ажыглаар дээш дүжүт ажаалдазынче, малга чем белеткелинче бүгү күштү угландыраалы.

ЧООК ХАРЫЛЗААЛАРНЫ ТУДАР ДЭЭШ

Сентябрь 30-нуң кежээзинде Кыргызстан Республиканың Дээди Совединиң делегациязын Кызыл аэропортунга Тыва Республиканың Дээди Совединиң төлээлери уткуп алган. Бо чылдың август айда Тыва Республиканың Дээди Совединиң Даргазы К. А. Бичелдей Кыргызстанга албанның аян-чоруу-биле барып чорааш, оон Дээди Совединиң Даргазы Медетхан Шеримкулович Шеримкуловту Тываже келирин чалаан. Ынчангаш кыргыс аалчыларның чедип келгени ужуру-даа ол.

Делегацияның составында Кыргызстанның Дээди Совединиң Даргазы М. Ш. Шеримкулов, ДС-тиң доктаамал комиссия даргазы Орозмат Абдыкалыков, респотребсоюз даргазы Мамат Орозбаев, садыг болгаш материалдыг курлавырлар сайыдының оралакчызы Такен Акматбаев, агротехсервис хандырылгазының даргазы Эмильбек Узакбаев, садыг яамызының ажылдакчызы Мусаев, оон аңгыда ДС Даргазының дузалакчызы Апирбек Темирбаев келген. Дарганың өөнүң ээзи Чинара Акмергенова, оларның оглу Алмаз Шеримкулов база Тывада аалдап келген.

Делегацияның составын эскерип көөрге, кыргыс аалчыларның чүгле политиктиг чугаалажыышкыннар кылыр дээш эвес амгы үеде кол-ла чүве — ажыл-херекчи экономиктиг харылзааларны тудуп алыр дээш келгени көскү.

Ол дугайында Кыргызстанның Дээди Совединиң Даргазы М. Ш. Шеримкулов журналистер-биле ужуражылгага онзагайлаан. Ажыл-агыйның улуг адырлары — кодээ ажыл-агыйы, садыг талазы-биле улуг хемчээлдиг дорт харылзааларны тудары көрдүнген. Моон мурнунда, төөгүлүг байдалдарның ужун Тыва биле Кыргызстанның аразынга дорт, чоок харылзаалар турбаан. А шынап дөзүн ап көөр болза, тывалар биле кыргыстар төрел чоннар-дыр. Ынчангаш моон соңгаар экономиктиг, культурлуг, политиктиг харылзааларны тудуп алгаш, бот-боттарынга дузалажып, чурттаарында деткиксенчигдег баңка сеэнчиг чүве чок. Шак ынчаар чоок харылзажып алгаш, оон-биле Россия Федерациязын хомудадыптарының сеткили кымда-даа чок. Ол дугайында Дээди Советтер Даргалары медээ чугаалап турдулар.

«Россия Федерациязы-биле харылзааларывысты ажок үзелзэр бис. Оон адырлыксаар хөөннүг чамдыктарга көөрде, бистер харын улам ханылажырын бодап турар бис» деп, Медетхан Шеримкулович бадыткады.

Бөгүнгү берге үеде ажыл-агыйның айтырыглары кымны-даа дүвүретпес аргажок. Кыргызстанда болза бир гектар черден 20 центнер дүжүт дээрге ортумак көргүзүг болуп турар, а бисте — тулган көргүзүг-ле болгай. Ынчангаш тараа-быдаа өстүрүп алырының талазы-биле дуржулга солчуушкуну тон чугула. Агаар-бойдустуң байдалындан хамаарылга чокка канчап чүгээр дүжүт өстүрүп ап болурул? Кыргызстанда чер ажылдарын колдуунда суггаттыг черлерде чорудуп турар — тарылга шөлдериниң 94 хуузун суггарып ап турарлар. Ынчангаш суггарылга талазы-биле база дуржулганы чүге шиңгээдип албас боор.

База бир чугула айтырыг — садыглажылга дугайында. Кандыг-даа чурттуң онзагай киирээгей салыр айтырыы — садыглажылыышкын болгай. Чонга херектиг бараан-сараанны кайы-даа талага таарымчалыг дутуржулгалар ёзугаар чүге чорутпас деп. Бүгүнде кылып турар ажылдарның, чугаа-домак чорудуунуң турарының кол түңнели олла болгай — чоннуң амыдыралын эки харылзаалар таварыштыр экижидери.

ТР-ниң Дээди Соведиңге ажыл-херекчи бичии ужуражылга соонда кыргыс аалчыларны ийи бөлүк кылдыр үлешкеш бистиң кодээ ажыл-агый сайыды В. О. Ооржак база Тыва тонкооптуң даргазы Х. Д. Монгуш боттарының офистеринче алгаш чорудулар. Чугааны улам хандыр быжырымчалап албас болза хоржок болгай.

Ийи республиканың Дээди Советтериниң Даргалары парламент айтырыгларынга база доктааш дүшкен. Конституция судунуң дугайында база кезек чугаа болган.

Дүүнгү хүннүң дургузунда Кыргызстанның Дээди Совединиң делегациязы бистиң найысылалывыска солгүүстэлинниң чорудуп, бүдүрүлге черлеринге-даа баргылады. Бөгүн олар Улуг-Хем районнуң «Эйлиг-Хем» совхозунга баарлар.

(Бистиң корр.)

Ажааттынган 200 тонна картофель чыдар. Ону кым алырыл?

Бо чылын Таңды районнуң ажыл-агыйлары ниитизи-биле 36 муң гектар шөлден тараа культураларын ажаап алыр ужурлуг. Ындыг-даа болза чай кончуг хандаашкынының болгаш ужурундан 4 муң гектар ажыг шөлдерден дүжүттү үндүр бижээн.

Ынчангаш ол черлерден алыр ужурлуг тараа культураларын чүгле мал чеминге ажыглаар ужурга таварышкан. Арткан 26 муң гектар шөлдүң 14 муң гектарындан тарааны бо хүннерде чыттыр кескен. Оон 10 муң 500 гектарындан кестирген тарааны бастырып алган. Районда бир гектар черден-не ортумаа-биле 7 центнер тарааны бо хүннерде ап турар. Кысказы-биле чугаалаарга, бүгү ажыл-агыйларда ажаалда колдуунда деп темпилиг чоруп турар.

Районда эң чидириглиг ажыл-агыйларның мурнунда «Шаңган» акционерлиг ниитилел чоруп турар. Оларның чашкан тараазын болгаш олурткан ногаа аймааның барык хөй кезиин үндүр бижээн болуп турар. Оон аңгыда С. К. Тока аттыг совхоз болгаш «Межегей» коллективтиг бүдүрүлге база дыка когараан. Ынчангаш амдызында «Сосновское» дуржулга-бүдүрүлге ажыл-агыйы болгаш «Революцияның чалбыыжы» база «Россия» совхозтар бо чылын чүгээр дүжүттү болгаш мал чемин база өске-даа культураларны ажаап алыр аргалыг.

Районнуң кодээ ажыл-агыйы эргелелиниң кол агроному В. Н. Винниковтуң тайылбырлап турары-биле алырга, хову-шөлдерде ажыл-иштиң түңнелдери амдызында мындыг.

Бирээде, мал чеминиң белеткели чай ортузунда эгелээн. Район ниитизи-биле 16 муң тонна сиген белеткээр ужурлуг. Бо хүннерге чедир оон 9 муң тонназын белеткеп алган. Силосту 56 муң тоннаны кескеш, оңгарларга урар турган, сентябрь 29-ка чедир 50 муң тоннаны курлавырлап алган. Ажыл-агыйларның аразындан бо ажылды «Сосновское» дуржулга-бүдүрүлге ажыл-агыйы болгаш «Россия», «Революцияның чалбыыжы» совхозтар херек кырында күүседип апкан. Арткан совхозтар бо чугула ажылды ам-даа уламчылап турар.

Картофель ажаалдазын алыр болза, эң хөй дүжүт — «Россия» совхозта. Ук ажыл-агыйның арендатору Николай Бочкарев бодунуң эжи-биле чазын 44 гектар шөлге олурткан картофелинден бир гектарга онаштыр 136 центнер дүжүттү ажаап ап турар. Бо дээрге республикада база бир эки көргүзүг болуп турар. А район ортумаа-биле бир гектар шөлден 90 центнерни ап турар. Дуржулга-бүдүрүлге ажыл-агыйында картофельдиң дүжүү база багай эвес болуп турарын Виктор Николаевич чугаалап турду.

Дүжүт ажаалдазының бо нарын кончуг берге үезинде кодээ ишчилер дүн-хүн чок ажылдап турган, хөй продукцияны өстүрүп-даа алган болза ам мырыкай ону дужаап, сынырыптар чер тывылбайн турары кончуг улуг дүвүрелди болдуруп турар. Чүге дээрге «Россия» совхоз Садыг министерствозунче болгаш Таңды райпозунче база өске-даа черлерже кээрэ ёзугаар садар картофелин шуптузун чедер кылдыр чоруткан. Амгы үеде мында 200 тонна арткан картофель ажаа чыдып турар. Ону шыгжаар чер база тывылбайн турар. Алыр кижи чок! А райпонуң складтары база долдур үргүлдүган. Республиканың «Сугмелиорация» каттыжыышкыны «Россия» совхозка эрткен чылын-на ногаа шыгжаар складты туткаш, ажыглалга киирип бээр турган, мынчага чедир аазаашкынын күүсетпээн. Тудуг ара кагдынган олчаан. А суурларның чурттакчылары садыг-магазиннерде картофельди чүге алыр боор, боттары тарып өстүргеш, ам ажаап алган. Ам ол 200 тонна картофельди кым алырыл?!

«Революцияның чалбыыжы» совхоз бо чылдан эгелеп ногаа аймаандан морковьту өстүрер кылдыр тускайжыттынган. Совхозтуң ногаажылары аңгы-аңгы черлерге кээрэ ёзугаар 50 тонна морковьту садар турган, херек кырында 56 тоннаны садып, саарган. Чонну аъш-чем-биле хандырарынга бо харын дөгүм болган-дыр дээрзин демдеглээр херек.

«Межегей» коллективтиг ажыл-агый бо чылын свёкланы 25 гектарга, капустаны 8 гектарга олуртуп алгаш, доңат дүшкениниден үндүр бижиир ужурга таварышкан. Ынчангаш ажыл-агый бо чылын ол ногаа культураларын бодунга курлавырлап, садар арга чок болган.

Районнуң кодээ ажыл-агый болгаш өске-даа адырларының ажылдакчыларын база бир кончуг дүвүредип турар чүүл — кывар-чаар чүүлдер.

Районнуң ажыл-агыйлары чайын хоюндан кыргып алган дүгүн сатканындан кирер ужурлуг акша-хөреңгини мынчага албаан.

Ынчангаш кускуу дүжүт ажаалдазының бо нарын байдалдарында Таңдының ажыл-ишчилери, районнуң чагыргазы ам-даа аргаларны дилеп, дүжүттү болгаш мал чемин үезинде курлавырлап алтар дээш хемчеглерни ап-даа алыр апаар. «Чудурууң чудук алзанче суккан эвес» деп үлегер чугаада база ужур бар. Диленир, шимченир, ажылдаар апаар.

Виктор КАРА-САЛ.
«Шынның» тускай корр.

ЧАЪС-БОРАҢНЫГ-ДАА БОЛЗА

Бии-Хем районнуң эрткен чылын чаа тургустунган «Бии-Хем» совхозунуң тараажылары өстүрген дүжүдүн чедириг чок ажаап алыр дээш кызымак ажылдап турар. Совхозтуң кол тараа шөлү Бегирээ деп черде. Ол чериниң тараазы бүрүн ажааттынган, гектар черден-не 10 центнер кызыл-тасты ажаап алган.

Механизаторлар бо хүннерде кол күжүн совхоз суурунуң чоогунда тараа шөлдеринде мөөңнээн. Мында ажаар тараа хөй. Ниитизи-биле 1400 гектар черниң кызыл-тазын болгаш сулазын бо шөлдерден ажаап алыр ужурлуг. Ынчаарга тайга эдээ бо черлерге шала кускээр чаашкын үргүлчү чаап келгенинден ол шөлдерниң тараазы чиглээн, ажаап алыры кончуг берге боор турар. Оон-биле кады шык хөй болганындан бок үнүштер база барык дүй алы берген.

Байдал ындыг берге-даа болза, совхозтуң механизаторлары бичии-ле каан үелерни ажыглап, карак-кызыл ажылдап турарлар. Комбайнерлерниң бастырган тараазын Тураннын «Сельхозтехника» чериниден кээрэ ёзугаар хөлезилеп алганы 2 КамАЗ самосвал совхозтуң шаңынче сөөртүп турар. Ол машиналарның чолаачылары Андрей Беленков биле Леонид Быков сес комбайнның тараазын саат чокка сөөртүп четтигип турар. Кижи бүрүзү хүнде 50 километр черге 30 тонна тарааны сөөртүр нормалыг. Каан хүннерде олар нормазын бүдүү чартык катап ажыр күүседип бээрлер.

Комбайнерлерниң бедик бүдүрүкчүлүг ажылдаарынга дузалажыр, үрели берген комбайнны дүрген септеп үндүрер дээш каңнакчы Александр Монгуш база-ла кызымак ажылдап турар. Ол техника септээр бүгү херекселдерин тараа шөлүнде аппарып алган ажылдап турар. А. Монгуштуң бедик мергежилдиин механизаторлар мактап чугаалажып турар. Оон өөнүң ээзи Марина Монгуш механизаторларның повары. Ол бүгү бригаданың чемин чаасхаан белеткеп, тараа шөлүнде ажылдап турар кижилерни амданныг чемнер-биле чемгерип турар. Поварның вагонунга изиг чем үргүлчү турар.

Комбайнерлерниң аразында социалистиг чарыштың бирги черинде Юрий Тюлюш чоруп турар. Ол сезон планын бо хүннерде ажыр күүсеткен — 200 тонна ажыг тарааны шаңче чүдүрүп чоруткан. Маады Чамзырын база-ла оон дудак чок ажылдап турар.

Лазо МОНГУШ.
«Шынның корр.

ЧУГУЛАЛАП КӨРГЕН

СЕСЕРЛИГ. — «Ниитиниң малынга четчир сиңныг мал чемнерин белеткеп алыр дээш «Сесерлиг» совхозтуң ажыл-ишчилери шалыпчы ажылдап турар» деп, суму чагыргазының даргазы М. С. Долзат бисче чугаалады.

Шынап-ла, эки ажылдап турар улус болду. Ону көргүзүглери тодаргай чугаалап турар. Ажыл-агый план ёзугаар 1500 тонна сиген белеткеп алыр турган. 1100 тоннаны сараттап алган, чугула ажыл-иш ам-даа уламчылаашыпан. Михаил Оюнның удурткан он кижи составтыг механизастаттынган звено эки ажылдап, планныг онаалданы күүседиринге улуг үлүүн киирген. Бир муң тонна эки шынарлыг сигенни белеткээн. Чоокку хүннерде планныг онаалдаларны ажыр боттандырар сорулганы звено кежигүннери салгаш, шалыпчы ажылдап турар. Ажыл-агый моон мурнунда чылдарда сенаж салып көрбээн, бо чылын 1150 тонна сенажты салып алган.

Малчыннар боттарының шыдаар шаа-биле сиген белеткеп алырын бо чылын эңне чугулага көрүп турар. Тыва Республиканың улус депутаты хойжу Демир-оол Дотпаага удурткан үш малчын 100 тонна хире сигенни белеткеп ап, өскелерге үлегер-чижээн көргүзүп турар. Күдерек биле Кара-оол Салчак алышкылар 30-30 тонна сигенни тус-тузунда сараттап алган. Совхозтуң өске-даа малчыннары сиген белеткелинге идепкейлиг киржип турар.

Таан-оол ХЕРТЕК.

ЭЭЛЧЕГЛИГ ХУРАЛГА

Тываның Чогаалчылар эвилелинге оон баштаар чериниң ээлчегтиг хуралы болуп эрткен.

Аңаа тыва херээжен чогаалчылар ассоциациязының даргазы Артык Ховалыгның чаа тургустунган ол хөй-нийти организациязының ажыл-чорудулгазы-биле таныштырылгазын дыңнаан. Ассоциацияда бо хүнде 130 ажыг кижи хаара туттунган. Районнарда чогаадыкчы эвилелдер тургустунуп, оон ажылынче чүгле чогаалга хандыкшылдыгларны эвес, ус-шевер, даараныр чогаадыкчы херээженнерни база хаара туткан. Улуг-Хем районда өгүлүкчүр Кара-кыс Дензинге удурткан «Ангыр-Чечек» деп чогаадыкчы чөвүлел солун ажылдарны кылып турар. Ол ышкаш Тожу, Бай-Тайга, Эрзин районнарда ажыл өскелеринниден дээре.

«Эне сөзү» солун ам Чазак солуну болуп, херээженнерге ажыктыг, өг-бүле, ажы-төл талазы-биле чугула айтырыгларын шиитпирлээр солун болу бергенин, чогаалчы эвилел чоо-биле хөй ужуражылгаларны кылып чорудуп турарын, тыва дылда херээжен чогаалчыларның «Мөңгүн ужук» деп чыынды ному база орус дылда «Улуг-Хем» альманагы үнгенин А. Ховалыг хуралга дыңнаткан.

Херээжен чогаалчыларның ажыл-чорудулгазының дугайында чамдык шиитпирлезе чугула айтырыглар талазы-биле чогаалчылар арга-сүмезин үлешкеннер.

Хуралга Тываның Чогаалчылар эвилелиниң тургустунганындан бээр 50 чыл болганын канчаар эрттирериниң болгаш аңаа белеткел ажылдарының чоруп турарының дугайында дыңнадыгны чогаалчы О. О. Сувакпит кылган.

Кара-оол НАТПИЙ-ООЛ.

Чагыдылга - 93

ЭРЗИНДЕ — 116

Ам бо хүннерде Эрзин районнуң ажыл-ишчилери 1993 чылдың солун чагыдылгазын чорудуп эгелей берген. «Шын» солуннуң чартык чылда (алды айда) чагыдылгазының өртээ 200 рубльге тодараттынган.

Бистиң кодээде ажылдап, чурттап турар ажыл-ишчилериниң ылангыя ырак черлерде малчыннарывыстың сонуургап номчуур солуну «Шын» болганда ону өг-бүле бүрүзү чыл санында чагыдып ап турган болгаш келир чылын база чагыдып алырынга бүзүрелдиг.

Сөөлгү медээ-биле районда ниитизи-биле чүгле 116 «Шын» солун чагыттынган. Ону кодээ Советтер аайы-биле көргүзерге мындыг: Эрзин — 49, Нарын — 57, Бай-Даг — 4, Сарыг-Булуң — 3, Мөрен — 3.

Шак бо сан-чурагайлардан алгаш кандыг түңнелди үндүрерин район болгаш кодээ Советтер чагыргалары боттары билир боор.

Ындыг-даа болза, совхозтарда ажылчыннарның акшазының ийи ай үнмээнинде чылдагаан база бар. Солун чагыдылгазы доостурунга чедир ам-даа ала-үе база бар. Бо талазы-биле чер-черлерде харылзаа салбырларының эргелекчилери шимченгир хөделип ажылдаары чугула.

Ынчалза-даа өг-бүле бүрүзү солунну турзуп дээш районнуң харылзаа белдири оттуг хемчеглерни чорудуп эгелей берген.

(Бистиң корр.)

ТАҢДЫДА — 20

Таңды районда 1993 чылдың солуннарының болгаш журналдарының чагыдылгазы август 1-ден эгелээн. Бо талазы-биле «Роспечатьтың» районда салбырының эргелекчизи Дарыймаа Бадарчиевна Бентге бистиң корреспондентивиске дыңнаткан.

Ындыг-даа болза солуннар болгаш журналдар чагыдылгазы кончуг дожуум темпилиг болуп турар. Ук салбырда чогум чагылга чорудар тускай бланкылар амдызында четчир. Чагыкчылар ону («Шынның» чагыдарда) солундан база оя кезип ап турар. Ынчангаш Бай-Хаак суурдан 5, Хову-Аксыдан 15 өг-бүле «Шын» солунну бо хүннерге чедир чагыдып алган болуп турар.

Кодээ суурларның чурттакчылары «Шын» солуну чагыдарын ам-даа эки эгелевени турар. Оон кол чылдагааны — ажыл-агыйлар, албан, организация черлери чоннуң акша-хөреңгизин үе-шаанда үндүрүп чадап турар дээрзин Дарыймаа Бадарчиевна база дыңнаткан.

Таңдыжылар, «Шынны» үезинде чагыдып алырынче далажыңар. Оон чартык чылда өртээ — 200 рубль. Ол дээрге республикада неделяда 5 катап үнүп турар кара чаңгыс чиик өртектиг солун-дур. Үе бисти манавас дээрзин утпаңар!

ЧАГЫДЫЛГА-93

Солунну 6 айда чагыдар,

алды айда оон өртээ 200 рубль.

Солуннуң киоскилерге садар өртээ 4 рубль болур.

Ф. СП-1

Министерство связи СССР
«Союзпечать»

АБОНЕМЕНТ на газету (индекс издания)

«Шын»

Количество комплектов

на 1993 год по месяцам:

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12

Куда (почтовый индекс) (адрес)

Кому (фамилия, инициалы)

П в	место	литер

ДОСТАВОЧНАЯ КАРТОЧКА

на газету (индекс издания)

«Шын»

Стоимость	подписка	руб. коп.	Количество комплектов
	переадресовки	руб. коп.	

на 1993 год по месяцам:

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12

Куда (почтовый индекс) (адрес)

Кому (фамилия инициалы)

ТЫВА ТЕАТРНЫҢ ЧАА СЕЗОНУ

Тываның Күрүнениң В. Көк-оол аттыг хөгжум-шии театры Абакан хоорайга болуп эрткен түрк дылдыг театрларның чаңчылчаан фестивальынга чедиишкинниг киржип чораан келген. Ам бо хүннерде театрның ажылдакчылары боттарының 57-ги театр сезонун октябрь 9-та ажыдарынга белеткенип турар. Театрның чаа сезонунуң ажыдыышкынынга хамаарыштыр чугаалап бээрин бистиң корреспондентивис театрның шии чогаалының редакторy Алдын-оол ДАРЖААДАН дилээн.

— Театрның бо чылгы чаа, 57 дугаар сезону берге үеде ажыдыптар. Сезон ажыдыышкынынга шупту-ла көрүкчүлерниң кезек-чамдыынга баралгадып азапкан шиилерни көргүзер. Ынчалза-даа солун чүүл база бар. Ол болза театрга адын берген Виктор Көк-оол-биле кады тыва национал театрны үндезилеп тургусканнарның бирээзи сураглыг артизивис Максим Монгужукович Мунзуктуң 80 харлаанынга турасхааткан чогаадыкчы кежээ болур. Юбилейлиг бо болуушкунну ажыглап алгаш, бистиң артистеривис амгы үениң чаа театрының дугайында солун чугааларны болгаш солун көргүзүглерни кылыр боор деп идегеп турар бис.

— Алдын-оол Дулушевич, театрның чаа сезонунда көрүкчүлер кандыг-кандыг шиилерни көөр ирги, ону сонуургадып көрүңерем.

— Ол шиилерниң дугайында «Шын» солунга хөй удаа бижип чырыткан чүве. Ынчангаш салаа базып санап чимзе ажырбас боор. Ол болза бүгү делегейге сураглыг кыргыс чогаалчы Чингиз Айтматовтуң «Чингис-Хааның ак булуду», К. Гольдониниң «Ийи кожайның чалчазы», А. Хайтның «Леопольд дээш мооргайның тергиттүгтен хуу», В. Көк-оолдуң «Хайыраан бот», К. Сапык-оол биле А. Чыргал-оолдуң «Ыглаар-Дуруг», Е. Танованың «Тут турбайн чорза-чарза...», М. Мейонуң «Кадайым — мегечи мей», Т. Миннуллинниң «Өпей ыры» болгаш В. Шекспирниң «Ол ийиниң дүнезинде» деп шиилери болур. Доочузу-биле чугаалаарга, театр көрүкчүнүң мурнунга каш неделяның дургузунда бодунуң делгерэнгей чогаалчы отчёдун бээр апаар. Ол дээрге берге болгаш харыысалгалыг ажыл.

— «Театр тон азар черден эгелээр» дижир сураглыг чугаа бар. Театрның септелгезиниң, хандырыкчы ажыл-агыйының дугайында силер моон мурнунда «Шын» солунга берген интервьюларыңарга чугаалап турган болгай силер. Ол планнарның күүселдези чүү ирги, Алдын-оол Дулушевич?

— Мен болзумза, «Театр оон тудуунуң баравнында эгелээр» деп сөглээр ийик мен. Театрның чүгле даштыынга дег эк кылдыр чугайлаан эвес, харын иштин дерилгезин, чылыг хандырылгазын экижиткен. Ол ажылдар доозулган. Ынчалза-даа мен ол дугайын чугаалаксавайн тур мен. Делегей бизнезиниң «Альфа» төвүнүң девискээр төлээзи апарганым биле холбаштыр оралакчы директорга ажылдаар аргам чок апарган. Техниктиг бедик мергежилдиг эштэ чалаан бис, ол кижи ажылдап кирипкен. Ынчаарга театр нарын чогаадыкчы организм болгай, ында он-он кижилер чаңгыс аай идеялар болгаш планнар-биле холбашкан. Ынчангаш мен редактор хүлээлгемни … үеде күүседир, «хем кежип бар чорааш аът солуваа» деп дугурушкан бис. Кедизинде баргаш, театрга күштүг чарлал-реклама тевү херек апаар, ол сорулгамээ бизнесчи сонуургалдаамым-биле карышкак болбайн турар.

— Силерниң чугаалаксаан чүвеңер ол бе?

— Чок, мээң чугаалаксаан чүвем өске. Бистиң мурнунда … бир … Ол болза … хар назын болгаш … гайыында билиишкин болур-дур. Мурнунда бис кандыг-бир эживис кандыг-бир чылдагаан-биле амыдыралдаа казыттына бээрге, ону чүвеге бодавас, хая көрүнмейн, ийи каракты шийипкеш чүткүп чайчыккан болгай бис. Ам ол дугайын бодаар, национал тыва культураның ёзулуг үнелээшкининиң, ёзулуг үнелиг чүүлдериниң дугайын шынчызы-биле бодаар үе келгендир. Чүге дизе тыва чоннуң салым-чаяанныг оглунуң азы уруунуң чогаадылгазы бистиң чоннуң байлаа, оон амгы болгаш келир үеде салгалдары ыйы элеп читпес эртинези болур-дур. Делегейниң хөй саныг чоннарының улуг туралары ынчаар тургустунуп келген. Бо талазы-биле бис хүндүлүг Максим Монгужуковичиниң чогаадыкчы кежээзинге, … үне берген сураглыг артистеривистиң киришкен шиилеринге хамаарыштыр бодавас болзувусса таарышпас.

Интервьюну Сарыг-оол КУУЛАР алган.

АЖЫЛ-ДАА ХӨЙ-ЛЕ, ШАПТЫК-ДАА ХӨЙ-ЛЕ

«Мен он чыл болгаш бо районга катап чедип келиримге, ынчан бистиң тургузуп кылып турган ажылдарывыстан дыка-ла хөй чүүлдер хоозуралып үрелгендир» деп, хараадалдыг сөстеринден Кызыл район чагыргазының даргазы А. К. Бакулин-биле бистиң чугаавыс эгелээн чүве болгай. Ийет, ам бистиң кайывыс-даа эрткен үелерде багай эвес турган чүүлдерни сактып, оон бо хүннерде тоомчага алдынмайн турарынга дыка-ла хомудап чоруур. Шынап-даа болза, ынчан ажылдаар сеткил-хөөн ындыг-ла кудуу турбаан, улус боттарының ажылы дээш аажок харысалгалыг турган.

Оон-даа мурнунда, тываларның тайга-сындан чүдүктарны аъттыг, шарылыг сөөртүп эккелгеш, школаларны, клубтарны, чунар-бажыңнарны демнежип тудуп турганының хөлзээшкинниг үелери база уттундурбаан. Ынчан сен эвээшти кылдың, мен хөйнү кылдым деп артыктажып, ажылдан былдай бээриниң одалы-даа кижилерге турбаан. Кижи бүрүзү шын-на сагыжы-биле, шынап-ла, ызаг үзели-биле уруг-дарыының өөредир школаларны, ойнап-эглээр клубтарны, чурттаар оран-саваны ниити күш-биле артыктажыг чокка тудуп ап турган. Ынчан сеткил-хөөннүң ааны бир янзы, онзагай. Келир үелерге чаагай амыдыралдың чырыткызы-биле чалгыраашталып, чүгленип турганың ол үениң ажыл-ишчи кижилери ам-даа сактып чоруур. Хөлзээзиниң, тургузуккан ажыл-ишче шымнып кирген кижиниң өске, багай чүүлдерже чардыгар безин чайы чок болур болгай.

А ам... бүгү байдалды боттарывыс көрүп тур бис. Улустуң ажылдаар сеткилзээнүң мурнукузундан өскерилгеп, арага-дарыже сундулал аажок улгаткан. Келир чылын — Дагаа чылында кудай-дой эрттирбес деп чүвени та кайын тып алганнар, ынчангаш улус бо чылын дыка-ла кудалап турар апарган дугайында чагырга даргазы чугаалап олурду. Че харын, уруг-дарыг өөпүп келгеш, боттарын тыпчып, өг-бүле тудуп, амыдыралды уламчылаар — канчаар-даа аргажок бойдустуң дүрүмү ындыг чүве ышкажыл. Үгунда мында черле өөрүнчүгден өске, кижи анчыгзынып мунгараар чүве чок болгай. Чүгле харын ол кудаларны таптыг, ээ-чурумнуг, культурлуг эрттирип алыр, хөй арагалаашкын кылбас болза, чүү дээр боор. Ынчалза-даа бир суурда кудалар үезинде улус бижектежип алганын дыннаары район чагыргазының даргазынга, шынап-ла, мунгараңчыг, коргунчуг-даа болбас аргажок.

Кандыг-даа ажылдың чүгээр шыкпарлып, бүт кырынга туруп кээринге арагалаашкын дыка-ла шаптыктап турар. Янзы-бүрү арагаларны, шынап-ла, үт бүрүзүнден саткаш туруп берген. А Кызыл район дээрге хоорайга чоок чыдар болгаш, чурттакчыларының чамдызы хоорайже хөй кээп, ол чорааш, арага-дары садып ижип, ажылындан чардыгып турары база бар. Ылангыя аныяктарның адаа чиик, хоорайга оюн-тоглаа көрүп, хөглеп алыр дээш Кызылче бо-ла келгилээр. Ол бүгү ажылдан даш-каар, хостуг, чайлыг үеде болза хамаан ийикпе. Ынчалза-жок чайладыр мал-маганга сиген-ширбиниш кезип белеткеп алыр ажылдарга улустуң мурнунда ышкаш шефтеп турганы кирлерин идекейлиг чанчылы-даа читкен. Ынчангаш сиген белеткелиниң-даа ажылдарынче малга чедер санын сиген ширбаашты кезип болуп, сарааттап алыр дээш чүгле боттары-ла шимченип турган.

Хайлыг, бакка бак улажып дээн ышкаш, бо чылын чай эгезинде кандаашкынның хайындан өът-сиген чайның копчуг сиген белеткээр үезинде чүү-даа чок, шымчым чедир үнмейн барганындан Кызыл районнуң совхозтары өскээртен хайдыңгылаар ужурга таварышканнар. Шамба-

Хүн бүрүнүң ажыл-херектери

лыгжылар — О-Шынаадан, «Тиилелге» совхозтуң улуу Элегестиң Хаак деп черинден кавырактаны чыткаңнар. А «Сукпак» мырыңай республика девискээринден дашкаар үнүп, сиген белеткеп ап чораан болгай.

Сес айда сиген бажы чүгээр ору тыртып келирге, демги совхозтарны дедир эгиткен. Сигенчилер боттарының суурларынга келгеш, сагыш ышкаш база чаңгыс аай лескин ажылдай бербээн. Хайлыг чаазы ам кээп куткаш туруп берген. Өът-сигениң сарааттарып кылдыр белеткеп алырынга агаар-бойдус өштүг чүве-биле демей шаптык каткан.

Оон кадында машина-техниканың байдалы кеңгүс баксыраан. «Ол чыл мурнунда чыгдынып, тыптынып алган техникавыс ам чок чорду ийин. Ынчан тургузуп турганывыс сиген белеткекчилериниң тускайлаттынган механизастаан звеноларының кымчыды-даа чок калган. Артык дезектер деп чүве — омаахом. «Совхозтарны техника-биле хандырар ужурлуг органнарның бо кижи боду ынанчыр» деп, район чагыргазының даргазы А. К. Бакулинниң пат чегел төткен-даа ышкаш чугаазын бүгү районнарның, совхозтарның удуртукчуларының хомудалы кылдыр хамаарыштырар-даа болза мааза частырыг болбас. Байдал кайда-даа демей, кижилерниң хомудалы-даа чаңгыс.

Амгы үеде Кызыл районнуң совхозтарында күскү дүжүт ажаалдазы эгелээн. Хөйдээ тараан чүве чок, бир комбайнга онаашты 400 гектар хире чер бар. Ону таптыг ажаар болза, 10-12 хонук иштинде-ле ажаай тыртып ап болур. Ынчалза-даа чаъс чаап туруп бээр болза, дүжүт ажаалдазы узамдыгарын канчап билир.

— Дүжүт кайы хире болуп болур-дур, ынчаш? — деп сорургаарымга:

— Аа, хей. Пат чүве-дир ийин. Чүгээр-ле бир гектардан 10 центнер болуп тур. Колдуунда 7-8 центнер, ол хамаанчок 3 центнерлиг бе ээн участоктар бар-дыр — деп, Александр Константинович хол чаңгыды. Оода оон саваңын мал чеминге шуптузун ажыглап алыывысса...

Кедээ ишчилерге кол-ла чүве — мал чемин четчир кылдыр белеткеп алыры. Ынчангаш тараа саваңын-даа черге кагбайн белуп ап, пресстеп алза, ол-даа болза немере...

Кыш мурнунда кедээге ажыл-ла хөй. Амгы үеде малчыннар кыштаглаашкынга белеткенип эгелээн. Район чагыргазының даргазы малчын коданнарга электри чырыы үзүктел чок дамчылар талазы-биле, черле ынчаш ниитизи-биле чылыдылга, одалга, электри хандырылгазының айтырыгларын оон кайда чүзү аскап турарын энергетиктер-биле тускай ужуражылгага чугаалашкан. Ол-даа ындыг, чугаалажыр, сайгарар, хемчег алыры — дарганың херээ-ле ол.

А. К. Бакулин район чагыргазынга ажылдап келгеш, чаа-ла ийи ай болуп турар. Кандыг-бир түңнелдер үндүреринге үе элек. Бир эки кылган чүве — малчыннарга биле хемчээлдиг, эптиг, чараш эт-септи кылдыртыр талазы-биле кылган дугуржулгалар деп ол санаар. Бодаарга үүрмек ышкаш айтырыг, ынчалза-даа оон кижилерниң амыдыралынга херектиин чугаалааш кан чар. Ол-ла дугуржуп кааны «Сосна» деп кооператив суур чурттакчыларынга сонга, хаалганы, өске-даа херегдээн чүүлдерни кылып берип болур. Ол кооператив харын-даа өг ыяжын-даа белеткеп болур бис деп турар, ону база көрүп көөр апаар.

Районнуң бир бергези — сүт-чарга кезек үелерде кыстыгыы алыр суурлары болгай. Амдан эгелеп чогуур бараан-сараанны, херек чүүлдерни Черби, Кара-Хаакче сөөртүп эгелей берген. Чүгле агаар оруу-биле харылзажыр суур база бар, ол — Кунгуртуг. Бо чылын Кунгуртугга сиген-чемис кенгүсде үгмаан, ынчангаш олар сиген-даа белеткеп албаан бар. Кунгуртугнуң улуг малдының чамдызын бээр, ишкээр кирип сүргеш, мааа кыштадырын чугаалажып турарлар. Чем чок малды көрүп олура, дора өлүрер эвес.

Республиканың кайы-даа районунда ышкаш, Кызыл районнуң сагыш човаашкыннары база эндере. Бо берге үеде ажыл-агыйны канчап чүгээр хөнүктүрүп алырыл. Кижилерниң амыдырал байдалын канчап чүгээртедип алырыл? Бо талазы-биле болдунар-ла чүүлдер кылдынып турар, район чагыргазы база ажыл-ишке, чонун амыдыралынга эки салдарын чедирер дээш бар-ла шаа-биле ажылдап турар деп, дарга мээңээ бүзүретти. «Неделяда ийи черге четкен болзумза, неделя иштинде четпес ажылдаан-дыр мен деп санаттыр мен. Аргалыг-ла болза 3-4 суур чедип, кижилер-биле ужуражыры мээңээ чугула» деп, Александр Константинович чугаалады.

Чаа үениң сырыны, чаа ажыл-агыйжы харылзаалар районда канчаар билдинип турарыл? Кандыг чаа чүүлдер амыдыралче кирттинеңил? Бо айтырыгның харыызынга А. К. Бакулин каттырга: «Мени консерватор — эргиниң талалакчызы деп-даа санап болур-ла силер ынчаан, ынчалза-даа хамык чүвени садып-саарып, хуужудуп туруп бээринге удур кижи-дир мен.

Сактырымга, хамык өнүүнү соңгаарның бай кижилери садып аппаар, а түс чериин кижилери куруг кагл-даа ышнаш. Та шын, та меге болзап турар мен. Магазиннерин хуужутпайн турар сен дээш чемеледип-даа чыттым. Үш борбак магазинивисти хуужудуптарынаска, та кымның холунга баар, та кандыг бараан сада бээр. Ам-даа көөрге, колчуун көрбес бе, чүгле оруу-ажыл ажыын бодааш, улуг өртектиг арагалар-биле чонну суггарып туруп берген» дээш, Александр Константинович суккурар болду.

Кымны-даа дүвүреди келген, черле бергедээн айтырыг ол ийи — арагалаашкынның чаптылып турары. Та ынчалза эки чүве? Кызыл район чагыргазы хуу арага садыгжыларынга чөпшээрел бижик бербес, кайы хамаанчок арага садарын болдурбас дугайында доктаалды-даа хүлээп алган. Ынчалза-даа ижер дээн улус, хоорай чоок болганда, кайын-даа тып ижип тер ышкажыл. Арага-биле холбашкан, кижилерниң ажыл-агыйы база кыдыынга каар болгай. Черле бо нарын айтырыгны кандыг-бир арга-биле шиитпирлээр дээш район чагыргазының бажы ыжып турар. Мааа Чазак чергелиг таны улуг шиитпирлээшкин херек. Оон башка чүгле боттуң күжү-биле арагалаашкынны чавырылдыралы берге.

Ажыл-иш хире-шаа-биле чорупп-да турар, шаптыктыг чүүлдер-даа база бажын ажыг. Канчап-даа турар болза, бүрүнгаар чүткүүр, эки чүүлдерни деткиир, амыдыралды шыкпарлыдырар апаар. Ол сорулгаларны боттандырар дээш Кызыл район чагыргазы оон-даа хөй чөлени, шимчээр дээзин А. К. Бакулин чугаалай-дыр. Мааа чүү деп чүү дээр боор, чоруу чогуп, үүлези бүтсүн деп кзардан өске аан. Чаа даргага районнуң чурттакчылары база ындыг күзээшкиннерлиг-ле боор.

Надежда ЭРГЕП.

Хууда бодал

КОММУНИСТЕР КАНЧАП БАРГАН?

Эрткен чылың август айның ийи-ги чартыында болуп турган болуушкуннарга, эң ылангыя чуртка онза байдалды чарлап турган бөлүкке бөдүүн коммунистер кандыг-даа хамаарылга чок болганын ам өзү чон биле берген. Россия Федерациязының Президентизиниң СЭКП-ның ажыл-чорудулгазын түр соксадыр дугайында Россияның девискээринге чарлыын коммунистерниң чөпсүнүүшкүн-биле хүлээп алганы чажыт эвес. Чүге дээрге СЭКП ТК-ның Политбюрозу күрүне херектеринче дорт холгаарлап, ажыл-агыйда тургустуңуп келген байдалдарны дүрген эде, ийиги бээриниң орнунга эде тургустунуушкунга сыдаан, үр үениң дургузунда политиктиг шуугаазыны өскүдүп келгени тодаргай. Оон чүү-даа бүтпээн, харын-даа каржы-дошкун чурумнуг күрүне системазының тамызынче бүгү чурт катап кирес бер часкан.

Хоозун чугааларның, дидим эвес политиктиг удуртукчуларының бо хүннерде бүгү чуртту шуут-ла буураашкынныг байдалга эккелгени илден апаргаан. Рынок харылзааларынче сезен чылдарның эгезинде-ле баштайгы базымнарны, ады ортан үезинде-даа кылган болза херек бир өске турар ийик. Мен мааа экономиктиг санаашкыннар кылбас дээн мен. Ол дээрге тускай эртемниглерниң херээ-дир. Ынчалза-даа ол үелерде чурттуң колхоз, совхозтары, фабрика, заводтары бар шаа-биле ажылдап, экономиктиг харылзаалары дыка быжыг турган болгай.

Ам байдал сыр өскерилген. Хамаарышпас күрүнелер тыптып, хорт хамаанчок, доора харылзаалар кылыры безин бергедээн. Өртектерни тайыгаңы фабрика, заводтарга, кедээ ажыл-агыйга демек боор тудум, доктар-моондаан халдаткаш турупкан.

Россия Федерациязының Дээди Совеги база Чазаа бо берге байдалдардан үштүнүп үнериниң оруктарын дилеп турарын сеткил-чүректиң ханызындан деткиир, билип турар мен. Бүгү-ле улут, биче бүдүрүлгелерниң ээлери — оларның ажыл-ишчилери болзуа дээш хуужудулгаже кирип турары база-ла чөп. Чүге дээрге үениң негелдези ындыг. Ынчалза-даа Россияның катап хаан чагыргалыг, капиталистерниң болгаш помещиктерниң империязы апаарын кым күзээр деп?

Экономиктиг бууралашкын үезинде коммунистерниң ышт чок боп турарын кижи кайгаар.

Хостуг садыглаашкынга өмээржип алгаш, шаанда болза спекулянтылар, амгы коммерсантылар чонну «хунаап-былаап» туруп берген. Боттарының кылып бүдүрген продукциязы болза хамаан эвес. Күрүнениң фабрика, заводтарынга кылган идик-хеп, аъш-чем аймаа болурдур. Улуг өртектиг арага-хымыс-биле чон бажы төөретвеенерниң кайызын ол дээр. Чижээ, Кызылда ут бүрүзүнде арага садып турар дизе хөөрелиг эвес. Өртек-үнези безин ангы-ангы.

Хуу садыгны кептерелип болбайн канчаар. Ол садыгларның бараан-сараазы кижи бодаарга, күрүнениниден ээзи чиик болур ужурлуг.

Кол-кол бараанарга ам дээрезинде күрүнениң монополиязын тургузары эргежок чугула апарган. Чүге дээрге чурттакчы чоннуң барык-ла аллан ажыг өзүзү алган орулгазын чүгле аъш-чемге үндүрүп турар болгай.

Экономика политика-биле сырый холбашкан дээрезин практика бадыткаан. Мааа ийи ангы туруш турбас ужурлуг. Күрүнениң чорудуп турар политиказы бодунуң хамаатыларының эрге-ажыктарынга дүүшкен болуру чугаажок. Ынчангаш түс-түс черлерде эрге-чагыргалар чоннуң эрге-ажыын бүрүн камгалаар дээш бүгү-ле хемчеглерни алыр болза эки-дир.

Байдал шак мынчаар нарыыдай бергенде, эрге-чагыргаларга, бүдүрүлгелерниң удуртукчуларынга коммунистерниң боттуг дузазы көргүзери чугула апарган деп бодаар мен.

Кежик-оол ЧӨРЕВЕ.
Коммунистиг партия кежигүнү.

Типография тудуунда

ТЕМП КОШКААН

Кызыл хоорайның Красноармейская кудумчузунда он чыл бурунгаар эгелээн типография тудуун дүрген ажыглалга киреринче далашпайн турары илдеп. Чылыг дамчыдар хоолайларны салдыры чайны эттүр хожудап келди. Тудугжулар кудумчунуң кежир хоошпалай казып алгаш, хоолайларны бажыңны долгандыр салырын ам-даа доозуп чадай берген. Оларның ажылдап турар темпизи эмин эрттир оожум. Канализация салыкчыларының дүшпен ажылының уржуунда бо кудумчулап эртериде бергедээн. Хамык долуракты долгандыр казып каапкан, анаа-ла чыдып берген. Хоорайда беш дугаарлыг автобустуң оруу база шагда-ла дугланган.

Бо тудугну дүргедедиринче «Кызыл үлетпүр тудуг» эргелелиниң инженер-техниктиг ажылдакчылары, удуртукчулары кезээнгейин сула салып келген. Бригадаларда, ында кооперативтерден негелде кошкаан. Айтыышкынын берип турар чугаа-соодун кижи дыннааш, дегенир-дир. Изиг болгаш соок суглар дамчыдар хоолайлар салыр онгарлар ам-даа чедир кастынмаан. Каскан черлерин дүрген кылгаш, дуглаар ужурлуг.

Бажыңның ханаларын чылыг хүннерде малгаштап, дескилеп турган шеверлекчилерниң бригадазы тудуг ишти соок, ажылдаарынга таарымчалыг байдал чок боорга, чоруй барган. Дашчылар, бызанчылар бригадири Кошкар-оол Бүрээниң бо тудугже чүгле чыдыгаы кирип алза-ла ажырбас дээн коннуг-тын. Ынчан оон иштинге тудуг-монтаж ажылдарын уламчылап болур. Ам чүнү мурнай кылза чогуурул, шынап-ла, Кошкар-оол-ла эки билир боор. Чайын мааа Президент чорда, ол база чугаалап туру ийин.

Дүүн, сентябрь 30-ның эртенинде чүгле Кошкар-оол Бүрээниң бригадазының улузу ажылга келди. Типографияның эң-не кырында каъдын оон бригадазындан Александр Тас-оол, Владимир Шыырап болгаш оон өске-даа дашчылар, бызанчылар дуглаарын уламчылады. Олар ону бир ай ажыг кылып турар. Битүм хайындырып белеткээр, карасазынниэр-биле дуглаар ажылдар хөй. Соокта ону ара соксаар хире. Чазын чылый бээрге крышазын дуглаарын уламчылаар.

Ол-ла бригаданың каннакчылары ийиги каътта эрестиг ажылдап турлар. Аныяк каннакчы Аяс Оюннуң шалып ажылдаарын кезек көрүп турдум. Каннаашкын-биле кылыр ажылдар бо тудугда хоннуг хевей. Мында дөрт-беш каннакчы хаара туттунган. Тудугнуң ол-ла каъдынче Кошкар-оолдуң бригадазының ажылчыннары хоюдутпу улуг соңгалар эттүр даштыыртан киирип турду. Чер-чери-биле ажык, улуг-улуг соңгаларны кажан шилдеп доозарыл? Суг дамчыдылгазын чогум кажан доозэр силер деп айтырарга, чиге харыы бээр кижи бо тудугдан белен тывылбас. Хоолай салыкчыларының кайнаар чоруй барганы, чүге бөгүн мында келбээни-даа билдинмес-тээн. Ынчангаш бо тудугнуң ажылын катап дүргедедирин, оңчү немелде күштүг мөөннээрин дааш деннелиинге катап чугаалажыры эргежок чугула болу берген-дир.

Өлемчик ОНДАР.

ЧАГЫГЛАРДАН КИИРИҢЕР, КЫЛЫП БЭЭР МЕН

Биче шаамдан эгелээш-ле тараачын ашактарның аразынга өскен болгаш, оларның чугаазын дыңнап өскен мен. Хорум-Даг, Кара-Тал, Дөң-Терек, Хадыңныг-Арыг, Кош-Терек, Чыргакы-Аксы ол ынчаар чурттап чораан топтуг-томаанныг, ажылгыр-кежээ Бүттүт Ооржак, Бойбу Монгуш, Шолбан-оол Монгуш, Сыйда Монгуш, Дөстаклая Монгуш, Мартан-оол Ооржак, Опунай Ондар, Амашкын Монгуш, Дартанчык Монгуш болур-ла болгай...

Олар чыглып келген санында-ла тарылга ажыл-агыйын, ону канчаар сайзырадырын хөөрежир улус чүве. Ажыл-агыйны канчаар удуртурунуң дугайында чугааны Амашкын Монгуш эгелээр чүве.

Бир хүн-не халас агып чыткан Хемчик хемнен буга казып үндүрерин сүмелешкеш, мээн ачам Сайда Монгушту буга даамылынга томуйлап алдылар. Дөң-Терек бажында Бедик-Эл ужундан буганың эгезин казар болдулар. Дөң-Терек алаактарын, Чиңге-Даг артының ховуларын суггарып, чиңге-тарааны тарыыр кылдыр шиитпирлээн.

Ажыл март айдан эгелээн. Чурттакчы чон, аныяктар база идепкейлиг ажылдаан. Вир-ле катап «Суг үнген. Курай, курай!» деп алгырзып туруп чораан. Ол күзүн тараа-даа сагланнаар чүве. Оон эгелээш тараа-даа кевулээн. Демниг ажылдың түңнели бо-ла болгай. Чаңгыс-ла шолге хөй чыл улай тараа тарыырга дүжүт чоорту кызырлып турар болганда өске черни база-ла болбаазырадып тургаш, хөй дүжүт алыр, оон соонда чаа шөлче шилчий бээр болгай.

Ынчан бичиилеривис Бопуулай, Санчылыпай, Дадар-оол, Хүрүнаа, Хорбаа, Дүктүг олар-биле мен база шылаар шаавыс-биле хостуг шакты ажыглап дузалажы бээр бис. Дүжүттү өстүреринге ажыл-ла хөй негеттинерин бис бичии-даа болзувусса билир турган бис.

Бир дүжүттен бир дүжүтке чедир тарааны магадылалын ыяк билип апарган бис. Тарааны канчаар ажаап-тежээп алырын ыяк билир мен. Улуг кижилер аныяктарның дыштанылгазын чыш органнзастаар дээш тоолдарны тоолдап, чалбагыгларны, шүлүктерни, тывызыктарны ыда бээрлер. Амашкын Монгуш «Кезер-Мергениң», аңаа-бүрү маадырлыг, ажыл-агыйжы «Өөскүс-солдарны», кайгамчык «Балыкчы Багай-оолду» ыда бээрге, чамдыкта удуй бээр, удумзурай бээр таварылгаларга бо-ла таваржы бээр чүве чораан.

Улустуң чаагай чанчылдарының бойдуска ынак болурунуң дугайында Опунай Ондар бо-ла чугаалай бээр. Ол өөредиглиг болгаш амыдыралчы ужур-уткалыг болгулаар.

Мээн ачам тараажы кижи болгаш согааш, бала чазаарынга ынак кижи. Бир-ле чайын дыштанылгам үезинде Бүттүг ашакты ачамдан айтырдым. Ачам элээн бо бодалып олургаш ирейнивис «кызыл-дустаан» болдур ийин дээш менче көрүнду.

— Хаайыраан ашак — деп хомудадым.

Ачам бичии таакпылап олургаш, чамдык херекселдерин мээңэ белекке берген. Оон-биле согааш, бала кылып алгаш «мен кайы хире шевер-дир мен» дээнинг ачамга көргүстүм. Ашактан худак чогул.

Ол херекселдери чоорту мээңэ шилчип келген чүве. Ол-ла херекселдерим-биле согааш, бала кылып, чонумга ажыктыг чүве кылып чоруурум бо. Согааш, бала, деспи дээн ышкаш херекселдер чагыгларын Улуг-Хемден, Өвүр болгаш Кызыл районнардан Торгалыг суурда хүлээп ап тур мен.

Кѳрген-оол МОНГУШ.

АМЫДЫРАЛГА ЭРБЕН-ЭСКИТ ТУРБАЗЫН

Амыдыралдың буу-даа шокаранайнып эрте бээрин кым-даа күзевес. Ал-ботту, ажы-төлдүн чурттап эртер оруу арыг-чаагай, омак-хөглүг, кандыг-даа шаптараазын, моондак чок болза-ла эки, оон арткан чүү турар деп. Кижи болганы намдар төөгүлүг, арын-нүүрлүг, чурттап эртер оруктуг. Кижиниң амыдыралчы туружу чонунуң караанга, сагыш-сеткилинге көрүнчүктелип кестүп чоруур анаа үнелелин чону бээр. «Кудай багы арлы бээр, кижи багы арылбас» деп чон чиге сөглээн. Ылангыя бистиң ажы-төлүвүстүң амгы, келир салгалдың амыдырал, ажыл-херээниң болгаш үүлгедиглериниң дугайында үзел-бодалдар, санал-онал солчуушкуннары хөй, угаазы, угланыышкыннары янзы-бүрү. Хүн бүрү амыдыралывыска киирттилеп хөгжүлдезин, үешгеның эргилдезин улуг чадарлыг. Улус чонувустуң, ылангыя аныяк-өскениң бүдүрүп кааны депшилгелиг эки чүүлдерин деткиир, анаа даяныр, а ону карартып, хелегелеп чоруур, арын-нүүрге таарышпас четпестерни чайладыр, анаа эптеш чок болур ужурлуг бис.

Харын ам шаг-үе өскерлип, үндүрүк-киирилгедээ апарган болза хөй-хөй аныяк кижилер ада-өгбезиниң эки чаңчылдарын салбаан, эдерип, салгап, өөренип, эртем-билиг, ажыл, амыдырал, келир үези дээш чүткүүр чоруур төлептиг, быжыг тура-сооруу-биле бергелерни ажып эртип чоруур. Кижиниң бүдүштүг хадунма чонунге мактадыр аныяк кижилерге кым-даа чоргаарланыр. Бистиң Тыва Республикавыста чалыы кызыныгларының чурту деп санап турары анаа эвес. Оон арын-шырайы аныяк чалыы чонунуң кылып-бүдүрүп турар буянныг үүле-херээнден онзаланып көстүр.

Оон-биле кады бистиң амыдыралывыста дазылдаап дестели берген четпестер кайы хөй. Чырык чер кырынга чурттаар кылдыр чаяттынып келген кижиниң салым-чолу чангыс аай дески болбас, эргелиг ынак ада-иезинден эртежик чарылганнар, ада-иезиниң каржы-хажагай аажы-чаңын көргеннер бар. Эртен амыдыралдың аагын, буяның көрүп, чурттап чораш-ла, эмин эртир сула салдынып, багай чаңчылдарны ал-ботка сиирип ап, ам кээп тоор херексээр чүве чок, кара туразында чаннаар апарганнар бары дыка-ла таарымча чок. «Алдының алгаш, алтаразын кагдым» дээн ышкаш, кызыра угаан-сарыылдыг кижилер, дээрден дүжүп, черден үнүп келген чүве ышкаш, депшилгелиг эки чүүлдерни бактап, карарткаарга ушкажып чоргулаар. Хейде-ле човаачыг болгаш ындынчыг. Кандыг-бир ниитилел ужур-дузалыг, ажыл-херекти дем, ниити күш-биле бүдүрүп кылыптар дээр тура-соруккаадырылыышкын, эки эгелээшкин кезүлбестээн, харын-даа ажыктыг күш-ажылдан ойлап-дезер, чиик аргалар ажыглап тургаш, ажык-кончаа сүрер, үптеп ээрбедээр, оорлаар чоруктар көвүдээн.

Сөөлгү үеде кем-херек үүлгедиишкинин эвээжевээн. Бүгү Тываның диңмиредип, чонунга килеп-өжээнин хайындырып турар каржы-дерзии үүлгедиглер карактарга чуруттунуп, сагыш-сеткилди өйүп чоруур. Чогаалчылар М. Кенин-Лопсаңның, А. Даржайның, журналистер М. Өлзей-оолдуң, С. Хертектиң болгаш өске-даа авторларның «Шынга» бижээн материалдарын база катап эргип, сактып, бодап кээрге кайы хире берге, аарышкылыг-дыр.

Каржы-дерзии кем-херек үүлгедиишкиннери удаа-дараа болгулай бээр. Эрткен чылын бир районга дерзии өлүрүкчүнүң холундан барган кады төрээн ийи угбашкыны сөөлгү орукче удеп турда, чугаалаттынган мындыг сөстерни болганчок-ла сактып кээр мен: «Ай-мен, араатандан дора дерзии өлүрүкчүнүң ханыг кара холундан барган Айланмааның болгаш Еленаның чырыткылыг овур-хевири дөргүл-төрелдериниң, эш-өөрүнүң, чооккавы кижилериниң, бүгү ха-дунма чонунуң сагыш-сеткилинге, чүректеринге арта!» Ол ийи угбашкы бистиң аравыста ам чок, чырык өртемчейден мөңгези-биле чарлып чоруткан. Ийи угбашкы кызып чорааш, эртем-билигни чедип алгаш, ажыл, амыдыралче чаа-ла шымнып кирип эгелеп чорааш, өлүрүкчүнүң кара холундан барган, кончуг-ла боор чүве. Олар чок-даа болза, соон салгаар чаштарын арттырып каан, олар ам төрелдериниң эргелчессыг өөйнинде өзүп дорүтуп оарлар.

Бо бүгү багай чүүлдерниң кол-ла үндезин дөзү — арагалаашкын. Шак бо багай чаңчылдан сундулааштыи ам мырыңай кедерел барган, улут-биче, эр-херээжен хамаанчокка. Соң кырында турар апарган. Хөлүн эттир арага-дарыже сундулаарының артында чүү чаштынып чыдары кымга-даа билдингир: аар-берге, хилинчек-човулаң, өлүм-чидим, качыгдал-түреглел, кемдерек үүлгедиишкинни, алгыш-кырыш, шоош-содаа, өг-бүлезинге, чаш ажы-төлүнге өскерлиишкин, найыраалдыг бустуушкуну, ажыл, амыдыралга сандараашкын, багай херектерже ала-чайгаар эттиринишкин, ат-алдарының, арын-нүүрүнүң оскундурушкуну...

Өг-бүлениң өөрүшку маңнайлыы — ада-иеде, азырап ааан ажы-төлүнде. Бүгү-ле эки депшилгелиг чүүлдү сы базын чоруур айыыл — арагалаашкын. Медерелдиг кижи бүрүзүнден оон эрте дээрде чарлырын үе ам негеп келген. Амыдыралды бок-күзүрүм-биле борап болбас. Бүгү-ле кем-херектиң, багай үүлгедиишкинниң үндезини — арагалаашкында. Ылангыя бөле аныяк-өскен оңза хедыкшылдыг апарган. Амгы үеде аныяк-өскенниң, амгы, келир салгалдың амыдыралынче кинчээнгей салбас болза, келизи барып дыка таарымча чок апаар хире. Ынчангаш аныяктар айтырыы белен эвес. Мооң бирээр көрүп, кандыг-бир эки түңнелдиг үндүрери чугула апарган. Бистиң келир үевис — аныяктарның холунда. Аныяк-өскениң чаңгыс буянныг сорулгаже мөөннептер күш негеттинип келген. Аныяктар айтырыын чогумчалыг кылдыр шиитпирлеп, таарымча чок байдалга тутсура берген чоруур аныяк кижилерниң ышкын оруктарже киирип, быжыг тура-сорукка, күш-ажылга, чараш чаңчылдарга эде кижизидип, олардан негелде хайгааралды кошкатпайн ажылдаар үе келген.

Маспый-оол ОНДАР.
Улуг-Хем району.

Чагыдылгалыг болурунче далажыңар!

ПРОВЕРЬТЕ ПРАВИЛЬНОСТЬ ОФОРМЛЕНИЯ АБОНЕМЕНТА!

На абонементе должен быть проставлен оттиск кассовой машины.

При оформлении подписки (переадресовки) без кассовой машины на абонементе проставляется оттиск календарного штемпеля отделения связи. В этом случае абонемент выдается подписчику с квитанцией об оплате стоимости подписки (переадресовки).

Для оформления подписки на газету или журнал, а также для переадресования издания бланк абонемента с доставочной карточкой заполняется подписчиком чернилами, разборчиво, без сокращений, в соответствии с условиями, изложенными в каталогах Союзпечати.

Заполнение месячных клеток при переадресовании издания, а также клетки «ПВ — МЕСТО» производится работниками предприятий связи и Роспечати.

Башкылар чагаалары

СОРУЛГАЛАР БИЛДИНИИР

База бир чаа өөредилге чылы эгелээнден бээр ай чеде берди. Ажылдан кириптериниң мурнуу чарыында башкылар август чөвүлел хуралдарынга чыглып, школалар коллективтериниң моон соңгааргы ажыл-чорудулгазының сорулгаларын чугаалашкан болгай бис. Чугаам, бир-тээ, ол айтырыгже угланы берген болганда, ону Эрзин районнуң башкыларының ажылынга хамаарыштыр чугаалап көрейн. Өөредилге чылы эгелээр бетинде болган хуралга даянып бодай-дыр мен.

Районнуң улус өөредилге килдизиниң эргелекчизи Бе-вей-оол Оюнович Сенгин башкылар коллективтериниң ажыл-чорудулгазынга хамаарыштыр чугаалап тура, демниг шиитпирлеп, тодаргай түңнелдерге кээп болур хире айтырыгларны тургусканын билир бис. Бо чаа өөредилге чылында кол сорулга болза, өөредилге-биле кады уруглар кижизидилгезинге чаа, солун, дээштиг аргаларны тып, ажыглап ажылдаары деп чүвени чугаалашкан бис. Чаагай мөзү-шынарлыг, быжыг туруштуг, шынчы оолдар, уругларны кижизидип, өөредир сорулга салдынган. Амгы үеде дыка хөй башкылар боттарының кичээлдеринге чоннуң чаагай чаңчылдарын, ёзулалдарын калбаа-биле ажыглап турарлар. Ынчангаш ол дугайын база чугаалаштывыс. Ол талазы-биле Таңды районда Межегей ортумак школазының директору Кара-кыс Кожай-ооловна Монгуштуң оон удуртканы башкылар коллективиниң ажылы-биле таныштывыс. Этика болгаш эстетиктиг кижизидилге талазы-биле оларның ажылдап турары солун дээрзин билир бис. Социал байдалдың педагогтарының кандыг янзылыг ажылдап турарының аргаларын-даа көрдүвүс. Солуу, эки чүүлдер бар-дыр, үлегерлеп алгы дег чүүлдер аан. Социал байдалдың педагогтары суурда бар-ла бүгү албан черлери, организациялар, хорээжеммер чөвүлели-биле, культура албан черлери-биле харылзаалыг боол турарын директор тодаргай чижектерге даянып, башкыларга чугаалаан. Чаңгыс суурда чурттап турар кижилерниң демниг ажылының дугайында кончуг ажыктыг чүүлдерни чугаалап, башкы сүме катты. Харылзаалыг ажыл дугайында чугаа чорудар бээрге, боландырып келир айтырыглар, шынап-ла, эвээш эвес боор чорду ийин. Ол талазы-биле коллектив бүрүзү ажылдаар апаар бис. Кол-ла чүве — кандыг-даа ажылдың түңнелдиин, дээштиин деп бодаар мен, ынчангаш башкылар ол айтырыгны чугулалап көөр апаар. Кайы-даа коллективте хостуг, чогаадыкчы ажылдап болурунуң аргазы тургустунганын билир болгай бис. Эрзин районнуң школаларында база чогаадыкчы дилээшкинниг ажылдап турар башкылар бар. Үе берге, берге дээш олуруптар эвес, аргаларны көрүп ажылдап турар болгай бис. Чижээ, Мөрен ортумак школазының интернадының башкылар коллективи улусчу педагогиканы үндезилеп ажылдап турар, ол талазы-биле шевелде ажылдарын чорудуп эгелээннер. Ол —коллективтиң ажылында чаа чүүл-дүр. Ынчангаш алыс түңнел кандыг болуру, кижи бодаарга, база-ла демниг ажылдан хамааржыр ужурлуг, чогаадыкчы дилээшкинден база. Сорулгазын кайы хире ылап тодарадып алганындан база хамааржыр. Интернат эргелекчизиниң удуртулгазы-биле коллективниң ниитизи-биле черле багай эвес ажылдап турарын эш өөрү бо-ла демдеглей бээри таварылга эвес. Оларның ажыл-чорудулгазынга чедиишкиннерни күзеп каалы.

Эрткен өөредилге чылында «Эң эки ажылдыг башкы» деп чарыш чорул турган. Аңаа сонуургалдыг башкылар, чугаажок, эвээш эвес болган, ынчангаш ону түңнээри белен эвес болур ужурлуг, башкыларның кайызын ол дээр боор. Ынчалзажок чарыштың тиилекчилери тодараттынган. Оларның бирээзи Эрзин ортумак школазының тыва дыл башкызы Валентина Чигжитовна Монгуш болган. Өскези —Нарын ортумак школазының математика башкызы Ольга Кыргысовна Севек.

Бо өөредилге чылында социал педагогтарның ажыл-чорудулгазын илеркейжидери көрдүнүп турар. Оон-биле кады төрээн чериниң бойдузунга ынак болур чорукка, ону үнелеп, камгалап, халагалап билир чорукка уруглар кижизидериниң айтырыын школаларда чугулалап турар. Оон-биле кады чоннуң чаагай чаңчылдарын нептередири чугула чүүл боор турар. Ол ышкаш өг-бүлелер-биле ажылга социал педагогтарның үлүү улуг болур ужурлуг. Өг-бүлелерниң социал байдалын олар бүгү талазы-биле хайгаарап, өөренип көөр болгайлар. Шак мынчаар ажылдамышаан, ада-иениң уруглар кижизидилгезинге, өг-бүле айтырыынга харылзаалыг бедидери чугула апаар. Межегей школазының эстетиктиг кижизидилге талазы-биле ажыл-чорудулгазының дуржулгазын Эрзин ортумак школазынга ажыглаар деп шиитпирлээни чугула деп бодаар мен. Районнуң башкыларының август чөвүлел хуралынга республиканың Башкылар билиин бедидер институтунуң директорунуң эртем талазы-биле оралакчызы А. К. Канзай улусчу педагогиканы сайзырадырының айтырыгларынга хамаарыштыр башкыларга өөредиглиг тайылбырны кылганы, ол талазы-биле ажылдап турар башкыларга, коллективтерге ажыктыг чүүлдерни бергени чугаажок. Районнуң школаларының башкылар коллективтериниң бо өөредилге чылында сорулгалары билдинир тодараттынган. Ынчангаш ам кол-ла чүүл—оон херек кырында күүселдезин чедип алыры.

Бичии-Уруг КЫРГЫС.
Тыва Республиканың школазының алдарлыг башкызы.
Нарын суур.

АМЫДЫРАЛЧЫ АЙТЫРЫГЛАР-ДЫР

Бөгүн мээң чугаалаар бодап турар айтырыымны номчукчулар солун арнынга база чугаалажып, аңаа хамаарыштыр санал-оналдарын бижип турдулар. Мен база ол талазы-биле бодалдарымны дыка ханыладып нарыдатпайн, бижикчи эш-өөр-биле сүмележир бодай-дыр мен.

Төрээн чурт—төрээн черден эгелээр. Төрээн чер-чурту, чайлаа, чазаа, күзээ, төрел чону —адазы, иези, акылары, угбалары —черле уктуг, дөстүг болбайн канчаар. Кижи төрүттүнүп келгеш, чонун, төрелин, угун, дылын, сөзүн баштай көөр, танып алыр. Кандыг-даа нация чон ыдыг болгай. Эки чүвени тооп көрбейн, бак-бачыттыг чүүлдерни дүргеп өөренип тыртып алыр төл база кым-даа, кайы-даа чонда бар. Ак биле кара калы чоруур дээни ол. Акты карадан ылгаар кылдыр төлүн кым өөредирил? Бир-ле дугаарында, уругнуң авазы, ачазы. Оларның ажы-төлү дээш чедир кылбаан бачыдын ап октапкаш, кымның буруузу дээрил? Ону көрүп чурттап чор ыйнкажыл бис. Сөөлгү үеде ада-ие уруглары школага безин өөредир хөөн чок апар чыдар-дыр. Чамдыктары чалгаа, кызымак, шудургу эвес оглу, кызынга бар шаа-биле болчур, камгалаар. А ада-ие биле школаның кол-ла сорулгазы — аныяк-өскенни кежээ, биче сеткилдиг, ажылгыр кылдыр өөредири деп бодаар мен. Улуг-биче кандыг-даа чүве кылыр хөңнү чок чорук, күш ындал үнүргбес байдал түңнелинде хөн-ле кезинде эки чүүлдерге чедирбес болурунуң чижектери бар болгай. Шажын-чүдүлгевисти эгидип-даа алгаш, аңаа шоолуг даянмас, чоргааргланмас-тыр бис. Черле ынчангаш ол-бо дижип турбайн, бойдусту долгандыр кичээнил. Сентябрьның эге хүннеринде сарыг-шажынның бөлүк ажылдакчылары Тожуга чорду ийин. Адыр-Кежигге, Ногаан-Хөлге, Азаска дагылгаларны кылды. Ногаан-Хөлдү камнап, камгалап, чер-бойдузун ыдыктыг хүндүлеп чоруур кылдыр чонун чагып сургап кагдылар. Азас хөлдү дагып, аң-кужун, кат-чимизин —бүгү байлаан магадап, ону ыдыктап, келир салгалга арттырып, ону хүндүлеп чоруурун номнап, кижи-биле бойдусту харылзаштырып, аныяктарга чагыг сөзүн-даа бердилер. Тос ортулуктуг Тожунуң чараш каазын камгалаар ужурлуг бис, оон башка чүү-даа артпайн барып болур. Кандыг-даа чөпшээрел чок туристер ам мырынай ортулуктарда турумчуп, ыяшты, каттарны сып эгелээн болгай. Ол талазы-биле тус черде харысалгалыг ажылдакчылар, бойдус камгалаар ниитилел элээн шимченгир ажылдаар болза эки. Баян-Чүректи, Дагылганы база дагыдып алдывыс, ам кижи бодаарга, черле эки болгу дег, ол хиреде бо суур черле беделевес-тир. Садыг-магазинни доктаамал оорлаар, оорлары туттурбас-даа. Оорларны чон билир, ол хиреде ыттапаш, чажыржыр. Мындыг боорга сегивес болбайн канчаар. Школаже безин оорлап кирер апарган шаг-дыр бо, чок болза, үрегдээр. Ам черле ону чеже чажырар, ындынчыг, човаңчыг-даа апарды. Тус черде чагырга черлери, албан-хүлээлгелиг кижилер бодунуң ажылын түңнеп, оон бир шиин тыпса эки деп бодап чоруур мен. Болап көрүнер даан, Культура бажыны ажылдавас, одалга системазы үрелгенден бээр ам ийи чыл болуп тур. Мындыг янзылыг айтырыгларның эскертиимейн эртип турары хомуданчыг. Чогум бурүу черле кымдаал?

Татьяна КУШКАШ,
Башкы.

РЕДАКЦИЯДАН:

Тыва Республиканың Дээди Совединиң Күрүне гимнинин төлевилелинин талазы-биле комиссиязының кичээнгейинге

Тыва Республиканың ыдык күрүне демдектери — сүлде, туг, гимн төлевилелдериниң чогаадырының конкурузун чарлаан соонда, олар кандыг утка-шынарлыг, чүнү илереткен болурунуң дугайында «Шын» солунга сөөлгү үеде чаңгыс удаа эвес бижиттинген чок билир. Ылангыя ыдык ыры — гимн кандыг болур дугайында композиторларның, чогаалчыларның, бот-тывынгыр композиторларның, солунуң номчукчуларының хөй саңныг чагаалары, шүлүктери, аялганың ноталары редакцияга келген. Ол саналдарның, сүмелерниң, бодалдарның хөй нурувузун солунга парлаан турган. Оон кол сорулгазы болза, бирээде, хөй саңныг номчукчуларның саналдарын, сүмелерин алыры, ийиде, конкурска киирген төлевилелдерни чугаалажыр, шилип алыр, арбын сүмезин кадар, комиссияның ажылынга дуза чедирери турган. Бистиң бодап турарывыс-биле алырга, мынча ажыктыг сүмелер, бодалдар, ажылдар эвээш эвес.

Чоокта чаа эрткен Тыва Республиканың Дээди Совединиң чедиги чыылдыгының он бедиги сессиязынга Тыва Республиканың Күрүне тугунуң, сүлдезиниң, гимнинниң төлевилелдериниң дугайында илеткелди Тыва Республиканың Дээди Совединиң Даргазының оралакчызы М. С. Козлов кылган. Орта «Шын» солунунуң арыннарынга үнген сайгарылгаларга хамаарыштыр илеткелчи чаңгыс сөс-даа чугаалаваанын четпес деп санап турар бис.

Гимнин ам-даа хүлээп албаан чүве болганда, оон төлевилелинге хамаарыштыр материалдар кээп турар. Оларны солунга парлаарын шиитпирледивис. Моон соңгаар Күрүне гимнинин төлевилелиниң дугайында чугаалажып тура, солунга үнген материалдарда киирген сүмелерни болгаш гимн төлевилелдерин комиссияның өөрениң көөрү чугула деп санап турар бис.

Гимн төлевилелинге хамаарыштыр

УЛУСТУҢ ЫРЛАРЫНДАН ДИЛЭЭР

Чогаалчы К-Э. Кудажы алыс боду Тываның хоочун чогаалчызы болгаш тыва күрүнениң ыдык ырының дугайында солунга ханы утказын, өөредиглиг чугаалаар бижээнин үнелеп, ыдык ырны дилеп тывары ол сүмени барымдааларын, сагыжын чугула деп санап турар мен.

Тыва күрүнениң ыдык ырызын, сүлдезин болгаш тугун кажан-ла саныг чурукчуларның, хөгжүмчүлерниң конкурска киирген төлевилелдери-биле далаш хүлээп алтар дээн хөөннер чазактың удуртукчуларында, комиссия кежигүннеринде баштайгы үеде турганы билдингир.

Ол далаш хөөннерин ажыглааш, чамдык музыкантылар, шүлүкчүлер Тываның каас чараш бойдузун, байлак эртинезин алгап, йөрээген ыры сөстерин далаш-биле чогаады каапкаш, ноталзы-биле катай солунга үндүрүглээн болгай. Ыннаарга конкурска киржип, билиин, күжүн шенээн авторларда багай чүве черле чок. Оларга байыр чедирер апаар. «Хоочун коктуг, хола кактыг» деп тыва чоннуң үлегер домаанда дег, чогаалчы К.Э. Кудажының «Боттарывыс деммежип чогаадып алылынар» дээн сүмезиниң амыдыралда боттанып эгелээнин солунда үнгүлеп турар чогаалдар херечилеп турар. Ындыг чогаалдар хөй болур болза, ол чогаалдарның сүүзүннүг черлерин ап, ажыглап турганы, өзүлдүг ыдык ырының сөзүн, аялгазын чедиишкиннинг тургузуп алырының барымдаазы черле бар.

Мээң бодап турарым. Ол солуннарда үнгүлээн Гимн төлевилелдери чаа ырлар болзажок. «Тооруктуг долгай таңдым», «Бай-ла Хемчиим» дээн ышкаш ырылар дег сагыш-сеткилге таалал, чоргааралды оттурбайн турар.

Тыва күрүнениң ыдык ырызынга чуму-биле албас-даа болза, «Тооруктуг долгай таңдым» деп тыва улустуң ырызындан болгаш «Байлак чуртум» деп ырларның сөстерин алыдыр ажыглаары чугула деп санаар мен. «Тооруктуг долгай таңдым» деп тыва улустуң ырызын ыраажы Мерген-Херел Монгуш ырлай бээрге, тыва кижиниң чоргааралы, хей-адыы ала-чайгаар көдүрлүп, байлак каас-чараш тыва чер караанга көстүп келир болгай. Бо ырыны дашкыы чуртка, Америка-га-даа дыңнадыптарга, сөс-домаан билбес-даа болза, музыкантыларның, чогаалчыларның караанга тыва чоннуң чоргааралы, каас чараш бойдузу оларның караанга чуруттунуп, көстүп көөр деп бодаар мен.

Чүге-ле бис тыва чоннуң сеткил-сагыжын, амыдыралының овур-хевирин, каас чараш, бай чер-чуртун алгап-йөрээген ырызының шөйдүнчек аялгазындан оялтанып, чектеп-лазы-биле «Тооруктуг долгай таңдым» деп ырыга четпейн турарлар. Бо «Тооруктуг долгай таңдым» деп ырда кысказы-биле аң-мен болгаш мал, чер ажылдыг, каас-чараш, чурумалдыг, тайга таңдылыг чурттуг тыва чоннуң алгап йөрээн сөс-домак болгаш аялга долузу-биле сиңниккен.

Чамдык бижикчилер эп-найырал, кады ажылдажылга утказы бо ырда чок деп турар. Ырның баштайгы куплеттерин алгаш, ындыг немелделерни чүге киирип болбазыл? Чамдык бижикчилер спортчу маргылдаага алдын медаль чаалап алган үеде «Тооруктуг долгай таңдым» деп ырның шөйдүнчек аялгазын оюн-тоглаа киржикчилери сонуургавайн, чалгаарай бербес бе деп турар. Телевизорга ыңай бүрү чурттарның гимн ырын Олимпиада ажыдыышкыннарының үезинде дыка хөй-ну дыңнап, көргүлээн болгай бис.

Африка чурттарының гимн ырларының аялгазын дыңнап турар бис? Кандыг-даа аймак-сөөк чоннуң амыдырал-чуртталгазының овур-хевирин, ол чоннуң чер-чуртунуң каас-чараш онзагай хевирин бөргүскен ырызындан артык кандыг ыдык ыры турар чүвел? Бир эвес «Бай-ла Хемчиим», «Межегейим» «Бай-ла-Тайгам» деп тыва ырларның утказын алыр болза, оларның кайызы-даа тус чериниң каас-чараш бойдузун алгап-йөрээн ырлар болуп, утка-шынар таваарга чиктиг, ында кандыг-даа аялгалыг чоннар бар. Бо кижи дыңнаарга ынек эткен дег, буга бустап мөөрээн дег-даа кылдыр дыңналыр болгай. Өске шажын-чүдүлгелиг, тускай национал, онзагай чоннуң аялгазын кым чүү дээш чектээрил? Бир эвес бистиң бо ырывыстың аялгазы шөйдүнчек болза, оон баштайгы ийи куплеттерин соонга:

«Хөглүг чаным, ыры-шоорум
Хөөмейим куттулуп кээр.
Кандыг кончуг омак-сергек
Карбан ор сен, Кара-дайым»

дээн чижектиг ырны киирсе.

Аът ТАР-ның, Моолдуң сүлдезинде кирген, бо чоннарның амыдырал-чуртталгазының кол черин ээлеп турар чугула демдээ, национал онзагай хевири-дир.

Хаалыг хүн Чөөн чүктен
үнүп орда,
Халаан эжке кодан
чылгым хүлзадыпкаш,
Эки доруум мунувуткаш,
амыраамче
Эзер, чүгээн шыңгырадыр
чедивиттим.

Бо-ла ырда база-ла аът дугайында хоглуг, сергек аялга бар-дыр.

Тыва чоннуң ыдык ырынга шак мындыг кызыы утказыг ыры сөзү сүмелеп орар чүү мындыг кижи апарды деп элдепсинер-даа улустар турар чадавас. Мээң бо киргенним аът дугайында ыры сөстери «Тооруктуг долгай таңдым» деп ырының шөйдүнчек аялгазының сөөлүн сергедиптер эвес ирги бе дээрим ол-дур ийин.

Черле ынчаш Тыва күрүнениң ыдык ырынга, сүлдезинге аът дугайында аялганы кандыг-бир хевир-биле илеретсе деп саналдыг мен. Тос чүзүн малындан тыва чоннуң амыдырал-чуртталгазынга аът мал көскү черни ээлеп келген болгай. Ол дугайын тыва улустуң тоолдары херечилеп турар. Аът мал шаанда шагда амгы үениң техника-транспортун бүрүнү-биле тываларга солуп чораан. Тыва чоннуң амыдыралынга аът онза черни ээлеп турар болгай.

В. Көк-оолдуң «Байлак чуртум» деп ырызында тыва чоннуң амыдырал-чуртталгазының овур-хевири, чер-чуртувустуң онзагай бойдузу долузу-биле көргүстүнген дизе частырыг чок. Бо ырда ажылчы чон көзүлбейн турар деп чамдык бижикчилер бижип турар. Тос чүзүн малын азырап, оран-таңдызын таалап, эргип кезип, амыдырал-чуртталгазы тудуп, хостуг, сергек чурттап чоруур тыва чон бо ырда караанга көскү. Ээрниктиг ээр таңдызын эргээш, бай, тодуг-догаа чурттап чоруур, эрээн шокар ээним-аргалыг, эргип четпес тайга-таңдылыг, хостуг-шөлээн тыва чон бо ырда чуруттунган-дыр. Ынчангаш бо ырның эге куплеттериниң аялгазын өскертпейн, дараазында куплеттерниң сөс-домаан, аялгазын таарыштыр чогаадып турганы, Тыва күрүнениң ыдык ырын дарый чогаадып тургузарын күзеп турар мен.

Хоочун чогаалчы К.Э. Кудажының тыва чоннуң ыдык ырын чогаадыры кончуг нарын, берге деп турары кончуг чөп. Ыдык ыры солунга парлаттынган чамдык төлевилелдер тыва чоннуң сагыш-сеткилин, тура-соруун көдүрбейн, дей-адыын хайныктырбайн турар дээнинде кандыг-даа хөөредиг, артык чемелээшкин чок деп билип турар мен. Хоочун чогаалчының ол сүмелерин кичээнгейге ап, ыдык ырның сөс-домаан болгаш аялгазын чогаадып тургузарынга чогаалчыларның, хөгжүмчүлерниң болгаш чоннуң санал-сүмези онза чугула деп бодап турар мен.

Чогаалчыларны, композиторларны болгаш чурукчуларны чон төрээш, өстүрген. Ынчангаш оларның аразында чечен-мерген, талантылыг кижилерни чок деп болбас. Ынчангаш К.Э. Кудажының мен чааскаан ол ыдык ырны чогаадып шыдавас мен дээнинде дыка ханы утка барын, чамдык бижикчилер эскербейн турар чадавас.

Боттарывыстың санал-оналдарынга чечен-мерген кижилер ыдык ырның сөс-домаан, аялгазын чогаадып тургузарынга ажыктыг сүмени, элдээртиглерни бериптери база бодаар ужурлуг. Мээң саналым черле ыдык ырның сөзүнүң кол ээзээ Тываның улустуң ырларындан дилезе эки болбу бе?

Тываның улустуң ырларының сөс-домаан, утка-шынарын болгаш аялгазының онзагайын хандыр шиничилеп көөрү чугула. Ол ырларның чамдык сөс-домаан, аялгазын Тываның ыдык ырының сөс-домаан, аялгазын тургузарынга дузалаар чадавас деп күзелим илередип, ол ырларны номчукчуларның болгаш конкурс киржикчилериниң кичээнгейинге бараалгаттым.

Тыва күрүнениң ыдык ырының кол оргазының сөзү болгаш аялгазы улустуң ырлары болур ужурлуг деп бүзүреп турар мен.

Кашпык-оол ХЕРТЕК.
Бай-Тайга район.

ЧОНГА ЙӨРЭЭЛ

Эрге-шөлээ, хосталга дээш
тулчуп чораан
Эжер-эрес өгбелерден
ужукталган
Сеткил-чүрек найыралга
кайнаттынган
Сестир, коргар чүвевис чок
төрел чон бис.
Бурун буурул тыва черим
Чону чоргаар, тайбың
чорзун!

Элег-түрег, карак чажы
катап чалбас,
Эрге-хостуг чурттаганы
тургускан бис.
Арбай тараан, малым
малдаан
бистиң чонда
Амыдырал Улуг-Хем дег,
чалгып турар.
Бурун буурул тыва черим
Чону чоргаар, тайбың
чорзун!

Өргээ туткан ишчилерде —
хоорай, суурда
Өлең сиген чыттыг чонда —
турлагларда,
Хөглүг омак малчыннарда,
өгде, черде
Хөөмей, сыгыт ыңгырадыр
чаңгылаңган.
Бурун буурул тыва черим
Чону чоргаар, тайбың
чорзун!

Аңы-мени саңнап ойнаан
Таңдым, Саян
Ак-көк дээрден айны, хүннү
баштай уткуур.
Ажыл-ишчи оглу, кызы ону
мактап
Амыр-чыргал чолун тутчуп,
йөрээп чоруур.
Бурун буурул тыва черим
Чону чоргаар, тайбың
чорзун!

Борис ЧЮДЮК.

Борис Чюдюктуң «Чонга йөрээл» деп шүлүүн 1992 чылдың август 21-де «Шынга» үнүп кээрге, улуг сонуургал-биле номчаан мен. Ханы утказыг шүлүк болду. Артык сөс чок. Чон амыдыралын шын илереткен, кагыгналдыг-даа эвес, хөлүн эртир мактанган-даа чүве чок. Тывавысты, чонувустуң амыдыралын караккa чуруттунуп көөр кылдыр бижээн. Чон амыдыралын шын илереткен, чечен сөстер-биле бижиттинген, доктаалтылары база ажок. Мурнунда бижиттинген шүлүктерден дээре деп көрдүм, онзагай, ылгалдыг.

Ынчангаш ону «Чонга йөрээл» дивейн, «Тыва Республиканың ыдык ыры» азы Тыва Республиканың «Күрүне йөрээли» деп ат-биле солааш, сессияга сайгарып, саналдап көөрүн дилэдим.

Бо ырының аялгазын база дыңнаан мен. Уран чүүл училищезиниң тыва оркестри-биле үдээн хорну дыңнадым. Чавызай берген черлеринче 2 аас, 3 аас сыгыт киирип каар сүт болза эки деп бодаар кижи-дир мен, долу хевирлеттине бээр боор. Шак мындыг шын бижиттинген, чараш аялгалыг ырны гимнге бадылап алзывысса, частыг чок деп идегээр-дир мен.

Оржак ХУНАШТААР-ООЛ.
Башкы училищезиниң хөөмей, сыгыт башкызы.

Бөмбүрзектиң судалы

ВАШИНГТОН. Нью-Йоркта КНО-нуң Кол Ассамблеязының ээлчеглиг сессиязынга киржип чеде берген Россияның дашкыы херектер министри Андрей Козырев Вашингтонга кыска хуусаада албан-хууда эвес барып четкен. Ол америк найысылалга делегей байдалының база россия-америк харылзааларының айтырыгларының талазы-биле санал-оналдар солчур сорулгалыг чораан. Ак бажыңга А. Козырев президентиниң ажылдакчыларының аппаратының удуртукчузу, оон мурнунда АКШ-тың күрсекретары турган Джеймс Бейкер-биле найыралдыг беседалашкан. А. Козырев Вашингтондан Нью-Йоркче ужудупкан, оортан ол Москваже ээп чанып келир.

ПАРИЖ. ХКД-ның каттышкан чепсектиг күштериниң кол командылакчызы Евгений Шапошников мында чеде берген. Ол Францияның камгалал министри Пьер Жокс-биле ужурашкан. «Стратегтиг чаа чугаалажылгылар» деп делегей коллоквиумунга киржир. Оон ажылынга хөй-хөй дашкыы чурттардан 700 хире хамааты база шериг специалистери киржир.

БОНН. Германияның Федералдыг экономика министри Юрген Меллеман Москваже ужудуп үнериниң мурнуунда медеглел кылгаш, Москвага кооперация талазы-биле германо-россия чөвүлелдиң ажылынга киржирин дыңнаткан. Ю. Меллеман чөвүлелдиң герман талазындан даргалакчызы, а россия таладан чөвүлелдиң ажылын Андрей Нечаев удуртур. Чөвүлелдиң бо хуралы Россия биле Германияның аразында садыг-экономиктиг харылзааларының кызырылышкынының байдалдарын эртер. Чижээ, бо чылдың алды айларының дургузунда герман бараанарын Россияже хиле сөөртүрү 11 хуу кызырылган болгаш 7,1 млрд. марка хемчээлдиг болган, Россиядан Германияже бараанар бээри 17 хуу кызырылган. Садыглажылганың мурнундагы чаңчылчаан хевири хевээр арткан: Германияже Россиядан колдуунда чиг эт, ылангыя газ болгаш нефть, а Германиядан Россияже машиналар, электротехниктиг дериг-херекселдер, химия үлетпүрүнүң продукциязы.

Герман тала Москвага эртер чөвүлелдиң хуралынче онза кичээнгейни углап турар. Ю. Меллеманы оон аян-чорууга Германияның үлетпүрүнүң, банкыларының төлээлекчилери боол 60 кижи үдеп чоруур. Олар чөвүлелдиң ажылчын бөлүктериниң хуралдарының үезинде кады ажылдажылга дугайында тодаргай чугаалажышкыннарны эртирер.

Оон-биле чергелештир Юрген Меллеман ГФР-ниң канцлери Гельмут Кольдуң даасканы ёзугаар герман чазактың баштының Россияның найысылалынче декабрь айда болур деп турар аян-чоруунга белеткелдерниң бирги үе-чадазынга киржир. Ынчангаш ол Россияның удуртукчулары биле ужуражыр болгаш чугаалажышкыннарны кылыр.

НЬЮ-ЙОРК. Америк бизнесменнерниң улуг төлээлелгелиг делегациязы Россияның улуг-улуг хоорайларынче аян-чорук кылырын шиитпирлээн. Оларның кол сорулгазы болза, мурнундагы Совет Эвилелиниң хамаарышпас күрүнелеринде садыглажылгын аргаларын өөренип көөрү болгаш бөлдүнүп болур ажыл-агыйжы харылзааларны тургузуп, садыглаашкын керээлерин чарары болур.

КНО. Соңгу болгаш Мурнуу Кореяларны каттыштырары «конфедерацияның шугуму-биле боттуг кылдыр шиитпирлеттинип болур». Ол дугайын КНО-нуң Кол Ассамблеязының 47-ги сессиязынга чүве чугаалааш, КУДР-нуң дашкыы херектер министри Ким Ен Нам медеглээн.

ДЕЛИ. Ында профессионал мергежил бедидериниң тускай курстары ажыттынган. Оон дыңнакчылары кылдыр мурнундагы ССРЭ-ниң алды республикаларындан аныяк дипломаттар болуун хүлээп алган. Азербайджанның, Казахстанның, Кыргызстанның, Таджикистанның, Туркменистанның болгаш Узбекистанның төлээлекчилери аңаа дашкыы политиктиг албаннарның сорулгаларының, байдалының база онзагай талаларының дугайында лекцияларның бөлүүн дыңнаар. Оларга лекцияларны көскү индий дипломаттар, эрге-хоойлу болгаш этика талазы-биле специалистер, уран чүүл шиничилекчилери номчуур дуржулгазын чугаалап бээр. Курстарны Индияның дипломаттыг албан институту организастаан.

ТОКИО. Бо чылдың дургузунда Япония Россияга 1,5 млрд. доллар түңнүг дузаны көргүзерин бодап турар. Ол дугайын Японияның сан-хөө министри Цутому Хата Азия—Оожум океан девискээрниң айтырыгларын шиитпирлээр талазы-биле чазактың хөй-ниити-биле кады деп киржилгелиг комитединиң хуралынга чүве чугаалааш медеглээн. Чугаа болза Токионуң Москвага 2,65 млрд. долларга дуза чедирер дугайында ам-даа боттанып эгелевээн аазаашкынының чамдызының дугайында боол турар деп. «Майнити» солун бижээн.

ПЕКИН. Кыдат Каттышкан Штаттар-биле «садыг дайызын» эгелээрин күзевейн турар. Ынчалзажок херек апаар болза, оон кортпас деп Синьхуа агентилелге интервьюзунга КУР-нуң дашкыы экономиктиг харылзаалар болгаш дашкыы садыг министри Тун Чжигуан медеглээн. Ылангыя бир эвес Кыдатка дашкыы садыг харылзааларының талазы-биле кызыгаарлаар хемчеглерни ала бээр болза, «садыг дайынындан» черле кортпас.

НЬЮ-ЙОРК. АКШ-тың Алабама штатта «Браунз Ферри» деп атомнуг электростанцияны соодулга системазындан суг үнүп турарының чылдагаанындан доктааткан. Бүдүрүлгениң ажылын контрольдап турар федералдыг эрге-чагырганың төлээлекчилери ол үрелиишкинни эрткен неделяның төнчүзүнде илереткен. Ынчалзажок ол кижилерниң амыдыралынга ындыг-ла айыыл чок, дүрген эдип алтып болур үрелиишкин боорга, дарый дыңнадыышкын кылбаан деп медеглээн.

Радиация деңнели улуг эвес хемчээлдиг суг чорук турар улуг эвес хоолай ирээн болган. Эрге-чагырга черлериниң дыңнатканы-биле алырга, эргежок чугула септелге ажылдарын кылып чоруткан, АЭС-ти удавас катап ажылдадыптар.

«Браунз-Ферри» электростанция оон ажылдалының айыылдыынга сезиглел турганындан алды чыл иштинде ажылдавайн турган. Ону эрткен чылдың май айда катап ажылдаткан, оон бээр ону доктаатпаан. АЭС-те үш реактор бар, ынчалзажок оларның чүгле чаңгызы ажылдап турар.

ВАШИНГТОН. АКШ-тың Төп разведка эргелели Пекинге 1989 чылда чазакка удур хөделиишкиннерниң эң илепкейлиг киржикчилерин тудуп хоругдаашкындан камгалаар сорулгалыг чажыт ажылдарны чорудуп турганын америк журналист Марк Перриниң «ТРЭ-ниң буурал дүшкени: сөөлгү хүннери» деп адаан номунда киирген медээлер херечилеп турар. Ол ном Уильям Морроунуң ном үндүрер черинден удавас чырыкче үнер.

Ында ТРЭ-ниң ажылдакчыларының дыңнатканынга даянгаш айтып турары болза, америк чажыт албан черлериниң эрге-чагыргаларга удурланыышкынының хөй-хөй көскү киржикчилерин Кыдаттан чажыды-биле үндүреп талазы-биле ажылды чоруткан. Ол кижилерни Гонконг болгаш Макао дамчыштыр Барыын чүкче алгаш барган.

(РосИТА-СЧТА).

Амыдыралдың айтырыглары

СЕСТИР ХЕВИРЛИГ

Чоокта чаа Кызыл чораш, төп автовокзалда байдалды эскердим. Оон ыңай-бээр чоруп турар улустуң үзүлбези чоп болбайн аан. Оларның аразында эмчилээн-домчулаан, карак-кулаа багай, инвалид дээш, кандыг кижи чорбас боор. Ындыг турбуже, вокзалдың иштинде арыглаңыр чер чүге чогул? Өртек-ниезин төлээр арыглаңыр чер бар-даа болза, өштүг мыкаш, кезээде хаагдыг турар боор чүве-дир.

Ол ышкаш буфет бар-даа болза, база-ла үргүлчү ажылдавас. Ийи-чаңгыс ажылдыкаңда, изиг кара шайы безин чок болур. Оон оонунга харын арага-даа сада бээр. Оон хайындан вокзалдың ишти-даштында 5-6-7 болуп алган, бөлүглешкен сербээ ээрик тыва оолдар эндерик. Оларны шагдаалар көрбээченнеп эртип турар. Сестир хевирлиг. Шагдаа ажылдакчылары кем-херекти чүгле демдеглеп бижиир кижилер болу берген, ону баш бурунгаар болдурбас талазы-биле чүнү-даа кылбайн турар. Хөй-ниити черинге ээрик турар оолдарны чүге хай дивезил?

Черле ынчаш Кызылдың автовокзалында айыттынган четпестерни дарый эдип, чорук кижилеринге таарымчалыг байдалдарны дүрген тургузарын күзедим.

Дүвендей ШОЙДАР.
Чадаана хоорай.

АНЫЯКТАРГА ЧАГЫЫМ-ДЫР

Бистиң бурунгуларывыс эки чаңчылдарны сагып, бак чүве ынай турзун, эки чүве бээрлензин деп йөрээп чорааннар. Ылангыя арага-дарыже бичии улус суңгулавазын чагып-сургап чораанының чылдагааны ындан аныяктар 30 харга четпейн арага ишпес, таакпы тыртпас чораан.

Амгы үеде амыдырал-байдал нарыыдааны билир бис. Ынчангаш аныяктар ыт ишпес ажыг сугже шымдыгарын шегдээри чугула, назыны хальынын хөй эрттирбес херек. Ылангыя чечек ышкаш чалыы чараш кыстар төлептиг эрлерден үлегер ап, уй-балай, дөскүт кижилерниң овуузуннуг дүлгээзиннеринге алыспас болза эки-дир.

Араганың хоразындан утааны четпес чаштар төрүттүнүп турарын билир бис, ынчангаш бөжүүр-төрүүр чаңның аныяк-келер арагадан камгалап, туттунарын чагыыдым, улуг назылыг кижи-дир мен.

Сөөлгү үеде арагалары хостуундан, албээнниндем кыы дээн чалыы оолдар, кыстар бо-ла ээрик чоруурну дыка көскүлен апарганын эскерип чор мен, келир үеде чурттуң ээлери — аныяктар болгай, бо дугайын хандыр бодаарын диледим.

Сандан САНДЮ.
Кызыл хоорай.

СУБИДАЙ

(Уланчылы. Эгези № 185, 186, 187, 188, 189, 190 «Шында»).

Удаваанда Сүмениң сеткилинге өөрүшкү-даа, муңгарал-даа, хилинчек-даа, тамчык-даа чаңгыс аай бүлүргей чүүлдер кылдыр билдинип турар апарган. Ол ам дүжүнде Борадайның чүгле кускактавас эвес, харын аай-дедир өде халып турар болу берген. Бир өде халый бээрге, Борадай чаш уруг апарган чыдар, кавайында ушта теп алгаш тепкиленип чыдар, будунда улуг кара меңниң билдиртир-билдиртпес ойбуңундаан таныттынып чыдар. Бир өде халый бээрге, Борадай өле бууруул баштыг кырган апарган олурар, Мартыйның уругларын эргелеткеш, улуг хаан кижиге тейлеп, сөгүрүп олурар, ол хаан Сүмеже караан базып, чаш уругларны эргеледип каап, хаан эвес чаның чаннап турар болган.

Адак соонда Сүме бодунуң сүнезиниң хирлиг мага-бодун каггаш, дээр шаар ужугуп, магалыг-чаагай чиңги-биле киискип турарын эскерип, кудайның делгеминге хараачытай ышкаш амырап киискип турар болган. Ам анаа чер кырында амыдырал солун эвес, харын бедик тайгалар баштары кыйгырып, чалап турар апарган. Баштайгы Туна тайга бажын эргип эгелээн. Оон Мөңге-Баглаашты көрүп эгелээн. (Амгы ады Мөңгүн-Тайга — авторнуң тайылбыры). Адак соонда Кудай Ээргилдеден бээр көстүп турар апарган. (Амгы ады Гималай — авторнуң тайылбыры). Оон өрүлээрге чүве бүтпес: бир болза көзүлбес оңгарга таварышкаш чуглур, бир болза көзүлбес дүвүге таварышкаш андара шаптырар болган.

— Белен болдуу-уу! — деп, бир-ле хүн үн үнген.

Ол үн Чода ашактың үнүнге кедергей дөмей дыңналза-даа, Сүме ону Намдак бурганның үнүнге дөмейлеп билип, чүдүп, бир-ле чүвеге улуу-биле идегеп, кожайып туруп келген.

Ол ол шара чыдар шагда оон салымын, улуг кара мең ышкаш, шагда-ла шиишип каан турган: Күске чылдыг, Намдак бурганның деп.

МӨЧҮ КЕЗЕК

Кижи болуру чажындан...

Бурунгу Тывага бо сургаалдың утказы амгызындан артык нарын турган. Хамык ужур чаш уругну бүгү кижилер сагыш човап, кара чажындан кижизидеринде эвес. Ынчаар алыр болза, эмдик аътты өөредип, дойду кушту чугааладып, ытты самнап турар кылдыр ижиктирериниң ылгал чок апаар. А кижи болза болуушкун-дур. Ол адыгуузуннарга дөмейлежип болбас. Кижи төрүмелиниң кижизиг болур кылдыр чаяаттынгаа, төлү кадык-шыырак, чонунга камгалал-даа боов болур, чонунга чоорган дег чаглактанып-даа билир кылдыр өссүн деп бодаар болза, оон салым-хуузувун дугайын борбакталып болгаш төрүттүнүп бодарааарының ырак мурнунда-ла адазы, иези, бүгү төрел аймаа бодаар чаялгалыг.

1177 чылдың күстүң баштайгы айында Сүме күдер сынныг дайынчы кылдыр бодарай берген. Оон ады-биле мөчү-сөөгүнүң арзында кандыг-даа карышкак чок болу берген. Сүме, шынап-ла, улуг-чаагай таңды-сын дег сагындырып турган. Ынчалза-даа Мүгүр-Сарыг-Хөлдүн Бурган турлаанда Сүмениң адынга база бир утка немешкен: Шиве. (Амгы тыва «шивегей» дээр). Чүге дээрге, Сүме коңчуг аваангыр, мөчү-сөөгү хат-салгын дег чиик, чорту чогуңгур, кашпагай дайынчы, оон өде-чара чаны, шынап-ла, шивегейге чүүлдежир. Ынчаарга ол бодунуң арнын көрүп шыдавас болганда, кажи боол бүткен болуушкунунуң аңы биле арнының чаңгыс болурун бодавас турган. Ол оон багы эвес. Ураанхай-тыва чоннуң ортузунга «шиве» деп сөс хөй утказыг делгерээн. Буудал-Лаада шажын төвүнден бо турлагның дериир мурнунда бо девискээрни Шивелиг дээр турган, чүге дизе кызаа кашпалдың кыпшкы-даа, чайгы-даа соок хаттары кижилерниң өзээн өттүр шивегейлээр оран.

Сүме калбак даш кырынга будун салып алгаш, Бурган турлаан эргилдир көрген. Хаяларда бижимелдер, чурумалдар шупту ханы утказыг, хөй-хөй шинчилелдерниң түңнелдери турган. Бурунгу Тывага «түңнел» деп сөстүң утказы база дыка ханы турган: чижээлээрге, Сүме биле Чода оларны каттыштыр түңнеп болур. Оон дайынчы кижи дугайында түңнел үнер, а ол түңнелге малчын, аңчы дугайында бодалдарны кадыптар болза, кижи дугайында түңнел үнер, а делегейде бар-ла борбак баштыг кижилерни шуптузун түңнээр болза, кижи төрелгетен апаар, а ол түңнелге сүт эмер дириг амытаннарны кадыптар болза, сүт чемиштиглер дугайында улуг түңнел үнер. Бурган турлаанда бүгү өөредилгениң болгаш шинчилелдерниң түңнелинде ёзулуг дайынчы кижи дугайында түңнел үнүп келир. Сүме ол бүгүнү көрүп эрткен. Баштайында ол иштин угбас шөртегер эр турган. Оон соонда чүүл-бүрү шериг эртемнирге шенеттинзе-шенеттинзе, мөчү-сөөктүң аарыг ажыг тынлез, сүнезин оиле мөчү-боттуң чаңгыс аай чаагай эвилелин биле берген. Оон соонда шериг өөредилгезиниге шенелделер кылыр өске Бурган дайынчыларын башкылаар Бурган суртаалчызы болуп дешээн. Бурган суртаалчызы дайынчыларны шылгап-шылгап, бодунуң кажан-бир шагда шенелделер, шиңгээдиглер үезинде билбейн эрттирип алган чүүлдерин эскерип, улам шылгараар турган. Кажан дайынчы болгаш суртаалчы байгы-ла бар шериг эртемин ижиктирип шиңгээдип, үш дүвүн карангызында улаараан үйгүзү-биле безин чазыг чокка күүседиптер апаар болза, ынчан ону дээда шылгалдаже киирер, ындыг кижи Аң-Кижи деп атты чедип алыр соолгу түңнелге үнер турган. Сүме ам ол шактың бүдүүзүнге чедир чурттап чедип келген турган.

Мүгүр-Сарыг-Хөлда Бурган турлаанга бо хемниң чурумалы бир янзы кайгамчыктыг болуп бодараан. Сүме хем агымын удур көөрге, саарылган суг кудайлап дүжүп, оон кырынга алдын челээштер аай-дедир көжүп, ойнап, челээштерге арыг чаагай сүнезиннер чүүл-бүрү самнарны күүседип, янзы-бүрү эли-сырыцның ырларын ырлажып турган. Сыгыт дээр чараш ыр кижиниң чүлдү-чүрээн кыйбыннадыр. Оон ханың аныяксыдар, оон сүлдезин, хей-аъдын бедидер кылдыр чаяаткан. Ол ырны байырлап-хөглээрде, ынакшыл, чоргаарал сөглээрде, сактыр-бодаар чүве турбас сакпыыл чаңнар чаңнаарынга таарымчалыг кылдыр санаар турган.

Сүме хемниң агымының аайы-биле куду алзы көрүптерге, чалгыглар, көвүктер чер дүвүнче андарлып кирип, алдыы оранның агбагар кара сүнезин элчилери көстүп келгеш-ле, туттунуп үнүп чадап, төңчү чокка дедир чуглуп бадып турар болган. Ол сүнезиннер база-ла самнарны күүседир, хемниң кырынга база-ла чүүл-бүрү аялгалар бодараар турган. Сүмениң бодунуң даш кырынга будун базып алган байдалды хөөмейниң моон соңгаар салымынга улуг салдарлыг болур, чүге дизе оон канзып дээр хевирин күүседир кижиниң туружу ол үеден соңгаар ындыг апаар. Хөөмей дээр чараш ыр кижи амытанның бүгү мөчү-бодун кыйбыннадыр, оон хеңнүн дөөлдүрар, ол ырга бурганнар коңчуг дыңнангыр болур дижир. Ынчангаш хөөмейни кокаарака оглун алыскан эгиңден эгелээш, өөредилгениң шенелдезин шиңгээдип чадашкан төвүт ламага чедир хомудалдыг-качыгдалдыг амылыг амытаннар күүседип билир дижир. Ол ырны чаш уруг өпейлээринге, оол, кыс кижиниң харылзаазын өскүдеринге, мөргүл бүдүрериниге ажыглаары чогумчалыг деп билдинип турган.

Сүме оон артында Чода ноянның чоокшулап олурарын оргазының эъдиниң соолаашкан дамчыштыр билип турган. Кажан-бир шагда Бурган турлаанга үнүп-кирип турар сураглыг чораан Чода ашак бо турлагның кол ноянарының бирээзи деп Сүме шагда-ла билир. Чода ноянның алыс чурту Төвүтте. Ол Буудал-Лаа хүрээзиниң күзели-биле Мүгүр-Сарыг-Хөлга шинчилел бодарадыры-биле чедип келген. (Буудал-Лаа азы По-тала дээрге, Богда шажынның төвү. Далай-ламаның чогум дүжүлгези турар улуг хүрээ — авторнуң тайылбыры).

— Шиве! — дээш, Чода ноян сөөк салаазын кожаңнадып келгеш, Сүмениң быктынче шанчыптар часкаш, ара доктаап, бодунуң ноянзывас оожум үнү-биле мынча дээн: — Моон соңгаар сенээ чүве сургап шыдавас апаар боор мен, Шиве. Хамык ужур дугайында, сен ам дайынчының дээди чадазынче үнер сен. Ынчалза-даа биче сеткилдиг чор. Шиве, эрткен үенче хаа көрнүп чор. Кижилерни силер деп чугаалап чоруур сен, бистиң чугаавыска кара чаңгыс «бер» деп сөстү эвээштиң дужаал санынга сөглээр эвеспе. Билдиң бе, Шиве? Ол-ол! Ам сөөлгү шылгалданы кым-биле дужаар сен, ону бодап каапкын бе, азы чок бе?

— Чалаа бе? — дээш, Сүме караан андара көрген.

Кудайның бедик дүндүүнзе Намдак бурган девидеп, холу-биле артыштың чаагай айдызын чер кырынче куду эжип, Сүмениң аксында бакылап келген сүнезинниң күш-биле дедир кыйрып берип турган. Өске бурганнар ону көргеш, чир-шон дүжүп каттыржыпкаш, Дээди Бурган безин хүлүмзүрүп хая көрнү берген, чүгле Одучу бурган чаасхаан ылым-чылым чокка боданы берген олурар болган.

— Ол-ол! — дээш, Чода ноян ырап чорупкан, удавас багай аъдын мунгаш, бир чаа оолду эдертип алгаш, ажылын кылып чоруптар чадавас, ынчалза-даа оол Бурган турлаанда чүнү бүдүрүп турарын кым-даа билип шыдавас.

Араттар шаг-шаа биле амыдырап келген аяның өскерттейн амыдырап-чурттап чораан.

Сүме чоргаар хөндүрлүп келген, Аң-Кижи болурунга ол бүзүрелдиг.

Сүмениң чүрээ серт дивес. Чалаа база-ла, кажан-бир шагда Сүме дег, бо турлагга чедип көөр дугайын бодавайн чурттап чораан. Ону база-ла бир шагда четки-биле тудуп эккелген. Ол ам Аң-Кижи! Чырык оран чырынга кижи шынарын көдүрер дээш Буудал-Лааның ламалары ындыг хемчегни алгаш, алызында баргаш Чиңгис-Хаанның шериниң эң улуг баштыңнары апаар үлегерлиг кижилерни ынчаар белеткеп турган.

Алдын-оол ДАРЖАА.
(Уланчылыг).

ТӨРЭЭН ЧЕРИМ — ТӨРЕЛ ЧОНУМ

Хоолу хемден өрү Улуг-Өнгеш хемдез куду Таңды-Ууланың мурнуу чарында девискээрни үе-дүптен бээр Шалык улустуң ыдык чурту деп кырганнар чугаалажып органын бичиимде-ле дыңнаан мен. Ында хемнерниң, сайырларның, эрги турлаг-хонаштарның аттары оларның хевир тургузуун айы-биле адаттынгылаан боор чораан. Чижээ, Улуг-Серлик, Биче-Серлик, Улуг-Өнгеш, Биче-Өнгеш, Улуг-Кызыл, Биче-Кызыл, Улуг-Өдек, Биче-Өдек, Улуг-Кара-Суг, Биче-Кара-Суг, Дорт-Кара-Суг, Доора-Кара-Суг, Улуг-Дытчык, Биче-Дытчык суг дээш-ле баар. А анаа чурттап чораан кижилерниң аттары база-ла эжеш-эжеш болганы ылдептиг. Улуг-Дажы, Биче-Дажы, Улуг-Лопсан, Биче-Лопсан, Улуг-Сакты, Биче-Сакты, Узун-Намчал, Кыска-Намчал, Улуг-Далай, Биче-Далай дээш оон-даа өскелер бар. Олар боттарының чер-чуртунуң дугайында чечен-мерген сөстерлиг ырларын ырлажып чорааннар. Оларның чамдыктарын көрээлинер.

Деспек-Серлик чуртумайны.
Дески Шалык чонумайны.
Баян-Ооаа чуртумайны
Бай-ла Шалык чонумайны.
Дерлиг аъттың дерин
соодар
Делир хаттыг Деспен-
Серлиим.
Шалкан аъттың зерин
соодар
Салгын-хаттыг чайлагларым.
Тепсеп-тепсеп дедир көөрге,
Деспен-Серлиим көстүп
келир.
Халдыг-халдып хая
көөрге,
Калбак шынаам кадып
чыдар.

Шалык кижи өске черге чорааш, чаныксап, чуртун сакты бергеш, шаап чанып орда, бажында Бөргү уштунуп калыр болза, албас чаңчылдыг чорааның ачам ашак чугаалап орар чүве. Шалык чуртунуң дал ортузунда дээрже бедип үне берген сүвүрлерлиг улуг кызыл бедик бар. Ону бистиң черниң улуу Кызыл-Бедик деп адаар. Оон бир эктинде бурунгуларның тургузуп кааны улуг ова бузулбаан, ам-даа туруп турар. Ол ованы бистиң черниң бурунгулары шаанда чыл санында дагып, анаа чеде берген үезинде бичии чайырлап, хөглээр чораан дээр.

Арбын Шалык, көвей
Шалык
Амыр тайбың чурттап
чорзун.
Ажыткылыг ак-ла хоскаар
Ажа хөөрэп турар болзун!
Көвей Шалык, арбын
Шалык
Хөглеп, ойнап чоруур
болзун.
Хөренгизиг көк-ле хоскаар
Хөөреп ажып турар болзун!

— суг-суг дигилээш, ырлашкылаар-даа чораан чон-дур. Амгы үеде бо чуртта хөй хойлут «О-Шынаа» совхозу сайзырап турар. «О-Шынаа» деп сөстү бичии тайылбырлап көрейн. «О» дээрге Оруккy дээн сөс-тур. Оруккy дээрге калбак шынааның эң бетинде бааткан хем-дир.

«Көк-ле дуруна коңгурт-ла
дээр
Көк-ле ногаан Орукуумну.
Кара-дуруна каңгырт-ла
дээр

Кара-ногаан Орукумну — деп бистиң черниң чонунуң ырлажырын дыңнаан өстүм. О-Шынаада Оруккy деп аттыг сураглыг малчын дунмай база бар. Ол болза чүгле совхозунда эвес, районда сураглыг берген малчын Шиичик Мөге-оол Найдановичиниң эалының ээзи Тывага сураглыг чораан малчын Уржанай Хуурак-оол ирейниң уруу Оруккy-дур.

Кызыл-Бедиктиң дугайында шаанда чурттап чораан, кижи бүрүзүнге көзүлбес чүвени көрүп каар турган бир кырганның чонда артып калган чугаазы бар. Ол кырган чонунга мынчаар чагып чораан дээр:

— Кызыл-Бедик ээлиг оран боор. Оон ээзи коңчуг аныяк, чараш, каас кылдыр кеттинген херээжен кижи чүве. Мен ону көөр кижи-дир мен. Бодунуң чур-чуртундан өске ырак черже ээгенип чоруткан кыс уруглар аарыг-аржыкка таваржы берзе, чер-чуртунче дүрген-ле ээлдиргени дээрэ. Кызыл-Бедиктиң ээзи бодунуң чериниң кыс уруунга коңчуг хумагалыг.

Та бүзүрежер, та бүзүревес. Хоочун артист, бот-тывынгыр композитор Чорбаа Енданович Чооду мээн «Кызыл чечек» деп номумда «О-Шынаа» деп шүлүүмге аялга бижип каан чораан. Ону бир катап мээн баянга ойнап бергениң хөлчок сонуургап дыңнаан мен.

Бодумнуң төрээн чуртум, чонум дугайында бо кыска демдеглелимни ол ыры апарган шүлүүм-биле доозуп каайн.

«Чаглыг эъттиг, саржаг,
сүттүг
Саваазы деп үнелеткен.
Сайзыралче чону хөгжээн
Чаттып баткан О-Шынаа.
Кужур үнген шынаазында,
Кулча үнген шаттарында
Көвей малы сыңышпастаан
Көктүг-шыктыг О-Шынаа.
Аа-чуртка ээтти, сүттү.
Арбын хойну бүдүргештин
Алдаржаан-на
малчыннарның
Аалы болган О-Шынаа.
Кожуунунга, сумузунга,
Хойну, малды
октереткен.
Сураржаан-на малчыннарның
Чурту болган О-Шынаа.

Биче-оол ДОЮНДУП.

«БАШКЫ» — ЫДЫКТЫГ СӨС

Чүдүлгелиг кижиниң чугаазы

Шажын дээрге бурун шагның эртеми болгай. Бойдус биле кижи төрелгетен кандыг холбаалыгын, амыдыралывыс үндезинин шажын эртеминден билип ап болур бис.

Шажын ажылдакчызы кижи болганымда бо үеде делегейде, кайы-даа чурттарда шажын делгерел, ол талазы-биле ортумак-даа, дээди-даа өөредилге черлери Тывавыста, өске чурттарда ажыттынып эгелээнде, чонумга, Дириг Бурганывыс XIV Далай-Лама бистиңинге чаларап келгени-биле өөрээл сеткилимнээр күзел тургустунуп келген. Бистиң сарыг-шажынның үе санаашкыны-биле XVII 60 чылдарның эр кара суг Мечи чылында, билиглерниң болгаш тайбыңның хүнү — сентябрь 1 күстүң баштайы айы, сарыг Мечи айының бештиң хүнүнге азы 6 ак меңгилиг, суг мага-боттуг, Сари Сылдыска чаяаттынган ак Улунуң эки номналгалыг хүнүнге дүгжүп эрткен. Ыдыктыг Тывавыста Мечи чылдың Мечи айы онзагай болуп турар.

Азия диптиң төвүнче Дириг Бурган XIV Далай-Ламаның чаларап келгени бурун Тывавыстың төөгүзүнге буянныг арыныы ажыдып, бурунгаар депшилгелиг шимчээшкинге Будда бурган Башкының сүзүктүг өөредииниң чаа агымы үндезини болуп бодараар.

Кижи бүрүзүнге хайыралыг, бо дээди бедик деннелдиң болуушкунубиле, а ол ышкаш өөредилгениң, билиглерниң одаа — школаларда, дээди, ортумак өөредилге черлеринде эгелээни-биле холбаштыр сүзүглеп, бүгүдеге чаагай кадыкшылды, бүзүрелди, долгандыр турар бойдуска, оон бүгү-ле дириг амытаннарынга, чаш өзүп орар салгалдарга кээргелди, хүндүткелди, бир янзы көрүүшкүнү, бүгү-ле ижепген буянныг үүле-херээнерге чаартылгаларны, эртем-билиглерже чаа-чаа базымнарны, бурунгаарлаарывыстың ыдыктарын, чаяалгалыг үс-шевер билиг-мергежилин уламчылап делгередирин күзевишаан, хууда бодалдарым үлежиксеедим.

Кандыг-даа эртем, ном ужуктен эгелээн. Ынчангаш номнарны, солун, сеткүүлдерни, ужук-бижиктиг саазын бүрүзүн өрү шыгжап, өрү баштандыр чалап салып, бедик черлерге ап чоруурун сагыылынар. Портфель, сумкаларывыс өрү салып чоруулунар. Бижиктиг чүүлдер кайы хамаанчок октаванар, үен-дян ажыглаванар, шалага чатпанар, орбанар, арыгланыр черлерге кагбанар. Бо Мечи чылында эртемге, номга, бүгү-ле билиглерге сундулут, дааңганынар үүле-херээнерге бердинген, шынчы болунар. Шупту-ла чүүлдерге кандыг-даа хажыдынышкыннар турбас ужурлуг.

«Башкы» — ыдыктыг, сүзүктүг, буянныг, бурун шагдан төөгүлүг сөс. Эки чүүлдерниң эгези — кижи бүрүзүнүң башкызында. Башкы мергежилин чедип алыры амыр эвес. Шажын эртемин хоругдап, узуткаан чурттарда, башкыларның хүндүткели элээн кудулаан.

Шажынның буянныг эртеми эглип, делгереп келген бо үеде, бүгү-ле өөредилге черлериниң башкыларының, тускай ортумак база дээди өөредилге черлерин дооскан хөй янзы мергежилдиг ниитилелгентилерниң Будда бурган башкының шажын өөредиин чонга нептередир үүле-кужу байып, ниитилелдиң бурунгаар депшилгезинге улуг дээштиг салдарны чедирер.

Чамдык өөредилге черлеринде өгбелеривистиң чаагай чаңчылдарын эгидип аары-биле чаартылгаларны кылып, бурунгуларывыстың амыдыралының эге үндезиннерин сургуулдарга таныштырып турары өөрүнчүг. Бо чылын школаларга, өске-даа өөредилге черлеринге тус черниң үс-шевер аныяк-даа, хоочун-даа дарганнарын, шевер дааранычыларны, өске-даа мергежилдиглерни хаара тудуп, биче бүдүрүлгелерни (мастерская чижектиг), бөлгүмнерни тургузарын сүмелээр бодалым бар.

Шупту эртемнерни Тываның иштики амыдыралы-биле холбап эрттирип турары күзенчиг. Бо чылын депшилгелиг өөредилге черлеринге тыва хүрештиң, ча адарының кичээлдерин эгелей бээринге бүзүреп турар мен. Ада-өгбелерниң чаагай чаңчылдарын эгидип аарын дарый боттандыраалынар. Улуувусту улуг деп, бичиивисти бичии деп хүндүлээлинер. Эр, кыс улустуң арзында эдержир харылзааларын бужартатпаалынар.

Арагалаар чоруктардан дарый адырлып алыылынар. Арага — эм база хүндүткелдиң чеми. Шын ажыглаар. Бо суг мага-боттуг (келир чылын база) чылдарда кижи бүрүзүнге арага аймаа багай салдарлыг деп чүвени сагып чорунар. Бо чылдарда:

— «Суг» мага-боттуг чылдарда төрүттүнгеннер арагадан суг чүдей бээри дег, бужартап болурлар.

— «Демир» мага-боттуглары арага азы суг дадартып, үреп болур.

— «От» улузун арага, суг өжүрүп болур. Оваарымчалыг болза эки.

— «Ыяш» мага-боттуглар суг арыг турда, эки чоруурлар. А арага сугну чүдедир. Оваарынар.

— «Чер» мага-боттуглар чүдерээн сугга малгаштап, кадып, бужартап болурлар.

Бо чылдан эгелеп чүдүлгевисче эглип, сарыг-шажынны долгандыр сырын каттыжып көрээлинер, улуг бичии чонум. Үе эрткен тудум амыдыралдың нарыдап бар чоруурун эскерип тур боор силер. Сарыг-шажынның XVII 60 чылдарының баштайгы 12 чылы [illegible] бар чыдар. Ынчангаш бо чылын чүдүлгеже эглип келбес болзувусса, дараазында 12 чылды эгелээри коңчуг нарын апаар. Чырык Өртемчейде дириг Бурганывыс XIV Далай-Ламаның Азия диптиң чараш булуңу — Тывавыска бо үеде кээп чорааны анаа эвес. Сагыш-сеткилдеривисти арыглап, сергедип, шевер ап чоруулунар.

Бойдузувусче ээ көрнүп дагылгалыг черлеривис дагып, чажыг чажып, чемгерип, хемнер, суглар баштарын арыглап, аштап, ыдыктыг мяштарывысты дагыдып, сагыш-сеткилдеривисти чаңгыс аайлап, меңнеп, мөзү-шынарывысты экижидип, үнер хүнүвүс уткуп, айывыс чааларында айдызанып, Дээр-Адавыска, Чер-Иевиске сүзүктүг болуулунар.

Бурган башкының өөредиин сагып, чүдүп хүндүлээр буддисчи кижи, бир-ле дугаарында, сүзүктүг болур ужурлуг. Ийнде, Үш-Эртинеге — Буддага, Будданың эртеми — Дхармага, анаа чүдүлгелиглерниң ыдыктыг ниитилели — Сангхиге даңгыраглап, чүдүп, сагылдыг чоруру.

Үште, сагыыр чүүлдери (кысказы-биле):

— оорланмас,
— мегечи болбас,
— дириг амытаннар амызынга четпес,
— арага ишпес,
— эр, кыс улус аразының харылзаазын бужартатпазы, өг-бүле тудар эжин, өг-бүле туткан эжин карак ажыттавазы, анаа шынчы болуру.

Шажын номнаалдарын, сүзүглелдерин бүгү чон олура дыңнаар ужурлуг. Ынчангаш таарымчалыг олбук хевирлиг чүүлдерни ап чорза эки. Сегедектей олурары күзенчиг, куш олуду таарышпас Бөргүг, аржыылдыг олурбас. Ыдыктыг Тывавыстың бүгү шажын-чүдүлгелиглери Дириг Бурганывыс Далай-Ламаның чаларап келген хүнеринде аалынга-даа, орукка-даа чоруп турган, сүзүглеп, мөргүл сургаалдарын номчуттунуп турган болза эки болур турган ийик.

Бурганнарга чулазын тудуп, өргүлүн салып, чажын чажып, саңын салып, өршээлди дилеп, йөрээлдерин XIV Далай-Ламаны бодап турган кылган болза, ол биске буян, чоргаарал.

Харлыг баштыг дагаар-биле
бүзээлентен, Ыдык чуртта,
Бүгү-ле чаагай хайыра,
аас-кежик үндезини —
Чырыткылыг Эртине
Будданың делгередикчизи,
Бурганнар бодаралы
Далай-Башкы
Кажан кезээ мөңгеде
Чырык Өртемчейге
чечектелип назылазын.

Николай КУУЛАР.

АЖЫК СУДКА ШИИДЕР

Сентябрь 28-тиң № 186 «Шын» солунда Кызыл хоорайның иштики херектер килдизиниң байысаакчы инспектору, милицияның лейтенантызы, ноябрь 28-те 24 харлаар, хын дээн аныяк назылыг, коңчут ажылдакчы уругну, Антонина Ивановна Никитинаны сентябрь 23-те кем-херек үүлгедикчилериниң холундан барган деп дыңнаткан. Доп-дораан ол кижи көөр чок өлүрүкчү дайзыннарны тыпкаш, чонга дыңнадыр, кандыг чүү дээш аныяк ажылдакчының амы-тынынга чедип каапыл. Шак бо холу ханныг үүлгедикчилерни чоннуң мурнунга илередирин негеп тур бис. Кымнарыл ол? Оларны чоннуң мурнунга чарлаар херек, ол чажыт эвес чүве-дир.

Бистиң бо чазак-чагыргавыста, хоойлу-дүрүм эргелээр черлеривисте шак мындыг айыылдыг кем-херектерни доп-раан илередип, чонга чарлап дыңнадыры чугула дээрзин бодап турар бе?

Бодап көрүңер даан, моон мурнунда-даа шагдаа ажылдакчыларының амы-тынынга чедип турду, ол өлүрүкчүлерни кажан, каяа судтаарыл, кым деп үүлгедикчилерил, ону чоп кижи дыңнавас боор чүвел? Ынчан-мынчан шагдаа ажылдакчызын кем-херек үүлгедикчилери өлүрген деп чарлап каап, оон-биле оожурган каар чоруктар коңчуг четпес. Өлүрүкчүлерни доп-дораан тывар-гайлааш, чонга дыңнадып, ажык судка шиидери чугула.

Шак мынчаар хемчег албас болзувусса, ол үүлгедикчилер бажы эттенип, мырыңай чазак-чагырга ажылдакчыларынче холдаар апаар. Моңу шиңгыы хемчег алыры чугула.

Михаил ЧАМЫЯН
Милицияның хоочуну.

АМЫДЫРАЛДЫҢ ЧАЯАКЧЫЗЫ

Кижи бойдустуң төлү болганда, аргалыг-ла болза бойдуска чалбарып чорза эки. Бойдустуң арыг агаарын тынып, арыг суун ижип, оон арга-арыынга, алаак-шынааларынга, хову-шөлдеринге сын-тайгаларынга чурттап чорза чогумчалыг.

Чамдык кижилер амыдыралга бойдустуң кайы хире ачы-авыралдың четче угаап билбес болгаш бойдусту анаа-ла амыдыралдың чүгле дузалакчы ахыры кылдыр билип турарлар. Кеңгүс ындыг эвес. Бойдус — амыдыралдың кара чаңгыс тургузукчузу, оон ёзулуг чаяакчы бурганы-дыр. Бойдустуң арыг-чаагай, будун-бүрүн байдалы кайы хире камгалаттынган болдур, кижилерниң амыдыралының деңнели база шак ла ындыг болур. Бойдуста байдал чогумчалыг эки болза, кижилер база эки чурттаар. Кижилер эвээш аарыыр, хөй чылдарда омак-хөглүг, эки чурттаар. Үнүш-дүжүт элбек, мал-маган семис-шырак, уруг-дарыг дуума-хаяа чок болур. Бойдустуң үнүжүнден чаңгыс чочагай-даа үзе соп октапса, чаңгыс эзремчик-даа чуура согупса, ол бойдуска немере эвес, а когарал болур.

Бойдустуң эки шынарларын үреп, ону самдарартыр тоймаглап алыр болзувусса, ынчан эки чурттаалга дугайын бодаан-даа хереэ чок. Эң бедүүн-даа бол, амыдыралдың сүлде-сүнезини болуп турар мындыг дүрүмнү кижилер билзе чогуур: кижилерге кан-кадык амыдыралды, өктергей бай чурттаалганы кандыг-даа дээди чазак, хаан болгаш бурган берип шыдавас, а чүгле оларның төрээн чурту, оон чаагай бойдузу хайырлап болур.

Мен бодаарымга, бойдус безин ам бодунуң эки шынарларының 15-20 хире хуузун оскунуп турар. Хөй-даа эвес хуузун чидириптерге безин, амыдырал канчап барган дыр. Ниитилелде аарыг-аржык көвүдеп, кижи дыңнап көрбээн СПИД дээн ышкаш эң коргунчуг аарыглар тыптып турар. Арал чанында чурттап турар чоннуң шериг баар назылыг оолдары 8-10 харлыг школачылар ышкаш көстүр-дүр. Кижиден кижизивес, малдан малзывас, чүү адам коргунчуг дүрзүлер төрүттүнүп эгелээн болгай.

Ам бөгүн бистиң Тыва чуртунда безин бойдус канчаар өскерилип турар-дыр. Чазын агаар элээн чылып, хүн дурту узай бергенде, кедергей изээш, чаа үнүп келген чаш тараалары саргартыр өрттедип каапкан. Оон соонда каапнап эгелээн. Күзүн хүн дурту кыскалап, бичии сериидеп келири билек, өй-хемчээл чок чаап туруп берген-не болгай. Бо дээрге бистиң эрги удуртукчуларывыстың Чаа-Хөлдүн чараш чаагай девискээрин бир каш миллион рубльге сатыпканының болгаш ында улуг суг далайның тургузканының ул-жуу-дур.

Кедергей изиглер, үргүлчүнүн чаъстаашкыннары ам харын, бурган өршээл, үр эвес үргүлчүлеп турар-дыр. Моон соңгаар агаар улам дорайтааш, ай-айы, чыл-чылы-биле мынчаар изиир болгаш чаъстаар чүве болза, хамык хар меңгилер эрээш база хемчээл чок чаъстаашкындан оран-делегейни суг халап шыва алыр апаар. Оон харааызында ол изиг-биле октааш кылдыр кедергей соок туруп берзе, делегейни ам доп халап шыва алыр.

Чүүл-бүрү холуксаалыг доо[illegible] болгаш ыштар-биле аргажок хоранналган агаарның бирги эмчи-арыглакчызы шиви шеттерин Чаа чыл санында-ла онон мун-мун [illegible] октап турда, биске кым арыг агаар бээр боор?

Моон кым-даа мындыг түңнелди чиңгиг биле үндүрүп болур. Бойдуска кижилерниң хамаарылгазы бөгүнгү ышкаш мындыг чуду-кара, бола хевээр мындыг турар чүве болза, кижи төрелгетен өзүп, сайзыраарынче эвес, а өлүп төнеринче чоокшулап орар-дыр. Эртем ёзугаар эвес, а анаа-ла кара угааны-биле бодаарга мындыг-дыр. Ынчангаш Богда бурганның номналын ёзугаар херек чок черге күске-күжүген-даа өлүрбейн, оът-сиген-даа саза баспайн чоруулунар, чонум! Чырык чер кырында амыдыралдың боду болуп турар бойдузувусту карак огу дег камгалап чорээлинер.

Моңгуш ЭРГЕП.

КИНО

ОКТЯБРЬ 2-ДЕ

«НАЙЫРАЛ»: «Лучшая защита» (АКШ) 9.00, 11.00, 13.00, 15.00, 17.00, 19.00.

«Видеозал»: «Мутант из Бауцйн» 10.00, 12.00, 14.00, 16.00, 18.00 шактарда.

«ВОСТОК»: «Замо» Шао-Линь» 14.20, 16.20, 18.20 шактарда.

Кызыл хоорай, Красноармейская, 100. Индекс 667000. [illegible]АГАР САНЫ: «Тыва солбан» № 383815»

ТУРГУЗУКЧУЛАРЫ: Тыва Республиканың Дээди Советинге болгаш Чазак. «Шын» солунунуң редакция коллективи.

Кол редакторнуң оралакчызы К. К. САТ.

РЕДАКЦИЯ КОЛЛЕГИЯЗЫ: Н. С. Базыр (харыысалгалыг секретарь), А. С. Дембирель (кол редакторнуң оралакчызы), В. М. Сат, К. К. Сат (кол редакторнуң оралакчызы), Н. С. Эрген.

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ: Кол редактор — 3-43-34; келген чагаалар тулээп алыр чер — 3-34-20; кол редакторнуң оралакчылары — 3-33-91; — 3-34-17; харыысалгалыг секретарь — 3-34-92; оралакчызы — 3-45-93.

КИЛДИСТЕР: улус депутаттарының Советтерин, ниитилел-политиктиг болгаш социал айтырыглар — 3-34-19; — 3-34-98; үлетпүр — 3-34-49; 3-36-73; көдээ ажыл-агый — 3-41-16; культура болгаш улус өөредилгези — 3-39-15; медээлер болгаш спорт — 3-36-82; — 3-34-57; партия — 3-34-59; — 3-34-93; чагаа — 3-39-03; корректорлар — 3-41-23; чурукчулар — 2-27-41; солун келбейн барганда — 2-32-75; бугалтерия — 3-37-11.

Солунга парлаттынган материалдарның авторларының бодалдары редакцияның туружу-биле дүгжүпейн барып болур. Айыттынган фактыларны, саннарны болгаш өске-даа [illegible] авторлар боттары харыысалгалыг.

Тыва Республиканың Правительствозунга болгаш информация министерствозунуң типографиязы, Кызыл, Щетинкин болгаш Кравченко кудумчузу, бажыы № 1.

Солун неделяда 5 катап үнер. Хемчээли 2 парлалга ааазы. Тиражы 27020 экз. Чагыг № 191.

Тувинская республиканская БИБЛИОТЕКА им. А. С. Пушкина

ХАР КИИР ЧААПКАН: ажаалданы дүрген доозаалы, мал чеминиң белеткелин уламчылаалы!

Республиканың ниитилел-политиктиг солуну

ШЫН

Солун 1925 чылдың август 31-де үнүп эгелээн

№ 192 (14914) 1992 чылдың октябрь 3, суббота

Солунга ат салган шагы 04. Чагыдар өртээ 10 көп. Садар өртээ 1 рубль.

75 ХУУ БЕЛЕТКЭЭН

Суурже безин киир чаап турар хар Бии-Хемде мал чеминиң белеткелчилерин улам далаштыра берген. Малга баш удур мал чемин белеткеп алыры кыштыг хүр ажарының магадылалы дээрзин районнуң ажыл-ишчилери эки билип, район бөгүнге чедир мал чеминиң белеткелин 75 хуу чедирген. Ылангыя «Саян», «Кызыл тараачын» ажыл-агыйлар малга сиген белеткээр планын күүседир четкен. Ол мынчаш бо ажыл-агый бүдүрүлгелери кестинген тарааларының саванын база ажаап ап эгелээн.

Мал чеминге белеткел районда чугээр тургустунган-даа болза «Өөк», «Сесерлиг», ажыл-агыйлар сиген белеткелин багай эвес чорудуп турар. Бир эвес бүгү күштү мал чеминиң белеткелинче углаар болза, ажыл-агыйларның мал-маганы кышты хүр ажар.

(Бистиң корр.).

Кыргызстан Республиканың Дээди Совединиң делегациязы Тывада чедип келген дугайында бистиң номчукчулар билир. Ук республиканың Дээди Совединиң Даргазы М. Ш. Шеримкулов октябрь 1-де — улуг назылыг кижилерниң эң бир дугаар эрттирип турган байырлалынга, Кызылда хөгжүм-шии театрынга болуп турган телемарафон үезинде оларга чылыг сеткил чугаалап, ол келген боттары каттыжып алгаш, ачы-буянныг чорук фондузунче 50 муң рубльди база салган.

Оон бетинде, хүндүскү үеде делегацияның кежигүннери Кызыл хоорайның бүдүрүлге черлеринче барып чораан. Бистиң фотокорреспондентивис оларны найысылалдың хем ол чарыында турар бир бүдүрүлгези — ыяш болбаазырадыр комбинатка чорда чурукка тырттырып алган.

ЧУРУКТА: Кыргызстан Республиканың делегациязы бүдүрүлге черинде.

В. САВИНЫХТЫҢ тырттырган чуруу.

Дамчыыр чугаа — далай чалгыы-ла

«№ 1 ШКОЛАДА БОМБА»

Дүүн дүъште, 12 шакка 15 минута четпейн турда, редакцияга «1 дугаар школада бомба салып каан деп милиция, КАИ, өрт машиналары орукту дуй туруп каан турар чүве-дир, школаже кымны-да киирбейн тур» диген чугаа дыңналып келген. «Кандыг аайлыг чүве болу бердир» дээн бодал-биле школа Парлалга бажыңындан ырак эвес, каш-ла базым черде чүве, олче ол-ла дораан углаптым.

Орукту машиналар эртпес кылдыр, шынап-ла, КАИ машиналары дуй туруп алганын чорупс олура-ла, эскерип кааш, дамчыыр чугаа үндезинниг болган-дыр деп бодал башка кирди. Ийи-үш хире өрт машиналары база турар чорду. Орай чеде берген болгаш ындыг бе, камгалал күш, машина-техника баштай оон-даа хөй турганы чадавас. Школаның хериминиң даштынга турган башкыларга ужуражы бергеш, сонуургаарымга, редакцияга-ла дыңнааным чүүлдү чугааладылар. Школа бодунуң амыдыралы-биле чурттап, кичээлдер, тодаргайлаарга, үш дугаар кичээл эгелеп чорда, хеп-хенертен дүвүрээзин үнген. Ону школаның директору Р. Н. Хайманова, ам-даа оожургап шыдавайн турары илдең, мынчаар тайылбырлады:

— Баштайгы ийи кичээл анаа эрткен, оон соонда школага кирип келген бөлүк кижилерниң албан черин шынзыткан шынзылгазын көргүскенин безин эки-ле утаавайн барган-дыр мен, коргунчуг медээ дыңнапкаш, бодалым кымда, чүде-даа эвес, чүгле класстарда өөренип олурар оолдар, уруглар-да апарган. Оон харын кончуг дүрген оларны школадан үндүрүп алдывыс. Милиция, айыыл чок чорук чериниң ажылдакчылары күжүн мөөннеп, класс, кабинет, кижи кирип болгу дег бар-ла черлерни хынадылар. Чүве тывылбаан. Чогум ол меге медээ каяа киргенин — милицияга бе, айыыл чок чорук черинге бе дээрзин безин дүвүрээш, эки тодарадып албазан-дыр мен, ону бодаар харык чок болган, чүгле уруглар, уруглар, оларны моон доп-дораан үндүрер. Бодал-ла — ол. Частыр турган болза, эртенгиниң 8 шак 30 минутада деп турган-дыр, ам ол үе эрте берди, хынаан, чүве тывылбады. Меге медээ болган-дыр.

Хынаашканың түңнелин директор башкыларга база чугаалады. А бис чогум ону чорудуп, түңнел үндүрген кижилер-биле каржы берген болдувус. Анаа турган башкылар «Тенектениш, өөредилге, кичээлдер үзер дээн бир кижиниң азы бөлүк улустуң ажылы боор» дижип турдулар. Оон бир баштай ийи-үш хонук бурунгаар чүве бе, телевидениеден аныяктарга төп «Казино» деп дамчыдылгага Москваның кайы-ла-бир школазында частыр чүүл салып каан деп медээ тарай берген турганын дамчыдылганың башкарыкчылары чугаалааш, частышкын болбайн баргазын анаа-ла тенектениксээн кижилерниң үүлгедии-дир деп түңнеп турдулар дээрзин өөрүнгө тайылбырлады. Ону дыңнааш, башкылар «Ону өттүнген дөскел чоктар ирги бе?» диштилер. Канчап билир, база чадавас.

Вера БИЧЕ.

ТҮҢНЕЛИ — КОЛ ЧҮҮЛ

Өөредилге чылы эгелээнден бээр бо хүннерде ай хензиг-ле ажа дүжүп чор. Ол кандыг болурул? Школа амыдыралында солун чүү боол турары, кандыг-кандыг айтырыглар башкылар коллективтерин дүвүредип турарыл? Улус өөредилгези ам боду Хоойлулуг болгай. Анаа дүүштүр сорулгаларны республиканың школаларының башкылары август чөвүлел хуралдарынга чугаалажып тодаратканнар, коллектив бүрүзү ажыл-чорудулгазының уг-шиин, угланыышкынын база тодараткан. Ынчангаш ам кол-ла сорулга — башкылал ажылында үнелиг чаагай чаңчылдарга, эрга-дуржулгага даянып, чогаадыкчы, диләэшкинниг ажылдап турааш, өөредилге-кижизидилге херээниң вегелдезинге дүүштүр тургузары. Тыва Республиканың улус депутады Анисья Кууларовна МОНГУШ-биле бистиң аравыста болган чугааның анаа үндезилеттингени-даа таварылга эвес. Кызыл хоорайның улус өөредилге килдизиниң эргелекчизиниң оралакчызы айтырыгларга харыыны мынчаар эгеледи.

— Найысылалдың школа коллективтери бо өөредилге чылын канчаар эгелээнил?

Өөренип эгелээн хүнүвүстен бээр, бир ай чеде берген болганда, школаларда ниити байдалдар билдинип турар. Экономика талазы-биле чуртта, бистиң республикада-даа ниити нарын айтырыглар улус өөредилгезинге хамаарышпайн барбаан, бо өөредилге чылы база-ла ындыг байдал-биле эгелээн. Ынчалзажок хоорайның башкылары чоннуң ажы-төлүн билигге өөредир сорулгазын харыысалга-биле медереп билип турар дээрзин чуну-даа мурнай демдеглеп каайн. Үе берге-даа болза, ону ажып эртип, бурунгаар бүзүрел-биле көрүп турар мындыг бис. Хоорайның башкыларының ажыл соксадыышкынының комитеди ажылдап турганын, Кызылга эрткен кыжын сагындырыглыг ажыл соксадыышкыны-даа болганын солунның номчукчулары, ада-иелер-даа парлалгага үнгүлээн медээлерден билирлер. Шалың айтырыындан ангыда, башкылар боттарының социал камгалалының айтырыгларын көдүрүп турганнар. Ол чүүлдер дөмей-ле ам-даа оожум шиитпирлеттинип турар. Ынчалзажок ниити байдалды кончуг эки билип турар бис. Акша-төгеригнивисти ам-даа эде санап турар. Оон ыңай база бир мындыг байдал бар, ээлчеглиг чайгы шөлээзиниң үезинде хоорай школаларының башкылары, көдээде коллегалары-биле бир дөмей, шөлээ акшазын чогуур үезинде албаан болгай, акшазын кажан санап бээрин манап чайлааннар. Август айда бо айтырыг биске база тургустунуп кээп турган болдур ийин. Шын-дыр, тургуспайн канчаар, хамааты кижиниң эргези-дир. Ындыг байдалда хоойлу ёзугаар тайылбырлап, күзелдиг кижи шөлээзин узадып ап болур дээрзин чугаалап турдувус. Мындыг байдал уругларның чогуур үезинде өөренип эгелээринге, өөредилге херээнге хензиг-даа шаптык болбас ужурлуг деп чүвени база чугаалашкан турган бис. Башкылар ону база билгеннер, ындыг-мындыг деп артык чугаа чокка шупту чаа өөредилге чылы-биле ажылдап эгеледивис. Байдал мындыг. Моон-биле чуну чугаалаксап турар мен: чуртта байдалды башкылар кончуг эки сайгарып, медереп билип турарлар, чеже-даа нарын айтырыглар бар болза, бистерниң кол-ла сорулгавыс — аныяк-өскенниң билиглерге өөредири, оларны төлептиг кижилер кылдыр кижизидери деп чүвени ханы билип турары. Ынчангаш бо өөредилге чылы уругларга, башкыларга-даа чедимчелиг, бериимчелиг, үре-түңнелдиг болуруң күзээр бис. Өөренип эгелээнивистен бээр ындыг-ла узун хуусаа эртпээн боорга, мону чугаалап олурарым бо. Кайы-даа школага чеде бээрге, башкыларның чугаазы чүгле ажыл-иш, башкылал ажылының хөй талалыг солун-даа, нарын-даа, маргылдаалыг-даа айтырыглары боор-дур. Диләэшкинниг ажылдап турар коллективтер, башкылар бисте, шынап-ла, эвээш эвес. Ажылдаары хостуг апаргаанда, ындыг болур-даа ужурлуг, чогаадыкчы ёзу-биле канчаар-даа ажылдап болурунуң аргазы бар. Ынчангаш экономиктиг нарын байдалдарга, рынок харылзаазы-биле холбашкан берге чүүлдерге школалар моон соңгаар таварышпас болза деп күзел бар, чүү дээр боор, күзел-дир ийин.

— «Ындыг-ла болзунам!» деп деткиир ужурлуг күзел-дир...

— Ынча деп олурарым таварылга эвес. Бергелерге таварышкылаан оолдур бис ийин. Көрүңер даан, ийи школа өөредилге чылын озалдап эгеледи. Ол дээрге болбаан херек-тир. Септелге ажылдарындан 8 дугаарлыг школа неделя хире хуусаада озалдаан, а капитал септелгениң саадааныңдан № 14 школада сентябрь бирээниң хүнүнден алыр болза, чартык хире ай орайтап кичээлдер эгелээн. Мындыг байдалдың чылдагааны база-ла акша-төгерик-биле холбашкан. Школаларның одалга системаларынга бо чылын ээзи улуг хемчээлдиг эде кылыр, солуур, септелге чорудар ажылдар кылдынган. Бо талазы-биле чөптүг чылдагааннар-биле саадаашкыннар турзажок, ажылдар кылдынган. Эрткен чылдан түңнел үндүргенивис бо. Соок боол кыштаан школалар турган болгай, ону катаптавазын бо чылын кызыттывыс.

Оон ыңай мындыг чүүл бар. Школа тудуунуң айтырыы-дыр. Сөөлгү үш хире чыл иштинде ажыглалга кирген тудуг хоорайда чок боол турар. Хоорайның сес дугаар микрорайонунда школа тудуу шимчевестээн, хомуданыг бир чүүл ол. Ол девискээрге дыка херек боол турар школа, чүге дизе хавак кырында ол ынчаар микрорайоннарда чурттакчыларның саны немежип турар-дыр. 5 дугаар школада амгы ажыглал шөлүнда бар класстарга чедишпейн турарын ында чамдык бирги класстар кичээлдерин уруглар садының бажыңында барып эрттирип турары ону херечилеп турар. Ол чарыкка туттунуп, ажыглалга кирер ужурлуг школа тудуу база шимчевестээш туруп берген. Ол дугайында айтырыгны башкылар бистерге доктаамал тургузуп келген. Оларның негелдези чөптүг болбайн канчаар, уруглар өөредиринге таарымчалыг байдал херек болгай. Ынчалзажок идегеп турарывыс бир чүүл бар, чүл дээрге республиканың Улус өөредилге министерствозунга тудуг айтырыгларын харылаар капитал тудуг талазы-биле килдис тургузар дугайында чугааның чорул турары. Ам дораан эвес-даа бол, кедизинде шак ынчаар тургустуна бээр болза, эки болур ийик, ону манап турар бис. Байдал ынчаар тургустуна бээр чүве болза, кижи бодаарга, черле боттуң чүвезин сонуургалдыг болганда, айтырыг районнарга, хоорайга-даа бир янзы шиитпирлеттинер апаар боор. Мындыг байдалдыг.

— Хоорайда школалар хөй болгай, коллектив бүрүзү ажыл угланыышкынныг, өөредилге-кижизидилге ажыл-чорудулгада, башкылал ажылында чамдык чаа чүүлдер көстүп келгенин көрүп, дыңнап турар болгай бис. Ынчап келирге, кол-ла чүве — ол бүгү ажылдарның, эгелээшкиннерниң, шенелделерниң түңнели болур. Кижи бүрүзү ол дээш ажылдаар ужурлуг. Көдээ черде, хоорай школазында, лицейде-даа ажылдың түңнели, шынары ында ажылдап турар башкы кижи бүрүзүнден, кандыг коллектив тургустунганындан хамааржыр апаар деп болур аа?

— Ындыг харын, башкылардан негелде бедик. Диләэшкинниг, чогаадыкчы ажылдап турар школалар, башкылар база эвээш эвес. Эртемнерни ханылап өөредириниң аргаларын школаларда ажыглаарын уламчылап турар бис. Өөредилге ажыл-чорудулгазының уг-шиин коллективтер тодараткан. Оларның шуптузунга чаңгыстап доктаары, мен бодаарымга, солун арынга билдингир-ле болдувус. Чижээ, 12 дугаарлыг школа уругларның эстетиктиг кижизидилгези-биле холбашкан ажылдарны өөредилге-биле кады чорудуп турар, а № 9 школа улусчу педагогика, экология айтырыгларынче ханылап, ол талазы-биле угланыышкынны тодараткан. Ол дугайында республиканың башкылары билир болгай, чүге дизе улусчу педагогиканың төвү кылдыр ону тургускан болгаш, ол талазы-биле республика чергелиг семинарлар, конференциялар анаа бо-ла эрткилээр. № 15 школаны лицей кылдыр тургускан, ону чаа чүүлче эге баштайгы базым деп санап болур. Анаа белеткелди ийи-үш чыл бурунгаар-ла чорудуп эгелээн бис. Өөреникчилерни оларның күзели-биле эртемнерни ханылады өөредириниң аргазы-биле өөредип эгелээн бис, ынчангаш оон түңнели-биле чоорту лицей ажыткан боол турар. Ында 9—11 класстарның оолдар, уруглары өөренип турар.

Амдызында байдал ындыг. Кедизинде класстар саны арбын апаар ужурлуг, оон куду класстарже шилчиир, ам оезин оол эгези салдының эгелээн деп болур. Чижээ, 3 дугаар школада улуг ажылдың баштангы чадазы дээр чүве бе, ийи 1 класстар ындыг угланыышкын-биле кичээлдеп эгелээн. Ынчаа оолдар, уруглар даштыкы дылды өөренип турарлар, долгандыр турар делегей-биле таныжылга, ритмика, хореография дээн чижектиг чүүлдер расписаниеде кирген. Түңнел кандыг болуру чоорту билдине бээр.

Оон-биле кады тыва дылды орус класстарга өөредири методиктиг пособиелер, номнар, кадрлар талазы-биле чамдык бергедээшкиннер турзажок, уламчылап турар. Дуржулгавыстан дараазында чүүлдү эскерип турар апардывыс: чүл дизе тыва дылды тыва класстарга башкылап өөредири-биле ол-ла дылды орус дыл кырынга чугаалаар уругларга башкылаары — ийи ангы чүүл болур чүве-дир. Ынчангаш пединститутка ол айтырыгны моон соңгаар черле өөренип көөрүнүң аргазы кандыг боор чүве ийик. Тыва дыл күрүне дылы болгай.

Черле ынчаш кадрлар-биле хандыртынганывыска хамаарыштыр чугаалаар болза, даштыкы дыл, ыры, физкультура башкылары чедишпейн турар.

— Ол эртемнерниң башкылары көдээ школаларда база чедишпес, директорлардан ону, шынап-ла, ол-ла дыңнап болур, республика хемчээлдиг тургустунуп турар айтырыгларның бирээзи ол деп болур. Ынчаарга ол чүүлдер-биле чергелештир силерни, улус депутады кижини, бөгүн кандыг айтырыг чүден артык сагышсырадып, дүвүредип чоруурул, Анисья Кууларовна?

— Криминогенниг байдалдың нарыны, аныяктар, назы четпээннерниң талазындан кем-херек үүлгеднишкиннериниң болуп турары. Оон-биле кады школа дооскан оолдар, уругларның ажыл чок артып каап турары мээн бодум хууда дүвүрелди болдуруп турар.

— Шуптузун чугаалаар чүве болза, улус өөредилгезинде айтырыглар-ла хөй. Ынчангаш интервьюну башкыларга эки күзээшкин-биле доостувус.

Вера КУУЛАР.

● Буянныг чоруктуң телемарафону

КЫРГАННАР КАЖАН-ДАА, КАЯА-ДАА ХҮНДҮЛҮГ

Бурунгу Тываның төөгүзүнден бээр улуг назыныглар эң хүндүлүг кижилерге санадып, оларның мурну-биле кайы хамаанчок эртпес, ындыг-мындыг чугаалар кылбас, аяк шайны-даа, амданныг аъш-чемни-даа оларга салыр, ол кижилерниң чугаалаан сөстерин [illegible] луп, хоойлу дег сагыттынар, шынап-ла, хүндүлүг болуп келгеннер. Бистиң кырганнарывыс, ондур өгбелеривис, кырган-ачаларывыс, кырган-аваларывыс Тывага улусчу революция тиилээн соонда, республиканың культура болгаш экономика талазы-биле хөгжүлдезинге, ажыл-агыйның бүгү-ле адырларынга төлептиг үлүүн киирип, аныяк-өскенге дириг үлегер-чижээ-биле чаагай чаңчылдарын, ёзулалдарын, сүзүглелдерни арттырып кааннар. Хып дээн чалыы назынындан ажы-төлүнүң келир үези дээш демисежип чорааннар — амгы үеде бистиң аравыста буурул баштарлыг хаван-тарында амыдыралдың ажыг дузун амзап чорааныының херечизи дырышкактар кежир чүгдүрген, дугланнак дурт-сынныг, карактары имистели берген улуг назыныглар — пенсионерлерге, инвалидтерге, буянныг өгбелеривиске мөгейип, душкан-на черге хүндүлээр ужурлуг бис.

Шынап-ла, кырганнар кажан-даа, каяа-даа хүндүлүг. Амгы рынок үезиниң берге, нарын байдалында безин Россия Федерациязының Чазаа кырганнарже, назыдап кырааннарже, аарыг-аржык кижилерже, пенсионерлерже, инвалидтерже. Ада-чурттуң Улуг дайынының киржикчилеринче улуг кичээнгейни салып келген болгай. Оларның алыр пенсиязының хемчээли өскен, садыгларны хыскаажаан. Оларның амыдыралынга чүгула херектиг чиигелделерни кылган. Херек болза, чиик машиналарны-даа чиигелделиг өртектерге садып турар. Кызылда «Хоочуннар бажыңы» тургустунган. Аарыг-аржыктыгларны хостуг эмнеп турар. Тывага амыдырал-чуртталга эки болзун, ажы-төлү аас-кежиктиг чорзун дээш назыдап кырыгже ажыл [illegible]

киирген улуг назылыгларга өөрүп четтиргенивисти илередир ужурлуг бис. Чогум-на моон ужун октябрь бирни — Улуг назылыгларның хүнүн тургусканы база оларга улуг хүндүткел-дир. Бистиң республиканың төөгүзүнге улуг назылыгларга бир-ле дугаар тураскааткан телемарафонну эрттирип турарывыс бо-дур. Ол дээрге назыдап кырааннарга сагыш човаашкынның, хүндүткелдиң демдээ-дир. База бир чугаалап каар чүве ажы-төлүнүң аас-кежии дээш ажылга-даа, дайынга-даа киржип турган база репрессияга таварышкаш амы-тынындан чарылган, аарыг-аржыктан өлген, амгы үеде бистиң аравыста чок өгбелеривиске база катап мөгеер бис. Оон-биле кады «аныяандан адын камна» деп хоочуннарның ыдыктыг чагыын утпайн хоочун салгалдың чаагай чаңчылдарын амыдыралга уламчылаары бистиң хүлээлгевис-тир.

Күрүнениң В. Ш. Көк-оол аттыг хөгжүм-шии театрынга улуг назынныг кижилерге тураскааткан телемарафонну — улуг байырлалды Тыва телекомпанияның директору Анатолий Серен болгаш журналистер Ранса Тамба-Сюрюн, Саяна Ондур, Иван Бершанских олар эгелеп, улуг назылыгларга чүректиң ханызындан изиг байыры чедирип, хамыктың мурнунда хан дег кадыкшылды, ам-даа улуг назынны күзээннер. Шынап-ла, орден, медальдарны херек сынмас кылдыр кадап алган, байырлал шинчилиг кеткиген күш-ажылдың болгаш дайынның киржикчилери, Тываның хөгжүлдезинге төлептиг үлүүн киирген пенсионерлер, инвалидтер ол кежээ өөрүшкү-маннайга алзып, сактырга аныяксый берген ышкаш сагындырар. Республиканың хоочуннар чөвүлелиниң даргазы Тамара Чаш-оолова Ноябу чыглып келген хоочуннарга, марафоннуң бүгү киржикчилеринге байыр чедирген. Кырганнар амгы үеде улуг хүндүткелде, ынчангаш, Каттышкан Нациялар Организациязының шиитпири-биле октябрь бирни Улуг назылыглар хүнү кылдыр чарлаан. Тываның төөгүзүнге балаттынмас исти арттырган, ажыл-иши-биле чонунга бараан болуп келген назы харлы улгаткан кижилерге өөрүп четтиргенивисти бөгүн сеглээр эргелиг бис. Оларның буянныг ажыл-херээ кезээде бистиң-биле кады чурттап чоруур дээрзин ол чугаазынга онзалап айыткан. Оон соонда Культура министерствозунуң симфониктиг оркестри Тыва Республиканың алдарлыг артизи Виктор Токаның дирижерлааны-биле байырланчыг аялгаларны ойнаан.

Тыва Республиканың Дээди Совединиң Даргазы К. А. Бичелдей телемарафоннуң бүгү киржикчилеринге, телевизор көрүп турар Тываның ажыл-ишчилеринге Улуг назылыгларның хүнү-биле бүгү талалыг чедиишкиннерни күзээн. Тыва Республиканың Чазаа, Дээди Совет күш-ажылдың болгаш дайынның назыдап кыраан киржикчилеринче, пенсионерлерже, инвалидтерже, аарыг-аржык кижилерже улуг кичээнгейни салып турар. Үе-шаг чеже-даа берге болза, чаңгыс черге чыглып кээп байырлап турарывыс амыдыралдың байлакшылын бадыткап турар-дыр. Кол-ла чүве — хоочуннарның биске арттырып каан чаагай чаңчылдарын, ёзулалдарын утпас, ону уламчылаар, кырганнарны хүндүлээр, оларны дыңнаарын чаңчыл болдурары чугула. Ынчангаш Дээди Советтиң мурнундан 50 муң рубльди кырганнар фондузунче шилчиткенин чыылганнарга ол дыңнаткан.

Байырлалдың бүгү киржикчилеринге РСФСР-ниң болгаш Тыва Республиканың алдарлыг артизи Люндуп Солун-оол хоочуннарның ажыл, амыдыралынга тураскааткан шүлүк-биле байыр чедирген. Оон соон дарый ырының болгаш танцының «Саян» ансамблиниң танцы-самы көрүкчүлерге сонуурганчыг болган. Хат-салгын дег эрес кашпагай танцычылар оюнун доозуптарга, улуг назыныгларга тураскааткан марафонга киржип келген, бо хүннерде албан ужурунда Тывада аалдап чоруп турар Кыргызстанның Дээди Совединиң Даргазы М. Ш. Шеримкулов марафоннуң бүгү киржикчилеринге, Тываның чонунга база Дээди Советке, республиканың Чазаанга чалааны дээш өөрүп четтиргенин илереткен. Тыва улус биле кыргыс улус шаг-төөгүден бээр хан төрел чон. Енисей — Улуг-Хем ыдыктыг, буянныг хем. Оон унун чурттаан улустуң найыралын каннап быжыглап келген бис. Тыва-биле культура, экономика, уран чүүл, литература талазы-биле найыралчы харылзааны тудар дээш келген бис. Бөгүн телемарафонга киржир аас-кежик менээ база таварышты. Мында олуруунда улуг назыныглар чыылган-дыр. Оларның амыдыралы төөгү-биле сырый холбаалыг. Ол өгбелерниң ажы-төлүнүң келир үези дээш демиселин, күш-ажылын, бүдүрүп каан ажыл-херээн мында олуржуп турар аныяктар кажан-даа утпас болза эки. Амгы берге өйде келдивис, ам канчаар, салымывыс ыйнаан. Ынчангаш берге, сараалыг үеден дүрген адырлып алырының оруун дилээр ужурлуг бис. Бурун шагдан эгелээн аравыста найыралдың харылзаазы үспээливер. Өгбелерниң чаагай чаңчылдарын сагып чоруулунар. Бөгүн мында олуруп турар дайынның болгаш күш-ажылдың хоочуннарынга черге чедир мөгейдим дээрзин чугаалаарга, үзүктел чок адыш часкаашкыннары зал дургаар чаңгыланы берген. Хүндүлүг аалчы улуг назыныгларга дуза кылдыр 50 муң рубльди белек кылдыр тывыскан. Тыва чериниң аалчызынга болгаш телемарафоннуң бүгү киржикчилеринге Хандагайты школазының салым-чаяанныг өөреникчилери Филена Чүлдүмнүң тургусканы танцы-самны чараш күүсеткен.

Тывада сарыг-шажынның камбы ламазы Казак Сандак Тываның, оон чонунуң, бурган-шажынның, чоокта чаа Тывага аалдап чораан 14-кү Далай-Ламаның өмүнээзинден телемарафоннуң киржикчилеринге байыр чедирип, чүве чугаалааш, чылыг йөрээлдерни кылган. Оон соонда ол хай-бачыт чайладырының төвүт мөргүлүн номчаан. Хандагайты ортумак школазының өөреникчизи бичии оол Дозураш Моңгуш «Айлаң-кужум» деп ырыны бадырыптарга, көрүкчүлер, шынап-ла, келир үениң ёзулуг айлаң-кужу дижип, мактап турду. Сцена кырынче база бир лама үнүп келген. Ол районнар аразының Эрзинде сарыг-шажын ниитилелиниң ламазы Борис Содунамның мурнундан телемарафоннуң киржикчилеринге байыр чедиргеш, Улуг, Ыдыктыг Башкы Далай-Ламаның соонда Тывада база бир улуг болуушкун бо байырлал болурун демдеглээн. Ол кырганнар фондузунче 2 муң рубльди шилчиткен.

(Төнчүзү 4-кү арында).

● Буянныг өгбелеривиске мөгейип, оларны хүндүлээр ужурлуг бис

● Улуг назылыгларның хүнүн тургусканы — оларга улуг хүндүткел

● Тыва Республиканың Дээди Совединиң Даргазы, Кыргызстанның Дээди Совединиң Даргазы марафоннуң бүгү киржикчилеринге байыр чедирген

СӨӨЛГҮ ШАКТА

БЕЛГРАД, октябрь 2. (РосИТА-СЧТА-ның корр. Александр Кондрашов). Фишер биле Спасскийниң аразында маргылдааның он үшкү салыры хайым боол доозулган. 10 арыг удукка чедир ойнаттынар негелделиг ол маргылдааның ам саны 5:5 хайым болган оюннарны санавас, ынчангаш беш уткан Фишер мурнап чоруп турар.

14-кү салыгта Спасский агы-биле ойнаар.

«ШЫННЫҢ» РЕДАКЦИЯЗЫНДАН

Сентябрь 30-де «Шын» солунга «Айтырыг тургузуп тур мен» деп рубриканың адаанга «Чүге ындыгыл?» деп эгелиг чүүл үнген. Оон автору — Кызыл-Мажалык ортумак школазының доозукчузу Ролана Ховалыг Кызылдың эмчи училищезинче өөренип кирериниң шылгалдаларының дугайында бодунуң бодалдарын, хомудалын ында бижээн.

Ук чүүлдүң ужур-уткезин өскээр — [illegible] өөредилге дугайында кылдыр билип, ханызы-биле өөренип көрүп, чедир хынап албайн, парлап үндүргенин, училищениң директору С. К. Яндааның болгаш бүгү коллективиниң мурнунга улуг буруулуг болганы «Шынның» редакциязы дыңнадып тур.

Эге баштай холум ужүүн эдип-чазап айтып берген эргим башкым

ЭРЗИННИҢ АЯС ХҮННЕРИ

ЧУРУКТА: Эрзин суурда анык өг-бүле. Солагай талазында өгнүн эр ээзи. Оон ады Тимур Ондарович Чалдыг дээр. Ол аар чүъктерни дажыглаар машина-техника башкарыкчызы. Эрзин кожуунунуң ажыл-агыйларынга херегләэр чугула тудуг материалдарын, хөмүр-дашты дүжүп, ол черле чүнү дажыглаваан дээрил.

Өгнүн херээжен ээзи Диана Алдын-ооловна Чалдыг Эрзин ортумак школазының эге класстар башкызы. Кызылдың башкы институдун ол чүгле чаңгыс дөрт демдегтиг дооскан. Диана Алдын-ооловнаны ол-ла өөредилге черинге тыва дылды студентилерге башкылап артып каарын сүмелээн. Ынчалза-даа чурттаар бажың чок болганындан, институтка ажылдап артарындан ол ойталаан.

Диана Алдын-ооловна Эрзин кожуунунуң төвүнде школага келгеш, башкылаарының дангыраан ап, бирги класстың бичии чаштарын ап алган. Ол черле чазык-омак, чугаакыр кижи болгаш, өөреникчилериниң хүндүткелин чаалап апкан. Шынап-ла, чаш улуска калыгшыыгы башкының хереэ чүү деп? Чаштарның сагыш-сеткили уян дээрзин ол эки билир. Чаштарны кажан-даа муңгарадып болбас.

Бир чыл чедир башкылап чораан, анык башкы школазының башкылар коллективинге мактадып эгелээн.

— Бирги класска чаштарны элээн каш хүн үжүктерни өөредип кирерынге белеткелдерни доозуп тура, бир-ле хүн оларны чедип алгаш, дужувуста ногаан арыгже кирген мен. Чаштар ынчан хөлчок амыраанныр. Чыды чаагай арыг агаарга аан. Эрзин хемниң эриинге олар ойнап, маңнашканнар-даа. Сарыг-сарыг бүрүлерниң черже тоглап бадып турарын магадааннар. Хем кыдыынга кандыг ыштарының өзүп келгенин эскергеннер. Теректерниң, дыттарның амыдыралын чугаалап берген мен. Кичээливисти «Эрзин хемче экскурсия» деп адаап бис. Чаштар дыттар база кижи ышкаш тыныыр турар деп билип алганнар. Үжүк-бижикке өөредип, чараш аажы-чаңчылдарга чаңчыктырып турар хевиг улузум хөлчок-ла сонуургак улус — деп, Диана Алдын-ооловна клазының дугайында сеткил ханып чугаалаар.

Эрзин суурнуң школазында ол черниң ажыл, амыдыралын көргүскен бичии музей бар. Ону Дианааның кунчуу, Тыва Республиканың школазының алдарлыг башкызы Галина Чалдыг белеткеп ажыткан. Согааш, баладан эгелээш, тыва улустуң эт-херекселдери ында делгеттинген. Ада-иелер-биле сырый харылзаалыг турган. Херектиг чүүлдерни школачылар чыып деришкен-даа. Дианааның улуг кунчуузун ажыдып каан музейни кайыын-даа келген улус сонуургап көөр. Үжен ажыг чылдарда башкылаан, үнелиг, төөгүлүг материалдарны киргенин анык башкы Диана Алдын-ооловна бодап чоруур.

Бо башкының ууг бээ Чалдыг Ондар Тес-Хемге, Эрзинге улуг мал эмчизи чораан. Эрзинде ам-даа ажылдавышаан.

Эрзин хемниң аяс хүнү дег, чырык чаагай арыннарлыг анык өг-бүлениң оон өске-даа төрелдерин, кады төрээннерин маңаа демдеглеп болур. Анатолий Чалдыг автобудурулгениң мергежилдиг кызымак чолаачызы. Людмила Чалдыг кожуун эмнелгезиниң ажылдакчызы. Амур школада ада-ы эртемниг башкы. Оларның авазы үжен беш чыл башкылаган, алдарлыг башкы деп хүндүлүг атты алган.

Диана биле Тимурнуң ажыл, амыдыралының дугайын Эрзинниң бир аяс хүнүнде билип алган мен. Чолааны биле башкы ногум кандыг чурттап турарынче сагыш салган улус ховар-ла боор. Оларның бажыны дээр бичии өрээлдиң ышкамы аажок. Чаш уруг-дарыглыг дүнмаларын Эрзин сумузунуң удуртукчулары эт көөрлер боор дээрзинге бүзүрээр апаар. Үе-шаг берге-даа болза, шагда уруг-дарыглыг башкы, чолаачы өг-бүле делгем бажыңга чараштыр чурттаза эки-ле ийнаан.

Охемчик ОНДАР.

ЭСКЕРИГЛЕР

Үшкү класска орус дыл кичээли. Башкы өөреникчилерге диктант бижидип турган: «Кайыын-на ийик, бир-ле черден, бурган өршээп, Каарганга борбак быштак чорудупкан...»

Сөөлгү партага олган хертеш хааңлыг, сарыг баштыг оол башкызындан: — Ам быштак өртээ 187 акша-ла болгай, башкы, — бээр ирги бе?

Башкызы: — Быштак дугайында эвес, а канчап частырыг эттирбезиниң дугайында бода...

* * *

Сен төрээн чуртуң дээш амы-тының берип шыдаар сен бе?—деп, башкызы дөрткү классчы Арбай-оолдан айтырган. Оозу:

— Ийе. Ынчаарга мен өлүп каарымга, мээң төрээн чуртумну кым камгалаарыл?— деп башкызындан удур айтырган.

* *

Телевизорга мультфильм болуп турган. Бөрү тургаш кодаанга: «Амыдырал бо хире бергедээн үеде, ам-на сени чий шаап алыйн аа, Койгунак».

Койгунак тоор-даа чок: «А сээң эъдик талону бар бе, ынчаш?

* * *

Өөреникчи бо көргенин чогаадыг кылгаш, башкызынга берипкен.

Башкы өөреникчизинден айтырган:

— Социализм деп чүл? Өөреникчизи:

— Социализм дээрге капитализмче шилчиириниң эң узун оруу-дур ийин, башкы.

Хертек САРЫГ-ООЛ.

ЧОН ОРУУ ЧООН

Сактырымга чаңгыс кижи
Салымыйны билип каапзыг,
Үнген-кирген кижилерниң
Үнелемчизин эскергензиг,
Баар-чедер оруктарның
Бачым ышкы билгензиг.
Кадыр-берге чурттаргага
Кадагалап дузалаанзыг,
Тывызык дег боналымны
Тывары-даа ораадаштым,
Ам-на харын сагындырайн,
Өргүн чоннуң оруу чоон —
деп,
Өгбелерниң чагыг-сөзүн
Аныяктар утпазыннар.

Таисия НАМЗЫРАЙ.
Бай-Тайгада Бай-Тал школазының башкызы.

ЭШ-ӨӨРҮМ ДУГАЙЫНДА

Башкылар байырлалы... Эрзинде Нарын ортумак школазының башкылар коллективи эрткен чылдың октябрьда башкылар байырлалын таварыштыр школаның 50 чылын демдеглеп эрттирген бис. Оон бээр база бир чыл эрте берди, үе дээрге шуут ындыртпас боор чүве-дир ийин. Ам база бистерниң байырлалывыс келгени бо. Бо өөредилге чылын алыр болза, школа коллективиниң амыдыралында солун чүүлдер хөй-дүр, башкы кижиниң чогаадыкчы, дилээшкинниг ажылындан, түрүжүүшкүн-на хамааржыр апарган үе-дир бо.

Нарын школазынга бичии чаштан эгелеп өөренгеш, оон соонда башкы мергежилин чедип алгаш, ол-ла школазынга ажылдап келгеннер бистиң аразында эвээш эвес, чаңгыс коллективте ажылдап турар эш-өөрүмге, коллегаларымга экиин күзеишаан, ажыл-агыйы бодарап турарын күзеп каайн.

Бөгүн мен маңаа оларның дугайын черле чугаалаксап турар мен. Кижиниң кандыг улус-биле ажылдап турарындан амыдыралда дыка-ла хөй чүүлдер хамааржыр болгай. Ону билир бис. Валентина Куровна Кенден төрээн школазында ол бо хүннерге чедир төөгү башкылап келген. Оон стажы 31 чыл чедип турар, «Улус өөредилгезиниң тергиини» деп хөрек демдээнин эдилекчизи. Тозан дөрт чылда хүндүлүг дыштаныглазынче үнер кижи Валентина Куровна — үш уругнуң эргим авазы. Уругларының улуу Неллязы авазы ышкаш башкы болган. Кызылдың педагогика институдун дооскан. Орлан Кенден — база башкы. Мерген — харылзаа ажылының талазы-биле специалист. Ава уругларын олар кара чаш турган үезинден-не чааскаан кижизидип өстүрген. Уругларының ынак ачазы аныяанда-ла чырык өртемчейден чарылган. Ынчалзажок ажы-төлү адазының бодап, күзеп чорааны дег эртем-билиглиг, мөзүлүг кижилер болган.

Чылыг сөстер

1984 чылда школага музей деңнелиг бүзүрүг тургускан турган. Валентина Куровна ону тургузар херекке төлептиг үлүүн кииришкирген. Бир чыл бурунгаар, кажан ону ажылдап турар үеде, башкы сөс алгаш, оон тургустунганын, ону шак мынчаар музей кылдыр чоорту тургузарынга чүү чүве идиглиг болганын чылыган чонга тайылбырлап берген. Оон соонда аваа элээн үр үеде директорлап чораан Иван Фёдорович Молянов школаның намдарындан эрткен чылдарны сактып чугаалааны аныяктарга солун болганы чугаажок.

Валентина Куровнаның анык башкыларга арга-сүме каткан, оларның сагындарын, бодалдарын үлешкен, чугаалашкан турарын бо-ла эскерип болур. Башкы ажылындан аңгыда, агитквартира дамчыштыр хөй-нииити ажылынга киржип келген. Ырлап турда, черле аянныг башкы чүве.

Шак бо башкы дег төрээн школазын доосгаш, башкы мергежил чедип алганнар эвээш эвес дээрзин чугааның эгезинде-ле сагындырган болгай мен. Оларның бирээзи — Доржу Дүгерович Кыргыс. Улус өөредилгезиниң шүгүмнүгү ол 36 чыл ажылдап келген, хөй чылдарда директорлап, өөредилге эргелекчилеп чораан. Кедээ суурга черле ындыг болгай, кижилер бот-боттарын таныыр, билчир, ынчангаш Доржу Дүгерович — суурда хүндүткелдиг кижилерниң бирээзи. География башкызы кижи. Оолдары, уруглары эмчи, башкы, инженер мергежилдиг.

Оон-биле кады орус дыл башкызы, ам өөредилге эргелекчизи Анна Сенгиевна Балган, эге класс башкылары Вера Кыргысовна Ендан, Татьяна Дамдыновна Сегбе, Нина Кыргысовна Соруктуг болгаш оон-даа өскелер анык салгалды өөредир херекте тура-соруктуг ажылдап турарлар.

Бистиң школаның башкылар коллективи башкы кижиниң ажылы берге, харысаалгалыг дээрзин кончуг эки медереп билип турар.

Бичии-Уруг КЫРГЫС.
Тыва Республиканың школазының алдарлыг башкызы.

ӨӨРЕНИКЧИЛЕРИ УТПАС

Моон бодап турарымбиле алырга, башкы мергежил буянныг иш, чогаадыкчы ажыл, талантыдыр. Чүге дизе кижи-ле бүрүзү уруглар-биле ынча хөй чыл ажылдай албас болгай, ажылын каапкаш баар, өске чиик ажылдар дилээр ужурга таваржыр. Школа, уруглар чокка чурттап шыдавас кижилер база турар, назы-хары, аажы-чаңы аңгы-аңгы, өөреникчилерге пат-ла чаңчыгып калган болганда, ындыг болбайн канчаар. Уругларга ынак болуру дээрге-ле чүнү-даа мурнай, оларны билиридир. Назы-харын барымдаа чокка, уруглар амыдыралынче кирер апаар сен. Ындыг башкыларны оларның өөреникчилери кажан-даа утпас.

Өөреникчи бүрүзү ынак башкылыг болур. Ынчангаш мен бөгүн башкыларым: Анчымаа Дамбаевна Сааяга, Раиса Тюлюшевна Сагаан-оолга, Валентина Александровна Дэютакка (ол амгы үеде Кызылда), Январь Демировна, Самын-оол Монгушович Суваннарга болгаш оон-даа өскелерге амыдыралга чүгле экини күзеп артым.

Динара УНДУУЛАП.
Чаа-Хөл району.

Кандыг чурттап чор сен, малчын

ШЫННЫГ ХЕРЕК КАЖАН БОЛУРУЛ?

(Азы саанчыларның кижи-«кускелер» дугайында ийиги чагаазы)

Улуг-Хем районда бистиң «Ак-Туруг» совхозувус мал, чер ажыл-агыйлыг. Төп суурнуң чону хөй, элээн каш бүдүрүлге черлери болгаш организациялар-даа бар. А бис Чаш-Тал сүт-бараан фермазында саанчылап ажылдап турар бис. Ажыл, амыдыралывыста, амыдырал-чуртталгавыста кижи сагыжынга таарышпас чүүлдер болгаш хомудалдар-даа хөй. Сөөлгү үеде ажылывыс шуут сандараан. Удуртуп-баштап турар даргаларывыс, ыланг-ла ортумак звенонуң удуртукчулары орта ажылдавас, ёзулуг-ла таптазыкын үезиниң даргалары болу берген. Олар чүгле айтып, дужаап кааш, анаа-ла кылаштажып турарлар.

Ийи-үш чыл бурунгаар «Дартагар кара акша хавы» деп материалды силерниң солунга бижээн бис. Материал солунга үнген болза-даа, оон чүү-даа үнмээн. Бистиң шүгүмчүлеп бижээн кижилеривис ам-даа ажылдавышаан. Бис ол чагаавыска ферманың учётчиги Анчымаа Дамчайның дугайын бижээн улус бис. А бо утбайчын чүве кажарлаарынга бажы шуут каткан. Бистиң кара даң бажындан кара кежээге чедир кызып ажылдап тургаш, саап каан сүдүвүстү утбавыс «кускелеп» кааптар — улуска оорлап садып каптар. Сүттүң акшазы оон акшазының хавынче кирбишкан. Учётчик А. Дамчайны ажылындан үндүрүптерге, оон орнунга ажылдап кирген кижини эки-бак сөглеп кылаштап турзу бээр. Улус оон түвексингеш, база катап чайлап бээр, а утбавыс тоор эвес, чылбыртып кире бээр.

А. Дамчай пенсионер кижи, оон өөнүң ээзи база. Оларның фермадан үнмес чүвези — инектер орнаар, солуур, сүт садар. Ынчангаш ында халбактанып чыдыпканнар. Бо кончуг берге рынок үезинде бистиң ажылдап каан кужувус хей бараган, биске кончуг хомудаңчыг-дыр.

Фермавыс эргелекчизи Иргит Очурнуң аажы-чаны кончуг берге кижи, кончуттунар херектеннр, а билип мырыңай аргажок, саанчылар бистерден дора. Отчёт-учёт тургузуп билбес болгаш, ону демги А. Дамчайга азы Светлана Дарыйга тургустуруп алыр. А олар отчёт киирерде ажылдаваан ажы төлүн ажылдаан кылдыр бижип киирип турарлар. Инекке бээр далганны бо ийи «учётчиктиң» өскээр ажыглаары база кедергей-ле.

Эрткен чазын бистиң фермавыстың улуг инектери дыка өлген. Ам хөй бызаа өлүп тур. Соок кыш чаа кел чыдар ышкажыл. Амдыгааштан эгелеп өлүп эгелээн малдан келир часка чедир чүве артар бе деп айтырыг бисти дүвүредип турар. Фермавыста байдал ындыг турда, совхозтуң специалистери биске келбес-тир. Мал эмчизи орта ажылдавас, араан-на боор чүве-дир. Моон мурнунда мал эмчизинге Вера дээр аныяк специалист ажылдап турда, инек байтык, бызаа безин өлбейн турган.

Совхозувус директору болгаш профком даргазы биске шоолуг келбес-тир. Даргаларывыс келзе-даа, огулуг кылыпкан чүвези чок болур, кейде куруг аазаашкыннар кылгаш чоруй баар.

Биске дузалаптар боор дээш бо чагааны бижидивис. Аттарывыс салбадывыс. Өжээн негей бээр дээш.

ФЕРМАНЫҢ БӨЛҮК САНЧЫЛАРЫ.

РЕДАКЦИЯДАН: ферманың бөлүк саанчыларындан моон мурнунда база-ла мындыг утказы чагаа келген турган. Ону парлаан бис. Чагааның түңнелинге хамаарыштыр биске харыы келбээн. Чаңгыс коллективтен шүгүмчүлелдиг чагаа катап-катап кээп турар болганда, тодаргай ат салдынмаза-даа, бо чагааны утказын өскертпейн парладывыс. Улуг-Хем районнуң чагыргазы, кедээ ажыл-агый эргелели чагаада бижиттинген фактыларны сайгаргаш, аңаа хамаарыштыр харыыны бээр боор деп идегел-биле саанчыларның ат салбаан чагаазын парладывыс.

БЕРДИНГЕНИ ОЛ-ДУР

Мал кадарары — берге болгаш хүндүлүг ажыл. Бо чаагай херекке бүгү назынында күш-ажылчы үлүүн киирип келген төлептиг малчыннар бистиң республикада эвээш эвес. Оларның бирээзинге Тыва Республиканың алдарлыг малчыны Оржун-оол Шалдан-оолович Сат хамааржыр.

Үжен ажыг чылдарның дургузунда ниитиниң малын ол кадарып келген, сөөлгү чээрби ажыг чылда ошку малдаан. Чыл бүрүде-ле чаш төл менди дорук турарының, дук кыргып алырының планныг онаалдаларын үргүлчү күүседип, онаашкан хереэн ёзулуг ак сеткилдиг-биле кылып чоруур.

Эки көргүзүглериниң малчын канчап чедип ап турарыл? Шак ындыг айтырыг дораан тургустунуп келир, аңаа харыы бээри берге эвес. Дуржулгалыг кадарчының кызымак күш-ажылының түңнели-дир деп чаңгыс домакты сөглээрге-ле аңаа четчир. Бир эвес оон ажыл-чорудулгазын, арга-дуржулгазын тайылбырлап бижиир чүве болза, элээн каш солун арны чеде бээр. Шынап-ла ындыг, ону хөөретпейн тур мен.

Оржун-оол Шалдан-оолович чазык, чугаакыр, сеткилдиг эвес, ажыл-херектиң чедер-четпестерин бүгү талалыг анализтеп шыдаар билиглиг, мергежилдиг, чугаалаар дээн чүвезин чиге, дорт сөглээр, бодунуң бодалдарын, саналдарын илередир чаңныг кижи-ле болгай. Оон онаашкан ажылынга ээ-харыысалгалыын, бердингениин, ошку малды азырап өстүрериниң зооветеринарлыг өөредиин, чурумналын эки билириин чон мактап чугаалажыр. Ындыг төлептиг, ажыл-ишти кижиниң көргүзүглери эки болбайн канчаар.

Чоокта чаа мурнакчы малчынга ужурашкаш, ажыл-ижин, амыдыралын айтырып чугаалашкан мен.

Кадайының кадыының байдалы-биле төрүүр ошку малдаарындан үнген, аңгор сергелер кадара берген улус болду. Надежда Давааевна дээрге чаш мал төлү өстүрер, ажаарының талазы-биле мергежилдиглерниң бирээзи. Өг-бүлениң күш-ажылчы чедиишкиннеринге оон киирип келгени үлүү биче эвес. Чүс баш төрүүр ошкуге онааштыр чүстен эвээш эвес анай ап көрбээн. Бир чылын чүстен-не 125 анайны менди дорукуурган, ол дээрге эң-не эки көргүзүг болган.

Саттар бо чылын 300 ажыг сергени кадарып турар, оон бирээзинден-не 1,1 килограмм эки шынарлыг дукту кыргааш, дужааган. Ол дээрге «Кызыл-Тайга» совхозка багай эвес көргүзүг болган.

— Кыштаглаашкынга ынамчалыг белеткенири дээрге келир чылда хөй продукцияны алырының үндезини — деп, Оржун-оол Шалдан-оолович санап турар. Ындыг болганы-биле аңаа белеткелди частан эгелээш, соок дүшкүже чедир чорудар кижи. Кол-ла чүве болза семиртилге. Кажан мал семис, тодуг-догаа турда, оон бээр продукцияның шынарлыг болгаш элбекшилдиг болуру хөй чылдарда ажылдаан түңнелинде ол билип алган. Ынчангаш бо айтырыгже доктаамал сагышты салып, чайын, күзүн каш удаа одар солуп көжүп, малдың одарын, суттадын, дыштаныглазын шын организастап турар. Чамдык кижилер чайын малчын кижи дыштыг, шоолуг сагыш салыр чүве чок дээр хөөнүнге дуржулгалыг кадарчы шуут удур. Чылдың кайы-даа үезинде малчын кижиге ийиги чергениң айтырыы турбас, шупту-ла бирги чергениң болур дээрзин ол бүзүредип тайылбырлаар. Оон удамындан ээ-харыысалгазын кажан-даа кошкадып болбас. Шак мындыг ажылынга сагыш-сеткилиниң бердингениинден Саттар түңнелдиг ажылдап чоруурлар.

Мурнакчы малчынның кыштаглаашкынга белеткели эки: сергелери семис, кажаалары септээн, 10 тонна көк сигенни белеткеп алган. Келир кыштан малын хүр, менди ажырарынга ол бүзүрелдиг.

Таан-оол ХЕРТЕК.
Сүт-Хөл району.

ШКОЛАВЫС СЕГЕРЕЛДИИН, БАШКЫЛАРНЫҢ СЕРГЕЛЕҢИН

Амгы үениң школаларын эргип-кезип чорууга, бир-ле эскериичиг, сагышка таарымчалыг чүве бар. Ол харын өөредилге-кижизидилгелиг ажылдың ажыл-чорудулгазының чаа угланышкыны — улусчу педагогиканың чаа оруун шилип алганы. Школаларда сегерелдин, чаартыкчы чорукттуң идепкейи көзүлдүр-ле эки апарганы. Ону чогум кайыын көрүп болурул дизе, башкылардан, кандыг-даа школаның кол хөделдирикчи күжү — бөдүүн башкыларының ажыл-чорудулгазындан көөр бис.

Каш-ла чылдар бурунгаар турганы дег, ажылынга өөреникчилеринге шала хоомча чок хамаарылга ам дыка-ла эскерилген-дир. Ол дээрге административтиг албадалдан, арга базып болбас ниэы-буру айтыышкыннардан, албан бижиктери — инструкциялардан кижилерниң хостаны бергени-дир деп ам шуут-ла бадыткап болур. Ол дээрге бодунуң херээнге бердинишкинниг, боттарынга бүзүрежир, демнежир чорукттуң школа амыдыралында доктаап быжыга бергени ол. Оон барымдаазын чаа модельдиг (үлегер-мейниктиг) школаларындан, оларның шилип алганы чаа программаларындан (диалектика болгаш экология), уругларга билиг бээриниң дештиктелиг чаа арганы болур деменжилиглиг кичээлдерден (каттыштырган), оларның билдилиг ажыглап турарындан көөр бис. Ындыг дилим базымче Кызылдың № 5 болгаш 9 дугаар школалары ийи-үш чыл бурунгаар-ла кирипкеннер. Ыланг-ла 9 дугаар школа шак ол арганы улусчу педагогиканың байлак дуржулгазынга даянып, аңаа дүүштүр чорудуп турары солун. Деп-шилгелиг шак ол арганы Сүт-Хөлдүң Бора-Тайга школазында үстүнде адааныыс Кызыл хоорайның ийи школазындан дора эвес, дыка билдилиг ажыглап турарын, ол ышкаш ындыг чаартылгаларның мурнакчы дуржулгазы бүгү Тывага сурагжый берген Шамбалыг Самагалдайның долу эвес ортумак, Аксы-Барлык, Кызыл-Даг школаларында доктаап быжыга бергенин катап база айтып каалы.

Амыдыралдан ам көрүп чор бис. **ЧОНГА ҮСТҮҮРТЕН СЫГААН КАНДЫГ-ДАА ЭГЕЛЭЭШКИН «КЫМЧЫ БЫЖЫЫ-БИЛЕ» ЧОРУТКАН КАНДЫГ-ДАА РЕФОРМА ЧОГААДЫКЧЫ ЧОРУКТУ ОТТУРБАС,** аңаа шуут дүүшпес боор-дур. Чогаадыкчы чорук чүгле хостуг кижиниң хостуг сеткилинге төрүттүнер дээрзинге ам долузу-биле бүзүредипис. Чогум-на оон ужун, үстүнде чугаалааныыс дег, сегерел болгаш сергелең чорук башкы кижиниң сеткил-хөөнүн чырыдып чоруур апарганы ол-дур. Оон-биле эрги байдалче, эрги көрүш-туруштарже эглишкин үзе шаптынган. Чүү-даа чүве дээнелгеден билдиннер дижир болгай. Ынчангаш улус өөредилгезиниң эрткен оруунче көөрге-ле кадагай көрүнүр.

Баштай ТАР үезиниң улус өөредилгезин алыыл. Ынчан кол сорулга — бижик билбес чорукту (ликбез) ажып эртери турган. Ол үениң онзагай байдалы — арат массаларын үжүк-бижикче, эртем-билигже, чаа амыдыралче кедергей чугулалуу. Үжен чылдарда чаа бижиктиң чогааттынып тургустунганы-биле чонну бот-идепкейлиг дээди чадага четкен. Кижилер саазын, карандаштың чогуунга чалынмайн, калбак-даштарны, аптара хаастарын безин үзеп, оон кырындан хүл бызаан туруп, чарты «чүүлер»-биле чаа үжүк-бижикти чуруп, бижип өөренип турганнар. Дептер чула чедишпес боорга, ай чырыын ажыглап турганнар. Ынчан 4 класстың курузун долу эвес программа-биле дооскан кижи эртемниг кижи кылдыр санаттырып, эге чада школазының бичии класстарынга башкылаар турган.

Бир эвес 1930—1931 чылдарда ортумак болгаш дээди эртемниг башкылар чүгле 13 турган болза, он чыл эрткенде ындыг башкылар саны 145 четкен. Ол чорук чаа өөредилге номнарын чогаадып тургузарынга идигни берип, Тываның чаа интеллигенциязының өзээн тургузуп, улус ажыл-агыйының бүгү адырларынга ажылдап болур 830 хире специалистерни Алтайның, Сибирьниң, Москва, Ленинградтың дээди, тускай ортумак өөредилге черлеринге өөредир арганы берген.

Ийиги үе-чада азы улус өөредилгезиниң эрткен төөгүзүнде база бир тевиглиг үе 1944—45 чылдарда азы Тываның ССРЭ-ге каттыжып кирген үезинге онаажыр. Ынчан кол сорулга — Бүгү-нииги өөредилгени боттандырары. Үениң онзагай байдалы болза оэун-мандып органган тыва интеллигенцияның культура-чырыдыышкын ажылын уштап-баштап бергени. Шак ынчалдыр салым-чаяанныг башкылар, чогаалчылар М. Д. Биче-оол, Л. Б. Чадамба, С. А. Сарыг-оол, О. Саган-оол, С. Самба-Люндуп, профессор А. А. Пальмбах баштаан Москваның эртемденнери-биле кады дежнежип туруп, эге класстардан чеди класстарга чедир чаа өөредилге номнарын чогаадып тургусканнар. Ол харын баштайгы шенелделер болганы чугаажок. Оон соолунде чылдарда улуг эртем-методиктиг деңнелге С. Ч. Шулуу, Е. И. Коптева, К. Х. Оргу, Х. С. Алдын-оол, А. Ч. Кунаа оларның өөредилге номнарын, методиктиг ажылдары парлаттынып үнгүлээн.

Байдал ынчаар чогумчуп орза-даа, башкы кадрларның эртем билииниң деңнели оранчок чавыс турган. Чижээ, ынчангы Тывага 463 башкыдан 300 хирези доостаан дээди эртемниг, а оларның иштинден тыва башкылар 212 кижи болуп турган. Ынчап кээрде кол сорулга — башкы кадрларның шынар составын экижидип, методиктиг мергежилин бедидери болу берген. Ынчалдыр 1944 чылдан эгелээш «Башкыга дузаламчы» деп бюллетень үнүп эгелээн, ол ышкаш зоналар айыы-биле башкылар билиин бедидер курстар ажылдап тургулаан. Ол чорук башкылаашкын ажылының, методиктиг мергежилдиң деңнелин дыка бедик өөлүрген.

Ам харын Бүгү-нииги өөредилгени боттандырып болуруунуң аргалары тургустунуп келген. Ынчалза-даа ол үеде араттар суурже амыдыралче долузу-биле кирбээн, оларның хөй кезии көшкүн хевээр турган, ук айтырыгны шиитпирлээри барык-ла боттанмас чыгы турган. Тургустунган байдалдан уштунуп үнүп болурунуң чаңгыс аргазы — интернаттар тудуп тургузары болу берген. Бо херекке РСФСР-ниң Чазаа, Улус комиссарнадының өөредилгезинде онза дузазы «Тыва автономнуг областың эге болгаш чеди чыл школаларының өөреникчилериниң курунениң хандырылгазынга хүлээп алыр дугайында» доктаалды хүлээп алган. Ынчалдыр чүгле 1947—48 чылдарда безин 77 интернат ажыттынгаш болгаш курунениң долу хандырылгазынга 700 ажыг уруглар хүлээп алдынган. Оон-биле черлелентиг ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлели Тываның башкыларының шалыңын 20% өстүрер хемчегин база боттандырган. Курунениң дузазы-биле школалар тынып үнгүлээн.

Бо үеде курунениң болгаш «улусчу тудуг» аргазы-биле беш чыл иштинде 60 школа туттунган. Бо бүгү хемчеглер 1949—1950 чылдарда Бүгү-нииги 7 чыл өөредилгезинче кирер арганы берген. Ол дээрге ынчангы Тываның культура-чырыдыышкын амыдыралынга улуг болуушкун, улуг чедиишкин. Хей-аът көдүрүүшкүнче кирген чоннуң «улусчу тудугларга» дорт киржилгезиниң ачызында чаңгыс чүгле 1949 чылда 46 школа тудуу, 7 интернат, 25 башкылар бажыны ажыглалга кирген.

Башкылар база-ла аңаа олурбааннар. 1945 чылда ажыттынган башкы училищезинге хүндүскү-даа, бот-даа өөредилгеге чүс-чүзү-биле өөренип, Башкылар билиин бедидер институтка (1945 чылда ажыттынган) методиктиг билиг-мергежилин бедидип ап, Тываның бүгү интеллигенциязының мурнуку одуруунда чоруп турар апарганнар.

Тываның улус өөредилгезиниң төөгүзүнде база бир онзагай болуушкун — Бүгү-нииги 8 чыл өөредилгезиниң боттандырып чорутканы болур. Маңаа хамаарыштыр сактыр болза, 1958 чылда ССРЭ-ниң Дээди Совединиң сессиязынга «Школаның амыдырал-биле холбаазын быжыглаары болгаш ССРЭ-ге улус өөредилгезин улам ыңай сайзырадырының дугайында» тускай Хоойлу хүлээп алдынган. Ук Хоойлу ынчангы Тывага улус өөредилгезин улам шапкынчыдып, ол ийи чыл өөредилгелиг школаларны ээ организастап, Бүгү-нииги 8 чыл өөредилгезин 1963—1964 чылдарда долузу-биле шиитпирлээринге улуг идигни берген.

Чап ЧҮЛДҮМ,
Республиканың башкылар билиин бедидер институдунуң улуг башкызы.

Шүлүктер, баснялар

ТУРАСКААЛДЫГ КИЖИ

Кандыг-даа иш бистиң чуртта
Хавыналдын билзимзе-даа,
Тудугжуну бодум хуумда
Тураскаалдыг кижи дээр мен.
Эптеп салган каналары
Элеп, буступ чидер эвес.
Ээлер дамчып көвей чылда
Эдилел боол туруп калыр.
Магадамчыг чараш, быжыг
Бажыңнарны тургузуп каан
Күштүг холдуг тудугжуга
Хүндүткелим кызыгаар чок.

Биче-оол ДОЮНДУП.

КИЖИНИҢ ЧАҢЫ

«Аът чорууң мунгаш, соглээр,
Кижи чаңын чурттааш, билир».
Арат чонуң мерген сөзү
Кичээндирип соглеп турар.
Оон шынын чурттагамдан
Ожаап көргеш, бүзүрээн мен.
Дулгуяк мээн салымымда
Дужак-даа бар, дуза-даа хөй.
Эвер-эрес чалым шаамда
Эмдик аъттар мунгулаан мен:
Чаажыктыр муңза-муңза,
Чаңы, чоруу билдине бээр.
Чыраа, саяк, чүгүрүк... дээш,
Чылгы малда чорук-ла хөй.
Кагар, тевер, ызырыптар
Кандыг чаңны мнда чок дээр!
А кижилерде база ындыг
Аажы-чаңнар эрээн-шокар:
Каржы-доңгун, ээлдек, топту
Кажар-оптуг, өдечара...
Чаңгыс катап душкан кижиң
Чаңын «таныыр» шыдавас сен.
Хөй чыл чурттааш, чүгле ынчан
Хоңнуң, чаңын билип аар сен.

Кечил-оол ЭКЕР-ООЛ.

КӨДЭЭ ААЛГА

Тип чок торгу кырын долдур
Дизин чок чиңчи токту берди.
Кожегелиг дүмбей дүнүм
Хөлбеш кынгаш, кызаш диди.
Орай күстүң чаванчызы
Оът быжыр тарбыдап тур.
Оттук шаккаш кыпсыпкан дег
Оду ышкаш чүве-дир аа.
Караңгы дүн халыптапкан
Кашпал хемде сыын-даа эдер.
Өрегезин тыртып алган
Өглер удаан, шыпшынын аа.
Кедээр доңде оолдуң кыстың
Сымыраашкан чугаа-соодун
Кезек-кезек хүлүрткейнин
Сырын келгеш хоптаны-дыр.
Аныяаның сагындырып...
Адааргатпаш чоор сен, салгын,
Ынакшааннар черле ындыг,
Ылчыныннавайн ырап чоп бар.
Ачам кылган кидис өөмде
Алтан эжим, ажы-төлүм
Тавар удуп чыдарының
Таалаңчыдың киргеш удуйн.

Саая БЮРБЕ.

ОРДЕННИГ ТЕВЕ

Адан теве чаагай боорга,
Аът ону деппидип-тир.
Элчигеннер чүүлдүгзүүп,
Эки көрүп хүлээп алган.
Ажыл-иш-даа чорүп турган.
Адан теве кежик сүргеш,
Аъттың чүгүн дакпыр
салып.
Аажылап, дужаар боол-тур.
Ажылчын аът чеже шыдаар,
Аарзыңгаш, маргыжыпкан.
— Албан-дужаал күштүг
болгай,
Айтыышкынын күүсет!—
деп-тир.
Оон чүгүн шыдавыже
Ооргазы дештип, быштып,
Он-он чылдар сөөртүп
келген
Оон түңнел ындыг болган:
Адан теве орден кадаан,
Аът хөөкүй адыш часкаан.
Алыштары хавыргылап,
Ажыг дерин кайзы төккен.
Алдар-атка шыны бис бе?!
Актыг-биле көрзе чүл, че?

Лидия ИРГИТ.

Сандро МААДЫ

ТЫВА ТАНКИСТЕР

Документалдыг тоожу

(Төнчүзү. Эгези №№ 180-182, 187, 188 «Шынга»).

ЧААТЫ — ДОНГАКТАР ЧУРТУ

Улуг-Хемниң донгактары шаг-төөгүдее бээр чыл дургузунда ондан-даа хөй катап чурт солуп көжер чораан. Кыштаар, чайлаар чери чок болгаш, өске хонаштарының чоогунга кыштаан, чаглаглап алыр дээш ынай-бээр көжүп, малын семиртип, таразын тарып ап чораан донгактарның дугайында Кара-Булун кыстарының:

Торгу болган чуртун калгаш,
Тонап көжер донгактарны,
Кадак болган чуртун калгаш,
Кайгап хараан донгактарны.

деп ыянгылыг ырлыры кожаңнай бээринде ужур-ла бар. Донгактарның оолдары анаа хорадавас. Харын Кара-Булуннуң кыстарын кызыдып тургаш, кадайланып алырын бодаар, өг-бүле тудканнары-даа хөй.

Чазын тараа тарып алыр дээш Чаатыга көжүп кээп, тарылга доостурга, мал-маганың семиртип алыр дээш көктүг-шыктыг Хөндергейже чайлаглап үне бээр, а тарза быжа бээрге, дедир Чаатыга көжүп келгеш, эвээш-биче дужудун ажаап алгаш, Улуг-Хем унунга күзеглеп алыр, а тут туруптарга, Бүүра белинге, Демир-Суг, Эъжим, Кара-Булун дагларынче кыштаглап үне бээр эрес-кежээ донгактар кайы шагдан бээр мал-маганныг, ижер-чиирлиг — экти бүдүн, хырны тодуг чурттап чораан. Чазын даглар эдээ карандылап, хүн караа ыяй бээрге, донгак амданның сеткил-сагыжы дестүнместей бээр. Улуг-Хемниң дожу чиглээриниң бетинде ону көжүп кежип алыр дээш ол дыка-ла дүвүрээр, дагдажыр — уйгу-чыдыы чок апаар. «Чазын хемни кежип көжер дей бергенде, бажында бөргү безин уштунуп чыдып каарга, хая көрнүр чай чок апаар донгактар» деп чугааның тыптып келгени база-ла барымдаалыг.

1955 чылда донгактар ам-на Чаатыга турумчуп чурттаар деп бодай берген. Киров аттыг колхозту тургускаш, оон тудуг-суурун тургузуп эгелээннер. Таптыг-ла ол өйде шойдуннар анаа көжүп чедип келгеннер, хоочун чолаачы Владимир Сапсыкаевичиге колхоз даргазы Андросов колхозтуң 2 машиназының эргизин хүлээдип бергеш, «дуржулгалыг хоочун кижи бо машинаны эки септеп-селип тургаш, чудуктан сөөртүп көр» деп дилээн. Колхоз төвү Чодураа суурга, Хараган, Оймак сүт-бараан фермаларынга тудуг кылыр чудуктар сөөртүп чоруп турда, эрги «ЗИС-5» шуут сандан үнер дей берген. Бодун боду безин уттаар чыгаан.

Колхоз даргазы бир хүн ийи чолаачызын кел деп алгаш:

— Чудук сөөртүр машина эргижиреп кыраан дээш, дамык тудугларны ара кааптар эвес. Бавуу, сен чудуктан сөөртүп көр. Шойдун суур чоогунга шимчеп чорун турзун — дээн.

— Орук чок, кадыр-берт тайга-сындан ыяш сөөртүп шыдавас мен — деп, Ондар Бавуу удурланган.

— Ындыг болза сээң машинаңны Шойдунга бээр апаргандыр.

— Ынчап кайын боор ол, дарга. Чолаачызы бар машиналарны алырын дилиммес мен. Мээн чөпшээревес чүвем-дир. Септеп-солуур кезектерден тып бериңзе, кылдынып алтар боор мен — деп, Шойдун база-ла удурланган.

Андросов даргазы Шагаан-Арыгны, Кызылды эргип кезип тургаш, тывынгыр-ла болган. Бир катап ол чап-чаа радиаторлуг келген. Шойдун анаа дыка-ла өөрээн.

— Ам мээң бажым бо машинаның кабиназынга карап-найнып чорза, тудугларывыска ыяш үзүктелбес, дарга — деп, шын-на сеткилин илереткен.

Владимир Сапсыкаевич сөзүн тудуп шыдаан. Баштайгы чылда сүт кыдыында хавак кырынга кап бажыңнарлыг шөлүк кудумчу туттунган болза, оон соонда кудумчуларның саны үш четкен. Кол кудумчуда школа, клуб, колхоз конторазы, эмнелге пунктузу, магазин ажыттынган. Хлеб быжырар чер, даалган дээрбези, гараж, столовая, тараа складтары кестүп келгилээн. Шойдун эртен, кежээ соктанып тургаш, ийи өрээл бажыңны тудуп алган.

Донгактар колдаан Чодураа суур ындыг янзылыг үндезилеттиниң тургустунган. Суурнуң чурттакчылары өзүлүг-ла бай орус тараачыннар дег, чурттап эгелээн. Суурнуң кудумчуларының доора-хээре чоруткан арык-бугаларының суу чайгы үеде дүн-хүн чок шуурап кайнып чыдар. Узун-шыырак мага-боттуг, хертеш-хертеш донгак кадайларның херимнериниң иштинде мал-маган, хаван дагаа, кас, өдүрек шимээр. Ол кадайлар чазын огородунга ногаа, картошказын тарыыр, чайын ажытал-биле оозун суттарын ажаар, чашпан-богун чулар — кыс-чай чок ажылдап турар. Шала күскээр ол хамык ногаазының дүжүдүн ажаагаш турупттарлар. Оларның бажыңынга кире бээрге, хайындырыың, хааргаң янзы-бүрү чемнин чагай чыды кижиниң мөгүдези бээр.

Артык көвей чүве чугаалавас Шойдун акывыс бо суурнуң тудуп тургузарынга бодунуң улуг ындыг янзылыг киирген. Мааа ол ам кежигүнүнге кирип алган 1959 чылда колхоз «ГАЗ-51» дээр чаа машинаны садып алгаш, саанчыларны болгаш оларның сагган судун сөөртүрү-биле ону Сапсыкаевичиге хүлээдип берген. Ол эрги машиназын ыяк кылдыр септээш, чудук сөөртүп кады ажылдап турган эжи Ажырбас Сундуйга хүлээдип берген. Хараган, Оймак фермаларының саанчыларының сагган судун Шагаан-Арыгның сүт комбинадынга дужаап бергеш, хүндүс өске ажылдар кылып, а күскү үеде комбайннардан шаңче тараа сөөртүп ажылдап тургаш, 1976 чылда кадыы баксыраш. 60 хар бичии четпейн чоруй, пенсиялап үнген. Чыл четпейн чоруй, ол-ла аарыындан мочээн.

Чодураның бүгү чону дайынга хаяын, а тайбың ишке дериң топ, чонунуң, төрээн чуртунуң хосталгазы, чаагай амыдыралы дээш могаг-шылаг чок, амыдыралының сөөлгү хүннеринге чедир ажыл-иштен хаабактаныр чораан бо бодуун кижиниң сууруниң хөөрүнге 1977 чылдың январь төнчүзүнде ажаатан. Шойдун бо колхозка ажылдап турган «Хүндүлелдиг Демдээ» орден болгаш элээн каш күш-ажылчы медальдар-биле шаңнаткан.

Европаны эртий баскан эки турачы танкистиң дайын шоодериңге-даа, тайбың ишке-даа бээзин эрткен истери балалбаан, балалбас-даа. Оон бир чижээ оон тудуп тургусчуң кааны Чодураа суурнуң хөгжүп оорору ол болур. Владимир Сапсыкаевичиниң уруглары Кларанын, Мариянын, оглу Александрның уруглары безин ам улуг кижилер болган. Владимир Сапсыкаевич шак ындыг бүдүштүг кижи боон мөңгежээн.

Типографияда чурук кылыр пластиналар чок болганындан В. С. Шойдуннуң чуруктары солунга ам дээрезинде үнмеди. Сөөлүнде оон болгаш өске-даа танкистерниң чуруктарын парлаарын редакция вазап тур.

ХАЙЫРААН ЧАШ НАЗЫН

(Барымдаалыг элегия)

Хомуданчыг болбайн канчаар. Чаа-ла он беш харлап алгаш, ада-иезинден, хензиг чаш дуңмаларындан, ха-төрелдериңден, эш-өөрүңден кезээ мөңгеде чарлып, эң сөөлгү орукче сөөртүрүп, хөй чонга үдедип алгаш «чоруптарга» аан. Ол ам алдын хүнну, хуулуп чоруур айны, сан-түн чок октаргай делгеминде чивенненшкен сылдыстарны-даа көрбес. Долбанналчак, хүлүмзүрүг бүргээн хүрен-кызыл шырайларлыг эш-өөрүнүн чараш овур-хевирин-даа, оларның катаптаттынмас чаптанчыг аажы-чаны-даа, аваның эргелеткен, чоргаарланган үнү-даа анаа ам херек чок.

Бойдустуң чараш чурумалдары: дагларны, арга-арыгларны, делгем хову-шөлдерни, айыран-каас чечектерни, чүзүн-баазын өңнүг кат-чимистиг, көрүнчүк дег чараш хөлдерни, кыш-чай чокка агып чыдар суглар-хемнерни хөөкүй Эрес ам көрбес. Оода-ла хөй кыстар аразында чүге чаңгыс боол бодарап келгени ол? Эниинден-не азырап алганың кээргенчиг Мойнакпаның безин караанын чажын топ чор. Хөөкүй инвалид арткан багай ачан-аванга оорга-дөмек боол, дузан көргүзүп, оларның сеткил-сагыжын өөртүп чорууруң кай. Кээргенчиг угбаларыңны, хензиг чаш дуңмаларыңны! Олар хөөкүйлер орта чүнү билир, чылдар эртер, уттуптарлар-дыр ийин. Эштериң дээнинде кандыг ийик сен? Сенээ аъш-чемнин-даа, дыштаныр дыш-даа херек чок ышкаш апаар ийик чоп.

Мен билип, эскерип чордум. Ол класзында эки өөренип, спортчу чаңгыс класчы эжиң уругнуң-на чаңынга чоокшулаар чордуң чоп. Назы-харың четчип, эртем-билиг доозупкан болзуңза, эки-ле турган-дыр ийин. Хөй кыстар аразынга өскен болгаш ындыын ол ирги бе? Өглерге бээр эвес сен. Ол кежээ чок апарган кырган-ачан сугга киргеш, кырган-ачанны сөөлгү катап көрүп турдуң чоп. Оон үнгеш, чартык шак-даа четпеди. Кандыг хайга таваржы бергениң ол? Кым сени соондан боолапканы ол? Чаңгыс сеэтен чугаалаарын кай. Сээң канчап өлгениңни карап-биле көрбээн аван-ачаңга, кээргенчиг угбаларыңга-ла кончуг-дур, Эрес.

Ол кежээ сээң өөрдериң ээриг болганын хөй-ле чоп көрген. Кызыл эмчизинге сени чедире бердивис. Истелге органының ажылдакчылары кинода дег маанап турдулар. Олар кымны-даа байысаавадылар. «Херектиң шынын тодарадыры ол-дур» деп иштимде идегээш, олар чоруп турда:

— Силер кайнаар баар силер? — деп айтырдым.

— Совхозче — дишкеш, машиназынга олуруп каш чоруптулар. «Эр-хейлер, кылыр иштиң деги херек, чиир эътти чаглыг херек, чорууңар чогузун» деп иштимде бодап туруп калдым. Сээң чаңынга, Эрес. Ол-ла олчаан медерел кирбейн бардың. Багай угбаларың кырганнар дег, тейлеп, оран-делегейден дуза дилеп турдулар. Ынчалза-даа хөөкүйлерниң характерының чажы ала-чайгаар-ла дамнылап турду. Кижиниң ишти-хөңнү саргып кээр чорду.

Хөөкүй аванга сени эккээр хүмүнүстүң шагынга чедир чугаалаар дээш диднимээн бис. Аарыг-човулаңга туттурган-даа болза, аван быжыг-ла чорду, Эрес.

— Хөөкүй-ле өстүр азырап алган оглувусту! Ажык-дузазын көргүзе берген чүвемни! — дээш, чүгле төгүлген карактарының чаштарын чодарынга өй чорду.

— Канчап ынчап бардың, оглум? Сээң орнуңга мен аарыг-човулаңга туттурган кижи өлү бээр чүвемин. Ыяштаар мен деп-ле турдуң чоп. Оода ону безин кылып четтикпээниң ол-дур. Хөөкүй чаңгыс борбак оглумну! — дээш, аван пат чөгелин төткеш, өске өрээлче чорупту.

Ынак эштериң сени эв, сөөлгү орукче оода чоп үдешпээни ол ирги? Билип чыдыр сен бе, Эрес. Хөй-ле аныяк кижилер хей черден амы-тынындан чарылган болгай, а оон чылдагааннарын кым-даа ажытпаая. Өлген кара шорулары болганы ол-дур. Сээң дугайыңда ам чээрби хонук эрткенде, истекчилер келгеш, өөрлериңни айтырган сураглыг болду. 9 хонганда Көдээ Совет даргазы биске, ол уруглар, оолдарны, кол кижилерни келдирткен, сээң ийи эштериң өскээр чоруй барган болдулар. Оон база-ла огулут чүве үнмээн.

Сен бажыңче бооладыпканыңның эртенинде милицияның оралакчы даргазынга телефон дамчыштыр:

— Мен Эрестиң акызы-дыр мен. Дуңмам боду боолапы берген — деп долгаан.

— Ат, фамилияң кымыл? Кайыын долгап тур сен? — дээн. Харыы чок. Телефон данзазын каап каан.

Сени кым боолапканы ол, Эрес? Ол боону кымнар чажырыпканы ол? Ам канчаар, ужурдан эртер эвес. Сеп тонмес уйгуң удуй бердиң. Хөөржүдүп кагдывыс. Эртенинде сээң хөөрүң кырынга бижиктиг лентаны кымнар чер быдарады октагылапканы ол? Хөөрүң кырынга кымнар кырлап турду?

Эмчилер сээң бажыңның ийи талазын кескеш, окту тыппаан-дыр ийин. Ам канчаар, үүле-човулаңга таварышкан багай улустарың-на кээргенчиг-дир. Сенде чүү боор, аштаар, доңар, ыдыр, човаар деп чүве бар эвес...

Эрензен ТЕЖИТ.

ХОДЖАНЫҢ УЖУРАЛДАРЫ

ТЫПКАН КИЖИ АЛЫР

Бир катап Ходжаның элчигени чиде берген. Ол улус чыылган черлерге, бүгү-ле базаарларга чар тараткан:

— Элчигенимни тып берген кижээ ону ээртээш, чүгеннээш бээр мен.

— Ындыг чүве болза, ону тыпканының ажыы чүл? Бериптеринге чидирипкен-биле дөмей чүве ышкажыл.

— Чо-ок, ындыг эвес — деп, Ходжа соглээн. — Читкен чүвени тып алыры дээрге кижиге таалаңчыг чүве болбазыкпе.

БАГДАДЧЕ ЧАГАА БИЖИВЕС

Ходжаның бир эжи келгеш дилээн:

— Мээң чагаадан бижип берем, Багдадче чорудар мен.

— Өршээ хер, Багдад баар чайым чогул — деп, Ходжа чугаалаан.

Ынча дээш, Ходжа үнгеш чорупкан. Демги кижи элдепсинигеш, ону сүрүп чеде бергеш, айтырган:

— Чагаа бижиир дээн кижиниң Багдадче чораан херээ чүл?

Ходжа мынчаар тайылбырлаан:

— Мында кижи билбес чүү боор? Мээң холум үжүүү дыка багай, чүгле бодум номчуп билир мен. Ынчангаш бижип каан чагааны бодум барып номчуп бээр ужурлуг кижи мен.

«АНДАРЫЛГАН КИЖИ БИЛИР»

Бир катап Ходжа бажыныың крыжазындан тайгаш, андарлып кээп душкен.

Эш-өөрү чыглып келгеш, оон айтырып-тыр:

— Чүү болду, чүге чыдыр сен?

— Чүге ону айтырар силер? Кайы бирээнер крышадан андарлып турган болза, мээн байдалымны билир-дир ийин — деп, ол дүште-даа чок харыылаан-дыр.

ХОДЖА ЫЯШ ОЛУРТУП ТУР

Ходжа виноград шөлүнге чаа өзүмнер олуртуп турган.

Ону көрүп каан эжи:

— Оларың та кажан өзүп кээп, кат-чимизин бере бээр чүве, та кажан оларны чиир сен.

Ходжа мынчаар харыылаан:

— Бистер база-ла бистен мурнай чурттап чораан кижилерниң олуртуп каан ыяштарының чимизин чооглап чор ышкажыл бис. Мээң олурткан ыяштарымның чимизин база дараазында салгалдар чигей аан.

КРОССВОРД

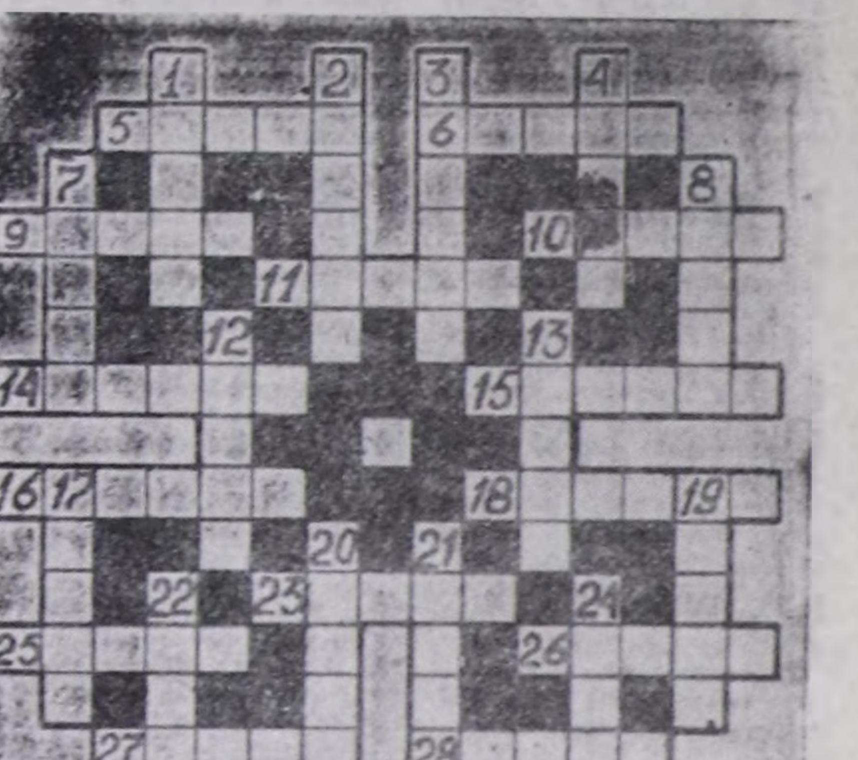

ДООРА ДУРГААР: 5. Каа-Хемниң адыры. 6. Аң чем. 9. Таңдыда, Тес-Хемде хем. 10. Тывада район төвү. 11. Шээр мал. 14. Боостаа аарыы. 15. Аңчы кижиниң эдилели, амырга. 16. Россияның составында республика найысылалы. 18. Эрзинде хем. 23. Мөңгүн-Тайгада хем. 25. ХКД кежигүннериниң бирээзиниң үндезин чурттакчызы. 26. Мал таңы. 27. Сураглыг эмчи, чогаалчы, «Адыштан чурек» деп номнуң автору. 28. Кыс кам.

УЗУН ДУРГААР: 1. Өнчүзүн. 2. Маг төлү сугар тускай хап. 3. Тыва херээжен кижиниң чаш каасталгазы. 4. Аң үңгүрү, хирээн. 7. Кыс теве. 8. Өг иштинге кижи олурар тускай чадыг, кидис. 12. Тыва төрел-бөлүк. 13. Эрги Тывага албан-дужаалдыгларның ылгавыр демдээ. 17. Кылыгаар демдээ, алгаш. 19. Каттарлыг чадан үнүш. 20. Тыва херээжен чогаалчы. 21. Сүрээдел, ындыышкын. 22. Эвер кежээ баглаар. 24. Театр уран чүүлүнүң бир хевири.

Олег СУВАКПИТ.

ТУТКУУШТААР

Шоодуг

Шынап-ла, кижи амыдыралының иштинде чүге таварышпас, чүнү көрбес, кандыг чүве дыңнавас дээр. Бо-ла чорааш, бир каш чыл мурнунда орук аайы-биле бир аалга хонуп чыткаш, көрген чүүлүмнү черле уттуп шыдавас болгаш, бо-ла сактып келир апарган мен. Ам ону өөрээм иштиңге үүже эвес чеже шыгжаар мен, ажыдып берейн. Оон маадырын мен-даа бодум тып албаан мен, болган таварылгадан тыптып келген чүве.

«Кижиниң шокары иштинде, чыланның шокары даштында» дээн. Даштындан көөрге, топтуг-томааныг, каржы-хажэгай, кыйбын-сыйбын, аас-сөстүг, черле ынчаш кандыг кижилер чок дээр. Оларның иштинде «кара сагыштыг, хан өттектиг кижилер» база чоргулаар. Мээн маадырым оларга хамааржыр кижи чүве. Оон чогум ат-сывын даа билбес мен, шолазын Туткууштаар дээр чүве. Ол мынчангаан дивес силер бе. Дем чугаалаадым чоп, «оруу аайы-биле» деп. Хем унуу-биле чоктап олурарымга, оруктуң кедээ талазында, хаваң баарында үш өг тур. Шак-те орайтай бергенин эскерип кааш, ырак черден үнгеш болгаш, аъдым-даа могай берген, ол аалга хонуп, дүн чарып азыр-дыр дээш ынаар углаптым.

Өгнүң ээлери бүдүү холзеп, аяк-тавааң чуп, улгүүргеже суккулап кааш аразында сымырашкан соонда эр ээзи олура:

— Ортаакы өгде аалчылар келген, барып көрээлинерем, эмчи — деп мынныг.

Кезек када бодаңып олура:

— Чалалгадан чажам дивес, чаглыг эъттен хоржок дивес дээн, канчап ойталаар боор — дидим.

Кадай олура:

— Ол-ла болгай, дем-не чугаала дидим чоп — дээш тура халааш, сыртыг бажындан аксын так дуглап каан көнгүл алгаш үнүптү. А бистер оон соондан ээзин эдерген хурагаан-нар дег база-ла чоруптувус...

Улустуң чугаа-соодун үнүп, сагыш-сеткилин ак-кара чок ажыдып эгелей-ле берди эвеспе. А мен чүве ыыттавас бодум, та канчаарын ол чүве ийик. База-ла хөйү-биле кады хөлбенейнип, кеэээржик-биле кады калбанайнып-ла олур мен ве. Ол аразында үстүкү өгнүң ыды чиртиледи берди. Аът дааваны дагжаан соонда херээжен кижи ыр-шоору-биле-ле келди эвеспе.

Аъттың черле мунмайн канчаар,
Холун дужап каттан эвес.
Араганы ишпейн канчаар,
Хоран холуп каттан эвес.

Улузумнуң шимээни чидип, бот-боттарын иткилежип, аразында сымыраншыр даа:

— Туткууштаар ышкажыл.

— Мында ам чүге тоялп келгени ол?

— Ам чүзүн-кандыызын туткууштаар дээни ол, хугбай конгушкунуун...

— Авыяастап ырлаан-шоорлаан.

Эжиң хылыртл дээн соонда кижи ортуузу чеде берген, арган, кара херээжен кижи каткы-иткизи-биле кире халып келгеш:

— Экии, эрлер, амыр-ла, кадайлар!

Араганың ажыг доңу
Аксынарда кыланайнып,
Аваңарның аа-ла суду
Хөрээнерде хөлбеңейнип —

деп ырлагылааш, мээң адаамга хөлбеш кылдыр олурупту.

Мени эскерип кааш:

— Сайыттың чаңында саадаптым бе, дарганың чаңында дазайтыптым бе? — дээш, менче шыгаай көрүп алган олур.

— Кайызы-даа эвес, эмчи кижи-дир — деп, баштай кирген өөнүң херээжен ээзи мени мурнай харыылай каапты.

— Дадаайым ай, дадаайым даадым че, эмчи, мен-даа бот-борзуң кадай боор мен. Ишкенде ижер, иштенгенде, бүдүрер — дээш, куткан дашканы ток кылдыр пактай каапкаш:

«Иштинерин, иштинмезин
Иштим билзин, хөңнүм
билзин.
Иштенирин, иштенмезин
Ие кызы боду билзин —

деп ырлагылааш, улустуң берген улуг арылдыр-арылдыр улай-улай пактагылапты.

Чонаада-ла каткы-иткилиг, чугаа-соотуг олурган улузум, ол кадай келген соонда, аксын теве тепкен чүве дег, ылым-чылым-на бардылар. Чүвениң ужуруң билип чадап, мен база-ла ааыйн тынпайн, ыыт чок олур мен. Келген кадайның ээрини дендеп, үен-даян сөстер чулчуруп, ол-бо дигилеп олура, чоорту-ла чыышкын баарынче ийлентеш, шимээн чок барды. Ам-на хазын бистиң чугаа-соодувус үнүп, база-ла аар-саар чүве хөөрежип, чүү-даа болбаан ышкаш, ийи-бир дугураанзап каап олур бис.

Элээн болганда чыышкын баарында чыттан хадайывыс улаарап, чугаалаптынып-ла ынды, а бистер база катап ыыт чок дыңнап олуруптувус.

— Көгүштенер, эшпилер, дазаннашаар, эрлер! Оон башка силерни караанар кылайтыр-ла тазартыр часкапкаш баар мен. Калдаараан. Хаяды. Холда билзиниң часкапканым билир сен бе, а сен Доржу орта олур, оон башка база катап акшаң хавын каптаптар мен, а сен, Серенмаа, менче ам чүве чугаалаар болзуңза, ыдым кежип дедир кедиптер мен, аптараң иштин үптеп-тонап каалтар мен. Кайгал кадай кызын канчаар силер, туттурбас, алдырбас, алган-чиген атка кирбес бодум-дур мен, көгүшпенер, ол-ла, кадай кызын канчаар силер, кагар-согар эртенер бар эвес. А сен, Хажытпаа, калчаарава, торгу-маңның доозазын арылдырыптар мен, баскан изиң тыппас-даа сен, туткан холуң көрбес-даа сен! Билдиң бе, хорту! Дарга-даа бол, сайыт-даа бол, холда шагың база хойлаптар мен. Ынай чыт, эр, хорлуг чүве сен бе, хойгарыптайн бе, а? Кадай уруу шыдай-дыр!

Чүвениң ужуруң чоорту билип, хейде-ле эгенип, чүнү-даа канчаар аайын тыппайн, ыыт чок олур мен, улузум база-ла аксын теве тепкен чүве дег, шимээн бардылар. Оон келзен болгаш, келген өөвүстүң херээжен ээзи өдечара чугаалай-дыр:

— Олче сагыш салбаңар, эмчи. Үстүү аалдан келген кадай-дыр, бот-борзуң кижи дийин. Хөй улус чыылган, арага-дары иштиң черлерни дүмчүү чыттыг чүве дег, черле эндевес, караа аларанайнып, хылы хырбаңайнып, аксы чарбаңайнып бо-ла чедип, чонун човадыр, хайгы хөлзедир, карак чивеш аразында эт-севин, акша-көпеезин, чүү дээр чүвел, холунга туттунганна чүвезин арылдырыпкаш баар, кажар-оптуг, кара сагыштыг кадай-дыр ийин. Ынчангаш артында Туткууштаар деп атка киргеш, алганын алдым дивес, чигенин чидим дивес, чилби-часыг чиримчи кадай дийин. Аксы-дылы дээрге мырынай оо хоран, чашпаазы чавана-ла, арны каттырып орза-даа, артында оорланып, чимзенип олурар.

Ол аразында өгнүң эр ээзи кадайын үзе кире берди:

— Че-че, болзун. Ону мынча дыка коптарган чоор сен. Кажан-бир шагда ада долуп, хырны чарлы бээр оң, көре бээр бис. Оорнуң оруу мунгаш чоор. Ам безин улаарапдембээрен чытканын көрбес сен бе? Бак сагыш башка халдаар, чоннуң каргыжындан, оларның аксындан хинчектенип, бак өлүмден өлүр оң...

Хенертен ыттар ээрип, өгнүң ээзиниң чугаазын үзе кире берди. Улус база катап ыыт чок бардылар. Кижи-ле бүрүзү бодунуң иштики бодалы-биле, чажыдын ам-даа ажытпайн, артып калдылар. Чүгле Туткууштаар кадай дүште-даа чок хазрыктап, чычырадыр чылганып, эрин дербеңейнип, хывыланып чыдыр, чоннуң каргыжы чедип, оор чорукун хоразы — өлүм багының хинчээниң озу өртендир чип эгелей берген ол-за боор. Таваа долуп деп чүве ол дийн.

Ачы-дуза телемарафонунга

БУРУНГУЛАРЫВЫСТАН УЖУКТАЛГАН

Угаан-медерелдивис бурунгуларывыстан ужукталган, уран-чечен мергеннивис чонувустан ужукталган, сиинниккен. Бо одуруглар ханы утказыг.

Ыдыктыгларның ыдыктыы Буянныгларның буянныы, Дээди сүлде, Сүрлүглерниң сүрлүү, Күштүглерниң күштүү, Угаан мергенниглерниң дээдизи, Эртемниң эртинези, чырык өртемчейде Диңмиг Бурганывыс Чырыткылыг XIV Далай-Лама тывызык оран — Тывага чылыг чымчак изин базып, ис үнаргуп. Будда-Бурган Башкының буянныг, буруң өөредиин оттуруп. Тываның чонун утааланып, шажын эртемниң өге билиглерин, күштүг судурларның дээжизи — сүзүглелдериң мөргүлге сагыш-сеткилдерин арыглап сиңиирген.

Бурунгуларывыстың шажын-чүдүлге хүндүткелин, чаагай чаңчылдарын эгидери — үениң сүдалы — бистиң чүректеривисте, ханывыста Чырыткылыг XIV Далай-Ламаның мөңге адын-биле холбажып, күштүг-биле сол эгелээн. Ол онзагай, дециелге чок бедик үүле сарыг-шажынның XVII дугаар 60 чылдарының 1 дугаар оң пайги чылының Сут Мечи чылының сарыг Мечи айының, сарыг Ыттын 22-ниң хүнүнде эгезин салган.

Ол делегей утказыг болуушкунуң соон дарый, назылап кырганнарның буян-кежиктиг чылынга тураскаадып, ачы-буянныг көрүлде-деткимче шимчээшкинни (телемарофонну) бистиң республикага эртирип турары кайгамчык. Чаагай ол шимчээшкинни аныяктарның каттыжышкынының деткип турарынга, кижи ортузу хире назыдай берген мээң бежин сеткилим өйдүгүп кээрдир. Эки үе эгип орарының база бир демдээ-дир деп бодадым.

Авамның (ам 65 харлыг ажып турар) авазының авазы чонук шуеэтанчы кырган-авам 90 ажыг харлыында. 1950 чылдарны соолзуреди, аарыг-аржык-даа көрбейн, мочээн. Ынчан бичии кижи хөнгүр, ак баштыг кырган-аваммны кончуг сонуургап дыңнаар мен. Бурунгуунуң буянныг сөстерин херек-чүрээмде ам-даа шыгжап, ажыл-үүлеге ажыглаарым бодап чоруур мен. Бай-Кадай деп чонга шолалыг кырган-аваммның өстүрген малының уланчызын мээң улуг назылыг даайларым, авам кужур ам-даа малдап, дөзүн, бажын, ыдыын үспейн чоруурлар.

Бай-Кадай кырган-аваммның уруу кырган-авам хөй ажы-төлдүг бооп, база-ла малын өстүрүп, Бай-Кадай деп шолалыг чораш, 1981 чылда чайын хүн туттурар хүн 86 хар ажып чораан, хенертен мөчээн. Чаш назыным кырган-авам, кырган-ачам кижизидилгезинге эрткен. Оларның чагыглары чажыдым боор артып чоруур. Бо назыда азырал амытаннардан эгелээш, дириг амытаннарның амызынга чедип көрбээн мен. Ол мензэ шажын ажылынга улуг идиг болган. Мээң улуг өгбелерим аалдарынга бо-ла лама, хамнарны чалаар турган. Чолдак-Хелин деп шавыраачы башкының эки сактыр мен. Кошпестиң эмнээр-домнаар Херел-Хелинниң (чоп ол эмчи-ламаның өөндеи үзүлбес турган) буянын утпайн чоруур мен. Көк-Баштыг (шолазы) деп улуг хам күжүр аваның аарыының сегидер чүгүн алгап, сүзүглеп айыткаан.

Төрээн ачамның угу бурунгуларым үжүк-бижиктиг, моол дылга номчуп, бижип чораннар. Чадаана хүрээзинге өөредилге эртип турган Мунзуктуң (Ондар Илгин оглу) сактыышкыннары — мензэ улуг өөредиг.

Мурнуку ажылым айы-биле даргам чораан Тамара Чаш-ооловна Норбуга, (амгы үеде күш-ажылдың болгаш дайынның хоочуннарының ниитилелиниң даргазы) улуг назылыглар хүну-биле чылыг, чымчак сөстерни сөглексээн ийик мен. Ажылды углап, билиглиг башкарарынга, кижилериниң ажыл-мергежилин (эң ылангыя аныяк улустуң) үнелеп билиринге, оон ёзулуг дагдыныкчы ажылынга чоргаарланыр мен.

Чамдык улуг назылыг хоочуннарывыстың дарга-бошкаларының аайынга кирип, чашпаалап, эренгейлеп, ол үениң ёзузуң эдертип, (чоннуң амыдыралын билбейн), дедир сургаал кылырынга таарзынмайн чордум. Чаңгыс-ла чижек. 1984 чыл. Күс. Шөлээге малчын авам, ачам аалынга турган мен. Хөй эртежик ангыска топтур оътташ, дүъш үезинде өдекке девээлеп келген. Ол үеде ийи чиик машина доллур совхозтуң даргалары келди. Партком секретарындан эгелээш (аныяк дарга, мээң бичии уракcымаар даайым кижи, эң-не хүртенчиг боор турган, даргазып), совхоз директорунуң түр када орнунга ажылдап турган улуг зоотехник, улуг мал эмчизи, салбыр эргелекчизи (шаанда колхоз даргазы чораан, ол совхозтуң хоочуну деп санадып турган дарга), суму чериниң секретары (мээң чаавам, чоптуу кончуг угаадыг кылган) база оон-даа өске улуг-биче даргалар өгге сымарлажып кирдилер. Чугаа-даа, айтырыг-даа чарын болган. Хууда мал бажы кызырар доктаал үнгенде, 20 хире шээр малды шыырактап турган, садып дужааган турда-ла, ам-даа дужааңар деп хүртеп, албадап келген даргалар болган. Анаа улуг маргылдаа үнген. Мал дээрге өзектиг, дөстүг, баштыг, ыдыктыг боорун даргаларга сөглеп, харын-даа шыырактап турган малдың хөй кезиин саттынганың чугаалап, Ак хемниң сураглыг малчыны Самдар-Кожайның мал ажылынга, азыралынга үлегер сагындырдым. «Бо кижи бисти «кулачество» кылып турар даргалар деп тур», чазанка удур ажыл чорудар сеткилдиг кижи-дир деп, салбыр эргелекчизи хоочун даргавыс менче элээн-не изигледи.

Малчын улузумга малынар өзээнге дегбенер деп чагааш, Тывавыстың ыхчаңгы Сайыттар Чөвүлелиниң даргазы турган Серяковка ол дугайты чагаа чоруткан мен. Харыызы бо хүнге чедир чок.

Мен бот-хуумда ажылдерээмге арга-дуржулганы бурунгуларывыстың арга-мергежилин ажыглаарын кызыдар мен. Ол арга-дуржулганы үениң байдалынга, чоннуң ниити санал-бодалынга дүүштүрерингe сундум бар.

Бурунгуларывыстың усдарганың, уран-шеверин, чечен-мергенин, өске-даа кайгамчык төрүмел мергежилгелерин чүгле бистиң хоочуннарывыс биске камныы-биле дамчыдып берип болур. Бүгүле дециелдерниң дарга-бошка, удуртукчуларның оларга кичээнгейн болгаш дыңнангыры херек. Улуг аалчы-даа хүлээп аарда, иштики ажылдар-даа шиитпирлеп аарда, Саянсыыннарының артынче көөрүн шеглээр болза ужурлуг боор.

Эртнее 60-70 чылдарның иштинде салгалдан салгалче чаагай бүгү-ле харылзаалары үзүглеп турган. Ол харылзааларны тудуштурарының эки үези келгени бо. Ынчангаш өргүн чоңдан бүгүле хоочуннарывысты бүгү талазы-биле деткип, бурунгаар шимчээшкинче улуг идигни бээрин сүзүглеп, хоочуннарывыска чаагай кадыкшылды, ам-даа узун назынны күзеп артым.

Бодумнуң таламдан, өг-бүлем өмүнээзинден хоочуннар ниитилелиниң хоомай эвес сан-хөө түңү кезээ мөңгеде хөренгизи үзүлбезин, шактан шакче, хүнден хүнче саарлып-сайгарлып, төгжүп турзун дээш, угаан-медерелим-биле чедип алган үнези бичии-даа бол, 365 хире акшаны сөңнээр мен.

Бир эвес бо чүүлүм чырыкче үнүп, чонга чеде берип, мензэ санаттынар акша аймаа туруп келзе, эвээш-биче-даа болза, хоочуннар ниитилелиниң агар санынче шилчидерин диледим.

Николай КУУЛАР.
Сарыг-шажын ажылдакчызы.

КЫРГАННАР КАЖАН-ДАА, КАЯ-ДАА ХҮНДҮЛҮГ

(Төнчүзү. Эгези 1-ги арында).

Тыва Республиканың Чазааның Даргазының социал-политика талазы-биле оралакчызы Биче-оол Сундуевич Шырап Чазактың, Президент Ш. Д. Ооржактың мурнундан телемарафоннуң киржикчилеринге, Тываның бүгү чонунга, Тывада аалдап келген Кыргызстанның төлээлеринге байыр чедирип, делгеренгей чүве чугаалааш, Президентиниң даасканы ёзугаар Тыва Республиканың Чазааның мурнундан 50 муң рубльди кырганнар фондузунга берген. Тываның күрүне филармониязының артистери Кара-оол Доржу биле Салбакай Чигжит «Тураң-биле чурттап-ла чор» деп ырыны дыңнаксанчыг күүсеткеннер. Олар ырлап доозуптарга, Тыва Төпкооптуң даргазы Хонук-оол Монгуш телемарафоннуң киржикчилеринге байыр чедирип, чүве чугаалааш, 50 муң рубльди шилчидип бээрин дыңнаткан. Ол ышкаш «Тыва кредит» банкының төлээзи 100 муң рубльдиң чегин бээрин аазаан. Оон соонда Чаа-Хөл районундан келген өг-бүле, бот-тывынгыр циркчилер телемарафоннуң киржикчилеринге солун оюннарын бараалгатканнар.

Телемарафоннуң адресинге районнардан болгаш Кызыл хоорайның албан черлеринден, организациялардан бүдүрүлгелерден, спонсор болган коллективтерден, биржалардан телеграммалар келгилээн. Олар боттарының шыдаар шаа-биле хөй түңнүг акшаларны шилчиткенин дыңнатпышаан, телемарафоннуң киржикчилеринге байыр чедирген. Республиканың башкылар билиин бедидер институдунуң директору Михаил Борбай-оол 5 муң, республиканың суй белек, чоннуң уран кылыглар бүдүрүлгезиниң мурнундан Александр Дембирел 12 муң, Тываның социал камгалал фондузунуң өмүнээзинден Март-оол Монгуш 50 муң рубльди кырганнар фондузунче шилчиткенин чыылганнарга дыңнатканнар. Ооң соонда Тыва Республиканың алдарлыг артизи, Тываның күрүне шаңналының лауреады Ширин-оол Хертек үнүп келгеш, Бай-Тайганың салым-чаанныг кижилеринге тураскааткан шүлүүн чыылганнарга номчуп берген. Кызыл районнуң бот-тывынгыр артистери телемарафоннуң киржикчилеринге йөрээлдер-биле байыр чедиргеш, хомустаң улустуң кожаа ырызын чедиишкинниг күүсеткеш, культура ажылдакчыларының мурнундан 5 муң рубльди кырганнар фондузунче шилчиткенин дыңнаткан.

Тыва Республиканың улус депутаттарының Кызыл хоорай чагырганының даргазы Зоя Назытыевна Сат сценаже хоорайның хүндүлүг хамаатылары, күш-ажылдың, партия, күрүне ажылының хоочуннары Анчыммаа Хертекти, Байкара Долчаанмааны, эки турачы Алексей Ак-оолду, сураглыг чолаачы Хунажык Ондарны чалаан болгаш оларга тус-тусту өртектиг белектерин тывыскан. Хоочуннарга «Аян» ансамбльдиң артизи Ульяна Ондар ыры-биле байыр туткан. Тыва Республиканың кадык камгалал министриниң оралакчызы Александр Тулуш республиканың эмчилери кады кошкаан кырганнарже улуг кичээнгейни салып, оларга бүгү тала-биле дузалап турарын чугаалааш, кырганнар фондузунче 175 муң ажыг рубльди шилчидерин аазаан. Ол ышкаш Ээрбек суурнуң бир кудумчузунуң чурттакчыларындан телеграмма-чагаа база келген. Олар телемарафоннуң киржикчилеринге байыр чедирбишаан, 380 рубльди шилчиткенин дыңнаткан. Тываның сураглыг композиторларының бирээзи, амгы үеде пенсиялап турар Ростислав Кенденбиль ам-даа чогаал ажылындан салдынмайн, чаа-чаа хөгжүм чогаалдарын кылып турарын чугаалааш, белек кылдыр аар өртектиг чоорганны алган. Кажан-даа калы ырлан чоруур, тыва театрының хоочуннары Хүргүлек Конгар биле Екатерина Кенденбиль «Сылдыстыгда» деп ырыны уяранчыг күүседип, оон-биле телемарафоннуң киржикчилеринге байыр чедирген. Амгы үеде Кызылдың педагогика институдунда дузалап, ажылдап турар үш норвег башкылар база марафонга киржип келгеш, оон киржикчилеринге байыр чедирген. Оларга республиканың хоочуннар чөвүлелиниң даргазы Т. Ч. Норбу тыва чурукчуларының чураан чуруун белекке тывыскан.

Кажан оон-моон чоруткан акшаларның түңүн чыылган чонга дыңнадып турар үеде Тываның улустуң чогаалчызы Кызыл-Эник Кудажы, сураглыг чурукчузу Георгий Суздальцев, орус хүрээниң ламазы ада Алексей болгаш өскелер-даа улуг назылыгаар дугайында чылыг, чымчак сөстерни чугаалаан, эки күзээшкиннерин чедирген. Ол ышкаш тыва театрының хоочуннары —РСФСР-ниң болгаш Тыва АССР-ниң улустуң артистери Кара-кыс, Максим Мунзуктарның, Тыва АССР-ниң алдарлыг артизи Мария Рамазановааның, РСФСР-ниң алдарлыг артизи Николай Өлзей-оолдуң, артистер Титов Саначтың, Сергей Сокольниковтуң, Солун-оол Соржунуң; «Тыва», «Эртинелиг Тыва» ансамбльдериниң, «Чалыы назын» цирк бөлүүнүң, уругларның «Өөрүшкү» ансамблиниң күүселделери, хөгжүм-шии театрының шиилерден үзүндүлериң марафоннуң бүгү киржикчилери улуг сонуургал-биле көрген болгаш оларга өөрүп четтиргенин илередип турганнар.

Улуг назылыгларга тураскааткан телемарафон үезинде акцион болгаш лотерея ойнаашкынны база болган. Ол ышкаш «Волга, Волга» деп уран-чечен кинофильмден үзүндүнү база көргүскен. Телемарафоннуң киржикчилери мага хандыр дыштанып, ажы-төлүнүң уран талантызын улуг сонуургал, магадал-биле көөр аас-кежиктиг болганнар. Кырганнарның ол улуг чыыжынга комбинаттар, фирмалар, кооперативтер, садыг организациялары, бүдүрүлгелер, ассоциациялар, министерстволар дуза кылдыр хөй түңнүг акша-төгерикти шилчидип турган.

Барык-ла дүнекиниң 12 шакта доозулган телемарафонну түннеп тура, республиканың хоочуннар чөвүлелиниң даргазы Тамара Чаш-ооловна Норбу чугаазын мынчаар дооскан:

— Улуг назылыг кырганнарга, пенсионерлерге, инвалидтерге, аарыг-аржык кижилерге тураскааткан телемарафон чедимчелиг, организастыг, хөй киржикчилиг эрткен деп санап болур. Анаа киржип келген бүгү кижилерге өөрүп четтиргенивисти илередип тур бис. Ол ышкаш телемарафонну организастап эрттирерингe улуг үлүг-хуузун киирген, Тываның улус депутады, Тыва телекомпаниязының директору Анатолий Сергеевич Серенге база өөрүп четтиргенивисти илередип тур бис. Баштайгы санаашкыннар-биле алырга, бо телемарафонга бир миллион чыгыы акша кирген хире. Ол дугайын тускай дыңнадыр бис. Байырлыг, менди-чаагай!

Төрүттүнген хүнүңер-биле!

Бистиң хүндүлүг, ынак ававыс Сыгыр Байкараевна Дуванова бөгүн, октябрь 3-те 50 харлап турар. Ол Терлиг-Хая суурда чурттап, ажылдап чоруур. Ававыс улус чонунга хүндүткелдиг, ажы-төлү бистерни эки кижилер кылдыр өстүрүп, бут кырынга тургузуп каан.

Ынак ававыска төрүттүнген хүнүн таварыштыр байыр чедирип, кан дег кадыкшылды, аас-кежикти, улуг-улуг чедиишкинни чүрээвистиң ханызындан күзедивис.

Кенни Руслана, оглу Дмитрий база уругларының уруглары Азиймаа, Тоня Дыбаажыктар.

Байыр чедирип тур бис!

Тандыда Кочетово ортумак школазының хоочун башкызы, бистиң ынак ававыс Кара-кыс Назын-ооловна Монгушка, кырган-ачавыс база школаның хоочун башкызы, ам хүндүлүг дыштанылгада Владимир Каттыраровоич Назын-оолга, Кур-Чер ортумак школазында күүйүвүс Ханды Чанчыковна база даайывыс Кара-оол Назын-оолович Кууларларга, Кызылдың № 9 школазында чаававыс Зоя Өөлетовна Монгушка Башкылар хүнүн таварыштыр байыр чедирбишаан, кан дег кадыкшылды, ажыл-ижинге бедик-чаагай чедиишкинни сеткиливис ханызындан күзедивис.

Татьяна ДАГБЫШ.

Кызыл хоорай.

ЧАРЛАЛДАР БЮРОЗУ

ХЕЖЭЭКИ КУРСТАР

«Аныяк» деп өөредилге-бүдүрүлгелиг шенелде каттыжышкыны 1992 чылдың октябрь 1-де дараазында кежээки курстарның эгелээрин чарлап тур:
— кештен кыжкы бөрттер даараарының талазы-биле мастер;
— уран-шевер даарааның болгаш ришелье талазы-биле мастер;
— III разрядтың поварларының мергежилин бедидериниң курстары;
— хеп быжыкчызы (ийи айлыг курстар)

Кыска хуусаа дургузунда чаа мергежил чедип ап болур силер.

Силерниң акша-хөреңги талазы-биле чедимчелиг болурунарга болгаш оруга кирип алырынарга оон дузалаары чугаажок!

Билдилиьс айтырыглар бар болза, дараазында адресче кээп болур: Кызыл хоорай, Кочетов кудумчузу, 51. Бизнес-төптүң директорунга. Тел. 3-50-85.

ЧОЛААЧЫ БОЛУКСАЗЫНЗА

«Тыва автотранстыы» өөредилге-курстар комбинадының Чадаанада салбыры «ВС» категорияның чолаачыларын белеткээр дүштеки болгаш кежээки курстарга дыңнакчылар хүлээп алырын уламчылап турар.

Өөредилгениң эгелээр үези —1992 чылдың сентябрь 28.
Адрес: Чадаана хоорай, Тиилелге кудумчузу, 95 «А».

Эки харылзаалыг болуксазыңза

БҮГҮ КҮРҮНЕ БОЛГАШ КООПЕРАТИВ БҮДҮРҮЛГЕЛЕРИНИҢ, ОРГАНИЗАЦИЯЛАРЫНЫҢ, КОММЕРЦИЯ БОЛГАШ САҢ-ХӨӨ ТУРГУЗУГЛАРЫНЫҢ УДУРТУКЧУЛАРЫНЫҢ КИЧЭЭНГЕЙИНГЕ!

«Искра» деп адаан чаа автоматтыг телефон системазы Кызыл хоорайда ажыглалда кирген. Ол системаны ажыглап, бүгү республикаларның найысылалдары-биле, крайлар, областар төптери-биле, Россияның, а ол ышкаш ХКД-ның улуг-улуг хоорайлары-биле шаптараазын чок, дүрген харылзажып болур.

«Искра» системаның дүрген, чүгле оларга хөрдүнген харылзаазын ол системаның абонентилери кылдыр күзээн көрдүнгеннер, хөй эвес саныг абонентилер ажыглаар аргалыг.

Системаны:
— хоорайлар аразында телефон харылзаазынга;
— чоошку келир үеде — делегейниң телефон харылзаазынга;
— станция иштинге абонентилерниң харылзаазынга;
— сан-медээлерни дамчыдарынга:
— факсимиле (телефакс) харылзаазынга ажыглап болур.

Россияның болгаш ХКД чурттарының «Искра» системада абонентилериниң телефон дептери (справочниги) республикада харылзааның болгаш информатиканың күрүне бүдүрүлгезинде бар.

«Искра» системага кирер абонентилерниң саны Кызыл хоорайда хөй эвес, харын-даа эвээш, ынчангаш ынаар киртип алыр дээш далажыңар!

Тодаргай тайылбырларны алыры-биле 3-25.08 телефоннарже долгап болур.

Айтырыңар—харыылап берээли

Кызырак-караа

Айтырыг: бо катты шоолут ажыы чок дээр-дир. Чүге ындыгыл?

Харыы: кызырак-караа дүрген быжыычал, эм шынарлыг эки кат. Ооң кадында чигир 11 хуу чедип турар. Органиктиг кислоталар 17 хуу. Оларның арасында яблок, лимон болгаш янтарь кислотазы 10 хире хуу, пектин бүдүмелдери барык 0.9 хуу бар болуп турар.

Кызырак-караа кадында чигир фруктоза, глюкоза хевиринде эң хөй боорга, оон чигирзиг сортув «соңгу виноград» деп адап турары таварылга эвес. Оон кадында С, B_1, Р деп витаминнер болгаш каротин база бар. Ол ышкаш ук катта фосфор, демир, калий, чес дустары кончуг элбек.

Кызырак-караа эм шынарлыг кат болганда, ону бүдүмелдер солчудазы баксыраанда, семирнир аарыг тывылганда чемге ажыглаарга, хөлчок ажыктыг. Оон ангыда кызырак-караа сидик болгаш сарыг ылгалдыраарынга чыка дузалаар.

Калий дустары болгаш ногаа

Айтырыг: кандыг ногаада калий дустары хөвүл?

Харыы: тыквада, томаттарда, картофельде, свёклада, капустада, чеснокта, ногаан петрушкада, кара инек-карааада, персиктерде, абрикостарда, кизильде, виноградта, бананнарда, вишняда, ылангыя кургаг фруктуларда калий дустары кончуг элбек: курага, үзүмде, финиктерде, кара сливада, инжирде база ол ышкаш ыт-кадында.

Свёкланы, оон хандызын оол кылган квасты хүнде 300 мл чедир 1-2 катап ижип турар болза, кижиниң кадыкшылынга дыка дузалаар. Свёкла минералдыг бүдүмелдер-биле болгаш микроэлементилер-биле байлак болгаш чүрек-дамыр аарыгларынга, хан базыышкыны улгадыр, демир солчулгазы үрелгениниден хан четпестээр аарыгларга удур дыка дузалыг.

Чеснокта калий дустары дыка элбек (260 мкг), демир (1500 мкг), цинк (1025 мкг), чес (130 мкг). Чеснок чаагай амданныг болгаш чыттыг ногаа болганда ону эъттен, балык эъдинден кылган чемнерге амдан киирерде болгаш салаттарга ону ажыглап болур.

Огурец

Айтырыг: диабеттиг кижилерге эндокринолог эмчи огурец чиирин сүмелеп турар. Колдуу суглан тургустунган ногаа ол аарыгга чүзү-биле дузалыгыл?

Харыы: огурец — эң шыгтеренгей ногаа культуразы. Шынап-ла, оон составының 97 хуузун суг тургузуп турар. Ынчалза-даа огурецте амданныг клетчаткалар, азоттуг, азот чок бүдүмелдерниң эвээш хуузу, аскорбин кислотазы, В витамин, каротин бар. Огурец калий дустары-биле база хөлчок байлак — 100 грамм огурецте калий дустары 148 мг чеде бээр.

Огурецтиң чараш өңү болгаш даштыкы хевири, чаагай амданы болгаш чыды кижиниң чемге хөөнүн көдүрер. Чем хайылдырар бестерниң ажылын экижидер. Ылангыя белохтарның, үстерниң, минералдыг дустарының дүрген хайылырынга идиг бээр.

Чоон шөйүндүге дегдириишкин болган таварылгада огурецтен кылган 100 грамм пюрени куду олуртурунга дузалазын дээш аш ижинге чиир оон эмчилер сүмелеп турар. Составында калий бар болганда, огурец хем хайылдырып, сидик ылгап үнзүрерин дыка дүргедедир. Ынчангаш ону чамдыкта «ортаа куржагның арбузу» деп-даа адап турар.

Диабеттиг кижилерге эндокринолог эмчиниң огурец сүмелеп турары ынчангаш бадыткалдыг-дыр.

Баш дүгүнде болчум чок

Айтырыг: чамдык аныяк кижилерниң бажының дүгүнүң эрте көгере бээриниң чылдагааны чүдел?

Харыы: 35-40 хар ажа дүжүп чорда, баш дүгүнүң көгере бээриниң чылдагаанын организмде меланоциттер ажылының кудулааны-биле кырып олурарының демдээ кылдыр санап турар.

А баш дүгүнүң элээтен көгере бээриниң чылдагааны янзы-бүрү. Ол ада-өбе салгаан демдек болуп болур. Колдуунда-ла нерв системазының ажылындан кончуг хамаарылгалыг болур. Чижээлээрге, хенертен аар ажыл-шүжүгге таварышкаш, нервизи дыка сулараан, хөй сагыш-бодалга алыскан кижиниң бажының дүгү кыска үеде-ле көгере берип болур. Чамдык таварылгада баш дүгүнүң эрте көгере бээриниң чылдагааны — организмде хан эргилдезиниң ажылы ескерлип, хан эвээжээр аарыг, организмге эндокринниг өскерилгелер тывылганындан, боостаа бестериниң ажылы бедээнинден болу берип болур. Баш дүгүнүң өңү чидер болгаш чигир аарыглыг кижилерниң бажының дүгү аныяанда-ла көгерип каар.

Кижиниң организминге витаминнер дециежилгези үрелгенде база ынчап барып болур. Чамдык кеш аарыглары баш дүгүнүң шуптузун эвес, кезек-кезек кезиин база агарып болур. Ол ышкаш кижиге аар эртен чамдык халдавырлыг аарыглар соонда база баш дүгү агарып болур.

Баш дүгүнүң көгерерин доктаадып, өөжүмнадып болур арга бар бе? Баш дүгүн хүн херелиниден, далай суундан камгалаар болза эки. Ылангыя чайгы изиг хүнде бөрт, аржыыл чок чорук, далайга иштип турган үеде баш дүгүнүң көгерери дүргеде болур. Эң кол сагыза чогуур чүүл — нерв системазын, ниити организмни быжыктырар, үйгүну чедир удуур, шын чемнениир, хан-дамыр, шыңганнар дадыктырар мергежилгелер кылыр болза эки.

Бодунуң бажының төрүмелинден өңүн дедир эгидип алтар арга кижиде чок чүве болганда, баш дүгүн чүгле будуп ап болур-дур.

Чамдык кижилерге көк баш дүгү дыка таарзжыр, хевирин улам аян киирип турар болганда, баш дүгүн будуп-даа турган ажыы чок. Бир эвес олар хөй эвес болза, чамдык көк дүктерин чула тыртып каапты болур. А бир эвес көгере берген баш дүгүн будуур дээр болза, ону чүгле доктаамал чорудар болза таарзжыр.

Үнүштен кылган будуктар кижиге эвээш хоралыг — хна, басма, ромашка хандызы, согуна карты, ногаан грек тоорук хавы... Хна биле басманың дузазы-биле чырык хүрен өңден шуут кара өңнү ап болур. Ромашка хандызы-биле согуна картының хандызын алдынналзак, чырык хүрен, хүлер өңнүг кылдыр будуп ап болур. Ол ышкаш баш дүгүнге тускай «Ирида» деп сывыканы ажыглап болур.

«МГ», № 57, 67.

ДИИС ООЛДАРЫ

Кээргел чок, каржы кижилер кайын тыптып кээп турарыл? Мен болзаарымга, маңаа улуг улустуң салдары эвээш эвес. Чоокта чаа бир дыштаныр хүнде уругларым-биле дача бар чорувуста, мурнувуска бир машина турупту. Хөрээжен кижи машина иштинден бир-ле песте ораап каан чүвени орук кыдыынче октап каапты. Машина иштинден бичии оглу үне халаан. Оглун кадай дедир ийер-даа, коннуур-даа. Оол авазындаа күш четтирер арга чок, ыглаан-сыктаан, ийи нешки тутчур чыгы. Беш хире харлыг оолдуң күштүг-даа кончут, авазынга алзыр-даа ужур чок. Ол машина иштиндеи үне халып келгеш, авазының октапканы ораап каан безин чежиптерге көөртүске, чаа төрээн караа безин ажыттынмаан диис оолдары болду. «Мээн диисчейлерим-дир, маңаа каггайн кор, авай» деп оол чаннып, диисчейлерин бөле хаара куспактааш, хөрээнге чышшыр тутту. Оолдуң безин «сени ашкарыр-чемгерер безин ажышын тыппайн тургаш, боорлары канчап чемгерер боор» деп чорүй, оолдуң диисчейлерин бо ыдаада чорже хам-хайыра чок октапкаш, оолду күш-биле машинаже киир тургаш чорупту. «Кайгыз кончуг кээргел чок кижи боор», «Ындыг улуг диис ... боор» деп, уругларым хей-хей килереттилер. Шынап-ла, ол бичии оол оон соонда каржы эвес болур деп кым чугаалап шыдаарыл? Диис оолдарын бир улгады берген эр кижи уругларымга аппарып бээр мен дээш камныы кончуг сумказынга суп алгаш чорупту...

С. МОНГУШ.

КИНО

ОКТЯБРЬ 3-ТЕ
«НАЙЫРАЛ»: «Лучшая защита» 9.00, 11.00, 13.00, 15.00, 17.00, 19.00.
«Видеозал»: «Волк джунглей» 10.00, 12.00, 14.00, 16.00, 18.00 шактарда.
«ВОСТОК»: «Двое заключенных» (2 сериялыг) 15.20, «Замок Шао-линь» 13.20, 18.20 шактарда.

ОКТЯБРЬ 4-ТЕ
«НАЙЫРАЛ»: «Лучшая защита» 9.00, 11.00, 13.00, 15.00, 17.00, 19.00.
«Видеозал»: «Волк джунглей» 10.00, 12.00, 14.00, 16.00, 18.00 шактарда.
«ВОСТОК»: «Двое заключенных» (2 сериялыг) 15.20, «Замок Шао-линь» 13.20, 18.20 шактарда.

ОКТЯБРЬ 5-ТЕ
«НАЙЫРАЛ»: «Не отстреленная музыка» 9.30, «Обида» (Индия, 2 сериялыг) 11.10, 14.20, 17.30. «Видеозал»: «Ответный удар» 10.00, 12.00, 14.00, 16.00, 18.00 шактарда.
«ВОСТОК»: «Гуру» 15.20, 18.20 шактарда.

Кызыл хоорай. Красноармейская. 100. Индекс 667000. АГАР САНЫ: «Тыва сорбан»

ТУРГУЗУКЧУЛАРЫ: Тыва Республиканың Дээди Совет болгаш Чазак. «Шын» солунуң редакция коллективи.

Кол редакторунуң оралакчызы К. К. САТ

РЕДАКЦИЯ КОЛЛЕГИЯЗЫ: Н. С. Базыр (харыысалгалыг секретарь) А. С. Дембирел (кол редакторунуң оралакчызы) В. М. Сат. К. К. Сат (кол редакторунуң оралакчызы). Н. С. Эртен.

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ:
Кол редактор — 3-43-34; келген чагаалар хүлээп алыр чер — 3-34-29; кол редакторунуң оралакчылары — 3-33-91; — 3-34-17; харыысалгалыг секретарь — 3-34-92; оралакчызы — 3-45-93.
КИЛДИСТЕР: улус депутаттарының Советтери, ниитилел-политиктиг болгаш социал айтырыглар — 3-34-19; — 3-34-98; үлетпүр — 3-34-49; 3-36-73; кодээ ажыл-агый — 3-41-10; культура болгаш улус өөредилгези — 3-39-15; хөгжүмнер болгаш спорт — 3-36-82; — 3-34-57; чагаа — 3-39-03; корректорлар — 3-41-23; үндүрүкчүлер — 2-27-41; солун келбей баргаанда — 2-32-76; бухгалтерия — 3-37-11.

Солунга парлаттынган материалдарның авторларының бодалдары редакцияның туружу-биле дүүшпейн барып болур. Айыттынган фактыларны саннарны болгаш өске-даа дыңнадыглары дээш авторлар боттары харыылаар.

Тыва Республиканың Парлалга болгаш информация яамызының «Естерствооунун типографиязы. Кызыл, Щетинкин болгаш Кравченко кудумчузу, бажың № 1.

Солун неделяда 5 катап үнер. Хемчээли 2 парлалга арнызы. Тиражы 27020 экз. Чагыг № 192.

Тувинская республиканская БИБЛИОТЕКА им. А. С. Пушкина

Республиканың ниитилел-политиктиг солуну

Солун 1925 чылдың август 31-де үнүп эгелээн

ШЫН

№ 193 (14915) 1992 чылдың октябрь 6, вторник. Солунга ат салган шагы 02.00. Чагыдар өртээ 10 коп. Садар өртээ 1 рубль.

ТЫВА-КЫРГЫС ДОРТ ХАРЫЛЗААЛАР ТУРГУСТУНГАН

Тыва Республиканың Дээди Совединиң чалалы-биле Кыргызстан Республиканың Дээди Совединиң Даргазы М. Ш. Шеримкулов баштаан Кыргызстан Республиканың Дээди Совединиң делегациязы бистиң республикага албанныг аян-чоруун кылып чораан. Оон кол сорулгазы болза парламентилер аразынга дорт харылзааларны тургузары, ийи күрүнениң кады ажылдажылгазын хөгжүдери, ылангыя экономика талазы-биле бот-боттарынга деткимче, дузаны көргүзери болур.

Тыва Республика биле Кыргызстан Республиканың Дээди Советтериниң Даргалары К. А. Бичелдей биле М. Ш. Шеримкуловтуң болгаш кыргыс делегация кежигүннериниң биле бистиң республиканың Кодээ ажыл-агый министерствозунуң, Тыва төпкооптуң удуртукчуларының аразында чугаалажыышкыннары болган. Оон түңнелинде Тыва Республика биле Кыргызстан Республиканың Дээди Советтериниң аразында кады ажылдажылга дугайында, Кыргызстан Республика биле Тыва Республиканың аразында 1993 чылда садыг-экономиктиг кады ажылдажылга дугайында чөпшээрежилгелерни ажылдап кылган.

Ол документилерге ат салыышкыны Тыва Республиканың Дээди Совединиң хуралдаар залынга октябрь 3-те болган. Тыва Республиканың Дээди Совединиң Президиум кежигүннери, Кыргызстан Республиканың Дээди Совединиң делегациязының кежигүннери анаа олурушкан.

Тыва Республиканың Дээди Совединиң Даргазы К. А. Бичелдей сөс алган. Кыргызстан Республиканың Дээди Совединиң Даргазы Медетхан Шеримкуловка Шеримкулов баштаан Кыргызстан Республиканың Дээди Совединиң делегациязы бисте албанныг аян-чоруун кылып келгени улуг болуушкун, чугаалажыышкыннарның түңнелинде парламентилер аразынга, ол ышкаш экономиктиг кады ажылдажылганы экижидериниче угланган дугуржулгалар чедип алдынган. Ол кайы-даа талага улуг ажыктыг болурун айыткан. Моон соңгаар Кыргызстан Республика-биле кады ажылдажылганы улам хөгжүдер, акы-дуңмалышкы харылзааларны быжыглаар делгем оруу ажыттынган.

— Кыргызстан Республиканың Дээди Совединиң делегациязын Тыва Республиканың ажылчы чону эргим аалчы, акы-дуңмалышкы кылдыр хүлээп ап турарынга улуу-биле четтирдивис. Тыва Республикага чүгле үш хүн болдувус. Бо кыска үениң иштинде тыва улустуң ажылижи, амыдыралы-биле чоок таныжып ап, бот-боттарывысты билип алдывыс. Бистиң келген сорулгавыстың баштайгы базымы кылдынган, бирги дажы салдынган — деп, М. Ш. Шеримкулов чугаалаан. Тыва Республиканың Дээди Совединге, ооң Даргазы Каадыр-оол Алексеевич Бичелдейге эки хүлээп алганы, чугаалажыышкыннар, дугуржулгалар, чөпшээрежилгелер чедип алганы дээш өөрүп четтиргенин илередип, моон соңгаар чедиишкинниг ажылдарын күзээн.

Кыргызстан Республика биле Тыва Республиканың Дээди Советтериниң кады ажылдажылгазының дугайында чөпшээрежилгелерге ат салыышкыны болган. Кыргыз Республиканың өмүнээзинден Кыргызстан Республиканың Дээди Совединиң Даргазы М. Ш. Шеримкулов, Тыва Республиканың өмүнээзинден Тыва Республиканың Дээди Совединиң Даргазы К. А. Бичелдей документилерге ат салгаш, ону байырлалдыг-биле солушкан.

Документилерге ат салган соонда М. Ш. Шеримкулов кыска чүве чугаалаан. Күстүң бо магалыг аяс хүнүнде чугула документилерге ат салдывыс. Ынчангаш бистиң ийи республиканың аразында дорт харылзааларны хөгжүдериниң эгези салдынган. Бистер, тывалар, кыргыстар, ада-өгбелеривистен дөргүл-төрел улус болганывыста акы-дуңма найыралывысты быжыглаар, бот-боттарывысты деткижер, дузалаар, ужурлуг бис дээрзин айыткан.

К. А. Бичелдей сөс алгаш, баштайгы документилерге ат салып, кады ажылдажылганы эгелээни улуг болуушкун, моон соңгаар ол улам калбарарын демдеглээн.

Ол-ла залга парлалга конференциязы болган. Республика солуннарының, Тываның телевидение болгаш радиодамчыдылга күрүне компаниязының журналистери анаа олурушкан.

Кыргызстан Республиканың Дээди Совединиң делегациязының баштыңы Кыргызстан Республиканың Дээди Совединиң Даргазы М. Ш. Шеримкуловтан хөй санныг айтырыгларны журналистер салган.

Делегация албанныг аян-чоруун кылып Тывага чедип келгеш, кандыг дугуржулгаларны, чөпшээрежилгелерни чедип алганын журналистер сонуурган айтырган.

Кыргызстан Республиканың Дээди Совединиң делегациязы ийи документиге ат салыр дугуржулганы чедип алган. Бирээзи парламентиниң ажыл-чорудулгазынга, өскези экономиктиг айтырыгларга хамааржыр. Ол документилерни солуннарга парлаар, ынчангаш анаа тайылбыр кылбазын ол дыннаткан. Экономиктиг харылзааларга хамаарыштыр кыска чүве чугаалаан. Кыргызстанга улуг чер шимчээшкини болганындан биче эвес каража-когаралга таварышкан, ылангыя тудуг материалдары эргежок чугула, ону моон алыр дугуржулга чедип алдынган. Кайы-даа тала аъш-чем, үлетпүр бараанларын удур-дедир солужарын дугуржуп алган. Кыргызстан Тывага кат-чимис, ногаалар аймаан бээр.

Дугуржулга, чөпшээрежилге кылган ийи тала кандаар саңажырыл, Кыргызстан хамаарышпас күрүне болганда, акша-көпеен бистиңнден аңгы болу бербес бе деп айтырыг тургустунган.

Бистиң бот-догуннааш хамаарышпас күрүне-даа болзувусса, Россия Федерациязы-биле экономиктиг харылзааларны үспезин, ону кончуг үнелээрин, моон соңгаар-даа экономиктиг харылзааларны быжыглап, калбартыр сорулгалыг ажылдап турарын чыылганнарга дыннаткан. Ындыг болганындан орус акшаны солуваазын, саңажылгаларны моон соңгаар-даа ооң-биле чорударын чугаалаан.

Самолеттан барып уткуп ап турда М. Ш. Шеримкулов кыргыс бурунгуларывыстың черинде бир дугаар келдим деп чугаалаан. Ону бадыткаптар хире ийи улустуң дылында, ажылында, амыдыралында, культуразында дөмейлежир чүүлдер эскергенин оон айтырган.

Улуг-Хем районнуң «Эйлиг-Хем» совхозка чораан, черле ниитизи-биле тыва улустуң амыдыралы, культуразы-биле танышкаш, тывалар биле кыргыстарның ажылында, амыдыралында, культуразында, дылында эвээш эвес дөмейлешкек чүүлдер барын эскергенин ол чугаалаан. Чораан совхозунда Кыргыс фамилиялыглар, адавелиглер эвээш эвес болганын сонуурган. Тывалар кыргыстарның бурунгу төрелдери, бистиң ада-өгбелеривис шаанда манаа чурттап чораан деп бузурел тургустунуп келир-дир деп, ол демдеглээн.

Парлалга конференциязынга оон өске-даа айтырыгларны салган, анаа долу болгаш чедингир харыыларны журналистер алган.

Кыргызстан Республиканың Дээди Совединиң Даргазынга аалдар болдурган дүштеки шайлалганы Тыва Республиканың Дээди Совети эрттирген.

Ол-ла хүн Кыргызстан Республиканың Дээди Совединиң делегациязы чурттунче боттарының тускай самоледу-биле ужудуп чорупкан.

Таан-оол ХЕРТЕК («Шынның» корр.)

Тыва Республиканың Дээди Совети биле Кыргызстан Республиканың Дээди Совединиң аразында кады ажылдажылга дугайында

ЧӨПШЭЭРЕЖИЛГЕ

Тыва Республиканың Дээди Совети биле Кыргызстан Республиканың Дээди Совети хоойлужудулганың дээди органнарының аразында кады ажылдажылганы улам быжыглаарының болгаш хөгжүдериниң чугулазын барымдаалавышаан, күрүнениң бот-догуннаашкын принциптеринге үндезилээш, Тыва биле Кыргызстанның аразында экономиктиг база культура харылзааларынга эрге-хоойлу баазазын тургузарынга чүткүлдүг болбушаан, дараазында чөпшээрежилгени чарып тур:

1 чүүл. Тыва Республиканың Дээди Совединиң база Кыргызстан Республиканың Дээди Совединиң төлээлери хоойлу-дүрүм чогаадып кылырының, а ол ышкаш парламентилер аразының кады ажылдажылгазының айтырыгларын чугаалажып көөр болгаш дуржулга солчуру-биле доктаамал ужуражыр.

Делегацияларны солчуруунуң тодаргай хуусаазын болгаш негелделерин эргежок чугула апарганы-биле база бот-боттары дугурушканын ёзугаар доктаадыр.

2 чүүл. Тыва Республиканың Дээди Совети биле Кыргызстан Республиканың Дээди Совединиң информастыг бюллетеньнерин, хоойлулар болгаш доктаалдар чыындыларын база парлап үндүрүп турары өске-даа чүүлдерин доктаамал солчуруун талалар хүлээнип тур.

3 чүүл. Экономика, культура, эртем болгаш өөредилге талазы-биле административ-девискээр тургузугларының, бүдүрүлгелерниң база албан черлериниң аразында дорт харылзаа-холбааларны тургузарынга дуза чедирер.

4 чүүл. Бот-бодунга ажыктыг экономиктиг политиканы чорударының база сонуургалдыг талаларга эң-не таарымчалыг байдалдарны тургузар дугайында сагыш-бодалын Тыва Республиканың Дээди Совети биле Кыргызстан Республиканың Дээди Совети бадыткап тур.

5 чүүл. Бо чөпшээрежилге аңаа ат салган хүнүнден эгелеп күштүг болур.

1992 чылдың октябрь 3-те Кызыл хоорайга тыва, кыргыс база орус дылдардан ийи хоолгалыг кылдыр бижип ат салган, сөзүглелдери шуптузу дең күштүг.

Тыва Республиканың Дээди Совети дээш К. БИЧЕЛДЕЙ.

Кыргызстан Республиканың Дээди Совети дээш М. ШЕРИМКУЛОВ.

РЫНОКТУҢ ТЕВИИ

Кывар-чаар материалдар, артык кезектер өртээ улгатканы-биле холбаштыр бо чылдың сентябрь 17-ден эгелеп автомобиль транспорту-биле пассажирлер аргыштырарының база оларның холга ап чоруур чүъгүн сөөртүрүнүң билет өртээн 1,5 катап улгаттырар дугайында Россияның Президентизи Чарлык хүлээп алганын бистиң пассажирлеривис билир. Автобуска чоруур билет өртээн моон мурнунда улгаттырган турганын база эки билир силер.

Пассажирлерни ынай-бээр аргыштырар черде ажылдап турар болгаш, оларның кандыг бергелерге таваржып турарын эки билир мен. Шынап-ла, кандыг-бир үүле бүдүрүп алыр, эмчи-домчуга кирип алыр, дөргүл-төрелдеринге баар дээнде бистиң пассажирлеривистиң чаңгыс-ла көрнүр чүвези ниити ажыглалдың автотранспорту — автобус ышкажыгай. Оон башка чадаг улус чүве чедип алыр эвес. Ынчангаш үүле-херээн бүдүрүп, чоруун чогудуп алыр дээнде автобуска чүгүржүр бис. Ам-даа ындыг бис. Чоннуң аргыштырылгазының элиг аргазы ол-ла-дыр. Самолет ышкаш агаар-бойдус чудереди дээр эвес. Кыштың соогунда, чайның изиинде, чаъстыг, чарлыгда-даа автобуска олурупкаш, херээвис чогудуп ап келдивис.

Ынчалза-даа рынок харылзааларынче шилчилгениң бо аарышкылыг берге үезинде бараан-сарааның, ынай-бээр аргыжарының билет өртээ барык хүннүн чыгыы өскерлип турарын эскерип билип турар бис. Чон-на болгаш шыдажыр шаг-дыр бо. Өртектер чеже-даа улгадырга рыноктуң дошкун тевиин шыдажып тур-ла бис. Чежеге дээр шыдажып көөрнивис ам-даа билдинмес.

Ынчангаш ынай-бээр аргыжып турар пассажирлеривис чонувус өөренип турар ажы-төлүвүс билип алзын дээш, сентябрь 17-ден эгелеп автобуска чоруур билет өртээ кайы хире улгадып бергенин моон адаанда парладывыс.

	Мурнунда 1	2	Ам 1	2
Кызыл—Абакан	186 руб.	231 руб.	279 руб.	347 руб.
Кызыл—Туран	31 руб.	38 руб.	46 руб.	57 руб.
Кызыл—Шагаан-Арыг	49 руб.	61 руб.	74 руб.	92 руб.
Кызыл—Чадаана	93 руб.	116 руб.	139 руб.	174 руб.
Кызыл—Хандагайты	133 руб.	166 руб.	200 руб.	250 руб.
Кызыл—Суг-Аксы	110 руб.	137 руб.	164 руб.	205 руб.
Кызыл — Кызыл-Мажалык	128 руб.	159 руб.	191 руб.	239 руб.
Кызыл—Ак-Довурак	128 руб.	159 руб.	191 руб.	239 руб.
Кызыл — Тээли	146 руб.	183 руб.	210 руб.	275 руб.
Кызыл—Бай-Хаак	33 руб.	40 руб.	49 руб.	60 руб.
Кызыл—Хову-Аксы	53 руб.	66 руб.	79 руб.	98 руб.
Кызыл—Сарыг-Сеп	37 руб.	47 руб.	56 руб.	70 руб.
Кызыл — Нарын	110 руб.	137 руб.	164 руб.	205 руб.
Кызыл — Мөрен	107 руб.	133 руб.	160 руб.	200 руб.
Кызыл — Эрзин	96 руб.	120 руб.	144 руб.	180 руб.
Кызыл—Самагалдай	73 руб.	91 руб.	109 руб.	136 руб.

Полина ВАНХОБИНА,
Кызылдың автовокзалының начальниги.

ТАЙЫЛБЫР. Пассажирлер мону билип алзын. Билет өртээнге көргүскен таблицада «Мурнунда» дээш оон адаанда 1 болгаш 2, а ол ышкаш «Ам» дээш оон адаанда 1 болгаш 2 деп саннарны мынчаар билип алыр: «Мурнунда» дээш 1 деп сан — чымчак олуттуг эвес автобустарның билет өртээ, 2 дээрге — чымчак олуттуг автобустар билединиң өртээ. «Ам» деп каан сөстүң адаанда 1 болгаш 2 дээн саннарны база мынчаар билип алыр. Пассажирлерниң холга ап чоруур чүъгүнүң өртээ [illegible] база кирбейн турар.

КЫРГАННАР КАЖАН-ДАА, КАЯА-ДАА ХҮНДҮТКЕЛДИГ

Улуг назылыглар хүнүнге тураскааткан «Буянныг чорук» деп телемарафонуң канчаар болуп эрткениниң дугайын 192 дугаарлыг «Шын» солунга бижип, оон-биле түңнеп каар бодаан мен. Ынчалза-даа чамдык кижилер телемарафонга хамаарыштыр бодалдарын телефон дамчыштыр долгап, харын-даа редакцияга кээп хомудалын илередип кээп турдулар. Ынчангаш телемарафонга хамаарыштыр чугааны уламчылаар деп шиитпирледивис.

Телемарафон

Бистиң улуг назылыг өгбелеривиске — кырган-ачаларывыска, кырган-авалаларывыска, даайларывыска, күйүлеривиске, честелеривиске, угбаларывыска тураскааткан Тывага бир-ле дугаар эртип турар телемарафон буянныг чорук болбайн канчаар. Улуг назылыг кижилеривис боттарының хып дээн чалыы үезинден эгелээш Тываның ажыл-агыйының бүгү адырларынга, хөй-ниити ажылдарынга, удуртулга черлеринге ажылдап чораш, бөгүн олар өгбелерге сеңадыг, хүндүлеңип турарлары ол. Шынап-ла, аразында ажылдап, чурттап чоруур күш-ажылдың болгаш дайынның хоочуннарын, пенсионерлерни, инвалидтерни дөрже чалап, хүндүлевейн барып болбас бис. Мен бодаарымга, телемарафон бодунуң сорулгазын күүседип шыдаан.

Телемарафон үезинде сценаже күрүне ажылының хоочуннары Б. Долчанмааны, Х. Анчымааны, Ада-Чурттуң Улуг дайынының киржикчизи, тыва эки тураңы Алексей Ак-оолду, хоочун чолаачы Ондар Хунажыкты хоорайның хүндүлүг хамаатылары деп чарлааш, чылыг, чымчак чоорганнарны белекке Кызыл хоорай чагыргазының даргазы Зоя Назытыевна Сат тус-туста тывыскан. Олар, шынап-ла хүндүлүг, телептиг кижилер-дир. Оларга белек-селек бербейн, ам кымга бээр боор. Ынчалза-даа марафоннуң киржикчилериниң чамдыктарының аразынга хомудаан сеткилдер база тыптып келген чүве. Ону тодаргайлаарга мындыг — хоорайда хөй ниити кижилер бар-ла болгай. Ол атка телептиглер-даа, ону чедип алган орус болгаш өске-даа национальный кижилери бар. Оларны чүге уттуп алганыл, чүге чер-ле хурал-суглаа, байырлал болурга-ла, чаңгыс-ла ол кижилерни шаңнаар, мактаар, адын-сывын адаар боор чоор дээн хээнниг хомудалдарга катчып болгу дег. Оон ыңай «Буянныг чорук» деп телемарафоннуң киржикчилери, республикага туржук, даштыкыгаа ады-сураа алдаржаан РСФСР-ниң болгаш Тыва Республиканың улустуң артистери Максим, Каракыс Мунзуктар, Тываның улустуң чогаалчызы Кызыл-Эник Кудажы, Россия Федерациязының алдарлыг артизи Николай Өлзей-оол, Тыва Республиканың алдарлыг артизи Марьям Рамазанова, сугаглыг хуруку Георгий Суздальцев, Тываның Камбы-ламазы Казак Сандак, орус хүрээниң улуг ламазы Алексей баштыг болгаш өскелер-даа телемарафонун ажылынга киржип, чүве чугаалап, кырганнарга йөрээл сөстерин бараалгаттылар. Оларның чамдыктары кол кезиин чылыг, торгу чоорганнарны белекке алганнар. Ол чөп. Олар база-ла назы-хары улгадып келген пенсиялай берген кижилер-дир. Ынчалза-даа мээң ол кежээ ужурашкан чамдык кижилерим анаа арай-ла таарыштайн турарын илередип турдулар. Чүге дээрге ол кижилер чеже-даа пенсиялай берген бол, байлыышпас машина-балгатыг, бүгү-ле тааржыр байдалдары тургустунган улус-тур. Оларга тывыскан белектерни хоорайда хөй ажыл-төлдүг, амыдыралы чединмес, түреңги байдалдыг кижилерге, азы «Хоочуннар бажыңында» пенсионерлерге тывыскан болза кончуг-ла эки, чөптүг шиитпир болур ийик дээрзин чугаалаар болдулар.

Редакцияга Улуг-Хем районндан келген Т. Ховалыг мындыг хомудалын илеретти:

— Мен хөй чылдар дургузунда өөреникчилерни кижизидип, өөредип келдим. Кадыым бассырванындан бирги бөлүктүң инвалиди болдум. Чорук аайы-биле «Буянныг чорук» деп телемарафонга кирииштим. Эки-ле улуг назылыгларже сагыш салып, чылыг сөстерни чугаалап, акша-төгерик-биле дузалап турарынга чүректиң ханызындан өөрүп четтиргенимни илередир апаар мен.

Ынчалза-даа бисте социал чөптүг чорук бар бе? Ында чыылган бөдүүн кижилерни уттуп, «балдыры дыңзыг» кижилерни сценаже чалап, оларга белек-селек тывсып турарынга арай-ла сеткилим таалыышпас кижи болдум.

Улуг назылыг кижилерге тураскааткан марафон болганда, аңаа республиканың хоочуннарының дугайында фото-чуруктуг делгелгени кылган болза база ажыглыг, харын-даа солун турган. Ол ышкаш чыыган кырганнар, пенсионерлер, инвалидтер садып аар кылдыр чиңгелделиг аъш-чем аймаа, үлетпүр бараннарын садып-саарган болза улам эки болур турган ийик деп чамдык кижилерниң санал-оналыынга канчап каттышпас боор. Ону организастап албаны хомудаанныг болган.

— Кырган кижилерниң чаңгыс сагыш салыышкыны херечиниң — телемарафон чедимчелиг дооскулган деп бодаар мен. Шынап-ла, айтырыглыг кижилериниң сценаже чалап, оларга белек-селек тывсып турары эки-ле ийиаан, ынчалза-даа бөдүүн кижилерже сагыш салып, ындыг белектерни оларга берген болза эки турган чүве. Моон соңгаар-даа марафоннар болу бээр, ылгай көөр, «алгырсалаа талазын тыртар» чорукту болдурбаза эки боор — деп, күш-ажылдың хоочуну Оюн Данчай-оол мээң ужурашкаш, чугаалаар чораан.

Кандыг-даа кижи кырын берген соонда хүндүлүг. Бүдүрүлге черлеринге, тудугларга, хөй-нити албан черлеринге, ажыл-агыйларга ажылдап чораан бөдүүн кижилерже хараа көөрү-бестержес. Уну чоктарже улуг кичээнгейни чазак салып турар болгай. Ындыг кижилерден хоочуннарны шилип, оларга кандыг-ла-бир эки чүвени кылган турган болза, кончуг эки болур ийик.

«Буянныг чорук» деп телемарафонга хуула кижилер, албан черлери, биржалар, ажыл-агыйлар, бүдүрүлгелер хөй түңнүг акшаларын салып, шилчидип, ниитизи-биле барык бир миллион рубльдың кырганнар фондузунче кииргени чорук улуг назылыгларга бедик хүндүткел, сагыш човаашкын ышкажыл. Ол хире акшаны дузалаан кижилерге өөрүп четтирер ужурлуг бис. Шынап-ла, бисте кырганнар кажан-даа, каяа-даа хүндүлүг, оларның чугаа-домаа үнелиг, аныяктарга үлегер-чижектиг. Бистиң аразында чурттап, ажылдап чоруур буурул баштыг өгбелеривиске тураскааткан телемарафон дээрге оларга улуг хүндүлел, сагыш човаашкын, ачы-дуза чедирилгези, буянныг чорук-тур. Шак мындыг ачы-дуза чедирилгезиниң марафоннарын район бүрүзүнге эрттирер болза, ол ажыктыг болгаш өөредиглиг. Ынчалгаш хоочун салгаалар-буңны дээн мөгейип чоруурувус.

Сарыг-оол КУУЛАР.

«Арат болгаш тараачын ажыл-агыйының дугайында» болгаш «Чер дээш төлевир дугайында» Тыва Республиканың хоойлуларынга өскерилгелер киирер дугайында

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ХООЙЛУЗУ

Тыва Республиканың Дээди Совединиң доктаадыры болза:

«Арат болгаш тараачын ажыл-агый дугайында» Тыва Республиканың Хоойлузунга база «Чер дээш төлевир дугайында» Тыва Республиканың Хоойлузунга дараазында өскерилгелерни киирер:

1. «Арат болгаш тараачын ажыл-агый дугайында» Тыва Республиканың Хоойлузунуң 12 чүүлүнүң 3 пунктузунда «үш чыл дургузунда» дээн сөстерни «беш чыл дургузунда» деп солуур.

2. «Чер дээш төлевир дугайында» Тыва Республиканың Хоойлузунуң 12 чүүлүнүң ийиги кезээнде «үш чыл дургузунда» дээн сөстерни «беш чыл дургузунда» деп солуур.

Тыва Республиканың Президентизи Ш. ООРЖАК.
Кызыл хоорай.
1992 чылдың сентябрь 18.

Тыва Республиканың Конституциязының (Үндезин Хоойлузунуң) 154 база 155 чүүлдеринге өскерилгелер киирер дугайында

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ХООЙЛУЗУ

Тыва Республиканың Дээди Совединиң доктаадыры болза:

Тыва Республиканың Конституциязының (Үндезин Хоойлузунуң) 154 база 155 чүүлдерин дараазында эдилгелиг киирер:

«154 чүүл. Тыва Республиканың Күрүне сүлдези болза ак-көк өңнүг баарында уиуп орар хүн херелдеринге уткуштур халдып бар чыдар тыва национал идик-хептиг аъттыг кижиниң дүрзү-чуруу болур. Сүлдениң адаа кезээнде ак өңнүг чаңчылчаан «кадак» кожаланда тыва дылда «Тыва» деп бижээн.

Аъттыг кижиниң, аъттың, хүнү болгаш оон херелдериң, «Тыва» дээн бижикти алдын (сарыг) өң-биле чуруп бижээн.

Ол бүгүнү долгандыр алдын (сарыг), ак база алдын (сарыг) өңнер дараалаштыр солчур турар кожааларлыг беш чартык төгериктигештер туразаан.

155 чүүл. Тыва Республиканың Күрүне тугу ак-көк өңнүг дөрт-булуңчук пөс болур. Туктуң мажының талазындан үстүү база адаккы азыгларындан ак болгаш ак-көк ийленчек диленнектер тарап үнген. Ак-көк дилиндектер катташкаш чаңгыс апарып, туктуң ортузу-биле узун дургаар эртер. Аваа чергелештир адаанда болгаш үстүнде ак дилиндектер эрткен.

Туктуң үстүкү болгаш адаккы азыгларындан үнген ак дилиндектериниң база мажының талазының тургузуп турары үш-булуңчук алдын (сарыг) өңнүг.

Туктуң дооразының узунунга хамаарылгазы — 1:2».

Тыва Республиканың Президентизи Ш. ООРЖАК.
Кызыл хоорай.
1992 чылдың сентябрь 17.

БОЛУУШКУННАР, ФАКТЫЛАР, МЕДЭЭЛЕР

ТОДАРАДЫП ЧУГААЛАШКАН

ТУРАН. Район чагыргазының даргазы К. А. Маспык-оол Бии-Хемниң хоорай болгаш кодээ чагыргазының даргаларын чыыштап сооңда, оларның семинар-хуралын эрттирген. Орта тус чер чагыргазының эргелерин, хүлээлгелерин, тодаргайлаарга, кылза чогуур бүгү ажылыны дугайында чугаалашкан.

Тыва Республикага тус чер башкарылгазының дугайында Тыва Республиканың Хоойлузунуң төлевилелиниң талазы-биле тайылбырны Тыва Республиканың Чазааның харыысалгалыг ажылдакчызы А. В. Сухов кылган.

Хоорай болгаш кодээ (суму) чагыргазының ажылын планнаарының, организастаарының, херек эмгелелин чорудуларының дугайында район чагыргазының килдис эргелекчилери О. М. Дамчай, Н. Х. Шагдыр-оол чугаалап берген. Чер реформазының, үндүрүг чылдазының талазы-биле илеткелдерни семинарның киржикчилери дыңнаан.

Түңнелинде район чагыргазының даргазы К. А. Маспык-оолга сөс берген. Районнуң мурнунда салдынган сорулгаларга ол доктаагаш, ону шиитпирлээрде хоорай болгаш кодээ (суму) чагыргазының даргалары чүнү кылза чогуурун тодаргай чугаалаан.

БЕЛЕТКЕЛДИ ШЫҢГЫЫРАТКАН

«Сүмбер-Уула» колхозтуң мурнакчы хойжулары Делгер, Ирина Сарыглар бо чайның үзүктелиишкин чок чаъстаашкынны, уерлээшкинни мал чемиишкин белеткелинге удаа-дараа шаптыктап турзада, каан аас хүннерин ажыглап, Хемчик шынаазындан 16 тонна тарымал, 6 тонна чайгаар үнген сигенни кескеш, болуп, сараттап алганнар. Тургустунган сараатарын тускай черде кажаалааш, кадагалалын күштелдирген. Удавас сигенин кыштаанче сөөртүп чедирер.

Ол-ла хойжулар кодан хойларын Хөлчүктүгнүң чаагай оът-сигенниг тайгазынга чайлаглады, күш-дегел киирип алганнар. Ам күзегде оларлаашкынын экижидип турар. Олар кыштаглаашкынга база-ла хынамчалыг белеткенген дээрзи билдингир. Эрги кыштаанның септелгезин чорудуп, мал адаанга уээр 20 тонна курган өлеңни белеп алганнар.

* * *

«Сүт-Хөл» совхозтуң Чеч-Булун хойжу бөлгадазының хоочун хойжузу Самбуу Моңгуш чайның бегай агаар-бойдузунга чалданмайн, аас хүннерин ажыглап турган, өг-бүлези-биле 10 тонна эки шынарлыг сигенни кезип, сараттап алган. Мал чемин кыштаанче сөөртүп чедирип турар. Ол Кара-Суглда кыштаанда эргижирен калган кажаа-хоразының үүрмек септелге-серилгезин кылып эгелээн.

Районнуң өске-даа ажыл-агыйларының мал ажылдыглары-даа, удуртукчулары-даа мал кыштаглаашкынынга баш удур белеткелди шыңгыы байдалга тургузуп турар.

КАТТЫШКАН СЕМИНАР

Эрзин болгаш Тес-Хем районнарның кодээ Советтериниң даргаларының болгаш сумулар чагырыкчыларының каттышкан семинар-хуралы Самагалдай суурга эрткен. Семинарның киржикчилеринге үениң негелдезин ёзугаар дорт аңгы лекцияны номчаан.

Тыва Республиканың Дээди Совединиң күрүне тургузуунуң талазы-биле комитединиң даргазы В. Х. Сүге-Маадыр, ДС-тиң организастаар килдизиниң эргелекчизи М. М. Даржаа, Улус ажыл-агыйының экономиказының талазы-биле комитеттиң даргазы А. Н. Шулепов, Тыва Республиканың Чазааның тус чер администрациялары болгаш кадрлар-биле ажыл чорудар килдизиниң эргелекчизи З. Е. Шин олар солун, чугула лекцияларны чамдык чижектер-биле холбап турган номчааннар.

Ук семинарның кол угланыышкыны рынокче шилчилге үе-чадазында чоннуң социал амыдыралының деңнелин көдүрер талазы-биле кодээ Советтериниң болгаш тус-тус чер чагыргаларының боттандырып чорудар хемчеглери болуп турар.

Амгы үеде кодээ Советтер болгаш тус черлерниң чагыргалары база улуг бергедээшкиннерге таваржып, оон үнериниң аргаларын дилеп турар. Чижээ, саазын болгаш янзы-бүрү бланкылар чок, оларның чамдызы бар-даа болза дыка эргижирээн. Тус черлерниң болгаш республиканың хоойлуларын киирген номдептерлер, тускай саавырлар база Дээди Советтиң эрткен сессияларының стенографтыг отчеттары амга чедир чок болуп турарындан ажылдакчыларга-даа, чурттакчы чонга-даа бергедээшкиннер болуп турар.

Кодээ ажыл-агыйның бюджединиң дугайында документилер тус черлерде чок. Чоокта чаа республиканың Тугун хүлээп алган. Ам аңаар дээрге туктар кайзалаа чок. Ынчангаш бо талазы-биле өске-даа чедир кылдынмайн турар чүүлдер, шиитпирлеттинмейн турар айтырыглар ам-даа хөй дээрзин семинарның киржикчилери демдеглээн.

ЧАҢГЫС ДАШКА АРАГАГА САТТЫНГАШ...

Интервью

Амгы үеде бүдүрүкчүлерниң ажылдаарынга таарымчалыг арга-шинектерниң дыка кызымаланынының дугайында ниити байдал херечилеп турар. Чүге дээрге мурнундагы турган экономиктиг харылзаалар үзүлген, чаа партнёрларның хензиг чүве ужун могадымчалы болгаш турамыккайы база холчок апарган, өртек үне деп чүвени олар боттары баш билип алаар, хоойлу чок улузунга чиг эдиниң өртээн каш-даа катап улгаттырып болурлар. Ол хамаанчок, эът-чем-биле чашпаалавас болзуңза, херек бүдүрүп алырын берге, чугаа арай кургамзык болур. Бүдүрүкчүлерниң ажылынга оон кадында күрүне структураларының шаптыктап кээри ажей эммежок, биеэгизинден безин дорайтаан. Шак мындыг чаа байдалдарда бүдүрүлге черлери канчаар ажылдап, кандыг визылыг шимченип, хөделип турарларыл? Кызылдың пиво заводунуң директору В. К. ДАРЖАА-биле бистиң чугаавыс ол дугайында.

— Вячеслав Куулароович, мурнунда Министрлер Чөвүлелинге ажылдап турган болгай силер, ам бүдүрүлгениң ажыл-иштиң аагын холуңарда тудуп алган-дыр силер. Администраттың ажылын бүдүрүлге ажылының алгазын чүде деп көрүүр? Бүдүрүлгеге чүү эң-не кончуг шаптыктыг-дыр?

— Айтырыгның баштайгы кезээнге кысказы-биле харыылап каайн: администраттыг ажыл дээрге чүнү-даа бүдүрбес, чүгле саазын ажылы-дыр, а бүдүрүлге дээрге бүдүрүлге-ле болгай — ол кандыг-бир тодаргай материалдыг чүүлду бүдүрүп турар, үре-түңнелдиг ажыл-дыр. Оон-биле бүгү байдалды сөглеп каан. Бистиң эрге системавыс амдаа, бурган чалаган-биле дөмей, ол-ла шии-биле меңнээгей чурттап артып калган. Ынчангаш ажылга бир дугаар кол шаптыктыг чүве — өөгүнгү дужумет.

Күрүне удуртулгазында чуртула даргаларны дужуметтер дивейн тур мен. Ажылы ажыктыг кижилер көвей эзинде болбайн аан. Ынчалза-даа орта кылган ажылы-даа чок, харыкчок чүве ужун доктар-мооңдаа. Доора удук болуп чылын бээр алдан-дужаал эдилээн кижилерни дужумет дээрзинден өске ат-биле адап шыдавас-тыр мен. Ындыглар мындыг-ла хөй эвес, ынчалза-даа оларның шаптыктаар кээри амдык-чамдыкта эмин эрттир оранныг чүве-дир ийин.

— Ынчаарга ол дужуметтер бүгү талазын шинчилеп көөр бис бе? Силерниң ажылыңарга оон шаптыктап турарының кирер чижектерин кирер силер бе, Вячеслав Куулароович?

— Дужуметти мага хамышкын-биле шинчилеп көөрлүнер харын. Бирээде, ол чүнү-даа бүдүрбейн турар, инек сагбайн турар, хой кадарбайн турар, чер чарбайн турар — кандыг-даа продукция бүдүрбейн турар. Ынчаарга чогум черле чүнү канчап турар дужумет-кил ол? Оон хол-ла кылып олурар ажылы — саавыннар доллупары, доктаал-саавырлар белеткеэжири. Оон-биле ол аразында турар бүдүрүлгелер-биле үстүнде турар структуралары харылзаашкынын, оларның аразында дамчылыкчызы эвес болуп турар. Кандыг хевээ-биле ук хамаатыларынга чоруп турарыл? База-ла чанакайын, алаактаалга болбаш уттуг дээр болбуурукнар, кижилер дугайынга ниити бодалды (чии, багай азы чүгээр деп) хевирлеп турузары.

Чижээ, Тывада монополияга удур комитет тургустунган-дыр. Ол шынчы болганда эк сеткилдиг ажылдаар болза эки-ле ийнаан. Ынчалза-даа... Ийет, бисте чаңгыс хлеб заводу, чаңгыс сүт заводу, чаңгыс пиво заводу бар-дыр, чаңгыс-чаңгыс болганда оларның монополист деп болбайн канчаар. Ынчаарга монополияга удур комитеттиң бо талазы-биле сылдагчылап-ла болур чүүлдери хөй. Дорту-биле чугаалаарга, оон дужумет даргаларынга таарышпайн бээр болзуңза, сени канчаар-даа кызып-кыйып болурлар. Ынчангаш мени ук комитет чеже-даа силгип келди — справка, отчёт тургустурар, аай-бажы билдинмес хуралдар, суглаазаарже кыйгыртыр, янзы-бүрү хыналда комиссияларын безин чорудар — черле кижи орта ажылдатпас. Үндүрүг инспекциязының хыналдачылары келир-дир — хынап-хынап, «2 хааржак арагадан бер, бис сени чорттавас бис» дээр. А чүү дээш мен ол дужуметтерни арага-биле суггарар ужурлуг кижи мен? Шуут-ла, мындыг, мыйгаарчыг — чаңгыс стакан водка дээш саттынып чыдар дужуметтерни дениедим бодап көрүңер даан. Оларның аттарын-даа салаа базып турган адаа болур мен. Бистиң төрээн дужуметтеривис дээш хомудаачыл-дыр.

Мээң бо чугаалааным бүгү аар шупту-ла хынакчылар арага бербеске өжээн негеп турар ышкаш апарды. Ынчангаш мээң-биле харылзажып турар улусту эвес байдалга таварыштырбазы биле тодаргай эттии адап каайн: монополияга удур комитеттиң Тывада эргелелиниң даргазы Э. Х. Менниг-оол мээңээ баш эдип алыры-биле чеже-даа келген. Мен аңаа арага бээриндеп ойталаан каарымга, аравыста билишпес чүүлдер көвүдээш олган-дыр. Келген кижи бүрүзүнге хүлээлгенген ышкаш, арага бериптурган. Оон ажылчыннарымның арнынче канчап көөр аан мен? Чүү деп тайылбырлаар мен?

Үндүрүг инспекциязындан кижиниң адыы адаарымга, эвеок боор, ол херээжен кижи. Оон кадында ол ам инспекцияда ажылдавайн даа барган ийин.

Ажылга ийи дугаар кол шаптык — бистиң банк системазы. Ажыл-биле чугаалаар мен, бистиң экономикавысты чок кылырынга таарыштыртынган структура ол. Чижек: банкылар аразынга кылаштаарынга 1,5-2 минута үнер, а төлелгелер шилчидилгезин олар чартык айдан бүдүн ай чедир саададып чыдып бээр.

Херек кырында көрүп көргеннер. Чижээ, бистиң завод өске чиг эт бериикчи завод-биле дугуржулга кылып алган. Бисте дыка таарымчалыг, ол чиг эттиң өртээ чугээр эвээш. Чүгле акшазы дүргей шилчиткеш, ону бээр сөөртүп алыры артып калган. Бериикчи завод ийи неделя манап кээр, бистиң акшавыс-даа келбес. Оон дөвүреп үнерин билдингир. Ол чиг эдин ийи дакпыр өртээн база төлээр, а сөөлүнде дөмей-ле бистен тыртып алыр болгай.

Адак соонда манап чадап кааш, дөмей-ле завод чиг эдин өске заводка бээр кылдыр дугуржуп апкаш, ам бисче телеграмма салыр: силер-биле дугуржулгавыс үстүвүт, акшаңар кээрге-даа дедир чорудуптар бис, а бараанны өскелерге бээривис ол. Бо дур. Банк ажылдакчыларының ажылдап билбес багыдан, чон хейлиг сүгну бир шилде 6-7 рубль-биле садып ап болур турбуже, чиг эттиң аар өртек-биле өскээртен кадап тыртынганывыстың хараазындан 15-20 рубль-биле садып алыр. А водка 190 эвес, 100 рубль болуп болур. Банкының чаш ажылдакчыларының тенексиниңе чурум сагып билбезиинден, шалыпсып, шевергин ажылдаар билбезиниң түңнелинде чок көрап турар.

— А ол чурум билбес ажылдакчыларга хамаарыштыр силер чүнү-даа канчап шыдавас силер бе?

— Бо хүнде чүнү-даа канчап шыдавас бис. Оларга удурланырга, бистерге шуут-ла таарымча чок байдалды тургуза бээрлер. Чижээ, төлелге шилчиндиишкиннериниң саадалгазы улам дам баар, шалың акшазын эң сөөлүү оочурда бээр, чээли-даа бербестей бээр. Чээли бээр болза ылап-ла дээрбечи ээу-биле улуг хууларны салып тургаш бээр. Чээли хуузун ам 87 чедир төлеп тур бис.

Харын амгы рынок байдалдарынга ындыг болуп болур-даа ийнаан, ынчалза-даа бээр хоойлужудулгазын кылынгаа — бөгүнгү рынок харылзааларынга көңгүс-ле дүүшпес. Бөгүн банкыларга удур Чазак чери безин сагындырыг бере албас-тыр.

— Оон аңгыда, шаптыктыг чүүлдер бар бе?

— Бар. Политика талазы-биле бодал чок эдиппен сес база бистерге, ажыл-агый кижилеринге дыка шаптыктап турар. Бистиң завод бөгүн 100 хуу Россиядан хамаарылгалыг, чүге дээрге бүгү чиг эттиң оон ап турар бис. Чүгле чиг эт эвес, артык херектер, одаар чүүл, бөгүн хадаарда ажылчыннарга тускай хепти оон тып алыр-дыр бис. Бо чайын бир бериикчи заводка чеде бээривиске, «Силерде орустарны удур онзадыр эгелээн-дир, хоорай иолунда аъттыг дайынчылар халдып турар. Ынчангаш силер-биле холбажып болбас улус-тур силер» дээрге, эгарттынын тайылбыр берип шат болдувус. Олар чиг эт продукциязын бээринден ойталавас-даа болза, өртээн 2-3 катап улгаттырган салыр боор-дур. А чамдыктары шуут бербес. Пролетарский завод бо чайын спирт бээринден ойталаан болгай. А чылдактаан алганы — Красноярск крайга бээр чиг эт чок деп мындыг. Ынчангаш өске заводтарже девидеп барып, оларны хоорай шынче аъттар оъттап алыр дээш удуп келген, а баштайгында белдиг ооолдаар оларның хадарчылары-дыр деп бүзүредир ужурга таваржыр улус-тур бис. Каттырынчыг-дыр бе?

Шупту шаптыктыг чүүлдерни кадарга мындыг: дужумет + банк + политиктиг оониар + өөдежок материалдыг бааза.

— Ынчан кээр орта, булуң бүрүзүнде коммерция ёзузу-биле арага садып турарларга алааннамжылга тургузуп шыдавайн турар ышкажыл силер?

— Ындыг. Чайладыр сеплелге кылып келдивис. Ажылчыннарым бүгү күжү тектүп турар бажынның сеплелгезинге үнген, ийи катап дээвир буступ кээп дүшкен болгай. Оадага системазы шуут ажылдыг байдалга келген, ону база эде кылдырткан. Ам бодап олурарымга, кандыг коңчуг хөй ажыл кылып четтигипкен улус боор бис. Чаданып турган даа оон кырында чаа технологиялар ёзугаар чаа продукция бүдүрүп үндүрерин семээн-дир бис. Инек караа хандызы, Тываның эм суглдарының болгаш эм оъттарының үндезининге бальзам ажылдап кылдывыс. Москваның эртем-шинчилел институду-биле аржаан суглдарның ам даа хамы шинчилелин чорударын база дугуржуушкан бис. Сибирьниң эртемнер академиязының Тывада комплекстиг кижизи-биле, ылангыя эртемден К. Д. Аракчаа-биле сырый харылзааны туттувус. Бо чаа сукеуңнарны үндүреп ийн шупту мупну немей кылдывыс. Чеже-даа шаптыктар турза, хире-шаамче ажылдап-ла чыдар-дыр бис.

— Өске регионнарда бүдүрүкчү директорларының янзы-бүрү каттыжышкыннары тургустунуп турар болгай. Ажылга шаптыктыг бүгү чүүлдер-биле демнежип демисежирге күштүг деп чүве билдингир. Бо талазы-биле силерде кандыг-бир чаа бодал-сагыш бар бе, Вячеслав Куулароович?

— Ийе, өске черлерде директорлар чөвүлелдери тургустунгулаан, дужуметтерден, банкылардан болгаш өске-даа мафиижы структураларадан камгалаамас арга чок. Ынчангаш Тываның болбаазыралдакчы бүдүрүлгелериниң «Белдир» деп ассоциациязын тургузуп турар бис. Оон кол сорулгазы — бүдүрүкчүлерниң эрге-ажыктарын камгалаары. Чижээ, бөгүн завод бүрүзүнге экономика-юридиктиг албанны тударлы аар, ынчангаш каттыжыкан улуг албан тургузарын бодап турар бис. Бистиң кайывыс-даа ооода телефакс безин садып ап шыдавас-тыр. Акша-төгериктен каттыштырып алгаш, ону чүге менниңежин садып ап бас боор. Мындыг хевирлиг, демнежип шиитпирлээр айтырыглар-ла хөй.

Бир чүүлдү утпаан-дыр мен. Бүдүрүлге удуртукчуларының мурнундан банкыларның ажылын эде көөр, удуртулгазын солуур дугайында саналд кедүрүп тургаш, бүгү согугну чаңгыс бодумга алган болгай мен. Мээң ажылымга хамаарыштыр янзы-бүрү чагалар хыналдалар болгаш оорганже шашкылааушкыннар кедерээн чүве. Четрестер-биле мени чааскаан демисежип турар деп бодал номчукчуларга тургустуммас боор. Кижи бүрүзү хире-шаа-биле демисежип турар. Ынчангаш бистиң шуптувуска ёзу барымдаалап, кевин-херекчок халдаашкыннар кылыр чоруктардан быжыг камгалал херек. Ол сорулга-биле ассоциацияны тургузуп турарывыс ол.

— Ындыг-дыр, Вячеслав Куулароович. Шугумчулелдиг интервью бергенңер дээш четтирдим. Солунга парлаттарга-ла ол хамык үеңдээн четпестер эттине бээр турган болза, магалыг-ла-дыр ийин. Сагыш мышкаш чүве кайда боор. Ынчалзажок адыы үнген организациялар болгаш янзы-бүрү конторалар ёзу барымдаалаар дужуметтер кичээнин, ажыл-хожулуун эде тургузуп, ак сеткил-биле ажылдаарын, бүдүрүкчү кижилерни сугга дужурер сорулгалар салбазын бодум хуумда күзеп каар-ла-дыр мен.

Надежда ЭРГЕП чугаалашкан.

● Кызылдың пиво заводунуң ажылынга доорадан шаптыктар эвээш эвес деп оон директору санап турар.

● Заводка «бажын эмнеп аар» дээш кээр даргалар база бар.

● Банк системазының ажылдакчыларының четпес ажылындан заводтуң продукциязының өртээ улуг...

Хууда бодал

ПРОГРАММА ТОДА БОЛЗА ЭКИ

Тыва Республика Президентиниң эрге-чагыргалыг, ниити херектериниң боду шиитпирлээр күрүне апарган. Президентиден эгелээш өске-даа чаңдык харымсалгалыг ажылдакчыларны колдуунда беш чыл хуусаалыг сонгуп ап турар. Ол беш чылдарда кандыг ажылдарны бүдүрүп алырының дугайында боттарының программаларын олар баш бурунгаар медеглеп-даа турарлар.

Ынчалзажок ... оларның аазаашкыннары тода эвес, ниити болганындан, беш чылдар эртип турда аазаашкыннарының канчаар күүсеттиигени билдинмес артар. Чүге дээрге кандыг ажылдарны кайы хире хуусаада, кандыг хемчээлге күүсеткен турарын программаларда билип ап шыдавас сен. Программалар тода билдингир болуру-биле, чижээ, мындыг аазаашкыннарны чүге кылып болбазыл:

Мал-маганның беш санын 5 чыл иштинде ийи сая чедирер (40 чылдарның эгезинде ол хире өөрешкүлаан турган болгай).

1993 чылдан эгелээш, чер ажыл-агыйның бедик деңнелге чедиргеш, тараа, ногаа, мал чемин тыва черге четчири-биле тарааш, өске регионнардан улуг өртек-биле оларны садып, дарааш, сөөртүрүндек ойталгар. (Чоокка чедир-ле тывалар кырымбонсуунга четтер далган-тарааны аът, шары, өзүк аңзалыннар-биле тарып ап чораан). Ол хамаанчок, Тожунуң, Кара-Хөлдүң, Моңгун-Тайганың, Сагльның, Тере-Хөлдүң чонунга четчир тарааны бүдүрүп турган болгай. Ам техниканыс безин сайзыраңгай ышкажыл.

Улус өөредилгезиниң талазы-биле программаларны 92-93 чылдарга үндезинни-биле чаартааш ниити ортумак эртемни 10-11 чыл эвес, а 7-8 чыл иштинде чедип алыр. Амгы өөредилге программаларындан кандыг даа ажыы чок чижээ ССРЭ, СЭКП төөгүзү, ооо кайда-чүде Чингис-Хаан, Египет, Рамзер, Пугачевтаа дээш ынчалыг темаларның шагын кызырза, чүгле ниити ортумак билигни эвес, а техникумнарның, дээди өөредилге черлериниң хуусааларын безин-ле кызырлып ийн.

Бир эвес өөредилге системазын мынчаар чаартыыза, чеже акша-хөреңги, чеже амыдырал ынаныйн чылдарны камгалаттыныйы болур деп бодап дыр силер? Бо дээрге эң дедим, эң шиитпирлиг эң ажыктыг хемчег эвес бе? Мен мынаа чеже-даа чылдар оглум, нийи оглунуң дугайында бижимзе четчир боор. Дээди билиг чедип алыр дээш, ол 11 чыл ортумак школага өөренгеш, ам Воронежтиң НХЯ дээди школазында 5 чыл хуусаалыг кирип алды. Ол алды чыл? Ол 22 харлыында эвес, 18-19 харлыында дээди эртемни чедип алгаш, ажылдай бээр аргалыг турган.

Чеже хире аныяк-өскен хей черге чалыы чылдарын халас эрттирип турарын бодаары безин берге-дир. Удуртукчу, башкарыкчы кижилеривис бо айтырыгны кандыг өөренип көөрүнүр тезв черле келген. Педагогтар кайынында ийнче артар ийик, шиитпирлиг рольду ээлей бээрлер болдур ийин.

Кандыг-даа ажыл-агыйны, экономиканы тода планнааш, ону сайгылыш чокка күүсетпес болза, чедишкин дугайында күзээн, чугаалаан-даа херээ чок. Амыдыралда амыдыралчын ажыл-үүлениниң кандыг хевирлери турарын дегерезин дамзылаары берге. Чижээн алырга кролиководство (азырал бора коян) эң-не ажыктыг дузалал ажыл-агыйы-дыр. Бо чылда бызаалыг инектиң бээр ээдиниден чаңгыс кыс бора кояннының бээр эъди кежи хөй ээзин амыдырал бадыткаан чүве-дир. Бора кояннарны ажаар өстүрерин улуг күш база үнмес. Арга-арыгларда сиген кезип бээр, огородтарга чүү-хөө тарып бээр болза улам эки.

Коллективтиг болгаш хуу кижилерниң бора коян азыраар 300-500 хире черлерин баштайгы үеде тургузарын планнааш күүселир болза, оларның боттарынга-даа, шиитпирлиг-ле кайы хире ажыктыг дээрзин болура. Оон соонда чок боттарының бот-боттарындан үлегер ап, ол ажылды калбарты бээрлер дээрзин база билдингир.

Ангор эшкилерниң ажылыктын парлалгаларга бижип кат болган, каталтавас мен. Бисте чеже хире ажыл чок, ында-мында шуушкан аныяктар бар-дыр. Оларны мындыг ажылдарже организастап, оларга боттуг дуза чедирзе, олар чиржам дивестер. Бодал-даа көрүңер, чеже хире элек-хонаштар, чайлаг, күзетлер эзиреп калганды. Оларны эъдей бээр сагылывыс бар, чүгле дуза чедирери чүгүл.

Хоорун аазашкыннарны тода планнаашкыннар, программалар-биле солааш, күүселдези дээш, шуурга ажылдаары удуртукчуларда негеттинип турар.

Михаил ШҮР-ООЛ.
Пенсионер.

ДУЗА КӨРГҮЗЕРИН УЛАМЧЫЛАП ТУРАР

ВАШИНГТОН. АКШ-тың күрүне департаментизиниң үндүрткен бижиинин ёзугаар алырга, Каттышкан Штаттар сентябрь 21-ден 28-ке чедир КХД чурттарынга гуманитарлыг болгаш техниктиг албак дузаламчы көргүзерин уламчылап келген. Сентябрь 23-те америк шериг-агаар күштериниң С-141 деп самолёду Кыргызстанның найысламы Бишкекке болгаш Алма-Атага эмнерин болгаш өске-даа эмнелге дериг-херекселдерин чедирген. 1,9 миллион доллар өртектиг ол чүъктерни президент Дж. Буштуң инициативазы-биле эттеннип турар «Идегел» оперцияларының шугуму-биле чорудуп келген. Эгезинде ол чүъктерни октябрьда чедирер деп турган, ынчалзажок Кыргызстанга болган чер шимчээшкини ону графиктен мурнады чедирерин салдар чедирген. АКШ-тың делегей хөгжүлдезиниң эргелели ЮНИСЕФ-ке (КНО-нуң уруглар фондузу) Казах камгалалының делегей организациязынга үш комплектизин Таджикистанга сонгаарлатпас эмчи дузазын чедирер сорулга-биле чагаан. Комплект бүрүзүнде кирип турар эмнер, өске-даа чүүлдер 10 муң кижиге үш ай дургузунда эмчи дузазын көргүзеринге четчир. Ол комплектилерни Кулябке, Курган-Тюбеже база Памир девискээрже чорудар.

АКШ-тың делегей хөгжүлдезиниң эргелели Россияның, Казахстанның, Арменияның база Украинаның тос база түс чер эрге-чагыргазы-биле чурттаар орун-сава тудуунуң болгаш муниципалитет эргелел башкарылгазының талазы-биле консультантыларының үр хуусаалыг кады ажылдажылгазының дугайында керээни чарган. Ол керээлерни чарып алыр арганы хоорай тудуунуң институдунга, хоорай эргелел башкарылгазының делегей ассоциациязынга база планнаашкын болгаш тудуг талазы-биле эргелелге берген. 5 консультант бээр черлеринге бо чылдың ноябрьда, арткан 7-зи келир чылдың эгезинде чеде бээр.

Ол ышкаш үстүнде адаттынган эргелел чырымышкынның делегей институдунга Москваның бараан биржазынга нефть продукталарын садарын хөгжүдериниң уткаан өөредилге программазын ажылдап кылырынга 800 муң долларны тускайлап бээр талазы-биле документке ат салган. Ол институт Нью-Йорктуң бараан биржазының деталлызы-биле ажылдаар. Ол-ла эргелелдиң сан-хөөдектиммези-биле даштыкыга хуу акша салыкчыларының талазы-биле корпорация «Хөгжүлде» деп программаны ажылдап кылган. Ол программа ёзугаар ХКД-ниң амыдырал күрүнелериниң экономиказынга хуу капиталды киирип ылгкчылаарының аргаларын өөренип көөрүнге чарыгдалдарның 50 хуузун (бизнес талазы-биле 75 хуу чедир) эгидерин америк акша салыкчыларынга көрген.

(РосИТА — СЧТА).

БАЖЫМ ХАЛАЯРЫ ЭЛЕК

Амыдыралдың аартап, нарыыдап кел чыдарын бодап келгеш, бодавыс-бодавыы [illegible] үргүм безин келбес таргылаар. Ам 68 харже кирер, алыс бот [illegible] оочулуг, 2-ку бөлүктүң инвалиды, [illegible] кайгааралымза турар [illegible] болзумза черле шимчеп [illegible] бодалга [illegible] эртип алгаш чиигбал [illegible] Хемчикче киргеш [illegible] Ниитер ажыл-агыйындан 57 рубль-биле билетти-даа садып алган мен.

Сагыжымга кирер төрелим Ооржак Кызыл-оол-даа [illegible] мен. Хөөчү-хоралчының [illegible] за-саргышкыннары турза даа, «үё» дивейн, [illegible] тап-билээ кызып ажылдап турдум. Амыдырал кадык үеде бир хүн кылыр чүвени ам ийи хүнде доосса-ла доозар, 2-3 хүн шимчээкеш, бир хүн дыштанмас болза ажылды уламчылаар арга-шинек чок апарган болдум.

Бир өгнү мал-хавазын доозуп алган үеде бир-ле катап «Хемчиктиң сылдызы» солунну номчуй бээримге Президентивис Ш. Д. Ооржак бөлүк даргалар-биле район төвүнге чон-биле ужуражылга кылгаш, чугаазын «Берге үе дээш бажыңар халайтпайн варыңар» деп доскаан болган. Ийет, харын ол чугаа сагыжын, [illegible] хевирлиг болганы-биле бет кылдынга таарышты. Үениң чедимес бергези-биле ажылдап кирбээже-даа, черле баш халаар хире болбады Тываның [illegible] бажының халаары ады доңгаары ырак херек.

Ажыл, амыдыралдың кайын, чүден эгелээш, тодуг кылып болурун тодаргай [illegible] кым-даа чок. Та капитализмче, та социализмче бар чыдарын билбес мен.

Черле бо улуг апарган даргалар айтырыг, чугаа бүрүзүнге ынанмачалыг, [illegible] шынчалыг болур болза боттарынга-ла [illegible] боор деп бодаар-дыр мен. Кылып турган ажылым арай-ла доозулгалаан төле социал камгалал чери Чедер курорт чорууру путевка хайырлаан. Улуг өөрүшкү-биле чорупкан мен.

Самбуу КУУЛАР.

КҮЗЕЛДИҢ ОРУУ

Ырда кирген, көгү-шыгы хөлзевчиниизи Хөндергейниң ол-бо талазында арга-арыгларынче кат чыыр дээш кылаштажып чорунтарывыс шуут-ла чаңчыл апарган чүве. Бир-ле катап машиналыг чорував бис. Ам сактып орарымга, ол 1972 чыл-дыр. Ынчан инек-караа, кожагат, кыш-кулаа, чадан-кат, кызыл-кат дыка-ла үнген чүве ийин. Катчыларның саны дыка көвей болган. Оларның аразында ооллар, уруглар база-ла бар. Хөндергей суурнуң үндезин чурттакчызы тракторист Ондар Эрес-оол Даваевич болуунуң баштайгы оглу Романы база эдертип алган чораан. Ооң оглу эрес-шовал, кашпагай, чугаакыр, чүвени карак-биле көргеш, боду ооң ачазындан удаа-дараа айтырыглар салырынга ынаан ынчан эскергеш, ону чаптап чораан бис.

Бир-ле катап чыгган кадывыстың чамын аштап олурувуста, Роман мындыг айтырыгны ачазындан салды: «Ачай, бо тракторнуң чүрээ бар бе?» Совхозтуң аныяк тракторизи оглунуң салган айтырыын чаптап дыңнавышаан, мынчаар харыылады: «Тракторнуң чүрээ мотор олур, оглум». Техникага бичиизинден тура-ла сонуургалдыг оон оглу удаштыр ниити айтырыгны ачазындан база салды: «Ачай, мотор деп чүл ол?» Ынак оглунуң айтырыын ниити-деңнеп чаптавышаан, Эрес-оол Даваевич Ондар шак мынчаар харыылады: «Оглум, сен ам-даа бичии-дир-сен. Чүве бүрүзүнге мээң оглумнуң сонуургалы дыка улуг кижи. Эң ылангыя техникага аймаарга дыка-ла сонуургалдыг. Мээң оглум өзүп келгеш, төрээн совхозунга тракторист чолаачы болуп ажылдаар-ла боор. Чер ажылдарын чорударынга, мен-дек чылда калбес, үргүлчү мээн-биле кады чоруур болдур ийин» — дээш, ачазы сеткилиниң ханызындан чоргаарланмышаан бисче күлүмзүрүп кагды.

«Хөндергей» совхозтуң хоочун тракторизи, чолаачызы Анай-оол Чулдумович Түлүш кичээнгейлиг дыңнап олурган бичии ооолдуң бажын азар сыйбааш, мынча диди: «Эрес-оол Даваевич, сээң оглуң Роман дыка-ла эрес оол-дур. Кат чыып турда адазындан угда чок айтырыг хевирлиг-дир. Чалгаа кижи кат чыып албас боор чүве, а бо оол ажыл-ишке ынак-ма-чижээн үргүлчү-ле ажыр күүседип эгелээн. Оон оглу Роман бичии-даа болза, ачазының шынчы дузалакчызы болу берген. Адашкылар кээп «ДТ-75»-ке сорууу быжыг, чериин шынарлыг кылдыр андарып, чедимчелиг ажылдап турган. Оларның бүдүрүп кылган ажылдарын «Хөндергей» совхозтуң директиназы, бөдүүн ажылчыннар эскерип, мактап турар апарган.

1979 чылда «Хөндергей» совхоз база катап тургустунган. Ынчан база-ла чаа тракторлар совхозка кээп эгелээн таны алгаш дыка амыраан. Чүл дээрге чаа тракторну база бергеш, улуг бүзүрелди кылганы аныяк ооолдуң сеткил-сагыжын чаа-чаа чедиишкиннерже чүткүлендирип, хей-аъд киирипкен. Ол чайын Ак-Чыраага хымыргыыпын белеткеп чайлаан. Оон бригадазы мурнунда салдынган планып ажыр күүсеткен. Тракторист Роман Эрес-оолович Ондар өске эштеринге алзытырбайн, бодунуң быжыг күзел соруу-биле ылгалып турган. Ажыл-херек дээрде сеткил-сагыжы оожургавас, ажыглыр, тудугур деп чүвези ажок болганын бригадазы

Механизатор дугайында чугаа

тыр. Ындыг кижиниң хыры эштавас, чонунга кезээде мактаалдыг чоруур болгай. Тыва улустуң мындыг үлегер чугаазы бар: «Кижи бо-дуру — бичиизинден, аът бо-дуру — кулунундан». Ол өзүп кээрге, мен-даа болза эки өөредип каар мен. Тракторист болур оон күзел-соруу ынаала боттанып» — дээш, Анай-оол Чулдумович бодунуң кадын база-ла уламчылап аштай берди.

Хөндергей суурнуң бо каттыг чоон варенье кылырынга дыка ынак улус болдур ийин. Ооңун кыштадыр хлеб чаап чииринге ажыглаарын шаглан тура-ла эки билир мен.

Роман Ондар ол дөрт харлыг турган-ла [illegible] шыныга дузалажып эгелээн. Ынчан «ДТ-75» деп чаа трактор совхоз төвү Хөндергейге бир-ле дугаар келгени ол. Бот-өөредилгелиг арга-дуржулгалыг Эрес-оол Даваевич Ондар ол чаа тракторну эки шиңгээдип алгаш, хүнде кылыр ужурлуг нормазын трактористер чедишпейн турган. Ол үеде Роман Ондар бодунуң совхозунга эки ажылдап, эш-өөрүнүң хүндүткелин бүрүнү-биле чаалап алган. Бир-ле катап ону совхоз директору келдиртпеш, мынча дээн: «Бо чылын мал чеми шоолуг эвес-тир. Бистиң «Хөндергей» совхозта мал-маган хөй болгай. Биске малды эки кыш ажырарын-биле сиген-шырбиниш кылыргынын негеттинип турар-дыр. Мал-маганның баш санын кудулатпас тоолзаде, кыш ужуг улуг шимгиты белеткел херек. Роман Эрес-оолович, совхозтуң директиназы силерге бүзүрээш, «Т-25» деп чаа тракторну ажылдаары-биле берип турар-дыр». Ону хүлээп алгаш, Овюр кожуунуң Ак-Чыраага баргаш, 500 тонна сиген белеткээр мындыг чүве-дир. Бо совхозтан шупту 20 кижи чоруур силер. Бо дээрге улуг күш-тур. Бо бригаданың бригадири Дүрүм-оол Монгуш ажыл-херектиң башкарып чоруур» — деп чугаалаан.

Роман Ондар мындыг даалганың кежигүннери ынчан эскерип билгеннер.

Бригадир болгаш башкы Дүрүм-оол Монгуш мынчаар хөөрей бээр: «Роман, шынап-ла, бөлүг тракторист чорду. Техниканы эки билир-дир. Ааа дыка камныг. Ол хүнде кылыр нормазын 120 хуу күүседип турду. Черле ынчаш боду биче сеткилдиг, дыңнангыр. [illegible] дээн чүвени дораан-на күүседип чаар каар. Оон аңгыда Роман Ондар ажыл-иште шынарлыг кылып талазы-биле бодунуң өске өөрүнден ылгалып турар. Ында карак ажыттаар бичиидеп сагыш-бодал чок болганы мени өөртүпкен».

Ажылчынчы Роман Эрес-оолович Ондар Чөөн-Хемчик районунуң «Тыва» совхозунга он ажыг чыл дургузунда трактористеп ажылдааш, күш-ажылдың бүдүрүкчүзүнүң талазы-биле база-ла өске эш-өөрүнден ылгалып турган. Ол «К-700» деп улуг тракторну мунуп алгаш, «Тыва» совхозтуң алгыг делгем хову-шынааларын андарып, эки шынарлыг тарааны чыл бүрүде ажаап ап келген. Чамдык хүннерде карак шимчейн бээр таварылгалар аван база турар улаан. Хүн бүрүде 34 га черни эки шынарлыг кылдыр андарып турганы совхозтуң тускай эртемнилгери эки билир.

Роман Ондар чүгле тракторист эвес, а үшкү класстың чолаачызы. Ол мынчаар баштактанып орар: «Эр кижи машина мунуп, ону башкарбас болза, черле таарышпас деп бодаар мен. Ынчангаш Чадаананың автошколазын 1986 чылдың күзүнүнде эки доозуп алдым. Ону дооскаш, «Тыва» совхозка алды чыл дургузунда багай эвес чолаачыладым» — дээш, ол хүлүмзүрүп каар чораан.

Амыдырал чуртталгазының дайы-биле бо чайын ол Кызыл хоорайга чедип келген. Роман ажыл чок кааз орар, келген дораан-на 2 дугаар автотранспорт бүдүрүлгезинге слесарьлап ажылдай берген. Бо ажыл база-ла чиик эвес, а харын дээрзи чолаачы бүдүрүгге билдингир. Бо хүннерде машинаны эки септеп кылганы дээш чолаачы бүрүзү Роман Ондарның сеткил-сагыжының ханызындан өөрбүшаан база-ла мактап турары таварылга эвес. Хүлээнген ажыл-херээнге кезээде ак сеткилдиг, бодунга бедик негелделиг, эш-өөрү-биле эп-найыралдыг тракторист, чолаачы Роман Эрес-оолович Ондар чон аразында мактаалыг, эл-хары-салгалыг шак ынчаар чурттап, ажылдаан чоруурунга кым өөрбес боор.

Кызыл-оол ТАБУРАК.

БЕРГЕ, НАРЫН БАЙДАЛДА

Тыва Республикада иелерниң, чаштарның, уругларның байдалының дугайында

Сөөлгү үеде чон ортузунда арагалаашкын аажок нептерееңгей апарган. Бир эвес берге, кударанчыг, коргунчуг чүве—ие херээженнерниң арага-дарыже сундулаан турары. Оон түңнелинде төрүмелинден каңнык кошкак, чүве сактып, билип алыры оожум уруглар көвүдээн. Арагалаашкын чиниинин кадыкынга эгиннес когаралды чедирип турар.

Тыва Республиканың сентябрь айда болуп эрткен 17-ги сессиязы канчаар-даа аажок халаптыг болуп турар айтырыг—арагалаашкын дугайында чугаалажыры депутат Ч. К. Айыр-Санаа саналдаарга, өске депутаттар ону деткээн. Президентиниң өг-бүле, ие-чаш айтырыгларының талазы-биле чөвүлекчизи Л. С. Эрдынеевага ол талазы-биле сан-чурагайлыг справка бар дээрзин депутат В. С. Салчак чугаалаан, ону сессияга дыңнаарын саналдаан. Ие херээженнерниң болгаш ада кижилерниң арагалап турарының түңнелинде чаш уруг-дарыгның кадыының канчаар үрелип, баксырап турарының дугайында бистиң эүвүредип келбес аргажок материалды номчукчуларга бараалгаттывыс.

Тыва Республикада 18 хар чедир назылыг 124473 уруглар (1991 чылдың сан-түңнери-биле) чурттап турар, ол дээрге, республиканың ниити чурттакчы чонунуң санының 38,1 хуузу (Россия Федерациязында — 27,1). Оларның иштинде 50292 уруглар хоорайда, 74181-и кодээ черлерде чурттап турар. Кызылда 26598 уруглар бар. Чурттакчы чонунуң ниити санынга онааштыр 18 хар чедир уругларның улуг-хуузу кодээ черлерде — 59,6, хоорайларда — 40,4 хуу боор турар. Ниити республиканың бо көргүзүглеринге хамаарыштыр ылгалдарны районнар аайы-биле база айтып болур; бо талазы-биле эң эвээш көргүзүг 40,5 хуу (Бии-Хем база Каа-Хем районнар), эң улуу — 53,4 хуу (Мөңгүн-Тайга). Кызылда — 32,6 хуу.

Назы-хар аайы-биле бөлүктер талазы-биле уругларның саны мындыг:

	шупту	оон иштинде 0-2	3-5	6-7	8-15	16-17
18 хар чедир назылыг уругларның саны	124473	23517	23729	14643	51804	10780
Уругларның ниити санынга хуу-биле	100	18,9	19,0	11,8	41,6	8,7

Чурттакчы чонунуң сөөлгү чизезиниң (1989 ч.) сан-түңнериниден алгаш көөрге, мынчан республикага 70665 өг-бүле бар турган, оларның 74 хуузу (52272 өг-бүле) 18 хар чедир назылыг бичии уруглардыг өг-бүлелерниң санынга кирген (РСФСР-де—58 хуу).

Россия Федерациязында назы четпээн уруглардыг бүгү өг-бүлелерниң аразында чаңгыс уруглуг өг-бүлелер болдап турар болза (оларның саны чартыындан ажыг — 50,8 хуу, а үш болгаш оон хөй назы четпээн уруглардыг хөй уруглардыг өг-бүлелер — 9,8 хуу), Тыва Республикада үш болгаш оон хөй уруглардыг назы четпээн уруглардыг өг-бүлелер 32,2 хуу боор турар. Үш болгаш оон хөй назы-хар четпээн уруглардыг өг-бүлелерниң саны 16846, оон иштинде 8043 өг-бүле дөрт болгаш оон хөй назы четпээн уруглардыг. Тыва Республикада дөрт болгаш оон хөй уруглардыг өг-бүлелерни хөй уруглардыг деп санап турар. Ындыг назы четпээн уруглардыг өг-бүлелерниң саны 15,4 хуу боор турар.

Тыва Республикада дыка хөй уруглар долу эвес өг-бүлелерде. Колдуунда-ла чаңгыс авазы-биле чурттап турар. 1989 чылдың сан-түңнериниден алгаш көөрге, долу эвес өг-бүлелерниң саны 9971 турган. Оларга 13466 уруглар өзүп турган. Ол дээрге 18 хар чедир назылыг уругларның ниити санының 11,5 хуузу болур.

Өг-бүлелерниң долу эвес апаарының кол чылдагааннары болза, өг-бүлелерниң чарлыры, ада-иениң кайызынның эрте өлүрү, өг-бүле тутпайн божууру боор турар. Чаа өг-бүле тутканнарының кады чурттаарының хуусаазы кызырлып турары база салдарлыг. Өг-бүле харылзааларының таарымча чок байдалының бадыткалы кылдыр өг-бүлелиг эвес херээженнерниң божууруун хөй боор турарын адап болур. 1991 чылда ындыг иелерден төрүттүнген уругларның саны 1890 ажыг болган, азы ындыг уругларның саны ниити төрүттүнген чаштарның санының 39,8 хуузу болган (1987 чылда бо көргүзүг 29,9 хуу турган). Ындыг уругларның аразында аарыг уругларның хүлүү төрүттүнгеннер өскелеринге бодаарга 2 катап хөй, олар чаа-дараа база үр аарыыр уругларның хөй кезии боор турарын сан-чурагайлар көргүзүп турар. Сөөлгү чылдарда ашакка барбаан 20 хар чедир херээженнерниң божууру база көвүдээн. Өг-бүле чок байдалга төрүттүнгени база өлүп турар уругларының кадыкшылы байдалы сула, мага-бот, психиктиг болгаш угаан-бодал сайзыралынга ындыг байдалы база эки эвес салдарлыг болурун айтып болур.

Ниитилелде болуп турар таарымча чок өзүлдээн өг-бүлеге база хөй салдарын халдадып турары билдингир. Социал-экономиктиг бижыг эвес чоруктуң, мөзү-шынар база угаан-бодал негелделериниң өскерлип, баксырааныңын түңнелинде чаңгылчаан өг-бүле дугайында билиишкин өскерлип, өг-бүлениң аттаалдары кудулвап.

Социал байдалдарындан хамаарыштыр өскүс уругларга хамаарыштырарларының саны көвүдээн — 562 уруглар күрүнениң аңгы-аңгы хевирлиг албан черлеринде (уруглар бажыңнары, школа-интернаттар) кижизидилгени турар, а оларның 90 ажыг хуузу ада-иелиг (уругларын кижизидилгеден ойталаан, ада-иези эргезинден казыткан, хостаалгазын казыткан, уругларындан ойталаан, психика аарыг, туберкулез аарыгныг болгаш өске-даа ындыг байдалдар кижилер).

Республикада чоруп турар болгуушкуннар өзүп олар салгалдыг бир база ону ниитилелге барзаа болдуурап кол чер — өг-бүле дугайында билиишкинин эзе сайгаарып көөрүн негеп турар. Оон социал байдалдарын, экономиктиг база кижизидикчи аргаларын чаа байдалга сайгарып көөрү чугула. Каттышкан Нацилер Организациязы 1994 чылды Өг-бүлениң делегей чылы кылдыр чарлаанын таварылга эвес.

Республикада демографтыг байдал (чонунуң санының, өске-даа амыдырал-чуртталга айтырыгларының) улам нарыыдап кел чыдар:

Ниити саны (муң)	1987 ч.	1990 ч.	1991 ч.	100 кижиге хамаарыштыр алырга 1987 ч.	1990 ч.	1991 ч.
төрүттүнгеннер	9,2	8,1	7,3	31,4	26,2	23,7
өлгеннер	2,3	2,7	2,9	7,9	8,6	9,4
чайгаар өзүлдээниң хемчээли	6,9	5,4	4,4	23,4	17,6	14,[illegible]
немешкен өг-бүлелер	2,8	2,9	2,4	9,7	9,4	8
чарылган өг-бүлелер	0,6	0,6	0,6	2,1	2,0	1,0

Үстүнде таблицадан алгаш көөрге, 1991 чылда төрүттүнгеннерниң саны 1990 чылдыы-биле деңнээрге 0,8 муң кижиге, а 1987 чылдыы-биле деңнээрге барык 2 муң кижиге кызырылган. Оон түңнелинде божуп-төрүттүнерниң ниити көргүзүү (1000 кижиге онаштыр төрүттүнгеннерниң саны) 23,7 болган, ол дээрге сөөлгү 30 чылдарда бо талазы-биле эң бедик көргүзүглүг 1987 чылдың деңнелинден 25 хуу эвээш. Оон-биле кады ниити республиканың көргүзүглериниң артында районнар аайы-биле улуг ылгалдыын база айтып болур: бо көргүзүгнүң эң улуг деңнели Мөңгүн-Тайга районда — 39,7, Өвүрде — 31,9, эң куду деңнели Бии-Хем районда — 17,1, Кызыл хоорайда — 17,9 боор турар.

Демографтыг байдалдың ниити нарыыдаашкыны, чүнүң-даа мурнунда божуп төрүттүнерниң кызырылганы үш кол факторлардан хамааржышкан. Бирээде, ниити делегейде эвээш уруг-дарыглыг, деңнежилгелиг өг-бүлеже шилчилгениң аайы-биле бистиң республикада база ындыг байдалче чүгүүл. Ийиде, чурттакчы чонунуң назы-хар составының таарымча чок өскерилгелеринде. Ол чүл дээрге 60 чылдарның төнчүзүнде 70 чылдарның эгезинде төрүттүнген херээженнер божуп-төрүүрүнге эң таарымчалыг назынында (20-29 хар) кирген, а ындыгларның саны, өске чылдарныынга бодаарга эвээш (1941-1945 чылдарның дайын үезиниң ыракты салдары). Үште, ниити социал-экономиктиг кризистиг байдал. Чурттакчы чонунуң социал камгалалының чедип турар байдалдарында амыдырал байдалының кудулаашкыны, хааргалар хүнге бүзүрелиниң ниитизи өг-бүлелерге кайгы, уруу болгаш оон-даа дараазында уругларның көстүп келири күзенчиг эвес апарган.

1991 чылда чурттакчы чонунуң өлүр чоруунуң ниити көргүзүү дыка улгаткан — 1990 чылда 1000 кижиге онаштыр өлген кижилерниң саны 8,5 турган болза, 1991 чылда 9,4 апарган. А чаш болгаш бичии уругларның өлүр чоруу бистиң республикада эң дүвүреңчиг байдалдыг. 1991 чылдың түңнелдери-биле чаш (1 хар чедир) уругларның өлүр чоруу төрүттүнген 1000 урутта хамаарыштыр 32,4 боор турар (Россия Федерациязында — 17,4). Чаш уругларның өлүр чоруунуң деңнели Бай-Тайга районда (46,2) районда. Кызыл районда (45,9) эң улуг боор турар. Чылдагааннарын сайгарып көөрге, чаштарның өлүрүнге бир-ле дугаарында тыныш органнарының аарыглары, ийи дугаарында — чаа төрүттүнген чаштарның аарыглары, үште төрүттүнүп келирде-ле кемнери. Чаштарның мырыңай хензиг бичии тура (6 хонук чедир) өлүр чоруктарында бирги черде төрүттүнерде кемдээшкиннери (33,8), тыныш мунгаштаарлары (30,8), сайзыралының четпестери (19,7) ээлеп турар. Чаштарның өлүр чоруунда эң берге үе болза бир ай чедир хуусаа боор турар.

Чаштарның өлүр чоруунуң талазы-биле хоочуг таарымча чок байдалдар Таңды база Бай-Тайга районнарда турустунган. Ол районнарда пневмониядан аарып, өлүр чоруктар, ниити республикада деңнелден дыка улуг (41,1 база 35,7 хуу). Статистиканың сан-түңнериндан алгаш көөрге, төрүттүнген уругларның аразында шуут кадык деп болур уруглар 45 хуу четпес.

Уругларның ниити аарыыр чоруу 1000 урутта онаштыр чылда 1035 боор турар. Уругларның (14 хар чедир) ниити аарыыр чоруунда тыныш органнарының аарыглары колдап турар (54,9 хуу), оон дараазында миндалиннерниң хоочураар аарыглары (ангина, катар), төрүттүнгенниниң соонда тывылган кемнери чорун турар. Эмиг эмер уругларның аарыгларындан тыныш аарыглары 70 хуузун ээлеп турар, халдавырлыг аарыглар — 9,2 хуу, ижин-шөйүндү аарыглары —7,3 хуу боор турар.

5 харга чедир уругларның өлүр чоруунун коэффициентизи-биле (ол дээрге уругларның чаагай чоруунун деңнелиниң тодарадырынга ажыглап турар делегей чергелиг көргүзүг) Россия делегейде 30 дугаар черде. 1990 чылда ол көргүзүг Россияга 21,4 (1000 урутта хамаарыштыр өлгеннерниң саны), АКШ-ка —13, Японияга—8, ГФР-ге—10 боор турган. 14 харга чедир уругларның өлүр чоруу—база бир нарын айтырыг. Ол харга чедир уругларының өлүр чоруунуң кол чылдагааннарынга озал-ондактыг таварылгалар, хораннанышкын, кемдээшкин, төрүттүнгенинден хамчыктар база-ла тыныш органнарының аарыглары боор турар.

1991 чылда чайгаар өзүп-төрүттүнерниң деңнели дыка кудулап, 18,0 хуу баткаанындан чурттакчы чонунуң чайгаар өзүлдези болбаан, харын-даа 4,4 муң кижиге кызырылган.

* * *

Ниитилелде социал-экономиктиг таарымча чок байдалдар, амыдырал деңнелиниң кудулааны, экологтуг дүштүрлүг чорук, эмчи дузазының чедишпези бир-ле дугаарында уругларның кадыкшылынга улуг салдарлыг боор илерен турар. 1991 чылда 1000 урутта онаштыр ниити аарыыр чорук 1035 болганын үстүнде айыткан бис, а ол дээрге чыл дургузунда урут бүрүзү аараны ол ышкажыл. Амгы үеде уруглар аарыгларының аразында нерв системазының, чем хайылдырар органнарының, кеш, бес, бүүрек, ол ышкаш хан аарыгларының көвүдеп турары илден. Уругларның озал-ондакка таваржып, кемдээри көвүдээн, кырган кижилерниң колдан аарыыр аарыглары уругларда база хөй демдеглеттинип турар апарган. Уругларның аарыыр чоруунун база бир ылгавырлыг чүүлү чүл дээрге, аарыгларының кадыннаары, шуут хоочу апаары көвүдээн. Хоочураан аарыглыг уругларның саны өзүп турар.

Уругларның кадыкшылының үндезини оон амыдыралының эге чадазында —ие иштинге өзүп, сайзырап турар үезинде, оон амыдыралының баштайгы чылдарында салдынар, ол ада-иезиниң, ылангыя авазының кадыкшыл байдалындан дыка улуг хамаарылгалыг болур. Саатыг херээженнерниң кадыкшыл байдалы чылдан чылче улам идегелдиг эвес апар чыдар. 1990 чылдан бээр саатыг херээженнерниң аразында кандыг-бир кемниг боор турары 3 катап өскен, бүүрек аарыынга таваржыры — 11 хуу, хораннанары—10 хуу өскен. Саатыг херээженнерниң кадыкшыл байдалынга күш-ажылының таарымча чок байдалдары дыка улуг салдарны чедирер. А Тыва Республикада херээженнерниң ажылга хаара туттунганы 54,4 хуу боор турар. Үлетпүрнүң, транспорттуң, харылзааның, садыгның, ниитиниң чемненилгезиниң, чурттал-коммунал ажыл-агыйының, амыдырал хандырылгазының, материал-техниктиг хандырылга, геология бүдүрүлгелеринде болгаш совхозтарда 21,8 муң херээженнер ажылдап турар, азы ол дээрге ол адырларның ажылдакчыларының составының 34,3 хуузу-дур. 1985 чылдың бүрүткели-биле үлетпүрге хаара туттунган херээженнерден 1,7 муң кижи азы 61,7 хуузу таарымча чок байдалдарда ажылдап турган. 1,2 муң херээженнер аар база хоралыг байдалдарлыг черлерге ажылдап турган, оларның 85,2 хуузу тудуг материалдарының бүдүрүлгелеринге, 13,9 хуузу өңнүг металлургия болгаш электроэнергетика адырларынга онаажыр. Үлетпүрде 260 ажыг херээженнер хүн бүрүде дүнеки ээлчегде ажылдап турар. Тудуг материалдарының, аъш-чем бүдүрүлгелеринде база полиграфияда ажылдап турар ажылчыннарның аразында херээженнер 40 хуу чедип турар.

Статистика эргелелиниң ап чоруткан шинчилелдеринден алгаш көөрге, үлетпүрнүң, тудугнуң, транспорттуң, хажыглаанның бүдүрүлгелеринде 0,8 муң херээженнерниң ажылдап турар черлери санитар-гигиена нормаларынга дүүшпес болган. Ол адырларда ажылдап турар 8875 херээженнерниң ол кижизинин бирээзи-ле күш-ажыл байдалы хоралыг азы аар черлерде ажылдап турар.

Херээженнерниң кадыкшылынга болгаш дараазындагы саатталган үезинде база божууурунга багай салдарны уруг дужуртуру чедирип турар. 1991 чылда божуур назылыг херээженнерниң 1000 кижиге 110,8 уруг дужүрери онаашкан, а ол дээрге төрүттүнген уругларның санындан дыка хөй (божуур назылыг 1000 херээженге онаашыр 81,9 чаш уруг төрүттүнген). Бо көргүзүг Россия Федерациязында 108,7. Үстүнде ийи сан-көргүзүг дээрге делегейде эң улуг хемчээл дээр болза частырыг болбас (ол көргүзүг Канадада--10,2, Финляндияда— 12,8, Францияда—14,9).

Ажылдың таарымча чок байдалдары, херээженнерниң кадыкшылының ниитизи-биле ындыг-ла кончуг эки эвези, долгандыр турар бойдус хүрээлелиниң ксүлдүр-ле чүдерэп-баксыраан оралы чаа төрүттүнүп турар чаштарның кадыкшылынга база кескү салдарны чедирип турар. Чаа төрүттүнген уругларның чүгле 45 хуузу кадык боор турар. Төрүттүнер ужурлуг хуусаазындан эрте төрүттүнген уругларның саны база кызырылбайн, төрүттүнген чаштарның беш хуузу чедип турар.

Сөөлгү чылдарда төрүттүнерде-ле кадыкшылында кандыг-бир хажыдышкыннарлыг болгаш утун салгаан аарыглардыг, оон-биле кады төп нерв системазының кемдээшкиннериндан инвалидтер боор болур уругларның саны көвүдээн. Тыва Республикага сөөлгү үш чылдың дургузунда төрүттүнерде-ле кандыг-бир аарыглыг, орта эвес уругларның төрүттүнүп турарын дараазында саннар-биле көргүзүп болур: 1989 чылда 100 муң чаш урутта хамаарыштыр алырга, ындыгларның саны 45 турган болза, 1991 чылда ол сан 240 чеде берген. Уругларның церебралдыг мүнчуралындан аараанарының саны база өзүп орар.

Уругларның бичии чаш турда аарыглары оон оон соңгаарғы өзүлдезинге, чурттакчы чонунуң ажыл кылып шыдаар үе-назынында кадыкшылының байдалынга болгаш ниитилелдиң угаан-бодал шынарынга ниитизи-биле салдарлыг болуру эртем өзүү-биле бадыткаттынган-на болгай.

Людмила ЭРДЫНЕЕВА.
Тыва Республиканың Президентизиниң өг-бүле болгаш ие-чаш айтырыгларының талазы-биле чөвүлекчизи.

Чылыг сөстер

ЭМЧИЛЕРГЕ ЧЕТТИРДИВИС

Бо чылдың май төнчүзүнде бистиң ававыс Тас-Кара Донгаковна Ажы тайгаш, ол талакы будунуң деңмээзин сыйып алган. Кырган кижиге дөрт мочүзүнүң бирээзин сыйып алырга дыка-ла берге чорду. Кемдээн ававыска дүргеп эмчи дузазы херек апарган. Суурда фельдшер Чечек Ондаровна Кунгааны чалап эккелдивис. Эмчи кижи чүвениң хөлүн кана чазар: «Деңмек сөөгү сыйылган-дыр...» —дээш, сыйылган буттуң ийи талазындан калбак ыяш-биле чаткыыштай шарааш, эмчи дузазын чедиргеш, Шагаан-Арыг эмнелгезинче дүргеп бадырар дээш харылзаа салбырынга барган. Телефон харылзаазы чок болган. Оон чорумал машина дилеп эгелээн бис. Аас-кежик боор, чаңгыс чер-чурттуувус болур, Шагаан-Арыг хоорайга ажылдаан, чурттап чоруур Анатолий Уйнукай хууда машиназын мунуп алган авазы сутта келген турган. Херектиң ужуруун тайылбырлап, эмнелгеге ававысты чедирип каарын дилээривиске, артык чүве-даа чугаалавайн, эмнелгеге чедирип каан.

Ававыс ол эмнелгеге будуң чартык ай чыткаш, буду гипстиг чанып келген. Ам ававыс ана кылаштап, ажыл, амыдыралын уламчылап турар. Кижиниң вези ышкаш эргим чүве кана турар. Ававыстың сынык будун экирти эмнеп каан буянныг эмчилер Вячеслав Григорьевич Медведевке, Вячеслав Товарищтаевич Ховалыгга, Олег Деспиевич Монгушка болгаш ававысты шарып, ажаап-карактажып турган эмчи сестраларынга, санитаркаларга улуу-биле өөрүп четтиргенивисти ававыстыя хүндүлээр солунун дамчыштыр илередип тур бис.

Бискe таварышкан берге үеде сагыш-сеткиливис оожуктуруп, ававыска баштайгы эмчи дузазы чедирген эмчи Чечек Ондаровна Кунгаага болгаш биче сеткилдиг, дузаргак чаңгыс чер-чурттуувус Анатолий Уйнукайга база өөрүшкүнүң чылыг сөстерин сөглевейн барып шыдавас-тыр бис. Буянныг кижилерниң ачы-дузазын көрген болгаш ындыг, эки кижилерниң чаагай үүле-херээн мактаар. Оларны дөзеп-салгаар изиг күзел кижиге төрүттүнер-дир. Чорууңар чогунгур, чолуңар чаагай-ла болзунам, хүндүлүг эмчилер!

Айлан АЖЫ.
Улуг-Хем кожуунунуң Чодураа суур.

УЖУРУ-ДАА ЫНДА

Эрзин районнуң девискээри делгем болгаш ырак. Ынчалза-даа кыш, чай чок Тере-Хөл, Тарлашкын, Баян-Кол, Чинчилиг, Узук-Тестик унун дургаар чурттаан ажыл-ишчи малчыннарны буянныг ак халаттыг эмчилер доктаамал хевип, хайгааралга ап турарлар.

Район эмнелгезинде ажылдап турар дээди эртемниг эмчилерниң бир онзагай чүвези — шуту түс черниң оолдары, кыстары боор турарында. Чээрби ажыг чылдарда чонунуң кадыкшылы дээш ажылдап чоруур уйгу-дыш чок хоочун эмчилерни чону хүндүлээр болгаш өөрүп четтиришкиниин сестерин илередип чоруурлар. Оларга С. С. Норбу, Э. Ш. Сотпа, Р. К. Өлзей, К. Ш. Чамзырай, Б. И. Эренчин, эмчи сестралары 1952 чылдан бээр ажылдап келген А. Н. Голачаева, 1963 чылдан узуксоксаал чок ажылдаан Т. А. Малышеваны, Р. О. Монгушту, хоочун чолаачылар Б. В. Седип, В. К. Саңдак оларны районнуң чону хүндүлээрнии ужуру-даа ында.

Шынап-ла, бо чээрби ажыг чылдарның иштинде үстүнде адааным дээди эртемниг түс черниң эмчи, буянныг ажылчин оолдар, кыстары чеже кижини аарыг-човулаңындан адырбадылар дээр боор. Олар аарыг кижилерни эмхомундан аңгыда, ажык, арыг, чырыткылыг өвүр-хевири, омак-сергек аажы-чаңы-биле эмнеп турарлар. Оларга өөрүп четтиришкинниң сөстериниң илерелиниң амы-хууда эмнедип чыткаш көрдүм, дыңнап-даа чор мен.

Эмнелгеге чоокта чаа-даа ажылдаан болза, санитарка Лира Номчу-Белек бодунуң ажылгыр, туттунгур, үргүлчүле чымыраартыр каттырган чоруур чаптанчыг чараш чаны-биле аарыг кижилерниң сеткил-чүрээн эмнеп чорууруң боду-даа билбес боор. Ындыг буянныг тыва аныяк уругларывыс көвүдеп-ле турзун деп йөрээл сөстер-биле бо кыска чүүлүмну доозуп, төп эмнелгениң коллективинге эң-не эки күзелим.

Кызыл-оол КУУЛАР.

МАКТАТКАННАР

Эрткен чылдың кадыг, шириин кыжы кижи бүрүзүн хинчээндирип, бодандырган. Кижилерниң амы-хууда-даа, ниитиниң-даа малынга моон дараджа-когаралды чедиргени билдингир. Ынчангаш мал чемин бо чылын хемчээл чокка белеткеп алыры чугула дээрзин кижи бүрүзү медереп билген.

Бора-Тайга суурда чамдык албан, организация черлери ниитиниң малынга чем белеткелиниге идепкейлиг киржип турарын демдеглевес аргажок. Бо чылдың болгулаан чаъс-чайы, үерлээшкин мал чеминин белеткелиниге кончуг шаптыкты таварыштырган. Чамдык колхоз, совхозтарның-даа, амы-хуу-даа кижилерниң кезип белеткээн сигениң тонна-тонназы, гектар-гектары-биле суг төме алгаш барган. Бо дээрге өзээртинмес улуг моон дараджа болган дээрзи кымга-даа билдингир.

Ындыг-даа болза Бора-Тайга суурнуң чагырыкчызы Алексей Ооржак удурткан кодээ Совет ажылдакчылары 40 тонна сиген белеткээн планын күүседип шыдааннар. Ол ышкаш кодээ Культура бажыңының директору Юрий Ондар удурткан культура ажылдакчылары 60 тонна сиген белеткээр турлаш, 62 тонна кылдыр күүсеткен. Оларның белеткээн сигени тарымал сиген-даа болган болза, оон иштинде 10 тонназы чайгаар үнген сиген база бар. Ол-ла суурда Мая Ооржак эргелекчилээн «Чечээш» уруглар садыгының ажылдакчылары 20 тонна сиген белеткээр хүлээлге алгаштыя, 23 тонна кылдыр күүсеткеш, мактатканнар. Олар ынчалдыр төрээн колхозунга ак сеткилдиин-биле дузалаанаар.

Ондар БОРАШ.

ЧАА ЧҮҮЛДҮ ДЕТКИИР

Бо чылдың август 28-те үнген № 100 «Шынга» ТДЛГЭШИ-ниң эртем ажылдакчызы Виктор Монгуштуң «Тыва чогаал эртеминде билиг сөстери» деп чүүлү парлаттынган. Ында кедүртүнген айтырыгларны бодум хуумда хөлчок чүүлдүтзүндүм. Ук чүүлге хамаарыштыр дыл, чогаал тоолдакчылары, эртем, уран чүүл, культура болгаш өске-даа чогаадыкчы коллективтерниң ажылдакчылары боттарының ажыктыг санал-сүмелерин бээр боор дээрзинге бүзүрээр кижи-дир мен. Чүүлде кедүртүнген айтырыгларны хынызы-биле сайгарып, оон ажыктыг чүүлдерин үндүрүп ап, амыдыралга боттандырары тыва дылдың моон соңгааргы хөгжүлдезинге чугула рольду ойнаар дээрзи чигзиниг чок. Чогаал эртеминде билиг сөстерин ажыл, амыдыралга шын ажыглаары дуржулгалыг-даа, чаа эгелеп-даа чоруур чогаадыкчы ажылдакчыларга өөредиг болур ужурлуг.

Кандыг-даа эртем адыры хөй чонга билдингир, тоолаггай, тускай бижыглаттынган чиге утказыг билиг сөстери-биле чепсеглеттинген турары албан болбайн аан. Ынчангаш чогаал эртеминде кол билиг сөстерин ажыл, амыдырынга автор чигези-биле дээш, олче кичээнгейни шиңгыы угландырып, «боттут ажылдар кылбас болзувусса, келир үеде ук эртемниң чүгле бодунун эвес, тыва дылдың чингине тыва бот-медерел, угаан сайзыралынга доктар, моондак боор, дужамык хадар деп чүвени бодаар мен боор» дээш-биле кым-даа чөпшээрежир апаар.

Чогаал шинчилелинде доктаап туруп чүй берген чамдык орус сөстерин оларның долу утказын илередип турар тыва сөстер-биле солууру харын-даа үезин эртип турар чугула айтырыг-дыр. Ындыг сөстерниң чеп шагдала чектей берген. Мааа бир боттуг чижекти киирип көрейн. Берт-Дагның кодээ Культура бажыңының директору, В. Б. Оскал-оолдуң цирк бөлүүнүң артизи чораан, пенсияже үнгеш, бодунуң төрээн суурунда кээп ажылдай берген Александр Довуу чоокта менээ бо чедип келди. Ол мынча диди: «Культура» деп сөс бистиң тыва дылда чок сөс-түр. Ону солуптар тыва чараш сөзүвүс бар турар ужурлуг. Менээ ындыг сөстен тып берип көрүнерем. Культура бажыңының адрезинде ол сөстү ап кааптайн дээш» дидир. «Культура» деп сөс бистиң амыдыралывысче каналдап киргеш, оон орнунга турар ужурлуг үндезин тыва сөстү амыдыралдан үндүр кызыпкан. Ынчангаш ону солуур сөс ам тыппайн турарывыс бо. Степан Сарыг-оолдуң чогаадыкчы ажылының кидин түлүк үезинде бижиттинген «Колхозтуң чылгычылары» деп шүлүүнде кодээ клубту «Ойнаар-бажың» деп адап турары таварылга эвес деп бодаар мен.

Ында ойнаар-бажыңче бөлүк аныяктар халдып олурарын мынчаар көргүскен:

«...Тулаа бажы көвей өгнүн
Дужу-биле эртип чыда,
«Тулчуушкунну»
ырлаанывыс
Туңмаа суглар дыңнаан
чорду.

Куюм чүрек кустукуже,
Кулун дуюу изигиже,
Чалгылепкеш көөрүвүске,
Чеде хонуп келген-дир бис.
«Ойнаар-бажың» кедээзинде
Ортулуктуг улуг садта
Баан хааржак үңү долган
Магаданчының канчаар ону.
Уругларның ырлажыры
Улам тода кыңгырткайнып,
Үнчей, Суван, Дарый
сугнуп
Үнүн бөзин таныдывыс.
Аревэниң даргалары
Арбай суглар баштап
алган
Аныяктар улуг-хүннээн
Азарганчыг ойнаан турлар.

Дыл дээрге кандыг-даа нацияның бот-тускайлан онзагайланып турарының демдээ, чоргааралы болгай. Ынчангаш национал дылды камгалаар, оон бокталырын болдурбас, ооң хөгжүлдезинге бүгү-ле таарымчалыг байдалдарны тургузар, сайзырааарынга делгем оруктарны ажыдар херек. Виктор Монгуш бодунуң чүүлүн бижип тура, оон кол кезээ болур чамдык билиг сөстерниң дакзызын эптиг болзун дээш, орус-тыва сөзүглел кылдыр тургусказ, тускай бөлүктерге чарып, алфавит өзүгаар киирген ук чүүлге хамаарыштыр ажылдаар күзелдиглерге хөлчок эптиг, таарымчалыг апарган. «Тыва чогаал эртеминде билиг сөстери» деп чүүлдү аныяктар, студентилер, чогаалга сонуургалдыглар хандыр номчуп, таныжып алыры бөзин оларга ажыктыг дээрзин билбе чогуур.

Эртем ажылдакчызы Виктор Монгуш «Чогаал эртеминде билиг сөстери» деп чүүлдү бижээш, чугула айтырыгны көдүрген-дир. Ол талазы-биле ам боттуг, тодаргай ажылдарны кылыш чорудары, өлче чогуур күштерни мөөңнээри чугула деп бодаар мен. Чүге дээрге үе хөй эрткен тудуп хожудаан үүле-херекти бүдүрери улам берге апаар болгай.

Бичи-оол ДОЮНДУП.
Тес-Хем район.

БӨМБҮРЗЕКТИҢ СУДАЛЫ

СОҢГУЛДАЛАРГА КИРЖИРИН ЧАРЛААН

НЬЮ-ЙОРК. АКШ-тың президент соңгулдаларынга кампаниязында бир чаа өскерлиишкин болган. Техас чурттуг миллиардер Росс Перо Далласка (Техас штат) парлалга конференциязынга бодунуң президент соңгулдаларынга хамаарышпас кандидат боор киржирин чарлаан. Оон мурнунда соңгукчуларның элээн улуг деткимчезин алган тура-ла, АКШ-та соңгулдалар чорудуун нарыыдатпас күзелдиг мен дээш, соңгулда мурнунун демиселинге киржиринден ойталаан турган. Каттышкан Штаттарда эң дээди эрге-дужаалга соңгулдаларга киржир дугайында шиитпирин Перо, чурттуң бүгү 50 штаттарында соңгулда данзыларында оон адын киирген бодунуң талалакчылары-биле сүмелешкеш, хүлээп алган.

Ынчангаш Ак бажыңда дүжүлгениң ээлээри-биле ноябрь 3-те эртер ниити-национал президент соңгулдаларынга тиилээри дээш демиселге ам үш кандидат киржир: амгы чагырганың баштыңы республиканчы Джордж Буш, Арканзас штаттың губернатору демократ Билл Клинтон болгаш Техас штаттан херекчитен Росс Перо.

ДОКУМЕНТИЛЕРНИ АЖЫК БОЛДУРАР ДЭЭН

ВАШИНГТОН. АКШ-тың конгрезиниң төлээлекчилер палатазы 1963 чылда АКШ-тың президентизи Джон Кеннединиң өлүргенинге хамаарышкан бүгү чазак документилерниң чажыт эвес болдурарының дугайында хоойлу төлевилелин чүүлдүг деп көрген. Ооң мурнунда ол төлевилелди сенат база чүүлдүг деп санаан. Ынчангаш ол төлевилелди президент Джордж Буштуң адын салдырары-биле Ак бажыңче чоруткан.

АКШ-тың конгрезиниң чүүлдүг деп көргени хоойлу төлевилели АКШ-тың истелгениң федералдыг бюрозунга, Төп разведка эргелелинге болгаш өске-даа чазак албан черлеринге Джон Кеннединиң өлүргенинге хамаарышкан документилерниң кайызы АКШ-тың национал архивинге доразан дамчыттынган турарын тодарадырынга 60 хонукту берип турар. Национал архивке дамчыткан соонда документилерни хөй-ниити ажык таныжып болур. Национал айыыл чок чоруктуң эрге-ажыынга азы өске-даа бодал-биле ажык болдурары болдунмас деп көрген материалдарны тускай комиссияга сайгарып көөрү-биле киирер апаар. Ол комиссияның кежигүннерин АКШ-тың президентизи томуйлаар болгаш сенат баталаар. Комиссия кандыг документилерни ажык болдурарын үзе шиитпирлээр.

МИНИСТРНИҢ МЕДЕГЛЕЛИ

КНО. Турция Карабах чөрүлдээзинге нейтралдыг туруушче эглир болгаш Даг-Карабахка тайбыңны тургузарынга боттуг рольду ойнаар ужурлуг. Ол дугайын КНО-га эртээн парлалга конференциязынга Арменияның даштыкы херектер министри Раффи Ованесян медеглээн.

Арменияның даштыкы политиказының кол сорулгазы болза девискээрге «тайбыңы, деп-дески чөптүг чорукту база быжыг туруштуг болуру» чедип алыры болур деп, министр айыткан. Армения бодунуң Грузия база Иран-биле аразында тургустунган харылзааларынга таарзыныр турар. Оон аңгыда «төөгү-биле холбашкан бергедээшкиннер» турзажок, Армения биле Турция ийи талалыг найыралчы харылзааларын тургузарынче чүткүдүп турарлар.

Арменияда быжыг политиктиг турум байдал тургустунган деп, министр уламчылаан. Ынчалзажок Арменияның девискээриинден дашкаар Даг-Карабахты долгандыр дүшкүүрлүг байдал тургустунган. «Бо нарын айтырыгны шиитпирлээри-биле азербайджан чазак чугаалажыышкыннар кылырын күзевейн турар. Сөөлгү үш ай дургузунда Азербайджан Даг-Карабахтың девискээриниң 25 хуузун эжелеп алган». Министр армян талазының турумун мынча деп тайылбырлаан: «Делегей эргелеринге дүүштүр Даг-Карабахтын чону бот-догуннаар эргелиг, бодунун политиктиг салым-чолун боду шилип ужурлуг. Ол девискээрниң политиктиг эргезин кандыг болурун шиитпирлээри-биле Азербайджан Даг-Карабах биле дорт чугаалажыышкыннарже кирерин Армения күзеп турар».

(РосИТА-СЧТА).

Тываның Чогаалчылар эвилелиниң 50 чылынга уткуштур

БАШТАЙГЫ ЧЫЫНДЫ НОМ

1930 чылда Тыва Арат Республиканың национал бижии кылдыр латиничиткен чаа түрк алфавитти хүлээп алганының соонда, тыва чогаалчыларның саны көвүдеп, оларның урал-чечен чогаалдары калбаа-биле нептереп эгелээн.

1937 чылда эң бир дугаар 4 муң кезектиг «Чыынды чогаалдар» ному кестүп келген. Ону 1936 чылда культура яамызының чанынга тургустунган чогаал комитеди үндүрген. Чыындыда баштайгы тыва чогаалчыларның чаа национал бижикти хүлээп алганының соонда 6-7 чыл иштинде (1930-1936 ч. ч.) бижип чогааткан шүлүктери колдап турар. Номнуң чырыкче үнгениниң кыска төөгүзү мындыг. 1937 чылдың 9 айның 7-нин хүнүнде болган Тываның аныяктарының Революстуг Эвилелиниң Төп Комитединиң (ТАРЭ ТК) хуралындан аревээниң удавас болур 6 дугаар улуг хуралынга уткуштур уран чогаалдан тургустунган 300 санныг блокнотту үндүрер деп даалганы Чогаал комитединиң ажылдакчыларынга берген.

«...мурнунда солуннарга унуп турган ыры, шүлүктер болгаш аш-сөөлерниң бижип берип турган чогаалдарын чыгып келзе-келзе, бичии блокнот болур хире эвес, тарып элээн улуг ном болу бээр хире апаарга, арат түменге болгаш ылангыя аныяк-өскенге оон ажык-дузазын барымдаалааш, элээн хөй тиражтыг ном кылдыр үндүргени-ле ол» — деп, кирипде чүүлүнде Чогаал комитединиң ажылдакчызы Очурбаанак демдеглээн. Номнуң материалдарын чыып болгаш парлап үндүреринге бүгү ажылдарын база ол күүсеткен.

Тываның Араттың Революстуг Намының Төп Комитединиң (ТАРН ТК) ажылдакчызы Базыр-Саттың «Түмен чогаал — аревэниң ынак херээ» деп чүүлү номну эгелеп турар. Ында национал уран чогаалчыларның мурнунда турар дайынны сорулгаларны чырыткан. Номнуң даштында «ТАРЭ 6 дугаар Улуг хуралының төлээлеринге белек» деп бижээн. Бо «Чыынды чогаалдарда» шупту 45 хире авторнуң 77 шүлүктери, ырлар сөстери болгаш Сарыг-оолдуң «Агар сандан ыяш» деп тоолу кирип турар. Оларның иштинде Сарыг-оолдуң, Хевеимейниң, Бүрбүнүң, Тамба-Сүрүннуң шүлүктери 3-тен 7 чедир кирип турар. «Пушкинниң өлгени-ле 100 чыл болган оюн таварыштыр орус дылдан очулдурган шүлүктер» деп тускай кезекте «Тураскаал», «Чаадаевке», «Сибирьге», «Пущинге», «Декабристерниң хармызы», «Хаяалыг хүн делгерезин» деп чогаалдарны Бүрбү, Тока, Сарыг-оол, Лопсан, Чымба олар очулдурганнар.

Оон аңгыда, номда эрге шөлээ, хосталга, оран-чурт, мал, тараа ажылының, эртем, культура, херээженнер, аревэ дугайында кезектер бар.

«Эш Токаның башталгазы-биле ваямның массалыг бригадының Тес-Хем чорааш ол кожууннуң чедер, четпес ажылдарын илередип чогааткан ырлар» деп кезекте база-ла 8 арын долдур бижиттинген шүлүктер кирип турар. Бо «Чыынды чогаалдарның» ийиги үндүрүлгезин 1939 чылда кылган. Ында 30 хире авторнуң шупту 60 чыгам шүлүктери, ырлар сөстери болгаш «Даш хүрен аъттыг Танаа-Херел» деп тоол база улегер домактар кирип турар. Бирги ном 193, а ийигизи 158 арынга парлаттынган.

Черле ынчаш, бо ийи ном Тыва Арат Республика үезинде болгаш амгы-даа үеде бисте үнүп турар номнарның эң эки парлаттынганнарының санынга хамаарыжыр. Оларның үжүктери тода, кескү, ылангыя 2-ги үндүрүлгезин шынарлыг саазында парлаан. Амгы үеде, чижээ, сырый парлаттынганындан чамдык номнарны хөөредир болза, улгаттырар шил-биле номчуур чыгы боор турар.

1937 чылда «Шии ному. бир дугаар дептер» деп чыынды база үнген. Ында С. Токаның «Узун-Кара», В. Көк-оолдуң «Эки хүн», «Хайыраан бот» деп шиилери кирген. Дараазында чылдарда С. Токаның «Үр дарганынга үш чыл болдум», «Мээн сактыышкыннарым» деп чогаалдары номнар кылдыр чырыкче үнген. Тываның чогаалчыларының хуралдарының тургустунганы 1942 чылда С. Сарыг-оолдуң «Белек» деп тоожузу болгаш С. Лопсанның «Бистиң улуг буруңгуларывыс» деп чогаалы ном кылдыр кестүп келгилээн.

Тываның Совет Эвилелинге каттыжарының мурнуу чарынында С. Бүрбүнүң «Кызыл көшү», «Эртенгиниң ыры», С. Сарыг-оолдуң «Чырык хүн», «Саны-Мөге», М. Идам-Сүрүннуң «Шүлүктер», С. Токаның «Тос чадырда», база шүлүктер чыындылары — «Чалыы назынның кылажы», «Дайынга кыйгы» деп номнар үнген деп билдинип турар. Тыва Арат Республика үезинде национал чогаалдың чырыкче үнүп, сайзырап, нептерээринге Очур-баанак, Хойлаакаа, Лагбужап, Лопсан, Седип-оол, Сарыг-оол, Бүрбү дээш, өскелер-даа канчаар-даа аажок улуг үлүг-хуузун киирген. Олар номнарны чогаадып, очулдуруп, каастап, эдип, чазап база бүдүрүп, парлап дээш черле ном үндүрер ажылды эгезинден төнчүзүнге чедир кылып турганнар.

Амгы үеде оларның чогаадып, парлап үндүрген номнары барык кайда-даа чок. Чүгле ийи-чаңгыс азы үш дөрт хире кезектери Тываның дылдың, чогаалдың болгаш төөгүнүң эртем-шинчилел институдунуң бижимел фондузунда, республика библиотеказының национал болгаш чурт-шинчилел дугайында чогаал килдизинде, республика архивиниң библиотеказында база Алдан-Маадыр аттыг музейде камгалаттынып чыдар. Бо номнарның читкениниң чылдагааннарының бирээзи болза, ол үеде оларны тускай камгалап шыгжаар хевирлиг ажыл сула турганында. Күрүнениң библиотека четкизи чаа-ла тургустунуп, быжыгып турган болгаш бо ажыл талазы-биле национал тускай эртемниглер турбаан. Оон-биле чергелештир улуг когаралды актыг черге кижилер буруудадып чорук (репрессия) чедирген. Чүге дизе, «чоннуң дайзыннарының», «контр идегеттерниң» аттары, чуруктары, оларның дугайында чүүлдер кирген номнарны шыйып, балап база шуут узуткап каапкан. Ол дугайын республиканың төп күрүне архивинде «МЧ» азы «Мунгаранчыг чажыт», орустап «Совершенно секретно» дээн демдектиг херектер бадыткап турар. Ол үеде одаг салгаш номнарны өрттедип турганы чамдык көрген улустар бөгүн сактып чугаалап турарлар. Мындыг хевирлиг «арыглал» ажылы Совет Тыва үезинде база-ла уламчылап турган. Чижээ, 1948 чылдың 1 айның 8-тин хүнүнде Тыва областың чогаал болгаш парлалга эргелели (Облит) библиотекадан болгаш ном садыышкын четкизинден 1930-1940 чылдарда тыва дылга үнүп турган номнарны хавырарының тускай дансызын тургускан (Тыва Республика архиви фонд 136, 1-ги данзы бижик, херек 16, арын 1-2).

Оон аңгыда, 1955 чылдан бээр РСФСР-ниң Культура министерствозундан «О порядке списания устаревшей утратившей товарный вид книжной продукции местных издательств» (тус черлерниң ном үндүрер черлериниң эргижирээн болгаш бараан хевирин чидирипкен номнарын үндүр бижиириниң чуруму) дээн хевирлиг айтыышкыннар областың, оон соонда республиканың удуртулгазынга кээп турган. Мындыг айтыышкыннарның күүселдезиниң түңнелинде 1930-1943 чылдарда Тыва Арат Республикага парлаттынып үнген чогаалдарывысты, номнарывысты бөгүн шинчилээри-даа, аңаа сонуургаары-даа бергедээн. Ылангыя аныяк-өскенге латиничиткен чаа түрк алфавитке үндезилээн тыва национал бижик турган деп чүүл төөгүнүң база бир эки билдинмес арны бооп турар.

Сөөлгү чүс чылды ап көөрге, тывалар үжен чылга чедир эрги моол бижикти (номнар, солун, сеткүүлдер үнүп турган), 1930-1943 чылдарда латиничиткен түрк болгаш 1943 чылдан бөгүнге чедир орус үжүктү ажыглап турар. Амгы алфавитче кирер дугайында 1943 чылдың 9 айның 8-те ТАР-ның Сайыттар Чөвүлели болгаш ТАРН ТК тускай доктаалды үндүрген турган.

Ынчап кээрге, 1940 чылдарның ортаа үезинде тыва областың үндезин чону үжен чылдарда ышкаш катап-ла «Улуг улус көөр үжүк» (ам болза «Үжүглел») дээн чижектиг номнардан эгелеп номчуп, чаа бижикке өөренип эгелээннер. Баштайгы «Үжүглел» (автору Л. Чадамба) деп аттыг ном 1946 чылда кестүп келген. Ону Москвага үндүрген. Ынчангаш удаа-дараа алфавит солуушкуну улустарның (база ол ышкаш тываларның) уран чогаалының болгаш черле культура-экономиктиг ниити сайзыралынга шаптыкты чедирген.

Чүге дизе мындыг тавырылгада чаа алфавитти бүгү чоннуң шиңгээдип алыры, парлалга бүдүрүлгезин чаа үжүктер-биле хандырары дээш-ле ажылдар хөй болур. Бистиң төптен ырак-узак Тывавыска бо черле берге херек болган.

Ынчангаш бөгүн 1930-1943 чылдарда Тыва Арат Республикага үнүп турган номнарны, ылангыя уран чогаал номнарын төөгүнүң болгаш культураның турас-каалдары кылдыр дансылап, кадагалап, үнелээр ужурлуг бис. База ол ышкаш ный сылалга национал культураның база бир улуг адыры болур — тыва чогаалдың тускай музейин ажыдар өй черле келген.

Мая МААДЫР

Аспирант, А. Пушкин аттыг библиотеканың библиографы.

ЫДЫКТЫГ БАШКЫГА МӨГЕЙИП, ТЕЙЛЕП АРТЫМ

Богда бурган бар деп чүвеге мен сентябрь 20-ниң хүнүнде бүзүредим. Ынчаарда даа-дүъш үеде 2 шактан эгелээш делегейде билдингир Ыдыктыг Далай-Лама Тэнзин Гьяцо театр шөлүнге ачы-буянныг мөргүл кылып, тыва чон мурнунга шажын-чүдүлгениң эң дээди өөредиглерин номчуп, бистиң күрүневистиң түгүн ыдыктап алгаан чүве.

Сарыг-шажын делегейде база бир хоочун, буянныг чүдүлгелерниң бирээзи болуп Азия диптиң хөй-хөй сайзыраңгай чурттарында нептерээн. Октябрь революциязы тиилээн соонда, В. И. Ленинниң бирги декреттериниң бирээзинге «Шажын-чүдүлгени күрүнеден аңгылаар» деп эреңгей кыйгырыг салып алгаш, орустуң эң чараш хүрээ-хииттерин хуюктап, өрттедип, алдын-мөңгүн эдилелдерин, чурук каасталгазын хунаап ап, өскээр ажыглаанын төөгүнүң материалдары бадыткап турар. Ол үеде шылгараңгай угаанныг орус лама Бүгү Русьтуң, Москваның Патриархы Тихону ёзулуг ады (Василий Иванович Беллавин) деп кижини истеп, сүрүп, кара-бажыңга суп, байысаап эгелээн. Оон түңнелинде Русьтуң эң улуг Патриархы Тихон апрельдиң 7-де 1925 чылда хөй байысаалга, сүрүүшкүнге шыдашпайн өлген.

Моон мурнунда В. И. Ленинниң марттың 19-та 1921 чылда Политбюро кежигүннеринге чажыт чагаазын бижээш тараткан. Ол чагааның кол утказы орус чуртунда хүрээ-хийт-биле демисежири, оон эт-херекселдерин хунаап албышаан, шырак баштыңчыларын бүдүү шаажылап шиидери, шөлүүрү болуп турган.

Бистиң Тывавыска база-ла революсчу суртаал ёзугаар кожууннарга тыва чоннуң шажын-чүдүлге кылып турган каас чараш хүрээлерни өрттедип, хуюктап, бужартаткан, оон чылдагааны-биле тыва чоннуң эки чаңчылдарын узуткаан турган. Чоокку үелерге чедир-ле бистиң эң үстүкү дээди черге лииг даргаларывыстың шагаа, наадымны безин хоруп, эртем-угаанныг лама-хамнарывысты тудуп, сүрүп, оларның эргелерин кызагдап турганы хомудаанчыг үелерниң бирээзи деп санаар мен.

Мен кажан-даа этеист, азы тывалаарга, шажын-чүдүлгеге удур чорбаан мен. Мөңгүн-Тайгадан чогаалчы С. Молдурганың бижип турары хамнарны хүндүлеп, оларның чонга чедирген ачы-дузазын хүлээм-биле дыңнап, карааң-биле көргенимниң сактып олур мен.

Делегейге билдингир улуг орус чурукчу Николай Рерих сарыг-шажынны улуг хүндүлел-биле хүлээп ап, лама кижиниң идик-хевин бодунга кедип, тибет медицинаны сайзырадырынга улуг дузаны чедирген. Ол улуг чурукчу 1947 чылда Кулу деп черге чок апаарга, индий ёзу-биле оон мага-бодун өрттеткеш, Гималай дагның кырынга чашкан.

Херек кырында бурганга бүзүреп деп чүве кижиниң бодундан хамаарыжыр. Ол дээрге ёзулуг философтуг эртем-угаанныг номнал деп санаар мен. Ынчангаш бодум хуумда ай, хүн херелдиг, чырыткылыг XIV Далай-Ламага бүзүреп, бүгү назынымның иштинде көргеним уттундурбас болуушкун деп санаар мен. Ол улуг Ыдыктыг Башкының холун тудуп мендилешкен, оон чанынга кожа олурган кижилер аас-кежиктиг, эки «хүннүг» кижилер деп боттарын санавышаан, башкының эгээртинмес сөзүглелдерин сагыыр деп идегээр мен.

Ыдыктыг XIV Далай-Лама бистиң чуртувуска келгеш, бистерни, тываларны төрел тудуп, сорагашка соктаан алдын-сарыг чиңге-тарааны өремелеп чип, сарыг шайывысты ижип, Тывавыстың чурумалдыг каас-чараш бойдузун магадап көргеш чоруй барганы тыва кижи бүрүзүнге хүндү болур ужурлуг. Мен бодум чүгле театр шөлүнге уругларым эдертип алгаш, чонум аразынга каттыжып, Далай-Ламаның судур-номналын карааң шиийп алгаш, мөгейип, сагыш четтирип, арнындан хүлүмзүрүг ыравас дириг Бурганның овур-хевирин кезээ мөңгеде арттырып албышаан, бодумну хей-аът киирип алганым-даа чадавас деп бодадым. Далай-Ламаның Тывага база катап чедип келирин бүгү тыва чонум-биле манаар мен.

Хүндүлүг тыва чонум, ада-иебелерим, ха-дуңмаларым дириг бурган Далай-Ламаның моорлап келгенин Тывага делегей чергелиг болуушкун деп санавышаан, ол улуг башкывысты чалап эккелген, ваагай чорук бүдүрген чазак, күрүне баштыңчыларынга улуг-биле өөрүп четтиргенивисти илергейлээн. Улуг башкывыска кай дег кадык шылдыс, далай дег угааны сеткилимниң хамызындан күзедим. Оо, Курай, Курай, Курай! Оманя падни хум.

Сарыг-оол СААЯ.

Чурукчу.

ЭКОЛОГИЯ АЙЫН ЧАРЛААН

Сүт-Хөл районда 60 хүннерде экология айы чоруп турар. Ол сентябрь 25-тен октябрь 25-ке чедир уламчылаар. Ындыг шиитпирни Сүт-Хөл район чагыргазының коллегиязы хүлээп алган.

Ол үениң дургузунда районнуң чурттакчылары чер бүрүзүнге кускуу ашталганы, чаагай-кылдыр ажылдарын чорудары көрдүнген. Суур бүрүзүнге бок төгер черлерни чаңгыс аай чурумчудап сорулга-биле тодаргай хемчеглер алдынып турар. Ону чүгүлалап көөр, шиитпирлээр, чурумчудар айтырыгларның бирээзин кылдыр санап турары шынап-ла, чүүлдүг. Чүге дизе суурларга бок төгер черлерни чаңгыс аай кылдыр көрүп, чурумчутпаан болгулаар болгай, ындыг байдалдан бок-кузуруумнуг кайы хамааңчок төп каалтар таварылгалар бар. Бо бүгүнү моон соңгаар черле чурумчударының негелдезин күштелдирер бодап турар бис. Чаагайжыдылга, ашталга-биле холбаштыр, район чагыргазының шиитпири-биле ол сорулгага эргежок чугула апаарганда, совхозтар, бүдүрүлгелер транспорт-биле хандырып апаар.

Районда чарлаттынган экология айының чоруп турарын тус чер чагыргазы бодунуң контролюнга алгаа.

Комбужап ХОВАЛЫГ.

Сүт-Хөл районнуң бойдус камгалалының район эргелелиниң даргазы.

АДАНЫҢ ӨӨРҮШКҮЗҮ

«Куш уязынга ынак, кижи төлүнге ынак» деп чоннуң чугаалажыры-даа чөп. Өскүс арткан чеди оолдарын, бир кызын өскүссүретпейн өстүрген ада Сандык Кегээрелдиң дугайын чугаалаксадым.

Ол 1992 чылдың март 15-те алдан харлаан. Бодунуң төрээн совхозунга малчыннап, оон соонда баштай Деспен школазынга, оон О. Шынаа школазында ажыл-агый эргелекчилеп ажылдап турар. Ажылынга кызымак, биче сеткилдиг. Ол концерттерге таакпал кирижип, шүлүктээр. Ылангыя матрос танцыны теве бээрге чон дыка магадаар.

1981 чылда оолдарының иезин чок апарган. Иениң, аланың хүлээлгезин адазындан уттуктээр апарган. Эң бичиизи — чаңгыс кызы Саяназы бир харлыг турган. Оон бээр хөй чылдар эрткен. Ажы-төлүн төлептиг аажы-чаңга, ажылтыг, кежээ кылдыр өстүрүп каан. Ам оларның ат-сеткилдиг ажылчын, эки өөредилгези — адазының өөрүшкүзү ол.

Клара ЧИНМИТ.

БИЛИР СИЛЕР БЕ?

Кымыскаяктар, шыйлаш-кыннар, арга-арыг клоптары болгаш оон-даа өске курт-кымыскаяктарда ховаганга чедер амданныы бар ирги бе? Хүннүн-не чем рационунга үстүнде адааныыс курттарны киирип турар бир мексикан штаттың чурттакчылары бо айтырыгга «чок» деп харыылааннар ийик. Ол чер улузу шаг-дүптен бээр курт-кымыскаяктарны чемге ажыглап чораан. Үе эрткен тудум ол чаңчыл өжер турзук, улам сайзырап келген. Мексиканың Национал университединиң биология факультединиң ажылдакчызы Хосе Мануэль Пинонуң санап турары-биле алырга, чемге ажыглап болур курт-кымыскаяктан белеткээн чемде протеин, аминокислоталар, витаминнер, минералдыг дустар, үстер, углеводтар кончуг хөй болуп турар.

«Труд», сентябрь 22.

* * *

1993 чылдың январь 1-ден эгелеп РФ-тиң чазааның бадылааны ёзугаар турар бойдус байлаан боктаалдырып хирлендиргени дээш телевидение база оон хевирлери төлегалырының чуруму күштүг болуп эгелээр.

«ЭнЖ», № 38.

* * *

Калининградта бир хуу аптека ажыттынган. Ол «Калининградтың камгалал медицина» компаниязынга хамаарыжыр. Ол аптекада эм-таң өртээ күрүне өртээнден аартадыр турар.

«К», № 35.

* * *

Курган хоорайның бир эмнелгезинге кыс арзыланга мээрткан ийи харлыг оол чок болган. Ол чер чурттугу бир кижи арзылааны бажыңынга азырап өстүрүп алган турган. Ол чагады бээрге, оон ыт азырап чорже дужаапкан. «Азырандыым» кээп дээш келген ажа-иениң бичии оглу оон-биле ойнаар дээш дап берип чорда, ава-ие оглун камгалап четтикпээн. Араатан араатан болгай.

«Труд», сентябрь 22.

КИНО

ОКТЯБРЬ 6-ДА

«НАЙЫРАЛ»: «Не отстреляная музыка» 9.30, «Обида» (Индия, 2 сериялыг) 11.10, 14.20, 17.30, **«Видеозал»**: «Ответный удар» 10.00, 12.00, 14.00, 16.00, 18.00 шактарда.

«ВОСТОК»: «Гуру» 15.20, 18.20 шактарда.

Тыва Республиканың Иштики херектер министерствозунуң ЯФ-306/1 албан чериниң коллективи иштики херектер органнарынга хүрээлде чылдарда ажылдаан Санн-оол Чооттевич ЮШАНЫҢ өөл-онааза таварышкаш мегеэнни дыңнаттынышкан мээн кижиниң төрелдеринге болгаш чоок кижилеринге каны кажыгзадыын илергейлеп турар.

Чаа-Хөл район чагыргазының өөредилге килдизи, «Туруг ортумак» школазының коллективи башкызы Клим Дашкевич ХОМУШКУНУҢ хуураш мөчээнин дыңнап, ооң өг-бүлезинге, төрелдеринге, кижилеринге каны кажыгзадыын илергейлеп тур.

(Уланчызы. Эгези №№ 185, 186, 187, 188, 189, 190, 191, «Шында»)

СУБИДАЙ

Шериг мергежилинге шенеттинер болгаш ол уран чүүлдү эът, хан-дамырга, мөңү-ботка ижиктирип сиңирип турган, шиңгээдир төптү Мугур-Сарыг-Холга шилип алганы таварылга болбаан. Моон ырак эвесте Бурган демдээ катынган дээр: Чаа-Хөл биле Ортаа-Хем суглары Улуг-Хемниң ийи таладан бызыннап келгеш, кадар демдек болу берген. Бир шагның күчүлүг шериг шимчээшкининиң улуг демдээ аңаа үнделээттиниң чугүттүнар дээр-ле демдээн бүдүнгү судурлан ноонгаан дижир.

Сарыг-Холдуң Бурган турлаанга сөс сыырарынга дегенгей мергежээн. (Амгы чугаа-биле шериг чажыды камгалаары — авторнуң тайылбыры). Ажылыкаш, кара тараачының чыдар дижир. Турлагга чүү болуп турарын Чода ноян безин четче билбес. Ону келир үениң дайынчызын четкилеп чорупкан боор кылдыр Сүмениң кажазаны шыдыс турган. Бо турлагга Чотаның ролю оон ыракта улуг.

Чода ноян дээди шылгалданы эгелээр медээни бээр дээш, Мечи шактың үнерин манап, кожагар сүвүрүнүң хүннээрээзинге ботаның олурган. Ол Буудал-Лааның чоокказынга өскен. Кудай-Ээриңгениң мыткылчак ак сүвүрлерин, ийлерниң чиңгир ногаан үнүжүн болап олурган. Чалымнарже дорт үнүп эвес, дагже ээрилдидир болганып чораш үнер ынчангаш ону кудайже бедик үнериниң ээрилдениккек чадазы ышкаш хевирлиг кылдыр болап турган. А кудайже чоокшулап үнерин дээрге-ле, хайлыттыг амыдыралдан ыраары, арыг, чаагай Бурганнар оранынче чоокшулаары ол болур.

Бурганнар оранынче чоокшулаары амыр эвес. Даг бедээн тудум-на, кижилерниң чүрээ буруңайнып, бажы десинип, кускузу чайтынайны бээр, ол ыдыктыг, чаагай оранның чоогунче бак тыныш эртирбес. Чудукчулер шүүреттинип калыр. Оон дендезе, улуг хат хадыыр, шуурганнар көдүрлүр. Хар көшкелер кижилерни дөме алзы каргакулактыг чүве дег чүгүржүп келир оран. Кудай-Ээриңгениң элдектеринде ханы кашталарда кончуг ыржым булуңнар бар. Ында хат дегбес мыңгаш мутулдурларда хүй тараа кайы-даа черлеп артык чылыг болгаш чырык, дымыраан тавааар чаашкыннар үзүлбес. Кыжын безин соок четпес. Ында хат-чимистиг үнүштер үнген. Кижи чиир чимистиң хемчээли безин улуг, шагар-оъттар безин үжен-дөртен метр чедир узап үнүп турар. Ол оранарга түрептээлеп чораш четкен кижилер ыштанып, чыргазындан чарлып алгаш, чер кырында дыгааджан дугайында кижи сактып четпес чараш тооларны чырык оранны дургаар таразып турар.

Чода ноян далашпаан: Аът шактың демир дуюглары амтаа кангыртайнып турган. Ол дылын доора ызырарда кымдан артык улустуг черге таразының төктүргүнден бээр эртпес турган. Оон улуг үлезин Тевечи ышкаш дымаазы сээртүнчек чүвелер, дымаа-халаңнар, дымаа-соруулдар хамааннок, төре херээнче думчууи суп чоруур моддурга даргалар безин билбес. А ол мырыңай Буудал-Лаага хүндүткелдиг, хамык чүвени хайындырып үндүрүп турар ол ыдыктыг дүжүлгеге чоок. Ламалар кижи мөзүзүн судур кужу-биле шынаржылар дээш. Төвүттүң арыг-түме амытаңынга чоок болуру-биле үжен чүүл эртемни тарадып Гурбум хүрээзин ажыткан. Оон база-ла огулуг чүве бүтпес хире болган. Ынчап бээрда хөй янзы дылдыг көшкүн аймактарның ортузунче улам даңылаары-биле муң чүүл эртем нептереткен Бумбум хүрээзин ажыткан. Сөс кужу-биле кижи мөзүзүн шынаржылары болдунмас хире апаарга, ам үлегер-чижектен көргүзүпсе кандыг ирги, кижилер бүгү тала-биле дески сайзыраңгай үлегерлиг кижилерниң соо-биле чүгүржү бээр ирги бе, оон соонда чырык оранда кижи мөзүзү дораап көдүрлү бээр боор деп иле-гел-биле Сарыг-Холдуң Бурган турлаан ажыдарын хөрген. Аңаа, дээр шаар кожайган хат-шуурганныг хаяларбиле чер алаанче көрдүнген чавыс кашпалдар дүптериниң, хүнниээректиг чырык биле хөлегелиг ишпиртинниң, хоолай иштинде дег коолдадып шапкан хаттар биле доора хемнер аксы ыжых бүлүңнарның каккылашкаанга үлегерлиг кижилер кижизинир, мөзүлүг кижиниң үрезинип тыптыр ышкаш сагындырган турган.

Мечи шагынга чедир шоолуг эвес үе арткан. Чода ноян Бурган турлаан эргий көрген. Кезээ-мөңгеде уттунмазы-биле хаяларда ханы сиилбээн бижимелдер, чурумалдар, түннелдер кончуг тода кестүп турган. (Амгы үениң тыва школаларының коридорларында ол хевирлиг бижимелдер сөөлгү үеде көвүдеп турар — **авторнуң тайылбыры**). Ийиниң эң адаанда үректелдир үттеп каан хаяларда сөс кижилер мөңге хилинчекте шенелде эрттирип турар. Ол болза сүнезин биле мөчү-сөөктүң чаңгыс эвилелин чедип ап чадашкан кижилер, ам чүгле алгу-дириг-ниң бижек бизи дег ийи аразынга туруп алган, сүнезиннери-биле делегейин дескиндир эргип кижилерге буянныг дужуулганы дирип хиниэ-биле чаалап берип турарлар. (Ындыг кижилер Буудал-Лаага Кыдат Улус Республиканың тургустунарының бүдүүзүнге чедир туруп турган — **авторнуң тайылбыры**). Оон өрү эрге. Бурган дайынчыларының шериг өөредилгезинге шенеттинер черлери. Аңаа таарышпазан кижилер дедир эргеш, демги сөөк кижилерге каттыжар, а шылап эрткеннер Бурган сургаалчыларының дээди-хээринче үнген, дайынчы мергежилин улам сайзырадып, чавыг чөөжи шиңгээдип алгаш, дээди үлегерлиг Ан-Кижи болур дээш шылгалдага киржир.

Чода ноян чогуур медээни бээри-биле кулаш хире ак кадакты боштап алган. Оон элээн куду кашпак хая баарында Сүме кудүйүн алган турган. Ол хүүн бүдүн ирттиң эъдин чип алгаш, күске сыырып алган чылан дег, каш хонук улаштыр чүнү-даа чивезинге белен турган. Ынчалза-даа ол өөдип чыткаш чыда элбес, а эң аваангыр шимчээшкин-биле улуг шылгалданы эрткеш, сүнезин биле мөчү-сөөктүң эвилелин билирин бадыткап көргүзеринге белен. А эң үстүкү делгем шкээзиниң ортузунда Чалаа Ан-Кижи кам-хайыра турбас месилдээге көржүр удурланыкчызын манап турган...

Аът шактың кудуруу кажараш дээш, Мечи шактың дүмчүү кылаңайнып кестүп келген. Чода ноян узун ак кадакты дээрге кажараңадыр чайыпкан. Бурган турлаанын чүгле бүдүү хагжум херекселдери эдип, сыгыт, хөөмей дыңналып, бирде үнер дээр шар бедик, киискин, бирде черже бадып, эстип чидип, чүректерин, карактарын, кулактарын дүвүрээшкини шупту катыышкаш, төнүп чокка уламы берген.

Дүннеп хонган күшту дүннээн чериниң тургустайн сегирип алыр кашпагай деп сурагжаан Чалаа Ан-Кижи чайлай тудуп четтикелек чорда, дээриниң кылаңнаажы чаңгыс катап кызаш дээни ышкаш кажараш дизе-ле, Сүме шкээзиниң даштан чыгып хакалып казыргылаан. Дүр өжыр шураан удурланыкчызының чиге мурнунче доктаай дүшкен.

— Ооп! деп Чода ноян алгырып, бир-ле кезулбес кижиниң чугаазын кадыг күзээ-биле үр-ле чыдаап, шыдашпаан ышкаш ысуулгеш, шыңгыы дугаазылаан — Кам-хайыра чокка көржүр бис, кайы-кайывысты хумаалашпас бис, сөстүң күштүг сөс болзун, чөптүң чөптүг чөп болзун деп удур-дедир даңгыраглашкаш, шылгалданы эгелекер!

Сүме чүвениң ужуруун ам-даа билбес болгаш, Чалаа Ан-Кижиниң кылганын өттүне аарак, оон ынайгы шимчээшкиннерин карак чивеш аразында удур чогаадып каап, ёзулалды кылгааш, шош шылгалдазын эгелээн.

Дугуржулга ёзугаар баштайгы чепсек чижиишкини болган. Ылгалышпас демей ийи мези-биле соккулажып, ийи ча-биле кара адып, ийи чыданы баштарындан хостер чаштай бээр кылдыр удур-дедир октажып мөсилдешкен. Кандыг-даа шүүлдеге холдун тудужу, өске мечүлерин, мага-боттуң деткиишкини чугула, а сүнезин, сагыш-сеткилдиң салгыны чепсектиң бизин эдерип, мезиниң бизин чигелеп, согуннуң молдуруун эде углап турар ышкаш сагындырган.

Кудайның ушчок бедик дүндүүнде бурганнар ийи күчүтенниң месилдээзин сагыш ханып көрүп хайырлаан.

Оон соонда ийи боттуң хүрежи эгелээн. Начыннарның ежүүннериниң, демдектериниң шыгаңнары базалар дег бырланайнып, херээниң борганының шынгаары деспилер дег кайнайнып турар болган. Ол күчүлүг шылганнар, бүгү мөчү-сөөк, эът-бот, ханнамыр ... турары-биле ... тээлелген. Күчүтенниң сүнезиннери чүдек артык дүвүреп, оларның кырында бедиктерге бот-бодун ... олла бүгү шимчээшкиннерниң, овуузуннарының, кажарлаашкыннарының аразынга, сагыш-сеткилиниң кажар аргалары согаашка чуура шаапкан тараа дег чуурлуп, дер-бус соктап турар тарза дүгү ышкаш хадып, өөредиг, арга, дуржулга эки чөм дег эптежип шиңгээттинип турган...

Дагаа шактың демир даваны довурзакты бурт кылгаш, Ыт шактың бажы кестүп келгеш, кудуруу хөлбеш дээш, Хаван шактың каайы кажараш кынның үнген...

Атчыр-латчыр маргылдаалар дааны атсы ара соксавайн уламчылап келген. Улу шактың оду-көзү херээлеп, дылы кызаңайнып кээрге, Чода ноян шылгалданы соксаткан. Чаа-ла хат-салгынның дүвүлээни дег киискип турган күчүтеннер доктааргаш, тайбын куспактажып, бот-бодунга байыр-мендизин чедиржип бараалгааш, могап-шылаанындан ол-ла черинге кизирт кылдыр барып ушкулаан.

Чалаа Ан-Кижи эжинлеп чүгле хоорулгаш, Чаа-Хөл биле Чадааның баштакы тайгада залыы сакты чоруй, мурнуу-барыын сүкче угландыр шыйлу берген.

Сүме Ан-Кижи эжиниң эктинден холун эдырга-ла, Боралайның адын сымыраңнап дааш четтикпейн, эжиниң кырынга доора мурнуу-ваан сүкче угландыр шыйлу берген.

Ийи күчүтенниң чыткан сааңри дээр хадар демдекке кончуг демей кылдыр сагындырган.

Алдын-оол ДАРЖАА.

(Уланчылыг).

Кызыл хоорай, Красноармейская 100. Индекс 667000 — АГАР САНЫ: «Тыва солун» № 363305

ТУРГУЗУКЧУЛАРЫ: Тыва Республиканың Дээди Совединиң болгаш Чазаа «Шын» солунунуң редакция коллективи.

Кол редакторнуң оралакчызы К. К. САТ

РЕДАКЦИЯ КОЛЛЕГИЯЗЫ: Я. С. Базыр (харыысалгалыг секретарь) А. С. Дембирел (кол редакторнуң оралакчызы) В. М. Сат К. К. Сат (кол редакторнуң оралакчызы) Н. С. Эрген

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ

Кол редактор — 3-43-34; келген бижиктер, чер — 3-34-26 кол редакторнуң оралакчылары — 3-33-91; — 3-34-17; харыысалгалыг секретарь — 3-34-92; оралакчызы — 3-45-93

КИЛДИСТЕР

улуг депутаттарның Советтери болгаш солун айтырыглар — 3-34-19; — 3-34-98; үлетпүр — 3-24-49; 3-36-73; хөдээ ажыл-агый — 3-41-18; культура болгаш улуг өөредилгези — 3-39-15; медээлер болгаш спорт — 3-36-82; — 3-34-57; очулга — 3-34-39; — 3-34-93; чагаа — 3-39-03; корректорлар — 3-41-23; үндүрүкчүлер — 2-27-41; солун келбейн барганда — 2-32-75; бухгалтерия — 3-37-11

Солунга парлаттынган материалдарның авторларының бодалдары редакцияның көрүжү-биле дүүшпейн барып болур. Айыттынган фактыларны саннарны болгаш өске-даа дыңнаашкыннары дээш авторлар боттары харыысалгалыг.

Тыва Республиканың Парлалга болгаш информация министерствозунуң типографиязы. Кызыл, Щетинкин болгаш Кравченко кудумчузу, бажың № 1.

Солун неделяда 5 катап үнер. Хемчээли 2 парлалга арын. Тиражы 27020 экз. Чагыг № 191.

Тувинская республиканская БИБЛИОТЕКА им. А. С. Пушкина

Республиканың ниитилел-политиктиг солуну

Солун 1925 чылдың август 31-де үнүп эгелээн

ШЫН

№ 194 (14916) 1992 чылдың октябрь 7, среда

Солунга ат салган шагы 23.30. Чагыдар өртээ 10 ков. Садар өртээ 1 рубль.

Тус чериниң чонунуң амыдыралга чедиимес бөлүктеринге материалдыг дузаламчы көргүзер талазы-биле Тыва Республиканың социал программазынга сан-хөө дузаламчызының дугайында

РОССИЯ ФЕДЕРАЦИЯЗЫНЫҢ ДЭЭДИ СОВЕДИНИҢ ДАРГАЗЫНЫҢ АЙТЫЫШКЫНЫ

Хүн бүрүде херегжээттинер чугула бараанпарының өртектериниң хостуг болдурганының түңнелинде материалдыг байдалы бергедээн тус чериниң чонунуң амыдыралга чедиимес бөлүктеринге, ажылдавайн турар пенсионерлерге, инвалидтерге, хөй уругларлыг өг-бүлелерге акша дузаламчызы көргүзер талазы-биле Тыва Республиканың социал программазын боттандырарын хандырар сорулга-биле Россия Федерациязының Дээди Совединиң чоннуң социал деткимче фондузунуң акша-хөреңгизинден 1992 чылда 90 миллион рубльди Тыва Республикага тускайлап бээр.

Ук акша-хөреңгини айыттынган сорулгага ажыглап турарын контрольдаарын Россия Федерациязының Дээди Совединиң Республика Совединиң Бюджет, план, үндүрүг болгаш өртектер талазы-биле комиссиязынга дагзыр.

Россия Федерациязының Дээди Совединиң Даргазы Р. ХАСБУЛАТОВ.

1992 чылдың сентябрь 16.

АЧЫ-БУЯН САЛЫЫШКЫНЫ

УЛУГ НАЗЫЛЫГЛАРНЫҢ ХҮНҮНГЕ ТУРАСКААТКАН ОКТЯБРЬ 1-ДЕ ЭРТКЕН АЧЫ-БУЯН ТЕЛЕМАРАФОННУҢ ТҮҢНЕЛДЕРИНГЕ ХАМААРЫШТЫР ДЫҢНАДЫГ

Дайынның болгаш күш-ажылдың хоочуннарының Тыва Республика чөвүлелиниң дыңнадыры болза: Телемарафон үезинде Тыва сопбанкыда 700667 санныг ачы-буян фондузунче ниитизи-биле 1 млн. 7 муң рубльди дамчыдканының дугайында медеглеттинген. Оон иштинде Хоочуннар чөвүлелинге 67580 рубльди туда акша-биле киирген.

Телемарафонның саны-биче ачы-буянга эң хөй түңнүг туда акшаны Кыргызстан Республиканың Дээди Совединиң Даргазы М. Ш. Шеримкулов (50 муң рубль), «Тыва кредит» коммерция банкызының эргелекчизи Ю. П. Южаков (чек-биле 100 муң рубль), чоннуң үс-тывыш бүдүрүлгезиниң директору А. С. Дембирел (12 муң рубль) болгаш өскелер-даа киирген. Тус-тус кижилерден туда акшаны эң хөйнү Сара Моңгушовна Ооржак 1200 рубльдин, Ээрбек суурнуң Молодежная кудумчузунуң чурттакчылары 350 рубльдин, болгаш шажын ниитилелиниң ажылдакчызы Николай Бугажикович Куулар — 365 рубльдин, болгаш шажынның «Тыва хүүрактар» ачы-буян ниитилелиниң бөлүү — 1000 рубльди болгаш оон-даа өскелерни адап болур.

Телемарафон үезинде ачы-буян дузаламчызынга акша-хөреңги тускайлап бергенинин дугайында Тыва Республиканың кадык камгалал министриниң оралакчызы А. С. Тулин — 176,4 муң рубльди, Тыва Республиканың Пенсия фондузунуң даргазы А. С. Чанзан — 125 муң рубльди, «Тыва карылзаштырыкчы компания» акционер ниитилелдиң чиңгине директору Б. Т. Саиня — 35 муң рубльди, Тыва Республиканың Чазаа болгаш Дээди Совединиң Президиуму — 50-50 муң рубльдерни, Тараачын ажыл-агыйларның ассоциациязының президентизи Т. Б. Шожат — 50 муң рубльди болгаш өскелер-даа медеглээн.

1992 чылдың октябрь 6-да байдалы-биле телемарафонга медеглээн ачы-буян акша-хөреңгилеринден Тыва сопбанкыда 700667 санче 185 муң рубль кирген. Ол дээрге «Идик-хеп» фирмазының акционер ниитилелинден — 10 муң рубль, Садыг министерствозунуң баазазындан — 15 муң рубль, «Тыва автооруук» каттыжышкынындан — 20 муң рубль, Культура министерствозундан — 10 муң рубль болгаш өске-даа.

Телемарафон шугуму-биле акша-хөреңгилер кирери уламчылавышаан. Хоочуннарның Тыва Республика чөвүлели казылган кыраанкарга ачы-буян дузазы чедирери-биле боттарының үлүүн киирген бүгү чижилелге, албан черлеринге өөрүп четтиргенин илередип тур.

Хоочуннар чөвүлели.

ХАР ЧАГГАН СООНДА...

(Чөөн-Хемчикте байдал кандыгыл?)

Чоокта чаа, эрткен айның сөөлгү хүннеринде Чөөн-Хемчик районда улуг хар чагган, ол черниң тараазы хар адаанда барган дидир деп чугаа республикага дыңналы берген. Ол черде чүү боор турарын билип алыр база күскү хову ажылдарының кандыг янзылыг чорып турарын таныжып көөр дээш эрткен суббота, воскресенье хүннеринде аңаа чораан бис.

Бо чылын Чөөн-Хемчиктиң тараажыларының улуг бергедээшкиннерге таварышып турары шын. Районнуң механизаторлары чазын ниитизи-биле 12 муң гектар черге янзы-бүрү тараа культураларын тараан. Ол шөлдерден, чижеглеп алыр, 5 муң 700 тонна хире дүжүттү алыр деп планнап турган. Агаар-бойдустуң аактадыышкынындан ол план бүттүнмейн барган. Тараа культураларын кашказынын соонда, июнь айда, тараалар кидин-не үнүп эгелеп турган үеде барып районнарга кандааашкын болган. Оон түңнелинде 3 муң гектар хире черниң үнүп орган тараазы кадып калган. Оон соонда чаашкыннар үзүктел чок чаап эгелээрге, арткан тараалар эки үнүп эгелээн. Ээвээш-биче-даа бол, аъш-чемге чедир, келир чылдың үрезиннинге уруп алыр дүжүт болур-дур деп идегел туругустунуп келген. Ынчалза-жок ол база бүттүнмээн — эрте күзүн-не бо районга хар чааш, соок дүшкен.

Баштайгы хар сентябрь 13-14 хүннеринде чааган. Доразын эрий берген. Ол дүжүттүң улуг когарал чедирбээн, ынчаа, картофель ажааңга элээн салдарлыг болган. Оон соонда сентябрьның 23-24-25-те Чөөн-Хемчиктиң мурнуу тайгаларынга, шынап-ла, улуг хар дүшкен, Чадаана хоорайга киир чааган. «Искра», «Хемдергей», «Тыва» совхозтарның тайга эдээ шөлдерде тарааан тараазы шуут хозүлбес кылдыр хар адаанга барган. Чамдык кижилер кайын ындыг боор деп бодай бээр чадавас, шынап-ла, ындыг болган. Тайга эдээ черлерге дүшкен харның кылыны 25-30 сантиметр болган. Ол хире улуг хар чаа-ла саргарып быжып орган тараалпарны чыттыр базып, шуут шуглапкан. Чүгле «Искра» совхозтуң 3 муң ажыг гектар черге тараан кызыл-тазы харга мынчаар бастырган.

Мындыг байдал бо районга сөөлгү катап 1966 чылда болган деп, ол районнуң хоочун чурттакчылары чугаалажып турар. Ынчан сентябрь 1-де дүшкен хар улуг когаралга таварыштырбаан. Чүге дээрге тараааларының хөй кезии бышка берген турган. Кургап бышка берген сыпта тараа харга белен алыспас, бастырбас.

А бо чылдың байдалы черле элдептиг болган. Ажыл-агыйларның специалистери, районнуң удуртул-баштаар органнары тараазын харга бастырып, чүге саадап турган улус боор деп айтырыг, чемелээшкин база туругустунун көөр чадавас. Мен бодап көөрүмге, оларны буруудадыр барымдаа чок. Чүге дээрге орайтадыр үнүп эгелээн тараалар ногаан, чиг турган. Агаар-бойдус кааннап, тараалар чүгээр быжа бээр боор дээш манаар ужурга таварышкан. Сүт бышпаан тарааны электеп кезип, соктадырга, каража улуг болур дээрзин тараажы кижи эки билир. Чедир бышпаан тарааны кескеш, кургадырга, оон чемге ажыглаар тараа, малга бээр чем-даа үнмес — чиг тараа болгуже чедир курагадырга, бышкан тараа өртеннин хадыр.

Бойдус халавы болган соон дарый район чагыргазы ажыл-агыйларның удуртукчуларын, специалистерин чыып алгаш, тургус-

Дүжүт—92

тунун келген байдалдан канчап уштунуп алырының, харга алыскан шөлдерниң тараазын канчап ажаап алырын дугуржуп чугаалашкан. Ол хуралдан комиссияны тургускаш, районнуң харылсалгалыг ажылдакчыларын тус-тус ажыл-агыйларга оңаарган. Чагган хар эрииpa билек, бүгү техниканы болгаш кижи күжүн дүжүт ажаан алыышкынынче, мал чемиинң белеткелинче мобилизастаан.

Ажыл-агыйларның специалистери, механизаторлары күскү хову ажылдаарын туругустунун келген байдалга дүүштүр эде органзастаан. Чижээ, «Чыраа-Бажы» совхозтуң кол агроному Б. Ч. Ондар мооң мурнунда тус-тус звенолар боон алгаш ажылдап турган механизаторларны чаңгыс бригада кылдыр чыгааш, хары эрээн тараа шөлдеринде мооң-биле ажылдадып эгелээн. Чүгээр быжа берген тарааларны бастырып, а көк тарааларын сенажтадып турар. Ындыг янзылыг организастаашкынының түңнелинде хүн бүрүнде хөй шөлдүң тараазы кестинип, ажаан алышкынын темпизи бедип турар. Бо совхозтуң механизаторлары чүгээр быжа берген тараалпарның дүжүдүн алыр дээш болдунар-ла аргаларны ажыглап турар. Чыдыышкан тарааларны, артык чарыгдалдар — кывар-чаар материалдар хөй үнер-даа болза, чаңгыс талалап кезип турар. Ынчанмастың аргазы чок. Ындыг аргаңы ажыглап турганы, ээзээн-биче-даа бол, аъш-чемге ажыглаар тарааны ажаап алырын кызыдып турарлар.

А «Искра» совхозтуң механизаторлары дүжүттү чидирерг чок ажаап алыр талазы-биле өске ажыл-агыйларга бодаарга, шагдан бээр элээн дуржулгалыг улус. Тараа кырынга хар чааптарга азы тараалар хат-шуурганга кагыскаш чыдыптарга, бо совхозтуң комбайнерлери тараа сыны кодуртур тускай херекселди ажыглай бээр улус. Олар бо удаада бүгү комбайннарында ындыг херекселдерни тургузуп алган, ажылдап чорур турарлар. Ындыг херекселдер бар-даа болза, чыдыышкан тарааның чамдыызының мажактары комбайнче кирбейн, а чер кырынга артып каап турарын районнуң ажыл-агый эргелелиниң начальниги Буга Чимитович Моңгуш-биле харга бастырып, а көк тарааларны кезип чораан көрдүм. Чижээ, «Искра» совхозтуң тараажылары тарааң арбайының бир гектарындан 7-8 центнер дүжүттү алыр аргалыг турган, харга бастырган соонда ажаан алыр турар шөлдерден чүгле 5 центнер хире дүжүт алдынып турар.

Агаар-бойдустуң берге байдалдары бо районга улуг когарал-чарыгдалдыг таварыштырганы шын. Мооң мурнунда чылдарда болза, мындыг янзылыг байдалдардан когарал болу бээрге, күрүне страхованиезин ээзээр болдунган когаралды кайы хире болган түңүн күрүне эгидип, төлеп бээр турган болгай. Ам рынок байдалдарында ындыг чүве чок — ажыл-агыйлар боттары-ла когараан артын халыр, оларга кым-даа дузалавас, акша-көпеек төлеп бербес. Ону биле тура-ла, районнуң болгаш ажыл-агыйларның удуртукчулары артын калган тараа, сигенни бүрүнү-биле ажаан алырынче кичээнгей салбайн, ажыл-ишчилерни ол ажылче мобилизаставайн турарын дөмейлеп чугаалаар аваар. Чижээ, Бора-Хөл ховузунуң тараазын кандааашкындан үнмээн дээш үндүр бижилиттеп, ынчаарга күскү чаашкын соонда ол шөлдерниң тараазы чүгээр хенчелеп үнүп келгенин караанга илдэн. Ол тарааны мал чеми кылдыр сиген кезер машиналар-биле кескеш, сараатап ап болур. Ону ынчаар кылбаан. Ол улуг шөлдүң тараалларынче ол чоок-кавының совхозтарының, хуу кижилерниң бүгү чүзүн малын киирипкен, аңаа мал одары болу берген.

Оон аңгыда чамдык ажыл-агыйларның удуртукчулары шуут чыдышкан тараалыг шөлдерге мал оъткарар бис деп чугаалап, малчыннарга ындыг янзылыг билдиришкиин угаадып турар. Бо кижи бодал көөрге, ол база шын эвес хевирлиг. Канчаар-даа чыдышкан тараалыг шөлдүң тараазын болдунар-ла аргаларны ап турган, ооларда сезакки ажаан алза эки боор деп бодал сагышка кирип келир. Ол саваны прессаагыш, курлавыр кылдыр арттырып ап болгай-ла. Келир чылдың агаар-бойдузу дүжүдү кандыг болуру ам дээреээн билдинмес болгай.

Сандро МААДЫ, «Шынның» корр.

СААЛДА КУДУЛАВААН

Таңдыда «Межегей» коллективтиң ажыл-агыйының Кара-Булуң сүт-бараан фермазының коллектив сүт саалдазын кудулатпас дээш бар-ла аргаларны ажыглап турар. Ниитизи-биле фермада 330 инек бар, оларның 240-ни ангы үеде саап турар.

Малдың кададын инек кадарчылары Маадыр-оол Ооржак, Мөңгүн-оол Саая, Ас Севекнит эки чорудуп турарындан, оларның сүткүр чоруу кудулавайн турар. Саанчылар аразындан Надежда Конзуевна Саая шылгаралдыг бир хүнде инектеринден ортумаа-биле 180 литр сүттү ап турар. Ферманың шупту он үш саанчызының хөй кезии планныг онаалдазын ажыр күүседип турарлар. «Инектиң сүдү — дылында» дижир, ферманың коллективи ону билир, малдың чемгерилгезинче кичээнгейни угланд[illegible] турарлар.

КЫШКА БЕЛЕН

«Тээли» совхозтуң хойжузу Карим Хертекович Чүлдүм 35 чыл дургузунда төрээн совхозунга малчынныа келген. Ол чыл санында эки көргүзүглерни чедип ап, республиканың Ннадымынга чаңгыс эвес удаа киржип чораан. Эрткен кыш берге-даа болган болза, дуржулгалыг малчын чүс хойга онаашпыр 90 хураганы камгалап ап, бир хойдан-на 1800 грамм дүктү кыргып алгаш, районнуң эки көргүзүглүг малчыннарының санынга кирген.

Малчын чайын Сарыг-Каъттың серин тайгаларынга кожа семиртип алгаш, 20 тонна сигенни белен, кыштаан кышка белеткеп алган.

Бистиң корр.

ЭРЕСТИГ ИШ — ЭКИ ТҮҢНЕЛ

Бистиң чурттувустуң хайыдаа бүлүнүнгө баар болза, тараачын ажыл-агыйлары тургустунуп турар болгай. База-ла ол ышкаш бистиң Сүт-Хөл районда арат болгаш тараачын ажыл-агыйлары чыл эгезинден бээр соңнуг-мурнуг ында-мында тургустунуп эгелээн. Районда арат ажыл-агыйларының ассоциациязының (каттыжышкынының) даргазы М. С. Самбы-Хөө-биле ужуражып чугаалашкаш, дараазында сан-чурагайларны билип алдым.

Ниитизи-биле район девискээринде мал, чер ажылдыг 50 арат агыйы тургустунган. Барык-ла суур бүрүзүнде ындыг ажыл-агыйлар бар. Олар машина-техника, көшкүл-хөренги, чер-девискээр аайы-биле айланып, башкаланып, ажыл-агый талазы-биле шору хөнүп бар чыдарлар. Тараачыннар ниитизи-биле күрүнеден 25 миллион акшаның чээлизин алганнар. Ол чээлилерни бүт кырынга быжыгыш алгаш, амдыы чылдан эгелеп күрүнеге дедир эгидип, төлеп эгелээрлер. Амдыызында араттарның холунда 27 трактор, 9 автомашина бар. Алган техниказы-биле боттарының херээлиг, кылза чогуур ажылдарын бүдүрүп, чер арып, чевүү-биле ажыглап турарлар.

Чаа алган техникаларын камныг эдилеп, кывар-чаар материалдарын камналгазын күштелдирип, тус-тус черлерде турлагларны тургузуп бижиг баазаның таваан салып турарлар. Мен маңаа бо удаада арат ажыл-агыйларының чер ажылының талазы-биле баштайгы чедиишкиннерин дугайында кысказы-биле бижиир бодаан ийик мен. Ниитизи-биле бо чылын тараачыннар 450 гектар черге тараа культураларын, 7 га черге картофель тарааннар. Тарааларны ходуунда-ла сугаттыг черлерде чашкан. Чазын кончуг изиг, хаан хүннээн турган-даа болза, олар тарааларының ажаалда-тежээлдезин улам күштелдирип, суггатты 2-3 удаа чорудуп турганындан, чамдык тараачыннарның тараан тарааларының дүжүдү хоомай эвес боор турар. Бо талазы-биле өөрүнчүг түңнел, көргүзүглер бар. Ам бо хүннерде 25 арат ажыл-агый дүжүт ажаалдазынче кирип турар. Сөөлгү хүннерге чедир 10 ажыл-агый дүжүт ажаалдазын бүрүнү-биле доозкан деп болур. Олардан эң эки көргүзүглүг боор турар дараазында тараачыннарны айтыры чугула. Алдан-Маадырда Алдын-оол Моңгуш удурткан «Кара-Даг» аттыг коллектив Чаш-Терек деп черге 6 га кызыл-тас тарааш, оон га санындан 13 центнер дүжүттү ажаап алганнар. Ол ышкаш база-ла Алдан-Маадырда Ортун Сарыглар башкарган «Идегел» деп тараачыннар бөлүү Чаш-Теректиң араттарының тараа тарып чип чораан кур черин катап шиңгээдип, сай-дажын аштап, бүдүн калган буга, сугунарын казып турган. 13 гектар кызыл-тас тараан, гектардан-на 14 центнер чаагай дүжүттү өстүрүп, ону үе-шаанда ажаап алганнар. Оон аңгыда Кызыл-Тайгада Сылын-оол Кужугеттиң «Ак-Даш» коллективи 22 гектар га бүрүзүнден 17 центнерни, 23 га ак-тарааның бир гектарга онаашпыр 13 центнерни ажаап ап, база-ла багай эвес ажылдааннар. Үстүнде адааным тараачыннарның ажаап өстүрген тараазының чаагай болганы — агротехниканы шын сагып, чериин хевээнүүн эки-жидип, шөлдерге чемишчидилгелерин тептенинде. Оларның эки көргүзүглери чүгле кожуунда хамаанчок, республикада безин мурнуу олуругже үнүп турар.

Тараа культураларындан аңгыда, картофель ажаалдазы база чорун турар. Оон база-ла багай эвес дүжүт алыры торааажок. Тараачыннарның чемейниң-даа кылгаздап, сай-таштыг, харааган, боктут, оюпчелик кургаг черлерин чамдык ажыл-агыйларның удуртукчулары айтып бээрге-даа, эрестиг ажыл-иштиң түңнели ындыг өөрүнчүг боор турар-дыр. Тараачыннар өстүрүп алган чаагай тарааларының артыышылдыын күрүнеге-даа, өскээр-даа садып сайгарган улам херегжилдени балдыры хынзып, боттарының баазазын быжыглаарлар.

Бопат ОНДАР, Сүт-Хөл район.

АҢЧЫЛАР УДАВАС АЪТТАНЫР

Чиңгине директор-биле интервью

«Чымчак алдын» тывылкачылары бистиң эрес-кежээ аңчыларывыс тайга-сыннарже аъттаныр үези чоокшулаан тудум, черге ап чорууру аъш-чемин, боо-моңгузун, ок-чемзээн белеткээнген, чай-кызыг чок чорун турар. Оларның оозу чоп. Кам хонук чиир аъш-чемни, ок-чемзээн эки белеткел албайн чыткаш, тайга-сыннарже канчап чоруурул? Аңныыр сезонунга эки белеткел чок аңчыны кандыг аңчы дээрил? Ынчангаш аңчы бүрүзү бо хүннерде ынчаа белеткенип турары ол. Хөй чылдарда аңнап келген дуржулгалыг аңчылар чурттаар оран-савазын безин баш удур белеткеп алган болур.

Бо чылгы аңныыр сезонунда кандыг кызыгаарлаашкыннар барын, аңчыларывыс тайга-сыннарже аъттаныр үер бетинде черле билип алзын дээш «Тыва аңныыр-тывыш» каттыжыышкынының чиңгине директору Мышкыр-оол Чолдак-Апакович Моңгушка айтырыглар салып, харыы алган-даа ужурувус ында чүве. Бистиң салган айтырыгларывыска Мышкыр-оол Чолдак-Апакович күзелдии-биле харыы берип, бо чылгы аңныыр сезонунга каттыжыышкынның-даа, аңчыларның-даа канчаар белеткенгенин чоңга тайылбырлап чедиреринин бистиң солундан диләэн чүве. Чиңгине директорнуң ажылдаар кабинединге баргаш, баштай-ла с[illegible] рывыс утказы мындыг болган.

— Аңныыр сезону чылдын-на октябрь 20-де ажыттынып турган болгай. Бо чылын база-ла ол үеде эгелээр мындыг-ла ыйнаан. Силерниң удуртуп турарынар каттыжыышкын бо сезонга кайы хире белеткелдиг болганыл? Аъш-чем, боо-моңгу, ок-чемзек-биле хандырылга кандыгыл, Мышкыр-оол Чолдак-Апакович?

— Аңныыр сезонунуң ажыттынар хүнү чылдың-на октябрь 20-нин хүнү. Доктааттынган чурум ёзугаар ол үеде-ле бистиң аңчыларывыс тайга-сыннарда баш удур-ла четкилей берген, ол хүн аңнап кирипкен турар улус-ла болгай. Доктааткан хүнүң хажыдар эргевис бар эвес. Бо чылын белеткеливис шору деп бодум хүүмда санап турар кижи мен. Аңчыларывыска садары-биле сыгыр октуг бооларга ажыглаар октарны үш миллион ажыктыг садып эккеп алдывыс. Бо черле четтир боор деп санап турар бис. Ниитизи-биле чугаалаарга аъш-чем, боо-моңгу, ок-чемзек-биле хандырылгавыста хомудаар чүве чок. Четтир чылдың белеткеп алган бис. Бо талазы-биле аңчыларның-даа талазындан хомудал турбас боор.

— Рынок харылзааларының амгы берге үезинде ок-чемзек, боо-моңгу өртээ база улгаткан болгай. Оларның өртек-үнезиниң дугайында чүнү чугаалап болур силер?

— Октуң өртек-үнези аңгы-аңгы. Баштай алган октарывыстың бирээзинин-не 84 көпеек-биле, а оон дараазында келгенин 52 көпеек-биле садып алдывыс. Сыгыр октуг бооңуң бир хааржак огунуң өртээ бирээзинин-не 84 көпеек болур болза, 42 рубль болур ышкажыл. Ынчангаш аңчы кижи бүрүзү садып алган огунга хумагалыг болбас болза база хоржок ийин. Ынчалза-даа аңчыларывыстың хомудалгазы-биле садып эккеп алган октарывыстың өртээн доктаадырда, ортумак чемзээнин алыр дишкен бис. Аңчыларывыстың эрге ажыын бодааш база оларның союурганын бедидери-биле аңчы кижи бодунга алган хүлээлгезин күүседип турар болза, ок-чемзектиң өртээн дедир эгидип бээр бодап турар бис. Борта мындыг чижектиң-даа кииргиз болгай-ла. Ону аңчыларывыс билип алзын харын. Бир эвес аңчы кижи 100 диин кежи дужаар мен дээш керээ чарып алган дийик. Бир диинин [illegible], ок чарыгдалдар деп чижектеп санап алган, аңчы кижи шаанын күүседилкенде, үш түс октуң акшазын аңчының бодунга дедир төлеп бээр бис. Ол-даа болза аңчы кижиге деткимче мыжыкыл. Боо-биле хандырылгавыс база-ла ажырбас. Амдыызында бисте бар бооларның саны ниитизи-биле 1300. Оларның бир муңу сыгыр октуг боолар. Бистиң штатта турар аңчыларывыс саны 500 хире кижи-ле чүве.

— Аңчыларның ижер-чиир аъш-чеми база бар болгай. Оларны база-ла силерниң каттыжыышкын хандырар чүве эвеспе. Районнарның талазындан силерге бо талазы-биле дуза кандыгыл, эң чиңгине директор?

— Аңчыларга шыдаар шаа-биле дуза чедирер кылдыр районнар чагыргаларындан дилег кылган улус бис. Аъш-чем аймаа-биле дузалажырын районнар чагыргалары аазан турар. Эрзин, Тес-Хем, Чаа-Хөл районнарының чагырга черлери ол районнарның девискээринде турар аңныыр-тывыш ажыл-агыйларының аъш-чемин ээвээш-биче-даа бол, норма ёзугаар бээр болган. Районнар чагыргалары биске дузалашпас болза, бистиң каттыжыышкын чеже-даа дырбаныаарга, эки-ле чүве болбас деп билип турар бис. Ынчангаш бистерни деткип, дуза кадып турар районнарның удуртукчуларынга өөрүп четтиргенивисти солун дамчыдыр илередип тур бис.

Аңчыларывыска Кызылдың хлеб комбинадындан сухари база садып алган бис. Баштайгы алган сухарилеривистиң 1 килограммының өртээ 13 рубль турду. Оон соонда катап немерелей садып алыр-дыр дээш баарывыска, 25 рубль апарган. База-ла садып алдывыс. Аъш-чем курлап албас болза, кайын боор. Черниң черинде, тайга-сыннарда аңчыларывыс бергедей-ле бербес. Үш дугаарынга садып алыр дээш барган, өртээ мырыкай талыы берген тур. Бир килограммының мырыкай 58 рубль болу берген. Оон ойталаар ужурга таварыштывыс. Оон аңгыда боттарывыс ол-бо черлерге чедип турааш, 18 тонна чигир тып алдывыс. Ол чигирни ходуунда-ла штатта турар аңчыларывыска садар бис. Кижи бүрүзүнге 5-10 килограммны садарывыска четтир боор. Амдыызында далган база бичиинни тып алдывыс. Амдаа тыптынып чорун тур бис. Хамсырада, Сыстыг-Хемде аңчыларывыска далганны бердивис.

— Мооң мурнунда чылдарда аңчыларга бажыңчыгаштар база тудуп каан болгулаар чүве болгай. Бо талазы-биле белеткел кандыгыл?

— Шын харын. Аңчыларга бичии бажыңчыгаштарны тудуп-даа турдувус. Аңчыларывыс орта чурттап, турлагжып аңнаа-даа турду. Ам аңчылар кежүп аңнаар апарган болдур ийин. Ынчангаш оларга шаандакы дег бичии бажыңчыгаштар тутпас апарган бис. Мооң мурнунда чылдарда аңныыр сезону октябрь 20-ден эгелээш, февраль 1-ге чедир турду. Ол таарымча чок болган. Чамдык ийи-чаңгыс алыксак-чиксек кижилер белен тудуп каан бажыңчыгаштарга артып калгаш, орта чурттап, төтчеглекчи чорук кылып, киштиң сүт каапап олуруп ап турду. Мынчап келирге киштиң баш саны-даа өспейн турду. Харын-даа өлүрген киштиң кежин улуг өртекке чедирип алыр дээш, аңныыр-тывыш черлеринге безин дужаавайн баар таварылгалар турду. Бо чылын аңныыр сезонунуң хугаалазы база кызырылган. Октябрь 20-ден январь 1-ге чедир.

Шынап-ла харын, силерниң чугаалап олурарыңар ышкаш, аңчыларның тыпкан өлүүнүң 25 хире хуузу «Кара рынокче» шуужуп турган болдур ийин. Эрткен чылын сүт болза, дыка-ла хөй кеш өскээр сайгарлыгга бергеш боор деп болбаар мен. Туда акшазын төлевээр шаавыс безин чок турганын боттарынар база билип тур боор силер. Албан организация черлерге безин ажылдакчыларының шалынын төлеп бээр дээш акша чок бергедеп турган ышкажыгай. Ынчангаш аңчылар-биле санажыытар шаавыс безин чок болганындан оларга төлээр акшаны ажаалга кассазында оларның депторинче шилчидип турдувус. Холга акша бербейн турду. Ынчап баарга, аңчылар тыпкан өлүүнүң чамдыызын соора саарыптар таварылгалар тыптып келир-дир. Ажаалга кассаларынга баарга, аңчыларга хөй акша бээр эвес. Кызыгаарлаан каан турду. Ол кымга таарзжырыл? Ынчап кээрге, ол-бо черлерден келген чижек, алыксак-чиксек кижилер аңчыларның тыпкан алды-кежин ийик өртек-биле садып апкаш, арага суда каап турганын билир-ле болгай бис.

— Бо чылын база ындыг чап барбас бе? Аңчылар-биле туда санажып ганы органзастап болбас турганы ол бе, Мышкыр-оол Чолдак-Апакович?

— Чок. Бо чылын ындыг чүүлдү болдурбас дээш бисте бар бүгү-ле хемчеглерни алыр бис. Аңчыларга дужааган өлүг дээш акша-төгерикти туда төлеп бээр деп турар бис. Аңчыларывыска төлеп бээрини-биле 16 миллион рубль тускайлап үндүрүп бээр дугайында Тыва Республиканың Чазаандан дилег база кылдывыс. Бистиң ол дилээвисти Чазак хандырар болган.

Эрткен чылын садып алыр өртек база эвээш турган болдур ийин. Эрткен чылын бир диин кежиниң өртээ ортумаа-биле 15 рубль, киштиң 800 рубль турду. «Кара рынокка» оон ар өртек-биле ап турган. Ынчангаш аңчыларның ол кээртен келген кижилерге сада каап таар чүвезин ол болбазыкпе.

— Бо чылын өртектер кандыг болурул мынчап. Хамык чүвениң өртээ кейже чок улгадып турда, өлүк өртээ база улгадыр-ла ыйнаан?

— Хамык чүвениң өртээ дужаап турар өлүктүң шынарындан хамааржыр. Сортун база көөр болгай. Бо чылын киш кежиниң өртээ 3 муңдан 4 муң рубль чеде бээр. Дырбактыгның — 2-3 муң рубль, норканың — 1200 рубль, диин болгаш кодан кежи — 50-70 рубль чеде бээр.

— Шимар дугайында чүнү чугаалап болур силер?

— Аңчыларның дужаар ужурлуг өлүүнүң өртек-үнезин улгаттырып турарында ужур-ла бар болдур эвес-пе. Рынок-ла-дыр дээш кара диин адын болбас. Оон өртек-үнези-даа чиик болгай. Кыска аңныыр сезонунда бистиң аңчыларывыс ээвээш-биче-даа бол, акша-төгерик ажылдап алзын дээш өлүк өртээн улгаттырган чүве болгай. Ынчангаш аңчылар тыпкан өлүүн керээ чарып алган черинге дужаары чугула. «Кара рынокка» өлүк саткаш, оон бичии акша-ла ажылдап алыр ыйнаан. Ынчалза-даа кедизин бодаза эки боор. Ынчангаш тыпкан өлүүн улуг өртекке чедирип алырын бодавайн, керээ чарып алган черинге дужааганы-ла дээре деп аңчыларга чагып ор мен. Келир чылын аңнаарынарда ок-чемзекти, боо-моңгуну керээ чарып алган черинер-ле силерге бээр болгай. Ону база бодазыңарза эки боор. Аңчыларга мээң чагыым-дыр ийин.

— Өлүк дужаарга үндүрүг тыртар бе?

— Бистиң аңчыларывысты черле ынчаш аңнаарынга хандыкшылдыг кижилерни бо айтырыг соңнуургаан тур боор. Бо чылын өлүк дужааган аңчылардан үндүрүг тыртпас бис.

Манай-оол ОЮН айтырыглар салып, чугаалашкан.

СӨӨЛГҮ ШАКТА

ВАШИНГТОН. Россияның суг иштинге чоруур дизельдиг кемелерин Иранга садар саназы-биле планнары-биле холбаштыр дүвүредин АКШ-тың күрүне департаментизи база катап илергейлээн.

«Орустар ындыг садыглажыышкынны боттандырар бодал турарын бисче дыңнатканы» — деп АКШ-тың күрдепартаментизиниң албан хуузаа Ричард Баучер чугаалаан. Бис өскелерже халдаашкын кылып болур, делегей террорун деткип турар кайы-даа күрүнеге боо-чепсектерни улуг хемчээлге садарынга албан дүвүреп бээр бис деп, ол улай медеглээн.

ВАШИНГТОН. АКШ-тың президентизи Джордж Буш 1993 чап-кээр чылында чурттуң энергетика министерствозунуң бюджединиң дугайында конгресстиң хүлээп алганы хоойлу төлевилелинге ат салган. Ында чер иштинге ядролуг чазылдырыышкыннарның кызыгаарлаарын, соонда барып шуут соксадырын көрүп турар. Ол хоойлунуң күштүг боол киргениниң соонда тос ай иштинде ядролуг чазылдырыышкыннарга мораторий чарлаттынар. Оон соонда эвээш санныг чазылдырыышкыннарны 1996 чылдың октябрь 1-ге чедир болдуруп болур, а оон ыңай чазылдырыышкыннарны шуут хоруур.

Ак бажыңның тарадканы медеглелде АКШ-тың президентизи ядролуг чазылдырыышкыннарны шуут соксадыры болдунмас чыгыы боор деп айыткан. «Ындыг сарыыл чок кызыгаарлаашкынны» күш чок болдурар хоойлуну конгресстиң хүлээп алыры дээш туржур мен деп, ол медеглээн.

БЕРЛИН. Герман найысылалга даштыкыдан келген кижилерниң ажыл чок чоруурга болушкан болгаш оларны кызып-кыйып турарынга удурланган хөй муң кижи каржыкчылыг митинг болган. Ону немец профэвилелдериниң каттыжышкынының кыйгырыы-биле, «социал политиканы көрүтр» деп лозунгу эрттирген.

ВЕНА. Албан экономика шуут-ла буурашкынның кезиинде турар, ыңчангаш Европада ол эң адамна чурттуң эргүзери делегей нийтилежилгезиниң кол сорулгаларының бирээзи болур. Ол дугайында Венада үнүп турар «Барыын Европада бизнес» деп сеткүүлдүң сөөлгү номеринде бижээн.

БРЮССЕЛЬ. Европа нийтилежилгези (ЕН) Хамаарышпас күрүнелер демнежилгезиниң чурттары-биле эң чоокку үеде оларның-биле кады ажылдажылга база демнежилге дугайында дугуржулгаларны чарар сорулга-биле чугаалажыышкынны эгелээр. Чарар дугуржулгалар Совет Эвилелиниң буступ душкени-биле күш чок апарган ЕН биле ССРЭ-ниң аразында садыглажыышкын болгаш садыг кады ажылдажылгазының дугайында керээни солуур ужурлуг. Ол дугайында шиитпирни ЕН-ниң чөвүлелиниң Люксембургта эртип турар сессиязынга хүлээп алган. Ол сессияда киржип турар он ийи чурттуң даштыкы херектер министрлери баштайгы дээрезинде дөрт республика-биле — Беларусь, Казахстан, Россия болгаш Украина олар-биле чугаалажыышкыннар чорудар мандатты ЕН-ниң комиссиязынга берген. ХКД-ның кежигүнү чурт бүрүзү-биле экономиктиг болгаш политиктиг хамы харылзааларны тургузарын бодап турарын ында айтып турар. Мурнундагы керээге бодаарга, ам чарар дугуржулгалар хөй янзы адырларны хаара тудар. Садыг, экономика адырларындан аңгыда политиктиг, сан-хөө база культура кады ажылдажылгазын база хаара тударын көрдүнүп турар.

(РосИТА—СЧТА).

Район чагыргазының амыдыралы

БИСТЕ МЫНДЫГ. СИЛЕРДЕ КАНДЫГЫЛ?

Сентябрь айда болуп эрткен Тыва Республиканың Дээди Советиниң чедиги чыыжының он чедиги сессиязынга «Тыва Республиканың Конституциязының (Үндезин Хоойлузунуң) төлевилелиниң дугайында» айтырыгны чугаалашкан. Аңаа санал берген депутаттарның хөй нуруузу республиканың колхоз-совхозтарында, суурларында даргалар көвүдээнин, оларның ажыл-чорудулгазы башкарылбайн турарын, моон соңгаар чүнү кылза чогуурун чугаалаан. Ол чүү даргалары дээрге кодээ Совет даргазы, суму чагыргазының даргазы, совхоз директору, колхоз даргазы-дыр.

Бии-Хемге баргаш, район чагыргазының даргазы К. А. Маспык-оолга ужурашкаш, кодээде бо даргаларга хамаарыштыр чугаалажып, айтырыгларны салдым.

— Тыва Республиканың улус депутады кижи болганыңарда республиканың Дээди Советиниң он чедиги сессиязынга олурушкан болгай силер. Конституция төлевилелин чугаалажып турар үеде дыка хөй депутаттар кодээже даргалар көвүдээнин, оларның ажыл-чорудулгазы шуудавайн, чүнү кылыры орта билдинмейн турарын саналынга чугаалаадылар. Орта хамаарыштыр чүнү чугаалап болур силер, Кара-оол Андреевич?

— Кодээде даргалар көвүдээн деп депутаттарның болгаш өске-даа улустарның санап турары чөптүг боор. Оларның ажыл-чорудулгазынга хамаарыштыр чүнү-даа чугаалап шыдавас мен. Чүге дээрге, бирээде, оларның канчаар ажылдап турарын билбес мен, ийиде, аңгы-аңгы районнар чагыргаларының даргалары оларның ажыл-ижин үдуртуп, организастап турары өске болгай. Бистиң районнуң совхозтарында, суурларында даргаларның саны республиканың өске черлеринден эвээш деп бодаар мен.

— Канчап өске черлерден силерниң районнуң суурларында даргаларның, совхоз директорларының саны кызырлы берди, дарга?

— «Тыва Республиканың тус чер чагыргазының дугайында» Тыва Республиканың Хоойлузунда кодээ болгаш хоорай (районга чагырткан хоорай) чагыргазының даргаларын районга чагыргазының даргазы томуйлаар болгаш хостаарын айыткан болгай. Орта үндезилеп алгаш, кодээ (суму) чагыргазының даргаларынга томуйлаар кадрлар шилилгезин элээн чугулага көрүп, хынамчалыг чорудкан мен. Дыка хөй ажыл-ишчилер, хоочуннар-биле ужуражып, чамдык күш-ажылчы коллективтерге-даа чордум. Ынчан кижилерниң эвээш эвес ажыктыг саналдарын, бодалдарын дыңнадым. Бир суурга азы совхозка үш дарга (кодээ Совет даргазы, кодээ (суму) чагырга даргазы, совхоз директору) турар дээрге, улус орта таарзынмас болган. Даргалар хөй-дүр, кандыг-бир аргазын кылып тургаш, саның кызырарын дыка хөй кижи саналдаан. Аржаан суурга баргаш, орта суму чагыргазының даргазынга кандидатура шилип ап, чон-биле сүмележип чораан мен. Совхозтуң бөлүк механизаторлары суму чагыргазының даргазынга аңгы кижи соңгаан херээ чок, ол албан-хүлээлгени совхоз директору күүседир болза ажыл-агый, культура айтырыгларын чогумчалыг шиитпирлээринге эптиг болур деп саналды үндүрүп келген. Ол саналды баштай хынамчалыг өөренип көрүп, сүмележип дугуруштувус. Ону улус деткиир болган. Ам канчаар, соңгуучуларның күзел-соруундан эртер арга бар эвес. «Өөк» совхозтуң директору М. Д. Кара-Сал-биле беседалажып чугаалаштывыс. Аржаан суму чагыргазының даргазы болбушаан, совхоз директорлап ажылдаар чөпшээрелин берген, ынчангаш Мөнге Дииммеевичини чагырыкчы кылдыр томуйлаан чүве.

Маңаа кыска тайылбырны кылыр бодап тур мен. Совхоз директорун суму чагыргазының даргазынга томуйлап каарга, чүге эптиг, таарымчалыг деп улус санап турарыл? Кодээ ажыл-агый-биле чергелештир культура, эмнелге, школа болгаш өске-даа албан черлеринге хамаарышкан хөй талалыг айтырыгларны кылырынга, шиитпирлээринге элээн таарымчалыг байдал тургустунары чөптүг. Суму чагыргазының даргазынга аңгы кижи томуйлап каар болза, ол девискээрниң культура, эмнелге, школа албан черлериниң септелгезиниң, одаар чүүлүн сөөртүрүнүң дугайында чугаа үнүп келирге, дөмей-ле совхоз директорунга баар, орта айтыышкын бээр-дир. Совхоз директору чагырыкчы болганда, ону боду шиитпирлээринге сагыш салыры чугаажок. Оон аңгыда чурттакчы чоннуң амыдыралынга, ылангыя аъш-чемнер, үлетпүр бараанны-биле хандырылгазын экижидеринге, социал камгалалын күштелдирериниң үлеңнеп хемчеглерни боттандырар дээш ажылдаар. «Хаяа» совхозтуң ажыл-ишчилери-биле сүмележирге, совхозтуң директору Ю. Д. Бичииниж ик-ти Хадын суму чагыргазының даргазынга томуйлаар саналды киирген. Ынчангаш Юрий Доржуевичини суму чагыргазының даргазынга томуйлаан мен. Бо суму чагыргазының даргаларының ажылын багай эвес эгелээн деп санаар мен, оон түңнелин чоорту көре бээр бис. Бир эвес чогумчалыг болур болза ону деткиир, чаа аргаларны дилеп тыварының хемчеглерин ап турар чүве.

— База бир кыска тайылбыр алыр ужурлуг айтырыг бар ийин. Силерниң районда элээн каш кодээ Совет даргалары суму чагыргазының даргазының албан-дужаалында дакпырлап ажылдап турар деп дыңнадым. Ол шын ирги бе, Кара-оол Андреевич?

— Ийе, шын чүве. Аңаа тайылбырны берип көрейн. Районнуң суму чагыргаларының даргаларын шуптузун томуйлааным соолунде, кодээ Советтерниң даргаларын соңгуур сессиялар кодээ Советтерге эрткен. Сесерлиг, Өөк, Ээрбек кодээ Советтериниң сессияларынга депутаттар кодээ Совет даргаларынга суму чагыргазының даргаларын дакпырладыры чогумчалыг болур дээрзиниң дугайында саналды үндүрген. Ону ол Советтерниң депутаттары деткээш, суму чагыргазының даргалары кодээ Совет даргазының албан-хүлээлгезин дакпырлап ажылдаар шиитпирни хүлээп алганнар. Сесерлиг, Ээрбек, Өөк суму чагыргазының даргалары Маңган-оол Долзат, Василий Кара-Доңгак, Юрий Лопсан ол кодээ Советтериниң даргаларынга соңгуткан. Ынчангаш олар дакпырлап ажылдаарлар. Суму чагыргазының даргазын район чагыргазының даргазы томуйлаан, кодээ Совет даргазын депутаттар соңгаан чүве болганда, ол албан-дужаалдарга соңгуткан үстүнде адаан даргалар боттарының билиин, күжүн, арга-дуржулгазын үндүрүп ажылдаарын күзээнин турарлар.

Ынчангаш өске черлерге бодаарга, бистиң кодээде даргаларывыстың саны эвээш дээрим ол-дур ийин.

— Район чагыргазының аппаратының кадрлар-биле четчелээшкини кандыгыл?

— Район чагыргазының аппаратын эртем-билиглиг, шыырак, арга-дуржулгалыг, ажылгыр кадрлар-биле четчелеп алырының хемчээн алган. Чүге дээрге экономиктиг реформаны боттандырарда, районнуң социал-экономиктиг хөгжүлдезиниң, ажылчы чоннуң амыдырал-чурттакчызының экижидериниң айтырыгларын чогумчалыг шиитпирлээри олардан хамаарылып болгай. Район чагыргазының даргазының оралакчыларында делгем билиглиг, дуржулгалыг, негелделиг, харыылаар ужурлуг ажылдарның ажыл-чорудулгазын экижидер билир кижилер томуйлаттынган.

Килдис эгелекчизинде база-да төлептиг эштерин томуйлаан. Түс чер чагыргазының болгаш кадрлар-биле ажылдаар килдизиниң эргелекчизинде О. М. Дамчай ажылдап кирген. Бо болза Советтер ажылын багай эвес билир, негелделиг, ажылгыр кижи. Томуйлатканнардан бээр үр болбаан-даа болза, элээн ажылдарны ол кылып четтигипкен. Район чагыргазының ийиги чартык чылда кылыр ажылының планын тургузуп бадылаан. Ол ээлгээр ажылдап турар бис. Бистиң ээлчеглиг суму чагыргазының даргаларының семинар-чыыжын эрттирген, районнуң Советтериниң мурнунда кандыг сорулгалар салдынганын, ону амыдыралга боттандырарда чүнү кылырын, кандыг хемчеглерни дүгүржүп, чугаалажып алдывыс. Район чагыргазының килдистери боттарының харыылаар ужурлуг улус ажыл-агыйларында толдаргай ажылдарны баштайгы түңнерин элээш чорудуп турар. Моон алгаш көөрге, ажыл-чорудулганы экижидериниң бүгү аргалары бар болуп турар.

— Күскү дужут ажаалдазы, мал чеминиң белеткели районнуң кайы-даа ажыл-агыйында кизин түлүк чорун турарын көрдүвүс. Ниитизи-биле алырга, бо чугула кампания районда кайы хире чорун турарыл?

— Малга четчир санныг мал чемнерин белеткеп алырының бүгү аргалары, курлавырлары ажыл-агыйларда бар. Чайгаарда үнген сигеннер, тараан мал чеми культуралары чаагай үнген, чүгле кезип, белеткеп алыр шыдал-ла билир. Сентябрь 29-туң медээзи-биле алырга, районнуң сиген белеткелиниң планын 68 хуу күүсеткен, 11700 ажыг тонна сенаж салдынган, ол дээрге планның 84 хуузу-дур. Сиген белеткели ам-даа уламчылавышаан. Хоорайнарда, саваннарны бөлүп, сараатап турар. Удавас планнын оваалааларывысты ажыр күүседир бис.

Тараа культураларының багай эвес дүжүдүн чер ажылдакчылары өстүрүп алган. Ам оон ажаалдазынче кирген. «Кызыл тараачын» совхоз бир гектардан ортумаа-биле 20 центнер ажыг дүжүт ажаап ап турар. Ам дээрезинде ол эки көргүзүг болур. Өске ажыл-агыйларның тараазының дүжүдү база багай эвес. Күскү хову ажылдарының темпизи эки, ону чоокку үеде доозар аргалары бар.

— Мээң салган айтырыгларымга долу харыыларны бергениңер дээш четтирдим, Кара-оол Андреевич, чаа ажылыңарга чедиишкиннерни күзедим.

Таан-оол ХЕРТЕК чугаалашкан.

ХОЙНУҢ СЕМИЗИ — КУДУРУУНДА

«Алдан-Маадыр» совхозтуң хоочун малчыннары Дадар-оол Сүүр-оолович биле Быстан Соскаимайевна Монгуштар эрткен кыштың кадыг-шириин, адааның аарын медереп билгеш, ам келир кыштаглаашкынга шыырак белеткеп турар диле частырыг болбас. Олар чүгле бо кышка эвес, чыл бүрүде кыштаглаашкынга хынамчалыг, баш бурунгаар эки белеткелдиг эртип келгеннер.

Бо чайын агаар-бойдус мал чеми белеткээринге кончуг шаптыктыг тургаан-даа, Дадар-оол Сүүр-оолович биле Быстан Соскаимайевна олар бичии-даа аас сүүнерин халас эрттирбейн, өг-бүлези, ажы-төлү-биле демнежип, Алаш-Аксында 20 тонна тарымал сигенни кезип кургадып, сараатталаш, мал чивес кылдыр кажаалап алганнар. Белеткеп алган сигенин хоранннага таварыштырбайн, чоокку үеде кыштаанче сөөртүп эгелээрлер.

Алаштың Чадагай деп черде кыштаанда хөй, хураган кажааларын, оттарлыг чурттаар бажыңын чанын кыштаглан кажаа мурнунга септеп алганнар. Улуг-даа, бичии-даа малдарың адаанга төгер 15 тонна кургаг өдекти белеткен. Кыжын одалгага херек дээри-биле кажаазының берженин коптаргаш, курадып алган.

Олар бо чайын кодан хоюн Манчүректиң Аксынга эки одарларга зоотехниктиг аргалар-биле одар солуп, кадарып тургаш семиртип алганнар. Чагай оът-сигенни, ымыраа-сээк чок. Сериин тайгада мал шыырак дейгерлип ап, күш киревиң олар хоодок билирлер. Күзүн Алаш-Аксының тараа шөлдеринге, аңгыстарга улам күш кирип семиртип алырлар.

«Хойнуң семизи — кудуруунда» хинко болгай бис. Шыырак күштүг хөй хамыг-даа кыштаг тоовас, [illegible] ажар. Оларның кодазында 200 ажыг баш хойлар [illegible] Үлегерлиг хой [illegible] Дадар-оол, Быстан Монгуштар кыштаглаашкынны чедиишкинниг чорудар, чаңгыс-даа баш мал хораатпайн, меңди-чаагай [illegible] ажарын кол сорулга салгаш, [illegible] тургулап турарлар.

Оннар БОРАШ.

Сүт-Хөл район.

САЯННАРНЫҢ СОҢГУ СЫННАРЫНДАН ИЗИГ БАЙЫР

● Дүвүрелдиң чагаазы ●

Шагда-ла Тывага чурттап чораан болгаш, ам база силерниң-биле бичии харылзажып көрейн деп сеткил мензэ төрүттүнду. Ынчан ол үелерде «Шын» солунуң штаттан дашкаар корреспондентизи-даа турган болгай мен. Тывада чиңге дуктуг хой ажылының баксырап турарының, оон продукциязының шынарын канчап экижидип ап болурунуң дугайында бижээн чүүлүмге хамаарыштыр редакция мал ажылдыгларның аразынга солун чугааны организастааның утпас мен ийин.

Бодумнуң чуртумга кончуг улуг адыг-биле үскүлежи бергеш, канчап дириг арттканымның дугайында «Шынның» номчукчуларынга чугаалап бээримге, Каа-Хем малчыннары мээң-биле ужуражып, ол төөгүнү катап-катап айтырыглаар-даа чүве болгай. «Шын» солунга мээң өске-даа темаларга чүүлдерим парлаттынып тургулаан. Ынчангаш ол солунга черле өөрүп четтирип чоруур кижи мен.

Ам «Шын» солунуң номчукчулары-биле база катап ужуражып, чамдык сактыышкыннарымны кылып көрейн. Номчукчуларның аразында мээң өөнүктерим-даа, таныш-көрүштерим-даа бар. Бөдүүн тывалар аразынга оларның төрели мен деп санаттынып чурттап чорумда, мени Тывадан чагырып-дужаар система үндүр кызыпканынга бүгү назынымда хомудап чор мен.

Ынчан мени комсомол обкомунуң секретары кылдыр соңгупканда, чартык чыл болгаш мензэ хамаарыштыр мезе сазын келген: мени антисоветчик дээн болган. Шуут кайгап калгаш, бир албан-дужаалдыг кижиден: «Мен канчап антисоветчик апарганым ол? Совет эрге-чагыргага удур чүнү-даа чугаалаваан-на кижи болгай мен» дээримге, «Сеп 1956 чылдың Венгрия болуушкуннарынга хамаарыштыр өске чүвелер чугаалап турган-дыр сен» деп бо. Оон-на сактып келгеним — Ленинградтың веда ажылдагый институтунга өөренип тургаш, бир катап венгр болгаш поляк студентилерниң политиктиг дискуссия кежээзинге чеде берген мен. Аңаа улус-ла көвей болган. Венгр студентилер чүве чугаалааш, оларда контрреволюция эвес, а улустуң революция деп-ле турар чораан.

Мен аңаа чүнү чугаалаар деп мен ыыт чок дыңнап орган мен. Ол чуртта чүү болуп турарын кара-биле барып көрбээн кижи чүнү чугаалап шыдаар боор. Общежитиеге келгеш, кады чурттап турган өөрүмге ол ужуражылга дугайында чугаалап берген мен. Бистен арай улуг якут Егор органнар-биле харылзаалыг, институт мурнунда милицияга ажылдап турган деп чүвени билир турган бис. Ол чеже-даа КГБ-ның дыңнадыкчызы турган болза, бис оон кортпас-даа турган бис. Аравыста хостуг хөөрежир чораан бис.

Мен ол венгр студентилерниң кежээзиниң дугайында чугаалап турумда, өрээлге Егор база турган чүве. А 4 чыл болганда оон КГБ-же дыңнадыы мээң соомдан сүрүп чедип келгени ол ышкажыл! Ынчан партийжи номенклатура мени бодумнуң дангыларындан кезээ мөңгеде үндүр шыйып каапкан. Ынчан Лаврентий Павлович Берия турган болза, мени олуртуп каар турду-даа ыйнаан. Ынчалза-даа мени олуртпааны дээш өөрүүр сеткил мөзүде чок болган. Ол системага дегбес артып каар деп бодаар болза, ыяап-биле нугуу болгаш мегени чугаалаар апаар. А шак ындыг шынчы эвес чорукка мен ук-дөзүнден шуут таарышпас болган мен. Чүге дээрге тофаларда «дарга» болгаш «начальник» деп сөстер чок, ынчангаш олар албан-дужаал барымдаалаар деп чүве билбес, чашпаалап, авыяастап чорбас. Төөгүден ап көөрге, тофаларның кыдыында Чингис-Хаанның эмне-тикчок шериглери халдып эрте берген, оларга моолдар-даа, кыдаттар-даа четпээн. Тофаларны кым-даа боттарынга чагырып ап шыдаваан, кым-даа оларны базымайн чораан, чүге дээрге оларның чурттап турары бедик дагларны өттүр кым-даа чедип чадап каан. Амгы бо техника-харылзааның үезинде безин тофаларга чүгле вертолёт азы самолёт-биле чедип болур. Артында чүгле булут, туман чок аяс хүннерде чедип болур. А туман болгаш булут ол бедик даглар-ларга үргүлчү турар. Хире-хире болгаш-ла АН-ышкаш [illegible] чок эрттиргилээр.

Тофаларга көөрде Сибирьниң хову кижилери (тывалар, буряттар, хакастар) халдаашкынга болгаш эжелеп алыышкынга бо-ла таваржып чорааннар. Оларны моолдар, кыдаттар база өске-даа хову чоннары чагырып ап чораан. Ынчангаш эжелеп алдаанга чурттап чораан кижилер дарга-бошкаага чашпаалап, ажы-төлүн база ынчаар кижизидип чорааннар. Чагыртпас кижилерниң баштары эктинден чүглү бээр турган.

Кижи чедип шыдавас тайгаларга кожуп чурттап чораан тофалар кажан-даа эжелекчилер адаанга чорбаан болгаш хостуг чораан, ажы-төлүн-даа дарга-бошкаага чашпаалаар кылдыр кижизитпейн чораан, даргалар, нояннар оларга чок-даа турган ынчаш. Оон ужун совет өөредилге черлери дооскан тофалар чурттуң өске черлеринге ажылдап чадап кааш, шупту 100 хуу чуртунче, Тофалариянче чедип келген, ында ажылдап, чурттап турарлар. Олар дешпилгелиг делегейниң мынчалза-даа бис ынчаар алавас бис, ол дээрге орус адалга-дыр — Авт). «Канчангаш бис слэрни тывалар эмес деп санаар бис, а чоодулар дэр бис? Эптиг ээттырыг бэ? Мэн сактырымда, шаанда Тоджу районындан Чооду дэп улустар келип турган, бистиң тыфа черге. «Кум келды? — Чооду келды. Кумнар келды? — Чоодулар дэп адээ... берген бис».

Бо мээң дүштүрүлгем-дир, ынчалза-даа ол кончуг шын болуп чадавас. Бистер боттарывысты чаңгыс ааи «тывалар» деп адап тургаш-ла, силерни «чоодулар» деп адап турар. Шыңап-ла бир шагда тайгалар-биле элээн нарын апарган. Ам тофаларның боттарының айтырыглары эндерик.

Шагда биске Тофаларский деп национал район турган, ынчалза-даа ону дайын соонда кызырып каапкан. Бодунуң национал автономия чок болганы-биле ук шаандан тофаларның черлери чораан — улуг тайгалардан — 1927 чылда оон шелу 51 муң дөрбелчин километр турган болза, ам оон чүгле 21 муң — эвээш черлер артып калган. Артыкы бүгү черлерни кожазында районнар: Тулунский, Тайшетский, Нижнеудинский болгаш өскелер-даа боттарынга ап алган. Национал автономия чок болурга-ла, черни-даа, тайганың-даа ээзи чогу ол ышкажыл. Саян черниң өскелер-

● СӨӨЛГҮ ЧИЗЕ ЁЗУГААР ТОФАЛАР 700 ЧЕДИП ТУРАР БОЛЗА, ОЛАРНЫҢ ИШТИНДЕ ШУУТ АРЫГ ТОФАЛАР 400 ХИРЕ, ООН-ДАА ЭВЭЭШ ЧЫГЫЫ...

● ТОФАЛАР ТАЙГА ЧОКТА ЧУРТТАП ШЫДАВАС...

кажар хоойлуларынга тааржып билбес болганнар. А чагырып-дужаар система кижилерден барык кулууг, дыңнангыр болуруң негээр болгай. Маңаа чүгле чашкаачы, кажар кижилер өрү дешпии болур.

А тофалар күрүне болгаш даргалаашкын системазы чок дал тургузуундан ол кажар-лаар-оптаар арга-биле чурттаар черлерге келгеш, черле чурттап өөренип чадап каан. Мээң арт-сынныг Тофалариямга кончуг дээн Совет тоталитаризм чылдарында безин КГБ деп чүве турбаан, ол үеде чаңгыс-даа тофа политиктиг статья дээш олурбаан. Дайын чылдарында безин оор чоруу дээш чаңгыс-даа тофа олуруп көрбээн, чүге дээрге оорлаашкын эң-не ыядынчыг үүлгедиг деп санаттынар турган. Харалаан, амгы үе тофаларның ол мөзү-бүдүштүг чаңчылдарынга элээн салдарын халдадыыкаа кеврилиг чоору ийин.

Мен моон адаанга номчукчуларның кичээнгейинге тофа дыл кырынга кезек домактардан киирип көрейн, ону тывалар сонуургал-биле номчуур чадавас.

«Бис боттарывысты тыфа кижилер дэр бис, слэрни чоодулар дэр бис. (Чоокта чаа тургустунган бижикте бистерни тофа деп адап турар,

Саян сыннарының соңгу таладындан Чооду-даа кээп турду ыйнаан, ол аажок улуг садарлыг кижи турган чадап-чок. Оон бээр Саян сынының артында чурттап чоруур улустуң бистер «чоодулар» дээр бис. Оон Сибирьге орустар чедип келген соонда-ла, бистер Россияже хамааржып кире берген бис, а тывалар болгаш тофалар аразында харылзаа үр үеде читкен.

Сөөлгү 20-30 чылдар дургузунда тофалар аажок хайнакташкан болгаш ам оларның 30-40 хуузу метистер болганында, олар тофа дылды-даа билбес. А паспортта боттарын «тофа» деп бижип алгаш, биче чоннарга берип турар чиигелделерни алыр. Сөөлгү чизе ёзугаар тофалар 700 чедип турар болза, оларның иштинден шуут арыг тофалар —400-ле хире, оон-даа эвээш чыгыы. Амгы аныяктар боттарының дылын билбес, тофа дыл кырында чүгле улуг назылыг кижилер чугаалажып турар.

Бо чайын Тофалариянга чораашт, мындыг соот (чугаа) дыңнаан мен: «чоодулар тыфаларны чалачып алыр». Азы өскээр чугаалаарга, тывалар тофаларны эжелеп алгаш, боттарынга кадып алыр дээн деп.

Ол дугайында: тофалар совет үеде-ле Тываның составынче кирип алырын дилеп турган, ынчалза-даа Салчак Тока бисти хүлээп албаан. Ам ол айтырыг политиктиг болгаш экономиктиг чылдаэжелеп ап болур. Ынчангаш бистиң тайгаларывысты шылээн алгылап алганнары ол-дур. Ол Конституцияга удур чүүл болза-даа. Россия хоойлулары мындыг кошкак турда, черлеривисти делип эгидип алыры барык болдунмас хире-дир. Түс чер чагыргалары боттарының шиитпирлерин делип канчап-даа тыртпас. Ынчангаш ол айтырыглары чүгле эң дээди эрге-чагыргалар — Россия Федерациязының Дээди Советин шиитпирлеп болур. А ону шиитпирлээрин олар күзеп бе?

Оон аңгыда база бир нарын айтырыг — экология: тофаларның тайгазы сөөлгү 30 чыл иштинде аажок-ла хоозуран бээри. Барык он катап. Шаанда аңчы кижи бир сезон дургузунда 300-500 чедир диини (а тулган аңчы 1000 чедир) тыптар турган болза, ам чүгле 30-50 диин алып ап болур.

Тофалариянның хемнери база аажок ядараан. Балык ында кончуг эвээжээн. Мындыг айтырыг туруп келир: муң-муң чылдар дургузунда тофалар тайгазының кежиин четтирип-ле чораан болгай. Ол хиреде ол ядараан-хоозураваан. А чагырып-дужаар бистиң чуртувутта үеде 50-ле чыл иштинде тайга хоозуран калган. Элдеп аа?

Ийе. [illegible] Байкалды база [illegible] тывалар база оларның тайгазы болгаш ховулары алмен-биле, а хемнери балык-байлак-биле байлак чораан деп чугаалап болурлар.

50 чылдар үезинде Тес-Хем болгаш Эрзин районнарның ховуларынга эндерик тоглуктар оъттап чоруурун, а теңдерге муң-муң өдүректер эштип чоруурун сактып-ла дыр мен. Каш чылдар эрткен соонда, ол күш таарзынчыгы чок калган ышкажыл. Тываларда база эндерик экологтуг чиидиглер бар.

Дорту-биле чугаалаарга, казах кижи Арал чокка чурттай бээр болур, а тывалар база тайга чокка чурттап шыдаар, чүге дээрге оларның кол (экономиказы) ховулуг районнарда болгай. А тофалар тайга чокта шуут өлгечи ол, чүге дээрге кара чаңгыста бүдүрүлгевис ол-ла болгай. Бедик дагдыг Тофалариялда оон өске бүдүрүлге-даа чок, оон өске кылыптар чүве-даа чок.

Бо чайын мен чуртумга — Тофалариянга ийи ай хире чурттааш, бо чон ийи-үш салгал эртип чорүй, өске чоннарже эстип кире бээр хире-дир деп түңнелге келдим. Ол эки бе, багай бе деп чүвени бо кижи чугаалап шыдаар эвес. Ам төрээн дылым кырынга чугаалажыптар кижини арай деп-ле тывар чордум. Барык 40 чыл иштинде төрээн черимде чурттавайн чоруур болгаш, тофа дыл кырынга чугаалажыры мензэ улуг аас-кежик. А амгы улуг назылыг кижилер чок апаарга, тофа дыл кырынга кымнар чугаалажыр ыл? Мындыг байдал кижини дүвүретпес арга чок.

Ийи чыл бурунгаар Кремльдиң Улуг ордузунга олуруп алгаш, Соңгу чуктуң биче чоннарының съездизинге чүве чугаалаан кижилерни дыңнап олура, биче чоннар-биле национал политикада канчаар-даа аажок каржы частырыглар бар турган-дыр деп бодап олурдум. Ол частырыгларның бирээзи — чамдык биче чоннарның боттарының автономиязы чок турганы, кижээ, тофаларда ышкаш.

Амгы үеде Россия чазаанда сагыш човаашкыннар-ла хөй, ол санда биче чоннарның национал айтырыглары база бар. Ынчалзажок чаңгыс муң-даа четпес биче чоннарга Россия чазааның болгаш парламентизиниң холу четпейн турары ол боор. Парламенттиң Соңгу чук дугайында айтыышкыны съездиниң күн чурумунче киирер дээрге, хөңнү чок болганын, ону арай деп киирген сайгарары да тура чок хөөнзүргей, дадаш болганын сактып олур мен. Ийе, амдыызында парламенттиң биче чоннар дугайында бодаар хөңнү-даа чок деп чүве билдингир-дир.

Ынчалзажок Россия чазаа болгаш парламентизи биче чоннарга үени тып ап, оларга холун сунары күзенчиг. Ам артынчылар-ла биче чоннар улуг чоннарның адыы төреллдери эвес-тир. Чүге дээрге биче чоннарның черлери чүгле өлүк, балык-биле бай эвес, а нефть, алмаз, алдын болгаш өске-даа үнелиг казымал байлактар-биле оранчок бай болган-дыр. Мээң Тофалариямдан тофа кижи бүрүзүнге вертолёт садып бээр хире хөй алдынны казып алгаш барганнар. Ынчалза-даа бо сөөлгү үеге чедир түс чоннар бодунуң черинге боттарын ээ кылдыр болдавайн чоруурлар.

Бистиң чуртувустуң бүгү-ле чоннарындан тывалар тофаларга дылы, культуразы, харын үнген дөзү-биле-даа эң-не чоок болуп турар. Бистерге көөрде тывалар хөй. Ынчангаш тывалар тофаларга улуг акылары ышкаш болуп турар. А улуг акы кажан-даа [illegible] болур болгай. Янзы-бүрү медээ херсектеринден дыңнап, билип турарывыска, силер чоокта национал чөрүлдээлер дээш аажок шимээжеп турган болдунар. Ол мени аажок дүвүретти.

Национал чөрүлдээлер кыпсыр кижилерни мээң-не күзелим болза, каре-бажыңнап, чымчактап турбайн, шуут-ла нииттилелден аңгылап каапкан болза эки. Бо [illegible] чоннар бак чүве өскүзер каш кижилерни чиигебии-даа алыр болза, муң-муң өске кижилерниң национал аразының дайынынга болгаш чөрүлдээлеринге чедирбес болур. Шовинистер, националистер, фашистерниң доктаатпас болза, тараазынга когарап болур кижилерниң саны муң-муңнаар көвей болур деп бодаар мен. Ол мээң хуумда бодалым-дыр.

Эргидеги ССРЭ-ниң девискээринде хая тектин турар кижилер өлүр [illegible] эндерилген. Ол дайыннарның үнүп турар чылдагааны — кижилер аңгы-аңгы нацияның болганының ужурунда.

Ам национализмниң, шовинизмниң, харын-даа фашизмниң илеределери-биле калгаа үскүлежи берип болур.

Ол хиреде кымны-даа хорудавайн турар-дыр. Аңгы-аңгы партиялар болурга, ында чүнүң багайыл? Силерниң чаңгыс чер-чурттуунар Сергей Шойгу Москвада улуг комитет даргалап, хай-халаптарны чайладыр чорууру. Шак ындыг чаңгыс чер-чурттугларыңарга чоргаарлаарыңар ужурлуг силер.

Мен база силер дээш, тывалар дээш, чоргаарланып чор мен. Силер хөй-ле улуг-ла, бай-шыырак, эп-найыралдыг-ла болзуңарза, ол чоргаарал улам улгадыр. Силерни улуг акывыс деп санавышаан, бүгү-ле чаагай чүүлдерни силерге бүгүдеге күзедим.

Николай БОЛХОЕВ.

Тофалария чурту.

(Автор боду Ярославль областында чурттап чоруур — Ред.).

Эки кижилер дугайында

ИИИ КИЖИ ҮЛҮҮН ЧҮКТЭЭН

Бистиң ачавысты Хирлиг-оол Ала Бызаевич Сат дээр. Кымга-даа ада-иези дег эргим чүве чок. Ынчалза-даа бистиң ачавыс черле онзагай кижилерниң бирээзи. Ававыс 1961 чылда, акым алды, мен дөрт харлыг турувуста чок болган. Ачавыс бүгү назынында ийи уруу бисти өстүрер, өөредир, кижизидер дээш кижи-даа албаан, чааскаан чурттаан, ажылдап келген. Ажыг-шүжүгге алыспайн, бисти хир-чамга-даа дээспейн, улуг кижилер кылдыр өстүр азырап каан ачавыс биске ынчангаш чүден артык эргим. Ада кижиниң кадыг ажыл-үүлезин кылып бүдүрбүшаан, ие кижиниң изиг ынакшылын бисте хайырлаан күжүр адавыс ийи кижиниң үүлезин бүгү назында күүседип келген. Ол дээрге ада кижиниң ажы-төлүнге амыдыралчы тураскаалы-дыр деп санаан, бодап чоруур бис.

Бис чаш турар шаавыста Барыын-Хемчиктиң Эрги-Барлык суурга чурттап чораан бис. Ак-Довурак хоорайның чаа-ла тургустунуп, хөгжүп эгелээн үези ол. Амыдыралдың эгезин чаа-ла ап эгелээн хоорайга ажылдап, амыдыраары-биле ийи өскүстери бисти ап алгаш, ачам ынаар көжүп чорупкан. Ол чаа хоорайның тудуунга тудугжу болуп ажылдай берген. Ачавыс удавайн мурнакчы тудугжуларның бирээзи апарган. Тыва АССР-ниң алдарлыг тудугжузу деп хүндүлүг аттыг-даа болган. Тудугга ажылдап чораан чылдарында ачавыс шаңнал-макталды ап чораан. Ол-ла тудугга чээрби беш чыл ажылдааш, пенсияже үнген. Мурнакчы кырган тудугжузун коллективи хүндүлүг дыштанылгазынче эки-ле үдээр чорду.

Ак-Довурактың арыглал фабриказындан эгелээш, эът, сүт комбинаттарының тудуу, ТЭЦ тудуу дээш, оон кылышпаан, тудушпаан тудугларны ол хоорайда ховар. Бо дээрге чүгле улуг тудуглар-дыр. Үүрмектерин санаар болза, оон-даа хөй боор. Ачам-биле кады Ак-Довурактың кудумчуларынга кылаштажып чоруурга, эрги-даа хоорайда, чаа Постоянный суурда-даа оон холу дегбээн тудуг чок боор, шуптузунуң төөгүзүн кижиге чугаалап, тайылбырлап бээр кижи.

Ачавыс ам бистиң ажы-төлүвүстүң кырган-ачазы. Кандыг-даа херээжен кижиден дудак чок кижи-ле болгай: аъш-чем белеткеп, идик-хеп чуп, аяк-сава, бажың-балгат ишти аштап турда, арта элтиг. Бичии уругларынга оон эргелиг, залдек деп чүвезин чүү дээр. Ол бистиң — оглунуң дөрт, мээң ийи ажы-төлүвүстү азыражып, доруктуржуп өстүрүшкен эргим кырган-адазы. Уругларывыс кырган-ачавыс дээнде ада-иезин бистен артык. Олар садик назылыг турган үезинде ынаар баарда чүгле кырган-ачавыс чедирзин дээрлер. Чүге дизе оларын ол чүктеп алгаш чедирип амдажыдыл алгая.

Ам кижи боду улгадып, амыдыралдың кандызын көре, биле бергеш, ажы-төл кижизидип, амыдырап чурттаар деп чүвениң мегелделиин бодап, күжүр ачавыс хара чааскаан канчап бисти азырап алдык ирги, оон эктиинге кандыг-кандыг бергелер чүдүрлүп чоржук ирги деп бодай бээр чорду. Кижи амытан бодунуң аажы-чаңы-биле, мөзү-бүдүжү-биле амыдыралының чедимчелиг азы чедимче чок болуруун чедип алыр чүве-дир ийин. Кижи бодунуң аас-кежииниң дарганы деп орус улус чугаалажыр ышкажыгай. Ол ылап-ла шын. Чаш-даа шаавыстан, улгадып, тускай өг-бүлелиг-даа апаргаш, ачавыстың кандыг-бир чүве дээш хыйланып, муңчулуп-даа органын көрбээн, дыңнаваан бис. Ачавыстың ындыг бүдүжүн көрүп өөренген болгаш ажы-төлүвүстү база ындыг эки аажы-чаңга өөредип чоруур-дур бис. Бистиң ынак адавыс дег хүндүлүг, күш-ажылга дадыккан кижилер хөй болбайн аан. Ынчалза-даа ачавысты бис кымдан артык хүндүлээр бис. Уруг-дарыывыстың эргим кырган-ачазы октябрьда чеден харлаар. Ол бо хире назылаан-даа болза, ам-даа чиик-адак, силиг хевээр. Оон мындызы бүгү назынында олут орбайн, балдыр сыкпайн ажылдап чорааны. Ачавыс бо хүннерде Ак-Довурактың «Тыва дагдүгү» комбинаттың рудникте таныылдап турар. Ажыл, амыдыралынга чедишпейн турар эвес, кырган кижи ажы-төлүң арызынга анаа дыштанып олурзумза кандыг чүвел деп чугаалаарга, хаайынга-даа какпас кижи: «Кижи ажыл чок канчап олурар боор. Хүн эрттирери берге ыйнаан. Чаңгыс хүн күш-ажыл чок олуруптар болзумза доораан кырып каар мен ыйнаан» деп баштактангылаар кижи.

Шүлүк бижиир чогаалчы болган болзумза, ачамга эки сөстүң дээжизин чыып тургаш, чогаалдан тураскааткай эртик мен. Чуруукчу болган болзумза, туруг дег бедик тудугларының кырында турар кылдыр-даа чуруп каай мен. Ындыг салым мен-де чок болганда ам канчаар, чогаалчыларның сеткилинге таарыжыр чогаалдарындан ачамга тураскаады доктаадып алгаш, номчуп берип чоруур болганым ол боор. Ачам чечен чогаалга дыка ынак, чаңгыс хүн солун номчуваайн барбас кижи. Ачам дугайында бо каш чылыг сөстеримни ол солун арнында тып номчуптар болза, сеткили өөрүүр боор дээш «Шынның» редакциязынче бир дугаар чагаа бижидим. Чырык чер кырынга чаңгыс чурттаар амыдыралды биске чаяап, салым-чолунуң дээжизин биске шаңнаан ачавыс кезээде сергек, хөглүг-омак, уруг-дарыы бистиң аравыска ам-даа үр-кан кадык чурттаарын күзээр-дир бис.

Дарья САРЫГЛАР.
Өвүр районнуң Хандагайты суур.

БОЛУУШКУННАР, ФАКТЫЛАР, МЕДЭЭЛЕР

САНИТАРЛЫГ АШТАЛГА ХЕРЕК

Чыл төнер чоокшулаан. Ынчангаш ыяш ажыл-агыйының ажылдакчылары чыл дургузунда ыяш белеткеп турган черлерни декабрь айда ол черге ыяш белеткеп ап турган черлерден хүлээп алыр үе келген. Чылда бир ажыл-агый 10 гектар черниң ыяжын кезер ужурлуг. Ыяш кезер шөлдерин шын, чөп ажыглаар болза, бир гектар шөлден 110-115 кубометр ыяш белеткээр.

Тудугга кол ажыглап турар ыяжывыс сибирь дыды. Моторлуг хирээ-биле ужурган дыттың ужун болгаш бажын одаар токпак ышкаа ажыглаар. Чурум ёзугаар ыяш белеткээн кайы-даа ажыл-агыйлар, албан организация черлери ужургадыдының будуун биле чыггаш, өрттедип кааптар. Хайыраан бүдүктарның оода-ла чоон чоокуң өрттетпейн, одаар токпак кылдыр чүге ажыглап болбазыл? Ыяш кескен шалгын аштаары-биле бөлген бүдүктар өрттедирге ол чоок-кавының оът-сигени база өрттенир боор-дур. Ынчангаш ыяш кескен черниң санитарлыг ашталгазын чорудары чугула.

Кызыл-оол КОМБУ.

ОДАКЧЫ

Сүт-Аксы суурнуң үстүү таласында чунар-бажың чоогунга чокта чаа бир хүн мындыг чугааны дыңнадым.

— Чунар-бажың изиг-дир бе? Чунарынга таарымчалыг-дыр бе?

— Шуут кедергей эки-дир. Изиг бус сүт тергиин-не-дир.

— Ынчалдыр кым эки одап турар чоор?

— Кым боор ийик аан. Шалыпчы эр Сарыглар Солун-оол-ла чорду. Оон башка кымның-даа ынчаар одаары ховар-дыр ийин.

Эскертинмес мергежилдиң кижилери

Мындыг аазылыг макталдыг чугааларны каш удаа дыңнадым. Бо кымның дугайында мактал болуп турары ол, ынчаш? Сүт-Хөл кожууннуң чуртталга-коммунал ажыл-агый эргелелиниң чунар-бажың одакчызы Сарыглар Солун-оол Лама оглунуң дугайында чугаа-дыр. Ол маңаа ажылдааш, ийи чылдың иштинде көре берген. Кожууң төвүнүң болгаш өске-даа черлерден чунар-бажыңнаан келген хөй-хөй улуг-биче кижилерниң хүндүткелин чаалап алган.

Ында улуг одакчы кижи болгаш, ол ажылынга ээ харысалгалыг болуп, бодунуң ээлчээнде чогуур негелделерге дүүштүр одап турар. Тодаргайлаарга, изиг, соок суглары шын дамчыдып, ой-тап байдалга тургузуп турар. Изиг бус дээрге кижилерниң кадыкшылынга улуг ужур-дузалыг ёзулуг эмнээшкин болганда, ону айтыкчының көргүскениниң ёзугаар дамчыдар апаар. Ол ышкаш суугуларны холун эрттир одаар болза, шынап-ла, агаарже ужуп үнер «спутник»-биле домей часты берип, айыыл-халап болур болгай.

Ынчангаш одакчы кижи база-ла кичээнгейлиг болур. Бо бүгүнү Солун-оол шын сагып турар. Одаар чүүлүн баш бурунгаар белеткеп ап, доктаамал ажылдаар туружунда турар. Ону черле ээн каап болбас. Болуннуң үлегерлиг арга-дуржулгазын кады ажылдап турар эштери Бичик Ховалыг, Маадыр Монгуш оларга дамчыгып бербешаан, оларның ажылынга боттуг дузаны база чедирип турар.

Кымны Солун-оолдуң ээлчээнде чунар-бажыңга кижилер хөйү-биле кээп чунуксаарлар. Ынчанмайн канчаар, чылыг, чырык, баш удур одап, белеткеп каан чунар-бажыңга кым-даа чунуксаар болгай. А бир эвес чунар-бажыңның суу соок, изиг бус чок болур болза, анаа кым-даа барыксавас, чунуксавазы билдингир. Чамдык албан черлериниң удуртукчулары одакчы кижиниң күш-ажылын үнелеп көрбес, шоолуг херекке албас, «анаа-ла суугу чушкукчулары» дээр хөөнүг боор турары шын эвес.

Одакчы кижиниң ажылы берге, харысалгалыг. Оон кадында ол коралыг ыш-бус аразында база турар болгай. Ынчангаш төлээде одакчының кадыкшылы суларап, баксыраары чугаажок. Ужурунда болза, одакчы кижилерни сметана, сүт болгаш өске-даа хоолулуг чемнер-биле хандырган, акша-шалыңын үе-шаалада үндүрүп берген турар ужурлуг. Бисте ындыг чүве кайда боорул аан, мөлдүккалдык-ла шалыпкын төлеп турар чүве ыйнаан.

Харын чамдыкта одакчыларның акша-шалыңын-даа чөгле төлевейн турар таварылгалар бар болгай. Оон ыңай одакчыларның ажылдап кедер тускай идик-хептер-биле хандырбайн турар. Ындамында албан черлериниң чамында, анаа-ла хоюг халган мешкаш, ыштары багай хөмүр-дашты дужуруп каан боор. Оон алгыда ол «хоюг халганны» өзектээр кургаг ыяжы безин чок. Ол бүгүнү көре тура-ла, кандыг-бир албан черниң удуртукчузу «Чоп эки одаваан сен, эки сал» дээш, кеснемип-херектенип туруп бээри чажыт эвес болгай.

Совет үеде одакчыларның ажылдаары берге дээн. Демги хөөкүй одакчы анаа-ла алезин ышкаш хөмүр-дашты шишкип алган, кара кижи чээн көрүп-ле турар. Шыяры багай хөмүр-дашты чеже-даа одаарга, чылывас болгай. Ам канчаар, одакчылар изиг суугулар иштинче кире халчы бээр эвес. Бо чүүлде бижидим турар Солун-оол хөөкүй база-ла ындыг байдалга таваржып турар. Мени бичии када доора барганы дээш буруудатпайн көрүңер. Кыштың чыккылама соогунда, чайның хаарып келир кончуг изиинде Солун-оол Сарыглар бодунуң ээлчээнде кезээде белениниң байдалында турар.

Ол макталга төлептиг. Мындыг хевирлиг бедүүн ишчи кижилерниң күш-ажылын үнелээри күзенчиг-дир. Арга-дуржулгалыг одакчы, Лама оглу Солун-оол ам-даа ак сеткилдиг-биле чонунга бараан болур.

Ондар БОРАШ.
Сүт-Хөл район.

ӨӨРЛЕРИҢ ӨӨРҮП ТУРАР

Бодунга таарышкан тырыы мага-боттуг, хүлүмзүрүп чоруур шырайлыг, кижи ортузу чеде берген, хөй сөс чок, ажылга шалып, аваангыр-тудунгур ава Кур-Чер суурга он чылдар бурунгаар ырак Бай-Тайгадан өг-бүлези-биле көжүп келген. Ынчан 20 хар ажа дүже берген аныяк уруг турган. Ону Зоя Дамбыевна Хертек дээр. Өөреникчи кыстары, өөнүң иштиниң мергежилин суурга тураа таарымчалыг дээрзин ол билгеш, школа-интернатка ажылдаар күзелин илереткен. Зоя Хертек дүнеки үеде уругларга нянялап эгелээн. Ажыл дүнеки болгаш янзы-бүрү бергелер турза-даа, ол аңаа бергедивээн.

Өөнүң ишти, шору өзе берген кыстары ээлчежип, чон-биле билчип, таныжып алгыже- дузалажып турганнар. Ол кежээ келгеш, бичии чаштарның хириккен хептерин чуп, кургадып каар. Оон ажылдап турар ээлчээнде кезээде арыг-силиг. Няня кижиниң кылза чогуур ажылы-ла хөй: суглаар, чугдунар, ойбак-дыдык дааразар, ...маак илер, уругларның арыгсылиин хайгаарап дузалажыр, ужу-бажын арыглап аштаар дээш, чүнү чок дээр. Зоя Дамбыевна ол-ла бүгү ажылдарны кылып четтигип, коллективтиң хүндүткелин чаалап алган.

Амыдыралга өөрүшкү-даа, муңгарал-даа таваржыр. Ажыг-шүжүг Зоя Дамбыевнаның амыдырал-чуртталгазын оюп эртпээн. Үш чыл бурунгаар уругларының ачазы, совхозтуң мурнакчы механизатору хенертен чок апарган. Хөөкүй ие чүнү бодаваан дээр. Чер-чуртун, ха-төрелин, чаш школачы кыстарын, азыраан мал-маганын, кылып турар ажылын. Кижиге чаңгыс айыыр сиген, одаптар ыяш эккеп бериптер кижи кайда деп. Ынчалза-даа өөнүң иштиниң эштери, эш-өөрү Зояны муңгаратпаан. «Чону чоорган, хөйү хөйлең» деп чүве ол болган.

Ийи ээзи кыстары Кызылче өөренир апарган. Ындында-ла бо бирге үеде дуза чедире берген кыстары чоруур апаарга, коллективинге келгеш дүнеки ээлчеге ажылдап шыдавазын, аштакчылап ажылдаарын диләэн.

Хөй ажы-төл чурттап турар чер кезээде арыг чытпас. Хурал-суглаа боорга-ла, «хирлиг, чүттүг» деп чемелеткен турар боор чүве. Зоя Дамбыевна-даа ажылдап эгелээн. Арыг-силиин чүү дээр. Сактырга өөреникчилер безин арыг-силиг интернадын магадап, боттары-ла кижизидип туттуна бергензиг.

«Хөөкүйнү. Кежээ кижилер көргенимде кээрген, муңгарай бээр кижи боор мен. Бо уругтуң ажылчыным» деп, бистиң бир ашак ажылчыстың чугаазын дыңнаан мен.

Хөй чылда поварлап келген Римма Самбуевна: «Улус ышкаш пак-шагы-биле-даа эленейнип турбас. Ажылдап турда, кайгамчык-ла кижи. Зоявыс ажылдаан соонда интернадывыс ишти херелденип, чырый бергензиг апарды. Кежээ кижиниң мурнунда хүндү деп чүве бар болгай. Эживисти бо дарга-бошкалар демдеглеп турза эки боор деп, бодунуң сеткилин илеретти.

Оон оолу чоп. «Чептүг сөсте маргыш чок, чөремеде сеек чок» деп чоннуң чечен сөзүнге бодум хуумда каттыштым. Зоя Дамбыевна үш кыстарының, бир оолдуң авазы. Силерниң ажыл-ижинер кезээде бүдүнгүр болзун, эки кылган ажыл элевес. Силер чүгле бодунарның ажы-төлүңерге үлегер-чижек, кижизидилгелиг болурундан аңгыда, мында чурттап, өөренип турар чоннуң ажы-төлүнге үлегер-чижек боор, буяныг ижинер-биле кижизидип чоруур силер — деп, иштимде өөрүп, ак сеткилим-биле бодап ордум.

Кады ажылдап турар эш-өөрүп сеңээ сагыш ышкаш ажылчы бүдүжүнге өөрүп турарлар.

Төмүт ЭРЕНЗИН.

АМДЫЫЗЫНДА ХАЛАС ЭМНЕДИП БОЛУР

Бистиң халас медицинавыс соолгу чедиишкини: ийи катап төлеп турар апарганывыс. Хоойлу удуртукчуларының төнчү утказыг сөзүн дыңнап четтикпейн тура, эмнелгелер, поликлиникалар боттары аарыг кижилерден акша ап эгелээн. Медицинаның онзагайы (спецификазы) ынчаар тодараан ышкажыл: ол ам төлевирлиг апарган. Мурнунда ону хээли алыр чорук деп турдувус. Хээлилерир чорук бар-даа болза, ол ам албан шугумунуң каайлызы-биле кады чорып орар. Албан шугуму-биле төлевирлиг божудулганын өртээ, чижээлээрге, 4,5-5 муң рубль болуп турар. Эмнелгеге чытканы дээш оон кырынга бүдүн чартык муңну, эмчиге база үш муңну, эмчи сестразынга, акушеркага немей төлээр-дир. Он чыл бурунгаар-даа бөгүн-даа күш, нерв, акша үндүрбейн тура, «дүрген дуза» бригадазын чалап, азы аарыг улус хүлээп алыр черниң дежурный эмчизин, кырган кижи эмчиге чыттырар дээш, чугаалажып ап шыдавас турган ийик бис бе.

Бо хүннерде Москвада төлевирлиг муң хире (оларны бот-орулга-чарылгалыг дээр) оруң ажылдап турар.

2-1 кижи чыдар, чаагайжыды дерээн палатага эмнедип чытканы дээш (хуусаазы аарыг кижиниң сегип үнеринден хамаарыжыр), 3-тен 10 муң чедир рубльди төлээр. Ол акша эмнелгениң кассазынче кирер. Оон кырынга эмчилерге, эмчи сестраларынга эмнээни дээш, санитаркаларга ажаааганы дээш база немелде төлээр-дир. Эмнелгеде чок эмни аарыг кижи боду садып ап турар.

Москваа уруглар эмнелгелериниң бирээзинде чаа илдэ хүлээп алдынган: аңаа «орус» уруг эмнедир болза 150 рубль төлээр, а «орус эвес» уруг — 350-ни.

Мындыг үш-үдүрүм чорук он-даа чыл уламчылаар боор дээрзин Москваның Төп медицина эргелелиниң начальниги Анатолий Соловьев чугаалап турар.

Кардиология болгаш онкология төптеринге болур нарын кезиишкиннер база төлевирлиг болур деп чүвеге амдыгааштан боттарывысты бүгү тала-биле баш бурунгаар белеткээр ужурлуг бис. Ынчалза-даа донор чүрээ солуй салыр нарын кезиишкин амдыызында халас!

«МЕ», № 39.

АЖЫЛ УЛАМЧЫЛАВЫШААН

Кыштаглаашкынга белеткел ажылдары ам хүннүң чугула айтырыы ол. Барыын-Хемчик районда «Хемчик» совхозта бо талазы-биле элээн ажылдарны чорудуп турар. Малчыннарның кыштагларында чурттаалга бажыңнарынга, мал кыштагларынга капитал болгаш агар септелге кылыры-биле тудугнуң Эрес-оол Кара-Салга удурткан звенозу херээженнер звенозу-биле катай ажылдап турар. Моон мурнунда бо тудугжу звенолар мал чеми белеткээринге киржип турганнар.

Суурда күш-ажылчы коллектив бүрүзүнге ийи-ийи тергүр шээр мал коданын быжыглаан. Олар ол коданнарның кышка белеткелин бүрүн харылаар кажааларны, бажыңнарны септээр, мал чемин чедирип бээр.

Чоокта чаа кыштаглаашкынга белеткел талазы-биле чугааны суму чагыргазы болгаш совхоз дирекциязы, активчилер, тускай эртемниглер болгаш суурда албан черлериниң, организацияларының удуртукчулары-биле чорутканн.

Совхозтуң төп сүт-бараан фермазында үүрмек септелгелерни ферма ажылдакчылары боттары чорудуп турар. Ферманың чаа инек кажаазында кышка удур кылыр ажылдар хөй, өлче дарый сагыш салып, хемчег алыры чугула.

Бо чылын ажыл-агый 2230 тонна сиген кезип, белеткээр планныг турган, 1200 тоннаны белеткээн. Витаминниг сиген далганын 44 тоннаны, сенажты 540, силосту 1647 тоннаны белеткеп алган. Мал чемниң белеткел ажылдары ам-даа уламчылавышаан.

Бистиң корр.

САЛГАЛДАРГА АРТЫП КААР

Санал, бодал

Экономика талазы-биле амгы нарын байдалда тыва улустуң шаанда эдилеп чораан эт-херекселдерин катап септереднри чугула апарган. Ылангыя тыва өг, ээр, чүген, ынгыржак, хөндүрге, тараа хоорар паш, согааш, бала, деспи, хол дээрбези эргежок чугула апарган үедир бо. Ол херекселдерни кылыптар кижилерниң саны дыка эвээш болганындан чоя оларны тып, чагыдып, кылдырып ап шыдавайн турар. Хлеб өртээниң улгатканы-биле ылангыя согааш, бала, деспи дээн ышкаш эдилелдерге чоннуң херегцели дыка улгаткан.

Мен ыяштан, даштан, демирден, алгы-кештен, кидис аймаандан кандыг-даа эдилелдерни, кылыгларын кылып билир кижи мен. Мергежилим — агроном. Ажылым чай чок болгаш оларны хөйнү кылып четтикпестир мен. Бо эдилелдерге чагыгларны мээң Улуг-Хем, Өвүр, Тес-Хем кожууннардан чоя кирип турар.

Үш чыл бурунгаар чүве. Тыва эдилелдерниң чүден канчаар кылырының дугайында элээн улуг хемчээлдиг чүүл бижип белеткеп алгаш, эдилел бүрүзүнүң чуруун чуруп тургаш (иллюстрациязы), ном азы сеткүүлчүгеш кылдыр парладып, келир салгалды ол ураан мергежилге өөредир сорулга салгаш, арга-сүме алыры-биле Тываның дыл, литература болгаш төөгүнүң эртем-шинчилел институдунуң ажылдакчыларынга чедире берген мен. Ында ажылдап турар эртем ажылдакчылары, ылангыя Маннай-оол Монгуш мээн ажылым-биле таныжып көрген. Баштай чуруун көргеш, солун-дур деп үнелээн улус. Сөзүн каксы номчааш: «Уран-чечен талазы-биле арай-ла четпес-тир, чаңгыс төп диалектикага бижээн болза эки-дир. Оэалдаан-дыр сен. Бо темага ажылды Ондар Сүзүкей деп кижи ном кылдыр бижип, белеткеп каан. Сээң бо ажылыңның чүгле садыы ап болур бис» — дээш. Элээн үе эрткенде, өртээн алыр дээш чеде бээримге: «150 рубль...» — дидир-ле.

«Ол хире күш үндүрүп тургаш кылып алган ажылым 150 акшага канчап бээр. Чөпшээрешпес мен, ол дээрге мээң айда шалыңымның чартыы безин четпес чүве-дир» — дээш ооны дедип ап алган мен. Бо ажылдым дыл домаазы [illegible] чаза турган.

Кезик-чамдыктап-даа болза солун, сеткүүлге парлатакан болза, оода-ла согааш, бала, деспини кылып өөренип алган кижилер хөй турар ийик.

Ынчан ол институттуң ажылдакчылары «дагыр салаа тала тыртар» деп принцип-биле ажылдап турган байдалдыг. Ондар Сүзүкейниң ол номун сонуургап номчуур дээш үш чыл дургузунда дилээш тыппадым. Ол номунуң чедер-четпезин сайгарган чаңгыс-даа материал чок болду.

Тыва эдилелдерниң кылырда чүгле дүрзү кирип каарын бодавас кижи мен. Харын ону угулзалап тургаш, каас-чараш, эдилээрде эптиг, чиик кылдыр кылып турар мен.

Тыва эдилелдер хөй, оларны чүден, канчаар кылырын ийи-чаңгыс-ла кижилер деңнерезин тода бижиптер дээрзи берге. Ынчангаш оларны кылырының дугайында бодалдарын, саналдарын үстүнде солун арнынга бижип тургаш, сеткүүлде бары нинти, хөй авторларлыг ном азы сеткүүлчүгеш кылдыр парладыптар болза, келир салгалга өөредиг, амгы салгалга оларны кылыр кижилерниң саны көвүдээр боор деп бодап чоруур мен.

Сүге-Маадыр СОТПА.
Улуг-Хем кожууннуң Ак-Тал суур.

Аптека тудуунда

ТУРА ЧОКТА, КҮШ ЧОК

Бо улуг хоорайның төвүнде беш чыл бурунгаар кылып эгелээн аптеканың тудуунда ажылчыннарга ужуражы бердим. Чугаавыс эгеледи:

— Бо төп аптека кажан ажыглалга кире бээр ирги?

— Кажан болурун кым-даа билбес-тир. Ам мырыңай мону кылырын соксадыр деп сураан дыңнадывыс. «Кызыл тудуг» эргелелинде ынчаар чугаалажып турар дээр-дир.

— Силерниң эргелелиңер бе ол?

— Ийе, бистии-ле болгай. Тудуг материалдарын ындахаая берип-ле турар-дыр. Соок кыш дужуп кээрге, ажылы соксаар тудуг-ла болгай бо.

— Мону дүрген ажыглалга кирерин ге чүтүла сагыш салбастаан-дыр аа?

— Шак-ла ындыг ийин. Ынчангаш мында моон соңгаар кылыр ажылдар төнген деп болур. Эки кичээнгейни салбастаанындан, тура чоктап туруп берген улус-тур бис ийин.

— Улуг-даа эвес, бичии борбак бажың тудуун чадай берген эргелел база турар чүве-дир аа?

— Турбайн канчаар, туразы ол-дур. Бригадиривис Владимир Иргит эргелелдиң мурнунга айтырыгны тургузуп шаг болду. Чөгел төнген чүве-дир ийин. Мындыг чылдагааннар ужурунда бо бажыңның кырынче үнер безин хөөн чок олур бис.

— Моон соңгаар канчаар силер ынчаш?

— Канчап канчаар боор. Хавак кырында хөй заалдар чурттаар беш каът бажыңны база кылып турар бис. Ынаар чоруптар бис.

Бригадавыстың бир чартыы ында-ла болгай. Моон дугайын чугаалаарда, «ынчалза-даа» деп сөстү база ажыглаар апаар. Чүге дизе ол тудугнуң чаңында тургускан бедик краныы өскээр көжүрүп бээр улус тывылбастаан. Бо чайны өттүр № 14 механизация эргелелинден дилээ келген. Ында ажылчыннар ону мынчага чедир көөп, өскээр көжүрүп, аа тургузуп-даа бербеди-ле. Ону дүрген кылыштар болза, мында ажыл дээрге баш ашкан чүве-дир ол.

— Кызыл хоорайның төвүнде бажыңнар аразында кылып эгелээн төп аптеканың бажыңның чогум кажан доозары?

— Харын, караа чаржынчыг чүве-ле болгай. Бис маңаа көстүрүнден шуут чаржынар, эпчоксунар апардывыс. Бир хол чылдагаан — тудугнуң кылырынга чарыгдаар акша-көпеектиң чогу-ла дээр-лер чораан.

Октябрьның бир соок эртенинде аптека бажыңын кылган дашчылар отка дөгеленип олурдулар. «Тура чокта, күш чок» деп чүве ол-ла боор. Ол тудуг бо чылын база доозулбас. Ол бажың садыглар чаңында болгаш, чүгле арага садып алгаш улустуң шилдер бойдар черин болу берген-дир дээн бир ажылчынның чугаазын база дыңнадым.

Ондар ОХЕМЧИК.

Хомудал

АЖЫЛЫВЫС ШУУДАВАСТААН

Бистиң «Хемчик» аңныыр-тывыш ажыл-агыйның директорунга дүшкен Чөөн-Хемчик партия райкомунуң харысалгалыг ажылдакчызы чораан Иргит Иргитович Балдир ажылдап келирге, ам-на корум-чурумувус, сан-хөө байдалывыс, ажыл-иживис экижирир ол-дур деп өөрүп турдувус.

Ынчалза-даа бистиң ол өөрүшкүвүс, идегелдивис бүтпейн барганынга хомудап чор бис. Планныг онаалдаларывыс күүсеттинмейн баары апаа бир болуушкун апарды. Бо чылын безин 15 центнер кат вареньезин, 10 центнер мөөгү, 15 центнер тайга тооруу белеткээр планныг турдувус. Бойдустуң чайгаар бүткен беримчези — кат, мөөгүнүң дүжүдү бо чылын элбек болду. Черге дүшкен тайга тооруун чазын чыып алыр арга база турду. Пенсионерлерни, школачыларны бо ажылче хаара тудап ажылдарны организаставаан.

Маңаа мындыг бир чижектен кирип көрейн. Штатта турар аңчывыс Эрес-оол Васильевич Ондар мөөгү чыыр бригада чыып алгаш, машина дилеп директор И. Балдирге баарга, ол оон саналын херекке албаан. Мөөгү чыыры карысгалыг дээш машина бербээн. Херек кырында мөөгү чыырда улуг чарыгдал кайда боор. Хөй эвес дус-ла чарыгдаттынар ыйнаан.

«Хемчик» аңныыр-тывыш ажыл-агыйы бистиң районда өске албан организация черлеринге бодаарга, хөй акша ажылдап ап олур чер-дир. Тудуг ыяжы-даа белеткээш, акшаны ажылдап ап болур. Чылда 3500 кубометр тудуг ыяжы белеткээр планныг улус бис. Ыяш кезип белеткээр бир бригадавыс база бар. Ол бригада планныг онаалдазын күүсетпейн келген. Бо чылын дөңгүп-ле 938 кубометр ыяш кезип белеткээн. Ыяш диилдирер пилорамавыс орта ажылдавас. Ынчангаш оон база-ла шоолуг орулга кирип ап чадап турар.

Бо чылын бистиң аңныыр-тывыш ажыл-агыйы 16 сыын адар чөпшээрелдиг турду. Ону муң-не күүседип апкан бис. Сыын мыйызын хайындырып, кадырып белеткээн. Ынчалзажок 42 килограмм кургаг мыйыс ам-даа сайгартынмаан, чытпышаан. Аңчыларга төлээр акша чок болганы-биле аңчыларга ам-даа 500 муң рубль өрелиг бис.

Штатта турар аңчыларывыстан тудугжу бригаданы база тургускан. Ону Сергей Мөңгеевич Түлүш удуртуп турар. Бо бригада Кызыл районда «Челээш» арат ажыл-агыйынга чаа кыштаг тудуп бээри-биле керээ чарып алган. Чардыкыган керээ ёзугаар «Челээш» арат ажыл-агыйы бистиң агар саныывысче 420 муң рубльди шилчиткен. Акшаны шилчидип берип турза-даа, бистиң тудугжуларывыс чүгле мал кажаазы тудуп четтиккен. Тудуг материалдары чедишпейн турарындан, өске ажылдар кылдынмайн туруп берген.

Удуртукчувус И. Балдирниң ажыл-ижинге негелде, харысалга чок болуп, амгы рынок үезиниң негелдезин ёзугаар ажылдап шыдавайн турарындан база садыг-саарылга кылып билбезиинден, «Хемчик» аңныыр-тывыш ажыл-агыйның сан-хөө байдалы баксырап, ажыл-иживис шуудавайн туруп берди.

«Хемчик» аңныыр-тывыш ажыл-агыйының ажылын эжиндер талазы-биле Чөөн-Хемчик район чагыргазының удуртукчулары дээштиг хемчегни алыр боор дээрзинге коллективтиң ажыл-ишчилери идегеп тур бис.

Арагачы ДОНГАК.

ШААРАШ-ТАЙГАМ

Алгыг-делгем Тожу черде
Аттыг тайга ковей-даа бол,
Шаараш-Тайга ак өг дег,

Чаңгыс боду ылгалдыг де:
Ал-ла бодун үттер ээлээн,
Хаттыг шуурган өскүй бээрге.
Аңнар үнү дыңналган дег.

Каргыраалап ырлап үнер.
Аяс хүнде топтап көөрге,
Алдын хүннүң херел-чырыы
Шаараш-Тайга үттериңден

Чараш өннер чырыда бээр.
Өң-баазын челээштери
Өрү-куду шөйлүг бээрге.
Тоолзуг ышкаш сагындырар —
Доңгун, ширгин Шаараш-Тайга.

Аяс хүнде бажын орта
Бөрт дег булут кестүп кээрге,
Аңчылар-даа белеткенгеш,
Бөлүк-бөлүк шуужуптарлар.
Өлүк-тывыш хөйүн бодааш,
Өөрлешкен аңчылар-даа
Саным салыр, өргүл кылыр
Чараш диртаея Шаараш-Тайгам.

Кызыл-оол ТАБУРАК.

БАЗА КАТАП ЧЫГЛЫЫЛЫҢАР

Амыдыралының үениң негелдезинге дүүштүр школа билиг-биле чепсеглеп, амыдыралга оларны белеткээр, тывылтыныг кижилер болзун дээш бистиң Хайыракан ортумак школазының башкылар коллективи бир дем-биле ажылдап турар. Бо өөредилге чылында 594 өөреникчи боттарының класстарында өөренип кирген. Оларны эртемнер аайы-биле 55 башкы өөредип турар, оларның иштинде 46 башкы дээди эртемниг, 11-и ортумак тускай эртемниг. Башкылар дугайын чугаалай берген болганымда, дараазында чүүлдү тайылбырлаар бодай-дыр мен. Республиканың школаларында чамдык эртемнер талазы-биле специалист башкылар чедишпейн турарының дугайында чугаалар бо-ла дыңналыр боор чүве, ону бистиң школага хамаарыштыр алыр болза, ажылдап үнүп-кирер чорук бисте ховар таварылга, ынчангаш тускай эртемниг башкы кадрлар-биле хандыртынганывыс ниитизи-биле эки деп болур. Ажылдап келген башкыларга оларның ажылдап-чурттаарынга таарымчалыг байдалдарны тургузарының айтырыын чугулалап көөрү чугула, чүгле ол талазы-биле эвес, оларның ажылынга баштайгы дээрезинде методика талазы-биле база дузалаар, арга-сүмени бээр, оларның санал-оналын, бодалын хүлээп көөр чаэн чижектиг негелделерин барымдаалап көөрү, бис бодаарывыска, чугула. Деткижер-аан. Ынчангаш чаа өөредилге чылы эгелээрге, чүгле өөреникчилер дээш туруп бербейн, коллегаларывыс дугайын база бодап турар бис. «Бүгү балиргии — аныяк башкыга» деп методиктиг дуза чедирилгезин органзастап турарывыс чаңчыл апарган.

Өөредилге-кижизидилге ажылының чаа хевирлерин ажыглап, аңаа даянып, өөреникчи оолдар, уругларның боттарының күзелин, сонуургалын барымдаалап, эрткен өөредилге чылындан эгелеп 10-11 класстарны мергежил аайы-биле он бир дугаар өөредилге вариантызы-биле өөредип тур бис. Өөредилгениң бо хевири уругларның келир үеде мергежил шилип алырынга эртемнер аайы-биле кайы-бир эртемни ханы өөренипге тускай белеткел болур. База ол ышкаш эге класстарда уругларның угаан-медерел сайзыралының, эртемнерни шиңгээдип алырының талазы-биле оожум сайзыралдыг уругларның денвежилге клазын арга-дуржулгалыг башкывыс Л. О. Монгуш билдилиг удуртуп турар. Башкының ол талазы-биле ажылында солун чүүлдер бар, дуржулга мөөнветтиниип турар.

Школа: чылдар, доозукчулар

Эге класстарда чурулга, күш-ажылдың кады ханы өөренир программазы-биле эге класстарның чурулга кичээлиниң өрээлин дерип, ында тускай эртемниг, ажылынга кызымак аныяк башкы П. Н. Доржукайны быжыглаан бис.

Кижизидилге ажылының талазы-биле база дилээшкинниг ажылдаарының аргаларын көрүп, ону хүн бүрүнүң ажылынга ажыглаарын бодап турар бис. Бо өөредилге чылында ортумак, улуг класстар аразында оларның сонуургалының аайы-биле чеди ангы бөлүк тургустунган. Олар — экология, садыгсаарылга, буянныг чоруктуң айтырыгларының талазы-биле дээн чижектиг интилелдер, комитеттерни тургустувус. Оон түңнели кандыг болуру чоорту көстү бээр деп чүвеге идегеп турар бис. Уруглар боттары, ада-иелер-даа аңаа хамаарыштыр бодалдарын чугаалай бээрлер. Үлелеп багай болбазын дээш бис база кызыдар апаар бис, ажылды эгелээн болганда, түңнели дээш сонуургалдыг бис. Ынчаарга улусчу педагогиканың, сарыг-шажынның сайзырап турарын көрүп турар-дыр бис. Школалар база ол талазы-биле ажылдап эгелээн деп чүвени ада-иелер билип турарлар, ылангыя улусчу педагогиканың даяныы, өөредилге-кижизидилге айтырыгларын аңаа холбаштыр үре-түңнелдерлиг чорудуп турар коллективтер республикада көстүп келгенин көрүп, дыңнап турар болгай бис. Уругларны биче сеткилге, быжыг турушту болур чорукка, чаагай чаңчылдарга кижизидер херекке шажын-чүдүлгеге хамаар сорулга-биле, школа ажылынче хүрээ-дуган ажылдакчызы С. К. Сереноттү хаара туткан бис. Ол ышкаш школада элээдилер клуву ажылдап турар, туризм, аргыырының, дааараарының, тыва оюннарга сонуургалдыгларның бөлгүмнери ажылдап турар. Ону ол талазы-биле сагыжындан бердингеен, аңаа сонуургалдыг башкылар удуртуп турар.

Рынок экономиказының негелдези-биле школа боду акшаланырының арга-хевирлерин база өөренип көрүп эгелээн. Белен, амыр чүве кайда боор, нарын чүүлдер хөй болбайн аан, школага, уруглар өөредип турар албан черинге хамаарыштыр ол нарын, чиик эвес айтырыг. Ынчалза-жок аргазын дилеп турар бис. Бо чылын элээн ханылап кирдивис. Биче сеткилдиг, кежээ чаңгыс черчурттуувус тыва өг ыяжы, дериг-херекселдери чазаар Ч. Т. Шараптың удуртулгазы-биле үш кижи чазанып ажылдарда ийи дугаар чыл ажылдап турары бо. Чазап кылган ол эт-херекселдерин мал-маганга орбаан ..., бичии-даа бол, түңнүг ажыглага чедирип ап тур бис. Оон-биле кады дол-биле аргылыр «Нева —5» деп машиналарның, дүк зэрер электри күжү-биле ажылдаар машиналарын ажыглап көре бердивис. Хеп аргылыр тускай бригаданы школаның сонуургалынга тургустувус.

Бо-ла бүгү өөредилге-кижизидилге ажылдарын чаңгыс айлап, кадрларны үениң негелдезинге, чаартылгаларга дүүштүр ажылдаарын чедип алыры, ажылче углап баштаары школаның администрациязындан улуг хамааржыр деп чүвени школа директорлап ажылдааным үш чыл иштинде билдим. Кады ажылдап турар эш-өөрүмнүң деткимчези чок болза, ажылдаары чиик эвес болбайн аан.

Кандыг-даа школа сорулгаларлыг болгай. Школавысты спорт угланыышкыныг кылыр болза, ажырбас боор деп бодап турар бис. Базавыс багай эвес болгай, мындыг санал, бодал күрүг черге үнмес. Ону моон соңгаар бодап турар бис.

Чылдар... Чүү-даа чүве уктуг, төөгүлүг. Октябрь 10-да школавыс тургустунган үезинден бээр 50 чылын демдеглээр. Коллектив боду намдарлыг. Байырлалывыска уткуштур коллегаларымны, чогаадыкчы ажылдап турарлар К. Ч. Куулар, А. Т. Ондар, Х. М. Шыырап, А. К. Бадынам, К. Х. Тумат, Ч. Ш. Донгак, Л. О. Ондар, Л. Х. Көк, В. С. Дожувай оларны болгаш оон-даа өскелерин маңаа черле демдеглексээн ийик мен.

Төрээн школазының байырлалынга 1942 чылдан бээр ырак-чоокта доозукчулар кээп киржип, бистиң коллектив-биле улам чоок таныжып, эш-өөрү-биле ужуражыр дээш кээринче оларны солун дамчыштыр чалап тур бис.

Иван ШОЙНУУ.
Хайыракан ортумак школазының директору, ол-ла школаның 1975 чылда доозукчузу.

СУБИДАЙ

(Уланчызы. Эгези №№ 185, 186, 187, 188, 189, 190, 191, «Шында»).

«Оо, Бурган! Оо, өршээ!» деп, Чода ноян өрү тейлээш, иштинде хөлчок коргуп, сеткү сириңнейн аарак боданган, ол бодалын чажырар бодаан, ынчалза-даа сестер оон бажынга боттары-ла кирип, боттары-ла алгыржып турар ышкаш болган: «Кижилер Бурган демдээн боттарының мөчүлери-биле чуруп эгелей бээр чүве болза, оон чүү болур чүве ирги, бо Бурган турлаа түрүп болур назынның назылап, кылып болур үүлезин бүдүрүп каапканы ол-ла чүве ирги бе? Оо, Бурган! Оо, өршээ!»

Шынап-ла, Чода нояның бодалында ужур бар турган. Чээрби борбак чыл эртерге-ле, Бурган дайынчыларының, Бурган суртаалчыларының болгаш Ан-Кижилериниң шивээлери күрүт калыр, олар боттарының хөделиишкиннерин Чингис-Хаанның шерии-биле кады Моолдуң, Кытаттың, Ортаакы Азияның, Европаның делгемнеринге калбарты бээр, ол аг-шеригиниң эң улуг баштыңнары ийи урааңхай-тыва кижи апаар. Ол болза Субидай биле хайгыыл, дипломат албанының шылгарангай чаңчыны Ялаа болур...

Хөй-хөй чылдар эртерге, Сарыг-Хөлдүң Бурган турлаа аңаа-ла малчын араттарының чурту апаар. Хемниң бир эриинге билдинмес бижимелдер болгаш өске эриинге Чингис-Хаан чадазы дээр кертик-кертик одуруг хаялар эртемденнерниң бажын аартып артып калыр.

Амдызында амыдырал биеэ хевээр чоруп турган.

Чода ноян сырбаш дээш, бажын силгээш, чаа улус четкилээри-биле ийни кудубазып бадыпкан.

Сүме оттуп кээрге, даш-биле чып турган кажаалааш делгем шивээниң ортузунда доваракка боражы берген кара чааскаан чыдар болган. «Бо чүү адам чүве боор? Арагазымыс ижип алган кижи боор мен бе?» деп ол баштай албаарап калган боданып чыткан. Оон чоорту хамык чүвени сактып келген. Ол-ла дораан чыткан черинден кожаш кылдыр тура халааш, черлик аң дег, довураан бурлаадыр силгиниикен. Хамык мөчү-боду аарышкылыг, эъди чуурук болган. Ынчалза-даа херлипкеш, чүү-даа болбаан чүве дег, чиик базып чорупкан. Оон сүнезини биле мөчү-сөөгү эптерээр дээр ужур чок, эптиг эвилелде эптешкен болган.

Сүме ам хостуг. Ан-Кижиге албан-хүлээлге турбас. Бурган турлаанга ол саңныг хүннерде келир, чалаашкын-биле үүле бүдүрер турган. Чоокку үеде ындыг хүн келбээн... Ынчангаш Сүме чурттап турган үнгүрүнге баргаш, каш-ок шулун алгаш, ... тып мунгаш «Деңгис-Хөл кайы сен? Борадай кайы сен? Катым ашак кайы силер?» дээш тутсуп оран деп шиитпирлей тыртып алган.

Чода ноянның коргунчуг бодалынга дөмей чүве Сүмениң бажынга база кирген. Ол ам Ан-Кижи-дир, эгээртинмес эртем-мергежилди шиңгээдип алган-дыр, а чогум чүнү кылыр ынчаш? Канчаар чурттаар ол? Бир болза хөй кадарчылаар, суруглар, эштенчилер эдертип алгаш, бай черлерни улуг кижилери-биле чижип тургаш, эндерик мал-маган болуп алыр... Ынчаарга оон чүү болуп болурул? Ынча хөй дуктуг даваанчыг мал оран-таңдыны куу алгы кылдыр оъттап, суун кургадыр ижип кааптар канчаарыл? Оон дендээ дуктүмен мал кырылгаш, аарыг-аржык арат аразынга арбыдаза канчаарыл? Азы, шыдавас чүве эвес, бир сураглыг кижиден салба бериш каапса канчаар? Оон чүл? Сураглыг кижини амыдыралдан казып каапкаш, оон улузу ыглажып канчыдап, халактап-тилектеп, кержаныр-чаткалап турар болза, мындыг алдарны кандыг алдарым дээрил?

Сүмениң күзелдериниң чаңгызы-даа оон сагыжынга орта кирип шыдавас болган.

Сүме удуур үтээнден чүү-хөөзүн алгаш, Бурган турлааның девискээриндең үнгеш, улуг эвес ховужукту маң-биле кежкеш, дагны өрү чиик-чиик шурагылап, Сүме-Белиниң адаккы артчыгажын ажып кээрге, Чаа-Хөлдүң чыраа үнген чырык ногаан уну, тарамык алдын-сарала хадыннары, ийи-чаңгыс теректери көстүп келген. Сүме агаарны хөрээн долдур тынгаш, үндүр тынмайн, ийи холун чада сунгаш, ийи будун дазылаткаш, дөрт мөчүзүнге тос катап дүктүртүлаапкан ... олурган. Төрээн черинге келгенинге өөрүп, сүнезини өрү ужугуп, хостуг кинскээн харачыгай дег, каранайның оңдап турган. Ынчалза-даа оон бергээ дадыккан мөчү-боду өөрүшкүнүң кандыг-даа демдээн каракка көзүлдүр илеретпейн турган.

Сүме-Белиниң эдээнге ону ха-думна араттар уткуп келген, олар оон-биле чолукшуп мендилешкеш, ийи тарай орук чайлай тургулап, сөгүрүп турар болган. Сүме мындыг хүндүткелди көрүп чорбаан, ынчангаш бодун өрү тыртынып, кижилерден ылгалдыг онза кижи кылдыр медереп турган. Ынчалза-даа Чода нояның чагыын база сактып, биче сеткилдиг болурун оралдажып, бир херээжен кижиниң чаш уруун холга алырын оралдашкан. Ол болдунмас болган, чүге дизе кижилер ону хүндүлеп, оон чоогунга турарындан эпчоксунар, дораан-на ырап, хойган мал дег, сидиредир ынай болур, а Сүме бодунуң дайынчы аваангырын бөдүүн кижилер аразынга ажыглап дидинмес болган.

Чаа-Хөлдүң эриинде элдеп харап кээрге, хоорайның бедик малгаш херимели көстүп келген. Херимелдиң улуг хаалгазындан чадаг кижилер көдүрген ийи чууза үнгеш, Сүмеже уткуштур кара маң-биле чүгүржүп каан. Сүме оожумнавайн-даа, дүргедевейн-даа чоруп орган. Чуузалар аңаа четкелек келгеш, доктааш бээрге, оон доскаар дег чоон кижи үнгеш, Сүмеге эптиг-ээлдек домактарны чугаалавышаан чуузаларның бирээзинче чалаан. Сүме ойталаваан. Кижилер кара маң-биле хоорайже мүгүрүпкен. Оларның тынмыжы бергедеп, дери шаагайнып чораан. Сүме кажан-бир шагда четки иштинге дырбанайнып тынмыжы боглуп, авыралдыг амы-тынның үсту чазып чораанын сактып келген. Ынчалза-даа ол чүнү-даа сеглевээн, кымны-даа кээргевээн. Хойтпактыг доскаар дег семис кожаайның сартыын тыртпарлаан ол кортук чалчалар оозундан дудавас чазый чүвелер, олар сүнезин биле мөчү-боттуң эвилелиниң дугайында чүнү-даа билбес. Бызаа кулаанга чыылган саргылар дег, олар база-ла мелегей-биле ынчаар олур: делегей ынчаар бүткен, ындыг делегей өскерилбес. Адыгуузун мал дег уну үнмес кижилерниң аразында угаанныг чүве чугаалаптар чаңгыс кижи оларның кожаайы ол болган. Сүме оон хүндүлеп чалаанын күзелди-биле хүлээп алган.

Сүме хоорайга үш хонук үзүк чокка хүндүлеткеш, зааңирип магазы-биле ижерин ишкеш, тодар магазы-биле чиирин чигеш, аныяк кыстар-биле тээлап дыштанып алгаш, дөрт дугаар хүнүнүң эртенинде чоруккур аъттыг ээри-биле кады алгаш, «Деңгис-Хөл кайы сен? Борадай кайы сен? Катым кайы силер?» дээш Чаа-Хөлдүң ак ховурак элининиң кырынга үнүп алгаш, орук чок хову-биле мурнуу-зооң чүкче дорттап-дорттап челдирип чорупкан.

Үттүндүрүп бар чыдар орукка хүнзедир чорааш, солуур аът чедип албаанынга хомудавышаан, билири чагаакка чедип алгаш, өленге аъдын оъткарып кааш, чем соовас хол хөөзэнге шай хайындырып, ааржызын чип алгаш, шыыладыр удуй берген. Дүне кн ыржым эрткен. Ыраккы дан бажында тургаш, «Канчап тоорул албаан мооза деп бо!» кылдыр боданмышаан, аъдын мунгаш, оруун уламчылап чорупкан. Аъды чер албас, кадырга ужуп, чүтлү бер чазып чоруур боорга, оозун чедип алгаш, боду кылаштап чорааш, Деңгис-Хөлдүң эриинге мун-не үнүп келген. Ол аразында даң аткаш, чер кыры чырып, хүн үнер чыгы апарган турган. Сүме хөлдүң чараш чурумалын-даа магадаваан, агаарның арыг-чаагайында-даа ожаавыан, аъдын мунгаш, кымчылап-кымчылап, ийин кудулу бадыпкан. Пат-ла каракка өөрсиген өөнүң чанынга чедери билек, аъды шаарып кылдыр бүдүрээш, вет кылдыр ушкаш, ол-ла хевээр турбайн, буттарын дырбаңнадып чыткаш, өлүп калган. Сүме ону инек кежи дег чиңги коңчуг ырадыр сөөртүп каапкаш, өгже кирериңден диттип чадап, даштыгаа элээн үр турган.

Дээтындан көөрге, аалда чүү-даа өскерилбээн ышкаш болган. Кажаада мал-даа ол-ла хевээр, кожа өглерниң хевиринде-даа өскерилге чүве чок. Ынчалза-даа Сүмениң сеткилинде бир-ле чүве өскерли хона берген ышкаш болган, оон чүрээ өскелни коңчуг соп турган. Кажан-бир шагда чурттап турган өөнүң эжииниче базар дээрге, ийи буду кедурулбес болган. Чүү шаг болганда өгден арыны чуушаан ашак кижи үнүп келгеш, Сүмеже кезе көргеш, чүве-даа айтырбайн, дедир кире берген. Сүмениң чүрээ даалыктай берген, ынчалза-даа даштыкы хевирин өскерилбээн. Ол кадында өгден Борадай бөдедээш үне чүгүрүп келгеш, Сүмеге четпейн чорааш доктаагаш, дем чаа-ла чарылган чүве ышкаш:

— Каяа чораан кижи сен, Сүме? — деп айтырыпкаш, ыглапкаш, өгже углаңдыр дедирленип чорупкаш, хаңага челеңдир олура дүшкен. Өгге ийи-үш-даа хире чаш уруглар ыглажы берген. Демги ашак үнүп келгеш, чыткан Борадайга илдиге чорук, ... курундая туттуна аарак дезип бар чыткан.

Сүме ашактың бүдүүн чавантайындан алгаш, Борадайның чанынга олуртур шанчып каарга, ашак томааны комчут ыыт чок олурар болган.

— Чурттаанай чурттанар! — деп, Сүме чугаалаан. — Кымга-даа таалал херек, ону боогдап болбас. Чурттанар, амыдыралынар чараштыр тудунар, менден корткнаар. Оглум кайдал?

Борадай ыглапкан.

— Бурунгу хүн аъттар четкен ашак келгеш, ажи кылып каап көрейн дээш, дилеп алгаш барды ийин, хайыраатыым — деп, чылбак арынныг ашак харыылаан.

— Уруум кайыл?

— Кырганнар өөнде ийин, хайыраатыым.

— Чүге өөнде эвезил?

— Оол-даа, уруг-даа менээ кижигип чадап каан чүве ийин, хайыраатыым.

Сүме катының өөнче базыпкан. Кырганнар ону таныы кааш, чолукшуп, ижиртир сукуннуг, изиг ханныг уткаан. Сес-тос хире харлыг шоваалаң уруг үнс-кире чүгүрүп, чылыг шайын-даа салыр, үстүг мүнүн-даа эккээр, мындыг бодган. Сүме ону чассытпаан-даа. Уругнуң адазы кымыл деп чүвени аңаа кым-даа айтып бербээн. Сүмеге кударанчыг болган, ынчалза-даа ол кыс кижиниң салымынга шыйбак кылбас деп бодап алган.

Сөөлүнде баргаш, адазы биле уруу хөй катап ужуражыр, оларның аразынга чылыг найырал болгаш бүзүрел болураар, ынчалза-даа олар бот-бодун таныштас, оларның караан ажыдар хире кижилер бо аалга ол-ла хевээр артып калыр, Сүме бо орайта моон соңгаар ис баспас.

Улуг дуъш эртип бар чыткан.

— Кайгамчыктыг чаагай чолдуг кижи-дир силер, катым — деп, Сүме ашакка чугаалап олурган. — Арга-эзимниң аныяк үнүжүнүң аразында улуг ыяш дег чоргаар олурар-дыр силер, ол буяныңарны хөй-хөй чылдарда көргүзүп көрүнер. Силерниң ыдыктыг сүнезиннерниң чанынга чаш кижилерниң кортук сүнезиннери сынып, быжыгып, күш кирип алыр болзун! — дээш, арнын дескере аарак, оожум айтырган: — Айтып берип көрүнерем, мында ашак чок херээженнерниң өглери кайда-кайда турарыл? Кымнарның уруглары казанак эрттирер деп барганыл? Каяа-каяа олчалыг боор болур мен?

Ашак карааның чажын чаштырып чодуп, оожургап алгаш, Сүмеже арнын көдүрбейн, оон күзээн чүүлдерин ак сагыштыы-биле тодаргай тайылбырлап берген.

Алдын-оол ДАРЖАА.
(Уланчылыг).

База бир чаа үн

Көдээ шүлүкчү Олчат-оол Карымович Монгуш 1967 чылдан бээр чогаалга күжүн шенеп эгелээн. Эрзинге 1985 чылда тургустунган «Сеңгилен» чечен чогаал каттыжыышкынның аныяк авторга улуг дузазы көргүскен. Оон бижээн шүлүктери республиканың солуннарынга көстүп турар апарган.

Шүлүкчү Олчат-оол Монгуш амгы үеде Таңдыда «Революцияның чалбыыжы» ажыл-агыйында мал эмчизи болуп ажылдап турар. Оон бисче чорудкан шүлүктериниң чамдыктары-биле силерни бөгүн таныштырар-дыр бис.

ЫДЫКТАЙ БЭЭР ТЫВА ЧЕРИМ

Эрээн харлар дамыраа өзеннерге
Эдиски дег аялгазын бараалгадыр.
Каът черде даа чечээ оңум сеннээр,
Каас-шиник чуруналдыг тыва черим.
Ишкээр хемде чодураалар чечектелгеш,
Ийистелдир чажыы эрээн душтуктар-ла.
Талыгырда чойган, тооруу катай үнген.
Тайга бажы бедиктерлиг тыва черим.
Аныш-мениш одарлары тайга-сынны
Аккыр харлар мөңгүннелдир шуглап чыдар.
Ажай-буурул, адам-өгбем уяы дег,
Аалыг, бестиг хумагалыг тыва черим.
Дажып баткан оккур хемиң шураң бадар —
Даш-шимээ кулак уюк сүртенчиг боор.
Инек-даштар саарыгларда сыңмарлашкан
Иштинин-хөңнүм ынаа болган тыва черим.
Хову черде кагыраазын шартылаалар
Хомус ышкаш эртен бо-ла ырлап үнер.
Оваа-даштар арттар санай көстүп чыдар.
Омак-сергээм
Ыдыктай бээр тыва черим.

МУҢГАКСЫМААР ЧАЛГЫП ЧЫДАР

Чодураалар частып үнген чечээн сунуп,
Чоргаар үнү сырын-биле ойнап турда,
Чазын борта бир-ле катап душканывыс
Чалым чүрээм оттуг согуун сорунзалаан.
Эрик ыдыы хемин дүргаар калы чорааш,
Элезинге сайзанактар салып чордум.
Чечектерлиг аян черге кожа тургаш,
Чечин берген сылдыстарны магадаан бис.
Ырак дээрде дуруялар шөйлүп алган
Ынаар ырап эрте берген күскү өйде
Куда соонда душтук болуп чоруй бардын.
Кударанчыг боран хүн дег чааскаан артым.
Саарыглыг хемнинске чедип кээр мен.
Сай-ла-даштар бисти манаан ышкаш болур.
Көрүнчүк дег күскү хем Суу чүге-ле ийик,
Көвүктелдир, муңгаксымаар чалгып чыдыр.

ДӨРТТЭЭН ОДУРУГЛАР

Хөнек долдур куткан шайдаа соор четкен,
Хөөрешкен бистер ону уттупкан бис.
Чаныыста кыпкан дениин имис оду
Чаражымның шырай-арнын үлежипти.

* * *

Чыдыны-ла кургаг болза инек доңмас.
Чырык черде кижи тыны хайыралдыг.
Чыжыргана быжыкан өйде өң чараш.
Чычы кеткен келин уруг база чараш.

Олчат-оол МОНГУШ.

Аажы-чаң культуразынга хамаарыштыр

...ПАР ЫЯШТЫҢ ХӨӨЗҮ БЕ?

Амы-хууда чорук-херек бүдүрүп алыр дээш Кызылдың автовокзалынга чеде бергеш, даштыы чыскаап каан узун сандайларның эң ужундаазынга кээп доктаап, түү-хөөм биле салып алгаш тур мен. Эртенги шактарда районнар чоруур автобустар келгелек. Август эгези-даа бол, серииниг ... эртен болган. Ол душта чанымга ийи уруг чедип келди. Канчангаш-ла ийик, оларның чугаазындан «шикар» дээн сөс кулаамга илдиге берди. Кулак салып дыңнай бердим:

— Дыка лёгкий кылдыр кеттиниип алган кижи мен, шыырныгып ор мен, эш...

— Чап-чаа, шикар кофтан кедип ал даан...

— Шикар де! Фантастап орба даан, подур...

Ынча дээш бирги кыс балдазындан хөйлен ушту берди.

— Багай стартарның барчок чүвезин кулаан коңгалап тургаш тепкеш, садып алдым. Арай-ла пведи не по хуше хөйлен-дир ийин, настр чок — деп, ол кыс уунда чугаалапмышаан, хөйленин кедип алды.

Ол аразында олурар ужуруг автобузум чедип келген. Орус кижилерниң олуттарын ээлээрниче чалай берген. Автобус эжиинче дыырыжып турарларның хөй кезин аныяк кижилер. Демги ийи кыс база-ла мээн орукташтарым болду. Билеттерин уштуп тудуп, олуттарын ылавылап, аразында чугаалажып турлар:

— Джон-Зверьге билет саттырарымга, ол-ла-дыр, эш. Ийи билетти менче октапкаш, орта чугаа-даа чок, чүгле «куйт» деп каан.

— Акшан артыын берди бе ынзаш?

— Алкааш чүве амыраш дидиг ыйнаан ол. Маңаа ийи-үш хүн левыйлап бастыргаш, суурга барган беринтер мен, сестре — деп каар-ла чорду...

Автобус шимчеп үнүпкен. Дем чаа дыңнаанывым чугаа дугайы баштан үнмейн чор. «Шикар», фантас», «подур», «настр», «Джон-Зверь», «куйт», «алкааш», «левыйлаар» дээн сөстерниң артында кандыг утка чаштынып чыдарыл? Оон улаштыр тыва дыл, оон сайзыралының, ажыглалының дугайында эрээн-шокар бодалдарга алаагып шаг болдум.

«Улус-демократтыг тургузугнуң чылдарында, ылангыя Тываның СССР-ниң составынга эки тура-биле каттыжып кирген үеден бээр тыва дыл бодунуң функционалдыг болгаш бүдүш-тургузуглуг хөгжүлдезинге улуг өскерлишкиннерни алган. Төп диалектиден укталгаш, национал дылдың литератураллыг хевири тургустунган. Республикавыс бурунгаар хөгжүлдезиниң аайы-биле тыва дылдың ниитилел функциялары калбарган. Оон-биле чергелештир чаа сөстер хөөудээрге, лексика байлакшаан. Ынчалза-даа бир кезек үеде тыва дылывыска хүндүткелдиң чошкааганы-биле тываларның дыл амыдыралынга массалыг тыва-орус билингвизм (ийи дылга холуп чугаалаар чорук) тыптып келген. Чажыргаш чоор, орус дылга чугаалаар кижиниң «ол-даа шырай кижи болбайн аан, орустап-тывалап чугаалап, оялап-солагайлап, шелип турда хала чок, чүве-ле чорду...» деп мактаан-даа магадаан-даа билдинмес сонуурган турган үевис турган. Тыва-орус билингвизм хөгжээн тудум, тыва дылдың хөгжүлдезинче, ылангыя ону амыдыралга херегтээрниче кичээнгей кошкап келген турганының херечизи бо-дур ийин деп бодап чордум.

Орус улустуң мындыг үлегер чугаазы бар: «Чүңү тарып алган сен, ону ажаап алыр сен». Улуг боттарывыстап, удуртукчу даргаларывыстан эгелээш, амыдыралдың чаңгыс талазынче чаа базып алгаш, уругларны төрээн дылынга өөредирин ада-иелерге хүлээндирбейн, өг-бүле кижизиилгезин база төрээн дылынга боттандырарын сагындырбайн, дааспайн, боданмайн чораанывыстың кемин ам бөгүн келгеш көре берген бис. Өөредилгени болгаш кижизидилгени национал культурадан хоорулдурганывыс уржуу бо ышкажыл — аймак-сөөгү, аажы-чаңы, аксы-сөзү билдинмес салгалдыг болганывыс.

Ийе. Шуптувус билингвистер турган-дыр бис, амдаа холуп-булуп чугаалаарывыстан адырлып чадап турар бис. Ынчалза-даа тыва-орус сөстерниң чартык-чамдыын шала-соора элдеп «тускай» жыткан чажыттарлыг сөстерни бис ажыглавайн чордувус ыйнаан. Чамдык аныяк кижилерниң ындыг чуган-соодуунуң чажырган утказы база бар-дыр. Чижээлээрге, үстүнде дыңнааным чугаадан ап көрээл: «2-3 хүн левыйлап бастыргаш, өрс төлээр» дээн чугааның утказы билдингир пежи... Ынчангаш арыг билингвизм биле ажыт утказыг сөстер ажыглап чугаалажырының утказы шупту ийи янгы-дыр. Мен ийи кыс уругнуң чугаазын дыңнааным ол. А бир эвес ол хире назында ийи оол чугаалажып олурган болза, кандыг сөстер дыңнаар турган деп мен.

Хып дээн назыда оол-даа, кыс-даа уругларның мындыг ыңзылыг чугаа-соодуу чүгле бо удаада эвес, моон мурнунда-даа эскерип, таныырым, билирим уруглар ынчаар чугаалажып олурган болза, олар-биле аралажып, ол сөстерниң утказын айтырып, чүү дээнин билип ап-даа чордум. «Ындыг сөстер ажыглаары чараш эвес, харымдаа коргунчуг чүве-дир» оон өске сөс тыппас силер бе?» — деп хорун-даа чордум.

Аныяк кижилерниң ындыг «дылга» чугаалажы бээриниң чылдагааны чүдел? Чаңчыкан ажыы бе, чажыртынган сеткили бе азы аңаа-ла сугсалба хөрээжирниң өттүүшкүнү ... бе?

Валентина САТ.
Журналист.

К. КАРА-САЛ ШҮҮЛГЕН

Дөртен хардан улуг назылыг мөгелерниң республика чергелиг маргылдаазы эрткен субботада Чөөн-Хемчик районнуң төвү Чадаана хоорайга болуп эрткен.

Аңаа бирги черни Чөөн-Хемчиктиң Баян-Тала чурттуг мөгези Кан-оол Кара-Сал, ийиги черни Чөөн-Хемчиктиң Чадаана чурттуг мөгези Николай Ондар алган. Шүүлген мөгени аът-биле (аъттың ээзи республиканың сураглыг мөгези Маадыр Монгуш), ийиги болгаш үшкү черлерни алган мөгелерни хойлар-биле шаңнаан. 4-8 дугаар черлерни алганнарга акша шаңналдарын тывыскан.

Лазо МОНГУШ.

(Маргылдааның дугайын дараазында солунга делгерэңгей бижиир бис).

КИНО

ОКТЯБРЬ 7-ДЕ

«НАЙЫРАЛ»: «Не отстреленная музыка» 9.30, «Обнал» (2 сериалыг) 11.10, 14.20, 17.30, «ВИДЕОЗАЛ»: «Опасная зона» 10.00, 12.00, 14.00, 16.00, 18.00 шактарда.

«ВОСТОК»: «Рам и Лакхан» (2 сериалыг) 16.20, 18.20 шактарда.

Хамаатыларның кичээнгейинге

Тыва Республиканың чоннуң социал деткимче фондузу бо чылдың октябрь 1-де болган ойнаашкынга таварышкан ачы-буян лотерея билеттериниң данзызын парлавышаан, саттынмайн арткан лотерея билеттериниң немелде ойнаашкынга кирериниң аргазын силерниң-биле сүмележип тур.

Ойнаашкынга киржир, лотерея билеттерин садып алыр күзелдиг кижилер Кызылда 3-56-27 телефонче азы «Шын» болгаш «Тувинская правда» солуннарның редакцияларынче дыңнадырын дилеп тур.

ОЙНААШКЫНГА ТАВАРЫШКАН ЛОТЕРЕЯ БИЛЕТТЕРИНИҢ ДАНЗЫЗЫ

(октябрь 1-де эрткен телемарафонга ойнадыышкын)

№	Ойнаткан чүүлдер	Өртээ	Ойнап алган билет дугаары
1.	Автомобиль ЗАЗ-968 м	95000 рб	013719
2.	Соодукчу	9280 рб	054568
3.	Эът тыртар электрилиг машина	1536 рб	045501
4.	Электрилиг самовар	1656 рб	035940
5.	Электроплитка	660 рб	060752
6.	«Фея» деп хеп чуур машина	4200 рб	037899
7.	Электроплитка	409 рб	059866
8.	Электрилиг самовар	1656 рб	026791
9.	Электроплитка	400 рб	046304
10.	Электроплитка	660 рб	039392

Ойнаашкынга таварышкан чүүлдерин Кызылдың Комсомольская кудумчузунда № 3 бажыңда Чоннуң социал камгалал министерствозунда берип турар, телефону 3-56-67.

Тыва Республиканың Чазаа Тыва Республиканың Президентизиниң Секретариадының удуртукчузу С. С. Артынага акызы

Байыр-Белек Сайын-оолович АРТЫНАНЫҢ

озал-ондакка таварышкаш, мөчээни-биле холбаштыр ханы кажыыдалды илергейлеп тур.

«Агроүлетпүр тудуг» каттыжышкынының бүдүрүлге-техниктиг четчелээшкин эргелелиниң коллективи эргелелдиң ажылдакчызы

Байыр-Белек Сайын-оолович АРТЫНАНЫҢ

1992 чылдың октябрь 4-те озал-ондакка таварышкаш мөчээнин дыңнадывышаан, мөчээн кижиниң төрелдеринге болгаш чоок кижилеринге ханы кажыыдалды илергейлеп тур.

Кызыл хоорай, Красноармейская, 100. Индекс 667000. [redacted] ...ГАР САНЫ: «Тыва сонбан» № 363305»

ТУРГУЗУКЧУЛАРЫ: Тыва Республиканың Дээди Совет болгаш Чазаа. «Шын» солуннуң редакция коллективи.

Кол редакторнуң оралакчызы К. К. САТ.

РЕДАКЦИЯ КОЛЛЕГИЯЗЫ: Н. С. Базыр (харыысалгалыг секретарь) А. С. Дембирель (кол редакторнуң оралакчызы) В. М. Сат, К. К. Сат (кол редакторнуң оралакчызы) Н. С. Эрген.

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ: Кол редактор — 3-43-34; селгеп кижилер хүлээп алыр чер — 3-34-26 кол редакторнуң оралакчылары — 3-33-91; — 3-34-17; харыысалгалыг секретарь — 3-34-92; оралакчызы — 3-45-93. КИЛДИСТЕР: улус депутаттарының Советтери, ниитилел-политиктиг болгаш социал айтырыглар — 3-34-19; — 3-34-98; үлетпүр — 3-34-49; 3-36-73; көдээ ажыл-агый — 3-41-16; культура болгаш улус өөредилгези — 3-39-15; медээлер болгаш спорт — 3-36-82; — 3-34-57; очулга — 3-34-39; — 3-34-93; чагаа — 3-39-03; корректорлар — 3-41-23; үзүрүкчүлер — 2-27-41 солун келбейн барганда — 2-32-75; бухгалтерия — 3-37-11.

Солунга парлаттынган материалдарның авторларының бодалдары редакцияның туружу-биле дүүшпейн барып болур. Айыттынган фактыларны, саннарны болгаш өске-даа ... дээш авторлар боттары харыысалгалыг.

Тыва Республиканың Парлалга болгаш информация министерствозунуң типографиязы. Кызыл, Щетинкин болгаш Кравченко кудумчузу бажың № 1.

Солун неделяда 5 катап үнер. Кемчээн 2 парлалга арыы. Тиражы 27020 экз. Чагыг № 194.

Тувинская республиканская БИБЛИОТЕКА им. А. С. Пушкина

Республиканың ниитилел-политиктиг солуну

ШЫН

Солун 1925 чылдың август 31-де үнүп эгелээн

№ 195 (14917) 1992 чылдың октябрь 8, четверг. Солунга ат салган шагы 23.30. Чагыдар өртээ 10 шан. Садар өртээ 1 рубль.

АРГА-ДУРЖУЛГА СОЛЧУЛГАЗЫ

Найыралчы даргалаар дугайында дугуржулга ёзугаар Моолдуң [illegible] төлээлери Кызылга чедип келген. Аймактың күүседикчи комитединиң Хыналда кылдызының даргазы Б. Бүрэндоржаа удурткан ол делегацияны Тыва Республиканың [illegible] Президентизиниң Хыналда эргелелиниң [illegible] Ш. Д. Куулар уткуп, хүлээп алган.

Тываның [illegible] тураскаалдыг черлери, республиканың Алдан-Маадыр аттыг чурт-шинчилел музейи-биле таныжып, дараазында хүннерде солчулар Кызылдың даараныглга фабриказынга барып, ол коллективтиң ажыл-ижи-биле таныжып, Кызыл районнуң Кур-Чер кодээ Совединиң ажылының арга-дуржулгазын сонуурган, бо талазы-биле санал-оналдарын солчуржар.

Оюмчик ОНДАР.

РОССИЯНЫҢ ДЭЭДИ СОВЕДИНГЕ БОРИС ЕЛЬЦИННИҢ ЧУГААЗЫНДАН

МОСКВА. (РосИТА-СЧТА-ның корр). «Эрткен чыл бисте шинтпирлиг шилилгениң болгаш куженишкиниң ажыл-херектерниң чылы болган» деп, Россия Федерациязының Президентизи Борис Ельцин Россияның парламентизиниң октябрь 6-да хуралдыышкан хуралынга чүве чугаалааш, медеглээн.

Россия болунун чаа амыдыралынче оруктуп эгелээн.

Ынчалзажок кандыг-даа ужур-утка чок удур туржуушкуннуң байдалы ам-даа уламчылаавышаан. Ындыг чорук хөлчок улуг күштүг болгаш акша-хөреңгилерни негеп, реформаларга улам-на шыңгыы шаптыктап, россиянарның килеңин болдуруп турар.

Бөгүнде Президент, Дээди Совет, Чазак болгаш эрге-чагырганың федералдыг база девискээрлер органнарының аразында доктаамал кады хөделиишкин, кады ажылдажылга кажангызындан-даа артык эргежок чугула. Ындыг чорук Россияның политиктиг амыдыралының нормазы болзун дээш Президент кижи мен болдунар-ла чүүлдерни кылыр мен. Эрге-чагыргаларны аңгылаарының принципи — ол дээрге ону чөрүлдээлерлиг аңгы-аңгы лагерьлер кылдыр үзери эвес, а ол дээрге чурттуң болгаш оон хамаатыларының мурнунга бистиң ниити харысалгавысты быжыглаары ол деп чүвеге бүзүреп турар мен.

Ийе, амыдырал ам-даа канчаар-даа аажок берге. Ынчалзажок бис демниг хөделир болзувусса, рынокче эң нарын байдалдыг шилчилгениң социал силгиишкиннер, частыышкыннар чокка болдуруп болур боор бис деп бүзүреп турар мен.

Ийе, боттарывыстың политикавыска бис кезээде-ле туруштуг эвес, чамдыкта эрттирип, чамдыкта чазыгларны кылып турар бис. Ынчалзажок чидиг маргылдааларның база үскүлежиишкиннерниң байдалында ниити күш-биле чаартылгаларны уламчылаарының туружун тып ап шыдаан бис.

Президентиниң, парламентиниң, Чазактың, бөгү Россияда эрге-чагырга органнарының күженишкиннери ам чаңгыс уг-шиглиг болур ужурлуг — ажыл-агыйжы идепкейлиг чорукка шаптараазыннарны чайладыры, бистиң хамаатыларывыстың инициативазын болгаш тывынгыр ажыл-агыйжы чоруун улам көдүреринге эргежок чугула байдалдарны хандыраары.

Россияннарга черни, бажынны садып алырынга, боттарының чектерин акцияларга садырынга, бодунуң ажыл-херээн ажыдып алырынга чүү-даа чүве шаптыктавас ужурлуг.

Эртип келген оруувусту частырыглар чок эртери болдунмас турган. Оон бергелерни эрткен үениң аар салгалы улам чидиглендирген. Хереглел рыногунга өртектерни хостуг болдурганының соонда ол хөлчок улуг үпелиг апарган. Ындыг чорук кымга-даа ажык чок. (Бистиң аазаан үевис ам-даа келбээн).

Чазактың, чамдыкта Дээди Советтиң сан-хөө албаннарының шыңгыы частырыгларының түңнелинде туда акша талазы-биле улуг айтырыг тургустунду. Ол нарын эвес техниктиг чылдагаан баштай ниити-экономиктиг, оон соонда шууд социал-политиктиг айтырыг кылдыр көдүрлүп, чоннуң массалыг таарзынмас хөөнүн өскүттү.

Чазак бюджет чедишпезин чайладыр дээш хөйнү-ле чугаалап, кылып-даа келди, ынчалзажок ону ажып эртип шыдаваан бис. Ону чедип алыры амгы байдалдарда болдунмас боор турар.

Экономика министерствозу база шыңгыы частырыгларны кылып келди. Мынчага чедир оортан Россияның хөгжүлдезиниң кандыг апаарының талазы-биле баш удур санаашкынны албадывыс. Өске-даа министерстволарга хамаарыштыр чемелээшкиннерни хөйнү чугаалап болур. Ынчалзажок ол дээрге Чазакты халаарынга, чайладырынга үндезин эвес-тир. Мындыг байдалдарда кандыг-даа чазак моон дээре ажылдай албас ийик. Канчалза-даа, бергелер база чидириглер турзажок, реформа эгелээн, боттанып чоруп турар.

Бөгүнде экономиктиг коллдаар ужурлуг чүүлдерден дараазында чүүлдер бирги черже үнүп турар:

Бирээде. Инфляцияны контрольга алыры чугула. Оон чоңга салдарын эң-не эвээжедир, азы өскээр чугаалаарга, чымчадыр херек.

Ийиде. Улус ажыл-агыйының структурлуг эде тургузулгазын хандырар херек. Россияның бүдүрүлге болгаш эртем курлавырларын камгалап арттырбышаан, ону чоннуң хереглелинче ээлдирер херек.

Үште. Улуг хемчээлдиг хуужудулганы боттандырары. Чектерни шүгүмчүлеп турарынга канчап-даа чөпшээрешпес мен. Хуужудулга талазы-биле оон дээре орукту кым-даа саналдаваан болгай.

Дөртте. Чер реформазын дүргедедир херек.

Беште. Күрүне бүдүрүлгелериниң акционер хевирже шилчидип, тывынгыр ажыл-агыйжы чорукту, дээштиг антимонополчу политиканы хөгжүдүп тургаш, адаанчажылганың, бот-боттарының аразында мурнажылганың байдалынга салдар чедирери.

Бо хемчеглерни боттандырганының түңнелинде амыдырал деңнелиниң бадарын соксадып, оон улаштыр бедидип болур бис.

Чаартылгаларның төвү ам девискээрлерже шилчиир ужурлуг. Ол уг-шиги 1993 чылдың бюджедин ажылдап кылып тура база шыңгыы тудар апаар.

Чурттакчы чоңга өнчү алыр чектерни бээри эгелээн. Бо хөлчок чугула болгаш нарын айтырыг. Маңаа частырыглар, бергедээшкиннер турбайн баар деп бодаан херээ чок. Ынчалзажок тургустунуп келир кандыг-даа байдалдарны, шаптараазыннарны баш удур бодаары чугула. Чектер ээлери бүдүрүлгелерниң акцияларын дилеп турбас, а харын оларны шилип алыр кылдыр ынчаар кылыр херек. Хамаатылар чектерин чер участоктарын, чурттаар бажын-балгатты садып алырынга ажыглаар эргелиг болдуруп турар. Чарлыкка ат салдым. Бо Чарлыкты деткиирин Дээди Советтен дилээр-дир мен.

Аграр реформа дугайында каш сөс. «Чок болза колхозтар, чок болза фермерлер» дээн ышкаш удурланыштырылга бөгүнде кончуг улуг хоралыг. Көдээ ажыл-агыйга чаа технологиялар херек, кандыг-даа чаа идеологияның ажыы чок. Колхозтар-даа, фермерлер-даа кады чурттаар, хостуг хөгжүүр ужурлуг, ону ниитилелдиң экономиктиг эргежыынга дүүштүр ынчаар кылыр апаар. Россияның аграр политиказының кол үндезин принципи ындыг.

Чер ажылдыгларының эрге-ажыктарын амгы үеде тургузуп турар чер банкыларының механизми хандырып болур. Ол чорук черни рынок харылзааларынче кирриштирер, экономиканың аграр секторунга акшаландырыышкынны калбаа-биле хаара тудар. Черни болгаш оон ап турар продукцияны Россияның миллион-миллион хамаатыларының орулгаларының үнер дөзү болдурар арганы бээр.

Депутаттарга база катап сагындырайн — черни садып саарарының дугайында хоойлуну хүлээп алырын чылдырарын соксадыр болза чугула. Маңаа тыртылчак шинтпирлерниң ажыы чок, ындыг шинтпирлер черни садып-саарарын доктаадып шыдавас.

Бо ийиден база катап бадыткаайн: россияннарга аш-чут кыжанмас, ол дугайын дүжүт ажаалдазының байдалы бадыткап турар.

Улус депутаттары! Парламентиге чүве чугаалап, Россияның хамаатыларының мурнунга сөс ап тура, өг-бүле бүрүзүн, кижи бүрүзүн дүвүредип турар айтырыгларга доктааксап тур мен. Ол айтырыгларны дээштиг шинтпирлээрин чүгле күрүне шыдап болур.

Чурттуң таваржып эртип турары шилчилге үе-чадазы бирги черже чоннуң социал камгалалының айтырыгларын идип үндүрген. Бирги чартык чылда социал төлелгелер шалың фондузунуң 18 хуузу турганындан 32 хуузу чедир өскен. Ынчалзажок мында дүшкүүрлүг байдал хевээр. Эң кызамдалдыг хамаатыларның социал камгалалы тодаргай хоойлужудулга үндезинниг болур ужурлуг.

Ниитилелде бисте ажыл чок чоруктуң айтырыын идепкейлиг сайгарып турардыр. Бо талазы-биле хууда тывынгыр ажыл-агыйжы чорукту хөгжүдери — дыка хөй ажылдаар черлерни тургузарының улуг аргаларын бээр.

Кижиниң тоңгуг амыдырап-чурттаар байдалынга хора чедирип турар бир айтырыг — кем-херек үүлгедиишкини. Россияның Президентизи, хамаатызы кижи, мени, кем-херек үүлгедиишкининиң өзүлдези база дүвүредип турар. Россияга быжыг хорум-чурум херек. Кем-херек үүлгедиишкининиң чалгыын бис соксадыр ужурлуг бис.

Оон соонда Президент Россияның ХКД чурттары-биле, делегей-биле харылзааларынга тодаргай доктаап, даштыкы политиктиг уг-шиин тайылбырлаан.

Россияның ам-даа берге база нарын байдалы ам дээрезинде тодаргай харыыны бээр арганы бербейн турар. Чүү чүве биске херек чогул? Чүнү камгалап арттырып алыр бис? Чүнү катап диргизип база катап тургузуп ап болурул?

Бистиң сорулгавыс — Россияның күштүг күрүнезин тургузары. Боо-чепсек-биле күштүг эвес, а мурнакчы технология-биле, хөгжээн хөй адырлыг экономиказы-биле, кижилерниң амыдыралының телептиг деңнели-биле күштүг күрүнени тургузар ужурлуг бис.

Тыва Республиканың Чазаанда

АРАГАЛААШКЫНГА УДУР ДЕМИСЕЖИР

Тыва Республиканың Чазаанга болган чөвүлел хуралга арагалаашкынга удур демиселди күштелдирер дугайында айтырыгны чугаалашкан. Тыва Республиканың Чазааның Даргазының социал политика талазы-биле оралакчызы Б. С. Шырап ону удуртуп эрттирген.

Оон чугаалааны-биле алырга, республикада арагалаар чорук сөөлгү үеде нептерээн, көвүдээн. Оон уламындан кем-херек үлгедир, күштеп-кужүүзээр, ажылынга ээ-харыысалга чок, күш-ажылдың сагылга-чурумун үрээр чоруктар өскен. Бо берге үеде шак мындыг таарымча чок байдал тургустунуп келирге, ол бүгү Тываның ажылчы чонун, Чазаан дүвүредип турар. Ынчангаш арагалаашкынга удур шыңгыы, дээштиг, тодаргай хемчеглерни алырының негеттинип келгенин ол айыткан.

Чөвүлел хуралга республиканың административтиг органнарының, бүдүрүлгелериниң, хөй-нити организацияларының харыысалгалыг ажылдакчылары база олуруушкан. Олар сөс ап чүве чугаалааш, араганы кииир сөөртүрүн, садарын чурум-чударын, арагачыларга удур демиселди шыңгыы чорударын саналдааннар.

Ук хуралдың киржикчилери арагалаашкынга удур демиселди моон соңгаар күштелдирер чорударын дүгүржүп алган. Арагалаашкынга удур демиселди күштелдирер дугайында чоңга кыйгырыгны үндүрерин, Тыва Республиканың Дээди Совединиң дараазында болур сессиязынга арагалаашкынга удур демиселди күштелдирер талазы-биле айтырыгны тургузуп саналды Чазактан киирерин чугула деп санаан.

БОЛУУШКУННАР, ФАКТЫЛАР, МЕДЭЭЛЕР

ЧОН-БИЛЕ ХАРЫЛЗАА

Тыва Республиканың Президентизи Ш. Д. Ооржак ажылчы чон-биле сырый харылзааны тудуп, оларның саналдарын, шүгүмчүлелдерин өөренип көрүп турар. Ынчангаш чоннуң негелделерин, хереглелдерин хандырарынче, чөптүг шинтпирлээринче доктаамал сагыш човап, болдунар-ла хемчеглерни ап турар.

Октябрь 5-те Президент тыва телевидениениң дорт дамчыдылгазынга киржип, республиканың ажылчы чонунуң хөй санныг айтырыгларынга чедингир, билдингир харыыларны берген. Бурунгу хүн республиканың ажылчы чонунуң хууда айтырыглар талазы-биле хүлээп алыышкынын Шериг-оол Дизижикович эрттиргеш, бежен хамаатыны хүлээп алган. Оларның тургузуп келген айтырыгларын чогумчалыг шинтпирлээринге дуза чедирерин аазаан.

Тыва Республиканың Президентизи Ш. Д. Ооржак дүүн Бии-Хем, Тожу районнарже сургакчылап, вертолёт-биле ужудуп чорупкан. Бии-Хем районнуң Хүтке, Тожу районнуң Сейи, Сыстыг-Хем, Ырбан, Тоора-Хем болгаш өске-даа суурларынга барып, көдээниң ишчилери, анчылар, ыяш ажыл-агый ажылчыннары, алдын тывыкчылары-биле ужуражып, ажыл-ижи, амыдыралы-биле таныжар, оларның негелделерин, шүгүмчүлелдерин, саналдарын дыңнаар, ажылынга практиктиг дуза чедирериниң хемчеглерин алыр.

Президент-биле кады Көдээ ажыл-агый, Экология болгаш бойдус мурнавырларының министерстволарының, «Тыва аңныыр-тывыш» каттыжыышкынының, «Тыва алдын» бүдүрүлгениң удурткучулары болгаш өскелер-даа чорупкан.

Таан-оол ХЕРТЕК.

XIV ДАЛАЙ-ЛАМАГА ТУРАСКААТКАН

Республиканың Алдан-Маадыр аттыг чурт-шинчилел музейинге делгелгелер бо-ла ажыттынар. Бо удаада мында ам база бир делгелге ажыттынган. Музей ажылдакчылары оон-биле аңаа келгеннерни таныштырып турарлар. Чоңга ажыктыг мындыг ажылдарны олар доктаамал кылып турар деп чүвени демдеглевишаан, музейде бо хүннерде ажыттынган ол делгелге черле онзагай дээрзин айтып каалы. Чүге дизе ол Ыдыктыг Улуг Башкы XIV Далай-Ламаның Тывага кээп чораанынга тураскааттынган. Ынчангаш ол онзагай.

Делгелгени ажыдар хүн аңаа кижилер эвээш эвес чыылган. Музейниң директору А. Д. Дамдынчап делгелгени ажыткаш, оон ужур-утказын, сорулгазын чыылганнарга чугаалааш, музейниң Тываның төөгүзүнүң талазы-биле килдистиң ажылдакчызы А. С. Комбуга сөс берген. Көрүкчүлерге ол мында дериттинген экспонаттар дугайын тайылбырлап чугаалаан.

XIV Далай-Ламаның бистиң республикага кээп чораан хүннеринде оон олуруп турганы театр мурнунга тургускан турганы дүжүлгени мында делгеп салган. Оон аңгыда, бурганнар база делгээн, оларны Ыдыктыг Улуг Башкының четкен, чораан черлеринге салып турган чүве-дир, ынчангаш көрүкчүлер оларны ыдыктап кааны-биле онзагай, үнелиг дижир чорду. Тырттырып каан улуг хемчээлдиг өңнүг чуруктар Далай-Ламаның Тывага чорааның, чон-биле ужуражып турганының дугайын база катап сагындырып, көргүзүп турар. Мында делгеп салдынган чүүлдер музейниң фондузундан алдынган дээрзин оон ажылдакчылары тайылбырлап турдулар.

«Чүс катап дыңнаарының орнунга, чаңгыс катап көөр» дижир болгай, ындыг болганда, хөй-ле тайылбыр кылбайн, ону сонуургаар кижилерге хостуг үезинде азы дыштаныр хүннерде музейге чедип барып, ону өөрүн сүмелеп артывыс.

Вера КУУЛАР.

АК-ДОВУРАККА УЖУРАЖЫЛГА

Тыва Республиканың Чазааның Даргазының социал политика талазы-биле оралакчызы Б. С. Шырап баштаан республиканың министерстволарының, ведомстволарының харыысалгалыг ажылдакчылары Ак-Довурак хоорайда ажылдап чоруп турар.

Барын-Хемчик район болгаш Ак-Довурак хоорай чагырга-чарлыгларының даргалары-биле кады олар хоорайның ажылчы чонунуң ажыл-ижиниң, амыдыралының, хөй-ниитиниң хорум-чурумунуң байдалы-биле таныжкан. «Тыва дат-дугу» комбинаттың арыглаа фабриказының, рудниктиң ажылчыннары, инженер-техниктиг ажылдакчылары-биле ужурашкан. Культура ордузунга хөй кижи киржикчилиг ужуражылга база болган. Ужуражылгалар үезинде хоорайның чурттакчыларының хөй санныг айтырыгларынга харыыларны берген. Чурттакчы чоннуң садыг, эмнелге, культурлуг хандырылгазын экижидер талазы-биле практиктиг хемчеглерин ол-ла черлеринге республика найысылалындан барган бөлүктүң кежигуннери алган. Ол ышкаш бүдүрүлгелерниң, амыдырал хандырылга, коммунал-ажыл-агый черлериниң кышка белеткелин дүрген доозарынга хамаарышкан айтырыгларны чугулалап көрген.

ЭЭН ХОВУГА АРТЫП КААРЫ ОЛ БЕ?

Бистиң 5 кижи санныг биче бүдүрүлгевис көдээ ажыл-агыйга хамааржып турар. Бо биче бүдүрүлгениң тыптып келгени — Тыва Республиканың көдээ ажыл-агый министри Вадим Оюннуң болгаш Кызыл районда «Тере-Хөл» совхозтуң директору Совет Байыс-оолдуң сүмележип, чугаалашканының түңнели боор турар.

1992 чылдың апрель айның эгезинде С. С. Байыс-оол-биле кады министрниң кабинединге кирип кээривиске, даргавыс бисти эптиг-ээлдек хүлээп алды.

—Чаа, тере-хөлчүлер, ажыл-агыйынар кандыг чорап тур? Ылаңгыя силер, Совет Салчакович, ол ажыл-агыйны чаа хүлээп алган-на болгай силер. Чонну чыггаш, хурал-суглааны кылгаш, чон-биле таныжып, ажыл-агыйның чедер-четпезин чугаалажып, ук ажыл-агыйның кандыг адырларынче улуг кичээнгей салыр эки болур деп чүүлдерни ажылчыннар болгаш специалистер-биле сүмележип, малчыннарның коданынга эътты-даа болза чорупу тургаш, таныжып көрү-ле! Бо рынок хевиринче шилчип турар үеде ол малчыннарның ажыл-агый болгаш хууда амыдыралынга кандыг-даа берге айтырыглар тургустунуп кээр болгай деп сүмелээш, бистиң кандыг айтырыгларлыг келгенивисти сонуургап айтыра берди.

Оон бис сайыт-биле сүмележир [illegible] айтырыывысты делгеренгейн-биле тайылбырлап бердивис. Ол айтырыг мындыг: «Тере-Хөл» совхоз дээрге ырак-узак, тайга-сыннар ажылдыр черде-ле болгай. Чазы орай келир, кыжы эрте дүжер болгаш ол черге тараа, ногаа өстүреринге агаар-бойдузу таарымча чок чер. Ынчангаш ук совхозтуң директору Каа-Хем районнуң «Улуг Октябрь» совхозтуң дирекциязы-биле дугуржуп, ол совхозтуң 1000 гектар тараа тарыыр шөлүн арендага алган. Ол шөлге «Тере-Хөл» совхозтуң чонунга болгаш малынга чемге хереглээр тарааны база картофельди өстүрер дээш бодавыс-биле сайыттан сүме болгаш дуза айтырып келгенивисти чугаалададывыс.

Моон мурнунда чылдарда бистиң совхоз өске черлерден амыдыралынга чугула херек боттуң кужу-биле бүдүрүп аар аъш-чем аймаа — тараа, картофель болгаш өске-даа чүүлдерни тарып өстүрүп аар шөлдерни азыралага албайн турган. Ол дээрге совхозтуң амгы удуртукчузунуң бо берге рынок үезинге дүгжүп турар чаа эгелээшкини боор турар.

Бистиң айтырывысты сайыт бүрүнү-биле деткээш, дуза кадарын аазааш, оон соолунде машина-техника талазы-биле дериттинип алырынга улуг дузаны чедирген.

Ынчангы чугааның түңнелин бадыткап турар чүүл болза, бо күскү хүннерде Каа-Хем районнуң «Улуг Октябрь» совхозтуң тере-хөлчүлерге берген шөлүнде 500 гектар хемчээлдиг черде ортумак дүжүттүг тарааның сарыг-хоор апарган чалгып чыдары. Ам эң кол чүве — ол тарааны кыска үе дургузунда чидириг чокка ажаап алыры.

Биче бүдүрүлге: ооң ажыл-херээ

Ам бо хүннерде бистиң биче бүдүрүлгевис картофельди хол-биле ажаап ап турар бис, ынчалза-даа бир берге чүүл картофельдиң дүжүдүн шыгжаар черивис чогу, ону дугуржулга аайы-биле «Тере-Хөл» совхоз сөөртүп ап, чонунга чедирер ужурлуг турган. Кажан ындыг үе чедип кээрге, «Тере-Хөл» совхозтуң бөлүк чолаачылары чаа ажылдап кирген улуг инженериниң удуртулгазы-биле ол тарааны болгаш картофельди сөөртүп алырындан ойталап турар. Ол бөлүк кижилерниң бодалы мындыг: «Тере-Хөл» совхозтуң чону кажан-даа тараа, [illegible] түгле эът-биле амыдырап чораан бис дея, Кызыл районнуң көдээ ажыл-агый эргелелиниң даргазы Ш. К.-Д. Чаштың мурнунга бүгү тере-хөлчүлерниң мурнундан бо айтырыгны тургусканнар.

Бо бөлүк кижилерниң кол-ла сорулгазы болза, мээң билип турарым-биле алырга мындыг: бистиң бо биче бүдүрүлгевис «Тере-Хөл» совхозтуң адының кырынга келген «Урал-5557» деп автомашинаны арендалап турар чүве. Ол машинаның дузазы-биле тарааның болгаш картофельдиң дүжүдүн ажаап аар аргавыс бар.

Бо үстүнде чугаалап турарым бөлүк кижилер черле чаңгыс кижиниң, дорту-биле чугаалаарга, совхозтуң чаа ай безин чедир ажылдаваан улуг инженериниң үзелин хандырап дээш оралдажып турарлар. Ол бисте арендада турар машинаны алгаш, болу ап аар деп турар. Чө, харын ол инженер машинаны бодунга ап алган-дыр. Түңнели чүү болурул, ынчаш? Чонунга канчыг ажык-дузаны чедирерил? Бир айның дургузунда бир рейсти Күнгүртүг—Кызыл аразынга чылдаа кылыр. Ол дээрге, чүгле 7 тонна тараа сөөртүкени болур-дур. Ол рейстиң карылгазы ук рейстиң өртээнден ийи чартык катап хөй апаар. Шак мындыг рейстер совхозка чүгле каража боордан башка, эки түңнел бербес.

Бистиң биче бүдүрүлгевис «Тере-Хөл» совхоз-биле 5 чыл хуусаалыг керээни чаргаш, ук совхозка чыл бүрүзүнде 150-200 тонна тарааны, 3 тоннадан эвээш эвес картофельди болгаш 35-40 тонна эътти дүжаар деп ажыл-агыйын чоруп турар. Ам бо хүнде дүжүт ажаап аарынга болгаш күскү чер чарарынга 10 тонна кывар-чаар чүүл чедирип аар бе... зовоо хереглеттинип турар. Ол дугайында дузалаары-биле «Тере-Хөл» совхозтуң амгы кол инженери Яков Андреевич Шаничмаага чугаалаарымга, ол шуут дорту-биле ойталады. «Сенде турар «Урал» деп машинаны албаан шаамда, сенээ кандыг-даа дуза чедирбес мен» — диди. «Мээң мында чедип келген сорулгам сенээ дузалаарында эвес, сенде турар совхозтуң шупту техниказын алыр дээш келген кижи мен, чоннуң негелдези-дир» деп чугаалады.

Бо бүгү үстүнде бижиттинген чүүлдү «Тере-Хөл» совхозтуң бүгү чону номчааш, чогуур түңнелди үндүргеш, солун дамчыштыр бижиирин оларда диледим.

Бир эвес бо үстүнде бөлүк кижилерниң үзели-биле болур болза бистиң биче бүдүрүлгевистиң өстүрген тарааның, картошказын алыр ээзи чок, ээн куу ховуга артып каары ол боор бе?

Очур-оол ШУЛУУ,
Арендалыг биче бүдүрүлгениң даргазы.

ЧАГЫДЫЛГА-93

Солунну 6 айда чагыдар, алды айда ооң өртээ 200 рубль.

Ф. СП-1 Министерство связи СССР «Союзпечать»

АБОНЕМЕНТ на газету (индекс издания)

«Шын» Количество комплектов

на 1993 год по месяцам:

1 2 3 4 5 6 7 8 9 10 11 12

Куда (почтовый индекс) (адрес)

Кому (фамилия, инициалы)

ДОСТАВОЧНАЯ КАРТОЧКА

ПВ место литер

на газету «Шын» (индекс издания)

Стоимость: подписки руб. коп.; переадресовки руб. коп. Количество комплектов

на 1993 год по месяцам:

1 2 3 4 5 6 7 8 9 10 11 12

Куда (почтовый индекс) (адрес)

Кому (фамилия инициалы)

Федералдыг күүсекчи эрге-чагырганың төп органнарының тургузуунуң дугайында

Россия Федерациязының Президентизиниң ЧАРЛЫЫ

Федералдыг күүсекчи эрге-чагырганың төп органнарының үндезин экономиктиг реформаның амгы үе-чадазынга таарыжыр эдиг тургузуун хевирлеп тургузар, эрге-чагырганың төөгүттүгенин эвээжедир, түс чер органнарынга улам бот-тускайлаң чорукту, оон иштинде реформаларны боттандырып чорударынга аргаларны бээр сорулга-биле доктаадырым болза:

1. Дараазында черлерни ду-зурер:

Россия Федерациязының Архитектура, тудуг болгаш чуртталга-коммунал ажыл-агый министерствозун;

Россия Федерациязының Үлетпүр министерствозун болгаш оон составында ажылдап турар департаментилерин;

Россия Федерациязының Чазааның чанында шериг албанныгларның болгаш оларның өг-бүлелериниң херектериниң талазы-биле комитетти болгаш Россия Федерациязының Камгалал министерствозунуң чанында шериг албанныгларның социал хандырылгазының талазы-биле комитетти. Оларның ажылдарын Россия Федерациязының Чазааның Даргазының оралакчызы баштаары-биле тургустунуп турар шериг албанныгларның болгаш оларның өг-бүлелериниң социал айтырыгларының талазы-биле ведомстволар аразының комиссиязынга дамчыдып бээр;

Россия Федерациязының Эртем, дээди школа болгаш техниктиг политика министерствозунуң дээди школа талазы-биле комитедин, оон ажылын ол министерствонуң төп аппаратының тургузуунда министрниң бирги оралакчызы (ам бар бирги оралакчыга немештир) баштаан чогуур кезээнге дамчыдып бээр;

Россия Федерациязының Кадык камгалал министерствозунуң медицина үлетпүрүнүң талазы-биле комитедин, оон ажылын ол министерствонуң төп аппаратының чогуур кезээнге дамчыдып бээр;

Россия Федерациязының Өөредилге министерствозунуң профессионал өөредилге талазы-биле комитедин, оон ажылын ол министерствонуң төп аппаратының чогуур кезээнге дамчыдып бээр;

Россия Федерациязының Чонуң социал камгалал министерствозунуң өг-бүлеге болгаш уругларга социал дузаламчы комитедин, Россия Федерациязының Президентизиниң чанында инвалидтер херектериниң талазы-биле координация комитедин болгаш Россия Федерациязының Президентизиниң чанында өг-бүлениң, ие-чаштың айтырыгларының талазы-биле координация комитедин, оларның ажылын Россия Федерациязының Чонуң социал камгалал министерствозунуң төп аппаратының чогуур кезектеринге дамчыдып бээр;

Россия Федерациязының Кодээ ажыл-агый министерствозунуң чанында аъш-чем болгаш болбаазырадып кылыр үлетпүр комитедин, оон ажылын Россия Федерациязының тургустунар Кодээ ажыл-агый болгаш аъш-чем министерствозунуң төп аппаратының тургузуунда чогуур кезекке дамчыдып бээр;

Россия Федерациязының Одаар чүүл болгаш энергетика министерствозунуң дараазында комитеттерин: электроэнергетика; нефть болбаазырадырының; нефть продуктулары-биле хандырылганың болгаш одаар чүүлдүң, нефть үлетпүрүнүң, одалга-энергетика комплекизинге машина тудуунуң болгаш конверсияның; энергия курлавырларының камналгазының болгаш энергияның чаңчылчывазан хевирлериниң; инвестиция политиказының болгаш капитал тудугунуң; хөмүр-даш үлетпүрүнүң, оларның ажылын ол министерствонуң төп аппаратының тургузуунда чогуур кезектерге дамчыдып бээр;

Россия Федерациязының Экономика министерствозунуң чанында өртектер талазы-биле комитетти;

Россия Федерациязының Күрүне эт-хөреңгизин эргелеп башкарар талазы-биле күрүне комитединиң чанында биче бүдүрүлгелерни болгаш тывынгыр ажыл-агыйжы чорукту деткииринң комитедин, оон ажылын Россия Федерациязының тургустунар үлетпүр политиказының талазы-биле күрүне комитединге дамчыдып бээр;

РСФСР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң чанында даштыкы туризм талазы-биле кол эргелелди;

Россия Федерациязының экономиктиг эрге-ажыктарын камгалаар талазы-биле комитетти;

Россия Федерациязының Чазааның чанында валюта контролюнуң инспекциязын;

Россия Федерациязының Культура болгаш туризм министерствозунуң чанында культураның үнелиг чүүлдерин камгалап кадагалаар талазы-биле федералдыг албаны, оон ажылын ол министерствонуң төп аппаратының тургузуунда чогуур кезектерге дамчыдып бээр.

2. Дараазында черлерни тургузар:

Россия Федерациязының Үлетпүр политиказының талазы-биле күрүне комитедин;

Россия Федерациязының Металлургия талазы-биле комитедин; Россия Федерациязының Машина тудуушкунунуң талазы-биле комитедин; Россия Федерациязының Үлетпүрүнүң камгалал адырларының талазы-биле комитедин; Россия Федерациязының Химия болгаш нефтехимия үлетпүрүнүң талазы-биле комитедин;

Россия Федерациязының Архитектура болгаш тудуг айтырыгларының талазы-биле комитедин;

Россия Федерациязының Өртектер политиказының талазы-биле комитедин;

Россия Федерациязының Туризм талазы-биле комитедин, анаа даштыкы болгаш иштики туризмниң айтырыгларын дагзыр;

Россия Федерациязының Күш-культура болгаш массалыг спорт талазы-биле комитедин;

Россияның валюта болгаш экспорт контролюнуң талазы-биле федералдыг албазын.

3. Дараазында черлерни эде организастаар:

Россия Федерациязының Культура болгаш туризм министерствозун Россия Федерациязының Культура министерствозу кылдыр;

Россия Федерациязының Кодээ ажыл-агый министерствозун Россия Федерациязының Кодээ ажыл-агый болгаш аъш-чем министерствозу кылдыр;

Россия Федерациязының Экология болгаш бойдус курлавырларының министерствозун Россия Федерациязының Долгандыр турар хүрээлел камгалалының болгаш бойдус курлавырларының министерствозу кылдыр. Россия Федерациязының Чазаа ол министерство дугайында дүрүмнү ажылдап кылып тура Федерация Керээзиниң негелделерин барымдаалап, Россия Федерациязының Экология болгаш бойдус курлавырларының министерствозунуң суг курлавырларының талазы-биле комитединиң дугайында саналдарны кирер;

Хамааты камгалалының херектериниң, онза байдалдар болгаш бойдус халаптарының уржуктарын чайладыр талазы-биле күрүне комитедин Россия Федерациязының Хамааты камгалал, онза байдалдар болгаш бойдус халаптарының уржуктарын чайладыр талазы-биле күрүне комитеди кылдыр;

Россия Федерациязының Соңгу чүктүң социал-экономиктиг хөгжүлдезиниң талазы-биле күрүне комитедин Россия Федерациязының Соңгу чүктүң социал-экономиктиг хөгжүлдезиниң комитеди кылдыр;

Үлетпүрге ажылдарны айыыл чок чорударын хайгаараар база даг хайгааралының талазы-биле күрүне комитедин Үлетпүрге ажылдарны айыыл чок чорударын хайгаараар болгаш даг хайгааралының талазы-биле Россияның Федералдыг албаны кылдыр;

Россия Федерациязының Президентизиниң чанында Ядролуг база радиациялыг айыыл чок чорук хайгааралының талазы-биле күрүне комитедин Россияның ядролуг болгаш радиациялыг айыыл чок чорук хайгааралының талазы-биле федералдыг албаны кылдыр;

Стандартизация, метрология болгаш сертификация талазы-биле күрүне комитедин Россия Федерациязының Стандартизация, метрология болгаш сертификация талазы-биле комитеди кылдыр;

Россия Федерациязының Күрүнениң страхование хайгааралын Страхование ажыл-чорудулгазын хайгаараар талазы-биле федералдыг инспекция кылдыр;

Россия Федерациязының Чазааның чанында Күрүне курлавырларының комитедин Россия Федерациязының Күрүне курлавырларының комитеди кылдыр;

Россия Федерациязының Чазааның чанында Геология болгаш чер иштиниң курлавырларын ажыглаар талазы-биле комитетти Россия Федерациязының Геология болгаш чер иштиниң курлавырларын ажыглаар талазы-биле комитеди кылдыр;

Россия Федерациязының Чазааның чанында Кинематография комитедин Россия Федерациязының Кинематография талазы-биле комитеди кылдыр;

Россия Федерациязының Кодээ ажыл-агый министерствозунуң чанында балык ажыл-агый комитедин Россия Федерациязының Балык тударының талазы-биле комитеди кылдыр;

Россия Федерациязының Архитектура, тудуг болгаш чуртталга-коммунал ажыл-агый министерствозунуң чуртталга-коммунал ажыл-агый комитедин Россия Федерациязының Муниципалитет ажыл-агыйының талазы-биле комитеди кылдыр;

Россия Федерациязының Харылзаа министерствозунуң информатизация талазы-биле комитедин Россия Федерациязының Информатизация талазы-биле комитеди кылдыр;

Россия Федерациязының Эртем, дээди школа болгаш техниктиг политика министерствозунуң патентилер болгаш бараан демдектериниң талазы-биле комитедин база ол-ла министерствонуң чанында Дээди аттестация комитедин ол дараалашкаа-биле Россия Федерациязының Патентилер болгаш бараан демдектериниң талазы-биле комитеди кылдыр болгаш Россия Федерациязының Дээди аттестация комитеди кылдыр, сөөлгүзү Россия Федерациязының Эртем, дээди школа болгаш техниктиг политика министерствозу-биле демнежип кады ажылдаар;

Россия Федерациязының Сан-хөө министерствозунуң чанында үнелиг металлдар болгаш үнелиг даштар комитедин Россия Федерациязының Үнелиг металлдар болгаш үнелиг даштар талазы-биле комитеди кылдыр;

Россия Федерациязының Экология болгаш бойдус курлавырларының министерствозунуң арга-ыяш талазы-биле; гидрометеорология болгаш долгандыр турар хүрээлелдиң мониторингизиниң талазы-биле комитеттерин Геодезия болгаш картография талазы-биле ол-ла дараалашкаа-биле Россияның арга-ыяш ажыл-агыйының федералдыг албаны; Россияның гидрометеорология болгаш долгандыр турар хүрээлелдиң мониторингизиниң талазы-биле федералдыг албаны; Россияның геодезия болгаш картографияның федералдыг албаны кылдыр;

Россия Федерациязының Чазааның чанында агаар делгемин ажыглаар болгаш агаарга шимчээшкинни эргелеп башкарар талазы-биле комиссияны Россия Федерациязының Транспорт министерствозунуң төп аппаратының бот-тускайлаң кезээ болур Агаарга шимчээшкинни таарыштыр башкарар комиссия (Росаэронавигация) кылдыр (агаар транспортунуң департаментизиниң составынга кирбес):

Россия Федерациязының Чазааның чанында Россияның космос агентилелин Россияның космос агентилели кылдыр;

Россия Федерациязының Президентизиниң чанында интеллектуал өнчүнүң Россия агентилелин Россияның интеллектуал өнчүнүң агентилели кылдыр;

Россия Федерациязының даштыкы разведка албанын Россияның даштыкы разведканың федералдыг албаны кылдыр;

Россия Федерациязының Харылзаа министерствозунуң чанында күрүнениң фельдегерь албанын Россия Федерациязының Харылзаа министерствозунуң чанында фельдегерь харылзаазының федералдыг эргелели кылдыр;

Россия Федерациязының Архитектура, тудуг болгаш чуртталга-коммунал ажыл-агый министерствозунуң чанында демир-орук шериглериниң кол эргелелин Россия Федерациязының орук харылзаа министерствозунуң чанында күрүне албан чери кылдыр ажылдаар демир-орук шериглериниң федералдыг эргелели кылдыр;

Россия Федерациязының тускай тудугнуң кол эргелелин Россия Федерациязының Чазааның чанында күрүне албан чери боол ажылдаар тускай тудугнуң федералдыг эргелели кылдыр;

Россия Федерациязының Кадык камгалал министерствозунуң чанында медицина-биологтуг болгаш онзагай айтырыгларның кол эргелелин ол-ла министерствонуң чанында күрүне албан чери боол ажылдап турар медицина-биологтуг болгаш онзагай айтырыгларның федералдыг эргелели кылдыр.

4. Дараазында черлерни эде организастаары эргежок чугула деп санаар:

Россия Федерациязының антимонополдуг политика болгаш чаа экономиктиг тургузугларны камгалаар талазы-биле күрүне комитедин Россия Федерациязының Антимонополдуг политика талазы-биле күрүне комитеди кылдыр;

Санитар-эпидемиология хайгааралының күрүне комитедин Россия Федерациязының санитар-эпидемиология хайгааралының комитеди кылдыр;

Россия Федерациязының күрүнениң үндүрүг албанын Россияның Федералдыг үндүрүг албаны кылдыр, оон төп аппаратының составынга бот-тускайлаң кезек кылдыр Россия Федерациязының күрүнениң үндүрүг албанының чанында үндүрүг шинчилелдериниң кол эргелелин кирер. Россияның федералдыг үндүрүг албанынга Россия Федерациязының күрүнениң үндүрүг албанының төп органының эрге-хүлээлгелерин күштүг боол турар хоойлужудулга ёзугаар онаар.

Россия Федерациязының Чазааның чанында Чер реформазының болгаш чер курлавырларының талазы-биле комитетти Россия Федерациязының чер реформазының болгаш чер тургузулгазының талазы-биле комитеди кылдыр;

Россия Федерациязының Чазааның чанында Архив херектериниң талазы-биле комитетти Россияның күрүнениң архив албаны кылдыр.

5. Федералдыг күүсекчи эрге-чагырганың төп органнарынга бо Чарлыкка капсырылгага дүүштүр күрүне органнарының хамааржырын доктаадыр.

6. Россия Федерациязының Чазааның Даргазының оралакчызы эрге-дужаалды немей кирер, анаа агроүлетпүр комплекизиниң болгаш чурттуң чонунуң аъш-чем хандырылгазының күрүне органнарының боттандырары айтырыгларын шиитпирлээрин дагзыр, оон иштинде:

Россия Федерациязының Кодээ ажыл-агый болгаш аъш-чем министерствозунуң;

Россия Федерациязының балык тудуунуң комитединиң;

Россия Федерациязының чер реформазының болгаш чер тургузулгазының комитединиң;

Россияның Чер болгаш агроүлетпүр реформазының федералдыг төвүнүң.

7. Боттарының албан-дужаалының аайы-биле Россия Федерациязының Чазааның составынга кирер Россия Федерациязының министерстволарының болгаш күрүне комитеттериниң удуртукчулары Россия Федерациязының оларның кады харылзаар айтырыгларынга хамаарыжыр комитеттерниң, федералдыг албаннарның база инспекцияларның, Россияның агентстволарының ажыл-чорудулгазын ол органнарның дугайында тус-тус саавырларга дүүштүр аайлап-башкарар кылдыр доктаадыр.

8. Күрүне эргелеп-башкарылгазының дужуртунуп турар органнарының удуртукчулары Россия Федерациязының күрүне эргелеп-башкарылгазының чогуур органнарын доктаатынган чурум ёзугаар дужурери-биле холбашкан хемчеглерни хоойлужудулгада көрдүнген хуусаа дургузунда боттандырарын хандырар ужурлуглар.

Ол бүгүнү боттандырып тура, дараазында чүүлдерни үндезин болдурар апаар:

Албан черлерин дужурер комиссияларның составын болгаш оларның даргаларын Россия Федерациязының Чазаазы. Даргазының оралакчылары оларның аразында хүлээлгелер аңгылаашкынынга дүүштүр доктаадып тургузарлар:

Албан черлерин дужурер комиссияларга ажыглаттынар чарыгдалдар дөзевилелин ол комиссияларның даргалары Россия Федерациязының Сан-хөө министерствозу-биле дугуржулга ёзугаар бадылаар.

9. Күрүне эргелеп-башкарылгазының органнарын дужурер болгаш чаартыр талазы-биле бүгү организастыг хемчеглерниң доостурунга чедир ол органнарның удуртукчузу болгаш өске-даа албан-дужаалдыг кижилери оларга моон мурнунда салдынган турган хүлээлгелерин күүседирин база эргелеп-башкарылганың айыттынган ол органнарынга херектерин байдалы дээш харысалгалыг болурун доктаадыр.

10. Күрүне эргелеп-башкарылгазының дужуртунуп болгаш чаартынып турар органнарының балансызында турар эт-хөреңгини Россия Федерациязының Чазааның эргезинге дамчыдып бээр.

Россия Федерациязының Күрүне эт-хөреңгизин эргелеп башкарарының талазы-биле күрүне комитединге:

күрүне эргелеп-башкарылгазының дужуртунуп болгаш чаартынып турар органнарының эргезинге турган күрүне эт-хөреңгизин бодунуң балансызынга, бажыңнарны, тудугларны, социал-культура адырларының объектилерин, акша база валюта хөреңгилерин киириштир хүлээп алыр болгаш ийи ай хуусаа дургузунда Россия Федерациязының Чазаанга айыттынган күрүне эт-хөреңгизин моон соңгаар ажыглаарының талазы-биле саналдарын кирер;

Федералдыг күүсекчи эрге-чагырганың чаартынып болгаш дужуртунуп турар төп органнарының эргезинде эт-хөреңгиниң арендалаарының талазы-биле керээлерге аренда бергеннериниң эрге-хоойлу талазы-биле эргелериниң салгакчызы болур болгаш айыттынган аренда керээлерин хоойлужудулгада көрдүнген чурум ёзугаар күш чок болдурар;

Федералдыг күүсекчи эрге-чагырганың төп органнарынга быжыглаттынган албан бажыңнарының болгаш тудугларының оон-биле кады социал-культура адырларының объектилериниң болгаш оларның эргезинде турар организацияларның база албан черлериниң дензылаашкынын чорудар болгаш ийи ай хуусаа дургузунда Россия Федерациязының Чазаанга оларны төп ажыглаарының талазы-биле саналдарны кирер.

Россия Федерациязының Сан-хөө министерствозу федералдыг күүсекчи эрге-чагырганың төп органнарының эргезинде эт-хөреңгиниң арендалаарының талазы-биле керээлерни күш чок болдурганы-биле холбашкан чарыгдалдарның орнун тургузарынга акша-хөреңги үндүрүп бээрин, бирги ээлчегде, күрүне эргелеп-башкарылгазының дужуртунуп болгаш чаартынып турар органнарының чарыгдалдар сметазының күсели-биле боттандырарын өөренип көөр.

11. Россия Федерациязының Сан-хөө министерствозу болгаш Россия Федерациязының Күш-ажыл министерствозу федералдыг күүсекчи эрге-чагырганың төп органнарының төп аппаратының ажылдакчыларының албан-дужаал шалыңнарын, материал чуртталга база эмнелге хандырылгазының байдалдарын ылавылап, тодарадыр болгаш ийи неделя хуусаа дургузунда Россия Федерациязының Чазаанга саналдарны Россия Федерациязының Президентизиниң Чарлыын белеткээри-биле кирер.

12. Күрүне эргелеп-башкарылгазының чаа тургустунган органнарының удуртукчулары бир ай хуусаа дургузунда Россия Федерациязының Чазаанга ол органнарның дугайында дүрүмнерниң төлевилелдерин болгаш ол органнарның аппаратын чаарыштыр тургузарының дугайында саналдарны, оон-биле кады күрүне эргелеп-башкарылгазының айыттынган органнарының төп аппаратының ажылдакчыларының баш санының база оларны хандырарынга чарыгдалдар дугайында саналдарны кирер.

Федералдыг күүсекчи эрге-чагырганың төп органнарының дугайында дүрүмнерни бадылаарының мурнунда оларны Россия Федерациязының Чазаазының Коллегиязының хуралынга ыяап-ла сайгарган турарын доктаадыр.

Россия Федерациязының Монополияга удур политика талазы-биле күрүне комитединиң, Россия Федерациязының Санитар-эпидемиологтуг хайгаарал комитединиң, Россияның Федералдыг үндүрүг албанының болгаш Россия Федерациязының Чер курлавырларының база тургузулгазының талазы-биле комитединиң дугайында дүрүмнерни сайгарып көрүп база бадылап турар үеде оларның эттарының болгаш хүлээлгелериниң өскерлиишкиннериниң РСФСР-ниң улус депутаттарының съездизиниң «Экономиктиг реформаның эрге-хоойлу хандырылгазының дугайында» доктаалының 3-кү пунктузунда көрдүнген чурум-биле дүүштүрер.

13. Россия Федерациязының Юстиция министерствозу Россия Федерациязының хоойлужудулгазын бо Чарлык-биле дүүштүрериниң дугайында саналдарны кирер.

14. Бо Чарлык анаа ат салганындан эгелээш күштүг болур.

РОССИЯ ФЕДЕРАЦИЯЗЫНЫҢ ПРЕЗИДЕНТИЗИ Б. ЕЛЬЦИН.

Москва, Кремль. 1992 чылдың сентябрь 30.

Медээлер

«АЧЫ-БУЯН»— БИЧЕ БҮДҮРҮЛГЕ

БАЙ-ХААК. Бо чылдың август айдан эгелеп Таңды районда база бир чаа биче бүдүрүлге ажыттынган. Ону «Ачы-буян» деп адаан. Ук биче бүдүрүлгениң кол бухгалтери **Марита Ивановна** Моңгуштуң тайылбырлап турары-биле алырга, ук албан чери назылап кыраан болгаш пенсияже үнген кижилерге, аарыг-аржык болгаш дузалаптар чоок төрелдери чок улустарга бүгү талазы-биле дуза чедирер организация болуп турар. Оон кылып чорудуп турар кол ажылдарының бирээзи — пенсионерлерге акша шалыңның үезинге чедирери болуп турар. Оон аңгыда аарыг-аржык кижилерни эмчиге чедирер, оларның бажың-балгадынга одаар ыяшты, хөмүрнү чедирерин болгаш өске-даа чугула чүүлдерни кылырынга практиктиг дузаны чедирер.

Район төвүнде чоок чаа пенсионерлерге тускай магазинни база ажыткан.

Бо хүннерде районда 5 муң ажыг пенсионерлер бар. Оларның хөй кезии кодээ суурларда болгаш малчын бригадаларда чурттап турар. Ындыгда болза биче бүдүрүлгениң коллективи машина-балгатты хөлезилеп, арендалап тургаш, оларга тускай хүннерде чедип турар. Ынчангаш бир талазында районнуң социал-хандырылга органнарының ажылын база [illegible] турар.

КЫШКА БЕЛЕН

Бо чылын Таңды райкүүкомунуң культура килдизиниң эргелекчизинге аныяк специалист Ольга Сергеевна Кууларны томуйлаан. Оон ынаартып турары-биле алырга, районнуң культура четкилери чайгы септелгеге доозкаш, кышка удур элээн белеткелин кылган. Кодээ культура бажыңнарының, ылангыя Балгазын, Межегей, Бай-Хаак суурда, культура бажыңнарының, культура төвүнүң иштики, даштыкы байдалдарын экижиткен, чугайлап, дозулаан. Ол черлерде ыяшты болгаш хөмүрнү долузу-биле дужургеп. Амгы үеде Дүргеп суурда Культура бажыңының одалга системазында эпткан ажылдарны доозуп турар.

Ам чаңгыс бергедеп турар айтырыг — культура килдизинге быжыглаан автотранспортка дугуйлар [illegible] турары дээрзин Ольга Сергеевна редакцияга дыңнаткан.

МООЛДАН ААЛЧЫЛАР

Тываның дыл, литература болгаш төөгүнүң эртем-шинчилел институдунда кожавыс Моолдан эртемденнер аалдап келген.

Келген эртемденнерни Тыва Республиканың Президентизи Ш. Д. Ооржак болгаш Тыва Республиканың Дээди Совединиң Даргазы К. А. Бичелдей хүлээп ап, оларның-биле сонуургалдыг чугааны чоруткан.

Бистиң корр.

Для оформления подписки на газету или журнал, а также для переадресования издания бланк абонемента с доставочной карточкой заполняется подписчиком чернилами, разборчиво, без сокращений, в соответствии с условиями, изложенными в каталогах Союзпечати.

Заполнение месячных клеток при переадресовании издания, а также клетки «ПВ — МЕСТО» производится работниками предприятий связи и Роспечати.

ПРОВЕРЬТЕ ПРАВИЛЬНОСТЬ ОФОРМЛЕНИЯ АБОНЕМЕНТА!

На абонементе должен быть проставлен оттиск кассовой машины.

При оформлении подписки (переадресовки) без кассовой машины на абонементе проставляется оттиск календарного штемпеля отделения связи. В этом случае абонемент выдается подписчику с квитанцией об оплате стоимости подписки (переадресовки).

Чагыдылгалыг болурунче далажыңар!

ХЕНДЕРГЕГЕ

Орук

Хендерге—ада-өгбем чурту чүве. Маңаа, тыва черге, ат-сураа малчыннар чурту кылдыр алдаржаан черге ынаам кончуг.

Хендергениң Могай, Сүзүг бо мынчаар мээ өгбе-төөгүм чурттап чораан, ам-даа ол черлерден чарылбайн чоруурлары бо. Ол черлерге бистиң кезек Донгактарның өгбези Ээр-Хаай деп кижи чурттап, бодунга тураскаалдыг салгалдың үндезилекчизи болган дижир чүве. Ынчангаш Улуг-Хем кожууннуң Хендерге, Чааты суғуларының Ээр-Хаай Донгактары ол өгбеден укталып үнген чаңгыс адаының салгалы бис. Маңаа, Хендергеге келген херээм-не бо, Ээр-Хаайларның өгбе төөгүзүн коптарары. Эрткен чылын сезен үштүүнде «ымзыл-дустай» берген ачам хөөкүй бо төөгүнү бар шаа-биле коптарып-даа берзе (ол хөлчок төөгүчү кижи), Хендергеге ужуражыр улустарым барын билир мен.

Чоруумнуң эки-багай болганын бо кышкы үе көргүзе бээр ыйнаан, бодум төрээн чонум, черим-биле хөй чылдар эрте бергенде таваржы бергеш, хүн, дүн эрткенин барык эскербейн эрттирдим.

Маңаа, орту, делгем ховуларлыг, ол-бо хемде кайгамчыктыг мал одарларлыг, дескиндир тайга, дагларга бүзээлеткен, арыг кылаң сугларлыг Хендерге деп черге. Шагаан-Арыгның ортумак школазын доозкаш, комсомолчу путёвка-биле кээп, Хендергем төвү Ак-Тал суурга кодээ клуб эргелекчилеп турганымдан бээр 25 ажыг чылдар эрткен. Ынчангы бичежек суур Ак-Тал кижи кайгап хаймас кылдыр өскен. Республикада база бир келир үелиг, быжыг экономика, культура сайзыралдың задай турар совхозтуң төвү болу берген. Күш-ажыл-биле келзеп шамчээн, өөредилге, культура, спорт-биле залгыналган, дорту-биле чугаалаарга, амыдыралдың агымының шапкынынче кире берген чыдар болду.

Каш хонук иштинде төрээн Хендергемниң арыг агаарын мага хандыр тыныып, төрел-дөргүлдүң төнчүзү чок чугаа-соодун узун дүннерниң эрткенин эскербейн дыңнап, чайлагларда чап-чаа келгеп семис каагай хойларның изиг ханың четтирип, күскү хойттактың дон арагазын амзап мага-ла ханган мен.

Өңнүктерим Тараачы, Баараның оглу Шолбаның өглеңген кудазынга олурупчаа немешкен өг-бүлениң шайлалгазынга өөрүшкүнүң алгар [illegible] чугаалаар. Угбам Аакай Валентинаның чээбэ-ле харлыында чок болган оглунуң ажаажып, кударалдың сөзүн сөглээр-даа саамчыг болдум.

Дорт-биле чугаалаарга, Хендергем өөрүшкүзүн-даа муңгаралы-даа кады кожа чорза, бодунуң агымының аайы-биле чүгүрүк аккан Хендергевис суу ышкаш, бүрүнгаар көрүнген шалкым сайзыралдыг амыдырап, чурттап орар болду.

Ам номчукчуга кармактаң чорааным блокнотта бижиттинген демдеглелдерим бир кажын сонуургадыр бодайдыр мен.

1. «Э»-ГЕ ЫНАК ӨГ-БҮЛЕ

Чаартынып тургустунган кезек чолдак кудумчуларга кижи бо-ла аза бээр. Азып тениш чорааш чеде берген бажыңым ээзи улуг эртемден Ломоносовтуң адын, адазының адын эдилээн, Чааты сес чыл школазының кады доосказ чаңгыс класачым Михаил Васильевич Хүүрак чүве. Өгнүң херээжен ээзи бодум дуңмам Уйнук Кара-ыысовна мени Кызылдап эдертип чедире бергеш, орукка-ла: «Кайнаар-даа барбас сен, акый, чаңгыс класачың, чээнерин-биле бир-ийи хүн хөөрежип хонар сен» деп айтыышкын берген. Ам канчаар эжим-биле сагыш хандыр хөөрештивис.

Чеден чылдарда Уйнук адазы мырыңай чоок ийи дугаар божууларга баштактаан-даа, шынап-даа чугаалаазыг:

— Бо кайы кончуг четтикпээзиң, далажып чүвел ону? — дээним бар. Ачаа харыы эжим берген:

— Далашпайн канчаар, Уйнук эң аныяк Маадыр не дээш демисежип турар кижи дир ийин.

Ынчаан Эрес биле Экермаазы бар, ол чугааже сагыш салбаан мен. Чээрби ийи чыл болгаш чеде бээрге, Хууракларның бажыңында ийи харлыг он дугаар төлү маңнап тур.

— Четтигипкен бис эжим, четтигипкен бис. Дуңмаң эң аныяк Маадыр не болган. Бо кончуг ужур-бажы билдинмес үени база мурнапкан бис — деп, Михаил Васильевич хөөрей-дир.

Хөөрежип олургаш уругларын, оолдарын адап чүве чугаалаарга-ла «Э» деп үжүк эгезинде колдап турарын эскерээш, блокнотка оларның назы аайы-биле аттарын, төрүттүнген хүн, ай, чылдарын бижип ора магадап-ла ханмаан мен.

Он ажы-төлдүң аттары бо: Эрес, Экермаа, Эвер, Эчис, Элдеп, Эртине, Эдисия, Эзидек, Элимаа, Эдеймаа, а төрүттүнген айлары чылдың сес айында аңгы-аңгы. Ону көргеш чугаалаарымга, уругларның адазы баштактанды: «Оозунче ылап-ла сагыш салбайн барганнар бис. Аа-халак билир вис кай, он ийи айда чүү деп бодаар сен?».

Хөй ажы-төлдүг-даа болза, чаңгыс класачым, дуңмамның эп-сеткили быжыг, аас-кежиктиг чурттап орарын көргеш, дыка-ла оларга чоргаарланган мен. Хендергеге тургаш он чээнимниң кайызының-даа адын шиңгээдип чадап каан мен. Чүгле эки-ле билир чүвем аттарының эгезинде «Э» деп үжүк барын утпаан мен.

2. АЛДЫН ХОЛДУГ КИЖИ

Сотпа Сүге-Маадырны дөрт класска өөренип тургаш билир апарган мен. Ол Кызылдың кодээ ажыл-агый техникумунга өөренип тургаш, практиказын бистиң Чодураа суурга эрттирерде, өөвүске кээп, эжи Тас-оол деп сапсарыг эр-биле кады чурттап турганнар. Техникум дооскаш, бистиң совхозувуска ажылдап, хову ажылын экижидер дээш хөй күштү үндүргеннериниң бирээзи ол агроном чүве. Бүгү назынын-ла күш-ажылы хову, оон бериичел чоруун бедидери

БЕРГЕ, НАРЫН БАЙДАЛДА

Тыва Республикада иелерниң, чаштарның, уругларның байдалының дугайында

Ниитилелде бичии уругларның кадыг байдалдыының база бир көргүзүкчүзү —чаш уругларның өлүп-хораар чоруу, азы 1000 төрүттүнген чаштан 1 харлыынга чедир чок болган уругларның саны. Тыва Республикада чаш уругларның өлүп-хораар чоруу федералдыг көргүзүгден орайчок улуг (РФ-де 17,4 хуу болза, Тывада 32.4 хуу болуп турар).

Россия Федерациязында чаштарның хораар чоруу, чиже, Германия, Франция, Нидерланды, Великобритания, Норвегия, Канадада 2 катап, Япония, Швеция болгаш Финляндиядан 3 катай хевей болза, а Тываның ол көргүзүү оон-даа кырындан 2 катап улуг.

Чаштарның хораар чоруунуң кол чылдагааннары — тынныш органнарының аарыы, төрүмелинден кошкак болуру. Ол чылдагааннардан өлүп-хоорааны чавызадыр дизе, херээженнерниң болгаш чаш уругларның кадыының камгалалының медик-техниктиг хандырылгазын экижидери чугула.

Иелерниң өлүр чоруу Тыва Республикада (10 муң диргиг төрүттүнген урутга онаажтыр) 1990 чылда —158, 1991 чылда —151,2 таварылга болган, а РФ-де ол көргүзүг 1990 чылда —47,4 болган. Ие кижилерниң өлүр чоруунга кол чылдагаан —божулга үезинде нарыыдаашкын болгаш божаан соонда, иштиг үезинде нарыыдап аарыыры база аборттар.

Иениң өлүр чоруунуң чылдагаанынга девискээрниң социал-экономиктиг сайзыралының куду деңнелдии, эмчилерниң бедик мергежилдиг эвези, кодээде акушер-гинекологтарның чедишпези, божудулга албан черлериниң материал-техниктиг баазазының саңдаргайы хамааржыр.

Акушер-гинекологтар-биле хандырылга 10 муң чурттакчыга онаажтыр Тывада 1.7 хуу болуп турар (РФ-де—2,2). Бедик мергежилдиг акушер-гинекологтарның хуузу 1992 чылда — 7.4. Негелдеге дүгжүп турар чүгле 2-ле божудулга бажыңы бистиң республикада бар. Божудулга бажыңнарынга чылдар орун-нар 10 муң чурттакчыга онаажтыр 18.2. Ол санда хоорай—16.7, кодээ—9.1. Бир орунга онаажтыр 7 дөрбелчин метр чер херек болза, бисте ол норма — 3,75 дөрбелчин метр.

Тыва Республиканың уруглар эмчилери-биле хандырылгазы 10 муң урутга онаажтыр 14.3 (РФ-де—22.0). Амгы медтехника-биле хандырлыган уруглар эмнелгелери чүгле Кызылда болгаш Ак-Довуракта бар. Уруглар эмнелгелеринде наркоз, тыныш аппаратуразы, мониторлар, тускай оруннар чедишпес. Ультра медээлиг аппараттар чүгле Кызылдың болгаш Барыын-Хемчиктиң божудулга бажыңында бар. Божудулга бажыңнарында биохимиктиг лабораториялар чок. Тывада медицина-генетиктиг албан акша-төгериктиң чогу-биле түргустунмайн турар. Ону тургузар дээр болза, даштыкы бүдүрүлгелериниң тускай дериглези, автоматтыг лабораториялар херек. Оон ангыда тускай өөреткен мергежилдиг специалистер база херек.

Оон харазы-биле эмнеттине бээр инвалид болгаш угааны багай болур аарыгларны баш удур тодарадыры болдунмайн турар.

Амгы үеде Тывада бо чылдың январь 1-де байдал-биле оорга чүнү аарыг 243 уруг, далар аарыглыг —174, төрүмелинден хоочу аарыглыг 460 уруг учётта турар. 16 харга чедир инвалид пособиезин 910 уруг ап турар, чамындан тура инвалид уруглар (16 хардан өрү)—553, ажылдап болуру — 210.

Акушер болгаш педиатрия албанынга магадылаттынган халас эмчи дузазы чедирери чылдын-на кызыылап орар. Ынчангаш өзүп орар салгалдың кадыы күрүне ужурдузалыг деп көрүп, ону социал-экономиктиг, экологтуг байдалдар-биле холбаары чугула.

Бистиң ниитилелдиң социал-экономиктиг бергелери ие-чаштың камгалалынга, уругларның өзүлдезинге материалдыг болгаш сан-хөөнүн долу дузазын чедиртпейн келген. Аңаа акша-хөреңгиниң чүгле артып калганының принципи-биле үндүрүп берип турар хевээр. Ие-чаштың кадыын чүнүн-даа мурнунче салыырынга кичээнгей кошкак. Мынчага чедир олче тускай акшаландырыышкын ангылаттынмаан.

Амгы үеде чонуң орулгазының баткан-биле күрүне салыышкыннары звээжээнинден ие-чаштың айтырыглары улам чиңгеленген. Бир эвес 91 чылда школа назыны четпес уруглар албан черлеринге 23.9 млн. рубль, школаларга —91 млн. рубль үндүргени болза, бо чылын түс-түзүнда 233 млн. база 892 млн. рубль үндүртүнген. Рубльдиң үнезиниң барык 20 катап кудулааның алырга, күрүнениң мамаа чарыгдалдары дам звээжеп турар-дыр.

1992 чылдың сентябрь 1-де уругларга чүгле 2 тудуг ажыглалга кирген: ол Шуурмакта 160 олуттуг школа чаңының тудуу база Кызыл-Дагда 40 олуттуг школа мастерскаязы. Ол хиреде уруглар олуттарының сырыйы нормадан 7,6 хуу ажып турар, Кызылда ясли-садче 3 муң ажыг уруг оочурлап турар, капитал септелге 26 хуу уруглар албан черлеринге херек. Кызылдан өске черлерде чаагайжыттынган уруглар албан черлери чок.

Школаларда байдал оон дээредевес. Олуттар чедишпезинден хоорайда 33.5 хуу, кодээде 25,5 хуу уруглар ийиги ээлчегде өөренип турар.

Уруглар бараанынарының өртээниң аарыыы, кырынга ассортиментизи база чавыс. Чаа төрүттүнген чаштарга комплектилер чедишпес.

Уруглар бараанынарын экзээде баштай удур төлээр байдалдар шаптыктап турар, а «Росторгодежда» чээли албайн турар.

Уруглар литературазының чедишпези улам дам барган. Чылдагааны —парлалга баазазының кошкаа, саазын өртээниң болгаш дептерлээр ажылдарның өртээниң улуу, уруглар литературазын үндүрериниң бот-үнези 20 катап өскен.

Полиграф дерилгезиниң кошкаандан 1-5 класстарның өңнүг чуруктуг номнарын ангы-ангы черлерде: Уфа, Смоленск, Иркутскиде үндүрүп турар. Бөгүн уругларны сонуургадыпкы дег солун материалдарга үндезилээн номнар бижиттинмейн турар.

Экономиктиг кризис үезинде уруглар чемниниң айтырыы база-ла шиитпирлеттинмейн турар. 1987 чылда-ла совхозторга 54 сүт кухнязын тударн көрдүнгенен, ынчалза-даа ол план боттанмаан. Чүгээр байдалдыг Тес-Хем (5 сүт кухнялыг), Улуг-Хем (4) чедип алган. Район төптеринден ангыда, Каа-Хем, Тожу, Таңды, Сүт-Хөл районнарының суурларында сүт кухнялары чок.

Сүт кухнязында коллдуунда кефир, сүт, творог, сливки, хоюткан курган сүт холуксаазы белеткеттинип турар. Кызылда лактобактерия, бифилин ажыктыг холуксааларны кылып турар, ынчалза-даа ол болганчок-ла үзүктелип бээр.

Кадык камгалал министерстволунуң санап турары-биле, уруглар чемниниң ассортиментизин эттиг, ногаалыг пюрелер, кисель, морс, каттардан желе-биле немеп болур. Ол чүүл болдунмайн келген.

Өөредилге, кижизидилге болгаш уругларның хостуг үезин багай организастап турарындан немелде социал дыңзыгыышкынның байдалдары тургустунуп турар.

1992 чылдың январь 1-де байдал-биле өөредилге-кижизидилге четкизинде 271 уруглар сады, 159 школа, оон иштинде 7 школа угаазы кошкак уругларга тускайлаттынган, 3 школа-интернат бар.

Өскүс болгаш кулаа дүлей уруглар школа-интернаттарында материал-техниктиг баазазының багайындан уругларның амыдырал байдалы ындыг-ла эки эвес.

Республикада шимчениг органнары аарыг, көөру багай уругларга өөредилге черлери тускайлаттынмаан.

Людмила ЭРДЫНЕЕВА.
Тыва Республиканың Президентизиниң өг-бүле болгаш ие-чаш айтырыгларының талазы-биле чөвүлекчизи.

(Уланчызы. Эгези № 193 «Шында»).

Ол хүн сентябрь 30 турган чүве. Район баар дээш, автовокзалга чедип келдим. Ол хүнүң автобус билеттин айтырарымга, кассир уруг:
— Билет төнген, бронь арткан-дыр, 156 акша — деп-ле мындыг.
— Ол-ла хүнүң билеттин удур садып алырга 132 акша боор чүве ыйнаан, кымым — дидим.
— Бронь дээш 24 рубль немей төлээр силер—дидир.

биле харылзаалыг үрелген, чүү-даа билдинмес — деп мындыг.

Ам кандыг айтырыг турар боор, дедир-ле кылаштадым. Алган харыымны өөрүмге кээп дамчыдарымга, өөрүүр кижи кайда боор, дүүрел-ле үндүлер ийин оң. Кижи бү-

ШЫЛАНЧЫГ-ЛА-ДЫР

Орук кижизиниң човулаңы

Чуруму ындыг чүве ыйнаан деп бодааш, садып-ла алдым. Билетте айыткан шагы-биле болза, 30 хире-ле минута болгаш автобус чоруур ужурлуг. Расписание ёзугаар база 10 шак 45 минутада үнер ужурлуг автобус-ла болгай. Шакче көрүп каап, манап олурза-олурза, 12 шакка чедир олуруп келдивис эвеспе. Чоокта автобус-биле ынай-бээр чорук кылып чорбаан болгаш ужур-човуу-даа билдинмес боорга, чарлаптар чүве ирги бе деп бодап, чон аразында олуруп-ла тур мен. Ынаа-хаая ырак кожууннар баар автобустарның үнер шактарын сочаарладып, чарлап каап турар-ла. мындыг. Кады манап олурган өөрлерим: «Чүү болду бо. Саадаашкынның чылдагаанын чүге чарлавас чоор-даа ужур. Өөрүмнүң кичээнгейи меңде-ле келди эвеспе. «Тыва хептиг кижи-дир сен, кедээ малчын кижи дээш сени дыңнаар чадавастар, баргаш айтырып көрем» — деп, мындыглар. Чоннуң айбызындан ойталаар эвес, диспетчерже кылаштаплаттым. Ында 4-5 хире уруг чыглып алган, чугаалажып турлар. Көзээзинден бакылап алгаш: «Эрзин автобузу чүге саадап турар чоор, товуп дыңнадып көрүңерем, кыстарым» деп мындыг мен. Мени дыңнаар кижи-даа чок, эскербээн-биле демей-ле болду. Катап айтыраарындан аппоксунуп, хемчеей берген тур-ла мен. Ол аразында чанымга аныяк оол кылаштап келгеш: «Кымга кижи айтырыг салып тур ышкажыл, чүге харылавас силер?» — дээш, кезенек өттүр дүжүнда олурган уругнуң чениинден тыртаа каптарга, оор турган чайлады кылаштай-ла берди. Оолдуң деткимчезинге дидимнеп, база катап айтырдым ийин ок. Уругларның бирээзи менче караан чиндир көре каапкаш: «Шыдажып олуруңар»—дей каапты. Ам айтырар арга чок-ла болгай, харыымны апканым ол ыйнаан дээн бодалга алзы каапкаш, дедир-ле кылаштадым эвеспе. Демги улуузумга келгеш: «Шыдажыңар дээр чүве-ле-дир» дидим.

— Кажанга чедир шыдажыр дээр-дир? — деп, бирээзи бодап.

— Шагын айытпас-ла чорду — деп кагдым.

Өөрүмнүң мээн эккелгеним харыымга таарзынмааның эскерип олур-ла мен.

Ол аразында оон-моон келген чоннуң чугаалажырынче кичээнгейимни углаштырыпкан. «Чоннуң чугаазы амыдыралдың тодарадыкчызы-ла болгай» кылдыр бодап, тоотап дыңнап олур мен. Манакчыларымның бирээзи олургаш: «Чогум шын деп чүве турар боор чүве ирги бе бо, кандай боор чүвел аан, автобус графиги база шын эвес боор-дур, бузурээр-ле чүве тывылбас апарган» деп, чугаалаңырга, чанында олурган эжи: «Карааңга-ла бүзүрээр ыйнаан кижи» дей тыртып кагды.

А демгизи боданмайн-даа:

— Соора көрүнкен дийик сен, ол база шын болганы ол бе, ынчаш — деп мындыг.

— Шын болбайн канчаар, соора көрүнкенин шын болганы ол-дур — деп база харым келди.

Амыдыралдан шын дугайында билигни сайгараары нарын чүве эвеспе ок деп боданы бээрим аразында, аажок семис, ашак ачар чылдар кижи кирип келгеш, диванга олурган уежизи-биле хол тутчуп мендилешкеш, чанында олуруп-ла алды.

— Семизнее бичии сене берген хире-дир але? — деп, эжи айтыра-дыр.

— Саарылгалыг өртекче киргенден бээр шилгедексеп, тынышатаарым оожурган, хоразэм хозап чоруур апарган ийин — диди.

Эжи олурган:

— Шаандакы дег үне кире ушгүзүп турар элбек аъш-чем бар эвес, ындыг ыйнаан харын — дей-дир.

Оларның дүжүнда олурган үш дугаар кижи, эжишкилерниң чугаазын сонуурган, ыйнаан олурганы-ла ол боор: «Моон соңгаар семис улус звээжээр боор аа» дей каапты.

Хүн-не бо ыйнаан, шагывыс дүштекиниң 1 шактан ырак-та ажа берген. Өөрүмнүң кичээнгейи база катап меңде-ле келди. «Ам база катап барып тодаралып көрем» деп мындыглар. Сагыжымда оларның мурнунга буруулуг-даа ышкаш апарган, бо-ла буруулуг болду деэнзиг. Тонмайн-даа көөр мен. Тодаргай харыы ап шыдаваан кижи канчаар, база-ла турган, кылаштаптым.

Өөрлерим дүштеп чоргулай барганнары-ла ол боор, чаңгыс уруг олуруп тур.

— Ам черле оон ынай шыдажыр хире эвес апардывыс, аъш-чем ижер, чиир чер-даа чок, берге-дир, автобузувус чүү боор-тур ирги, кызым?— дидим.

— Автобустар турар чер-рузу-ле хомудаан сеткилин чугаалаар мындыг болду. «Шак мындыг чурумга таарышпазым коңчуг-дур ыйнаа» дээр кижи бар. «Ам кайыын, чүүден чем тып ижер чоор» дээш үнер база дыңналды. Ак-Эрик чурттуг таныырым оол: «Дашты кадайларының садып турары пирожоктарының өртээ чиңгежик ирги бе» дээш, үне кылаштады. Удаванда автобустан чаа улуг дүшкен хиреде-дир, бир пирожоктуң өртээ 7 акша кылдыр 1 рубль немежи берип-тир» деп чедир-ле кылаштап келди. «Рынок деп чүве ол-дур, эжим» деп, бирээзиниң харыызы мындыг-ла болду. «Садып чиир бе ынчаш, оол?» деп бирээзи айтырды. «Эрген бажы дег хензиг чүвелер чорбадывас, дыл бажынга баар ыйнаан, кижиниң чүзүнге баарыл ол» деп кагды.

Ол аразында чанывыста ийи аныяк оол чугаалажы бердилер:

— Ларёкта кылан-каразын сада берип-тир, эжим.

— Өртээ ийи чүс-түр бе, оол?

— Ийи чүске кара хоктаар боор, оон-даа ынай немешкен күзүрүктүг чорбадыве.

14 шак чеде деп турда: «Эрзин чоруур 10 шак 45-те билеттиг улустуң олурарынче чалап тур» дээш-ле, автобустуң дугаарын алгаш, чарлап-ла дыңналып келди. Вокзалдан мурнувус былаажып, чүткүп үнүплеттивис. «Маршрутное такси» деп бижиктиг бичии кызыл автобусче сынмарлажы-ле бердивис.

Чолаачызы аныяк тыва оол, сынмарлаштыр олуруп чадап турувуста-ла: «Холдарыңарда туткан чугунер өртээн төлеңер, 20 акша» дээн дүвүреди-ле эгелээн. Олурган, турган хөй кижилер аразында төлеп-даа турарлары бар, дегейин-даа дегээрлери бар, халалдыны чүү хээр боор.

Чартык хүн автобус манап олура, кайы-даа чүкче чогуур шагында үнер автобус барык-ла чок деп билдим.

Ол чүтула албан черниниң ажылының организас чок, саңдаргай багайындан, манаан кижи бүрүзүнүң аксындан үнер сөстер: «Берге-ле-дир ам» дижир боор чорду. Чорук кижилериниң аксындан ол сөсту канчан адыраарыл? Чогум ол айтырыгга харыы баар кижи кайызы боор чүве ирги?

Тываның удуртур, баштаар черлери амыдыралдың ол адыгын чугулага көрүп, ында бар четпестерни дарый сайгарып, ол бергеледен хостап алыры дыка-ла күзенчиг-дир.

Аваа МОНГУШ.
Кызыл хоорай.

МӨӨГҮНҮ ДУЗААРЫ

Чаа чыгтан мөөгүлер дүргеп үрелир. Ынчангаш мөөгүнү эккелген дораан стол кырынга азы брезент кырынга чада төккеш, ылгап алгаш, боктан, курттардан арыглап, арыг сугга чуур. Оон соонда сериин, хөлегелиг черге үш хонук дургузунда сугга шыгыды тургузар. Сугнуң температуразы чээрби градустан ажыг эвес болур. Ол сугга дусту ийи хуу хиреин немеп ап болур. Хонук дургузунда суглу 3-4 катап солуур.

ЭМЧИНИҢ СҮМЕЗИ

Чыып эккелгенден бээр бир хонупкан, аштап-арыглаваан, чугбаан мөөгүнү черле чемге ажыглап болбас.

Мөөгүлерни дузаарда, оон мурнунда ажыглап турган ыяш доскаарларны, шил саваларны, ол ышкаш дойдан кылган саваларны ажыглап болур. Ындыг саваларны мөөгү дузаар кылдыр ажыглаар бетинде дараазында чүүлдерин ыяк сагыыр: үс, керосин кудуп, саван шыгжап турган саваларны ажыглап болбас. Ыяш доскаарларны 60-70 градус изиг суг-биле щёткалап чуур, он ийи шак дургузунда доскаарга доолдур суг куткаш, ойбак-дыдык чер бар бе дээрзин хынаар. Оон соонда доскаар орту хире изиг суг куткаш, 0,2 хуу кальцийлиг соданы холааш, 10-15 минута дургузунда доскаарны чуур. Чуп каапканының соонда ол сугну төпкеш, база катап арыг, изиг суг-биле он хире минута дургузунда элээн каш катап доскаарны чайып турган, чуп кааптар. Аргалыг болза доскаарны изиг буска тудар болза эки.

Мөөгүнү доскаарга дузаан соонда, кырындан арыг пөс-биле шыпкаш, доскаарже хостуг кирер бээр ыяш аас-биле дуглааш, оон кырындан аар чүве-биле базырып каар.

Дузаан мөөгүнү 1-1,5 ай эртенде чемге ажыглап болур. Сава аксын агаар эртпес кылдыр дуглап болбас. Бир эвес агаар эрттирбес кылдыр быжыды дуглаар болза, дузаан мөөгү баксыраш, ботулизм деп аарыгның өскүдүкчүлерин тывылдырып болур. Доскаарда дузаан мөөгүнү агаарлыг, арыг, курагаг болгаш сериин, караңгы черге шыгжаар.

Шил саваларга дузаар дээн болза, банкаларны туступуста ангы-ангы сугга чуггаан соонда, оларны изиг бус кырынга тургузупкаш, аксын хаап алыр. Аастарны арыг сугга чуггаш, 2-3 минута дургузунда хайындырыптар.

Шил саваларга дузаан мөөгүнү ийи неделядан хөй эвес үеде шыгжаар.

Дузаан мөөгүлерни садыгларга садарының санитарлыг дүрүмнерин шыңгы сагыыры чугула. Доскаарларга дузаан мөөгүнү садыгларже дужаарда, ынап-ла оон шынарын бадыткаан документилиг болур. Ында дузаан мөөгүнүң адын, ниити деңзизин, кажан дузааның шуптузун бижип каар. Ол ышкаш доскаарның кырынга тускай бижиктиг саазынны чыпшырар, мөөгүнү кайы бүдүрүлге дузаанын, айын, хүнүн бижип каар.

Дузаан мөөгүнү садыгларга хүлээп алыр бетинде товаровед оон шынарын бадыткаан сертификадын, маркировказын база мөөгүнүң болуун кичээнгейлиг хынап көөр. Хыналда үезинде сертификадынга дүгжүпес чүүлдер илерээр болза, ол дораан түңнел акт үндүргеш, лабораторлуг хыналда кылыры-биле санитар-эпидемиологтуг төпче дыңнадыр. Оон соонда чүгле санитар эмчиниң чөпшээрели-биле дузаан мөөгүнү садып болур.

Хуу кижилерниң дузаан мөөгүзүн садытта хүлээп ап болбас. Чүгле тускай бүдүрүлгениң ажылчыннарының белеткээн мөөгүзүн чонга садып болур.

Ольга ОНДАР.
Санитар эмчи.
Чөөн-Хемчик район.

СӨӨЛГҮ ШАКТА

НЬЮ-ЙОРК. «Делегейниң эмчилери ядролуг дайынны болдурбас дээш» деп делегейде ат-сураглыг хөй-нийти организациязы бөгүн ядролуг шенелделерге мораторийни узадырын Россиядан болгаш Франциядан негелделиг кыйгырыг, дилээн. Оларның ында тараткан медегелинде айтып турары болза, Каттышкан Штаттар 1960 чылдан бээр бир дугаар бөгүн ядролуг шенелделерге тос ай хуусаалыг мораторийни чарлаан. Ол дээрге америк администрацияның болгаш конгресстиң депшилгелиг базымы. Великобританияның болгаш Кыдаттың чазактарынга ядролуг чепсектиг өске күрүнелерниң үлегерин эдерип, ядролуг чазылдырыышкынынарга мораторий чарлаар дээн.

ПАРИЖ. Нигерияның шериг-транспорт самолёдунуң андарлып дүшкениниң түңнелинде аңаа чораан 160 болгаш экипажтың үш кижизи шуптузу өлген. Ол дугайын Франс пресс агентилел Нигерияның президентизиниң канцеляриязындан алдынган медээлерге үндезилеп дыңнаткан. «Геркулес С-130» дээр ол самолётка Нигерияның курган чер шериглериниң, шериг-агаар база шериг-далай күштериниң улуг эрге-дужаалдыг офицерлери чораан.

АСКЫР-ДЕГЕЛЕР АТ КЫЛЫР ЧЕТКЕН

Францияның найысылалы Париж хоорайның полиция префектуразынга сөөлгү үеде база бир аажок чымыштыг, берге ажыл немешкен. Сөөлгү медээлер ёзугаар алырга, хоорайда аскыр-дегелерниң саны ийи миллион чеде берген болгаш хүн келген тудум көвүдеп орар. Хоорай адааның хирлиг суг агар черлеринде, дыка хөй бажыңнарда оларның саны аажок көвүлээн.

Аажок тыны быжыг, кудуруундан думчуунуң бажынга чедир узуну 40 сантиметр чедип турар аскыр-дегелер хүн бүрүде он-он тонна чем болгаш өске-даа артынчыларны сыырып, телефон шугумнарының пластмасс карттарын картап чип, чер адаанда шейдүүгеен пластик хоолайларны деже хемирип, ээзи эвес когаралды хоорайга чедирип турарлар. Даштыгаа машина арттырып кааш, элээн ур үеде чидип чоруй барган чолаачыларның боттарының шорузу. Машинаның электри хандырылгазының картын хемирип чип, харындаа одура ызырып каапкан таварылгалар бо-ла болгулаар апарган...

«Труд» солуундан.

БИЛИР СИЛЕР БЕ?

Россияда сөөлгү үеде өгленип турар аныяктар саны звээжеп, ынчангаш чаа өг-бүлелерниң саны көзүлдүр-ле кызырлып орар. Бир эвес 1985 чылда 1389426 өг-бүле туттунган болза, 1991 чылда — чүгле 1277232 болган. Өг-бүлелерниң саны чарлып, буступ дүжүп турар өг-бүлелерниң саны көвүдеп турарындан база звээжеп орар. Шак ынчаар ол сан үстүнде айыттынган чылдарга хамаарыштыр түс-түзүнда алыр болза, 573981 болгаш 597930 боол турар.

* * *

ХКД кежигүннери күрүнелерде амгы үеде түс-түзүнда каш кижи чурттап турары? Оларның баш санын миллионнар-биле алыр болза, мындыг боол турар. 1992 чылдың эгезинде байдал-биле: Азербайджанда — 7.246,9 кижи, Арменияда — 8.446,6, Беларусьта — 10.280,8; Казахстанда —16.963,6; Кыргызстанда — 4.484,5; Молдовада—4.359,1; Россияда — 148.704,3; Таджикистанда —5.513,4; Туркменистанда—3.808,9; Узбекистанда — 21.206,8; Украинада — 52.056,6.

ХКД-ның ниитизи-биле алыр болза, 278.071,5 кижи боол турар.

КЕЗЕК ХОНГАШ...

очериги

болу берген. Сүге-Маадыр Донгакович алдан хар чоокшулаза-даа ажыл-ижин ыышкынмайн. «Ак-Тал» совхозта агрономнап ажылдавышаан. Оон кодээ ажыл-агыйның билириниң талазы-биле мергежилдиин кады чоруур чону билир, аңаа бузурээрлер. Ол хөй ажыл-агыйжы сүмелерин кодээ ишчилер-биле «Шын» солуннуң арыннарын дамчыштыр кылып чоруур кодээ бижикчилерниң бирээзи.

Сүге-Маадыр Донгакович Сотпага силос кылган черге ужуражы берген мен. Удаа-дараа кээп турар машиналарны көргеш, бо чылын малдың чеминиң дүжүү багай эвес болганын билип, аңаа агрономнуң өөрүп турарын кулаам-биле дыңнап, караам-биле көрдүм. Хендергеге оон төрээн чери, каяа, кандыг культура тарыырын ол билбес болза, кым билир боор. Ынчангаш хоочун агрономнуң арга-сүмезин мыңгаза дыңнап билирлер. Ону төрээн төрел чону хүндүлээр.

Сүге-Маадыр Донгаковичтиң чугаакыр, хүндүлээчел, төрелзирек сеткилинден аңгы ында кайгамчыктыг чүве, оон алдын холдары. Оон холдарының хылбас-тутпас-ла чүвези чок. Ол кара чажындан Хендергезинге мергежилдиг аңчы кылдыр билдингени. Ам оон-биле акташкан-даа болза, арткан солуургалдарын ол-ла хевээр бодунга сиңирип ап арткан. Сүге-Маадыр Донгакович Сотпа үс-шеверлерниң бирээзи. Оон ыяштан кандыг-бир чүве чазаарынга, даштан дириг дүрзүлер үндүреринге, саазынга чурук чуруурунга төрээн черинде эннежирлер чок дизе, ында хөөрем чок. Бо талазы-биле оон бажыңында бар, район, республика делгелгелеринге салган, төрел-дөргүлүнге белекке сунган чогаадыкчы ажылдарын чугаалаарга-ла четчир.

Сүге-Маадыр Донгаковичиде черле чогаадыкчы мөзү-шынар куш-ажылында-даа, ниити чурттталгазында-даа элбекшилдии-биле мөөннеттингенин ону билир, а чогаал ажылынче сундуунун олар амдыгаа барык билбестер.

Ол меңээ элээн кылын «Тыва эттер болгаш эдилелдер» деп чогаадыкчы ажылын көргүсту. Ында бар-ла бурунгу болгаш амгы тыва эдилелдериниң канчаар тывылганын, канчаар кылганының аргаларын онзагай билдилиг-биле, чурук каастаглазы-биле катай тайылбырлап турду. Кончуг солун ажылды кылган, ам ону болур-чогуурру-биле эптеп, элехере тыртып, номчукчуже оруктээ белеткеп турар кижи болду. Удавас Сүге-Маадыр Донгаковичиниң алдан харлаары үе келир. Хоочун агрономнуң чогаадыкчы салым-чаяанныг талдын холдун звизинин бо ажылы ол юбилейде тырыкче үнүп, номчукчуларже оруктулуп алырын дыка-ла күзээр мен.

3. КООПЕРАТОР

Ээр-Хаайлар угундан Хендергеде ам арткан улуг назылыг кижилерниң бирээзи алдан харны ажыр баскан, чеден харже чедир теткен Донгак Чамзыевич Дагбалдай кончуг солун төөгүлүг кижилерниң бирээзи. Оон дугайында Донгак Чамзыевичиниң кады-ла өскени, чоок төрели бир кижиниң мыйна дээнин блокнотка канчаар бижип алган мен. Ол хевээр номчукчуга бараалгадыйн:

— Сактырымга Дагбалдай мун-не чайлаг школазынга өөренген хире кижи ийин бо. А дорт-ла өөренип чораанын билбес-даа, сагынмас-даа-дыр мен. Бичиизинден не шоваа, шимченгир эр чүве. Чаатыга баштайгы келген техника үезинде-ле оон-биле холдамнажып эгелээн. Ынчаан оолдар тракторга прицепщиктеп эгелээр чүве болгай. Бо эр база-ла баштай прицепщик, оон тракторист, электрик, чолаачы эртемин кара угаан-биле шиңгээдип ап, чайгаар аңаа бердине берген кижи. Ол-ла хевээр Донгак Чамзыевич техникадан салдынмаан. Улуг-Хемде, Шагаан-Арыгда трактористер башкылап тура өөредип каан механизаторларның чежезин санап тывар боор. Ол, районнуң «Сельхозтехника» черинге механиктеп, Чаатыга, Хендергеге колхоз, совхозтарга хөй чылдарда механиктеп, кол инженерлеп хөй ажыктыг үүлени кылган. Механизатор, механик, инженер, трактористер баштыызы — бо бүгүнү бодунун чугаазы-биле, чаңгыс борбак класс дооспаан кижиниң тывылып эрткени кижи-ле кайгап ханмас. Дагбалдайның техникага ынак, аңаа сеткил-сагыжын бүрүн-биле бергени, өөредилге доосваа-даа болза, ындыг салым-чаяанын аңаа берген чугаажок. Ол орукче бодунуң ажы-төлүн углап-башкарып шыдаан. Улуг оглу Алексей совхозунда гараж эргелекчизи, оон бичези Александр Кызылда профессионал-техниктиг училищеде директор, а Валера кызыл өңнүг бедик чаагай «КамАЗ» мунуп алган, хере шаап каан сыын кежи дег, оргу делгем оруктарлыг Хендергеге шаап турда ужурашкан мен.

Назы-харының аайы-биле пенсияже үнүп, ынак техниказындан чарылза-даа, тывынгыр кижи тывынгыр-ла болгай. Донгак Чамзыевич Дагбалдай кооператорлар ажыл-агыйы сайзырап эгелээнде, моолдургалар хүлээп ап, кооператор болур деп баарга, чамдык кочуургак кижилер «Аът мунуп, мал соондан кылаштап чораан эвес. Дагбалдайның оозу хөй чүве-дир» деп-даа турган.

Чылдар эрткен. Шаандагы техниканың билдилиг мастери, пенсионер, кооператор Донгак Чамзыевич селбегер-даа болза, шапкаш ынай боорга, ылгыны хелчок кара аъдын мунупкан, бир кодан бода малдың соонче халдып бар чорааның караам-биле көрдүм. Салым-чаяанныг техник бо хүннерде малчын уктуг Ээр-Хаайларның чурттунда мал-маганныг. Бай-шыырак чурттап орарга, кижи магадап ханмас чоору. Назы-хар деп чүве ындыг-ла ыйнаан. Донгак Чамзыевичиниң шаандагы дег катыг-хөглүг баштак, чугаакыр чүвезин чылдар ушта сол аппарган, кандыг-бир чугааже ханылап кирбес, арай ажынчак, бөгүн-ле чүвеже чүгле бодунуу-биле көөрү дам барганында кым-даа эвес, «назын хайыраатының» буруулуун угаап, аравыска планнаттынган хөй чугааның бүтпейн барганынга дыка-ла хомудаан мен. Ында мал-маганга хөй аъш-чем белеткээр үеде хамык чүвени бүдап, «Хендергениң кырынайдан кезек булут ыравастаан» дигенэиг, хүнүн-не чаап түрганында база-ла чүве бар боор деп бодап арткан мен.

4. УЙГУ ЧОК МЕРГЕН-ООЛ

Чаатыга ат-алдарлыг хоочун механизатор, Хендергеге келергей дээн ажылгыр малчын Александр Чимит-оолдуң ажы-төлү ажылгыр, амыдыралчы быжыг көрүштүг. Эки кижилер кылдыр өскенин ыяк билир мен. Эң ылангыя улуг оглу Мерген-оол чүгле бодунуң ажыл-ижин, амыдырал-чурттталгазын чогумчалыг кылдыр тургузуп алган. Соондан кел чыдар дуңмаларының деткимчези, оорга-ларның олаа, дегеленир көзү боол чоруур кижи чүве.

Мерген-оолга амгы чурттап орар бажыңының мырыңай чанынга улуг делгем бажыңның фундаментизиниң кырынга баштайгы чурну хоочун тудугжу, Хендерге кудээзи Николай Сарыглар-биле дөрт кижи салып чыдырда душкан мен. «Совхоз күсели-биле бодумга чаа таарымчалыг бажың тудуп ап турарым ол-дур ийин»—деп, Мерген-оол хөөрээн чүве. Совхозунуң деткимчези-биле бодунга бажың тудуп аары солун-даа, адаарганчыг-даа медээ болган. Каяа хонарымны айтырганда: «Кежээликтедир чеде бээйн, бир каш хаптар-ла бис ыйнаан»—деп бо. Шыдыраа ойнаалы дээри ол ышкажыл.

Кежээ Хуурактарның бажыңынга төнер, базары чок «Байлар база ыглажырлар-ны» телевизордан чүгле көрүп доозупканывыста, Мерген-оол Александрович маннап келди. Оон эгелээн. Уттурганыш, ундаравас: «Алыр, чаңгыс борбак кош частым» азы «Ах, кончуг эки кошту эрттирипттим, мээң удуум турган чүве...» дээш, шыдыраазын өглей-ле бээр, удуп апкан болза: «Ол-дур көр, оюнум чаа кирип ор, ам эгелээни ол», азы «Чараш-ла болду аа, ам хөй сен, чээргеннелдир берип эгелээним ол»... дээш, хөй-аът кирип-ле эгелээр. Оон кадында «Хендерге суун көрбейн чыткаш, адниң ужулба, бо чедиишкиннерин аалчы кижиге сеңээ белектер-дир, хамык чүвен ам эгелээр», азы «Хендерге аъттары узак маңныг, узун орукка өөренген малдар болгай. Хендергениң оглу база ындыг деп бил, хамык-калгаам чаа кирип ор»... дээш ышкаш, кезип кезел, одун чушкуруп ора хонду. Та чеже салыг болган чүве, эртен сес шакка он беш минута четпейн чорда, Уйнук утбазының хайындырган бир аяк мунун чаңгыс тыныш-биле аартапкаш: «Чаа, акым, аалдап келген кижи дээш дыка сени силгиведим. Кежээ Марианнаның кинозунуң соонда маннап кээйн. Хендергениң кайы чартыындан чаъс-чайык келирин ынчан көрүп алыр сен. Ат болду, ажылче халыыйн — дээш, үне халыды.

Бээрык-ла карыштыр Мерген-оолдуң өөнүң иштин, Чаатыга хамаанчок, тыва черге, аттыг-чарлыг садыгжы Севилбаа утбайның уруу авазының оруу-биле Хендергеде хөй чыл садыгжылап чоруур Рая бо кире халып келди:

— Ажылдап чорупкан болза экизи ол-дур. Оон башка шыдыраа көрүп каанда, чүнү-даа уттуп аар-дыр ийин ол. Ам силерге уйгу-даа бербес, акый, шыдыраа көрүп каанда, уйгузун уттуп аар кижи болбазыкпа деп, Раиса Донгаковна ашаан мактаан-даа ышкаш, чоргаарланган-даа ышкаш хөөреп ор.

Хендергеде Мерген-оол ышкаш «уйгу чоктар» эмнежок. Даңдар-оол Маадыр, Доо Маскиров, Михаил Хуурак, Сотпа Сүге-Маадыр дээш-ле баар. Мен Хендергеге чоруп турумда Хендерге «аъттары» арай-ла узак эвес көзүлген ышкаш болду ийин...

Кара-оол НАТПИЙ-ООЛ.
(Уланчылыг).

СПОРТ · СПОРТ · СПОРТ · СПОРТ ·

ХООЧУННАР АМ-ДАА КҮШТҮГ

Бо чылдың октябрь 2-те Чөөн-Хемчик районнуң Чадаана хоорайга хоочуннар аразынга бир-ле дугаар республика чергелиг маргылдаа болуп эрткен. 40 хардан өрү назылыгларның хей-аъды ам-даа бедик деңнелде болурунуң аңгыда, оларның сагыш-сеткили, уян-чымчак хөөнү, ээлдек-ээлгир чаңы, кижизиг мөзү-шынары кымдан-даа ылгалырын эскердим.

1950-1970 чылдарның аныяктарының топтуг-томаанныг ажы-чаңы, оларның сагыш-сеткилинде ам-даа кадагалаттынып арткан-калганының ажык өөрүнчүг боорун бодум хуумда эскердим. Оон бир херечизи чылдыр дараазында чүүлдү көрзээ. Чүл дизе микрофон туткан чарлакчы: «Адын бижиткен мөгелер доп-дораан олудун ээлээш, содак шудаан кедериннерин диле тур бис, хүндүлүг мөгелер!» дээн соонда шуптузу бөлүү-биле чорукташ, беш минута иштинде белен турдулар. Ол чүнү херечилеп туарыл дээрге, бирээде, хүреш эрттирип турар органиизакчыларны хүндүлээри, ийиде, чыылган чонну шылатпазы. Амгы үениң аныяктарынга, ылаңгыя хүрежип чоруур оолдарга, бо бүдүү шиңгээдип алыры артык эвес. Ниитизи-биле 47 мөге хүрешкен, кымны-даа хомудатпазы-биле шуптузун хүрештирген.

Хүреш эгелээр бүдүүзүнде Улуг-Хемниң Хайыраканда чурттап чоруур ТАР-ның мөгези 76 харлыг Дамбаа оглу Аркадий Базыр-Тараага дараазында айтырыгларны салдым.

— Аркадий Дамбаевич, хоочуннарның бо хүнүн эрттирип турары чүүлдүг бе азы кандыгыл?

— Бөгүн бо Чадаана хоорайга хоочуннар хүрежи болур дээрге албан-биле кызыл чорааш чедип келдим. ТАР үезинде база ындыг турган мен, хүрештен черле чыда калбас. Ол үеде мээң кады хүрежип чораан өөрлерим Шеминниң Арзылаан Чамыян, Хендергениң мөге Балчый, Аскиров Макар бар-даа болза, кырaан мөгелер бис. Ындыг маргылдааны эрттиргенинге канчаар-даа ажык өөрүп турар кижи-дир мен. Ынчангаш мындыг маргылдааны чаңчылчыдып алыр болза эки деп сүмелээр-дир мен.

— Ынчаарга кырган-ачай, бо хүрешке кым шүглүг бээр ирги? Ол талазы-биле силерниң бодалыңар чүл? Ынчаарга ам 60 хар биле 40 хар аразында улуг ылгал бар. Ынчангаш аныяк назын шүглүр боор деп бодаар мен.

Улуг назылыг мөгелерден 73 харлыг Макар Аскиров — ТАР мөгези, 60 ажыг харлыг Сүүр-оол Ондар, Өлзей-оол Моңгуш 57 харлыг дээш, оон-даа хөйнү адап болур. Баштайгы салгының сөөлгү 4 мөгелери көрүкчүлерниң кичээнгейин хаара туда берген, кымнарыл ол?

73 харлыг Макар Аскиров биле 57 харлыг Холаада Моңгуш ийи таваржы берген. Аарыкчылар Макар Аскиров дээш сагыш човаан. Ынчалза-даа аазээ аныяк мөге Холаада Моңгуш солагай буттан илбектээш, ойтур идипкен.

57 харлыг Өлзей-оол Моңгуш биле 50 харлыг Сат Борбак-Сат хүрешкен. Түңнелинде Сат тыва хүрештиң эң чараш аргазы — он бут-биле иштинден сукпаш, оораай кагып алгаш, мурнунче чая долгапкан.

60 ажыг харлыг Сүүр-оол Ондар 40 харлыг Николай Ондарга бодунуң ынак аргазы — эгин бажынга деггеш, он талакы балдырдан илбектепкеш, ойтур иттирип алган. Моңгул-оол Биче-оол база-ла 40 ажыг харлыг мөгеге кагдырган. Ынчангаш Аркадий Базыр-Тарааның угаадыы чазыг болбаан. Таварышкан-на мөгелерниң аныяа-ла тииледгени чедип ап турган. Мөгелер хүрежип турар аразында культураның хоочуннары, боттывынгыр хөгжүмчүлер Мерген-Херел Моңгуш, Борис Саин чараш ырлап, мөгелерниң хей-аъдын көдүрүп, бараан болуп турдулар. М. Моңгуштуң «Чадаана», Сайынның Моңгул-оол Биче-оолдуң сөзүнге бижээни «Кадайлар бис», бо чүүлдүң авторунуң сөзүнге Дамбаштай Моңгуш-оолдуң «Хорум-Даамны» деп ырызын бедик деңнелге күүседиргенин чон чылыы-биле адыш часкап хүлээп алыр болду.

Сес мөге артканда республиканың шыырак мөгези РСФСР-ниң национал хевиринге спорт мастери Өвүр чурттуг Кара-оол Шагдырга айтырыгны салдым.

— Бо маргылдаа дугайында чүнү бодап тур силер, хоочуннар аразынга бо маргылдааны эрттиргени силерге өөрүнчүг бе?

— Ийе. Канчаар-даа ажык өөрүп тур мен. Мээң кады келген өөрүм база өөрүп турлар. Шыны-биле чугаалаар болза, хоочун мөгелер сөөлгү үеде уттундуруп бар чыдар. А чадаанажыларның бо эгелээшкини эки-дир. Оларның эгелээшкинин өске районнар уламчылаар болза эки. Улуг-Хем, Өвүр, Эрзин, Барыын-Хемчик-даа болгай-ла. Ылангыя Маадыр Моңгушка хоочун мөгелерниң өмүнээзинден өөрүп четтиргенимни илередип тур мен. Эр-хей, Маадыр. Езулуг мөгениң ындыг болуру чугула. Оон ынай Сүүр-оол башкының бижээн чүүлүнге катчыр-дыр мен. Мөгелерниң хар-назынын ылгаар болза эки боор.

Моңгуш Маадыр кол шаңналдың — аъттың ээзи.

— Маадыр, силер ам Тываның база бир сураглыг мөгези болгай силер, хоочуннар хүрежинге шүүлген мөгеге аътты салып турар-дыр силер. Бо маргылдаа адакталып бар чыдыр. Силерниң сеткилиңерге таарышты бе база маргылдаа дугайында чүнү бодап тур силер?

— Хоочун мөгелер аразынга мындыг маргылдаа эрттирери дээрге канчаар-даа ажык аас-кежик-тир. Меңээ ол өөрүнчүг.

— Бо маргылдаадан хөй чүүлдерни көрүп, сонуургап олур мен. Хүрежип көрбээн мөгелерим кайы көвей-дир. Өзүп орар кижиге оларның чажыт, чараш арга-хоргаларын көрүп аары безин өөредиг-дир. Ылангыя хоочун мөгеге шаңнал тыпсыры безин меңээ аас-кежик деп санаар-дыр мен.

— Хоочун мөгелерге чүнү күзээр силер, Маадыр?

— Бир-ле дугаарында күзээр чүвем — оларга быжыг кадыкшылды. Мөге кижиге бир кол чүүл ол. Ийиде, аныяк өскенге арга-дуржулгазын харам чокка дамчыдып бээрин күзээр кижи-дир мен. Улуу-биле четтирдим.

Дараазында Чөөн-Хемчик районнуң күш-культура даргазы, хоочун спортчу Суңдуй Алдын-оол-биле база чугаа кылдым. Кол шаңналдар аңгыда 2-4-ке чедир шаңналдарны бо дарга тывсыр. Ынчангаш оон делгеренгейин биле чугаалап бээрин дилээн кижи мен.

— Бо маргылдааны бистиң кожуунга бир дугаар эрттирер деп планнаан улус бис. Чүл дизе бо хоочун мөгелер аныяк чылдарында хүрежип чораан 20-50 акша биле шаңнадып чорааның шупту билир бис. Оларның хей-аъдын бедидер сорулга биле мону эрттирип турарывыс бо. Аныяк-өскенге үлегер-чижек база болур. Тыва хүрештиң чон аразынга эки суртаалдаар сорулга база бар. «Хоочун—коктуг, хола—кактыг» деп үлегер домактың долу херечизи бо-дур дээрзин бадыткаарывыс ол. Ынчангаш бирги шаңнал — эмдик кара аъттың «ЗиЛ» машина кырында турары ол. II-IV черлер дээш — хойлар, бирээзи-ле 1500 акша өртектиг. V-VIII чедир эштежилге садыының директору Валерий Кара-Сал дагдыкын алган кижи бүрүзүнге — 1000-1000 акшалар.

Хоочун мөге Ондар Хүрүглек оглу Сүүр-оол Улуг-Хем районнуң өмүнээзинден улуг назылыг мөгелерге акша шаңналдарын тывыскан. Кымнарыл ол?

Доруг-оол Моңгуш — 64 харлыг, Бүрбү Дадар-оол — 56 харлыг, Моңгул-оол Биче-оол — 52 харлыг. Бо мөгелер боттарының үелеринде хамыкты кайгадыр сураглыг чораан мөгелер дээрзин республиканың 9 дакпыр чемпиону Сүүр-оол Ондар баштыы чугаалап турду.

Чидиг демисел ынап-ла бир түңнелге келир болгай. 48 мөгениң эң күштүглери бо-дур. Кара-Сал Кан-оол, (Сүт-Хөл), Николай Ондар (Чадаана), Допуй-оол Матвей (Улуг-Хем, Хайыракан), Макар Куулар (Чадаана), Доваан Доржукай (Чөөн-Хемчик), Кара-оол Шагдыр (Өвүр), Доңгак Пинде (Чөөн-Хемчик), Виктор Сарыглар (Өвүр). Бо сес мөге аразынга хүреш сагыш аарыштыг болган. Кижи бүрүзү бодунуң мөгези дээш аарыыр.

4 мөге артканда чарышка эрткен аъттарны стадионга киирип эккелди. 5-6-даа доңгаңдырып, челзип маңнаттылар. Кончуг-ла чараш чорду. Оон-биле чергелештир Борис Саин, Мерген-Херел Моңгуш «Чүглүг салгын» деп аъттар дугайында чараш ырны салыптарга, стадион дыңмирей, чонуң хей-аъды көдүрлүп, аялга аайы-биле чайгаар-ла самнай бээр болчук. Езулуг тыва найыр аът чарыжы, мөге хүрежи чокка черле эртер эвес дижип турдувус. Дараазында эштерниң аъттары шаңналдарга төлептиг болган.

Челер аъттардан бирги черде — Хендергейде Алексей Кууларның кара-ой аъды. Ийиги черде — Чадаанада Моңгуш Хамаан-оолдуң доруг аъды. Үшкүзүнде — Теве-Хаядан Шолбан Доңгактың бора аъды.

Чарышка эрткен аныяк болгаш улуг аъттарның ээлериниң тус-тузунда шаңнаан.

Сөөлгү дөрт мөге арткан. Оларның сегиржип алышкынының түңнелинде Макар Куулар Николай Ондарга, Виктор Сарыглар Кан-оол Кара-Салга октатканнар. Н. Ондар биле К. Кара-Салдың аразынга хүреш мөгелерни дөрт хончулаштырарынга чедир болган. Оларны хончулаштырыптарга, Кан-оол Николайның бөөлден-бөөлдеп, чая долгапты.

Шүүлген мөге Кан-оол Кара-Салга бодунуң аъдын аныяк мөге Маадыр Моңгуш тывсып берди.

Келир чылын хоочуннар хүрежин Улуг-Хемге эрттирер деп шиитпирлээн. Республика Наадымынга 32-даа бол хоочун мөгени чүге хүрештирип болбас деп?

Лазо МОНГУШ,
Спорттуң хоочуну.

ТЫВА-АНГЛИ СЛОВАРЬ

Бистиң Тываывыста сөөлгү үеде чаа эвилелдер, каттышкан ажылчыннар немежип, боттарынга дузалажып турарының ачызында чаа салымчаннарның, мергежилинге бердинген кижилер илереттинип турар. Бо дээрге ажыктыг чорукчуң ачы-хавыязы-дыр дээрин билдингир.

Мурнунда даштыкы дылдар билирлер хоңар турганы билдингир, моол, төвүт дылдарны даштыкыга өөрения чораан лама-хуурак кижилер билир турган, а ылангыя Европа дылдарынга эң чөгей турдувус. «Чеже дыл билир сен, ынча катап кижи болур сен» дээни чогуг.

Амгы үеде даштыкы дылдарны бистиң дээди, ортумак өөредиглиг черлеринде өөредип турарынга байыр чедирбишаан, оон ассоциациязын тургузар деп турары өөрүнчүг. Амгы садыг-саарылгага (бизнестиг) үеде даштыкы дылдар билир специалистер кончуг ажыктыг. Оон чижээн делегей чергелиг хөгжүм-сыгыт фестивалының үезинде көрдүвүс, бүзүредивис. Ам моон соңгаар биске даштыкы аалчылар доктаамал кээп эгелээр дээрзин бо чугула ажыл чылазы-биле күрүне комитединиң даргазы Игорь Иргитович Бадырaa чугаалаар.

Чаа ассоциацияны тургузарынга чугула белеткел ажылдарынга идепкейлиг киришпишаан, Кызылдың педагогика институдунуң даштыкы дылдар башкылары Роланда Коңгар биле Алдынай Седен-Хуурак олар эң-не баштайгы тыва-англи чугаа словарын белеткээрин доосканнар. Оон чырыкче үнер тиражы 5000 хевек болур.

Бо баштайгы чугаалажылга словары бодуун чугаа состериинден тургустунган-даа болза, англи дыл өөренир студентилерге, суртуулдарга, өөреникчилерге, бизнесменнерге, башкыларга улуг дуза болур.

Ынчангаш даштыкы дыл билири, ону шиңгээдип алыры дээрге-ле, кижилерниң культура сайзыралының өзүлдезиниң база бир маргыш чок херири-дир.

Сандан САНДЮ.

КҮШ ЧОК ДЕП САНААР

Шынчыы отчёт бүрүткелинге хамаарыжыр, үндүрүг төлелгелерин хүлээп алганының Ф-10 форманың № 756301-ден 356325 чедир 25 экземпляр квитанция бланкаларын, Ф-25 форманың № 448976-дан 449000 чедир 25 экземпляр квитанция бланкаларының читкени-биле холбаштыр күш чок деп санаар.

Кунгуртуг суурнуң чагыргазы.

Чарлалдар бюрозу

СЦЕНАДА — «СЫЛДЫСТАР»

Тываның хөгжүм-шии театрынга ноябрь 7-де 16.00, 18.00 шактарда

КОНЦЕРТТЕР БОЛУР.

Бистиң аалчыларывыс: «СЫЛДЫСТАР» студияның солистери,

«РЕЦЕПТ» деп поп-шоу бөлүк уран чүүлү-биле бараалгаар.

Солистери Володя Денисенко, Лена Волкова Нептерээн «Хулиган», «Зиночка», «Бир-ле катап кежээ», «Вокзал», «Мальвина», «Кис-кис», «Долга», «Байырлыг, мээң эргиммим» деп ырларны күүседир. «Инжерам» деп реп-данс бөлүк «Джапаны» программазы-биле бараалгаар.

Уран чүүл удуртукчузу Александр Штрауб. Концерттериниң эгелээр шактары: 16.00 болгаш 18.00.

3-68-64 телефон дамчыштыр тайылбыр ап болур.

ЭМНЕНИҢЕР

«Моңгулек» аалчылар бажыңында тибет медициназының эмчилери болгаш моол лама хүлээп алышкынны эрттирип турар. Среда биле четверг хүннеринден аңгыда бүгү хүннерде 9.00 шактан 17.00 шакка чедир хүлээп алыр, дүъштеки чем шагы 13.00-дан 14.00 шакка чедир.

Кызылда чурттавайн турарларны ол-ла аалчылар бажыңынга чурттаар чер-биле хандырар. 3-23-50, 3-23-59 телефоннар дамчыштыр айтырып, билип ап болур.

БИСКЕ АЖЫЛДАҢАР

Республиканың инвалидтер ниитилелиниң чанында тургустунган «Искатель» кооперативе (даргазы А. М. Суңдуй) бүдүн чартык чыл дургузунда Кызыл хоорайның социал талазы-биле камгалалы барык чок хамаатылары ажылдап турар.

Бо үеде кооперативе күрүнеден улуг чагыг хүлээп алган. Ол дээрге Соңгу Доштуг океанда, оон эриктеринде ажылдап чоруурларга эргежок чугула херек хончулуг уктар-дыр. Оларны муң-муң аът челиинден, сарлык дүгүнден кылыр.

Аът челин, сарлык дүгүн ээрип, оон уң аргыыр күзелдиг кижилерниң саны бир районда 20-30 чедип, олардан билдириишкин кээр болза, бистиң ажылдакчывыс аңаа чедип, ажылга ажыглаар дүктү чедирип бээр.

Чүгле инвалидтер, пенсионерлер, урут азыраарының декреттиг шөлээзинде олурар херээженнер ажылдап болур. Ажылдың төлевири дугуржулга ёзугаар.

Бистиң адресивис: 667003. Кызыл хоорай, Лопсанчап кудумчузу, 9. Кооператив «Искатель».

КИНО

ОКТЯБРЬ 8-ТЕ

«НАЯРАЛ»: «Не отстрелянная музыка» 9.30, «Обида» (2 сериялыг) 11.10, 14.20, 17.30. «ВИДЕОЗАЛ»: «Опасная зона» 10.00, 12.00, 14.00, 16.00, 18.00 шактарда. «ВОСТОК»: «Рам и Лакхан» (2 сериялыг) 15.20, 18.20 шактарда.

ДЕМНИГ АЖЫЛДААЛЫ

Республиканың Улусчу чогаадылгазының культура төвүнүң мурнундагы партия обкомунуң Политиктиг чырыдышкын бажыңынче көжүпкенден бээр элээн үе эрткен. Ам ол чер, шынап-ла, культураның болгаш уран чүүлдүң ёзулуг төвү апар чыдар. Ол улуг ордуда чогаадыкчы ёзу-биле ажылдаарынга бүгү-ле таарымчалыг байдалдар бар.

Улусчу чогаадылга килдизи чогаадыкчы план ёзугаар ажылдап, чорудар ажылдарывыска идепкейлиг киржирин кандыг-ла-бир чаа чүүлдү саналдап келирин культура ажылдакчыларындан манап турар бис. Ындыгларның амдыгаштан эгелеп белеткенип алыры-биле планывыстың чамдыктары-биле силерни таныштырып көрейн. Тыва танцылар талазы-биле чогаадыкчы лаборатория ажыттынар. Аңаа боттарының тургускан янзы-бүрү хевирниң классиктиг, улустуң, эстраданың бар болгаш фольклор танцыларының дээш, өске-даа хевирлерге танцы-ссаамнары-биле оюннары киржип болур. Ынчангаш тыва танцыларның чогаадыкчы лабораториязы ноябрь 9-тан эгелеп бодунуң ажылын эгелээрин танцы уран чүүлүнге ынакчыларга дыңнадып каайн. Оон ажылынга район бүрүзү киржип ужурлуг. Ол ышкаш театр талазы-биле тыва дылга бижиттинген чаа шиилерни база хүлээп ап турар бис. Эки дээн шиилерни районнарда улусчу театрларга саналдап, оюннары-биле чорудар апаар.

Оон аңгыда улустуң аас чогаалының (фольклорнуң) талазы-биле тыва национал хөгжүм херекселдеринге, тоолдар, тоолчургу чугаалар, кожамыктар болгаш өске-даа улустуң аас чогаалынга, оон хевирлеринге, тыва национал идик-хеп талазы-биле көрүлделерни организастап эрттирери көрдүнген.

Бо бүгү уран чүүлдүң жанрларынга чогаадыкчы лабораторийлар боттарының ажылдарын эгелээр.

Бистиң килдистиң болгаш Улусчу чогаадылганың культура төвүнүң ажылынга хамаарыштыр билдиилмес чүүлдер тургустуунуп келзе, Кызыл хоорайда, Щетинкин кудумчузунда, 46 дугаарлыг бажыңче чагааларны, сүмелерин чорудуп болур.

Джульетта СУНДУЙ.

Улусчу чогаадылга килдизиниң эргелекчизи.

СУБИДАЙ

(Уланчызы. Эгези №№ 185, 186, 187, 188, 189, 190, 191, 193, 194 «Шында»).

Сүме ол оранга он шаала хонган. Ол аразында аалдар ийнлеп-чаңгыстап көшкүлей берген. Ынчалза-даа шагаа ашкаш, хонаштарынга катап чыглып кээрге, элээди уруглары азы дуңмалары божувайн барган өглер ээлери ховар болган.

Деңгис-Хөлдүң эриинге он шаа хонгаш, аалдар ээзежеп, кара-хоодан дүжүп кел чыдар боорга, Сүме Чаа-Хөлдүң уннуга база катап ээп келген. Чер-чуртунга келгеш, акы-дуңма, төрелин тып, Бурган турлаанга сааныг хонуктарда барып, баш муңгаш чурттап алгазын эгелей берген. Ол аразында хоорайже каш-даа удаа чалатан. Сүме хаая эвес чалгаарап, ырак-узак оруктар чоруксап, айыыл-ондактыг чоруктар кылыксап, мөчү-сөөгү ыстап турган. Ынчаар узун кыш эрткен. Часкаар Сүме шапкан аът кырынга кадай алыр чаңчылды бодарадыр бодай берген. Аңаа белеткенип чоруп турган, оон-биле чижир хире бир кижи барын дыңнап кааш, аңаа күш дөгээри-биле чеде берген.

— Па, сен сен бе, Тевечи?— деп, Сүме баштай таныш кааш, алгырыпкан. — Бис ийиниң кажан-даа ужурашпас бис деп турганыңны утпадың бе? Чок, бистиң Чаа-Хөлүвүс соруңзалыг, бистиң кыстарывыс соруңдаалыг, салымынны өскээр шыйып шыдавас сен!

— Ат болган! Ат болган!— деп, ол аразында улус алгыржып, аай-дедир чон дүймеп турар болган. — Куда аъдын бөрү чип каан! Өжээн алыр күчүтен херек!

Ийи таныш удур-дедир көрүшкеш, чугаазын-даа уламчылавайн кокаракты аалдаар дээш чорупкан.

Кудайның шаар бедик дүндүүнде бурганнар хөлзеп турган. Шүглүрчап бурган кайызындан-даа хөлзеп. Сүме дээр болуушкунунун адакты хемчээлин кызыгаарлаза деп, а Ачы-Сүрүн бурган Намдак бурганны деткип турар болган. Хорбаанчык бурган ол ийи бурганны кончуг чараш холбаарын оралдажып шаг болган. Дээди Бурган кымның-даа талазынче чайгылбайн, баштайгы шиитпирин өскертириниң хензиг-даа барымдаазын көрбейн, чүнү-даа дыңнаваан, билбээн кижи болуп, Алдын Өрген сылдысче караан чылчырыкталдыр көрүп алгаш, иштинде хүлүмзүрүп турган. Алдын Өрген дээрге, сылдыстыг оранның ээзи, кинискири. Өске сылдыстар ону десмиидир шимчээр, чүгле хүлгаазын сылдыстар боттарының тускай оруу-биле чоруур турган. Бурганнарның оруун ынчаар кызыгаарлап кааны чалан болган, оон башка олар база-ла сагынганын чаңнап, чер кырында бүдүүлүк кижилерден ылгашпайн барып болгу дег турган. Чүге дизе угаанныг, бодалдыг амытанга чүрек деп чүве турар. Өкпе деп чүве турар, сарыыга болгаш чазылга чагыртпайн баар ужур база-ла бар...

Сүме биле Тевечи кокааракты ийи таладан аглап чоруп олурар болган.

Бөрү бачыттыг херек үүлгедип кааның билип кааш, хөй даш чүдүрүп каан ол семис аътты тудуп чипкенинге хомудап, ийи талакы кырызының эъдин хоора ызырып октап, ийи караанның чажы аттыгып чораан. Ону Куда аъды деп бөрү дылынга бижип каан эвес, орук аксынче белеткеп каан халас кежик кылдыр сагындырган, амыраааш, кудайже өрү тейлээш, амырап четтирип алган чүве болгай. А кижилер ону Куда аъды боллурар дээш, ооргазы хертеш, чору чымчак, саяктаар болуру-биле аар даштар коштап каар турган чүве ышкажыл. «Түк, Түк!» деп дүкпүртүнмүшаан, бөрү аныяк назының хараадап, хая көрнүп чораан. Хенертен ол бодунуң тын-мезди үнүп болурунуң аянын эскере тыртып каан; оң таладында чораан кижи арай асканайнып, бир будун сөөртү аарак, шала шагзыргайы кончуг халып олурар болган. Оо, бурган! Оо, өршээ! Бир эвес ол кижини хеме таварааш, Аът-Баштыг кожагарыче үне бээр болза, аңаа дүюглуг амытан четпейн барып болур, чүгле ужугун келир демир моддуруктуг ок-чылаңдан кичээнири артар. Бөрү ол планын ажыглаан, Сүмениң талазынче эргеш, мегелеп бүдүрээш, Сүмениң ийи будунун аразы-биле бурт дээп бодаан.

Каткан-хуврааның, ындыг чүве кайда боор! Сүме ону читкезинден алгаш, херлип-херлип өрү көдүргеш, черге пет кылдыр согарга, кокааракттың мээ үстүп калыр часкан. Оон база катап сегирип алгаш, «Чеcкинчээн чер ыды боор бо!» дээш, хаяга херилдир дүжүрерге, караа турлуп хаар часкан. Бөрү ам шимчеш дивээн. Сүме бөрүнүң ийи калбак чарнының аразынга будун салгаш, мурнуку ийи даваның атьаар тыртыптар, «чер ыдының» өзү үзүлгеш, иштинге ийиг ханы төктүп, бүгү мага-боду эзирээн чүве дег тээлавышаан өлүп калган.

— Кажан-бир шагда хаан кижинниң өскерилген ноок ийжениң шаажылгар ындыгтыг шаажызы ындыг болзун! — деп, Сүме ол-ла дораан пөрээй тыртып каан.

— Ындыг-ла болзун! —деп, Тевечи каттышкан.

Оон соонда Тевечи бөрүнүң үстүкү, алдыкы ийи чаагын адыра тырткаш, бүгү мага-бодун ийи чара соккаш, кадар демдек хевирлиг кылдыр карыштыр-солуштур салып каан.

Күчүтен биле кайгал элээн үр ыыт чок олурган.

— Бир эвес эң чараш чечекти чулуп октаптар болза, чечектер аразынга өске чечектерден артык эң чараш чечек база көстүп келир — деп, Тевечи чугаалангаш, «Чүү адам коргунчуг амытан боор бо! Моон-биле кижи эдержип алыр-даа чүве бе, оода одап алыр-дыр» кылдыр бодаан.

— Эң чараш, чаа чечек өскерликчи хаазындан адырлып алган хаан кижи ол болур—деп, Сүме харыылаан.

— Бир эвес даштар аразында эң чараш дашты алгаш, октаптар болза, ол-ла чыткан даштар аразынга эң чараш чаа даш база тыптып келир — деп, Тевечи, «Угааны база угаан эвес кулугур-дур, мынчаар сөглезимзе чүү дээр ирги» кылдыр бодааш, база катап шенээн.

— Эң чараш чаа даш өскерликчи хаазын шаажылап каан хаан кижи ол болур.

—Бир эвес эң чырык сылдысты өжүрүп каар болза, ол-ла чыраан сылдыстар аразында эң чырык чаа сылдыс база катап тыптып келир—деп, Тевечи «Мынча дизимзе, чүү дээр ирги?» деп шенеп айтырган.

— Бир эвес ындыг сылдыс тыптып кээр болза, ол сылдыс хаан кижи болур, мээң бараан болур хааным ол болур чүве ийин, тала — деп, Сүме харыылаан.

Ол аразында ары-түме чон диргелип келген. Кокааракты даялааш, хөйнү өжээнин негеп, кижи бүрүзүнге таалаңчыг буян бүдүргенинге амыраан чон ол сектиң десиндир маңнажып, хүн шимчээшкининге удур дескиниң, хеглеп, самнап шаг болган. Сүме биле Тевечи аткаарлай бергеш, бедик хая кырындан көрүп турарга, кижилерниң буттарының тепкен аайы-биле бөрүнүң мөгү-сөөгүнүң дөрт ужуру эгденип, соңгузунда Тывага, Моолга, Инияга нептерээр кос демдек хевирлиг болу берген. Сүме биле Тевечи ол демдектиң ынчаар бодараанын элдепсинип, бот-бодунче удур-дедир көрүшсе-даа, сагыжының хажызында эң эки чүвени болган-болбаан черге чугаалашпазы дег, аразында сөс солушпайн, тус-тузунда хөлзеп эрттирген.

Ол душта Чода ноян чаа кижи чегзилеп эккел чыткан. Чырык оранда шериг мергежилдиг кижилер көвүдээн, оларның саны хүн бүрүде өзүп-ле орар, моон соңгаар аразында харылзаазы кандыг болур дугайын Чода ноян догааштырып бодап чораан. Ынакшыл бе? Найырал бе? Акы-дуңмалышкы бе? Чок, ол хоовун билиглерниң кайызы-даа бүгү кижилерни каттыштырып шыдавас, чүге дизе кижилерни аал-оран, хан-төрел, чер-чурт, дыл-домак, аймак-сөөк кажан-кезээде ылгаштырып турар. «Сүлчээ!» деп, Чода ноян адак сөглүүнде шиитпирлээн. —Ийе, сүлчээ! Кижилерни сүлчээ бөлүглештирер, олча-тывыш, аалдар-дүндү дээш демисел өөрүнүң өжээнинден озы корууундан корғар байдал тудуштурар. Сүлчээлиг кижилер демниг болур. Бөрүлер сүлчээлиг, Кымыскаактар сүлчээлиг, Арылар сүлчээлиг. Ынчаарга сүлчээни чүү чүве быжыг тудуп болуруул? Өскерликчи чоруктарга удур өжээн негээшкини! Шаажы! Чыза! Ийе, ийе, улуг сүлчээлиг кижилерге чызааның каржы дүрүмнери ада-чайгаар тургустунуп келир». (Ол билиишкин делегейге «Яса» деп ат-биле сураглыг тараар — авторнуң тайылбыры).

Чода ноянның сүнезини кудайга хостуг ужугуп чораан. Ол-ла ужугуп торууурга, Сүме биле Тевечиниң сүнезиннери таваржыы келген. Чоданың сүнезини: «Кайнаар бар чыдыр силер, кыштар? Чүнү сүлчээлежип алдынар чүүл үүлгедир деп бар чор силер?» деп айтырган. «Чок, чок, сагыш човава!» деп, олар харыылаан. — Ак оруун оруктап эрте берип көр. Күзээниң бүтсүн, соругдааның боттанзын! Биске оораашпа, бистиң эдербейн көр». Чоданың сүнезини хорадааш: «Орта аксынар чок, бо кандаай ызылар силер? Мени эдертип ап көрүңер, дуңмаларым! Силерден черле чыдып калбас кижи мен, сагындырып кагбайн, кижини багай чүвеге онаштырдынар силер!» дээн. Хенертен ийи эрниң сүнезиннери черде чыткан калбак даштарны алгаш, борбактай туткулап, бөмбүктеп ойнап, өрү октап турар болган. Чоданың сүнезини: «Мени чоонган мен?» дээш, даштар-биле ойнаарга, холчок солун чүве болган. Ийи сүнезини ол даштарны резина дег шөйбеннедип, чудуруу-биле үттей иткилеп, билзээнге, мөйнунга суп ойнап эгелээн. Чоданың сүнезини оларны өттүнгеш, элээн улуг дашты мойнунче суп алырга, ол даш ол хевээр кадыг даш болу берген. Ийи сүнезин сүлчээзиниче бурт-ла дээн...

Чода ноян тыныжының бергедеп келгениниң элдепсинип, тонунуң моюндуруун хозадыр тырткаш, өөгүн чежип алган. Ынчалза-даа тыныш оожургаваан. Четки иштинде дырбаңнаан кижиже көргеш, «Хы! Маңаа оон-даа берге болдур ийин» дээш оожурган, өске кижиниң хилинчээ канчап сеткил оожургадырының аргазы апаар чоор дээрзин бодавайн-даа, хадып олурган.

Оон шоолуг ырак эвесте ужуткан улуг оттуң кыдыында Тевечи Саян, Алтай, Памирниң дагларын, Кудай-Ээрилгениң дывааажан кашпалдарын, Төвүттүң болгаш Моолдуң карак четпес ховуларын, саргыяк дег каътташтаг чоога ажарга-ла чаттылып чоруур мал-сүрүглерин хээреп олурган. Күчүтен биле кайгал олар ийиниң салым-чолунга шиитпирлиг кас демдекти көргениниң соонда Аът-Баштыгның кажпак хаязының бааарынга улуг отту ужуткаш, ийи талазынга ооргалап чыдып алгаш, шиштээн чүмма эъдин дайнап, дыштанып, хөөрежип чытканнары ол болган.

— Бурганнардан хайырлаан демдекти көрдүвүс-ле харын, Тевечи-тала — деп, Сүме чугаалаан. — Ону кажан-даа утпас мен. Ол туржук шапкан аъттың дүюглары база ол демдекти тыныш санында чуруп чоруур деп бодаар мен. Ынчалза-даа Чаа-Хөлге төрүттүнген өскүс-чаңгыс уруунуң дуң оглу кижи мен. Нем ам чок, адам Чаа-Хөл боду, ырак-чоок-даа болза төрелдерим бар, оларның аразынга чурттап көрейн. Ам база бир Куда аъдын дерииптерге, шапкан аъттың ээриниң кырынга кадай алыр чаңчылды бодарадыр бодап олур мен, чүү деп бодаар сен, Тевечи-тала?

Тевечи иштинде: «Төрүттүм Таңды-Ураангай чедир кайгалдар бөлүглежип эгелээн, сеңдаа каза олуртунар деп сен, тала» кылдыр бодаза-даа, «Моон-биле маргышкаш чоор, амдыызында таалап, чүве көрүп алзын, кызыл тын дээш халбактаныр кужу өссүн» деп шиитпирлеп алган.

— Шапкан аъттың ээриниң кырынга чараш кадайдан алгаш, чалбак сүргүлүг, чаш-ол ажы-төлүн өстүрүп чурттап көр, Сүме-тала — деп, чугаалап олурган.

— Сен келген херээниң чогутпас бодай бердиң бе?

— Баштайында бурган демдээ чогумча чок болганда, хары күрүнүң албатызы кижи канчаар деп мен, чер-чурттуң кижизи, сен кежиктиг болуң кер.

Шынап-ла, Чаа-Хөлүвүстүң чери соруңзалыг, кыстары соруңдаалыг. Тевечи чеди чыл болганда келгеш, шапкан аъттың ээриниң кырынга Сүмениң Деңгис-Хөлге арттырып каан уруу Мартыйны хеймер кадай кылдыр шилип алыр. Адазы биле уруу хөй катап ужуражыр, ынчалза-даа оларны таныштырар кижи чок болур, олар аңаа-ла эгниң албатылар дег найыралдажыр болгаш бот-бодунга бүзүрелдиг болур дээрзин номчукчу мурнунда-ла номчаан болгай. Ол үеге чедир ам-даа хөй чылдар эртер.

Оон соонда Тевечи бодунуң Манчүрек бажында тайгага төрүттүнгенин, Төвүтте Саадактарга болгаш Урумнарга өскенин, баштайгы кадайы Мартыйны, хай-халапка таваржып чорааның, оон соонда алгылаан кадайларын чугаалап олурган. Кадай — байлак, чер оъттаар мал-маганны өстүрүп тудар баазалар кылырының көшкүн улустарга чайлаш чок аргазы деп чүве билдиинип турган. Ынчангаш Мартыйның өө Тевечиниң баштайгы коданы болган. (Төөгүде 60 ат Бортэ болуп арткан —авторнуң тайылбыры). Оон байлаа оон улашкан. Ам ол тос кадайлыг, тос улуг кодан мал-сүрүгнүң ээзи, ыштырак, бай кижи болган.

Алдын-оол ДАРЖАА.

(Уланчылыг).

Кызыл хоорай Красноармейская, 100. Индекс 667000

АГАР САНЫ: «Тыва соңга» № 363305.

ҮНДҮРҮКЧҮЛЕРИ: Тыва Республиканың Дээди Советинге болгаш Чазаа. «Шын» солуннуң редакция коллективи.

Кол редакторнуң оралакчызы К. К. САТ.

РЕДАКЦИЯ КОЛЛЕГИЯЗЫ: Н. С. Базыр (харыысалгалыг секретарь), А. С. Дембирель (кол редакторнуң оралакчызы), В. М. Сат, К. К. Сат (кол редакторнуң оралакчызы), Н. С. Эрген.

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ

Кол редактор — 3-43-34; келген чагааларны хүлээп алыр эвес — 3-34-26; кол редакторнуң оралакчылары — 3-33-91; — 3-34-17; харыысалгалыг секретарь — 3-34-92; оралакчызы — 3-45-93.

КИЛДИСТЕР

улус депутаттарының Советтери болгаш солун — ; «Айтырыглар — 3-34-19; — 3-34-98; ... — 3-34-49; 1-36-73; ... ажыл-агый — 3-41-16; культура болгаш улус өөредилгезин — 3-39-15; медээлер болгаш спорт — 3-36-82; — 3-34-67; ... — 3-34-39; — 3-34-93; чагаа — 3-39-03; корректорлар — 3-41-23; үндүрүкчүлер — 2-27-41; солун келбейн баргаңза — 2-32-75; бухгалтерия — 3-37-11.

Солунга парлаттынган материалдарның авторларының бодалдары редакцияның туружу-биле дүүшпейн барып болур. Айыттынган фактыларны, саннарны болгаш өске-даа дыңнадыгларны дээш авторлар боттары харыысалгалыг.

Тыва Республиканың Парлалга болгаш информация министерствозунуң типографиязы. Кызыл Щетинкин болгаш Кравченко кудумчузу бажың № 1.

Солун неделяда 5 катап үнер. Хемчээли 2 парлалга арназы. Тиражы 27020 экз. Чагыг № 195.

Тувинская республиканская БИБЛИОТЕКА им. А. С. Пушкина

Республиканың ниитилел-политиктиг солуну

ШЫН

Солун 1925 чылдың август 31-де үнүп эгелээн

№ 196 (14918) 1992 чылдың октябрь 9, пятница. Солунга ат салган шагы 23.30. Чагыдар өртээ 10 көп. Садар өртээ 1 рубль.

Медээлер

КЫШТАГЛААШКЫНГА БЕЛЕН

Бай-Тайга районнуң «Бай-Тал» совхозунда Тыва Республиканың алдарлыг малчыны Вера Иргитовна Даржаа кыштаглаашкынга үткуштур белеткелин дооскан. Ол Даштыг-Тей деп черде хой кажаазын болгаш чурттаар бажыңының септелгезин бүрүнү-биле доозуп алган.

Мурнакчы малчын өг-бүлезиниң кежигүннериниң күжү-биле бо чылын 40 тонна сигенни кескеш, кыштаанда чедирип алган. Төрээн хойларга болгаш хураганга чадар кургаг өдекти база белеткээн. Хойнуң суда эдержилгезин база чоруткан. Ынчангаш бо малчынга ам кыш коргунчуг эвес.

КЕРЭЭ ЧАРДЫНГАН

Тыва Республиканың Харылзаа болгаш информатиканың күрүне бүдүрүлгезиниң удуртулгазы талыгыр ыракта Италияның специалистери-биле ажыл-агыйжы харылзааларны тудуп эгелээн. Ол ырак аалдыг итали өнүктер каш хонук бурунгаар Кызылга келгеш, радио болгаш телефон шугумнары тударын дугурушкаш, керээге ат салганнар.

«Италтел» дээр фирманың специалистери баштангы удаазында Сарыг-Сеп — Тоора-Хем болгаш Кызыл-Мажалык — Мугур-Аксы база Кызыл-Мажалык — Тээли аразының радио шугумнарын кылырын хүлээнип алганнар.

Олар оон ангыда, хоорайлар аразының 1800 номерлиг автоматтыг телефон станциязын кылырлар. Ол ышкаш Кызыл хоорайга 6 муң номерлиг телефон станциязын эптеп тургузар.

Тыва Республиканың Чазаа телекоммуникацияны хөгжүдеринге улуг идиг боорурунга дузалап, 10 миллион доллар түңнүг акша-хөреңгини үндүрүп бээрин көрген.

Италияның «Италтел» фирмазының ажылдакчылары Тыва Республикага кылып бээр ужурлуг телекоммуникация ажылдарын кылырын 1993 чылдың бирги кварталындан эгелеп акшаландырып, ажылды шуудадыр сорулгалыг. Чаа чылдан эгелеп, бистиң харылзаа ажылдакчылары өөредилгени эртерлер. Оларның хөй кезии Италияга барып өөренгеш келир.

Ат салган ол керээде электроннуг телефон станцияларын Италиядан Кызылга чедирип келирин Италия таладан хүлээнип алган. Бистиң итали өнүктеривис октябрь 8-те чуртунче чорупкан. Олар чуртунга чоруун чогудуп алгаш, катап база Кызылга кээрлер.

Охемчик ОНДАР.

ДУГУРЖУЛГА ЁЗУГААР

«Тываххлебүлетнүр» каттыжышкынының чиндиние директору А. А. Рудольф ажылының аайы-биле Кыдатка чорааш, чоокта чаа чедип келген. Бистиң корреспондентивис оон-биле харылзашкаш, Кыдатка чорааның түңнели кандыг болганының кысказы-биле чугаалап бээрин дилээн.

— Пекинниң, Маньчжурияның ажыл-агыйжы кижилери-биле ужуражып, чугаалажылгаларны кылган, моон соңгаар ийи талаа түңнү кылып болурунун талазы-биле протоколдарга ат салган. Ноябрь-декабрь айларда кыдат коммерсантылар Кызылга чедип келгеш, керээге ат салыр — деп, ол демдеглээш, чүнү кылыр бодап турарын чугаалаан. Кызылга, Ак-Довуракка кады ажылдаар элээн каш магазин-пекарняны ажылдар. «Тываххлебүлетнүр» каттыжышкыны хлеб быжырар. Кыдаттар магазиннер чанынга кыдат аъш-чемин кылып садарын организастаар. Оон ангыда Кызылга кады ажылдаар пиво кылыр улуг эвес бүдүрүлгени тудар күзел база бар. Амгы тудуп турар макарон цегинге кыдат лапша (үскен далган) кылыры көрдүнүп турар.

(Бистиң корр.).

Тараа ажаалдазы; байдал кандыгыл?

НИИТИ КҮШ-БИЛЕ, БИР ДЕМ-БИЛЕ

Мечи чылдың эгезинден бээр бергелерни көрүп келдивис. Чылдың часкы айларында хөй мал хораан. А чайгы үеде кандаашкын болган. А оон сөөлгү айларында улаштыр чаъстааш туруп кан.

Ынчангаш республиканың тус-тус районнарынга, ангы-ангы ажыл-агыйларынга мал чеминиң белеткелин, күскү тараа ажаалдазын чорударынга улуг шаптараазыннарны болдурган. Агаар-бойдустуң чогумчалыг эвес чоруунуң түңнелинде, техника-даа, кижи-даа күжүн долузу-биле ажыглап шыдавайн барган бис. Ажыы-биле чугаалаарга, хөй хемчээлдиг, четчир сиген белеткеп шыдавайн барган бис. ам келгеш, база-ла мугаштаалгаш туруптувус: чамдык барыын районнарның тараалаң шөлдеринде хар чаапкан. А өске тайга тыртым черлерниң тараазы чаъс-чайык үргүлчү болуп келгениниң уржуундан бышпайн, чиглээн. Тараа аймааның дүжүдүн ажаап алырында тургустуна берген берге байдалдар бар-даа болза, районнарның ажыл-агыйларының механизаторлары ажаалданы соксатпаан. Дүжүт дээш демисел улам күштелген. Амгы хүннерде республикада байдал кандыгыл, девискээринде хар чаапкан районнарда кандыг хемчеглер алдынып турарыл дээрзин бистиң корреспондентивис республиканың Көдээ ажыл-агый министерствозунуң чер ажылы килдизиниң эргелекчизи Т. Т. Монгуштан сонуурган, аңаа айтырыглар салган.

— Девискээринде хар чаапкан районнарда байдал ам кандыг ирги? Барба хамаанчок, чаңгыс килограмм-даа тараа ажаап албайн баарга, бо берге үеде кымга-даа ховуданчыг, дүвүреңчиг чүве-ле-дир, Темир-оол Тыпынаарович?

— Ындыг харын. Ооңда чадаарда, дайнам тарааның өртээ талыйган чүве ышкажыл. Ол-даа ындыг-дыр. Ниити байдал дугайын чугаалаар болза, мындыг-дыр бо: хар болза ийи улуг районнуң девискээринге улуг дүшкен. Ынчалза-даа амгы хүннерде чамдык шөлдерниң хары эрип калган. Бойдустуң бо «шаңналы» дээш бо хүннерде бистер тускай эртемниглерни, тараажыларны бактаар эргевис чок. Олар ону улуг харысалга-биле билип, ол девискээрлерде ажылды шын организастарын бодап, ажылды ниити күш-биле, бир дем-биле чорударын шиитпирлеп турар.

— Элээн тодарады чугаалаптар силер бе?

— Бирээде, Барыын-Хемчик районнуң «Хемчик», «Барлык», «Аянгаты», «Хөндерлең» совхозтарының девискээрлеринде хар чагган. Баштайгы хүннерде барлыкчылар хөнделеңчилерге дузалажып чеде берген. Олар аңаа 100 га арбайны ажаажырлар. Оон соонда ону доозупкаш, өске ажыл-агыйларже аъттаныр. Өскээр чугаалаарга, ол районнуң өске бүгү ажыл-агыйларының механизаторлары тараазының шөлдеринде хар чаапкан коллективтерге дузазын көргүзерлер. Ийиде, Чөөн-Хемчик районнуң «Чыргакы», «Чыраа-Бажы», «Большевик», «Хөндергей», «Искра» совхозтарның хөй тараазы хар адаанче кирген. Ол черлерде ажыл-иш бо хүннерде бир дем-биле чоруп турар. Харга бастырган тарааның хемчээли база көвей болган: Барыын-Хемчикте — 1000, а Чөөн-Хемчикте — 4600 хире гектар.

—Эвээш эвес-тир. Олар ол тараазын мынчага чедир чүге ажаап албайн турганнары ол, ынчаш?

— Ийет, ону черле тайылбырлаза эки боор. Чүге дээрге чамдык кижилер чүвениң алыс утказын, шынныын эки билип албайн чыткаш, тараажыларны буруудадып эгелей бээр чадавас болгай. Тайылбырлаайн: чайның сөөлгү айында үргүлчү чаъстап турган. Ынчангаш шала тайга тыртым черлерниң тараазы бышпастааш туруп берген чүве болгай. Шак ындыг байдал чүгле бо районнарга турбаан. Чижээ, Улуг-Хем районда «Чаатыг», «Күш-ажылдың хоттуу», «Арыскан» совхозтарның чамдык шөлдеринге база-ла ындыг болгулаан: тараа чиглээн. Ынчангаш аас хүннер чедип кээрин манап, тарааның быжа бээринге ынаның турда, ам бо ышкажыл. Харын чаапкан аан. Ынчалза-даа бүгү-ле аргаларны ажыглап тургаш, хар дүшкен шөлдерде тарааны ажаап аптарын бодап турар бис. Ынчалза-даа моон соңгаар агаар та канчап баар, оон бо ажылдың ниити түңнели кончуг хамаар-жыр. Черле кандыг-чүү-даа болза, сыпта арткан тарааны ажаап ап, аңмаарлап алыр апаар бис.

— А чогум ниитизи-биле республикада байдал кандыгыл? Соок үе чоокшулап келди, ам-даа тараазын ажааза чогуур шөлдер хөй болгай, Темир-оол Тыпынаарович?

— Бо айның эгезинге чедир республикада барык-ла 50 муң ажыг гектар шөлдүң тараазы ажааттынган. Ол шөлдерден 36 муң тонна тарааны ажаап алган. Моон мурнунда чылдарда ышкаш олар мынчаны, силер ынчаны дужааңар, күрүнеге тараа дужаары силерниң хүлээлгеңер-дир деп айтышкын, дужаал бээр үе ам эрте берген. Ынчангаш ажыл-агыйлар рынок харылзааларының негелделерин ёзугаар тараа дужаар-дужаавазының дугайында керээниң күрүне-биле баш удур дүгүржүп, чарып алыр болу берген. Шак ындыг күзелди бо чылын 38 ажыл-агый илереткен. Олар ниитизи-биле күрүнеге 21 муң тонна тарааны дужаап садарлар. Агаар-бойдустуң бо берге байдалдары ол керээлиг дугуржулгадан чамдык ажыл-агыйларны ойталазар кылдыр чыгай берген. Ынчангаш ам оортан 18 совхоз казылып калган. Чүге дээрге оларның хову-шөлдеринде тараа дүжүдү пат болган. А чамдыктарында шуут-ла үнмейн барган. Октябрь 6-га чедир 2200 тонна тараа күрүне шыгжамырында кирген. Ындыг болганда, ажыл-агыйлардан кээр тараа хемчээли ам-даа хөй болуп турар. Ону арткан 20 совхоз черле дужаап тар боор деп идегеп турар бис. Күрүне-биле керээлиг санажылгазын черле элээн шуудады берген ажыл-агыйларны борта адап кагза эки боор. Тандыда «Революцияның чалбыыжы» совхоз 1000 тонна ажыгны дужааган. Бии-Хемде «Кызыл тараачын» коллективтиг ажыл-агый бүдүрүлгези — 400, «Бии-Хем» совхоз — 168. Улуг-Хемде — «Чаатыг» совхоз 100, Түлүш Кечил-оол аттыг совхоз — 70 ажыг тонна тарааны күрүне шыгжамырынче кирген. Оон-биле чергелештир республикада тургустунгулаан тараачын ажыл-агыйлар күрүне аңмаарын долдурарынга эвээш эвес үлүүн киирген. Олар 460 ажыг тоннаны дужааган. Бо талазы-биле Бии-Хемде «Моңгулек», Каа-Хемде «Мажалык» кооперативтер, Сүт-Хөл районда Меңниг-оол Ондарга, Сыын-оол Кужугетке, Чамбал-оол Монгушка, Доржу Монгушка удурткан коллективтер боттуг үлүүн киирип, ажаап алган тараазының көвей кезиин күрүнеге сатканнар.

Республиканың ажыл-агыйлары 60 чылын суггаттыг шөлдериниң чөптүг ажыглаанындан, ажылды аңаа багай эвес организастап келгениниң элээн шыырак дүжүттү өстүрүп ап шыдаваннар. Ындыг шөлдер республикада 37 муң гектарны эзелеп турар. Моон соңгаар ол шөлдерже кол кичээнгейни угландырып ажылдаар болза, ажыктыг болгаш беримчелиг-дир дээрзин көрүп, ол ажыл даартагы хүнүүү кылдыр олар бодап турарлар.

— Ийет, ындыг. Суггаттыг шөлдерниң беримчелиг болуру черле чөп. Ылаңгыя бо рынок харылзааларының үезинде оортан хөй орулганы киирип ап, шыдал-быра киире бээр апаар. А тантаашкынның чылдар үезинде чүгле план күүседириниң аргазын бодааш, чыл санында камхайыра чок аажылап келгеннивис түңнелинде, хөрзүн мырыстынмастаан, а чүгле аңаа-ла довурак, элезинче шилчий берген муң-муң гектар шөлдеривис бар болгай. Чазын эдерик чарыгдал үндүрүп тургаш, тараа тарып алгаш, күзүн оортан чаңгыс килограмм-даа албайн баргылаар ийик бис чоп. Ону чамдык ажыл-агыйлар ам-даа уламчылап турар болгай. Ындыг чорук мынча берге үеде — тараа, үрезин, кывар-чаар материалдар, машина-техника өртектери талыы бергенде — ажыл-агыйларга улуг карааны таварыштырып турар деп билир мен. Ол шын бе, мээ бодалым аан, Темир-оол Тыпынаарович?

— Шын болбайн канчаар. Ону амыдырал көргүзүп тур ышкажыл. Чемгерикчи черивиске кончуг хумагалал чок болуп келген бис. Түңнели бодур: эки-ле дээн участоктарының бир гектарындан-на 3-4 центнер дүжүт алыр тараа шөлдери Кызыл районда «Тиилелге» совхозта 27 муң. Таңдыда «Межегей» коллективтиг ажыл-агый бүдүрүлгезинде 21 муң, «Шанган» бүдүрүлгеде 11 муң, «Суглак» совхозта 11 муң гектар. Оон кадында оларның хөй кезиинге тараа үнмейн баарга, чыл санында актылап каап тар турган. А ол ышкаш, Эрзин, Тестин тараа тарыырга-даа, оон чүве үнмес ховуларын база утпазывысса эки ышкажыл. Ылаңгыя бо рынок экономиказынче шимнип кирип, кандыг-ла-бир арга-хорга тып тургаш, амыдыраалының аргазын бодай бергеннивисте, хөй артык чарыгдалдар үндүргеш, оон чаңгыс көпеек орулга киирип албас черлерге моон соңгаар тараа тараан ажыы чок. Ынчангаш бо талазы-биле чамдык ажылдары кылыры көрдүнүп турар. Үрелген черлерни экижидер, азы оларны одар шөлүнче шилчидер дугайында айтырыгны тургуступ турары-дыр. Оон башка бодап-даа көрүнер, бир тонна сорттуг тараа үрезинин 40 муң рубль-биле садып алгаш, ону үстүнде адааныы ажыл-агыйларның шөлдеринге тарып алгаш, күзүн бары кайы киире улуг когаралга таваржыр-дыр бис! Ынчангаш ону-ла бодааны ол ыйнаан, бо чылын чамдык, чижээ, «Шанган» коллективтиг бүдүрүлгениң, «Суглак» совхозтуң удуртукчулары тараа тарывас бис дээн болгайлар. Ол шын бодал деп деткиир кижи мен. Амгы үеде ажылдың ажыктыын, орулгалыын бодааны дээре ыйнаан.

Шаңгыр-оол ДОРЖУ беседалажып чугаалашкан.

ПРЕЗИДЕНТИНИҢ ПАРЛАЛГА АЛБАНЫНЫҢ ДЫҢНАДЫГЛАРЫ

КОМИССИЯЛАРНЫ ТУРГУЗАР

МОСКВА, октябрь 7. (РосИТА-СЧТА). Россия Федерациязының Президентизи Б. Н. Ельцин «Күрүне болгаш муниципалитет бүдүрүлгелериниң хуужудун тугар үеде үнелиг саазыннар рыногун организастаар хемчеглер дугайында» Чарлыкка ат салган. Президентиниң ол Чарлыы-биле инвестиция фондуларының дугайында дүрүмнү бадылаан, оларны бүрүткээриниң чурумун болгаш оларның ажыл-чорудулгазының кол принциптерин доктааткан. Ындыг фондуларның ажыл-чорудулгазынга бүгү талалыг деткимче, дузаламчыны көргүзерин күрүне эргелел башкарылгазының органнарынга база чер-чер чагыргаларынга дааскан. Күрүне эт-хөреңгизин эргелеп башкарар талазы-биле күрүне комитединге болгаш Сан-хөө министерствозунга 1992 чылдың октябрь 15-ке чедир инвестиция фондуларының арыг активтерин болгаш хуужудулга чектерин үнелеп көөрүнүң чурумунуң дугайында дүрүмнү ажылдап кылырын болгаш бадылаарын дааскан. Россия Федерациязының Президентизиниң чанында үнелиг саазыннар болгаш фонд биржаларының талазы-биле комиссияны тургузарын көрген.

РУБЛЬДИ БЫЖЫКТЫРАР

МОСКВА, октябрь 7. (РосИТА-СЧТА). Дээди Советтиң сессиязынга октябрь 6-да Россия Федерациязының Президентизиниң чугаазынга саналдарны боттандырар талазы-биле тодаргай хемчеглер дугайында саналдарны белеткээрин Чазак Даргазының хүлээлгезиниң күүседикчизи Е. Т. Гайдарга Президент Б. Н. Ельцин дааскан. Хемчеглер колдуунда экономика болгаш чонунуң социал камгалалынга хамаарышкан болур. Чазактың кужениишкиннерин бирги ээлчегде социал адырга дорт салдарны чедирер бичее экономиктиг айтырыгларны шиитпирлээринче угларын айыткан.

Чазактың бир чугула сорулгазы болза Россияның тургустунган бүдүрүлге болгаш эртем курлавырларын кадагалап арттырары, кужениишкиннерни экономиктиг идейлиг чорукту кедүрер эң дээштиг бүдүрүлгелериниң хөгжүдеринге мөөңнээри болур.

Документиде айыттынганы-биле, Президент акша массазын контрольдаар, рубльди быжыктырар талазы-биле дарый хемчеглер эргежок чугула деп айыткан. Боттуг болгаш калбак хуужудулганы дүргедедири дээш хемчеглерниң эргежок чугулазынче кичээнгейни угландырган.

КАДЫ КАМГАЛААР

Хакас Республиканың Экология болгаш бойдус курлавырларының талазы-биле министерствозунуң делегациязы Тывага кээп чораан. Олар Тыва Республиканың Экология министерствозунуң ажылдакчылары-биле ужуражып, бойдусту камгалаар талазы-биле кандыг ажылдар бистиң республикада чорупп турарын сонуургааннар. Ужуражылганың үезинде аалчылар бойдусту камгалаар талазы-биле кандыг ажылды чорудуп турарын база чугаалап бергеннер. Арга-дуржулга солчуушкунуң үезинде ажылга ажыктыг, ажыглап болур чүүлдерни бот-боттарындан ийи республиканың Экология министерстволарының ажылдакчылары билип алганнар. Чижээлээрге, Хакас Республиканың Экология министерствозу кайы-бир девискээрни ажыглаарга чөпшээрээрде, ол черни ажыглааны дээш төлевирлерни да, бойдуска чедирген хоралын хемчээлин баш бурунгаар санааш, оон түңүн бойдус байлаанын ажыглакчызынга дыңнадып, ону төледип турар. Хакас, Даг-Алтай, Тыва республикаларының кызыгаарлашкан черинде, Абакан хемниң эң үстүкү агымында Шериг полигону хагдынган. Ол полигонга космос ракеталарының артынчыларын база дүжүрүп турган чүве-дир. Ам ол полигоннуң девискээринде бойдустуң байдалын шинчилеп көргеш, ону аштаар талазы-биле хемчеглерни Хакасияның Экология министерствозу ап чорудуп эгелээн.

Хакас, Тыва республикаларның девискээриниң агаар бойдузу демей, кызыгаарлашкак кожалар болгаш, бойдусту кады камгалаар талазы-биле дем кадып ажылдаарын Экология министерстволары шиитпирлээн. Ынчангаш кады ажылдажылга дугайында керээни Хакас болгаш Тыва республикаларының Экология министерстволары чарган.

Тыва Республиканың Экология болгаш бойдус курлавырларының талазы-биле министерствозу Даг-Алтай, Красноярск край, Бурят Автономнуг Республика олар-биле бойдусту камгалаар талазы-биле кады ажылдажылга дугайында керээлерни чарар деп планнап турар. Кады ажылдажылга Саян девискээриниң агаар-бойдузун камгалаарынга улуг ужур-дузалыг болур.

Хакас Республиканың Экология министерствозунуң делегациязын министр В. Г. Голенко, оон оралакчызы И. И. Вишневецкий баштап чораан.

Шаңгыр-оол МОНГУШ.

Республиканың сүт-бараан фермаларында

СҮТ-ЛЕ БАР БОЛЗА...

Чамдыкта боданып орарга, сүт-ле бар болза, чүү-даа херекчок ышкаш сагындыра бээр ийик чоп. Ылаңгыя тыва кижилер кара шай ижериниден шала ойталаксаар болгайлар. Шайны ыяап-ла сүттеп алыр аан. Ында база ужур-ла бар. Эки хайындыргаш, эки сүттеп каан шай суксун хандырып турда, дыка мэгалыг болбас ийикпе. Ам канчаар, биргээ, сүт дугайында сактып келген болганывыста, ажыл-агыйларда сүт-саан кандыг байдалдыын чаңгыс хонуктуң чижээнге көргүзүп, каксы тайылбырдан кыла каапташ. Республиканың Көдээ ажыл-агый министерствозунуң мал ажылы килдизиниң ажылдакчыларының октябрь 2-де белеткээн медээзин ботаар алырга, мындыг-дыр: ынчан республиканың сүт заводтарынче 58 тонна 275 килограмм сүт кирген. А республика хемчээли-биле алырга, ынчан бир инектен-не ортумаа-биле 3,8 килограмм сүт сагдынган болуп турар.

Ол-ла хүн күрүнеге эң хөй сүт Таңды, Бии-Хем, Каа-Хем районнарының сүт-бараан фермаларындан кирген. Ол-ла дараалашкаа-биле 12750, 14470, 5426 килограмм сүттү олар дужааганнар. Кызыл районнуң көргүзүү база багай эвес: 5423 килограмм сүт оон фермаларындан кирген. Ол хүннүң медээзин көрүп, ону эрткен чылдың бо үези-биле деңнеп орарга, барык-ла бүгү районнарда сүт саалдазы кудулай берген-дир. А бар инектен-не саап алыр сүттүң хемчээли база кудулаан. Ындыг болганда, үстүнде чурагайның эвээжей бээри чоп. Бо хүннерде бир инектен-не саап алыр сүт Бай-Тайгада, Сүт-Хөлде, Таңдыда, Бии-Хемде, Кызыл районда хөй болуп турар. Саалданың хемчээлин тус-тус район аайы-биле алырга, 4-4 килограмм. А чамдыктарының оон бичии хөй. Сүт саалдазы — бир инекке онаашпыр — Чөөн-Хемчик, Эрзин, Тожу районнарда элээн кудулай берген: ийи литрден улуг-ла ашпайн турар. Саар инектерни тургузу азыралче шилчидип киирген болганда, саалдага немелде чоорту тыптып келиринге ынаңып артаал. Ынчангаш бажын ыт кайын чылгай бээр, өршээр ыйнаан.

(Бистиң корр.).

БОТТАРЫВЫСТАН ХАМААРЖЫР

Бистиң моон мурнунда партияның XXII съездизин аттыг деп адап турганывыс, ам «Хайыракан» коллективтиг ажыл-агый дей берген совхозувустуң Дөргүн сүт-бараан фермазы элээн каш чылдар дургузунда республикада шыырак дээн фермаларының бирээзинге саналып, чыл санында эки көргүзүглерни чедип ап турган.

Ол үеде бо ферманы бригадирлеп турган мен. Оон соонда кадыым баксыраашп, ... үениң дургузунда ажылдаар аргам чок болу берген. Сөөлгү чылдарда ажыл-агыйывыстың-даа, фермавыстың-даа ажылы баксыраан. Оон кол чылдагааны болза, ажыл-агыйны удуртуп-баштаптар кижиниң тывылбайн турарында деп санап турар бис. Шымаппа, тозан чылдың эгезинден бээр бо хүннерге чедир элээн хөй директор солушту, директор кижи ам-даа чок. Ажылывысты совхозтуң специалистери башкарып турар. Удур-тур-баштаар кижи чок боорга ажыл-агый каракка көзүлүр-ле суларап баксырай бээр чүве-дир.

Төрээн совхозунуң ажыл, амыдыралы ынчап баарга, аңаа көрүп олурар эвес, кадыым чүгээр апаарга, фермамы катап бригадирлей бердим. Эргиде кады саанчылап ажылдап турган эштеримни база аныяктарны эвилелдеп алгаш, фермавыстың кышка септелгезин шору кылып алгаа бис. Фермада ниитизи-биле 290 бода мал бар, оон иштинде саар инектер 210. Оларны 11 саанчы саап турар. Бо чайын сүт саалдазын кудулатпайн келген бис. Соок дүшкени-биле ам инектерниң сүдү арай эвээжей берди. Сүт саалдазын кудулатпазы боттарывыстан хамааржыр. Чарба болгаш өске-даа немелде чемнерни инектерге берип тургаш, арбын сүттү алыр арга бисте бар. Бисте бичии-даа бол, кормоцех бар. Бо бурун септеттинген. Ону бо хүннерде ажылдаткаш, инектерге чулааны дайындырып бээр бис. Сенажывыс четчир. Ону ферма чанынче чоокшуладып алыр болза эки деп санап турар бис. Силос оңгарларын сүг алганындан, бо чылын силос салдынмазын хомуданчыг. Ынчаарга тараа шөлдеринде ноган саван хөй. Ону амдыгаашкан эгелеп инектерге экеп берип турар болза, сүт саалдазы көвүдеп болур.

Ферманың саанчылары бо чылын сүт саар планын 96 хуу чедир күүседи берген. Хоочун саанчы Долума Монгуштуң саттан сүдү арбын боол турар. Бистиң база-ла хоочун саанчывыс Шет Куулар бызаа азырап берген. Ол база ажыг бызааны азырап турар. Оларның деңгели эки. Хоочун кадарчыларывыс Биче-оол Сат, Кызыл-оол Монгуш, Алексей Артын, Виктор Сат инектеривисти эки кадарып, кызып ажылдап турарлар.

Инектеривисти ам фермада тургузу азырап берген бис.

Алдын-кыс МОНГУШ. Чөөн-Хемчик район, Хайыракан суур.

СООГУ-ЛА КОНЧУГ-ДУР

48 дугаар тудуг эргелелиниң шеверлекчилер бригадаларында дөрт бригада бо хүннерде Кызыл хоорайның Красноармейская болгаш Титов кудумчуларының белдирлешкен черинде кайы оранчоктан-на бедип көстүп турар тос каът бажыңның шеверлел ажылдарын кылып турар бис. Бо бажыңга 108 аал иштиг чурттаар. Бо бажыңны кол тудуп турар чер «ЛенТыва тудуг» дээр биче бүдүрүлге чери. Ооң начальниги Валерий Сергеевич Постников. Шеверлекчилер бистерде чүү боор. Ол тудугга барып ажылданар дээрге, ынаар чоруптар улус-ла болгай бис. Тудугга ажылдаандан бээр 20 чыл оранчок ажып тур мен. Бо үениң иштинде Кызылдың кандыг тудугларынга ажылдавадым дээр. Мактанып-даа эвес, чүвениң шынын чугаалап орарым ол.

Екатерина Сагаан-ооловна Оюнның удуртуп турар бригадазында шеверлекчилеп ажылдап турар мен. Бригадавыста 15 кижи бар. Шуптузу бедик мергежилдиг шеверлекчилер. Херек апарганда боттарывысты солуптар мергежилдиг улус бис. Бо бажыңның шеверлел ажылдары кылыры-биле август төнчүзүнде мында келдивис. Августа, сентябрьда чылыг хүннер турда, ажылывыс эки чорупп турган чүве. Ынчалза-даа сентябрьның төнчүлеринде, октябрь эгезинден бээр соок хүннер болуп турар апарды. Бо бажыңның чылыдылга системазы мынчага чедир коштунмаан. Ажылдаарга, соогу-ла кончуг апарды. Эртен, кежээ сүг ажылдары бергедеп бар чыдыр. Ынчангаш ажылывыс шоолуг-ла шуудавайн, чер аайын тур. Соок черге ажылдап өрегенип калган, дадыккан тудугжулар чүге торлурул деп чамдык кижилер бодаар-даа ыйнаан. Ынчалза-даа кижиниң кадыкшылы дег үнелиг чүве кайдал? Үргүлчү соок черге ажылдап чоруурга, кадыкшылга берге болбас арга чок. Ону бистиң удуртукчуларывыс-даа кончуг эки билир. Ынчалза-даа ажылдап турар кижилеринге таарымчалыг байдалдар тургузуп бээринче шоолуг-ла кичээнгей салбас боор-дур. Ол хомуданчыг-дыр. Ажыы-биле чугаалаарга, мындыг соок черге ажылдап тургаш, бистерден элээн каш кижи аарып, бюллетень алгаш туруп бээр болза, бүдүрүлге чери-ле когараар ыйнаан. Бо рынок деп берге үеде бюллетень төлээр акша кайыын тыптып келирил? Бүдүрүлге-даа чери планныг онаалдаларын күүседип, карылгалыг ажылдап туруп бээр ыйнаан. Бистиң удуртукчуларывыс ону эки билир дег. Ынчалза-даа ажылчын бистерге таарымчалыг байдалдарны ажылдаар черни тургузуп бербейн турары элдеп чүве-ле болгай.

Шеверлерниң хомудалы

Соок-даа болза, одалга кончуг соок дүжер бетинде бо бажыңның даштыкы ажылдарын кылып турарывыс олдур ыйнаан. Даштыкы ажылдар дээрге, балконнар, чадалар чугаайлап турарывысты ынча дээрим ол. Улус чурттаар өрээлдерниң хаалаларын хоюглап, бирги будуушкунун база кылыр бис. Кылыр ажыл хөй. Будуур дээрге соок-тур. Одалга системазын киирип каан турган болза, ажылывыс-даа дүргедээр ийик. Бо шеверлел ажылдары кылып турар бажыңывыстан кудумчу кежир каш-ла базым черде төп одалга пунктузун тудуп каан чүве. Ону «Востоксантехмонтаж» трестиниң кежүп чоруур механизастаан колоннаа кылган. Ол хирезинде-ле мынчага чедир одалга шугумун коппаан.

Соок черге ажылдаары берге-ле-дир. Бистиң удуртуп-баштап турар дарга-бошкаларывыска бо айтырыгны чеже-даа тургускан улус-тур бис ийин. Олар кылып бээр бис деп аазап-ла каар. Хоозун аазаашкыннар болуп артпышаан ийин. Оларның бүдүрүпкен чүвези-даа чок. Соок черге ажылдаарга, хол безин салдынып каар чүве-дир. Кылып-ла келген ажылывыс кончуг боорга, кызып ажылдап турар улус-тур бис ийин. Тудугдан өскээр кайнаар баар бис. Кайда-даа штат кызырылдазы чорупп турда, каяа, кандыг черге барып ажылдаар бис. Өөренип алган мергежиливис база бо-дур.

Дүштеки чем чиирде шуут мырыңай бергедээр апардывыс. Моон мурнунда борта, ажылдаар черивиске чемни дүъште автобус-биле сөөртүп эккеп берип турду. Ынчан шору чүве. Ам биске чем сөөртүп эккеп берип турган автобузувус ол келбестээн. Эртен бажыңдан үнерде, дүъште чиир чемнеривис ап алгаш келир-дир бис. Үргүлчү малгаш-биле ажылдаар болгаш, дүъштээрде хол безин чуп алыр чер чок-тур бис. Хол чуп алыр чер ол чок. Чемненирде олуруптар таптыг черивис база чок. Бут кырынга соок чемнивисти чип алгаш, база катап ажылдап кириптер-дир бис. Оода-ла дүштеки чем чиир бир чылыг черден кылып берген болза, эки-ле чүве-дир ийин.

Шак мынчаар соок черге үргүлчү ажылдаар болзувусса, аарып-аржыы ат болур-ла боор бис. Бистиң канчаар ажылдап, кандыг байдалда дүштеки чем чип ап турарывысты безин сонуургап кээр даргаларывыс чок-тур. Одалга системазы кожар сантехниктер мында-ла келир деп чугаа дыңнааш, амырап турган улус бис. Олар ам-даа келбээн. Сантехниктер дүрген келгеш, одалга системазын кожуптар чүве болза, ажылывыс шуудай бээр улус-тур бис ийин. Одалга системазын кожуптарга-ла чурттаар өрээлдерниң хаалаларын шокар саазыннар-биле чыпшырып, соңгаларын, эжиктерин будуп кириптер бис. Ол одалга системазын кажан кожуптары база билдинмес. Бо бажыңга чурттаар чон дүргей чаа бажыңнарже көжүп кирзин дээш соок-даа болза, кызып ажылдап турарывыс ол. Биске ажылдаарынга бүгү таарымчалыг байдалдарны тургузуп бээрин 48 дугаар тудуг эргелелиниң болгаш ажылдап берип турарывыс «ЛенТыва тудуг» биче бүдүрүлгениң удуртукчуларындан ажылдап турар шеверлекчи эш өөрүмнүң мурнундан дилеп тур мен. Кады ажылдап турар өөрүмнүң дилээни-биле бо чүүлдү бижидим. Солун дамчыштыр хуза дилээн үнүвүс бистиң удуртукчу даргаларывыстың кулаанга чедер ирги бе?

Часкалмаа СЕДЕН-ЛАМБА, Шеверлекчи.

САГЫШ САЛЫЫШКЫН АМ-ДАА ЧЕТПЕС

Район чагыргазының амыдыралы

Рынок экономиказынче шилчээн, аъш-чем болгаш үлетпүр барааннары ховартаан, оон өртек-үнези улгаткан бо берге үеде ажылчы чонну социал камгалалын күштелдирери чугула айтырыг. Ону барымдаалап көргеш, Бии-Хем район чагыргазы (дарганың социал политика талазы-биле оралакчызы К. О. Хелин-оол) бо чылдың эрткен айларында чурттакчы чонну социал камгалалынче угланган чамдык хемчеглерни боттандырып турар.

Бүгү бараанларга, транспорт хөлезининге, ачы-дуза чедирилгезинге өртектерниң өскени-биле чергелештир чоннуң социал камгалалын күштелдирериниң хемчеглерин район чагыргазы ажылдап кылгаш, ону бадылаан. Бо айтырыгны хоорай, суму чагыргалары база чугаалашкан. «Өг-бүлениң байдалын, нелерниң болгаш чаштарның камгалалын экижидер талазы-биле бирги ээлчегде боттандырар хемчеглер дугайында» Тыва Республиканың Президентизиниң бир дугаар Чарлыын күүседиринче район чагыргазы сагышты салып турар. Хөй уруглардыг база амыдыралынга чединмес дуза чедирер өг-бүлелерниң данзызын тургускан. Чурттакчы чонга деткимче, дуза чедирер социал фондудан немелде төлевирни чамдыктарынга бээри көрдүнген. Амгы үеде 150 кижи дузаламчыны алган. Ханаашкындан алырга, 153 муң ажыг рубльди фондудан чарыгдаар.

Хадың кодээ Соведи, суму чагыргазы чурттакчы чонуң амыдыралын, чуртталгазын экижидеринче угланган ажылды өске суурлардан дээре чорудуп турар. Хөй уруглардыг, акша-хөреңги эвээш аа турар амыдыралынга чединмес өг-бүлелерниң данзызын кылган, чогуур деткимче, дузаны чедирип турар. Картофель тарыыр черлерни чарып берген, чиир болгаш малга бээр тараазы чиик өртекке саткан, транспорт ачы-дузазын халас чедирип турар. 1992 чылда 6 бажыны септээр турган, 5-ин доозкан, «Хадын» совхоз-биле кодээ Советтиң херээлгелин-биле пенсионер К. Д. Маадыга чурттаарга бажыңны тудуп берген. Кызылда болгаш республикадан дашкаар дээди болгаш ортумак өөредилге черлеринде өөренип турар 20 кижиниң бирээзинге-ле 460 рубльдиң дузазын чедирген.

Аржаан кодээ Советиниң сессиязынга чурттакчы чоннуң социал камгалалын күштелдирер талазы-биле айтырыгны чугаалашкаш, моон соңгаар чүнү кылырын сүмележип, дугурушкаш, хемчеглерни бадылаан. Ону амыдыралга боттандырып турар. Чингеткен өртектиг эътти, сүттү, тарааны, мал чемнерин хөй уругларлыг, эвээш шалың ап турар өг-бүлелерге саткан. «Өөк» совхозтуң херээлгелин-биле пенсионер У. Донгактың, хөй уругларлыг А. Тюлюштүң чурттаар бажыңын септеп берген. Суурда пенсионерлерге, инвалидтерге тускай садыгны ажыткан. Совхозтуң чунар-бажыңынга чунарының өртээн чиигеткен.

Районнуң өске-даа суурларында үстүнде айытканы ышкаш, бо берге үеде чоннуң амыдыралынга, чуртталгазынга деткимче көргүзер ажылдарны чорудуп турар.

Туран хоорай чагыргазы (даргазы К. К. Лопато) ажылчы чонну чугула херээлелиң аъш-чем болгаш үлетпүр бараанарыы-биле хандырар, аъш-дуза чедирилгезин хөй кижилер дээш хүн бүрү ажылдап келген. Универмагта, № 3 магазинде эвээш шалыңныг, хөй уруг-дарыглыг өг-бүлелерге садар барааннар килдистерин ажыткан. Ол ышкаш саатыг болгаш ниити хар чедир назылыг уругларлыг херээженнер херээлээн бараанарын оон садып ап болур аргалыг. Хоорай чурттакчыларынга 50 га картофель тарыыр черни тускайлаан берген. Ыяш, хөмүр-даш сөөртүп алыр кижилерге транспортту дузалап турар.

Чурттакчы чонуң социал камгалалын экижидер дээш чамдык ажылдар районда чорупткан-даа турар болза, оо чугула херекте четпестер, чедир кылдынмайн турар чүүлдер ам-даа бар. Район чагыргазының, коллегиязының хуралынга, кодээ Советтер сессияларынга чурттакчы чонуң социал камгалалын күштелдирер талазы-биле хүлээп ап турган документилерниң күүселдези кандыг болуп турарының дугайында айтырыгны чугаалашпаан.

Туран хоорай, Өөк, Аржаан кодээ Советтериниң удуртукчулары чурттакчы чонуң бөлүктериниң аайы-биле амыдыралының, чуртталгазының деңнелиниң байдалын республикада чонуң амыдырап-чурттап турарының минимуму эзугаар анализтеп, деңнештирип көрбейн турар. Бо ажылды чорударда колдуунда хамаатыларның кирген билдиришкиннеринге үндезилеп кылып келген. 1991 чылдан бээр Туран хоорайның 20 чурттакчызы бажыңын септеп бээрин дилээн билдиришкинни киирген, ону хандырып шыдаваан. Район төвүнде эмнелге комплекизиниң тудуун 1991 чылда ажыглалга киирер турган, херек кырында ону күүседир чогуур хемчеглерни албаанындан тудуг оожум темпилиг чорупп турар. Районда уруглар чемнериниң ассортиментизи кызыы, бичии чаштарның идик-хевизи эвээш.

Кагдынган суурларны катап тургузар, чаагайжыдар эки эгелээшкинни район чагыргазы кылган. Ленинка суурунуң чурттакчылары-биле ужуражылганы июль 20-де эрттиргеш, ону катап тургузар, тудугну калбартыр, мал-чер ажылын хөгжүдер дугуржулганы кылып алган. Ол сорулгага чарыгдаар хөреңгини район бюджединден, республиканың Көдээ ажыл-агый министерствозундан тускайлап берген. Ындыг-даа болза Туран хоорайның, Хадың, Аржаан, Өөк болгаш өске-даа суурларның чаагайжыдылгазынче сагыш салыышкын кошкак, ол ажылды экижидериниң чон негеп турар.

Ниитизи-биле алырга, районуң чурттакчы чонунуң социал камгалалын күштелдирер талазы-биле чорудуп турар хемчеглер чангыс аай угланнышкан чок, үндүрген шиитпирлериниң күүселдезин хынаар, ону харылаар кижилерниң кантаар ажылдап келгенинин дугайында дыңнадыгларын алыр, ында четпестерни эдер ажылды чорутпаан. Моон соңгаар бо болгаш өске-даа четпестерни эдип алырынче угланган шыңгыы, тодаргай ажылды чорудары чугула. Чүге дээрге амыдырал-чуртталганың бергедээн амгы үезинде ажылчы чонуң социал камгалалынче хүн бүрү сагыш салыры кол айтырыгның бирээзи болуп турары хөйге билдингир.

Таан-оол ХЕРТЕК.
(«Шынның» корр.).

КОРЖААДА ЧААРТЫЛГАЛАР

Сүт-Хөл кожууннуң коржаа черинде эде организастаашкыннар чорупп турарын оон баштаар черниң даргазы Ховалыг Дукур-оол оглу Брат-оол-биле чугаалажып, черле ында кандыг чаартылгалар бооп турарының дугайында чугаалап бээрин оон диледим.

— Брат-оол Дукурович, силерниң коржаа черинде кандыг-кандыг өскерлиишкиннер болуп турарыл?

— Сүт-Хөлдүң коржаа чери районда база-ла улуг организацияларның бирээзи. Сөөлгү үеде садыг четкилерин оюнга-оюнга тускай бүдүрүлге черлери кылдыр тускайлап турар бис. Удатпас 7 садыгларны бүдүрүлгелерже шилчиирлер. Баштайгы дээрезинде үш садыг, 1 ниитиниң чемненилге черин бүдүрүлгелер кылдыр шилчиткен бис.

— Садыг четкилерин бүдүрүлгелерже шилчидип каарга, оон ажык-дужуу кандыг болур ирги?

— Тускай бүдүрүлгелер апаарга, амгы товароведтерлиг, экономистерлиг, директорларлыг болу бээр. Олар садып-саарар бараанарын аймаа хамык-хүден алырын боттары билип, сураглаан тывар апаарлар. Мурнунда ышкаш бисче чарбыттынып, машина-техника эвээл, бараан сөөртүп бериңер деп чывааткалып орбастар. Ажыы-биле чугаалаарга, бот-башкартынып, хөделиш-шимченир, чонуң херээлелиң үзүктелишкин чок хандырар дээш турушкун чок ажылдаар ужурлуглар.

— Бүдүрүлгелерже шилчээн черлерден орулгалыг ажылдап турарлар бар ирги бе, Брат-оол Дукур-оолович?

— Ийе, бар. Чижээлээрге, кожуун төвүнде Сүг-Аксы суурда Сарра Сат башкарган «Челээш» аттыг аъш-чем садыы өскелерден орулгалыг ажылдап турар. Олар пландан ажыр киирип алган орулгазы-биле «ГАЗ-53» марканың чүък машиназын садып алдылар.

«Челээш» коллективи черле эрестиг ажылдап, чугула херээлелиң бараанарын үзүктелдирбейн, кайыын-даа болза тып эккеп турарлар.

— Ынчаарга ажыл-агыйы судараан, орулга чок ажылдап турар черлерни чугаалап берип көрүңерем.

Садыг болгаш үе

— База-ла бүдүрүлгелер бооп шилчээн, Сүг-Аксында Уран аттыг идик-хеп садыы, Алдан-Маадырда Кара-Даг аттыг холушкак барааннар садыы, тэпте Шаараш аттыг хөй-ниитиниң чемненилге черин карыылгалыг, шүшпен ажылдап турарлар. Ол кол чылдагааны ажылдакчыларның бараанар аймааның ассортиментизин калбартып, садыг-саарылга ажылдарын чедир билбезинде. Ажылдакчыларыма сагынгыр-тывынгыр эвезинде. Бо рынок харылзааларының үезинде кайы-ла-бир черден чоннуң алыксанчыг херээлел бараанарын дүгүржүгга эзугаар «ушта шаап» алгаш, маңаа эккелгеш, сайгара хааптары чугула болгай. Бо харылгалыг ажылдап турар бүдүрүлгелерниң ажылдакчылары-биле тускай чугаа кылып, ажыл-агыйын экижидер талазы-биле хуусааларын берип, сайгарылгаларны чорупкан бис. Бир эвес ол хуусаада ажылын экижидип ап шыдавас болза, оларны ажылындан калап, өске кижилер-биле солуп болур бис.

— Садыг четкилери амгы бүдүрүлгелерже шилчээш, бот-башкартынар дидипер. Ынчан чамдык садыг ажылдакчылары «баштары-биле кылаштажы» бербестер бе, Брат-оол Дукур-оолович?

— Чок, ынчаар чорун бистиң коржаа чери улуг каттыжыышкын болу бээр. Бүгү-ле садыг четкилери бүдүрүлгелерже шилчээн соонда, демин-ле бистиң эргевисте хевээр артар. Хлеб быжырар чер удавас база бот-тускайлан бүдүрүлгеже шилчип кирер.

— Чангыс сөс-биле чугаалаарга, садыг черинге дыка хөй эде организастаашкыннар ам-даа болгулаар. Бо мээң чугаалап орарым бүдүрүлгелер чүгле эгези, кезик-чамдыызы-дыр.

— Садыг черлериниң колда дааныр күжү херээлекчилер болгаш хуучу кежигүннери болган. Бо талазы-биле байдал кандыгыл, Брат-оол Дукур-оолович?

— Моон соңгаар хуучу кежигүннериниң кежигүн дадызыры аажок өзер. Ол ышкаш пенсионерлерге болгаш өске-даа амыдыралы эрай чединмес хуучу кежигүннеринге элээн чиигелделер-даа болгулаар чадавас. Херээлекчилерни коржаа кежигүннеринге эвилеңдеп киирип, садыгның хүрээлениң көвүделир дээш организастыг хемчеглерни ап чорудуп эгелээн. Оон ынай үстүнде чугаалааным бүдүрүлгелерже шилчээн садыгларның тускай агар саннарынче орулга-саарылганың киирерин көвүдедип түс-түстa кежигүннер киирип алырын сүмелээн бис.

— Кыска тайылбыр чугааны бергеннер дээш улуу-биле четтирдим, Брат-оол Дукур-оолович. Силерниң ажыл-ижиңерге чаа-чаа чедиишкиннерни күзедим.

Бораш ОНДАР.

САМАГАЛДАЙДА ИЙИ ДУГАН

Келир чылын Самагалдай суурнуң тургустунганы-ла 220 чыл болур оюнга уткуштур Самагалдай суурда дуганнарны туттурган, ажыглалга киирген. Ол дуганнарның байырлыг ажыдыышкыны бо чылдың октябрь 1-де кылган. Ол ийи дуганның бирээзинде хүүрактар школазын кылган, бирээзи ном байыдар төп боор турар.

Самагалдайда тургустунган сарыг-шажын ниитилелиниң даа ламазы Даш-оол Бууевич Кунгаа ында беш оолдарны хүүрактар кылдыр хүлээп алган болгаш сарыг-шажынның эртемиңиң эге билиглерин берип эгелээн. Аңаа өөреникчиниң хуусаазы үш чыл. Амдызында ол лама болур хүүрак оолдар «Итгэл» баштаан төвүт дыл кырында судурларны, ол ышкаш хай-бачыттан эрыдар, кижи чок апарганда, оран-таңды, хемдаг ээлерин кыйгырар дээш өске-даа тарниаларны номчудуп, шээжиледип эгелей берген. Чонну хүлээп ап турар.

Октябрь 1-де Самагалдай хүрээзин ажытканы — ол дээрге чонга ачы-буянныг чорук, үе-төөгүден бээр өгбелеривистиң сагып чораан эки чанчылдары, сагыжызыны, чүдүлгези-сүзүглели болур дээрзин аңаа кээп чыылган чон деткип, сонуургап чугаалажып турду.

Буянныг чорук — бузут болбас. Амгы салгалды ачы-буянга, кижизиг чорукка, эки чанчылдарга чаңчыктырары — ол тургустунуп турар хүрээниң, сарыг-шажынның сорулгазы болур.

Моолдан келген херээжен эмчи лама чугаалап турду:

— Аргалыг-ла болза, кижи дириг чораан назынында хай-бачытты кылбас, карак ажытпавас, оорланмас, кем-херек үүлгетпес, шынчы чорук, кижизиг сеткил дээш чурттаары, ажылдаары амыдыралдың кол негелдези ол. Ынчалза-даа бугын соглээрге, бачыт арлыр. Хай-бачыт чок кижи турбас. Кэнчап дизе, кылаштап чорааш, кымыскаяк, курт, доосканы эскербейн, өлүр базыптар бис. Ол база-ла дириг амытаннар өлүрген хай-бачыдывыс болур. Ындыг бачытты кылбазы сарыг-шажынның кол негелдези, кол номналы ол болур — деп, ол угаатты.

Оон ол уламчылаан:

— Ам кандыг-дыр че. Эки чанчылдарывысты каттаныыстан кайда-даа оорлаашкын, өлүрүүшкүн, чөнгээ. Оран-таңдывыс безин бужартап турар апарган, оран-таңды ээлери килеңнеп турар апарган.

Ынчангаш сарыг-шажынның тургустунуп турарының ужур-утказы, үг-шим мындыгдыр — деп, ол чугаазын доосту.

Шын — күштүг, шынар — ачылыг. Самагалдайда сарыг-шажын ниитилелиниң тургустунганы, хүрээ-хиитти ажытканы эки эгелээшкин-дир, эки чанчыл-дыр дээрзин — Тес-Хем районуң чагырыкчызы Сундуевич Яндак-оолович Монге хүрээни ажыдып тура байырлыг сөзүнге шыны-биле чугаалаан.

Оон ол чугаазынга каттышпас арга чок, чүге дизе. Самагалдай суур — ол дээрге Тывага сарыг-шажынның үндезилеттинген чери, бир дугаар тургустунган хүрээ-хииттиң төвү.

Ынчангаш каш чылдар бурунгаар маңаа дуганы, хүрээни тургузар, ажыдар ужурлуг турган. Ынчалза-даа Самагалдай суур чангыс хонук иштинде туттунуп, тургустуна бербээн-не болгай. Эрги Тываның төвү, Амбын ноян чагырыкчызындан эгелээш, келир чылын 220 чыл оюн болур суур-ла болгай. Хүрээниң ажыдыышкынының үезинде чондан ачы-дуза чедиримшкинни, акша-төгерик салыышкыны хөй болган.

Албан организация черлери, Самагалдайда тургустунган сарыг-шажын ниитилелиниң агар саныңче акшаларны шилчидип турду. Чижээ, районда септелге-техниктиг бүдүрүлге чери — ол муң акшаны шилчиткен.

Дуган тудуунга дузалашкан коллективтерни, албан организация черлерин — Самагалдай хүрээзиниң даа ламазы Даш-оол Кунгаа адап, мактап, четтиргенин илередип, черге чедир мөгейип турду. Ам-даа дузалаарлар бар дээрзинге бүзүреп турду. Ындыг болур-даа ужурлуг, сорулгазын агар чедер дээш көктүг дөнче үндүр тыртып каарга, өрүшкес арга чок. Даш-оол Бууевич Кунгаа боду үс-шевер. Чурукчулар эвилелиниң кежигүну болгаш ол ийи дуганы онза-ла чараш кылганын чон чугаалажып, мактап турду. Шынна-ла, эки кылган ажыл, элепестес алдар! Оон ол ажылы келир салгалга, келир төөгүге албан артар. Чорук чогууй, өршээ хайыракан.

Өөлет ЧИНМИТ.

БИЧЕ БҮДҮРҮЛГЕ

Чаа-Хөл суурда чооктада «Шевер» деп биче бүдүрүлгени ажыткан. Ону Зинаида Монгушевна Кенен удуртуп турар. Ында бо чылдың эгелээш ажыл чок элээн аныктарны хаара тудкан. Олар дук ээрип, дыдып, өрүп база алгы-кешти эттээп, оон идик-хепти даарап эгелей берген. Ам ында ажылынга мактадып турар аныктар база бар апарганы өөрүнчүг. Оларның чижээнге Рада Кенден, Зоя Биче-оолду, Валентина Суукайны болгаш өскелерин даа хамаарыштырып болур.

Биче бүдүрүлгениң мурнакчы аныктары удавас Хову Аксынга болур аныктар чыыжынга киржир деп белеткенип турар.

Ук биче бүдүрүлгени районга тургузарынга ажыл чок кижилерни ажыл-биле хандырар төптүң даргазы Ч. С. Сагаандай практиктиг улуг дузаны чедирген.

Динара УНДУУЛАЙ.

ЭГЕЛЭЭШКИННИ ДЕТКИИЛИҢЕР

Республиканың башкылар билиин бедидер институдунуң планнааның эзугаар география-биология башкыларының туристиг семинары сентябрь айның ийиги чартыында ынай ак-көк Тывавыстың ховар дээн бойдус-чурумалдыг, хөлдерлиг, аң-мең, кат-чимис-биле байлак чери Тожу районунуң Азас хөлге болур дээрге, районнардан чыглып келген туристиг башкылар Кызыл хоорайга чыглып келдивис.

Кызыл пароходствозунуң баштаар чери бисти кончуг-ла шүшпен хүлээп ап, аъттарды. Хүнүн даартадап турза-турза, тос айның ийиги хелязы эрте берди. Хонук-хуусаавыс кызырлып турза-да, Тожуну көрбээн кижи Тываны, а Азасты көрбээн кижи Тожуну көрбээн болур деп чоннуң аразында тараан мерген сөзүвүстү утпайн, башкылар бо бергелерге торалбайн, күзел-соруун көргүзүп маңап турган, каан аас ниун хереелдеринге үледини ааш аъттаныптывыс.

Адап-сурап чораш чеде бээривиске, бисте ачы-буянның районуң уругларның спорт школазының директору Андрей Владимирович Маады көргүзүп дузалашты.

Эртеннинде суурнуң нииттиг байдалы-биле таныжып көргеш, Тывавыстың ат-сураглыг чурумалдыг Азас хөлү кайы сен дээш Андрей Владимировичиге үдээрни алгаш унупатувус. Адап-сурап, аттар ырлажып чораан чернивис Азас заповедниги. База оон даамалдары Арнак Чорбаа, Николай Кол база ынза дээзи чалыы аныяк даамал Юрий Ак бисти утуп хүлээп алды. Өөредиглиг семинарны эрттирип турган үевисте Ногаан-Хөлге барып, оон аржаанынга айдызаныр, солун агаарлаашкыннарны кылдывыс.

Хонуу-хуусаавыстың төптээнинге хомудап, катап келгижеге байырлыг, бай ораным Азас, оон эм-таңныг аржаан-суглары дээш чорупптувус. Бистиң турган үевисте бисче агаар-бойдустуг өскерлиирин, оон эрес-дидим чурттакчы чонунуң ажыл-амыдыралын таныштырып, ужуражылгаларны кылып, балык-байлаң, кат-чимис болгаш аң-мениң көргүзүп, селгүүстеткен даамалдарга Арнак Чорбаа, Николай Кол, Юрий Акка курлак чедир мөгейип, узун назы назылап, аас дег кадыкшылдыг, ажыл-ижинге ам-даа эки чедиишкиннер болурун күзедивис. Оларга төрээн Тывавыстың чугаалап ханмас бойдус-чурумалдыг Азас хөлүвүстүң амыр-дыжын камгалап турар эрес-дидим кижилерге улуг-бадыктыг Далай-Ламавыстың чаагайы мөргүл ному чалбарыы бодарап-ла турзун деп нораэдивис.

База Республиканың башкылар билиин бедидер институдунуң баштаар черинге, директору эш Михаил Васильевич Борбай-оол болгаш өөредилге эргелекчизи Лидия Васильевна Буторовскаяга өөрүп четтиргенивисти, ол ышкаш бисти берге үелерде хөй-аът киирип, эрес-шудургу удуртуп баштап чораан башкыларывыс Саглан Байкарасана Ангыр-оолга республиканың география-биология башкыларының мурнундан чаа эгелээшкиннерге өөрүп база моон-даа соңгаар чаа-чаа чогаадыкчы эгелээшкиннерни чорудар дээрзинге бүзүреп, өске-даа алырыы башкылары оон-даа солун өөредиглиг практика-семинарларны эрттирип организастаар боор деп идегеп, институттуң коллективинге чогаадыкчы чорукту күзедивис.

Александр КҮНЗЕК.
Тес-Хем район.

ХУУСАА БЕТИНДЕ КҮҮСЕДИПКЕН

Кызыл районнуң «Көк-Тей» совхозтуң төп сүт-бараан фермазы сүт бүдүрер болгаш ону керээ эзугаар күрүнеге садар талазы-биле республикада эң мурнакчы коллектив болуп турар. Малга чем чедишпес, мал одары бараан чок чыгым дээш, оон-даа өске бергелер турза-даа ферма коллективиниң мурнакчы деп адын сыкпаан, эрес-соруктуг ажылдап турарын мактаары чугула.

Коллектив Кызылдың сүт заводунга керээ эзугаар чылда 5760 центнер сүттү садар турган, октябрь 1-де 5760 центнер кылдыр дужаап, чыл хүлээлгезин хуусаазындан эрте 100,3 хуу боттандырган. Керээден ажыр сүт садарын ферма амгы үеде уламчылап турар.

Ферма тос айлар дургузунда 7283 центнер сүттү бүдүрген. Оон барык 150 тонна хире сүттү хову бригадазынга, ясли-садтарга, столоваяга берген болгаш Кызылда «Уралчыгаш» магазинге база дужаап, 4,2 хуу үскүр сүттү кызылчыларга саткан.

Совхозтуң фермазы тос айларда саар бир инектен 2320 килограмм сүттү алыр турган, 2467 килограмм кылдыр күүседир аргалыг болган. Август, сентябрь айларда малдан эң хөй продукция ап болур, таарымчалыг үе турбуже. Ол айларда үргүлчүлээшкиниң чаашкынның турганындан сүт саалдазы кудулаш дээн. Байдал мындыг турбаан болза, көргүзүглер оон-даа бедик болуп болур турган. Саар инектерге хоолулуг аъш-бүрү чемнерин берип, немелде чемнерни таарыштырып турар болгаш сүттүң үскүрү 4,1-4,3 хуу болуп турары бедик көргүзүг-дүр.

Саанчылар ортузунда чорупп турар күш-ажылчы маргылдаага хоочун саанчы Любовь Васильевна бирги одуругда чорупп, бодунга быжыглаан бир инээге онааштыр тос айларда 2576 килограмм сүттү саап ап шыдаан. Чыл төнчүзүнге чедир оон көргүзүү 3 муң чеде бээр деп чүвеге эш-өөрү-даа, боду-даа бүзүреп турар. Ол ышкаш Антонина Үүремчи, Ирина Доянчы-оол олар бир инекке онааштыр 2430-2400 килограмм бирги сорттуң сүдүн сагтан.

Мурнакчы фермада

Сүт бүдүрүлгезин көвүдедир дээш амгы үеде саар инектерни чартык тургузу азыралче киирип, чемгерилгезин, ажаалдазын экижиткен. «Август, сентябрь айларда сүт саалдазы элээн кудулады. Чайын бир инектен хүнде 10-11 литр сүттү саап ап турдувус. Октябрьның баштайгы хүннеринге чедир бир инекке онааштыр чүгле 7-8 литрни саап турдувус. Бо хүннерде инектерни колдуу тургузу азыралда киирдивис. Ынчангаш ам сүт саалдазы арбыдап ор: хүнде сүт заводунче 2 хире тонна сүт дужаап турган болзувусса, ам 2 тонна 500 килограмм ажыра берген бис. Инектеривисти бо хүннерде эки шынарлыг сиген, силос болгаш комбикорм-биле чемгерип турар бис» — деп, мурнакчы саанчы Любовь Арандол чугаалап олурду.

Бо чылын «Көк-Тей» совхозтуң сүт-бараан фермазы 261 бызааны өстүрүп доруктуруп алган. Оларның күш-деңгели шыырак. Дуржулгалыг, мурнакчы бызаа ажаакчызы Чечек Дамбаевна Чыпсынак дыка эки ажылдап турар. Тос айлар дургузунда бир бызааның дүн-хүнде дириг деңзизин 600 грамм чедирер хүлээлгелиг турган, 714 грамм чедирген. Ол бодунуң уруу Оксана Чоодуну бызаа ажаап өстүрериңге улуг сагыш салыышкын-биле өөредип келген. Иезиниң изин баскан, аныяк малчын Оксана Чооду ам мурнакчыларның одуруунче кирип, шаңнадып мактадып турар апарган. Ол бир баш бызааның дүн-хүнде дириг деңзизин 680 грамм чедирип, күш-ажылчы маргылдаага ийиги черни алган.

Күш-ажыл кижилериниң ажылдаарынга, чурттаарынга таарымчалыг байдалдарны тургузар талазы-биле Көк-Тей коллективтиг ажыл-агыйының удуртулгазы чогуур кичээнгейни салып турар. Фермада ясли-сад доктаамал ажылдап турар. Ында малчыннарның уругларын халас ажаап, чемгерип турар. Ол садикте Каа-Хем суурдан коллективтиг ажыл-агыйның ажылчыннарының уругларын автобус-биле дажыглап турар. Ол ышкаш ферма малчыннарынга бажың хөлезиниң төлетпес, чырык база халас болуп турар. Столоваядан инек кадарчылары хүнде бир удаа халас чемненир. Саанчылар чем өртээниң 50 хуузун төлээр. Чангыс удаа 6 рубль-биле шырак чемненип ап болур.

Поварлар Наталья Андреевна Полозова, Валентина Андреевна Глебова олар эки шынарлыг аъш-чемни чогуур өй-шаанда белеткеп турарынга малчыннар өөрүп турарлар. Поварлар чайгы үеде саанчыларны эртенгиниң 5 шакта чемгерерин багай эвес боттандырып келген.

Коллективтиг ажыл-агыйның удуртулгазы эң чугула чем аймааның өртээн төлээш, ферманың малчыннарынга, саанчыларга чиик өртекке садып турар.

Малчыннарның шалың төлевириниң куду болуп турарындан сөөлгү үеде чамдык аныяк ажылчыннарының ажылдан үнер-кирер чоруу бар болуп турган. Саанчы кижи канчаар-даа кызып-кылайып ажылдааш, айда 3500-4000 рубльди эңгүп-ле алыр. Саанчы кижиниң ажылының бергезин кым-даа билир.

Ферма чоогунда мал одарлаар черлерде ногаа аймаа тарып, дачалар тудуп каапкан. Мону черле кым харылаар ужурлуг чүвел дээрзин малчыннар айтырып турар. Хоорайның чонунга эки шынарлыг хөй сүттү берип турар коллективти бүгү тала-биле деткиир, оларга дуза көргүзер ужурлуг эвес чүве бе? Хоорай Соведи ол фермага барып, ында ажылдап турар кижилер-биле чугаа кылза эки ире.

Кимм-оол ХЕРТЕК.
Кызыл хоорай.

ХЕНДЕРГЕГЕ КЕЗЕК ХОНГАШ...

Орук очерии

(Төнчүзү. Эгези № 195 «Шында»).

5. АНЫЯК ДИРЕКТОР

Бо оолду, башкы Майл-оол Содун-оолович Оюн оглун, өргеннимден бээр хөй-ле чылдар эрткен. Хензиг, бичиек мага-боттуг бичии оол Вася ам «совхоз директору Василий Майл-оолович Оюн» деп эжик даштында бижип каан өрээлде ажыл-агыйын башкарып, малчын үүрүг Хендергениң бөгүнгү салым-чолун шиитпирлээр кол кижи болуп ажылдап орар болду.

Безин, мооңнааш хүлер сыынныг, Улуг-Хем кожууннуң эң ийи ажыл-агыйларының удуртукчуларының аныяа болур, бо директорга ийи-ле катап дыл кырынга хоолаар чай чок ужурашкымза аныяк удуртукчунуң дугайында төрээн чонунуң ужурашкан, ажыл-агыйының байдалын каш хонук сонуургап көрүп, совхозтуң амыдыралында кандыг өскерлиишкиннер болуп турарын ээзин-биче дивейн билип алыр аргалыг болдум.

Аныяк директор эртен даңдары-биле, Хендергени бүдүзээн бедик даглар баштарынга эртенги хүн каралдээп эгелээрнидэн эгелеп, ажыл-агыйының, башкарылга-сайгарылгазын кабинединге эгелеп алган, ынчаш хүнде шымнып кирер. Чалыы удуртукчунуң ажыл-ишчи сорулгалары, Хендергениң сайзыралының кол угланыышкыны бүгү-дээзи ышкаш айтырыглары Василий Майл-ооловичиге салып, элээн хостуг олургаш, хөөрежикнен мен. Ындыг хостуг үе чогуу директорнуң чай чок, бичым куску ажылындан көргеш, кулаан чугаазысты арай соңгаарладыр ужурга таарыштым. Ажыл-ишти кезек шайга кээп турары билдинмес, дыштаныр хүн деп чүвени шагда уткен, аныяындаа, ажыл-ишчи мөзүзүнүң-даа кужу-биле үйгу-чыдын чок директорнуң ажыл-агыйы хомудангай чорудудан бичиден уштуунуп, экономика, социал, культура талазы-биле лири, четпестерге, чедир кылдынмаан ажыл күүселдезинге, ажыл үзер, арагалаар кижилерни көөр хевн чогу, ындыг таварылгаларга чаныш-сыныш чок чоруу-биле аныяк директор болуунуң чон мурнунга ат-алдарын бажыглап ап, ажыл удуртулгазынга хүн оон ишчилериниң янзы-бүрү айтырыы туруп кээп, шын харыы бээр, ону шиитпирлээр үүлени аңаа онааган.

Мээң ажыл-ишчи кезек хонук хайгааралым, чонуң чугаа-сооду, совхозтуң амгы байдалы — Хендергеде ылап дээн кызымак, ажыл-ижинге чудаг-чүрээзиниң бедик сонуургалын арттырып, аңаа ынакшылым ам-даа киткеп чоруурунга өөрүп арткан мен.

Олуруупкан машинам, көргеш, магадап ханмас, хып дээн чалыы кыстарның хөрээ каастаан, борбалчыныган эмиглери ышкаш төрээн черинде херектелдир тепкен турар Эмиглер дагларын эрте хаалыы орда, кезек каа тура душтувус.

Карактарга Хүүрактар ышкаш онза-солун ат-сыптыг, аас-кежиктиг, өзүп олурар хөй ажы-төлдүг, алдын холдуг Сотпа ашактың оглу Сүге-Маадыр дег үс-шевер, ажыл-ишчи арга-дуржулгалыг чонунга, ажыл-агыйның бүгү-ле бар аргаларын амыдыралга ажыглап чорууп кооператорлар Дагбалдай Донгак ышкаш шудургу, кырыын назын чок ишчилер, баштак-биле бай оюн-тоглаага ынак оолуу чон-че утааи уйгу чок Мерген-оол ышкаш чалыы келир үелиг аныктарлыг. Хендергем чону хоступ келда.

Ырак эвесте довураан доозуннадыр чал-чаа каржып эрткеннивис «Чиик-кара» карааннадыр чедзип бар чор. Ында Хендергениң аныяк директору ажыл-ишчи чоруун чогудуп, ээлчеглиг үүле-херээн бүдүрүп бээ чорууру ол.

Чонуң бар-дыр, чери бар-дыр, чоруун чогуу, ажылдап-ла көр, аныяк директор. Хендерге чону чаагай холдуг, чазык чаңныг, байлак черлиг, баштак чонуг, ишчи уктуг, ижегелдиг салгалдыг кайгамчык чер боор деп болдарга алзып, чоокку үеде катап база ужурашкыже деп бодал-биле машинага олуруптум.

ээзиш-биче чедиишкиннерни чедип ап бар чоруурун амыдырал көргүзүп келей берген. Аныяк директорнуң айтырыгларны болур-чогуур-биле зорт, үзе шиитпирлээри, еткүт, өде-чара айтырыгларны тургузары, ажыл-агыйжы билдилиг ханылап кирери. Совхозтуң экономиказы дээш сайгарып-саарлып бүру мергежил олурар.

Школа, институт соонда үр болбайн совхоз директорлаары амыр бе, аныяк директорнуң ажыл-чорудулгазында частырыглар турбайн канчаар. Кабинетке кирип келген ийи кижиде безин ийи амгы уткалыг чугула айтырыглар турар болгай, а Василийнеп мурнунга бүдүн совхозтуң бердинген аныяк директор барын бадыткады.

6. ЧОРУП ТУРА...

Өтбе төөгүн Ээр-Хаайларның чурту Хендергеге кезек хонгаш, чорук тура сагыш-сеткилим дойлуушкуннуг, чараш-каас бойдус шимкан, ажыл-ишчи чонуг, аас-кежиктиг чедир келиг малчын чурту шаа бо черге

Кара-оол НАТПИЙ-ООЛ.

УРУ ДУГАЙЫНДА БОДАЛДАР

Сөөлгү үеде Саян-Шушенск заповедниктиң девискээри апарган Уруга хамаарыштыр материалдар ол-бо солуннарга удаа-дараа үнүп, ол дугайында чугаа радиога, телевидениеге, чоң аразынга болганчок-ла көдүрлүп кээп турар апарган. Ол чугаа бедиир-бедиир Тыва Республиканың Чазааның, Дээди Советтиң дээңнелиинге чеде берген. Эң ылаңгыя Ишкин, Сүт-Хөл чоок-кавызының чурттакчылары Уруну заповедник девискээри кылганынга, Уру аржаанга кирер дээн кижилерни эрттирбейн азы төлевирлиг эрттирип турганынга таарзынмайн, заповедник кылган соонда, ук черде балык-байлаңнык, аң-мениниң эвээжээнинге хомудап турарлар.

Уруга хамаарыштыр үнген чамдык материалдардан үзүндүлерин номчуп көрээлиңер: «Улуг эмчилерге шинчидериинге, узун хуусаалыг эмнелир кылдыр читтыр бижипкен чүве. Эмчиге-даа барбайн, Уруже ажа берген мен. Аржаанга кирген соонда, ол чылын аарываан-даа мен. Үш чайын анаа улаштыр кирдим. Бөгүнге чедир чаңгыс-даа катап бюллетеньденневедим» — деп, Ак-Довурак хоорайның чурттакчызы Чамыян Ондар бо чылдың август 15-те үнген «Ленинчи орук» солунга бижээн. Шынап-ла, Уру аржаанның эм-сагааны, дом-сагааны шынары бүгү Тывага шаг-төөгүден билдингир. Кижилер анаа кирип, кадыкшылын экижидип, сегип келген. Эмчилээри, курорттаары берге апарган бо үеде аржаанның ужур-дузазы улам улгаткан. Ынчангаш кижилерниң Уру аржаанга хамаарышкан, оон-биле холбашкан хемчеглерге, болуушкуннарга, чугаа-соотка кичээнгейлиг кончуг апарган.

Уруга хамаарышкан болуушкуннарның бир талазы болза, оон девискээрин, ылангыя Ишкин, Сүт-Хөл, Чаа-Хөл чурттакчылары ада-өгбелериниң чурту, шаг-шаандан тура тываларның чурту деп санап турарлар. Анаа бадыткал кылдыр ук черниң аттары шупту тыва болганын, анаа чурттап чораан кижилерниң ам-даа барын, Уру Тываның девискээри турар шагда кызыгаар байзаланы каяа-каяа турганын безин айтып турарлар. «Ишкин» совхозтуң директору Найдан-оол Ондар 1989 чылда республиканың Дээди Советиниң даалгазы-биле бөлүк кижилер эдертип алгаш, Уруга барып чораан. 1992 чылдың апрель 2-де үнген «Шын» солунга парлаттынган «Байза барымдаалар болза...» деп эгелиг чүүлүнге Уруда черлерниң тыва аттарын адап, анаа кымнар чурттап чоораанын, олар кымнарыл, амгы үеде кайда чурттап чоруурларыл дээрзин дыңнадып, кызыгаар байзааларының каяа турганын безин айтып бижип турар. Оон бижээни-биле алырга, Сүт-Хөл кожууннуң тос дугаар арбаны Улуг-Уруга турган. Тыва биле Россия аразында кызыгаарга хамаарыштыр ол мындыг бадыткалдарны бодунуң ол чүүлүнге киирген: «Самынаның Дош-Бажы деп черге оваа кылгаш, байзаны анаа шаанчып турган. База бир кызыгаар демдээ Хөнээн тайгазындан баткан Ак-Самына деп хем унуунда, үш дугаары — Улуг-Хемниң куду баларга. Биче-Урунуң аксының адаанда Согар-Даш деп черге турган. ГЭС тудуптарга, суг көдүрүлгеш, ол байза суг адаанда барган деп «Ишкин» совхозтуң малчыны, аңчы Дамбый-оол Ондар чугаалап орар...» Уруларга чорааныныың түңнелин автор мынчаар бижээн: «Уруларга чорааныывыстың дугайында документилерни республиканың Дээди Советинге киирген чүве. Оларны канчаар көргенин бо хүннерге чедир билдинмес».

Чамдык кижи эштер Урунуң Саян-Шушенск заповедниктиниң девискээри апарып, Красноярск крайга хамааржы бергенинге бедик албан-дужаал эдилеп чораан эштерни-даа буруудадып турар апарган. Үстүнде адың алааным Чамыян Ондар «Килеңниг хомудал» деп эгелиг чүүлүнге: «Сүт-Хөл чону Урунуң девискээрин Красноярск крайга белекке халас берген даргалар Г. Ширшин, А. Шаалы олардан айтырыг салып турары кончуг шын. Мен бодаарымга, бо херекти судка берзе эки...» деп база бижээн. Парлалтага мындыг буруудадышкыннарның үнүп турар апарганы Уру девискээринге хамаарыштыр байдалдың улам чидиглеңип олурарының демдээ-дир.

Уру девискээринге хамаарыштыр айтырыгларга Ишкинниң чону кончуг идепкейлиг болуп турар. Ол совхозтуң ажыл-ишчилери Тыва Республиканың Экология болгаш бойдус курлавырларының министри Д. Х. Ооржакка ажык чагаа бижип турганнар: «Ол дээрге бистиң шаг-төөгүден бээр амыдырап-чурттап, мал-маган өстүрүп келген, бодувустуң-на черлер девискээривис-тир. Ону өске кижилер кара туразы-биле ээлеп, заповедник кылып алганынга, бистиң мурнувуста турган даргаларывыстың ол черни Красноярск крайга берип, девискээрин садыпканынга кажан-даа удур бис. Ынчангаш бо талазы-биле бодувустуң бодал-хомудалдарывысты хуралдарга ам-даа көдүрүп, солун, сеткүүлге бижиирин уламчылаар бис...» деп бижээш, бо айтырыгны шиңгээ чугаалажып, Уру девискээрин оларга эгидип бээрин дилээн.

Тываның экология министри чер-чурттуң девискээриниң бойдузунуң камгалалынга хамаарыштыр айтырыгларны шиитпирлеп болбайн канчаар. Ынчалза-даа Уру девискээрин Ишкинниң чонунга дедир эгидип бээри кызыгаар айтырыы-биле холбашкан, ынчангаш ону чүгле Тыва Республиканың Чазаазының болгаш Дээди Советиниң күженишкини-биле шиитпирлеп болур. Уру девискээри-биле холбашкан айтырыгларга республиканың Экология болгаш бойдус камгалалының министерствозу кандыг-даа кичээнгей чок арттырып каан деп чугаалап болбас. Бо талазы-биле ажылдарны бодунуң шаа-биле кылып чорудуп турар. Уру аржаанның чагайжылар, анаа шоргалар, майгыннар оруу белеткезин, аржаанчыларның оттулар ыяжын баш бурунгаар курлавырлаар дээш, оон-даа өске ажылдарны кылзын дээш, Тываның Экология министерствозу Саян-Шушенск заповедниктиң агар санынче 30 муң рубльди шилчиткен. Бо дээрге кылдынып турар ажылдардан чаңгыс чижек-тир.

Сүт-Хөл, Чөөн-Хемчик, Чаа-Хөл, Улуг-Хем кожууннар, мында ажыл-агыйлар кижилер Уруга шаптык-шаптараазын чокка дыштанып, эмнеп алзын дээш чонну аржаанче эрттирериниң чурумун тодарадыр, аржаанга кижилерниң чурттаарынга таарымчалыг байдалдарны тургузар дээш заповедниктиң удуртулгазы-биле ужуражып, кады ажылдап, хемчеглерин алыр турган.

Уру девискээринге заповедник тургусканы соонда, ында аң-мең, балык-байлаңның заповедниктиң бодунуң ажылдакчылары, Красноярск крайның талазындан кээп турар кижилер кырып каапкан, амгы үеде аң-мең, балык-байлаң мурнунда турганындан оранчок эвээжээн дээрзин Уруга чораан кижилер чугаалап турарлар. Ол ылап-ла ындыг бе деп чүвеге харыызын заповедниктиң ажылы дээш харысалгалыг ажылдакчылар, бистиң республиканың органнары-даа дорт харыы бербээн, байдалды хынаваан болуп турар.

Уру девискээри Тыва биле Красноярск крайның аразында маргылдаалыг айтырыг болу берген дээрзин чон аразында чугаа-соот-даа, парлалтага үнген материалдар-даа херечилеп турар-дыр. Ону шын шиитпирлээриниң, өлзэриниң талазы-биле хемчег алыр үе келген хевирлиг. Ол чогумчалыг шиитпирлеттинип болур дээрзинге ынаныңының аргазы тыптып келген.

«Россия Федерациязынга күрүне-девискээр кызыгаарлаашкынының талазы-биле шилчиишкинниг үени тургузарының дугайында» РФ-тиң Хоойлузунга Россия Федерациязының Президентизи Б. Ельцин ат салган болгай. Ук хоойлунуң бирги чүүлүнде шилчиишкинниг үени 1995 чылдың июль 1-ге чедир доктаадыр, ол үениң иштинде маргылдаалыг болуп турар девискээр айтырыгларының талазы-биле хоойлу-дүрүм болгаш организастыг айтырыгларны белеткээр саналдарны РФ-тиң Чазаанга киирер деп айыткан. Ынчангаш бистиң Республиканың Чазаа болгаш Дээди Совет Уру девискээринге хамаарыштыр айтырыгны Россия Федерациязының Чазаанга киирип болурунуң аргазы бар апарган-дыр.

Шаңгыр-оол СУВАҢ,
Республиканың Экология болгаш бойдус курлавырларының министерствозунуң информация килдизиниң начальниги.

АВТОБУСТАР ЧОРБАСТААН

Хүндүлүг редакция! Сентябрь айдан эгелеп Кызыл—Кур-Чер — Шамбалыг суурлар аразынга чоруп турар автобустар чорбастаан. Кызылдан кээп турган автобустар чүгле «Тиилелге» совхозунуң төвүнге чедер апарды. Шамбалыг суурже автобус чорбастааныңның чылдагаанын айтырарга, орта харыы бериптер кижи-даа чок боор чүве-дир. Автобус чолаачыларындан дыңнаарга, «Шамбалыгже орук багай-дыр» деп чаңгыс харыы берип каар.

Шамбалыгже автобус чорбайн турарындан ынай-бээр аргышкан чоң эрткен-дүшкен машиналар дозуп турар. Шамбалыг суурдан өске черлерже аргыжары оон-даа берге. Ынчангаш тараа, силос сөөртүкен машиналарга улуг орукка чедиртип алгаш, 2-3 шак дургузунда эрткен-дүшкен машиналар дозуп тургаш, арай деп-ле Кызылга келир-дир бис. Аарыг-аржык, кырган, ажы-төлдүг кижилерге бергези-ле кончуг-дур.

Шамбалыгның чонунуң мынчаар бергедеп турарын «Шамбалыг» совхозтуң директору, түс чер чагырганының даргазы болгаш көзээ Совет даргазы чүү деп бодап турарлар ирги?

Ч. КАРА-САЛ, С. ОНДАР, А. ООРЖАК болгаш өскелер-даа.

РЕДАКЦИЯДАН: Шамбалыгжыларның шак мындыг дүвүреңниг чагаазын алгаш, Кызылдың пассажирлер аргыштырар автобудуругазының база Кызылдың автовокзалының удуртукчулары-биле харылзаштывыс. Пассажир АТБ-зиниң начальниги В. Бойко ээлчеглиг шөлээзинде, ооң орнунда артып калган кол инженер Г. Тутатчиков шөлээден чаа үнүп келдим, чүвениң ужурун эки билбейн тур мен деп харыы берген. Борта чедип келгеш, оон сайгарып көөр бис деп каан ол-ла. Чонну ынай-бээр аргыштырар дээш, автобустарны чагыдып ап турар чер Кызылдың автовокзалдар болгаш пассажирлер аргыштырар автостанциялар каттыжыышкыны болгай. Оон мындыг харыыны алдывыс:

— Шамбалыг суурже автобустар сентябрь 5-тен эгелеп чорувайн турары шын. Пассажир АТБ-зиниң начальниги В. Бойконуң бисче чоруткан чагаазы бар. Ында мынча дээн: Кур-Чер суур биле Шамбалыг суур аразында оруктуң чамдык черлери үрелип калганындан, сентябрь 5-тен эгелеп автобустар чүгле Кур-Чер суурга чедер. Мындыг чагааны пассажирлер аргыштырар АТБ-ниң начальниги 1992 чылдың сентябрь 4-те чоруткан.

Силерниң хомудалдыг чагааңарны сайгарып көөрүвүске мындыг болду. Шамбалыгжылар. Борта чүнү немеп болурул? Шынап-ла, совхозтуң ажыл-ишчилериниң аргыштырылгазын экижидер деп бодаар болза, «Шамбалыг» совхозтуң база түс чер чагырганының удуртукчулары бодунуң девискээринде үрелген оруктту септеп-селип алыр талазы-биле боттуг хемчеглерни алыр ужурлуг.

Төрүттүнген Хүнүңер-биле!

ӨӨРҮШКҮВҮС — АВАВЫС

Чеди кыстың, ийи оолдуң төлептиг иези, бистиң ынак ававыс Молур Көк-Хунаевна Ондар октябрь 11-де 60 харлаар. Бистиң ачавыс Дамчай-оол Хунаевич-биле чурттап келген дөртен чылдарының дургузунда олар чүнү көрбээн дээр, ынчалза-даа өөрүшкү черле кажан-даа хөй турган деп санаар бис. Бистиң тостуң өөрүшкүвүс база оларның өөрүшкүзү-ле болгай. Ававыс «Шамбалыг» совхозка хөй чылдар дургузунда мал эмчизи боол ажылдап келген кижи.

Ынак ававыска 60 харлааны, өг-бүле тудуп, не болганының 40 чылы-биле сеткиливистиң ханызындан изиг байыр чедирбишаан, бистиң шуптувусту чырык чер кырынга чалап, чылыг хойнунга өстүрүп кааны дээш өөрүп четтиришкиниң бүгү-ле бар чылыг, чымчак сөстерин илередип, чүден артык аас-кежикти, кадыкшылды күзедивис!

Уруглары: ТАНЯ, ОКА, ЧАШ-УРУГ, ЧЕЧЕК, САЛБАК-КАРА, БИЧЕН, ОКСАНА, САЙЛЫК.

ЫНАК АВАВЫСКА

Бистиң эргим хүндүлүг, ынак ававыс Тюлюш Эренчиновна Сендиң октябрь 11-де 80 харлаар. Чаа-Хөл районнуң Чаа-Хөл суурда ол чурттап орар. Ававыс, ажыл-ишчи, амыдыралга төлептиг, чонунга хүндүткелдиг кижи. Үш оолду, үш кысты эргиг баарлыг эргим ававыс өстүрүп, кижизиткен. Бистер ававыстың ачы-буянында ону дээп салгаан болгаш амыдырал-чуртталгавыс багай эвес, эртем-билиглиг, ажы-төлдүг, омак-хөглүг чурттап чору бис. Ававыстың уругларының уруглары шуптузу алдан ажып турар.

Ынак ававыс Тюлюш Эренчиновнаның төрүттүнгени хүнүнден бээр 80 чылы болган турары-биле холбаштыр бистер шупту солун дамчыштыр изиг байырны чедирбишаан, чаптаң кадыкшылды, ам-даа үр чылдарда бистиң сүмелекчивис болурун күзээш, амыдыралчыг, бүгүнүг хереги дээш черге чедир мөгейип тур бис, ава!

Оолдары, кыстары: ИРИЛ-ООЛ, КИИР-ООЛ, ТАМАРА, ЮРА, ВЕРА, МАРИЯ, күдээлери, кеннээттери, уругларының уруглары шупту 64 кижи.

КЫРГАН-АВАВЫСКА

Мөңгүн-Тайга районнуң Мөген-Бүренде чурттап чоруур хүндүлүг кырган-ававыс 60 чылдың октябрь 10-да 70 харлаар. Ажы-төлүн төлептиг кижилер кылдыр өстүргеш, оларның келир үези дээш үргүлчү сагыш салып чоруур кырган-ававыс Маш Ламаевна Хертектиң төрүттүнген хүнүн таварыштыр байыр чедирип олур бис.

Кызылда чурттап чоруур уругларының уруглары: СОЛАҢГЫ, БОРИС, ДОЛААНА, ЛЕНА болгаш уругларының уругларының уруглары: МЕНГИ, ХЕРЕЛ.

ХҮНДҮЛҮГ АЧАВЫСКА

Бистиң хүндүлүг ачавыс Маадыр-оол Амырсатович Хертек октябрь 10-да 50 харлаар. Ол төрээн суур — Кара-Хөлге 32 чыл дургузунда чолаачылап, өскелерге үлегерлиг, кызымак ажыл-ишчи деп санадып келген. Бо хүннерде ачавыс арат ажыл-агыйы тургузуп, малчыннаар деп турар. Ынак ачавыска кан дег кадыкшылды, ажыл-ижинге улуг-улуг чедиишкиннерни, ниитизи-биле чүгле экини күзедивис.

КЫЗЫЛДА УРУГЛАРЫ.

Парлаттынмаан шүлүктерден

1. ЧЭЭРЕННЕР

Шаттыг хову бүргей
оъттаан
Сарыг-ла хоор
чээреннерниң
Чаражын!
Чиргилчинниң хөлбеңнедир
Чидип маңнаар
челижиниң
Дүргенин.
Челип маңнап, дезип чоруур
Чээрен аңның оожургал чок
Салымын.
Аңчыларның октарындан
Аңайларын дуглай маңнаар
Кээргенчиин.
Хоюп дескеш дескинип кээр
Кодан чээрен сонуургачал
Хораннын.
Кокай буттуг аңчылардан
Кончап ырап, дезип чорзун,
Өршээзин!

2. ТАРБАГАННАР

Даглар эдээ хову шөлге
Дазылыктаңып халдым
чордум,
Үнгүрлерден тарбаганнар
Үнүп келгеш, харап орлар.
Эртип чоруур чорумалды
Эндээ таныг, сонуургаан
дег,
Ийи буттап туруп келгеш,
Илээргексеп ээрер боллу.
Кадар сиген аразынче
Калбаш кылдыр чыда
дүшкеш —
Бызаа кежи тулуп хап дег,
Мындыкадыр
маңнашкылаар.
Үнгүрлериниң аксын орта,
Үнмерлежип чыглы бээрге,
Хову чериниң кем чок аңын
Кончуг чаптап кээрген
турдум.

3. КАЧЫКТЫҢ ДАГЛАРЫНДА

Качык хемниң кедээзинде
Кадыр дагның көвей аңы —
Черин каастап оъттай
бээрге,
Сеткил өөрүп ырлай
хаарпым.
Одагадыг баштыычызы
Оожум чоргаар
хайгааралда—
Хола-биле шүткүп каан дег,
Хорум дашкан харап турду.

Алексей АРАПЧОР.

Тыва чечен чогаалдың программазынга хамаарыштыр бодал

БУДАВАЗЫН СҮМЕЛЕДИМ

Башкылар билии бедидер институттуң тыва дыл, литература кафедразының улуг эртем ажылдакчыларынга, чечен чогаал башкыларынга болгаш терминология комиссиязынга программа, өөредилге ному, методиктиг сүме болгаш тыва дылдың таблицаларының автору, хоочун башкы Дудаа Ооржактың 184 дугаардыг «Шынга» сентябрь 26-те «Тыва литератураның чаа программазынга хамаарыштыр» башкыларга сүмезинде чазыгларны мынчаар эдерин сүмеледим:

1. Украин чогаалчы Н. Манасковтуң «Тыва эки турачылар дугайында балладазы» И. Кузнецов «Саяндан Ровно чедир» деп документалдыг тоожузунда киирген, а 1989 чылдың программазынга ол балладаның авторун номнуң автору-биле солуштур парлаттыва берген, а класстан дашкаар номчулгага шуут киирбээн, ынчангаш ук чогаалды өөредиринге будулбазын сүмеледим.

2. Терминология комиссиязы «литература» деп сөстү «чечен чогаал» кылдыр чурумчударын үевис негеп келген.

3. Кандыг-даа кафедраларга «бичии болгаш улуг эртем ажылдакчызы» дээр, а «улуг башкы» дээрге тыпсыр ат-тыр, ынчангаш Республиканың Башкылар билии бедидер институт «улуг эртем ажылдакчызы» биле «улуг башкызы» будавазын сүмеледим.

Виктор КЫЗЫЛ-ООЛ.
Улуг-Хем район.

Сөөлгү шакта

ПХЕНЬЯН. КУДР-ның найысылалының чурттакчыларының дыштанырынга ынак Тэсонсан дагга бойдус-чурумалдыг парк зоназында 230 метр дурттуг канат демир-оруун ажыглаалда киирген, ол орук чуртта бир дугаар боор турар. Канат оруу Дочхон деп хөлчүгеш чоогундан эгелээш, кашпалга чергелештир өскээш, даг бажында кылымал хөөлбек чанынга чедер, ийленчээ 32 градус оруктуң кииты көдүрер бедии 100 метр. Пхеньянчылар болгаш найысылалдың аалчылары канат оруу-биле үнгеш, харп балыктың хөөлбек чоогунда селгүүстээр, даг сувуруңде чоок-кавыны сонуурган хайгаараар аргалыг. Канат оруунга чедир найысылалдың метрополитени-биле чедип алыр.

СОФИЯ. Дунай хемниң ортумак деңнелинде рекордуг сыгаашкыны демдеглеттинген — ортумак хемчээлден 52 см кудулаан. Ындыг түңнелди болгар Русе хоорайның суг деңнелиниң доктагмал хайгааракчылары үндүрген. Шак ол хире сыгаашкын сөөлгү 114 чыл дургузунда демдеглеттинмээн. 1990 чылда Дунай хемниң суунуң эң сыгааны 52 см. турган.

Суг сыгаанындан хем пароходствозу бергедээшкиннерге таварышкан. Ол хоорайда судноларда доктаар черлерниң бирээзи шуут ажылдавастаан. Ол чоок-кавыда 50 хире, колдуунда хөмүр-даш чүдүрген судноларда шимчээр харык чок турупкан. Бир эвес, суг деңнели көдүрүлбес болза, Русе-Иззок ТЭЦ энергия бээр аргазын ышкынар, чамдык бүдүрүлгелер ток чок артар.

ЛУСАКА. Сөөлгү 50 чылдарның дургузунда кестүң көрбээн улуг кадаашкыны Африканың мурнуу чүгүнде бо чылын демдеглеттинген. Ол чоок-кавы девискээрлерниң чурттакчы чонундан аңгыда саванналарның дириг амытаннарынга база улуг халапты таварыштырган. ЗИАНА агентиллеттиң дыңнатканы ёзугаар алырга, Зимбабвениң национал парктарында хүн бүрүде суг болгаш чем тыппаан 200 аңгы хевирниң дириг амытаннары болгаш куштары өлүп хорап турар. Агаар-бойдустуң берге байдалдары чамдык дириг амытаннарның амыдырал байдалын безин өскерткен. Чижээ, кажан шаңдан кат-чимис, ужуш-дазыг чомиштиг боол келген сарбашкыннар хенертен дириг амытаннарже халдаар, оларның эдиин чиир апарган. Кедээ ажыл-агый фермаларының девискээрлеринче бөлүк-бөлүү-биле халдап, дагаа, өшкү, хаван ышкаш малдарны тудуп чип, харын-даа кижиже халдаар чыглы апарган.

(РосИТА-СЧТА).

Хомудалдыг чагаалар

АКЫВЫС ХАРААДАНЧЫГ-ДЫР

Өскүс артары дээрге эгиттинмес эң-не улуг когарал-дыр. Шак бо бижээн материалымны суурумда өскүс арткан чииргейлер дег чаш дуңмаларымга адрестеп орарым бо. Оларның аас-кежиктиг чуртталгазы бир чыл бурунгаар үстүп, өөрүшкүнү бачыттыг кара хол үзе шаапкан.

Болган херектиң ужурун тодаргайлаарга мындыг: 1991 чылдың сентябрь 27-де Кара-Чыраа суурга бистиң ынак акывыс, бир кыстың, үш оолдуң адазы Михаил Херел-оолович Ондарны ол-ла суурнуң чурттакчызы Константин Куулар дээрзи бижектеп өлүрүп каан. Кончуг-ла хомуданчыг болду, аар ажыг-шүжүгге таварыштывыс.

Акывыстың амы-тынынга четкен өлүрүкчүнү мынчага чедир, бир чыл ажа берди, шиидери шиитпези билдинмейн турар. Бо херекти сүржүп ачавыс барбаан, четпээн албан черлери-даа чок деп сөглээрге четчир, административтиг органнар оон кандыг-даа түңнел кылбаан.

Бо херекти Сүт-Хөл районнуң истелге черлери саададып турар деп билип турар бис. Оон чылдагааны чүдел, каржы кем-херекти үүлгеткен кижини чүге мынчага чедир шиитпейн турарыл? Маңаа харыыны бээрин Сүт-Хөлдүң суд, прокуратура, милиция органнарындан, бо районну харыылап турар Кызылда харыысалгалыг ажылдакчылардан негеп, дилеп тур бис.

Чимисмаа ОНДАР.

ҮҮЛГЕДИКЧИ ХОСТУГ ЧОРУУР

Бистиң ачавыс Василий Хуурак эрткен чылдың август айда Таңды районнуң Бай-Хаак суурга дерзии өлүрүкчүнүң холундан барган. Мен, үш бичии дуңмаларым өскүс арткаш, аас-кежик чок, муңгарагай, түреңги чурттап чор бис.

Ынак ачавысты өлүрген кижиниң хостуг ажылдап чурттап чоруур дээр-дир. Ол дөрт ажы-төлдүг. Олар ача-авазы-биле кады омак-хөглүг, аас-кежиктиг чурттап орарлар.

Бистиң ававыс ачамның херээниң дугайында Бай-Хаакка, Кызылга барып, ону харыылап турар даргалардан айтырган. Ынчалза-даа чүнү-даа чедип ол шыдаваан. Ону барымдаалап көргеш, ачамның өлүрткениниң чылдагаанының дугайында тайылбырны бээрин Таңды районнуң прокуратура, шагдаа ажылдакчыларындан дилээр бодал-биле мону солунче бижидим. Солун дамчыштыр, азы чагаа-биле-даа харыылап берзе ажырбас.

Айлан ХУУРАК.
Улуг-Хем район, Хайыракан суур.

Чылдар болгаш кижилер

ДОҢУП-ДОЖАП, МОГАП-ШЫЛАП...

Ооң эрткен оруу узун. Кара чажындан назылап кырыыже чедир кылбаан ажылы чок, көрбээн чүвези чок. Арбан, сумудан, артель, колхозтан совхоз чедир хөй-ле ажылды төрээн совхозунуң хөгжүлдезин дээш ажылдап чорааш, хүндүлүг дыштаныышкынже үнген.

Ынчалза-даа кады хырааны-биле чай безни чок, ажы-төлүнге, оларның урут-дарыынга сагыш човал, оларны карактап хайгаараар дээш хүнкер эрткенин безин эскербейн баарлаар.

Ол кара бичезинден тура аңнаар, балыктаар, хире-хире оозун сактып келгенде кырган бодун хейде-ле кыдыы арыг ишти кирип, бодун алаактырып аар. Оон Азас хөлге аныяандан кырыгыже чедир балыктап келгенин утпаан мен.

Кызылдан-даа, райондан-даа келген эш-өөрү оон бажынын оюп эртпес, ону албан эдертип алыр.

Дайын чылдарында Тожунуң аң-мениниң эъдин дузаламчыга дужаап, оон анаа киирген улуу улуг.

Төс ортулуктуг Тожу хөлде оон одаг кылбаан чери чок. Аңгаар-меңнээр чери Чинге-Кыр, Согундүрүг, Азас-Хөл, Азас-Хөл Тоора-Хем аал-чурттуг-даа ол, ажы-төлүн-даа өстүрген чери ол. Ынчангаш ында-хаая ол шак мынчаар бадыргылай кааптар:

Доора-ла кыя-ла сагынмазым
Тоора-Хем доорамчалыг
Тогдуг куштар ужуп келгеш,
Толуп чанар Тоора-Хемим —

дээш бадыра бээрге, херээ тозай берген ышкаш сагындырар.

Ол болза 1917 чылда чеди оолдуң, кыстың ортунуу боор төрүттүнген Кол Шагдыровичтиң Найдан-дыр. Ооң ачыак чылдазы аар-берге, ядыы-зламыы чуртталгга эрткен. Ынчалза-даа ол анаа уйлаваан.

Кол Шагдырович ужук-бижикке өөренип алгаш, чонну бижикке өөредиринге идепкейлиг киржип чораан. Арбан, суму даргалап, секретарьлап, сөөлүнде намга кирип алгаш, нам эге организациязының секретарьлап, хову, чылгы, мал, балыкчылар бригадиринге ажылдап чораан.

Ооң улуг угбазы Тывага баштайгы ортумак эртемниг эмчилериниң бирээзи чораан, оон бичези Адыр-Кежиг школазынга поварлап турган, ийи оол дуңмалары бирээзи — милиция шугумунга, бирээзи — «Тоора-Хем» совхозтуң баштайгы агрономуу. Оларлар ам шуптузу пенсионерлер.

1958 чылда Оо-Тайгазынга чылгычылап тургаш, ол черниң балыктарының улуун магадап чугаалаан орар кижи. Оон бээр дыка хөй чылдар эрткен. Ол балыктар дугайында сөөлүнде айтырарымга, Кызыл-Дашыг деп черни ажыдыг турда, ынаар тракторлуг кижилер чугай-биле чазылдырып тургаш, удуткап каапканын чугаалаар болду.

— Азас-Хөлге колхозтуң балыкчылары балыктап турувус. Бистиң планывыс 10 тонна дузаан балык. Бир улуг ортулукка кежээ балыктап турувуста, бир улуг балык туттуна берген. Хемелерни эрикке эжерге-даа хоржок. Демир тыртып турар, эрикке чедип ам-даа орапкан. Сугнуң дувунде сайы кестүп чыдар черге чедип келгеш, хемеден дүшкеш, чадаг арай боорда четкиниң үндүрүп алгаш көөрүвүске, улуг балык туттунган болган. Ону дузаарывыска нии доскаар чартык болган — деп, Кол Шагдырович чугаалап органын сонуургаан мен. Азас-Хөл улуг хат хадый бергенде ынаар чүү-даа баар арга чок, хөлдүң чалгы кырлаң-кырлаң ак маңган дешкилешкен ышкаш шимээн-дааштыг апаар. Оон кыры-биле чүгле чүглүг куш ужуп эртер — деп, ол чугаазын немеп кагды.

Бир-ле катап мындыг айтырыгны салдым:

— Машина-техника, ужар-хеме чок шагда аъш-чеми, далган-тарааны, бараан-сарааны канчап чедирип ап турганыл?

— Транспорт деп чүве турган. Кижи бүрүзүнге ийи шанактыг аът турган. Туран хоорайдан сөөртүп ап турган бис. Хонар-дүжер черлерге өртээл бажыңнар турган. Эрте келгеннери хос чер чок кылдыр ээлептер. Озалдаан улус даштыгаа одаглаар хонар.

— Ол дугайын сонуургадып чугаалап бериңер көрүнерем — деп диледим.

— 1949 чылда Адыр-Кежигге «Совет Тыва» деп колхоз тургустунган. Оон баштайгы даргазы Байыр-Белек деп кижи. Ол үеде аът-хөл чедишпес, бодунуң хуузунда аъттарын-биле шанактыг чорудар бис. Бир дугаар бөлүк чорупкаш, бергелерге таваржып, орук-чирик чок черлерни кыштың соогунда бергедеп, доңуп-дожап, могап-шылап падын бараан бис. Сөөлүнде чүвениң аай-бажын билир апарганывыста ол дег солун ажыл чок ышкаш сагындырар. Одаг бүрүзү каткы-хөглүг, черниң ыраа-даа, кыштың соогу-даа шаптык болбас.

Эртен эртежик тургаш, аъттарывысты ап чоргаш сулавыс-биле чемгергеш, боттарывыс аштаныл-чемнениш алгаш, чоруур деп баарывыска, бир эживис пажын туткаш, сугже кылаштап каар чаңчыг кижи.

— Ол чүге ындыг кижил? — деп айтырдым.

— Оожум, чорук чорзап улус хайындырган шайны маңаар, хайнып турган шайны черле кагбас дээр. Далашкаш канчаар, колхоз ажылы төнер эвес дээш, аъттарын шанактаңып эгелээр ирей болгай. Оон ол чаңчылынга өөренип калган бис.

Туран биле Тоора-Хем аразынга чеже аргызаан дээр. Аъырал аттарга чеже аштааялдыртаар дээр.

Бир-ле катап «Өөх» колхостан аъттар алыр дээш чорупкан бис — деп, ол чугаазын уламчылады.

— Даргавыс Бараан Дажырган чүве. Ол колхозка чеде бээнинске, дугуржуп каан ёзугаар эртенинде 40 хире аътты кажаадан үзүп турувуста, бир кула аът кажааны ажа халып чыдырда, сыдымнааш, олуруптум. Аът сөөртекеш, ынай болган, улус салывыт дээрге салбаан мен. Чыраа кажааны буза сөөрткеш, 100 метр хире сөөртүкен. Аътты салыптар часкан мен. Оон ол аъттарывысты онча-меңди колхозка эккен дужааган бис. Тожу оглу сыдым чайып билир деп чүвени анаа көргүскеним ол — деп баштактаныл чугаалады.

Кол Шагдырович пенсия үнериниң мурнунда совхозтуң бензин кудар черинге ажылдап турган.

Кол Шагдыровичтиниң кадайы Бараан Чүдүрүкпаңовна аалдар-сурагалыг херээжен аңчыларның бирээзи. Ол Ленин орденниң эдилекчизи.

Олар ийи оолдуг, бир кыстыг. Олар төрээн суурунда чолаачы, мал эмчизи, тракторист болуп, төлептиг ажылдап чоруурлар.

Ол кырганнарга аас-кежикти, кан дег кадыкшылды күзээшнаан, оларның мурнунга мөгейдим.

Салчак-оол СЕРЕН.
Кызыл хоорай.

Бөгүн В. Көк-оол аттыг хөгжүм-шии театрының 57-ги сезонунуң ажыдыышкыны

АЖЫДЫЫШКЫН БҮДҮҮЗҮНДЕ

Бөгүн, октябрь 9-та, Тываның Күрүнениң В. Көк-оол аттыг хөгжүм-шии театрының 57-ги сезонунуң ажыдыышкынын делегейде сурагжаан кыргыс чогаалчы Чингиз Айтматовтуң чогаалын ёзугаар театрның кол режиссёру, Тыва Республиканың алдарлыг артизи Ирина Лопсанның тургусканы «Чингис-Хаанның ак буудуу» деп төөгүнүң болгаш амгы үениң эң чидиг айтырыгларынга тураскааткан шиизи-биле эгелээр. Ажыдыышкынның бүдүүзүнде республиканың улуг чогаадыкчы коллективинге баргаш, «Бөгүн театр болгаш театр уран чүүлүнүң дугайында чүнү бодап чор силер?» деп чаңгыс айтырыгны элээн каш кижиге салган мен. Оларның харыыларын дараазында сонуургаттым.

Светлана АЙЖЫ, театрның директору:

— Ийи удуртукчу дугайында тоолчургу чугааны бодап олур мен. Бир удуртукчу улуг чоорганны үзе кескилээш, кижилерге үлеп берген, олар ону алгаш, өөрүп сактып чоруур чүвелиг болдувус деп амырап турган. Өске удуртукчу өске чоорганны кымга-даа бербээн, кижилер ону артыктап, шыгжап чугаалап турган. Ынчалза-даа берге үелер чедип келген. Ынчан ийиги удуртукчу шыгжап каан чоорганын ужулгаш, бүгү кижилерни шуглап, баштайгы удуртукчунуң үлеп бергени кескиндилерин чоорганга улай даарап, кижилерге эргежок чугула чылыгны берген. Амгы берге үеде театрның «чоорганын» ынчаар ажыглап, бүгү коллективиге чогумчалыг байдалдарны чедип алыр дээш хөделир, бо үеде театр директорунуң сорулгазы ындыг деп бодаар мен.

Ирина ЛОПСАН, театрның кол режиссёру, Тыва Республиканың алдарлыг артизи:

— Мен аарып турдум, ынчалза-даа сегип келдим, ол аразында бистиң артистеривисте улуургаар, бот-тогдунар, азырадыкчы хөөннер улуг-дур деп бодап кагдым. Чогаадыкчы кижи бүрүзү сорулгалыг болур, оон чаалап алыксаар делгемнери бар, ынчалза-даа ону чедип алырының боттуг оруктарын бодаза чогуур. Мен ам-даа хөй ажылдаар мен, чедер дээн кол сорулгамны черле утпас мен, ынчалза-даа амыдыралдың боттуг үндезиннерин барымдаалавас болза, чүве үнмес деп ыяк бүзүрээр мен. Коллективти бедик сорулга-биле хаара тудар херек, оон иштинде дүш болган бок кижилерден шиитпирлиг-биле ангыланыр херек.

Сиин-оол ОЮН, режиссёр, Россия Федерациязының алдарлыг артизи:

— Керээ-биле ажылдаар системаны театрга херек кырында боттандырары чугула. Чамдык артистер керээлерни номчуп танышпайн, караан шимгеш, ёзу барымдаалап ат салганын билир мен, оон уржурунда керээлиг ажылдың харыысалгазы кончуг эреңгей болуп турар. Мен боттуг керээ-биле тодаргай харыысалгалыг ажылдаарын күзээр мен.

Алдын-оол ДАРЖАА, шии чогаалының редакторуу:

— Тыва авторларның шиилери, оларның бижиттинген дериндели эң берге айтырыг болуп артпышаан турур турар. Чаа байдалдарда авторларны режиссёрларның кужу-биле өрү «сөөртүп», шиилерни чедир кылгаш, сцена кырынга ойнаары болдунмас болуп бар чыдар. Ындыг болганда чаңгыс кедилиг орук — авторлар-биле чагыг-керээлерни доразы чарары. Ол дугайын хөйү-биле чугаалажып турар бис, ынчалза-даа тодаргай автор тодаргай темабиле чедип кээрге, айтырыгны шиитпирлээри бергеден, немелде айтырыглар тургустунуп турар. Ынчангаш шии чогаалын бижиири амыдыралчы чагыгның эвес, а сорук дүш болган энтузиазмның херээ болуп бнезки-ле хевээр артып турар.

Хертек ШИРИИН-ООЛ, Тыва Республиканың алдарлыг артизи, республиканың Күрүне шаңналының лауреады:

— Мен «Шын» солунга негелдеден эгелээр бодап тур мен. Чүл диве 1991 чылдың Күрүне шаңналының лауреаттарының дугайында дыңнадыгны парлап тургаш, культура сайыды, кол режиссёр дээн ышкаш даргаларның адын адааш, арткаларын «оон-даа өскелер» деп парлаан болгай. Ол шын эвес. Кижилерниң кара күжү-биле чедип алган хавыназын дееге көөр, оларны алгадап херээ чок болгай. А бистиң театрның артистериниң чогаадыкчы ажылынга хамаарыштыр харын ындыг алгалаашкын кылыры тоң чугула, амыдырал ынчаар негеп келген. Чогаадыкчы ажылынга сонуургалы чок кижилерни бир янзы көөр, олардан шиитпирлиг-биле чарлыр херек, олар боттарының талантызын өске ажылга шенезин. Черле ынчаш моон соңгаар кызып ажылдап чоруур ээзи сайыыг бөлүктер болуп алгаш, чоң мурнунга бараан болуп, бир янзы ажылдай бээр боор бис деп бүзүрээр мен, ынчан ажыл шагы, шии белеткели үзер, ажык чок черге өөрүн манадыр кижилер бергедээри чугаажок. Театрның келир үези күш-ажылдың сагылгачурумун шыгжыырадырында деп бодаар мен.

Эзир-оол МОНГУШ, артист:

— Артист кижиде хөй чүгаа чүү боор, ойнаар, күүседир, көргүзер—оон чоң мурнунга «дылы» ол-дур!

Театр сезонунуң ажыдыышкынынга Виктор Көк-оолдуң «Хайыраан бот», Екатерина Тановааның «Туттурбайн чорза-чорза...», сурагжыг артистер Николай Кысыгбай биле Александр Лаптанның очулдурганы К. Гольдониниң «Ийи кожайның чалчазы» болгаш өске-даа шиилерден ангыда, делегейге бистиң Тываның алдаржыткан кино болгаш шии артизи Максим Мунзугуевич Мунзуктуң 80 хар харлаанынга тураскааткан улуг чогаадыкчы кежээзи эрттирери база планда кирдүнген.

Сарыг-оол КУУЛАР.

НАМДАРДАН ОДУРУГЛАР

● 1935 чылда Тыва Арат Республиканың VIII Улуг Хуралы национал күрүне театрын тургузар дугайында шиитпирни хүлээп алган. 1936 чылда Кызылдың өөредилге комбинадының чанынга национал театр студиязын ажыткан. Он кижи шылгалдаларны эрткеш, артистер болган. Ам театр 56 харлыг.

● 1940 чылда театр студиязын хөгжүм-шии театры кылдыр эде тургускан. ТАР Чазааның дилээ-биле мичангы Совет Эвилелинден театр уран чүүлүн хөгжүдери-биле режиссёр И. Я. Исполнев, композитор А. Н. Аксенов, капельмейстер Л. И. Израйлевич, балетмейстер А. В. Шатин, дирижёр Р. Г. Миронович чедип келгеш, улуг ажылды кылганнар.

● 1945 чылда Тывага тургустунган театр училищезин 85 сургуул дооскаш, профессионал артистер болган. Ада-чурттуң Улуг дайынын төнген соонда А. Фадеевтиң «Аныяк гвардия», оон соолзуредир Н. Островскийниң «Кан канчап катканы» деп романнарын шиижидип тургускаш, чонга көргүскен.

● 1951 чылда тыва шии артистери Н. Гогольдуң «Ревизор» деп шиизин көрүкчүлерге барааалгаткан түңнелинде даштыкы, орус улустуң болгаш совет классиктериниң шиилерин ойнаарынче орук ажыттынган.

● 1955 чылда тыва артистерниң аразындан бир-ле дугаар Кара-кыс Мунзук Россия Федерациязының алдарлыг артизи болган. Ол-ла чылын Ленинградтың А. Островский аттыг күрүнениң театр, музыка болгаш кинематография институдунуң баштайгы тыва доозукчулары театрга ажылдап эгелээн.

● 1957 чылда Улуг Октябрьның 40 чылында театр коллективи Н. Погодинниң «Боолуг кижи» деп шиизин Иван Зобродин тургускан. Тыва театрның төөгүзүнде бир-ле дугаар Ленинниң овур-хевирин Тыва АССР-ниң улустуң артизи Олег Намдараа ойнап күүсеткен.

● 1990 чылда Сибирьниң национал театрлар фестивалы Кызылга, республиканың хөгжүм-шии театрынга болуп эрткен.

МАНАП-ЛА ЧОР БИС

Чурт болгаш республика рынок экономиказынче шилчээн соонда, бистиң Өвүр районга артистеривис шии, концерт-биле аалдап келири көзүлдүр-ле ховартаан. Кым ынак артистериниң уран талантызын, овур-хевирлер тургузар талазы-биле бедик мергежилин көрүксевес боор. Хоочун, ортумак, чалыы салгалдың артистери киржип турар шиилерни дыка-ла көрүксээр кижи-дир мен. Өвүрге кажан-на Серен-оолдар, Чадамбалар, Шириин-оолдар, Солун-оолдар, Борис Бады-Сагаан, Екатерина Кенденбиль, Александр Салчак, Дадар Барынмаа, Анзат Куулар болгаш өске-даа мээң ынак артистерим келир ирги? Оларның ойнап турар шиилерин кончуг-ла көрүксээр улус бис. Аныяк артистерден Айдың Мортай-оолдуң, Эзир-оол Монгуштуң, Орлан Дамба-Хуурактың, Борис Монгуштуң ойнап турарын база көрүксээр кижи мен. Ынчангаш республиканың хөгжүм-шии театрындан Чылгычы Ондарның «Ханныг истер», Куулар Сапык-оолдуң «Ыглаар-Дуруг», очулдурган шиилерден «Ревизорну», «Өзүп чадаан Өдежокпай» болгаш өске-даа шиилерин бистиң районга кээп көргүзерин дилеедим. Оон ынай бичии тургаш, «Долуманың хуулгаазыны» деп шиини кончуг сонуургаан мен. «Рынок үези, машина-балгат кывар-чаар материалдар чок» деп чылдагааннан турбайн, бистиң районга артистерниң аалдап келирин четтикпейн манап чор бис.

Светлана ОНДАР.
Хандагайты суур.

ЧАА СЕЗОННУҢ ШИИЛЕРИ

Республиканың В. Ш. Көк-оол аттыг хөгжүм-шии театрының режиссёру, Тыва Республиканың алдарлыг артизи Ирина Ивановна Лопсанга бистиң корреспондентивис ужурашкаш, чаа сезонда көрүкчүлерге кандыг шиилерни театр барааалгадыр деп турарын сонуургаан.

— Чаа сезон октябрь 9-та эгелээр. Ынчан кежээкиниң 7 шакта Ч. Айтматовтуң «Чингис-Хаанның ак буудуу» деп шиини көргүзер бис. Эртенинде чеди шакта «Ийи кожайның чалчазы» деп шии болур. Улуг-хүнде, азы октябрь 11-де «Леопольд диистиң ужуралдары» деп уругларга шиини улуг-даа кижилер көөрге солун. А кежээ 6 шакта Виктор Көк-оолдуң «Хайыраан бот» деп сурагтыг шиизиниң маадырлары-биле көрүкчүлер база катап ужуражыр. Октябрь 16-да Куулар Сапык-оолдуң «Ыглаар-Дуруг» деп шиизи 18 шакта эгелээр. Оон эртенинде Екатерина Тановаяның «Туттурбайн чорза, чорза» деп шиизи 17 шакта болур. Октябрь 18-те кежээ 5 шакта М. Мейонуң «Мээн кадайым — Мегечивей» деп шиизин кызылчылар сонуургал-биле көөр деп идегеп турар бис.

Т. Миннуллинниң «Өпей ыры» деп шиизи октябрь 23-те 18 шакта эгелээр. Оон эртенинде К. Гольдониниң «Ийи кожайның чалчазы» деп шии кежээ 5 шакта эгелээр болгаш кызылчыларның күзелин хандырар, көрүкчүлер чаа-чаа овур-хевирлер-биле таныжарлар. Октябрь 25-те Россия Федерациязының улустуң артизи Максим Мунзуктуң 80 харлаанынга тураскааткан байырлыг концерт бистиң театрга 17 шакта эгелээр. Аңаа Кызыл хоорайдан болгаш чамдык районнардан аалчылар киржир. В. Шекспирниң «Он ийинги дүнезинде» деп шиизи октябрь 30-де 18 шакта болур, ону көрүкчүлер база улуг сонуургал-биле көөр боор. Эртенинде кежээ 17 шакта «Чингис-Хаанның ак буудуу» деп шии-биле Кызылга көрүлдези доостур.

Шии бүрүзүнге көрүкчүлерниң хөй келири, артистерниң улуг күзели ол.

Чамдыкта көрүкчүлер эвээш келгилээр таварылгалар тургулаар. Ындыг чорук артистерге, театр ажылдакчыларынга хомуданчыг дээрзин сагындырып каайн.

Фестивальдан бодалдар

ЭҢ ЭКИ ШИИЛЕРНИҢ БИРЭЭЗИ

1990 чылдың чазынында Кызылга Сибирьниң түрк дылдыг национал театрларының I фестивалы эрткенин Тываның көрүкчүлери сактып турлар боор. Алтай, тыва, хакас, якут театрлар боттарының уран талантызын ынчан көргүскен болгай, оон иштинде Хакасиядан 2 коллектив (Хакас драма театры биле аныяктарның «Читиген» театры), Тывадан 3 коллектив (тыва театр, аныяктарның «Кузел» театры, орус театр), Москвадан, Новосибирскиден, Красноярскиден, Улан-Удэден чаладып келген аалчылар база турду. Таптыг-ла 2 чыл болганда Абакан хоорайның Театр ажылдакчыларының эвилели, Культура яамызы Сибирьниң национал театрларының II фестивалын сентябрьның 24—30-те чедир хүлээп ап эрттирдилер. Ук фестивальга хакас, тыва, алтай, якут, бурят театрларның коллективтери кириишти.

Ийиги организаторлар болганы-биле олар бистиң четпестеривисти катаптавас дээш организакчы талазын, шыырак белеткенгениң демдеглээр апаар. Абаканчылар фестивальдың херек демдектерин, программаларын, чарлалдарын тускай үндүрүп алганын демдеглекседим. Чурттаар оран-сава база четчир болгаш барган артистерниң шуптузун хоорай төвүнде турар «Абакан» биле «Хакасия» деп аалчылар бажыңнарынга чурттадып, коллектив бүрүзүн бир организация азы бүдүрүлге черлери хүлээп ап солун ужуражылгаларны кылдылар. Фестивальга киржир ужурлуг турган Тываның «Кузел» биле Хакасияның «Читиген» деп аныяктар театрлары боттут чыллагаан-биле бо удаада келбээн.

Ийиги фестивальдың репертуарын көрүп доозуңкаш, оон шиилерни бирги фестивальдан кошкаан шала хомудап кагдым. Чүге дээрге бо чылын чүгле тоол эккелген алтай ениүктер ынчан ийи дыка шыырак («Кым мен», «Туба») деп шиилерни ойнааның сактып тур боор силер. Оон ынай аныяктарның «Кузел» театрының «Дүрүяа чүглери» деп шиизи, Хакасиядан «Читигенниң» режиссёру Ю. Тоноев 2 дыка солун шиилерни-биле бистиң фестивалывысты бир янзы каастаан. Тыва театр биле Нюрба театры ынчан база тус-тузунда «Ханныг истер», «Ханныг илбек» деп боттарының үнген дазыл-дестерин дилээш, арыг национал шиилерин ойнааш, чая басчып чадап турган ийик. Хакас драма театры ынчан аныяк хакас драматург А. Кызласованың «Чаъштар байыры» деп шиизин шала кошкак ойнааш барганын база сактып тур боор силер. Ийиги фестивальга хакас театр Эльза Кокованың тургусканы «Эзоп» деп шиизи-биле киришкеш, төлептиг солун исти арттырган деп бодаар мен. Бо удаада Улан-Удэниң академиктиг драма театры дыка шыырак көргүзүгнү кылыр боор деп карап турганым боттанмайн барды. Синхроннуг очулга чогундан, буряттарның холдуунда-ла сес-биле каас-байлак шиизи ажыттынмайн барган.

Кежээниң-не аалчы театр бүрүзү фестивальчы клубту эрттирип турдулар. Аңаа чүгле аъш-чемниң дээжизин аалчыларга сөңнеп салырындан ангыда, уран-чечен кезээн база белеткеп турдулар. Аяк-шайын аартап оргаш, акы-дуңма артистерниң ыр-шоорун, таңцы-самын, оюн-баштаан көрүп мага хандывыс.

Фестивальдың байырлыг ажыдыышкыны сентябрь 24-те беш шак чартык турда, хоорайга байырлыг чыскаал-биле эгелээн. Чыскаалган артистерни аъттыг төлээлер үдеп чорааннар, оон соонда хакас театр шөлүнге хакас артистерниң келген аалчыларга тураскааткан хүлээп алыышкыны солун болган. Ол үеде келген театрларның төлээлери ажыдыышкынга киржип чүве чугаалааннар. Кежээ 19 шакта Хакас драма театрының «Эзоп» деп шиизи болган. Моон эгелээш фестивальдың репертуарынга элээн доктаар бодай-дыр мен.

Бурятияның Х. Намсараев аттыг академиктиг драма театрының С. Лобозеров биле Б. Эртинеевтиң «Сонгада ай», Тываның В. Көк-оол аттыг күрүнениң хөгжүм-шии театрының М. Кежелдейниң «Үш эртемниг оол», Ч. Айтматовтуң «Чингис-Хаанның ак буудуу» деп шиилери, Нюрбаның шии театрының «Уот-джулустааның чуртунда» деп В. Гаврильев биле Ю. Макаровтуң шиизи, Даг алтайның шии театрының «Ырыстуу» деп С. Санашевтиң тоолшиизи, Хакасияның шии театрының Б. Аппаевтиң «Чараш кыстарны оорлаары» деп шиизи, республиканың орус шии театрының Л. Стейнбектиң «Кижилер болгаш кускелер» деп шиизи болган.

Бистиң театрның 2 шиизи база синхроннуг очулга чок эрткен, оон түңнелинде тоолувусту артистер орус дылга ойнаан, Чингис-хаанны микрофон дамчыштыр очулга кылып ойнаан. Бо-ла бүгү бергедээшкиннер, өске сцена, бистиң шиилеривистиң шынарын чирип апарза-даа, тыва театрның оюн көргүзүглери фестивальга катаптанмас таалалдың агымын тургузупкан. Ол магадалды Ч. Айтматовтуң сөөлгү «Чингис-Хаанның ак буудуу» деп тоожузун номчуваан, «Буранный полустанокту»-даа уттупкан жюри кежигүннериниң шүгүмчүлелдери безин чидирбээн. Фестиваль дооступ турда, ажылчы бөлүктүң сөөлгү чыыжынга-даа, Хакасияның телерадиокомпаниязынга болган төгерик столга-даа эң-не аарышкылыг чүүл—национал шии бижилгезиниң кошкак боор артпышаан турарын, театрларның ядыы-түреңгизиниң дугайында, ук фестивальдың моон соңгаар-даа өзүп-мандыырының дугайында чугаалажып көрдүвүс. Боттарывыс шимчеп, дырбанчавас болзувусса, бистерже шоолуг-ла көрнүр улус чок апарганын билир болдувус.

Фестивальдың кол сорулгазы — бот-боттарындан өөренир, арга-дуржулга солчур, уран чүүлчү солун ужуражылгаларны кылыры болган чүве төлээде, оон жюри болгаш ажылчы бөлүктериниң ажылының харыысалгазы улуг болуру чугаажок. Жюри кежигүннери фестивальдың организакчылары чүгле Москвадан чалап алганы (4 кижи) шала-ла чедимче чок болду, ажылчы бөлүкту бо чүүлдүн авторунуң инициативазы-биле тургускан турду, ону келген театрларның шуптузунуң төлээлеринден тургускаш, элээн ажыктыг ажылдарны кылып чоруттувус.

Амдыызында жюри кежигүннеринге доктаар бодайн мен. Олар болза: А. Я. Вольфсон, Россияның Театр ажылдакчыларының эвилелиниң килдис эргелекчизи, Н. Н. Карпова, Н. Д. Корнован, Н. С. Сорохина, театр критиктери, Анатолий Яковлевичтен өскелери хостуг ажылдакчылар. Жюриже Даг-Алтайдан келген уран чүүлдүң кандидады С. Н. Гарбанакова-даа, Хакас шии театрының кол режиссёру Э. М. Кокова-даа, Намсараев аттыг бурят театрының кол режиссёру В. И. Кондратьев-даа кирбээннер. Шиилерниң сайгарылгазынга шоолуг-ла хөй кижилер хаара туттунмас чүве болду. Жюри кежигүннеринден Н. Корнован дээрзи эмин эрттир чаңгыс талалаар, шиилерни көрүп турар чоннарның уран чүүлүн ханы билбес, театрларның эрткен болгаш амгы үеде амыдыралын билбезинден үнелиг арга-сүме сөглеведи. Жюриге бедик мергежилдиг хөгжүмчү, театр талазы-биле чурукчу, филолог, балетмейстер дээн чижектиг специалистер чок болган. Оон түңнелинде шиилерниң сюжет, композиция, музыкалыг каастаашкын, сцена дерилгези, режиссура, артистерниң оюнун шуптузун Москвадан келген критиктер сайгарган. Ийи театр ойнап каапкан соонда сайгарылга болуп турган. Бистиң тыва театрны бурят театр-биле кады сайгарды. М. Кежелдейниң «Үш эртемниг оол» деп тыва тоолдарга үндезилеп бижээн шиизин Тыва Республиканың алдарлыг артизи, тыва бөлүктүн кол режиссёру Ирина Лопсанның тургусканын жюри кежигүннери чаңгыс үн-биле эки деп демдеглээш, фестивальдың эң эки шиилерниң аразынче кирди. «Чингис-Хаанның ак буудуу» (тургускан режиссёр И. Лопсан) талазы-биле шын шүгүмчүлелдерни (чырык, музыка, сцена шимелдези) хүлээп алгаш, инсценировка, режиссура талазы-биле шүгүмчүлелдерге хүлээп алфазывыс, ты эптиг үеле чугаалаалывыс.

Акы-дуңма бурят эштеривистиң көргүскен С. Пюрбюнуң «Келзэниң хеечере» деп аттыг тыва театрга үнген шиижигеннери-биле дөмейлешкек сюжеттиг «Сонгада ай» деп шиизи-даа, алтай акы-дуңмаларның «Ырысту» деп тоолу-даа, хакас театрның «Эзоп» биле «Чараш кыстарны оорлаары» деп шиизи-даа жюриге чок шүгүмчүлелдерге таварышты.

Оларга бодаарга, бистиң «Чингис-Хаанывыстыг» шүгүмчүлээни мурнай ыңмаа... болуп турар. А Анатолий Вольфсон тыва театрның 70 чылдарга бодаарга, оранчок өскенин демдегледи. Бистиң тыва бөлүктүң артистериниң чаражын, аныяктарывыстың талантылыг, хөгжүмчү, ырызызын фестивальчы клубтарга улус чон-биле ужуражып тургаш, дыңнаарга дыка өөрүнчүг, чоргаараңчыг чорду. Черле ынчаш бо фестивальга бистиң аныяктарывыс: А. Хомушку, О. Дамба-Хуурак, Э. Монгуш, С. Ондар, Б. Ооржак, Даржап Марат дыка идепкейлиг киржип, төлептиг туттунганнар. Оолдарывыска шупту театрларның артистери четтиргенин илередир чорду. Тыва театрның кол удурланыкчылары Нюрба театрының артистери болганын манаа чугаалаайн. Ол театрның аныяк режиссёру Юрий Макаров «Уонг-Джулустаан чуртунда» деп колдуунда рок хөгжүмге даянган, театр уран чүүлүнүң янзы-бүрү хевирлерин (сөс, музыка, пантомима, символика, аллегория) ажыглап тургаш, алдыы оран биле үстүү оранның аразында амыдырал харылзаазының дугайында чаа диләэшкин ажылы болур. Бо ажылды сайгарып турда, дыка хөй режиссёрлар болгаш артистер киришкеш, ук шииниң сюжединиң кошкаан, символикага сылдап алгаш, эмин эрттир хөй катаптаашкыннар барын, бүдүн актының артынын, кол маадырларның, кол ажыл-чорудулганың (чижээлээрге, хамнаашкын) үретүнкел чок боор артып турарын демдеглээннер, ынчалза-даа жюри кежигүннери ол шиини эң эки деп шиитпирин үндүрген.

Сентябрь 30-да болган түңнелде Нюрба театры биле тыва театрның шиилери (шаңнал чок-даа болза) I-II черлерин үлээннер. Тыва артистерден Надежда Наксыл, Марат Даржаа, Эзир-оол Монгуш тускай шаңналдарны алганнар; Хертек Шириин-оолду, Галина Мунзукту, Орлан Дамба-Хууракты жюри демдеглээн. Эң эки ... роль дээш шаңналды хакас театрның артизи Виктор Коков — Ксанф («Эзоп»), Нюрба театрының артизи В. Николаеваага эң эки херээжен роль дээш шаңналды тывыскан.

Сөөлүнде чугаалап каар чүүлүм: бистиң ажылчы бөлүктүң кылып чорудкан ажылдары чүл дээрге фестивальдың киржикчилериниң моон соңгаар кылза чогуур арга-сүмелерин чыып, өөренип көрген. Оон түңнелинде 1994 чылда Улан-Удэге эртер фестивальдың оргкомитедин тургузуп, кылып чорудар ажылдарын демдеглеп, түс-түс чазактарывысче кыйгырыг салып, оргкомитеттиң дүрүмнерин кылып, фестивальдың киржикчилеринге чедирдивис. Кылып чорудар ажылдарда солун чүүлдер: бир-ле дугаарында, фестивальды акша-төгерик-биле хандырарын чедип алырының янзы-бүрү аргаларын диләэрин шиитпирлээн, ийиде фестивальдың географиязын алгыдарын көрген (аңаа чүгле Сибирьниң эвес, харын кыргыстарның, казактарның, калмыктарның, татарларның, башкирлерниң киржилгезин чедип ап, оргкомитет баш удур ажылдарны кылып чорудар). Бир-тээ, фестиваль Сибирь девискээринден калбарар чүве төлээде, аңаа бүгү-ле түрк дылдыг чоннар ажыглаар турар чараш, аянныг, утказыг «Эне күн» (Ие хүн) деп атты тыпсырын шиитпирлээн. Ынчангаш моон соңгаар бистиң фестивалывыстың ады «Эне күн» болур.

Келир фестивальдың жюри кежигүннерин девискээр бүрүзүн төлээлээн бедик мергежилдиг тускай эртемниглерден тургузуп, Чөөн чүк чоннарының культуразын эки билир талазы-биле критиктилер чалаары көрдүнген. Бразил драматург Фигейредоуң «Эзоп» деп шиизин бурят, тыва, хакас театрларда ойнап турарын барымдаалааш, артистер-биле солчулганы кылырын шиитпирлээн. Келир фестивальга баарда, коллектив бүрүзү бодунуң ёзу байырлалдарынга тураскааткан тургузугну кылгаш, Улан-Удэге каттыштырып, улуг театржыткан байырлалды кылырын бөлүк режиссёрлар планнааннар. Фестивальдың түгүн оюн-баштак, каткы-хөгнүн үделгези-биле акы-дуңма хакас артистер ак-көк Байкал чурттуг буряттарга чалап берди. А бистер, оон киржикчилери, чылыг чымчак байырлажып, Улан-Удэге ужурашкыже «Эне күн!» деп чарылдывыс.

Дадар МОНГУШ,
Театр ажылдакчыларының эвилелиниң харыысалгалыг секретары

САГЫШ ААРЫЫ

Чалыы оол Чайыр-оол удуур дээрге, үргүзү келбес, шаг-шиижи чок, чамдыкта чүрээ дүргедээр. Сагыжы бир-ле черже далажыр, аъш-чемге хөөн чоктап, харын-даа арып-дорун, баксырап эгелээн.

Удуур дээн чыдып алгаш, бичии када хүм кыпны берген улаарал-дембээрел тура халыгылап келир, чаңгыс черге олура албастаан. Алыс сагыжында саарзыктанып, коскү-хөрзээн өйүп чоруур көмүр ышкаш кара даш апарган бодалдарын ол кымга-даа ыыттаваан. Бирде-бирде оон боскунга дуй чыдыкан соок даш улам-на ыыжап, ханылап кирген, улуг-хырын дүвүнче кирип-ле чыткан ышкаш.

Бодунуң сеткил-сагыжын кымга-даа соглевейн чажырып чоруурундан, оол чуга, чараш, ак арыы саргарып, аарыгзыг берген. Аптекадан чүлдүчүрек болгаш өске-даа сагыш-сеткил оожургадыр эм-таң ижип шаанга кирген. Оларның чаңгызы-даа дузалаваан. Ам канчаар? Чоок эжи, чаңгыс классчызы Улар-оол таварыжып келгеш эжиниң ынчалдыр сударап, баксырай бергенин оон арын-шырайындан-на билип каапкан. Эжиниң Уранмаа дээн чазык, чаагай, чараш, чалыы кыска күштүг-биле ынакшып турарын мурнуңда-ла эскерип каапкан турган.

Ынчаарга Уранмаа соңгаар улуг хоорайда өөренип турар. Оон кашла хонгаш чаныр келирин Улар-оол дыңнаан. Ам-на Уранмаа чедип келирге, Чайыр-оолду аңаа ужураштырар деп Улар-оол шиитпирлей алган. Шынап-ла, каш хонганда, Уранмаа чедип келген. Улар-оол эжин эдертип алгаш, Уранмаа сугже чорупкан. Уранмаа бажыңында чаазык хөглүг кончуг олурган. Чайыр-оол-биле амыр-менди солушкаш, сандай салгаш, столче чалап, суттуг, хоюг сарыг шайын кудуп, бөдүүнү-биле бар-ла аъш-чемин салып, хүндүлеп, амыдырал-чуртталга, ажыл-херек дугайында Чайыр-оол-биле чай аразында хөөрежип каапкан.

Уранмааның удур көрген хоюг кара карактары, түк дег ак диштери, чойган ышкаш хөнү сыны, чан аразын чава салган узун суук чажы, шитти боду Чайыр-оолду ала-чайгаарла эмнеп турганзыг кыннып келген. Кылан дээрде сылдыс ышкаш, оду хып турар карактарынче удур көрүпкеш, Чайыр-оол хөөредиг чокка, эстип-хайылы бээр чыгыы болган. Чалыы кыстың сорунзалыы ол хире күчүкүштүг турган-дыр ийин.

Чайыр-оолдуң сагыш-сеткили ол хүнден эгелеп оожургаан, аъш-чемге кирип, удуп, дыштанып, арын-шырайы оң кире берген. Аңаа ам кандыг-даа эм-таңның херээ чок. Эктинден шой дег аар чүүктү ап каапкан ышкаш апарган. Артында-ла экти бедик, хөрээ хостуг, боску ажык ышкаш болу берген. Ол иштинде мынчалдыр шүлүктей каапканын безин эскербейн барган:

Уранмааны көрүп каашты,
Үйгу-дыжым ам-на хаады.
Чараш кысты көрүп алдым,
Сагыш-сеткил оожургады.

Ужаа, элдептиг-ле чүве-дир ийин. Ынакшыл кандыг-даа эмчи-домчудан, эм-таңдан ады тык күштүг болганы ол-дур ийин. Сагыш аарыы деп чүве ол-дур. Мону бодап чорумар, аныяк өңнүктер. Чайыр-оол биле Уранмааның изиг от дег ынакшылче кокпа оруу ынчалдыр изеттинген.

Ондар БОРАШ.
Сут-Аксы суур.

«ШЫН» СОЛУН РЕДАКЦИЯЗЫНГА

Бистиң ынак ачавыс Николай Лопсанович Самбуунуң сентябрь 28-те хенертен мөчээни-биле холбаштыр бистиң ханы кажыыдалывысты үлежип, дузалаан төрелдерге, эш-өөрүвүске, Кызылдың үндүрүг инспекциязының коллективинге улуу-биле өөрүп четтиргенивисти «Шын» солун редакциязын дамчыштыр илереттивис.

Самбуулардың өг-бүлези.

КИНО

ОКТЯБРЬ 9-ТА

«НАЙЫРАЛ»: «Не отстрелянная музыка» 9.30, «Обида» (2 сериалыг) 11.10, 14.20, 17.30, «ВИДЕОЗАЛ»: «Убийство в дождь» 10.00, 12.00, 14.00, 16.00, 18.00 шактарда.

«ВОСТОК»: «Рам и Лахан» (2 сериалыг) 15.20, 18.20 шактарда.

Кызыл хоорай, Красноармейская, 100. Индекс 667000. ...ГАР САНЫ «Тыва солун» № 363305.

ТУРГУЗУКЧУЛАРЫ: Тыва Республиканың Дээди Соведи болгаш Чазаа. «Шын» солунунуң редакция коллективи.

Кол редактор В. Ф. ЧАДАМБА.

РЕДАКЦИЯ КОЛЛЕГИЯЗЫ: В. С. Базыр (харыысалгалыг секретарь), А. С. Дембирель (кол редакторнуң оралакчызы), В. М. Сат, К. К. Сат (кол редакторнуң оралакчызы), Н. С. Эрген.

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ:

Кол редактор — 3-43-34; келген кижилер хүлээп алыр чер — 3-34-26, кол редакторнуң оралакчылары — 3-33-91; — 3-34-17; харыысалгалыг секретарь — 3-34-92; оралакчызы — 3-45-93.

КИЛДИСТЕР:

улус депутаттарының Советтери, ниитилел-политиктиг болгаш социал айтырыглар — 3-34-19; — 3-34-98; үлетпүр — 3-34-49; 3-36-73; көдээ ажыл-агый — 3-41-16; культура болгаш улус өөредилгези — 3-39-15; чечектер болгаш спорт — 3-36-82; — 3-34-52; чурук — 3-34-39; — 3-34-93; чагаа — 3-39-03; корректорлар — 3-41-23; үндүрүкчүлер — 2-27-41 солун келбейн барганда — 2-32-75; бухгалтерия — 3-37-11.

Солунга парлаттынган материалдарның авторларының бодалдары редакцияның туружу-биле дүүшпейн барып болур. Айыттынган фактыларны саннарны болгаш өске-даа дыңнадыгларны дээш авторлар боттары харыылаар.

Тыва Республиканың Парлалга болгаш информация министерствозунуң типографиязы. Кызыл Щетинкин болгаш Кравченко кудумчузу, бажың № 1.

Солун неделяда 5 катап үнер. Хемчээли 2 парлалга аңазы. Тиражы 27020 экз. Чагыг № 196.

Тувинская республиканская БИБЛИОТЕКА им. А. С. Пушкина

Республиканың ниитилел-политиктиг солуну

ШЫН

Солун 1925 чылдың август 31-де үнүп эгелээн

№ 197 (14919) 1992 чылдың октябрь 10, суббота

Солунга ат салган шагы 00. 40. Чагыдар өртээ 10 көп. Садар өртээ 1 рубль.

КЫШ КЕЛГЕН: беленкел кандыгыл?

Бистиң районнуң девискээринде ай-менниг, кат, тооруктуг Кызыл-Тайга, Бора-Тайга, Хөр-Тайгаларның кырында хар сентябрь айның ортан үезинде-ле чаапкан.

Эртен, кежээ соок дыңзып, хүн келген тудум-на хүн дурту кыскалап, эрте караңгылай бээр апарган. Ниитиниң малын кыштан хүр-менди ажырар дээш белеткел ажылдары кандыг болганын районнуң колхоз, совхозтар удуртукчуларынга сагындырып, хынай бергени ол.

Кыштаглаашкынга белеткел кандыг болганын чугаалажыры-биле сентябрь 25-те район төвүнге, район чагыргазының коллегиязы-биле кодээ ажыл-агый эргелелиниң каттышкан хуралынга «Алдан-Маадыр», Карл Маркс аттыг совхозтарда кыштаглаашкынга белеткел ажылдарының дугайында айтырыгны чугаалашкан.

Үстүнде ийи ажыл-агыйларның директорларының (Ю. М. Бызытпаа, Д. С. Тюлюш) кылган медеглелдериндей алырга, байдал кончуг дүвүреңчиг. Эрткен чылын бо ийи совхозка мал чеми чедир белеткеп албааныңдан, кыштаг-хорааны багай септеп-селээниндей бо чылдың 8 айларында «Алдан-Маадыр» совхозка 3997 шээр, 99 бода мал өлүп хораан. Малдың чаш төлүн камгалап ап талазы-биле ийи совхоз чүгле район иштинде эвес, харын республика иштинде кудуку көргүзүглүг болуп турар. Төрүүр 100 баш малга онааштыр «Алдан-Маадыр» — 24, Карл Маркс аттыг совхоз 18 баш анай, хураганы камгалап алган. Ийи совхозтуң курүнеден алган кыска хуусаалыг чээлилери безин бажын ашкан. Чээлилериниң хуузу чокка «Алдан-Маадыр» 5 млн. 539 муң, «Карл Маркс» 5 млн. 845 муң рубль өрелиг болуп турар. Рынок харылзаазының үезинде мынчаар ажылдап, амыдыраарга болур бе?

Бо хүннерде доктаамал-даа, сезоннуг-даа ажылдарда ажылдап турар ажылчыннарынга төлеп бээр акша чок болганы, мал чеми белеткелинде, күскү дүжүт ажаалдазында ажылдап турар кижилерге шаптараазыныг болуп, мал чемиңиң белеткели дүжүт ажаалдазы-биле кансырлажып, мынчага чедир шөйүп келген. Ам октябрь ай үнүп келген, каш хонгаш улуг хар-даа чаар, чыккылама соок-даа келир. Районнуң ажыл-агыйларында хамык ажыл капсырлашкан — кыштаглаар сентээри, сиген-ширбииш белеткээри, күскү дүжүт ажаалдазы... Ак хар адаанче ээзэп-биче-даа болза, өстүрүп алган дүжүдүвүс кирер деп барды.

Бо чорук кымны дүвүретпес боор. Бо талазы-биле район чагыргазы-биле кодээ ажыл-агый эргелелиниң каттышкан хуралынга шыңгыы чугаа болган. Үстүнде айыттынган четпестер ол ажыл-агыйларга канчап тургустунуп келгенил? Эрткен кыжын мал кажаалары, сүт-бараан фермалары кышка белен эвес болган. Бо чылын кыштаглаашкынга белеткел ажылдары база-ла кандыг-даа өскерилге чок артып калган. 1992-93 кыштаглаашкын чылында «Алдан-Маадыр» совхозка 29 шээр, 5 бода, 3 чылгы, 1 хаван коданнары кыштаар. Мал чемиңиң белеткелиниң үезинде, күскү дүжүт ажаалдазынга районнуң кодээ ажыл-агый эргелели (даргазы И. Ш. Монгуш, эргелелдиң кол агроному Н. Д. Монгуш, кол зоотехниги В. С. Чымба) кандыг-даа дуза чедирбээн деп турарында ужур-ла бар.

Ынчангаш эргелелдиң даргазы, тускай эртемниглерни совхозтарга херек тускай эртемниглерни тыпчып, быжыглап бээр талазы-биле дузаны чедирер болза эки. Бо чылдың кыштаглаашкынынга белеткел ажылдарының «Алдан-Маадыр», Карл Маркс аттыг совхозтарда чорбайн турары хыналдадан илерээнин эргелелдиң кол зоотехниги В. С. Чымба дыңнаткан.

Ийи совхозтуң сүт-бараан фермазы кыштаглаашкынга белен эвес. Совхозтарда шээр мал коданнарының кажааларынга чазын чайлагже көшкен оңар шуут хол дегбээн. Кажаалар кыры ойбак-дыдык болганда, иштин хөөлбек суглар долган, бөлүп алган өдээ шупту өл-шык. Ниитизи-биле алгаш көөрге, кыштаглаашкынга белеткел ажылдары «Алдан-Маадыр», Карл Маркс аттыг совхозтарда чорувайн турарын, эрткен чылгы кыштаглаашкындан кандыг-даа түңнел үндүрбээнин район чагыргазының коллегиязының, эргелелдиң техниктиг чөвүлелиниң санал берген кежигүннери-даа демдеглээн.

Байдал чүгле бо ийи совхозта мындыг дүвүреңчиг болуп турда, совхозтуң директорлары Ю. М. Бызытпаа, Д. С. Тюлюшке кандыг-даа хемчег онаавааныңдан каттышкан хуралдың дээш чок болганы шуут илден. Моон эргелелдиң техниктиг чөвүлелиниң кежигүннери, районнуң кодээ ажыл-агый эргелелиниң даргазы И. Ш. Монгуш шыңгыы түңнелди үндүрер ужурлуг. Районнуң ажыл-агыйлары кыштаглаашкынга белеткел ажылдарынга бар четпестерни дарый чайладыр база Кодээ ажыл-агый министерствозунуң сентябрь 11-деги доктаалын боттандырар сорулга-биле тускай хемчеглерни ажылдап кылгаш, ажылдап эгелээрин хуралдан дааскан.

Каттышкан хуралга чүгле кыштаглаашкынга белеткел ажылының дугайында эвес, колхоз, совхозтарны эде организастаарының талазы-биле база чугаалашкан. Бо ажылдың база районнуң ажыл-агыйларында [illegible] черде таптап турарын хуралга айыткан. Чугаалашкан айтырыглар талазы-биле тускай хемчеглерни болгаш доктаалды хүлээп алган.

Район чагыргазының коллегиязы кежигүннерин болгаш чамдык харысалгалыг килдис эргелекчилерин, кодээ ажыл-агый эргелелиниң тускай эртемниглерин совхозтарга бижыглаан. Кыштаглаашкынны организастыг эрттирер сорулга-биле 11 кижи составтыг комиссияны тургускан.

Даш-оол САРЫГЛАР.
Сүт-Хөл район.

БОЛУУШКУННАР, ФАКТЫЛАР, МЕДЭЭЛЕР

СААЛДА КУДУЛАВААН

Тандызы районга «Россия» совхозтуң төп сүт-бараан фермазының саанчылары болгаш кадарчылары бо чылын күрүнеге сүт садар планын 81 хуу ажыр күүседи берген.

Фермада ниитизи-биле 523 бода мал бар. Оларның шуптузун кыштаглаашкынче киирген. Ыланғыя саар инектерниң судун кудулатпас дээш кадарчылар, саанчылар болдунар-ла хемчеглерни ап турар. Мал чеми ылбырадып белеткээр цехти удавас ажыглалга киирилтерге, чудан болгаш өске-даа холуксалыг чемнерни инектерге немей бере бээр. Ынчан бир инектен-не хүнде 10 литр чедир сүттү саап ап болур. Амгы үеде чарбалаан далганны инектерге берип турарындан оларның судү шоолуг кудулаваан.

Сүт саалдазының кудулавайн турарындан ферма ажылдакчыларының ажыл төлевири база эки боор турар. Бир саанчыга ортумаа-биле айда 4 муң рубль болза, дуржулгалыг саанчыларның ажыл төлевири 6-7 муң рубль чедип турар.

(Бистиң корр.).

БАЗА БИР ТЫВА ГЕНЕРАЛ

Россия Федерациязының Хамааты камгалал, онза байдалдар болгаш айыыл-халалтарның уржуктарын чайладыр талазы-биле күрүне комитединиң даргазы С. К. Шойгуга генерал-майор атты чоокта чаа тывыскан. Бо болза ол бедик атты алган алды дугаар тыва кижи болуп турар.

Ооң албан-ажылы берге болгаш онза харысалгалыг. Кайда-ла айыыл-халап, берге болуушкуннар болганыл, ол ында барган, ону чайладырының, кижилерге ачы-дуза чедиреринин дээштиг, дүрген хемчеглерин алган турар. Бо чылдың эгезинде Мөңгүн-Тайга районга сарлыктар халдавырлыг аарыгдан аарып, хөйү-биле өлүп турган үезинде практиктиг дуза чедирери-биле тускай экспедицияны Сергей Кужугетович удуртуп алгаш келгеш, улуг хемчээлдиг ажылды кылганын билир бис.

С. К. Шойгу Кызылга төрүттүнген, № 1 школаны доос Красноярскиниң политехниктиг институдунга түдүгжүнүп дээди эртемни чедип алгаш, төрээн хоорайынга тудуг мастерлеп күш-ажылчы намдарын эгелээн. Ханы билиглиг, онаашкан херээнге хандыкшылдыг, чогаадыкчы ёзу-биле ажылдаар, кижилерге эптиг-ээлдек, негелделиг кижи болурга, ону удавааңда удуртур ажылче дэпшиткен. Кызылга, Саяногорскиге кол инженерлеп, Абаканга трест даргалап, партия хоорхомунга секретарьлап, партия Красноярск крайкомунга инспекторлап ажылдап чораан. Ооң соонда Россия Федерациязының Куртуудуунуң даргазының оралакчызынга дэпшиттирген. Орта ажылдап турда, Россия Федерациязының Хамааты камгалал, онза байдалдар болгаш айыыл-халалтарның уржуктарын чайладыр талазы-биле күрүне комитединиң даргазынга С. К. Шойгуну томуйлаан. Берге болгаш харысалгалыг албан-хүлээлгезин чедиишкинниг күүседип чорууру-биле Сергей Кужугетовичиге генерал-майор бедик атты тывысканы ол.

Таан-оол ХЕРТЕК.

ХАЖЫДЫЫШКЫННАРНЫ БОЛДУРБАС

МОСКВА. (РосИТА-СЧТА-ның корр. Иван Новиков). Россияның прокуратура органнары чүгле сөөлгү бүдүн чартык чылдың дургузунда крайларның, областарның база эрге-чагырганың оон адаанда органнарының болгаш эргелеп-башкарылга черлериниң хоойлуга дүүшпес барык 13 муң шиитпирлерин илереткен болгаш күш чок болдурар талазы-биле удурланыышкыннарны киирген. Хоойлужудулганың каржы хажыдыкчылары болган муң ажыг эрге-дужаалдыг кижилерге прокуратураларның материалдарын ёзугаар сагылга-чурум, административтиг болгаш материалдыг харысалганы онааган. Ол медээлерни РФ-тиң чиңгине прокурору Валентин Степанковтуң Россияның улус депутаттарынга тараткан бижиинде киирген.

Россияның дөрт девискээриниң бирээзинде-ле өнчү, бүдүрүлгелер болгаш тывыңгыр ажыл-агыйжы ажыл-чорудулга, а ол ышкаш хуужудулга дугайында хоойлуларның каржы хажыдыышкыннары илереттингенин чиңгине прокурорнуң бижиинде айыткан. Күрүне органнарының коммерцияжыдылгазының күштелип турары онза дүвүреңди болдуруп турарын ында база айыткан. Россияның дыка хөй девискээрлеринде олар коммерция тургузугларының кады тургузукчулары болуп илереп турар. Ынчангаш күрүне органнары ол тургузугларга дээре, чамдыкта харын шуут монополдуг байдалдарны тургузуп берип турар. Ындыг фактылар, чижээ, Москва, Санкт-Петербург хоорайларда, Ставрополь крайда, Воронеж, Тюмень, Сахалин областарда болгаш өске-даа чамдык черлерде илереттинген.

Күрүне органнарының болгаш коммерция тургузугларының дөрт каттыжылгазының таварылгалары база илереттинген. Ындыг янзылыг, прокуратураның хоолгаарлаашкынының соонда, 700 ажыг кижи боттарының күрүне эрге-чагыргазының, ажыл-агыйжы органнарының база политиктиг партияларның системазында ээлеп турганы ийиги албан-дужаалдарын каар ужурга таварышкан.

Чиңгине прокурор Валентин Степанковтуң Дээди Советке бодунуң бижиинде айтып турары болза, күрүне органнарының эрге-дужаалдыг кижилериниң ол-бо ажыл-агыйжы черлерге өскелерден таарымчалыг байдалдарны тургузар болгаш бараан рыногунуң адаанналыганы кара өжегээр кызыгаарлаарынче угланган хөделиишкиннери дээш кеземче харысалгазын доктаадып тургузары эргежок чугула апарган.

Район чагыргазында

БАШТАЙГЫ БАЗЫМНАР

Бии-Хем район чагыргазының чер-чер чагыргазы болгаш кадрлар-биле ажыл кылдыны тургустунгандан бээр үр болбаан. Ындыг-даа болза, ажыл-чорудулгазының баштайгы базымнарын кылып эгелээн.

Бир дугаарында, район чагыргазының чыл төнчүзүнге чедир чорудар ажылының планын тургускаш, ону сайгарын чугаалашкаш, бадылаан. Ай санында бир удаа болуп эртер район чагыргазының коллегиязынга чугаалажыр айтырыгларны ында киирген. План ёзугаар сентябрьда «Культура албан черлериниң кышка белеткелиниң болгаш материалдыг өртек-үнелиг чүүлдериниң камгалалының дугайында» культура килдизиниң эргелекчизи В. Х. Көк-кыстың илеткелин дыңнап, чугаалашкан. Айтырыгны үш кижи составтыг комиссия коллегияга белеткээн. Коллегияга кылдынган ажылдарны демдеглээн, чедир кылдынмайн турар чүүлдерни айтып, оларны эдип адыр талазы-биле саналдарны, сүмелерни коллегия кежигүннери киирген. Культура килдизиниң эргелекчизинге В. Х. Көк-кыс чаа томуйлаткан-даа болза, онаашкан ажылын экижидер дээш чогуур хемчеглерни ап эгелээнин хуралга демдеглээн. Октябрьда коллегия мал кажааларының болгаш малчын коданнарының кышка белеткелиниң дугайында айтырыгны чугаалажып көөр.

Район чагыргазының аппарат хуралы айда ийи удаа эртер. Орта чугаалажыр айтырыгларны планда база киирген. Сентябрьда «Чаа өөредилге чылының эгелээниниң дугайында» районнуң өөредилге килдизиниң эргелекчизи Е. К. Матвееваның илеткелин дыңнаан. Ниитизи-биле районнуң школа коллективтери чаа өөредилге чылын багай эвес белеткелдиг, организастыг эгелээнин орта айыткан. Октябрьда аппарат хуралынга мал оорлары-биле демисел дугайында айтырыгны чугаалажыр. Ооң ангыда аппарат хуралдарынга контрольда турар документилер-биле ажылдың байдалын, килдистериниң, бүдүрүлгелерниң, организацияларның ажыл-чорудулгазының талазы-биле удуртукчуларның информацияларын дыңнаар.

Кадрлар улус ажыл-агыйының бүгү адырларының айтырыгларын чедиишкинниг шиитпирлээрде кол рольду ойнаар. Ындыг болганда оларны [illegible] киирзенгейин район чагыргазы салып турар. Ынчангаш кадрлар-биле ажылды планда киирген. Район төвүнүң болгаш суму чагыргазының даргалары чаа томуйлаткан чүве болганда, олар моон соңгаар канчаар ажылдаарын, эргелери, хүлээлгелери кандыг болурун өөредири чугулазын барымдаалааш, семинар-чөвүлел хуралын эрттирген бис. Тыва Республиканың тус чер бот башкарылгазының дугайында Тыва Республиканың Хоойлузунуң төлевилелинден эгелээш, хоорай, суму чагыргаларының даргаларының планнарын тургузарынга, херек эмгелелин кылырынга чедир илеткелдерин, информацияларны олар дыңнап, боттарының мурнунда салдынган сорулгаларны чогумчалыг шиитпирлээринге чогуур билигни, практиктиг дузаны алганнар. Бо семинар-чөвүлел хуралга район чагыргазының даргазы К. А. Маспык-оол, Тыва Республиканың Чазааның харысалгалыг ажылдакчызы А. В. Сухов болгаш өскелер-даа киржип, чагырга даргаларынга арга-сүмелерин берген.

Суурларже район чагыргазының үнүүшкүннүг хүннерин эрттирерин чугулага көрүп турар бис. Ону барымдаалааш, планда киирген. Ол үнүүшкүннерге киржир удуртукчулар, организациялар чүнү кылырын ында айыткан. Долчуу-биле бижиирге мындыг. Район чагыргазының даргазы хамаатыларның хууда айтырыглар талазы-биле хүлээп алыышкынын эрттирер, районнуң социал хандырылга килдизи инвалидтериниң, пенсионерлерниң бажыннарынга баар, культура килдизи концерттер көргүзер, кодээ ажыл-агый эргелелиниң тускай эртемниглери совхозтарга практиктиг дуза чедирер, милиция ажылдакчылары профилактика ажылдары чорудар болгаш өске-даа хемчеглерни алыры көрдүнген. Баштайгы үнүүшкүн Ээрбек, Сесерлиг, Сушь суурларга эртер.

Район чагыргазы, ооң килдистери планда айыткан хемчеглерни, бодунуң үндүрген шиитпирлерин болгаш Тыва Республиканың Президентизиниң чарлыктарын, Чазааның доктаалдарын күүседиринче угландырган. Чагыргаларның ажыл-чорудулгазын шуудадырынга, экижидеринге ол дузалаар.

Район төвүнүң, суму чагыргазының даргалары чоокта чаа томуйлаткан-даа болза, ажылының харысалгазын билип, ажыл-агый, социал айтырыгларны шиитпирлээринче, хөй-ниитиниң корум-чурумун база хамаатыларның эргелерин камгалаарынче сагыш салып турарлар. Сесерлиг, Өөк суму чагыргаларының даргалары Мангэн-оол Доңзат, Юрий Лопсан томуйлаткан хүннериңден [illegible] кызымак ажылдап турар. Амгы үеде олар дүжүт ажаалдазын, мал чемиңиң белеткелин кыска хуусаада доозарынче угланган организацияны ажылдыг күштелдирген. Өске-даа суму чагыргазының даргалары даанзырган ажыл-херектиң харысалгалыын билип турар.

Район чагыргазының болгаш чер-чер чагыргаларының ажыл-чорудулгазын илеткейжидер дээш болдунар-ла хемчеглерни моон соңгаар алыр бис.

Ольга ДАМЧАЙ.
Бии-Хем район чагыргазының килдис эргелекчизи.

КОНСТИТУЦИЯ СУДУНДА: И. ПОЛОЗКОВТУҢ ХЕРЕЧИЛЭЭНИ

МОСКВА, октябрь 7. (РосИТА-СЧТА-ның корр). РСФСР-ниң Компартиязының ТК-зының мурнундагы бирги секретары Иван Полозков РСФСР-ниң КП-зин дүжүрер дугайында Чарлыкты Конституцияга дүүшпес деп санап турар. Россия Федерациязының Конституция судунга херечи боор чүве чугаалааш, ол РСФСР-ниң КП-зинге удур буруудадыышкыннарны, оон иштинде партияның күрүне тургузуглары-биле катчы бергениниң дугайында чүүлдерни буруу шапкан.

«РСФСР-ниң КП-зы Россияның коммунистериниң күзел-соруу-биле массалыг хөй-ниити-политиктиг организация кылдыр тургустунган. Ол оон мурнунда СЭКП-ниң практикалап келгени бодал чок бүгү чүүлдериндей хостут турган» деп, ол айыткан.

Россияның Президентизиниң билдиингир Чарлыктарының үнер үезинде СЭКП-биле РСФСР-ниң КП-зы шуут ийи ангы байдалга турган деп, херечи айыткан. СЭКП башкарыкчы эрге-чагыргалыг партия боор турда, Россияның Компартиязы бодунуң тургустунган баштайгы хүннеринден эгелеп Россияның Чазаанга удурланыышкак күш боор илерээн. «Ол-бо чүктен шугумчулеп тыртпарлааарының болган демократияның быжыг диктатуразының үезинде бис боттарывыстың массалыг информация чепсектеривис безин чок ажылдап турган бис» — деп, Иван Полозков чугаалаан. Конституцияның [illegible] республиканың удуртукчузу компартиядан чүге берген турган.

Иван Полозковтуң чугаалааны-биле, РСФСР-ниң КП-зи бодунуң ажылын, «Россияның коммунистери» фракцияны тургускаш, парламент партиязы кылдыр эгелээн. Ол партия бодунуң адырлар килдистерин шуут тургуспаан.

РСФСР-ниң КП-заның мурнундагы удуртукчузунуң чугаазының соонда хөй-хөй айтырыглар салдынган, ыланңыя РФ-тиң Президентизиниң эрге-ажыктарын камгалап турарларның айтырыглары эмгежок болган. Олар колдуунда-ла ЭКП-ниң составынга РСФСР-ниң КП-зиниң статузунуң, оон эрге-чагыргага удурланыышкак боор турарын бадыткаарының дугайында боор турган. Бодунуң харыыларынга Иван Полозков оон удуртуп турганы партия хамаарышпас хөй-ниити-политиктиг организация турган деп демдеглээн. «Бисти кым-даа каратап, хайгаарабайн, биске негелделерни кым-даа салбайн турган» — деп, ол айыткан.

СЭКП-ниң удуртулгазынга РСФСР-ниң КП-зиниң удурланыышкак туружун тайылбырлап турда, Иван Полозков мынча дээн. «СЭКП ТК-ның Политбюрозу биле бистиң аравыста калышкактар турган. Чорудуп турган политикага оон иштинде эде тургустунуушкунга хамаарыштыр бистиң боттарывыстың шугумувус, боттарывыстың көрүжүвүс турган». Партияның иштики амыдыралын демократтыдарының улуг программазы биске турган. Чижээ, обкомнарга болгаш крайкомнарга делгем бот-тускайлан чоруктуг бээри көрдүнген турар. «Ынчалза-жок бис боттарывыстың планнарывысты амыдыралга боттандырып четтирээн бис» — деп, Иван Полозков айыткан.

ХУУЖУДУЛГАНЫҢ ИНВЕСТИЦИЯ ФОНДУЗУ

Россияның девискээринге чурттаалга шөлүн, бүдүрүлгелерни болгаш өске-даа черлерни хуужудары-биле холбаштыр айтырыгларны номчукчулар редакцияга салып турар. Ынчангаш «Шынның» чамдык номчукчуларының айтырыгларынга харыылап бээри-биле Тыва Республиканың Эт-хөреңги фондузунуң даргазы М. А. Даргат редакцияга келгеш, бистиң корреспондентивис-биле чугаалашкан.

— Маадыр-оол Айыжмевич, бир-ле дугаар чонну сонуургадып турар билдинмес айтырыг — инвестиция (акша салыышкын) фондузу деп чүл дээрзин тайылбырлап көрүңер аа.

— Бо айтырыгга хамаарыштыр бир дугаарында мону чугаалап каары чугула деп бодап-дыр мен. Чүге дизе, бистиң республикага октябрь 12-ден эгелеп ваучерни (хуужудулга чектерин) ажаалга банкылары чурттакчы чонга үлеп эгелээр. Ынчангаш кижи бүрүзүн дүвүредип турар бир айтырыг — ваучерни канчаар шын ажыглаары болуп турар.

Бисте ол фондулар дугайында бар төлевилел-биле кысказы-биле таныштырып көрейн. Ол документини Россияның Федералдыг эт-хөреңги фондузу чаңгыс талалап кылган. Херек кырында ол фондулар дугайында хуруумнерни Россияның Президентизи Чарлык-биле бадылаар, а дүрүмнү Россияның Эт-хөреңги комитеди. Федералдыг эт-хөреңги фондузу, Сан министерствозу, Экономика министерствозу, банкылар, биржалар дээш өске-даа ведомстволар ажылдап кылыр ужурлуг. Ынчалза-даа оларның аразында чаңгыс аай дугуржулга чок болуп турарындан бо документ кончуг озалдап турар.

Ынчаарга ваучерни Россияның бүгү девискээринге күрүне өнчүзүн хуужудуп алырынга киириштирип болур. Ол ышкаш акционер ниитилелдериниң акцияларын база садып алырынга ажыглап болур.

Бир-тээ, айтырыг инвестиция фондузунуң дугайында салдынган төлээде, аңаа мындыг тайылбырны берип көрейн. Теория ёзугаар алыр болза, тускайлаттынган инвестиция фондузу ваучер ээзинге капиталды шын шыгжадып, өөнип алырынга идегелдиг албан чери болур ужурлуг. Хуужудулганың тускайлаттынган инвестиция фондузу дээрге, чүгле хуужудулга чектери-биле ажылдаар организация болур. Чогум төлевилелде болза, Россияның чазаа ол фондуларны тургузарын болгаш оон ажыл-чорудулгазын хууда ажыл-херектиг кижилер чорудар деп айыткан. А ол дээрге, ол фондуга силерниң салган чектериңерниң өнчү-мендизи турарын күрүне магадылавас дээни ол болур-дур. Ук фондуларның ажыл-чорудулгазын тус-тус черлерниң чагырга органнары, Россия чазааның оларга хамаарышкан тускай шиитпирлеринге даянып алгаш боттандырар ужурлуг.

Кара сөс-биле чугаалаарга, чагдан баткан кежие дег хөй саныг хуужудулга чектерин фондулар хүлээп алгаш, оларны фондулар боттарының акцияларынга орнаар апарган болганда, чүгле бистиң республикага безин оранчок хөй саныг фондулар херек-тир.

— Ынчаарга, бисте бар төлевилелди алырга, фонд тургузуп алыр дээр болза, аңаа эге капитал база херек апаары чугула болгай...

— Ону база өөренип көрген бис. Фондуну тургузар деп шиитпирлээшкиннерге, оон эге капиталы 500 муң рубльден хөй болур ужурлуг деп айыткан. Бир дугаарында, фонд тургузуп алыр деп шиитпирлээн кижилер Тыва Республиканың Эт-хөреңги башкарар күрүне комитединден бодунуң чорудар ажыл-херээниң дугайында лицензияны чөпшээрежип алыр. Чүгле оон соонда ол фондуга бодунуң акцияларын үндүрер эргени комитет бээр.

— Ук фондуга кандыг кижилер ажылдап болурул?

— Чуруум ёзугаар фондулар лицензиялыг турар деп чугаалаан болгай мен, а оон ажылдакчылары кылып турар ажылының аайы-биле аттестацияны ээлп-ле эрткен турар ужурлуг. Колдуу-ла быжыг билиглиг бухгалтер, экономист эртемниг кижилер аңаа ажылдаар апаар. Чүге дизе хөй чылдарда сан-хөө органнарынга ажылдап чораан кижилер кайы черниң акцияларын садып алза ажыктыгыл дээрзин эндевес болгай. Дуржулгалыг ажылдакчылар бүдүрүлгелерниң ажыл-чорудулгазының дугайында сан-медээлерни киирзенгейлиг чыып, оларның канчаар ажылдаарының түңнелдерин хыжамчалыг сайгарып үндүрерлер. Ынчангаш моон түңнелинде бистиң орулгавыстың улуг-биче болуру база хамааржыр.

Өске талазында, ажылдакчылары аттестация эртпээн фондуларга идегээри база берге, чүге дизе, бистиң чектеривистиң салым-хуузу ол кижилерден дыка хамааржыр.

Бо хүннерде бисте радио, телевидение болгаш солуннар хуужудулга чектерин фондуларже аппаарын бис бүгүдеге сүмелеп турар. Бир талазында, фондулар бистерге орулгавыс ындыг бо тут хөй эвес болур-даа болза, каржа чок болурувусту магадылап турар. Ынчангаш рынок үезинде капиталды аңгы-аңгы үнелиг саазыннар-биле банкыларга шыгжаары ажыктыг-дыр.

— Маадыр-оол Айыжмевич, фондуларның ылгап, хоозурап кагбазының дугайында чижектерге үндезилеп тайылбырлап болур силер бе?

— Инвестиция фондузу — хөй бүдүрүлгелерниң акцияларының ээзи болур. Акционер ниитилел бүрүзүнүң акцияларының 5 хуузун садып алыр эргелиг. Фондунуң акцияларын садып алган чамдык бүдүрүлгелер хоозурап куругланы каап болур. Ынчангаш силерниң ортумак орулганар доктаамал быжыг артып каар.

Ынчаарга чек-биле акционер ниитилелиниң акциязын садып алыр бе азы аңаа садыптар бе деп айтырыг кижи бүрүзүнүң хууда херээ-дир.

Ынчангаш хуужудулга чектери 1992 чылдың декабрь 1-ден эгелеп күштүг болур. Бо үеге чедир чонуң хөй кезии чектерин ажаалга банкыларындан алган турар ужурлуг. Чүге дизе чектерни мурнай алган улус хуужудулгага кирип турар бүдүрүлгелерни садып алыры-биле былагжып болур.

— Бистиң студентилеривис, сургуулдар база пенсионерлер ол чектерни алган дораан садыптар бис деп турар-дыр. Маңаа кандыг сүме кадып болур силер?

— Хуужудулга чектерин акшага чедирип, саткан херээ чок деп бодаар мен. Улуг өртек-үнелиг саазыннарывыс аштапсуксавас, элевес болгай. Бир-аа чыл иштинде чыдып болгай-ла. Чүге дизе, ону эгезинде чиик өртекке-даа берипкип болур. «Далашкан күске сүтке дүжер» дээр болгай. Боданыр херек.

— Фонд чүгле республика хемчээлдиг болур бе?

— Эгезинде демдеглээн болгай мен, фондулар көвей болган тудум улам эки. Оон филиалдарын районнар төптеринде ажаалга банкыларының чанынга ажыдарын чедип алыр болза тергиин.

Бир эвес чоннуң кижи бүрүзүнде кирген чектерни фондулар азы филиалдар ой-шаанда холунга кирип албас болза, чамдык кижилер хоойлуда көрдүнмээн хажыдыышкыннарны кылып болур.

— Берген беседа-тайылбырыңар дээш четтирдивис, Маадыр-оол Айыжмевич. Берге нарын үеде кылып чорудуп турар ажыл-үүлеңерге чедиишкинни күзедивис.

Виктор КАРА-САЛ беседалашкан.

ХКД ЧӨВҮЛЕЛИНИҢ ХУРАЛЫНЫҢ БҮДҮҮЗҮНДЕ

БИШКЕК, октябрь 8. (РосИТА-СЧТА-ның корр.). Хоойлу ёзугаар саңгыжылыгларга рубльди арттырган күрүнелерниң чаңгыс аай акша системазының болгаш акша-чээли база валюта политиказының дугайында дугуржулгага ат салдынмайн баар чадавас. ХКД күрүнелериниң күрүнелер болгаш чазактар баштыңнарының бөгүн ында ажыттынар чөвүлелиниң хуралының мурнунда чеде берген РФ-тиң Чазааның Даргазының хүлээлгезиниң күүседикчизи Егор Гайдар ынча деп медеглээн. Кыргыс найысылалга чеде бергеш, ол Кыргызстан Республиканың Президентизи Аскар Акаев-биле ужурашкан, республиканың чазааның Даргазы Турсунбек Чынгышев-биле ийи талалыг элээн каш документилерге ат салган.

«Демнежилгениң экономика талазы-биле консультацияжыдыышкынын дугуржулгага аңаа кирип турар хевиринге ат салдыраарынга бүзүревейн турар мен. Хамаарышпас күрүнелерниң демнежилгезиниң уставының талазы-биле чамдык чүүлдерде айтырыглар база чедир ажылдаттынмаан. Чижээ, дүүштүрүлге органнарының ажыл-херектери кандыг болурул, акша политиказы кандыгыл дээш чаңгыс аай бодалга четпээн айтырыглар бар» деп, Россия Чазааның Даргазы чугаалаан. Ынчалза-жок, оон бодап турары-биле, ниитизи-биле [illegible] хуралының [illegible] документилерниң улуг бөлүү бар, [illegible] ол чугаалаан.

Эрткен айда Тыва Республиканың Дээди Совединиң 17-ги сессиязы болуп эрткенин билир бис. Аңаа бир эки болган чүве—Тываның Күрүне тугун болгаш сүлдезин хүлээп алганы. Тыва Күрүнениң тугун артында-ла делегейде ат-сураглыг, ачы-буянныг дээди башкы, тайбыңның болгаш эп-сеткилдиң улуг суртаалчызы XIV Далай-Ламага ыдыктадып ыргайывыс сагышка бир өөрүнчүг болган. Ол дугайында чар-чугаа делгеренгей болганда, аңаа-даа доктаавалы.

Ол сессияның чаңгыс хүн айтырыглары сонгаарлаттынып турза-даа, чугаалашкан айтырыглар болгаш хүлээп алдынган шиитпирлер база бар болгулаан. Сессия болуп турарының бир чай аразында Тыва Республиканың болгаш Россия Федерациязының улус депутады, РФ-тиң Дээди Совединиң Конституция комиссиязының база РФ-тиң Дээди Совединиң шөлүттүргени чоннар талазы-биле комиссиязының кежигүнү Ч.-Д. Б. Ондар-биле чугаалажыр аргалыг болган бис. «Өске солуннарга, радио, ТВ-ге интервьюларны берип-ле турар, а бистиң «Шын» солунну эки-ле тоовайн турунар харын» деп, баштактаны кааптарывыска, ол бистиң солунга ол-ла дораан интервьюзун шиитпирлээн. Чугаавыстың темазы—амга-ла хүн бүрүдеги айтырыглар дугайында. Ынчангаш номчукчуларывыска улус депутады Ч.-Д. Б. Ондар-биле интервьюну саналдадывыс.

БҮГҮ-ЛЕ БАЙЛАК— КИЖИНИҢ БОДУНДА

— Чимит-Доржу Байырович, сессия болуп турар үеде чугаалажып турар болганывыста, ол дугайында чугаа чорутпайн оюп эрте бээр аргавыс чок болгай. Ынчангаш бо сессияның көрүп турар айтырыгларынга хамаарыштыр бодалдарыңарны илередиримерни дилеедим.

— Сессияга чугаалажыры-биле кирип келген айтырыглар-даа хөй-дүр. Ол бүгүнү үш хонук дүргүзунда хөй тала-биле сайгарып көөрү нарын болбас аргажок. Оларның эң-не чугулазы болгаш нарыны —бистиң республикавыстың моон соңгаар канчаар хөгжүп чурттаары-биле холбашкан, оон хамаатыларының кандыг хоойлу-дүрүм адаанга чурттаарынга канчаар-даа аажок улуг салдарлыг айтырыг—Тыва Республиканың Үндезин Хоойлузунуң —Конституциязының төлевилели. Ону 1,5 чыл иштинде ажылдап кылып, чугаалажып, белеткеп келген. Шаанда Конституция комиссиязын мен даргалап чораан кижи болгай мен, ынчангаш ол дугайында бир онзагай сонуургавазым база аргажок (е).

Конституция төлевилелин ажылдап кылырда, баштай хөй янзы вариантыларны көрген, хөй кижилер-биле сүмелешкени чугаажок. Баштай-ла Москваның эртемден юристерин чалап алгаш, оларның дузазынга ынанып турганнар. Ынчалза-даа түс черниң онзагай байдалдарын ханы билбес улус оон Конституциязын эки кылып шыдавазы билдингир. Ынчангаш ол вариант база шүгүмчүлеттинген болгаш төлевилелди боттары кылып кирипкен.

Ынчаарга амгы бо төлевилелдиң кол улуг ылгалы — идеологиядан аажок хосталганы. (Баштайгы Конституциялар идеологтуг билиишкиннер-биле аажок бай турганы чажыт эвес). Ажыы-биле чугаалаарга, сөөлгү 1978 чылдың Тыва АССР-ның Конституциязын ССРЭ болгаш РСФСР Конституцияларындан дужурүп бижип каан чүве-ле болгай. Ол үеде оон өскээр болдунары база дыка берге турган.

А амгы Конституцияны боттарывыска таарыштыр, боттарывыстың күзел-бодалдарывыска дүүштүр тургузуп алырының байдалдары бар-дыр.

Бо көрүп турар төлевилелдиң эң-не онзаланыр чүвези—рынок механизминиң дүрүмнерин киирген. Өнчүнүң хууптуу хевирлери чаңгыс аай деп көрдүнген. Улуг ажылтун-даа, хуу фермерниң-даа эргелери болгаш хүлээлгелери бир дөмей, кым-кымның-даа кызып-кыйып болбас.

Төлевилелдиң эң-не эки бир хевир-шынары — бойдустуң төлү болур кижиниң хостуг сайзыраарынга, оон бодунга таарышкан ажылдыгынга болгаш бодунга эргиг амыдыраады шилип чурттаарынга негүмчалыг үндезиннерин салганы. Азы өскээр чугаалаарга, кижиниң Конституцияның кызыгаарлаашынче кирер ойладыр эвес, а Конституцияны кижиге таарымчалыг болур кылдыр бижиири чугула. Кол чүве—кижиниң Конституцияга таарыштыр баглаар эвес, а кижиниң хостуг амыдырал-чурттаарынга, хостуг өзүп сайзыраарынга Конституция херектиг. Бүгү-ле хамык чүвениң кижи бодунуң угаан-сарыылдыг чоруу-биле боду херирлеп тодаратпас турар ужурлуг.

Конституцияда, хоойлу-дүрүмнерде бердинген эргелерни ажыглап алгаш, амгы үениң кижизи ажылгыр-тывынгыр, саарлыкчы-сайгарлыкчы (предпринимательство деп сөстү та чүү деп тывалаар) чоруктуг сайзырадып, бодунуң салым-чолун боду баш билир кылдыр көрдүнгени—төлевилелдиң чедиишкини деп бодап турар мен.

Ук төлевилелдиң кандыг чүүлдеринге таарышпайн турар мен?

Депутаттарның санын чүгле 35 кижи дээнинге бодум хуумда таарышпайн турар мен. Чүге дээрге ол 35-ле борбак кижи Дээди Советтиң Президиумунуң дыңнангыр күүседикчилери апаар, чүге дизе, олар Президиумдан дорт хамаарылгалыг болур болгай. Орустап чугаалаарга, олар кармаан депутаттары апаарлар-дыр ийин але. Ол улус Кызылга кээп чурттаар, акша-шалыңын база моон алыр, үргүлчү конторага олуруп кээр. Ынчап кээр орта ол депутаттар Президиумнуң чанындан-даа ырабас, ажыгындан-даа эртпес, чон аразынче-даа кирбес кижилер болур.

Амгы бо 130 санныг депутат корпузу дээрге—улуг күш-тур эвеспе. Олар черлерден кээр болгаш, хоорай-суурларда, ыраңгайда кедээде бүгү байдалдарны ханы билип турар кижилер-дир. Ынчап кижи янзы-бүрү айтырыглар шиитпирлээшкинин ханы көөр, харын-даа сагыш човап шүгүмчүлээш баар.

Эвээш санныг депутат тоталитаржы, чагырып дужаар эрге-чагырганы тургузарынга салдар чедирип болур. Конституция төлевилелинге депутаттар санын кызырып киирери дээрге-ле, төлээлекчи эрге-чагырганы эки тура бале узуткары-дыр деп санаар мен. А чер-черлерден келген депутаттар президиумдан хамаарылгазы чок болгаш, оон ажыл-чорудулгазын, хоойлуларны хостуг шүгүмчүлээр болгай.

— Амгы бо депутаттарның хоойлулап хүлээп ап турарынга болгаш черле өске-даа политиктиг айтырыглар шиитпирлеп турарынга хамаарыштыр чүнү чугаалап болурул? Тыва парламентиниң ажыл-херекчи, мерге-жилдиг шынарларының дугайында кандыг бодалдарлыг силер?

— Эгезинге көөрде бистиң парламент хөлчок өскен деп демдеглеп болур. Кезек алгыржып турар кижилер-даа чүвениң ужу-бажын биле берген. Олар ынчап-даа турарга, ында коргунчуг чүве чок — ол харын эки-дир. Бодалдар, саналдар чаңгыс аай дески турар болза, канчап демзигүүрлеп, деңнеп, шүүштүрер боор. Дээди Советтиң депутаттарының аразында аажок идепкейлиг улус бар, оларны бис көрүп, дыңнап турар-дыр бис.

Мен Россия Федерациязының Дээди Совединде ажылдап айы-биле дыка хөй республикаларның, область, крайларның сессияларынга олурушкуладым. Ынчангаш менде деңнештиргенге кылып болур барымдаалар бар — бистиң парламентиивисти консерваторжу, эрги шинаде хевээр деп (чеже-даа ындыг чугаалар чорук турар болза), санап шыдавас-тыр мен. Бистиң улус өске черлерниң депутаттарындан дора эвес болдуру ийин. Слободчикову-ла дыңнаарга, Дээди Советте консерваторлар чылыгтан деп турар кижи. Ындыг бүдүүн дадышшывыда популистиг чаелчүгүнге бар деп көөр болгаш оон сөзү-биле чөпшээрешпес мен.

Чамдык хоойлу-дүрүмнерни хүрген хүлээп албазы— Россия Федерациязының мандаар болгаш мындыг-дыр. Улустуң хөй кезии хоойлужудулга механизмин деп чүвениң ужурун билбейн, хөй аспык шуугаазын чугаалаар чорулар.

Депутаттар саны бо-ла хире турар болза, кончуг таарымчалыг деп көөр мен. Чамдык чылдагааннарны үстүнде чугаалаадым. Чер-черден 130 төлээ, демократтыг депутат корпузту тургузарынга кончуг улуг салдарлыг. Кол чүве — оларның чон ортузундан кээри. Ынчангаш депутаттар санын эвээжедипкениң айтырыынга кончуг хынамчалыг болбас болза, оон түңнелдери өөрүнчүг болбайн баар болур.

— Республикавыстың экономиктиг байдалы карактарлыгта чүртүнуп кестүп турар-дыр. А ынчаарга политиктиг байдалынга хамаарыштыр чүнү чугаалап болур силер, Чимит-Доржу Байырович?

— Өршээ хайыраан, чамдык черлерге бодаарга черле чогумчалыг. Эки, турум чүве-дир. Эрге-чагыргалар талазы-биле чугаалаарга, чер-черлерде чагырга даргаларын томуйлаан болгай. Оон түңнелинде, Советтер даргаларының болгаш чагыргалар даргаларының аразында улуг-даа эвес чугаа-соттар тыптып турар, ол чүве сеглиди барып чорулдарлерге чөгүүзи сегелг чогу дег. Кандыг-даа мен дарга мен чор. Эрге-чагырганың ийи черлешкек органнары кады демге ажылдап, артык эргелер хүнзаашпайн, чону дээш ажылдаары-ла күзенчиг болбас аргажок.

Кедээ черлерде дарга бажы көвүдээни улус чугаалап тур: кижээ, совхоз директору, чагырга даргазы, Совет даргазы. Мен бодаарымга, кедээ черге Совет даргазы болгаш чагырга даргазын чаңгыс кылдыр кадып алыры эки-даа мыкаш. Ынчалзажок төлээлекчи болгаш күүсекчи органнарның база кайызы-даа турары чугула. Ындыг болганда бо байдалды эки анализтеп тургаш, таарыштырары чугула де.

— Силер мурнуңда республиканың удуртулгазынга эвээш эвес үе дүргүзунда ажылдап чораан болгай силер. Ол үелерде кандыг частырыглар кылдынган деп бодаар силер?

— Улуг хемчээл-биле алырга, ол үелерде улуг заводтар тудуп албазывыс хомудаанчыг. ССРЭ-ге Улус ажыл-агыйының чевүдели турар шагда, ону эскээр ажылдадып, боттарывыска ажыктыг кылдыр ажыглап чадап каан-дыр бис ийин. Кайызы-даа дедигээрлериң сайзыралын тудуп кончуг толдадып башкарар чүве бо. Тудуг ажылдары база чедир ажыглаттынмайн барган.

А иштиизи-биле хере көөрге, ажылдар шуут-ла кылдынмайн турбаан болдур ийин. Чижээ, 70 чылдарның ортан үезинден бээр элээн чүүлдер кылдынган, улуг комбинаттар туттунуп кирди. Ак-Довурак таладындан кирип келген электри кужун көрээлиңер. Ол электри энергиязы республиканы дугаландыр долганы берген-дир бе? Ак-Довурак — Абаза оруун тургузарывыс кончуг дегүмзелиг болган. Оруктарны асфальт-биле шыптырып, Саян-дээрбээниң оруктарын кылганып канчап эвээш ажыл дээр-ил? Кызылга улуг театр, бо олурар бажыңывыс-даа бодуз туттуна бербэзи-бе болгай. Кедээр деп кыры гай ыткан чер-ле болгай — ам көрүңер, панель бажың тудуп дыка сайзыраткан бис. Тар кудумчуларны, ылангыя Ленин, Кочетов кудумчуларын чаартып алганывыс ажыл эвес деп бе? Ам суг-биле чылыдылга хоорайның иштин шугум-биле дойландыр эргилип турар-дыр. Чер иштиниң хөй коммуникация шугумнарын туттурарының ажылдары кончуг нарын болгай. Улус ону эскербес, ана боду-ла сүде бээр кылдыр саттыр.

Бир чөтпес болган чүве — Тываның агаар-бойдузунга таарышпас тыва үндезин малдың уксаазын үреп алган, ону үр чылдарда катап тургузуп чадап турарывыс. Мөңгүн-Тайгада арткан тыва уксаалыг чаш хөй чаңгыс-таа кыш-чудаанга алыспас-тыр. Бо талазы-биле ам-даа чедир ажылдавайн турар бис.

— Чимит-Доржу Байырович, тыва үндезин культура читкен дижип турар-дыр бис. Ол таанда ылап-ла ындыг бе?

— Мен аныяк турумда, улус аажок ырлажыр, тыва хевин кедер, ойнап-хөглээр турган. 70 чылдарда тыва хөөмей-сыгыт мырыңай чидип бар чытты. Национал хевнисти чидирдивис. Мынчаа келгеш, тыва культураны катап тургузар дээш сөөлгү чылдарда дыка-ла хөй ажылдарны кылган бис. Ансамбльдерни тургускан, оларның идик-хевин Ленинградтың уран чүүл мастерскаязынга даараттырып турган. Ам черле эки-дир. Хөөмей-сыгыт бот-тывынгыр үндезинге турган болза, ам профессионал деңнелче көдүрүлген.

Чоннуң аажы-чаңынга кандыг өскерлишкиннерни эскерип чорур-дур силер?

— Шагда тыва кижи оожум, таваар аажы-чаңныг чораан. Оон ужундаа мөзү-бүдүжу чоптуг. Чүге дээрге девискээр делгем. Ол кижи кайнаар эжкедеп девидээрил? Ынчангаш тыва кижи сөс домак-даа чугаалаарда, улуг ажыл-херек-даа эгелеп бүдүрерде далаш эвес, ыяк бодалыр, кезеттинер чораан. Оон ол сожум, тап-биле байдалы иштин амыдыралдың овур-хевирин углап-баштап чорээн. Тывалар шаанда кере аарыы деп чүве билир эвес.

Ам көрүңер даан. Кижи кудумчуда машина-балгаттан коргуп, ол бо шыпыраңайнып кааш чоруур, хөй шимээнниг, хөй шимчээшкинниг хоорайның садыг-магазиннериниче үне-кире халчыр, ол бо үтче бакылаан, бир-ле чүвени дилээн маңнап чоруур — кыдыындан топтап эскерерге, чиктиг сүргей. Сактырга, кижилер мыкамнап, сыкыштап, бот-боттарын аартыктап кынын-даа чоруур хевирлиг. Шагда тывалар хөвээ кедир айлы-тарынга, делгем девискээрге барай деп ужуражы сеттен кижилеринге аажок-ла өөрүүр, ону бар шаа-биле хүндүлээр, оон чугаазын дыңнаксаар, ону өөнге саададыксаар болгай. Ам шалбул «экээ» деп кагза экизиле ол.

Черле ынчаш эртем-техниктиг дешчилгениң багай талазы база бар — ол кадыг ширини аан-хөөнү тывылдырып турар. Дириг аът-биле демир машинаны деңнеп көр даан: кайызы хөй чылыг берип турар-дыр.

База бир берге айтырыг— ТВ тыва аныяктарының үрелиренге салдар чедирип турар, ылангыя коммерция каналдары. Ында секс, дайынны утхалыг кинолар кижиге бүдүү кылык (агрессия) кужун «шаңнап» турар. Оларны эстетиктиг таалал алдынмас. Чүү дээр боор, үениң бир бергези ол-дур — ону канчап чоок ажык эртер апаар бис ыйнаа.

— Бүгү таланың кризис байдалындан канчап уштунуп алырыл, черле чүнү канчаары?

— Амгы үеде кол-ла чүве— ажыл-агыйжы, тывынгыр-кавынгыр чорукту чедип алыры. Чүге багай чурттап чоруур бис? Хостуг ажылдап-чурттаар аргавы хоойлу-дүрүмнүң кызып келгенинде, кижиниң баглаашка тудуп турганында. Ам кижи бүрүзүн канчаарда ажылдап көрүңер деп дилеп турар-дыр, чон ынчангаш аңгадаашкызда таалжып турар. Мээ болза кайнаар шуужар орууң тыппайн турары-биле дөмей (хостуг деңнелге дээш эпчоксунмаашкарны дилеливис — Н. Э.) А шуужар орук — рынок экономиказынче. Ону чедип алырда, кижи бүрүзүнге күвүнге өнчүзүн чара хуваап бээр — үлүүн алгаш, хостуг ажылда. Хуужудулгазы эшкедел чокка чорударын чугула, ээрин ышкаш аал. Дүрген долгаар болзуңза, оон ээриндери сөктүг бээр болгай.

Бодунуң хуу өнчүзү-биле хөй ооргулге тып алган кижи хүндүткелдиг болур, а ындыы кижи ол бай кижиден дудавас дээш бар-ла шаа-биле бажын шымададыр ажылдаар апаар. Конкуренция, ындазнажылга деп чүве оон тыптыр.

— Сөөлгү айтырыг. Ыдыктыг Далай-Лама-даа Тывага кээр деп турар чүве-дир (чугаа сентябрь 16-да болганын сагындырып кааллы). Шажын-чүдүлгеге хамаарылгаңар кандыгыл?

— Бодум үемде революстуг идеалдарга алыккаш, шажынны багай деп, оон херээ чок деп бижип-даа чордум. Ам бодап көөрге, шажын чонунуң эртеден оруундан тывылган, амыдыралдың философиязы ышкажыл. Шажын дылынга чугаалай бээрге, кижи чайгаар сооунзалдып алыр, кайгамчык чечен-мерген сөстүг, аңга денидээрге сээн сеглодаан шанты балды-биле дөмей-ле.

Шажынның үзүткээны — совет эрге-чагырганың улуг частырыы. Ынчалзажок шажын дирлип кээрге, амыраала бээр бис дээр хөөннер бар-дыр. Мындыг чижекти чугаалаайн: Италияга чорупчораап, ол чурттуң кончуг сайзырал-биле деңге [illegible] хөлүм. Бисте мыкашкым херек үүлгедиишкинин кончуг мафиян ында. Улуг Рим папазы чанында. Хөй кааста-ваш хүрээлерлиг чурттур. Оң хирезе ындыг. Ынчап кээрге шажын-чүдүлге бүгүле ааң айтырыгларны чааскаан шиитпирлеп шыдавас, ол техниктиг харгаалнеңгыр күүп четпейн турар. Ынчангаш шажын-чүдүлге кижиниң сагыш-сеткилин хөөрээлеп [illegible] салдар чедирер. Бистиң сагыш-шажым ажылдаанырым акгы-ангы болуп тургай чанчыс улуг эвилеп кылдыр катчы алыры күзенчиг.

— Бистиң солунга интервью бергениңер дээш өөрүп четтирдим, Чимит-Доржу Байырович. Ажыл-херекке чедиишкиннерни күзедивис.

Надежда ЭРГЕП чугаалашкан.

Номчукчуларның саналдары, сүмелери

ЧАА ЧҮҮЛДЕРДЕН ДИЛЕЗЕ

Кызылдың башкы институду. Бистиң Тывавыстың эң улуг дээди өөредилге черлериниң бирээзи. Бо институт бар, ажылдап база Тывага кадрларны белеткээн турарынга чоргаарланыр ужурлуг бис. Ынчалза-даа бо чайын «ТА»-ның арыннарынга аныктарның чаа школа доосканнарының хомудал, кордал чок бижээн чүүлдерин номчааш, даразында чүүлдерин сүмелеп, бижип олур мен.

Бодум ол институтту дооспаан мен. Ынчалза-даа ынаар мен ышкаш башкы болуксаан, келир үениң кижилерин кижизидер бодалдыг кижилер кирип, оон үнүп, чуртувуста ажылдап турар болганда, ол институт — мээн чоргааралдым, оон салым-хуузу, ажыл-агыйы, түңнелдери тыва чон-биле тудуш деп бодаар мен. Институт бо чылын 40 чыл болганын байырлап демдеглээн болгай, аңаа тураскааткан конференция эрттирген, мен аңаа киришкеп, ол дугайында үнелелди «Шынның» арнынга бердим, бижээн мен. Ам «Школа доосканнар дээди өөредилге черинче чүге кирбейн баарыл, кым буруулуг» деп айтырыгны черле бүгү талалыг көрүп, сайгарар үе келген, доозукчуларның боттары ону бижип, үндүрүп турары эки-дир. Бодум хуумда доозукчуларга мындыг айтырыгларны салыксаар-дыр мен.

Бирээде, сен бодуңнуң школага өөренип чораан, дээди өөредилге черинче кирер мен деп белеткеп чораан сен бе, белеткелиң ажырбас деп үнелелди кымдан алган сен?

Ийиде, дээди өөредилге черинче кирер кижиниң билиин черле кайы хире болур ужурлуг чүвел деп чүүлдү билген болзуңза, шылгалдалар үезинде «2» деп демдекти салып каарга, чүге бо демократтыг, кижи бодунуң эргежажыын камгалап билир кылдыр өөредип турар үеде, ажылыңны дедир негеп, частырыгларыңны көрбээн сен?

Үште, кедээден келген өөреникчилерни ында башкылар канчаар белеткеп турарыл, бодуңнуң башкыңдан негелделерни салып, арга-сүмелерни, алыр ужурлуг билиглерни алган сен бе?

Мындыг эвээлыг айтырыглар, мен бодаарымга, дээди өөредилге черинче кирер дээш аныяк кижиниң мурнунга албан турар ужурлуг, чүге дээрге школадан үнгеш, дээди өөредилге черинче дужаар дээн шылгалдалар черле ханы билиглиг, хөй күштүг, белеткелди негээр болгай. Херек кырында, чажыт эвес болгай, школада билиг дээш, өөредилге дээш чүткүлдүг өөреникчилер эвээжеп-ле бар чыдар, ылангыя кедээ черлерде.

Ол ындыг-дыр. Кызылдың башкы институдунуң шылгалдалар талазы-биле тургустунган кээр комиссияларынга даразында чүүлдерни кылза кандыгыл деп сүмелексээр мен:

шылгалдалар үезинде кедээ районнардан факультет бүрүзүнүң кол эртемиңиң шылгалдазынга башкылар билип бердер институт таварыштыр шыырак башкыларны олуртуп, чалаар. Орук өртээн районнузу төлеп бээр;

кирериниң шылгалдазының эртем айы-биле айтырыгларын бичии справочник хевирлиг кылдыр парлааш, садып алыр школалар-биле кезээ чаргаш, чорудуп бээр, доозукчу оон-биле бодун белеткээр, өөренир;

шылгалдалар үезинде чамдык кедээден келген билии шыырак-даа болза, ону орус тыл дамчыдып шыдавайн баар хире өөреникчилерни тывалап база хүлээп алырының аргазын көрбес ажырбас деп бодаар мен. Чүге дээрге чамдык өөреникчилер чанып келгеш, «Ол орус башкының салган айтырыын билип ступ-эмза-даа, харыылаар дээш чадап калдым, дыл чорбады» дээр таварылгалар бар.

Институтче кириксеп турар доозукчулар оларны хүлээп алыр санындан оранчок хөй болур дээрни билдингир, ынчангаш өзулуг башкы болуксап турар кижини черле тодарадып, билип алыры-биле шылгалдалар мурнунда психология, педагогика талазы-биле анкета айтырыглары, тест дээн ышкаш чүүлдерден кылза эки боор деп бодаар мен, чүге дээрге школага институт доозуп келген чамдык аныяк башкыларны көөрге, өөреникчилерге ынак эвес, ажылга хөөн чок, сагыштырбас чорук чок боору хомудаанчыг. Ынчангаш бо бүгүнү соонда шылгалдаларга олурушкан башкылар, комиссия кежигүннери, доозукчулар боттары-даа оон түңнелдерин, чедер-четпес чүүлдерин районнарга, школаларга, институтка сайгарып, башкы институдунуң иштии ажылынга чиик-даа болур кылдыр оон-даа сүмелерни бээр болза ажырбас деп бодаар мен. Мээн бижээн чүүлдеримниң деткир, деткивейн-даа барыңа болуру кайы-даа таланың боттарындан хамаарылыр.

Галина КУУЛАР.
Өвүр района.
Саглы суур.

КАНЧААР ЧҮВЕ ИРГИ?

Хууждулга чектериниң дугайында солун, сеткүүлдерге бижип-ле турар, ынчалза-даа оларның ужур-уткозын, канчаар ажыглаарын черле эки билип чададым. Ажыы-биле чугаалаарга, 10-на муң рубль үнелиг чек-биле чүнү-даа хуужудуп ап шыдавас-ла болгай бис. «Труд» баштаан чамдык төп солуннарны номчуурга, бодуун чоннуң сөөлгү аңаа-ковеези херектиген болуксаар кижилериниң хавырып ап дээни ол-дур деп-даа бижээн боор чүве-дир.

Кедээ черлерде хамаанчок, бүгү республикада безиң бүдүрүлгелеривис, каттыжыышкыннарывыс бар эвес. Кандыг бүдүрүлгеге орулгалыг аалы карылгалыг болурун кым-даа билбес. Аңаа-ла лотерея ону-биле дөмей чүве деп билир кижи-дир мен. Ужуру билдинмес чектер албадай бээрге, кижи айын тыппайн баар-дыр.

Делгем девискээрлиг Россияга таарыштыр үндүрген чектерниң экономиказы харык чок бистиң республикавыска ажыктыг кылдыр ажыглаттынарын бодум хуумда билбес кижи-дир мен. Чектерни республикадан үнүп чоруур дей берген сүг улуотарга бербейн, Тываның чугула тудуг объектилеринге, чижээлээрге, төп хүрээ тудуунче шилчитсе кандыг ирги деп бодал менде бар ийин.

Михаил ХОМУШКУ.
Бай-Тайга района.

ЧЕДЕР ХӨЛДҮҢ ЧАНЫНДА

Кызыл районда «Тиилелге» совхозтуң хойжузу, Социалистиг Күш-ажылдың Маадыры Василий Оюнович Янчат бо чылдың кыштаглаашкынынга удуштур эки белеткенген. Мал кажааларының болгаш чурттаар бажыңының септелгезин кылгаш, чугайлап дооскан. Кыштагда он тонна ажыг ёдек бар. Чайгы үеде бодунуң күжү-биле 30 тонна эки шынарлыг сигенни кезип белеткеп алган.

Хоозун малчын хоюнуң тарын боозадылгазын зоотехниктиг чурумнарга барымдаалап тургаш доосакн.

Амгы үеде малчын Чедер хөлдүң чанында малын семиртип, кыштагынче көжеринге белеткенип турар.

Кенин-оол ХЕРТЕК.

БОТТАРЫВЫС САЙГАРЫП КӨРЭЭЛИҢЕР

1993 чылда база «Хөөмей» фестивалы болур болгай. Ынчангаш бо эрткен фестиваль кандыг болганын, ону сайгарып, чедер-четпестеривисти эде-кере көрүп, амдыгаа-тан эгелеп сайгарбас болзувусса, черле хоржок боор. Алыс хоочун хөөмейжи болганымда, арга-дуржулгам-биле үлежикседим. Чоп база арга-сүмелин мөөзэ улажып бижий бээр боор деп идегедим.

Бирээде, чүл дээрге, районнуң айыы-биле хөөмейжилерни деткип, концерттер, конкурстарны эрттирип турары күзенчиг. Ийиде, тыва идик-хепти арбыладыр. Чүгле сыгытчылар, артистер эвес, харын-даа бүдүн тыва чон национал хевин кедер болза эки. Ырак черден келген алчылар-даа магадаар болгай. Үште, чүл дээрге бүгүде чорудар ажыл-херекти амык чок шуптуус эрттирер болгай бис. Ынчангаш кандыг болзувусса эки, эки-ле канчаар эртерер бис, чонум, деп бөш дүрүп солун, сеткүүлдер-даа чамчыштыр болза сүмележир чугула. Бистиң адывыс сыгыр, хенимг-даа чаржымчыныныс [illegible].

Бо бүгүнү чүге чугаалап бергениң ол? Эрткен фестивальга чаржынчыг, ыраккы ыңчыг, чокка човаачыг чүүлдерни кончуг-ла эскерип көрдүм. Чүл дээрге конкурска киржир хөөмейжилерниң кончуг кузу деңнелин шилээн болдувус. Канчаар ону, идик-хеви чараш, оттуг бижиктерлиг, күүседикчи шыырак эвес, бээрге бо хөөмей сыгытчы кижиге берге-ле чорду. Жюри кежигүннерин-даа чүү дээр ону, карак-кулаан бесеип, кижи кылбас дээр «Кижи карак кылдаттапес» деп үлегер домак-даа бар болгай. Чамдык кижилерни үндүр кызып чүү деп чүвел бо. Моон соңгаар мындыг ырак черлерден кожууннарын тергиинерин кылып-кылдайын чедип бээрге аңаа-ла шүүдүгеш эзин таарымвас болза чүл. Конкурс 3-даа хөндүр уламчыгаазын, бүгү чонну чыгган, министерден эгелээш бо даргалар, шыырак күүседир мастерлер, музыкантылар шуптуу аңаа чоптуг шилилгени кылзын. Душкан-на улуста бо музыковед кижи-дир дээш, орта эки сайгарбас кыс үргүлдарны жюриде олуртуп алгаш, чон чокка оларга улус кылдадын турарга хоржок хире. Ындыг байдалчаавыс бе, тыныжы шын бе, белеткели кайы хирел, артистериниң бе, сценага боду алдыгары, өзүлуг шын күүседип дугжур бе?» дээш, оон-даа хөй айтырыгларны сайгарып өөрсимнишаан, аттар бээр. Ажыы-биле хомудалым иле редийн. Даштыкы чурттардан келген эртемденнерни жюриде салган-дыр бис. Боттары сыгыт, хөөмей билбес шынар херек 20 кижиниң ортунга хөөр үннүг, база узун, делгем сыгытты күүседир, ун үнүг «Искрадан» Мөңгүн-оол ышкаш, ингил болза, мастер Ак-оол ышкаш ыглажыр тыртыптар болза эки. Сыгытчы, хөөмейжиниң сөзү, эзилгазы кады тэрээн, катай кууттулуп турар болгай, дирижёрлай бээрге база элдеп чүве-дир. Бурунгаарлап орарывыс турбаза кандыгыл. 6 харлыг чаш-даа, 60 харлыг ышкаш-даа киржир ужурлуг, ону кызыгаарлап болбас. Чаңгай адаанда кандыг-даа аът тудар, самдар хептиг иштинде кандыг-даа кижи орар болгай. Барыын-Хемчик кожуунун Хөндергейден келген 8 класс доозукчузу Шончалай Ооржакты сценаже чалаарга, шала оожум кылаштап келгеш, чоннуң мегейгеш, чыгаа эриннерин шала шөйүпкеш, бир дугаарында чиңге үнү-биле хөөмейин бедик деңнелге күүсеткеш, ийи дугаарында «Чодураа...» сыга тыртып бээр дээш, херектен сыгырты Классиктиг сыгыт болду. Шончалай ам-даа чаш, 13 харлыг, оон чугаазы бедик кааш, Хөөмей-сыгыды ам-даа сайзыраар. Аңаа чүгле эки кузээр мен, оруун ажык болзун, сыгым.

Улусчу хөөмейжиниң бодалы

Чаа, ол конкурска киржип кижилерни шилээнивис ол. Ам конкурс соонда лауреат, дипломантыларны канчаар турарын бис, чээ? Улуг бүгү делегей чергелиг конкурска киришкеннер шуптуу бүдүжү-биле туккай шаңнадарлыг боор ужурлуг. Эң сөөлүнде сценаже чалаар, спонсорлар белектерин сунар. А жюри кежигүннеринге «Стильдерни канчаар күүсеткн турарын ыдын бо чээ бе? Чеже стильдиг күүсетти, үн хөөг, бедик, ыыстарывыс бар-дыр. А мастерлер шуут чок чүве бе? Дакпай бар болгай. Ол улуг мастер-дыр, ону чоп жюриге чалавазывыл, эндеп чүве, Кавутчуулерниң айыы-биле түңнелдер унаргеп, ону шын сайгарган кижи чок деп мыңчаар түңнээр мен. Өске кижилер база бодалын илередип бээр боор, бо чүүлге мээн бодалым дыр.

Күүседелерден чугаа чамдык бодалдарым. Хөй шыг шимээнин оруунга, ол чүве кийнче.

Сыгытты бүдүн бодун черле өскертпейн, кевээр эрттырар чүге күзелим бар. Хөлүн эртинэ үнүн ырларны оны бажы кыза берген базып тербейн аан. Черле мынчаш, бызаа-даа эзм дошпулуурну куду ал суйбай кааптар, ону киштедип турар дээр чүве-дир. Оон ыңай ыт база эттүндүр эртирн аан. Черле көрбүшүм көрүп дыңнавазымым дыштыы. Конкурска киржир 18 хардан ёру деп ыыгаар.

Чаа, оон ыңай, бо даштыкы-иштики чурттардан эртемденнер кээр-дир. Оларның соондан маңнажып-ла турарывыс силер, кижи көөрге, ол чүү деп чүвел ындыг? Арга хөөмей дугайында ном үндүрер дээн дир бис. Чүү дээш улус соонче маңнажып турар чүвел? Бичии-ле билир-билбес чүвелерни чугаалап турар силер. Оон орнунга черле бир дугаар эзлчегдс Тывавыска эки сайгарып тургаш шын номдан бижип алгаш, ынчап бо-дур бис деп маңнашса эки боор.

Димитров, Чернов, Маслов эртемденнерниң бижип каан номун көрүп алгаш аңаа дагылгаш ону сомалап алгаш, ыңай бээр маңнашпаңар. Ында мөге көргүстүнген чүүлдер бар. Мээн болгаш өске-даа эштериниң аксынче аппарат суккаш: «Хөөмейле» дээрге чүвегу кончуг болгаш куш-биле сеп дээрге, орта шын хөөмей-даа болдунмас чорду. Ынчап эвес байдалга ек боп бейн эрбейн канчаар. Оон тереблазы эргүз ек, борбылайнып-ла турар. Ону ам таптыг, шын апаан. Оон Б. Н. Чернов «Ыйнырга сигистор чиаар зүве-дир» деп тайылбырлаарга, мөнээ дыка-ла эпчок болган чүве. Рентгенге 1976 чылда тырттырган улус. Оон соонда Москвага Сыгыткан «Шүүргү» дыңнаттар концертинге Богдановка таваржыпкан мен, бажынче четкеш «Тывага черле Лакпай Ак-оол сен үш кижи сыгыртыр силер бе?» деп айтырган. «Чок, эндерик» деп харыыладым. Ынчан мээ бир дугаар хөөмей конкурузун ажыдар деп шиитпирлээш, 1981 чылдың июнь 28-те эрттирдивис. Аңаа Чернов келгеш база-ла ол ойбашайның турар кылдыр тырттырган өгүн тайылбырлаан кижи ол.

Ол шын түңнел деп чүвеге бүзүревес мен, хамык-ла чүве будалып турар чүве бо. Дүрген шын оруктан тыпканы дээрге, Тывага ол аппараттарны тыпкаш, шын тырттыры сайгарар болза эки. Бөдүүн тыва оолдарны тырттыргаш, ынчап-мынчап дээрге айы-биле ураунул турган чүве-дир ол. Моон соңгаар черле эрешей айтырыглар тургуспайн, Тывавыска эки сыгылыр сайгарып, шын түңнелдерин боттарывыс үндүрүп көрээлиңер. Алдар-ат сурбеңер, бодуңар адыңарныл бичии бедидип аарып бөдавайн аан. Хөөмейниң чажыттарын сеткил-сагыжыңар берип турган, чоптуг, шын харыыдан тывынар. Аңаа-ла бир орус эртемденнер номнары сурбейн, бо бөдүүн сыгытчылар-биле демниг, тудуш ажылдаарыңарны күзедим.

Хунаштаар-оол ООРЖАК.
Тыва Республиканың улусчу хөөмейжизи.

ДАЛАЙ-ЛАМА ЧАГЫЫН УТПААЛ

Тибет чуртка төрүттүнген,
Дириг бурган Далай-Лама,
Ак-көк Тыва бурун черге,
Айдыс-сацын салгаш барды.
Далай-Лама чагыын утпайн,
Тарназын номчуулунар.
Аарыг-аржык човуландан,
Аас-дылдан, нугул-хоптан,
Айыыл, орук халавындан,
Адырлырын күзезинзе,
Далай-Лама чагыын утпайн,
Тарназын номчуп чору.
Арга-шөлге, тайга-сынга,
Айыыл өртүн кывыспанар,
Аржаан хемин, аңны, куштү
Авыралдап камгалаалы.
Далай-Лама чагыын утпайн,
Тарназын номчуулуңар.
Шагдан тура чүдүлгевис,
Сарыг-шажын номналдарын,
Сагыызыннап камнап
чоруул,
Чаңчылывыс эгидээли.
Далай-Лама чагыын утпайн,
Тарназын номчуулунар.
Сүрүг малдар бодаралын,
Сүлде чонга бедик бооруң,
Арттар самай бүен кежиин,
Айдызап каан, ыдыктап каан
Далай-Лама чагыг-сөзүн
Тарназын номчуулунар.

Анатолий МОНГУШ.
Кызыл хоорай.

«ШАГАР-АРЫ» КАНЧАП БАРГАН?

Четпестерин көрүп каанда,
Чемелей бээр, кочулай бээр,
Чаңдыр көрбес,
ажыг дылдыг,
«Шагар-Ары» канчап барган?
Эфирге шуут дыңналбаандан
Элээн үе эрте берди.
Дыңнакчылар ону чоктап,
Дыка сактып турарлар-дыр.
База катап «Шагар-Ары»
Бажыңнарга чаңгыландыр,
Ыыладыр ужуп келир.
Ындыг үе кажан ирги?

Ондар БОРАШ.
Суг-Аксы суур.

КАРА-БАЙ

Екатерина ТАНОВА.

Тоожудан эгелер

(Уламчызы. Эгези № 162, 164, 167 «Шынга»).

5.

Чазын хар эририп билек, араттарының аштап, сентеп алган бугазының суу бадып эгелээн. Оон бо чылын элбек, шапкыны-даа кончуг. Хар кылын дүшкен болгаш ынды-ла турган боор.

Ынаажык хамыкты мурнай тарыыр шөлдерин суггарып кириптер. Ол шөлүнге чаңчыкканы ёзугаар база-ла даң бажында чедип келген. Часкы шөлге кээрге кайы хире тааланчыын чүгле тараажы сеткип билир боор. Дээрде хамнааректар кыңгырадыр ырлашкан. Дуруяалар эжеш-эжеш апаргылаан, алаактарда тавар согаңайнчып, оъттап чоргулаар. Ынаар чыраалап арасында өдүректер чыргырашкылаар. Бора-хөкпештерниң, сайлыктарның бо чылын элбээ-ле кончуг. Бо бора-хөкпештер тараа бажы соктап чиир кулугурлар. Че харын, хырныныг чүве чиңле турар ыйнаан. Ол хөөкүйлер чеже-ин-ле сыырыптар деп. Оларның өске чиир чүвези база бар-ла болгай деп бодап, хилеедир ушкулаан бора-хөкпештерже көрүп ора Ынаажык бодангылаан.

Соок кыштың сугда сиңниккен тыныжы ам-даа үнмээни илдеи. Ол хар, доштан чаала адырылган болгаш соогу-ла кончуг. Идиктериң уштуп, чүвүрүнүң хончуларын дискек караан эрттир даап алгаш, хүүрээн тудкаш, суг бадырган шөлүн дескилеп, суун олбо талаже чайып, суггарып чоруп турган. Сугнуң соогу-ла кончуг. Аныякта ону-даа тоовас боор ыйнаан деп бодап, шаанда бо-ла черин эштери-биле эмеглежип суггарып турганын ол сактып турган. Ийе, чалыы үе, ол бай-даа. Адыы-даа амыдыралдыг болза, эки-ле үе ыйнаан деп, ол ам база боду ышкаш кижи назынының ортузу четкилей берген эштерин бодап, үе-шагның эртип турарының дүргенин эскерип, коңгус-ле адыы аныяк оол турган, бөгүн бай, шыдалдыг апарганын ол бодап турган. Ол дээрге чүгле бодунуң карак кызыл ажылгыжының, төккен дериниң чажы-ла болгай. Чамдык ийи чаңгыс кижилер таан элдеп. Оон дугайында арай кончуургал-биле чугаалажыр. Че харын, оларның оозунче сагыш салып чоор ийик зам. Кол-ла чүве ажыл-иш-биле бүдүп турар болза ол ыйнаан.

Сугнуң соогу дээрге ана чүгле чилиг саргыыр. Кургаг черже үне халый бериксээн келир. Ынчалза-даа бичии болгаш та өөрениш кээры ол чүве, та буттар билинместеп кээры ол ыйнаан, сугнуң соогу намдай берген ышкаш болур.

Шөлүн элээн кезип, суун дескилеп кааш, буга чалынче үнүп, чилииңге киир домган буттарын чылды нугуп, таакпылап, дыштанып орган.

Дээрниң эвс кааны-даа кончуг. Хар суу чаа-ла кеп-келек черже буга кулактарындан аккан боралгак суг чедиңгири биле синип, часкы хүннүң элбек херелдери черни чылдып турган. Черниң дескизи-биле шыва алы берген сугну бора-хөкпештер, сайлыктар, таанар чода ортузу чедир сузуп, чемнеп чораан нар. Ол бүгүнү көөрге Ынаажыкка тааланчыг-ла кончуг. Өшкү кежи дөжении алгаш, хүнге дегеленип чыткаш, харын-даа удумзурай берген. Талдар деэүнде эртеп каан аъды орааны бээрге ковайып келген. Аъттыг кижи чоруп орган. Ол-ла мнаар Ак кудулдур чурттап чоруур Бойду-Хам болган.

— Үүле бүтсүн!

— Чорук чогузун!

Бойду-Хам аъдындан дүшкеш, Ынаажыктың чанынга сегедектей олуруп алган. Даңза-хавын уштуп, таакпылашканнар.

— Эртежиини але. Хамыкты мурнай суггара берген ышкажың чүл?

— Ынчапмайн канчаар. Черни хар суу кеппелек, шык чыдырда суггарарга суг эки сиңер болбазыл ее. Чер кургап калганда олче суг бадырарга суг орта сиңмес, ында-мында хөөлбектелип чыткаш, анаа-ла бусталып үне бээр. Ынчаар суггарган ажыл-даа чок ыйнаан.

— Оо. Шынап-ла але. Ону бодаа дег чүве-дир мон. Мен база бичии черимни шык чыдырда суггарып алыйн адырам ой. Сээн бо арганны ажыглап көөр-дүр.

— Ынчал харын.

— А бо соок суг сүзерге-ле кончуг-дур але. Кижи аарып, хаваннай берзе ат эвес дение.

— Ийе, эрте суггарарга соогуну соок-ла харын. Ынчалза-даа өөрени бээрге ажырбас ыйнаан. Соок дээш ам канчаар, тараа тарып чиир дээнде кызар апаар.

— Ындыг-даа ыйнаан харын. Аштаар хырын деп чүве бар-ла болгай. Адырам, сен бо бай-шыдалдыг кижи чүге мынчап кара чааскаан хилинчектенип турар сен. Улустан хөлезилеп албас аан?

— Ийе, хөлезилеп, тараа тарыдып турар улузум бар. Дөө Ак-Аксыында аобай биле сула тарыыр черимни Очур, Ак-оол суглар тарып, ажаап бээр болган. Оон хөлезиининге, дугурушканывыс ёзугаар, күзүн тараа алыр улус. Үрезинни, аът-хөлдү берип каан мен. А боота чиңге-тараа биле ак-тараа тарыыр мен. Мону боду күш чедиптер-ле мен ыйнаан. Амдызында күш-деңгел сулараан эвес. Черле ынчаш кандыг-даа ажылды кижи боду холу-биле тудуп кылырга кедилиг болур чүве ыйнаан. Улуска хөлезилеп тарыдып каан черин безин кижи боду барып үргүлчү хайгаарап турбас болза талаар боор чүве. Бир-ле чүвени чедир кызыбаан болур. Сугну шөлче салышкаш, аалдарынга олургулаар суг боор. Ол хайыраан суг анаа-ла халас агып, черин дески суггарбас, чамдык черде оякталы берген чыдар, чамдыктарында суг шуут дегбээн болгулаар.

— Ол-даа шын турган боор. Черле ынчаш, эрте тавар суггарып алыр деп чүвени улус билбес, хүн караа изип, чер кургай бергенде ам кээп улус мурнун былаажып, оон эртсе маргыжып, алгыжып, кыржырлар болгай. Амдан эгелеп, ээлчежип суггарар болза шупту өйүнде суггарып ап болур чүве ышкажыл.

Ийи ашак даамайы кончуг хөөрежип, суг дескилештир шулурткайндыр агып чыткан. Оларның бажының кырында дээлдиген тыйыладыр киштей берген. Ынаажык олурган черинден туруп келгеш, шөлдү одуртур караан. Оон далаштыы кончуг чанында турган демир-хуурун алгаш суг шыва алган шөлүнче, сугну сүспүшаан, маңнап ынай болган. Бойду-Хам элдепсинип, чанында долу буга суг агып чыдырда-ла хуун алгаш, шөлче маңнап канчаары ол моон деп бодап, аайын тыппайн орган. Ынаажык хуурунче бир-ле чүвелер киир каап чораан. Ол үр-даа болбайн хуун ортуже ак-балыктар тудуп алган чедип келген.

— Оо, олчалыг келдиң бе, ужа-ужа! — деп, Бойду-Хам баштактанган. — Хүлге хөөп чиирде магалыг чүвелериң бо ышкажыл.

— Көрбес сен бе. Ак, Адаштан бадырган буга суу биле балык-байлан кады бады келген. Кижи көрбес чүве болза, олар бо шөлге кырлып, дээлдигенге чемиш болуп каарлар ыйнаан — дээш, хуунда бырланнашкан балыктарын буга суунче мойт кылдыр тө тудупкан.

— Ойт, ол канчаарын ол, күжүрүм, арай деп холга балык кирип келирге. Бай-даа болза халас кежикти четтирер эвес чүве бе? — деп, Бойду-Хам алгырган. — Бодуң чивес-даа болзуңза, меңээ берипсиңзе, хүлге хөөп чээй мен. Ону чоп харамнаныр сен. Черле бай кижиниң харамын улус кайгаар боор ийин. Сээң өстүрүп алган малың эвес, чер чүвезин чоп харамнаныр сен — деп, Бойду-Хам шын-ла сеткил-биле хорадап, чемелээн.

— Чер-даа чүвези болза, өзүп-төрүүр, үүргене чажар өйлүг чүве-дир. Оон кадында ол кеңзиг балыктар ышкажыя. Балык чиксезиңзе доо Хемчиктиң билектер дег чоон кадыргыларындан тудуп алзыңза. Ам таптыг-ла озагнар адаанда болгай. Холдаар суг болза амыр-ла боор — деп, Ынаажык тоовайн кевирлиг чугаалаган.

— Бараа, кончуг кижи-дир сен але. Арай деп халас кежикти меңээ харамнаныырын ол-дур ийин харын. Сээң харамныны улус черле кайгаар чүве ийин. Ынчангаш бажың ажыр байып чоруурун ол ыйнаан — дээш, Бойду-Хамның дивээни-ле чок.

— Бо канчап тоорлу бердии, бар-ле судун тепкен кадайлар-ла. Че, оларны чиксээриң кончуг болза, ам база барып тудуп эккээйн — дээш, Ынаажык база-ла хуурун тудкаш, суг алган шөлүнче сүзүп кирипкен.

— Көрем мону, кончуг кара-байны. Меңээ баймырган канчаары ол •- деп, Бойду-Хам химиренип, тип алган таакпызын төндүр тыртып четтикпээнде, Ынаажык база-ла элээн каш ак-балыктар тудуп алгаш маңнап келген.

— Ма, балыктарың бо-дур, та канчап чи — дээш, хуунун Бойду-Хамның баарынга салып каан. Диргиг балыктар кылаңнайндыр бырланнашкан.

— Канчап чи деп чүзүл, хүлге хөөп-ле чээй — дээш, Бойду-Хам турган, кургаг будуктар чып, от ужуда берген.

Ийи кижи балык быжырып чиир дээш ажаанзырап, костүң хүлдениринин маңнап олурда, Ак кыдыындан аныяк кыстың аяныг ырлап кел чыдары дыңналган.

Ээрэрген Хемчиимейге
Эштии ойнаан байлан-на мен.
Эрге-кара эжикейниң
Эргээнейде билзээ-ле мен.

— Сендай чоруп ор. Дүштээр чем эккел чыдар ол-дур. Ол балыктарың ам аалынче аппар — деп, Ынаажык бирээзинге чугаалаан. Сендай дүлген эът, боова, дөмбүүле ээг шай эккелген. Ашактар чемненип олурар аразында, Сендай суг эдер дээш, сапыктарын уштуп берген.

— Сапыктарың ужулба, урууум, сугнуң соогу кончуг-дур, челбиче бээр сен. Сапыктарже суг едер эвес — деп, адазы уруунга сагындырган. Сендай хром сапыктарын дедир кедип алгаш, хүүрээн тудкаш, малгашты сузуп чорупкан. Бойду-Хам иштинде Сендайның сапыктарын хараадап, бай улустуң магалыын аар кылдыр бодап орган. Ол шайлап алгаш, балыктарын таалынче киир кагтылап алгаш, чорупкан. Адашкылар ажылын уламчылай берген.

Суггарыышкызын орайтады дооскаш, адашкылар чанып орган. Ынаажык иштинде бо чылын тарыыр шөлүнден чеже хире тарааны ап болурун санап чораан. Үрезин чаагай болза, оон эки дүжүттү ап болур. Бо чылын чажар үрезинни ол шагда-ла белеткеп алган. Оон арыг деп чүвези ана дош-ла. Адыштааш саарарга суг саламы кончуг. Чайын тараа иулактелыр эгелей Сээрге, чула суггарыпкаш, өйүнде чашпаннап каапгар болза, чаагай-ла болур боор деп ол бодап чораан. Бүгү-ле чүвени үезинде шынарлыг кылыр болза, кужур чер кижиниң черле хомудатпас дээрзин ол билир.

— Долу-ла салба берип каантас болза, бо чылын тараа-даа эки-ле үнер боор, урууум. Чээрби барбаны чайлыг алыр боор бис. Оон кырынга Ак-Аксыында улуска тарыткан тарааавыс база бар болгай — деп, Ынаажык иштинде санаашаан, чугаалаан.

— Хөй-ле болур хире-дыр агай. Бисте каш-ла барба четпес чүве бе?

— Чедер. Ынчалза-даа тараа кажан-даа артык эвес. Тараа тарып, артыкшылдыг тараавысты малга орнап ап чорааш, хөй мал-маганныг апарган болгай бис. Тараа черле херек. Тараа-быдаазы чедишпес улуска-даа бергей-ле бис. Өреге бүзүзү хырнынга өй тарааны тарып-даа алыр болза, амдыы чылын чажар үрезин деп чүве бар-ла болгай.

Адашкылар ынчалдыр-ла ажыл-агыйын чугаалашкылашаан, чанып келгеннер. Бүдүрген үүлези дээш оларның кайызының-даа сеткилинге ооруунчуу кончуг болган. Сагыш хандыр ажылдаарга черле ындыг.

(Уламчылыг).

САМДАР-БАЙ

Д. Санчатка.

«Арагалаар, таакпылаар бак сен» — деп,
Аныяанда чектедип шаг болдуң, катым.
Тайып ушкаш, даянгаштың туруп кээрин
Даайым туржук, дуңмам безин бүзүревээн.
Кады кырыыр—уругларың мези аан,
Хая көрүп, бак чаннап чорбаан але.
Харын сени ээр-дагыр оруктардан
Кадыр арттың бедиинде үндүрүп ор.
Элээн чылдар ээлчежип солчуп эрти,
Экер эрес кижи болуп шуглуп ундуң,
Арагадан адырылгаш үр-даа болдуң.
Амыдырал агымынче шымныг кирдиң.
Саап ижер, шаап мунар малдыг-даа сен.
«Самдар-бай» деп шола атка база четтиң.
Чажыргаш чоор, шыныңн сөглээйн: шак ол атты
Чамдык улус адаарга-лдаа адаан чадап.
Төрүттүнген хүнүң-биле йөрээл салып,
Дөргүл-төрел, эжин-өөрүң байыр тутту.
Ажыл-ишке, амыдырал-чуртталгаңга
Аас-кежиин күдээм кижи күзеп арты!

Маадыр-оол АРТАА.

ЧАРАШ ТООЛ КӨӨР ДЭЭШ

Чеже-даа ол телесериалдың ужун кочуулашкыы, шүгүмчүлел үндүрерге, бистиң кижилер ону көөрүнден ойталавайн турарлар. Кодээ ишчилериниң негелдезини ёзугаар «Байлар база ыглажыр» деп кинонуң көрүлдезин кежээки үеже чылдырган болгай. А оон кол маадыры—кайгамчык чараш Марианна—Вероника Кастро чоокта чаа Москваға безин кээп каапкан...

Бодунун артисчи оруун Вероника Кастро 14 харлыында эгелээн. Театрга ажыл соонда ол телевидениеге тырттырып турган. Оон соонда режиссёрлар ону эскерип кааш, ёзулуг киноларга тырттырарынче чалап эгелээн. Ам оон тырттырган кинолары эндерик: ол чүгле мексикан ленталарга эвес, а америк, испан, бразил, итали рольдарга ойнап каапкан. Оларның саны 20 ашкан. Оон иштинден эң-не билдингири—«Байлар база ыглажыр»—оон 249 сериязының чартыындан хөйнү көрүп четтигипкен-не боор бис.

«Байлар база ыглажыр» чүгле россияжыларның болгаш ХКД чурттарының сонуургалын чаалап алган эвес, ол делегейниң өске-даа кино рыногунче үнүп казыкан. Чүгле Италияга безин ону янзы-бүрү каналдар дамчыштыр 30 катап долгаткан. Чаңгыс сөс биле, чедиишкиндир ийин але. Оон чылдагааның Вероника Кастро боду мынчаар тайылбырлаар:

— Бистер шупту мөгап турупкан бис. Кижи бүрүзүнүң ажылында-даа, бажыңында-даа сагыш човаашкыннар эндерик болгай. Телевизорну кыпсыптарга, база-ла берге айтырыглар, кылыктаныыг хөй чугаалар... Дыңн ораунга кирейн үреп аар сен. А телесериал уйнуп турар болза, улус ону көөр, бичии када-даа болза кижи чараш тоолга чоттадаар болгай.

А чараш Марианназының ролунун күүседикчизи — Вероника Кастро бо хүнгү чедиишкиннериниң ажыт дериин топ чорааш чедип алган. Бодунуң күжүн үндүрбес болзунза, чүү-даа сенээ белен келбес...

АЖЫКТЫГ СҮМЕЛЕР

● Хеп чуур порошокка дус холуп алыр болза, оон арыдары эки болур.

● Пиджактарның болгаш чүвүрлерниң хирленгеш, кылаң берген черлерин уксус холуксаалыг сугга өттүрген чуга пос (марля) өттүр базыптар (бир стакан сугга омааш ишти уксусту холуур).

● Хепте сыгыгларны үр үеде чиптезин деп бодаар болзуңарза, оон иштин талазындан кургаг саван-биле чаапкаш, ол пос (марля) өттүр базыптар.

● Хирленип берген чүвүрнүң кара саван-биле холуп каан сугга өттүрген марля өттүр базыптар —чүвүр чаада дег арыг бээр.

● Кылымал хөм кеште хирлиг черлерин саван холуксаазы-биле, а ёзулуг хөм кештиң хирлиг черлерин — нашатыр спирти, ижер сода болгаш суг холуксаазы-биле аштаар (нашатыр спиртиниң чартык литр сугга бичии омааш иштин каап алыр, а соданы —үш омаашты урууптар.)

● Кылымал-даа, ёзулуг-даа хөм кеш эдилелде будук дээпкен черлеринге дус ургаш, чылыг сүтке өттүрген тряпка-биле дүрбүүр. Ол черлерге дусту бичии өттүргеш, уруп каап база болур, ийи-үш хонгаш, дусту чымчак тряпка-биле аштапкаш, хөмнү скипидар-биле чааптар.

ОСКУНДУРГАН ОЛЧА

Күс дүжүп, аңныыр сезону чоокшулап кээрге-ле, сагыжымга бо таварылга болганчок-ла кире дүжүп келир.

Октябрь айның төнчүзү турган. Баштайгы хар чааптап. Аңчылар тайгаже аъттанып ыпкаиннар. Очур-биле база-ла дииңнээр дээн черивиске чедип келдивис. Ол чылын диин элбек болган. Баштайгы хүнүнде олчалыг болуп, он ажыг-он ажыг диинер өлүрдүвүс. Эртенинде дугурушкаш, ийи аңгы угже дииңнеп чоруптувус. Кежээ одагга чедип келдим. Эжим чок. Шай хайындырып, чемнени алгаш, эжимни манагзынып, ыяш чыып, одаг чанынче хажыглап турумда, имир дүшкен. Чадыр эжиниң чоогунга улуг от ужуткаш, оон чырыынга өлүрген диинерим союп эгеледим.

Үе орайтап, дээрде сылдыстар четчи берген. Эш сураг. Сагыжымга хөй бодалдар кирип, коргуп эгеледим. Бир-ле дыңнаалап орарымга, одаг адаанче углай ыяш дывырт диди. Диин союп, ыяар көрүп каап олур мен. Элээн болганда, эжим ыяштар арасындан бичежек чудук оргалап чуктеп алган бо үне кылаштап келди. Одаг чанынга келгеш: «Уёх! Туруптум» дээш, оргалап алган ыяжын оскуна аарак, черже салыптарга, оозу сыйлып чаштай берди. «Ах, халак! Шымда!» дээш, Очур девиден-ле үнду. Тура халып келгеш, көөрүмге, одаг чанында ас Очурдан ол-бо былдап халып тур. Черден будук апкаш, халып бар чорумда-ла, ас «байырлыг» дээнзиг, кудуруун ходуңнады чайбышаан, караңгы ээн иштинче арлы берди.

Очур тура дүшкеш:

— Ам каяа алдыртырыл ол. Хей-ле хилинчектенип, ырак чудук чүктеп чораан-дыр мен — дээш, хаваанда кыланайнып турган дерин чода туткулааш, одагже базыпты. Чадырга боозун чөлей салып турган Очурдап:

Амыдыралга болган таварылга

— Ол ас кайыын халып келди, канчап көрүп каалтың? — деп, айтырдым.

— Кайыын халып келди деп чүүл? Мен чүктеп эккелген кижи-дир мен! — деп, арай шыжыгын харылалды. Элдепсинеш:

— Канчап чүктеп эккеп дээрин ол? — деп ылавыладым.

— Кежээликтей Оңгар-Өзениң куду бадып орумда, мурнумда ас халып чор. Чоокшулап бар чорумда, чыткан ыяш хөзүнче кире халыды. Мандыле барганш, холдарым хаптарын дүве тудкаш, кирген черниң аксын дуй бөөшкүнней кааптым. Ыяшты тепкилеп, ол-бо шимчеткилээш, кулаам дегзип дыңнаалаарымга, иштинде хылырткайнып маңнап тур. Канчаптар аайын тыа чадан турумда, караңгылай берген. Ам канчаар, одагга барып таарыштырып алыр дээш, ас кире берген ыяш хос, чиңгежек ышты оргалаашкаш базыптым. Оңгар-Өзенден маңаа чедир херин-ле чер-дир. Караңгыда шыргай ээм иштинге үзүн ыяш оргалап алгаш, кылаштаарга, ол-бо ызыртыныы, кагылар, берге-ле чүве-дир. Арай деп чорааш, одаг чанынга эккеп алганы олчамны оскунганым ол-дур — деп, Очур хомудаан сеткил-биле чугаалады.

Эжимче кээргел-биле көрүп, каңдир тип каан пашта шайымны эскеш, аъш-чемнистиң дээжизин солун кырынга делгей салдыым. Очур сыйлып калган чудукчугаштың ужунда хос черден холдарының хаптарын ушта тыртып ап, силгигилээш, чолдак тонунуң карманнарынче киир иткилеп алгаш, ийи башка чыткан чудукчугаштың улуг от кырынче салгылапты. Кыпкан ыяштар дызырткайнып, чалбыраазы дээрже дүвзүүштелип үнүп, караңгыны одаг чанындан ырады сывыртап турду.

Очур чемненип дооскаш:

— Оскундурган ас-даа канчаар, чурттаар аксының кежии ыйнаан. Ол хире черге кижиге база чүктедип алган. Халас черге үндүрген кужумне кончуг-дур, оорга-мойнум ыстап тур — дээш, херилгиледи...

Эрес-оол МОНГУШ.
Хандагайты суур.

Сээң кадыың — бодуң холуңда

ХӨЛҮН ЭРТТИР ХӨЛЗЕВЕҢЕР

Бүдүрүлгезиниң сан-хөө талазы-биле ядарап калганының дугайында сагыш аараан директорнуң ажы-чаңы дүвүреңдиг, шугулдаачал. Оон уйгузу-даа келбес, ажылынга кичээнгей чок, холу салдынчак боор.

Ашаа анаа өскерлип турарын билип каалган херээжен бирде мыглап, бирде чаңгыс угже көргеш олуруп бээр, чем чиир хөөнү-даа чок, уйгузу чидер...

Мындыг хевирлиг чүүлдер амыдыралга бо-ла таварышкылаар. Улустуң берге байдалда боттарын алдынып турарын эртем дылында «стресске харыы» деп турар. Кижиге стресстер херек бе азы чок бе?

Эртемденнериң бодап турары-биле алырга, шак ындыг стресстер кижиге херек боор турар. Чүгле ол хөлүн эрттир көвей болбас турар ужурлуг.

Стресстерни кайы хире «норма-чижекке» ап турар бис? Бо таблицадан сонуургал көрээлиңер:

Чоок кижизиниң өлүмү — 10
Чарлыышкын — 7.
Өгленири — 5.
Ажылдан үндүртүрү — 5.
Чоок кижизиниң аарыы—5.
Иштелири — 4.
Эрте бээр чиик аарыг — 4.
Ажылында улуг өскерилгелер — 4.
Саң-хөөзүнде өскерилгелер — 4.
Хуу чуртталгада өскерилгелер — 4.
Өре ужун сагышсырал — 3.
Төрелдер-биле бергелер — 3.
Хууда чедишкин — 3.
Доозарының шылгалдазы—3.
Өске квартираже көжери—2.
Уйгу келбези дээш — 2.
Хөлүн эрттир уйгужузу — 2.
КАИ-биле чөрүлдээ — 1.

Ам баллдарны калмытынар. Бир эвес 10 сандан ээрэшти алган болзуңарза, көңгүс ажырбас-тыр. Стресстерни өйүнде ап турар-дыр силер. Ындыг болганда, калыкшылыңар бо чоокку айларда эки болур-дур.

Бир эвес 10-дан 17 чедир сан алган болзуңарза, силерниң чуртталгаңарда элээн улуг өскерлиишкиннер болгандыр. Кадыыңар талазы-биле улуг айтырыглар тургустунмазын дээр болзуңарза, дүвүрелдериңер дугайын уттуптарын кызыдыңар, ынчангаш таваржып болур бергелериңни чиик көөрүн оралдажыңар.

18-тен хөй сан алган болзуңарза, байдал шынап-ла нарын-дыр. Силерниң ап турар стресстериңерниң хөйү кадыыңарга хора чедирип болур. Моон соңгаар эки дыштаныышкынче сагыш салыңар. Черле оожургап шыдавас болзуңарза, психотерапевт эмчиге баарыңар күзенчиг.

ЧАҢГАН УГААН

●Чечен чугаа●

Улуг-хүн эртенинде Часкан-оол орай оттуп келген. Турар харык чок: бажы туулээр, өрү көөрге, өөжү эдер, куду көөрге кускузу кээр мындыг. Чартык улуг-хүннү ажыглап, шалын алганын «чуп», чамдык өөрү-биле кады «шайлалга» кылып турганының саадары болбайн. Беш дугаар хүнде-ле белеткеп, саңыртыңган акшалары шак-ла ынчан шалырткайндыр уштунгулап тургулааннар-ла болгай. Ылап аарыг таварзан болза, ынчаар хилинчектенип чытпайн, «дүрген дузадан» долгадыпкаш, «дүлгүүрүн» тыптырып эмнетхей. Чүжей берген кижиге чүү дузалаар ийик? Ийет: «Бужартаан» таварылгада «буруулугбай» боду «хайбачытты» чайладып болур деп, бир дуржулгалыг арагачының сүмезн аарыг бажыка азып-тенип кирип кээптир. Ол дээрге кижи-даа эвес, "оран-дүпте-ле «оттуг суг» деп шолага чедииген амдыы ажыг суксунувус болбааже! Өртек-үнезп өй чок улгаткан-даа болза, кадай кижи таанда-ла «салгалаан» чады-кыраанынче сагыш салып болгу дег. Ооза оон бээргелиг келен, киччээнгейин хилээн бөтке кандыг янзы овааргып алырыл? Арага-биле эштешкен амытан-на болгай. Ынчалза-даа четкерден безин чем эрей бергилээр-ле ышкажыгай бис!

Часкан-оол чарлып чыгаан бажын ийи холу-биле чыыра туткулааш, оюузунуг оадагылаан. Чөптүг-кызы аъш-чем кылыр өрээлде сава-сапга каңгырадып, олче-даа кулак салыр хире эвес болган. Кээргээри чөгенчиг-ле, чарбыттыла аарак шалыза чүл?

— Аа, уё! Ат болдум-на! Акша-тегерикти ажылдан эккел-ле турар кижи-дир мен. Ажык-дужук чок көрбес мен? — деп, бергедээн эр бетинден эгелээн.

Кадайы бир холунда калгак, өскезинде шаажан аяк тудуп алган удуур өрээл иштинге кестүп келгеш, хыйланырының кывыскызын белеткей берген:

— Чүнү ынчап дембээрел чыдары ол бо ашактың? Ээлрин ам-даа сергевээни ол бе? Каш акша кармактааш, чежезин черже чажыптың?

— Акша-даа октавадым.

— Куттунупкан акшамны куду олуртуп, кузуп каантың ыйнаан!

— Чүс-чүзү-биле эвес, муң-муң-биле санажыр кижи-дир мен. Барган ашаан бажы бузулгуже чыдырда, үнезин кудулаан, саны чаагай саазыны чоор сен?

— Арагадан эгы чүве сагыжыңга кирбес-тир бе?

— Аигы шагда эрбын-на бараан ол-дур. Оон өске чүүн садып алырыл? Амы чөнге, ийик-тепке алган шалын кавыдаас, арам-белерек боор-дур. Ооза бир шилден бодап көрээлe... оон-биле болганы ол...

— Ам чаа-ла муң-муң деп чыткан шалынынның чартын чаңгыс кежээ шаарлап алгаш, ам база боостаан соктаар бодап де? Сээң черле угааның чаңган-дыр!..

Өг-бүлениң кадайы өжезин хөрүлдүр-ле хорлээледип чорда, ынаар ырак эвесте бир-ле чүве шаг-шаг каннып, хуюксуг чыт-буc куттулуп кирип кээр орта, дегийт-ле паштаныр турунунче караш дээн. «Паш хөөрээрге, бажынга чүү-даа артпас!» — дижип, агайларның дугайында арай ындыг анекдот чугаалар-даа кылгылаарлар бар болгай. Элдээртиг база эвеген-чаңагаш эвес-даа ышкаш! Ынчалза-даа ынчаар девидээр ужур эрлик азы дываажан оранынарының эриктерин ээгин баткылапкан маадырывысты ойбаан. Чогум та кайызынга чоок турганын билбезивис шын. Шажын-чүдүлгевистиң чаа-ла одунгэн үезинде шаавыс-даа ол, ынчаш...

«Угааның чаңган-дыр!..» Часкан-оолдуң өжүүнүн эдерр чидип, кускузу келири соксап, бажының аарыы намдап, хаваандан соок дер сыстып келген. Тура-ла халаан! «Ат болган» деп чүвен, ааайткан, шынап-ла бо эвес ыйнаан? Тиглени бергени баштап диттигип үне халааны ол-дур! Оон башка оон мурнуунда чоп ойлап дезип чорбааныл? Аал-ораны кайда-чуде угаан-сегээн чүвези ирги? Арт ажып, хем кежип ынчап түредир диваан бе? Кайыын, кымдан ыктаарыл? Чедип, сурап алыр аргазы чүл? Кашкан хадайлар дег, кандыг аайлыг угаан боор?

Кызыл-даван буду-биле соок шалага базыпкаш, девидээн кижиң деткерлип, борбак бажын ажылдады берген. Оон иштинде аай-дедир көшкен бодалдар ам азйлажып, чаңгыс уг-шиггe чагыртып эгелээннер. Бодаң, кеский, бодан! Боданганы ботка херек. Бо шагда болчуп кээр кижи ховар. Суг курту дег, шуптузу хавыктангылапкан.

Үе база кыш турган. Шаңнырда шыпкан тос-тостуң соогунда чанаттааның бодаарга чедер чери шоолуг ырак эвес-ле болгу дег. Кашкан кыс төрүп каан ада-иезинге баар, а угааны кым-чүү төрээнил? Па! Баш эвес бе? Башкар-башкар. Баажызын айыт!

Кандыг-чүү-даа болза, участок төлээзинге барып, оон дуза дилээрин хемгизи сүмелээн. Бажы ээзинге аан!..

— Элдептиг-ло чүве-дир!— деп, мүнчулган эштиң бүдалчак тайылбырын дыңнаан, корум-чурум хайгааракчызы бүдүү хүлүмзүрүпкен. «Өөдежок багының!»-даа дээни ол чадавас. «Өшкүлериң» база өйде-өйде ажыктыг болдур ыйнан!» дигени-даа билиш чок. А силер демги божуткулап казн шилдериңер иштинден сураглан-мадыңар бе, хамааты?

— Чок, чок!— деп «куруглаткылааан» дээниниң өске сөске чоок утказын чайладыксааны илдеш үш үзе кирген. «Божудар-төрүдер, ишти-хырны» дээн чижектиг аан! — Ол оо-хорам оранынче кирер угаан чок!

— Солуп-дур оо? Човавайн көрүнер! Харын, ук хорандан карак ажыт дезиптээн бе?

— База чадап чок... Барган черин-не тодарадып берзинерзе, ажык-чарлыг үеңң аайы-биле аравыста ажыттажыт чокка чугаалажыр бис ыйнаан...

— Оюза таварылга-дыр!— дээш, шагдаа соңга караанче чоокшулай кылаштай берген. Оон бир-ле чүве дилегзиниген дег көрзүнгеш, айтырган: — Дуу ол тейни билир силер бе? Азы мынча ботка оваарбааныңар магат чок!

— Кайы?— дээш, Часкан-оол чаңгыс көрүштен алтырыпкан. — Чүкгулаар-Тей-ле дир!

— Суурувустуң улуг-бичии улузунуң шуужуп турганнарын эскердиңер бе?

— Хаа! Ала кара кымыскаяк!

— Кудумчуларны бажыңнарны чеже-даа кезий кирзиңерзе, куруг чыгыы-ла. Өлчаш, өгбе-кырган азы аарыг-аржык саңныг кижилер-ле арткылаан.

— Телевизор... тейден... солун эвес деп бе?

— Тениг-же олче кайгаар эвес. Арыг агаар эртиш-биле демей айдыссыг, тейнуң кара көскү болгай, көргеннер болгай аан. Тей-ле тепкеннер дээре-дир!

Каражадаан кижи сүмелээн черинге чөгелинден шөшпүртүп каан.

Дер-бузун чоттуна-чоттуна, тейниң эдээнге мүн-не калгып кээп-тир. Оон-на...

— Ол-ла болгай, кожа! Оруун ам-на тыпкан-дыр сен! Ажы-төлүм! Аалчыны «дөрже» чалап көрээлинер!— дээн соонда, кадызы Кан-оол ирей шаганның Сагаан-Өтбези дег апарган уткуй келген. Суурнуң шуваганчыларындан эгелээш, назын халынында аныяк кыстарынга чедир агаардап-дыштанган арыамытаны чаа келген кижини үглеп алгаш, чуңгунун шыпшык бажынче сөлеп үндүре берип-тир.

— Ёзулуг дыштанып деп чүве бо-дур. Олурувут! — дээш, кырганы бодунун шаналче озалдаан кожазын чалаан дег болганда, каткылөг, сыгыт-курай диимиттелип үнген. Часкан-оолдуң чүрээ чаяазынче дан берген, карактарын ыяк шийипкен, салаалары шапактың чалгынындан салдынмаашнар.

Байыр чедирген үннер дыңналгылаан. Көрүп кээрге, тейниң эдээнде тендинейниң туруп-тур. Бо удаада эш арагалан ээребээн болбайн аан!..

Хүн дүъш эрте бергенде, Часкан-оол бажыынга чалыыткай берген бакылап келген. Эжинтен-не ээриннде ышкаш эвес, эрестиг алгырган:

— Чөптүг-кызым! Чөгенчиг-ле чорааш-дыр мен. Чаңгаш угаанымны эндип алдым!

Куулар ЧАШ-ООЛ.
Барыын-Хемчик район,
Эрги-Барлык суур.

Тываның ССРЭ-ге каттышканының 48 чылынга

ДЕМДЕГЛЕЛДЕР ДЕПТЕРИНДЕН

Даарта, октябрь 11-де ССРЭ-ниң составынга ТАР-ның киргенинден бээр 48 чыл болур. Чоокка чедир-ле демдеглеп, байырлап эрттирип келгенивис бо хүнге кижилерниң хамаарылгазы амгы үеде ангы-ангы. С. К. Токаның ол үеде демдеглелдер кылып чораан дептеринден бижимелдерин олда хевээр номчукчуларга таныштырар бодадывыс:

1. Москвага 1944 чылдың сентябрь 13-те дүнекиниң 1 шакта келдивис. Бисти Г. П. Латышев, М. И. Мурченко, Бахитов, Ензак, Кузьмин олар уткуп алды.

2. 1944 чылдың сентябрь 14-те Биче театрга Островскийниң «Бөрүлер болгаш хойлар» деп шиизин көрдүвүс.

3. Эртен эш Лозовскийге чордувус — аажок чылыг уткуп алды. «Тыва ССРЭ-ге кадай боор деп турар ышкажыл, аас-кежиктиг өг-бүле бооруңга идегеп каалыл».

Тыва чон бодунуң амыдыралында мыңдыг аас-кежиктиг болгаш төөгүлүг айтырыгга келгенинге өөрдүм.

4. 1944 чылдың сентябрь 16. Эш Михаил Иванович Калининге ужуражыр улуг аас-кежиктиг болдувус. Бир шакка каш минута четпейн турда, келдивис, ол шагда-ла чедип келген болду.

Эш Калинин бистиң-биле ужуражып келгеш, чоокшулап кээп, мендилешти. 7-ги Онза сессияның Декларациязын тутсур мурнунда дараазында чүве чугааладым:

Эш Михаил Иванович Калинин!

ТАР-ның Биче Хуралы 1944 чылдың август 16-17 хүннеринде эрткен 7-ги Онза сессиязынга тыва чоннуң ак сеткилдиг күзелин болгаш турэ-сорүүн илередип, өндүр улуг Совет Эвилелиниң составынга Россия Федерациязының автономнуг областы эргелиг кылдыр ТАР-ны кирерин дугайында төөгүлүг Декларацияны хүлээп алган.

Октябрьның социалистиг Улуг революциязының болгаш орус чоннуң акы-дуңмалышкы дузазының түңнелинде, бодунуң хосталгазын болгаш аас-кежиктиг амыдыралын чедип алган тыва чоннуң шагдан бээр күзели — хөй национальдыг улуг совет улустуң өг-бүлезинге чурттаары база ажылдаары чораан, чүге дээрге бодунуң моон-даа улам аас-кежиктиг болгаш өөрүшкүлүг чурттаалгазын чүгле ында деп билип турар.

Улусчу революцияның 23 чылдарының дургузунда Тыва совет улустуң дузазы-биле улус ажыл-агыйынга болгаш культурага аажок улуг чединишкиннерлиг болган болгаш бодунуң амыдыралын улуг совет улустуң амыдырал-чуртталгазы-биле чарылбас кылдыр каттыштырган. Тываның улам дүрген экономиктиг болгаш культурлуг хөгжүлдези чүгле ССРЭ-ниң составынга, өндүр улуг сталинчи Конституцияның херелдериниң адаанга боор болур дээрзин эрткен 23 чылдар көргүскен.

Бистер, ТАР-ның бүрүн эргелиг делегациязы, Михаил Иванович Силерге, ТАР-ның Биче Хуралының VII сессиязының Тываның ССРЭ составынга кирериниң дугайында Декларациязын хүлээдип берип тура, ону сайгарып чугаалашкаш, Тываны ССРЭ-ниң составынга киирип аарыңарны дилеп тур бис.

Бистиң дилээвистиң хандыртынган болурунга идегелдиг бис. Ынчан бистиң чонувустуң эң чагай күзели — ССРЭ-ниң составынга улуг орус улус-биле чаңгыс өг-бүле болуру боттуг чүүл апаар.

Михаил Иванович бисти столче чалааш мынча деп чугаалады: — ССРЭ-ниң составынга хоойлу ёзугаар кирип аар дээн ышкажынар чул. Херек кырында силер ол чокка-ла бистиң турган болгай силер. Бистиң-биле кады чурттап болгаш ажылдап келдиңер.

Ол бүгү шын деп бис чугааладывыс, чогум-на ол хоойлужуттунмаан чүүлдер бистиң дүрген хөгжүлдевиске болгаш бистиң чуртувустуң хөгжүлдезин Совет Эвилели-биле чаңгыс аай агымче киирерин шаптыктап турар.

— Силерниң таланардан кандыг-даа ыйыдыышкыннаар турбаап чүве ыйнаан, чон бодун чөпшээрежип турар бе? — деп, ол айтырды.

Чон шагда-ла ол дээш, харын-даа бистиң мурнувуска шуут дорт ТАР-ны ССРЭ-ниң составынга киирер дугайында болгаш өске-даа айтырыгларны чүге тургуспайн турар силер деп айтырып турарлар деп чугаалап бердивис.

Бо болуушкунну ак гвардейжилер, староверлер канчаар хүлээп аарларыл, оларның анаа хамаарылгазы кандыг болурул, хүлээп албас болбайн канчаар, чүге дээрге олар ынаар Совет эрге-чагыргадан дескиннеп болгай. Ол ындыг харын. Кол-ла чүве, чоннуң хөй кезииниң ол дээш боор турары болур. Бүгү чон ол дээш болган болза, оон-даа эки-дир. Силерниң айтырыыңарны Президиумга тургузар бис, бодап көөрүмге силерниң дилээңер хандыртынар ужурлуг.

Оон соонда мону айтырды: — Тывада чүге малдың баш саны кызырлып турарыл, кандыг чылдагааннарже ону чүүй каап болурул?

Бистиң тайылбырларывыс соонда, өлче улуг кичээнгейни салырын чугаалады — чүге дээрге ол Силерниң байлааңар болгай диди.

ССРЭ-ниң составынга ТАР-ның кирери арат кижиниң байдалын [illegible] эвес, экижидерн-биле холбашкан болурунче онза кичээнгейни угландырары чугула.

(Уланчылыг).

КЫРГАННАРГА—АЖЫК СЕТКИЛ-БИЛЕ

Каттышкан Нацилар Организациязының шиитпири-биле октябрь 1-ни Бүгү делегейниң улгады берген улустарының (кырганнарның, хоочуннарның) хүнү кылдыр чарлааның билир бис. Ол доктаалды амыдырал кырынга боттандырар сорулга-биле Тес-Хем кожуунунуң чагыргазы болгаш район Соведи чер-черлерге, суурларга хоочуннар хүнүн эрттиргени болгаш район төвү Самагалдайга ол хүнүү сентябрь төнчүзүнде организастап эрттиргени эки болгаш буянныг, хүндүткелдиг чорук дээрзини анаа келгеннер демдеглээн, оларның сеткил-бодалынга таарышкан.

Хоочуннар хүнүн кожуун төвүнге организастап эрттирер комиссияны район чагыргазының оралакчы даргазы О. С-Б. Арапчору, районда херээженнер чөвүлелиниң даргазы С. С. Шойдуңну баштадыр он кижи составтыг кылдыр сентябрьның ортаа үезинде-ле бадылаан турган. Оларның организастааны ачы-буян марафонун канчаар эрттиргенин допчулаар бодаан мен.

Ажыдыышкынны болгаш байырлыг митингини Тес-Хем кожуун чагырыкчызы Суңдуевей Яндак-оолович Мөңге кылган. Оон чугаалааны болза:

— Районда ниитизи-биле 1712 пенсионерлер болгаш инвалидтер, пособие ап турар чартык болгаш бүдүн өскүстер бар. Оон иштинде пенсионерлер 638 кижи. Пенсионерлерже кол кичээнгейни угландырып турар. Чижээ, «Чодураа» совхоз бо чылын оларның социал камгалалын экижидер сорулга-биле 68 муң акшаны чарыгдаан. Оларның пенсия акшазын саадатпас дээш дээштиг хемчеглерни алгылаан. Амыдырал хандырылгазынче, аъш-чемче кол кичээнгейни угландырган.

Кырганнар кая-даа хүндүлүг. Ийе, шын. Ылангыя шаанда тыва кижилер эле баштыг өгбелерин, ак баштыг аваларны аажок хүндүлээр, оларга чоргаарланыр чораанын амыдырал бадыткап турар. Өле баштыгларның эртектиг сөстерин кичээнгейлиг дыңнаары аныяктарның хүлээлгези, амыдыралдың негелдези турган. Чүге дизе олар чурттаалганың шуурганынга силгидиптээ чораан, амыдыралдың ажыг дузун амзап, аагын көрүп, чулуун ижип-даа чорааннар. Ынчангаш оларның амыдыралчы дуржулгазы улуг.

Көрбээн чүвези, көдүрбээн [illegible] чок ындыг кырганнарга хөй [illegible] башкылап, Советтер ажылын кылып чораан күш-ажылдың хоочуну Д. Б. Салчак, херeглекчилер ниитилелинге хөй чыл даргалап ажылдаан О. С. Кара-оол, О. Ш. Тарма, ыяш ажыл-агыйының хоочуну О. Г. Кудерек болгаш Ак-Эрик суурнуң [illegible] С. Д. Маңзат дээш, өскелер-даа хамааржыр. Хоочун коктуг, хоо-тараа чемзиг. Оларның амыдыралчы дуржулгазының үлегер-чижээн алыры чугула.

Ачы-буян марафону

Ачы-буян марафонунуң кол кезээ болур хоочуннарның боттарының белеткээн концертин чон сонуургаан.

Хоочун бот-тывынгыр артистер: Николай, Екатерина Чындыгырларның, Чайкина Ламажаптың, Борбай-оол Чоодунуң, Минчеймаа Марчыының ырларын, Федор Таунуң каргыраа, сыгыдын чон таалап дыңнаан.

Ачы-буян марафонунуң үезинде аъш-чем, ылангыя тыва чемнер болгаш арагаан, даараан хептер делгелгези база болган. Ол делгелгелерге Балчытмаа Кыргыс, Бурулбаа Төмүр-оол (тыва хептер даараарынга), Байыр-Сарыг Кужугет (аргыырынга, даараарынга), Хүлер-оол Аныкаа болгаш өскелер-даа шылгараан болгаш акша шаңналдарын түс-түсте алгылааннар.

Оон ынай бир онзалап демдеглээр чоруур чүүл болза пенсионерлер каяы организациядан үнген болдур, ол организацияның удурулгазы түс-түсте дузаламчы шаңнал акшаларны барык кижи бүрүзүнге бергилээни болур.

Районнуң албан черлери, организация бүрүзүнден пенсионерлерниң агар санынче акшаларны массалыы-биле шилчиткилээн. Агар санче шилчиткен акшаның ниити түңү 72 853 рубль четкен. Оларның эң-не идепкейлиглерниге септелге-техниктиг бүдүрүлге чери он муң акшаны, Самагалдайның долу эвес ортумак школазы, көжүп чоруур механизастатынган колонна, районнуң херeглекчилер ниитилели дээш шупту чээрби ажыг организациялар, коллективтер деңгел-хирезиниң шаа-биле акшаларны бергилээн болгаш шилчиткилээн.

Ол ачы-буян марафонун эрттирерингe четпес чүүлдер, ол хире улуг хемчээлдиг марафонну (район хемчээлдиг) тоомчага албаан коллективтер бар. Оларга, районда эң-не хөй шалын ап турар подстанция, өртке удур отряд дээш, өске-даа улуг организациялар хоочуннар хүнүнче сагыш салбаан, чондан хоорук чоруун көргүскен. Ол дээрге үениң байдалынга дүүшпес чорук деп түңнээн. Ачы-буян марафонунуң төнчүзүнде халас шайлаашкынны хоочуннарга организастап эрттирген.

Тес-Хем кожуунга болуп эрткен кырганнарга тураскааткан ачы-буян марафонунуң эрткен байдалын түңнеп тура, «Өгбелерге мөгейип чор» деп шүлүгүм-биле бо түүлүмнү доозарын күзээн ийик мен.

Дээди эртем дооскан мен деп хөрээн чайып,
Деңзин черле мактанмайн көр, човаачыг-дыл
Буурул баштыг өгбе кижи ырак эвес
Мурнуң-биле эртип бар чор, анаа мөгей!
Чурттаалганың шуурганынга чеже катап
Шыл[illegible] боду силгиткен-дир, оортан айтыр.
Хайым хемнер оруун [illegible] туруптарга,
Канчап эштип кешкен сен? деп катап айтыр
Амыдырал аагын көрген, чулуун ишкен
[illegible] эле баштыг өгбе кижи
Дээди эртем [illegible]-даа бол, назынында
[illegible] кежип келген Мерген ол-дур.

Өолет ЧИНМИТ.

Тес-Хем район.

СПОРТ·СПОРТ·СПОРТ·СПОРТ

«СОҢГУ ЧҮК-92» КУНГУРТУГДА

Профэвилелдерниң эки туре спорт ниитилелиниң «Хүреш» агитбригадазы он беш чыл бурунгаар тургустунган, республикага күш-культураны болгаш спортту сайзырадыр, ону пропагандалаар талазы-биле улуг ажылдарны кылып турар. Ук агитбригаданың чамдык кежигүннери чоокта чаа Кызыл районда ыракты Кунгуртуг суурга чедип, оон ажыл, амыдыралы-биле таныжып, спортчу ужуражылганы анаа организастаап келген. «Хүреш» агитбригаданың бо удаада кол сорулгазы — «Соңгу чүк-92» дээр чаа программаны ажыл-херек кырында боттандырары болуп турар.

Ук программаның кол кезектериниң бирээзи — ырак тайгаларда чурттап чоруур ивижилерниң, малчыннарның, аңчыларның болгаш балыкчыларының амыдырал байдалдарын экижидер, оларның бүгү талазы-биле хандырылгазын, уран чүүлге, спорт болгаш күш-культурага негелделерин боттандырары болуп турар. Ынчангаш профэвилелдерниң спорт ниитилели (даргазы Тыва Республиканың улус депутады В. С. Биче-оол) ук программаны боттандырар дээш улуг белеткел ажылдарын кылып чорүткан. Москважке каш катап чоруп тургаш, акша-копеекти, сан-хөөнү чедип алган. Бодап-даа көрүңер даан, Кунгуртугже ынчан чаңгыс кижиниң безин самолёт хөлезини 1068 рубль болган. Ынчангаш ук агитбригаданың 6 кежигүннери анаа четкеш, боодалгага болгаш чадаг чарыштың маргылдааларын организастаан.

Бо талазы-биле культура-спортчу бирги фестивальдың дугайында программызы түс черниң чагыргазынче баш удур чорутпан-даа болза, ол чагаа залчыларның чүгле четкен хүнүнде барган болган. Ынчангаш ырак-ужак черлерде чурттап турар ивижилер болгаш малчыннар бо маргылдааларга киришпээн. Ындыг-даа болза суурнуң дыка хөй чурттакчылары культура-спортчу фестивальга массалыг-биле киришкен деп чугаалап болур.

Ам Кунгуртуг суурга эрткен ол маргылдааларның дугайын дыңнадып көрейн. Субботада 25 метр хемчээлге боодалга маргылдаалары эртен 10 шакта эгелээн. Анаа эр улустуң 12, херээженнерниң 7 командалары шаңналдыг черлер дээш турушканнар. Херээжен спортчулар аразынга Кунгуртуг ортумак школазының командазы хөй санныг болуп, бирги черни ээлээн. «Тере-Хөл» бүдүрүлге кооперативиниң командазы болгаш музыка школазының төлээлери ийиги-үшкү черни үлешкен. Эр улус аразынга уругларның музыка школазының командазы эң хөй санныг болуп бирги черни ээлээн. Көдээ Культура бажыңының болгаш аңчылар командалары база шаңналдыг черлерни ээлээн. Ниити команда талазы-биле ортумак школаның адыгжылары өскелерден ылгалып, бирги шаңнал — кубокту болгаш вымпелди чаалап алган. Ийиги черде — Культура бажыңының, үшкүзүнде — бүдүрүлге кооперативиниң командалары болган. Оон кежигүннеринге база кубоктарны, вымпелдерни тывыскан.

Хууда бирги черлер дээш маргылдааларга ниитизи-биле 95 адыгжы киришкен.

Херээжен спортчулар аразынга Шынаа көдээ Совединиң бухгалтери Тамара Константиновна Доржу эң дээре түңнелдиг болуп, бирги черни ээлээн. Анаа бирги черниң шаңналы — 150 рубльдың, хүндүлел бижиктиг болгаш вымпелди тывыскан. Ийиги шаңнал — 100 рубльди болгаш вымпелди Серенмаа Хомушку чаалап алган. Бүдүрүлге кооперативиниң төлээзи Галина Чылсымаага үшкү чер дээш 50 рубльды, вымпелди тывыскан.

Эр улус аразынга маргылдаалар база кончуг чидиг байдалга эрткен. Чамдык спортчулар боттарының хууда бооларын анаа ажыглаан. Ортумак школаның тракторизи Александр Чигден бирги черни бүзүреддиг-биле чаалап алган. Бүдүрүлге кооперативиниң кол инженери Яков Шанчиниң тиилекчиге каш-ла сан четпейн барганы, ийиги шаңналды чаалап алган. Культура бажыңының ажылдакчызы Сүрүнмаа Ли үшкү черни ээлээн.

Ол маргылдааларга школаның ийиги командазы, автопарктың, эмнелгениң, «Хайгыс» деп биче бүдүрүлгениң, Сарыг-Хөл фермазының, көдээ Советтиң болгаш өске-даа черлерниң спортчулары кончуг идепкейлиг, улуг сонуурган-биле киришкен дээрзин демдеглээр херек.

Воскресеньеде ортумак школаның спорт шөлүнге чадаг чарыш маргылдаазы уламчылаан. Эр улус 1000, херээженнер 500 метр хемчээлдерге маргышкан. Түңнелинде херээжен улус аразынга ортумак школаның он бирги клазының өөреникчизи Айсуу Мушзук чемпионнаан. Ол-ла школаның башкызы хоочун спортчу Чечек Валерьевна Оюн бодунуң өөреникчизинге финиш чоогунга мурнадыпкаш, ийиги черни ээлээр аргалыг болган. Уругларның музыка школазының башкызы Чодураа Шыырап үш дугаарында келген.

Эр улус аразынга чарышка старттан эгелээш финишке чедир школаның башкызы Анатолий Доржу кымга-даа четтирбейн келген. Биче бүдүрүлгениң төлээзи Сергей Шагдыр болгаш уругларның музыка школазының башкызы Юрий Комбу олар ийиги-үшкү черни түс-түзүнда ээлээн.

Ынчангаш команда аайы-биле ортумак школаның спортчулары кубокту болгаш вымпелди чаалап алган. Бүдүрүлге кооперативиниң болгаш уругларның музыка школазының командалары ийиги-үшкү черлерни үлешкен.

Кунгуртуг суурга эрткен бо маргылдааларга ниитизи-биле 140 хире спортчулар улуг сонуургал-биле киришкен болгаш келир чылын «Соңгу чүк-93» дээр маргылдааның программазын улам калбартып, культура-спорт фестивалын улам массалыг болгаш ажыктыг болдурар дугайында боттарының саналдарын киирген. Шынап-ла, моон мурнунда Кунгуртуг суурга ындыг чергелиг улуг маргылдаалар, спортчу оюннар эртпейн турган дээрзин ук фестивальдың киржикчилери чугаалап турдулар.

Культура-спорт фестивалының программазының кол чүүлдерниң бирээзи — уран чүүл көрүлдези. Анаа уругларның музыка школазының, бүдүрүлге кооперативиниң, ортумак школаның болгаш өске-даа коллективтер кончуг идепкейлиг киришкен.

Оон тиилекчилеринге болгаш идепкейлиг улустарга «Хүреш» агитбригадазының кежигүннери Владимир Биче-оол, Күшкаш-оол Ховалыг, Батый Кенеш, ыраажы Татьяна Доржу болгаш оон-даа өскелер шаңналдарны байырлыг байдалдарда тывыскан.

«Хүреш» агитбригадазы Кунгуртугта чоруп турар үезинде Сарыг-Хөл сүт-бараан фермазының ажыл-ишчилери-биле база ужурашкан болгаш анаа солун программалыг концертни көргүскен. Тыва Республиканың улус депутаттары В. С. Биче-оол, В. Ф. Чадамба олар боттарының депутат ажыл-чорудулгазының дугайында ужуражылгаларга дыңнадыгларны кылып, Тыва Республиканың Дээди Совединиң эрткен сессияларының ажылының дугайында тайылбырны кылып, чоннуң чамдык айтырыгларынга тодаргай харыыны бергеннер. Мындыг чергелиг ужуражылга ортумак школага болгаш суурнуң Культура бажыңынга база солун эрткен. Ук депутаттар «Соңгу чүк-93» программа ёзугаар Кунгуртуг суурга тускай спорт залын тудуп болурунуң дугайында боттарының саналдарын киирген. Оон акшаландырыышкынын профэвилелдерниң спорт ниитилели холузу-биле харылаар. Бо спорт ниитилели бо талазы-биле дуржулгалыг. Чүге дизе оон сан-хөөзү-биле республикада 6 спорт залын туткан болуп турар. Ынчангаш бо чугула саналды кунгуртугжулар кончуг улуг өөрүшкү-биле хүлээп ап, ону херек кырында боттандырарынга боттарының үлүүн киирерин аазаан.

Ынчангаш «Соңгу чүк-93» деп культура-спортчу фестиваль оон-даа артык солун болур дээрзинге идегеп каалы.

Виктор КАРА-САЛ.

(Уланчызы. Эгези №№ 185, 186, 187, 188, 189, 190, 191, 193, 194, 195 «Шында»).

СУБИДАЙ

Сүме Тевечиниң дыңнап олура, иштинде: «Бо-даа база анаа эвес хире амытандыр, оон-биле та канчаар чугаалажыр чүве ийик, нарын арга херек тур боор» кылдыр боданган. Дыңнаан чүвезиниң алыс утказын Сүме дүне дүжээн дүжүнде көргеш, моон соңгаар чурттаалгазын — Чаа-Хөл шынаазы биле Туна тайганың Кара-Дуруг аразынга көжүп, аң, мал, тараа ажылы кылып чурттаарын, алызында барган Тевечи-биле холбажы бергеш, кижи көрүп көрбээн ырларны ырлажып, кижи самнап көрбээн самнарны самнап чоруур апаарын көрген. Ол дугайын чүгле иштинде бодап алган.

Эртенинде, дан бажы шарахере, даш бажы сарыг-шокар турда, ийи аянчы ийи талаже аъттаныв чарылган.

Сүме Сарыг-Хөлдүң Бурган турлаанга санныг хонукта албан хаап эрттирген. (Амгы үеде болза, контракт керээлиг ажыл — **авторнуң тайылбыры**). Шериг мергежилин оон хей-аъдын көдүрер, оон мөчү-бодун сергедир, оон назынын узадыр үүле болуп турарын Сүме элдепсинип билип каан. Ынчалза-даа хоорайга чаладып барганш, каш хонук [illegible] зал алгаш, аал-оран алгаш кадай, ажы-төл дугайында эъди-кежи ыстап бодап кээр апарган. Ол беш-аллы хаалынында бызаа кадарар хүлээлгезин бодап, бодунуң хензиг ажылы-биле кижилерни өөртүп, оларның чымчак сеткилдерин дыңнап чораанын чаптап сактып, ол таварылгалар оон боду-биле болбаан, а өске оолак-биле болган, ол боду хажызындан көрүп турган ышкаш кылдыр бодаар. Чамдыкта чаптааш каткызы кээр, чамдыкта кээргээш ыызы кээр элдептиг турган.

Тевечиниң чурттаалгазы оон сагыжынга ямбылыг тайбын бодалдарны болгаш күзелдерни хөйнү киирген. Бир эвес үш кадайдан ап алгаш, үш аалга мал-маганныг чоруур болза, эктинден элээр, кырнындан ыштаар туржук харын Деңгис-Хөлдүң эриинде каты ышкаш улуг аалдың ээзи уругларының сүлдези бүгүдеге хүндүткелдиг, камгалалдыг, төөгүден дестүг, төрелинден ханныг улуг кижи болуп болур. Сүме Деңгис-Хөлдү болгаш Борадайны сактып келгенде, эът-кежи изинейнип, чүлдү-чүрээ чымырткайны бээр турган. Ынчалза-даа кара баштыг, чүс сөөктүг херээжен кижи бот-башкаланып орууну тыва берген, ында буруу чок, бойдустуң чаяалгазы болуушкуннуң утказы болуру мун. Сүме кавыыргааш, катындан эгениринн безин бодавайн, үрезин чажып, хөй херээженни көрген. Ында кижи кайгаар чүве чок, делегейниң дески эвезин, чурттаалганың шуут болбазын билбес кижи оон каты эвес...

Эът-дамыры чежемейнинда кыптыгарга, Сүме туттунуп, шынарлыг чемин чип, шапкан аъттын эзериин кырынга кадай алыр чангылды бодарадыр хүнүн манап турган. Артыжанып, алыс бодун арыглаттынып, амыраанга сес хар четпээн оолак дег шевергии болуп чедерин чазаттынып турган. Ол хүн-даа келген-не! Сүме үш хонук бурунгаар казыра дег иртти аъдын шуптузун чипкеш, улуг отту ужуткаш, ооргалап дыштанып, мяк сооттуп алган. Ол хүннүң эртенинде оон мөчү-боду хат салгын ышкаш чиик болган. Сүмениң биле мөчү-сөөктүң эвилели чүден артык чогаан турган.

Сүме-Белиниң адаанга хай хөй чыглып келген. Мөңгүн дерилгелиг куда аъды дыш-шөлээн саваа турган. Оон чанында амырактарының аъттарын шууштур баглаан сес улуг баглааш сынышпас болган. Амырактар боттары база-ла ырак эвесте, оларны тос каът эчектерниң кырынга дискектендир олурткаш ийи бүдүн хаймызынче чаа салдыргаш бир бүдүнүн идими уштуп каап турган. Бурунгу Тывага кыс кижиниң бүдүнүн [illegible] сактаар, салдаалары[illegible] дескизин чарашсынар [illegible] болбаан магадаап а [illegible] тыг болза, хөй ажы-төлдүг болурунуң демнээ деп көөр турган.

Сүме амырактарны чаңгыстап эргилдир көрген. Казанак назылыг бир түү кызыжактарының чараштарын канчаар ону. (Ол болза 13-16 хар үези — **авторнуң тайылбыры**). Олар өйлеп-өйлеп баштарын домгайтткаш, чаштарын куду силгиптерге, часкы шагның анай-хаагы салгын-сырынга сагланайнып турган ышкаш апаргылаар. Маңаа эң кадык, эң силиг, шупту-ла бир ыяш кызыжактарны шилээн-даа болза, оларның аразында ылгалы илдең, дөңмектериниң дөстектери, эмиглериниң бербектери чаңгыс аай эвес болган. Сүме төгерик арынныг, хөрбегер эрнинниг, хүлер дег хүрең шырайлыг кысты шилип алгаш, оон баарынга доктаап, оон чаагының сыртаннзаштары кыйбыылайнып, кулааның баштары кыза бергенин чаптай аарак көрген.

Элээн ур апарган. Сүме айтыр салаазын кожаш кылдыр имнептерге, кыс чиигибиле тура халааш, идиин кеткеш оваа баарынче чүгүре аарак четкеш, мөңгүн дашкага чылдын баштайгы хымызын куткаш, Сүмеге тудары-биле кел чораан. Ындыг ёзулалды кылганы таварылга эвес. Кадайны шилип алырда, чүгле оон арнының чаражын, мага-бодунуң чаазадагын эвес, харын узун-кысказын, шимчээшкинин, тынышкынның оожум, дүргенин база барымдаалаар турган, ол чүүлдерниң кайы бирээзи каржы бээр болза, ийи кижиниң харылзаазы база солушкак болур деп санап турган. Чаңгыс вениниң ийи үүү безин дөмей болбас, арын-шырайы, мага-боду дөмей-даа болза, аажы-чаңы, шимчээшкини, эът-дамырының өзүлдези аңгы болур.

Сүме көрүп турарга, ол уругнуң базымы арай дески эвес, бир буду соңгаар тыртылып турар ышкаш болган. Ол ону көрүп-даа эвес, а сагыжы-биле бодап каан. Чүвени ынчаар база билип ап болур. Уруг оон мурнунга дискектенип олургаш, дашказын сунар ужурлуг турда, ол баш удур холун чангыпкан. Уруг доктаай душкеш, чүвениң ужурун билип каап, ыглапкаш, өске талаже багайты ырап чорупкан. Улус аразындан чивзелиг ашак кижи үнүп келгеш, хойнундан дыргак уштуп эккелгеш, кыстың мурнунче октапкан. Уруг доктаай душкеш, ол кижиже хүлүмзүрүп көргеш, өөрээнин болгаш сеткил ханганын чажырбайн, чон аразынга чоргаар көрүкчүлеп туруп алган. (Кысты алыр кижи тыпты хона бергени ол — **авторнуң тайылбыры**).

Сүме ам черле часпас деп шиитпирлеп алган. Кыстарның арыннарын эргий көөрге, өскелерден бичежек хевирлиг уругнуң аржы артык чырыткыланып турар болган. Сүмеге таарымчалыг херел ол кыста душкен. Дөңмектери ыжыт кончуг чоон эвес, харын сиирeш деп болур, дискектери дески төгерик, бажыныи дүгү хадылан сынның ыжы дег пюрбашкаксымаар. Караттары кызык, кылагар, [illegible] хоюг, дүлгээзинингиммээр. Сүме салаазын ийи удаа көдүрүп олурга соксаан. Кыс ону эккерип кааш, «Амданныг чагны даллааш, ажыг божага таварыштын халак, Сүме» дээн ышкаш, билдиртир-билдиртпес чырыы чырташ кыинырга. Сүме салаазы-биле айтып каны боду безин билбейн барган. Ам көрүп олурарга, ол уругнуң базымы дыңзыг, бүзүрелдиг, чодалары чоокшулаар, дөңмектери суук, ужазы бедик болгаш борбак, ооргазы чалап каан дег хертеш, эмиглери өйүнде дөстегер болган. Уругнуң базымы база-ла баштайгы урутга дөмейзимээр болган. Амыдыралдың чагай амданын амзаар дээш хөөн кире берген кыстарның базымы ындыг болурун Сүме ынчан билбес турган. Ынчалза-даа уруг дашказын сунар бетинде хензиг када доктаагаш, «Ам база үениң бодун халак, аксын кежиниң кусканын-на ол!» дээн дег, карааң кыжыныр чавааш кыныырга, Сүме холун сунгаш, дашканы алгаш, ишкеш, дедир сунуп берген. Чон аразында таарзынганының шимээни үнген.

— Че, аъттан — деп, Сүме чугаалаан. — Аалың кайдал?

— Туна тайга бажында, Кара-Дуруг баарында — деп, уруг дораан эвес, а мөңгүн дерилгелиг чыклак аъдын чедип алгаш, аъттанырының ас мурнуу чарыында сымыраны аарак харыылаан.

Оон турамык чаңы, шөлээн болгаш чоргаар байдалы, аскы-дылының допчузу, иштинден чыраткыланып сыстып турар хүлүмзүрүү Сүмениң сеткилинге дораан-на таарзы берген.

Урут шаап чорупкан. Сүме далашпайн, аъдының аксын тырта аарак уругну четтирбейн баар хире ыратпазын бодап, сагыш-сеткилин оожуктуруп алырын бодап чораан. Кижи амытанның бүдүжүнде кавыыргал деп айыылдыг чүве бар, хөлүн эрттир кавыргаанда, хейде-ле доюлган сеткилинге алыскаш, [illegible] үнмейн-даа барып болур, кылыр дээн чүвезин бүдүрүп чадап каап-даа болур. Кавыыргал үезин эрттирип алыры тон чугула. «Деңгис-Хөлдү дескиндир төл чажып ааптан кижи болгай мен, ам Туна бажынга төл чажар болгандыр мен» деп Сүме хостуг делгеми-биле бодапырын оралдажып чораан. Шөлээн чүвелер бодаарга, кижиниң сагыжы таан тайбыг ожургаар ийик.

Ам-на Сүме аъдын тепсенгеш, уругга кара маң-биле четкеш, курлаандан он холу-биле хавырып алгаш, көдүргеш, эзериниң башкы чаагының кырынга бодунче көрүндүр олурту шаап алган. [illegible]

Алдын-оол ДАРЖАА.

(Уланчылыг).

Чарлалдар бюрозу

АРАТ АЖЫЛ-АГЫЙЛЫГЛАРНЫҢ КИЧЭЭНГЕЙИНГЕ!

Көдээ ажыл-агый кадрларының билиин бедидер школа биче чергелиг мал эмчилерин белеткээр төлевирлиг курстарны ажыткан.

Өөредилгениң эгелээр хүнү — ноябрь 9. Өөрениришиң хуусаазы — 1,5 ай. Өөредилге дээш төлевир — 2000 рубль.

Школаның адрези: Кызыл хоорай, Калинин кудумчузу, 1-в. Тел. 6-14-80. Дугаары 6 автобустуң «Мехзавод» деп доктаалы.

ЭМЧИЛЕР ЧАЛАП ТУР БИС

Каа-Хем районнуң Бай-Сөөтте улуг улустарның психоневрологтуг интернат-бажыңынга терапевт азы психиатр (пенсионер кижи база ажырбас) эмчилер херeглеттинип турарын Тыва Республиканың Кадык камгалал министерствозу чарлап тур.

Тайылбыр алыры-биле Кызыл хоорайның Ленин кудумчузунуң 12 дугаар бажыңында Кадык камгалал министерствозунуң кадрлар килдизинге кээп, азы 3-53-90 телефонче долгап болур.

КИНО

ОКТЯБРЬ 10-ДА

«НАЙЫРАЛ»: «Никогда не говори «никогда» (2 сериялыг) 9.30, 12.20, 15.10, 18.00. **«ВИДЕОЗАЛ»:** «Убийство в дождь» 10.00, 12.00, 14.00, 16.00, 18.30 шактарда.
«ВОСТОК»: «Кровавый камень» 14.20, 16.20, 18.20 шактарда.

ОКТЯБРЬ 11-ДЕ

«НАЙЫРАЛ»: «Никогда не говори «никогда» (2 сериялыг) 9.30, 12.20, 15.10, 18.00. **«ВИДЕОЗАЛ»:** «Три беглеца» 10.00, 12.00, 14.00, 16.00, 18.30 шактарда.
«ВОСТОК»: «Кровавый камень» 14.20, 16.20, 18.20 шактарда.

ОКТЯБРЬ 12-ДЕ

«НАЙЫРАЛ»: «Ярость в клетке» (АКШ) 10.00, 12.00, 14.00, 16.00, 18.00 (узаткан), **«ВИДЕОЗАЛ»:** «Три беглеца» 9.00, 11.00, 13.00, 15.00, 17.00, 18.40 шактарда.

Кызыл хоорай, Красноармейская 100 Индекс 667000.
[illegible]ГАР САНЫ: «Тыва солбан» № 363305».

ТУРГУЗУКЧУЛАРЫ: Тыва Республиканың Дээди Соведи болгаш Чаа «Шын» солунунуң редакция коллективи.

Кол редактор [illegible] ЧАДАМБА

РЕДАКЦИЯ КОЛЛЕГИЯЗЫ: В. С. Базыр (харыысалгалыг секретарь) А. С. Дембирель (кол редакторнуң оралакчызы) В. М. Сат К. К. Сат (кол редакторнуң оралакчызы) Н. С. Эрген.

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ

Кол редактор — 3-43-34; келген бижиктер хүлээп алыр чер — 3-31-28 кол редакторнуң оралакчылары — 3-33-91; — 3-34-17; харыысалгалыг секретарь — 3-34-92; оралакчызы — 3-45-93
КИЛДИСТЕР
улус депутаттарының Советтери ниитилел-политиктиг болгаш социал айтырыглар — 3-34-19; — 3-34-98; үлегер — 3-34-49; 3-36-73; көдээ ажыл-агый — 3-41-16; культура болгаш улус өөредилгези — 3-39-15; медээлер болгаш спорт — 3-36-82; — 3-34-57; чагаа — 3-34-39; — 3-34-93; чагаа — 3-39-03; корректорлар — 3-41-23; үндүрүкчүлер — 2-27-41, солун келбейн барганда — 2-32-75; бухгалтерия — 3-37-11.

Солунга парлаттынган материалдарның авторларының бодалдары редакцияның туружу-биле дүүшпейн барып болур. Айыттынган фактыларны саннары болгаш өске-даа дыңнадыгларны дээш авторлар боттары харыысалгалыг.

Тыва Республиканың Парлалга болгаш информация министерствозунуң типографиязы. Кызыл, Шетинкин болгаш Кравченко кудумчузу, бажың № 1.

Солун неделяда 5 катап үнер. Хемчээли 2 парлалга арназы. Тиражы 27020 экз. Чагыг № 197.

Тувинская республиканская БИБЛИОТЕКА им. А. С. Пушкина

Республиканың ниитилел-политиктиг солуну

ШЫН

Солун 1925 чылдың август 31-де үнүп эгелээн

№ 198 (14920) 1992 чылдың октябрь 13, вторник. Солунга ат салган шагы 21.45. Чагыдар өртээ 10 кеп. Садар өртээ 1 рубль.

«ИДИК БАКТА, ЭЖИК ЫРАК...»

Шынап-ла, тыва улустуң «Идик бакта, эжик ырак» деп үлегер чугаазы бар болгай. Ону тыва чон чиге-ле сөглээн. Кижини каастап, аян-шинчи киирип чоруур чүве идик-хеп. Дөргүл-төрелиниң, эш-өөрүнүң бажың-балгадынга баарынга, бир дугаар-ла каракка көстүп кээр чүве — ийи будуң, кеткен идииң. Кеткен идииң багай болур болза, сээң хирең көстү бээр. Кеткен идии багай кижини көргеш, чамдык кижилер чүнү-даа бодаар ыйнаан. Орбак-самдар, майтак идик кедип алгаш, чон аразынче кирериндеп, албан черинге баарындан безин боттарывыс эпчоксунар бис. Ынчангаш кеткен идиивистиң бичии-ле чери үрелип, улдуннары майыжа бээрге, дегийт-ле баар черивис — идик септээр чер. Мында ажылдап турар уран-шевер мастерлерниң ачы-дузазын хүннүң-не четтирип, оларга өөрүшкүнүң чылыг сөстерин сөглеп турар бис.

Кызылда «Обувьбыт» дээр муниципал бүдүрүлгеге чедип, ооң кол экономизи Алла Кыс-ооловна ХУРУМАА-биле ужуражып, чугаа кылганывыс ол чүве.

Рынок харылзааларынче шилчилгениң бо берге үе-чадазында идик даарап, септээр черниң хандырылгазы кандыг болуп турарын чугаалап бээри-биле бо интервьюну эгелээр деп дугуржуп алган улус бис. Бүдүрүлгениң хандырылгазының дугайында А. К. Хурумаа биске мындыг харыыны берген.

— Моон мурнунда бистиң бүдүрүлгевис чоннуң амыдырал хандырылгазының девискээр-бүдүрүлге каттыжышкынының турда, хандырылгавыс эки турган. Ажылывыс-даа планныг, оваалдаларывыс-даа шору күүседип турган бис. Ам рынок харылзааларынче шилчээн соонда бүгү чүве боттарывыстан хамааржыр апарган. Эки ажылдаар-ла болзувусса, алыр акша-төгеривис-даа арбын болур. Ынчангаш кижи бүрүзүнүң ажылынга харысалгазы бедээн. Боттарывыстың шыдаар хире-шаавыс-биле хандыртынар апарган болдур бис иййн. Шаанда дег, ону бериңер, мону бериңер деп орар үе-шаг эрткен. Чүгле тывыңгыр-сагынгыр ажылдаар апарган шаг ышкажыл. Мурнунда тептүткен хандырылгага турдувус. Сактыр-бодаар чүве чок, магалыг үеде чурттап чораан улус-тур бис иййн. Тептаашкынның чылдарында ындыг турганын ам чүгле сактыр боордан башка, чүнү бодаар деп.

Идик даараар чиг этти, хырбаны, кадагны боттарывыс ол-бо черлерге чедип тургаш, тыртынып ап турар бис. Рыноктуң негелдези ынчап барган чүвени канчаар деп. Идик даараарда, ону септээрде хром херек. Ону тып алыр дээш соңгаар хоорайларже-та чеже чоруур улус бис. Директорувус Валентина Комбуевна Сарыгларның кылыр ажылы-ла ол болу берди. Саян артында хоорайлар кирер, ында алгы-кеш бүдүрүп турар заводтардан барып дилээр. Бо орандан кызыл ... ооргаш чеде бээриңге, орнунга оон-моону бериңер дээр. Орнажып амыдыраар апарган шаг-дыр бо. Хром орнунга алгы-кеш эккелиңер дээр-дир. Ындыг алгы-кеш тып алыр дээш Кызылдың, Кызыл-Мажалыктың эът комбинаттары-биле дугуржулга кылыр-дыр бис.

— Инек-даа, хой-даа кежи тып алган дийик силер. Ону идик даараар бетинде болбаазырадыр апаар болгай. Силерде ону болбаазырадыптар арга-шинээнер бар бе ынчаш? Азы өске черлер-биле харылзаа тудуп, олар-биле орнажып ап тур силер бе?

— Красноярск крайда Канскиниң алгы заводу-биле харылзаалыг улус бис. Алгы-кеш тып алгаш, ол заводче чорудуп бээр-дир бис. Ол кештиң ында болбаазырадып кылып турар. Ол завод биске халас болбаазырадып бээр эвес. Бистиң берген алгыларывыстың чартыын алгаш баар-дыр. Кылган үлүүн ап турары ол-дур иййн. Ынчаар ажылдавас болзувусса, хромну кайын тып алыр бис. Май айда Кызыл-Мажалыктың эът комбинадындан хой кештери алдывыс. Ооң өртек үнези база улуг болду. Ону алгаш, Канскиниң алгы заводунче чоруттувус. Хром-биле солуп алыр дээш ынчаар чорудуп турарывыс ол. 1 дециметр хромну алырга, оон өртээ 22 рубль. Шак ындыг улуг өртек-биле садып алган хромдан идик даарааарга, оон өртээ 4-5 муң рубль чеде бээр-дир. Тон даараар хромнуң 1 дециметриниң өртээ 100 ажыг рубль болур-дур. Мынчап келирге даараан хептеривистиң, идиктеривистиң өртээниң улуг боор турар бир чылдагааны ол.

Ооң-ла бистиң республиканың эът комбинаттары хой кештерин ындыг улуг өртекке биске садып турупп бээрге, шыдажыр аргажок боор кел-геш, Тыва Республиканың Чазаанга чедип айтырыг-даа тургузуп турдувус-ла. Чазакка бистиң хомудалывыс дээштиг болган хире. Кызылдың эът комбинады биске кештерни чиик өртекке сатты. 1 дециметрин 5 рубльге саткан. Ол-даа болза ындыг-даа сан хөй талазы-биле бергедеп турган улуска бистерге дуза болду. Идик даараар септээр хром өртээ улуг боор турарындан май, июнь, июль, август айларда карылгалыг ажылдааныс.

— Силерниң бүгү-ле чарыгдалдарыңар, ооң иштинде ол-бо черлерден чиг эт сөөрткен транспорт чарыгдалдарыңар бүдүрүп турар продукцияңарның бот-үнезинге кээп холдаар болгай. Бо дугайны чүнү чугаалап болур силер, Алла Кыс-ооловна?

— Үстүнде каксы-даа бол чугааладым. Алгы-кеш тып алгаш, Канскиниң алгы заводунче чорудар улус-тур бис. Бистиң чорудуп берген алгыларывысты ол завод болбаазырадып кылгаш, ооң чартыын кылган үлүүвүс дээш алгаш баар. Ам канчаар боор. Оон өске орнунга берипте чүвевис бар эвес. Чиг эттиң бээривиске, ол завод

ИНТЕРВЬЮ

чартынын ап алгаш, чартынга хром бээр бо-ла-дыр. Ынчангаш бо чылдың эрткен тос айларында карылгавыс 70 муң рубль болду. Дараазында идиктеривистиң садып үндүрер өртектеринге бистиң бүгү чарыгдалдарывысты немептеривиске, бот-үнеге дугжуп турар чүве ол-ла болгай харын. Ынчаар санавас болзувусса, карылгавысты чүнүң-биле дуглаар бис? Дараазында идиктеривистиң өртээн улгаттырыптарывыска, херелгел эвээжеп калган. Ажы-биле чугаалаарга, бо рынок үезинде аар өртектиг идик-хепти садып алыр кижилер эвээжээн. Идиктеривистиң өртээн 3-4 муң рубль чедир улгаттырыптарывыска, ол идиктерни садып алыр кижилер чок болу берген. Ам канчаар, анаа чыдарының орнунга өртээн 1200, 1800 рубль чедир чиигедиптеривиске, дораан садып алгаш барган. Саарылга чок канчап амыдыраар боор. Ынчаар чиигеткеш, садып үндүрүптеривиске, улуг каражага таварыштывыс. Рынок негелдезин ёзугаар алыр болза, 3-4 муң рубль анаа чүве ышкажыл. Ынчалза-даа балдыр кошкакта канчаптар деп.

«Тыва посредкомпания» акционер ниитилелден-даа чиг эт дугуржуп аппар-дыр-ла бис. Кандыг-даа арганы ажыглап-ла турар улус-тур бис иййн. Ону чажыргаш-даа канчаар. Хром тып алыры шуут бергедээн. Брокерлер хром садып алыр силер бе деп саналдап-даа кээп турду-ла. Оларның адаар өртээ «аарышкылыг-ла». Өске хоорайлардан хром тып алыры мырыңай бергедээн. Хром бүдүрүп турар улуг заводтар, фабрикалар хромну мөөңү-биле садар бис дээр-дир. 10-20 миллион рубльге садып алынар дээр. Ынча акшаны кайын тып алыр бис.

— Чонга чедирип турар ачы-дузаңар дугайында чугаалап берип көрүңерем?

— Идик даараарындан ангыда, үүрмек септелге, улуг септелге, дүрген септелге дээш чедирип-ле турар дузавыс эндерик. Идиктерниң улдуннарын солуп берип-даа турар-ла бис. Кылбас-ла ажылывыс чок улус-тур бис иййн. Чаа идик садып келер дээрге, оон өртээ 3-4 муң рубль боор кээр. Ынчангаш чон эрги идиктерин септедип кедер апарган чүве ышкажыл. Шуут октапкан идиктерин септедип алыр дээш эккээр кижилер база тургулаар-дыр. Ол идиктерни мырыңай септээр аргажок боор-дур. Ойталап-даа турар-ла дыр бис. Шуут септээр аргажок идиктерни септээр дээрге-даа, оон-моон чирлип эгелээр боор-дур. Ынчалза-даа септеп бериңер дээш ээрежип туруп бээрлер база бар болгулаар-дыр. Чоннуң оолун база билип турар бис. Ол база-ла рыноктуң девип чоннуң ынчаар чыгап келгенин олдур дээрзин эки билип турар бис.

Кедер идик-хеп өртээ эмин эрттир улгатканындан чон аргалыг-ла болза, эрги-даа идиин октавас апарган. Ону септеп-селип кедип турар. Шынап-ла, идиктиң кыры эргижиреп-даа каан болза, улдунун кылдыртып алгаш, чүге кедип болбас деп? Шак ынчаар септедип алырынга 1000 рубль-ле төлээр-дир. Ол-даа болза чиик ышкажыл. Ынчангаш ам идик септедир кижилер эндерилген. Идик септээр мастерлеривистиң кылыр ажылы чүдүрлүп кээр апарды. Бараан-сараан өртээ чиик турда, чон кышкы, чайгы идиктерин сезон аайы-биле септедип алыр. Оочур безин эвээш турду. Чоннуң чагыгларын бир-ийи неделя иштинде кылып берип тур бис. Аргалыг-ла болза дүрген кылып бериптерин бодаар-дыр бис. Септедир идиктерни неделяда бир катап хүлээп алыр кылдыр чурумчуттувус. Ынчанмас болза чагыг эндерик, мастерлеривис күш четпейн турар.

Моон мурнунда чылдарда эр улустуң уиты идиктерин база даарап турдувус. Ынчан оон өртээ 900 рубль турду. Ам 5000 рубль чеде берген. Чиг эттиң өртээ эмин эрттир улгатканындан, ону ам даараваастаан бис.

— Чаа модельдиг идиктерни база даарап-ла тур ыйнаан силер. Ону садарын канчаар организастааныл?

— Амыдырал-биле деңге базар деп чүве бар болгай. Дараазында идиктеривисти садып-сайгарары-биле Кечил-оол кудумчузунда 7 дугаар бажыңның бир өрээлинде садыг ажыдып алган бис. Дараазында идиктеривисти ында садып турар. Амдыызында чаңгыс садыывыс ол. Балдыр дыңзыд бергевиссе, магазин ажыдып алыр бажың садып алырын база планнап турар бис. Рынок харылзааларының бо дошкун үезинде ынчаар амыдырап-чурттавас, саарлып-сайгарылбас болза, хоржок деп чүвени эки билип турар бис.

Бо ажылдап турар бүдүрүлгевисти чоорту хуужудуп алырын коллектив кежигүннери база дугуржуп тур бис. Ол айтырыг талазы-биле хурал база эрттирдивис. Бистиң бүдүрүлге өске черлерге көөрде, тускайжыткан бүдүрүлге чери болгай. Мында ажылдап турар кижилеривис ортумак тускай өөредилге черлерин болгаш профтехучилищелер дооскулаан. Мергежилдиг специалистер мында ажылдап турар. Идик даараар бүдүрүлгени эки билбес кижилер хуужудуп алгаш баар болза, оон кедилиг чүве үнмес дээрзин база билип турар бис. Ынчангаш боттарывыс хуужудуп алгаывыс-ла дээре боор.

— Эргилеп каан майтак идиктеривисти аян кирир септеп-селип берип турарыңарга өөрүп четтиргенивисти илередип турар болгай бис. Ынчангаш силерниң уран-шевер мастерлериңерниң ажыл-ижинге чедишкиннерни күзедивис. Интервью бергениңер дээш четтирдивис!

Манай-оол ОЮН интервью кылган.

Кызыл хоорайның чурттакчыларының кичээнгейинге

Хуужудулга чектерин чонга үлээр талазы-биле Кызыл хоорай комиссиязының дыңнадыы турары-биле алырга, ук чектерни 1992 чылдың октябрь 12-ден эгелеп Ажаалга банкыларының албан черлери үлээр. Ынчангаш бүрүткеткен чоннуң дараазында ажаалга банкыларындан чектерин алырын мында айыткан.

Ажаалга банкызының турар чери, дугаары.	Кайы пунктуга бүрүткеткен кижилер оон алырыл
1. Правобережная кудумчузу, 22. 7173/022 ажаалга банкызының филиалы.	Енисей» Культура бажыңы.
2. Колхозная, 26.7173/027 ажаалга банкызының филиалы.	Педучилище.
3. Колхозная кудумчузунда — Электри четкилериниң бажыңы, 7173/026 ажаалга банкызының филиалы.	Тываның электри четкилери.
4. Дружба, 15 а. 7173/015 ажаалга банкызының филиалы.	Политехниктиг институт, № 1 өрүк-тудуг эргелели.
5. Оюн Күрседи, 99.7173/042 ажаалга банкызының филиалы.	1.2 АТБ-лер, ДОСААФ.
6. Кочетов, 31. Төп ажаалга банкызы. 7173.	№ 4 ортумак школа, агроуниверситет филиалы, «Тыва тудуг».
7. Кочетов, 53.7173/016 ажаалга банкызының филиалы.	№ 1 школа, Улусчу чогаадылга бажыңы.
8. Ленин, 75.7173/031 ажаалга банкызының филиалы.	№ 15 школа, ОПТУ-1.
9. Калинин, 24б. 7173/043 ажаалга банкызының филиалы.	№ 3 школа, автоорук техникуму, лаборатория-камеральдыг корпус.
10. Лопсанчап, 40. 7173/048 ажаалга банкызының филиалы.	№ 9 школа, санэпидстанция.
11. Ровно, 3а. 7173/040 ажаалга банкызының филиалы.	Аяты заводу, «Тыва суг-мелиорация».
12. 7173/049 ажаалга банкызының филиалы.	№ 5 школа, ОПТУ-4.

Ленин 32 бажыңның 110, 30 дугаар кабинеттеринге бүрүткел эрткен хамаатылар моон мурнунда соңгулда участоктары эртип турган черлериниң чанында ажаалга банкыларындан чектерин алыр.

Чектерни алырының дугайында медээлерни ажаалга банкызының филиалдарындан билип ап болур.

Чектерни алырда бодунга паспорттарын, офицер кижи болза шынзылгазын, назы четпес уругларның төрүттүнген дугайында херечилелдерин, азыралында кижилерниң улус дугайында чөпшээрелдиг келир.

Шериг улустарга билдинмес айтырыглар тура берзе, кезектиң командылал черинге баар.

Хуужудулга чектерин ажыглалче киирер талазы-биле хоорай комиссиязы.

ЧОН-БИЛЕ, СОҢГУКЧУЛАР-БИЛЕ УЖУРАЖЫР

Тыва Республиканың Дээди Совединиң Даргазы Калдыр-оол Алексеевич Бичелдей бөгүн республиканың мурнуу-барыын районнарынче чоруткан.

Россия Федерациязының улус депутадын вторникте Чадаана хоорайга бодунуң соңгукчулары-биле ужуражылганы эрттирер. Анда ол соңгулда мурнунуң программазынга хамаарыштыр кылып чорутсан ажылдарының отчёдун бээр. Улус депутадының чон-биле харылзаазын улам канылтадыр, ону бызыглаар соңгулга-биле ук районга депутаттың доктаамал дузалакчызын тургузар.

ДС-тиң Даргазы ол хүн Чөөн-Хемчик район Совединиң ээлчеглиг сессиязының ажылынга киржир.

К. А. Бичелдей дараазында хүннерде Өвүр болгаш Мөңгүн-Тайга районнарга чедер. Анда ол кадыг чоннуң амыдырал-чурттаалгазы болгаш ажыл-иши-биле таныжар. Ук черлер төптен ырак узак база агаар-бойдузу шириин берге байдалдарда турарындан, мында амгы үеде шиитпирлеттинмейн турар айтырыглар хөй.

Дарганың ол районнарга чоруксаны тургустунганы түңнелдери-биле ук черлерниң чурттакчыларынга практиктиг дузаны көргүзер талазы-биле Чазактың болгаш Тыва Республиканың Президентизиниң хемчеглерин ажылдап кылыр болгаш ону чоокку үеде боттандырып эгелээр.

Тыва Республиканың Дээди Совединиң парлалга албаны.

Чазак доктаалынга хамаарыштыр

АСТЫГЫП КАЛГАНЫ ХОМУДАНЧЫГ

Дайын чылдарында ТАР-ның девискээринге ажылдаан, азы албан эрттирип турган, Тыва Арат Республиканың база ССРЭ-ниң орденнери болгаш медальдары-биле шаңнаткан кижилерге немелде социал чиигелделерни 1992 чылдың сентябрь 8-те № 119 доктаал ёзугаар тывысканы дээш бистиң республиканың хоочуннары Тыва Республиканың Президентизинге, Чазаанга сагыш сеткилдиң болгаш чүректиң ханызындан өөрүп четтиргенин илергейлеп турар.

Рынок харылзааларынче шилчилгениң бо берге байдалдарында Тыва Республиканың Чазаа эвээш эвес миллион рубль немелде акша-хөреңгилерни тыпкаш, дайынның болгаш күш-ажылдың хоочуннарынга немелде улуг чиигелделерни тывысканы хүргениңнар, инвалидтер, оларның өг бүлелериниң дугайында Тыва Республиканың Президентизиниң, оон баштаан Чазааның доктаамал сагыш салыышкынының тодаргай илергейлээшкини-дир.

Оон-биле чергелештир бир чүгула айтырыгның 1992 чылдың сентябрь 8-те Тыва Республиканың № 119 доктаалында чедир көрдүнмээни хомуданчыг. Ада-чурттуң Улуг дайынының баштайгы хүннеринден эгелээш, Тиилелге хүнүнге чедир тылга могаг-шылаг чокка ажылдаан, азы Тываның Араттың Революстуг шериниң хүлээлгезинге, кызыгаар шеринге, ИХЯ органнарынга, өртке удур камгалал шеринге албан эрттирип турган, ынчалзажок ТАР-ның, ССРЭ-ниң орденнери болгаш медальдары-биле демдеглеттинмейн, астыгып калган кижилерге немелде социал чиигелделер хамаарышпас деп ынчаар болдур.

Бир эвес ол кижилер хөлегеде артып калган болза, ол дээрге социал талазы-биле чөптүг эвес болур ийик? Чаа-Хөл кожууну эң баштай 1941 чылда тургустунган чүве. Ооң баштайгы даргазы В. М. Кончук. Дайынның баштайгы хүннеринден эгелеп Василий Максимович Улуг-Хем, Чөөн-Хемчик, Бии-Хем кожууннарны даргалавышаан, фашизмни чылча шаап каар Тиилелгеге боттуг үлүүн киирзе-даа, шаңналдан астыгып калган болгаш «Күш-ажыл фронтузунуң киржикчизи» деп шыңзылганы амга чедир ап чадаан, оон назы хары ам 80 ажа берген.

Дайын чылдарында Таңды кожууннуң Көк-Булуң сумузунуң № 4 арозының даргазы турган Бюн Данзан оглу, ТАРЭ-ниң Өвүр кожуунунуң секретарыларының бирээзи турган Күжүгет Шооду болгаш өскелер-даа «1941-1945 чылдарда Ада-чурттуң Улуг дайынынга эрес-маадырлыг күш-ажыл дээш» деп медаль-биле демдеглеттинмейн база астыгып калган.

1992 чылдың сентябрь 8-те хүлээп алдынган Чазактың № 119 доктаалында көрдүнген немелде чиигелделерни бо хамаатыларга хамаарыштырар төлээде, оларның күш-ажыл дептерлеринде бижидип кирген медээлерге болгаш төөгүнүң архив документилеринге үндезилээш, «Күш-ажыл фронтузунуң киржикчизи» деп шыңзылганы оларга тывсыры эргежок чугула деп бодаар мен. Азы бо айтырыгга хамаарыштыр Тыва Республиканың Чазаалы немелде тускай доктаалын хүлээп алыры чөптүг болур ийик.

Алексей ДУГЕРЖАА.

МУЗЕЙДЕ СОЛУН АЖЫЛДАР

Бо чылдың октябрь 9-та республиканың «Алдан-Маадыр» чурттакчылар музейиниң лекторий залынга чогаадыкчы ужуражылганы болуп эрткен.

Ол ужуражылгага культура ажылдакчылары Виктор Көк-оол аттыг хөгжум-шии театрынга ажылдап чораан Тыва АССР-ниң алдарлыг артизи Марьям Алексеевна Рамазанованың төрүттүнгени хүнүнден бээр 70 харлаанынга тураскааткан чогаадыкчы кежээни эрттирген.

Залдың бир талазында суралыг артистиң ажыл амыдыралының дугайында, янзы-бүрү шиилерге ойнап күүсеткен рольдарындан тырттырган фото-чуруктарны, шаңнал-макталдарын делгирде делгеп аскан.

Ол залдың ханазында Т. Левертовскаяның чураан Марьям Алексеевнаның улуг портрет-чуруун аскан. Чамдык «Васса Железнова», «Чүрээм сээң-биле кады чор», «Бистиң уруувус» болгаш өске-даа шиилерге ойнап турган рольдарының үзүндүлеринден тырттырган фото-чуруктарны база делгээн. Ол ышкаш ында алдарлыг артистиң бодунуң бижээни шүлүктер, ырлар кирген номнарын база делгеп салган.

Ол-ла хүн Тыва АССР-ниң культуразының алдарлыг ажылдакчызы, уран чүүл ажылдакчызы хоочуну Марк Марпыымаевич Оюн-биле чогаадыкчы ужуражылганың оон төрүттүнген хүнүнден бээр 60 харлаанынга тураскааттынган.

Музейниң эртем-чырыдыышкын килдизиниң ажылдакчызы Лида Монгуш, экскурсовод Лариса Конгаржык олар ол ужуражылгага келген көрүкчүлер — уран чүүл училищезиниң сургуулдары-биле ужуражып, солун чугааны кылып, юбиляр-биле ажыл чугаазы организастаан. Оюн Марктың улуг фото-чуруу, шаңнал-макталдарын залда делгээн. Бодунуң автобиографиязын чыылганнарга ол таныштырган. Юбилярларга дириг чечектерин тудускан.

Залда Николай Рушевтиң чураан Тываның бойдус чурумалын көргүскен чуруктарны база делгеп аскан. Ол ышкаш Николай Рушевтиң чураан «Каа-Хемниң чурумалы», «Күскү чечектер», «Алдын күс» деп темалыг чуруктарның композициязы бедик утка-шынарлыг.

Түңнелинде Марк Оюн чыылганнарга баянга боду үдээш, ырлавышаан, солун концертти көргүскен. Бии-Хем районундан кезек боттывыңгыр артистер орус, тыва дылдарга ырлап, шоодуглуг шиижигештен үзүндүлерин ойнап күүсеткен.

Раиса ТОЛЗАТМАА.

БЕЛЕТКЕЛИ ЭКИ

Малчынның ажылы, амыдыралы

Валентина Холажыковна биле Кара-оол Чавыралович Иргиттер 24 чыл бурунгаар Бай-Тайгадан Каа-Хем районга күрүне күзели-биле көжүп келгеш, «Улуг Октябрь» совхозка хойжулап ажылдай берген. Аныяк-чалыы чылдарында төрүүр чүс хойга онаашпыр 90-дан 100 чедир хураганны өстүрүп макталдыг ажылдап чораан. Сөөлгү беш чылда хураган кадарып, оларның баш саның хоратпайн, арбын дүктү кыргып ап, планың ажыр күүседип чоруур.

1991 чылдың чазынында 500 баш хураган хүлээп алгаш, ону ийи чыл онча-менди кадарып тургаш, бо чайын бир дугаар өлдаар аныяк 500 баш хойну тускай кадарчыга хүлээдип берген. Оларның бирээзинден-не 2 кг 900 грамм дүк кыргып алыр тургаш, 3 кг 200 граммы кыргып ап, бир баш иргитгештиң дириг деңзизин 50 килограмм чедирген. Олар бо чайын ангы-ангы кодаңнардан 500 баш хураганны хүлээп алган.

Валентина Холажыковнага Кызылда малчыннар эмнелгезинге ужуражып чугаалажып олура: «Ажылыңарның бедик түңнелдиг болуп турары чүдел деп санап турар силер?» дээримге, ол мынча диди:

— Бир кол чүве кышка тынамчалыг белеткенир болур чүве. Бис анаа мал эки белеткенир улус бис. Бо чылын боттарывыстың күжүвүс-биле 30 ажыг тонна сиген белеткедивис. Эрткен чылын база-ла ол хирени белеткеп алган турдувус. Бистиң хураганнарывыс хорамчага таварышпады. Бистиң совхозка 70 чедир безин хураган алган кижи чок. Мал чеми белеткеп алзып, совхозче көрүп олурар боор-дур. Кыш берге болганындан мал дыка хораан. Бис хураганнарны ийи харга чедир өстүргеш, дужаап турар улус бис. Шалыңывыс кончуг эвээш. 2 кижи каттышкаш, 3 муң хире акша алыр-дыр бис. Ак-саржагның 1 килограммда 200 рубль ажып турар ышкажыл, амыдыралга четпес чүве-дир. Уруг-дарыгга аныяк-даа садып бериш ышкаш-тыр бис. Шупту 7 уругнуг бис. Оларның хевин ... чедип ап шымдап-тыр.

Кыштаавыс Саргол деп черде. Кажаа хораавыс эки. Оон септелгезин эки кылып алдывыс. Ам чап-чаа кыштаавыска хонуп алдывыс. Сарголга бо чылын тараа хирелиг болган. Ону үндүр бижээш, ажаавайн барды. Оон база элээнни ажаап алдывыс. Өлче малывыс база кадарып тур бис. Ангы-ангы кадарчылардан келген хураганнар арык-дорук тут болур чүве-дир. Ам харын шору дескиндештир семирип бердилер — деп, Валентина Холажыковна чугаалаар болду.

Ажыл-ишке бүгү сеткил-сагыжындан бердингеп Валентина Холажыковна биле Кара-оол Чавыралович Иргиттерниң чурттаалгазы эки. 4 өрээлдиг бажыңында болгаш мал кажаазында электри чырыы хып турар.

Олар амгы үеде Александр Байыр-оолдуң удуртканы кооперативниң кежигүнүнде киргеп, керээ чарып алган ажылдап турар.

— Кооператив кежигүнү кижи камналгалыг ажылдаар дээш чүнү кылза экил?— деп айтырдым.

— Бис хураганнарывысты январь айга чедир чер одарынга кадарар-дыр бис. Ынчалза-даа хүндүскүнүн 10 шактан 4 шакка чедир далбыйлап каан черге маннаштырбайн одарладыр бис. Эртен, кежээ хураганнарны эки шынарлыг сиген болгаш өске-даа чемнер-биле чемгерип ап турар бис. Кыштаавыста кудук бар. Оон суун электри күжү-биле чылыткаш, малды ей-шаанда чылыг суг-биле суггарып ап турарга, соокка бедеп тоовас болур. Азыраан малының суггадын баксыраадыр болза, дүгү өспес, харын чазын дүжүп каар чүве болгай. Оон ыңай бис декабрь айга чедир хураганнарывысты серилиг чадагай кажаа иштинге тургузар бис. Малды эрте кыжын кажаага дүне тургузар болза, дүгү баксыраар, чаңын дүжер, шынары чаган апаар.

Бо үстүнде чүүлдерни сагып күүседир болза, малчын кижи оруглалыг-даа болур, чарыгдалы-даа эвээш болур чүве-дир — деп, Валентина Холажыковна чугаазын уламчылады.

— Адыр, адыр база бир чүгула чүве уткан-дыр мен. Чүл дизе малчыннарның шалыңын чаңгыс аайлап төлеп турар. Багай, эки-даа ажылдаан кижилер деңге алыр чүве-дир. Хөй мал хоратканкижилерге ону төлетсе, эвээш хураган алган кижилерге эвээш шалың берзе, ол чорук бистиң «Улуг Октябрь» совхозта анаа-ла-бир чүве апарган. Кымның канчаар ажылдап турарын чугаалавас, шаңнал-мактал-даа билбестээн чүве бо. Моон кол чылдагааны кадрлар орта ажылдавас, директорлар солчур, амгы аныяк директорувус база халажыр деп барган чорду — деп, Валентина Холажыковна түрлеп чугаалады.

— Бо эмнелге дугайында чүнү чугаалап болур силер?— деп айтырдым.

— Магалыг эмнелге-дир. Улуг аарааш келгеш, ам мырыңай кадык апардым. Эмчилерниң-ле сагыш човаашкыны биле эмнеп турар-дыр. Эмнелгениң культурлуг ажылчыннар, эмчилер, сестралар аарыг кижилерге эптиг-ээлдек магалыг-дыр. Аъш-чеми база эки-дир. Ынчангаш өөрүп четтиргенимни илередир дир мен — деп, ол чугаазын доостуу.

Хертек КИИМ-ООЛ.

Кижилер болгаш чылдар

ХООЧУН ЧОЛААЧЫ

Ада-чурттуң Улуг дайыны-ның эң-не кадыг-дошкун үе-чадаларының бирээзи — 1942 чылда — бежен чыл бурунгаар Тандының Суг-Бажынга, амгы Кочетово суурга Молотов аттыг колхозту орус, тыва тараачыннар боттарының эки туразы-биле организастап, боттарының кол-херекселин, мал-маганын иктинниң кылдыр каттыжырганнар. Коллективтиг ажыл-агыйны баштай организастаанныарның бирээзи — ТАРН кежигүнү Тамчат Аракаевич Тамчай. Оон-биле интернационалдыг колхозка кирген араттар Оюн Олестейниң, Монгуш Бан-оолдуң аттары Кочетово суурда түс чер музейинде амга чедир демдеглеттинмээн хомудалдыг-дыр...

Тамчайның оолдарының бирээзи Шагдыр-оол чүгле ийи класс доосказ, он ийи харлыында колхозка 1942 чылда ажылдап эгелээн. Күш-ажылга чүткүлдүг адазының доруктуруп кааны күжүр Шагдыр-оол ол чылдың айнынында сиген белеткээринге, ыланғыя кескен терен медени кургадырынга, өлээн сөөртүрүнге эрестиг ажылдап, орус, тыва тараачыннарның макталын чедип алган.

Коллективтиг ажыл-агыйның тараазы баштайгы чылда-ла чаагай дүжүттүг болган. Дайын үезинде тургустунган чаа колхозта тараа дүжүдүн ажаап алыр техника кайда боор, бүгү ажылдарны холдуунда хол-биле кылыр: кызыл-тасты, арбайны, чинге-тарааны баштайгы чылда хол кадыырлары-биле кескен, ынчангаш оларның чидирин барык чок. Кестинген тарааны шарыларны, аъттарны ангы-ангы кылдыр кошкаш, шаннарга частырган. Он ийи харлыг Шагдыр-оол тараа кезеринге мергежип, шанда кошкан шарыларны сүрүп, тараа бастырарынга база терге киирээн. Ынчангаш күскээр ажыын колхозчуларның хуралынга бичии колхозчу Шагдыр-оолду мактап, өргектиг белектер-биле шаннаан. А оон бүгү сезонда ажылдап алган күш-хүнү күс ажыг болган. Күш ажылдың чаагай үре-түңнелин, улуг кежиин ол чоорту ылаптыг биле берген.

Чылдар шуужуп-ла турган. Немец-фашистиг эжелекчилерни чылча шаапкан чайынначак Тиилелгениң хүнүн он беш харлыг Шагдыр-оол бүгү колхозчулар-биле бир демей, кедергей улуг өөрүшкү-биле уткааныы кажан-даа утпас. Тиилелгениң хөрээнге үлүүн ол шыдаар шаа-биле база киирген.

Шагдыр-оол бичиизинде-ле техникага дыка сундуулуг турган. Ынчангаш 1958 чылда Кызылдың автошколазынга чолаачыларның 6 ай хуусаалыг курузун эки өөренип дооскаш, алды чыл дургузунда колхозка чолаачылап ажылдаан. Ол чылдарда оруктарга озал-ондакты болдурбаан болгаш чолаачылаар мергежилин улам бедидип, автомашинаның материал-техниктиг кезээн тергиин эки шиңгээдип алган. Элегестиң, Межегейниң ховуларынга сиген, тараа сөөртүп чорупп турган чылдарында ол мынчаар ырлап чораанын ам-даа утпаан:

Каа-Хемге тавангайлаан
Кадыр ийим, бөрт ыйым.
Кара чаштан ойнап өскен
Калбак шыпаа, Межегейим.
Улуг-Хемге тавангайлаан
Улуг ийим, кадыр ийим.
Уруг чаштан ойнап өскен
Улуг шынаа, Межегейим.

Шагдыр-оол Тамчатович хүндүлүг дыштанылгаже алдап, ийи харлыында — 1992 чылда үнген. Пенсияже үнгүже чедир хоочун чолаачы колдуунда хөй чүък сөөртүр автомашиналарны башкарып, транспорт бүдүрүлге черлеринге ажылдаан. Кызылда агроүлетпүрүнүң № 2 автотранспорт бүдүрүлгезинге хөй чылдарда чолаачылап, хөй муң тонна чүъктерни дажыглаан.

Күш-ажылга бүгү болуп берген хоочун чолаачы пенсияже үнгеш, кезек када дыштанган. Ынчалзажок өөренген ажылы. КамАЗ деп он тонна чүък сөөртүр күчүлүг автомашинаны ону дестүнидүрбейн дедир кыйтырты берген. Бодунуң төрээн коллективинде хоочун чолаачы пенсионер Шагдыр-оол Тамчатович Тамчай ам-даа ажылдап, улус ажыл-агыйының чугула чүъктерин рынок харылзааларынче шилчидириниң бо эң берге үезинде дажыглап турар. Оон могаг-шылаг чок, бедик бүдүрүкчүлүг, ак сеткилдиг күш-ажылы «Хүндүлелдиң Демдээ» орден-биле демдеглеттинген. Оруктарга озал-ондакты болдурбаан ээш чолаачыларның хүндүлүг херек демдээниң эдилекчизи Ш. Т. Тамчай Россияның хөй хоорайларынга чедип, чангыс эвес, а хөй муң тонна чүъктерни Саян дагларын ажылдыр сөөрткен. Коллективинде хүндүткелдиг кижилерниң бирээзи Шагдыр-оол Тамчатович аныяк чолаачыларга байлак дуржулгазын дамчыдып, моон соңгаар-даа могаг-шылаг чок ажылдаарынга бүрүн шиитпирлиг.

Шагдыр-оол Тамчатович, оон уругларының иези Бөрүкмаа Нэтпит-ооловна Оюн — найыралдыг ог-бүле. Назылал-кыраанарының Кызылда бажыңынга Б. Н. Оюн хөй чылдарда ак сеткилдиг ажылдааш, 1990 чылда хүндүлүг дыштанылгаже үнген. Олар үш уругларын өстүргеш, амыдыралдың оруунче киирген. Улуг оглу Валерий экономист эртемниг, оон бичези — Юрий адазының базин базып, чолаачы болган. Светланазы — Тыва Республиканың Социал камгалал министерствозунда ажылдап турар.

Өртектер хемчээл чокка өскен амгы нарын байдалдарда Тамчайларның ог-бүлези дузалал ажыл-агыйын сайзырадып, бо чылын ногаа аймаазының, согуналың, чеснoктуң, ниек-караның чаагай дүжүдүн бажың чанында огородундан ажаап алганын, беш баш хаванны азырап турарын демдеглээри артык эвес.

Алексей ДУГЕРЖАА.

ЧАА ӨСКЕРИЛГЕЛЕР БОЛГАШ НЕМЕЛДЕЛЕР

Бо чылдың июль 16-да Россия Федерациязының Дээди Совеги «Россияның үндүрүг системазынга өскерилгелер болгаш немелделер киирериниң дугайында» хоойлуну хүлээп алган. Оон-биле «Кижилерден тыртар үндүрүг дугайында» хоойлунуң чамдык чүүлдеринге база немелделер болгаш өскерилгелер киирттингени ол.

Ынчангаш маңаа холбаштыр чугааны чорударын чугула деп шиитпирлээш, Тыва Республикада күрүнениң үндүрүг инспекциязының инспектору Роза Оюновна СИРИН-ООЛДАН айтырыглары салган бис.

— Үндүрүг төлекчилеринге кандыг чиигелделер хоойлу ёзугаар көрдүнгенил?

— Бир дугаарында улуска сонуургаачыг чүве дээрге онаап турар үндүрүүнче чүнү киирбейн турары. Ынчангаш мен ону элээн тодаргай чугаалап көрейн.

Оң **бирээде**, чылда кудук шалыңның он ийи катап көвүдеткениңге деп материалдыг дузаны киирбээн, эгиде ол чылда 3000 рубль болуп турган.

Материалдыг дуза көргүзүп турар үеде он ийи катап көвүдеткен шалыңның кудук хемчээлинден ажып турар түңнү нийти дүрүмнер-биле онаап турар үндүрүүнче киирер. Бир эвес чыл дургузунда үстүнде айыттынган телевирлер элээн каш катап чорууттунган болза, ол үелер иштинде алган шалыңның кудук хемчээлдерин санаптар.

Ийиде, тараачын (фермер) ажыл-агыйының кежигүннериниң боттарының ажыл-агыйындан алган орулгалары 5 чыл иштинде (тургустунганының эге чылындан эгелээш) үндүрүгге онаатпас. А оларның өске ажыл-агыйжы ажыл-чорудулгадан алган орулгалары нийти чурум ёзугаар үндүрүгге онаажыр апаар.

Бир эвес тараачын (фермер) ажыл-агыйында кежигүн бүрүзүнүң кедээ ажыл-агый болгаш кедээ ажыл-агый эвес ажыл-чорудулгадан алдынган орулгаларын ангылавайн турар болза, ол нийти орулгаларны кедээ ажыл-агый эвес ажыл-чорудулгадан алган кылдыр санаар болгаш үндүрүгге онаажытырар.

Бо үстүнде көрдүнген чиигелделерни боду ангы тускай турар тараачын (фермер) ажыл-агыйы дээш көргүзер. А оларның ассоциациялар, кооперативтер болгаш өске-даа бүдүрүлгелер, албан черлери, организациялардан алган орулгалар бо чиигелдеже кирбес.

Тараачын (фермер) ажыл-агый бот-тускай юридиктиг эгелиг болганда, олар ап турар орулгаларын бүдүрүлгелерге көрүп каан чурум ёзугаар утчётка санап көргүскен турар ужурлуг. Тараачын (фермер) ажыл-агыйының кежигүннериниң хууза орулгаларындан үндүрүгнү тырткаш, ындыг тараачын (фермер) ажыл-агыйларның бюджединче киир санаар.

Үште, хуулуда аңнап чоруур аңчыларның чөпшээрелдиг тыпкан өлүүн херектекчилер кооперациязының ниитилелдеринче болгаш организацияларынче дужаалканы дээш.

Дужааткан кежи, дүгү, мыйызы, эъди дээш төлевир чорудуп тура, төлелге бижиинге чөпшээрелдиң кажан, кайның алганын, ай, хүнүн, лицензиязының дугаарын бижиири албан.

Дөртте, хүндүскү өөредилге девири биле өөренип турар студентилерниң, ортумак өөредилге черниң суртуулдарының, шажын өөредилге черлериниң хыныкчыларының, аспирантыларының, ординаторларының, интерннерниң кедээ ажыл-агыйның дужут ажаалдазынга болгаш сиген белеткелинге кирешкеш, алган орулгаларын үндүрүгже кирбес. Бо чиигелде бухгалтерияга студент биледин көргүскенде болгаш өөредилге черниң справказын ёзугаар чоруттунар.

Беште, бүдүрүлге, албан черлериниң болгаш организацияларының боттарының ажылдакчыларынга азы оларның орнунга уругларынга кадыкшыдылга, санатор-курорт албан черлеринге уруглары-биле кады дыштанырының путевкаларының долу азы чартык өртээн төлээп акша-түкнерден үндүрүг тыртпас. Ол ышкаш боттарының ажылдакчыларының амбулаторлуг азы чыда эмнедир эмчи хандырылгазынга үндүрген акшалар база үндүрүгге онаатпас.

— Үндүрүг төлекчилериниң кандыг категорияларынга чиигелделер көрдүнгенил?

— Фашистиг Германияның концлагерьлеринге болгаш өске-даа хоругдаттырылга черлеринге бичии назылыг турган туттуруп чораан хамаатыларның ол черлерге турганының ай саны дээш шалыңның кудук дениелиниң беш катап көвүделипкен түңнүнге деп хемчээлде үндүрүг албас.

Ажаалга-хайгааралында кырган ада-иелиг үшкү бөлүктүң инвалидтеринге (авазы 60 хардан өрү, авазы 55 харлан өрү назылыг) ай санында кудуку шалыңның хемчээлин үш катап көвүдеткениңге деп орулгадан үндүрүг тыртпас. Бо айыттынган чиигелдени үшкү бөлүктүң инвалидивге ада-иезиниң иелдирзи азы чангызы бар-даа болза, көргүзер.

Бир эвес ада-иези шалыңныг, пенсиялыг болгаш өске-даа орулгалыг болза, уругларынга ол чиигелде көрдүнмес.

Үстүнде категорияның кижилеринге үе чиигелделерни бо чылдың төнчүзүнге чедир ада-иезинден ангы-даа чурттап турар болза, көргүзер.

Үндүрүг хоойлузу

— «Кижилерден үндүрүг тыртарының дугайында» РФ хоойлузунга кандыг өскерилгелер киирттингенил?

— Бир эвес бадылгалыг ада-иелерниң уругларынга орулга дээш үндүрүгнүң эвээжедилгезин оларның күзели-биле кайы-бирээзинге чорудуп турган болза, ам, 1992 чылдың июль 1-ден ол эвээжедилге ада-иезиниң кайызынга-даа көрдүнген. Кижээгейге алыр чүве — уругларның ада-ие эртезиниң казытпаан ада-иези бар болза, оларны кырган ава, кырган-ачазының азырап олурары дээш бо чиигелде көрдүнмейн турар.

Үндүрүгнүң ындыг эвээжедилгезин бот нелерге, дулгуяк кижилерге, чара балылашкан соонда уруглары-биле артып калган кижиге көргүзер. Өг-бүледе ангы-ангы өгленииш-киннерден уруглар бар болза, уруг бүрүзү дээш ада-иезинге кайызынга-даа эвээжедилгени көргүзер.

— Маңаа кандыг документилер херегил?

— Ада-иелерниң билдириишкиннери. Азыракчылар болгаш хайгааракчылар (ада-иениң орнунда улус) хайгааралдаа органнарының документилерни (ушта бижилгезин) база эккээр.

Уругларының дугайында хаарлар килдизиниң справказы азы уругларын төрүттүгээн дугайында херечилелдерин бухгалтерияга көргүзер.

Өөредилге черинден уруг хүндүскү өөредилгеде хаара туттунган дугайында справка.

— Бүгү-ле каттыштырган орулгалардан тыртар үндүрүгнүң хемчээлдери кандыгыл?

— Орулганың бүгү-ле дестеринден үндүрүгнүң дараазында хемчээлдер-биле тыртар:

200000 рубль чедир — онаап турар үндүрүүнүң 12 хуузун;

200000 рубльден 400000 рубль чедир — 2400+20 хуу (200 муң рубльден ажып турар түңнүң 20 хуузу);

Арткан түңнерге база ол-ла принцип-биле чоруттувар.

Кыдыкы Соңгу чүк районнарынга болгаш оон-биле деңнештирген бедик даглыг, элезиниң болгаш суг чок черлерге база ол ышкаш агаар-бойдустуң аар-берге черлеринге ажылдааны дээш хоойлу ёзугаар көрдүнген коэффициентилерниң болгаш стаж дээш төлевирлерниң түңүнден 12 хуулуг ставка ёзугаар үндүрүгнү тыртар.

Роза СИРИН-ООЛ.
Тыва Республиканың үндүрүг инспекциязының кол күрүне инспектору.

ТОКА ЧОГААЛЧЫ БОЛУП АРТАР

Дириг чораан үезинде Салчак Калбакхорекович Тока партияның, күрүнениң кескү ажылдакчызы, республиканың улустуң чогаалчызы деп садаттырып чораан. Ол дег алдар-аттыг кижи ховар турган. Харын-даа ынчангы Совет Эвилелинге туржук, делегейге сураглыг бергелинге тыва чоң чоргааралдыыaa чораан. Ол тыва чогаалчыларның аразындан бир-ле дугаар Россия Федерациязының күрүне шаңналын алган.

Кажан-даа тургустунуушкун систем чурттувуска эгелен, ажык-чарлыг чорук, демократия болуушкуну бүрүн эргелерин алган үеде өске чурттарда дег, өттүнүүшкүнүн уржуу база турган боор. С. Токаны Тывада болган репрессия чылдарында чүс-чүс актыг кижилерниң амы-тынындан чарылгаынга. Соолазында шииттирип, чара килиниккке чыгадып чорааныга буруулуг кижи деп санап турар хөй эвес кижилерниң бөлүү тыптып келген. Олар бүгү тыва чоннуң [illegible] ону Тывага болуп өртээн бужар кем-херек үүлгедиглериниң хартаачызы деп санап, Токаның тураскаалын да октаар, шыныы дарый [illegible] турар. Ынчан-ла, сөөлгү үеде, Тока дугайында айтырыглар чидиг-биле тургустунуп, харын-даа оон чогаалдарын дээди, ортумак өөредилге черлеринге, колледжинге өөредир-өөретпезиниң дугайын база чугаалажып турар апарган. Репрессияга Тока, шынап-ла, дорту-биле киржип турган бе, оон ааз буруулуг кем херээ бар бе, дээрзин хоойлу ёзугаар батыткаан ёзулуг барымдаа бөгүнге чедир тодараттынмаан. Ол талазы-биле тускай комиссия ажылдап-даа турза, тодаргай шиитпир үнмээн. Токаның буруулуг түлгедиглериниң дугайын республиканың «Мемориал» ниитилелиниң кежигүннери солуннарга бижип, чарлап-даа келген. Токаның буруулуг-буруу чогунуң дугайын чокта чаа болуп өскен Тыва Республиканың Дээди Совединиң сессиязынга [illegible] чугаалашкан. Токаның буруулуг-буруу чогун сула, прокуратура чөпшээ тодарыазын, ол үе дургузунда оон тураскаалын халыптар чаан хавын ужулгаш, хевээн турарап деп шиитпирин хүлээп алган.

Ынчалза-даа 30-50 чылдарда болгулаан чаңныг репрессияларга таваржыкканнарның болгаш оларның [illegible] «Мемориал» ниитилелиниң төлээлери репрессияга таваржыкканнарны агартыр талазы-биле республика комиссиязының даргазы, Тыва Республиканың Дээди Совединиң Даргазының оралакчызы М. С. Козлов-биле база катап ужуражып, сессияның шиитпирлеринге таарзынмазаның илереткеннер. Токаның политиктиг репрессияга киржип-киришпейн турарының айтыыларын тывары республиканың прокуратуразы үзе шиитпирлээр, ол ажылды дүргедедирин М. С. Козлов чугаалаан.

Шак мындыг шиитпирлеттинмээн чөрүлдээлиг, маргылдааныг айтырыгларының түңнелинде, С. К. Токаның чогаалдарын өөредилге программазынга киирер бе азы киирбес бе, ол шынап-ла, политиктиг частырыглары кылган-даа болза, ону чогаалчы деп санаар бе, чогаалчы болуп Тываның төөгүзүнге артар бе деп айтырыглар база тыптып келген. Бо чүүлда айтырыгны шиитпирлээри-биле Тываның эртем-шинчилел институдунуң хуралдаар залынга октябрь 8-те Тываның Чогаалчылар эвилели биле республиканың эртем-шинчилел институдунуң чогаалчы Эдуард Донгактың даргалааны биле «төгериг столда» ажык чугаа байдалынга организастап эрттирген. Аңаа чогаалчылар, эртемденнер, сайгарыкчы-критиктер, библиотека ажылдакчылары, башкылар, журналистер, «Мемориал» ниитилелиниң кежигүннери киришкен.

Тока ылап-ла чогаалчы бе, оон чамдык чогаалдарын өске кижилер бижээн дээр. Ол шын бе. Токаның тыва чогаалдың үндезилекчилериниң бирээзи деп санап болур бе. Аңаа чогаалчы болурунуң салым-чаяны турган бе. Ол партия, күрүне ажылдарының кескү ажылдакчызы болбушаан, улуг эрге-дужаалга ажылдап турганындан оон комиссия хөй-биле парлап турган эвес бе, бир эвес ол [illegible] дайзыным болза, ол чогаалчы болуп артар бе, ынчангаш ону чогаалчы деп санаар бе деп чижектиг айтырыглар бөгүн Тываның номчукчуларын, аныяк өскенин дүвүредип турар. Тока бодунуң амыдыралында 19 номун парлатткан. Оон «Араттың сөзү» деп үш кезектиг ному делегейниң хөй национал дылдарынга парлаттынган. Тока прозаны, шии чогаалдакчызы, публицистиг чогаалдар бижикчизи кижи болуп турар. Бо-ла бүгү айтырыгларны шиитпирлээринге, С. К. Токаның политиктиг ажыл-чорудулгазынче кирбейн, чүгле чогаал ажылдарынга ханы анализти бээрин чогаалчы Э. Донгак «төгериг столда» эгелээрниң мурнунда чыылганнарга сагындырган.

Ынчангаш ажык чугаа үезинде саналдар [illegible] солушкан кижилерниң чугааларын кысказы-биле номчукчуларга таныштырайн.

Кызылдың күрүнениң педагогика институдунуң дыл, литература башкызы, чогаал критиги, кол илеткелчи Д. С. Куулар:

— Шынап-ла, сөөлгү 6 чыл дургузунда С. Тока дугайында чугаа-соот, шимээн дааш уламчылап келди. Мээң санап турарым-биле алырга. Тока тыва культураның, чечен чогаалдың хоочун ажылдакчыларының ортузунга чораан. Шынап-ла, хөй-ле ужуру билдинмес айтырыглары, төөгүнүң шынныын илередириин. Токага хамаарышкан, репрессияга хамаарышкан чугааларны үзе шиитпирлээрин «Мемориал» ниитилелиниң кежигүннери. Аныяк культура ажылдакчылары көдүрүп келген. Бо болуушкуннуң айтырыглары кажан доостур? Кажан Токаның чогаал ажылдарын шиитпирлеп тура, оон политиктиг ажылдарын земей-ле чугаалажы бээр дир бис. Оон буруулуг-буруу чогун Чазак шиитпирлеп. Дээди Совет прокуратураже шилчиткен-дир. Ам бир түңнел үнер ужурлуг.

С. Тока бирээде, күрүне ажылдакчызы, ийиде, сураглыг чогаалчы. Ынчангаш бирээзин каапкаш, өскезин алгаш чорйи баарга, таарышпас. Оон политиктиг ажылынга хамаарыштыр алыр болза, эрги, чаа үениң солчуушкунуң кижизи-дир. Тока тыва улустуң [illegible] бижээ-даа бол шаа-биле улуг-хуузун киирген. Оон ооңу, ары артар ужурлуг. Тыва культураның хөгжүлдезинге киирген улуг чөрле бар. Тыва бижикти, парлалганы, эртемни, культураны сайзырадырынга улуг барын төөгү [illegible] 1931 чылда [illegible] деп очеркти ол бижээн [illegible] чогаал ажылдыңче киирген. Токаның [illegible] хөй частырыглар бар. Репрессияга оон киришкени чажыт эвес. [illegible] Оон соонда [illegible] ажылдарга ол база кирипкен болдур ийин. [illegible] 1929 чылда Москвадан Тывага чедип келген болгай. Истеп-сүрер чорук, репрессия оон мурнунда-ла эгелээниң төөгү бадыткап турар. 1932-33 чылдардан эгелеп ол харын киржи берген чадавас. Ол ышкаш, ону баштайгы генсек деп санап турары база шын эвес. Оон мурнунда ийи-үш-даа кижи намның Чингине секретары болуп ажылдап каапкан-на болгай.

Оон ыңай Д. С. Куулар-ның чугаазы-биле алырга, С. Тока өскээртен келген салдарга алзып, ыланғыя Совет Эвилелинге болуп турган болуушкуннарны өттүнүп турган. Шынап-ла, Токаның сөөлгү чылдарда ат-алдары өскен. Аңаа Тываның чогаалдыкчы интеллигенциязы база буруулуг. Тока дугайында ырылар, шүлүктер көвүдээн. Тываның сураглыг чогаалчылары С. Сарыг-оол, С. Пюрбю, Л. Чадамба, Б. Хөвенмей болгаш өскелер-даа Токаны мактап, шүлүктерни рүзү Токаны чогаалчы деп санаар. Тываның төөгүзүнге ол чогаалчы болуп артар ужурлуг дээрзин илереткен. Ол дежегейниң 23 янзы-бүрү дылдарынга чогаалдарын очулдурткан. Баштайгы шиилерин база ол чогааткан. Тока тыва бижик дүрүмнерин кончуг багай билир, грамматика, стилистика талазы-биле кошкак, холунуң үжүү багай болганында аңаа чамдык чогаалчыларның дузалажып, оон чогаалдарын редакторлап турганы чажыт эвес. Ынчалза-даа аңаа чогаалчы болур салым-чаяан турган. Оон «Араттың сөзү» деп чогаалы тыва литератураның тураскаалы болуп артар ужурлуг. Ол дугайын «Литературная газета» солунга сураглыг чогаалчылар мактап бижип турган.

Тываның улустуң чогаалчызы Кызыл-Эник Кудажы:

— Токаны тыва литературадан балап шыдавас бис.

● «АРАТТЫҢ СӨЗҮ» ТЫВА ЛИТЕРАТУРАНЫҢ ТУРАСКААЛЫ БОЛУП АРТАР.

● «АРАТТЫҢ СӨЗҮ» ТООЖУ БЕ АЗЫ РОМАН БЕ?

бижээн. ТАР үезинде Тока улуг баштыңчыга саналтырып, Сталин дег кижи турган. Амгы үеде Тываны ССРЭ-ге каттыштырганынга Токаны буруудадып турар. Төөгү ёзугаар алыр болза, ол база шын эвес. Россияга Тываны кадар дугайында айтырыгны Амбын-ноян эгелээн. Оон соонда Комбу-Доржукун, Буян-Бадыргының көдүрген айтырыглары дыр. Ол ышкаш Россияга эгелээн салдар Тывага келген соонда коллективизация, суурждулга айтырыгларынга Токаны база буруудадып турар. Ол айтырыгларны нелереткен кижилер Чурмит-Дажы, Хемчик-оол болуп турар. Хүрээлерин, тураскаалдарын үреп, чок кылып турар апарды, Токаның база чок кылып каар чес тывыс. Ынчаарга кызыл партизаннарның тураскаалын канчаарыл?

Токаның чогаал ажылдарынга ол база «өскелер-даа» [illegible]. Шынап-ла, Токаны чогаалчы деп санаар бе, оон чогаалдарын өөредилге программазынга киирер бе деп айтырыгларга кижи бү-

Бир катап хуралга «Токаның Тос чадырыңда» үнүп келген болгай бис» дээн мен. Кандыг-даа болза, шынап-ла, оон үгениивс шын «Араттың сөзүн» баштайгы тыва роман деп тоо солуннарга бижээн болгай. Ол үеде партияның кежээлеп турган үези болгай. Чамдык партия ажылдакчылары номнарлыг апаргылаан. Брежнев безин номнарлыг ышкажык. Тока ол үеде улам мактадып турган. Чогум-на ынчан оон номун роман деп адай берген чадавас. Ынчалза-даа тыва романың эгезин чогаалчы Монгуш Кенин-Лопсан салган деп санаар мен. Токаның «Тос чадырын» эки деп турар бис. Ында частырыглар база бар болдур ийин. [illegible] дээш Тос-Баштыгны шагаалтап турар. Кандыг-даа шагда херүжен улус [illegible] чораан. Бо чорук Тываның төөгүзүнге таарышпас. Токаның «Уйгу чок Улуг-Хем» деп [illegible] номумза шүгүмчүлеп бижээн кижи мен.

«Араттың Сөзүн» тыва литературадан казып болбас. Ону критиктер сайгарып бижир болза эки. Шиилерин база өөренип көөр чугула. «Деңгүр-оолдуң» [illegible] бар. «Ботталган [illegible]» [illegible] дайзыннары бар. Ол төөгүге тааржыр бе? Бо чүүлдерни казып каап болур, ынчалза-даа өөренип көөр херек. Токаның тураскаалы дээш хөй чугаа үнүп турар. Ол тураскаал эвес-тир. Херек-тураскаалы ышкажыл, ону өскээр кежүрүп болур, аңаа немей өске тыва чогаалчыларның херек-тураскаалдарын кылза эки. Ынчалза-даа Тока чогаалчы деп артар ужурлуг. Тока болза Көк-оол, Пюрбю, Сарыг-оол ышкаш салым-чаяанындан төрүттүнген чогаалчы эвес-тир. Ол тыва дылга кончуг кошкак. «Араттың сөзүн» болгаш шиилерин бижииринге өске чогаалчылар дузалашкан дээри шын. «Хомду зайыны» деп номун Л. Чадамба хол киирип бижээн боор чадавас.

Тываның сураглыг чогаалчызы Салим Сүрүн-оол:

— Тока-биле баштай ла [illegible] эгелээн кижи мен дир мен. 1948 чылдан эгелеп партия обкомунга пропагандистеп, лекторлап ажылдап эгеледим. Ынчан ном үндүрер черниң директору болуп ажылдап бергенимден эгелээш, оон чогаалдарын парлап турдувус. Чогаалдарын болу биживейн турган дээрге таарышпас, аргажок боду бижип турган кижи. Коңгур-ла берге хол ужуктуг турган. Ниитизи-биле алырга, чогаалчы аян бар кижи. Сөөлгү чылдарда элээн каш барымдаалыг тоожуларны бижиди. Чамдык чогаалдарын Л. Чадамба болуушку-биле кылгаш, калып үрээ каапкан болду бе?! Токага [illegible] чечен-мерген состер бар турду, ол [illegible] бергеш. Токаны мен дугайты чогаалчы деп санаар мен. Ынчангаш өөредилге программазынга оон эки азы чогаалдарын киирген, серодир болза эки боор. А оон политиктиг ажыл-чорудулгазында частырыглары тускай комиссия тодарадыр [illegible].

Тываның эртем-шинчилел институдунуң эртем ажылдакчызы Зоя Самдан:

— Амыдырал ам өскерилген-дир. Чангыс кижиге [illegible] чорукту солуннарга шүгүмчүлеп бижип турган, өөредилге черлеринге С. Токаның чогаалдарын өөренирге [illegible]. Оон политиктиг ажылынга [illegible] база берге айтырыг. Ынчалза [illegible] — Токаның чогаалдарын төөгү [illegible] база, амгы үеге хамаарыштыр көөрү ийи ангы айтырыг-дыр. Студентилерге кичээл эрттирип турганда, «Араттың сөзү» деп ном силерге солун дур бе?» деп айтырарымга, олар «солун эвес, чалгаараашыг-дыр» деп харылаар болдулар. Чогаал багай бижиттинген бе, азы студентилерниң билиг кошкак бе деп айтырыг тургустунуп келир.

Төрүмелинден салым-чаяанныг чогаалчы деп Токаны санавас мен. Тыва чогаалдың үндезилекчилериниң бирээзи деп санап болур. Амгы үеде ортумак чогаал-биле аныяк-өскенин төөредип болур. Токаның чогаалдары социалистиг реализмниң чогаалдары-дыр. Хааныг репрессияны кылып турган кижиниң ол хире хөй номнарын бижип кааны эдептиг. Ынчангаш Токаны тыва чогаалдың үндезилекчилериниң бирээзи деп санаш, өөредилге программазынга киргеш, тайылбыр-биле оон чогаалдарын такыштырза эки боор. Токаның чогаалдарын «ол кижи бижээн, бо кижи кылган» деп чугаа чогаалчыларның боттарындан үнген чадавас. «Араттың сөзүн» тоожу бе, азы роман бе деп айтырып турар. Мен ону бот-намдарлыг роман деп санаар мен. Оон ыңай [illegible]!

Тыва Республиканың алдарлыг чогаалчызы Черлиг-оол Куулар:

— С. Токаның «Деңгүр-оол» деп шиизи амгы үеде болзуга улуг чогаал апарган. Ынчалза-даа ону [illegible] тураскаалы деп санаар мен. Үениң [illegible] «Деңгүр-оолду». «Тос чадыры» өөредилге программазынга киирер болза ажырбас боор.

«Мемориал» ниитилелиниң кежигүнү Оолчугаш Кара-оол:

— Репрессия дээрге [illegible] Токаның чон мурнунга буруузу улуг. Токаның «Араттың сөзүнде» хараган карты чия турган деп бижиири шөлчигде олдарга, студентилерге дораан [illegible] «Деңгүр-оолда» [illegible] «Ботталган [illegible]» [illegible] лама кижилер [illegible] амыдыралга ол таарыжыр бе? Мен уругларымга, дөргүл-төрелдеримге Токаның чогаалдарын номчуваап деп [illegible] турар мен.

«Төгериг столда» [illegible] бээр. Ажык чугаага республиканың хөгжүм-шии театрының режиссеру Оюн Сиин-оол, эртем-шинчилел институдунуң ажылдакчызы, эртемден Антонина Донгак, парлалга ажылының хоочуну, пенсионер Валерий Шаравии, Пушкин аттыг библиотеканың библиографы Мая Маадыр, Эрзин школазының башкызы Алдын-кыс Намдараа, улус өөредилгезиниң хоочуну, пенсионер Екатерина Мындырма олар Токага хамаарыштыр чугааны кылып, колдуунда-ла Токаны чогаалчы болуп Тываның төөгүзүнге артар [illegible] оон чогаалдарын өөредилге программазынга киирер деп саналдар болган. Оон-биле кады чугаалап каар чүве болза Тока орус чогаалдарны өттүнүп, орус [illegible] алыскаш, чогаалга-даа, ажылга-даа частырыгны хөй кылган. Оларның чамдыктарының чугаазындан алырга, «Араттың сөзүнде» тыва кижиниң хараган карты чия, быттыг-курттуг кылдыр көргүскен. Бир эвес шыны-биле алырга, бистер бызын-даа, хараган картын сорун, уруш аймааның бүрүлериниң шай кылдыр ижип чораан болгай бис. Чогаалга эмин эртир хөөредипкен даа дижип, ынчалза-даа амыдыралга ол турган. Тока үениң байдалынга чагыртпаан, болуушку үениниң кижизи дир. Ынчангаш оон ажыл-чорудулгазын, чогаалы-даа үеге үзел бодал-биле бердинген турганы шын. «Кижи — бойдустуң төлү» дижир болгай бис. Тока база төрээн чериниң, чонунуң оглу. Ол кижилерге экини кылып дээш бүгү назынында ажылдап келгеш, улуг частырыгны кылып чораан чадавас. Акты ак, дээр, караны кара дээр. Удаагас Токаның репрессияга киржип-киришпейн турганын республиканың прокуратура чери тодарадыр келир. Амгы үеде Тока хамааны чок, улуг «Лениниң өөреникчилери бедик хоочун деп турар апарган шагда. Токага частырыглар турган болур. Ынчалза-даа бистерниң эрги бааралыг, аныяк сеткилдиг тыва чоргаалдыг болуушку Токаны буруулуг-даа болза өршээп, ону чогаалчы деп төөгүге арттырар ажыр ужурлуг бис.

«Төгериг столдуң» киржикчилери Токаны чогаалчы болуп артар деп сеткил [illegible] келген. [illegible] Токаны чогаалчы кылып санаш, оон чогаалдарын өөредилге программазынга киирер [illegible].

Сарыг-оол КУУЛАР

КЕМ-ХЕРЕК ҮҮЛГЕДИГЛЕРИН ШЕГЛЕДИР

Республикага кем-херек үүлгедиглерин канчап шегледирил деп айтырыгны солуннарга, радио, телевидениеге бо-ла чугаалажып турар. Ол айтырыгны шиитпирлээри-биле Тывага бодунуң кеземче хоойлузун хүлээп алырын безин саналдап тургулаан.

Чаа хоойлу хүлээп ап, ону амыдыралга ажыглаарынга чедир үр үе эртер болгай. Ону шиитпирлээринге чедир даараазында бодуун аргаларны ажыглаза кандыгыл?

Ам чоннуң кодуруп турары айтырыы — кем-херек үүлгеткени дээш кеземче ялазын канчап шыңгыырадырыл? Оларныы-биле кеземче ялазы хоойлуда чиик көрдүнген деп бодап турарлар. Ол дээрге чүгле хоойлуну эки билбези-дир.

Амгы хоойлуда көрдүнген кеземче ялаларын чиик деп болбас, чүгле ону чиик кылдыр ажыглап турарында деп болур. Чаа хоойлу хүлээп алза, чамдык чүүлдерде кеземче ялазын оон-даа шыңгыырадып болгай-ла харын.

Хоойлуда чамдык үүлгедиглер дээш кеземче ялаларын көрүп көрээлинер. Кижиге азы хөй-нииити өнчүзү оорлааны дээш бир дугаар, эвээш түңге оорлаанда — үш чыл чедир хосталгазын казыыры, ону катап азы бөлүглежип алгаш үүлгеткенде — алды чыл чедир, өнчүнү шыгжап, камгалаан черже кирип оорлааны дээш — сес чыл чедир, а онза айыылдыг кем-херек үүлгедикчизи оор кылганда азы улуг ийикпе, онза улуг түңнүг өнчүнү оорлаанда — он беш чыл чедир хосталгазын казып шиидип болуру хоойлуда көрдүнген.

Хууда өнчү оорлааны дээш үстүнде айыткан ол-ла таварылгаларда — ийи, беш, чеди болгаш он чыл чедир хосталгазын казып шиидип болуру көрдүнген. Ында чүгле улуг түңнүг хуу өнчү оорлаан дээш ангылаваан боор турар. Ону чаа хоойлуга улгаттырып ап болур. Ам Россия Федерациязында белеткеп турар чаа кеземче хоойлузунуң төлевилелинде күрүне болгаш хуу өнчү оруун чаңгыс дүрүм чүүлүнде катказ, эң үстү — чеди чылга чедир шиидерин көрүп турар.

Оон алгаш көөрге, амгы хоойлуда кеземче ялазы харын-даа шыңгыызы-биле көрдүнген-дир. Ону шын ажыглаар болза, өске, чаа хоойлунуң-даа амдыызында херээ чок, азы чаа хоойлу хүлээп алгыжеге кеземче ялазын шыңгыырадып болур.

Ынчаарга ол хоойлу чүге шын болгаш шыңгыызы-биле ажыглаттынмайн турарыл?

Оон база бир кол чылдагааны — суд системазының ажыл практиказын шын эвес тургусканында.

Бюрократчы эрге-чагыргалар үезинде-ле тургустунган суд практиказын ёзугаар шииткекчиниң ажыл үнелелин арыг сандан ап турган. Шииткелди чүү дээш солаан азы өскерткен чылдагааныңче шоолуг кичээнгей салбайн, оон «өздылал хуузу кудуу» дээш-ле, кандыг-даа эки судья болза, чежемейнин-даа хөй ажыл кылып каан болза, үнелел албайн, үстүнде адааныы «чавагааш» саннарга чагыртып турган болгаш ам-даа ону уламчылап турар. Судьялар ол саннар, хуулардан корткаш, ону өөрү өндейтип аар дээш, боттарының ажылын эки көргүзүглүг кылыр дээш үстүкү шүүгү этпес кылдыр, шииттиргеннер хомудал бижий бербес, арга-лыг-ла болза чиик шииткелди үндүрерин кызыдар. А кем-херек үүлгедишкининиң ковудээнин, оор сук, өлүм-чидим кедерээнин олар улуг кичээнгейге албас. Чүгле боттарының көргүзүглерин экижидерин кызыдар. Олче оларны суд органнарындан тургустунган ажыл практиказының үнелели ыгап турар.

Он-он чылдарда суд системазында ханылап, быжыгып калган ол шын эвес суд практиказын канчап эдерил?

Анаа улуг чогаадыг, хөй үе, чаа хоойлу-даа улуг херээ чок. Судьяларның үндүрген шииткелин аар дээш чиигеткенде оларны буруудадыр чоруктан уштунар болза, «тас» сан-чурагайлар чагыртып, анаа үндезинлеп, суд ажылын үнелээрин соксатса, чүгле ынчан кем-херек үүлгеткени дээш кеземче ялазын онаары чоннуң негелдезинге чоокшулай берип болур.

Судьяларның ажылын өске талалары-биле үнелеп болур аргалар бар болгай: көзүдүр-ле шын эвес шииткел үндүрген, хоойлу хажыткан дээш, оон-даа өске нинти юридиктиг билиинден үнелел кылза чогуур.

Бо чүүлдү өскертирде Москвадан-даа айтырбайн, бистиң Юстиция министерствозунга, Дээди судка үзе шиитпирлеп ап болур. Москвага өске үнелел херек болза, статистикада чурагайлар бар болгай.

Өлүрүүшкүннүг үүлгедиглер дээш кеземче ялаларының чиигеп турарының судьялардан ангыда, база бир чылдагааны — аар кемдээшкин болгаш өлүрүүшкүн херектерин иштиг ангы организациялар — Иштики херектер министерствозу-биле прокуратура органнары истеп турарында. Прокуратура органнары боттарының ажылдакчыларының чедишпезинин ужун база оларда улуг эрге бар болгаш ук херектерниң холдууң иштики херектер кайдыстерининиң байысаакчыларынга истедип турар. Боттарының истээр ужурлуг херектерин безин оларга дагзыр таварылгалар кайы хөвей.

Даараазында чижектер-биле (шиитгерген кижилерниң аттарын айытпайн) ону бүзүредирин оралдажып көрейн. Ийи метр черден тараа октуг дүүрге-биле кижиниң иштинче оолааның, кагараан кижи эмчи четпейн чок апарганда, прокурорлар ону өлүрүкчү херек эвес деп санап турар. Суд өлүрүкчү херек кылдыр дүрүм чүүлүн онаары-биле дедир истелгеже чорударга-даа биеэги хевээр катап судче чорудуптар. Суд ону үр үеде ынай-бээр октап турбазы-биле көрүп каапкан (Кызыл районнуң херээ). Кижиниң чүрээнче бижектээрге, чүрээниң хавы безин чарлы бергенде, эмчи дузазын дөп-дораан чедиргени-биле кагараан кижи дириг арткан-да өлүрерин семээн дээш эвес, чүгле аар кемдээшкин чедирген дээш дүрүм чүүлү онаап турары хөй боор турар. Ол база-ла ийи ангы организацияга ол чоок дүрүм чүүлдерин истээрин онааганының ужуу, шын эвес дүрүм чүүлүн ажыглап турарында. Ындыг истелгелерниң шуптузун чангыс орган истээри чугула.

Ону база бир чижек-биле тайылбырлап көрейн. Бир кижи 1970 чылда оор херек дээш, 1972 чылда ажылдавас, тонанчы дээш, 1973 чылда — кижи өлүргени дээш, 1978 чылда — кижиге аар кемдээшкин чедиргени дээш шииттирип чораан, 1985 чылда хосталып келгеш, 1988 чылда бир кижини өлүргеш, өскезин аар балыглаан. Ол дээш сес чыл шииттиргеш, ам шын эвес шииттирген мен дээш Дээди судче хомудал бижээн. Бир эвес оон херектерин чангыс орган прокуратура истеп турган болза, ийи кижини өлүрерин семээн, ийи кижини өлүрген дээш дээди хемчег-биле адып азы оода он беш чыл чедир шиидип болур турган. Истелге органнарының ангыланчаандан болгаш судьяларның боттарының «көргүзүглерин» эки кылдыр көргүзери-биле, шииткелин өскертпези-биле, чиик дүрүм чүүлдерин онааганының ужуу, чогуур шыңгыы кеземче ялазын анаа онаары ой-шаанда чедип алдынмаан. Ол ышкаш ындыг чоруктар кем-херек үүлгедикчилерин ам дажыдып турар. Республика прокурорунуң шыңгыы хайгааралы-биле өлүрүкчү херектерге шын дүрүм чүүлүн онаар кылдыр прокуратура органнары истелгени чорударын чедип ап болур.

Чоннуң негелдези-биле кем-херектер үүлгеткен дээш кеземче ялазын шыңгыырадыр ажылды чорудуп тургаш оон өске кыдыынче халып, эмин эртир аар яла онаап туруп болбазын база утпазы чугула. Үүлгедикчи кижи бүрүзүнге оон кылган херээниң аар, чиигинге дүүштүр хемчегин алыр кылдыр аан. Чамдык кем-херек үүлгедикчилери боданмайн херек кылып алгаш боттарының өг-бүле, чоок кижилериниң кончуг берге байдалдарга таварыштыра бээр таварылгалар бар. Хөй уруглар-лыг, өске азыраар улузу чок улус суг. Суд ол бүгүнү өөрениң көөр.

«Кашныг үезинден бээр делегейниң чонун кеземче ялалары-биле коргудуп азы эдип ап чадазынын төөгү болгаш статистика долу шынныы-биле бадыткап турар»—деп, К. Маркстың сөстерин сактыры артык эвес.

Социал байдалче, улустарның кижизидилгезинче улуг кичээнгей салып, оорлап, дуржоктанып, кижини өлүрер хамаанчок, анаа кандыг-даа багай чүве кылбас деп кижи бүрүзүн чажындан-на угаатса эки. Ол чорук кем-херек үүлгедирин шегледиринге дузалап болур.

Сагаан-оол МОНГУШ.
Тыва Республиканың Дээди судунуң судьязы.

Тыва Республиканың Гимнинин төлевилелинге хамаарыштыр

ҮНЕЛЕЛ

Бууруд баштыг Саян сыннар эргелеткен,
Буруй шаавыс — төөгүвүс херечизи,
Төрел чонум — өгбелерим турум чурту,
Төрээн Тывам, идегелим, хостуг шөлээн
чечектел-ле!
Аңы, кушу ээзим, кашпал өзэ болган,
Арбын малы шаттар, тейлер эдээн кастаан,
Амыдырал-чуртталгавыс чүрээ болган
Аржаан суглуг ынак Тывам, төлдериңни,
бөрзэ-ле!
Талыгырга кая-даа бол, чорук чорааш,
Даглыг чуртум, Улуг-Хемим сактып кээр мен,
Хөөмей-сыгыт, хомус үнү сорук киирген,
Көктүг-шыктыг, артыш өттүг нем — Тыва,
өпейле-ле!
Ажыл-ишчи өндүр чонум, үүлең бүтсүн,
Аяк шайның аалчывыска изиг турзун.
Азий диптиң ыдык-бедик өзээ болган,
Ак-көк Тывам, чоргаарлалым, мөңге шагда
сайзыра-ла!

Кызылдың 9 дугаар улусчу педагогика болгаш экологияның школа-гимназиязының чогаадыкчы бөлүү болгаш тыва дыл башкыларының методиктиг каттыжыышкынының хуралынга Б. Д. Ховалыгның чогааткан Тыва гимнин төлевилелиниң сөзүглелин сайгарып көргеш, чүүлдүг деп көрдүвүс. Гимнинң сөзүглели ханы утказыг. Тыва чурттуң болгаш чоннуң национал онзагайын шын илереткен. Ынчангаш ук төлевилелди чоннуң үнелелинге киирерин деткидивис.

Чогаадыкчы бөлүк болгаш методиктиг каттыжыышкын. В. Ө. ДӨМУР-ООЛ; Э. М. МОНГУШ; С. Ч. ШУЛУУ-МААДЫР; Г. К. БАЙЫР; У. А. СТАЛ-ООЛ; О. А. СИМЧИТ (шупту аттарын салган).

КИЛДИСТЕН: Тыва Республиканың Гимнинин төлевилелинге хамаарыштыр сөзүглелдер, аялгалар редакцияга ам-даа келбишаан. Харын-даа коллективтерниң бээн киржип турары өөрүнчүг. Солунга парлаттынган авторларның чогаалдарын Дээди Советтиң 60 талазы-биле тускай комиссиязы өөренип көрүп, кандыг-бир түңнелди үндүрер дээрзинге идегеп турар бис.

ОРУККА ЧУГАА

Бо чугаа күскээр чайын болган чүве. Сүт-Хөлде «Алдан-Маадыр» совхозтуң чолаачызы Алексей Ондарга Хемчик көвүрүүнүң чанынга таварышкаш, оон машиназынга олуруптупкаш, орук дургаар оон-биле хөөрежип эгеледим. Чолаачының ажыл, амыдыралының дугайында чугаа кылдым:

— Кайнаар бээрин ол, ажыл-агыйың кайы хире чоруп тур?

— Шемң-Аксында фермадан сүт сөөртүп бар чор мен. Амдызында үе чылыгда дашпас болза хоржок, сүт ажыксый берип болур. Саанчылар шагда-ла саалдазын доозупкан боор — дээш, арай шаптараазынныг орукту кичээнгейлиг көрбүшаан, дүргедеп каап чоруп олур.

— Ам фермалар чоокшулаан, орук кысказлаан. Силерге ажыл-херек чүгээртээн боор аа? — деп улам-на чугаа эредим.

— Бистиң фермавыс Манчүректиң Ак-Адырга чайлады. Чадаана биле Манчүрек аразы барык ийи чүс километр чеде бээр чер болду. Кургаг хүннерде анаа. А чаашкыннай бээрге, Манчүрек суу калчаарады дажый бээр. Мээн машинам болгаш-ла шыдаар чүве-дир ийин. Бо чайын барык үйгу-дыш чок ажылдап турдум. Орук-чирин багай ол хире ырак черге хүннүң-не сүт сөөртүр деп чүве берге-ле чорду. Ынчалзажок ажылымны чангыс-даа хүн үзүп көрбээн мен, машинам-даа үрелип көрбээн. Чангыс-даа хүн сүт дужааттынмайн баарга, совхозувус когаралга таваржы бээр болгай. Саанчылар база каражадаар.

Алексей Ондар 1976 чылда чолаачылар белеткээр түр курсту дооскаш, ол үеден бээр бодунуң совхозунга чүък машиналарынга ажылдап келген. Үш чыл бурунгаар совхозтуң дирекциязы «ГАЗ-66» маркалыг чаа машинаны садып алгаш, ону сүт сөөртүрү-биле дуржулгалыг чолаачыга хүлээткен. Бодунга хүлээп алган техниказын хумагалыг ажыглап, оон үүрмек сентелгезин чогуур үезинде кылып ап турарының ачызында бо чолаачының күчүлүг машиназы кажан-даа чорук кылырынга белен турар. Саанчылар чайгы үеде малын семиртип, хөй сүттү алыр дээш тайга-сыннарның сериин өттүг чайлагларынче көжүп үнер бээр. А ол черлерниң оруу малгаштыг, кадыр-берт болуру билдингир болгай. Ындыг черлерге ажылынга кызымак, улуг дуржулгалыг кижилер ынай-бээр чоруп шыдаар.

«Алдан-Маадырның» саанчылары күзеглээш, ам кышкы кол турлаанда келген-даа болза, Алексей Ондарның чымыштыг ажылы хевээр арткан. Ол хүннүң-не Чадаананың сүт заводунга саанчыларның сагган сүдүн дужаап чоруп турар. Ийи совхозтуң аразында кылган дугуржулга ёзугаар «Ак-Даш» совхозтуң саанчыларының бүдүрген сүдүн база Чадаанага чедирип турар.

Ондар БОРАШ.
Сүт-Хөл район.

БОДУНУҢ-НА ӨӨРЕНИП ЧОРААН КЛАЗЫНГА

Башкы дугайында сөс

Ниитилел хөгжүлдезиниң кандыг-даа үе-чадазында улус өөредилгезиниң айтырыы кол черни ээлеп келген. Амгы социал-экономиктиг өскерлиишкиннерниң берге үезинде өөредилге шугумунда чаартылгалар, нарын айтырыглар база тургустунуп турарын билир бис. Ынчалза-даа чоннуң төөгүзүн болгаш культуразын база оларның амыдыралы-биле холбап, аныяк-өскенге ханы билигни берип, оларны төлептиг кижилер кылдыр өөредип, кижизидер кол угланыышкын өскерилбес, өскерилбейн-даа турар.

Улус өөредилгезиниң хөгжүлдезиниң кол угланыышкыннарын барымдаалап тургаш школа бүрүзү чаа үстаавы боттарының чогаадыкчы арга-дуржулгазын ажыглап, чаа-чаа солун негелделерин салып турар. Ол чүл дизе улус өөредилгезиниң хоойлузу-дур. Оон амыдырал-биле чоок холбаалыг болуп турары өөрүнчүг. Ону күүседир дээш башкылар коллективи ажылдаар апаар. Оон чаартыкчы харгалары башкылар-ла болгай.

Башкы — эртем биле кижиниң иштики сагыш-сеткилиниң делегейи-биле холбашкан чымыштыг-ла мергежил. Чамдык кижилер башкыларны кичээл эрттирери-биле өйлежип турарлар деп бодаарлар база бар. Чок, ол ындыг эвес. Башкы шынында өөренип алган эртемин быжыглап, ханыладып, хүнден-хүнче өөренип, билиин бедидип чоруур. Ол өөреникчилериниң кадыы, билии, кижизидилгези дээш чамдык таварылгада, ада-иезинден артык сагыш човап, сеткил, чүрээ бирде өөрүшкү, бирде муңгарал долган, дүвүреп чоруур. Ындыг байдалды эки билир мен.

Мен ам 44 чыл эге класстарга башкылап келдим. Мени доораан-на кончуг-ла арга-дуржулгалыг кижи-дир деп бодай бербенер, ноомчукчу. «Часпас дизе айтырып ал, эспас дизе хая көрүп» деп улустуң чечен чугаазы бар. Ол үениң дургузунда улуг-биче башкы эш-өөрүмден айтырып, оларның арга-сүмезин, дузазы-биле ажылдап чордум дизимзе, частырыг болбас. Чок, мен ам бодум дугайымда эвес, кады ажылдап чораан эге класс башкылары аныяк коллегаларым дугайында солунга чырыдып бижиир бодал мелээ төрүттүнүп келди. Чүге дээрге, бо башкылар-биле чангыс школага кады ажылдап, кичээлдеринге, класс шактарынга, чыыштарынга, кежээлеринге киржип чораанымбиле эки билир мен. Сүт-Хөл районнуң школаларында ниитизи-биле эки ажылдыг башкылар хөй. Чинчимаа Дүптеновна Моңгуш, Чылбаа Семис-ооловна Ондар, Лидия Хунаевна Ховалыг, Галина Бавуевна Хуурак, Бичии-Уруг Борбак-ооловна Сат, Ханды Докур-ооловна Түлүш, Састалана Дугаржаповна Моңгуш оларның дугайын черле онзалап чугаалаар бодалдыг мен. Бо башкылар 15 чылдан 25 чыл чедир стажтыг. Төрээн школазын дооскаш, башкы эртемин чедип алгаш, бо-ла школазынга ажылдап келгенин таварылга эвес деп бодаар мен. Бодунуң билиг чедип ап өскен кавайынга, бодунуң төрээн төлүн өстүргени дег, бодунуң-на баштайгы өөренип чораан клазынга чаш ажы-төлдү олуртуп алгаш, өөредири — аас-кежиктиг байдал эвес өөрүшкүлүг деп бодаар мен. Оон оларның башкылал ажылының [illegible] эгелээн. Оларның эртем-билии, күш-ажылга ынак, кижизиг ордужу — ажы-төлдүң салым-чолу-биле тудуш холбаалыг.

Чүгле өөреникчилери эвес, оларның сагыш човаар ажылы-ла хөй: өг-бүлелериниң де олар 3-5 чедир уругларының аваларлы, бажың ажылы, мал-маганы... Оон кадында школаның, суурнуң хөй-ниити ажылдары база бар, оон чыда калбастар. Шыдамыккай-ла ажылгыыр башкылар. Олар шупту дээди эртемниг. Билиг-мергежилин доктаамал бедидип, семинар, курстардан чыда калбастар. Оларның эге класстарны доостурган өөреникчилериниң билии шыырак деп чүвени үстүкү класстарның башкылары бадыткап турар.

Ажылынга ээ-харысалгалыг, янзы-бүрү арга-методтарны ажыглап, бир кичээлин, өске кичээл-биле дөмейлешпес, солун, дээштиг болуп турар. Чаңгыс чижектен кииреп көрейн. Эртген өөредилге чылында школаның өөредилге эргелекчизи Нина Александровна Куулар-ның удуртулгазы-биле школага «Кичээл-91» деп конкурсту эрттирген. Башкылар боттарының класстарынга эвес, өске-өске класстарга солушпур янзы-бүрү эртемнер аайы-биле кичээлдерни эрттиргеннер. Орта комиссия кежигүннери кичээлдиң 25 хевирлеринге түс-түс демдектерин салып турган.

Олар мурнакчы башкыларның арга-дуржулгазын чогаадыкчы ёзу-биле ажыглавышаан, семинар, маргылдаа, аян-чорук, концерт, диспут, оюн-тоглаа хевирлерин ажыглаан болгаш тыва чаагай чанчылдарны уругларга билиндирер сорулгалыг кичээлдерни эрттиргеннер. Олар солун ва болган, уругларга быжыг билигни берип шыдаарлар дыр деп чүвени көргүзгеннер.

Бо конкурс — башкыларның арга-дуржулгазын солчурунга улуг өөредиг болган.

Аңаа эге класс башкылары тиилекчилер болган болгаш түс-түс шаңналдарны алганнар. Оларның бирээзи Лидия Хунаевна Ховалыг—районга чарлаттынган «Кичээл-91» деп конкурска киришкеш, II черни алган. 9 школаның шилиттинген башкыларының аразынга ийиги черни алыры дээрге, ол башкының билиинин шыыраан, дуржулгазының улуун база катап бадыткап турары ол. Ийе, үстүкү класстарда шак ындыг башкылар база бар. Ынчалза-даа бо удаада оларның дугайында бижиир бодаваан дыр мен.

Уруг бүрүзүнүң аажы-чаңы, күзел-сонуургалы ангы-ангы. Ынчангаш башкы кижиден чогаадыкчы, сагынгыр-тывызык, арга-дуржулга негеттинип турар. Ылап ындыг башкыларга үстүнде адааным эге класс башкыларын хамааржыдып болур.

Олар башкылал ажылының ёзулуг мастерлери, кичээл эрттирип турда ёзулуг-ла артистер болбас ийикпе. Оларның өөредип чораан өөреникчилери сагыш-сеткилинден кажан-даа уттундурбас.

Школа бүрүзүнде бодунуң ажылынга бердингең ёзулуг башкы ажылының мастерлери бар-ла болгай. Бо ажык-черлиг үени ажыглап, арга-дуржулгазын солчуп, солун дамчыштыр чүүлдерни бижиирин күзенчиг-дир. Солунну ажыглаар болуңарам эки-дир.

Бичии-Уруг ОНДАР.
Хөр-Тайга школазы.

СОКСАП КӨРҮҢЕР, ООЛДАР

Ат өлүрүнүң орнунга бот өлгенин дээре дижир болгай. Ол куруг черден үнүп келбээн, а уктувын ап көөр чүве болза, аажок ханы, бодандырып келги дег. Бо чүүлдү бижиириңче караам-биле көрген чүүлүм ала-чайгаар-ла албадапкан, демир ужукту холга алганым чылдагаанындаза ында. Канчап билир, мээң бижип турар «маадырларымның» кайы-бирээзи моон бодун танып каар ирги бе деп кордап бижип олурарым бо-дур ийин.

Дүъштеп аар дээш орук аайы-биле базаар иштинче-биле бар чыдыр мен. Хүнүм ындазында аязы аажок, артында чылыг. Базаарда чон-даа арбын. Эргиде кырганнар магазинниге четкелек чорумда, кижир-казыр дээн соонда, мурнумдан 18-19 хире харлыг-ла боор, оол холунда бир-ле чүве тудуп алган маңнап эрти.

эвес, халак-тилээн дөмей-ле теп, каргыштыг сөстерин сөглеп олурар. Мындыг байдалда буруулуг кижиге эки чүү болурул, чүү үнүп болур-дур. Таан мырыңай бергедээн эвес, ийи холу бар-дыр, ажылдаарының аргаларын көрзе кандыг боор. Кезек төрел бөлүк кижилер күш-шыдалын каттыштырып-даа тургаш болза, ажылгыр кижилер-ле бар болза, арат ажыл-агыйы дээн чижектиг ажыл-херекче чоп кирип болбазыл деп-даа бодал башка кирер-дир. Аныяктарын ажыл-ишке-даа чаңчыктырып өөреткей. Оон башка кандыг-дыр. Кызыл хоорайда бөлүк-бөлүк болуп алган аныяк оолдарнын хөйүн көрүп кер даан. Чүнү кылып чоруп турар улузул ол? Кымнарның ажы-төлүл, чүнүң-биле амыдырап чоруп турар кижилерил деп айтырыгны аалчылардан салыксаан мен.

Аныяк кижиниң чөгенчиин

Оон сыр соондан мөге-шыыраа-даа кедергей орус кижи ынай болду. Сонуургаавыс аайлыг эвес, кезек кижилер оларның соондан халыштылар. Мен база хөй-биле кады оларның ээнинге алзып, чеде бердим. Соондан мааңнааны аныяк кижини чер алыспаан, холунда хөйлеп тудуп алган «изиг-ле» Сардылар. Баштайгызы база удурланып тур. Көөрге чаржынчыг чүве-дир ийин харын. Ам бир хамааты кижи маңнап кел чыдырын көрүп кааш, демги аныяк кижи ынай-ла болду. Мындыг янзылыг чижектерни бөгүнгү амыдыралдан бо-ла көрүп болур. Ынчангаш «аныяк кижиниң кончууу» деп түңнелге келбестиң аргазы чок. Кайы-бир суурда ада-иелиг-ле кижи ыйнаан, ол, та өөренип турар кижи. Улус холундан, кармандан чүве ушта сол, оорланып чорууурга, кижи кажан-даа эки чүвеге четпес. Ындыг арга-биле чедип алган хепти, өске-даа чүүлдерни канчап черле дидинмейн кедерил, ажыглаарыл, кандыг диди чүректиг кижилер чоруур боор чүвел? Ол — эки чүвеге дөмейлеп чедирбес. Ону черле кандыг чурттаглам дээрил? Чүвезин алыскан кижи алган олурар

Кымнын оглу бөгүн бажынында чок-тур, боданып көрүнер, суурунда, бажынында чок, кайда-даа чоруп турары билдинмес болза, хоорайда улчуп чоруп турары чадавас. Ажы-төлүнүн кайда чоруп турарын ада-ие билбес чүве болза, коргунчуг-дур. Амыдырал хүн бүрүде нарыыдап олурар-дыр. Боданмас болза, ажыл, өөредилге-даа чок, аныяк ол кижилер канчаар чурттаарыл? Хөөкүй кези ышкаш, угбазы, ышкаш угбазының сөөлгү акшазын уштатыртып, кижилер идик-хевин ушта сол ап чоруур мындыг бе, ындыг болза, ол кижинин келир үези кандыг болурул, сөөлүнде уруг-дарыглыг болу берзе, оорланып чораан кижи оларынга бодун чүү деп чугаалаарыл, ол база айтырыг. Ынчангаш амыдыралга ээзары коргунчуг.

База чижек. Мээң бичии оглум таныш чораа. эштери-биле чаңын олурда, алды тыва оол чедип келгеш, бичии оолдарны өөрентеш аажок хевирлиг дораан доза турупканнар-дыр. Оон соонда оолдарның кедин чорзан куртка-ларын сорттап эгелээн.

Ирина БЮРБЮ.
Кызыл хоорай.

Чаңчылдар, ёзулалдар

ХҮНДҮЛЭЭР БОЛЗА ЭКИ

Мен Клай оглу Мендүме, ам 70 харлай бердим. Бо хөй чылдарның иштинде хүрээ-хиит, шарайин-шажын, христиан-христос, хам-чаарын кижизидилгезинге киржип чорбаан, анаа-ла карачыл кижи мен. Ындыг-даа болза чүдүлге деп чүвени мүн-не билир мен, оон салдарынга база идегеп бүзүрээр мен.

Хүрээ-мөргүл чорудулгазын 1929 чылда Тожунуң Эн-Суг деп черде улуг хүрээге көрген мен. Ынчан, чайның июль айда хүрээниң Эргилн дөрт хонук үргүлчүлээн. Ол шагда бичии кижи мен, мөргүл-чүдүлгениң ажык-дузазын кайын билир ийик мен: улуг улус кандаар тейлеп турганын өттүндүр тейлеп турган мен. Авам, ачамның суртаалы-биле хүрээ иштиниң херекселдери — шаң кеңгирге, бүрээ-бүшкүүр, коңга-дамбыра, дой чалгашкынын — бо чүүлдерин көрүп, сонуургап, хүрээниң залдарының иштинде хүлердеги шуткуп кылгаш, олуртуп каан Дарыйгы бурганның, хөй баштарлыг бурганның баарынга авамның айтып бергени-биле кадак-самбый салып турганымны мынчаардагы Эн-Суг хүрээзиниң чараш чаагайын эм-даа утпаан мен.

Хүрээниң ээлеп турган девискээри барык-ла Кызылдың улуг садының кезии хире, хүрээ бажыңнарының кырында доктар, девискээрде суургалар шупту алдын-сарыг. Хүрээниң дыка хөй дуганнарының иштинде янзы-бүрү хүлер-биле шуткаан, улуг-биче бурганнар алдын-биле чайырааттынган.

Эн чараш, көрүштүг чүве эргин ажыттынган соонда, маскарад кеткен хөй кижи киржикчилиг сам. Ында чоң мурнунга тэнцылап турар кижилер — янзы-бүрү дириг амытаннарның баштарының хевирин кеткен, халып турар. Ында эн-не улуг бедик чүвелер сыын бажы, буур бажы, бичии мыыстыг амытанвар, буга бажы, улуг аастыг Азыра-бурган бажы. Ол-ла бүгүнү шуптузун торгу-маңныг, кадак-самбай-биле шимээн.

Тожунуң Эн-Суг хүрээзин Тываның эн бай хүрээлериниң бирээзи турган деп санап турганы-даа шын. Мен бодум, кижи болуп улгадып келгеш, 1940-50 чылдарда Тоора-Хем, Толбул, Талым, Эн-Суг деп черлерде чурттап турар, шаанда лама чораан кырганнардан сонуургап айтырарымга, олар мынча дээр болган: «Бистиң Эн-Сугнуң дыка чараш, бай хүрээзин 1930 чылдың чазынында районнуң аныяктары каш-ла хүннер иштинде чуура шапкылааш, торгу-маңныктан кылган, чараш өңнүг демир шуугайдан, доодовурактан кылган бүгү чүвелерни, алдын-шокар кылыгларны, ягаан-сарыг улуг-биче хевистерни, хадак-самбый дээр пөстерни улуг-биче таңгыт, моол бижиктерлиг судурларны үлежип апарганнар. Хүрээни үрээринге, ном-санны орбактап, өрттедиринге, бурганнарны чуура шаап узуткаарынга ол кожууннуң тайгаларындан бээр, чоок сумуларынын төлээлерин келдирген. Ол хүрээниң шак ол хире бай болганының ужуру чүдел деп айтырарымга, дамалап чораан Дарыйгы деп кижи мынчаар харыылаан:

«Кижи көрген эвес. Тывада улуг бай хүрээлер Чадаана, Самагалдай деп черлерге турган болчук. Бистиң хүрээвистиң бай болган ужуру мындыг турган. Районнуң аныыр тывыштыг район. Тожу ноянының улуг кылдыр өрегте бүрүзүндеп 2-3 тен эвээш эвес, кара болгаш сүт доруг аштерни, 50-ден чуду эвес саапыг диннин болгаш аалы кижи шыдаар шаа-биле өннүг өлүктерни база үндүрүп кылдыр хөй алгы-кештиң өреге бүрүзү шыдаар шаа-биле дужаар турган. Кирип турар хөй өлүк, байлак ноянның коңагалар аалы долуп кээрге, Тожу ноянының, Ноянаң чагырыкчының айтыышкыны-биле оларны хөй коштар-биле Тере-Хөл, Көпсе-Хөл дамчыштыр Моолдуң Улаастайга, оон-даа өске хөйүн Кыдаттың Пээжин хоорайга чедирип, түс чер чагыргазынга ноянының белээ дээш дужаагаш соонда, ол-ла коштар-биле янзы-бүрү барааннарны, кыдат сарыг-таакпыны, сарыг-шайны, кара-таакпыны, демирден кылган кылыглары, хевистерни, нарын үүрмек бараннарны, торгу удазыннарны Тожуже чорудуп турган. Ол бараннарның хөй кезиин Тожу хүрээзиниң дериг-херекселдери болуп турган. 1915-20 чылдарда Тожуже Кыдаттан, Моолдан тойбулуң дээр эмнер база кирип турган. Ол үениң билиглиг ламалары тойбулуң-биле шээр зарыгны «Кижи өлтээ-биле хан хөөрээр аарыгны база эмнеп турдулар. Тожу хүрээзиниң мынчаар бай турганы бистиң ыжуунуң байлаа болган чүве болбазык ийикпе» деп, Кол дарыйгы чугаазын доости. Оон база-ла айтыра каапты:

— Ол хире хөй алдын доктарлыг, чараштыр будаан, дозулаан крышаларлыг, шалазы сарыг дозуларлыг, чараш соңгаларлыг, эжиктерлиг дуганнарны кандыг кижилер кылып, тудуп турган чүве боор?

Чугаакыр өннүүм кезек боданып олургаш:

— Ол шагда, бо район төвү Чеккелигге хөй эвес орустар кээп, бажыңнар туткулааш чурттай берген. Хүрээ дуганнарын олар кылган. Ынчан харын, чамдык тыва кижилер тудуг кылып, орус сөске өөренген-не болгай.

Ол шагда бо Толбулдуң Дуруваалыг шөл бажынга Кара-Сал дээр орус бай кижи чурттап турган. Аңаа хөлечиктеп турган бир орус кижиниң оглу — Мозгалевский дээрзи ам-даа Кызылда бар дээр ийин. Ол байга база бир тыва кижи хөделлеп турган. бай кижи арбай, картофель тарып турган дээр-ле болгай — дээш, Кол Дарыйгы Эн-Суг хүрээзиниң дугайында төөгүзүн доосту.

Ол 1939 чылдың сентябрь айның ортаа үезинде чүве. Мен 1954 чылда ол районга ажылдап чеде бергеш, көрүп чоруурумга, райкүүском даргазының кабинединде дыка эргижирей берген сарыг, кылын хевис, база өске өрээлдерде бичии-бичии хевис бижиндылары чыдар, улустан ону айтырарымга, «бо дээрге, шаандагы Эн-Суг хүрээзиниң херенгизиниң артынчызы-дыр. Ынчан 1932 чылда ону кожуун чызаанынга эккелген дээр чүве» — деп, райкүүском секретары Кол Серенней мензэ тайылбырлаан.

Сөөлгү чылдарда Кызылга кээп ажылдай бергеш, ССРЭ-ниң чазак черинин төлээлери-биле кады 1961 чылда Моолга, 1973 чылда Японияга чоруп турнаш, сарыг-шажынның хүрээлеринге кирип, көрүп шаг болдум. 1929 чылда Эн-Суг хүрээзин көргеним база сагышка кирип, дөмейлешкек бурганнарны, эт-херекселди сактып кээр чораан мен. Сарыг-шажын дугайында мээң билир-ле дыннаан-на чүвелерим бо ийин.

Кажан Тывага сарыг-шажынның баштынчызы Далай-Ламаның келгени, буддизмни уттуп бар чыткан тыва улустарга, сарыг-шажынның дугайында билигни катап доктаадып, оон эртемин сагыжынга киирип алырынга дыка улуг дөгүм болган дээрзи маргылдаа чок. Кандыг-даа кижини, келген аалчыны черле хүндүлээр болгай. Бистиң аныяктарывыс ону ам-даа билип албаан дыр. Далай-Лама чон мурнунга чүдүлге айыткап турда, арай ыят чок аныяктар аразында хөй черге каттыржыр, алгыжар кижилер бар болган.

Өскениң дылын билбези-биле сонуургавас-даа болза, ылчыннап, улус күүмнадып олурган херээ бар бе, билир кижилерден айтырып алза кандыгыл. азы шылыранайнып олурбайн, шуут үнүп чоруй барза кандыгыл. мөргүл кылып турары —ол дээрге, шии, концерт, анекдот эвес-тир. Ол болза, билдинг сарыг шажын төлээзи кижиниң бүгү кижилерге эмин күзээни-дир.

Михаил МЕНДҮМЕ.
Күш ажылдың хоочуну.

КОЖУУН-ХАМНЫҢ БУЯНЫ

Тываның ол-бо булуңнарынга өлген кижиниң 49 хонуун эрттирер улустуң чаңчылы соксаваайн келген. Дөртен тос хонук мен билип кээримге-ле турган. Чооккү чылдарда маңаа немей 7 хонук эрттирерин тывылган. Моон-биле чертелештир ындыг хонуктарны эрттирерин өлген кижиниң сүнезини-биле чугаалажыр тускай «караң көрнүр» азы «ийи көрнүр» хамнар деп улуг-аныяк-даа назылыг эр, херээжен кижилерниң чер-черде тыптып турары чажыт эвес.

Ындыг кижилер өлген кижиниң 7 болгаш 49 хонуунга ап турганнар. Бир-ле хүн ачам көзүлбес боорга, оон кайнаар барганын авамдан айтырдым. «Бөгүн чааваның 49 хонуун эрттирер, ачаң Кожуун-Хамны хооп, Шаңчы чоруй барды» — диди. Авамдан кызып зөрежип тургаш, саң салыр черге баар кыдыр чепшээредип алдым.

Аал артында дөң кырынга оргу черге от салдырып алгаш, Кожуун-Хам тускай артистер дег хептиг шевертин кедип алгаш, өлген кижиниң адын адааш: «Үш хонук болгаг кызыгаш, ийи хонгаш чедип келдим. Хүлге баскан изиң чок, хүнге кылаштаан дидир.

Аңаа олурган кижилер «Өршээ, аңырзында! Доора хирезин кылып, дозуп, эвин көрүп көрүнерем» деп хамга чанның шаг-ла болдулар.

«Кожуун-Хамның ынчаан чугаалаан чугаалары шын болган, чарык кара сыгыртаа дээни сөөлүнде каш ай эрткенде, бичии уруу бурлуп калганы ол болган. Адак сөөлүнде Кожуун-Хам өлгеи кижээ: «Дываажаң оранынга хая көрбейн, тайзы баспайн, бурган-дываажаң оранында барган кижи-дир сен. Орта мөңгерип чурттаарынны хадунма, дөргүл-төрелдериң мур-

Номчукчунуң сактыышкыны

кайызы-даа тускай чалаттырып, чаңдык кижилер оларга аажок чүдүп, бүзүреп, кара аайындан эртпейн, акша-төгериң «аксы барылгазынга» берип, арага-дарыны-даа чүзүн-чүүлүн-биле сөңнеп, харын-даа мал-маганны, эт-септи-даа берип турарлары меге эвес болгай.

Арага-дарыга суңдулуг чаңдык кижилер «ийи көрнүр» мен деп мегеленип турар. Мегечи хамнар кижилерниң сагыш-бодалын будап, мораль талазы-биле улусту сандарадып база турар. Оларның чамдыызы алыксак-чиксек чазый кижилер-дир.

Көргеи чүүлүмнү бижиирин ораддажып көрейн. 1947 чылдың кыжынында чаавам кижи божаан, сөөлүнде аараш, чок болган чүве. Часкаар кыжын мээстерниң хары карандылап эрип эгелээн. Кыргын-авам суг боттарынга өй мал-маганныг улус. Аалдың улуг улустары чааваманың 49 хонуунга белеткенип, бар-ла аъш-чемниң дээжизин чыып хөлетен чок болгап кижидир сен. Аал-оранынны, азыраан малынны, алган ашааңны, ажы-төлүңнү, ха-дуңмаңны канчангаш кагдың, кандыг хайга туттурдуң, канчап мынчап бардың? Сөгдээр, чугаалажыр ужуруң, хүнүң бо-дур. Аъштаныпчемненип ал, аъжын-чемин эккелген-дир»— деп кыйгырып эгеледи. Оон улузум Кожуун-Хам чүнү чугаалаар ирги дээн ышкаш, кичээнгейлиг аажок олурдулар.

Аңаа хүндүлеп салган аъш-чемниң аймаан чооглап, арага-дарыны ижип, ээрип келгеш, эм-на: «Кенинерниң бо чылын чылы кирген, үжен чедилээн уруг-дур. Куду-сүнезини үш чыл бурунгаар чайлай берген» дээшле, хөй-ле чүве чугаалады. «Бег-кунчууларым-биле аравыста былаажып турар чарык кара сыгыртаам бар деп тур» дээш, Кожуун-Хам одаг долгандыр девидеп, чандырсора тудуп маңнагылааш, «Чадап кагдым, бербеди» — чуудан дилеп тур мен, уруум» деп йөрээл чугаазын доозуп кагды.

Ынчангаш Кожуун-Хам арага-дары, эът-кеш, акша-төгерик-даа албайн чоруй барган.

Бо чажектен алгаш көөрге, ынчан шыырак, артында кончуг Кожуун-Хам алыксак-чиксек-даа эвес, ол үеде ачы-буяның, арга-сүмезин харам чокка кижи сеткилин дээш өргүп чорааннарның бирээзи болган-дыр. Чогум-на чолдут кижи.

Кожуун-Хам Ийме, Байыжы, Шаңчы ол ынчаар чурттап чораан, кончуг шыырак хам деп, улуг улус чугаалажыр чүве. Ол эм оъттарны эки билир, дириг амытаннарда эм болур чүүлдерни база билир. Ол үеде кара эмнер хоругтуг турганы билдингир. Ынчалза-даа Кожуун-Хам кара эмнер-биле кижилерниң амы-тынын камгалап чораан.

Шойдар МОНГУШ.
Чадаана хоорай.

Төөгү эртемнериниң кандидады, Тываның алдарлыг чогаалчызы Екатерина Танованың «Тыва херээженниң ады» деп чүүлү солуннуң 182 дугаарынга үнген. Ында тележурналист Р. Тамба-Сюрюнга хамаарыштыр чугаа база бар. Ол Е. Танованың бижээн чүүлүнүң аңаа хамаарышкан домактарынга таарзынмааның илередип турар. «Парлалга дугайында» хоойлунуң негелдезин ёзугаар авторнуң бижээн чүүлүн моон адаанда парладывыс. Ийи авторнуң аразыда маргылдаа, дискуссияны редакция уламчылаар бодавайн турар.

БУРУУ МЕНДЕ ЭВЕС БООР

«Эне сөзү» солуннуң редактору, чогаалчы А. Ховалыгның дилээ-биле ол редакцияга болган «төгерик столдуң» ТВ-ге чоннуң кичээнгейинге бараалгатканы бис. Ужуражылгага Тываның чогаалчылары, эртемденнери Ч. Куулар, Е. Танова, С. Биче-оол, Д. Монгуш, Л. Эрдынеева киришкен.

Чыылганнарның солун болгаш ажыктыг, мерген саналбодалын шупту кинога тырттырып алгаш, аңаа хамаарыштыр ие-херээжен кижилерниң (Е. Танованың «Душкан кижилер» дээни) илереткен бодалын база киирүштүргеш, монтажтыг репортажты кылган мен. Мында кандыг-даа «сенсация сүрүүшкүнү» чок. Бир-тээ, херээжен кижиге хамаарышкан айтырыг болганда аңаа кандыг-даа кижи бодалын чугаалаар эргелиг, назы-хары, эртем-билии, эргедужаалы-даа барымдаа чокка, шуптувус-ла херээжен-нер болгай бис.

«Төгерик стол» үезинде чогаалчы Е. Танова «харын ол эшпи деп адывысты канчап эгидип алыр бис, ламаларга-даа ыдыктадып тургаш» деп саналдаан. «Сөс дээрге хөөлеш эвес, эткен соонда дедир тудуп ап шыдавас сен» дээр-ле болгай. Хайлыг, телевидение деп күчүлүг техника ону ол олчаан «тудуп» аптар аргалыг. Хүндүлүг херээжен чогаалчывыстың бодунуң-на эдипкен сөзүн дириг-чурукка ол-ла олчаан бижиткеш, телевидениеге көргүскен мээң «дуржулга чок» журналистиң буруум ол-ла турган боор. А бир эвес чон билбезин дээн чүве болза, бисти ынаар чүге чалааныл? Бир эвес Е. Танованың адын тудуп, бодум чугаалаан болзумза, аңгы херек. Ынчангаш мында профессионал этика хажыдыышкыны дугайында чугаа турбас ужурлуг.

Чоннуң ук сөске удурланып, ону саналдаан кижиге айтырыгны тургузуп турары база билдингир-дир, шагдан бээр «эшпи» деп сөс херээжен кижини дорамчылаан сөс, ынчангаш амгы үениң кижилеринде, назыдап кыраан-даа улустуң ону хүлээп ап шыдавайн турар чылдагааны ол. Е. Танова шуугаазын үндүргеп деп мени буруудадып турар, а мен бодумнуң ажылымны кылып, хүлээлгемни күүсеткен мен. Ук сөстү чоннуң кичээнгейинче үндүрүп, ам эвес-даа болза, чоорту черле амыдыралывыска кире бээр деп (сентябрь 19-та «Тыва херээженнин ады» деп чүүлдүн эң сөөлгү одуругларын көрүңер) саналдап турбуже, ол сөс дугайында мээң чугаамны телевизорга дыңнаткан деп мени буруудадып турарын аайын тыппадым.

Херээжен деп сөс дугайында, ооң овур-хевири, амгы сайзыралдың үе-чадазында кыс, ие, херээжен кижилерниң ниитилел хөгжүлдезинде туружун, мөзү-бүдүжүн ук сөс долузу-биле илередип турар бе деп айтырыгны шиитпирлеп турар болгай бис. Журналистиң хууда херээниң азы чогаадыкчы ажылының сайгарылгазы эвес. Азы Е. Танова ук чүүлдү бижиирде, ол ийи айтырыгның кайы-бирээзин тодаргай шилип алгаш, өске кижиниң бодунуң орнунга буруудадырда факт-барымдаага даянып, херек кырында шынзыдар турган-дыр. Екатерина Танова амы-хууда бо айтырыг дээш меңээ ужуражып, телефон дамчыштыр чугаалап, телевидениеге аңаа сөс бээриниң дугайында меңээ кээп турзажок, мээң артымга солуун арнынга мындыг бурууладыышкынны үндүрүп бижээни кижизиг эвес чорук-тур деп үнелээр мен.

Ук «төгерик стол»-даа үезинде, телерепортаж-даа үезинде херээжен улусту ам эшпилер деп өдаар деп түңнел үндүрбээн чүве болгай. Август 29-та «Ураанхай» студиязының «Үениң судалы» программазын көрген чон, мээң айтырыг салып турганым улуг, бичии херээжен кижилер ону сактыр боор. Аңаа хөй сөстерни адап, оларның төөгүзүн, этимологиязын, уктаалып тывылганындан эгелээш, амыдырал аайы-биле утка-шынары өскерлип келгениниң дугайында чугаалашкан болзажок, чогаалчының саналдааны «эшпи» деп сөске хамаарыштыр кижилерниң чөрүлдешкек харын саналы чүге туруп келгениниң үстүнде айыттым, тайылбыр чокка шупту чүве билдингир-дир.

Бистиң херээжен кижилер назы-хар аайы-биле, чөптүг, чараш адаарывыс «авай, угбай, дукмай, чаавай, кенни, кырган-авай» дээр сөстеривис бар болгай. Херээжен деп сөс колдуунда албан ёзу, ажыл-херекчи стильде ажыглаттынып турар деп бодаар мен. Ындыг таварылгада безин «херээженнер, эзы тыва херээженнер» эвес, колдуунда «херээжен чон», «Тываның херээженнери» деп ажыглаттынып турар болгай.

Чооккү үеде чоннуң саналдап киргени-биле: херээжен, эшпи, кадын, сыргалыг, куружок (куруяк) деп сөстерниң арзындан херээжен кижиниң адын шилип бээри-биле Тыва Республиканың Чазааның чанында термин комиссиязынче дилегни «Эне сөзү» солуннуң редакциязы киирген. Бодумнуң амы-хууда бодалым болза, бо сөстер арзындан «херээжен» деп сөс-ле дээре ышкаш.

Раиса ТАМБА-СЮРЮН.
Тележурналист.

Ном болгаш номчукчу

ТӨӨГҮГЕ АРТАР ЧОГААЛ

Чогаалчы Эдуард Донгактың бодунуң хууда парладып алганы «Бүрен ховузунуң чажыттары» деп барымдаалыг номун улуг сонуурган-биле номчудум. Чүге дээрге ында кирген фактылар, барымдаалар шуптузу архив материалдарынга үндезилеттинген-дир. Ынчангаш ону кым-даа маргыжып сестир эргези чок. Чогаалчы дыка-ла кызып ажылдаан хире.

Тываның улустуң чогаалчызы М. Б. Кенин-Лопсан октябрь 3-те «Мемориал» ниитилелиниң хуралының хөй санныг киржикчилеринге:

— Бо ном төөгүге артар чугула документ-тир — деп бедии-биле үнелээни таварылга эвес дээрзинге бүзүредим.

Езулуг бодунга бүзүрелдиг автор кандыг-даа когарал-каражадан чалданмас дижири ышкаш, Эдуард Лундупович бодунуң күселиг-биле бо чугула номун ротаторга парлатканы кижи болгай. 30-40-50 чылдарда хаяныг репрессияларда когараннарның арткан ажы-төлү, чоок төрелдери «Бүрен ховузунуң чажыттарын» сеткил ханыышкыны-биле уткааны билир бис.

Чаа чогаалда ылаңгыя «Тостуң херээнге» хамаарышкан «Байысаалгалар болгаш өчүктер» (арын 9) болгаш өске-даа эгелер ол ужур-дүрүм чок үүлгедиишкиннериң кол-кол хартаачыларын дазылындан тура соп, сойгалап турар, оон чижээнге бо одуруглар бадыткал болур-даа:

«Шын» солуннуң ынчангы үнүп турган дугаарларын көөрге, буруу чок кижилерни кедергей-ле нүгүлдеп турган боор-дур. Ону кым ынчаар чүшкүрүп турганыл? ТАРН ТК-зы болбаска. Кым удуртуп турганыл? Бодум хуумда Тока дээр мен. Өске кым-даа эвес»... (арын 49).

Оон ынай автор мындыг хомудалдыг айтырыгларны номунда киирген.

«Хамык документилер канчанганыл? Чеди кижиниң боолап өлүрген акт кайыл?.. Бүрен ховузу бо хүннерде чажыттарын кымга-даа чугаалавайн чыдар...» деп, чогаалчы номунда түңнээн.

Маңаа хамаарыштыр мындыг сүмени киирери черле артык эвес боор, ол келир салгалга чагыг-даа болур-ла ыйнаан. Чүл дээрге архив документилеринге хол дээй бээр кижилер Тока үезинде турганы ам чажыт эвес. Ол дугайында бодунга хамааржыр медээлерни А. Борбак-оол мурнунда бижээни илдең болгай. Оонуу-биле алырга, ук узуткаттынган документилер репрессияга дорт хамааршпас чүве деп, ол бадыткаан. Ындыг-даа бол, черле ынчаш кайы-даа кургунеде документилер чок кылыр үүлгедиглер хоойлу-дүрүмге удур үүлгедиг болуруп утпаза чогуур. Ам мындыг айтырыгны чон А. Борбак-оолга салыры чөптүг деп бодаар мен. Чүге ылап-ла ол документилерни ол узуткаазыл? Аңаа кым айтыышкын бергенил?

Санаа САНДЮ.

Тыва Республиканың мурнакчы башкыларының слёду октябрь 19-22 хүннеринде болуп эртерин районнарның улус өөредилге килдистериниң кичээнгейинче дыңнадып тур.

Слёттуң оргкомитеди.

КИНО

ОКТЯБРЬ 13-ТЕ

«НАЙЫРАЛ»: «Ярость в клетке» 10.00, 12.00, 14.00, 16.00, 18.00 (узаткан). «ВИДЕОЗАЛ»: «Хороший полицейский» 9.00, 11.00, 13.00, 15.00, 17.00, 18.40 шактарда.

«ВОСТОК»: «Лучшая защита» 14.20, 16.20, 18.20 шактарда.

ЧАДААНА ЧАРАШ-ТЫР ОО!

Хоочуннар хүрежин бир дугаар Чадаанага организастааны мөгелер чурту деп чүвеге бүзүредим. Чадаанадан мөгелер, шынап-ла, үзүлбес чер. Оон бир чижээ, Тывага болгаш Моолга ады алгаан топтуг-томаанныг мөгевис Маадыр Монгушту чоргаарал-биле чугаалап болур. Тывада эң шыырак мөгелеривистиң бирээзи бирги шаңналга аът салгаш, уттундурган хоочуннарын сорук кииргеп мөге оглувуска хоочуннар өөрүп мөгеер бис.

Хүреш солун болду, чедеп алды харлыг мөге Макар Аскиров, алдан үш харлыг Сүүр-оол Ондар, хоочун мөге Дорун-оол дээш, бичии аныяк доминдор дег кызыл чаактыг, кара баштыг аныяктар база хүрештилер. Бирги организастаан хүреш болгаш ындыг бе, азы ырак черге чурттап чоруур кижиге бары-чогу билдинмес, мээң мөге эштерим Додоо Куулар, Шагдыр-оол Куулар, Анай-оол Куулар, Алыш-оол Ооржак, Орус-оол Сарыглар, Михаил Сундуй-оол, Кызыл-оол Сагаачы, Хеймер-оол Ховалыг, Папыш Донгак, Валентин Куулар болгаш өске-даа хоочуннарның бо хүрешке келбээннери хомуданчыг болгаш бар-чогу билдинмес. Бис хоочун мөгелер Чадаанага кезик-чартыывыс чыглы бергеш, дайын киржикчилерин дег куспактажып, хөөрежип турдувус. Мөге оглувус, салгакчывыс Маадыр Монгуш эки-ле чүвени эгелеп кагды, ынчангаш Маадырга мөгейип, буянывыс арттырар ужурлуг бис.

Чадаанажы арының эки эгелээшкиннериң деткип, 1993 чылда мындыг хүрешти Улуг-Хем кожуунга эрттирери-биле эстафетаны биске дамчыткачыңга өөрүп, шүүлген мөгеге бүрүн херекселдиг аътты мен салыр мен. Ук маргылдааны төрээн чуртум Хендергэ бе, кем чурту Хайыраканга бе деп чүвени эш-өөрүм-биле сүмелешкеш, бодум шиитпирлээр мен.

Чадаанага болган хүрешке шаңнал-мактаалды, аъш-чемни кымда-даа айтырбас. Хүрештиң мөгелерин сеске чедир, түгүрүк аъттарны дөртке чедир түс-түс кижилер шаңнап турары солун-дур. Чөөн-Хемчиктиң район чагыргазының даргазы М. Б. Донгакты хүндүлеп көрдүм, боду хүрежир, ол бо судьяларга-даа айтыктаас, девип-самнап, эки хүрешти.

Хоочуннарны хүндүлеп, амгаа боданыр бис.

Биче-оол МОНГУЛ-ООЛ.
Хоочун мөге.
Улуг-Хем район.

ЧОДУРААЛАР КҮЗҮН БАЗА ЧЕЧЕКТЕЛИР

Чечен чугаа

Анчымаа Начыновна бо бичежек Каа-Хем унунуң баштайгы паромун кежерге-ле, дораан таваржыр суурга барык бүгү назынын эрттарген. Амыдыралдың ажыл-ишчи чылдарын ол маңаа башкы ажылынга бараалгадып, ажы-төл өөредиринге тураскаадып келгеш, ам каш-ла ай болгаш, пенсияже үнүп дыштанып, уруг-дарыының ажы-төлүн ажаажып олуруксаан. Башкының шаажаң аяктары сүттүг шай куткаш, салып алгаш олурган столунуң бир чартыында аалчызы Күдерек Деспиевич, Чүрек-Дөргүп аржааның чанында өңнүү малчынның аалынга дыштанып келген, Эрзин районунга хөй чыл санакчылап ажылдап чоруур, база-ла каш хонгаш ажылдап чедип алганы дыштанылгазынче үнеринге белен, санакчы-бухгалтер олурган. Оларның аразы таптыг-ла беш хар. Харын мырнай чагелеп санаар болза, 5 ай, беш хонук. Ону Күдерек Деспиевич хөй чылдар бурунгаар бо-ла суурга колхозка санакчылап келгеп аныяк шаанда санап, түннеп үндүргеш, аныяк башкы кыс Анчымаага чугаалаан.

Хөй чылдар бурунгаар Шайлап органнар аразында чеже-даа янзы-бүрү уткалыг, амыдыралчы чугааны кылып олурза, кайызының-даа сагыжынга ол эрткен хөй чылдар, ынчангы уттундурбас үелер бо-ла шоваранайнып кирип каап олурган.

Ол чылын бо суурга Улуг-Хем чурттуг башкы кыс Анчымаа өөредилгезин дооскаш, келир үезинде база-ла чаа өөредилге дооскан Күдерек бо колхозка санакчылап ажылдаары-биле чедип келген. Кызылга өөредилге үезинде олар ужуражып таныштаан-даа болза, бо таныывазы суурга келгеш, олар баштайгы ужуражылгазының соонда моон мурнунда таныжар улус ышкаш чоокшулажып, чугаалажыр болу бергеннер.

Каа-Хем унун өрү чоктап бар чораан машинаның кырындан Күдерек дуже халааш, ажылдаары-биле чорукканы бо суурже көрүп алгаш турда, аныяк уруг база-ла ол машинадан дүшкеш, сууржe углай базыпкан. Километр ажыг орукка кады чылаштажып ора, аныяктар кайызы-даа бо сууржe бир дугаар кирип олурарын, хайызын-даа бээр ажылдаары-биле чорутканын билчип, доразан-на найыралдажы бергеннер. Анчымаа хөй уруглардыг төрелдиниң, Күдерек чаңгыс бот кырган ашактың бажынында туруп алгаш, ажылдап чурттай бергеннер. Каш-ла айлар эрткенде, Күдерек шериг албанынга келгеш «ам черле кандыг-даа уругга бүзүревес мен» деп турганы дангырааныг сөзүн уттуп, сагыш-сеткили, чалыы чүрээ Анчымаа башкы дээш хөлзээш туруп берген. Шеригже чоруп турда, Күдеректи чаңгыс чер-чурттуу чараш кыс «Албан маңап аар мен» деп аксы-сөзүн бергеш, үдээн. Шеригниң баштайгы чылдарында чагаалар шуужуп, чаагай сөстер бижиттинип турза-даа, шериг оол ол өөрүшкүнү төндүр көөр салым чок болган. Ынчан кыс өгленип алгаш, өске черже көже берген. Оон соонда Күдерек кандыг-даа кыска бүзүревес деп шиитпирлезе-даа, ам кээп ол болалы баш мээзден ушта халып, аныяк башкы кыс дээш дүвүрелди төрүп, уйгу-дыш көрбестей берген.

Анчымааның күскү кылаң, арыг Каа-Хем суу дег, арыг чаагай аныяк оолдар дугайын бодап көрбээн чалыы чүрээ санакчы оол Күдерек дээш дүвүрелдиг соп, чиңгежек бичии мага-боттуг кыстың хөрээн чара чүткүп үне халыза хөөнү болу берген. «Чүл бо, ынакшыл бе?» деп, башкы кыс дүнелерде удуп чыда болундан айтыртынар. Ынакшыл болбайн канчаар, ынакшыл-дыр деп чалыы чүрек башкыга харыылаар. Уругнуң сагыжынга мындаагы авазының чугаазы кире дүжер. «Уруум, Анчым, ам эртем-билиглиг башкы болган-дыр сен. Элээн ажылдай бергеш өгленип-баштанып алыр болгай. Бо Сонамнарның оглу Дагба черле шору оол-дур, томааныг, ажылгыр, өске кудээниң биске херээ чок, уруум» — дээрге, Анчымаа удур чаңгыс сөс-даа эппээн. Дагбаны ол эки билир, чаңгыс чурттуу, чаажы. Өске кижи дугайында бодал-даа кыстың мээ-медерелинге кирбээн. Ам бо ышкажыл, хемниң суу кайда-бир тамы иштинде ышкаш шулуртканып дыңналыр-дыңналбас чыдырда, суурдан дыка ырак эвес эрик кыдыынга Күдеректиң «сеңээ дыка ынакшый берип-тир мен, Анчым» дээн сөстеринге башкы кыс «мен база» депкенин боду билбейн барган. Сактырга ол сөстер «ынак мен, ынак мен» деп турганзыг кулактарга чаңгыланган. Кыммыш-даа дээп көрбээн хөюг, чымчак кыстың эриннеринге Күдеректиң эриннери чыпшына берип, кыстың хензиг чиңге мага-бодун күштүг холдар бодунче киир тырта берген.

Дүне кижиниң дужунге кирип кээр чаагай күзелдер ышкаш амыдырал ийи чалыынын мурнунга төрүттүнген. Хемде чакпалыг балык, дээрде чалгынныг куш ышкаш ажыл-ижинге-даа, амыдырал-чуртталгазынга-даа чергежегбес, өөрүшкү-маңнайлыг чурттап турганнар. Частың эге хүннеринде Күдеректиң кулактары дыңнап көрбээн медээни дыңнап, өөрүшкүден чүрээ мөге-шыырак күдер эрниң делгем хөрээн, частың дожун чара тей үнүп кээри дег, чыгы сога берген.

Анчымаазы кулаанга сымыранып: «Өпейалыг болур бис» депкен. Ынактар-дыр, ажы-төлдүг болур дээн-дир. Ам чүү херегил? Аныяктар баштайгы шөлээнин үезинде өгленип аар дишкеннер. Ол дугайында медээ чагаалар Эрзин, Улуг-Хем кожууннарынче ужуп үнүпкеннер.

Ынакшылга чалгыннанган, ажыл, амыдыралга чакпаланган ийи чалыы мурнунга хаядаш хана-даа таварышса, буза идип эрте бээр хире, боттарынга бердинген, чаңгыс күзелдиг, чаагай соруктуг турда, Анчымаа аалындан авазы аараан деп телеграмма алгаш, далаш-биле чанып-кан. Дээрге, кандыг булут көстүп кээрге, чаъс-чар болурун билип алгай, амыдыралга таваржып кээр «чаъс-чарнын» илередикчизи турар бе. Авазы аараан деп медээ, ам артында дүрген кыйгырыглыг телеграмма алгаш, Анчымаа ылап-ла девидеп, коргуп аалынга четкеш, башкы кыс карактарынга бүзүревейн, хеп дазраар машинада бир-ле чүве даарап олурган, кан-кадык авазын көргеш, кайгап алгаш турган.

Черле чаны өткүт, өг-бүлезинге «чугаазы чаңгыс, чудуруу ийи» болгап, ажы-төлүнүң, алган ашаанын хай-чагыргазы болур авазы уруун көрүп кааш-ла, бир неделя шөлээ алганын уруундан билип алгаш:

— Багай аван, кая кадык. Чүгле сээң чагааң алгаш, уйгу-дыш көрбестеп, чүрек-ке-зарын, хая базымышкыны кодурлуп пат-ла тур мен. Уйлапче доозарынга чүү дижиң мен. Сонамнар оглу Дагбага барып ал дижик мен чоп. Ол улус арага-дарызын база кудуп каапкан чүве-дир. Башкылай берген уруум угаан киргеп деп бодааным ам-даа мугулай хевээр херээжен сен бе. «өгленип аар деп тур мен» деп алган. Чүл, ада-иеп бо чон мурнунга ам кымнар болур артар чүвел... Ындыг бужар чүве көрбес мен. Мен сени төрүп каан мен, мээн-биле маргышпа. Бо шөлээ алган хүннериңде өглеп-баштанып аар бис. Кай, мен кудалар-биле дугуржуп кааш хээйн» дээш, авазы туруп кеттине биле санакчының кандыг байдалдыг турганын бичии суурнун улузу барык шуптузу билирин Күдерек эки угаап турган. Ам Анчымаазы чангаш, ашаан элертип алгаш келирге, ол чондан арнын чажырар чер тыппаан. Каш хонгаш ажылындан үнүп санашкаш, төрээн Эрзининче хапкан. «Сурас кижи утун салбас» дижири дег. Каа-Хем унунда кара чаңгыс боду-биле дөмей оол барын чондан дыңназа-даа, Күдерек ынаар четпээн. Бодунуң Каа-Хемден келгеш, буухаа өгленип алганы өг-бүлезинден уруг-дарыг төрүттүнүп, озун-дорутун эгелээн.

Ынакшылын ышкынган чылының соонда, бир чыл чедип чорда, Күдерек биле Анчымаа Кызылга ужуражы бергеннер. Чайгы чылыг үеде Улуг-Хем эриинге олуруп алгаш, барык хүннүн чартыы хире үени кады хөөрежип эрттирип-тер. Ынчан чанып чорда чүү болганын Анчымаа Күдерекке төөгүп бергеш, өөнүң ээзи Дагба олар ийиниң аразында чүү турганын шуптузун билирин дыңнадып, ырак эвес суурга чедип, ооң оглун көрүп аарын дилээн. Күдерек бодунуң «Москвичинге» кадайын олурткаш, кажан-даа аңаа чугаалавас болган чажыдын ажыдып, Анчымааның дилээн чугаалаан. Кадайы кезек херленип олурза-даа, Күдеректиң кижизиг ажы-чаны, оон ынчызын ол бүгүнү ажып, чепшээрежип ужурга таварыштырган.

Анчымаа биле Дагба аалчыларны хелчок ээлдек уткуп хүлээп алгаш үдээннер. Амыдырал адыр тал дег, каш-каш адырлаарлыг, Анчымаа биле Күдерек мындыг байдалдыг ужуражып-даа келзе, чүректеринде шагдагы шактар, хүннер дириг хевээр көстүп, сагындырып турда, чаңгыс-даа сөс солушпайн байырлашканнар. Күдерек машиназын хөделдирипкеш, канчангаш-ла көөрге, соңга караан өттүр Анчымааның улуг оглу Күдер олче, төрүткен адазынче чиге кайгапкан турган. Ол өрүмнелген карактар ол-ла хевээр Күдеректиң чүрээнде амдыгаа дээр шыгжаттынып арткан. Чылдар чаңгыс черге турар эвес, бодунуң эргилдези-биле чылып-ла орар болгай. Дамчыыр чугаалардан баштай Күдеректиң кадайы, оон үр болбаанда Анчымааның ашаа «чок» болганын олар дыңнааннар. Ам кайызы-даа пенсиялап үнер деп турда, Күдерек Деспиевич шагдагы Каа-Хемин эргип, Чүрек-Дөргүн аржааның чанында малчын өңнүктеринин аалынга дыштанып аары-биле келгени бо. Шагдагы колхоз санакчызын орукка таныш кааң бир кадай Анчымаа Намчыловнага ол медээни чедирерге, хоочун башкы дестүнмээн. Оглу Күдерге чеде бергеш, ажыы-биле чугаалаан:

— Оглум, машинаң ажылдат, сени төрүткен адаң Чүрек-Дөргүнде малчын өңнүүнде дыштанып келген-дир. Мындыг чаъстыг-чарлыг үеде кандыг таптыг дыштанылга турар чүвел, күзегте аяскыже маңаа турзун.

Шак мынчаар Күдерек Деспиевич хөй чылдар эрткен соонда, ынакшааның бажыынга кээп, бүргээн дээр аяскыже үш хонук хонуп-дужуп, сагыш хандыр хөөрежип алган. Оглу-биле таныжып чугаалашкан. Харалааның бичии Күдер ижеринге-ле кончуг эр боол-тур. Эзирий бергенде, бо-ла «Авай, ачай, ам база пелээн артканывар-да силер бүрүүлүг силер бе, ажы-төлүнер өзүп, боттангап дагзалар дег тарай халыжа берген-дир, ислээн ийи аңгы чоорааш чоор силер, олуржуп алыңар. Даштың КамАЗ шывазас бе, авамны Эрзинче-даа чедирип каап болур мен, ачамны Эрзинден көжүрүп эккеп-даа шыдаар мен. Ол дээрге меңээ чымчак конфета, чаңгыс дунмуң ажылы-дыр» — деп-даа барган турар. Үш хүн иштинде олар база ол бодалды шаг кыпр сайгарганнар. Бирээн Каа-Хеминге, өскези Эрзининге өөрени бергени-ле кончуг, а кол-ла чүве кайызының-даа чардып шыдавас чүвези—уруглар арының уруг-дарыы-ла болгай. Олар элдептиг төрээн уруг-дарыындан артык чаптанчыг, чассыг, ээлдек, эргим, чардыр арга чок төлдер ышкажыл. Кайы бирээзинче чоокшулап алыр дээрге, оларны канчаарыл, шиитпирлеттинмес айтырыг чүгле ол.

Анчымаа Начыновна биле Күдерек Деспиевич аяктарда шайын доозуп олурда, даштың машина кээп медээлей берген. Күдер төрүткен ачазын дээр аясканы-биле өңнүү малчынга чедирери ол. Хоочун санакчы туруп келгеш:

— Анчым, сени көрүп, сээң чугааң дыңнап орары дег меңээ ындыг аржаан турбас. Чүгле хомуданчыг чүве—кады чурттаар салым чок болган кончуувусту, аа—дээш, кылаштап баргаш, башкының аныяанда ышкаш куспактай тудуп алган. Анчымаа Начыновна аныяанда ышкаш ооң куспаанче сиңиигип кирип, дестүнмейн сыстып үнүп келген карактарының чажын эскербейн:

— Ындыг ышкажыл, Күдер, кол-ла чүве бистиң ынакшылывыс амдыгаа дээр чүректеривисте дириг чоруурув магалыг-дыр. Эр кижи аргалыг-ла болза, кээп туруп көр — дээш, ышкирнинге берген. Күдерек Деспиевич чалыы шаанда ышкаш, Анчымаа Начыновнаның арның бодунче көрүндүр ээй тыртып келгеш, сагынганы эриннеринче ошкап каап турган. Даштын кылаш дааж дыңназ, божуу сала каапкан. Бажынче оларның оглу базып кирип орган.

Машина херээнче олуруптар дээш Күдерек Деспиевич кылаштап бар чыда, үнген бажының соңгазының караанче көрүпкеш, ында Анчымаа Начыновнаның турарын эскерип кааш, тура дүшкен. Оон, хоочун санакчының бо өртемчейде эң-не ынак кижизи олче соңга өттүр өрүмнелдир көрүп алган турда, арның кууу борбак-борбак карак чаштары чугурушкун бадып турарын көргеш, сагыжы саргып, чүрээ дүймээреп турда, ооң карактарынга бир-ле чүве көзүлгеп. Баштай карактарынга бүзүревээн. Чүл бо? Ылап-ла соңга баарында вазаар олуртур хевим иштинде башкы биле санакчының ортузунда бичежек чодураа часкы ышкаш чараш ак чечээн сагландырып салыпкан чечектели берген турган.

Күдерек Деспиевичиниң бажынга бодалдар чугурушкен. Күс. Чечектелген чодураа. Ындыг чүве турар деп, ол шагда дыңнаан. Ылап-ла чодураалар күзүн база чечектелир.

Кара-оол НАТПИЙ-ООЛ.

Кызыл хоорай, Красноармейская 100. Индекс 667000. …АГАР САНЫ: «Тыва солбан» № 363305.

ТУРГУЗУКЧУЛАРЫ: Тыва Республиканың Дээди Советинге болгаш Чазаа. «Шын» солуннуң редакция коллективи.

Кол редактор В. Ф. ЧАДАМБА

РЕДАКЦИЯ КОЛЛЕГИЯЗЫ: Н. С. Базыр (харыысалгалыг секретарь), А. С. Дембирель (кол редакторнуң оралакчызы), В. М. Сат, К. К. Сат (кол редакторнуң оралакчызы), Н. С. Эргел.

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ:
Кол редактор — 3-43-34; келген кижилер хүлээп алыр чер — 3-34-26; кол редакторнуң оралакчылары — 3-33-91; — 3-34-17; харыысалгалыг секретарь — 3-34-92; оралакчызы — 3-45-93.

КИЛДИСТЕР:
улус депутаттарының Советтери, ниитилел-политиктиг болгаш социал айтырыглар — 3-34-19; — 3-34-98; үлетпүр — 3-34-49; 3-36-73; көдээ ажыл-агый — 3-41-16; культура болгаш улус өөредилгези — 3-39-15; медээлер болгаш спорт — 3-36-82; — 3-34-57; чагаа — 3-34-39; — 3-34-93; чагаа — 3-39-03; корректорлар — 3-41-23; үндүрүкчүлер — 2-27-41, солун кезейи барганда — 2-32-75; бухгалтерия — 3-37-11.

Солунга парлаттынган материалдарның авторларының бодалдары редакцияның туружу-биле дүүшпейн барып болур. Айыттынган фактыларны саннары болгаш өске-даа дыңнадыглары дээш авторлар боттары харыылаар.

Тыва Республиканың Парлалга болгаш информация министерствозунуң типографиязы. Кызыл, Щетинкин болгаш Кравченко кудумчузу, бажың № 1.

Солун неделяда 5 катап үнер. Хемчээли 2 парлалга аңмазы. Тиражы 27020 экз. Чагыг № 198.

Тувинская республиканская БИБЛИОТЕКА им. А. С. Пушкина

Республиканың ниитилел-политиктиг солуну

ШЫН

Солун 1925 чылдың август 31-де үнүп эгелээн

№ 199 (14921) 1992 чылдың октябрь 14, среда

Солунга ат салган шагы 22.10. Чагыдар өртээ 10 көп. Садар өртээ 1 рубль.

СЪЕЗД – ДЕКАБРЬДА

МОСКВА, октябрь 12. (РосИТА-СЧТА-ның корр). Россияның улус депутаттарының чедиги Съездизи бо чылдың декабрь 1-де ажыттынар. Ындыг шиитпирни Россияның парламентизи бодунуң хуралынга хүлээп алган. Дээди Советтиң Даргазының бирги оралакчызы Сергей Филатов сессияга ол айтырыг талазы-биле чүве чугаалааш, Съездини декабрь 1-ден 9-ка чедир эрттирерин, аңаа экономиктиг реформаның чоруп турарын база Конституцияга эдилгелер дугайын чугаалажырын планнаанын дыңнаткан. Оон ыңай ол Съездиниң сметазын (чарыгдалдарын) 71,6 млн. рубльге бадыладыры-биле сессияга киирерин саналдаан.

СҮТ СААЛДАЗЫН КӨВҮДЕДИР ДИЗЕ...

Сүт бүдүрериниң үш цехтиг шуушурулга системазын шиңгээдип алыры

Республиканың сүт-бараан фермаларының хөй-хөй коллективтери сүттү бүдүрерин көвүдедир болгаш ону хүлээп алыр бүдүрүлгелерге ыяап-ла дужаар талазы-биле чаңдык хемчеглерни ап чорудуп турар. Октябрь 1-деги байдал-биле алырга, эрткен тос айларда сүт дужаарының күрүне чагызы ниити республикага 113,6 хуу күүсеттинген. Сүт дужаарын 8 район болгаш 38 ажыл-агый боттандырган.

Фермалар коллективтериниң кол сорулгазы болза бо чылын 17000 тонна хемчээлдиг сүттү дужаары болуп турар. Ону күүседирде эргежок чугула чүүл — сүттү бүдүрерин көвүдедири болгаш оон бараанныг чорууң экижидери болуп турар. Бир-тээ, сүт бүдүрүлгезин инектерниң продуктулуг чорууңуң өзүлдезиниң болгаш аңаа күш-ажылдың бүдүрүкчүлүг болурунуң күсели-биле чедип алырын планнап турар чүве болганда, бо адырга интенсивтиг аргаларны ажыглаары болгаш депшилгелиг технологияны шиңгээдип алыры болур ужурлуг.

Сүт саалдалыг мал ажылынга сүт бүдүрериниң шуушурулга-цех системазын болгаш малдың баш санын көвүдедир ажылды чер-черге шиңгээдип чорударын ам сүмелеп турар. Технологтуг чорудулгалар ёзугаар инектерни чемгереринге, ажаарынга, технологтуг операцияларны болгаш зооветеринарлыг хемчеглерни күүседиринге бо дээрге бүдүрүлгениң ажыл-херекти цех специализациязы-биле ферма иштинге чорударының тодаргай чуруму-дур. Бо депшилгелиг технология чаа фермаларны тудуп турар, харын-даа хөй таварылгада эрги инек кажааларын эде дерип, кыдыы турар үеде инектерни баглап, азы баглавайн ажаарының байдалынга шиңгээттинип турар. Бо таварылгада малдың чаңгыс аай физиологтуг байдалын көрүп тургаш, тус-тус бөлүктерге хуваап тургузар. Ынчан оларның чем рационну, ажаарының байдалы, тургузар чери чаңгыс аай негелделиг болур. Оон ачызында цех аайы-биле күш үндүрер бүдүрүкчү чорудулгаларны шыдаар шаа-биле механизастап ап, ферманың технологтуг ажылдарының аайы-биле ажылчыннарның күш-ажылын тускайжыдып алыр арга тургустуна бээр.

Бо бүгү чүүл болза ханы хуваалдалыг чоруктуң байдалдарынга болгаш күш-ажылды кооперастааның түңнелинде, малды, бүдүрүлге өрээлдерин, оларның дерилгелерин шын, чөптүг ажыглап келгенниң соонда, сүт бүдүрүлгезинге күш-ажылчы база материалдыг чарыгдалдар дыка кудулаар, инектерниң салгал дамчыыр аргалыг чоруун элээн продуктулуг ажыглаар аргазын берип турар.

Инектерден чылда алдынар продукция база 100 инекке болгаш хунажынга оңгаштыр бызаа камгалап алыры өске фермалардан болгаш республика көргүзүглеринден бедик болурун шуушурулга-цех системазынче шилчиткен фермаларның көргүзүглери бадыткап турарын ажылдың практиказы бадыткаан. Чижээ, 1991 чылда «Көк-Тей» совхозтуң төп сүт-бараан фермазының коллективи бир инектен-не 3034 литр сүттү саап алган. Олар төрүүр 100 инектен-не 80 бызааны камгалап алганнар. А ниити республика хемчээли-биле алырга, ол-ла көргүзүглер ол-ла дараалашкаа-биле 1454 килограмм база 63 бызаа болган.

Республиканың ажыл-агыйларынга, ылаңгыя төп зонага сүт бүдүрериниң шуушурулга-цех аргазын шиңгээдип алырынга, малдың баш санын көвүдедиринге бүгү-ле эргежок чугула байдалдар бар болуп турар. Ол сорулгага ажыглаарынга республиканың ажыл-агыйларында инек кажаалары четчири-биле бар. Ынчангаш зоотехниктер болгаш ветеринар эмчилер эрге-дужаалының аайы-биле боттарының дорт хүлээлгелерин кылыры эргежок чугула болуп турар. Чүл ол дээрге, мал-биле тодаргай, билдилиг ажылдары, ускаажыдылга ажылын чорудары, мал ажылынга учёт-отчётту шыңгырадыры-дыр. Сүттү бүдүрериниң шуушурулга-цех системазын шиңгээдип алырының база малдың баш санын көвүдедириниң кол негелделери ол болуп турар.

Мал ажылының тускай эртемниглери чаа байдалдарга, мал ажылының продукциязын көвүдедир деп турар үеде ажылга бодунуң аргазын көргүзер ужурлуг. Ону амыдыралга бадыткаар херек.

Бистиң республиканың байдалдарынга сүт бүдүрериниң чүгле үш цехтиг шуушурулга системазы ажыктыг болуп турар.

Шак ындыг системаның организастыг үндезини болза төрүүр чеде берген инектер, хунажыннар тургузар цехтерни, төрүлге салбырларын (төрүүр чеде берген, төрүүр, төрүүкен мал тургузар секциялыг) болгаш инектерни сүттеттирер, тарып боозадыр база сүт бүдүрер каттышкан цехти тургузары болуп турар.

Тус-тус цех аайы-биле малды тургузаар дээн болза, аңгы-аңгы немелде тудугларның азы оларның чартыкчаңдыызын ажыглаар. Цех бүрүзүнге инектерниң рационун хуваарда оларның дензизин, назы-харын, семис-шыыраан база продуктулуг чорууң барымдаалаар.

Шуушурулга-цех системазының эргежок чугула структуралыг кезээ болза, ферманың технологтуг диспетчер албаны болуп турар. Бо албан учётту, малдың цехтер аайы-биле шилчилгезин, инектерниң болгаш дуңгуш хунажыннарның шын саалдазын, сүттелириниң хуусазын, тарып боозадылганы үе-шаанда чорударын болгаш оон-даа өске ажылдарны организастап турар. Малдың цехтер аайы-биле шын шилчилгезинге болгаш технологтуг диспетчер албанының бүдүрүкчү ажыл-херээн чогуур үезинде организастап чорударынга ажыглаары-биле малдың баш санын көвүдедир талазы-биле технологтуг картотеканы организастааны-биле кады малды данзылаарының карта системазын киирген.

Ындыг-даа болза сүт бүдүрүлгези хөй-хөй фермаларда малды хууда ажаалданың принцивин ёзугаар хайгаарап турар саанчыларга бөлүк инектерни доктаамал быжыглаарының баазазы ам-даа ол-ла хевээр артпышаан. Ажыл-агыйларның удуртукчуларының, тускай эртемниглерниң, саанчыларның фермаларны депшилгелиг технологияже шилчидеринден сестип турарының кол чылдагааны болза, инектер ээ чок артып каар ирги бе деп бодал болуп турар. Чогум-на ынчангаш шуушурулга-цех системазынче шилчиткен фермаларның хөй кезии үш цехтиг технология ёзугаар ажылдап турар. Шак ындыг технология үезинде тодаргай, бөлүк инектерни саанчы бүрүзүнге доктаамал быжыглап каар. Ооргаан соглу бээрге (кажан инектерни сагбастай бергенде) оларны шак ындыг инектерниң цегинче шилчидер. А оон соонда инектерни тускайжыткан ажылчыннар хайгаараар төрүлге салбырынга аппарып каар. Бызаалапкан соонда, 7-15 хүн эрткенде, малдың эмии сүттели бергенде инек бүрүзүн ветеринария албанының чөпшээрели-биле чаңгыс-ла саанчы доктаамал хайгаараар кылдыр ол-ла бөлүүнче шилчидер. Ол соолгуже чедир сүткүр үезин анаа эртирер. Фермага малдың ээ чок болуру ынчаар чайладып ап турар.

Звенолар аайы-биле, ускаажыдылга фермаларынга хөй продукция бээр инектерниң ажылдың дуржулгазы малчыннарга чок турда, малдың сүттелир үезиниң дургузунда саанчыларның солчур чоруу ындыг-ла күзенчиг эвес турда болгаш улуг эвес фермаларга бүдүрүлгени эргелеп башкарарының технологтуг албаны чок турда, сүттү бүдүрериниң үш цехтиг системазы улуг ажыктыг болуп турар.

Фермага цехтер аайы-биле инектерни шилчидериниң хуусаалары:

соглу берген инектерни болгаш хунажыннарны белеткел цегинче — инектерни төрүүрүнге чедир 60, хунажыннарны — 90 хонук бурунгаар чорудар;

төрүүрүнге чедир 10 хонук бурунгаар инектерни болгаш хунажыннарны цехтиң төрүлге секциязынче шилчидер.

малдарны төрүлге секциязынче долгады бергенниң баштайгы демдектери көстүп келгенде шилчидер болгаш ол аңаа бызаазы-биле кады 24 шак турар. Оон соонда бызааларны профилакторийже чорудар, оларны аңаа иезиниң сүдү-биле 6-10 хонук чемгерер. А инектерни оларның эмиглери сүттели бергиже чедир 10-15 хүн дургузунда секцияга тургузар.

Төрүдүлге цегинден чедип келген соонда инектерни саалдап, боозадылга болгаш сүт бүдүрер цехке тургузар болгаш кол саанчының хайгааралынга ол соолгуже чедир турар.

Моон соңгаар сүт бүдүрериң көвүдедиринге болгаш инектерниң сүткүр чорууң бедидеринге кол чүүлдү сүттү бүдүрериниң үш цехтиг шуушурулга цегин шиңгээдип алыры база мыйыстыг бода малдың чемгерилгезин болгаш ажаалдазын экижидери ойнаар апаар. Кол кичээңгейни бызааларны 5 айлыынга чедир өстүрүп алырынче угландырар херек. Бызааларны сүт болгаш өске-даа чемнер-биле чемгерериниң шын схемазын тургузуп алыр, оларны 5 айдан 1 чыл, оон 12-ден 18 ай чедир өстүрүп алырының технологиязын сагыыр, хунажыннарны төрүлгеге белеткээр, дуңгуш малдарның саалдазын чорудар, эдержилгени болгаш тарып боозадылганы шын организастаар херек.

Кяям ЯЛАКОВ.
Республиканың кодээ ажыл-агый министриниң оралакчызы.

ЧОН-БИЛЕ УЖУРАЖЫЛГАЛАР

Тыва Республиканың Президентизи Шериг-оол Дизижикович Ооржак Бии-Хем, Тожу районнарга ажылының аайы-биле сургакчылап чораан, ээп келген.

Бии-Хем районнуң Хүт, Севи, Тожу районнуң Ырбан, Ий, Адыр-Кежиг суурларга баргаш, оларның чурттакчыларының ажыл-ижи, амыдыралы-биле таныжкан. Школаларга, эмнелгелерге, культура албан черлеринге, магазиннерге кирип, ажылы-биле таныжкан, ажылчы чон-биле ужуражып, чугаалашкан. Оон соонда үстүнде эдаан суур бүрүзүнге ажылчы чон-биле ужуражылгаларны эрттирген, аңаа хөй кижи киришкен.

Тыва Республиканың Президентизи чыылганнарга Тыва Республиканың Үндезин Хоойлузунуң төлевилелин республиканың Дээди Советиниң ээлчеглиг он чедиги сессиязынга чугаалашканың, «Тыва Республиканың экономиказын быжыктырар болгаш социал адырын хөгжүдер талазы-биле соңгаарлаттынмас хемчеглер дугайында» Россия Федерациязының Президентизи Б. Н Ельциниң Чарлыын боттандырар, ажылчы чонну аъш-чем, үлетпүр барааннары-биле хандырар дээш Чазактың ап чорудуп турар ажылының дугайында чугаалап берген. Ыдыктыг Улуг башкы Далай-Ламаның Тывага моорлап келип, тыва чонга буянныг мөргүлүн кылып бергени бистиң төөгүвүске, амыдыралывыска уттундурбас улуг болуушкун дээрзин Ш. Д. Ооржак айтып чораан. Оон-биле черге-лештир кодээниң ажылчыннарының мурнунда кандыг сорулгалар туруп турарынга доктааган. Чыылганнарның хөй санныг айтырыгларынга харыыларны Президент берген.

Президент-биле кады Тыва Республиканың Чазааның кылдыс эргелекчизи В. А. Аргбан, Тыва төлкооптуң баштаар черниң даргазы Х. Д. Монгуш, «Тыва аңныыр-тывыш» каттыжышкыының даргазы М. Ч. Монгуш, экология болгаш бойдус курлавырларының министриниң оралакчызы Ч. Х. Ооржак болгаш өскелер-даа чоруп, ужуражылгалар үезинде боттарынга хамаарышкан айтырыгларны харыылап, четпестерни ээлер талазы-биле кандыг практиктиг хемчеглерни алырын чугаалашканнар.

Ш. Д. Ооржак районнуң ивижилерниң турлагларын вертолет-биле кезип, оларның-биле ужуражып, ажыл-ижи, амыдыралы-биле таныжкан. Оларга чугула херектиг аъш-чем, үлетпүр бараанныры чедирип берген.

Бистиң корр.

УЛУГ-ХЕМДЕ МЫНДЫГ

Улуг-Хем районда 4453 кижи пенсия болгаш пособие ап турар. Хөй уругларлыг өг-бүлелерниң саны 778, бот-келер— 1159, назыдап кыраан, чаңгыс бот арткан кижилер —32, райондан республикадан дашкаар өөренип турар 184 студент бар.

Районда тургустунган социал деткимче фондузундан бо чылдың эгезинден бээр 367602 рубльди дуза көргүзери эргежок чугула кижилерниң херегдээлинге чарыттаан. Оон иштинде 85 муң рубль-биле он тонна рис саткаш, эт-хереңги талазы-биле кошкак өг-бүлелерге чиик өртек-биле садып саарган. 93187 рубльди уругларга идик-хеп садарынга чарыттаан. Студентилерге ийи удаа дузаламчы көргүскен, олче 127772 рубль үнген.

Районнуң совхозтары база бо буянныг херектиң хажызында артпайн турарлар. Чижээлээрге, «Чааты» совхоз аъш-чем аймаан чонга чиигеткен өртектер-биле садарын организастаан, суурдан өөренип турар студент бүрүзүнге тус-тузунда бир-бир муң рубльди үндүрүп берген.

(Бистиң корр.).

БЕЗЕРЕК ХЕМЧЕГ-ДИР

1992 чылдың сентябрь 23-те № 184 «Шынга» парлаан «Дайынның болгаш күш-ажылдың инвалидтеринге, дайын киржикчилери —тыва эки турачыларга, тылга күш-ажыл дээш ССРЭ-ниң болгаш ТАР-ның орденнери болгаш медальдары-биле шаңнаткан ТАР-ның хамаатыларынга, Тыва Республиканың чазак шаңналдарын алган пенсионерлерге немелде чиңгелделер дугайында» Тыва Республиканың Чазааның доктаалын номчудум.

Бо доктаал чүс-чүс тыва кижилерниң амыдырал байдалынга хамаарышпайн барганынга сеткилим хомудап, чартык-чамарык хемчег-дир деп санадым. Чүге дээрге, дайын үезинде хөй тывалар тылга ажылдап турганнар, оларның иштинден орден, медаль-биле шаңнатканнар кашы-ла кижи болгай. Олар-биле бир дөмей ажылдап турган чүс-чүс кижилер кандыг-даа чиңгелде чок артканы багай-дыр.

Мен орден-хавыяа негевейн тур мен, менээ чиңгелде тыпсынар деп дилевейн олур мен. Чүгле тылга ажылдап турган хөй кижилерниң чиңгелде чок артканынга хомудаар-дыр мен. Бодум 1942 чылдың эгезинден бээр дайынның берге үезинде Тере-Хөл кожуунуң Эми алдын уургайынга ажылдап турдум. Ынчангы Эми алдын уургайынга ажылдап турган бир муң ажыг ажылчыннарның иштинден чүгле чаңгыс Барыын-Хемчик кожуундан келген Күжүгет Сендажының ТАР орденни-биле шаңнатканын билир мен. Өске артканнарывыс бо доктаал-биле чиңгелде чок болган-дыр.

1945 чылга чедир тыва кижилерде күш-ажыл дептери чок турган. Күш-ажыл дептери хамаанчок, тываларның кажан, кая төрүттүнгенин шынзыдыптар херечилел чок турган болгай. Ону чүгле Тыва Совет Эвилелиниң составынга 1944 чылда каттышкан соонда, 1945 чылдан эгелеп херечилелди тыпсып эгелээн чүве. ТАР үезинде алдын уургайынга ажылдап турган ажыл стажын цемей санап бериндер дээрге орден, медальдар чок-тур дээр-дир. Кады ажылдап турган өөрүм бар дээрге, херечилер-биле ажыл стажы тургуспас деп харыылаар. Бисти, аныяк оолдарны, тылда күш-ажыл фронтузунда силер дээш шериге безин келдиртпээн чүве.

Шак ынчаар карак кызыл, шак-ле дивейн тылга ажылдап турган чүс-чүс кижилерни орден, медальдар чок дээш алалап кааптарга бо чиңгелделер дугайында доктаалды безерек, четпес деп адап турарымның ужуру ол чүве. Мээн бо бижээн хомудалымны чүү деп харыылаар ирги? Орден-медаль чок хөй кижилерни чиңгелде чок арттырар бе?

Аким ОЧУР.
Күш-ажылдың хоочуну.

Дужут ажаалдазының сөөлгү хүннери

БҮРЕН-ХЕМДЕ АРЕНДАТОРЛАР

Каа-Хем районда «Бурунгаар» совхозтуң суурунуң үстүү талазында чиңгир ногаан хову калбарып чоруп барган. Күстүң баштайгы хүннеринде ону көөрге ындыг чораан. Ол болза, совхозтуң арендалыг звенозунуң тарылга шөлү-дүр.

Бо звенода беш кижи бар. Оон бригадири — Кан-оол Салчак. Кежигүннери — Сергей болгаш Владимир Даваалай алышкылар, Айыжы Дамба, Каадыр-оол Бимба. Өскээр чугаалаарга, беш-даа болза, бежен кижи шимчилиг ээлер-дир ийин. Оларның ажылын совхозтуң удуртукчулары үнелеп, чон сонуургап турар. Бо чылын олар картошканы 25, сигенни 55, тарааны 25 гектарга тараан. Звено кежигүннери совхозка 8 тонна тарааны, 80 тонна медени, 30 тонна бедүүн сигенни дужааган.

Арендаторлар келир чылга магадылалды тургузуп, тараа биле картошканың үрезинин курлап алган. Коллективтиң эргезинде 3 трактор, сиген кезер бир машина бар. Олары бо сезонда туруштуунга таварышпаан. Үрмех септелгезин удур кылып ап турарлар.

Саая БЮРБЕ.

АКСЫН ЭЭЛЭЭННЕР

Бо чылдың каанг-дошкун агаар бойдузу «Ак-Тал» совхозтуң девискээри Хендергени база оюп эртпээн.

Дескиндир бүргээн тайгалар бажын хар август ортанда-ла дуглапкан, а сентябрьның 20-23 хүннеринде дөрт хондур чагган хар чаа-ла ажаап эгелээн тарааларны чыттыр база берген.

Чазын хөй күштү үндүрүп, хөй чарыгдалды кылып тургаш тарып өстүрүп алган тараазын хар база бээрге, тараажыларга хамаанчок, өске-даа кижилерге хомуданчыг болбазының аргазы чок. Чамдык тараалларның үрезиниң чазын Саян артындан 1 кг-ныла 15 рубль-биле садып ап, ону диленип чоруп турганын бодаарга муңгаранчыг-даа турган. Харын-даа «кудай багы арлыр» дээн ышкаш, сөөлгү хүннер каан, чылыг болганындан хар эрип, чамдык чыдып алган тараалар туруп келген. Ону ажыглаар алгаш, совхозтуң дирекциязынга специалистер чугаалашкаш, механизаторларга таарымчалыг байдалды тургузуп, олар-биле тарааны чиңдириг чокка кыска хуусаада ажаап алыр талазы-биле эге-сүме солчуп хуралдааш 15 хонукта бүгү тарааны ажаап доозар кылдыр керээ чарган.

Бир эвес механизаторлар 15 хонук иштинде тарааны эки шынарлыг доозуптар болза, комбайнерге, тараа сөөрткен чолаачыга, бригадирге кижи бүрүзүнге 10 муң акшаны, 10 кг чигирни, 3 тонна тарааны шаңналга бээр болган.

Комбайнерлерге чыдыпкан тарааны мындыг соок орай күзүн ажаары берге-ле херек. Ынчалза-даа олар сөглээн сөзүнге ээ болур дээш эртен 7 шактан кежээ 10 шакка чедир ажылдап тургаш, 1860-га чериниң тараазын 10 комбайн-биле 15 хонукта ажаар тургаш, 1600 ганың тараазын 13 хонукта ажаап, оон соокка кактырган-даа болза 1-гадан 6 ц дүжүттү ажаап ап, бүгү тарааны ажаап доозуп турары бо. Шак-даа дүжүүн тарааны удур өрүглап, элгүн кургадып, складтар, сарайларже уруп турар.

Тараа ажаалдазынга комбайнерлер Артур Биче-оол, Андрей Биче-оол, Григорий Суруң-оол, Роман Эрелчин олар мурнуку одуруунда чоруп турарлар.

Сүге-Маадыр СОТПА.
Хендерге.

Рыноктуң тевии бе?

ӨРТЕК ДӨМЕЙ-ЛЕ УЛУГ

Садыгда барзанныа өртек-үнези карак чивеш аразында өскерлип турар апарган үе-шаг кырывыста душкен. Чоокта чаа мен уругларның аажок сонуургаар чеми—сгущёнка дижири чигирзиг хоюткан сүттү 40 рубль-биле садып ап турдум. Оон ийи неделя болганда оон өртээ 45 апарган. Магазинниң бээртактарынга ол кезек када көзүлбейн турган чүве, оон көстүп келзе-ле 50 рубль өртектиг болу берген. Ийи-үш хонганда-ла—60 рубль деп бо. Ам каш хонза оон өртээ кашка дужер ирги? Сактырга, бештеп, оннап төнчү чокка өстүрүп бар-ла чылар ышкаш.

Тыва Республиканың статистика эргелелиниң бисте берген сан-чурагайларын көрүп олурарга, Кызыл хоорайның магазиннеринде аъш-чем болгаш үлетпүр бараанннарының өртектери дыка ылгалдыг болуп турар. Чижээ, хайындырган колбаса деп продукт бо чылдың октябрь 6-да байдал-биле № 9 аъш-чем магазининге бир килограммныы 142 рубль болуп турган, а 20 дугаарга —150 рубль, 40 дугаарлыг садыгга 132 рубль болган. Үс (өреме үзү азы сливочное дижир үс) хенертен дендии улуг өртектиг кылдыр бедий берген. Эң-не улуг өртектиг үс № 10 магазинде—ында бир килограммда 410 рубль, 5, 9, 20 дугаарлыг магазиннерде—408 рубль, № 16 (бо сүт—комбинадының магазини-дир) садыгда — 340 рубль, а эң чиик өртектиг «Кызыл» агрофирмазының садыгында, ында 220 рубль. Ам бо хүнде та кандыг —өске магазиннерни өттүнгеш, өртээн өрүледип-даа алганнар болза хенну. Садып ап болур продуктуларны көрээл. Чижээ, рис крупаның өртээ —эң улуу 65 рубль, чиигизи— 42 рубль.

Фильтрлиг сигареттлар өртээ дендии ылгалдыг — «Содействие» магазининде (коммерция магазини) оон өртээ — бир пачканың 176 рубль 67 копеек, а артканнарында — 60 рубльден 42 рубль аразында болуп турар. Дагаа чуургазының өртээ он борбакта 22 рубльден ам 33 рубль чедир өскен. Эът бир килограммда —80 рубль. Эътке бодаарга пряник, печенье аймаазының өртээ кижичи кайгадыр: бир килограммныы — 80-ден 160 рубль аразында чоруп турар.

А идик-хеп аймаанын өртээ база элээн өскен. Ам кышкы тонмарының өртээниң чиигээ-ле 10 муң рубль. Салог идиктер—6 муңдан 11 муң рубль четкен. Бедүүн куртка өртээ 2000 рубльден өрү.

Өртектер дугайында кижиниң ам чугаа-даа чорудар хенну чок калган. Ынчангаш статистика эргелелиниң бисте берген саннары эргилеп калганы-биле бо медээни маңаа төндүрүп каар-дыр бис. Бижиир-бижиивеске-даа, өртек-үне дөмей-ле улуг. Ону бис шуптувус көрүп, билип турар бис.

Бистиң корр.

«НОЯННЫҢ» БАШТАЙГЫ БАЗЫМНАРЫ

Шагаан-Арыг хоорайның автовокзалының чанында магазиниң, столоваялыг хуу фирма ажылдап эгелээнден бээр чартык чыл ажа берген. Хууда бүдүрүлге-коммерциялыг «Ноян» деп адаар ол черге келген кижилер оон чеминиң амданныын болгаш фирманың ишти-даштын каастап кааның мактап чугаалажыр. Ында колдуунда тыва чемнерни кылып турар.

Фирманы бо чылдың февраль айында М. К. Монгуш ажыткан. Ам оон-биле бистиң аравыска болган чугааны номчукчуларга сонуургадып көрейн.

— Марина Калдышовна, силер чогум кандыг өөредилге черин дооскан силер, бо берге үеде улуг фирма ажыдып алыр деп бодал канчап тыптып келгенил?

— Харылзаа чериниң институдун дооскан кижи мен. Сан-хөө айтырыгларын чугаа билир болгаш, бо фирманы ажыдып алгаш, чонну чемгерип база өске-даа ачы-дузаны көргүзер херек деп бодал тыптып келген чүве. Моон мурнунда хөй өрээлдерлиг бо бажыңнарга СПТУ турган. Ону дужаап кааптарга бажыңнар хос арткан. Эрткен-душкен улус оларның соңга-хаалгаларын, шалаларын бузуп, үрегдеп турул бээрге, ону арендалап алган улус бис. Райкүүском-биле керээ чаргаш, фирмавысты бүрүткедип алган бис.

Банкыдан акша албаап бис, бүгү дээрге, оон хууву дыка улуг боор чорду. Боттарывыстың акшаларывысты каттыштырып алгаш, бүгү септелгени кылдывыс. Барык ийи чүс муң хире рубльди чарыгдаан боор бис. Баштайгы үелерде берге-ле турду. Чем кылыр продуктулар тыптынып алыры безин нарын боор чорду. Хууда кижилер базаарга эът эккеп сала бээрге, оон садып алыр-дыр бис. А чамдык продуктуларны магазиннерден ап турар бис. Ам ажылывыс чүгээртей берген. Эвээш-биче-даа бол орулга ап турар апардывыс.

— Столовааңарның ишти-даштың магалыг-ла каастап каан, арыг-силия база кончуг-дур. Шырак чурукту улуска кылдыртып алдыңар бе?

— Чок, бо бүгүнү бисте ажылдап турар оолдар боттары кылган чүве. Бо дер бажыңда саадап орар бурганны база олар кылган. Баштайгы үеде аяк-савазы, телевизор болгаш өске-даа ойнаар херекселдерин бажыңнарывыстан эккеп, бо столоваавысты дерип ап турдувус. Мында бар шупту чүвени — от салыр камин-суугудан эгелээш, бүгү-ле чүвени боттарывыс холувус-биле кылып алган бис.

— Фирмада чеже кижи ажылдап турар ирги?

— Шуптувус он кижи бис. Улуг поварывыс Любовь Кыргысовна Конзай-оол, бухгалтеривис Тамара Васильевна Бүрүнаа, магазинде садыгжы кызывыс бар. А артканнары шериден чоокта чаа халажып келген аныяк оолдар. Олар септелге, отсэзүвүс дээш, бүгү-ле ажылдарны харыылап турарлар. Дүнеки таңныылдарывыс база олар. Олар баштайгы айларда халаска ажылдап турдулар. Ам айда ийи-үш муң рубль чедир ап турарлар. Акша чарыыр черивис-ле хөй боор улус-тур бис. Сайгылгазы, одалга, ниит сүт дээш ай санында 6-7 муң рубльди төлеп турар бис. Аъш-чем продуктуларының өртээ улуг дээш-ле чем өртээн эмии эртир улгаттыра боор эвес. Тыптынып алган шаавыс-биле чонну чемгерип турар улус бис.

Марина Калдышовна бо бүгүнү бисте чугаалап тура, оран-савазын бисте таныштырып, моон соңгаар кылыр бодап турар планын сонуургатты. Өрээлдер иштин септеп турган кезек оолдарга бистиң эдертип чедире бергеш, мынча деп чугаалады:

— Кылып алза деп бодап турар ажылывыс-ла хөй. Бо оолдарның септеп турар өрээлдеринге гостиница ажылар деп бодап турар бис. Бистиң фирмавыс чанында автовокзал бар болгай. Орук чораан улус чамдыкта ол вокзалга олура хонгулаар боор чорду. Каш орунуг чер ажыдып алзывысса, маңаа кээп чемненген улус, аңаа хонуп ап болур апаар. Орун-дөжек аймаан тыптынып алган бис. Гостиницавыс удавас ажыттына бээр.

М. К. Монгуш бисти ол-ла эдертип алгаш, чунар-бажыңга чедире берди. Септелгези бүрүн доозулган чериниң шеверлел ажылдарын оолдар кылып тур. Шынап-ла, магалыг эки чунар-бажыңны удавас ажыдыптар дей берген болду. Сауналыг, эштир бассейнниг чунар-бажың ажыттына бээр хевирлиг апарган.

— Ынчап чоруй маңаа хеп чуур черни база ажыдып алыр деп планнап турар улус бис. Хоорайның чонунуң, школа, уруглар албан черлериниң хевин-даа чуп болгай-ла бис. Бо бүгү черлер ажылдай бээрге орулгавыс арбыдаар, аъш-чемниң өртээ база чиигей бээр боор. Аргалыг-ла болза, чем өртээн улгаттырбазын бодап турар улус бис. Биске кээп чемненир улузувус бодувустуң чонувус-ла болгай — деп, фирманың эргелекчизи түңнелинде чугаалады.

Бо бүгүнү көрүп келгеш, чонунга эки-ле ачы-дузаны көргүзер деп турар улус-тур деп кижи бодай бээр чорду.

Сандро МААДЫ.
(«Шынның» корр.).

КЫШТАГЛААШКЫНГА БЕЛЕН СЕН БЕ, КУНГУРТУГ?

Ыраккы суурдан арын

Кызыл районда Кунгуртугнуң төөгү-намдарын алыр болза, манаа бежен чылдар үезинде Тере-Хөл кожууну ангы турган болгаш ол үениң деңнели-биле ук районнуң социал амыдыралы, ажыл-ижи, культура сайзыралы элээн шапкын чоруп турган дээрзин ол чер чуртуг хоочуннар чугаалап турар. Бир эвес дорту-биле чугаалаар болза, чагырыл-дужаар системаның чылдарында ыраккы Тере-Хөлдүң амыдыралы, ажыл-ижи болгаш культуразы элээн дүрген шапкынчып, чоннуң эртем-билиинге, нийти өөрүлдезинге бурунгаар базымнар кылдынган. Ол үеде Кызыл-биле харылзаа, суурнуң иштинде электри станциязы, садыг-магазиннерниң бараан-сараады, материалдыг курлавырлар, ажыл-агыйларның нийти байдалдары-даа багай эвес турган. Ам моон мурнунда Кунгуртуг суурга турган «Тере-Хөл» совхоз дүшкен.

«Шынның» бөгүнгү арнында «Тере-Хөл» бүдүрүлге кооперативиниң болгаш Кунгуртуг суурнуң амыдырал байдалының дугайында бөлүктээн материалдарны силерниң кичээнгейиңерге бараалгаттывыс.

«...ИНЕКТЕРГЕ ЧИРТИР СИГЕНИВИС ЧОК: хуу улус кезип аппарган»

Ада-өгбем үгү, өскен черим черле Тере-Хөл чуртуг улус.

1954 чылга чедир Тере-Хөл районга үш суму турган. Бирээзи Шынаа сумузу, ол хөлдү долгандыр турган. Оон ынай Тарыс аржаанның чоогунда девискээрлер Балыктыгга хамаржыр турду. Үш дугаары — Каргы сумузу.

Ада-өгбем аймаа Хертектер ынчан Каргы сумузунга кончуг хөй турган. А Кыргыстар — Балыктыгга хөй кежии. Сумуларның эң улуу — Шынаа сумузунга Иргиттер болгаш Кыргыстар холуй чурттап чордулар. Кара чажымдан тура чер-чуртумдан үнмейн, үгү назынымда «Тере-Хөл» совхозка ажылдап, чурттап келдим.

Сөөлгү чылдарда совхозтуң Сарыг-Хөл сүт-бараан фермазынга хаш чыл улаштыр бригадирлеп ажылдап келдим. Өөмнүң хеэржени Мария Степановна Балган-биле сес уругну өстүрдүвүс. Уругларывыстың хөй кезии школада.

Фермавыс моон мурнунда чылдарда сүт-саан талазы-биле оагай эвес болуп турду. Кызыл районнуң Көк-Тей сүт-бараан фермазы сүт саап, бызаа өстүрер талазы-биле республикага сураглажып турган. А бистиң Сарыг-Хөл фермазы эрткен чылдарда көргүзүг талазы-биле ол фермадан шоолуг чыдып калбайн, районга ийиги черни-даа ээлеп турган. А сөөлгү ийи-үш чылдарда фермавыстың ажылы дыка суларап баткы. Фермавыска моон мурнунда чылдарда электри, телевизор доктаамал ажылдап турган. Ам бо чылын шуут чүү-даа чок болдувус. Чагыткан солуннарывыс чартык ай болганда чангыс келзе экизи-ле ол. Эң берге айтырыгларның бирээзи — харылзаа. Кызыл-биле даа, район төвү-биле-даа харылзаа чок артывыс.

Амгы үеде фермавыста 81 инек бар. Хөл чоогунда ангы черде 75 бызаалыг бис. Сагган ээзэш-биче суудувусту сүүрже трактор-биле дажыглап тур бис. Моон мурнунда үелер-биле алыр болза, ам кыштаглаашкынга белен турар ужурлуг бис. Ынчалза-даа бо чылын ферманың инектеринге тудум-даа сиген кезип албадывыс. Кол чылдагааны — сигенни хуу улус кезип аппарган. Бо ажылда мээн база буруум бар,

> **Фермада сиген чок. Байдал дүвүренчиг.**
> **Саар инектерни каяа кыштагладыры билдинмес**

а совхозтуң удуртулгазы бо талазы-биле деткимчени көргүзер турган, үе-шакты эрттирип, орайтадып алган. А кезип алыр ужурлуг шөлдүвүстү хуу кижилер сигенин кезкеш, ферманы долгандыр сараалтап алган. Ол кижилерден дугуржулга кылып, сигенден чегдирип көрдүнер деп диледим чадашсылы. «Бир эвес мээн сигенимни суурга чедирип бээр болзуңза, арткан сигенни ап болур сен»—деп харыы алыр. А «Тере-Хөл» бүдүрүлге кооперативинде бо хүннерде солярка, бензин база масло айтырыы дыка берге апарган. Ол хамаанчок, чангыс литр бензинни, маслону дуңмалап тып, дилеп алыры той берге.

Берге, чаданып турар үевисте районнуң-даа, бүдүрүлге кооперативиниң-даа чамдык даргалары бисче шоолуг келбес. Дыннаарга, Кызыл кирген болур. Ол чорааш чугула херектиг чүүлдерни дугуржуп, кылып-даа турар болза, ферманың ажылын сегидер талазы-биле тодаргай чүүлдер чок болуп турары хомудаачыг-дыр. Ам кыш келди. Инектеривисти канчаар бис? Чок болза, улуска хуужудуп бериптер бе дээрге улус база албас-тыр. Ынча хөй инекти каш кижи үлежип алгаш, ону чүнүң-биле чемгерер боор. Оларның оозу шын-дыр. Белеткел чок улус кыш үткүштүр инектер ап алгаш, оларны чуддадып өлүрер эвес.

Ам боттарывыстың амыдыралывыс дугаанында база каш сөс-биле чугаалап көрейн. Фермада 5-6 хире өрге бар. Саанчылар нээлдап кырааш, ындыг-даа болза аныяктар ийи-чангыстан өске кээп ажылдап турары чүгээр. Ферма биле суур аразы 5 километр хире черде. Ындыг-даа болза оо аразының оруу дыка берге, чамдык черлерде тулаалар, хөлдер, үрелик көвүрүглер кайы хөй. Мында чаа орукту тудуп-даа турар болза, доозар үези билдинмес.

Ферманың ажылчыннары, саанчылар үр үеде акша-шалыңны албайн келди. Ам кайда-даа өртектер тергин. Дээш-биле амыдырал байдалывыс чер албайн тур. Чанладыр бирээзи-ле 18 рубль өртектиг хлебти садып чип келдивис. Акша-шалыңның эмин эрттир ээзэлээниинден уруг-дарыгга идик-хеп садып бээр арга чок-тур. Телевишка фермада бар-даа болза, ол үрелген. Ону кылып, септептер кижи мында чок. Харылзаа чогундан өске черлерден чоруткан телеграммалар дыка үр болгаш келир-дир. Ырак черде терел кижи чок апаар болза, сөөлүнде чүгле сураан дыңнаар.

Чаа директорувус, ам «Тере-Хөл» бүдүрүлге кооперативиниң даргазы С. С. Байыс-оол, түс черниң администрациязы, Шынаа көдээ Соведи чемгерлерни ап, кыштың ажыл эртер талазы-биле дузаны көргүзүп, тодаргай чүүлдерни кылыр [illegible] дээрзинге идегелим бар.

Пушкин ХЕРТЕК.
Сарыг-Хөл сүт-бараан фермазының бригадири.

КЫШ ДҮШТҮ. АМ КАНЧААРЫЛ?

«Тере-Хөл» бүдүрүлге кооперативиниң специалистериниң эртенги кыска чыыжының соонда директор С. С. Байыс-оолга болгаш кол инженер Я. А. Шанчимиге ужурашкаш, оларга туc-тузунда элээн каш айтырыгларны салып, кышка үткүштүр чүнү кылып алганыл, байдал черле чүү хирел дээрзин бистиң корр. Виктор Кара-Сал сонуургаан.

— Совет Салчакович, бо чылын кыштагладыр ужурлуг малыңарның нийти саны чогум кажыл?

— Бо кыш кончуг берге нарын болур дээрзин бистиң ажыл-агыйның специалистери-даа, малчыннар-даа, механизаторлар-даа — шупту билир. Ындыг-даа болза 8000 ажыг хойну, 1000 чылгыны, 1000 баш ивини болгаш 3000 сарлыкты кыш эрттирерин ажырбас бис. Ол талазы-биле эргалар, курлавырлар бар. А 540 баш бода малывыстың дугайында чугаа ам-даа тениг дүр шиитпирлеттинмээн. Бо малдың чамдыызын бистиң тараа тарып турган черлеривисче кыштадыр деп турган бис, чүге дизе чамдык черлерде кезип алган сигенивис база бар. Ынчангаш 100 баш малды кыштагладып ажырар дээривиске, бистиң чамдык специалистеривис, кадарчылар аңаа чөпшээрешпейн турар.

А Сарыг-Хөл фермазында саар 81 инек бар. Оларның чиир сигени бо чылын кестинмейн барган. Чай ортаа үезинде сиген кезери биле бүдүн бригаданы үндүрдүвүс. Аңаа 2 «Беларусь», бир «ЮМЗ» болгаш бир Т-25 тракторну быжыглаан бис. Ол сигенчилеривис ферманың инектеринге мал чеми белеткээр турган, чүгле боттарынга хууда сиген кезип алырынга ол болганы сөөлүнде илерээн. Мээң бир талазында, ферманың болгаш совхозтуң удуртулгазы контрольду чорутпайн, сиген белеткелиниң ажылдарын үезинде хынавайн барганында деп санаар мен. Мен черле кайгаар кижи-дир мен, совхоз азы ажыл-агый сигенин кезер дээш чораан улус чүгле боттарынга сиген кезип алган дээр болза, өске районнарның чону кайгаар ыйнаан. Бистерни харын кыжырып даа болур. Хууда малга сигенни кезип албайн канчаар. Бис ону харын деткип, дузаны көргүзүп болгай бис. Ам кайызын сиген алыр бис, ол кончуг нарын айтырыг-дыр.

Бо чылын Каа-Хем районнуң «Улуг Октябрь» совхозунга 488 гектарда кызыл-тас, арбай база сула тараан бис. Бо кышка үткүштүр ол биске ээзэш эвес курлавыр-дыр деп санап турар бис. Боттуң курлавырындан болгаш өске-даа черлерден ам-даа мал чемин дилеп, немей тывар апаар бис.

— Яков Андреевич, силер чүү деп бодаар силер?

— Ферманың инектеринге хамаарыштыр мээң саналым — саар инектерни орайтаваанда хуужудар болза эки алыр улус-биле керээден эргаш, арендалаар аргазын ам көөр. Чүге дизе, бо хүнде байдалывыс кончуг берге. Бодап даа көрүңер. Ажыл-агыйда ам 6 тонна солярка арткан, бензин шуут чок. Ол ам 5-6 хондур чедер. Бо чүүлдерни ам сөөртүр арга чок болуп келдивис. Өртек-үнези шуут талыйган. Ынчангаш кывар-чаар чүүлдер сөөртүр 4 «Уралды» ангы колонна кылдыр быжыглаар болзувусса эки. Оон башка бо байдалдан үнери дыка нарын.

Материал-техниктиг хандырылгавыс сөөлгү үеде кончуг нарыыдаан. Бо чылын Кызылдан чаа «КамАЗ» шимчедикчизи алыр ужурлуг турдувус. Ол ам бажы-биле шуут читкен. Алган кижи билдинмес. Бистиң Кызылда бир ажылдакчывыс безин ону орта билбес-тир.

Ам бо хүнде ажыл-агыйда ниитизи-биле 14 автомобиль, 12 ангы-ангы марканың тракторлары бар. Оларның чамдыызы ырак чер чедип албас, артык кезектер чогундан туруп турар.

Суурда 2 электростанция бар. Амгы үеде кайызы-даа ажылдавайн турар. Бирээзи үрелген, өскези артык кезек чок, анаа турар. Бир эвес кайы-бирээзин ажылдап-даа турган болза, солярка курлавыры чок деп үстүнде чугаалаан мен.

Ынчангаш ам ук шимчедикчилерни ажыглалга кивирер, кывар-чаар материалдар сөөртүр колонназы шуут ангылаары чугула.

— Силер бо айтырыгга хамаарыштыр кандыг бодалдыг силер, Совет Салчакович?

— Бир эвес ажыы-биле чугаалаар болза, Кунгуртугнуң электрижидери — мээн манаа келген кол сорулгам-даа ол чүве. Бо талазы-биле дугуржулгалар амдыызында кылдынып турар. Манаа электри киирериниң чангыс эвес аргалары бар. Чижээ, бир эвес келир чылда манаа электри станциязын тудуп эгелээр болзувусса, 70 миллион хире акша херек. Ол дугайты чазак черинге чангыс эвес удаа кирдим. Амдыызында тодаргай түңнел чок. Ындыг-даа болза республиканың чазаа бо айтырыгны шиитпирлээринге улуг деткимчени көргүзер боор дээрзинге идегелим оскундурбаан. Кажан-бир шагда Кунгуртуг бодуу бодунуң электри-биле хандырылгар үе келир апаар.

— Силерниң ажыл-агыйның гаражы, машина-трактор мастерскаязының нийти байдалы база чазаныр цех бо хүннерде кончуг сандаргай байдалда турар-дыр. Аңаа хамаарыштыр чүнү кылза эки?

— Машина-трактор мастерскаязында эң сандаргай чүве гаражывыс болуп турар. Бо хүннерде ында чангыс-даа бүдүн сонга шили чок. Ону чүдүрүп чорудуптар дээш Кызылга бо чорааш, шуут ман чок болдум. Одалга системазы база эки хынаттынмаан. Гаражтың бир талазының дээвири ойлуп базарында келген. Ынчангаш бо чүүлдерни шуптузун бо чоокку үеде септеп-селип, сонгаларны шилдеп, одалга системазын ажылдадыр ужурлуг бис. Чазаныр цехте 2 станок бар. Сонгаларын шилдеп, чылыглап апсывысса, олар чогум ажылдай бээр.

А ыяш дилер цех колдуунда-ла электри чогундан туруп турар. Мындыг чүве бо.

— Ам удавас аңнаар сезону эгелей бээр болгай. Ол үеге чедир бо бүгү чүүлдерни кылып четтигер силер бе, Совет Салчакович?

— Четтигиптер бис. Кышка бо чүүлдерни белеткевээн шаавыста тайга үнер эргевис чок.

РЕДАКЦИЯДАН: «Тере-Хөл» бүдүрүлге кооперативиниң даргазы С. С. Байыс-оол болгаш ында кол инженер Я. А. Шанчими оларның бо берген кыска харыыларындан алгаш көөрге, бо хүнде ук ажыл-агыйда байдал дыка нарын. Ферманың инектеринге бээр сиген чок, станциялар ажылдавас, артык кезектер чедишпес, техниканың чамдыызы үрелген. МТМ болгаш гараж эмин эрттир сандаргай байдалда келгени улуг дүвүрелди болдуруп турар. Ам каш-ла хонгаш Кунгуртугнуң барык бүгү боо тудуп билир хире эр улустары тайгаже үнүптер. А суурда чедир кылдынмаан чүүлдерни кым кылырыл? Кажан ону четтигерил? Ферманың инектерин чүнүң-биле чемгерерил? Кывар-чаар чүүлдерни кымнар сөөртүрүл? дээш, оон-даа нарын айтырыглар хөй. Бо айтырыгны Кызыл район чагыргазы чүге көрбейн, чүге контрольга албайн турарыл?

ӨСКЕ КИЖИ КЫЛЫП БЕРБЕС

Ажыл-агыйның удуртукчузу болгаш кол инженери-биле чугаа соонда суурнуң культура бажыңынга, харылзаа черинге, садыг четкизинге, ортумак школага болгаш өске-даа черлерге чорааш, кунгуртугжуларның кышка белеткенип турарының дугайында чугааны кылып, чамдык чүүлдерни караам-биле көрдүм.

Бо талазы-биле чамдык черлер ажылдап турар. Ылангыя Культура бажыңының коллективи тайгада 200 кубометр ажыг токпакты белеткеп алган. Ону ам сүүрже сөөртүр. Ук черниң иштики байдалдарын көөр болза ындыг-ла өөрүнчүг эвес. Көрүкчүлер залында сандайларны шуптузун чара кескилеп каан. Артыкы сонгаларның шилин чара шаккаш, оон бичии оолдар көрүкчүлер залынче кирип турар болду. Мээң бир мындыг чүүлдү сөөлүнде эскерген мен. Чүге дизе, ук суурда электри станциязы ажылдавас болганда, Культура бажыңында кино көргүзери-биле бичежек шимчедикчини ажыглап турар. Ону чүгле кино көргүзер үеде ажылдадыр. Ынчангаш кунгуртугжулар ылангыя солун кино болурга, залга сыңышпас кылдыр олурувтарлар. Кинону массалыы-биле көрүп турары өөрүнчүг-дүр. Телевизоо бар эвес, оларның оозу чоп.

Аңаа республиканың «Хүреш» агитбригадазы база улус депутаттары чеде бер-гиде, түс чер чагыргазының даргазы Николай Степанович Очур ужуражылга үезинде «Кунгуртуг удувайн турар болдур ийин» дээнин утпаан мен. Шын, чон бодунуң хире-шаа-биле ажылдап, чурттап, өөренип, амыдыраар дээш демисежип турар. Ындыг-даа болза дарганың чугаалааны ышкаш, Кунгуртуг дүнеки үеде база удувайн турары шын чорду. Чүге дизе ол черже арага-дарыны сөөртпейн-даа турар болза, Кызыл чораан ийи-чангыс кижилер, дөргүл-төрелдеринге ужуражып келген улус, аныяктар өглеп-баштаан улус эккеп турар. Оон түңнелинде дүнеки үеде бүдүү садыглажынып чоруп турары чажыт эвес. Моон ужурундан кудумчуларга ээрик чогушкан, ыглашкан-сыкташкан аныяктар, улгады-даа берген улус чурттакчыларга ыыш бербейн турар таварылгалар ховар эвес болуп турар. Кино көөрүндең ангыда, аныяктарның хостуг үе эрттирер чери чок. Спорт залы шагда-ла үрелген. Сонгаларының рамалары чок, иштинде чайгы үеде мал сериттенир апарган. Одалга системазы үрелген. Амгы үеде бо спорт залын ортумак школага дамчыдып бээриниң айтырыы көдүрүлүп турар.

Суурда аныяктар хөй. Ынчалза-даа оларның чамдыызы доктаамал ажыл чок болуп турарындан арагалаар чорук кажангызындан-даа кедерээн. Чамдык кижилер аңнап кежи тудуп алгаш, дүне арагага солуп чоруп турар. Арагалаар кижилерни ажыглап алгаш, ужудукчулар безин араганы ийи-үш катап нарын өртекке сыгап турар апарган.

Түс чер чагырыкчызының чугаазын бүгаар алырга, бо чылын суурга араганы садары-биле 3 удаа эккелген. Оон түңнелинде 15 кем-херек үүлгеттинген. Ол кем-херектерни суурнуң чону ынай бээр таратпайн, боттары дугуржуп, базып каапкан.

Суурнуң садыг-магазиннеринде хлебтиң шынары эки. Ындыг-даа болза, ону акша-төгериктиг, шыдалдыг улус шоодай-шоодайы-биле алыр, а пенсионерлер, чединмес өг-бүлелер чүгле хүнүн бодап садып алыр. Оон ужурундан ам талон системазынче кирерин белеткенип турар.

Түс черниң белеткел контораларын болгаш өске-даа черлер малчыннарның, чурттакчыларның ажыг дерин үндүрүп, хилинчектенип турган өстүрүп алган малының эъдин кончуг чиик өртек-биле хүлээп ап, боттарының дужунда база монополисчи чорукту кылып турарынга чон таарзынмайн турар.

Кунгуртугда болгаш оон чоок-кавызында чурттап турар чонну Соңгу чүк байдалдары-биле деңнеп каан-даа болза, Кызыл районнуң-даа, түс чериң-даа чагыргазы чоннуң амыдырал байдалдарын экижидер хемчеглерни амга чедир чорутпайн турар. Бүгү-ле доктаал-саавыр саазын кырында чытпышаан. Чон ону манап турар. Ол дугайында чурттакчылар мурнунга таптыг тайылбыр кылыр кижи-даа чок. Мындыг чоруктарның уңуп турар чылдагааны, бир талазында, бот-боттарын манажыр азы кандыг-бир кижиден чүве манаар хөөннериниң бар болуп турарында. Кандыг-бир чүүлдү кылыр дээн болза, ону кунгуртугжулар боттары шиитпирлээр ужурлуг. Кайы-бир черден кижи келгеш, оларга чүве кылып бербес-ле болгай. Ынчангаш бо хөөнден черле уштунар үе келген. Үе берге. Нарын-дыр. Боданыңар, кунгуртугжулар!

Виктор КАРА-САЛ.
«Шынның» тускай корр.

КЫЛДЫНГАН АЖЫЛДАР БАР

Кызылдың автоорук техникумунуң тудуг салбырын 1983 чылда дооскаш, амыдыралым найы-биле бо черге ажылдай бердим. Чүге дизе өөм ишти бо чер чурттуг. А чогум алыс бодум Сүт-Хөл чурттуг мен.

1985 чылда келгеш, эгезинде хойга малчыннадывыс. Бо чылдың май айның төнчүзүнден эгелеп бүдүрүлге кооперативиниң даргазының тудуг талазы-биле оралакчызынга кирдим.

Бригаданы хүлээнип алгаш, эң баштай-ла Каргыга 3 хой кажаазын кончуг дүрген тудуп доостувус. Чүге дизе, мен аңаа малчыннап турумда-ла хой кажаалары чедишпес турду. Ам ол талазы-биле байдал ында чүгээртээн.

Торгат деп черде ажыл-агыйның эң хөй чылгызы бар. Ынчангаш чылгычыларга чурттаар бир бажыңны база ажыглалга кирдивис.

Моон мурнунда совхозтуң Чыргаландыга турган хой чуур ванназы эргижирел үрелген. Ынчангаш ону база катап чаартып кылдывыс.

Бо чер чеже-даа хөй ыяштыг болза, тудуг, оон иштинде чурттаалга бажыңнары чедишпейн турар. Чамдык улус бажыңнарны боттарының күжү-биле-даа тудуп турар. Ынчангаш бистиң тудугжуларывыс бо чылын бир аал чурттаар бажыңны туткаш, ээлеринге хүлээттивис.

Моон мурнунда совхоз турда директорувус С. Д. Седен-оол тудуг-суур кылырынга, чаа чүүлдер эгелээринге кончуг идепкейлиг турган кижи. Ынчангаш суурга чай-кыш чок ногаа өстүрер сорулга-биле теплицаны тудуп кирген турган бис. Ынчалза-даа ол кижи өскээр ажылдаан соонда, бистиң тудугжуларывыс өске ажылдарже шилчип, чардыга берген түңнелинде, ук теплица тудуу ара кагдынган. Ам бо хүннерде ук тудугну эде кылып, аңаа складтар кылгаш, мал чеми, артык кезектер, тудуг материалдары шыгжаар чер кылыр дээш уламчылап турар бис.

Олег ООРЖАК.
Прораб.

АЪТ ОРУУ БЕЗИН БЕРГЕ

Кунгуртуг суурдан 100 ажыг километр Кундус-Бажы деп черде бо чылын хой кадарып турар үш кодан бар бис. Аңаа чүгле аът-биле ийи хүн чорааш, чедер чер.

Бо чылын малывысты кыштагдан-даа ырак черге чайлагладың, багай эвес семиртип алдывыс. Сула эдержилгезин чорутан. Бодум сөөлгү чылдарда 100 хойга онаажтыр 94-теп ээзэш эвес хураганны чыл санында өстүрүп ап келдим. А чогум дук дугайында кым кашты дужааганы черле билдинмес чүве бо. Чүге дизе ыраккы узак черлерде малчыннар хоюнуң дүгүн боттарының күжү-биле кыргааш, Балыктыг-Бажында ээн бажыңга аът-биле чедирип каар. Аңаа ону кым-даа дензилевес, кым-даа хүлээп албас, ол-ла. Оон түңнелинде совхозка кайы хире дүк дужааттынганыл, кым кашты кыргып алганыл дээрзи черле билдинмес. Ол дүктүң та кайы хирези совхозка дужааттынып турар чүве. Черле билбес мен.

А чогум бистиң бетинвисте турар малчыннарга кышкы үеде машина деп оруу-биле чоокшулай бээр. Ол чорааш, чамдык чүүлдерни эккээр. Бичии мал чемин, малга чыыглаар дусту, эмнерни чедирип турган. Кыш ажылчаның дүр. ам үезинде дыка берге. Чүге дизе малга дус чедишпес. Ынчан дусту валдардан дилеп алыр. Чамдыктарында чок-даа болур. Чамдык чоок аалдыг улус эккелген дусту дажыглап алгаш, чажырыптар-дыр. А ырак аалдыг малчыннар ол дусту чүгле аът үүр шаа-биле бичиини чедирип алыр, ол-ла. Сөөлгү үеде мал аарый бээрге база хилинчектиг-ле. Эм чок. Суур киргеш, чедир чаның кээрге, үш-дөрт хонук эрте бээр. Чамдыкта далган барда хлебти харын боттарывыс быжырып чип тур бис. Таакпы, шай садып алыр дээш суур кирери берге. Моон мурнунда дерги садыын Балыктыгга чедирип турган. Ынчан харын чүгээр турдувус.

Амгы үеде майгынга үш өг-бүле чурттап олур бис. Дөрт-беш кижи чыдар майгынга ынча өг-бүле чурттаарга черле берге болбайн канчаар. Үш чыл болурга майгыы ирип каар. А моон мурнунда бо кыштагга 50 чыл хире турган бажың шагда-ла ирээн. Чаа бажың тудар дугайында айтырыгны тургузуп шаг болган, түңнел черле чок.

Оглум Орлан-оол-биле сөөлгү сес чыл кады малчыннап келдивис. Бодум пенсияже үнзүмээ-даа, хойда хевээр мен. Бир ай хой кадарганы үш кижиниң шалыңын алырга, 1200 рубль болур-дур. (200 хире баш төрүүр хой — Авт). Ниик-хей, аъш-чем садар дээрге, чүү-даа болбас-тыр. Малчын кижилерниң акша-шалыңын улгаттырган дээр, бисте ам-даа эрги хевээр.

Чангыс девискээрде үш кодан бар бис деп чугаалаан болгай мен. Ам бир берге чүве чүл дээрге, үш малчын аалдың кайызында-даа боо чогу. Безин ииник адыптар боо чок. А мында улуг тайга чер болгаш адыг-даа, бөрү-даа кодамче кирип көөр-дир. Мындыг байдалдарда коргунчуг-даа-дыр.

Ынчангаш удуртулганывыс биске одаа-ла боодан чөпшээредип, аът оруун чүгээртедир эштажып берген болза.

Лидия ЧАП.
«Тере-Хөл» бүдүрүлге кооперативиниң хоочун малчыны.

Бо арынны «Шынның» солуну тускай корреспонденти **Виктор КАРА-САЛ** белеткээн.

ШУУДАЙ БЭЭР

Тере-Хөлдүң Каргы хемче бичии Хайгыс деп хем агып кирип чыдар. Ынчангаш оон ады-биле бистиң «Тере-Хөл» бүдүрүлге кооперативиниң баазазында тургузуунган биче бүдүрүлгени ынчап адаан.

Ол Хайгыс деп хемниң чанынга келир чазын инектерни азырап эгелээр бис. Оон сүдүн, эъдин дужаар болгаш баш санын өстүрер сорулгавыс база бар.

Ынчаарга бистиң тургузуп алган биче бүдүрүлгевистиң база бир кол сорулгазы — Кунгуртуг суурга болгаш ол чоок-кавыга тудуг-суурну болгаш мал ажыл-агыйын сайзырадыры-биле [illegible] Эми деп черде тудуп алдывыс. Оон ажылы шуудай бээри билек, биче бүдүрүлге ыяшты шилдиргеш, оон тудуг кезектери белеткеп, ажыл-агыйларга, организацияларга база чурттакчы чонга садаар апаар. Ол тудуг материалдарының хөй кезиин биче бүдүрүлге боду чарыгдаар ужурлуг деп бодаан турар мен. Чүге дизе бистиң биче бүдүрүлгевис мал өстүрүп, оон продукциязын дужаарындан ангыда, тудуг ажылдарын бо чылдың айыыл чарыгдындан эгелей берген. Бо талазы-биле тодаргай кылдынган чүүлдер бар. Чижээлээрге, Кунгуртуг суурда ниитизи-биле дөрт аал чурттаар ийи бажыңны тудуп тур бис. Оон бирээзинче бо хүннерде чурттакчылар кожуп кирерин белеткенип турар. А өскезиниң иштики шеверлел ажылдарын доскаш, чугайлап, будаан соонда, чурттакчылар кожуп кирер.

Бистиң бо черивис долгандыр тайга болганда, тудугга ажыглаар ыяш талазы-биле хомудалывыс чок. Ындыг-даа болза кадаг, шифер, цемент болгаш оон-даа өске чүүлдерни Кызылдан чедип, өртек-үезин төлеп алырында берге…

Тере-Хөл тайга-сында болгаш … черлерден ырак, оруктарны кончуг берге чер болганда, бо айтырыг бистиң кончуг дүвүреди турар. Шаг шаа-биле турар эвес азы «чудук алдынче чудуруувус сукпан эвес бис», үе өскерлир, чон өрү депшиир, эки амыдыралга кажан-бир шагда ыяап-ла чедер ужурлуг. Ам Кунгуртуг — Кызыл аразында оруун тудар кончуг харылзалыг улус ажылдыы база бистиң биче бүдүрүлгевис хүлүйнү алган. Бо хүннерде чугула участок Кунгуртуг — Сарыг-Хөл фермазының аразында орукту хар чагбаанда кылып доозар дээш бүгү хемчеглерни ап тур бис. Бо аразының оруу кончуг тулаалыг, берге черлер. Мында көвүрүглер база хөй, оларның барык чартыын катап эде кылыры негеттинип турар.

Бо бүгү ажылдарга машина-техникавыс амдыызында чүгээр четчип турар. Ам бодувуста бир «Урал», бир «ЗИЛ» самосвал база бир-бир экскаватор болгаш бульдозер бар. Кывар-чаар чүүлдерни бодувустуң сан-хөөвүс-биле садып, чедирип ап тур бис.

Биче бүдүрүлгеде бо хүннерде 30 кижи ажылдап турар. Ол амдыызында четчип турар. Ындыг-даа болза келир чылдан эгелеп кылыр ажылдарывыстың ниити хемчээли улгадыр. Ынчан кижи саны барык 100 чеде бээр боор деп санап турар бис.

Ынчаарга кылыр ажылдарывыстың түңүн санап турган, бо чылдың бюджедин бадылаан-даа болза, бүдүрүлге кооперативиниң [illegible] үезинде болбайн турарындан акша-шалыңны долузу-биле албайн келдивис. Ынчангаш бо айтырыгны дарый шиитпирлээри чугула.

Мен моон мурнунда турган «Тере-Хөл» совхозка үр эвес үениң дургузунда директорлап ажылдадым. Ажыл-агыйны бүткү тургузаар, быжыглаар талазы-биле чамдык чүүлдерни-даа кылдым. Чедир кылбаан чүүлдерим база бар. Ону черле чажырбас мен. Кол специалистер барык чок турду. А кажан чаа директор Совет Салчакович Байыс-оол келгенде, ажыл-агыйны бүдүрүлге кооперативи кылдыр эде тургузуп алыр дугайында санал киирериме, чамдык улус ону өскээр билип, бистиң чонга таарышпас, кончуг чажыт дугуржулга кылып турар дээш хевирлиг хөөнүг кижилер база турду. Чаа арга-биле ажылдап, бот-башкарныр дээрге, чамдык кижилер бөске шаптыктап турганы ол. Ам бо үеден эгелээш, бистиң херек кырында кылып турар чүүлдеривисти чон боду көрүп билип тур. Чүнү-даа кылырга, чон караанга көстү бээр болгай. Кижиге бүдүрээр база дааныр херек.

Александр ШАНЧИМИ.
«Хайгыс» биче бүдүрүлгениң удуртукчузу.

РЕДАКЦИЯДАН
СӨӨЛГҮ МЕДЭЭ: бо арынга ат салдынып, чырыкче үнер деп турда билдингениниң ёзугаар алырга, директор С. С. Байыс-оолду, чагырга даргазы Н. С. Очурну албан-хүлээлгелеринден хостаан.

Хүн бүрүнүң сагыш човаашкыннары

11 ХУУНУ ЧҮГЕ ТЫРТЫП ТУРАРЫЛ?

Рынок экономиказынче киргени-биле бүгү-ле талазы-биле амыдырап-чурттаары дендии нарыыдап келгенин бүгү чон билип турар. Идик-хеп, аъш-чем болгаш өске-даа херегледиң бүгү-ле бараанннарының өртээниң өскени кижи кайгаар. Хөй ажы-төлдүг өг-бүлелерге, чединмес улуска шуут ыыттаар сөс тывылбас, харын-даа мунчулуп ыглаксаазы келир.

Ам бо күзүн ол дам-на чадажып турганывыс аар өртектерниң кырындан ам-даа өртектер өзе бергилээн. Оон-даа өзер чадавас. Орта чоор бе? Акшаны (шалынны) чеже-даа бичиилеп немеп естүрерге, ол өртектерге кажан-даа күш четпес.

Мээн өг-бүлем 8 кижи, 6 ажы-төлдүг бис. Ажы-төлүвүс ам-даа шупту бичии. Мээн шалыным 2-3 муң дөңгүп чедер, өөм иштиниң шалыны ол-ла хире болгаш оон эвээш-даа болур. Катышкаш 4-5 муң акша бо-дур-дур. Бир ай дургузунда амыдыралывыска чедишпейн баар чүве-ле-дир. Та канчалза эки чүве? Уругдарыгның компенсациязын ап турар болгаш бичии чүгээр. Ынчалза-даа дөмей-ле амыдыралга чедишпес.

Бистиң ышкаш 8 кижилиг өг-бүле социал камгалал чериинден идик-хеп четчеленип алыры-биле дузаламчы ап болур арга бар чүве бе? Солун дамчыштыр тайылбырлап көрүңерем. Социал камгалал талазы-биле информацияларны солуннар бижип-ле турар, а берге амыдырал үезинде кижи угааны тевии каар боор-дур.

Солун-сеткүүлдерни номчуп орарга, Кызылда база улуг районнарда хөй ажы-төлдүг өг-бүлелерге, чединместерге, инвалидтерге, пенсионерлерге дуза талазы-биле дыка эки ажылдар чорудуп турар боор-дур. Бистиң бо Мөңгүн-Тайга районда ындыг ажылдар чоп көзүлбес-даа чүвел? Социал камгалалда ажылдап турар специалистер чонче кирбейн турар. 2-3 ай хире шалын албайн турарлар бисте хөй. Ол шалын ап чадап турар улус та канчап амыдырап турар?

Төптен почта шилчидилгези-биле шалың ап турарлар чартык чыл безин акша албас боор-дур. Почтага баарга, чүгле пенсионерлерге пенсия акшазын үлеп бээр, «акша чок» дээш, ол шалыннарны база өске-даа шилчидилгелерни төлеп бербейн турар. Ол-ла почта черинден төлеп чадап кааш, ажаалга банкызынче почта операторлары шилчидиптер. Ол дээш улустуң ажылдап алган шалыныңдан 11 хууну тыртып аппаар. Почта 3 хууну, а банк — 8 хууну. Ынчап келирге 5000 акша алыр кижиден 550 акшаны тыртып аппаар. Ол шуут халап чүве боор турар. Акша чок болурга, күш-ажылы-биле ажылдап алган шалыныңдан тырттырып алыр улус боттары буруулуг болур эвес. Ол 11 хууну тыртып ап турары шын эвес чорук деп бодаар мен.

Россиядан кээп турар акшалар шупту 1000, 5000-нун акшалары. Ону ап алгаш, садыглажып ажыглаары кара хилинчек. Орта адырыктаттынмас. Үүрмек акша чокта ол акшаны чарымыры берге. Ынчангаш бисте садыг четкизиини ажылдакчылары ыяап ол түңге төнүр садыглаңнар. Оон башка ындыг акша албас бис дээр боор-дур. Чектер база ажаалга банкызында чок.

Ол бүзүн, улуг акшаларга адырыктаар акша чогу-биле чамдык садыгжыларның бүдүү улус чиир чорук база дендей берген. Акшаны үүрмектеп үндүрерин та кажан боттанып боор чүве. Азы Тыва боду аңгы акшалыг боор ужурлуг чүве бе? Россияның бодунуң акшазы кажан үнерил? Тудуп, үнези эвээш акша черле берге-дир.

Акша эргилдезиниң чүгээртээр хүнү черле турар боор дээрзинге бүзүреп артым.

Илья ДОСТАН.

ЮРИСТЕРНИ ТЫВАГА БЕЛЕТКЭЭР ДЭЭШ

Сөөлгү чылдарда республика прокуратуразының доктаамал кичээнгейинде кадрлар-биле ажыл, аныяк, келир үениң специалистерин баш бурунгаар белеткеп алыры болуп турар. Россия Федерациязының «Прокуратура дугайында» 1992 чылдың январь 17-де хүлээп алганы чаа Хоойлузун ёзугаар прокуратура ажылдакчыларынга, ылангыя район, хоорай прокурорларынга чүгле дээди юрист эртемниглер ажылдаар ужурлуг.

Тыва Республиканың девискээринде юридиктиг өөредилге черлери чок болганы-биле чылдың-на Сибирьниң болгаш Уралдың 4-5 хоорайларынче 10 хире аныяктарны республикадан өөредип чорудуп, ол-ла хире, чамдык үелерде билдингир чылдагааннар-биле, оон-даа эвээш специалистер республиканың эрге-хоойлу болгаш өске-даа организацияларга, албан черлеринге, бүдүрүлгелерге ажылдаай бээр турган. 1980 чылдардан эгелеп ССР Эвилелиниң Прокуратуразының дугаазы-биле Украинада Харьков хоорайның юридиктиг институдунче, сөөлгү ийи чылдарда Академиязынче, республика прокуратуразы чылдың-на 5 аныяк кижини шилип, өөренири-биле чорудуп турган. Амгы үеде ол Академияда Тываның 28 оолдары, кыстары өөренип турарлар.

1991 чылдың август 21-ниң соонда ССР Эвилели дүшкени-биле Украина бот-догуннаан күрүне болуп, бо чылдан эгелеп Тывага специалистер белеткээриниң ойталаан.

Республика прокуратуразы келир үениң кадрларын белеткээриниң өске аргаларын дилеп, Россия Федерациязының Прокуратуразының дугаазы-биле Свердловскиниң юридиктиг институдунче Тывадан чүгле чаңгыс тээлээни нийти конкурстан дашказ өөредири-биле чорудкан. Ол канчап-даа эвээш. Ынчангаш Томск, Красноярск хоорайларының күрүне университеттериниң ректорлары, ында юридиктиг факультеттерниң деканаттары-биле тускай ужуражылгаларны, чугаалажыны чорудуп турган, ол өөредилге черлеринге дээди эртемниг специалистерни бо чылдан эгелеп тускай керээлер ёзугаар белеткээриниң дугуржулгазын чедип алган. Красноярск хоорайда күрүне университединиң юридиктиг факультединге өөренири-биле 4 кижини киирген. Тывага юрист специалистерни белеткээринге Томскиниң күрүне университеди канчаар-даа аажок дузаны катканы өөрүнчүг. Бо университеттиң юридиктиг факультединче ниитизи-биле 15 оолдар, кыстар өөренип кирип аар аас-кежиктиг болган. 5-6 чыл болгаш ниитизи-биле бо 20 аныяктар шуптузу тускай мергежилдиг болуп, республиканың прокуратура органнарының коллективтеринге каттыжып, чоннуң Конституцияда айыткан эрге-хосталгаларын камгалаар ыдыктыг хүлээлгезин боттандыра бээр күзенчиг.

Келир үениң юрист эртемниг кадрларын белеткээриниң дугайында чугааны чорудуп турган, мындыг чүүлдерни онзагайлап демдеглевес аргажок.

Бирээде. Тыва Россия Федерациязының иштинде бир янзы национал бот-догуннаан дугайында Үгуулгалыг, Федерация керээзинге ат салган, тускай Үндезин Хоойлулуг (Конституциялыг), бүгү чоннуң соңгуп алганы Президентилиг күрүне болганда, юрист эртемниглерни бодувустуң республиказының иштинге белеткээри чугула апарган. Россия Федерациязы, областар, крайлар база республикалар-биле харылзаалар моон соңгаар тускай керээлер ёзугаар болур база Тыва Республика даштыкы күрүнелер-биле дорт харылзааларны чорудар эргени холга алганда, дугуржулга керээлеринге ылап-ла тускай юридиктиг экспертизаларны эрттирип, Хоойлу ёзугаар республиканың бот-тускайлаң чоруун, өнчү-хөреңгизи, бойдус-байлаазынын, хамаатыларының эрге-хосталгаларын камгалаар апаар бис. Бо хүннерде юрист эртемниглер чүгле эрге-хоойлу органнарында эвес, бүдүрүлге, ажыл-агый, албан черлеринде ажылдап турарлар. Ол черлерге, ылангыя районнарга хоойлуларны хүндүлээр көөр чорукту олар хандырар ужурлуг. Ындыг сорулганы чедип алыры-биле бо чылын кожавыс Бурятия, Иркутск область келир үеде бодунуң кадрларын белеткеп эгелээн болгай.

Ийиде. Юрист эртемниг кижи бүрүзү бүгү хоойлуларны кеземче, хамаатыг, хамаатыг негелде, күрүне тургузуу, чурттар харылзааларының, күш-ажыл дээн ышкаш оон-даа өске хоойлуларны шуптузун быжыг шиңгээдип ап шыдавас. Эмчи, инженер, экономистер-даа кандыг-бир түс, өөренген мергежилдиг болгай. Бо үеде республикада юрист эртемниглер колдуу-ла кеземче, хамаатыг негелде, күш-ажыл, өг-бүле хоойлуларын-биле чоок таныш. Күрүне тургузуу, чурттар аразында харылзаалар тудар талазы-биле шынарак мергежилдиг юрист эртемниглер чок деп болур. Мээң билирим чүгле ийи тыва юридиктиг эртемнерниң кандидаттары бар. Ол болза Тыва Республиканың Президентизиниң эрге-хоойлу талазы-биле чөвүлекчизи, чоннуң таныыры Ооржак Александр Санчаа-евич болгаш Хабаровск хоорайда ажылдап, чурттап турар Кужугет.

Хуулдуг эртемденнеривис келир үеде юристерни Тывага белеткээринге улуг үлүүн киирери чугаажок.

Үште. Амгы үеде янзы-бүрү хоорайларже аныяктарның өөредип чорудары кончут берге апарган. Өөредилге черлери — чүгле тускай керээни чарар, акша-көпеек негээр. Оон аңгыда, орук хөлезини, аъш-чем өртээ улгатканы-биле кижи бүрүзү бодунуң чедип аар дээн күзелин бо чылдагааннар-биле чедип шыдавайн баары хомуданчыг болбайн канчаар. Эрткен июль айда Томск хоорайның күрүне университединче өөренип кирерлерниң саны 50-60 чедип турган, чүге дээрге кирерниң эзаменнериниң шылгалдазын Кызыл хоорайга чорудкан. Бир эвес ол шылгалданы Томск хоорайның бодунга эрттирген болза, дыка хөй аныяктар ынаар чедип шыдавас турган. Бодум районнарга ажылдап чораш, чаа школа доосканнар азы өске тускай эртемниглер-биле-даа чугаалажырга, юрист мергежилди чедип алыксаарлар эвээш эвес боор чорду. Бо талазы-биле юрист эртемниглер, эрге-хоойлу, Советтер органнарында ажылдап турарлар база аныяк-өскен боттарының бодалдарын киирери күзенчиг.

1992 чылдың сентябрь айда Томск хоорайның күрүне университединиң ректору, профессор Юрий Семенович Макушкин база юридиктиг факультеттиң деканы, профессор Владимир Федорович Волович олар-биле юристерни Тывага белеткээриниң дугайында дугуржулганы кылып турган, ул факультеттиң филиалын Кызыл хоорайга ажыдып ап болурунуң бүгү аргалары барын демдеглээннер. Красноярск, Кемерово хоорайларда күрүне университеттериниң юридиктиг факультеттери салбырлар кылдыр ажыттынгаш, чоорту аңгы факультеттер болу бергеннер. Бо талазы-биле Томскиниң күрүне университединиң дуржулгазы улуг. Ынчангаш бо айтырыгны дарый бистиң республиканың Чазаа чогумчалыг шиитпирлээр болза, Саян артынче хөй акша үндүрүп, өөренирин күзээннерни чорутпайн, Тывага чылда-ла 50-ден эвээш эвес юристерни белеткеп турар арга бар.

Анатолий ДАМБА-ХУУРАК.
Тыва Республиканың прокуроруо, юстицияның улуг чөвүлекчизи.

АМ-НА БОДАНЫП КӨРЭЭЛИ

Тыва чонга, аныяк-өскенге — хоочун журналист

1992 чылдың октябрь 6-да үнген № 37 «Тываның аныяктары» солуннуң бирги арнында «Шынап-ла, шынын ол бе, Каррутерс?» деп эгениң адаанда мындыг одуруглар парлаттынган болду: «1909 чылда Тывага аян-чорук кылып кээп чораан Александр Каррутерс дээр кадагааты кижи сөөлүнде барып бодунуң номунга мынчаар бижээн: «Бир эвес тывалар азы урянхайлар Россияның составынче кирбээр, а орус садыгжылар Тываже водказын киир сөөртүп келир чүве болза, ук нация чоорту барып чиңге бээр».

Аныяктар солунунуң корреспондентизиниң оон ыңай улаштыр бижээни: «Талыгыр 1909 чылда Каррутерс тыва чоннуң салым-чолунга чүү таваржып болурун өттүр сөглеп кааны ол ышкажыл. Бо үе-чадада тывалар эстип-чиде бербээн-даа бол, алкоголизмниң кара булуду оларның кырын хүргаар диргелип келген».

Авторнуң бо түңнелинге чүгле каттыжар эвес, харын оон-даа тодаргай болгаш дорт бодалды илергейлээр бодаан мен. Алкоголизмниң кара булуду Тываның кырында чүгле диргелип келген эвес, а оон аныяк салгалының боостаазындан шагда-ла дөртен чылдар төңчүзүнде сегирип алгаш, амга чедир боой тудуп турарын хоочун салгалдың кижилери караавыс-биле көрүп, чүрээвис сарыгып, баарывыс ажып чор.

Алкоголизм, бирги ээр чугаалаарга, арага аарыы — национал эвес, кедергей айыылдыг социал аарыг. Ынчангаш араганы Тывага кым сөөртүп эккелгениниден азы ам-даа эккеп турарындан хамаарылга чокка, республиканың хөй аныяк кижилери водкаже бажын суккаш, уштуп чадап, хилинчектенип, кадыкшылын, мээ-медерелин үрегдеп, кемдеп, өлүп-чидип, өлүржүп, амыдыралын оскунуп, хоойлу-дүрүмнү, корум-чурумну каржызы-биле үреп, кемниг херектерни үүлгедип, а сөөлгү үеде хорашылап эгелээн.

Тыва нациядан аңгыда, эвээш санныг өске улустарга водканың, спиртиниң таварыштырган айыылын, социал халавын тээгү тодаргай херечилеп турар Маназ чижек кылдыр Аляска-ның үндезин чурттакчылары индейлерниң, эскимостарның, алеуттарның салым-чолунга водканың, спиртиниң таварыштырган улуг халавын демдеглээр бодайдыр мен.

Орус далайжылар 17-18 чүс чылдарда Аляска-ны ажыткан, оон девискээри 1519 дөрбелчин километр, амгы үеде чурттакчы чонунуң саны 406 муң кижи. Россияның хаан чазаа 1867 чылда Аляска-ны Американың Каттышкан Штаттарынга садыпкан. Аляска-ның алдын-мөңгүнүн, ай-мениң болгаш өске-даа байлаан ажелеп алыр дээш 1867 чылдан соңгаар ынаар хөй американнар шууржуп эгелээн. Ынчалзажок тус черниң үндезин чурттакчылары, ылангыя индейлер, 1870 чылга чедир американнарга удур демисежип, төрээн черниң байлааан маадырлыы-биле камгалап келген. Американнар боо-чепсектиң күжү-биле Аляска-ның индейлериниң, эскимостарының, алеуттарының хосталгаже тура-соруун сый шаап чадаан болгаш адактың сөөлүнде хөй спиртти ынаар аппаргаш, үндезин чоннуң оон баштыңнарын төөредип тургаш, оларны белени-биле холга киирип алганын «Ак азыг» деп номда тодаргай бижээн болгай. А Россияның соңгу-чөөн девискээринде якуттарның салым-чолу колдуунда база ындыг болган.

Арага аарыы — национал эвес, а социал аарыг болганда, орустар водказын эккелгеш, тываларны арагага «өөредип» каан деп чулчурувур болза, ындыг хоозун болал амыдыралдың алыс шынынга көңгүс дүүшпес болур ийик: Минусинскиден, Абакан, Абазадан, харын Ачинскиден, Канскиден водканы тываларның садып ап, эндере эккеп турары, дүшкен Совет Эвилелиниң болгаш Россияның хоорайларынга өөренип, дыштанып тургаш азы командировкалап чораан үезинде арагалаарынга эвээш эвес тываларның «өөренип» алганы, ам-даа уламчылап турары кымга-даа чажыт эвес.

Тываларның эвээш эвес аныяк кижилери водкаже бажын суккаш, чүгле уштуп чадап, хилинчектенип чоруур эвес, харын чурум чогу аажок дээрзин эскербейн барып болбас. Аныяк тыва оолдар эмнелге чериниң чурумун безин сагып билбес, адакты каттыг соңгаларындан үнер, кирер, алгыржыр, сыгырар, аарыг өске кижилерге амыр-дыш бербес, эмчилерниң негелдезин тоовас чорук сөөлгү үеде кайы-даа эмнелге черинде шуут чаңчыл болу берген. Эмнелге черниң иштики чурумун шак ынчаар каржызы-биле үреп турар орус оолдар көзүлбес.

Эмнелге черинге безин арагалаар, чурум үрээр тывалар ам-даа эвээш эвес. Чижээ, республиканың эмнелге комплекизиниң урология салбырынга Барыын-Хемчиктен эмнедип келген Маскыр, Бай-Тайгадан Мокураш олар 1992 чылдың октябрь 3-4 хүннеринде улаштыр арагалап, эмчилерниң негелдезин күүсетпейн, аарыг кижилерге шорлуп, чурум үрээш, үндүр бижиткеннер.

Эргим чонум, аныяк-өскен! Амыдырал байдалдары бергедээн бо нарын үеде ам-на бодап көрээли! Водканың хайлыг кара халавындан тывалар дүрген адырлыр дээш демиселге кижи бүрүзү үлүүн киирер ужурлуг. Арагалаашкынның кара булуду тыва черниң арыг агаарындан мөңгезиле арлы бээринге бүзүрээр мен. Ынчаарга ону дүрген чедип алырынга Тыва Республиканың Дээди Соведи азы оон Президиуму, Чазак шиитпири-биле черлелештир, тускай доктаалды хүлээп алыры эргежок чугула деп бодаар мен. Арага өртээн сула салыпканы-биле холбаштыр Тывада айыылдыг социал байдал тургустунуп, чүгле амгы эвес, оон өске бүгү хемчеглер харын келир үениң салгалынга безин кыжаныышкынныг болу бергенин барымдаалааш, Тыва Республиканың девискээринге араганы бүдүреринге база садыгларга күрүне монополиязын дүрген доктаадыр дугайында Тыва Республиканың Дээди Совединге, бүгү улус депутаттарынга саналдап тур мен. Оон өске бүгү хемчеглер ымызында чогуур түңнелди бериш шыдавас дээрзин амыдырал херечилеп турар.

Алексей ДУГЕРЖАА.

ДЕЛЕГЕЙДЕ КЫМ ЭҢ-НЕ БАЙЫЛ?

Америк «Форчун» журнал делегейде эң бай кижилерниң даңзызын чыл санында тургузуп, парлаар чаңчылдыг. Бо чылгы даңзыдан:

Малайзияда бичии Бруней деп күрүнениң 46 харлыг султаны (хааны) делегейде эң бай кижи, ол 37 миллиард доллар хөреңгилиг. Ол чоокта чаа Меккаже ушку оргуудени кылган.

Султанның долу ады Хассанал Болкиах Муаззаддин Вадлаулах дээр. Ол бодунуң бичии чуртун ам 25 чыл дургузунда чагырып келген. Чурту бичии-даа болза, нефть-биле хөлчок байлак. Эндерик хөй өнчү-хөреңгизин ол чарыгдап, ажыглап билир. Ховар чуруктар, каасталга чүүлдерин саларындан аңгыда, ол «Роллс-Ройс» деп машиналарның [illegible] — оон чыындызында ам 153 ындыг машина бар. Ынчалзажок оон бодунуң чурттап олурары хөлчок бедүүн.

Америк хөреңгитен **Сэм Уолтон** делегейде ийиги бай кижи, оон өнчү-хөреңгизи 24 миллиард доллар. Ындыг бээр ажыл-агыйжы чорук кылырда бедүүн автомобиль херечилеп алыр, гостиница дээш чек-биле санажыр — ындыгда байыыргавас.

Танкинтиро Мори — Японияның бирги байы, делегейде үшкү черде. Ам ол 88 харлыг-даа болза, ажылдап турар, чурттаалгазы көңгүс бедүүн.

Даңзыда чаа кирген 7 харлыг **Афина Ресселын** эң бай кижилерниң эң бичиизи дивес арга чок. Оон шала улуг бай герман принц **Альберт фон Турн Таксис** ам 9 харлыг. Афина грек бай Аристотель Онасистиң уруунуң уруу, авазы 1988 чылда 37 харлыында мөчүүрге, кырган-ачазынын бүгү өнчүзүн авва салгал кылдыр арттырган. Афина бодунуң хөреңгизин боду башкарар албас деп чүве билдингир. Ам ол авазы-биле база оон швед кадайы, оларның ийи уруу-биле кады Швейцарияда чурттап турар.

Ниитизи-биле АКШ-та 64 миллиардер, Германияда —27, Японияда — 18, Швейцарияда —13, Англияда—10, Гонконгда —10, Италияда — 10, Сауд Аравиязында —9, Грецияда —8, Бразилияда — 7 миллиардерлер бар.

«За рубежом» сеткүүлден.

Сталинград тулчуушкунунуң кичээнгейлиг болгаш өндүр маадырлыг хүннери — ол 1942 чылдың июль 17-де эгелээш, 1943 чылдың февраль 2-де доозулган — Ада-чурттуң Улуг дайынының эргилделиг үе-чадазы болган. Ол тулчуушкун дугайында бистиң чурттувуста болгаш даштыкыда муң-муң ажылдары бижээн, Совет Армияның болгаш вермахтының (фашистиг Германияның шериинин) шериг баштыңчыларының сактыышкыннары парлаттынгылаан, ол үениң кезку күрүне ажылдакчыларының чугаалары, үнелээшкиннери эндерик.

Ынчалзажок бо хүннерде, 50 чыл эрткенде ол тулчуушкун дугайында чежени-даа бижээн болза, ынчан болуп турган болуушкуннар дугайында ынчаарга четче долу билиишкин чок. Сталинград тулчуушкунунуң чартык чүс чыл юбилейи, бир эвес ынча деп чугаалаары таарыжыр чүве болза, олче чүгле бистиң чурттувуста эвес, а өске-даа чурттарда, ылангыя Германияда база кичээнгейни хаара тудуп турар. Гамбургта үнүп турар «Шпигель» сеткүүл ол тулчуушкунга турасхааткан хөй чүүлдерни парлап турар. Оларны «За рубежом» сеткүүлде орус дылга очулгазындан үзүндүнү номчукчуларга бараалгадыр-дыр бис.

СТАЛИНГРАД ТУЛЧУУШКУНУ: 50 чыл эрткенде

Сталинград тулчуушкунунга аштырыышкынны национал-социалистиг партия «немец төөгүге кестүп көрбээн маадырлыг тоолчургу чорук» кылдыр хуулдурган. Ындыг бодал Германияда ам-даа төнмээн, ужу-кыдыы дыңналып кээр. А херек кырында Сталинград тулчуушкуну дээрге 6-гы армияга өлүмге шиитке болган. 100 муң кижи ок-боодан, сооктан, аштыгдан өлген. 91 муң солдаттар бүзээлелге кирген. Чөөн фронтуга вермахтының аштырыышкыны делегейниң ийиги дайынынга үндезин эргилдеге чедирген...

Фридрих Паулюс Сталинградче шаап халдаашкынны эгелээр дугайында дужаалды 1942 чылдың август 19-та берген. Ийи неделя эрткенде немецтер болгаш румыннар хоорайның кыдыынга үнүп келген. Хоорайже халдашкын тудуу, кудумчу тулчуушкуннары улам чидиглеени, халдап турар талага хөлчок улуг чидириглерниг апарган. Шаап халдаашкын эгелеен турда дайынчы күштүң чамдык черлерге чүгле дөрттүң бир кезии суг арткылаан. Генерал Гальдер «бистиң күжүвүс чоорту өрттенип тур» деп демдеглээн. Чижээ, румыннарның танкыга удур чепсеглеништинде чап-чаа совет «Т-34» деп танкыларны үш метрден безин үрелдир ада албас ындыг боолар турган.

Ол кадында Гитлер Кызыл Шериг дээрге «бистен удур чүнү-даа кыла албас, улуг хемчээлдиг стратегиг удур хемчеглерге харыы чок» деп чулчурувушаан турган.

Совет командылал чери армияларының ийи бөлүүн ажыглап — 260 муң солдат 1140 танк, 17 муң хире үгер-боо, 1200 самолёт — 1942 чылдың ноябрь 19-туң туманныг дүвүлүг эртенинде удур шаап халдаашкынны эгелээн. Паулюстуң чугаалааны-биле, «чамдык черлерге туктарын киискидипкеш», халдаан. Совет артиллерия немец туруштарны 80 минута дургузунда амыр-соксаал чок боолаан соонда, шаар халдаашкынны доктаадыр арга чок болган. Үштеде хонук эрткенде Сталинградты долгандыр бүзээлелдиң дээрбээ тутчу берген. 6-гы армия — 260 муң хире кижи, 1000 танк, 1800 үгер-боо — каннаа кактырган дег байдалга кирген.

Оортан эгелээш бүзээлеттиргеннерниң мурнунга өлүр бе азы бүзээлелди чаза таварып үнер бе деп айтырыг тургустунган. Ноябрь 23-те генерал Паулюс радио дамчыштыр фюрерниң штаб-квартиразынче дамчытканы болза: «Чоокку үеде армия узуткаттырар... Чаңгыс аргазы — мурнуу-барыын чүкче буза булгап үнери».

Байдалдың халаптыын немец шеригниң хөй-хөй командирлери чоорту билип эгелээн, ынчалзажок Гитлер канчалза-даа олчаан артарынче дужаалдарны салып-ла турган. Шеригниң агаар дамчыштыр хандырар арга тургустунуп кээри билек, оларны бүзээлелден удавас чеде бээр танк болгаш чадаг шериг кезектери хостап ап шылаптар деп, ол бадыткап турган.

Бүзээлеттиргеннерге хүнде-ле 600 тонна аъш-чем херек турда, олар бүдүн ай дургузунда хүнде-ле 100 хире тоннаны ап турган. Хүнде бээр хлеб бир кижиге баштай 75 грамм кылдыр кызырылгаш, оон сөөлүнде бөрып аараан база балыглаткан кижилерге шуут бербестей берген.

6-гы армияны хостап алыр ужурлуг шериглер Сталинградче 50 километр безин чоокшулап чадап каан. Ол хиреде оларны командылап турган генерал-фельдмаршал Эрих фон Манштейн ону далаштырганы дээш Паулюска доңгулда олаагиш. «Сени камгалаар дээш шериг ок-боо чок артса канчаарыл, сенден айтырар эвес» — деп, Паулюстуң негелдезинге ол харыылаан.

1943 чылдың январь 30-де (дужуп бээринге чедир каш-ла хонук артканда) бодунуң болгаш шериинин идегел чок байдалын биле тура-ла, Гитлерге оон эрге-чагыргага келген хүнү дээш байыр чедирип: «Бистиң демиселивис амгы дириг, харын-даа келир салгалдарга кандыг-даа идегел чок таварылгаларда дужуп бербезиниң үлегери болзун — ынчан Германия диилээр. «Хайль, мээң фюрерим» деп доосккан телеграмманы чорудкан. Генерал-фельдмаршал атты тывыскан, Гитлерниң тынынга боду четтиир бээр боор деп манап турганы Паулюс дужуп берипкен, шериг-биле кады дужуп берипкен.

Шыдыраа

ИРТ ШАҢНАЛДЫГ МАРГЫЛДАА

Чөөн-Хемчик районнуң спорт комитеди спортту массалыг болурун сайзырадыр дээш ажылды хөйнү кылып чорудуп турар. Чоокта чаа районнуң шыдыраа федерациязы-биле демнежип алгаш, ажык хол-шыдыраа маргылдаазын организастап эрттирген. Маргылдааны эрттирер мурнунда кожууннарның спорт комитеттеринче чалалга дыңнадыгларны чорудкан турган. Аңаа **Улуг-Хем, Кызыл, Сүт-Хөл, Чөөн-Хемчик кожууннарының 34 шыдыраачылары чыглып келгеннер.**

Республиканың шырак шыдыраачылары Мөңгүн-оол Түлүш, Виктор Хертек (Улуг-Хем), Владимир Сарыглар (Кызыл), Орлан Сарыглар, Калдар-оол Монгуш, 65 харлап чорууур Дадар-оол Монгуш (Чөөн-Хемчик), сөөлгү ийи чыл иштинде школачыларның республика маргылдаазынга ийиги черни ээлеп келген Арат Ондар, оон эжи Маадыр Сэт (Чадааның № 1 школазының өөреникчилери) база киришкени солун.

Оюнну швейцар система ёзугаар эрттирген. Баштайгы салыглардан тура Орлан Сарыглар, Мөңгүн-оол Түлүш, Матвей Ховалыг («Хорум-Даг» колхоз), Дадар-оол Монгуш, Докпак-оол Куулар, Артур Монгуш, Ким-оол Түлүш (Чадаана), Владимир Сарыглар (Кызыл район) тергиидеп, бирги хүнде өөрү мурнап эгелээннер. Сөөлгү салыгга чедир кымның бирги черже үнери билдинмейн турган. Мөңгүн-оол Түлүш тос сандан сес сааны ап, бирги черже үнгеш, ийиги черни алган Орлан Сарыгларның шаңнал кылдыр салганы ирт-биле шаңнаткан. О. Сарыгларга адазы-биле ооңга хайымнашкаш, алганы 0,5 сан чемпион болурунга шаптыктаан. Чүге дизе ол чемпион-биле арасында оюнну тииллекчизи турган.

Үшкү черни эң сөөлгү салыгда ойнаан Владимир Хаян-оол-биле (Улуг-Хем) Артур Монгуштуң сялыы шиитпирлээн. Чидиг демиселдиң түңнелинде 6,5 санны ап, В. Хаян-оол үткан. Ийиде алдыгы черге чедир түңнелдерлиг болганнарга районнуң спорт комитединиң даргазы Алдын-оол Суңдуй тус-тузунда 500-тен 1000 акшага чедир шаңналдарны тывыскан.

Маргылдаа соонда шыдыраачылар аразында арга-дуржулга солчулгазын база кылганнар. Улуг-Хем кожууннуң Буура аттыг шыдыраа клуву солун ажылдарны кылып турар. Ында шыдыраа клуву тускай президентилиг, агар саныг, акша-көпеектиг.

Шыдыраачылар республиканың шыдыраа федерациязынга районнар аразынга эш хуушун ужуражылгаларын, маргылдааларны эрттирип турарын күзээннер. Ол талазы-биле республиканың хүреш федерациязының арга-дуржулгазын өөренип көөрү күзенчиг. Хол-шыдыраа база тыва чоннуң бурунгу оюну болгай.

Хоочун шыдыраачы Мөңгүн-оол Түлүш Шагаан-Арыг хоорайга тускай шаңналдыг, детанкчилерлиг, солун шыдыраа маргылдаазын эрттирер деп турар.

Шаалый МОНГУШ.

БАЗА КАТАП—НЛО

КОСТРОМА. (РосИТА-СЧТА-ның корр. Вячеслав Гуськов). Харык чок чиңге чырык херели баштай оон хөрээн чара кезипкен. Оон соонда «кайын келгени билдинмес кезер эмчилер» шыгаан эъттерин аңгылай кескилээн. Чырык херелинден чүгле чылыг, шуут аарышкылыг эвес болган. Кижи бажынга кирбес хуулгаазын ол «кезиишкинге» Судиславль районнуң Жваловонуң Культура бажыңының кино механиги Борис Архипов чаңгыс хүнде ийи удаа таварышкан. Ол келгеннер кандыг чүве-дир? Чүү чүвеге дөмейдир деп, чаңгыс суур чурттугларының айтырыгларынга оон харыызында дыка тодаргай чүүлдер бар.

Баштай-ла ол өскээртен келгеннер-биле Культура бажыңының бодунга таварышкан. Ээлчеглиг кинога белеткенип, пленка эде долгап турган. Аңаа-ла ал-ла сагыжы-биле коридорже бакылаар сагып бажыңга кирген. Ол-ла олчаан, чежем ай деп боданга-даа алыспайн, бакылай берген. Курут хос коридорда [illegible] турар ак-көк туман аразында узун эр кижи турар болган. Шенелде кылымыл деп санал киирген үн кандыг-ла-бир сымыражан, бир-ле чүве даг-жааа ышкаш ындыг болган. Ийиги ужуражыышкын үезинде «аалчылар» мырынай үш кижи апарган. Олар ам база-ла чырып турар ышкаш туман аразында дег көзүлген. Бо таварылгаа мурнуу-ла узун эр кижи-биле хадын оол база уруг бар...

Кино механигиниң чугаазынга оон чаңгыс чер-чурттугларының бүзүревес аргазы чок. Чүге дээрге чогумна ол хүн Судиславль районуң чамдык суурларының кырында НЛО (танытынмаан ужуп чоруур чүүл — орус дылдаазын хураангайлааны) дааш-шимээн чок ужудуп эртенин чурттакчылар көрген. Оон мурнунда Жваловонуң кырынга чырып турар шар база доктаап тургулаан. Ол бүгүнү көргеннерниң чугааларын алырга, шуптузу дугжуп турар.

Үш уругнуң адазы, уругларының уругларының кырган-ачазы, 53 харлыг кино механигиниң өскээртен келгеннер-биле таваржып турганын ол-ла Культура бажыңының директору Надежда Коковаваның чугаазы бадыткап болур. Оон боду-биле таварылга дугайында, өске улус кыжырып бээр, ындыг-мындыг чугаа болу бээр ийнгаа дээш, кымга-даа ыттаваан. Бодунуң кабинединге олура, хенертен эжик шак дээнин дыңнап каан. Элээн орайтай бергенде кым кижи келди дээш, коридорже бакылай берген. Чалада таныбазы кижи турган. А директор бо чоок-кавыда кижилерни барык шуптузун таныыр турган. Айтырыг салыр бодаан, ынчалзажок дылы шуут ээлбес болганын билип каан. Дуврээн уу-биле кабинединче катап кире берген. Кезек болганда бо чүү болуп турар чоор, тенек аарый бербээн мен бе деп боданмышаан, коридорже база катап бакылаан. Кым-даа чок болган...

Дараазында хүн КБ-ның директорунга: «Бистиң бо бажыңывыс ээлиг апарган-дыр» — деп, баштайгы аараак чугаалаан. Кым-даа аңаа харыы берип азы сонуургап, чугааны [illegible]

КАРА-БАЙ

Тоожудан эгелер

Екатерина ТАНОВА.

(Уланчылгы. Эгези № 162, 164, 167, 197 «Шында»).

Аалды айның кончуг изиг хүннери кидин-не чидиртип, ымыраа-сээк келерээн, кижиге-даа, малга-даа берге ышкам үе келген. Чайлаглап өөренген сериин оъттуг черлеринче мал-маган боттары-ла шуужуптар апарган. Ынаажыктар аалы кидин-не Хөл кыдыынче чайлаглаары-биле белеткенип турган. Сендай Чүгүрүк-Кулазын мунупкаш, чылгызын хамыкты мурнай Хөл кыдыының сериин аяннарынче сүрүп үндүрө берген. Ынаажыктарның көвей хоюн, инээн кожазы аалдарның уруглары боттарының малы-биле кады сүргеш чорупканнар. Олаа кавыда аалдар чайлаглаарда ынчаар демнежип чаңчыкканнар.

Ынаажык кадайы Назынмаа-биле көшке алыр-хаар чүвелерин эмгелеп, алыр чүвезин беле шарып турганнар. Түр када изиг хамааржыже чайлаглаар-даа болза, өг-бүлеге херек-ле чүве хөй, орун-дөжек, шугулак, ширтек, барба-савазынга чедир албас-ла чүве ан чок. Оларын аътка чүдүрерринге эптиг кылдыр беле шарып, быжыглап турганнар.

Чес-Булун уундан улуг доозун чоруп орган. Ол Чес-Булун, Ортаа-Тал ынчаар доврураа аайлыг эвес. Чаңгыс аът шаап эртерге безин ооң соондан доозун ону сывыртаан чүве дег. Дүргектелип-ле орар. Шаа тенгеш, туруптан доозун чаңгыс черге кезек алаастаның турган, чоорту эсти бээр чүве-ле болгай. А бо Калбак-Харганның калбак ногаан шыгынга чеже-даа аъттыг кижилер өру-куду туттсуп турар болза, бурт дээр доврак бар эвес, магалыг чер-ле болгай.

— Бо кончуг изигде малдың камнавас чүү адам өөлежок амытан шаап чоруур чүвел — деп, Ынаажык кайгаан.

— Харын аан. алдыы аалдарның тенек оолдары ирги бе, азы кандыг-бир чүгүла херек ужун ынчаар эшкелеп чоруур чүвези ирги бе? — деп. кадайы база ол угже кайгай берген. Доозунну доюлдур халдып чораан кижи келзе-ле суму даргазы Самдан болган.

— Дарганың бо канчап доозунну доюлдур, отка-шашка дүшкү дег эшкедеп чорууру ол ирги?—деп, Ынаажык Самдан-биле эжелешкеш айтырган.

— Эшкедевестиң аргазы чок, кончуун көрбес сен бе. Оода бо Ак суу савазын ажыр дажый берген. Калбак-Харган дужундан кежер ур-даа чок. Дөвүн Ак-Аксылап кештим ышкажыл.

— Чүү болганы ол, чугула дыңнадыг чарлап чор силер бе?

— Ат болган. Чаа-дайын эгелээн, кончуун көрбес сен бе.

— Ой дадайым. Ол кым-биле чаалажыр апарганывыс ол?

— Кырман-биле...

Назынмаа кылып турган чүвезин ара каапкаш, чугаалашкан ийи кижиниң чанынга чедип келген. Чонаада-ла улуг тегерик караактарын улам хере көрүп алган, аазады берген кайгап турган.

— Кырман-биле? Ол кым ийик мон, дыңнааным-даа ышкаш. Анаа бистен чүү херек апарганы ол?— деп, Ынаажык арта-ла ийи холун атпаш кылган.

— Бистен деп чүнүл, ол Кырман ССРЭ-же халдаан. Улуг дайын эгелээн чүведир.

— Аа, бурган өршээзин! Мен дээрге дайын мыя бо Адар-Төште чыгадып келген деп бодадым. Ыракта чүве ышкажыл. Ол Кырман биле ССРЭ чүнү былаажы бергеннери ол ирги але? Демги ол Испан деп черже база кырманнар халдаан дээр ышкажыгай. Черле дайынзырак кулугурлар-дыр эвеспе ол — деп, суртаалчы Сендайның чугаазын бо-ла дыңнаар болгаш Ынаажык чүвениң угшиин дөзээлеп чугаалаан.

— Ам ССРЭ-ни эжелеп алыр дээш халдап келгеннери ол ышкажыл.

— Оо...

— «Оо» деп чүзүл моон, кайгап, магадаан-даа чүве ышкаш.

— А ам чүү дээр чүвел ынчаш?

—Оо, ээ деп кайгап, магадап орбайн, бай кижи дүрген дузалашсыңза.

— Кымга? Чүнүң-биле?

Самдан ийи холу-биле деңнээн часкангаш, пат-ла чегенин, кайгаан чүве дег алгырган:

— Кымга деп чүзүл моон? Шуут-ла мутулай кижи-даа ышкаш. ССРЭ-ге-ле дузалашкай. Азы сен ол Кырманга дузалажыксап тур сен бе?

Ынаажык ам-даа чүвениң ужурун орта билбээн хевирлиг, дарганың аксынче хайгап алган, кыпсып алган таакпызын шыйыладыр сора берген.

— ССРЭ-ге дүрген дуза херек чүве-дир. Азы бодуң октуг боон туткаш чоруп орар сен бе, азы хөй малыңдан үзе сүрүп бээр сен бе. Оон дугайын угаадып ор ышкажыл мен.

— Дем-не ынчаар угаадыпсыңза. Ол-бо чүвениң ужун хап, бажын хап орбайн. Бодум кайын октуг боо тудуп, дайылдажып шыдаар ийик мен. Арганың ан-мениң адып чирден башка, кижиже канчап боо-хөө аныып шыдаар чүвел, кужүрүм. Оон орнунга малымдан үзе сүрүп алыңар даан.

— Ийе, улустан мал чыыр тускай комис тургустунган чүве-дир. Ам хавырып эгелээр. Улусту белен турзун дээш баш бурунгаар аал бүрүзүнге чарлап чорууурум олдур ийин. Мал хавырар комис кээрге белен турар силер. Арай деп-ле чугааның уг-шиин сеңээ четти ышкаш. Дыңналып кааным ол эвеспе —дээш, суму даргазы Калбак-Харганны өру алзы, ынаар-ла кезек аалдарже дадырадып каан.

— Харын-даа бо мал-маганны уруглар баш бурунгаар Хөлче сүрүп аппарганнар-дыр көрем—деп, Назынмаа чугаалаан. — Оон башка суму даргазы оон ортаа кезиин чара сүргеш чорупса хөөнү-дүр.

— Харын-даа деп чүнүл? Харын мени бодун барып дайылдаш дээр чыгыы тур ышкажыл. Ол ынчаар орус чуртунда болуп турар дайынче он-боодан көртпайн кижи канчап бар чыдар чүвел? Алыр болза малдан үзе сүрүп бергей мен аан, харын. Чок эвес малды.

— Па, чоп кончуг байырлыг-гай бердиң? Чаңгыс өскүс анай азырап алыры безин амыр чүве бе? Ол хөй мал боду чайгаар өзүп-мандып турар чүве бе? Бо кижи дунхүн чок дырбанайнып чорааш өстүрүп алыр чүве ышкажыл. Ону билбес-даа чүве ышкаш. Бодуң кандыг ийик сен, чаңгыс багай хөвээ хурааганы кокай былаап аппаарга ыглаар чазып турбадың бе. Ам кээп үзе сүрүп бээр де. Амыр-дыр бо. Өскүс анайымдаа бербес мен. Кайда-чүде чаа-дайын мензэ чүү хамаан чүвел!

— Ой, оожум, улус дыңнап кааптазын, кужүрүм, чоп тоорлу бердиң, ат болгай бис. Үениң бергезин көрбес сен бе, бичии-ле чүве ужун «контр-сантр» дээш ат кыла бээр.

— Кызыл күш-биле өстүрүп алган малың харамнанмас, доруун-на кожай-дыр сен!

— Че-че, хыйланырың соксат! Мал бербес чүве болза бодум барып дайылдажыптыр мен ийин.

— Хы, сен багай ашак ол кинода ок-боо чүъктээн, селеме азынган шериглер дег туттсуп турар боор сен харын.

— Херек дээр чүве болза, ужурдан эртер эвес, ынчаардаа мен ыйнаан.

Назынмааның изигленгени шала чазыга берген. Мал-маганың баш удур чайлагже үндүрүпкен ашак-кадай боттарын чемелешпишаан, көшке алыр эт-севин аъттарга комнап чүдүргеш, өөнүң дээвиирин тырткаш, эжинин ыт-куш кирбезин дээш дээктеп кааннар. Коштут-комнут малдарын четкилээш, аал едээнден шимчеп үнүпкеннер.

Улуг-Чарыкты өру үнүп орда. Хөл өөжүнден чара аккан хемчигештиң хая-даштыы ажыр шураан даш-шимээни ол-бо талаларда хая-туруглуларда диңмиттелдир чаңгылаңган. Кады чораан улус чугаазы бот-боттарынга четсин дээш бар шаа-биле алгыржып чугаалажып чораанлар.

Кадыр доъшту өру аъттарын чедип алгаш, Ынаажык баштап үнүпкен. Назынмаа база аъдындан дүжүп алгаш, мурнунда аъттарның соондан чыда калбайн кедурлуп орган. Кадыр орук доъжүнүң кадыры эмин эрттир. Баштайгы аът өру чүткүлүп органаш, едээ салып бадырар болза, оозу дараазында аъттын бажынга пет дээр. Ол хамааанчок оларның соо-биле сүрүштүр үнүп орган кижиниң бажынга-даа, эктинге-даа педиледи бээр. Орта аъттар-даа, кижилер-даа чаңчыгып калган. Назынмааның борта дуржулгалыы аажок. Шоодайның азыгларын катташтыр сукнулаштыргаш бажынга кедип алыр. Ол харын сүвүр тейлиг бөрт-даа ышкаш болур. Үстүнде аъттың салып бадырган едээ оон бажынга, эктинге, оорразынга пет кылдыр дүшкеш черже чуглуп бадып турган.

Шынаадан орай үнген улус нимир дүшкелекте Бичө-Хөлчүкке чедип келгеннер. Оларны баштай үнген мал-маган база чеде берген, дыттар доорзунда бөкперлештир чыткылап алган. Кадарчылары майгыннарын мал чоогунда тиккилеп алган. Ол үеде тайгага магалыг-ла. Айдыс чыттыг агаар эм-тан-биле дөмей-ле. Мал-маган чоорту оъттап үнүп келген болгаш ырап, тарадыр маннашпаан. Дүнеки сериинде таалап, кетженип чыткылаан.

Ынаажыктар Бичө-Хөлчүкте чайлаглап чыдар саалдарның чадырынга хонуп алгаш, даартазында дан бажында улаштыр көжүп чорупканнар. Сарыг-Кожагар артынга үнүп кээрге Хөл дөө-ле хөлбегер көк далай дег кынны берген көстүп келген. Мал-маган-даа, коштут-комнут аъттар-даа оон ынай Калбак-Арганы куду ылгыны кончуг бадыпканнар.

Сүт-Хөл кыдыында Ынаажыктарның чайлаа Бестиг-Ажыкка кээп турда биче дүъш чеде берген. Кады-кожа чайлаглаар кожалары база шагда-ла чадырларын ээлепкен. Чыраа-Аъттыг, Чымба-Лама, Бертик-оол сүттар чаа чедип келген аалдың чүгүн дүжүржү берген.

Хөл кыдыының оът-сигенниң чаагайы дендии. Хөл анар хөлбеңнеди чалгып, аргада хектер ыяңгылыг эткен. Хөл кыдыының өң-баазын чечектериниң аразындан улуг-улуг кызыл-сарыг өңнүг хүнзедерелер бир-ле чалбыраашар дег апаргылаан салгын аайы-биле сиглаңайнып турулаан. Коңгулуктар дээр дөртегер кара-кара өлүректер солдарын чыскаай эдертипкен хөл кырын хээлей оожум салдап чоруур.

Чайлагга кээрге сагыш-сеткил безин чиик, сергээ кончуг апаар. Тынарга безин хөрек хозай берген ышкаш болур. Чайлаг-даа магалыг-ла. Кужур мал ындыызын билир болгаш сүрүүшкүн-даа чокка боттары-ла чайлагже шууужуптар чүвези ында-ла ыйнаан. Хөл кыдыы мал чайлагладып, семиртиринге магалыг-ла оран.

Көшкүн чоннуң чаңчылы ындыг. Чаа чуртка хонганда аъжы-чемиин дээжизин оран-чуртка өргүүр, оду-көзүнче чажар. Бо чылын төрүвээн сувай өшкүнүң семизи-даа кончуг. Хаңы безин бир дести ишти болган. Кожаларынга тавак-таваа-биле салырга-даа төнмес. Назынмаа шынаагала тип, белеткеп алган арагазын улуг көгээржиинден боду сөмнеп орган. Ынаажык элдеп кижи, арага ишпес, чүгле амзап каар. Чамдыкта улус албадаар болза анаа амзаңгырлап оргулаар. Оон ындыг чаңын чамдык улус кочулаар-даа. Бай кижи харам болгаш ындыг ыйнаан дижир. Чок-чак дээр эвес ижип-ле чорза, чүзү канчап баар чүвел суг дишкилээр. Улустуң ындыг чугаазын Ынаажык херенке-даа албас.

— Ижер кижи ижип-ле турар ыйнаан. ишпес кижини кочулап, шооткан херээ бар бе. Ол ыт ишпес ажыг сугну ижерин мензэ албан эвес—деп, ол чамдыкта чугаалангылай бээр. Анаа бодаарга Назынмаа ижип-даа, хөөреп-даа шыдаар. Элээн ижипкенде баштактаныпыр ырлагылаар:

Ынаажыкка аян тудуп,
Ырлапсымза кымнар
канчаар.
Ыт-ла ишпес кара сугну
Ижипсимзе кымнар хоруур.

Ынаажык арага ишпезе-даа улус-биле кады көк элээр хөөрежип олургулаар. Чамдыкта өөнрек улус-биле деңге маргыжып, изигленип-даа берген олургулаар, элдеп кижи.

Назынмаа-биле бо-ла хөй чылда кады чурттап келген болгаш оон аажы-чаңын Ынаажыктың билири кончуг. Кадайы чеже-даа хедер чаңныг, арай туразында чалнаар болза оон аажы-ыш дээнде уйгу-дыжын-даа уттуптар. кызымак боорга ындыг ыйнаан, оозун бүдүү хүлүүлээр. Оозу чүү дей-дир, оон кара аайындан эртпес. Чаңгыс кызы Сендай база-ла туразында өскен. Бичиизинде адазының оорразындан дүшпес кижи ам аът кырындан дүшпес болган. Кандыг-даа терен сугну хаалдып эрте бээр. Чарыш аъды мунуп, эмдик аът өөредип турда сүг багай оолдар ында калыр. Оозу бо чылын шоолуг-ла аал ажылынга киришпээн. Улуска бижик башкылап деп чүве тып алган. Бир-бир аалдарга улусту чыып алгаш бижик башкылап, ийи-үш-даа хондур аалынга хонмайн чорүп бээр. Арөвэ кожкомунуң даалгазын күүседип чорууру ол. Назынмаа чаңгыс кызының ындыг байдалынга таарзынмас. Кыс кижи аалынга олуруп, оода-ла инектен-даа болза сагжып турган болза деп бодаар. Адазы оозунга болчур.

— Ажылынга четтикпейн турган эвес сен. Дузалакчылар бар ышкажыл. Арөвэни кижи даалгазын күүседип чоруур чүве-дир—дээр. Шынап-ла, хөй инээн Назынмаа чааскаан кайын саап күш чедер ийик. Кады-кожаларының аныяк кыстарында инек сагжып бээр кижи-ле хөй. Инек саашкан холезининге ийи-үш инекти боттарынга саап алыр. Чамдыкта сүт-сааны арай чедишпес улуска инектерин чайны өттүр сагдырып каар. Олары анаа-ла кайын халаска сүт саап ижип орар чүве деп, кара аяк харыылыг деп чүве бар-ла болгай. Күскээр сыныйларда куткан саржаанаа түткулап алган четкилеп келир. Оларны улустуң өөрүп четтиргенин илереткен хөңну кылдыр Назынмаа хүлээп алыр. Ийе харын, мал-маганы, саар малы хөй-даа болза, Ынаажыктар кады-кожаларының аңызында ажылынга четтигип турганнар.

(Уланчылыг).

ТӨРҮТТҮНГЕН ХҮНҮҢЕР-БИЛЕ!

Бистиң ынак ачавыс Бина-оол Андреевич Кызыл-оол октябрь 14-те алдан харлаар. Суурувуста хамааанчок, районда ачавысты билбес, таныбас кижи ховар боор. Ол ам «Саян» совхозта дарганнап ажылдап турар. Пенсияже үнер чеде-даа берген болза, омак-хөглүг, баштак чаңы хевээр. Оон могаппышылап, туруптанын кижи черле көрбес, кезээде-ле олут-чыдып чок, бир-ле чүвени кылган, эптээн, чок-ла болза чазанган олурар.

А ачавыстың холдарын «алдын» дизе, черле чазыг болбас деп бодаар бис. Кылын каан чүвелерниң эптиин, ажыктыын, шынарлыын кижи кайгап ханмас деп болур. Кижилерге кайы хире буян чедирип чорууруп ол боду билбес чадавас, ынчалза-даа өскелер ону эки билир болгаш үнелээр. Чижээлээрге, чаш ажы-төлү кортканда, сылдаңгылай бергенде, ачавыс бичии домнап каарга-ла, коргуушкуп, аарыг боду-ла чиде бээр. Хайындырган хоюг сарыг шайын катап-катап ижип, аартап орда чаагайын чүү дээр!

Эргим ынак ачавыска солун дамчыштыр оон төрүттүнген хүнү-биле изиг байырывыс чедирбишаан, бүгүдеге экини, кан дег кадыкшылды база узун назы назылаарын күзээр-дир бис!

Уруглары: Галя, Клара, Кара-кыс, Кара-оол, Орланмаа, Оюмаа, Саяна.

Күдээлери: Олег, Юра, Маадыр, Орлан, Борис, Мерген.

Бистиң ынак ачавыс Владимир Сатович Даваа-Самбуунуң мөчээни-биле аар кажыдалдың үезинде биске дуза чедирип, деткимче көргүскен бүгү чаагай сеткилдиг чонувуска, Тываның чурт үлетпүрүнүң девискээр-бүдүрүлге каттыжыышкынының мебель фабриказының администрациязынга өөрүп четтиргенивисти илергейледивис.

ДАВАА-САМБУУЛАРНЫҢ ӨГ-БҮЛЕЗИ.

Чарлалдар бюрозу

СУББОТНИККЕ КИРЖИҢЕР!

Кызыл хоорай чагыргазының коллегиязының бо чылдың октябрь 6-да үндүрген № 352 доктаалынга дүүштүр хоорайны аштап арыглаарының болгаш чаагайжыдарының талазы-биле бүгү хоорай субботниги 1992 чылдың октябрь 17-де эрттирер деп доктааткан.

Хоорайжылар, субботникке идепкейлиг киржип, хоорайывысты чараш, арыг-силиг болдурарынга үлүүңер киириштириңер!

КОНКУРС

«Хуужудуугталыг тускайжыттынган инвестиция фондузу «Тываинвест» деп ажык хевирлиг акционер ниитилелдиң тургузукчулары фонд эргелекчизиниң албан-дужаалынга конкурсту чарлап тур. Кол негелде: дээди эртем.

Херек апарза, «Тывакредит» банкыже 2-40-62 телефонче долгаар.

ЧАЗАЛГА

«Шын» солунунуң октябрь 13-те үнген 198-ки номеринде 2-ги арынында «Чаа өскерилгелер болгаш немелделер» деп эгелиг чүүлде сөөлгү (5 дугаар) колонкада адаандан өру 3 дугаар абзацта 2400 саны 24000 деп номчуур. Чазыг авторнуң текизинде болган.

КИНО

ОКТЯБРЬ 13-ТЕ

«НАЙЫРАЛ»: «Ярость в клетке» 10.00, 12.00, 14.00, 16.00, 18.00 (уваткан). «ВИДЕОЗАЛ»: «Хороший полицейский» 9.00, 11.00, 13.00, 15.00, 17.00, 18.40 шактарда.

«ВОСТОК»: «Лучшая защита» 14.20, 16.20, 18.20 шактарда.

ДЕМДЕГЛЕЛДЕР ДЕПТЕРИНДЕН

(Төнчүзү. Эгези № 197 «Шында»).

1. Чаа хемчеглерни чон ужурун билген, ону деткип турар кылдыр ынчаар чорудар херек. Кандыг-даа социализация кылып турган херээ чок. Шеригже ам дээрезинде албас, шериг назылыгларның чамдык кезиин тускай чыггаш, эки хепкергеш, тускай эдлемелиг, ниити шериг хептиг болурун-даа чугаалажып көөр.

2. Хоойлулар совет хоойлуларга утказы-биле дүгжүр, ынчалдажок араттарга билдингир болур ужурлуг.

3. Силерге ажыл-агый база сан-хөө талазы-биле дузалаар бис.

4. Оон ангыда эш Калинин база солун чүүлдерни чугаалаан:

а) силерниң шериг кижилериңерни чоңга көрүштүг кестүр, аяныг болур кылдыр кедирер херек, өглерге баарга, уруглар оларны сонууургаар, ынакшый бээр кылдыр кедирер, бистиң шериглеривис ындыг магалыг-дыр дээр кылдыр кедирер херек.

б) камгалалды быжыглаары чугула. Барыын чүкте ам-даа дайылдажып турувуста, Чөөн чүкте, Моол-даа талазынга сезиглиг турбас болза хоржок. Дораан эвес, ынчап чорүй Чөөн чүкке база дайылдажыр ужур туруп кээр боор, мен анаа чедир чурттай албас мен, силер көөр боор силер.

Оран камгалалын быжыглаары — ол дээрге чуртунга ынак болуру ол. Силер боттарыңар көрүп тур силер, бистиң чамдык кожа күрүнелериниң оларны кезетпээнде бистиң күрүневисти чок кылдыр чүткүдүп турдулар, а кезедип, ыргазын сыптарга. «Бистиң улуг кожавыс, бис силерге черле дегбес бис, эптиг чурттаар бис» дей бээр-дир.

Бистиң Россия Федерациявыс Барыын-даа, Чөөн-даа чүкче алгып болур, бистиң аңы-дүмма республикалары бар.

Бистиң ажылывыска ол улуг чедиишкиннерни күзээн болгаш бистиң айтырыывысты чугаалажыр Президиумга чалаткан турарывысты дыңнаты.

ТӨӨГҮЛҮГ ХҮННЕР

1944 чылдың октябрь 7. Ол хүн ВКП (б) ТК-ның Политбюрозу ТАР-ны ССРЭ-ниң составынга хүлээп алыр дугайында шиитпирни хүлээп ап, ол дугайында ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Чарлыының төлевилелин бадылап берген.

1944 чылдың октябрь 11. Каан, аяс, магалыг хүн турган. ССРЭ-ниң Дээди Совединиң херектер эргелекчизи эш Козлов ТАР-ның ССРЭ-ниң составынга хүлээп ап турарынга агаар-бойдус безин хүлүмзүрүп турар-дыр деп чугаалааны шын ышкаш болду. Дүъштекиниң 1 шакка 10 минута четпейн турда М. И. Калининниң хүлээп алыышкынынга чеде берген бис. Бистиң чанывыс-биле эш Москатов эрти, мендилешпивис.

Таптыг-ла бир шак турда бисти М. И. Калининниң кабинединче чалады. Киргеш, столдуң бир ужунга барып олуруп алдывыс. Эш Шкирятов бээр чоокшулады олурунар, бистиң-биле чоокшулажыр бодап турар улус ыяткан херээ чүү боор диди. Чоокшулады олуруп алдывыс.

Михаил Иванович Президиум хуралын ажыттынган деп чарлааш, хүн айтырыын чугаалады. Хүн чурумунда чаңгыс айтырыг — ТАР-ны ССРЭ-ниң составынга хүлээп алыры. Өске саналдар барын айтырды. Хүн чурумун бадылаан.

Эш Токага сөс бээр-дир диди.

Мен Декларацияны номчааш, ТАР-ның ССРЭ-ниң составынга хүлээп алыр дугайында дилегни чугаалааным соонда, Михаил Иванович биске ол төөгүлүг факт-биле холбаштыр байыр чедирди.

Оон соонда 1944 чылдың октябрь 11-де 13 шак 10 минута турда, ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң шиитпири-биле ТАР-ны ССРЭ-ниң составынга хүлээп алган. Хуралга олурушкаңнар: М. И. Калинин, Шкирятов С. М. Буденный, Кучкинов, Москатов, Бахмуров, Латыцев база тыва талазы — Тока, Чымба Лопсанчап, Түрин болгаш Калиничев.

Хуралга олурушкан Дээди Советтиң Президиумунуң кежигүннери бистиң шуптувустуң холдарывыс тудуп, ол төөгүлүг хүн-биле байыр чедирдилер.

Ол-ла октябрь 11-де 4 шакта ВКП(б) ТК-ның оргбюрозунуң хуралынга база-ла Тыва талазы-биле айтырыгларны чугаалашкан.

1. ТАРН-ның ВКП(б)-те хүлээп алган. Партия документилерин солуур талазы-биле инструкцияны бадылаан.

2. Улус комиссарнаттарынга Тыва областа ажыл-агый болгаш культура хемчеглериниң талазы-биле даалгаларны берген.

3. ВКП(б) обкомунуң бюрозун дараазында эштер составтыг кылдыр бадылаан:

Кежигүннери:

1. Тока — ВКП(б) обкомунуң бирги секретары;
2. Куварин — ийиги секретары;
3. Базыр-Сат — пропаганда талазы-биле секретары;
4. Талганчык — кадрлар талазы-биле секретары;
5. Чымба — облкүүском даргазы;
6. Товариштай — НКВД эргелелиниң начальниги;
7. Тадар-оол — секретарьның мал ажылының талазы-биле оралакчызы;
8. — НКГБ эргелелиниң начальниги;
9. Момбужай — комсомол обкомунуң секретары;

Кандидаттары:

1. Бакук — облпрофэвилелдеринге;
2. Намчак — келээ ажыл-агый килдизиниң эргелекчизи;
3. —облкүүском даргазының бирги оралакчызы;
4. ВКП(б) кежигүннеринге эштер Чымба, Анчымаа, Момбужай, Талганчык, Намчак, Бакук, Тадар-оол, Иванов оларны хүлээп алган.
5. «ТАР-ны РСФСР-ниң составынга хүлээп алыр дугайында» РСФСР-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң Чарлыының төлевилелин бадылаан.

Алган үндезини: Күрүнениң төп архиви, фонд 50, бижимел 2, х/к № 7 (1-5 арыннар).

Парлалгага Николай КУНЧУН белеткээн.

Телемарафон соонда

Октябрь бир. Назылап кырааннарның Хүнүнге тураскаатаан ачы-буян телемарафонун Тыва Республиканың чүгле улуг назылыглары эвес, а харын хып дээн аныяк-чалыылар, уруг-дарыглар кежээкиниң чеди шагының келирин четтикпейн манап турганнары билдингир. Чүге дээрге телемарафон чоруп турда кайы организациялар, ассоциациялар, фирмалар, колхоз, совхозтар, коллективтер, хууда кижилер назылап кырааннарга, күш-ажылдың хоочуннарынга, амыдырал-чуртталгазының чечектелишкининиң үезинде күш-ажылдың инвалидтери апарганнарга, Ада-чурттуң Улуг дайынының киржикчилеринге кандыг буянныг йөрээлдер кылыры, дузаламчы көргүзери кижи бүрүзүн сонуургадып турган. Сөөлгү үеде ачы-буянның телемарафонун чорудуп турары чаңчыл апар чыдары өөрүнчүг. Чудуң алдынче чудурууң сунгаан эвес, ачы-буянның марафону болганда улус анаа хол куруг чорун, хоозун аазаашкын эдер эвес, а бодунуң аныяк-чалыы үелеринде күш-ажылдың фондузунга уйгу-дыжын, эртем-билиин, энергиязын харамнанмайн, хоор чонунга өргүп келген хоочуннарга болдунар-ла дузаламчызы көргүзер, социал чөптүг чорукту тургузарынга илиглии бээр дээш чоруп олурганнары чугаажок.

ЧӨПТҮГ ЧОРУК КАЙДАЛ?

Социал чөптүг чорук деп чүл? Кижи бүрүзүнүң эрге-хоойлу мурнунга, экономиктиг байдалынга, моральдыг мөзү-шынарынга дең байдалдыг чоруун тургузарынче чүткүл-дүр. Ол дээрге эки-даа чүүлдерге кижилерниң киржилгезиниң деңге чоруп олурарын хандырары-дыр. Ол дээрге ачы-буян чедирилгезиниң хөлегезинге бот-боттарынга белек сөннежири эвес, а ол дузаны аргажок херегтеп турар кижилерге дузадыр.

Бистиң Чазаавыс, ачы-буян чедирилгезиниң ниитилелдери телемарафонну организастап эрттирип турары экидир. Ядыы-түрегги, ашчут, элбер-самдар чорук турбазын бодап, өг-бүле, кижи бүрүзүнүң сүлдези бедик, аас-кежиктиг амыдырап, омак-хөглүг, өөрүшкү-маңнайлыг-ла чурттаарын кижи күзээр.

Телемарафон чоруп турда, ында таңцылап самнааан, ырлашкан, хөөмейлеп-каргыраалаган. Чаа-Хөл кожуунунуң Ак-Туруг суурдан келген Сандан-оол Сандактың өг-бүлезиниң акробаттыг цирк балуун. Өвүрден келген бичии оолактың ырлаарын, мурнунда Шагаан-Арыг хоорай Совединиң даргазы турган, амгы үеде Тыва Республиканың Дээди Совединиң Даргазының дузалакчызы Мерген Кыргысович Анай-оолдуң болунуң өмүнээзинден мүн акшаны, садып алган лотерея биледин чүлдү-чүрээниң мурнундан салгаш хоочуннарга эки сөстерни йөрээниң бүгү Тываның телекөрүкчүлери магадап көргеннери чугаажок. Ол бүгү көргүзүглерни дес-дараалап таарыштыр тургусканының чедимчелиин демдеглевес аргажок. Ниитизи-биле ачы-буян телемарафону чыылган чоннуң, Тываның бүгү көрүкчүлериниң сагыш-сеткилин доюлдурган болгаш хандырган.

Белек кылдыр хөвеннинг чоорганнарны ап турар улусту көөрге алдарлыг чогаалчылар, артистер, мурнунда улуг эрге-дужаалдарга ажылдап чораан даргалар апаарга. арай эпчогу кончуг болур чорду. Даартазында улус ыштыгээ-даштыгаа, ында-мында бөлүглежип алган ону чугаалашкан турарын дыка хөй кижилер эскерген, дыңнаан боор.

Мээң дыңнааным бо чүүлдү демдеглепкеним дээш белек четтирген эштер бурууддатпазын дилеедим. Хөй-ле хомудалдыг чугааларны даартазында Кочетов кудумчузунда В. Көк-оол аттыг театрның автобус доктаар черинге дыңнадым. Ол чугааларның чамдыызын кысказы-биле киирдим.

— Аа бокта, бо чоорганнарның бирээзин кырган-авам, кырган-ачам арткан чурттталгазында эштип удаан-нар болза...

— Меңээ ындыг аас-кежик таваржы берзе, бо-ла сценадан дүшпейн эң-не хөй ажылдыг өг-бүлелерге, келген студент оолга азы уругга белек кылдыр өргүүр ийик мен. Бодувустуң пенсиявыс ижер-чииринге ажырбас, идик-хеп талазы-биле улуг уруглавывыс эде-хере тырттып бээр ол. Бо олурган студент уруглар та кайыын келген, чүү кижилерниң төлдери. Ол дугайын база бодап, херек өйген айтырыгларга шын харыыны дилеп аадарылдыр-дүндерилдир бодап орлар боор ийин—деп, хожамда олурган аалдан-чеден хар аразында, келээден келген хевирлиг акый чугаалады-дыр.

— Боттарының төрээн Тывазының сайзыралы дээш, делегейге ат-алдарын алгыдып делгередир дээш, амыр-дыш чок ажылдап, өргүн чонга уран-талантызы-биле чогаадыкчы чорууру-биле таалалды сөөнеп келген хоочуннарга тывыспайн канчаар. Шын-дыр.

Амыдыралга чединмес хоочуннарга дуза-ла ыйнаан. Чонның чыдыг-чымчак йөрээлдерин дыңнап, солун концертин көрүп аары-биле кожууя төвүндеп он лотерея биледин садып алгаш келгенивис бо. Аас-кежик болуп «Запорожец» деп чиик машина таваржы бээрин канчап билир. Белек тывсып турарында арай эпчок чүвелер бар-дыр. Бир эвес бистиң хүндүлүг чогаалчыларывыс, артистеривис ол хире чединмес апарган чүве болза, анаа бодүүн чондан чем эрээрн берге апарган-дыр. Арай эпчок чүве бар-даа болза, бо ачы-буянга тураскааткан телемарафонуң эрттирилгези онза-дыр.

— Меңээ социал чөптүг чоруктуң принципин үрөвезин-биле кожууннардан эң-не чединмес (ынчалза-даа анаа уруг-дарыынга аъш-чем, идик-хеп садып берзин дээш берген акшазын доңгайтыр арагалап чоруур арагачылар, ажылдан дескеннерни хамаарыштырган херээ чок) хөй ажылдыг, азырадыкчызы чок кырганнарны, бертик-межел инвалидтерни (ам база-ла эзиртир суксуннар аспаанга алыспаан) чалап эккелгеш, белек-селек тывыскан болза, бүгү Тываның чону адыш часкаар мөгеер ийик.

Ынчалдыр чидиг-чидиг маргыжып олурганнарның аразынче сөс октаар харыктыг эвес. Ол алдар-аттыг, бүгү Тывага билдингир хоочуннарга болчуптар сөстер тыппайн, бо чүүлдү бижиир ужурга таварыштым. Келир үеде болгулаар ачы-буян марафоннарынга бо үстүнде чүүлдерден чогуур түңнелдер үндүрер боор дээрзинге идегелди илергейлээдинер.

Товариштай ХОВАЛЫГ,
Күш-ажылдың хоочуну,
бирги бөлүктүң инвалиди.

Кызыл хоорай. Красноармейская 100. Индекс 667000. АГАР САНЫ «Тыва сорбаа» № 363305.

ТУРГУЗУКЧУЛАРЫ: Тыва Республиканың Дээди Совет болгаш Чазаа. «Шын» солуннуң редакция коллективи.

Кол редактор В. Ф. ЧАДАМБА

РЕДАКЦИЯ КОЛЛЕГИЯЗЫ: В. С. Базыр (харыысалгалыг секретарь) А. С. Дембирель (кол редакторнуң оралакчызы) В. М. Сат, К. К. Сат (кол редакторнуң оралакчызы) Н. С. Эрген.

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ:
Кол редактор — 3-43-34; келген бижиктер хүлээп алыр чер — 3-34-28 кол редакторнуң оралакчылары — 3-33-91; — 3-34-17; харыысалгалыг секретарь — 3-34-92; оралакчызы — 3-45-93.

КИЛДИСТЕР
улус депутаттарының Советтери, ниитилел-политиктиг болгаш социал айтырыглар — 3-34-19; — 3-34-98; үлетпүр — 3-34-49; 3-36-73; көдээ ажыл-агый — 3-41-16; культура болгаш улус өөредилгези — 3-39-15; медээлер болгаш спорт — 3-36-82; — 3-34-57; почта — 3-34-39; — 3-34-93; чагаа — 3-39-03; корректорлар — 3-41-23; үндүрүкчүлер — 2-27-41, солун келбейн барганза — 2-32-75; бухгалтерия — 3-37-11.

Солунда парлаттынган материалдарның авторларының бодалдары редакцияның туружу-биле дүүшпейн барып болур. Айыттынган факттылары, саннары болгаш өске-даа дыңнадыглары дээш авторлар боттары харыысалгалыг.

Тыва Республиканың Парлалга болгаш информация министерствозунуң «Встерство»нуң типографиязы. Кызыл Щетинкин болгаш Кравченко кудумчузу, бажың № 1.

Солун неделяда 5 катап үнер. Хемчээли 2 парлалга ажызы. Тиражы 27020 экз. Чагыг № 199.

Тувинская республиканская БИБЛИОТЕКА им. А. С. Пушкина

Республиканың ниитилел политиктиг солуну

ШЫН

Солун 1925 чылдың август 31-де үнүп эгелээн

№ 200 (14922) 1992 чылдың октябрь 15, четверг

Солунга ат салган шагы 19.45. Чагыдар өртээ 10 кеп. Садар өртээ 1 рубль.

Малга чем белеткели уламчылап турар

МАГАДЫЛАЛ ТУРГУСТУНГАН: кыш коргунчуг эвес

Бии-Хем районда «Кызыл тараачын» коллективтиг ажыл-агыйның сигенчилери бо кыжын ниитиниң малынга четчир хемчээлдиг бедүүн болгаш чуулуктуг мал чемнериниң курлавырын тургузуп алган. Олар ниитизи-биле 3 муң 200 тонна сигенни кезип сарааттааш, планын ажыр күүсеткен. 10 муң тонна силос салыр планын 16 муң тонна кылдыр күүсеткен. 6 муң тонна сенаж салыр планы база-ла ажыр күүсеттинген.

Сигенчилер бо хүннерде бүгү техниказы-биле саван ажаалдазында ажылдап турар. Бо чылдың дүжүдү эки болганындан, 15 муң тонна ажыг саваң ажаап алдынар.

Мал чемнери белеткээр комплекстиг бригаданың улуг агроному Сергей Васильевич Кривопуск сигенчилерниң ажылын кандыг янзылыг организастап турарын мындыг янзылыг чугаалап берди:

— Ажыл-агыйның малы, ылангыя саар инектери хөй. Ынчангаш мал чемнерин чылдың-на арбыдадыр кылып алырын кызыдып турар улус бис. Чижеглеп алган бир малга онааштыр 10 центнерден эвээш эвес чем единицазын белеткеп алырывыска бүгү малывыс кыштан хур ажар чүве. Бо чылын оон хөй сиген, силос болгаш сенаж белеткеттинген. Бо чемнерни саван, зеленка-биле кады болбаазырадып турган малга бээр болза, малдың баш санын хоратпас, продуктулуг чоруун кудулатпас боор бис деп санап турар бис.

Мал чемнериниң белеткелинге ажылдаар кижилерниң күш-ажылын канчаар организастап турарывысты кысказы-биле таныштырып көрейн. Комплекстиг бригадада доктаамал кижилер ажылдап турар, бригаданың ийи звенозун бистиң хоочун механизаторларывыс Ленин орденниң эдилекчизи Николай Овчаров биле Владимир Карпенко удуртуп турар.

А кол чүве чайның кайызы-даа үезинде, ылангыя дүжүт ажаалдазының үезинде бо бригаданың кижилерин өске ажылдарже чардыктырбайн турарывыста. Олар чүгле хүлээнген ажылын кылыр, «тараа, саван ат болду» дээш, оларны ол ажылдарже хаара тутпайн турар бис. Сиген белеткээр план күүсеттинер чоокшулай бээрге, оларны чүгле ынчан дүжүт ажаалдазынга, саван белеткелинге киириштире бээр бис. Сигенде кижилерниң ажылын мындыг янзылыг тускайлап организастаарга, мал чемнериниң планы албан күүсеттинер боор чүве.

Бригада колдуунда ийи звено боор алган — сиген кезер оолдарның болгаш сиген бөлүп, сарааттаар улгады берген улустарның звенолары — ажылдап турар. А кезилде-биле сиген бөлүп, сарааттарының аразын уязмдыктырбазын таарыштырып турар бис. Ол агаар-бойдустуң байдалындан хамааржыр. Чаашкынныг хүннерде хөй сигенни кезип каап тар болза, ол чыдып, карарып каар дээрзин тараачын кижи билир болгай. Оон шынары багай болур, ону мал чивес.

Ынчангаш чаашкыннай берген хүннерде сиген кезер оолдарның ажылын ара соксадып кааш, оларны силос, сенаж салышкынынга тургузуптар бис. Ындыг хүннерде бүгү бригада ол ажылдарга ажылдай бээр. Мал чемнериниң белеткелинде ажылдап турар кижилерниң күш-ажылын мындыг янзылыг организастап алырга, чайгы үеде чаңгыс-даа хүн халас эртпес, ажыл бүттүнүп-ле турар боор чүве. Ынчанмайн канчаар: тараан болгаш бодуу үнген сигеннериниң ол-шылгы 60 хуу четпес болза, ону сенажтааш туруптар бис. А 60 хуу ажа бээр болза, силостап эгелээр бис.

Сиген, сенаж болгаш силос белеткелиниң мындыг янзылыг үзүктел чок чорудуп турарывыстың ачызында мал чеми белеткээриниң бо хире улуг планы күүсеттинген.

Ынчаарга белеткеп турарывыс кандыг-даа мал чеминиң шынары эки, хоолулуг болурунче доктаамал кичээнгей салдынып турар. Чүге дээрге багай шынарлыг чеже-даа хөй чемни белеткеп алырга, ооң хоолулуу куду болганындан, ол малга чем болбас. Ындыг сиген, саван-биле мал азыраарга, ол чудап, зарып болур. Ажыл-агыйывыста белеткеттинген мал чемнериниң шынарын хынаар лаборатория ажылдап турар. Сарааттаан сигенни, салдынган силос азы сенажты хүлээдириниң мурнунда лабораторияга хынадып ап турар бис. Ажылдап алыр акша-хөреңгивистиң хайы хире болуру сигенивистиң, сенажывыстың, силозувустуң шынарындан хамааржыр. Шынар куду болур болза, холга алыр акша эвээжээр дээрзин механизатор бүрүзү билир, ынчангаш анаа хамаарыштыр кым-даа негелде-хомудал кылбайн турар. Мал чеминиң шынары дээш ындыг шыгыы негелдени ылып турарывыс шын деп бодаар мен. Карак ажыттан, багай шынарлыг сигенни белеткеп кылгаш саанчыларга, хойжуларга хүлээдип бээр болзувусса, оларның малы арар, хөй сүт, эът, дүк алдынмас болгай.

Мал чемнериниң белеткелинге бригада кежигүн бүрүзү эки ажылдаан. Ылангыя силос салыкчылары Вячеслав Маады, Виктор Сүндүпей, Петр Чолдак-оол, сиген бөлдүрүкчүлери Виктор Ензак, Мерген Шыырап, Андрей Попеляев болгаш оон-даа өскелер онза эрестиг ажылдааннар.

Бригаданың кежигүннери кыштаглар же болгаш фермаларже саван, сигенни сөөртүп эгелээн. А бир кезек улус силос артыын салып турар.

Сандро МААДЫ.
«Шынның» корр.

XIV ДАЛАЙ-ЛАМАНЫҢ ВАЛЮТА ДУЗАЛАМЧЫЗЫ

Тыва Республиканың Чазааның хуралынга Далай-Лама Ыдыктыг Башкының Тывага сарыг-шажынны хөгжүдери-биле чорудуп берген валюта акшазын тыпсырының байырлалдыг ёзулалы болган. Ыдыктыг Башкы Чадаананың Үстүү Хүрээзин тударынга 1500 долларны, Кызылдың сарыг-шажын ниитилелинге 1900 долларны чорудуп берген.

Долларның өртек-үнезиниң улуг боор турарын барымдаалаарга, ол эвээш эвес түңнүг — барык бир миллион рубль хире акша болур. Ол акшаны хүрээлер тударынга ажыглаар.

Күрүне символунуң авторларынга шаңнал

Эрткен средада Тыва Республиканың Чазааның хуралынга Тыва Республиканың Күрүне тугунуң болгаш Күрүне сүлдезиниң эң эки эскизи дээш чогаадыкчы конкурстуң авторларынга шаңналдарны тывыскан. Ук шаңналдарга республиканың үш билдингир чурукчузунуң: Иван Чамзоевич Салчактың, Олег Ильич Лазеевтиң болгаш Оюн-оол Донгугу оглу Саттың киргени моон мурнуңда дыңнаткан болгай.

Тыва Республиканың Президентизи Ш. Д. Ооржак шаңналдарны тыпсып тура, эскизтиң авторлары база Тываның күрүне тургузуун быжыглаарынга төлептиг салышкынын киирген деп демдеглээн.

Чогаадыкчы ол бөлүк амгы үеде Тыва Республиканың Дээди Совединиң болгаш Чазааның турар бажыңының кырынга азар күрүне символдарын белеткеп кылып турар.

Президентиниң парлалга албанының дыңнатканындан алырга, чогаадыкчы бөлүкке ажылдаан чурукчу бүрүзүнге 26 муң рубльдиң шаңналын тывыскан.

КЫДЫГЛАТКАН МАЛЧЫННАР

Мал ажыл-агыйы Тывага эрте-бурунгу шагдан бээр-ле калбаа-биле сайзырап, боду тускай чаагай ёзу-чаңчылдарлыг боор келген. Ынчан чоннуң кол амыдыраар аргазы мал азыраары турган болгай. Амгы үеде хөй ажыл-агыйында тыва чоннуң эвээш кезии малчын ада-өгбелерден чаагай чаңчылдарны салгап ап, ажылдап чоруурлар. Ынчалза-даа олар ол хүлээлгезин күүседип шыдап-даа турарлар. А херек кырында малчыннарның амыдыралы, ажылдап чоруур байдалы кандыгыл?

Маргыш чокка-ла малчыннарның чай, кыш дивейн дүн-хүн чок ажылдап чорууруң кижи бүрүзү билир боор. Бодум дугайты чаңгыс-даа малчынның чайгы үеде шөлээлээнин, курорттап, дыштанганын көрбээн мен. Оон кол чылдагааннары шөлээлээр дээн малчыннарның орнунга түр ажылдаар кижилерниң тывылбазы, малчыннарны дыштаныл алзыннар деп даргаларның кыспазында. Курорттаан, аржааннаан кижилерни көөрге, хөй кезии-ле даргалар азы анаа ажыл чок кижилер боор-дур. Малчыннарның хөй кезии, чамдыктары бүдүү аарып-даа чорааш, мал-маган соондан халбактанып-ла чоруурлар. Малчын кижиниң сеткили биче. Эскерген-даа боор силер, олар дег аксы чымчак, хүндүлээчел кижилер чок. Эмчиге аарып, эмнедип чыткан малчыннар: «А богда, аалда мал-маган ат болду. Чанайн, уруум» деп эмчилерден дилеп, ажыл-агыйы дээш аарыын безин орта эмнедип албастар-ла болгай. Оон кадында оорлар база малчыннарны амыратпас. Чамдык малчыннарның бода малын чылдың-на үш-дөртү-биле оорлаар. Тус черниң иштики херектер органнарынга билдирерге, колдуунда түңнел чок болур. Хөөкүй малчыннар оорларга-ла мал азырап берип чораан дег.

Бистиң Бай-Тайга кожууннуң «Бай-Тал» совхозу колдуунда мал ажыл-агыйлыг. Хойжулар аңгы-аңгы бригадаларда үстүп алган ажылдап турарлар. Чоокку эрткен чылдарга чедир совхозтуң бригадирлери, зоотехниктери, мал эмчилери малчыннарның ажыл, амыдыралынче онза кичээнгейни салып, оларның коданнарынче үргүлчү үнүүшкүннерни кылып, кады ажылдап, арга-сүмезин берип турганнар. Амгы үеде үр ажылдап, улгадып кырааның, дөгейленип калганнары ол чүве ийикпе, малчыннар коданнары-даа шоолуг кезивестээннер. Шуут келбес дээрге частырыг алаар. Чүгле саңаашкын үезинде кээрлер.

Чаңгыс чижек. Бо чайын дорута берген хураганнарны велериндеи үзерде, хамык малчыннар кодан-кодан сүрүглерин тайгада чайлагларындан хем унунче сүрүп бадырганнар. Хураганнарны үстүнмээп коданнарны ынча ырак черден бир-ийи хонуп чораан. Сүрүп кээрге, хураган хүлээп алыр кижилерни зоотехниктер тып белеткеп албаан болганнар. Оларның чаа кадарчылар тып алырын макап, малчыннар кызаа хем иштинге кодан-кодан хойлары-биле сыңмарлажып, оларын катпас дээш, каш хонук уйгу-чыдын чок турээннер. Хураганнар үстүнген соонда, арткан улуг хойларын сүрүп алгаш, катап тайгаларда чайлагларынче үнгеннер. Ортада деңгел кирбээн хойларны семиртилге үезинде ынчаар ырак черге аай-дедир сүрери, кышка удур малдың күш киирип алырынга шаптыктыг эвес бе? Мурнуку чылдарда зоотехниктер, бригадирлер, мал эмчилери, хураган хүлээн алыр улус демнежип алгаш, тайгаларда чайлагларже боттары аъттыг, чадаг чедип, хураганнарны үзүп ап турганнар. Ынчап семиртилгеге ындыг шаптараазыннар-даа турбаан, малчыннар-даа артык күш үндүрүп түревейн турганнар.

«Бай-Тал» совхозтуң малчыннарының аъш-чем-биле хандырылгазы кандыгыл? Чоокку үелерде совхоз малчыннарга хлебти талон-биле совхоз төвүнде садыгдан садып алыр кылдыр хандырып турган. Совхоз үеде талон үлевестээн. Садыг чүгле суур улузун хлеб-биле хандырар хүлээлгелиг болганы ол чүве ийикпе, малчыннарга хлеб сатпастаан. Оон уламындан малчыннар хлебти ырак Тээли суурдан садып ап турар. Амгы үеде «Бай-Тал» совхозта-даа, Тээли суурда-даа хлебти карточка-биле садар апарган. Малчыннарга карточка үлевээни ол чүве ийикпе, азы олар өйүн эрттирип алганнары ол ийикпе, хлеб садып алырда, арттыкталып калган хлеб маназар апарганнар. Артар болза алыр, артпаза — куруг чанар.

Бо бүгү барымдааларны өөренип көргеш, «Бай-Тал» совхозтуң удуртулгазы тускай хемчег алыры күзенчиг.

Радион ДОНГАК.
Бай-Тал суур.

Бөмбүрзектиң судалы

МАДРИД, октябрь 13 (РосИТА-СЧТА-ның корр.). Россия Федерациязының Дээди Совединиң Даргазы Руслан Хасбулатов Испанияда албанның аян-чоруун кылып ында чеде берген. Ону Испанияның чиңгине кортестериниң депутаттарының конгрезиниң парламентилер аразында харылзааларының департаментизиниң начальниги Карлос Фернандес-Карнесеро болгаш албанның өске-даа кижилери уткаан.

Аян-чоруктуң программазында испан парламентиниң ийи палатазының удуртулгалары-биле чугаалажышкыннар, политиктиг партияларның болгаш ажыл-агыйжы бөлүктериниң төлээлекчилери-биле ужуражышкыннар. Испанияның королю Хуан Карлос I-ниң хүлээп алышкынынга баары көрдүнген.

ПЕКИН. Кыдат найысылалда Кыдаттың компартиязының XIV съездизи ажыттынган. КПП ТК-ның мурнундан илеткелди ККП ТК-ның чиңгине секретары Цзян Цзэминь кылган. Съездиге ККП-ниң уставынга өскерилгелерин, партияның хоочуннарындан тургустунган чөвүлекчилер комиссиязының дужугериниң дугайын чугаалажыры көрдүнген.

НЬЮ-ЙОРК. АКШ-тың президентизиниң эрге-дужаалынга үш кандидаттарның аразында соңгулда мурнунуң теле-чаржалажылгазының баштайгы үе-чадазы америк Сент-Луис (Миссури штат) хоорайның университеттериниң бирээзинге болган. АКШ-тың амгы президентизи, республиканчы Джордж Буш, демократ, Арканзас штаттың губернатору Билл Клинтон база хамааржышпас кандидат, Техас чурттуг миллиардер Росс Перо экономиктиг, социал болгаш делегей айтырыгларының талазы-биле боттарының туруштарын илередири-биле бир-ле дугаар чаңгыс черге душчуп келгени ол.

Эн-би-си телекомпанияның эрттирген нитти-национал хөй-ниитиниң санал-оналын айтырып көргениниң түңнелинден алгаш көөрге, демократтарның кандидады Б. Клинтон эң хөй деткикчилерлиг. Ол америк соңгукчуларның бадылаашкынының 49 хуузун ап болур. Дж. Буш дээш соңгукчуларның 35 хуузу, Р. Перо дээш чүгле 6 хуузу бадылап болуру илерээн.

ВАТИКАН. Рим папазы Иоанн Павел II-ниң Доминикан Республикаже аян-чоруу уламчылаан. Ол ында Колумбунуң Американы ажытканының 500 чылынга болгаш ол дипке католик шажынны нептередип эгелээнинге тураскаады чеде берген. Рим-католик шажынның баштыңы Санто-Доминго хоорайга океан эриинде тургускан алдарлыг далай эжиндирикчизиниң тураскаалының баарынга байырлыг мөргүлдү эрттирген. Иоанн Павел II делегейниң хөгжүлделиг чурттарын Латин Америкада хөй-хөй кижилер аш-чутта туттурган чурттап турарынче көрнүрүн кыйгырган. Диптиң үндезин чурттакчылары индейлерниң качыгдалдарының дугайын база сагындырган. «Оларга удур каржы болгаш төптүг эвес чоруктарны чүгле эрткен үелерде эвес, а амгы бо үеде-даа кылып турар» — деп, ол айыткан.

НЬЮ-ЙОРК. Христофор Колумбунуң Американы ажытканының 500 чылын АКШ-та эң-баазын чарш карнавал оюннар-биле, кажыдалдың чыскаалдары-биле, кудумчуларга хөглүг ярмаркалар-биле, мөргүлдер-биле, удурланышкынның хемчеглери-биле уткуп турар. Си-эн-эн телекомпанияның демдеглээни-биле, «юбилей алдарлыг далай эжиндирикчизиниң Американы ажытканындап-даа артык янзы-бүрү хевирлиг удурланышкак талаларлыг эртип турар. Европейжилерге Колумб Чаа делегейже оруктуажыткан, а Америка диптиң үндезин чурттакчыларынга ол оларны кул болурарының эгезин салган».

(РосИТА-СЧТА).

«ИДЕГЕЛ-БИЛЕ МАНАП ТУРАР БИС»

Бистиң филармонияның амыдыралында тудуг, оран-сава айтырыының талазы-биле бергедежип турарывыс айтырыглар бар-даа болза, а чогум коллективтиң ажыл-чорудулгазында чедип алдынып турар чогаадыкчы чедиишкиннер, көргүзүглер бар деп чүвени черле чугаалаксап турар мен. «Саян» ансамбльдиң фольклор бөлүү июль айда Азия чурттарының болгаш Оожум океан ол ынчаар девискээриниң аныяктарының бүгү-делегей фестивалынга киржип чораанын солуннуң номчукчулары парлалга медээлериниң дыңнааны чугаажок. Оларның анаа чорул турган үезинде бөлүктүң көргүзүглериниң национал онзагай талаларынга тус черниң парлалгазы эки үнелелди берип турган. А сентябрь айда ол-ла бөлүк Тес-Хем районнуң Самагалдай суурга «Агар сандан ыяш» байырлалынга киришкен. А «Аян-92» шоу-бөлүк Улан-Удэге чедип, база-ла аныяктарның делегей фестивалынга киришкеш келдилер.

Концерттерни артистер болдунар-ла аргазы-биле чонга бараалгадып турар, бир хомудааныг чүве — бодувустуң концерт көргүзер залывыс чок болганындан, коллективтер колдуунда-ла республика иштинде болгаш оон дашкаар черлерже үнүүшкүннүг көргүзүглерлиг чорул турар. Ылангыя республикадан дашкаар оон көргүзүп чоруурун — хөй түңнүг чарыгдалдарлыг боол турары билдингир. «Аян-92» бөлүктүң артистери Каа-Хем, Таңды районнарга чиртилер, а «Саянның» артистери Тес-Хемниң чурттакчыларынга бараан болгаш келген. Эстрада-цирк «Чалыы-назын» бөлүү шөлээзеден үнгеш, Казахстанче аъттанып тылар. Бо хүннерде «Аян-92» шоу-бөлүк база олче чоруптар.

«Саян» ансамбльдиң ийи бөлүү бо хүннерде оюн-көргүзүглеринге белеткенип турар мындыг, ажыл чай чок деп болур. Чүге дизе бөлүктүң бирээзи чаа программазы-биле даштыкыже аъттаныптар боол чадавас. Мындыг байдалдарда үстүнде турар черлериниң акша-хөреңги-биле

Филармония— бөгүн

хандырылгазындан хөй-ле чүүлдер хамааржыр боор чүве-дир ийин. Оон-биле кады филармония коллективи шупту Республика хүнүн эрттирери-биле база Тывага Далай-Ламаның кээп чорааны-биле холбашкан культура-массалыг бүгү хемчеглерге киришкен дээрзин демдеглеп каары мен боларымга, черле артык эвес. Июль айда «Азия төвүнд Енисей эриинге» деп рок-фестиваль эрткен. Ону чүгле тус черниң коллективтериниң киржилгези-биле эрттиргенивис хомуданчыг болган. Чалаан рок-бөлүктеривистиң бээр кээр чарыгдалынга акша-хөреңгиниң чедишпейн барганындан, «Земляне», «Черный кофе», «Воскресенье» дээн чижектиг бөлүктер келбейн барган чүве, ынчалзажок көрүкчүлерниң үнелээшкини-биле алырга, фестиваль багай эвес эрткен деп санаттынып турар. Бистиң бодувуста солун коллективтер бар деп чүве анаа база бадыткаттынган.

Казахстандан бисте «Рецепт» деп рок-бөлүк октябрь 7-де чедип келген, моон мурнундагы «Сталкер» бөлүктүң чамдык музыкантылары ында кирип турар. Кызыл хоорайга олар концертин ноябрь 7 таварыштыр көргүзери көрдүнүп турар.

Культура министерствозунуң күрүнениң симфониктиг оркестри сентябрь айдан эгелеп филармонияның баазазында бот-тускайлап организация боор ажылдап эгелээни өөрүнчүг. Өөрүнчүг талазы чүл дээрге чогаадыкчы кады ажылдажылганың чаа программазын тургузуп, моон соңгаар ажылдаарының аргаларының тургустунганы боор турар. А сагыш-сагыш хайгаарал турар айтырыг чүл дээрге оларга репетиция кылыр болгаш хөгжүм херекселдери шыгжаар черлерни тывары боол турар. Бистиң көвүн турарывыс-биле алырга, филармонияның немелде тудуу ажыглаарга кире бээрге, чамдык айтырыглар шиитпирлеттиниин болур. Ажыглалга кирер немелде тудугга колдуунда «Аян-92» шоу-бөлүк, эстрада-цирк «Чалыы-назын» бөлүктүң концертке белеткел чорудар чери, студияны кылдыр планнаттынып турар. Бижидилге чорудар студия, вокал класстары база ында. Концерт көргүзер зал айтырыы шиитпирлеттинип турар.

Галина СТУДЕНКОВА.
Тываның курфилармониязының хөгжүм талазы-биле улуг редактору.

Кызыл хоорайның чурттакчыларының чыыжын эрттирер дугайында

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ЧАЗААНЫҢ ДОКТААЛЫ

1992 чылдың октябрь 13. № 146. Кызыл хоорай.

Республикада кем-херек үүлгедиишкиннериниң, арагалаашкынның база алкоголизмниң улам көвүдеп турары-биле холбаштыр оперативтиг байдалдың нарыыдааның барымдаалап көргеш, база хөй ниитиниң бо айтырыглар талазы-биле санал-оналын өөренип көөр сорулга-биле Тыва Республиканың Чазааның доктаадыры болза:

1. Кызыл хоорайның чурттакчыларының чыыжын 1992 чылдың октябрь 20-де 16.00 шакта Улусчу чогаадылга төвүнүң бажыңынга эрттирер. Оон хүн чуруму:

1). Алкоголизм-биле демисел болгаш Кызыл хоорайга арага аймаан садарын чурумчудар дугайында. Кызыл хоорай чагыргазының даргазы З. Н. Сат дыңнадыг кылыр.

2). Кызыл хоорайга кем-херек үүлгедир чорук-биле демиселдиң байдалының база ону күштелдирер хемчеглер дугайында. Хоорайның иштики херектер килдизиниң начальниги В. П. Хомутовтуң, хоорай прокурору П. М. Судеркинниң, Кызыл хоорайның улус судунуң даргазы А. Н. Кольчиковтуң дыңнадыглары.

2. Хамаатылар чыыжынче министерстволарның, ведомстволарның, албан черлериниң, бүдүрүлгелерниң база организацияларның удуртукчуларын, хоорайның чурттакчыларын чалаар.

Хоорайның хамаатылар чыыжын эрттирериинге белеткелди Кызыл хоорай чагыргазының даргазы З. Н. Сатка дагзыр.

Ш. ООРЖАК.

* * *

Чыыштың хүн чуруму-ң талазы-биле саналдарны болгаш айтырыгларны 3-23-95 телефон дамчыштыр киирер.

Республиканың хоорайларын болгаш чурттакчылыг черлерин чаагайжыдар талазы-биле субботник эрттирериниң дугайында Тыва Республиканың Чазааның болгаш Тываның профэвилелдеринин республика чөвүлелиниң

ДОКТААЛЫ

1992 чылдың октябрь 13. № 148. Кызыл хоорай.

Тыва Республиканың Чазааның болгаш Тываның профэвилелдеринин республика чөвүлелиниң доктаадыры болза:

1. 1992 чылдың октябрь 17-де республиканың хоорайларын болгаш чурттакчылыг черлерин чаагайжыдар талазы-биле субботникти эрттирер.

2. Субботник эрттирер талазы-биле республика штавының составын бадылаар. Кызыл хоорайның база районнарның чагыргаларының даргалары болгаш профэвилел райкомнары субботник эрттирер талазы-биле боттарының штабтарын тургузар.

3. Субботник эрттирер талазы-биле Кызыл хоорай болгаш районнар штабтары күш-ажылчы коллективтерге, хоорайларның, районнар төптериниң, суурларның чурттакчы чонунуң ортузунга чаагайжыдылга ажылдарын чорударының эргежок чугулазының дугайында калбак тайылбыр ажылын чорудар.

4. Субботник үезинде ажылдап алдынган акша-хөреңгилерни штаб коллективтерге арттырарын, а ол ышкаш коллективтерге дугурушканың ёзугаар 30 чедир хуузун чедимес хамаатыларның социал камгалалының айтырыгларын шиитпирлээр сорулга-биле хоорайларның болгаш районнарның чагыргаларынга каттыштырарын сүмелеп турар.

5. Субботник талазы-биле медээлерни чыырының база ниитилештирериниң талазы-биле харысалгазы статистиканың хоорай, районнар килдистеринге дагзыр.

Республика штавынга субботник талазы-биле медээлерни 1992 чылдың октябрь 17-де тус черина-биле 15.00 шакка чедир 3-57-35, 3-09-48 телефоннар дамчыштыр бээр.

Тыва Республиканың Президентизи Ш. ООРЖАК.
Тываның профэвилелдеринин республика чөвүлелиниң даргазы Ш. КУУЛАР.

* * *

Субботник эрттирер талазы-биле республика штавының составында:

Монгуш Виктор Александрович — Тыва Республиканың Чазааның Даргазының оралакчызы, тудуг, архитектура болгаш чуртталга-коммунал ажыл-агый министри, штабтың начальниги;

Насюрюн Галина Ивановна — профэвилелдериниң республика чөвүлелиниң даргазының оралакчызы, штаб начальнигиниң оралакчызы;

кежигүннери: Шин Захар Елисеевич, Сат Зоя Назытыевна, Ялаков Киям Шейхутдинович, Кондаурова Галина Георгиевна, Батулин Владимир Алексеевич, Кан-оол Владимир Иванович, Тутынина Галина Николаевна.

Тыва Республиканың Дээди Совединиң Президиуму-биле дугурушканың ёзугаар республика штавының составында Александр Николаевич Шулеповту киирген.

СЕНТЯБРЬДА ӨРТЕКТЕР КАНДЫГ БОЛГАНЫЛ?

Бо чылдың августа турганынга бодаарга, аъш-чем аймааның өртек-үнези сентябрь айда ортумаа-биле 6 хуу улгады берген. Ылангыя эът болгаш эъттен кылган продуктуларның, сүт болгаш сүттен кылган продуктуларның, үс аймааның, макарон кылыгларының өртээ он хуу ажыг улгады берген. Ногааларның болгаш картофельдиң өртээ бо күзүн бичии-даа чиигевээн. Бир килограмм картофельдиң өртээ барык 20 хуу чедир улгаткан.

Республиканың Статистика эргелелиниң найысылалда хайгаарап турар магазиннериниң кайызынга-даа август айда бараан өртээ чиигевээн, харын доктаамал улгадып турган. Чижээ, Кызылга он дагаа чуургазының өртээ сентябрь 2-де 17 рубль 5 көпеек турган болза, сентябрь 8-те 17 рубль 78 көпеек, оон соонда бир неделя эрткенде 22 рубль, а ай төнчүзүнде 33 рубль апарган. Ынчангаш он чуурганың өртээ ай дургузунда ортумаа-биле 26 хуу улгаткан боор турар.

Дээди сорттуң далганындан быжырган бир килограмм хлебтиң өртээ сентябрьның бирги чартында 28 рубль турган болза, ай төнчүзүнде 32 рубль чеде берген. Ак саржагның болгаш сүттен кылган продуктуларның өртээ база-ла ындыг янзылыг өскен.

Аъш-чем аймааның өртээ Кызылда безин неделя дургузунда ол хире улгадып турда, республиканың районнарында ол чүүлдерниң өртээ оон-даа улуг деп бүзүрел-биле чугаалап болур. Чоннуң базаарда садып турар хууда продуктуларының өртээ, магазиннерде ышкаш, база-ла улгадып эгелээн. Эрткен айда Кызылдың колхоз рыногунга саткан чер ажылының продуктуларының өртээ 7 хуу, мал ажылының продуктулары 9 хуу улгаткан.

Оон-биле чергелештир сентябрь айда республикага одаар чүүлдерниң өртээн бүдүн чартык катап улгаттырган. Ам бир кубометр оттулар ыяштың өртээ 60 рубль, а бир тонна хөмүр-даштың өртээ 120 рубль болу берген.

Республиканың Статистика эргелели.

РОССИЯНЫҢ БАЙЫРЛАЛ ХҮННЕРИ

Чогум кандыг байырлалдарны Россияның девискээринге ажыл хүнү эвес кылдыр моон соңгаар демдеглээрил дээн айтырыгны хөй кижилер сонуургап турар.

Россия Федерациязының Дээди Совединиң юридиктиг килдизиниң эргелекчизи Р. Цивилев хамаатыларның айтырыынга харыызында тодаргай тайылбырны берген.

Россияның девискээринге ажыл хүнү эвес байырлалдар:

1. Январь 1 болгаш 2 хүннери — Чаа Чыл байырлалы;
2. Январь 7 — Христостуң байырлал хүнү;
3. Март 8 — Делегейниң херээжейнер хүнү;
4. Май 1 болгаш 2 — Частың болгаш Күш-ажылдың байырлалы;
5. Май 9 — Тиилелге хүнү;
6. Июнь 12 — Россия Федерациязының Күрүне суверенитединиң дугайында декларацияны хүлээп алган хүнү;
7. Ноябрь 7 — Октябрь революциязының ою.

ТЫВАНЫҢ ПРОФЭВИЛЕЛДЕРИ

№ 10 (29) Октябрь. 1992 чыл.

Россияның Хамаарышпас профэвилелдер федерациязының таарыштырыкчы комитеди чурттуң профэвилел кежигүннеринге Кыйгырыг үндүргеш, чоннуң амыдырал байдалын экижидер талазы-биле Чазактың чорудуп турар ажылын четпес деп санап, ол Кыйгырыгга хамаарыштыр бодалдарын илередиринче кежигүн организацияларны кыйгырган.

СЕЛЕКТОР ХУРАЛЫНДАН

Профэвилелдерниң коллективтиг хөделиишкиннериниң болгаш Россияның Хамаарышпас профэвилелдер федерациязының (РХПФ) таарыштырыкчы комитединиң Кыйгырыының дугайын чугаалажып көөрү-биле селектор дамчыштыр хуралды эрттирген. Ол хуралды РХПФ-тиң даргазының оралакчызы Н. Д. Малахаткина башкарып чоруткан болгаш амгы үеде профэвилелдерниң мурнунда турар сорулгазарга доктаап, профэвилелдерниң амгы байдалын анализтеп чугаалашкаш, чер-черде байдалдарны чугаалажып көөрү-биле бо чугула хемчегни ап чорударынга доктаагаан. Байдалдың ужуру чүдел дээрге. Россияның чазаа сөөлгү үеде чурттуң профэвилел органнарынче ыйыдывышкыннарны кылып, оларның кылып чорудуп турары ажылдарынга удурланып, коллективтиг хөделиишкиннеринге таарзынмайн турарын илередип турарлар. РХПФ-тиң удуртулгазы чурттуң амгы үеде бо бүгү берге байдалдардан канчап үнүүшкүн алырының талазы-биле Россияның чазааның кошкак ажылдап, чонга аазаан чүүлдерин күүсетпейн турарын, чоннуң херээглел бараанналарының өртек-үнезиниң доктаамал өзүп турарының дугайында чоннуң хомудалдарын өөрениг көргеш, ол айтырыгны чазак деңнелинге тургузарга. Россияның чазаа чурттуң профэвилелдериниң хөделиишкиннеринге таарышпайн турарын илередип турар-дыр. Ынчангаш чер-черде профэвилел удуртукчуларының саналдарын дыңнап, боттарының сөзүн чугааларынче чонну кыйгырган. Россияның чазааның профэвилелдерниң ажыл-чорудулгазынга таарышпайн турарының бир чылдагааны — профэвилелдер болза чоннуң эрге-ажыын камгалап турар кара чаңгыс хөй-нийтиг организациязы болуп турарында. Ынчангаш эрге-чагыргалын үстүкү органнарында турар чамдык эштерге ол чорук таарышпайн турар. Чөгүүр белеткел чокка рынок харылзааларынче киргеш, чоннуң таарымча чок байдалдарга, харын-даа ажыл чок чорукка чедирип келгеш, ам чоннуң камгалал дилеп турары кара чаңгыс профэвилелдерден адырлып алырын күзеп турар оларның бодалы чонга билдине берген. Ол таарымча чок байдалдарны бистиң республикада деткип турарлар база бар апарган: чамдык кижилер профэвилел кежигүннериниден үнүп, бодунуң үлегерин өлерериниче чонну кыйгырып турарлар. Кажан бо үеде, хуужудулга ажылы шапкын темп-биле чоруп турар үеде профэвилел кежигүнүнден үнер чоруктуң айыылдыын, ындыг кижилер бодун камгалаар организация чок артарын амдыгааштан эгелеп эрте дээрге боданганы артык эвес. А ажыл берикчизи кижи ында ажылдап турарларны камгалаар, ол-ла ажылынга доктаамал ажылдадыын алыр дээрзиниң бүрүн барымдаазы чок. Кандыг-ла-бир чылдагаан ужун ажылчынны ол ажылындан туралдаап үезинде үндүрүп болур. Ындыг чижектер ам безин амыдыралда хөй-биле костүп турар-дыр. А профэвилел кежигүнүнден үнүп алган кижи ам кайыын дуза дилээрил, чөптүг чоруктуң кайыын тыварыл? Бо бүгүнү черле бодап көргени дээре болгай.

Россияның Хамаарышпас профэвилелдер федерациязының таарыштырыкчы комитединиң кыйгырыын ам бүгү чурттуң профэвилел организацияларында таныжып турар. Ол кыйгырыгда чугаалап турарының маңаа каксы таныштырарга мындыг. Ниитилелди демократчытканы, чагырыг-дужаар системаны дүжүргени, Россияның бирги Президентизин бүгү чоннуң соңгуп алганы бо бүгү чүүлдер чоннуң, күш-ажылчы коллективтерниң чоокку келир үеже бүзүрелин хайныктырган. Амыдырал моон соңгаар экижиир, кижи бүрүзү бодунуң бүдүрүп алган ижиниң ээзи апаар дээрзинге бүзүрел төрүттүнген турган.

РХПФ ниитилелди чаартыының талазы-биле эгелеп турган ажылды деткээн. Ол талазы-биле ээзин эвес берип-дер таваржырын билээ-даа, чазак-биле демниг ажылдап турган. А чоп база-ла ол ажылдарны деткип, бо чылдың күзү үезинге чедир экономиктиг байдал чогумчуп, кодурлуп эгелээр дээрзинге идегеп турганнар. Ынчалзажок экономиктиг реформа чорудулгазының үезинде чазактың кылган частырыглары чоннуң социал байдалын улам дорайтадып, чурттуну берге байдалдарга чедирип келген. Чоннуң херээглел бараанналарының өртээ оларның ап турар орулгазынга деңнээрге, ийи катап дүрген өскен. Оон түңнелинде чоннуң амыдыралынга таарымча чок байдалдар тургустунган. А күш-ажылчы коллективтер чүгле боттарының бүдүрүлге херекселдериниң, кылып бүдүрген ажылдарының ээлери болбаан эвес, а харын эң кол чүүлдери — идик-хептиң, чемнерни, амыдыралдың эң чугула бараанналарын безин садып алыр аргазын чидиргеннер.

Бо бүгү байдалдарны өөренип көргеш, Россияның Хамаарышпас профэвилелдер федерациязы чазак органнарының мурнунга негелделерни чаңгыс эвес удаа салып келген. Ол негелделерни маңаа көргүзерге мындыг:

— үлетпүрнүң, ол ышкаш чоннуң амыдыралы-биле холбашкан чуртталга-коммунал ажыл-агыйның адырларының кол үлетпүр секторларын экономика талазы-биле деткиир талазы-биле делгереңгей хемчеглерни хүлээп алыр;

— экономиканың кедээ ажыл-агый секторунга комплекстиг хемчеглерни боттандырып чорудар;

— камгалал комплекизиниң конверсиязынга күрүне деткимчезин көргүзер;

— энергия курлавырларынга, аъш-чемниң чугула хевирлеринге, уруглар бараанналарынга болгаш ачы-дузаның чамдык хевирлеринге күрүнениң таарыштырылга өртектерин камгалап арттырар;

— күрүне өнчүзүн садарын болгаш хуужударын далаш чокка, күш-ажылчы коллективтерниң сонуургалынга эрттирер; хуужудулга чектерин чүгле федералдыг өнчүнү хуужударынга ажыглаар деп үндезин чок кызыгаарлаашкынны соксадыр болгаш оларны муниципалдыг өнчүнү, бажың-балгатты, чер участоктарын садып алырынга ажыглаар;

— бюджетте турар организацияларга чаңгыс аай тариф четкизинге болгаш эң кудуку шалыңның өртектериниң өзүп турарынга дүүштүр доктаамал эде көрүп турар ажыл төлевириниң чаа системазын киирер, улус өөредилгезиниң, кадык камгалалдың, культураның болгаш социал байдалдың өске-даа адырларының четкилериниң берге байдалдарга таваржы бээрин болдурбас;

— кем-херек үүлгедиишкиннери-биле демисел талазы-биле, амыдыралды камгалаарын, хамаатыларның ат-алдарын, чоргааралын магадылаан шиитпирлиг болгаш кадыг хемчеглерни хүлээп алыр.

Үстүнде кирген негелделер моон мурнунга колдуунда-ла кичээнгей чок артып турган дээрзин ол Кыйгырыгга чугаалап турар. Оон-биле чергелештир эрге-чагыргаларның хөделиишкиннеринге болгаш ажыл-чорудулгаларынга профэвилелдерниң удурланыышкыннарынга удур шүгүмчүлелдерни болгаш буруудадыышкыннарны олар кылып, харын даа профэвилелдерниң дүжүреринге чедир кыйгырыгларны чорудуп турганнар. Ынчангаш бо бүгүге хамаарыштыр күш-ажылчы коллективтер боттарының сөзүн сөглээр үе келген деп, РХПФ-тиң таарыштырыкчы комитеди санап турар.

Күш-ажыл кижизиниң бо байдалдарын болгаш сонуургалдарын ам-даа кичээнгейге албас чүве болза, чазакты халажылгаже үндүрееринин дугайында айтырыг чайгаар-ла тургустунуп келир апаар дээрзи чугаажок.

Россияның девискээринде бактаап турар республикаларның, крайларның, областарның профэвилелдериниң удуртукчуларының хөй кезииниң чугаазын ол селектор хуралынга дыңнаан. Чоннуң херээглел бараанналарынга өртектерниң ам-даа улгадыр деп турарынга, чурттуң экономиктиг байдалының чүгээртевейн турарынга, чоннуң социал камгалалының айтырыгларынга чазактың талазындан тоомча чогунга, профэвилелдерниң негелделеринге чазактың талазындан удурланып турарынга ол селектор хуралынга санал берген хөй-хөй профэвилел удуртукчулары удурланыышкынын илереткеннер. Ылангыя Россия Федерациязының Президентизиниң чанында күрүне секретары Г. Э. Бурбулистиң профэвилелдерни хүндүлеп көрбейн, олар-биле кады ажылдаксавайн турарын илереткенинге чурттуң профэвилел ажылдакчылары удурланып, ол бедик албан-дужаалга оңу моон соңгаар ажылдаарының болдунмазының дугайында айтырыгны чугаалажып көөрүн Россияның Президентизинден дилээн телеграммаларны чоруткулааннар. Тываның профэвилелдери база аңаа каттышкан.

Чурттуң Чөөн чүк регионунуң мурнундан Хабаровск крайның профэвилел удуртукчузу, Красноярск крайның, Ярославль областың, Санкт-Петербургтуң, Москваның, Краснодар крайның, Екатеринбургтуң, Ижевск, Тула областарның болгаш өске-даа улуг регионнарның профэвилел удуртукчулары ол селектор хуралынга сөс ап, хлеб, сүт болгаш аъш-чемниң өске-даа продуктуларынга өртектерниң өзүп турарын, хуужудулганың болгаш реформаларның чоннуң эрге-ажыынга дүүшпейн турарын. Хөй-хөй бүдүрүлгелер чиг эт чогундан ажылдавайн турарып болгаш он-он, чүс-чүс муң ажылчыннар ажыл чок артып турарын эң айыылдыг болгаш перспектива чок чорук деп санавышаан, бөдүүн чоннуң эрге-ажыын камгалаары-биле эң шыңгыы хемчеглерни ап чорударын РХПФ-тиң удуртулгазынга дааскан.

Селектор хуралының төнчүзүнде Россияның Хамаарышпас профэвилелдер федерациязының чөвүлелиниң даргазы И. Е. Клочков Тула хоорайдан чүве чугаалаан болгаш чурттуң кол-кол профэвилел төптери октябрь айда манифестация эрттирер деп турарын дыңнаткаш, профэвилелдерниң ол демниг хөделиишкиннеринге профэвилел эге организациялары канчаар киржирин боттары өөренип көрзүн деп чагаан. Ынчангаш чер-черге ол хөделиишкиннерни канчаар эрттирер деп турарын РХПФ-же телеграмма-биле дыңнадыры-биле хүүсааны айыткан.

Тываның профэвилелдери республиканың Чазаанга негелделерни чоруткан.

Маадыр-оол КАЛЧАН.
Профэвилелдерниң республика чөвүлелиниң парлалга төвүнүң удуртукчузу.

ЧҮҮЛДҮГЗҮНЗЕ-ДАА...

Профэвилелдерниң Тыва республика чөвүлелиниң Президиумунуң ээлчеглиг хуралы болуп эрткен. Аңаа Россияның Хамаарышпас профэвилелдер федерациязының таарыштырыкчы комитединиң чурттуң профэвилел кежигүннеринге Кыйгырыын чугаалажып көрген болгаш аңаа профэвилелдерниң республика комитеттериниң хамаарылгазын сайгарып чугаалашкан. Херектиң ужуру чүдел дээрге Россияның чазааның чонга берген аазашкыннарының күүсеттинмейн турары-биле чергелештир база чер-черде профэвилел кежигүннериниң, профкомнарның, рескомнарның негелделерин барымдаалааш, Россияның Хамаарышпас профэвилелдер федерациязының таарыштырыкчы комитеди Россияның чазаанга негелделерни ажылдап кылгаш, ону Россия Федерациязының Президентизинче, Дээди Советче киирип, чурттуң бүгү чонунга таныштырары-биле чер-черлерже тарадып чоруткан.

Ол негелделерге хамаарыштыр боттарының бодалын чон боду сөглээр ужурлуг, ол ышкаш күш-ажылдың бүгү кижилеринге оларны таныштырар сорулганы салган селектор дамчыштыр хуралды организастап эрттирген. РХПФ-тиң таарыштырыкчы комитединиң ол кыйгырыын чурттуң кол-кол профэвилел каттыжыышкыннары деткип турар болгаш мында айытчынганын ёзугаар октябрь 24-те хоорай, суурларның кудумчуларынче массалыы-биле үнүп, манифестацияларны эрттирериниче база кыйгырып турарлар. Ол селектор хуралга сөс алган профэвилел удуртукчулары РХПФ-тиң ол кыйгырыглары чогуур үезинде үнгенин, чоннуң амыдыралын экижидер талазы-биле Россияның чазааның кошкак ажылдап турарын айтып, моон соңгаар бо берге, шыдажыр арга чок апарган кризисти болдурбазының хемчеглерин дарый алырын Чазактан негеп, бир эвес ол негелделер күүсеттинмес болзур чүве болза, Чазакты халажылгаже үндүрееринге чедир айтырыглар тургустунуп келир апаар дээрзин сагындырып, чоруттунуп турар реформалар чүгле чоннуң эрге-ажыынга бараалгаттынган турарын чедип алыр талазы-биле ажылдарны чорударын РХПФ-ге дааскан.

Чурттуң экономиктиг байдалы, шынап-ла, берге дээрзин билбес кижи ховар. Бараан-сараанның өртээ талыып-ла турар, а шалың өзүлдези аңаа чедер ужур-даа чок. Ынчангаш ылангыя хөй уругларлыг, чединмес өг-бүлелер дыка берге байдалдарга таваржып турар. Ол хамаанчок шору бедик албан-дужаалда ажылдап турар, акша-шалыны-даа мунар-биле санажыр кижилер безин амыдыралынга үзеле чедиштирип олурар апарган үе ышкажыл бо. Ынчангаш РХПФ-тиң таарыштырыкчы комитединиң Кыйгырыының үнүп-даа келген чылдагааны ол болгай.

Президиум хуралынга аныр-лар айыы-биле рескомнар даргалары-даа, улуг-улуг бүдүрүлгелерниң профком даргалары-даа санал-оналын берип, Россияның профэвилелдериниң таарыштырыкчы комитединиң ажылдап кылган Кыйгырыын Тываның профэвилелдери база деткиир чугула деп санавышаан, бо берге, кышка белеткелдиң харысалгалыг үелеринде массалыг хемчеглерже — манифестацияларже чонну кыйгырары таарымча чок деп санааннар. Оон чылдагааннары, шынап-ла, бар. Амгы үеде республиканың ажылчы чону малга чем белеткелин уламчылавышаан, дүжүт ажаалдазынга кидин тулук ажылдап турар.

Ол ышкаш Тываның экономиктиг хөгжүлдезин дүргедедир, аңаа болдунар-ла дузаны көргүзер дээш Россияның чазаа кескү хемчеглерни ап турарын республиканың чону билип турар болгай. Ылангыя Россияның Президентизи Б. Н. Ельциниң сооктада чаа ат салганы «Тыва Республиканың экономиказын быжыктырар болгаш социал адырын хөгжүдер талазы-биле соңгаарлаттынмас хемчеглер дугайында» Чарлыы аңаа хамааржыр-дыр. Ол ышкаш Профэвилелдерниң Тыва республика чөвүлелиниң болгаш Тыва Республиканың Чазааның аразында чардынган дугуржулга ёзугаар ажылдарның дыка хөйү кылдынып турарын база ол Президиум хуралынга чүве чугаалаан эштер демдеглээн. Ниитизи-биле чугаалаарга, республиканың Чазаа-биле профэвилелдер аразында дугуржулгалыг. Ону боттандырары-биле демниг ажылдап турар дээрзи аңаа демдеглеттинген. Ынчалза-даа бүгү-ле чүве таарымчалыг, бүгү айтырыглар долуу-биле шиитпирлеттинип турар дээр болза, шынга дүүшпес апаары чугаажок. Ылангыя кадык камгалалдың, улус өөредилгезиниң, транспорттуң болгаш өске-даа адырларның ажылдакчыларының түс-түс министерстволарга, ведомстволарга тургускан чамдык айтырыглары чогуур шиитпир чок чыдып турарының дугайын Президиум хуралынга сөс берген чамдык реском даргалары чугаалаан болгаш профэвилелдерниң негелделеринче чогуур кичээнгейни ам-даа угландырары чугула дээрзин демдеглээннер.

Бо айтырыгны белеткеп тура, Президиум кежигүннери хөй-хөй бүдүрүлге коллективтеринге барып, ында ажылдап турарлар-биле беседалажып, оларның амыдырал байдалы-биле таныжып, РХПФ-тиң таарыштырыкчы комитединиң бо кыйгырыынга хамаарыштыр оларның бодалдарын, саналдарын дыңнаан. Ылангыя тудугжулар-биле, агропромышленниг комплекизиниң ажылдакчылары-биле, транспортчулар-биле болгаш өске-даа адырларның ажылчыннары-биле олар ужурашкан. Оларның чамдыктары боттарының хууда негелделерин база дамчытканнар. Оларга ылангыя тудугжулар, АҮК-түң ажыл-ишчилери хамааржыр. Ол ышкаш улус өөредилге ажылдакчыларының негелделери база бар. Бо бүгүнү дарый өөренип көөрү-биле республиканың Чазааның мурнунга негелделерни ажылдап кылгаш киирерин Президиум хуралынга санал бергеннер сүмелээннер.

РХПФ-тиң таарыштырыкчы комитединиң ажылдап кылган Кыйгырыы чөптүг дээрзин ол хуралга демдеглээшаан, ону деткиири чугула деп санавышаан, массалыг удурланыышкынга киржип, манифестация эрттирериниден ойталаар деп түңнелге келген. Чамдык районнар чагыргаларының удуртукчулары-биле база чугаалашканын, манифестацияны оларның деткивейн турарын профэвилелдерниң республика чөвүлелиниң даргазы Ш. П. Куулар түңнелинде чугаалаан.

ДЕТКИИР БИС

Арат болгаш тараачын ажыл-агыйларының дугайында болгаш «Чер дээш төлевир дугайында» Тыва Республиканың Дээди Совединиң 1992 чылдың сентябрь 18-те хүлээп алган Хоойлузунда өскерилгелерни араттар, тараачыннар база профэвилел организациялары бо хүннерде деткип турарлар.

«Чер реформазын боттандырар талазы-биле соңгаарлаттынмас хемчеглер дугайында» Россия Федерациязының Президентизиниң 1991 чылдың декабрь 27-де 323 дугаарлыг Чарлыынга болгаш Тыва Республиканың Министрлер Чөвүлелиниң 1991 чылдың февраль 1-де хүлээп алганы 36 дугаарлыг доктаалынга дүүштүр район болгаш суур чагыргалары бүдүрүлгелерниң, организацияларның, араттарның, тараачыннарның, хамаатыларның кодан чанында участоктарын профэвилел организацияларының төлээлериниң киржилгези-биле бүрүткеп, чер ажыглаар эргениң түр херечилелдерин тыпсып турар.

Бо хүннерде республикада 706 арат болгаш тараачын ажыл-агыйлар тургустунган, оларга кедээ ажыл-агыйның 88193 гектар ажыглал черлерин бижиглээн, оон иштинде 8 муң ажыг гектар тарылга шөлү бар.

Республиканың арат болгаш тараачын ажыл-агыйларында 4167 мыйыстыг бода мал, 23895 баш шээр мал, 1471 баш хаван, 702 баш чылгы мал бар болуп турар-дыр. 1992 чылда арат болгаш тараачын ажыл-агыйлар 6335 гектар шөлге ниизы-бүүр культураларны, оон иштинде 5284 гектарга тараа культураларын, 189 гектарга картофельди, 20 гектарга ногаа аймаан тарып олурткан.

Ындыг болза-даа чер реформазы болгаш арат ажыл-агыйларының хөгжүлдези Чөөн-Хемчик районда оожум боттанып турарының дугайында 1992 чылдың август 18-те Тыва Республиканың Чазааның хүлээп алган доктаалында демдеглээнин билир болгай бис. Бо ажыл чүгле ол районда эвес, а республиканың өске-даа чамдык районнарында кошкак темпилиг чоруп турар-дыр.

Ажылчы чоннуң социал камгалалын күштелдирер ажылдарны чорутпушаан, профэвилел комитеттери ажылдаар шинээн түр чидиргенде, профэвилел кежигүннеринге пособие төлээриниң, саатталгада болгаш божаанда уруг азыраарынга херек пособиелерни чогуур үезинде төлеп, шиитпирлеп турарының айтырыгларын хынналдага алыр ужурлуг. Ол ышкаш мөчээн кижиниң оргулчуларынга болгаш чоннуң медицина хандырылгазынга, профэвилел кежигүннери болгаш оларның өг-бүлезин санаторий-курорт черлеринге ыштандырары херек апарган таварылгада, профэвилелдиң акша-хөреңгизинден профэвилел кежигүннериниң дузаламчы акша алырының талазы-биле айтырыгларны шиитпирлээр апаар.

Бо бүгү хевирлерни тараачыннарга, фермерлерге, араттарга болгаш өнчүнүң өске-даа хевирлеринге пособиелерни чоннуң социал камгалал фондузунче дахывыр шилчиттээн таварылгаларында профэвилел комитеттери оларга [illegible] хевирлиг кылдыр төлеп бээр.

Амгы үеде профэвилелдер болза бодунуң социалдыг органнарында ажылчыннарны, тараачыннарны, фермерлерни, араттарны болгаш аграр секторнуң өске-даа ажылдакчыларын киириштирип, чүгле бодунуң бодалдарын чугаалаар эвес, оон ажылынга дорт киржир арганы берип турар херек кырында кара чаңгыс организация болуп турар. Оон кежигүннери күш-ажылдың байдалын улам экижидер, чоннуң дыштанылгазын, амыдырал байдалын чогумчудар, администрациядан, баштаар черлерден чоннуң социал-экономиктиг болгаш эрге-хоойлу талазы-биле камгалалын чедип алыр дээш туржуп турарлар.

Үе болза хире-шаа-биле өскерлип, чоннуң амыдыралында тургустунуп турар чамдык айтырыглар чиндиг-биле шиитпирлеттинмес апаар дээрзин, ылангыя сөөлгү үеде чуртта тургустунган байдал бадыткап турар-дыр. Шынап-ла, ылангыя кедээ ажыл-агый бүдүрүлгезинде ажылдап турар ишчилерниң акша-шалыны-даа, амыдырал-байдалы-даа таарымча чок байдалдарда туруп турары ам кымга-даа чажыт эвес. Ол хире шалың-биле, ол хире өртээ улгаткан аъш-чем болгаш үлетпүр бараанналарын, харын-даа чоннуң эң чугула херээглел бараанналарын садып алыры берге дээрзин амыдырал көргүзүп турар-дыр. Херектиң мындаар бергедеп бээрин чон билип турза-даа, амыдыралдың чоорту экижип чоруурунга идегеп турган болгай. Үе эртсе-даа, байдал улам дорайтап турары илдең-дир. Чон мурнунга Россияның Чазааның аазашкыннары бүгүнге чедир күүсеттинмээн. Ынчангаш чазакка чоннуң хамаарылгазы кандыг дээрзиниң дугайында чурттуң улуг-улуг профэвилел каттыжыышкыннарының удуртукчуларының селектор дамчыштыр чоокта чаа болуп эрткен хуралынга чугаазындан аажок билдингир болду.

Россияның Хамаарышпас профэвилелдер федерациязының таарыштырыкчы комитеди бүгү чонга, профэвилел кежигүннеринге Кыйгырыг үндүргеш, чазактың бо таарымча чок политиказынга удурланыышкынның демдээ кылдыр октябрь 24-те манифестацияларже үнерин кыйгырган болгай. Ол ышкаш чазактың талазындан чурттуң профэвилелдери-биле демниг ажылдап, чоннуң эрге-ажыы дээш туржуп турар профэвилелдерниң негелделерин, сагындырыгларын өөренип көрүп, олар-биле сырый харылзаалыг ажылдаарын ында негеп турар.

Тыва Республиканың Чазаа биле республиканың профэвилелдери демниг ажылдап, оларның аразында чардынган дугуржулга ёзугаар хемчеглерни боттандырып турарлар. А Россияның чазаа Тыва Республиканың хөгжүлдезинче улуг кичээнгейни салып, аңаа болдунар-ла дузаны көргүзүп турар. Чоокта чаа оон экономиктиг хөгжүлдезин дүргедедир талазы-биле Б. Н. Ельциниң Чарлыы база үнген болгай. Оон-биле чергелештир чурттуң профэвилелдериниң таарыштырыкчы комитединиң ол Кыйгырыын база деткип, профэвилелдер-биле демниг ажылдарынче Россияның чазаан база кыйгырып апаар бис.

Өнер-оол КАРА-САЛ.
АҮК-түң профэвилел организацияларының республика чөвүлелиниң даргазы.

КАМГАЛАЛ, МАГАДЫЛАЛ

Рынок харылзааларынче шилчиишкин күш-ажыл Хоойлужудулгазынга дыка улуг өскерлиишкиннерни база болдуруп турар. Ында кол-ла чүүл — керээлиг ажылдаарының (керээ чарарының) хевири. Ол хевирниң улам ынайгы сайзыралы Россия Федерациязының Дээди Совединиң хүлээп алганы «Коллективтиг керээлер болгаш дугуржулгалар дугайында» Хоойлу болган. Ында коллективтиг керээлерни, дугуржулгаларны чарарының болгаш оларны күүседиирниң дугайын айтып турар.

Коллективтиг керээлерни 1993 чылда чарарының үези келген болгай, ынчангаш оларны чарарда чүнү барымдаалаарының дугайын чугаалаксаан бис. А 1992 чылдың коллективтиг керээлерин чарып тура, Россия Федерациязының Хоойлуларын чамдыкта сагывайн бергилааның айтыры чугула. Ол керээниң ёзугаар аңаа ажыл берикчизиниң болгаш ажылчынның аразында хүлээлгелери кирер:

— ажыл төлевириниң системазы, хемчээли, акша шаңналдары, пособиелер, чедир төлевирлер, компенсациялар;

— өртектерниң өзүлдезин, инфляцияны барымдаалап ажыл төлевириниң механизмин таарыштырары;

— ажылга хаара тудары, мергежилге өөредири, ажылдан хостаары;

— ажыл хүнүнүң, дыштанылганың, шөлээниң хуусаазы;

— ажылчыннарның күш-ажыл камгалалының байдалдарын экижидери, оон иштинде — херээженнер, аныяктар;

— эки турарын, ыяап-ла эртериниң эмчи болгаш социал камгалалы;

— чуртталга бажыңнарын, бүдүрүлгелерни хуужудуп турар үеде ында ажылдап турарларының эрге-ажыын сагыыры;

— экологтуг айыыл чок чорук болгаш бүдүрүлгеде ажылдап турарларның кадыкшылын камгалаары;

— өөренмишаан ажылдап турарларга чиигелделер.

Коллективтиг керээниң адыр бүрүзүн хынамчалыг сайгарып көөрү — ажылчыннарның социал камгалалын долузу-биле боттандырарынга дузалаар. «Тыва дат-дугу» комбинаттың коллективтиг керээзинде ажылга келгеш, столоваядан чемненгени дээш 10 рубльди эгидип берип турары, ачага ажылдар үезинде ажыл неделязын 2 шакка кызырары көрдүнген. Пенсияже чоокшулааннарны ажылдан үндүрбес, а үндүрген таварылгада оларга күрүнениң магадылаан акшазын төлеп бээри (пенсияже үнгүжеге чедир) көрдүнген. 15-20 чыл ажылдааш, пенсияже үнгеннерге 2000 рубльди, а 20 чылдан хөй болза—3000 рубльди оларга тыпсып бээр.

Чамдык коллективтиг керээлерде ажыл төлевириниң болгаш өске-даа чугула айтырыгларның дугайын ыыттаайн турар. Ынчангаш маргылдаалар, таарымча чок чүүлдер бо-ла тургустунуп келгилээр. Улуг-Хемниң шаң үлетпүр ажыл-агыйының керээзинде шөлээже үнгеннерге бир удаа дузасыр пособие көрдүнген, а инфляция соонда ол түң хевээр артканынга ажылчыннар таарышпайн турар. Ону керээде айытпаан болган-дыр. А чамдык ажыл-агыйларның коллективтиг керээлеринде ол чугула айтырыглар шуут кирбээн, ажыл төлевириниң айтырыглары кошкак тургустунган. Ында шаңнал акшазы-даа, күш-ажылдың байдалы-даа, шөлээниң хуусаазы-даа, тускай хепти бээриниң-даа дугайын киирбээн болуп турар.

«Күш-ажыл камгалалы» деп эгеде ажылды чиигедир дээш кылыр ужурлуг ажылдар-даа, план-даа чок. «Чаа орук» совхозтуң керээзинде бо эге чүгле чаңгыс домактан тургустунган. Керээлерде бо бүгүнү чедип албаанывышта, профэвилелдерниң аттарын көдүрери дыка берге. Ынчангаш коллективтиг керээлерни шын чарарының айтырыы профэвилелдерниң кол ажылдарының бирээзи деп билзе чогуур.

Коллективтиг керээлер амгы күштүг болуп турар. Хоойлужудулгага даянган болгай: шалың 900 рубльден кудулавас, шөлээ 24 ажыл хүнүнден эвээжевес, ажыл неделязы 40 шактан ковудевес. Ол—мергежилин дээш төлевирлер, хөй уругларлыг, чединмес өг-бүлелерге материалдыг деткимче-дир. Шалың өзүлдезин, ажыл шагын кызырарын, 3 хар чедир уругларлыг келерге немелде шөлээни бээриниң, чемненириниге немелде акшаны бээри, хөй уругларлыг, чединмес өг-бүлелерге материалдыг дузаны чедирери болгаш өске-даа хөй-хөй айтырыгларны ол керээ ёзугаар чедирип ап болур-дур. Сад болгаш огород кылырынга шөлдү алыры, бажың тударынга чер алыры, ачага бажың тударынга дуза чедирери болгаш өске-даа айтырыглар база аңаа кирер ужурлуг.

Ол керээни коллективке кызыгаар-биле өөренип көөр, ону боттандырар херек. Ол документ бүдүрүлге удуртукчузунга хоойлу болур ужурлуг. Чамдык профкомнар ол керээни ёзу барымдаалап, администрацияның кара ааңында чарып турар, оон коллективке ажык чүү дээ? Профком болза чоннуң эрге-ажыы дээш туржуп, керээ чарып турар кара чаңгыс орган деп чүвени администрация билген турар болгаш ону керээде айыткан турар ужурлуг. Ол ышкаш аңаа кежигүн дадывырын шилчилге-биле төлээрин, хостаткан профэвилел ажылдакчыларының шалыңының дугайын, профкомга ажылдаар өрээлди, харылзааны, транспортту болгаш өске-даа чүүлдерни бээрин бижип, көргүзүп болур.

Профкомга ындыг чүүлдерни берген херээ чүл деп айтырыглар база тургустунуп турар-дыр. Ол Россия Федерациязының күш-ажыл дугайында Хоойлузунда быжыглаттынган чүүл-дүр, ынчангаш ону күүседири чугула дээрзи кижи бүрүзүнге билдингир.

1993 чылдың керээзиниң кол чүүлү чүл дээрге, ол кижи бүрүзүнге хамааржыр апарганы. Коллективтиг керээлерни бүдүрүлгелерге, албан черлеринге өнчүнүң хамаарылгазы чокка бүгү черлерге чарар апаар. Ынчангаш профкомнарның ажылының кызыгаары улам өскен-дир.

Галина ТУТЫНИНА.
Профэвилелдерниң республика чөвүлелиниң организацияның эргелекчизи.

Арынны профэвилелдерниң республика чөвүлелиниң парлалга төвү белеткээн.

«ЫТ АЙЫ» ДЕП ЧҮЗҮЛ?

Куу частан эгелээш, хектер, куштар чиртиледир эдип турар, көк сиген хөлбеңнээр, өңбаазын, айыраң-каас чечектер сагланнаан, хөглүг ногаан чайның-даа, алдын сарала күстүң айлары төңгүжеге уламчылаан, аас-кежиктиг-даа, аас-дыштыг-даа, харын чамдыкта «ханныг» кудалар-даа адакталып турар. Чаңгыс сөс-биле чугаалаарга, кудалар «сезонну» төнүп турар болгай. Бо чайын база-ла ында-мында кудалар хүннүң чыгыы болгулап, арай дүвүреңниг болгулады.

Барык-ла ажыл-даа, дыштанылга-даа хүннеринде барымдаалавайн, кудалар удаа-дараа ол-бо черлерге болгулап турган. Сентябрь айның эң сөөлгү хүннеринде безин Сүт-Хөлдүң девискээринге аныяк кижилерниң аас-кежиктиг чуртталгазын алгап дугдээн кудалар улаштыр-улаштыр эртпиледи. Айыыл-халап, өлүм-чидим, аас-дыл болбас-ла болза, кудалар эртип-ле турар ыйнаан. Ында багай чүү деп?

Мен бо бижип турар кыска чүүлүмге мындыг элдептиг, ужурун билдинмес айтырыг дугайында бижиир бодаан ийик мен. Октябрьда (он айда) куда дужурүп болбас. «ыт айы» дээр-дир. Бо талазы-биле мээң-не билбейн чоруурум мындыг ийикпе, он айда куда эрттирип болбас дээр дугайында чогум кайда чүле мындыг хоойлу-дүрүм бар чүвел аан? Азы бурган номналында ынчаар айтып, бижип каан турган-даа чадавас. Чогум он айны «ыт айы» деп та кажан-чежен ынчаар адаазы-даа орта билдинмес боор-дур. Пат кара кайгамчык чүве. Судур, календарьда бижээнин номчуваанымда-даа чадавас. Дужут ажаалдазы адакталып турар, мал-маган күш-деңгел кирип, силий берген, артында-ла өй-тап, кончуг изиг-даа, чыккылама соок-даа чок, он айда куда-хуурай эрттирерин онза-ла таарышкан үе хевирлиг-дир.

Кижилерниң амы-хууда чүдүлге-сүзүглелинге удурланмас ужурлуг бис. Кажан-чежен ажы-төлүн өстүр-баштап, куда дүжүрерин кижи бүрүзүнүң хууда херээ-ле ыйнаан. Ында кым-даа удурланмас болгай. Мен кижилерни ыяап-ла он айда куда эрттириңер деп сүртээлдевейн тур мен. Чүгле бодумнуң мооң мурнунда-ла хөрээм өйүп чоруур бодалымны бижип орарым бо-дур ийин. Чамдык кижилерге он айда куда эрттирерге, хай-бачыттыг, чүдек-бужар, аас-дылдыг, айыыл-халаптыг, аас-кежик чок, ажы-төл амыр-менди чурттавас, ышаныш чок «ыт айы» суг-суг дээр хөөннер бар болгулаар-дыр.

Ол ындыг-ла ыйнаан. Кандыг-даа боол болгай-ла. Амыдыралга чүү-даа болгулаар болгай. Бир мындыг таварылганы база дыңнаан мен.

Бистиң черге назы дегүй берген ирей-кадай улус хөй улустуң сагылгазын хажыдып, каш-ла хүн иштинде бүү-хаа белеткенгеш, оглунуң кудазын кудаларны коргуп-ногуп ынавайн турда-ла, албадап турган, октябрьда далаш-биле эрттирип каапкан. Оон соонда он айда өгленишкен аныяктарның хай-бачыт-даа таварбаан, харын аас-кежиктиг, ажы-төлдүг, эттиг-малдыг чурттап чоруурлар. Ындыг таварылгаларны оон-даа ынай уламчылап болур. Барып-барып ындыг кончуг соок чок, эттиг, таарымчалыг, чер ыры шоолуг өл-чаш чок он айны албан-биле ажа халааш, соок дыңзый берген он бир айда куда эрттирип турарын элдепсиниң турар мен.

Шаг-төөгүден бээр-ле он айны «ыт айы» деп адап келген бе, азы чоокку үеден бээр ынчалдыр адай берген бе? Маңаа тодаргай, чиге харыы-ла херек. Азы кандыг-бир чүдүлгелиг, тывызык, сагынтыр, урөн-чечен «карак көрнүр» кижи чогаадып тыпкан чадавас.

Бистиң тыва улузувустуң эрги ёзу-чаңчылдарын, сарыг-шажынны-даа катап эгидип, бажын ковайтып турар үеде бо-даа тенек берген кижи-дир деп чамдык кижилер ынчаар бодаар чадавастар. Чок, мен бо бүгүге шуут удур мен. Улузувустуң чаңчылдары катап төрүттүнүп турары өөрүнчүг-дүр. Сарыг-шажынны катап эгиткен дээш-ле, чамдыктарывыс мырыңай бажы-биле кылаштажып, кара туразында чаннап туруп бергеннер болдур ийин. Канчаар-ла күзей-дир, ынчалдыр кылып турар апарганнар. Мен бодаарымга, шажын-чүдүлге база-ла норма-чижектиг, өй-хемчээлдиг-ле болгай. Ону эмин эртир дажаан хем дег эриин ажырган херээ чок болгу дег.

Бо мээң бижээн «Ыт айы» деп чүүлүмге хамаарыштыр өске эш-өөрлер бир янзы бодалдарын илередир-даа чадавастар.

Оңдар БОРАШ.
Сут-Аксы суур.

БОЛУУШКУННАР, ФАКТЫЛАР, МЕДЭЭЛЕР 8

ЧАҢНЫК БОЛУП ЧЕДЕР ИРГИ БЕ?

Мээң акым Александр Кодуевич Чамыянны 1992 чылдың март 19-та кээргээр сеткил чок, дерзии, кара сагыштыг үүлгедикчи боолап өлүрген.

«Черле багай чаңга өөренме, кижилерге экиин күзеп чор» деп чагып-сурган чораан акымдан чаалыры менээ кандаар-даа аргажок аар улуг согуг болган. Дүнелерде акымны дүжеп, хүндүс боорга сактып, улус көрбес черге ыглап, хилинчектиң чартыын чүктеп чор мен.

Ам октябрь ай үнүп келди, мынчага дээр суд-даа болбаан. Анаа-ла «истелге уламчылап

Сеткилден

турар, чок болза прокурор чок» деп чылдагааннап турары база бо кижиге хомуданчыг-дыр.

Таанда-ла бо бөдүүн кара угаан-биле бодаарга безин ында кижи чадажыр чүве чок ышкажыл. Ол өлүрүкчү чиде бербээн, доразн туттуруп алган-дыр. Ам чүнү истеп, диләэр чүвел ынчаш?

Оода-ла корум-чурум тудуп, кады ажылдап турганы шагдаа ажылдакчылары ажыннын херээн чүге негевес чоор? Ажылдаар тура чок турган кижини албан-биле сүрүп турдаш, милицияга ажылдатканнар болгай.

Бо бүгү мээң хомудалым, хилинчээмниң чартык-чамдыы өлүрүкчүнүң алган калайынга, ажы-төлүнге оода чадаарда чаңнык болуп дыңналып чедер ирги бе?

С. ЧАМЫЯН.
Тес-Хем район.

ААЛДАП КЭЭП КӨРҮҢЕР

Мен бодум почтага хөй чылдар иштинде радист болуп ажылдап келген мен. Чон аразынга суртаал, пропаганда-даа ажылын эки билир мен. Мээң эжим Дакаа Нимаа чон аразынга билдингир кедээ журналист болуп чораан. Ол кижи кидин бижикчи талантызын эгелеп чораан, мөчээн болгай.

Ол менээ: «Сен, эжим, чонуңнуң амыдырал-чуртталгазын өске-даа бүгү чон аразынга тайылбырлап, оларга аялга тудуп чоруур болзуңза, амыдырал улам солун болур» деп почта иштинге солун номчуп олурганы, чугаалап орган чүве.

Мен литературлуг сөстер талазы-биле арай чевен кижи мен. Ынчалза-даа ам бо чуртталганың шынныг хүннериниң дугайында, сууруумнуң дугайында каш сөс бижиксеедим.

Октябрь 5-те телевидение дамчыштыр Президентивис Ш. Д. Ооржак-биле ужураштывыс.

Ам бо үениң амыдыралдың байдалы берге болганда, бистиң Президентивис чонну хөй-ээт кирип, шиитпирлиг, амыдыралчы харыыларны чонга берип турганын мен магалап ордум. Ол бүгү Тываның кандыг-даа булуңнарында чедер-четпестерин сайгарып четтигиткен болур чорду. Улустарта чайгылыш чок, шиитпирлиг харыыларны берип олурда, дыңнаарга, оон республиканың амыдыралын эки билири илдең.

Эргим Президент, бодунарга эчок-даа айтырыгларга дорт, шыдамык харыылап турдуңар.

Силерниң чон мурнунга чорудуп турар политиктиг-даа ажыл-агыйжы-даа ажылдарынарны улуу-биле үнелеп, деткиир-дир мен. Чүгле дидим болуңар.

Ам мен бо районум төвүнде — Эрзин сууруда чонумнуң чуртталгазын бичии таныштырайн. Рынок, демократия дээн соонда бистиң чон аразында шишкиншкин боол турар хевирлиг.

Чон бүдүрүлгелиг, орулгачарыылгалыг ажыл-агый тургузуп алырын эки медерел билбейн турар чүве бе? Азы дүрген хууда байып алырын бодап турар чүве бе? Кижи эки билбес хевирлиг апарган үе-дир бо.

Районда коммерция садыглары элээн хөй апарган. Чон бараанныарын улуг өртээнге чаңчыгып кел чыдар.

Ынчалза-даа суурда чамдык улус хууда бажыңнарында арага аймаан эккеп (кайыын эккеп турары база билдинмес) хүн-дүн чок садып сайгарып турарга, суурда арагага хандыкшылдыг улуг-биче чонга хүннүң-не «байырлал» болуп турар. Мооң түңнелинде алгаш көөр болза, суурда ажыл ылбас аныяк-өскеннер оорсук кылып, кем-херек үүлгедип чоруп турар. Мооң мурнунда ышкаш, арага аймаан чүгле райпо шугуму-биле эккеп, магазиннерге садып турар болза кандызыл?

Магазиннерге кире бээрге, садыглап турар улустарның аразында моол чон черле үзүктелбес. Моолдар бистиң акшаларывыс-биле кандыг-даа бараанңарны алгаш үнүп турар. А бистиң кадыннарывыс чанында кайгап турар.

Ырак эвесте кызыгаар постулары бар болгай, ында «таможня» деп черни чайын-на тургускан. Өске республикаларда бодунда чедишпес бараан, аъш-чем аймаан девискээрден дашкаар үндүрбес деп чарлыктыг болгай, а чүге биске ынчап болбас чүвел?

Эргим хүндүлүг Президент, бистиң бо бичии четпестеривисче кичээнгейлеп салыыңын диледивис. Бистиң Эрзин-Теске аалдап кээриңерни күзээр-дир бис.

С. КЫРГЫС.
Эрзин суур.

БОДАНЫР ҮЕ КЕЛГЕН

Бо чылдың август 26-да Тес-Хемде Биче-оол Доюндуптуң «Шыгга» бижээни «Шыгаа сыңмас чылгылыг болза аар» деп эгелиг чүүлүн номчааш, дыка-ла таарзындым. Тываның байдалынга чылгы малдың ажыының дугайын ында дыка-ла эки, шын, бүзүрелдиг бижээн-дир.

Мен келир чылын 75 харлаар аът чылдыг кижи мен. Ынчангаш ындыг чүве ийикпе, кара чажымдан мынчага дээр бүгү амыдыралым чылгы мал, ажыл аъды-биле холбашкан боол келген. Пенсияже үнгүжеге чедир ажылдап чораан үемде колхоз, кожуунда харгалап, совхоз-даа директорлап чораан, аъттың душпейн ажылдап чордум.

Бежен чылдар үезинде мени Тожуже колхоз даргаладып чорудуптарга, хууда аът садып алгаш, ону мунуп ажылдап турдум. Ынчан «Совет Тыва» колхозка чүс ажыг баш чылгы турган чүве. Он чыл болганда ол чылгывыс муң баш ажыр өскен. Бүгү специалистер аът мунуп алгаш, ажылдап чоруп турган чүве. Ажыл аъдының саның көвүдедип алыр дээш бар-ла аргаларны ажыглап турдувус. Тере-Хөлден 50 ажыр аъттыы, ырак Казахстандан 150 чылгыны садып алган бис. Ынчанмастын аргазы чок турган. Бүгү ажылды аъттар кужу-биле кылып турдувус.

Амгы үеде бүдүн районда чылгы мал ховартаан. Мунар, шанактар, тергелээр чүве чок, барык «хаван чадаг» болу берген бис. Ам бо кончуг берге үеде ынча хире чылгылыг болган болзувусса, деп бодал мени дүвүреди чоруур. Четчир саныг ажыл аъттыг болза, арат ажыл-агыйлыглар, арендаторлар-даа шөлээн ажылдап орбас ийикпе.

Мен чылгы малды өстүрер дугайында айтырыгны каш удаа тургузуп келген мен. Солуннарга ол дугайын бижип, радио, телевидениеге чугаалап келдим. Оон оргулуг чүве болбаан.

Ам Б. Доюндуп ол дугайын кончуг тода бижээн-дир. Республиканың удуртур органнары, ылангыя Көдээ ажыл-агый министерствозу ол чүүлдү сайгарып чугаалашкаш, кандыг-бир хемчегни алыр боор деп идегел-биле бо чүүлдү бижидим.

Чугаа чугаа-ла болгай. Канчап 70 муң хире саныг турган тывалар 140 муң чылгылыг чораан деп бис. Ам 200 муң хире тывалар чүгле 30 муң хире чылгылыг боол турар-дыр бис. Боданыр үе келген. Шынап-ла, алаак, шынаа сыңмас чылгылыг боол көрээлинер, эргим чонум!

Василий ТАМДЫН-ООЛ.
Күш-ажылдың хоочуну.

Хомудал-биле

ТАЙЫЛБЫРЛАП БЕРЗЕ

Сөөлгү үеде кандыг-даа контроль деп чүве чок болган ышкаш-тыр. Ону кижилер аажок ажыглап турар. Чижээ, бир улустуң бүдүрүп каан продукциязын өскелер улуг өртекке садып турар. Ол улуг өртекти олар боттарынга орулга-ажык кылдыр хуулдурар.

Удуртур-баштаар черлерден чон аразынче кирер дарга-бошкалар чок болган. Мону кандыг удуртулга дээрил? Кижиниң эрге-ажыы дээш ажылдаар дарга чок-тур.

Шойдар МОНГУШ.
Чадаана хоорай.

ЭРГЕ-АЖЫЫМ КАМГАЛААР ДАРГА ЧОК

Солуннаар чагыдып алыр дээш акша-төгерикке чединмейн олур мен. Бүдүн ай иштинде чаңгыс муң рубль алыр кижи мен, ол хлебке безин четпес чүве-дир. Чоп кончуг халалыг амыдырал апарды бо? Пенсионер кижилерге чингелделер болгаш компенсация бээр деп билип турар кижи мен. Ол дугайында менээ Сүт-Хөл улузу тайылбырлап бербес-тир.

Ол компенсацияны ам бо сөөлгү кварталда бээр ирги бе? Акша-ла бээр боор деп идегеп орар мен, ынчалза-даа курут болур, кандаай чүвел аан? Ужурун тыппас ашак-тыр мен. Мону менээ тайылбырлап бээр кижи болза.

Сетбе МОНГУШ.
Суг-Аксы суур.

Гимн төлевилелинге хамаарыштыр

ДЕТКИМЧЕ ХЕРЕК

Сөөлгү үеде янзы-бүрү жанрларга хөй-хөй авторларның чогаалдары үнүп турар. Оларның аразында эгелеп-даа чоруур, аныяк-даа чогаалчыларның ажылдары эндерик. Ол хиреде Тыва Республикавыстың гимнинин сөзүн, аялгазын чогаадып чадашканывыс ол бе? Хөй номнар чогааткан чогаалчыларывыс гимнинң сөзүн тургузуп чадашканы ол бе? Гимн чогаадыры кижи бүрүзүнүң арын-нүүрүнден, ажылга ак сеткилдиг киржилгезинден кол хамааржыр деп бодаар мен. Чамдык чогаалчылар гимн сөзүн чогаадырындан ладагалзаан-на боор. Бот-тывынгыр композитор Амур Хоюгбанның чогааткан «Тывам» деп ырыда мындыг сөстер бар. «Авыралдыг дываажан» деп мактавас мен» — дээн. Дываажаң дээрге амыдырал-да чок оран, азы «эрлик ораны» дээн уткалыг деп бодаар мен. Кырганнар-ла муңгарап шүгүлдаанда: «Хей-ле эленейнип чорбайн, дүгеен дываажан оранынче чоруй барзымза» — деп оларын бо-ла дыңнаар мен. Ол «дываажан» оранын «Тывам» деп ырыда чүге кирре берген чоор?

Гимн чогаадырынга чүү шаптыктап турарыл деп айтырыг тургустунуп келир. Маңаа хоочун чогаалчыларның ажыкчарлыг, организастыг, деңниг, чоруу база хамаарылгалыг. Гимн чогаадырынга билиин, күжүн угландырып ажылдаары — чогаалчыларның, шүлүкчүлериниң дорт суругзы. Мооң мурнунда солунга чингидээн сөзүглелдерни, шүлүктерни бижип кааның шүлүк аянын чидирипкен, анаа-ла бир чечен-мерген кижилерниң өске кижиге чугаазы ышкаш апарган боор-дур. Ынчангаш ада-өгбелеривистиң амыдыралчы чижектеринге үндезилеттинген, чечен сөстүг үрээ арга-аларын ажыглап турагаш, хонга чедиңгир, чараш аянныг гимниң сөзүн чогаадыр дээрзин улуг идегел-биле манап артывыс. Чогаалчывыс К-Э. К. Кудажының «Боттарывыс кады чогаадыылы» дээни шын деп деткиди тур мен.

Дүвендей ШОЙДАР.

БУРГАН ЧОКТА, БУМБА КАЛЧААРААР

«Чаңгыс ол-ла чүүлдү бо Даржай деп кижи чүге катап-катап-ла чугаалап, бижип туруп берди» деп момчуку мени чемелеп, чектей бербес боор. Ол дугайын чүгле мен чааскаан эвес, чогаалчы эш-өөрүм, ылангыя Моңгуш Кенин-Лопсан, Салим Сүрүң-оол, Эдуард Доңгак каш удаа бижип келди.

«Чүрээм саргып, ыстап зарып тур» деп чагаамны таптыг-ла үш чыл бурунгаар бижээн мен. Мээң сагыш өйген бодалдарымны, алгы-кышкы, зарышкы болган үнүмнү ол шаанда чоннуң көвей кезии, эрге-чагырга-даа изин-биле деткээн чүве. Чүгле деткип каан эвес, харын түскай доктаал-саавыр үндүрүп, кожуун-суму аайы-биле түскай данзы ёзугаар чагаамның сайгарылгазын кылып, харын-даа чамдыктарынче мени чалап-даа турду.

Чоннуң ол чыыштарынга киржип-даа чордум. Баштайгы удаада чон демниг-биле тура халышкаш, арагалаашкынга, кем-херек үүлгедиишкиннеринге, самыын-садар чорукка удур чаныш-сыныш чок демиселди эгелээни ол-дур деп билип, сеткилимден өөрүп, хөглеп турдум. «Ынангазының бажын ерт чиген» дээн ышкаш, дамык чүве чоорту өжүп, хөлбээрерип бады барган. Мээң чагаамга хамаарыштыр көдүрүлген хөлзээшкин ынчангы партия органнарының ээлчеглиг политиктиг кампаниязы болуп шилчээн турган. Чүгле ээлчеглиг кампания. Ону чорударда, та чеже акша-хөреңги, кывар-чаар чүүл чарыгдаттынган чүве, ону санаары берге. Ол кампанияга түскай акша-хөреңги үндүртүнмээн турган, ынчалза-даа кожууннарже, сумуларже суртаалчылар, элчилер, шалыңчылар чоруп тургулаан, а олар боттарының хууда акшазын чарывайн турган болгай. Хемчеглерни ол үеде ап тургулаан-на харын, ынчалза-даа оларның көвей кезии саазын кырында артып калган. Хурал-суглаа-биле, сас-биле кызыгаарланып калган...

Оон соонда эрге-чагырга дээш демисел, сөгүлзалар эгелээн... Оон чүү болганын силер кончуг эки билир силер.

Хосталга, ажык-чарлыг чорук... Рынок экономиказы... Хостуг өртектер... Амыдыралдың үнези бадып кудулаан тудум-на, өнчү-хөреңги, шыдал көскүзү-биле өскерилиген, амыдыралдың кара талазының көргүзүглери улам бедип эгелээн.

Чоннуң национал медерелин анаа даштындан ап көөрге, кажангызындан артык бедээн ышкаш болза-даа, сагыш-сеткил ядаралы бодувуң эң-не бедик деңнелинге келген. Боттарывыстың ниити национал культуравысты, сүзүүвүстү, чүдүлгевисти катап тургузар, диргизер дээш дээштиг хемчеглерни ап, харын ол чүткүлдүг делегей чергезинче көдүргенивис (хөөмей талазы-биле делегей симпозиуму, Далай-Ламаның Тывага чорааны) сеткил-сагыжывысты бир хөлзеттиг, күштүг немеди. Биске ол-ла бүгү улуг көдүрлүүшкүнүг берген-даа бол, бистер биезегиле «кампанияпап» өөрениип калган чаңчылывыс ёзугаар оожургап бар чор бис.

Чайны дүргү байырлап-найырлап келдивис. Колдуупа «кара наадымнап» ыдыктыг черлер дагып, аът чарыштырып, мөгелер хүрештирип чайладывыс ийин. Байырлаарынга бистерниң ынаавыс дендии болгай. Ол-ла бүгү хөглел бистиң амыдыралывысты кайы хире экижиткенил?

«Кара наадымнарны» алгап-йөрээп, кем-херек үүлгедип чорааннарны ыдыктап, оларны маадыржыдып шаг болдувус. Ол чыыштарга чамдык районнарның эрге-чагырга туткаңнары чылыг-чымчак сөстер сөглеп, деткип, идепкейлиг киришти. Ол чыыштарны республика солуннары, радио дээрже үндүр «чон анаа тотпаан бола» тодуп, сарыг шайның аартап, чаглыг эътти сагыш хандыр чип, хөглеп-найырлааан» деп мактап, оон киржикчилерни буянныг херектиң эгелекчилери деп чарлап, калбак суртаалды чорудуп турду. Ол дугайында массалыг информация чепсектериниң удуртукчуларынга чугаалап, анаа удурланган сеткилимни илередип-даа турдум.

«Бурган чокта, бумба калчаараар!» деп мерген сөстер ынчан бадыткаттынды. Кижи тынын үскен өлүрүкчүлер, ажырымчы оорлар, улустуң чалыы, чараш кыстарын чазарлап, күштелкүчүлээннер ол үеде «чоннуң ёзулуг оолдары» апарды. Ийе, эң-не арыг чаагай, бедик нүүрнүң кижилери болду.

Ийе, олар ам бистиң күрүнениң бүрүн эртелиг хамаатылары-дыр. Бүгү-ле эргелерин холда алган. Ынчалза-даа... Бөгүн бистер оларның холундан бурган, тынын күш-биле чарып каан кижилерниң чырыткылыг тураскаалынга, өлүрткеннерниң ажы-төлүнге, ада-иезинге, хадунмазынга кандыг харыы бээр бис. Оларны чүү деп оожуктурар бис, чүү деп чазамыктап часкарар бис. Ынакшылдың арыг чаагайын көрбейн чыда, эргелигчассыдыгны эвес, а эң дерзин аажылалды көрген, күштеп чазарлаткан чараш, чалыы кыстарга чүнү сөглээр бис, оларның сеткилин чүү деп оожургадыр бис. Мен не ындыг илбиниг, хуулгаазын сөстер тыппас мен. Азы мээң мелегейим ындыг чүве бе, азы бо үени ам-даа чедир билбейн чоруурум ол чүве бе, черле аайын тыппайн чор мен.

Ынчалза-даа Арын-нүүр деп бедик билиишкин бар. Азы ол анаа-ла хоозун чүүл болганы ол бе? Кижиниң бүгү-ле амыдырал-чуртталгазы, оон ажыл-чорудулгазы арын-нүүр-биле хемчээттинер деп билип чорааным анаа-ла меге-хоозун угаадыг, ажык чок суртаал, кеди чок сүзүк болганы ол бе?

Көрүп чорууурга, дыңнап чорууурга, шынап-ла, херек кырында ындыг-даа апарды ышкаш. Бистиң амыдыралывысты ажы-биле чугаалаарга, арын-нүүр чок чорук уштап-баштай берип-тир. Хостуг силер, ам силерни кым-даа уттап-баштавас, угаадып сурвавас, кижи бодунуң туразы-биле чурттаар дээрге, ишти-хөңнүвүске хөй-ле чылдар дургузунда хорул, чажырып келген араатан-кокай сеткиливисти салып үндүрүп алдывыс. Кижи сеткиливистиң хан-чинин дырылдыр, боостаазын үзе сог, кокай сеткил халыдылап-ла унду.

Арагалаар чорук шуут-ла калдаарап барды. Араганың эрииин ашкан үеринге он-онувус-биле, чүс-чүзүвүс-биле дүжүп-ле эгелединис. Сан артындан чазаглыг оруктап, «КамАЗ-тар» хааржак-хааржаа-биле араганы сөөртүп кирип-ле тур. Республиканың Чазаның Тывага арага садыглаашкының чүрүмчудар талазы-биле хүлээп алган доктаалын чамдык кижилер Кижиниң эргелеринге удур халдаашкын-дыр деп алгыржып-даа үнду.

Чазак кымның эргезинче халдаашкын кылганыл? Чоннуң чаагай, тодуг-догаа чоруун ол Доктаал-биле үзе боогдап турары ол бе? Бо таварылгада Кижи деп кымыл ол? Ыравайн, чаңгыс чижекти маңаа чугаалайн. Хүндүлүг улус депутады Генрих Яковлевич Эпп болгаш өөн депутат эвес арага садыгжылары-дыр. Ол-дур — Кижилер! Араганы аар өртек-биле садып ижип турар орус, тыва садыы алыкчылар база-ла Кижилер, а оларының эргези — араганы чежени-даа садып ижер, оон соонда кижи өлүрериндең эгелээш, уруг-дарыг, херээжен чон күштеп-чазарлаар, чоннуң мал-маганың оорлап, үптээр... А арага садыгжыларының эргези — хөй ажык-кончаа, ол чамның акша-мөңгүн — ханчии, ыы-сыы-биле согажалап каан аас-кежик-тир. Ол-дур — Кижиниң эрге-ажыктары. Чазак дыка-ла ыдыктыг чүүлдерже халдай берген аа?! Амгы Арын-нүүр чок чорук үезиниң өөредии, ёзу-биле алырга, ындыг болуп турары ол ышкажыл!

Шак ол «Кижиниң эрге-ажыы» эң ылангыя бистиң ийи чүс муң арай деп-ле ажар тыва чонувуска кандыг-кандыг чаагай кежиктерни сөннеп турарыл?

Шынап-ла чүү деп ындыг кежиктерил?

Бирээде. Кижи тыны көвүүс хилис. Кижиниң өлүрери чүдек белен, кандыг-даа коргуушкун-сүртээшкин чок. Сон-даарта сени кижи өлүрген дээш каш-ла чылда «улуг аалче» дыштандырып чорудуптар. Харын-даа истелген төммэзде, хостуг-шөлээн чоруп болур сен, хол ужүүнге салып чорудуптар. Шиитпирзинзе-даа, кан-кадык чапып кээр сен, оон соонда «кара наадымнап» найырлаар сен, уран чүүлге, чогаалга саныш-чаяанныг болзунза, кылын-кылын ном... тоожуларны бажы... чонунга ... оларны «чүлээчилыг» дээш солун, сеткүүл хүнден хүнче парлаар апаар. Ол чүге кежик болбазыл? Кежик-тир.

Ийиде. Араганы ижип алзынза, аныяк кысты болчагже чалап, ээрежип чытпас сен. Сенээ хөй-ле чараш сөстүг херээ чок. Холуң билир, күжүң билир. Ол дээрге бойдустуң чаяалгазы-дыр. Ол кежик эвес деппе!

Үште. Ажы-төл — амыдыралдың чечектери. Арагалап алгаш, ынакшылдың ээнинге алзып, эргелелди көөр сен. Ол айдың дүнүнүң соонда тос ай эрткенде, оон түнмели көстүр. Бертик-межел, карак-кулаа чок, угаан-сегээни четпес, кижи сомазы төл төрүттүнер. Ол дээш уңдарава, күрүнең сээң төлүңну азырап каар. Каа-Хемниң Бай-Сөөтте инвалид уруглар бажыңынга дужаап каар сен. Ажырбас, муңгарава, ол сээң эргең-дир. Ол бажыңга немей Чазак база элээн каштгы тудуп бээр. Ол кежик эвес деппе. Кежик-тир. Кижи төл төрүдер эргелиг. Тыва чоннуң үре-садыының санын көвүдедир апаар. Ол дээрге, ыдыктыг Хүлээлге, Эрге-дир.

Дөртте. Амгы үеде Тывада 50 муң кижи херекке онаажып чораан болуп турар. Ол сан кызырылбас ужурлуг. Чоннуң оолдарын «улуг аалга» дыштандырып, оларга чогуур байдалдарны тургузуп, кижизидилге албан черлериниң четкизин калбартыр апаар. Ол дээрге улуг чаагай сорулга-дыр. Сорулга болганда, 50 мунну чүге 100 муңга чедирип болбазыл. Ол дээрге эр кижи туржук, херээжен кижиниң арага ишкениниң соонда, ыдык сагыыр, албан эртер оруу-дур. Эргези-дир.

Беште. Хостуг ынакшылды чоп сүзүглевес чүвел. Аныяк кыс, арага ижиксеңизе, акша херелгезинзе, ресторан, гостиница чапынга чеде бер. Сээ чаражын, сээң чойган дег хону сыкым база-ла бараан-дыр. Мага-бодунуң канчаарын бодун билир сен. Бир шакта, бир дүн дургузунда та каш акшага сат. Өртек-үнезин бодуң тургузар сен. Ол дээрге самыын-садар чорук эвес-тир. Сээң эргең-дир. Ону таптыг ажыглазыза, ол бурунгу мергежилди шиңгээдип алзынза, ёзулуг кежикти четтирер сен. Россияда ол хелчок нептерээн. Алды-чеди харлыг бичии уруглар безин улуг эр кижилерге бараан болуп, доллар, марка, рубльди ажылдап ап турар-дыр. Бүзүревес болзунза, бо чылдың октябрь 10-да үнген «Комсомольская правда» солунунуң корреспондентизи О. Кармазаның чүүлүн номчу, орун кырында үүтгенчанагаш чыдар алды-чеди харлыг чаш херээженнин чуруун көр. Ол хостуг амыдыралдың кежик-дир. Ону ажыглап болур сен. Ол сээң эргең-дир.

Алдыда, чедиде... Өскүстер, арагалааш хол-будун хонурганнар, автоаварияга кемдеп-кергээн, дүвеки ээрик ынакшылдың түңнелинде четтирген шээр аарыглар, СПИД, наркомания... Амыдыралдың чаагай социал чечектери. Бодур, Кижиниң Эргелери! Чазак ол эргелерже халдаашкын кылган...

Араганың ачызында алыр, четтирер кежиктеривистиң чүгле кол-колун санадым эвеспе. Чазак болза шак ол кежиктерже кижилерниң оруун моондактап дуй туруп турар. Чоннуң «эрге-ажыының камгалакчылары» анаа удур туржуп турарын үстүнде чугаалаан болгай мен. Ам кымның талазында сен, чонум!

Мен бодум хуумда — Чазаамның талазында мен. Чонумга ындыг кежиктерни мен күзевес мен. Чинжен арага садыгжылары бистиң чоннуң үре-садыызыныя моон соңгаар угаан-сегээн, үзэл-чүткүл талазы-биле арыг чаагай чорууның дугайында хензиг-даа бодавайн турар. Олар чүгле боттарының эрге-ажыын камгалап турары ол-дур. Оларның саткан арагазының хайындан бир-ле черде бир кижи амызындан чарлып чыдар, бир-ле черде ада-ие, ажы-төл халагын төп, ыглап турар... А олар, чинжен садыгжылар, сайгарган арагазының орулгазын өөрүшкүлүг, караа чырып санап орар. Хан-чиңге, ыы-сыыга согажалаап оларның эргези, кежии ол-дур.

Ындыг орукче баар бис бе?!. Чоннуң көвей кезии чок дээр. Бүзүрээр мен. Чон бодунуң келир үезин, салгалын бодаар ужурлуг. Чаңгыс кежээ арагазы боостаага хептелдир ижип алгаш, даарта ашпал, түреп, когарап кагыгдаарывысты уттаал, чонум. Ол дээш мээң чүрээм ам-даа ыстал, аарып саргывышаан.

Александр ДАРЖАЙ.
Шүлүкчү. Тыва Республиканың Күрүне шаңналының лауреады.

СОВХОЗ САДЫЫ

Ак-Тал совхоз — Улуг-Хем районнуң төвүнден эң-не ырак, төп-биле харылзажылары кончуг берге черлерниң бирээзи. Ажыл-агый айтырыгларындан амгы чоннуң садыг-сайгарылгага кылыраңга таарымча чок, халалыг, оруп-шүүдел үндүрүп, чон суурнуң чаңгыс садыынга келбээн бараан-нарны сураглап, ырак черлер кезиир турган. Оон кадында суур садыы райпо баштаар черинин шиитпири-биле коммерциялыг садыг болуп, шупту бараннарның өртек-үнезин хөлчок улгаттырган. Ол чорук кедээ ишчилерге аъш-чем ышкаш хүнүнүң херегледерин садып аарынга бергелерин таварыштырган.

Бо бүгүнү өөренип көргеш, совхозтуң дирекциязы суурнуң чурттакчыларынга, ажылчыннарынга таарымчалыг бодунуң садыын ажыдарын шиитпирлээн.

Амгы үеде ук совхозтуң садыы (ларёгу) доктаамал ажылдай берген. Совхоз үезинде акша-хөреңгиниң садыг-сайгарылга черлеринче чоруткаш, оон боттарынга эргежок чүгүда бараан-нарны райпо дамчыштыр ийикпе азы эът, колбаса чемнерни эът комбинадындан, сүт кылыгларын сүт заводундан ап, сайгарылга кылып турар.

Ийик-хепти, бөс-таавыны Черногорскиге дуктуң баштайгы болбаазырадылга (ДББ) черинден хөй дүгү-биле орнажылга кылып турган эккелген. Өшкү дүгү Улан-Удэден база-ла ол арга-биле сайгарылганы эккеп турар.

Совхоз садыы — ажылчыннарның амыдыралының бир деткимчези. Удуртукчуларының чон дээш сагыш салыышкынының бир херечизи. Чон-биле бараан сайгарылгазын чогумчалыг кылдыр чорудар ажылда садыгжылар Лариса Серенмаа, Алимаа Доңгак хаара туттунган, сагыш-човангыр, эптиг-ээлдек кандырып турарлар.

Сөөлгү үеде бүгү-ле чүве чок кылдыныг, садыг-магазиннерниң кызыраап турары көвүдеп турда, Ак-Тал совхозтуң удуртукчулары чонунга таарымчалыг бодунуң садыын ажытканы мактанчыг.

Бистиң корр.

КИЖИ ТӨРЭЭН ЧУРТУНГА ЧАЛБАРЫЫР

Тываның Улустуң чогаалчызы Кызыл-Эник Кудажының Тываның йөрээл ырызының дугайында саналын долузу-биле деткивишаан, ол талазы-биле бодумнуң бодалдарымның номчукчуларга бижикседим.

Йөрээл ырызынга Тыва чоннуң бурунгудан тура Төрээн чуртунга хамаарылгазын көргүзер болза эки боор. Тыва кижи эртен туруп келгеш-ле, хайындырган шайының үстүн ак-көк дээрже, алдын хүнүнге чалбарып чажар, оон долгандыр турар тайга-сыннарын, хемнериң санап, адап чалбарыыр чораан.

Айыыл-халап диргелип кээрге база ындыг. Бичиимде тыва эки турачылар дайынче чорупканда, мээн ада-иемниң төрелдери оолдарының адын адап, оларның ажы-төлүн камгалаарын дилеп, оран-тандызынга, алдын хүнүнге, аяс дээринге тейлеп чорааннарын көрген мен. Ындыг чүведе ужур-ла бар: Пичен-оол биле Чиңгир-оол фашистер-биле эрес-маадырлыг чаалашкаш, аалдарынче менди-чаагай чанып келгеннер.

Бодап көөрүмге, бистиң ыдыктыг тайга-сыннарывыс, ак-көк хемнеривис ээлиг, дириг! Оларга база бурунгуларывыс ышкаш, чүдүүр-тейлээр болзувусса, буянныг, эки болур боор. Сөөлгү үеде бардамывыс эмин эрткен чон-на болгай бис. Шупту чүвени «эде кылыр, делгередир, сайзырадыр» дээш туруп берген. Төрээн чуртувусту көөрүнер даан, канчаар «сайзыратып» алдывыс. Кижи сеглеп четпес, аас-чараш кат-чимистиг, аңныг-мениг тайгаларывыстың, балык-байлаңныг хемнеривистиң арга-арыын ыдып-кезип кааптывыс, хемнер куруг берди, хову, шынааларны катап-катап аңдарып-тарып кааптывыс, кежээн чылдар элезинниг апарды. Йөрээл ырызынга ындыг сөстерниң херээ чок боор.

Тыва чон төөгүзүн ап көөрге, чаңгыс аай чондан тыптып келбээн, бистиң бурунгуларывыста тывалар, уйгурлар, моолдар, кыргыстар дээш, кандыг чоннарның төлээлери чок дээр, ынчангаш тывалар дээзинден интернационалчы чон. Бистиң чуртувуска оон чонун хүндүлеп, бодунуң чону кылдыр бодаар. Тываны төрээн чурту деп билир, оон үндезин хоойлузун, эрге-чагыргазын хүлээп көөр орус, кыдат... папуас-даа кижи Тываның эргим хамаатызы болуру чугаа чок. Ынчангаш йөрээл ырызынга ону илередири чугула деп бодаар мен.

Тыва эрте-бурунгунуң чурту, бистиң чонувус Чөөн Европаның чамдык чурттарының мурнунда-ла боду үжүк-бижиктиг, акведуктарлыг, (суг дамчыдар хоолайларлыг), шивээлерлиг турганын билир бис. Бистиң чонувус Төрээн чурту дээш, хосталгазы дээш эрес-маадырлыг демисежип чораан. 1944 чылга чедир Тыва шуут херек кырында долу колония чорбаан, чүге дээрге ынчага чедир Тываның девискээринге кандыг-даа күрүнениң доктаамал шериг кезектери турбаан, а кажан орус-кыдат шериглер чедип кээрге, бүгү чон оларны чурттан үндүр сывырып чорган. Хосталга дээш бурунгудан чоннуң демиселин, чуртун камгалаар күзел-соруун йөрээл ырыга айтыр болза эки деп бодап-дыр мен.

«Өлүп төнүп чораан чон» бодунуң Төрээн чуртунуң, өскен-төрээн хемнериниң, тайгаларының, шынааларының дугайында катаптаттынмас чараш, чечен сөстүг, кижи сеткилин хайныгып кээр, янзы-бүрү аялгаларлыг ырларны шагда чогаадып алган. Бичиимде Хемчикке, Аянгатыларга чурттап чорааш, Самагалдайның, Межегейниң, Шеминиң, Хандагайтының болгаш өске-даа тускай темалыг ырларда кирген черлерни көрбээн мен. Ынчалза-даа ол чараш чурумалдыг черлерни каракка көстүп кээр кылдыр чогааткан ырларны «өлүп төнүп чораан» эвес, а аас-кежиктиг, өөрүшкүлүг, чырык чурттал-галыг чон чогаадып, ырлажып чорааны маргылдаа чок.

Ол чараш ырларның аразында «Тооруктуг долгай тандым» база чоргаар, ханы утказыг, чараш аялгалыг, ону йөрээл ырызы кылып алза таарзыр. Ол ырының сөзү-даа чечен, чараш ынчалза-даа ол сөстерни йөрээл ырызынга киирерге, арай-ла бедүүн, чаңгыс аай уткалыг апаар ирги бе деп бодал бар. Чамдык чогаалчыларның бодап турары ышкаш, йөрээл ырызынга чон бодун мактап, ажыл-ижин санап, хөгжүлдеже, сайзыралче кыйгырып, сыгыт-хөөмейин, азыраан малының хевир-бажын санап туруп бээрге, арай-ла эпчок деп бодаар мен. Ынчангаш бистиң алдарлыг ыры чогаадыр шүлүкчүлеривис ол аялгага чаа шүлүктен чогаадыр болза кандыг ирги деп саналдыг мен.

Шүлүкчү эвес-даа болзумза, бодумнуң Төрээн чуртумнуң дугайында бодалдарымны, ол ырның аялгазынга таарыштыр, дараазында одуругларда илереттим:

Алтай, Саян, Таңды сындан
Ак-көк хемнер чыглып баткан
Алдын хүннүг, аяс дээрлиг
Авыралдыг Төрээн чуртум.

Бурунгудан ыдык Тыва!
Бурганга дег тейлеп тур бис!

Аймак чону найыралдыг
Алышкы дег демниг чурттаан
Аас-кежик үндезиниң
Ажыл-ишчи Төрээн чуртум.
Ачы-буян дөзү Тыва!
Алгап-йөрээп ырлап тур бис!

Маадырлыг ада-өгбе
Базындырбайн туржуп чорааш,
Хосталганы чаалап алган
Хостуг-шөлээн Төрээн чуртум!

Ада-чурту чоргаар Тыва!
Алдаржыдып камгалаар бис!

Бо бир дугаар шевелде одуругларымда «Төрээн чуртум» деп сөстү үш катап албан-биле киирдим, ам ылап-ла Төрээн чуртувусту шын адап турар бис. Мээн бодалым-биле йөрээл ырын ырлап турар кижи боду Төрээн чуртунга чалбарып турар, ынчангаш ырының куплеттериниң сөстери ол кижиниң бодундан, я кожууна хөйнүң мурнундан болза эки ышкаш. Одуруглар бүрүзү сес слогтарлыг болганда, кижи бодунуң сеткил-сагыжында бодалдарын илередири берге-дир.

Ынчангаш бистиң мергежилдиг шүлүкчүлеривис йөрээл ырызының сөстерин дарый бижиирлер боор деп идегедим.

Бир эвес бергезимээр болза, К.-Э. К. Кудажының сүмелээни ышкаш, чыглып алгаш, демнежип-даа бижиир болза улам эки, хамык ужур кым автор болурунда эвес, а йөрээл ыры дарый херек апарган. Тываның түгүн көргеш, бүгү сеткилимден өөрүүр-дүр мен. Бурунгу тываларның үш-булуңнуг туттуң хевирин арттырып алгаш, өңнерин-даа, утка-шынарын-даа бедик деңнелде, өске күрүнелерниң туктары-биле деңнеп эвес. Ам чүгле йөрээл ырын дарый чогаадып, хүлээп алыры арткан.

Тываның йөрээл ыры ынчалза-ла орус азы кыдат дыл кырынга сөстүг турар дээрзинге таарзынмайн тур мен. Ол чүгле тыва дылга болур ужурлуг. А херек болза испан азы бенгали-даа дылдарже очулдуруп-даа аарлар ыйнаан.

Бир эвес ындыг байдалдыг негелде албан чүве болза, хөй чүве бодап турбайн, Россия империязының гимнинге «Боже, Царя храни» деп ырыны ол олчаан хүлээп алырын сүмелээни дег-ле-дир. Оон сөзү-даа, аялгазы-даа уран-чечен, бедик хөдүрлүүшкүннүг. Ынчаар болза Россияның чону — орустар, башкирлер, татарлар болгаш өскелер-даа кайгап магадаанындан аастарын ажыткаш, хаап чадай бээр чадавас...

Дылаан-Кара МОНГУШ.
Кызыл хоорай.

Бодалдар, сүмелер, саналдар

ТӨӨРЕП ДҮШКЕН ТӨРЕ ХЕРЭЭ

1921 чылда Тывага хамаарышпас чорук дээш өөскүп үнген хувискаал тиилээниниң соонда, чурттуң иштинге дыка хөй өскерилгелер болган. Ынчан Тыва тускай хамаарышпас күрүне турган болгаш делегейде үш дугаар бодунуң хамаарышпас чоруун чедип алган күрүнелерниң бирээзи боор, социализмниң оруунче кирипкен. Ынчалза-даа чурттуң иштинге аңгы демиселиниң чидигленгени-биле кижи кижиниң дарлаар чорукту узуткаар сорулга-биле чамдык эки чаңчылдарывысты деңге узуткап алганывысты миниип, ам харын шын-мөге-даа бол, эгидип ап турарывыс эки.

1928 чылда аңгы демиселиниң чидигленген өөлүнде төөгүге тураскаал боор артар ужурлуг хүрээлеривисти өрттедип-хуюктап кааныңга чон хомудап чоруур. Бичии хүрээлерни санаваска, үш кончуг улуг хүрээ Тывага турган: бирээзи Чадаанага, ийи дугаары Самагалдайга, үшкүзү — Тожуга.

Самагалдай хүрээзи Тываның төвү боор, Моол, Кыдат-биле харылзаштырып турган, а Тожуга хүрээзи Моол чагыргазының аазаңга турда, Донмит ноян алды-ниш. ниниөлүк кежи-биле Моолга алдаржып турган үеде туткан.

Ам оларның чаңгызы-даа чок. Хувискаалдың одунга хүл-ыйба боор өртенип калган. Чурт-шинчилел музейинде оларның оода хевир-дүрзүзү, чурук-дерүү безин чок.

Мындыг кончуг хувискаалчы чораан-дыр бис. «Чеве» дээн соонда ол-ла дораан төре херээ-биле деңге төөреп үнер.

1965-68 чылдарда Москва чоогунда Загорск деп хоорайга шериг албаның эрттирип турсаш, ол черде хуралнарның хөйүн кайгаан мен, канчап кадагалаттынып арткан чоор деп бодаан мен. Хувискаал оон-на өөскүп эгелээн болгай, бистен эвес.

Аш-чут үезинде, дайын соолунде тараа-быдаа үнмейн турган кандаашкынның ужун кижи (ажылчын) бүрүзүнге 600 грамм далган берип турган, черниң байлаа-биле амылыг арткан хиревисте канчап черле кезевес улус бис ыйнаан.

Ам база төре херээ төөрээр деп тур, аъш-чемниң, бараан-сарааннын өртээниң улуун, ай санында өртектерниң өзүп турарын көрүп чор бис.

Кандыг төрәге чурттаар ирги бис? Эрги, чаа төрени катай-хаара саадаптар бис бе? Ынчалза-даа хувискаал мурнунда чамдык чүүлдерни ажыглаза кандыгыл деп чамдык кижилер «Тываның аныяктары» солунунда кедүрүп турарын номчааш, хорадаптаа ордум. Ындында-ла эвээш чон ол кадыг хоойлунуң аазанга кырлып өлгей-ле бис.

Ол хоойлу эвес, каржы-дуржок байлар-дужуметтерниң эрес-кайгалдарга удур боттарының сактып, бодап алган эрии-дүрүму-дур. Кым-даа ону амгы дег бадылап кагбаан. Чок, эргим чонум, ындыг чүве кажан-даа болбас, төре херээ чеже-даа төөреп турза, хаанныг дайын-на болбас болза, ынчан кижи төрелгетениң шын төрени тургузуп, төөгүзүн чаартып, амгы берге үени арта база бээринге илегелим улуг.

Сентябрь 30-де солунда көргүскени-биле вагар оруунуң өртээниң улгатканын кижи кайгаар. Ам черле өспес, сөөлгүзү бо деп дыңнатканынга чоп өөрүп турган. А херек кырында ындыг эвес болган. Шын кайдал? Шын деп чүве бар бе?

Эрткен чылын август айда чурт эргилдезиниң үезинде Тиилелгениң шөлүнге улустуң талон чок болзун, өөтек-үнени улгаттырарын соксадыр деп алгыржып турганын утпаан боор силер. Оон бээр ам бо хүннерге чедир чүү турар-дыр? Өртектер өзүп-ле турарындан улам-на чединмес чоруувус ам каш-ла чыл болгаш ажылдаар черлеривисче кылаштажып чедер боор бис. Ырак-узак черлерже аргыжарывыс-даа бергелээр деп барды. Бистиң өг-бүлелеривис шаг-шаа-биле турбас, чавыллак көгү-биле турбас дээрине утка-ла бар. Олар чүвени билип, өзээн өттүр сеглээн. Шаг-төре шаа-биле турбазын ам көрүп, бүзүреп чор бис, партия-даа үстүнден сы базып чораан, амгы демократия-даа база ындыг. Чүгле чаңгыс доктаал-саавыр эдерип чурттаар, ол чокка хоржок болган чон-дур бис ийин. Үстүкү черлерниң айтыышкынын эдерер чон бодунуу-биле чүнү-даа медип албаан, чүгле тос башка тарай берген бо-ла.

Кезек үеде кайы хире дүшкүүрлүг турду. Кижи бүрүзү бедик дужаал, чымчак сандай дээш хербектежип турбазы бе. Бо-дур. Эде тургустуушкун, ажык-чаңныг чорук, хүүжүдүлга төре херээниң төөрээринге чедирип турары.

Салчак-оол СЕРЕН.

байыр чедирип тур бис!

Бистиң ынак ававыс Сереннаа Сарыг-ооловна база ачавыс Тюлюш Седипович Салчак-оолдарның бо айда кайызының-даа төрүттүнген хүннери база өг-бүле тудуп чурттаандан бээр 40 чыл болуп турары-биле холбаштыр байыр чедирбишаан, кан дег быжыг кадыкшылды, аас-кежикти, узун назынны чүректиң ханызындан күзедивис.

Ынак ада-иевис Баян-Кол суурда чурттап, өөрүнге хүндүткелдиглер.

Бисти чапап өстүрген эргим кижилеривиске хөй-хөй катап өөрүп четтиргенивисти илередип, черге чедир мөгейдивис.

Уруглары: Миша, Надя, Коля, Ирина, Эмма, Алимаа; кенденнери: Галя, Айлан; кудазы: Вася, Костя, Орлан. Уругларының уруглары: Кристина, Амир, Азиата, Андриан, Сылдыс, Айдыс, Чочагай, Херел, Саглаш.

Бистиң ынак ававыс Чассыг Далдыжевна Ондар бо хүннерде 57 харлаар. Ол амыдыраан тура Кызыл районнуң «Тиилелге» совхозунга саанчылап, мал ажылынга ажылдап, совхозунга хөй малды өстүрүп берген. Ававыс ам хүндүлүг пенсияда.

Ынак ававыс төрүттүнген хүнүн тавары-биле аас-кежикти, кан дег кадыкшылды күзеп тур бис.

Оолдары, уруглары: Салават, Урал, Лариса, Аяс болгаш уругларының уруглары.

Бистиң ынак ававыс, кырган-ававыс Белек Сегбеевна «Мурнакчы» совхозка үжен ажыг чылдар дургузунда малчыннап ажылдап келген. Амгы үеде пенсияже үнзе-даа, дузалакчы кадарчы боол, оглу-биле кады ажылдавышаан. Бо хүннерде ол 70 харлап турар.

Эргим ынак ававыска, кырган-ававыска кан дег кадыкшылды, өөрүшкү-маннайлыг болурун күзедивис!

УРУГЛАРЫ: ВАЛЯ, КАТЯ, МАРИЯ, ТАНЯ, ВОЛОДЯ, СОФЬЯ.
УРУГЛАРЫНЫҢ УРУГЛАРЫ: НАСЫК-ООЛДАР, БАРБАЛАР, ЧЫРГАЛДАР, САЙЫН-ХООЛАР, ХЕРТЕКТЕР, ХОМУШКУЛАР.
УРУГЛАРЫНЫҢ УРУГЛАРЫНЫҢ УРУУ: ШОНЧАЛАЙ.

СУУРУВУС АРЫГ БОЛЗУН

Бис, Бай-Тал суурнуң чурттакчылары, суурувус чараш, кудумчулары арыг болзун деп күзээр бис. Ынчалза-даа бистиң ол күзеливиске чөрүштүр чаа тудуп каан бажыңнарның ханаларынга үен-дааң сөстер бижиир, херим кыдыынга азы кудумчуларга бок төгер кижилерниң бары хомудаачыг.

Ылангыя бичии уруглар, ада-иелери чүге таптыг ойнаарактар салып бербес чүве ийик, сайзанактаар дээш, ол боктардан шил, аяк-сава бузундуларын, эрги шанк-хем аймаан чыып алгаш, херим иштинде ойнаар черинге аппартылап аар-дыр. Ол база-ла бок болгай.

Суурнуң мырыңай чанында агып бадып чыдар хемге эштири айыылдыг-ла. Оон дүвүнде бузук шилдер, аяк-сава, демир-дес дээш, чүнү чок дээр. Бичии оолдар чайын аңаа эжингеш, бо-ла буттарын чара алзып алыр.

Суур чагыргазы, кодээ Совет Бай-Тал суурнуң арыг-шевернииче кичээнгей салыр болза эки.

Радион ДОНГАК.
Бай-Тал суур.

СОЛУН-ДУР

Тываның ном үндүрер чери «Мөңгүн ужук» деп аттыг херээжен чогаалчыларның чыынды чогаалдарын чырыкче үндүрген. «Мөңгүн ужукту» ном садыындан садып алгаш, улуг сонуургал-биле таныштым. Чогаалчыларның чогаалдарын номчуп орарга, буянныг иелерниң чылыг-чымчак чагыглары, бүткен-бүтпээн ынакшылдар, сырынналган кожан ырлар дээш, чуртуң чонун мактаан одуруглар номчукчунуң сагыш-сеткилин хаара туда бээр-дир. Өвүр, Бай-Тайга, Мөңгүн-Тайга кыстарының үжү черле солун-дур.

Номчукчу кижи болганымза аттарын адап көрейн: Биче Монгуш, Нина Серенот, Зоя Донгак, Сайлыкмаа Комбу, Алдын-кыс Комбу болгаш. Шынап-ла, чечен сөстүң баштайгылары Барыкаан Донгактың, Севилмаа Бижектиң үннери онзагай-дыр. Номчукчу кижи номну номчуп оргаш, ындыг бодалдар башка кирер. Ындыг солун, барып-барып херээжен чогаалчыларның баштайгы чыындызының даштын кадыг картон-биле кылган болза? Тыва херээжен чогаалчыларның баштайгы чыындызы болганда, чуруктары турары кай дээн хомудалдар херекке артар чорду.

«Мөңгүн ужук» деп чыындыны дугаарлап эгелээн болза, номчукчуга таарымчалыг ийик. Тываның улустуң чогаалчызы М. Б. Кенин-Лопсан «Угбашкылар ырлары»-биле эгелээш, Кара-кыс Дензиниң «Уругларым — чечектерим» дээр шүлүү-биле доосканын номчукчу «Солун-дур оо» деп мактап, четтиргенин илередир апаар.

Биче-оол КЫРГЫС.

Билир силер бе?

ХКД ЧУРТТАРЫНДА ЧЕЖЕ РЕСПУБЛИКАЛАР БАРЫЛ?

«Хамаарышпас күрүнелер демнежилгезиниң (ХКД) чурттарында амгы үеде чеже республикалар барыл?» деп айтырыгны хөй номчукчулар сонуургап турар. Бо айтырыгга доңгу тайылбырны 1992 чылдың октябрьда үнген № 38-39 «Аргументы и факты» солуннуң 7-ги арнында парлаан.

Хамаарышпас күрүнелер демнежилгезинге эрткен чылын дүшкен ССРЭ-ниң эвилелдежип турган 11 республикалары амгы үеде кирип турар: Азербайджан, Армения, Беларусь, Казахстан, Кыргызстан, Молдова, Россия, Таджикистан, Туркменистан, Узбекистан, Украина. Ынчаарга Грузия, Латвия, Эстония амгы үеде хамаарышпас күрүнелер демнежилгезинге кирбейн турар.

Россияның чаартынган Конституциязының 71 чүүлүнге дүүштүр Россия Федерациязында амгы үеде 20 республикалар бар: Адыгея, Башкортостан, Бурятия, Даг Алтай. (Ам Алтай тодаргайлаарга, Алтай Республика деп адап турар, ону Алтай край-биле сатташтырыш болбас). Дагестан, Кабардин-Балкария, Калмыкия-Хальмг Тангч, Карачаев-Черкесия, Карелия, Коми, Марий Эл, Мордовия, Саха (Якутия), Соңгу Осетия, Татарстан, Тыва, Удмуртия, Хакасия, Чечен-Ингушетия, Чувашия.

Ынчаарга чаңгыс аай Чечен-Ингушетия херек кырында чок кылдыр ында байдал ынчаар тургустуна берген. Россия Федерациязының 1992 чылдың июнь 4-те хоойлузунга дүүштүр аңгы Ингуш Республика тургустунган болгаш Чечен Республиканың бар болуп турарын хүлээп көрген.

Россия Федерациязында чүгле чаңгыс автономнуг область — Еврей автономнуг область бар, оон чурттакчылары 195 муң кижи чурттап турар, областьтың төвү — Биробиджан хоорай.

Россия Федерациязының составында автономнуг чамдык округтар сөөлгү чылдарда, ылангыя суверенитет айтырыгы көдүрүлгеш үе-чадада, боттарын республикалар кылдыр чарлапкан. Ынчалзажок Россия Федерациязының Конституциязынга дүүштүр оларның шупту автономнуг округтар болуп хевээр артып турар. Ынчангаш Россия Федерациязында автономнуг 10 округтар бар: Агин, Бурят, Коми-Пермяцк, Коряк, Ненец, Таймыр (Долган-Ненец), Бурят Усть-Орда, Ханты-Мансий, Чукот, Эвенк, Ямал-Ненец.

Россияның составында крайларның болгаш областарның саны 1958 чылдан бээр тодаргай билдинмес. Ынчалзажок сөөлгү медээлерни ёзугаар алырга, Россия Федерациязында амгы үеде 6 крайлар, 49 областар бар деп санап турар.

«ДИИҢЧИГЕШТЕ»

Сүт-Хөл районнуң төвү Суг-Аксы суурда Ээрикпей Ховалыг эгелекчилээн «Дииңчигеш» уруглар садиги келир кышка таарымчалыг белеткенген деп болур.

Ында 80 уруглар турар садиктиң шупту өрээлдерин бүрүнү-биле септеп белеткээн. Суг-биле чылыдар одалга системазын чаартып кылган болгаш чылыгны берип турар. Кыжын одаарынга тереглээр 40 кубометр тоңнак-ыяшты чыый салган. Планда көдүрүгени-биле алырга, бузун кыштың дургузунда чедерлиг 150 тонна хөмүр-дашты дүжүрер ужурлуг. Амдыызында 40 тонна хөмүр-дашты дүжүрген. Оон сөөртүлгезин уламчылап турар.

Ам бо хүннерде садик чылыг, чырык. Ажылдаарынга таарымчалыг. Тускай аъш-чем белеткээр кухня удатпас ажыглалга кирер. Садиктиң даштында уруглар ойнаар черлерни шевергин кылган. Садикте ниитизи-биле 31 кижи ажылдап турар. Олар шуптузу бир демниг, кандыг-даа ажылдарны эмеглежип кылырлар. Онзашкан ажылдакчыларынга септелгеге-даа ажылдаарынга кижизиндиктиг башкылар Татьяна Монгуш, Зоя Ондар, Чечек Кара-Сал, ажылчыннардан Вера Ооржак, Мария Монгуш телептиг үлүүн киирип турарлар.

Келир үениң салгакчыларын өстүрүп, ажаап-тежээп, кижизидип турар бо садиктиң ажык хүннүг-ве ажык турар. Кажан-даа чаш ажы-төлдү хүлээп алырындан «Дииңчигеш» ойталавас.

Ондар БОРАШ.

ШКОЛАНЫҢ 50 ЧЫЛЫ

«Өршээ Хайыракан, төрээн школавыс бежен харлап турда, канчап барбас бис»— деп, ийи буду бастынмас Тас ирей суур аданндан калгып чоктап орда ужураштым. «Оода-ла ажылдап чораан школамның юбилейин көөр дээш кызып чор мен» деп амгы үеде чартыктап аарый берген, башкыларның башкызы Шывак Хайыракан ортумак школазының бежен чыл байырлалынга киржир дээш кудумчуже үнүп келгенин суурнуң чону көөргел-биле көрдүлер. «Куш-даа болза уялыг», бо кээргенчиг кижилер төрээн школазының бежен чыл оюнга дириг чораш чедер, көөр дээн сорулга-биле келгеннери ол...

Школаның бежен чыл оюнга тураскааткан байырлыг чыышты Улуг-Хемде Хайыракан кодээ Советиниң даргазы К. М. Шивидек ажыткаш, школа директору, ук школаның доозукчузу Иван Викторович Шойнууга сөс берген. Иван Викторович 1942 чылдан тура ук школаның доозукчуларын ончалап четтелеп, кандыг чурттап, ажылдап чоруурун билип алыры-биле класс даргаларының рапортун хүлээп алды. Ам чеден алды харлыг, чайлаг школазының өөреникчизи, ТАР мегези Адыг-Түлүш Базыр-Тараанның рапорту бо: «Эргим директор! Чайлаг эге чада школазының он ийи өөреникчизинден бир кижи Совет Эвилелиниң Маадыры, бир кижи Тываның улустуң чогаалчызы, ийи кижи чазак баштап чораан, садыгжы, малчын, мергежилдиг кижилери уявыстан ужул үнгеш, ажылдап чордувус. Ам ийи-ле кижи дириг бо байырлалда киржип тур бис!..» Школа чаңынга чыылган чон өгбелерин сактып, чамдыктары «сол кыйнар ирги?» деп айтыржы бердилер. Совет Эвилелиниң Маадыры капитан Кечил-оол, Тываның улустуң чогаалчызы Сергей Пюрбю, чазак баштап чорааннар Адыг-Түлүш Чульдум, Адыг-Түлүш Хемчик-оол, малчыннар Александр Оолак, Сумапкин Биче-оол, Серяков Сереэдарны «өөреникчи» Базыр-Тарза ончалааны ол. Школаның юбилейи онзагай эрткен. Районнуң Советиниң даргазы Б. С. Седей, социал-хандылыгга министри С. Д. Киров, районнуң улус өөредилге килдизинде профком даргазы Т. Т. Калбак, республиканың улус депутады, ук школаның доозукчузу В. С. Биче-оол болгаш өске-даа эштер сөс ап, байыр чедиргеш, ачы дуза болуру-биле школага сүй белээн, акша-мөңгүнүн салганнар.

Хүндүлүг аалчы Сергей Дамбаевич Киров министрниң сөзү бо: «Хайыраканчылар-биле үргүлчү харылзаалыг мен, мында кырганнарга интернат-бажың база ажыттывыс, чаңгыс акым Валерий Доржу бо школаны база директорлап чорду. Акым ам бистиң аравыста чок. Ээир ышкаш эрес кижи. Ынчан директорлап турган хаакка маннаарынга область чемпиону турду» дээш бүгү-ле экини чонга күзээш, чээрби муң акшаны шилчиткеш, амы-хуула акша дузаламчыны өргүдү.

«Төрээн ынак школамның
Төөгүзү магалыг-дыр.
Казанакка турган боду
Каът-каът кылдыр хууза берген.
Ындыг чараш школага,
Дөртке-беште өөрензе?
Ындыг шыырак башкыларга,
Ирап бөгүн өөретсе?» деп, 1950 чылдарда ук школага өөренип чораан Раиса Донгаковна Натпит-оол угбай үш каът Хайыраканның ат-алдарлыгларын дег амгы школаже холуп айтып турбаш, ол үе-биле амгы амыдыралды деңнеп чугаалааш, ачы-дуза хааржаанче үлүүн киирди. Хайыракан ортумак школазының бежен чылын школа коллективи (директору И. В. Шойнуу) эки организастаан. Аъш-чем, чурук делгелгези дыка хамы уткалыг, төөгүгө артар кылдыр организастааны чон эки деп демдеглээн.

Улуг-биче кижилерниң школаның бежен чылынче чыглып, акша салырынче далажып турары — төрээн школазынга, уругларынга ачы-дуза чедирер дээн күзелин кыдыындан кижи көргеш, чон бо берге үени шын билип турар-дыр дээрзин деткиир апаар. Ол хүн школага 78 муң рубльди шилчиткен, 23 муң рубльди чон туда берген болгаш элээн каш ээр малды салганнар. Хайыракан школазының төөгүзүн сактып оргаш, кижи Тываның делгемнериниң каракка көре бээр. Ыракы Мөңгүн-Тайга, Эрзин-Тес, Бии-Хем, Каа-Хем. Ында бо школаның өөреникчилери Адыг-Тюлюш Бегзи, Дамба Ондар, алдарлыг саанчы (эр) Маннай-оол Конгар, зоотехник Анатолий Оолак сугларының уялары хая-даштыг Хайыраканның дээрани чон чоргаарал-биле билирлер.

«Кадыр-кадыр хая-даштыг,
Хайыракан — хайыралыг.
Далай-Лама моорлап келгеш,
Дагып берген буянныг-ла —
Төрээн ынак школамның
Төөгүзү магалыг-дыр.
Чүрээм хөөкүй соп-ла чорза,
Чүстеп турда база кээр мен»—
деп уялады берген назылыглар ырлавышаан, таңцылап-самнап-даа турдулар. Хайыракан ортумак школазы бежен чылын эрттирип турда, сагыш-сеткилден балаттынмас чүүлдер хөй болган.

Биче-оол МОНГУЛ-ООЛ.
Чеди чыл школазы турда доозукчузу.
Улуг-Хем район.

КИНО

ОКТЯБРЬ 15-ТЕ
«НАЙЫРАЛ»: «Гремлины» (АКШ) 10.00, 12.10, 14.20, 18.40. «Россия, которую мы потеряли» (Мосфильм) 16.30.
«ВИДЕОЗАЛ»: «Как сделать карьеру» 9.00, 11.00, 13.00, 15.00, 17.00, 19.00 шактарда.
«ВОСТОК»: «Лучшая защита» 14.20, 16.20, 18.20 шактарда.

«ШЫН» СОЛУН ДАМЧЫШТЫР

Бистиң эргим ынак ачавыс Игорь Чагович Эргил-оолдуң мөчээни-биле биске таваржып келген аар ажыг-дүжүгүнү деңге үлежип, ону сөөлгү оруунче үдээринге улуг дузаны көргүскен Тыва Республиканың Улус өөредилге министерствозунга, башкылар билиин бедидер институттуң, Тываның дыл, литература болгаш төөгүнүң эртем-шинчилел институдунуң, Кызылда күрүнениң башкы институдунуң, башкы училищезиниң база № 2 ортумак школаның коллективтеринге, ачавыстың, боттарывыстың эш-өөрүвүске чүрээвистиң ханызындан өөрүп четтиргенивисти илередип тур бис.

Игорь Чаговичиниң уруглары бистер Тожуда чурттап турар болгаш агаар-бойдустуң таарымча чок болганындан орнукшудулгага озалдап чеген бис. Сөөлгү оруунче үдеттиниң бүгү ёзулалдарын айыттынган коллективтер, хамаатылар кылган болган. Ол дээш оларга өөрүп четтиргенивисти база катап илередип, бүгү-ле эки чүүлдерни оларга күзедивис!

И. Ч. Эргил-оолдуң
Уруглары.

Тыва Республиканың Иштики херектер министерствозунуң өрт айыылындан камгалал албанының коллективи албанның ажылдакчызы
Виталий Тойбуевич
ЧЕЧЕКТИН
кенниг таваарылгадан мөчээнин дыңнатпышаан, оон төрелдеринге болгаш дөөк кижилеринге хараы кажыызын илергейлеп тур.

Кызыл хоорай, Красноармейская 100. Индекс 667000. [redacted] АГАР САНЫ «Тыва солбая» № 363305».

ТУРГУЗУКЧУЛАРЫ: Тыва Республиканың Дээди Совет болгаш Чазак, «Шын» солуннуң редакция коллективи.

Кол редактор В. Ф. ЧАДАМБА.

РЕДАКЦИЯ КОЛЛЕГИЯЗЫ: Н. С. Базыр (харысаалгалыг секретарь) А. С. Дембирель (кол редакторнуң оралакчызы) В. М. Сат, К. К. Сат (кол редакторнуң оралакчызы) Н. С. Эрген.

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ:
Кол редактор — 3-43-34; келген кижилер хүлээп алыр чер — 3-34-26 кол редакторнуң оралакчылары — 3-33-91; — 3-34-17; харысаалгалыг секретарь — 3-34-92; оралакчызы — 3-45-93.
КИЛДИСТЕР
улус депутаттарының Советтери, ниитилел-политиктиг болгаш социал айтырыглар — 3-34-19; — 3-34-98; улуг-нур — 3-34-49; 3-36-73; көдээ ажыл-агый — 3-41-16; культура болгаш улус өөредилгезин — 3-39-15; медээлер болгаш спорт — 3-36-82; — 3-34-57; почта — 3-34-39; — 3-34-93; чагаа — 3-39-03; корректорлар — 3-41-23; ундурукчулер — 2-27-41 солун келбейн барганда — 2-32-75; бухгалтерия — 3-37-11.

Солунда парлаттынган материалдарның авторларының бодалдары редакцияның туруму-биле дүүшпейн барып болур. Айыттынган фактылары, саннары болгаш өске-даа дыңнадыглары дээш авторлар боттары харыысалгалыг.

Тыва Республиканың Парлалга болгаш информация министерствозунуң типографиязы. Кызыл Щетинкин болгаш Кравченко кудумчузу, бажың № 1.

Солун неделяда 5 катап үнер. Хемчээли 2 парлалга аказы.
Тиражы 27020 экз.
Чагыг № 200.

Тыва республиканың библиотеказы им. А. С. Пушкина

Республиканың ниитилел-политиктиг солуну

Солун 1925 чылдың август 31-де үнүп эгелээн

ШЫН

№ 201 (14923) 1992 чылдың октябрь 16, пятница

Солунга ат салган шагы 19.45. Чагыдар өртээ 10 кап. Садар өртээ 1 рубль.

ДУЗА МАНАП ОЛУРАРЫ ХӨЙ...

Эрткен неделяда Тыва Республиканың Президентизи Ш. Д. Ооржак Бии-Хем болгаш Тожу районнарның суурларынга барып чораан.

Тыва Республиканың Президентизиниң болгаш Чазааның парлалга албанының удуртукчузу Роман Тас-оолдуң дыңнатканы-биле алырга, Президент үш хүннүң чымыштыг командировказының үезинде тайгалыг девискээрлерлиг ыраккы район Тожунуң чурттакчы суур бүрүзүнге болгаш Бии-Хем районнуң Хүт база Севи суурларынга барып четкен. Президентиниң сонгукчулары-биле ужуражылгалары суурларның клубтарынга болгаш культура бажыңнарынга чон долу кижилиг залдарга эртип турган.

Президентиниң болгаш оон-биле кады чораан министерстволар база ведомстволар удуртукчуларының өөренип көөрүп чораан кол айтырыгларының бирээзи — чоннуң социал камгалалы, оон кайы хире дээштиг болуп турары. Төптен ыракта турар болганындан чүък сөөртүлгезинге болгаш пассажирлер аргыштырылгазынга бергедежип бээр суурларга бо айтырыг кончуг чидиг тургустунуп турары чажыт эвес. Оон ылаптыг чижээн Ш. Д. Ооржактың Севи суурнуң чурттакчылары-биле ужуражылгазы көргүскен. Севи дээрге бодун-ла ууңда чурттап турар суур. Чижээ, электри күжүн суур чурттакчылары дизель станциязының дузазы-биле ап турар, ынчангаш электри дээш өреге бүрүзү ай санында 600 рубль чедир төлеп турар. А Севиниң дөрт түң бир кезии эвээш орулгалыг пенсионерлер болган да, ынча чарыгдалдарга канчап күш чедер ийик. Ынчангаш Президент, район чагыргазының даргазы К. А. Маспык-оол болгаш Севи суурнуң старостазы Владимир Никифоров электри энергиязы дээш чарыгдалдарның көвей кезиин район бюджединден алыр кылдыр дугуруушкан. Ынчалзажок бо дээрге түр үениң хемчээ дээрзи билдингир.

Бо айтырыг Тываның ол талакы, Бии-Хем, Тожуда ыраккы суурларының нарын айтырыы, ынчангаш олче электри шугумун дамчыдары негеттинип келген. Оон-биле кады ол суурларже эки, идегелдиг орукту тудар чурттакчыларга эң чугула айтырыг болу берген. Тожуже орук туттурарының удурланыкчылары безин ам ыыттавастай берген, чүге дээрге дошкун рынок муң-муң кижилерниң амыдыралынга берге уржуун көргүзүп эгелээн.

Амдыызында ол чурттакчыларның аъш-чем-биле хандырылгазын Тываның Чазаа чедип ап, барган өртээн республиканың ортумак өртектериниң деңнелинге тудуп турар. А чамдык, кыжын-на эккелген бараанныарының өртээ реформа мурнунуң кылдыр артпышаан турары харын-даа солун. Бо дээрге «Тыва төпкооптуң» бараан сөөртүкениниң орук өртээн бодунга алганының ужун ындыг болуп турар. Оң айларның дургузунда ынаар бараан сөөртүкени дээш «Тыва төпкооп» 47 миллион рубль карылгалыг болганын «Тыва төпкооптуң» баштаар чериниң даргазы Х. Д. Моңгуш тожужуларга дыңнаткан. Ам моон соңгаар ол бараанныарының өртектери 2,3 катап улгады бээри илдең болгай. Ынча хөй чарыгдалды «Тыва төпкооп» бодунга ап шыдавас, кым-даа бол рынок үезинде сан-түөлүг чурттап артарын бодаар дээрзи билдингир. Ынчангаш ол рынок негелделери-биле ажылдаар апаар. Ынчаарга бир вертолетту хөлезилээрге, чагыкчы бир шакта 32 муң рубльди төлээр.

Тываның-сагыныг хөделип билир кижилер дугайында чугаа катап-катап болуп турганы таварылга эвес. Чүге дээрге бар арга-курлавырларны ажыглап билбес, аазатпай чорук, азырадыкчы төөн. Президентиниң дузааргалы ажыглаксаан-төөн. Чазактың болгаш бюджеттиң дүүү чок мышкаш карманынче холсуп чанчыккан чорук ындыг чидиг чугааларны болдура бербес арга чок.

Ам барык чартык чыл иштинде Ырбан ыяш ажылагыйының ажылчыннары болгаш албан-хаакчылары шалыңын ап чадап турар. Ол үе дургузунда бүдүрүлге чери 3 миллион ажыг рубльге өреленип калган. Олар оон-биле кады 11 миллион рубльди өскежирден алыр ужурлуг. Ырбанчыларның сан-хөө талазы-биле бергедээшкиннеринге оларның Кызылда партнёру Улуг-Хем ыяш ажылагыйы бүдүрүлгезин болгаш «Тудуг кезектери» комбинат буруулуг. Ынчалза-даа... Бо октябрь эгезинде, херек кырында эжиндириишкин сезону төнүп калгаада, Ырбанда 25 муң кубометр чудук болгаш 2,5 муң кубометр дилиг материалдары чыдып турар. Ол дээрге он-он миллион рубль-дир. Артында-ла ындыг бараанны сайгарыптары чайлыг херек. Казахстандан, Ортаакы Азиядан, Украинадан садып алыкчыларны чүгле кыйгырывыт — олар бо хүн-не ужудуп келир болгай. Акшаны ол дораан туда санап бээр. Ынчалза-даа улуска чартык чыл иштинде акша-шалың албайн олурары белен чүве боор-тур.

Ындыг чижектерни адап, санап көөр болза, төнчү чок бар. Оон бирээзин «Тыва үлетпур аңныыр» каттыжышкынның чиңгине директору М. Ч.-А. Моңгуш тожужуларга чугаалап берген. Эрткен чылын Сыстыг-Хемниң [illegible] аңчылары каттыжышкынга чүгле 12 киш база 200 диин кежи дужааган. Бо дээрге чаңгыс ортумак аңчының чаңгыс сезон иштинде тывар олчазы ышкажыл! Арткан өлүк кайнаар кире бергенил?

Бо чылын «Май 1» совхозтуң ивижилериниң «чыып» алган иви мыйыстарының салым-чолу кайгамчык. Бо үнелиг эм болур чиг эт дээш ажыл-агый чаңгыс миллион рубль-даа орулга үндүрүп чадап каан. Оларның бир кылган дугуржулгазы кижи бажынга безин сыңмас — үш центнер иви мыйызын ажыл-агый бир килограммда беш муң рубль дээш садып алыкчыга бере каапкан. А Ыраккы Чөөн чүктүң садыгжылары оон бир килограммы дээш боданмайн-даа 50 муң рубльди уштуп бээр болгай. Артында-ла олар иви мыйызының өзээлеринге рубль-биле даа, валюта-биле-даа төлеп берип болур. Арта туда санап бээр. Бир эвес мыйыстарны даштыкыже үндүр саткан болза, оон өртээ талыйып каар, 100 муң рубль чеде бээр.

Оон-биле чергелештир районнуң чагыргазы ам база-ла туда акша чок дээрзинге дүвүрел үндүрүп, муң-муң акшалар авиабилет болгаш «Заряга» хораны дээш хөлезилге үнүп турар деп чыдагааннап турар.

Тожу район тыптыг ажылдаар болза республикага дыка хөй орулганы эккеп болур. Ол дугайында тожужулар-биле ужуражылгаларынга Ш. Д. Ооржак катап-катап чугаалап чораан. Тожунуң экономиктиг курлавырлары канчаар-даа хажок улуг — ону ажыдарда бойдус чиг эдин кандыр болбаазырадыры чугула. Республиканың Чазаа ыяш болбаазырадылының технологтуг сугумнарын эккелгеш, эттеп бээринге белен даштыкы фирмалар-биле харылзааларны тудуп турар. Бир эвес тожужулар боттары-ла шыдаар болза, маңаа дузаны Чазак күзелдиг-биле көргүзер. Чаа-чаа орулгалар алыр болгаш мыйыс болбаазырадыр черлерни организастап тургузарынга салдар чедирер, артында анаа ындыг-ла хөй акша-төгерик негеттинмес болгай. Ажылдаар чаа черлер тургузуп алырынга чээли бээринден Чазак ойталавас. А бир эвес шимчеммес болза, чүү-даа кая белен бүдер.

Тожу районга республиканың төнчү чок дузаламчы көргүзери болдунмас херек. Ынчангаш бо чооку үениң ышкаш, кем-херек үлгедиишкиннериниң дээң арагалаашкынында болуп турар. Араганы кандыг-даа контроль чок хостуг садып турар.

Бо чидиг айтырыгга харыылап тура, Президент Чазактың талазындан арага садарының чурумун, хоойлуну хажытпайн, шыңгырадырын, эрге-хоойлу органнарының ажылын күштелдирерин аазаан. Оон-биле чергелештир бис уруглар кижизидилгезиниң болгаш өөредилгезиниң шыгыы частырыгларының уржуктарын бөгүн көрүп турар бис дээрзин ол Тоора-Хем школазының башкылар коллективи-биле ужуражып тура чугаазынга демдеглээн. Улусчу педагогиканың чанчылдарын херекке албайн, уругларны хүш ажылга, улуг кижилерни хүндүлээринге, бойдуска камныг хамаарылганы өөретпейн турганының частырыглары ол. Кижизидилгеге хөй-ле согур танмалаашкыннарның херээ чок, амыдыралчы өөредилге херек.

Президентиниң чон-биле ужуражылгалары

...кол айтырыы — Тожу районнуң социал-экономиктиг сайзыралының комплекстиг программазы дээрзин Президент Ш. Д. Ооржак чугаалап чораан. Ук программага кол сорулга — Тожунуң карыыга чок район бюджединче үнери. Чүгле бо таварылгада чоннуң социал камгалалы долу боор болур. Рынок структураларының тургустунары, оңчүнүң болгаш ажыл-агыйның кайы-даа хевиринге ажылгыр-тывынгыр чорукту сайзырадыры — шыдажып үнериниң аргазы болгай, ол чүүл тожужуларга ылангыя кончуг чугула. А амдыызында рынок дээрге-ле хөлегелиг талалар деп чүве-ле тожу чон билип алган. Ол ындыг эвес, рыноктуң дузазы-биле байып чурттаар дугайында билиг кии чоннуң мээ-медерелинге чедер ужурлуг.

Президент районнуң бары-ла бүгү күш-ажылчы коллективтеринге барып каапкан. Ол, бирги ээлчегде, уруглар садтары, эмнелгелер, школаларга барып чораан. Ужуражылгалар бир-даа, ийи-даа шак иштинде үргүлчүлеп, хөй санныг айтырыгларга ол харыылап берген. Ол айтырыгларның аразында бир берге, каяа-даа дүвүрел-биле дыңналыр айтырыг — арагалаашкын дугайында. Ону канчап ажып эртерил, арагалаашкын-биле холбашкан кем-херек үлгедиишкиннерин канчап чавызадып алырыл? Ийи суурга Президентиниң келген хүнүнде сөөлгү он хонук дургузунда ийи дугаар өлүрүүшкүн болган. Хөй-ниити черлеринге хулиганнаар чоруктар, оор-сук анаа бир чүве апарган. Кайда-даа...

...Ужудуп чорупарының бетинде Тожу районнуң чагыргазы-биле чугаалажып тура, Ш. Д. Ооржак түңнел сөстү дамчыткан: тожужулар чеже-даа бергелер турза, даартагы хүнүнге улуг идегелдиг, бүгү байдал экижий бээринге бүзүреп турар. Ынчалзажок ол шыдажышкын төнчү чок болуп болбас. Бир эвес бөгүн районнуң келир үедеги рынок экономиказының таваан салбас болза, кымдан-даа артык байлак оран идегел чок чыдып каар болур. Ону болдурбас херек.

Пятницада Ш. Д. Ооржак Тожудан ап четкеш, суббота Бии-Хем четкен, а улуг-хүнде — Хову-Аксы чораан. Понедельникте Чазак хуралын чыгган, оон бирги айтырыынга Тожуга хамаарыштыр чугаа болган. Айтырыгларның элээн кезиин ол дораан Президент шиитпирлеп кеп, а артканнарын чогуур министерстволарга, ведомстволарга дагзып каан. Улуг-Хем ыяш ажыл-агыйының бүдүрүлгезинге чээли бээриниң айтырыы шиитпирлеттингеп, ынчангаш ырбанчылар бо хүннерде акша-шалыңын алыр аргалыг болур-дур. Севи суур бо чоокку үеде пилорамалыг апаар, ында дизельдиг электростанцияның кывар чүүлүнге үндүрер дузаламчы акша-төгерии база болу бээр. Оон-даа ыңай...

Бүгү-ле чүвеге өй-шаанда дуза келбеске, ыңгыг-ла болур чүве-дир ийин...

ЧАДААНАГА УЖУРАЖЫЛГА

Тыва Республиканың Дээди Совединиң Даргазы, Россия Федерациязының болгаш Тыва Республиканың улус депутады К. А. Бичелдей Чадаана хоорайның Культура бажыңынга сонгукчулар-биле ужурашкан.

Депутат сонгукчуларынга бодунуң программазында айыткан хемчеглерниң канчаар күүсеттинип турарының дугайында отчёдун берген. Тыва Республиканың Дээди Совединиң ажыл-чорудулгазынга, Тыва Республиканың Дээди Совединиң ээлчеглиг он чеди сессиязының шиитпирлеринге ол доктааган. Ылангыя улус депутаттарының Советтериниң ролюн бедидер, ажылын сайзырангайжыдар, чурттакчы чоннуң социал камгалалын күштелдирер дээш чорудуп турар хемчеглериниң, республиканың, районнуң ажыл-ишчилериниң мурнунда салдынган сорулгаларының дугайында чугаалаан.

Ужуражылганың киржикчилери депутаттан хөй санныг айтырыгларны салган, оларга чогуур харыылары алганнар.

Тыва Республиканың Дээди Совединиң Даргазы К. А. Бичелдей Өвүр районче чоруткан.

Бистиң корр.

САКТЫЫШКЫН ХҮНҮ

Тываның төөгүзүнге уттундурбас, балалчак, караңгы, дүмбей хүннерни кижилер сактып чоруур. Актыг черге амы-тынындан чарылган, репрессияга таварышканнарның чаагай адын катап тургузар дээш ажыл республикада чорупт турар.

1938 чылдың октябрь 16-ның дүнезинде ТАР-ның чеди чазак кежигүннери — Чүрмит-Дажының, Хемчик-оолду, Таңчайны, Лопсанны, Сеңгижикти, Сүрүңар-оолду, Пириңлейни чылдагаан чок черге боолап өлүрген. Кем чок черге өлген кижилер дугайында сактыышкынны октябрь 16-да хүндүскүнүн 12 шактан 18 шакка чедир Кызыл хоорайның Октябрьская кудумчузунга эрттирерин «Мемориал» ниитилели организастап чорудар.

Сактыышкын хүнүнге репрессия чылдарында буруу чок черге өлген кижилерниң ажы-төлү, төрелдери, уруг-дарыы болгаш сонуургалдыг кижилер киржир. Чамдык районнардан чалаткаанар база келир.

(Бистиң корр.)

ДҮҮШПЕС-ТИР

Бистиң Сүт-Хөл районда улус өөредилгезиниң шугумунда ажылдап турар кижи хөй. Оларның дугайын Чазак база көрүп, шалыңнарын 2,8-ге, 1,8-ке өстүргенин билир бис. Өртектер-даа улгадыр, шалың база өзүп турар чүве болганда, ону шын санап билири кымга-даа артык эвес, ажык-чарлыг чорукту анык деп бодаар мен.

Бо чылдың июнь айда шалың өзүп турар боорга, чогум канчаар өзерин бодап, шалыңымны санап алгаш, Сүт-Хөл районозунуң шалың санаар бухгалтерге көргүзеримге, мээң бомну шын эвес-тир дээр болду. Бухгалтер оргаш: «Бисте экономистиң айтыышкыны бар: 180 хуу эвес, 80 хуу улгаттырар силер дээн. А ол ышкаш сан-хөө кылдызы база ынчаар айтып турар чүве» — диди.

Билир-ле болгай мен, районнуң үстүкү кижилери ындыг чүве болганда, мени кайын дыңнаар, оларны-ла шын болур чүве-ле болгай. Улус өөредилгезиниң сайыт черинде, аныяк башкының шалыңы 700 руб. болза, ынчаар санап турар: шалыңның өзери дээш: 700 р. × 1,8 = 1260 рубль, азы 700 р. × 80% = 560 рубль. Мында 1260 рубль болза 560 рубль деп эвес-тир, ынчангаш 80 хуу 1,8-ке дүүшпес, таарышпас, ону кым билбээр боор. Бис доктаалды 1,8 катап шалыңны улгаттырарын билир бис, азы 180 хууга база улгаттырып болур ышкаш. Бистиң санап турарывыс: шалыңның өзери дээш 700 р. × 1,8 = 1260 руб. азы 700 р. × 180% = 1260 руб.

Шалың өскен соонда алыр шалыңы дээш 700 р. + 1260 руб. = 1960 руб. болур. Өстүргени: 1260:700 = 1,8.

Шалың өскен соонда ниити алыры 1960:700 = 2,8 өзер, 2,8 чүге болу бергенил, дээрге, мында башкының мурнунда ап турган шалыны бар, оон ыңай 1,8 катап улгаттырган шалыңын дем-

Башкы айтырыг көдүрүп тур

деп бодааш. Тыва Республиканың Улус өөредилгезиниң министерствозунче шынны тыптар боор дээш, улуг бүзүрел-биле өөрүм-биле кады чагаа бижээн бис. Оон харыызын бир ай ажыг хире болганда алгаш номчуурувуска, үстүнде харыыга аажок демей, даңгыс ай болду. Мону бодаарымга, акшаны шалыңга санаарда, чамдык кижилер херекке албас, тоовастаар чоруктар бары илдең. Ам-даа бир кижиниң командылаан сөзүн херекке алыр, чагыртыр хоорайлердең уштунмаашыстыс эскерип болур. Бистиң айтырывысты дорт харыылаары а бир-ле кижиниң: «80 хуу улгаттырган» дээн командазы шаптык кадып турар. Ол та кым?

Буукан кижи муңгашталыр, чашпаалаар, коргар үе эвес, демократия үези болгай деп бодап ора, ол-ла сагыш калган, сарбаланган айтырывысты «Шын» солунче бижип, ажык-чарлыы-биле өске эш-өөрүң саналын алыр бодааш, мону бижидим.

Чугаа болза, Россия Федерациязының Чазааның 1992 чылдың май 5-те № 283 доктаалын ёзугаар башкылар, эмчилерниң шалыңын 1,8-ге өстүрүп санаазынга хамаарыштыр боор турар. 1992 чылдың август 12-де Сүт-Хөл районнуң башкылары шалыңын чүге 1,8 катап улгаттырбайн, 80 хуу улгаттырып турары деп чагааны сайыгзе бижээн турганнар. Ол айтырыгны Улус өөредилге министерствозунуң, Сүт-Хөл районозунуң эргелекчизи М. Саая шынзыткан тамга-биле харыызында орус дылда кок бүдүк-биле саатталда бижээн болза: «Однако следует заметить, что повышение размеров зарплаты в 1,8 раз соответствует увеличению на 80%». Оларның-биле алырга, 1,8 болза 80 хуу деңнежип турар. Ол 80 хуу та дүүшпес болгай. Канчап: 0,8 = 80%, 1,8 = 180% болур ышкажы.

[illegible] кадып алган болгаш ындыг-дыр. Мону диаграмма көргүзүп болур. Ынчаш улам тода апаар.

Ажаалга кассаларында, банкыларда база шалың өскенин нарын хуулар деп турар формула-биле санап турар. Ону скобка чокка бижиирге, $a + \frac{pa}{100}$, p — өскен хуулары. Бисте 180% — $\frac{p}{100} = 1,8$ болурга, формула $a + 1,8a$ болур. Ынчангаш $700 + 1,8 \times 700$ деп турарывыс шын. Чижек кылдыр амыдыралдан мындыг бодалганы бодап болгай. Июнь айда бир дес кукуруза 1 м болган. Ол июль, август айларда 1,8 катап өскен. Кукурузаның өскенин тодарадыр. $1 + 1 \times 1 \times 8 = 2,8$ м өскен.

Үстүкү черде ажылдап турар кижилерни анаа бодуун кижи шиңзыларны берге-дир. Ынчангаш хөй чижек киирип, тайылбырлап турарымны билир боор силер.

80 хуу-биле бис шалыңны 1,8 катап өстүргенин санап берип турар улус бис деп харыыга чөпшээрешпес мен, 80 хуу дүүшпес-тир.

Бистиң Ийме ортумак школазының үжен ажыг башкылары июнь айда, кажан шалың өзе берген турда, ийи муң ажыг шалыңнар алыр болду. Ол дээрге шалың өскен-даа болза, хоорай черде ашкакчы ажылчыннарының шалыңындан дора болуп турарын чугаалавас арга чок. Чоокта чаа, сентябрь айда, «Гласность» деп солунга Россияның күрүне комитединиң дыңнатканын алырга, ында улус өөредилгезиниң ажылдакчыларының ортумак шалыны июнь айда 4283 руб. деп бижээн чорду. Бистиң Тыва Республикада ажылдап турар башкыларның шалыңы оон-даа эвээш болуп турар. Харын-даа бисте шалың оон 25% улуг турар ужурлуг болгай-ла.

Алдын-оол ОНДАР.
Ийме ортумак школазының башкызы.

ЧАГЫДЫЛГА-93

Солунну 6 айда чагыдар, алды айда оон өртээ 200 рубль.

Солуннуң киоскилерге садар өртээ 4 рубль

Ф. СП-1

Министерство связи СССР «Союзпечать»

АБОНЕМЕНТ на газету **«Шын»** 31730 (индекс издания)

Количество комплектов

на 1993 год по месяцам:

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12

Куда (почтовый индекс) (адрес)

Кому (фамилия, инициалы)

ПВ | место | литер

ДОСТАВОЧНАЯ КАРТОЧКА

на газету **«Шын»** 31730 (индекс издания)

Стоимость	подписки	руб.	коп.	Количество комплектов
	переадресовки	руб.	коп.	

на 1993 год по месяцам:

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12

Куда (почтовый индекс) (адрес)

Кому (фамилия, инициалы)

ЧҮГЛЕ ЭКИ КЫЛЫР ДЭЭШ!

Кызыл хоорайда Улусчу чогаадылга төвүнге (эрги политиктиг чырыдывышкын бажыңы) экстрасенс-эмчи Валентин Дончи-оол аңаа эмнедир күзелдиг кижилерни октябрь 19-26 хүннеринде хүлээп алыр дугайында медээ тарай бергенин дыңнаан болгай бис. Делегей чергелиг экстрасенс-эмчи эмнээшкиниң кыдат-тибет система ёзугаар биоэнергетиктиг сеансылар-биле чорудар.

Оон түңнели кандыг аарыгларга дээштиг боор турарыл? Ону кижи бүрүзү сонуургаар. Экстрасенс-эмчиниң Россияның өске хоорайларынга чорутканы сеансылар хан базыышкыны, чүрек, баар, бүүрек, чүс, кеш аарыгларынга болгаш божувас херээжен кижилерге дээштиг боор турары бадыткалдыг. Оон-биле кады, сүлде-хөңнүн, багай чүүлдерден кижини арыглаар. Эмнээшкин чорударда, шажын-чүдүлгениң ыдыктыг сестерин база ажыглаар. Бир эвес [illegible] кирер деп [illegible] алган кижи болза, [illegible] база [illegible] чүгле биоэнергия кужу-биле салдар чедирер. Кижилерге чүгле эки, быжыг кадыкшылды, буян чедирерин күзээр сорулгалыг.

Ам Валентин Анатольевич Дончи-оол деп кымыл деп айтырыг тургустунуп келир. Фамилиязы база таныыр. Бистиң чаңгыс чер-чурттуувус цирк артизи Клара Ооновна Дончи-оолдуң өөнүң ээзи-дир. Оон кырган-ачазы шажын ажылдакчызы чораан чүве-дир а кырган-авазы — ым-оътчу кыыр, улусчу эмчи. Ындыг байдал оон экстрасенс-эмчи болурунга идигиг болганы чугаажок. Ол талазы-биле чогуур эртем билигни ол чедип алган болгаш Кызыл крест ниитилелиниң болгаш эртем-эмнелге федерациязының деткимчези-биле тургустунган «Кара доса» деп [illegible] чорук тургузуушкунун дипломун алган.

Экстрасенс-эмчи В. А. Дончи-оол күзелдиг кижилерге ачы-дузазын көргүзер сорулга-биле оларны октябрь 19-26 хүннеринде Улусчу чогаадылга төвүнге кежээнинин 18 шакта манаар.

Бистиң корр.

Хууда бодал

УДУР МЕН

Солуннар арыннарынга чер дугайында айтырыг чидиг-биле көдүртүнүп тур. Ында хөй кезин-де черни садарынга удурланганын бижип турар авторларга бүрүнү-биле каттыжар кижи-дир мен. Шынап-ла, кажан, каяа бистиң ада-өгбелеривис ие черин садып чораан нар ийин. Черни садар дугайында айтырыг көдүрүп турар бистиң хүндүлүг депутаттарывысты шуут кайгаар кижи-дир мен. Сактырымга, албыстаар деп-даа барган ышкаш аан.

Таптаашкын чылдарының үезинде Сүт-Хөл районнуң девискээринге эм шынарлыг суглуг Уру аржаанын бистиң хүндүлүг даргаларывыс Красноярск крайга берипкилер чор. Олары ону камгалалдыг чер кылдыр чарлааш, олче тыва кижилерни эрттирбес апарган болгай. Ынчангаш чон калак тилээн тен чорлар ышкажыл. А чамдык девискээрлеривис Моолдуң талазында барган болдур эвес бе. Черивисти мыңчаар кезик-чамдыктап берип келгеннивис-каңнында-ла ам келгеш бай тереңгиттеннерге садып бээривиске болур бе?

Бистиң тыва черивис делегейде ховар дээн байлак оран нарының бирээзинге хамааржып турар. Харын-даа мыңнай ийиги Швейцария деп алдар турарында безин ужур-ла бар. Бир эвес тыва черивисти садыптаар дижип бис, а келир үеде бистиң салгалывыс каяа амыдырап-чурттаарлары?

Тыва кижи бодунуң черинге чурттаар ужурлуг. Ан-меңниг, балык-байлактыг, одар бел-чирлиг черивисти садыпкаш, чүнү бодап орар бис? Оларда түү боор, хөй акшалыг чүвелерде, мээң садып алган черим-дир дээш, бистерни ынаар чагдатпас апаарлар. Ам безин кандыг-дыр, «Шын» солунга парлаттынган бир чүүлдү сактып көрээлинер даан. «Сагыжым саргып, аарып чор» деп ат-биле ол материал парлаттынды чоп. Чугаа болза, Каа-Хем районнуң девискээринде уттундурган суурлар дугайында болуп турар. Черни сатпайн турда безин ында орус дылдыг камаатылар үндезин тыва кижилерниң чурттап чораан черлерин ээлеп алган, бо бистиң черивис-тир дээш, тыва кижилерни оортан оолатын турар-дыр. Бо айтырыгны автор Тываның Чазаанга адрестеп бижээн. Оон кандыг-даа түңнел үнмээни каден-дир. Бир эвес бистиң черивисти садып эгелээр болза, ындыг тарымык бажы эттежир, дам бааары билдингир ышкажыл. Алыксаңныксек кижилер ынчап шыңрай-ла бээрлер.

Ынчангаш Тываға черни садар дээр айтырыгга шуут удур мен.

Альберт ОНДАР.
Бай-Хаак суур.

ЧЕР ЧОКТА ХОРЖОК

Тывага черни садар деп турарынга бодум хуумда дыка-ла таарзынмас-тыр мен. Чурттаалгамның сөөлгү минуталарынга чедир удур мен. А мээң тыва чонум база аңаа удур дээрзинге бүзүрээр мен.

А бир эвес Тывага черни садып эгелээр чүве болза, эки чурттаалга турбас дээр мен. Черни садар дугайында Ельциниң талалакчылары кончуг кажар арга-биле чонга агитация ажылын чорудуп турар дизе частырыг болбас боор. Президент сонгулдаларының үезинде Ельцин дээш бадылаан мен. Чүге дизе «Демократтыг Россия» шимчээшкининиң ажыл-чорудулгазы мээң сеткилимге таарышпаан.

Черни садар, ынчангаш оон арга-арыының, аң-мениниң, хову-шөлдериниң, хемнериниң, хөлдериниң, казымал байлактарының хуу ээзи болуксаан кижилер ам дыңза-ла кызып турарлар. Акты ак дээр, кара ны кара дээр болгай. Амдыызында олар дорту-биле адаптарын дидинмейн турарлар. Олар черни хостуг садар, ону хостуг эдилээр деп шугаазының ажыглап, чулчуруурунга ойлежип турарлар. А бир эвес чер дугайында референдум эрттирер дизе, Ельциниң талалакчылары эвес, а чоннуң эрге-ажыын камгалаар партиялар чорутсун.

Орус-оол ТҮЛҮШ

Советтер ажылы

ДУРЖУЛГА ТАРАДЫР ДЭЭН КҮЗЕЛ БОТТАНМААН

Тыва Республиканың Дээди Совединиң күрүне тургузуунуң талазы-биле комитединиң ээлчеглиг хуралы чоокта чаа болуп эрткен. Ооң чугаалашкан айтырыы —«Тыва АССР-ниң улус депутаттарының түс чер Совединиң улус депутадының эргезиниң дугайында» Хоойлунуң Каа-Хем районда канчаар күүсеттинип турарының дугайында болган. Бо айтырыг талазы-биле Каа-Хем район Совединиң даргазының оралакчызы К. К. Чигжит илеткээн. Айтырыгны белеткээн комиссияның кежигүнү болган төлээде бо одуругларның автору база ол талазы-биле дыңнадыгны кылган.

Каа-Хем районнуң девискээринде 10 кодээ болгаш улус депутаттарының район Соведи бактаап турар. Ук Советтерде чоннуң соңгааны 218 улусту депутат кирип турар.

Төлээлекчи болгаш күүсекчи эрге-чагырга органнарының албан-хүлээлгелерин аңгылааны-биле холбаштыр район деңнелиинге болгаш суурларга чагырга даргалары, а Советтерге (Бүрен-Аксындан аңгыда) оларның даргаларын томуйлаан, соңгаан. Эрге-чагыргаларны аңгылааның түңнелинде каттар айтырыынга өскерилгелер болгулааны билдингир. Улус депутаттарының дөрт Совединиң даргаларын чагыргалар даргаларынче шилчиткен. Советтерниң эрги даргаларындан чүгле ийи кижи артып калган, арткаңнары шупту чаа улус.

Комитет хуралынга санал бергеннер районнуң депутат корпузу соңгулда соонда дораан хөй-ниити амыдыралынга элээн идепкейлиг киржип келген деп чүүлдү демдеглээннер. Район Совединиң эрги организастыг сессиязынга 8 доктаамал комиссиялар, районнуң девискээринге 55 депутат бөлүктерин тургузуп базылаан. Ол-ла үелерде кодээ-даа, район-даа Советтеринге «Тыва АССР-ниң улус депутаттарының түс чер Совединиң улус депутадының эргезиниң дугайында» Хоойлуну өөренип эргеннер. Ону өөренип, билип алгаш, депутаттар боттарының ажыл-херектериниң күүселдезинге кирипкеннер. Соңгулда соон дарый чер чүүдезинге депутаттарын-даа, соңгукчуларның-даа идепкейи кескүзү-биле бедик турган. Ажылынга чодадыкчы, сонуургалдыг болуп келген, кижилер-биле ажылдап билир даргаларны Советтеринге ажылы аки чорууп турган. Чижээ, Сут-Бажы кодээ Совединиң даргазы Кара-кыс Салчаковна Чамбалдо дарга кылдыр бир дугаар чыыш ээс соңгуду келген. Ынчангаш бо Советте депутаттарның соңгукчулары-биле ажылы багай ээс организастаттынган. Депутаттар өөрге бүрүзү кезиг тургаш, боттарының округтарының социал паспорттарын тургускан.

Соңгукчулар-биле бот-тускай ажылдың хевири база бар. Ол талазы-биле депутаттар Т.-С. Б. Комбуй-оол, В. Т. Хепчи идепкейлиг болуп, кижилерге сагыш човаангыр чорук-биле хүндүткелди чедип алган. Депутат Т.-С. Б. Комбуй-оол соңгукчуларының чагыгларын шуптузун күүседип ап шыдапкан. Депутат В. Т. Хепчи инвалид Багай-Уруг Даргаттың пенсиязын улгаттырып бээринге дузалашкан. В. Т. Хепчи өг-бүлезинде нарын байдалдыг кижилерни оюп кагбайн, оларга болдунар-ла дузаны көргүзүп турар.

Бүрен-Хем кодээ Совединде хоойлунуң чамдык чүүлдериниң күүселдези багай ээс. Чижээ, хоойлунуң 11, 12 чүүлдери эки күүсеттинип турар. Ол ёзугаар ук Советке бо чыыш дургузунда 9 сессия болуп эрткен, сессияның айтырыгларын белеткээринге депутаттар колдуу шупту киржип турар. Ооң идепкейлиг депутаттарынга М. П. Ларина, И. Ю. Чүглүр-оол, Н. В. Никитина, А. Ондарун хамааржыр.

Оон-биле чергелештир ук хоойлунуң күүседириниң талазы-биле Каа-Хем район Совединде, түс чер Советтеринде элээн шиңгыы четпестер бар. Кодээ Советтериниң ажылын анализтеп көөрге, сессиялар доктаамал эртпейн турар. Сессия болганда аңаа депутаттарның келири ээш. Сессия дээрге Советтерниң ажыл-чорудулгазының хоойлу-дүрүм-организастыг хевири болгай.

Депутаттарның сессияга четче келбейн турарындан, кворум (келгеннерниң саны) кедишпезинден сессиялар болбайн баарының таварылгалары бар. Бүрен-Аксы болгаш Ильинка кодээ Советтеринге чүгле 5 сессия болуп эрткен. Мынчага чедир чаңгыс-даа сессияга келбээн депутаттар бар (чижээ, Михайлов, Штыгашев). Бүрен-Хем кодээ Совединиң депутады Валерий Оюн болгаш түс сессияның бежиинге келбээн. Бо чижектер чуну херечилеп турарыл дээрге, Советтерниң удуртулгазы сессияның болуун эртер үезиниң болгаш аңаа чугаалажыр айтырыгларының дугайында эрте дээре дыңнадып кылбайн турары-дыр. Ооң аңгыда сессияның хүн айтырыгларын баш бүрүнгаар доктаамал комиссияларга болгаш депутат бөлүктерге сайгарып көрбейн турар. Ынчангаш чоннуң үнүн барымдаалаарының талазы-биле бо эргалар четче алдынмайн турары улуг четпестерниң бирээзи.

Күүсекчи органнарның болгаш албан-дужаалдыг кижилерниң ажылын контрольга алырының бир хевири — депутат негелделер. Ынчалза-жок Каа-Хем районнуң түс чер Советтериниң депутаттары Эрге дугайында хоойлунуң 13 чүүлүн долузу-биле ажыглавайн келген. Сөөлгү сессияларга чаңгыс-даа депутат негелде кииртинмээн. Ол хиреде үр үе иштинде шиитпирлеттинмейн турар айтырыглар эвээш ээс. Чижээ, Ильинка суурнуң Культура бажыңының байдалы, аңаа чинар-бажың ажылдавайн турар, спорт залы бар-даа болза, ажыглаттынмайн турар. Мынчага чедир Сут-Бажы кодээ Совединде участок шаг-даазы чок. Суурнуң клуву ам-даа септеттинмээн.

Депутат эрге дугайында хоойлунуң 19, 20 чүүлдери база чедир күүсеттинмейн турар. Ол ёзугаар депутат кижи бир чылда ийи катап соңгукчуларының мурнунга кылган ажылының дугайында отчёдун бээр ужурлуг. Советтерниң аппараттары болгаш удуртулгазы депутаттарның отчёт бээриниң талазы-биле дуза катпайн турар, информация-дыңнадыглыг материал бербейн турар. Отчёттарның эртип турарын контрольга албайн келген. Оларның түңнелдерин сессияларга, бяе Советтерге, доктаамал комиссияларга дыңнавайн турар.

Хоойлунуң 27 чүүлүн ёзугаар депутаттарга юридиктиг дуза чедиртинер ужурлуг, оон күүселдези база кошкак. Дыка хөй депутаттар хоойлуларны чедир билбес. Бо бүгү дээрге эрге-хоойлу өөредилгезин багай организастап турарының түңнели. Амга чедир чамдык Советтерде эрге-хоойлу пропагандазының талазы-биле лекторлар бөлүктерни тургустунмаан.

Улус депутадының күш-ажылчы эргелериниң магадылалы Хоойлунуң 36 чүүлүнде көрдүнген. Ону үрел турарының таварылгалары база бар, чижээ, Бүрен-Хем кодээ Совединиң депутады Алефтина Ондарун 4 уруглуг кижи, Советтиң чөпшээрели чокка ажылындан уңдурткен. Ынчалзажок депутаттың ажылдап турганы бүдүрүлге черинин удурткукчуларынга хамаарыштыр Хоойлунуң 49 чүүлүн ажыглаваан. Ооң-биле депутат кижиниң күш-ажылчы эргелерин үрээни дээш албан-дужаалдыг кижилерге харысалганы онаап турган.

Хоойлунуң 21 чүүлүн боттандырары болдунмайн турар. Районда чер болганда хөй-ниити организацияларының ажылы сулараан. Херээженнер чөвүлелдери, улус-чу дружиналар ажылын барык соксаткан, чаа хөй-ниити организациялары тургустунмайн турар. Хамаатыларның чурттап турар чериниң аайы-биле хуралдар барык болбайн турар. Улустуң ол чыыштарынга Советтер ажылының дугайында дыңналыглар болбайн келген.

Комитет хуралынга көрүп турган үстүнде айтырыгга хамаарыштыр ДС-тиң күрүне тургузуунуң комитединиң кежигүннери, депутаттар В. Б. Петров, М. Д. Кара-Сал, В. Ф. Чазамба, В. Б. Салчак идепкейлиг киришкеннер. Олар амгы үеде, кажан кижилерниң баштарында бүдүлгээзыннар дойлуп турда, мындыг хевирлиг ажылдарны чорудуп, Советтерниң атальдарын кодурери чүгула деп демдеглээннер.

Чер-черлерге республиканың хоойлуларының болгаш Советтерниң шиитпирлериниң күүселдезиниң талазы-биле контрольду чорудуп, ол талазы-биле айтырыгларны чүгле комитеттерге ээс, харын-даа ДС-тиң Президиумунга сайгарып турарының чугулаазы илден дээрзин санал берген депутаттар чугаалаан. Ынчангаш комитет хуралының шиитпирлээни — моон соңгаар Советтер ажылының дугайында ДС-тиң Президиумунуң планынче киирер болгаш чамдык Советтерниң ажыл-чорудулгазының анализин кылгаш, ону аңаа чугаалажыр деп саналды Президиумче киирген.

Күрүне тургузуунуң комитединиң даргазы В. Х. Суге-Маадыр депутат эргелер дугайында хоойлу чугула хоойлуларның бирээзи дээрзин демдеглээн. Ол хоойлу эки ажылдаар болза-ла, Советтерниң ат-алдары база бедип турар. Каа-Хем район Совединиң удуртулгазы ук хоойлуну депутат бүрүзүнге чедирип, ону депутат кижи бүрүзү эки ажыглап билиринче сагыш салырын, оон калбак пропагандазын чедип алырын сүмелээн. Сайгарылга болган айтырыгның талазы-биле ДС-тиң күрүне тургузуунуң комитеди шиитпирин хүлээп алган.

Бо айтырыгны ажыл планынче киирип алгаш, комитет ол талазы-биле Каа-Хем районда Советтерниң арга-дуржулгазын республикага тарадыр сорулганы салган турган. Ынчалза-даа ол чүүл болдунмайн барганы үстүнде көргүскен фактылардан илден. Советтер ажылында боттарының шиитпирлерин болгаш Тыва Республиканың хоойлуларын күүседириниң талазы-биле контроль чок, ол ажылдың организастыг айтырыглары четче боттанмайн турар. Ындыг болза-жок, дыка хөй кодээ Советтерде ажылдаар күзелдиг, аныяк, шиитпирлиг кижилер келгени эки идегелдерни оттуруп турар.

Татьяна МОНГУШ,
Тыва Республиканың Дээди Совединиң Секретариадының организастыг киллизиниң кол специализи.

БАШТАЙГЫЛАРНЫ УТПААЛЫҢАР

Бистиң Тывавыс уран чаянныг салым-чаяанныг кижилер-биле байлак, ол дээрге тыва улустуң төрүмелинден салгашкан чаагай чаңчылы-дыр деп болур.

Тывага национал ужуктуг бижик чаа-ла ужукталып турар үеде бистиң тускай эртем-сургууда дооспаан-даа бол, төрүмелинден ада-ызыгуур салгаан уран чогаалчылар, ыраажылар, хомусчулар, игилчилер, бызаанчылар, самчылар, тоолчулар эрбин чораанын билир бис. Оларга ырлаар Маадыр-оол, Сарыг-Донгак Чымба, Ховалыг Шанмак (Сут-Хөл), Сат Манчакай, хөөмейлээр Комбу болгаш оон-даа өскелер хамааржыр.

40 чылдарда национал театрның танцы бөлүүнүң тургусканы «Ээлдек шыңгыраашкы», «Дамыраак», «Чарыш» болгаш өске-даа лириктиг база чаптанчыг (уругларга) танцыларын дыка-ла сонуургаар турдум. Ук чараш, көрүштүг танцы самның эң мергежилдиг күүседикчилери Сай-Хоо Оюн, Екатерина Кыдай, Севилбаа Бады-Сагаан, Наталья Тыртык Кара, Клара Барышева болгаш өскелер-даа турдулар. Шаг-үениң шонуу кижиниң хээргээр ээс, кужур чалыы назын «кызыл хүнүнге» чоокшулай бээри эскертинер ээс. Ынчалзажок ук хайыралдыг уран мергежилди сооврустан ыңарты кел чоруур чалыылар салгап ааыры харын чоруннуг-дур.

Ынчангы ССРЭ-ден наладтырып келген тускай эртемниглерниң аныяк республикада уран чүүлдүң хөгжүлдезинге ролю улуг. Олар кончуг бике сеткилдиг, өжиктирикян, чалыйчылби сеткил чоктар, чүге дээрге кандыг чүү-даа болза, тускай догуннаан күрүнеже ээ не шилиттинген мергүүлгерни чорудуп турганы одур ийин. Танцы уран чүүл башкызы Анатолий Шатинни эки билир мен. Ол чазык, топтуг, ээлдек чанныг, кижи-биле чугаалажып билир, оон солун чугааларын ыңчан Кызылга өөренип турган дыңнаан бис.

— Өөредип каапзы өскелерниң, салгалын база өөредир апаар — деп Сай-Хоо Даржаевна Оюн бир катап чугаалажып турумда, чөптүү-биле чугаалаан чүве. Шынап-ла, амгы салгалывыстан бо баштыларындан дудак чок аныяк танцычылар үнгүледи. Ол база-ла баштайгыларның кызымак, буянныг ээшкин-дир, аныяк талантылар өссүн-ле.

Баштайгы талантылыг танцычывыс С. Д. Оюнга Тыва Республиканың культуразының алдарлыг ажылдакчызы деп хүндүлүг атты тывысканынга өөрбүшаан, оон моон соңгаары уран мергежили улам хей-атт кирериге бүзүрээр мен.

Сандан САНДЮ.

МАЛ ЧЕМИ: байдал кандыгыл?

ЧАРТЫЫНДАН АЖЫГ-ДАА БОЛЗА...

Кышка удур мал чемин четчир кылдыр курлап, белеткеп алыры — амгы хүннерниң бир чугула айтырыы ол. Ынчангаш республиканың ажыл-агыйлары сиген, саван, витаминниг сиген далганы белеткээрин, сенаж болгаш силос салып алырын уламчылап турар. Бо чугула ажылга агаар-бойдустуң бо чылын таварыштырган үржүктары — чайгы кандааш-кын, күскү чаашкын дыка улуг шаптараазыннарны чедирип турган-даа, ниитизи-биле мал чемиин белеткели оожум темпилиг-даа болза, хүн бүрү улам немежип кел чоруур. Ынчалза-даа ону планнап турганынга чедир белеткеп алыры ам-даа ыраңчок. Аңаа барымдаа кылдыр республиканың Көдээ ажыл-агый министерствозунуң октябрь 12-деги медээзинде киирген сан-чурагайларны көрүп көрээл. Байдал мындыг-дыр: ол хүнге чедир республиканың ажыл-агыйлары ниитизи-биле 96546 тонна сиген белеткээн. Ол дээрге планның 60 хуузу болуп турар.

Шагның эки үезинде чер ап, быжыг курлавыр тургузуп шыдаваан болганывыста, амгы хүннерде (даглар баштарында хар чаапканда) ону кайызын кезип, болуп алырының айтырыы чайгаар-ла бергедеп келген ышкажыл. Чүге дээрге от-сиген ам кургаан, сигенниң шелдериниң хемчээли оранчок кызырылган, оларның хөй кезиин кезип, сараттап апкан бис. Ынчангаш айтырыгның берге тургустунуп турар чылдагаазы ында. Харын бо хүннерге чедир Мөңгүн-Тайгажылар сиген белеткээр планын күүседип апкан. Олар 1034 тонна сиген белеткээр планын 119 хуу күүсеткен. Ону эки түңнел деп айтып, эр-хейлер деп мактап болур-ла ыйнаан. Ынчалза-даа ол хемчээл бистиң хөй-хөй ажыл-агыйларывыста он-он сигенчи бригадаларының белеткээн сигениниң безин хемчээлинден эвээш болуп турарын айтыр херек. Че харын, сиген-ширбиш чегей үнер чериниң кыраа ол-ла ыйнаан. Ындыг болганда оларны чектей бербээн бис а чүгле дениелге кылдывыс.

Эрткен чылдың ат уржуктарындан боттуг түңнелди өвүржүлер бо чылын үндүрүп, мал чеминиң белеткелин эки чорудуп турарын ол медээден көрүп болур. Олар сиген белеткелин 83 хуу чедире берген. Ынчалза-даа олар ам-даа 1600 ажыг тонна сиген кылыраар. Кыштың соок тынышы шыналарже кирип келгенде, ынча сигенни дораан кылып алтары берге херек-тир ийин. А ол ышкаш улуг-хемчилерниң көргүзүү багай ээс-тир: олар 10538 тонна сигенни белеткеп алган. Ол дээрге ниити планның 77 хуузу. Эрткен чылын кончуг элээштп кылып алгаш, кыштың баштайгы айларында-ла дезидеп үнген тес-хемчилер бо сезонда элээн шалыпкып хөделгенин оларның амгы көргүзүглери бадыткап турар. Бо районда 9424 тонна сиген бар. Ынчаң кээрде план 73 хуу күүсеттингең болуп турар.

Тожу, Кызыл, Каа-Хем районнарда байдал ам кончуг дүвүренчиг деп болур. Бо районнар сиген белеткээриниң планын 31-39 хуу күүсеткилээн. Чартыынга безин дыка четпес. Ылангыя Каа-Хем, Кызыл районнар ам-даа 9-10 муң тонна хире сигенни белеткээр-дир. Чайын ону болур-чогуур-биле кезип, болуп албаан болганда, ам ынча сигенни кайыын, чүүдеп тываарыл? Берге айтырыг.

Министерствонуң ол-ла хүнгү сан-медээзинден алырга, сенаж салырының ажылында чамдык эки түңнелдер бар-дыр. Ылангыя бай-тайгажылар эрестиг болганнар: олар 2449 тонна сенаж салып алган. План күүселдези — 416 хуу. Борта бии-хемчилер дугайында чылыг сөстер арттырып кагза эки боор. Оларда 20800 тонна сенаж салдынган. Бо дээрге пландан 9978 тонна ажыг. Улуг чедиишкин. Сенаж салыышкыны Таңды биле Кызыл районнарда база эки: олар планнарын 85-85 хуу күүсеткилеп алган. Бо хоолулуг мал чемин белеткээр талазы-биле темп Улуг-Хем районда эмге куду. Ында 284 тонна сенаж бар. Күүселде пат. чүгле 5 хуу. Чаа-хөлчүлер олардан муң-ве «чүгээр», планын 9 хуу боттандырган. А сут-хөлчүлер база-ла оожум ажылдаан, олар планын 12 хуу чедир күүседип турар.

Витаминниг сиген далганы белеткээрин элээн чер алы берген район — Чөөн-Хемчик. Оларда 157 тонна витаминниг далган кылдынган. Ол дээрге планының 68 хуузу-дур. А арткан районнар чер албайн турар. Улуг-Хем, Кызыл, Каа-Хем, Барыын-Хемчик районнар бо сүүнүң мал чемин чүгле 6-12 хуу күүсеткен.

Силос белеткээриниң планын чүгле Бай-Тайга район күүседип алган. Оларда 2184 тонна силос салдынган. План 146 хуу боттанган. Сенаж, силос салып ап, бо чемнерни курлап алыр дээш бай-тайгажылар бо чылын ээсшалын ажылдаан-дыр. Моон мурнунда чылдарда болза, оларга «Шыныыш» кызыл тугун турасхаадып көрүп болур турган-дыр, ам канчаар эвээ-ла: «Эр-хейлер!» деп каар. Силос салыышкынын Тожу, Таңды районнарда багай ээс. Олар бо талазы-биле планнарын 92-93 хуу боттандырып алгылаан. Хожудап турар черлер база-ла бар: Өвүр, Тес-Хем, Каа-Хем районнар.

Республиканың ажыл-агыйлары ниитизи-биле сиген белеткээриниң, сенаж болгаш силос салырының планнарын чартыындан ажыр күүседи берген.

(Бистиң корр.)

ЧАГЫГЛАР КӨВҮДЭЭН

Рынок харылзааларынче шилчилгеге үе-чадазында хамык бүдүрүлгелер боттарының структуразын эде тургузуп, бот-тускайлаң ажылдаар бүдүрүлгелер апарып турар. Бөрт дааараар талазы-биле чонга билдингир болу берген турган «Довурзак» ателье рынок экономиказының албадап келгени-биле бүдүрүлге чорудулгазын өскертип, муниципалитет бүдүрүлгези болу берген. Ол оон мурнунда чоннуң амыдырал хандырылгазының девискээр-бүдүрүлге эттыжылышкынынга хамааржыр турган. Ам бо чылдың июль бирден эгелеп каза-даа хамаарышпас тускай бүдүрүлге апарган. Бо бүдүрүлге хеп аймаан дааараар болгаш септээр кылдыр эде организастаттынган. Чоннуң чагыгларын чогуур өй-шаанда, шынарлыг күүседип бээри-биле дөрт бригаданы тургускан.

Муниципалитет бүдүрүлге болу бергеш, баштайгы айларда бүдүрүлгени эде организастап, дериг-херекселдерни эде дерип, тургузар талазы-биле ажылдарны чорудкан. Чаа тургустунган бригадаларга кылыр ажылдарны хуваап берген. Ынчангаш ажыл сентябрь эгезинден эгелеп шуудай берген. Дааранықчылар болгаш септекчилер сентябрь айда 197 муң рубльдиң бараанныг продукциязын бүдүрген.

Бүдүрүлгениң директору Ирина Алексеевна Гуляеваның чугаазы-биле алырга, бүдүрүлгеде бедик мергежилдиг мастерлер ажылдап турар. Шак мындыг мергежилдиг кижилер-биле ажылдаарга, ажыл бүдүнгүр, кылган ажылдың шынары база эки болур. Чагыкчыларның чагыгларын өй-шаанда шынарлыг, чараш кылдыр даарап бээри бистиң кол сорулгавыс деп, директор санап турар.

— Бараан-сараанның өртээ улгатканы-биле чагыглар бистиң хөй кээп тур. Янзы-бүрү аң кештеринден бөрттер даарадыр, дублёнка тоннар даарадыр дээш чагыглар хөй кирип турар. Дааараан хептерниң өртээн прейскурант ёзугаар тургузуп турар. Чижээ, дублёнка тонну ээзиниң материалы-биле чүгле дааараан дээш 4 муң рубль төлээдип ап турар. Чагыгның өртээн эмин эртир улгаттырыптар болзувусса, чагыглар эвээжеп каар — деп, директор шын-на сеткилин илереттти. Кол-ла чүве чагыкчыларның киирген чагыгларын чогуур хүүсаазында эки шынарлыг күүседип бээри бистиң сорулгавыс деп, «Довурзактың» уран-шевер дааранықчыларының чугаалап турганын база дыңнадым.

Бөрт даараар мастерлер Валентина Тен, Аяна Биче-оол, хеп аймаа септеп турар мастер Светлана Биче, платье дааарап турар мастер Елена Сибирякова чоннуң чагыгларын эки шынарлыг кылып бээр дээш кызымак ажылдап турар. Чагыкчылар шак мындыг ус-шевер мастерлерге өөрүп четтиргенин илереткеш, кылдырган чүүлдерин алгаш чоруп турар. Мактаалдыг сөстерни чагыкчылардан дыңнаары кымга-даа өөрүнчүг.

Кым-оол ХЕРТЕК.

Чагыдылгалыг болурунче далажыңар!

ПРОВЕРЬТЕ ПРАВИЛЬНОСТЬ ОФОРМЛЕНИЯ АБОНЕМЕНТА!

На абонементе должен быть проставлен оттиск кассовой машины.

При оформлении подписки (переадресовки) без кассовой машины на абонементе проставляется оттиск календарного штемпеля отделения связи. В этом случае абонемент выдается подписчику с квитанцией об оплате стоимости подписки (переадресовки).

Для оформления подписки на газету или журнал, а также для переадресования издания бланк абонемента с доставочной карточкой заполняется подписчиком чернилами разборчиво, без сокращений в соответствии с условиями, изложенными в каталогах Союзпечати.

Заполнение месячных клеток при переадресовании издания, а также клетки «ПВ — МЕСТО» производится работниками предприятий связи и Роспечати.

АРАГАЛААШКЫН ХАЛАВЫН ЧАЙЛАДЫР

Хамаатылар кандыг-даа сагыш човавас чурттаар, ажылдаар эрге-хоойлулуг демократтыг күрүнени тургузуп тур бис деп каш чыл чугаалажып келдивис. Ынчалза-даа бистиң ол дугайында күзеливис дыка хөй он чылдарда манап келгеннвис чырыткылыг келир үе—коммунистиг ниитилел дег ырак болгаш мөгө чүве болуп барчыдар.

Байдал экижиб, быжыгарының оруунга, ол улам-на нарыыдап орар. Бүдүрүлгелерниң ажылдаары кайда-даа кудулап баткан, ниитилелдиң кижилериниң байлар болгаш ядыылар кылдыр аңгыланыры улам иле апар чыдар. Кем-херек үүлгедиишкиниң ээзу орар, ону илередири ай келген түдум-на кудулап турар. Ноюукчу чүге ынчап барганыл деп айтырары чөптүг. Аңаа харыы кыска болгаш билдингир. Парламенттерниң хүлээп ап турар хоойлулары күүсеттинмейн, сагыттынмайн келген, оларның чамдыктары бот-боттарынга удурланышкак. Корум-чурум камгалаар органнар кошкак ажылдап турар, чамдык черлерде олар ажылдаваастаан.

Республикада арага ээ-маан массалыы-биле салып турарының түңнелинде ажылчы чоннуң кошкак кезээниң арагалаары көвүдээн. Бүдүрүлгелер ээлери дээргилер чурттакчы чоннуң ындыг кошкак кезээниң күсели-биле байып турар. Ынчалза-даа арагалаашкынга удур демиселди кым-даа чорутпайн турар, кым-даа ону хорувавас. Күш-ажыл болгаш өске-даа хоойлулар ажылдап турар, оларны күүседир ужурлуг.

Оон-биле холбаштыр ылаңгыые 1990 чылда арагалаашкынга, ээриктер сергедирерге ээрик кижилерниң эээрипге, арага аймаан хостуг садарынга удур демиселди чорударынга хүндүлүг демократтар удурланганын сагыдырып чугаалааны артык ээс деп бодай-дыр мен. Арагалаашкынның соксаал чокка ээзу турарынга чүгле мен ээс бүгү Тываның ажылчы чону сагыш човап дүвүреп турар. Бистиң карактарывыска көзүлдүр-ле тыва чурттакчы чоннуң хууда мөзү-шынары, тура-соруу буурап, дозайтап баар, арагалап аныяк кижилер өлүп, кырганнар болгаш уруглар качыгдан турар-дыр. Дээрги демократтардан, оларның талалакчыларындан чурттакчы чоннуң амгы болгаш келир үениң кижиниң амыдыралының дайзыны араганың үүтткакчылар уржуундан камгалаарда ам чуну кылырын саналдап турарын айтырар бодаар мен. Азы бистиң чаңгыс чер-чурттугларывыстың, уругларывыстың, акыларывыстың, угбаларывыстың салым-чолун хамаан чокка көөр бе?

Рынок экономиказы девискээр бүрүзүнге ол чериниң онзагай чоруунга, оон чонуңуң сонуургалдарынга, хандыкшылынга дүүштүр угаандадылдыг байдалга эртер деп бодаар мен. Ол болза чоннуң салым-чолун хамаарчок көөр, чүгле боду хууда байып алыр сорулгалыг бөлүк коммерсантыларның сонуургалын барымдаалавас ужурлуг.

Бо бүгү айтырыгларга хамаарыштыр республиканың чонунуң санал-оналын алыры негеттинип турар, ону бир дем-биле шиитпирлээр херек. Ынчангаш республиканың бот-догуннаашкынын, республикага Федерацияның көрээниң берген эргелерин, бүрүн эргелерин барымдаалап көөрү чугула болуп турар.

Тыва Республиканың Президентиниң, республиканың Чазаа арагалаашкынның түңнелинде диргелип келген айыылдан бодунуң чонуун камгалаар дээш тодаргай хемчеглерни ап турарын демдеглээр апаар. Бо айтырыгны Чазактың хуралынга, контроль эргелелиниң коллегиязынга чугаалажып көрген. Орта Кызыл хоорай чагыргазының даргазының оралакчызының информациязын алган болгаш өске-даа хемчеглерни хүлээп алган.

Россия Федерациязының Президентизиниң Чарлыында хостуг садыглаарын айыткан, ол болза, чүң-даа бүдүрбейн турган, байыыр делгем оруктү оорларга, спекулянтыларга ажыткан. Ынчалза-даа дыка хөй черлерде, девискээрлерде бо чарлыкты шүгүмзүлекчи ёзу-биле көрүп, түс чериниң байдалынга таарыштыр өөренип көрүп турар. Арага аймааның кылыгларын коммерсантыларның, таварышкан-на чорумал кижилерниң республикаже киир сөөртүрүн соксадып, хоруур үе келген. Мурнунга берген чөпшээрелде бижиктерниң ээс көөр. Арага аймаан чүгле тускай магазиннерге садар кылдыр чурумчудар, ону дүне садарын база улус холундан садып алырын хоруур. Тургускан корум-чурумну хажыдар, үрээр кижилерге шиңгыы административтиг харысалганы онаарын доктаалдыры чугула болу берген. Ындыг болганы-биле корум-чурумну хажыдып үрээннерге административтиг хемчеглер онаарын, торгал, штрафтарын доктаадып тургузар немелде артык эргелерин Тыва Республиканың Президентизинге бээр саналдыг мен.

Шак мындыг хемчеглерни демократтар болгаш коммерсантылар хүлээп көрбейн, удурланы бээри чугаажок. Чонну арагалаашкынның халавындан камгалап алырының моон өске оруу чок. Оон хоорпас ужурлуг бис. Республиканың чурттакчы чону шак мындыг хемчеглерни ап чорударын боттары саналдап, ону бир эп-сеткилдиг деткип турарла.

Александр ООРЖАК,
Тыва Республиканың Президентизиниң эрге-хоойлу талазы-биле чөвүлекчизи, юридиктиг эртемнерниң кандидады.

КАЖАН ЭКИЖИИРИЛ?

Кызыл районнуң девискээринде телефон, радио дамчыдылгазының багай ажылдап турарының дугайында моон мурнунда каш-даа катап «Тувинская правда» солунга бижип келдим. Оон бээр элээн үе эрткен. А районда байдал биезиинден экижиир тудум, улам дорайтаан.

Районнуң күүсекчи комитединиң болгаш республиканың харылзаа чери боттуг хемчеглер алган дугайында мээң шүгүмчүлелдиг материалымга харыы бөгүнге чедир бербээн. Далай дувунче даш октааны-биле дөмей. Оон түңнелинде районнуң кедээ суурлар аразы-биле телефон харылзаазы колдуунда чок деп санап болур. Районнуң харылзаа белдириниң начальниктеринге сөөлгү 1 чыл иштинде 3 кижини улаштыр солуду. Ынчалза-даа байдал экиживээн. Мен бодаарымга, хамык ужур даргалар солуурунда эвес, а оларга хүн бүрүнүң боттуг дузазын чедирип турган, район иштинге телефон харылзаазын, радио дамчыдылгазын экижидери болур.

Районнуң күүсекчи комитеди район иштинде радио дамчыдылгазының ажылын экижидип, оңу септеп-селиринге 15 муң рубльди берген. Ол акшаны та кайнаар, канчаар ажыглаан чүве, а херек кырында район төвүнде радио мурнунда ажылдап турган болза, а сөөлгү үеде шуут ыттавастаан.

Мээн телефонумну июль 10-да-ла ажылдавас кылдыр үзүп каган, а август 28-те эдээр кылдыр чагыг киирип каан мен. Мынчага чедир сураг. Мону чүгле почта ажылдакчыларының үзелдиг «ээрыы»-биле тайылбырлап болур.

Ынчангаш республиканың харылзаа чери, райкүүскомнуң бистиң Кызыл районнуң телефон, радио ажылын экижидер дугайында боттуг хемчеглерни кылып чорудар үези келген. Ону дарый шиитпирлээрин чон шагда манап турар.

Александр КӨШКЕНДЕЙ.
Күш-ажылдың хоочуну.

НАРЫН, БЕРГЕ БАЙДАЛДА

● Тыва Республикада иелерниң, чаштарның, уругларның байдалының дугайында ●

(Төнчүзү. Эгези №№ 193, 195 «Шында»).

Сөөлгү үеде ниити билиг школаларының баазазынга чаа хевирниң өөредилге черлери (гимназиялар) ажыттынып, өөредилгениң шилилгелиг формалары калбарып бар чыдар. 1991-1992 өөредилге чылының төнчүзүнде кандыг-бир эртемнерни ханы өөренир 100 класс болгаш 7 тускай эртем класстары ажылдап турган. Бир эвес ындыг класстар ниити билиг школаларының баазазынга ажылдап болурлар болза, лицей боду баазалыг болур ужурлуг. Херек кырында амгы үеде лицей хөлезилеп алдынган таарыштыр кылдынган бажыңда туруп турар, а оңу эгелиинде техниктиг лицей-биле кады профтехучилищениң чаа комплекизиниң баазазынга тургузар деп турган болгай.

Эстетиктиг төп, элээди уруглар ам безин ниити саны 30 чедип турар клубтарын тургузар тускай бажыңнар чок, а оларны чыл санында-ла 15-20 чедир немей ажыдар деп турар. Республиканың хүндүскү өөредилгениң 9 болгаш кежээки үеде өөредириниң бир профтехучилищелери бар. Оларның хөй кезии үрели калган таарыштыр туттунган бажыңнарда, өөредилге мастерскаялары, практиктиг киэзэлдер эттирер лабораториялары чок.

Профессионал-техниктиг өөредилгениң өөредилге-дузалал албан черлери — эртем-методиктиг кабинет, техника бажыңы, чыынышы болгаш танцы ансамбли, хөгжүм херекселдери кылырының талазы-биле өөредилге-бүдүрүлгелиг шенелде лабораториязы боттары тускай бажыңнар чок, 4 дугаар ПТУ-нуң өөредилге класстарының, 1 дугаар ПТУ-нуң ниити чурттталга бажыңының чамдык өрээлдерин ээлеп турарлар. Шак ындыг байдал турда, туттунуп турар профтехучилище комплекизин Красноярскиниң агроуниверситединиң Тыва филиалынга дамчыдып бергени профессионал-техниктиг өөредилгениң материал-техниктиг аргаларын экижидер аргавы чок болдурган.

Школа назынының четпээн уруглар кижизидилгезиниң системазы база буступ дүжериниң кырында келген. Шак ындыг 271 албан черлериниң 44,6 хуузу — албан черлериниң, оларның чамдыктарында боттарының уруглар албан черлерин моон сонгаар тудар арга чок апарган. Кызыл хоорайның улус өөредилге килдизинге хамааржып турган дугаарлары 9, 10, 15, 17, 26 уруглар албан черлери оларның турган бажыңнарының эргилеп, баксырааныңдан, уругларның амы-тынынга, кадыкшылынга айыылдыг боор болур байдалдарының хараазында хаггаш, ведомстволарның акша-хереңгизи чедиимес апарганы-биле тудуп шыдавазы дугаарлары 2, 8, 33, 34, 38 уруглар садтарынче уругларны көжүрер ужурга таварышкан. Ол-ла үеде хоорайда 3 муң ажыг бичии чаштар уруглар садтары, яслилерге турар аргазы чок боор, ажылдап турар уруглар албан черлеринде турарларның баш саны нормадан оранчок ажыг апарган.

Ниитизи-биле ниити кижизидилгеде чаштарның хаара туттунганы 51,7 хуу боор турар, ол дээрге мурнуку чылдарга деңнээрге, элээн кудуу көргүзүг.

Республиканың ажыл-агыйларында уруглар албан черлериниң материалдыг баазазы баксырап орар, чүге дээрге сөөлгү 2-3 чылдарның дургузунда эвээш эвес совхозтар сандарап, уруглар албан черлери тудар арга-шинээ чок апарган. Каа-Хем районнуң «Бурунгаар» совхозта 130, Улуг-Хем районнуң «Улуг-Хая» совхозта 70, Бии-Хемниң Шивилиг суурда 45, «Саян» совхозта 25 уруглар турар уруглар садтары хагдынган. Таңдының Хову-Аксы, Кочетово, Межегей суурларында база байдал ындыг.

Бүдүрүлге черлериниң бот-оруулга-чарылгаже киргени-биле уруглар албан черлеринге чаштарның турганы дээш өртек база аажок өзүп орар: бир эвес Улус өөредилге министерствозунуң школа назының четпээн уруглар албан черлеринге ол 190 рубль ашпайн турар болза, албан черлериниңде — 300-500 рубль чедип турар.

Школадан дашкаар уруглар албан черлериниң салым-чолу база онза дувуреңгей болдуруп турар. 1991-1992 өөредилге чылында республикага бар турган уругларның, элээдилерниң 13 төптеринге, аныяк техниктерниң 3 станциязынга, аныяк натуралистерниң 3 станциязынга, аныяк туристерниң 1 станциязынга 7,2 муң уруглар барып, оларның ажылынга киржип, уругларның 17 спорт школаларынга 9,5 кижи өөренип, кадыын быжыглап турган. Мындыг албан черлериниң дугайында дүрүм ёзугаар 300 уругга-ла 1 албан чери турар ужурлуг, ынчангаш Тываның уругларының санынга хамаарыштыр алыр болза, бистиңиге 200 хире ындыг албан черлери херек. А херек кырында бары — чүгле 37. Ол-ла үеде элээди уругларның дыка хөй клубтары хагдынып, оларның тургазы шөлдерин, бажыңнарны янзы-бүрү бүдүрүлгелерге, коммерция садыгларынга хөлезилелге берип турар апарган. Чурттакчы чонунуң хөй кезииниң чедип албазы төлевирлиг кадыкшылга комплекстери, спорт секциялары, видеосалоннар, ойнаар автоматтарлыг залдар хөйү-биле ажыттынып турар.

Ниитилелде тургустунуп келген социал-экономиктиг анаа эвес байдал уругларның болгаш элээдилерниң арасында кем-херек үүлгедиишкиннериниң өзүлдеп оларының бир кол чылдагааны боор турар. Бо чылдың алды айларының дургузунда назы четпээннерниң үүлгеткени 413 херек истеттинген, эрткен чылдың ол-ла үези-биле деңнээрге, өзүлде — 43 хуу. Беш кем-херек үүлгедиишкиниң бирээзинде элээди оолдар, уруглар кылып турар, а Тожуда — ийи херектиң бирээзи-ле, Өвүрде болгаш Бай-Тайгада үштүң бирээзи-ле ындыг боор турар. Кызыл хоорайның иштики херектер килдизинге чедиртип кээр турарларының чартыындан хөй кезии — районнардан кээп турар элээди оолдар.

Назы четпээннер арасында кем-херек үүлгедиишкиннериниң өзүп турарының бир чылдагааны оон мурнунда оларның-биле кижизидилге, профилактика ажылын чорудуп, оларның хостуг үезин, техниктиг чогаадылгазын организастап турган ниитилел — күрүне структураларының (назы четпээннер херектериниң талазы-биле комиссияларның, эки тура улусчу дружиналарның, эш хуу судтарының, күш-ажыл болгаш өөредилге коллективтериниң чөвүлелдериниң болгаш оон-даа өске) ажылдавастай бергени база боор турар. Ол бөгүнге өг-бүледе байдал база улуг салдарны чедирип турар болбайн аан. Өг-бүлелерниң амыдырал деңнелиниң ниитизи-биле баксырап орары, ада-иелерниң акша-хереңги, аъш-чем тывар дээш чаргыгышкыныгарының көвүдээни уругларның хайгаарал чок арттарынга таарымчалыг байдалдарны тургузуп турар. Хайгаарал чокта, кижизидилге чок болбайн канчаар.

Республикада элээдилерниң кижизидилге-күш-ажыл колониязының чок боор турары-биле, хосталгазын казыттырып шиитирген назы четпээннерни (чылдың-на 70-90 кижини) республикадан дашкаар үндүрүп чорудуп турар. Оон-биле олар ада-иелери, өске-даа чоок кижилери-биле ужуражып, төрээн дылын өөренир, чоннуң национал чаңчылдарын сагыыр, өөренир аргазы чок апарып турарлар. Оларның эде кижизидилгезинге күш-ажылчы коллективтер, хөй-ниити организациялар киришпейн турарындан, эдип-чазаар дарткен ол албан черлеринге моон мурнунда олуруп чоразынарын «дуржулгазын» шиигээдип ап турарындан ол кижизидилге ажылының түңнели сыр дедир боор таварылгалар эвээш эвес.

Амгы үеде, эрге структураларының дээштиг эвес боор, күш чок апарып турарының үезинде, уруглар коллуундала камгалал чок арткаңнар. Мурнунда турган ССРЭ-геде, Россия Федерациязынгадаа уругларның байдалын экижидеринче углаан янзы-бүрү доктаалдар, кампаниялар, түр үениң хемчеглери хөй-ле хүлээп алдынып, чоруттунуп турган. Ам-даа хүлээп алдынып турар хоойлуларның хөй кезии оларны боттандырарының тодаргай эрге-хоойлу механизминиң, эргежок чугула магадылалдарының болгаш материалдыг хандырылгазының чок боор турарындан амыдыралга чедир боттанмайн турарлар. Бичии чаштарның, уругларның доктааттынган эргелериниң болгаш хоойлу ёзугаар сонуургалдарын боттандырарының кол магадылакчызы күрүне болур ужурлуг.

Людмила ЭРДЫНЕЕВА.
Тыва Республиканың Президентизиниң ие-чаштар болгаш өг-бүле айтырыгларының талазы-биле чөвүлекчизи.

Чагыдылга—93

СОЛУН ЧАГЫТПАСКА, КАЙЫН БООР

Республикада ам бо хүннерде солуннар чагыдылгазы чоруп турар. Мен бо дум хуумда «Шын», «Тываның аныяктары», «Деткимче» солуннарны албан чагыдып алыр мен. Ол солуннарны чагыдып алган номчуп-даа чор мен. Чеже-даа өртек-үнези улуг болза, ынаа черле ундаравас херек. «Шын» болгаш өске-даа солуннарны чагытпайн, чүнү бодап орар боор.

«Шынның» номчукчуларын чагыдылганы кылып алырын күзээр-дир мен. Бодап-даа көрүнер даан киоск бүрүзүнде аңгы-аңгы аттарлыг солуннар эмгежок чыдар. Неделяда беш катап үнүп турар «Шын» солуунувусту киоскилерге чон арттырбас, дораан садып аппаар-дыр.

«Центр Азии» деп солуннуң чартыын тыва дылга үндүрери күзенчиг. Сөөлгү үеде «Эфир» аңгы үндүрүлгелиг болганда өөрүнчүг. Материалдары орус, тыва дылдарда үнүп турарынга мен бодум хуумда чүүлдүгзүнер мен. Ону база чагыдар мен. Чүгле чаңгыс талалап болбас. Хоржок улус болгай бис. Эгезинде кончуг эки эгелеп алгаш, чоорту орусчуду бээр. Ону черле болдурбазын күзээр мен.

База бир ындыг сагындырыгны кылза артык эвес боор. Бир-тээ, чон солунну чагыдып алган болганда үнмейн барган (чылдагаан-биле) солуннарны дараазында черже үндүрерин дилеп ор мен. Чижээ, «Тыва Республика», «Деткимче», «Тываның аныяктары» солуннарның чамдык номерлери үнмейн баар таварылгалар тургулаан. Мону кичээнгейге ап, өөренип көөрү чугула деп бодаар мен. Чүгле чаңгыс мээн бодалым эвес, эш-өөрүм санал бодалы-даа ындыг.

Салчак-оол СЕРЕН.
Кызыл хоорайның чурттакчызы.

БАЗА ЫНДЫГ БОЛУР БЕ?

«Шын» солунну доктаамал чагыдып ап, номчуп турар мен. Ынчалза-даа кедээ черге, ылангыя Чыраа-Бажынга почта неделяда ийи катап кээр-дир. Солуннар эндере чыглы берген кээр чүве-дир. Ону четче номчуур берге.

Чагаа, материалдар чорударга дыка озалдаар, үези эрткен боор-дур. Телеграмма база ындыг. Амыдыралга дүрген болур чүү-даа тургай-ла, хомуданчыг-дыр. Ам чаа чылда чагыткан солуннарым база ындыг болур ирги бе?

Кедээ черде суртаал ажылы өшкен. Чүгле телевидениеже, солунче көөр ол-ла-дыр. Почта чедирилгези кончуг багай. Чүү-даа чүве тоомча чок болган. Ону негээр, харыылаар-даа чер чок-тур. Бо четпестерниң талазы-биле чаңгыс мен-даа эвес, суурнуң-даа чону, малчыннар-даа хомудап чугаалажып турар. Мону экижидерин Чыраа-Бажында чагырга чери, суурда харылзаа салбыры хармылаар ужурлуг. Чоннуң бо хомудалын кым канчаар чүве ирги?

Осур-оол МОНГУШ.

АКША КАЖАН БОЛУРУЛ?

Суг-Хол районнуң Карл Маркс аттыг совхозунуң ажыл-ишчилери алды айдан бээр шалың албаан. Бистиң Тывада ажыл-агыйлар ам-даа социалистиг ниитилел тургузуунуң хевиринден үнмээн болгай. Кижилер чүгле ажыл төлевири-биле амыдыравышаан хевээр. Ындыг турбуже. Ийме суурнуң чурттакчылары хлеб садып чиир чүве чогунда, боттарының эвээш каш мал-магалын садып-саарып, оон акшазы-биле амыдырап турарлар. Чамдык кижилер чүгле уруглар акшазы, пособиези-биле аъш-чем садып ап, оон-биле боралаңмышаан.

Шалың үнмейн турарының кол чылдагааны — совхозтуң күрүнеге өрелиг болганы.

Ажыл-ишчилер ам-даа халас ажылдавышаан. Кажан шалың үнери билдинмес.

Борис ОНДАР.

ХОМУДАЛЫМНЫ ТООП КӨРБЕДИ

Ниитилелдиң болгаш күрүнениң эртинези — кижиниң эргелериниң болгаш хосталгаларының дугайында хоойлуну солундан номчудум. Бо бөдүүн кижи безин бодаарга, кижи дээрге күрүнениң шыдал-күжү, байлаа болур, чурт девискээриниң ээзи болуп турар. Мындыг турбуже, кижини үнелеп билбес, кара сагыштыг, херзин үүлгедикчилер оон амы-тынынга чедип турары таан хомуданчыг. Ажыг-шужүгдөн ыглап чор мен.

Ада-иезиниң эргелчассыг камнап, кызып-кылайып чорааш өстүрүп алган төлдериң дерзии өлүрүкчүлер амы-тынындан үзүп кааргэ, ол дег хомуданчыг, кээргенчиг, хилинчек човулаңныг чүве чырык черниң кырында чок боор.

Мээң эргелчассыг, эргим хеймер оглумну шагдаа ажылдакчызы Юрий Маады 1990 чылда кем-буруу чок черге адып кагды. Мен, ак кижи, бодумнуң хомудалымны солун черинче бижиивес аргам чок апарды.

1989 чылда Юрий Маады «Тоора-Хем» совхозка шагдаалап чедип келгеш, ол-ла чылдың он ийи айның 23-те Культура бажыңынга оглумну адып каар деп баарган, хөй чон чарып алды. Оон соонда ол манап тургаш, бир ай болганда, 90 чылдың бир айның 30-де оглумну кежээки үеде адып боолап кагды. Оон бээр иштики херектер сайыды В. Б. Кара-Салга болгаш прокурор А. П. Дамба-Хуурака кашгада хомудал киирдим. Харыы чок болду.

Тоора-Хемге бир орус уруг оглумну адып каан шагдаа Маады Юрийни шын кылган деп түннел үндүрген. «Мээн оглум чон мурнунга кандыг буруу кылды?»— деп айтырыг салырымга, суд даргазы орус уруг «ол ада-иениң херээ эвес-тир» дээш бистиң хомудалывысты херекке албаан. Херек чорудуп турар даргалар Юрий Маадыны камгалааш, бистер ышкаш бөдүүн кижилерни ынчаар херексевес боор чүве-дир.

Ийи дугаар чижек болза, 91 чылдың алды айда бо бөлүк өлүрүкчүлер улуг оглумну, дуңмамны өлүрдүлер. Олар чүгле өске улуска эвес, боттарының эштеринге безин кээргел чок. Боттарының херээн чажырар дээш, олар калыл херек үүлгеткен ийи эжиниң база амы-тынынга чедип кагдылар. Бо бөлүк өлүрүкчүлерниң чамдык кезии хостуг кылаштап, хостуг ооргаланып турар-дыр.

Бистиң хомудалывысты чеже-даа тооп көрбейн турар болзунарза, өлүрүкчүлерниң оруу дөмей-ле мунгаш, олар кажан-даа эки чурттавас.

Догдук БАРААН.
Тожу районы.

РЕДАКЦИЯДАН: авторнуң хомудалынга бадыткалдыг, долу харыыны чогуур черлер бээринге идегеп тур бис.

ЧЕДИ-ХӨЛ РАЙОН

Сөөлгү үеде чүгле удуртур бөлүктерде эвес, республиканың бүгү чонунга мындыг чугаа дыргын апарган: Хову-Аксы ажылчын суур төптүг база бир чаа район тургустунар. Бо чугааны 1992 чылдың октябрь 5-те телекөрүшке берген бодунуң интервьюзунга Тыва Республиканың Президентизи Ш. Д. Ооржак үзе бадыткаан.

Бир-тээ чаа район тургустунары кеп кырында келген төлээде, оон адының дугайында бодумнуң саналымны киирип тур мен. Чүге дээрге чер-чуртка төөгү талазы-биле бадыткалдыг, чоннуң чаңчылдарын сагаан, чараш аттарны тывары оюнчук эвес херек. Бо талазы-биле кеземчелерни-даа көрүп келген бис. Атсураглыг черлеривис Чедерни Кур-Чер, Межегейни ССРЭ-ниң 50 чылы, Мугур-Аксын ССРЭ-ниң 60 чылы, Тере-Хөлдү Хрущев аттыг, Элегести Тока аттыг деп тургулаан бис. Чамдыктары ол ааска эптешпес, чаңчыкпас ат дөргүлерин ам-даа эдилевишаан. Бо дээрге эвээш чижек-тир, оларны оон-даа хөйнү адап болур.

Бир дугаарында, Хову-Аксы төптүг база бир чаа район тургузар дээн шиитпирни чүрээмниң ханызындан чүүлдүгзүнүп, деткип тур мен. Күрүне талазы-биле шын бодал-дыр, республиканың амгы удуртулгазының чөптүг шиитпир хүлээп алыры ол-дур. Ында кандыг-даа чазыг чок.

Мээң чаа районга кандыг ат бээр дугайында айтырыгга сагыш аарып турарым үндезин чок эвес. Мээн арызынга өскен чонум, төрелдерим, өгбелерим, ада-ием бо тургустунар деп турар районнуң девискээринге ажы-төлүн төрүп, амыдырап чорааннар, ам-даа ында чурттап чоруурлар. Бодумнуң чаш, чалыы үелерим база анаа эрткен. Билип келиримге-ле, Барыктың аалдары Хендергениң Ак-Талдан кудуу Хову-Аксынга чедир чайлаглаар чорган. Оон дараан үезинде мал-маганны фронтуга үзүп берипкеш, күш-шыдал чегей апаарга, Каъкка, Өлең-Шөлге, Чээнекке чайлаглаар апарганнар. Мээң чамдык төрелдерим Оюн чурту дижир Чал-Кежиг, Тал, Өөш ынчаар чурттап чорааннар. Ылангыя удавас 90 харлаар авам, дуңмаларым Чал-Кежиг суурда олурарлар.

Номчукчунуң саналы

Барыктың чону Хендергениң, Тал-Кулузунуң, Өвүрде Торгалыгның чону-биле үе-дүптен харылзаалыг, төрел-дөргүл улус чүве. Ам-даа ха-дуңма харылзаалары үзүлбээн.

Ачамның Хендергеде, Хову-Аксында төрелдери база бар. Оон кады төрээн дуңмазы Кыргыс Хойтпак-оол Хову-Аксының кобальтызында ажылдап, ССРЭ-ниң Күрүне шаңналын алган болгай. Авам мырыңай чиңгине Хендерге чурттуг кижи. Оон өгбелери В. Көк-оолдуң сурагжаан «Хайыраан бодунда» адап турары Хендерге хүрээзиниң улуг ламалары чораан. Олар Тибетке (Төвүт чуртунга) шажын эртеми чедип алгылаан. Мээң бо өгбелеримниң дыка хөйү хамнаг репрессияларга таварышкылаан. Оларның чүгле чамдыктарын агарткылааның тын тараалан-хадылан шөлдеринге, Хову-Аксының, Хендергениң тайгаларынга чурттап, мал кадарып чораан бис.

Билип келген хенче чаш шаамдан Хову-Аксының ол чарыында харлыг баштыг Чеди-Хөл тайгазын магадап өскен мен. Ыдыктыг, алдарлыг, чараш, ыяш-даш каттымыс, аң-мең-биле бай тайга чүве. Мээң чонум өгбе-төөгүден тура Чеди-Хөл тайгазының ады-биле дангырак бээр, аашкынар, аваа чүдүүр, тейлээр чораан. Үргүлчү Чеди-Хөлдү алдаар: «Чеди-Хөл көрүп тур, ындыг бужар чүве кылбаан мен», «Чеди-Хөл көөр, аксым ээлээр мен», «Чеди-Хөл көрүп каар, багай чүве, оорсук, чалчык-бузук кылбас мен» — дижир. Чаа шай эскей санында, аъш-чем кылганда, оон эгезин, дээжилерин Чеди-Хөл тайгазынче чажар. Чеди-Хөлде Үнгеш хемге аңнап, диңмисп, сыыннап чеде бергеш, аңчылар ыдыктын салгаш, Чеди-Хөл тайгазынче тейлээр.

Адак соонда Хову-Аксы суур чоокта чаа солуннардан көрдүм. Бир өскелери ие чок читкилээн. «Тока дээрге, Хендергениң хезек кыргыстарының бажынга орган кижи» — деп, ол чериң хоочун чурттакчылары ам-даа чугаалажып турарын дыңнадым.

Мен улгадып келгеш чурттап өскен суурумну — Ийи-Талды бактавас мен. Ынчалза-даа чүвениң шынын чугаалаар мен: мээн ада-ием, өгбелерим хем унунга кажан-даа чурттавайн чорааннар. Бис Барыктың, Чээнектиң, Каъктың тайгазының баарында туттунган. Ында мээң дыка хөй дуңмаларым, оларның ажы-төлдери, төрелдерим чурттап, ажылдап турарлар. Ооң чаа район тургустунар деп турарын олар улуг өөрүшкү-маңнай-биле хүлээп алганнар. Ынчаңмайн канчаар, ол суурнуң амгы байдалының баксыраанын борта катаптаан-даа херээ чок боор. Че ол-даа канчаар, район тургустунза бээрге, бүгү амыдырал орталанып кээр деп идегээр апаар.

Хову-Аксынче бар чыда улуг арт кырынга үнүп келгеш, Кара-Хаяның баарында асфальтылыг оруктап, суурже доңгайтып бадыптар сен. Сээ мурнуңга Хендергениң, ылангыя Чеди-Хөл тайгазының кайгамчык, каталтатыммаа чурумалы көстү бээр. Төрээн чериниң, оон чонунуң дугайын Хендергениң улузу мынча дижир: «Базарга-ла көк, элерге-ле хек, чугаалаарга хөк, сыгаарга-ла пок». Хүүлгаазын чараш оран! Чайның кончуг изиинде Чеди-Хөлдүң бажында мөңгү харлар агара берген чайнап чыткылаар. Чеди-Хөл чүгле чараш эвес, бай тайга: дыт, шиви, пөш, шарлан, чойган, артыш, тооруг, киш-кулаа, хаа-кады, көк-кат; адыг, сыын, бүүр, алик, тоорук, койгун, диин, киш, чекпе, дырбактыг, мооҗук, бөрү; суурдан бир километр черде бичии аржаан, чээрби беш километр черде Хүрегечи аржааны бар...

Чеди-Хөлге делегейниң кандыг-даа кижизи ынакшый берип болур. Чеди-Хөл — районнуң адынга таарыжып, адаттынгыр, каас-чараш чер.

Чеди-Хөл район!

Кызыл-Эник КУДАЖЫ.
Тыва Республиканың улустуң чогаалчызы.

«ЧАРАШ-ЛА КЫСТАР ЧОРДУ»

Грузия Республиканың чурттакчызы Шалва Сатнашвили дээрзи «Германияга туристеп чеде берген. Теплоходтан дүшкен дораан Кавказ чурттуг ийгал эр аажок чараш үш уруг-биле таныжа тыртып алган.

Мурнуу чүк чурттуг эрниң сагыш-сеткилин доюлдуруп, сеткил-чүрээн хөлзедипкен, хоорай даштынче үнүп селгүүстээрин ол кыстарга саналдаан. Оларда чүү боор, дораан чөпшээрешкеннер. Хоорай кыдыында келзек өргалыг чөөге түчсүп келгеннер. Оон соонда чүү болганын Сатнашвили чүгле ииннип келгеш билген...

Аажок доңган кужур кижиин үүген чаңгаш, эрги, хирлиг шоодай шугланып алган чыдып-тыр. Документилери, акшазы, шагы, алдын билзээндев эгелээш, идик-хевинге чедир чүү-даа чок. Полиция черинге ону эккелгеш, херектиң ужурун айтырарга: «Дыка-ла чараш кыстар чорду» — дээрден башка оглуг чүве тыппаан.

АҢЧЫЛАРГА, МАЛЧЫННАРГА... ТУРАСКААТКАН

Кандыг-даа чаа чүве кижилерниң сонуургалын оттурар, оларга билигни бээр, күзелдерни тывылдырар, ол күзелдерни боттандырары дээш дилээшкиннерни, ажыл-херектерниң чаа арга-хевирлерин дилеп тыварынче эгелекчилерден чотаадыкчы идепкейни негээр. «Соңгу чүк-92» деп культура-спорт программазы, оон боттанмышкыны дээш дилээшкинниг ажылдар бистиң республикада чаа чүүл. Ук программаның ужур-утказын кыска тайылбырлаарга мындыг: соңгу чүк чурттугларның ажыл, амыдыралынга деңнештирген Тожу, Кунгуртуг девискээринде чурттап, ажылдап чоруур аңчыларының, малчыннарының, ивижилерниң амыдыралын, культура деңнелин экижидери, оларга бүгү тала-биле деткимчени көргүзери. Ол сорулгаларны боттандырар ажылзы бо хүннерде профэвилелдерниң күш-культура болгаш спорт ниитилели, «Хүреш» агитбригада демин, күжүн каттыштырып алгаш, ырак-ыраак ол черлерже аалдап, чон-биле ужуражылгаларны культура-спортчу фестиваль деңнелинге эрттирип эгелээн.

Кызыл районнуң эң ырак суурну Кунгуртугже ындыг ужуушкунну чоокта чаа организастап эрттирген соонда, ол-ла бригада октябрь 8-11 хүннеринде Тожу районга чедип, культура-спортчу фестивальды Ий суурга эрттирип келген. Бо удаада спортчу оюннарга чүгле аңчылар, ивижилерни киириштирбейн, аңаа харын-даа эге класстар өөреникчилериниң эгелээш, Адыр-Кежиг, Тоора-Хем, Ий суурларының спортка кандыкшылдыг бүгү чурттакчыларын, башкыларны, пенсионерлерни, бажың ээлериниң хаара тудканы эки болган болгаш Тожу чонунуң спортчу маргылдааларга масалыг киржилгезин көргүскен. Оон бадыткалы кылдыр бүдүн-бүдүн өг-бүлелерниң фестивальга идепкейлиг киришкени черле демдеглексенчиг. Ийинерниң Мооңмаңнайның өг-бүлелери спортчу аңгы-аңгы хевирлеринге киришкеш, шалдыг черлерни алганы өскелерге үлегер болур ужурлуг.

Октябрь 10-нуң хүнү Тожуга тергиин аяс, хүндүскү шактарда хелчок чылыг болган. Хиндинниң хир чок эки хүнде кижилерниң сеткил-хөөнү база аас турар. Фестивальдың ол чер чурттуг организаторларының адак-бажаа оон арай чиик болуп, бот-боттарын суруушаан, дилешкээн, гатканнар. Зал долу көрүкчүлер аңаа өклелээр туржук, чамдык ырларны күүседип бээрин дилеп турганнар.

Боодалга — эң хөй киржикчилиг маргылдаа ол болган. Тожу район чагыргазының даргазы Михаил Кыйм-оолович Куулар фестивальдың ажыдышкынынга киржип, чүве чугаалап, болуу боодалга маргылдаазынга киржип, ол маргылдаага спортчуларның

СПОРТ·СПОРТ·СПОРТ

спортчу маргылдааларны восуур шагында эгелээн турган чүве болза, түннелдер эте болур. Культура бажыңынга болган фестивальдың ийиги кезээ — уран чүүл киргүзе, оон-даа идепкейлиг киржикчилер саны хөй болур турган. Үе-шактың орайтааны-биле «Хүрештиң» хостуг-нары — бот-тывынгыр композиторлар, ыраажылар Батый Кенеш, Альберт Танов, ыраажы Татьяна Доржу, ансамбльдың кежигүнү Күшташ-оол Ховалыг болгаш оон-даа өскелер хөй эвес-даа бол, шынарлыг номерлерин бараалгадын кедүрүп, 45-тен хөй сан аткан адыгжыны ийи муң рубль-биле шаңнаар дугайын дыңнаткан. «Май 1» совхозтуң директору Александр Соколович Каадыр-оол баштаан адыгжылардан кым-даа ол санга чедир адып шыдавайн барган. 44-ке чедир аткаш, хоочун спортчу Хеймер-оол Довурак эр улустан бирги черже үнген. Оон чаңгыс сан кудуу түңнелдиг болган Сарыг-Уула Саны ийиги черни, дорттен саныг болган, дүржүгаа тыг аңгы Ийиниң спортчузу Сотувам Довурак үшкү черни ээлээш, түс-түсте шаңналдар алгылаан. Херээжеңнерден Ийиниң спортчузу Чечек Мооклан бирги, Азастан Екатерина Севек ийиги, Адыр-Кежигден Елена Маады үшкү черлерни алгаш шаңнаткан. Ниитизи-биле Ийиниң боодалга командазы тергиидээн. Адыгжы элээди оолдардан Артыш Бараан, Сайдаш Монгуш, Валерий Ярин олар идепкейлиин, спортка хандыкшылдыын көргүскен.

Спортчу маргылдааларының эң сөөлүнде школачы бичии оолдарның болгаш 32 мөгениң хүрежи эгелээн. Ийиниң хүн ажар чүгүнде бедик тайгалар хүрээлей туруптан болгаш 17 шакта-ла хүн ажа берген. Хүн херелдери чокта сөөгү хелеок апарган. Доңган көрүкчүлер чана маңнажып, дедир кээп турда, мөгелер содак-шудаа-биле соок-даа тоор ужур чок турдулар. Бичии оолдардан Демир-Хаан Херек, Азият Кол, Кежиктиг Биглат, Аркадий Маады олар шаңналдыг черлерни дес-дараалай алгаш, акша шаңналы-биле хатай өртектиг белектерни алган. Улуг улус хүрежинге тыва хүрешке спорт мастери, Ийде уругларның спорт школазының тренери Дадар-оол Ловай шүүлген. Александр Иргит ужуурлешкен. III, IV черлерни Николай Ондар биле Олег Севек үлешкен.

Чадаг чарышка эр улустан Ийиниң спортчузу (муң метрге) Маадыр Чамдыгыр кымга-даа четтирбээн. Азас школазының спортчулары Алёша Дукая, Адыг Монгуш ийиги, үшкү черлерни алган. Херээженнерден Айлан Чашпаяк, Анджелла Мооклан, Шончалай Ярина бирги, ийиги, үшкү черлерни түс-түсте алган.

Ийжилер спортка ынак-тыр деп чүвени стадионнуң эргизи-садин, ыкта волейбол, баскетбол шөлдерин дериир кылганы херечилеп турар. Ий школазының спорт залының безин дерип алганы көрүштүг. Залга ойнап турган бөмбүкчүлерни көрүкчүлер дашкаар чалап, стадионда шөлге ойнаткан. Түс-түс командалардан (херээженнер) Ийиниң салык башкыларының коллективи бирги черже үнген. Ийиниң үшкү черлерин Азас школазының башкылар командазы биле Азастың чыынды командазы ээлээн. Эр улустуң командаларындан бирги черни Ийиниң аныяктар командазы алган...

Чиик атлетиканың чадаг чарыш хевиринге ниитизи-биле Азас школазының командазы бирги черже үнген, ийигизин Ийиниң командазы алган.

Ий биле Азаста уругларның спорт школаларынга профэвилелдериниң күш-культура болгаш спорт ниитилели 5-5 муң рубльдиң спортчу дериг херекселдерин берген.

Фестивальдың бирги кезээн түңнеп, ылгаразы спортчуларга шаңналдар тывсып тура, профэвилелдерниң күш-культура болгаш спорт ниитилелиниң төлээзи К. О. Ховалыг мындыг янзылыг культура-спортчу фестивальды келир чылын чайгы үеде, баш бурунгаар белеткенип тургаш, бо удаада эртенинден-даа бедик шынарлыг эттирерин, спортчуларның анаа амдыгаштан боттарын бүгү тала-биле белеткээрин чагып, тожужуларга эки күзээшкиннерин кылган.

Валентина САТ.
(«Шынның» корр.)

АЛДЫН КУДА ОНЗАГАЙ-ДЫР

Самагалдай суурга кандыг байыр-намыр, куда-дой болбас дээрил аан. Чоокта чаа «Алдын кудага» олуржур аас-кежиктиг болдум. Эң-не онзагай байырлал-дыр дээрзин эскердим.

Ийи оолдуң, беш кыстың ада-иези болгаш он алды бичии чаштарның кырган-ачазы, кырган-авазы, Дукар Калчанович биле Бүрүлбаа Янчыповна Дөмүр-оолдарның (Чоодуларның) кады чурттап келген үезинден бээр 50 чыл болганы ол. Дукар Дөмүр-оолдуң баштак-хөглүүн, омак-сергээн хөй катап көрген мен. Хоочуннар арзынга катгы үндүрбес болза канын боор дигензиг, каш чүзүн чаңнай кааптар өгбем болгай-ла. А оон элеркип чурттаан эжи болгаш кадайы Бүрүлбаа Янчыповнаның ус-шеверин кижи кайгаар. Тыва хевин үргүлчү кедип чоруур. Торгу тонунуг ол аваның көргеш чоргаарланыр мен. Бөгүн хүндүлүг ада-иениң чурттап эрткен төөгүзүн дыңнааш, чаңгыс чер-чурттугларымның ханы билип алдым.

Үстүү-Шынааның Овалыг-Сайырның Серлиг-Өдек деп хонашка Дукар Калчанович Дөмүр-оол 74 чыл бурунгаар төрүттүнген. Ол 16 харлыында алазындан чарылган. Өскүзүнден өлбес. өөр чонунуң эдээнден тыттуна бээр дижир болгай. Дукар Дөмүр-оол шынап-ла ынчаңган. Тыва бижикти боду кызымаккайы-биле өөренип алгаш. 1938 чылда Кызылдың каттышкан школазынга башкыларның түр курузунга өөренип турган.

Курсту доозуп турда, Дукар Дөмүр-оолду улуг улустуу башкылаары-биле Чагытай. Алтай хөлдер болгаш Ак-Кара-Суг чоогунда аалдарже чоруткан. Аныяк, чалыы эр чедип алган билиин улус чонга дамчыдып шылаан.

Дукар Калчанович бир-ле күзүн чуртунга чанып келген турда. Тываның араттын революстуг шериинче келдире берген. Шеригниң сагылгазурумунга дайынчы белеткелди тергиин эрттиргеш. Дукар Калчанович Чөөн-Хемчик кожууннуң шериг столунуң даргазынга томуйлаткан.

1941 чылдың 6 айның 22-ниң кара хүнүн Хемчикке үткаан. Дайынга белек чылдазын. тыва араттарның дайылдажырынга белеткел өөредилгезин (ополченнээр) Дукар Дөмүр-оол үдүртүп турган. Улустуң күзел-соруун кыпсып, суртаал ажылын кылыр комиссияның кежигүну турган. Тодаргайлап чугаалаарга, тылга ажыл чорудуп турган ада-өгбевистиң бирээзи-дир.

Ол шериг хүлээлгезин ынчаар күүсеткеш, анаа-ла олурбаан. Кызылдың алгы заводунга ийи чыл иштинде ажылдаан. Ол үениң иштинде 2800 эжеш кидис идиктерни өйүп, кептеп кылган. Ол идиктер дорт-ла дайын боор турган Россияже чорупп турган.

Амгы бо берге үеде кидис идикти хол-биле канчаар кылып ап болурул? Айтып берип болур өгбевис аравыста болганынга өөрүвес арга чок-тур. Эки ажылы дээш медаль-биле ол шаңнаткан. Олдаа болза кижиниң чажы чанар, сеткили өөрүүр ышкаан. Дукар Дөмүр-оол ышкаш хөй-хөй ажылчыннарның ап турган шалыңы шоолуг эвес турган чорду.

Дукар Кызылдан чанып келгеш, Үстүү-Шынаага сумму секретарьлап, оон сумму даргалап чораан. Оон база бир төөгүлүг орну бар. Үстүү-Шынаага Молотов аттыг колхозту организастажып турганнарның бирээзи.

1953 чыл. Чолаачы сургуулун чедишкиниг доозкаш, райком болгаш райкүүскомнуң дарга-бошкаларының Чүгүрүгчи. Оюн Наксыл-оолдуң, Түрген-оолдуң. Чадамба Ооржактың чолаачызы болуп, үр үеде ак сеткилдиг ажылдап чораан. 20 ажыг чыл иштинде ол ажылын салбаан. Машинаның «дыны» улуг оглунга дамчыдып бергеш, ынак ажылындан чарылган. 1988 чылга чедир кожуун чагыргазычын бажыкынга таныылдаан.

Ол аныяктарның төлептиг дагдыныкчызы болгаш күш-ажылдың хоочуну. Таңды кожуунуң Элегестиң Дөргүн-Арыгга төрүттүнген. эневис Бүрүлбаа Янчыповна Дөмүр-оол эге билиглиг. Национал хеп-сынны кедиксээр болзунза, Бүрүлбаа Янчыповнага чедип келинер. Ол утба сеткилиерин өөрткеш. үдеп каар эвеспе. Бүрүлбаа угбавыс кыс чоруур шаанда, школачы сургуул назылыг турдагаш репрессияга таварышкан. Бо ава бөгүн безин ол таварылганы чугаалааш, ыглай бээр чорбажыкпе. Кижиниң хомудалыптарга ол хире берге боор-дур. Бүрүлбаа Янчыповнаның чүү дээш школадан үндүрүпкени? Кем-херек үүлгедикчизи уруг турган бе? Кырган-ачазы Самагалдай хүрээзиниң Улуг ламазы Ак-Самдан (Чооду Самдан) дээш. бичии Бүрүлбаа школадан үндүрткен чүве-дир. Ак-Самдан эм-тан кылыр. хуурактар өөредир лама турган. Чаш уругнуң мында буруу чогу билдингир...

Аар-берге амыдыралды чурттап эрткен эневис Бүрүлбаа биле өгбевис Дукар ийиниң «Алдын кудазы» болуп турда. Самагалдай суурга ийи аныяк өг-бүле немешкен.

50 чыл бурунгаар тыва ёзу-биле өг-бүле тутканнарның аал-чуртунга. ажы-төлүнге, төрел-хан-баар кижилерни болгаш өле баштыг херээжен улус, ак баштыг эрлер чыглып келген. Алгаг-йөрээлдер, байыр чедиришкиннеринден адыш изип хып турду.

Бүрүлбаа биле Дукур Дөмүр-оолдарның улуг өг-бүлезинге орус кудээлер база тыптып келген. Интернационалчы алышкылар, үтбашкыларны көөрге, шынап-ла. солун. Алдын кудага эп-найыралчы чорук. берге үени ажып шыдаар бүзүрел илереттиниң турду. Алдын куданы хүндүткелдиң ыдыы кылдыр хүлээп алдывыс. Алдын куда ажыткан кижиге йөрээл-биле бо чүүлүмну доозуп каайн:

Авыралдыг ада-ием аравыска-ла чорзун!
Ажы-төлдери чоңга бараан болзун!
Аас-кежик бүгү-ле төрелдерге хаяалаазын!
Аккыр мал-маган кажаа сыннас-ла өссүн.
Өөр-өргүн ха-дуңмага, өле баштыг өгбе-төрелге.
Өөрүшкүнү илередип, мөгейип тур мен.
Алдын куда-дойнуң аксын ажыттым.
Аал улузунга изиг байыр сундум!..

Аныяк өг-бүлелер хоочуннар ышкаш чоргаар чурттаарын күзээр-дир мен.

Моторк ТИРЧИН.

Назы-харым улгаткан, сезен четкен кырган-дыр мен ийин, ынчалзажок «Шын» солундан чарылбас, үргүлчү номчуур мен. Бо чурттап келген назынымда оваа дагылгазы дээш өске-даа дагылгаларны көрүп, анаа киржип келдим. Мээн үемде Кара-Хөлге чээрби ажыг оваа турган. оларның он бежин дагаан черге барган мен. Оон иштинде кожууң чергелиг улуг оваалар база турар чүве.

ОВАА ДАГЫЫРЫ

Шаанда оваалары ээлеп дагыдар кижилер тургулаар боор, төрел бөлүктүң кижизи болур. Ол ээ кижи ол дугаайын он хонук бурунгаар чарлаар, дагыыр хүнүн лама кижи судурдан көрүп бээр мындыг. Он өг бүрүзү бир даамалдыг боор, олар чондан аъш-чемин, арага-дарыны чыыр, бир хой ындап-ла херек. Калак-дадаазын, үнелиг ак кештери, пөс-даалымбэ дээн чижектиг чүүлдерни ээлери оваага боттары чедире бергеш, даамалга хүлээдир, оозу улуг даамалга хүлээдир, бүгү чон долгандыр олурупттарга улуг даамал ооң ортузунга арыг пөс чадыг кырынга ону төгер. араганы өргем каккаш, аргамчаа дизер. оон мурнуу чарыында кеңгирге, өске-даа хөгжүм үделгези-биле үдедип, ырлажып, номчуур, ана бир-ле оркестр апаар чүве-ле болгай. «Таңды саны» сала бергенде, лама башкыларның шимчээшкиин ол хаак-ла, кыстарның шимчээшкини таңгыс аай, аяар эленнээр, каас-хоя кеттиниген чавага-боошкунунг кыстарның хөлбеңнедир элепнеп ырлаарын магадаар мен. Караамга эм безин ол хевээр коступ келир.

Серҗим дугаайында тайылбыр. Серҗимге колдуунда ийи кижи турар. Кандыг-даа эрге-дужаал чок азы хаа кижилер база турүп болур. Хаа дээрге дужумет эвес, анаа айбычы кижи-дир. ынчалза-даа хола чинзелиг одагалыг боор.

Чаңчылдарывыс, ёзулалдарывыс

Бир кижи көгээржикте араганы кудуп бээр, бирээзи дөрт чүкче үш дөрт — он ийи катап чажар. «сагаанама» аянты кадак-биле катай туду алгаш чажар. ону чажарының медээзин лама башкылар үргүлчү берип орар. хөгжүм херексели, шан-кеңгирге, конга-дамбыра көдүрлүрге-ле ам чажар, чашкан санында сөгүрүүр. Оваа дагаанда корум-чурумну ол хүн даамалдар харылаар. оларбиле маргыжып болбас. буруудаар апаар.

Оваа дагыыры дээрге чүгле найырлап хөглээри эвес, шажынга хамаарыштыр оран-таңдыга чүдүп тейлээриниден аңгы, кижизидилге талазы-биле салдарлыг боору чугаа жок. Шажын-чүдүлгени соксатканындан бээр алдан беш чыл эрткен, ынча хардан бээр кижилер ону көрбээн, ынчангаш оларның чугаалап турары аңгы-аңгы. Дагылга кылыры чер-чер аайы-биле аңгы-аңгы боору база чадавас. Хам кижи оваа дагывас, оон хам-ыяш, суг бажы, көжээ дагыырын көрген мен. Чамдык ламаларның сүтке алдын-мөңгүн эскин, чес-хола, хүлер эскин салып, ном номчуп турганын база көрген мен. чогум дагып турганын көрбээн мен. Черле ынчаш мээн бодалым — дагылга кылырда чаңчылын ол хевээр кылдыр чогудаг болза эки. Оон эгезин [illegible] албас болза, бистиң ол талазы-биле чаңчылдарывысты салгалывыс ол хевээр эттүнүп алыр болза. бурунгу чаңчылдарга дүүшпейн баар деп бодаар мен.

Бай-Тайганы дагаанын көрдүм. ол дугайын билириим-биле бижип көрейн. Бо дагылганы кылганы мээн көрүп чорааным дан чамдыктары өске чорду. Даамалдар (хүн чуруму тудар) чок. оваага серҗим өргүведи, шан-кеңгирге, түн, бүшкүүр чок. Шан-кеңгирге Кызыл-Даг хуралында бар турда-ла албаан, таңды санының номчулгазын номчуваады, серҗим чокта, оон чок боору чеп. Арамайлап ном номчааш. оон соонда, дагылга номун чоп номчуп болбас чүвел. бо хүн чаа кылган оваа эвес бир дугаар дагып турар эвес. чылдың дагып келген оваа болгай. Кенден-Сүрүн-даа оон соонда-даа дагып-ла турду чоп. Бир дугаар дагып турар оваа болза. арамайлап боор-ла боор. Хөл чаламазы, улуг саны, оваа баарында хой бажы, оваага түргускан аң-мен. мал-маган дүрзүзү чоп чогул? Бо дүрзү-хевирлериниң ооза чамдыктарын кылдыртып алган турган болза деп күзел бар. Лама башкыларның олудун өөрүвүрге, дизе олурбаан. ужуражып чугаалашкан улус дег боле олуруп алган. харысалгалыг улуг лама башкы ыя үстүнге эртем айы-биле шөө олуруп аар чораан. көрген мен. Келген кижилерниң олуду оваа мурнунда меңнештир олуруп алган. биезде мен көөрүмге. улуг аныяк назын аайы биле шөө олуруп алырын үстүнде база чугаалазы болгай мен. Шаг-үениң аайы-биле өскерип турар боор чүве иргин бе?

Ованы дагып дооскан соонда, аът чарыштырып, мөге салып турганын, Бай-Тайга, Барлык-Хемчик ийи кожууннуң каттышкан концертин база көрдүм. Ийи кожууннуң артист кыстарның ырлап, шулуктеп, танцылап турарын магададым.

Мээн бир ээлоксунган чүвем — «тайга дагаан черже херээжен кижи барбас» деп хорул турганы. Ууук кырынга тайгаже үнер деп турувуста, «херээжен кижилер барбас» деп чарлал дыңналган. «Кижи солун чүүл көөр дээш-ле бээр келдим ыйнаан» диген чугаалар-даа дыңналды. Хоорай турда-ла, чамдык херээжен уруглар оваага четтилер. Клуб уругларыы каас кеттингеш, оваа мурнунга ырлажы бээрге. улус аразында дарга-ла кижи боор ийин ол. «алгырышпанар» диген үн дыңналганын ээлоксунуп хүлээдим. Черле ынчаш херээжен чон оваа дагыырынга кирипшес, тайга кырынче үнмес деп чүвени бир-ле дугаар көрдүм. Бистиң малчыннарывыс чайгы үеде шупту тайгаларда, а кыс кижилер дагылгалыг. дагылга чок-даа тайгаларны кырлап турарлар болгай. шөлеттинмес. Бурунгуларның тоолчургу чугаазындан алырга, Бай-Тайганың ээзи өг-бүлелиг херээжен кыс кижи дижир, ынчангаш чонунга чымчак, элээн-түрээн, кайызыда келген кижилер анаа хөй ажы-төлдүг, малдыг апаар деп чугаа бар Бир эвес оваже херээжен кижи үнерге, оон ээзи кыс кижи болза, эш-өөрүүге ол чоп ажынар деп. Бай-Тайганың Алаш талазында Ногаан-Хөл оваазы деп оованы дагаанда бичиимде каш-даа барган мен. Ол дээрге тайга кырында оваа болгай, ону дагаанда эр. херээжен хамаанчокка хоолуй үне-ле бээр дорҗук. Оваага кыстар ырлажыр-ла боор чораан бир эвес олар ону «буҗартадып» каан болза. Алаштың чону чоп байыр, ынчаш?!

Ол-ла тоолчургу чугаадан бир чижек. биеэде чаа өглен-ген оол биле кыс ажыныш-каш, кыс уруг кажып чорупкан чүве-дир. Бай-Тайга эдээ Чодураалыг-Арыг деп черге чорда. хүн болган. Шиви дозунге чыдып алган. бичии болганда. аът даваны дагжап. чүгээн сугуу шыңгырап келген. Келзе-ле, эр кижи болган. Кашкан уруг оон-биле ынакшыжып хонган чүве-дир. эртенинде ол эр «мөн, ап ал дээш» мөңгүн чуларын берген. ол аразында ол кайнзар-даа барбаан чугааланып турган черинге-ле чиде хона берген. Уруг корга бергеш. залынче дедир чорупкаш, эрзаанга чугаалаан. Оозу кыстың чыткан шивезге кээп бүзүрээн. Оон эртемниг ламага барып шо-төлге салдыргзннар. Ол үскер мону улуска чугаалзвазар, ол чуларны арыг пөске ораагаш. ыштардарга шыгжап алынар. Бай-Тайга ээзинге ужуражкан-дыр сен» — дээн. Оон олар байыы үнген, чырызы тос муң эшкил дижир. Бир эвес кыс кижи «буҗар» болза. Бай-Тайга ээзи ол кысче чоп [illegible] ынчаш.

Эр-херээжен өг-бүле чоп болза кууруш турар бе? Херээжен кижилер күрүнениң чарлыы Далай-Ламаны-даа кыс кижи төрээн. Ынчангаш оваа, хүрээ, тайга-таңды дагаан черлерге эр улус-биле бир дөмей херээжен кижилерни киириштирер деп бодалдыг мен. Оваа дагаап черге кыс кижи барбас деп айтырыгга удур мен.

Балган КУЖУГЕТ
Бай-Тайга районнуң Кара-Хөл.

ТӨРҮТТҮНГЕН ХҮНҮҢЕР-БИЛЕ!

Бистиң кырган-ачавыс Чузуп Санаевич Хертек октябрь 16-да 77 харлаар. Улуг назылыг кырган-ачавыска оон-даа узун назынны, кан дег кадыкшылды, аас-кежикти күзедивис!

УРУГЛАРЫ ТАТЬЯНА. ДОЗУРАШ. ДОЗУР-ООЛ. ЧОДУРАА БУЯН.

Бай-Тайганың Шуй суур.

Чарлалдар бюрозу

Кызылдың № 1 профессионал-техниктиг ортумак училищези 1992 чылдың октябрь 24-түн хүнүнде тургустунганындан бээр 40 чыл болган оюн демдеглеп эрттирер. Ынчангаш училищени 1952 чылдан бээр доозукчулары ол байырлалга киржиринче чалап тур бис.

Байырлалдың программазында:

1. Доозукчуларның байырлыг шугум-чыскаалы.
2. Экскурсия.
3. Ачы-дуза марафону (концерт).
4. Байырлал киржикчилериниң кино-чурукка тырттырар.

Эгелээр шагы — эртенгиниң 10.00

Училищениң администрациязы.

ОРНАЖЫЫЛЫ

«Нива» автомашинаның 4 дугуюн «УАЗ-469»-туң дугуйларынга орнап тур мен.

Адресим: Доңмас-Суг кудумчузу, 9 дугаар бажың. 17 шак соонда кээр болза эки.

КОНКУРС

Хуужудуганның тускайжыттынган инвестиция фондузу «Тываинвест» деп ажык хевирлиг акционер ниитилелдиң тургузукчулары фонд эргелекчизиниң албан-дужаалынга конкурсту чарлап тур. Кол негелде: дээди эртем.

Херек апарза, «Тывакредит» банкыже 2-40-62 телефонче долгаар.

СУББОТНИККЕ КИРЖИҢЕР!

КЫЗЫЛ ХООРАЙ ЧАГЫРГАЗЫНЫҢ КОЛЛЕГИЯЗЫНЫҢ БО ЧЫЛДЫҢ ОКТЯБРЬ 6-ДА ҮНДҮРГЕН № 352 ДОКТААЛЫНГА ДҮҮШТҮР ХООРАЙНЫ АШТАП АРЫГЛААРЫНЫҢ БОЛГАШ ЧААГАЙЖЫДАРЫНЫҢ ТАЛАЗЫ-БИЛЕ БҮГҮ ХООРАЙ СУББОТНИГИН 1992 ЧЫЛДЫҢ ОКТЯБРЬ 17-ДЕ ЭРТТИРЕР ДЕП ДОКТААТКАН.

ХООРАЙЖЫЛАР, СУББОТНИККЕ ИДЕПКЕЙЛИГ КИРЖИП ХООРАЙЫВЫСТЫ ЧАРАШ, АРЫГ-СИЛИГ БОЛДУРАРЫНГА ҮЛҮҮНЕР КИИРИШТИРИҢЕР!

КИНО

ОКТЯБРЬ 16-ДА

«НАЙЫРАЛ»: «Гремлины» (АКШ) 10.00, 12.10, 14.20, 18.40. «Россия, которую мы потеряли» (Мосфильм) 16.30. «ВИДЕОЗАЛ»: «Как сделать карьеру» 9.00, 11.00, 13.00, 15.00, 17.00, 19.00 шактарда.

«ВОСТОК»: «Лунная зашита» 14.20, 16.20, 18.20 шактарда.

СУБИДАЙ

(Уланчызы. Эгези №№ 185-191. 193-195, 197, 199 «Шында»).

херии ылган чымчак дужүлге чиндимейнип чораан ышкаш сагындырган. Суме боду белеткенип, кысты база белеткей берген. «Кортпа, кортпа!» деп. ол сымыранып чораан. «Чоокта кижи-даа чок-тур. сымыранма» деп. уруг удур харыылаан. «Ажырбас. ажырбас. эм болу бээр» деп. Суме база чугаалаап. «Далашпа. баштай эъдың тедир ээп ал. оон башка чон бузуревейн бээр» деп уруг сургаан. Суме эъдын эгиленди ээй согала. бодарадыр дээн чувезин бодарадыкан... Кажан эът чон баарынга доктаай бээрге. Суме кашпагайы-биле дуже хапкаш амыраан-таалаан кадайын дужуруп ап турда. ээриниң башкы чаагыштан кудзазы деспени куду баткаш. тереңчиге боражып. борбаңнап кылаңнайнып турар хан дамдыларын чон бугузе көрүп, магадап. ашак-кадай болганы шын деп бадылап турган.

— Кудээлээр мен, ачам сугже чоруп оар бис. адын кымыл? — деп. Суме сымыранырга. кадайы ону дыңнаваан чүве ышкаш, чон арнынче хүлүмзүрүп көрүп. элээн болгаш. ам харылап турган:

— Далашпа, баштай чаңчыл ёзулалдың чараштыр күүседип алы. Мээн адым Хайдаар. Хайдаар.

Игил бызааңчының коюг суук аялгалары. аяның сыгыт кудайны дола берген Суме кадайының арнының чедиштирелген ырын. угаангырын магадап «Баштайгы дал коданымның ээзи! Баштайгы мал-сүрүүмнүн кадарчызы!» деп чоргаарланып, чон арнынче пөк өөрүшкү-биле көрүп турган. Хайдаар! Хайдаар! Ол ат безин Сүмениң бай болурунуң ожу ышкаш сагындырган. (Бурунгу тыва диалект. амгы дылда: «хай дээр» — **авторнуң тайылбыры**). Хөгжүм үнү чоокнаа. хөөмей борбаңнады чаңгылааны бээрге. Суме кадайының мага-бодун. куспаан, оон сирбектенген ээлгир суук салаалары өөрүп-магадап сактып келген. (Удур-дедир көржүп алган эр. херээжен хола бурганнарның дүрзүлери ол үеде нептереп үнген — **авторнуң тайылбыры**). Эр ужнге таварыыр херээжен кижиниң магабоду дег. эът-сөөгү дег сайзыраңгай чүве чыдык оранга турүп чорбаан. Кадык кижиниң кадык чолу улуг. кадык чоннуң кадык салгалы бүзүнүг. Шынап-ла кижи болуру чажындаа.

КЕЖИК КЕЗЕК

Өзү өзер чадын дижир...

Чүге дээрге амылыг амытан депшип сайзырап. эбыдаар. Депшилгениң түннели кажан-даа өзүлде болур. ол өзүлде кезээде келир чеже угланган. Оон башка хамык чүве дедарлевир. баксырап. Шынары чедип болур. Шыны-биле алыыга. амылыг амытанның аалдың тыпында бичии-даа эки чүве чок. базым санында казыргал. базым санында ковулан. сем-даа чиңде тегээ келерле. чунү-даа кылыр-даа куш ундурер. Шимчээр чадал-ле шуулзы турар Шынапта бурганнаан ол шуу елди бодараткаш. амылыг амытан бүрүзү шупту човуланны дамчыштыр тиилеп үнер кылдыр чаяаган.

Човулан — депшилге. Оон шимчедикчизи таалал. амылыг чүве човуланны таалал дамчыштыр тиилеп эртер. Тодуг чем. чылыг хеп. чымчак сөстер. уруг эш-биле уярал. чаш-биле чассыдыг, кырганга сагыш човаашкын шупту-ла таалал-биле бүдүп бодараан. Оон ужурунда бүгү-ле амылыг чүвелер таалап, өру чүткүп. чырык оранга бичии-даа болза чурттаарының ачы-буяның мөдерел чоруур.

Уруунуң чолу кижи болур чогуй бергенинге Тараачы. Чаңгы хелчок өөрээн Ол дугаайын [illegible] чарынга душкенинден билген. Өшку чарны кажан-даа мегелевес бо амытан. Кашпаалдың ге. чузазы-биле холуй оъттааш. оъттуң аминин чип. сугнуң аржааныңын ишкеш. Туна тайганың сериин салгынынга сиртин каксып өскен Өшку чарны кажан-даа мегелевес. Дээр ээрилгези ол чарынга хончут чаагайы-биле кара хап душкен. ыжык талазындан чоон дыл үнгеш. кандыгдаа шаптаргазын. ыт-куш дою чокка баткаш оттуң хаачазып таварааш хелчок саагай эртынчак болуп унген. Ол-даа улуг олча. Чазыг чок олча. Оон херечизи кылдыр баа мончар чаагайы биле дужуп хайылаан. Монгарның ужу ээй тыртканы. оол омааныче айты чорүй. кончуг чараш изобын шыйыг. биле залдын улуг кара дажынче кире берген. пашкын иштинде чаагай карган олча ыш улуун айтып чыткан. От хаалзазыңын чаагайын быжыың, идегелдии кижи кайган ханмас. Чарынның алдыы талазында чажыт хаарылзазалар-даа душпээн. а кулак какпайн чыдарын эл. депсинген-даа херээ чок. уруун кижи болдурган чаагай кежик боду-биле чавараа келири чайлаш чок турган. Казанак казылыг кыстын херээжен болу бээриң кижи апаар дижир. Чүге дизе ол уруг ындыг шактан эгелээш. аалга алгырыш ээдар чаш уреп чаяар барымдаалыг апаар. Ол ам бичии амытан бүрүзүп оглум азы урум деп чаптап адаар эргелиг. Кижи болган үрен ышкаш чараш амытан чырык оранда ховар.

— Чаг кадай. Туна тайганың дожу шинкейниң бадын чыдар дамырак кара суунда [illegible]

[illegible]

буруулугну бурган эргнир, буга доттуун кестик эргнир дээр ниих бе. аа. кадай?

Туна тайганың херээженнери кончуг даа тонтуг-томааныг. орлан-шоваа кыстар болур. олар ашактарынга хөй түве-даа чугаалап турбас. ийи-чаңгыс сөс октаар. [illegible]

— Бо Мөңге-Баглааш ашактары харын тиктиг бодарзан боор чүве-дир — деп. Тараачы Санаа улакчылзан. — Элдеп чүве-дир чийн. кадай. [illegible]

дораан чогуур болгу дег. деспек кырынче үнгеш, куду харап көрем, барзаа коступ кел чыдыр бе? Кужур Кара-Дуруумну көөрүмге. хүннээректеп чыдар, чолдуг аалчы моорлаар боор. Апаа кш. пейн ээрип орарымны бодаарымга. ачылыг үүлени бүдүрер-ле боор мен. кадай.

Суме биле Хайдаар ындыг чаагай үеде Туна тайганың Кара-Дуруг баарында бурунгу чайлагга чедип келген.

Сүмениң кежикке салымныы кедергей-ле бедик чаданзэстүг болган. Хой суду-биле суттээн сарыг шай васка көзүктелип турар болган. Кара баштыг ак иоттиң өзүн [illegible] ол бажын согаш кылган деп болгаш [illegible] кижи дег туралыы-биле ап болуп бодараан. Оон ээ. суук ханының эксы Суме биле Хайдаарның багрында калбак хадың деспиге амданныг-чаагай сем болуп барзалгаан.

— Угуаустан дүүш чоп бис. кудээ — деп. Тараачы-Санаа хөөреп олурган. — Ийи аттыг болур чоп бис. Тараачы дээрге мээн шынаада чаялгам. [illegible]

малым өстүрер кижи мен, кудээмниң сээн кужүнү тапты көөр мен. оглум. бистиң делүш чон чаңчыл дээнде кедергей чон боор. Уг чок чон! А сен кужүн үндүргеш. ора бербес сен. оглум, харын күчү кирер сен. кижиниң мөчү-сөөгүнүн чаагайы чүтле бозунун бүдүжүнде болбас. харын чонунуң караанда. кижилерниң өөрүп четтиргениңде. амырап таалазыда бодаар чүве эвеспе. мээн чугаамны бодап ал. оглум. Хайдаар сээ төлептиг кижи болур. ол сээ малынны өскүс аай эрттирбайн эрбыдадыр [illegible]

Суме [illegible]

Алдын-оол ДАРЖАА.
(Уланчылыг).

Кызыл хоорай Красноармейская 100 Индекс 667000 [illegible] АГАР САНЫ: «Тыва солбан» № 363305

ТУРГУЗУКЧУЛАРЫ: Тыва Республиканың Дээди Совединиң болгаш Чазак «Шын» солунунуң редакция коллективи.

Кол редактор В. Ф. ЧАДАМБА.

РЕДАКЦИЯ КОЛЛЕГИЯЗЫ: Н. С. Базыр (харысалгалыг секретарь) А. С. Дембирель (кол редакторнуң оралакчызы) В. М. Сат К. К. Сат (кол редакторнуң оралакчызы) Н. С. Эрген.

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ

Кол редактор — 3-43-34; [illegible] — 3-34-26; кол редакторнуң оралакчылары — 3-33-91; — 3-34-17; харысалгалыг секретарь — 3-34-92; оралакчызы — 3-45-98.

КИЛДИСТЕР [illegible] — 3-34-19; — 3-34-98; [illegible] — 3-34-49; — 3-36-73; [illegible] — 3-41-16; культура болгаш [illegible] — 3-39-15; [illegible] — 3-34-57; [illegible] — 3-34-93; [illegible] — 3-39-03; корректорлар — 3-41-23; [illegible] — 2-27-41 солун келбейн барганда — 2-32-75; бухгалтерия — 3-37-11

Солунга парлаттынган материалдарның авторларының бодалдары редакцияның туружу-биле дүүшпейн барып болур. Айыттынган фактыларны саннарны болгаш өске-даа дыңнаттыгларны дээш авторлар боттары харыылаар.

Тыва Республиканың Парлалга болгаш «информация» министерствозунуң типографиязы. Кызыл. Щетинкин болгаш Кравченко кудумчузу, бажың № 1.

Солун неделяда 5 катап үнер. Хемчээли 2 парлалга арыы. Тиражы 27020 экз. Чагыг № 201.

Тувинская республиканская БИБЛИОТЕКА им. А. С. Пушкина

Республиканың ниитилел-политиктиг солуну

Солун 1925 чылдың август 31-де үнүп эгелээн

ШЫН

№ 202 (14924) 1992 чылдың октябрь 17, суббота. Солунга ат салган шагы 21.15. Чагыдар өртээ 10 кеп. Садар өртээ 1 рубль.

Кыш чоокшулаан. Байдал кандыгыл?

МАЛ ЧЕМИ ЧЕДИШПЕС, БЕРГЕ ЧҮВЕ ОЛ

● Республикага барык 150 муң гектар черге тараа культураларын чаштырган турган.

● «Кызыл тараачын», «Революцияның чалбыыжы» ажыл-агыйлар бир гектардан 14-16 центнер дүжүттү ажаап алган.

Келир чылдың кыжы кандыг болуруң баш удур чугаалаары берге. Кыш биле кыш дөмей эвес болгай. Сөөлгү үеде Тываның агаар-бойдузу өскерилгени-биле кады кышкы үеле көдээ ишчилерге кандыг-ла-бир бергелер ала-чайгаар-ла тургустунуп келир-дир. Ону бистер, районнуң көдээ ажыл-агый эргелелиниң ажылдакчылары, ханызы-биле билип турар бис. Ынчангаш аргалыг-ла болза, ажыл-агый бүрүзү оода-ла мал саңынга четчир мал чемин белеткеп, курлаа алган болза деп бодаарга-даа, өштүг чүве дег, ол күүсеттинмейн баргылаар-дыр. Ону ынчаар чугаалай бергеним ужуру мындыг: бистиң район бо чылын база-ла мал чеминиң белеткелин оожум чоруткан, оон уламындан хереглезе чогуур хемчээлинге ол ыракта четпейн барган. Ону чижектер-биле денней көргүзерге мындыг болуп турар. Биске ниитизи-биле районга 10885 тонна сиген, 5442 тонна сенаж, 5400 тонна саван, 32600 тонна силос, 1100 тонна витаминниг сиген далганы, 3200 тонна сула херек. Өскээр чугаалаарга, канчап-чоор-даа турган, бо бүгү мал чемин белеткеп, хойжу турлагларга, инек фермаларынга аппарып сараттагылап алыр турган бис. А херек кырында байдал сыр өске апарган. Ажыл-агыйлар чайны өттүр ажылдап келзе-даа, үстүнде адааным мал чемнериниң хөй кезииниң барык чартыындан эвээжин белеткеп алган бис. Тодаргайлаарга, октябрь айның 1-ге чедир районнуң ажыл-агыйлары 5900 ажыт тонна сиген, 4835 тонна сенаж, 2535 тонна силос, 173 тонна витаминниг сиген далганын, 161 тонна мал чеминге ажыглаар тараа аймаан белеткеп алган болуп турар. Мынчап кээрде, байдалывыс багайы ам безин көстү берди ышкажыл. Че, харын орта бо сөөлгү хүннерде саван, сула, сенаж немежир апаар. Оон-биле кады күскү үеде чаъс чагташ туруп бээрге, бышпайн барган тараа культуралары бар, бистер оларның кезик-чамдыызын мал чеминге хереглээр кылдыр кезип алыр бодап турар бис. Ол бичии немере болза-даа, сеткил өөртүптер хире эвес ышкажыл. Оон ынай өскээртен тыптыныр, дилеңир аргазын база чугаалажып, шиитпирлеп көөр апаар бис. Адак-ла дээрге районга бир чижеглээн башка онаалтыр 9-10 чем единицазы турар кылдыр чедирип алырын кызыдар бис.

Кайын анаа олурар ийик бис, ону ынчаар чедирип алырының арга-хоргазын тывары амдан эгелээр апаар. Кыштаглаашкынга белеткел мал чемин курлап алырындан эгелээр болганда, чогум бо хүннерде байдалывыс кандыгыл дээрзин бичии тайылбырлап көрейн. Эрткен тос айларның үстүнде адааным көргүзүглерни ёзугаар алырга, район чижеглээн бир башка онаалтыр 4,8 чем единицазын белеткеп алган болуп турар. Бо дээрге пат көргүзүг-дүр ийин. А чамдык ажыл-агыйларда оон-даа куду. «Хорум-Даг» совхозта бир малга-ла 2,1, «Искрада» — 2,8, «Хөндергейде» — 3,2 чем единицазы онаажып турар.

Мал кыштаглаашкынынга «Чыргакы», «Чыраа-Бажы» совхозтар, «Хайыракан» коллективтиг ажыл-агый бүдүрүлгези өске ажыл-агыйларга бодаарга, черле шору белеткенген. Ынчалза-даа баштайгы ийизиниң шөлдеринге сиген өскелеринден чүгле чүгээр үнген-даа болза, ону четчири-биле ажаап ап шыдавайн барганнар. Бо хүннерде берге болгаш дүвүреңниг байдалдар «Хорум-Даг» колхозта болгаш «Большевик» совхозта тургустунуп турар. Ылаңгыя шемнижилерде байдал кончуг дүвүреңниг. Чүге дээрге Шеми хем чайлы бергенинден ферманың кажааларын, саанчыларның бажыңнарын суг алган. Оон кадында мынчага чедир кайы-даа фермада одалга системазы кылдынмаан, кышкы үеде мал суттарар хоолайлар белен эвес.

Мал кыштаглаашкынын октябрь 1-ден эгелеп, ылаңгыя саар инектерни доктаамал ажаалдага тургузар ужурлуг турбуже, бистер олче мынчага чедир кирбээн бис. Мал чемин четчири-биле белеткеп албаанывыс ужуруундан инектерни эртен саггаш, оон соонда оларже үндүрүп турар бис. Бир эвес оода чаадарда саар инектерни тургузу азыралче кирриптер болзувусса, кыштын соок болгаш берге үезинде оларга бээр чем чок артып каарын бодааш, амгы хүннерде ынчаар ажылдап турарывыс ужуру ында.

Бо хүннерде безин саалданың ниити хемчээли ындыг-ла улуг эвес. Бир эвес донукта ортумаа-биле бистер үш тонна сүттү бүдүрер турган болзувусса, ону черле күүсетпейн келген бис. Сүт саалдазын көвүдедир дугаайында айтырыг кажан инектерни доктаамал чемгерилгеже кирипкен соонда шиитпирлеттине берип болур.

Ниитиниң малын кыштаткыр-менди ажырып алыры берге айтырыг. Ол дугайын эрткен үелерниң практиказы биске көргүскен. Амгы байдалывыс чеже-даа берге болза, бүгү аргаларны ажыглап турган, мал бажын хоратпас дээш боттуг хемчеглерни алыр апаар бис.

Родион САТ.
Чөөн-Хемчик районнуң көдээ ажыл-агый эргелелиниң кол зоотехниги.

Эки үрезин — бедик дүжүт

Бистиң тараажыларывыс эрткен чазын барык 150 муң гектар черге тараа культураларын чаштырган турган. Ол шөлдерниң хөй кезиинге бирги болгаш ийиги класстың үрезиннерин чашкан. Экономиканың структуразы буступ дүшкен болгаш рынок харылзааларынче шилчип турар амгы үеде ажыл-агыйлар ол хире улуг шөлдүг черлерге чеже хире тонна үрезинни чашкаш, оон эки дүжүттү албайн барганы кымга-даа хомуданчыг.

Бистер, күрүнениң үрезин инспекциязының ажылдакчылары, тус-тус ажыл-агыйларга кандыг үрезиннерниң херектиин тодарадып берип база ындыг үрезиннерни кайызын тып алырын сүмелеп берип турган бис. Моон мурнунда чылдарда бистиң сүмелеривисти сагып турган ажыл-агыйлар чыл санында эки дүжүттү ап келгени чажыт эвес. Олар бистиң-биле быжыг харылзааны тудуп, багай эвес дүжүттү өстүрүп турганнар.

Амгы хүннерде дүжүт ажаап алышкыны адакталып турар. Республиканың тараажылары эвээш-биче-даа бол, өстүрген дүжүдүн бүрүн ажаап алган. Аъш-чемге херглээр тараа аймаа ажаап алдынган. Хомуданчыг чүве чүл дээрге үрезинге ажыглаар тарааларның кайы-даа районда чок болганы болур. Чазын кандап кургааш, күс чоокшулап орда дүшкен хөй шыкта чаа үнүп, чедип бышпаан тараалар үрезинге ажыглаар курлавырларны биске бербээн. Агаар-бойдус таарымча чок болган дээш, келир чылын тараа культураларын чашпас эвес бис. Артык чарыгдалдарны үндүрүп турган, ажыл-агыйлар өске черлерден үрезинни сураглаттынып, амдыгаштан эгелеп часкы хову ажылдарынга белеткенир апаар.

Бистер тус-тус районнарның тараазы кайы хире болганының дугайында анализти бо хүннерде кылып доозуп турар бис. Барык 75 муң гектар шөлдүң тарааларының кандыг болганын анализтеп, апробацияны кылдывыс. Төп зонаның ажыл-агыйларында үрезинге ажыглап болур тарааның барын тодараткан бис. Чижээ, Таңды болгаш Бии-Хем районнарның чамдык ажыл-агыйларында үрезинге ажыглап болур тараа бар. Бии-Хемниң «Кызыл тараачын», Таңдының «Революцияның чалбыыжы» ажыл-агыйлар бир гектар черден 16-14 центнер дүжүттү ажаап алган. Ол дүжүттүң экизин келир чылдың үрезининге ажыглап болур. Ындыг болзажок келир чылын чажар үрезин бисте чедишпес дээрзин баш удур чугаалаар херек. Кайын, чеже акша-хөреңгиниң үндүрүп турган, кандыг культураларның үрезинин тып ап болурун бистер моон соңгаар солуннар болгаш радио, телевидение дамчыштыр ажыл-агыйларының удуртукчуларынга дыңнадыр хүлээлгелиг бис.

Өске черлерден үрезин тыптынып алырынга хөй чарыгдалдар үнер дээрзи кымга-даа билдингир. Тараа дээрге амыдыралдың үндезини болгай. Чеже-даа улуг хемчээлдиг чарыгдалдарны үндүрүп турган, эвээш эвес дүжүттү өстүрүп, Тываның чонун хлеб-биле хандырары бистиң хүлээлгевис. Экономика сандарап, рынок харылзаалары эки тургустунмайн турар бо үеде кымдан дуза дилээр база кымга идегээр бис.

Дүжүт ажаап алышкынының талазы-биле республикада тургустунуп келген байдалды өөренип көргеш, Тываның Чазаа ажыл-агыйларны үрезин-биле хандырар дугайында тускай доктаалды чоокта чаа хүлээп алган. Күрүне стандартынга хамаарыштыр алырга, 5 хуу чедер-четпес шынарлыг үрезинни келир чылдың часкы хову ажылдарынга ажыглап болуруң ол доктаалда көрген. Оң чүл дээрге стандарттың негелдезинге беш хуу четпес тарааны үрезин кылдыр ажыглаарынга, аштап-арыглап алыр болгаш ону чажар шынарга чедирип алыр дээни ол.

Бистиң санап турарывыс-биле алырга бо хүннерге чедир келир чылдың үрезининге ажыглаттынар тарааның 25 хуузун ажыл-агыйлар белеткеп алган боор турар. Ол дээрге 10 муң хире үрезин-дир. А арткан үрезиннерни кайын алырыл деп айтырыг онза чидии-биле тургустунуп турар. Бо айтырыгны шуптувус кады сүмележип ажылдап турган, шиитпирлээр ужурлуг бис.

Тараа, ногаа болгаш картофель үрезинин өске черлерден тыптынып алыр деп айтырыгга шуут удур кижи мен. Тываның байдалдарынга таарыштыр шаг-төөгүден бээр өстүрүп келген тарааларның үрезинин катап тып ап турган, оларны өстүрер болза эки деп санап чоруур мен. Ылаңгыя Тывага чинге-тарааның кандыг сорттарын өстүрүп турганы биске ам шуут билдинмес апарган. Шаандагы чоннуң чугаазындан алырга, Тывага чинге-тараа кандыг-даа чылда эки дүжүттү бээр турган. Чурттуң экономиказы баксырап турар амгы үеде ажыл-агыйларның удуртукчулары, специалистери бо айтырыгны өөренип көөр болза эки деп бодап чоруур мен.

Елена КЕДРОВА.
Республиканың үрезин инспекциязының начальниги.

КЫШКЫ ҮҮЖЕ КАНЧААР ШЫГЖАТТЫНЫП ТУРАРЫЛ?

Кызыл хоорайның ногаа баазазының ажылы-биле таныжар дээш эртежик чеде бердим. Картофель шыгжаар подвал чанында төп каан оваада элээн хөй оолдар, кыстар картофельдерин эжилеп, багайлап ылгаан турлар. Эки-эки шынарлыын подвал иштинче уруп, а багай-багай шынарлыын өскээр оваалай төп турар болдулар. Оларның чаа сонуургал-биле ажылдап турарындан, хөглүг каткы, чугаа-соодундан кандыг-бир өөредилге черинден шефтеп келген сургуулдар-дыр деп билип кагдым. Кайда өөренип турарын айтырарымга, чамдыктары КПТУ-4-те өөренип турар болду, а өскелери башкы училищезинде. Чүгле бөгүн чаа шефтеп келгеннери ол. Ынчангаш баштайгы сонуургал-биле хөлчок эки ажылдап тур бис деп-даа баштактандылар. Черле хөглүг, дээниг ажылдап турар болдулар.

Подвал иштин сонуургап көрдүм. Чартыы эжилеп каан «оваалар»-биле дола берген. Картофель урар дээш, чаа белеткеп каан шөлчүгештерниң арыы ажок.

Оон үнгеш, өске подвалдарны бакылдадым. Чамдыктары куруг болду. Өскелери шоочалыг, картофель доллур уруп каан болду.

Белеткел цегинге чеде бердим. Ында херээжен ажылчыннар дөрт кижи морковь аштаан, бирээзи шлангыда суг-биле калбак манзалар чуггаан тур. Бо цехте чүнү белеткеп турарын айтырдым. Оларның кол ажылы морковь, огурец, помидор, капуста дузаары, варенье хайындырары болду.

Ажылдап турар байдалы берге. Кылыр ажыл хөй. Совхозтардан янзы-бүрү ногаалар үзүктел чок кээп турар. Цех иштн шык, соок. Хүннүң-не оон үнмейн ажылдаары кадыкка хоралыг. Эң берге чүүл — ажылды хол-биле кылыры. Машиналар бар-даа болза, шупту үрелик. Чүгле морковь аштаар машина ажылдап турар. Эртенден кежээге чедир балдыр сыкпас болдулар. Шалының сонуургадым. Айда 2000 акша.

Ынчап турувуста ол цехтиң ажыл-агый эргелекчизи Любовь Аркадьевна Демачёва чедип келди. Оон-биле аңгы чугаалажып, ажылчыннарның хомудалын дыңнаттым. Хомудалдың шынныын ол бадыткады. Машиналар септээр слесарь чок, бар-даа турган болза, дөмей-ле артык кезектер чок. Оларны кайын сураглаары — билдинмес. Өл-шык дээрге цехтиң ындыг болуру албан, ногаа дузаарда үргүлчү суг херек болгай.

Ногаа баазазында

Чежемейниң-даа бергелер турза, белеткел цегниң ажылчыннары багай эвес ажылдап турарын Любовь Аркадьевна чугаалады. Цех ногааларны чүгле дузаап, шыгжап турар эвес, харын белеткээн продукцияны үндүр садып турар. Цехтиң айда планы 500000 акшаның продукциязын белеткеп, садар. Сентябрь айда ол план 1 миллион 177000 акша кылдыр күүсеттинген. Пландан барык ийи катап ажыр болган. Шыырак-ла ажылдап турар улус болду. Ол хирезинде шалыны эвээш. Бир айда белеткеп, саттынган продукцияның өртээ кайнаар кирип турарын айтырарымга, Любовь Аркадьевна билбес болду.

Ногаа баазазының директору В. М. Соболева-биле чугаавыс эмин эртир кыска болган. Оон мен амгы үеде ниитизи-биле 170 тонна капуста, 4 тонна помидор дузап шыгжаттынганын билип алдым. Картофельди ам-даа хөйү-биле сөөртүп турар. Ажылчыннарның акшазын өстүрери болдунмас. Чүге дээрге ногаа баазазы бүдүрүлге чери эвес, чүгле ногаа шыгжаар чер. Ынчангаш моон мурнунда үргүлчү карылгалыг боор келгенин директор В. М. Соболева дыңнатты.

Борис ОНДАР.

Медээлер

«НОГААННАР» ОРГАНИЗАЦИЯЗЫ

Республиканың агаар-бойдузун камгалаар сорулгалыг бөлүк чурттакчылары «ногааннарның» хөй-нииити организациязын тургузар талазы-биле чыышты эрттирген. Оон ажылынга «Хараачыгай» деп чадаг-терге-жилер клувунуң кежигүннери, Кызылдың педагогика институдунуң студентилери болгаш башкылары, 9 дугаар школаның башкылары, республиканың Алдан-Маадыр аттыг чурттуң шинчилел музейиниң ажылдакчылары база өске-даа организацияларның төлээлери киришкен.

Чыышка республиканың «ногааннарының» хөй-нииити организациязын тургузар талазы-биле белеткел ажылдарын чорудар оргкомитетти тургускан. Инициативачы бөлүктүң бодап турары-биле, ол хөй-нииити организациязы алызында барып республиканың чонунуң экология камгалалының шимчээшкини азы «Ногааннар» партиязы кылдыр тургустунуп болур.

Чаа тургустунар деп турар организацияга хамаарыштыр айтырыглар, саналдар бар болза, Кызыл хоорайның Московская кудумчузунуң 2 дугаар бажыңында Экология министерствозунуң 201-ги кабинединге кээп азы 3-13-58 телефонче долгап болур.

(Бистиң корр.)

ТАЙЫЛБЫР ХЕРЕК

Кызыл хоорайда албан бүдүрүлге черлеринде, организацияларга хуужудулга чектериниң тарадылгазы микрорайоннар тайы-биле чорун турар. Бо ажылдың кадыкаг эгелээнин сонуургап октябрь 15-те Кочетов кудумчузунда төп ажаалга барган бис.

Бажыңдан хуужудулга чектерин 39 кижи алган ... № 2 школа ... болду. Бистер ... Кызыл ... Станислав Богданов алган.

Бажы ажылдакчылары бо ажылдың шүшпек эгелээнин, оон чылдагааны чонуң хуужудулга чектериниң үнезин билбезинде деп тайылбырлады. Шынап-ла оруку дүшкаш айтырыг салган он ажыг кижилеривистен оглулуг чүве чугаалаптып, хуужудулга чегиниң утка-шынарын, ажык-үнезин билир кижи чок болду. Үстүнде гаварылгалар хуужудулга чектериниң дугаайында чоп оттузунга тайылбыр ажылының чугулазын чугаалап турар-дыр.

(Бистиң корр.)

АДА-ИЕЛЕРНИҢ КИЧЭЭНГЕЙИНГЕ

Россияның өске хоорайларында өөренип турар студентилерге хуужудулга чектерин өөренип турар черлеринге, бир эвес олар доктаамал чурттап турар чериниң болгаш кижир бижидилгезиниң дугайында справкаларын эккээр болза, бээрин Тыва Республиканың Эт-хөреңги эргелел-башкарлының талазы-биле күрүне комитеди ол студентилерниң ада-иелеринге, төрелдеринге дыңнадып тур.

АРАГАЛААШКЫННЫҢ ААР УРЖУКТАРЫН ЧАЙЛАДЫР

Тыва Республиканың Чазаанга арагалаашкынга удур демиселди күштелдирер хемчеглер дугайында айтырыгны чугаалашкан чөвүлел хурал чоокта чаа болуп эрткен. Орта олурушкан республиканың корум-чурум камгалаар органнарының, хөй-нииити организацияларының харысалгалыг ажылдакчылары арагалаар чорукка удур демиселди моон соңгаар күштелдирерин, ону чавырылдырарда чүнү кылза чогуурун дугуржуп чугаалашкан. Ук хуралды удуртуп эрттирген Тыва Республиканың Чазааның Даргазының социал политика талазы-биле оралакчызы Б. С. Шырапка бистиң корреспондентивис ужурашкаш, оон элээн каш айтырыгларны салган.

— Тыва Республиканың Чазаанга октябрь эгезинде болган хуралга арагалаашкынга удур демиселди күштелдирерниң дугайында айтырыгны чугаалашкан-дыр. Анаа болган чугаага хамаарыштыр кыска тайылбырдан берип көрүңерем, Биче-оол Сундуевич.

— Сөөлгү үеде бистиң республиканың майысылалында, районнарында ажылчы чонуң арагалаар чоруу хелүн эргип, дендеп барган. Оон хайы-биле кем-херек үүлгедир, күштеп-күчүлээр, ажыл шагы үзер, онаашкан херээнге харысалга чок, күш-ажылдың сагылга-чурумун болгаш хөй-ниитиниң корум-чурумун үрээр чоруктар көвүдээн. Ону хүн бүрү амыдыралывыста көрүп тур бис. Араганың аспаанга алыскан садыг-магазин, хөй-нииити черлеринде элей нешкен, арны-бажы идик, хевн кижи көөр аргажок, эрткен-дүшкен элээр улуска шорулган, оларны бак сөглээн анияктар, херээженнер бо-ла чорууп. Өлүрүүшкүннүң, күштеп-күчүлээшкинниң болгаш өске-даа кем-херек үүлгедиишкиниң колдуунда эзирик кижилер үүлгедип турар. Оон ангыда арагадан хораннап өлүп турарларның саны өскен. Бо бүгү хамаатыларның кандыг-даа сагыш човаашкыны чок хостуг-шөлээн, амыр-дыш ажылдап, чурттаарынга дыштанырынга шаптыктап турар. Ынчангаш арагалаашкынның нептерел көвүдээни Тыва Республиканың Чазаан, республиканың ажылчы чонун дүвүредип, сагыжын аартып келген. Оон уламындан кандыг-ла-бир дээштиг хемчеглерни бот-догуннаан республиканың байдалынга таарыштыр албас болза, шак мынчаар ажылдап, чурттаары моон соңгаар бергедеп келген. Ону барымдаалап көргеш, хуралга арагалаашкынга удур демиселди күштелдирерде чүнү кылырын дугуржуп чугаалашкан чүве.

— Ол болза кандыг хемчеглер болуп турарыл?

— Бирги ээлчегде тыва чонну араганың аспаандан адырып алыр кол айтырыг болуп турар. Мени шын билип көрүңер. Тывалар шупту арагалап туруп бергени дивейн тур мен. Ынчалза-даа эзирик чоруурларының хөй нурууу тыва националдың улузу болуру сөйге билдингир. Ону кижи көргеш безин өскелерден (өске национал улузундан) ыядып, човай бээр, чамдыкта баш сугар чер тыппайн баар-дыр. Чүге черле тыва кижи бодунуң болгаш нациязының эт-алдарын, арын-нүүрүн хүндүлевес, бодавас чүве ийик. Мону бодамчалыг көөр үе келген.

Ам салдынган айтырыгга хамаарыштыр чугаалап көрейн. Тыва Республика бот-догуннаан күрүне болганда Россия Федерациязының Президентизиниң хостуг садыглаашкын дугайында Чарлыы бар-даа болза, бодунуң байдалынга дүүштүр арагалаашкынга удур демиселди күштелдирери Чазактың кол сорулгазының бирээзи кылдыр санап турар. Арага аймаан республикаже кайы хамаанчок кирр сөөртүп, чер болганга улуг өртекке садарын хоруурун дугурушкан. Араганы кирр сөөртүп садарын Садыг министерствозунга, Тыва төп кооперация, Кызылдың пиво заводунга чөпшээрээрин чүгле дүг деп көрген. Арагалаашкынга удур демиселди күштелдирер дугайында Тываның чурттакчы чонунга ажык чагааны хүлээв алыры-биле оон телевидениени ажылдап кылып турар. Ол ышкаш арагалаашкын-биле демиселди чорударга моон соңгаар кандыг хемчеглер...

Интервью

...ни боттандырар талазы-биле Чазак тодаргай саналдарны ажылдап кылгаш, ам болур Тыва Республиканың Дээди Совединиң ээлчеглиг сессиязынга кирер. Оон телевизилерин ажылдап кылып алгаш, ажылчы чонну хуралдарынга таныштыргаш, саналдарын, сүмелерин дыңнаарын шиитпирлээн. Долузу-биле таныштырарга мындыг-дыр, чөвүлел хуралга чугаа калбак хемчээлдиг болганы билдингир.

— Чоокта чаа Барыын-Хемчик районче сургакчылап чораан болдунар. Чазак черинге болган хуралга чугааны ол районнуң чурттакчылары канчаар үнелеп турарыл, Биче-оол Сундуевич?

— Республиканың министерстволарының, ведомстволарының харысалгалыг ажылдакчыларындан тургустунган бөлүктү удуртуп алгаш, районнуң, Ак-Довурак хоорайның ажылчы чонунуң амыдыралы, ажылы-биле танышкаш, чугаалажып, негелделерин, шугумчуулдерин, саналдарын, сүмелерин дыңнаан бис. Мен бодум районнуң суурларының шуптузунга чордум. Араганың Тываже туралааны-ла кижиниң кирр сөөртүрүн, кайы хамаанчок садарын шуут хоруурун, арагалаашкынга удур шынгыы демиселди доп-дораан чорударын чон негеп, дилеп турар боор чорду. Оон уржуу кончуг багай дээрзин улус кончуг эки билип турар. Ак-Довурактың Культура ордузунга хоорай чурттакчылары-биле ужуражылганы эрттирдивис. Анаа санал берген кижи бүрүзү-ле чоннуң арагалаары дендеп барганын дүвүрел-биле чугаалап, орта удур болдунар-ла хемчеглерни дүргени алырын, шынгыы ажылдыг чорударын негээн. Арага аймаан магазин бүрүзүнге садарын хоруурун олар сүмелээш, бо хоорайга арага садар ийи магазин болза чедерин чугаалааннар. Арагалаашкынның ужурундан болуп турар кем-херек үүлгедиишкиннерин база айыткааннар.

— Ак-Довуракка хоорай чурттакчыларының хуралы эрткен-дир, оон өске хоорайларга, суурларга ону эрттирерин көрдүнүп турар бе?

— Ийе, республиканың хоорайлар, суурлар чурттакчыларының чыыштарын эрттирери планнаттынып турар. Чүге ону эрттире бергени, ол сорулгазы чүл деп чүвеге чон билир боор деп бодай-дыр мен. Сөөлгү үеде арагалаар, кем-херек үүлгедиишкиннер республикада келдергей өзүп турар, ону барымдаалааш, бо четтерни доктаадырда, эдип алырда чүнү кылыр талазы-биле чон-биле сүмележир, санал-оналын алыр дээш хуралдарны эрттирип турар. Октябрь 20-де Кызыл хоорайның чурттакчыларының чыыжын эрттирер. Бо дугайында Президент Ш. Д. Ооржактың ат салган Тыва Республиканың Чазааның доктаалын республиканың солуннарынга парлаан, телевидениеге, радиога дамчыткан. Бо чыышка барып олуржур, санал бээр күзелдиг кижилер арагалаашкын, кем-херек үүлгедир чорук-биле кандыг демиселди чорударының, хемчеглерни алырының талазы-биле тодаргай саналдарны, сүмелерни кииреринин дилеп турар бис. Черле ынчаш, арагалаашкынның аспаандан чонну адырарда, корум-чурумну, ажылчы, амыдырал-чуртталганы экижидерде бот-догуннаан Тыва Республиканың Чазаа, хоорай, районнар, суму чагыргалары, бүгү чурттакчы чон чүнү кылырын дугуржуп алгаш, чаңгыс ааң хөделиг, бир дөмиг ажылдаары чугула болуп турар деп санаар мен.

— Дорту-биле чугаалаарга, бистиң республикага арагалаашкынга удур демиселди чорудар сорулганы Республиканың Чазаа салып турар мындыг бе?

— Бот-догуннаан Тыва Республиканың байдалынга дүүштүр база чурттакчы чонунуң саналдарын барымдаалап көргеш, арагалаашкынга удур демиселди чорудары, тыва чонну арзаның халавындан камгалап алыры чугула айтырыг болу берген. Ынчангаш бо хемчеглерни боттандырарын көрген. Ону чөптүг деп санап турар бис. Оон-биле чергелештир арага-дарыга хандыгышпадыг, кем-херек үүлгедиринге, оорлаарынга сундулуг, ажылын кылбас, уругларының өөредилге-кижижидилгезинге сагыш салбас кижилер-биле ажылды доктаамал чорударын көрдүнүп турар. Чүге дээрге арагалаашкынның уржуундан шиитпирлеттинг, ажыл-агыйга, кижилерге чедирип турар чогаарал-хараажазы канчаар-даа аажок улуг болгай. Арага-дарыже бистиң чурттакчы чонувустуң шала кошкак кезээ хамаатынып кирген деп санап турар бис. Ажылчы чон-биле чугаалажып чоруурга, чамдык бүдүрүлгелерниң, албан организацияларының удуртукчулары, кол тускай эртемниглери безин арагалаар, ажылын орта кылбас болуп турарын хомудап чугаалаар боор-дур. Шак ындыгларны харысалгалыг ажылынга турар-турбазынга чедир шынгыы чугааны кылыр бис.

Оон ангыда ажылчы чоннуң ажылдаарынга, чурттаарынга, дыштанырынга таарымчалыг байдалдарны тургузары арагалаашкынга удур демиселди чорударынга бир кол черни ээлээр. Ылангыя чоннуң, бирги ээлчегде, анияктарның хостуг үезин ажыктыг эрттирерин кичээнгейни салыр апаар. Бистиң республиканың ажылчы чонунуң дыштанылгазын чөптүг организастап болур хире культура, спорт албан черлери четчири-биле бар. Четпес чүве болза оларның ажылын экижидеринче сагыш салбайн турарында. Оон уламындан хостуг үезинде кылыр чүве чок болганындан арагалап турбайн канчаар деп, чамдык улус санап турар. Ол болдаарымга, оң шын эвес билдинишкин-дир.

Ажылчы чон мону билип алыры артык эвес деп бодаар мен. Арагалаашкынга удур демиселди чорудар дугайында чугааны чорудуп тургаш, араганы садарын хорувайн турар бис. Чүгле ону республикаже кирр сөөртүрүнүң, садарының чурумун шынгыы сагыыр, корум-чурумнуг болуру чугула.

Арагалаашкынга удур демиселди чорудары дээрге дыка хөй айтырыгларны хаара тудуп турар. Ону чедиишкинниг шиитпирлээри Чазактың, хоорай, район, суму чагыргаларының, улус депутаттарының Советтериниң, хөй-нииити организацияларының, бүдүрүлгелерниң, организацияларының, бүгү хамаатыларының бир дөмиг ажыл-чорудулгазындан улуу-биле хамаарыжыр. Ындыг болганда салдынып турар сорулганы амыдыралга боттандырар дээш шупту дүрги ажылдаар апаар-дыр бис.

Таан-оол ХЕРТЕК
интервьюну алган.

УЛУГ КИЧЭЭНДИРИГ

(азы төрээн чонунуң амыр-дыжы дээш сеткилинден сагыш аарып чоруур болза...)

Тыва чон рынок харылзааларының негелделеринге дүүштүр ажылдап, амыдыраарынга белен эвес турганының уламындан, рынок экономиказынче шилчип турарывыс бо хүннерде улуг бергелээшкиннерге таваржып турар.

Бараан-сараан, акш-чем, эт-сеп аймаа кончуг ховартаан, оларның өртек-үнези хүнден хүнче дең-ле чок көвүдэп турар. Хептиң аймаа эвээш кестүп кээп турза-даа, оларның өртек-үнезинге бедиин чон чүш четпестээн. Оон уламындан бо сөөлгү чылдарда чоннуң хөй нуруузу эрги хептерниң септеп-селип кедип турар.

Моон соңгаар канчаарыл деп айтырыг кончуг нарын байдалда.

Ажыл төлевиринге ап турарывыс акша-шалың чүгле акш-чем бараанның садыынга өйлежип турар апарган. Канчаар дээш ам канчаар. Чурттарга ынчаар албадапкан болганда, бергелерни ажып эртип, үениң байдалынга дүүштүр чурттаар апаар. Чок бо байдалга, чежемейниң берге-даа болза, чоорту база-ла чаңгыг бар чылдар, ажып эртип-даа шыдаар дээрзинге бүзүрел болур. Ынчалза-даа чонну бо бүгү бергелерни ажып эртериниң оруун эй боор, шаптыктап турар чүүлдер бар. Оларга кем-херек үүлгедикчилиннери-биле оор-сук кол хамааржыр.

Кем-херек үүлгедикчилиннериниң боор турар кол дөзү арагалаашкын деп чүве база билдингир. Мал оорлаар чорук шуут кедерээн. Ам черле бо айтырыгларны бир янзы көрүп, соксатпас ужурлуг чүве болза, күчүлең дээрбедээрниң оруунче арта базып кирипкенивис ол дизе частырыг болбас боор.

Черле ынчаш бо сөөлгү үеде кем-херек үүлгедикчилиннери кончуг дерзии, айыылдыг апар чыдарын көрүп тур бис. Шак мындыг байдалдардан чонда дыштыг амыдырал чок болду. Оор деп чүве чок болза хоорай, суурларның чурттакчы чону мал-маганы хөйү-биле тудуп, өстүрүп, канчап-даа амыдырап болур. Сөөлгү үеде чамдык черлерге, хаван, дагаа дээш, бора-тоолайлар безин тудары бергедээн, оорлап аппаар.

Бо берге үеде мындыг байдалдыг тургаш, чон канчап амыдырап, амыдырал-чурттаалгазын экижидерил? Бо халап болган айтырыглар дээш чоннуң сагыш-сеткили улуг дүвүрээзининиң байдалда.

Кем-херек үүлгедикчилиннери, оор-сук болгаш арагалаарынга хамаарыштыр ол-бо черлерден эш-өөр солунка дыка-ла хөй бижип айтырыглар кедирүп келдилер. Оларны адап, таваарыштаа берге. Ол-ла бүгүге, каттыжып-пастын аргазы-даа чок. Кончуг-ла шын, тургустунган берге байдалга, сагыш-сеткилдиниң дүвүрелин илередип, ук байдалды эдерниң талазы-биле арга-сүмени-даа берип турдулар.

Бо айтырыгларга хамаарыштыр журналист Седен Хертектиң майда үнген № 82 «Тыва Республика» солунунга «Чежеге ыглажып, халактап кээр бис» деп парлаттынган, бо-ла бижикчиниң сентябрь 9-та № 173 «Шын» солунга үнген «Бажы эъттелген маадырлар» база чогаалчы Эдуард Донгактың сентябрь 23-те № 184 «Шын» солунга үнген «Араганың залайынче» деп чүүлдери онзалап айытпастын аргазы чок.

Үстүнде адааным материалдарда бо халаптыг байдалдыысты кончуг тода чырыткылаан болгаш оларга немей черле чүнү чугаалаар боор. Чүгле бо материалдарның аңаа бөдүүв чүүл-биле демей эртип турары хомудаңчыг. Бо материалдар дээрге бистиң тыва нацияга шынчыы түңнел үндүрээ ужурлуг улуг кичээндириг-дир. Ынчангаш бо чүүлдерни номчаан кижилер аңаа-ла номчуп эртип, номчуваан кижилер билбейн эрттирип тердириниң аргазы чок деп бодаар мен.

Кижи бүрүзү номчуп сайгарып, бир түңнелди кылза чогуур. Оларның сайгарылгазын бүдүрүлге, организацияларның албан черлериниң коллективтеринге чорудары черле чугула. Чазак хемчээлдиг кыйгырыг-даа үндүрзе.

Черле чежеге чедир бо халаптыг айтырыгларны чок кедирүп кээр ужурлуг чүвел? Чон шылап калды.

Тыва чуртувус бот-догуннаан республика апарды. Күрүневистиң Дээди Совединде бар, парламентизи-даа бар. Президентизи-даа бар. Президентин-даа соңгуп алдывыс. Оон ынай ам кымны манаар бис? Кем-херек үүлгедикчилиннерни, оор-сук херектеринге хамаарыштыр хоойлуларны күштелдирерин чон негеп келди.

Президент маңаа хамаарыштыр тускай комиссия ажылдап турар-ла дээр. Чежеге чедир ажылдаар ужурлуг комиссия чүвел?

Тыва Республиканың кезенче херээниң талазы-биле тускай бурун хоойлузун хүлээп алыр деп турган эвес. Россия хоойлузунуң эвээш каш-ла статьяларга өскерилгелер, немелделер херек эвес чүве бе? Кижи бодаарга, четчир хире үе эртип-ле турар болгу дег.

Черле ынчаш бирги ээлчегде шиитпирлезе чогуур айтырыгларны соңгаарладып турарын кижи кайгаар.

Тыва күрүневистиң ниити чурттакчы чону 300 ажыг-ла муң кижи-дир бис, оон иштинде тывалар 200 хире муң. Ниити чурттакчыларывыстың саны ортумак хоорайның чурттакчыларының санындан-даа эвээш-тир. А республикада бүгү хевирниң удуртур аппаратының саны чеже деп бодаар силер? Бо улуг удуртур аппаратттың ажылы-биле тургустунган халаптыг байдалывысты чүү деп түңнээрил?

Чүгле чуртунда чурттап турар кыдат чоннуң саны миллиард ажыг болгай. Бо чуртта оор деп чүвениң чоктуг ачаа чораан кижилерден кулаа-биле дыңнаар боор. Дүр, а кем-херек үүлгедикчиниң кончуг эвээш боор турар. А бистиң каш бообак чурттакчылыг, хензиг тыва күрүневистиң удуртулгазы корум-дүрүмнү тудуп, чонуннуң дыжын хайыырап шыдавас апарганы, байдалдың улам дорайтап турары чөгенин-де-дир.

Седен Хертек, Эдуард Донгак ышкаш тыва нация, оон арын-нүүрү, төрээн чонунуң амыр-дыжы дээш сеткилинден сагыш аарып чоруур болза, байдал бир янзы агарган-даа турар ирги бе деп бодал кижиниң сагыш-сеткилинге-даа кирип кээр-дир.

Дерме ДОРЖУ.
Самагалдай суур.

МӨЗҮЛҮГ ЧОГААЛЧЫ

Бүгү делегейге сураглаан уруглар чогаалчызы Сергей Михалковтуң 80 хар харлаанынга холбаштыр оон «Мен совет чогаалчы чораан мен» деп номун Москвала белеткеп дооскан.

Шыны херек, Сергей Владимировичиниң дугайында янзы-бүрү чугаалар чон аразында чоруп турар. Дүшкен ССРЭ-ниң күрүне гимниниң сөзүнүң автору, Россия чогаалчыларының хөй чылдарда солуттунмаан удуртукчузу, Бүгү-эвилелдиң шүгүмчүлелдиг «Фитиль» киножурналының кол редактору, Социалистиг Күш-ажылдың Маадыры, академик — бир талазында чыдыг. Сталинден эгелээш, Горбачев дүжүкке, он-он чылдарның дургузунда ол эрголуг чепсектиг туткан улуг күрүнениң эң дээди удуртукчулары-биле харылзаалыг болгаш оларга хүндүткелдиг ажылдап чораан. Ол дугайында Сергей Владимирович шынныы-биле ниити-хөйнүнүң ханнызындан бижип турар.

Өске талазында — Сергей Михалков, бичии уругларның чуулду-чүрээн туткан шүлүктерниң, Стела даай дугайында кайгамчыктыг дөзеш шүлүглелдерниң, хөй санныг басняларының автору болурундан аңгыда, кижиден дуза диле чоруур бүгү-ле амылыг амытаннарның дыңналгыр болгаш ловаңгыр өнүү болган. Ол дугайын эвээш кижи билир, ынчалза-даа ол кижилерниң өөрүп четтиргени, оон дузазының түңнелинде, бүдүрген чүүлдери хемчээл четпес улуг. Сергей Владимирович бүгү кижи төрелгетенниң кандыг-даа коммунизмге хамаарышпас ёзулуг эртинелериниң үнелекчизи болгаш камгалакчызы кылдыр бодун көргүскен. Кижи төрелгетенниң ниити-хөйнүнүң ёзулуг эртинелериниң камгалакчызы бис. Ылангыя тыва кижилерге бо хүннерде онза чугула болуп турар. Чүге дизе бүгү кижилерге эвес, чүгле коммунистерге херек хоозун чүүлдерни база катап нептерелир дээш, арын-нүүр дугайында коммунисчи-утописчи сөстер-биле ёзулуг арның чажыртынып алгаш, арткан кижилерни эрге-чагырганың болгаш кожаас домактарның күжү-биле биеэки хевээр кинчилеп алыксаан чамдык партийжи үнчер парлалгада болгаш кинчирлерде дыңзып турар. Оон ужурунда демократияның салым-чолу дээш база катап төлээжери, бүгү кижи төрелгетенниң ылаптыг культура эртинелери дээш демиселдиң дагын нерттиирип турар. Чүнү-даа түңнелдиң чон шиитпирлээр. Чоннуң үнелели болгаш хүлээп алыышкыны — эң дээди шиитпир ол болур, бир эвес оон кара чүвени ак-тыр дээр болза, ол чүве ак болур, оңу кандыг-даа сайыт, кандыг-даа дарга чыдаттың кылагар кара бегези-биле карартыр шыйып күш четпес.

Ол дугайын бодаарымче Сергей Михалковтуң номунуң дараазында одуругларда ала чайгаар албадап кээр: «Дыка хөй таварылгаларда мен өске кижиниң чоруун чогудуп кылаштаар хүлээлгеме харысалгазын бодуңга ап келген мен, ынчангаш мениң министерстволарның, ведомстволарның, адаккы-даа, үстүкү-даа эрге-хоойлу органнарының даргаларының эжиниң аксынга үргүлчү көрүп болур турган, аңаа мен чөптүг болгаш хоойлуга дүүшкен байдалды чедип алыр дээш барып турган мен, чүге дизе мээн сагып чоруур чурумум чаңгыс: саазынны шимчедирде, бүт херек». Бо сөстерниң бүгү кижи төрелгетенниң ылап эртинелеринге хамаарылырын бадыткаар дээр болза, бүгү чүүлдерни кезээмеңгеде бардамы-биле чаңгыс удаа үзе хап согулдексээр коммунисчи бүу-даа чаңчыл-биле бөдүүн кижилерниң кээргеп, сурган, өөредип, өру тыртып, кижи кылдыр чазап алыксаар улусчу чаңчылдарын деңнептерге-ле, бүгү чүве бүдүн артык тодаргай бээр.

Оон туржук коммунисчи ёзу-чурум бүгү кижи төрелгетенниң культуразынга, сагыш-сеткил, эжы-чаң, кижизидилге байлактарынга кайы хире улуг хоралыг чедиргени безин тодаргай апаар.

Кандыг-даа байдалдарда кижини хамыктың мурнунда кижи деп көөр ужурлуг, оон түңнелинде кижиниң болгаш чоннуң бодунуң кижизиг байдалдары быжыгар дээрзин бодавас кижи кайын турар. Шак ындыг байдал-биле чогуур түңнелдерни ындургеш Сибирьның эң ырак булуңунга олуруп турумда, тайга оптузунда кээзэ суурга, ынчан кара чаңгыс шиитпирлекчи турган партияның XXVII съездизиниң түк хевирлиг кызыл эмблемазын каккан бижик чедип келген. Ол болза съездиниң секретариадының өмүнээзинден Сергей Владимировичиниң сүмезин илереткен чагаа болган. Мени Кызылче эгидер дээш. Тыва нацияга хамааржыр культура байлактарын камгалаар дээш, адаккы-даа, үстүкү-даа эрге-хоойлу органнарының эжиниң аксынга оон олуруп турганын ам чаа бодап кээрим. Сергей Владимировичиниң кулдугур сыны, ээгип келгени, кижиже хандыр көрүп келир карактары сагыжымга бо-ла чуруттунуп кээп-дир. Барык тозан чылдың мурнунда ол-ла Сибирьге, ол-ла суурга өске улуг чогаалчы (Максим Горький) бодунуң маадырының прототиви Петр Заломовка ындыг хевирлиг дузалап турганын ынчан муң-не сагыш чазап билир турганывыс шын. Мен дээрге, Сергей Владимировичиниң холун сунганы муң-муң кижилерниң чүгле чаңгызы-дыр мен.

«Мен эки өңнүктерлиг болуп чаяаткан кижи чораан мен — деп, Сергей Владимирович ол-ла номунда бижээн. — Угааныг, салым-чаяанныг, экииргек, башкыларлыг болур кылдыр чаяаткан кижи чордум. Мен номчукчуларымның ынакшылын үнелеп келген болгаш үнелеп чоруур мен, а оларның аразында кандыг-даа назылыг кижи бар. Чурталганың аас-кежиктиг түңнели ол эвес чүве бе?»

Сергей Владимирович бодунуң эгелээн херээн кезээде үчинге чедирер кижи чүве. Беш чыл мурнунда партияның тыва обкомунче оон бижээн чагаазын кандыг-даа өскерилге чокка номчукчуга таныштырар күзелим бар: «Хүндүлүг эштер! Силерниң хоорайыңарда мурнунда шииттирип чораан каадыржаан чогаалчы Даржаа А. Д. чурттап чоруур (мында адрес бар)... Ол болза салым-чаяанныг кижи чүве, оңу кылганы болгаш үзе басканы херек дээш, кажан оңу Дээди Совет өршээп келдереткен турда. Чогаал ажылы кылыр аргазын бербес болза, чөптүг эвес болур ийик. Оон менээ бижээн чагаазын номчуурумга, кайда-даа ажылга тургустунуп ап шыдаваан болду. Оон салым-чолун билип, кээргеп, ажылга кирип алгаш, оон чогаалдарын болдунар хире-чергези-биле парлалары чөптүг болур ийик». Оон күзели чүгле Коммунистиг партия калбаш кылдыр барып дүшкен соонда, кажан парлалгага болгаш ниитилелге демократтыг күштер шыдал кирип келгенде, чүгле ынчан боттанган дээрзин номчукчу билир. Ам чогаалчының 80 хар харлаачы-биле холбаштыр аңаа чогуткан байырымны сонуургадып керейн:

Курай, курай!

Курай, Сергей Владимирович!

Будун чүстүн дерттүн ужун
харлаптынар.
Курбустудан бодараан дег
хей-аът кужун
Бүгү чуртка Москвага
шаннаан силер.

Чурттаалганар
тыныш ышкаш бөдүүн-даа
бол,
Чугааларның мергенинге
бүзүрээр бис.
Уругларга
байырлалдан артык силер.
Улугларга арын-нүүр дег
башкы силер.
Обком мени
херектен деп таңмалаан-даа,
Оожум болган уян-чымчаам
ышкынмаан мен,
Билириңер
ийи карлыг оолак дег,
Бижиирге кел,
силерниве көрүп ор мен...
Үе-биле адырылбас ийис
силер!
Үргүлчү-ле
чогаалынар маңаа чор мен.
Хайыралыг чогаалчымны,
таныжымны
Кажан-шагда мактап ырлап
артып каар мен.

Ол сестер кажан-даа күштүг. Сергей Михалковтуң 80 хар харлаанында база. Келир үеде база.

Алдын-оол ДАРЖАА.

МЭЭҢ БОДАЛЫМ ЫНДЫГ

Август 14-те үнген «Шынга» «Наадым-92» байырлалын эрттирер оргкомитеттиң оралакчы даргазы Владимир Гуматович Хемер-оолдан «Шынның» корреспондентинге берген интервьюзун парлаан болду. Интервьюнуң ады «Ийи билекти сывырлыпкаш...».

Интервьюдан билдиниг турары болза, 1991-1992 чылдарның кыжы Тывага халаптыг кадыг-дошкун эрткен. Тываның малы чүс-чүзү-биле эвес, а муң-муңу-биле кырлып калган. Аарып болгаш чудап өлген малдардан чаңгыс кежеек-даа ажык албайы билдингир, а карылга-коарал миллион-миллион рубль болур.

Мал кыштаглаашкынының дугайында ам-на шыңгыы чугаа үнер боор кылдыр бодаан мен, а кым-даа аксынган ак хар ашпее боорга, бо чүүлдүгешти бижий бердим.

Чүге хөй мал чудап өлгенил дээрге-ле, мал чеминиң четпезинден деп харылап турар. Бо шын харыы-дыр. Чүге мал чеми чедишпейн барганыл дээрге, интервьюну-биле алыр болза, республикага 1991 чылдың чайында хөй-ле фестивальдар, спорттуг маргылдаалар болгаш кудаларны эттирип турганында болуп турар. Дыка хөй байырлаарга, ажылга шаптыктыг болбас чүве бе, ынчалза-даа... Башкы хар чааптары билек-ле, Эрзин, Тес-Хем районнар дораан-на берге байдалга таварышкан турган-дыр. Чыл-да туржук, чаңгыс айда-даа малга чиртинтер мал чеми белеткеп албаан турганы ол чон боор бе?

Оон-на хайы ыйнаав, малымның дыка хөйүн ары-чарыкче, Балгазынче ажырган деп дыңнаан мен. Мында бир-ле чиктиг чүве бар чорду. Бүдүн ийи район чүмү-биле бергедеп турда, Эрзинде «Чаа оруктуң» хойжузу Мандал Байыр, Тес-Хемде «Чодураның» хойжузу Байыр Сувандии олар республиканың мурнакчы хойжуларының одуруунче канчап кире бергеннери ол? Моон харызын тыппас болза, ам бо районнарга мал өстүрер дугайында кандыг-даа хоозун чугааның херээ чок.

Мээң мал ажылының дугайында тускай эртемим чок. Ынчангаш кымга-даа билдингир өөдежок айтырыглар-даа кедүрүп турарым чадавас. Оон ыңай мындыг чүвени база эскерип турар мен. Республикада байырлалдар көвүдээш, малга четчир саңныг мал чеми белеткеп албайн турда, чамдык ажыл-агыйлар чүгле боттарынга-даа эвес, а өскелерге база артыктап бээр мал чемин кайын тып алганнары?

Моон чылдагаанын тыппас болза, бо теегү чылдым-на катаптаар апаар. Мал чемин четчири-биле белеткеп албас кижилер белеткевейн-не турар, а белеткеп алырлар ол чалгаапарга дузалап-ла турар.

Мен бодаарымга, чыл санындан-ла малдың чудап, муң-муң-биле хорап турарының чылдагааны хөй-ле байырлалдарда-даа эвес ийин. Ында чөптүг чылдагааннар база турар-ла харын. Кедергей каан-калының болганы-биле мал чемиң белеткээриниң планын күүсетпейн барып болур. Одар-белчирниң четчир-чедишпезинден база хамааржыр. Чижээлээрге, Хөндергей ышкаш чуртталгысказын өскелерге тойлаглаткан черге муң-муң баш малны өстүрүп шыдаттыкмазы билдингир.

Мал ажылында эң-не коргунчуг халап болза чамдык кадарчыларның-даа, тускай эртемниглерниң-даа база удуртукчуларның-даа ээ-харысалгазының кедергей кудулаанында. Хүлээнген хүлээлгезин чедир күүсетпейн турарында, чон мурнунга арын-нүүрүн бодавазында.

Бистиң Тывага мал кадарар кижи кажан-даа эң улуг харысалгалыг чораан. Феодализм үезинде-даа байның чаңгыс хураганын-даа чидирзе, азы өлүрзе, кадарчы ада хүлээп чораан. Үлетпүр бүдүрүлгелери сайзыраан чурттарда пес-тааву садыглаан кижи оскундуруп кылыр болза, ол ада хүлээп чораан болгаш ам-даа ындыг. А бистиң азырап өстүрүп алган малывыс канчап пес-таавындан чиик үнелиг апарган чүвел? Ол карын пестерни-даа, савыяларны-даа бистиң малывыстан үнер чиг-эттер-биле кылыр. Мындыг турбуже, малывыстың үнезин шуут утканып бис. Чеже-даа малды чидирген, азы чудадып өлүрген кижи анаа-ла оон чартык-чамдык өттээн төлээри-биле кызыгаарлаңнып таар. Ол-ла Чеже-даа малды оорлап, чок кылган кижилерниң хөй кезии кандыг-даа кеземчеге онаашпас, эвээш кезиин 3-5 чылдарга шиидип каар ол-ла. Байдал бо хевээр турар чүве болза, Тываның малы кажан-даа өспес, харын кызырлыр, теңер. Тываларның амыдырал-чурттаалгазы кажан-даа өөделевес, улам дорайтаар.

Россия Федерациязында Кезенче хоойлузун эде көрүп турар деп билир мен. Бистиң чазак бодунуң чугула санал-оналын аңаа кийрер ужурлуг. Хамыктың мурнуда оорларга удур кам-хайыра чок демисел чорутпааже черле хоржок! Беш бода херу чедир оорлаан кижини дээди хемчег-биле эвес-даа, чээрби чыл чедир олуртур херек. Шимчээр шимчевес эт-херекгизин хавырар. Өгбүлезин канчаарыл деп айтырыг турбас ужурлуг. Чүге дээрге оорларның хайылазын база оорлар деп санаар херек. Ашааның чүнү канчап турарын, оон кадайы билбес дээр ужур чок. Ынчангаш Хемчиктиң Хайдып-Үгер-Даа оорларының кадайларын база аалап, оларны хөй мурнунга ырмазын сып, шыгыы байысадып турган дээр чүве.

Бөгүн Тывада турар малдарның алыс дөзүн ап көөр чүве болза, бо кандыг-даа байның база хаанның болгаш кайы-даа чазактың малы эвес, а тыва араттарның колхозтарже халас сүрүп берген малдарының артыы-дыр. Арткан-калган бо хөөкүй малды кээргээр-дир мен. Болар дээш кым-даа ээ болуп, негелде салбастаан, бир-ле чаапыылдар ышкаш апарган малдар чүве бо. Ам совхозтарның чеже-даа муң баш малы чудап өлген болза, оларның директорлары, тускай эртемниглери болгаш кадарчылары-даа кандыг-даа кеземче харысалга чүктевес. Эки дизе-ле анаа-ла ажылындан халажып чоруй баар, ол-ла. Чүге ындыг чүвел?

Мал ажылында кижилерниң ээ-харысалгазының мынчаар кудулаанындан, ам кижи бүрүзү-ле директорлаксап, зоотехник болуксап турун берген. Ындыг кижилер чеже-даа мал хораза, бис харыылаар эвес бис дээш, мал чеминиң учёт-отчёдун база уруундур мегелеп-сагалап салып турар хевирлиг. Оон ужурунда ам-на хар чаатары билек-ле, «дузалаңар» деп алгырыжы бээриким ужур ол. Оралакчы дарганың берген интервьюзунга болгаш черле ниитизи-биле мал ажылынга хамаарыштыр мээн бодалым ындыг.

Моңгуш ЭРГЕП.

Каа-Хем, Кызыл, Таңды, Тожу, Бии-Хем, Улуг-Хем районнарының улус депутаттарының чер-чер Советтериниң болгаш түс чер чагыргаларының даргаларының зона семинары дүүн Тыва Республиканың Дээди Совединиң хуралдаар залынга болуп эрткен. Ону Тыва Республиканың Дээди Совети болгаш Тыва Республиканың Чазаа организастап эрттирген.

Тыва Республиканың Дээди Совединиң Даргазының оралакчызы М. С. Козлов семинарны ажыткан.

Администрациязының болгаш Чазааның эргелел начальниги З. Е. Шинниң илеткелдерин семинарның киржикчилери дыңнаан. Ол ышкаш семинарга хуужудулга дугайында Тыва Республиканың Күрүне херекгизин эргелеп башкарар талазы-биле күрүне комитединиң даргазы Я. В. Сарбаа, Тыва Республиканың чер реформазының айтырыгларынга хамаарыштыр республиканың чер реформазының талазы-биле күрүне комитединиң

АЖЫКТЫГ ӨӨРЕДИЛГЕ

«Экономиктиг реформаны боттандырып турар үеде улус депутаттарының Советтериниң болгаш түс чер чагыргаларының сорулгаларының дугайында» Тыва Республиканың Дээди Совединиң күрүне тургузуунуң комитединиң даргазы В. Х. Сүге-Маадырның, «Улус депутаттарының суур, кожуун Советтериниң дүрүмүнүң дугайында» Тыва Республиканың Дээди Совединиң Секретариадының организастыг килдизиниң эргелекчизи М. М. Даржааның, «Тыва Республиканың түс чер чагыргазының дугайында» Тыва Республиканың Хоойлузунуң талазы-биле Тыва Республиканың Президентиниң даргазы А. Т. Сотпа илеткелдерин база кылган. Олардан эвээш эвес айтырыгларны салган.

Семинарның киржикчилериниң айтырыгларынга харыыларны Тыва Республиканың Дээди Совединиң, Тыва Республиканың Чазааның харысалгалыг ажылдакчылары берген. Ол ышкаш семинарның киржикчилери Сес ап чүве чугаалааннар.

Улус депутаттарының чер-чер Советтериниң болгаш түс чер чагыргаларының даргаларының моон соңгаар чедиишкиннинг ажылдаарынга Кызылга эрткен зона семинары ажыктыг билигни, арга-сүмелерни берген.

Таан-оол ХЕРТЕК.

ОЛ ЧҮГЛЕ ЭГЕЗИ-ДИР

Москваның Пролетар район Совединиң хуралдаар залынга СЭКП-ның XX конференциязының делегаттары чоокта чаа бир хүн дургузунда күжениишкиниг ажылдааш, партияны катап тургузарының, оон келир үедеги сорулгаларының дугайында айтырыгларны дүгүржүп чугаалашкан.

Партияның чээрби дугаарлыг дээн бо конференциязын, шынап-ла, онза конференция деп адап болур. Чүге дээрге, бирээде, СЭКП-ның дужуруун каапкан болгай. Ийиде, амгы үеде Россия Федерациязының Конституциязы судунда оңу судтап турар.

Мооң мурнунда турган Совет Эвилелиниң 13 эвилелдешкен республиказындан конференцияга соңгуткан 317 делегаттың 307-зи оон ажылынга киришкен. Оларның аразында СЭКП ТК-ның болгаш Төп контроль комиссиязының кежигүннери 34 болган. Сес обком секретары турганнар конференцияның ажылынга кирипкен.

Делегаттарның социал составы база солун: ажылчыннарның болгаш тараачыннарның саны 17 кижи, а эртем, культура ажылдакчыларының болгаш инженер-техниктиг ажылдакчыларның саны 73 кижи болган. Оларның назы-хары база солун: залга олурганнар колдуунда 30-ден 50 хар назылыг кижилер болган. Ындыг болзажок оларның хөй кезии партия ажылынга чаа кижилер эвес. СЭКП-ның дужурген соонда коммунистиг болгаш социалистиг угланыышкынныг партияларны, партияның район болгаш область организацияларын тургузуп турган кижилер болур. Олар сөөлгү каш чылдарда тургустунуп эгелээн өске партияларга кирерин күзевээннер. Ажыл-биле чугаалаарга, бөдүүн коммунистер болгаш СЭКП-ге бүгү назынында бердинген каш санныг аппарат ажылдакчылары.

Партияның конференциязын, тарын-даа съездизин чыылдырар дугайында айтырыг моон мурнунда каш удаа тургустунуп турган-даа болза, ол бүттүнмейн келген. Чүге дээрге оон организаторлары амгы үеде боттанып болдунмас сорулгаларны ол чыышка чугаалажырын кызыдып келген. Ынчангаш бөдүүн коммунистерниң хөй кезии чыыш чыылдырар дугайында айтырыгны деткивейн келген. Чуртта тургустунуп келген амгы байдалдарда коммунистиг идейни долгандыр бүгү деңнилгелиг күштерни каттыштырып болур бөлүк азы бөлүктер тургустунуп келген таварылгада конференцияны азы съездини чыылдырып болур аргалыг деп, бөдүүн коммунистер санап келген болгаш санап-даа турар. Бирээде, ындыг. Ийиде, Коммунистиг болгаш социалистиг угланыышкынныг шимчээшкиннерниң боттарының аразында чөрүлдээ-маргылдаалар улуг болуп артпышаан.

Конференцияны чыылдырар мурнунда Күш-ажылдың социалистиг партиязының төлээлекчилери конференция эрттирерин удурланган болгай. Бо чылдың сентябрьда СЭКП-ның төлээлекчилериниң Минск хоорайга болган хуралынга маргылдаа үнгениниң түңнелинде оргкомитеттиң хуралындан Россияның Коммунистиг Ажылчын партиязының төлээлекчилери үнүп чоруй барганын база билир бис. Олар Конституция суду түңнел үндүрбээн шаанда конференция чыылдырган ажыы чок болгаш өске партиялар тургустунуп келген чүве болганда СЭКП-ның салым-чолун олар шиитпирлээн деп медегелди кылган.

Кандыг-даа болзажок бо конференцияны бүгү СЭКП-ның төлээлели шыдаан бе деп айтырыг тургустунуп турар. Аңаа төлээлел шыдаан деп харыыны берип болур.

Бо чылдың июнь айда болган пленумга оргкомитеттиң даргазынга соңгуткан К. Николаев бо конференцияга кылган илеткелинге:

— Бистер чаа партияны тургуспайн турар бис. Янзы-бүрү чылдагааннарның ур-жуундан ам дээрезинде ажыл-тырыышкынга таварышкан ленинчи партияны катап тургузар сорулганы салып турар бис — деп онзалап демдеглээн.

Конференцияның ажылынга киржири-биле коммунистиг болгаш социалистиг угланыышкынныг өске партияларның төлээлекчилерин чалаан турган. Олар оон ажылынга идепкейлиг киржип, боттарының саналдарын солуп, сорулгаларын илереткен.

Конференцияга моон мурнунда төп солуннарга парлаттынган «Социализм дээш, коммунистерниң чаңгыс эвилел дээш» деп программыг медегелдиң төлевилелин бүгү талалыг сайгарып чугаалашкан. Ук төлевилелде аразында сорулгаларны тодараткан: чуртту социалистиг хөгжүлдениң оруунче катап эгидери, ажылчын чоннарның амыдыралының байдалын экижидери болгаш социал чөптүг чорукту хандырары, суверенниг республикаларның эки тура ёзузу биле каттыштырып тургаш, Совет Эвилелин катап тургузары, улустарның найыралын катап тургузары, оңу чедип алыры-биле улусчу эрге-чагырга болур Совет эрге-чагырганы камгалаары, быжыглаары.

Бо дээрге СЭКП-ның стратегтиг сорулгалары боор турар. А кандыг янзылыг хөделиирниң тактиказын, чоокку сорулгаларны амгы үениң байдалдарынга дүүштүр чон-биле сырый харылзаалыг ажылдап тургаш тодарадыры көрдүнген.

Программының медегелдиң төлевилелин кайы хире кандыр чугаалажып турганы болгаш кол документилерни бадылаашкынның хөй кезини-биле түлээп алганы бурунгаар базымның кылдынганын херечилеп турар. СЭКП-ны катап тургузарын бөдүүн коммунистер эгелээн деп чугаалап болур. Ынчангаш СЭКП-ге организастыг өзек тургустунуп келген. Ол дээрге ажыл херектиң чүгле эгези-дир.

(«Правда» солундан).

АКШАВЫС ЭГИДИП БЕРИҢЕР

Бии-Хем районда Сесерлиг ортумак школазының өөреникчилери чылдын-на капуста рассадаларын өстүрүп турар. Оларның ол ажылы боттарынга ажыктыг: школа өөреникчилерге кылган ажылының түңнелинде кирген орулгазының бежен хуузун төлеп берип келген. Ынчангаш олар ол ажылын кончуг ак сеткил-биле кылып турарлар. Ынчалза-даа бичии кижилерниң бүдүрген ажылын үнелеп көрбес удуртукчулар барын база көрүп тур бис. Чижээ, эрткен чылдың июнь айда Чөөн-Хемчикте «Хайыракан» коллективтиг ажыл-агый бүдүрүлгезиниң, бо чылдың июнь айда Сут-Хөлде «Ак-Даш» совхозтуң төлээлекчилери бистиң Сесерлиг ортумак школазындан 6-6 муң рубль түңнүг капуста рассадаларын алганнар. Олар акшазын сөөлүнде шилчидиптер бис дишкеннер. А биске олар хол үжүү арттырып каан. Ол документилер Бии-Хем районозунуң бухгалтериязында чыдып турар.

А акшаларны бистер бо хүннерге чедир манап келдивис. Сураг чок. Өөреникчилер оон бежен хуузун алыр болганда, олар ол дугайын бо-ла сонуургай бээр-дир. Ынчангаш акшавысты чоокку үеде шилчидип, эгидип берип көрүңер.

Дыртый ИРГИТ.
Бии-Хем районда Сесерлиг ортумак школазының күш-ажыл кичээлиниң бүдүрүлге мастери.

ЭЭЛЧЕГЛИГ СЕССИЯГА

Улус депутаттарының Чөөн-Хемчик район Совединиң ээлчеглиг сессиязы болуп эрткен.

Бо чылдың эрткен тос айларында район бюджединиң күүселдезиниң болгаш 1992 чылда район бюджединиң дугайында айтырыгны бир дугаарында чугаалашкаш, чогуур шиитпирни сессия хүлээп алган. Пенсионерлерниң, инвалидтерниң социал камгалалын күштелдирер талазы-биле айтырыгны сессияга база чугаалажып көрген.

Кем-херек үүлгедир, оорлаар, арагалаар чорукка удур демиселдиң күштелдирер хемчеглер дугайында кожууй чагыргазының даргазы М. Б. Донгактың информациязын сессияга дыңнаан. Кем-херек үүлгедир, оорлаар, арагалаар чорук сөөлгү үеде Чөөн-Хемчик районунуң девискээринде канчаар-даа аажок нептереп, көвүдээни чурттакчы чонну дүвүредип турар. Ынчангаш орта удур шыңгы демиселди чорудары хамааттылар негеп, чүнү кылырының талазы-биле саналдарын, сүмелерин кийрип турар. Орта үндезилеп алгаш, район чагыргазы кем-херек үүлгедир, оорлаар, арагалаар чорукка удур демиселди күштелдирериниң хемчеглерин ажылдап кылгаш, сессияга киирген. Оңу район Совединиң депутаттары чүүлдүгзүнүп деткээн. Айыткан хемчеглерниң күүселдезин чеди хонгаш-да түңнеп турарын дугуруушкан.

Тыва Республиканың Дээди Совединиң Даргазы К. А. Бичелдей сессияның ажылынга киржип, чүве чугаалаан.

(Бистиң корр.).

ШЫНДАЗЫННЫҢ ОГЛУ

Культура болгаш урал чүүл ажылының хоочуну Иван Тоолаевич Комбу 1920 чылдың август 13-те Бай-Тайга районнуң Шындазынга арат кижиниң өгбүлезинге төрүттүнген. Ол Кызыл-Мажалыктың эге чада школазының бешки клазын доосаш, 1941 чылда Кызылдың өөредилге комбинадының чанынга ажыттынган национал театр студиязынга өөренгеш, Тээлиге культура шугумунга ажылдап чораан.

1953-56 чылдарда Красноярскиниң культура-чырыдышкын училищезин доосаш, культура шугумунга ажылдап, Чадаананың улусчу театрын болгаш хөгжүм школазын ажылдарынга идепкейлиг киржип, чедиишкинниг ажылдап турган. Оон соонда 1963—68 чылдарда Ленинградка театр институдун доосааш, республиканың хөгжүм-шии театрынга режиссёрлап, директорлап, «Деңгур-оол», «Хайыраан бот», «Тартюф», Чадаанага «Чейнеш» «Нервес», «Чечен Сенгээ» деп шиилерин тургускан.

Кажан Тыва телевидениеге ажылдап эгелей берген үеде ол аңаа кол режиссёр болуп ажылдаан соонда, Кызылдың урал чүүл училищезинге 13 чыл сургуулдарны башкылааш, чөптүг дыштанылга — пенсияже үнген. Амгы үеде ол 66 харлыг-даа болза, профтехөөредилге черинде методист болуп ажылдап турар.

Чоокта чаа Иван Тоолаевич редакцияга келгеш, «Кара-Чода» деп шүлүглелин эккелген. Бөгүн ол чогаалдан үзүндүнү парлаадывыс.

КАРА-ЧОДА

(Шүлүглелден үзүндү)

...Холдарывыс хүлүй
тудкаш,
Коргуп, сүртеп орар бис бе?
Арга-эзин тывар дээштиң
Арган-оолга чарын салзып,
Чочугага чүдээл кылзып,
Чодур-Пөште хамга чедип.
Базырыкта кепши сүг дээш,
Барбаан-баспаан чери-
даа чок.
Соржу чалап, хурал хураап,
Соңгу-башкы таңды дагып,
Четчир хире өргүл кылып,
Чеже судур аштырбаан
дээр.
Дооза шупту сүлчээлиг
дег.
Тоттуг сүме бербес боор-
дур.
Карачалдар хуваанактааш,
Харын мынча дижир болду:
Чыла өлүр чылан эвес,
Шыдавыже тутчур херек.
Дээрде шашкан бедик
чалым
Деспегинде ижээп алган
Кара-Чода-Черлик-Ыйин
Хамы эрлер даялапсын,
Кара-Чода адаа аар-дыр.
Кай-даа барбас, оруу
муңгаш.
Кудургазы уштунчак-тыр.
Куру чежик, хыры аш-
тыр.
Хөделгени черле дээре.
Көрүп эрган херээ-даа
чок.
Аңаа улай отту кыпсып,
Арган ирей сала каапкан:
— Оэук, боолуг, кылып
тудкаш,
Оолдар шупту че-ве диве.
Чаңгыс борбак черин
чесхээн,
Чаваан чара соп каап боор
бис!
Дырбыл челдиг, бора
аъттыг,
Дырбаныр дээр колур
хам кээп,
Дырбанайнып, сириңейнип,
Дыттып үнген чүвен иргиж:
— Чамбы дииттиң ээзи
бурган
Чалбак чоңга буян
шаннаар.
Өске оран албатызын
Өжеттирип черле болбас!
Оран-таңды ээзи коңчуг
Оруун боду оруктазын!
Бөрү соккан дажын
көрдүм.
Бөдей өгден улуг чоруу.
Ожук дажын барып
көрдүм —
Оолдар чаштып ойнап
болур.
Көдүрүпкен дажы дээрге
Хелчок улуг хөнээн дег-
дир.
Чылбыска боол
хувулгаштың
Чырык хүнну сыырыптып
боор.
Аза кылдыр чаяттынгаш,
Аарыг-аржык таралып
боор.
Чаган-деске удурланып
Чазыыл чок боол тенневенер.
Оолак ирей килени-даа
От дег, кес дег кыптып
үнген:
— Аңы-дуза кылып турда,
Аныралдап тейлээр бис бе?
Азыраан мал
кыдыттыргаш,
Аштап, суксап өлүр бис бе?
Болур-даа бол, болбас-даа
бол.
Боолажып тулчур херек.
Эткен застың ээзи боор
дээш
Эмин эгтир кысканында
Карактары уштунгуже,
Өкпе-чүрээ чарылгыже,
Өлежок хам алгырылаан:
— Оран ээзи килеңнезин,
Оттуг чаңнык динмирезин!
Чазыыл чоктар
алыссыннар...
Чаан-деезүм айытсыннар.
Орган ашак ажынганы
Арнында-ла илдей болган:
— Аалларын өлүрткештиң,
Аъш-чем дээш тейлээр сен
бе?
Калчаа чүве чүлдүрүва.
Карактарын казып каар
мен!
Черзи ирей хорадаштың
Чениң даггаш, эдээн астып.
Хамчын уунге каржы
көргеш.
Каш сөстү октай каапкан:
— Човуланны эзилээриң
Чонун бистер билир
көрээл.
Чолдак бижек холга
каржы...
Чадапкан хам четел
теңгеш.
Чааскаан ырак тейлеп ора,
Хыйыр-кылчан доллап-
таллаш.

Кырыларын сывыртыыргаш,
Соккан белик дырбаннаан
дег.
Соганналып чорувуткан.
Тозан харны ажыр баскан,
Докпак салдыг, калчан
баштыг
Черник, чуртуң ээзи
болган
Чечен ирей чугаалап-тыр:
— Демнежир-ле, «Демниг
саскан
Теве тудуп чиген» дижир.
Боттарывыс коржуп тургаш,
Бодалывыс бүдүргей бис...
Доргун-Дарган туруп
келгеш,
Допчу түңнеп сөзүн
доосаан:
...Хоозун чугаа тоожувайн,
Хоржок мен деп сөстү
уткаш,
Черзи ирей барып эки,
Черин, оңгун дилээ ол-дур.
Сегел салын сүйбагылап,
Черзи ирей мынча диген.
— Ачы-буян чедирзин
дээш,
Арат чонаан идегээнде,
Дедирлениш шыдавас мен,
Дегийт хүлээп алыр-дыр
мен.
Чыыртаң чон-даа
өөрүшкүлүг
Шыктан тарап чорупканнар.
Аткан даңы кызыл-хүннеп
Аалдар ыжы шөйлүп үнген,
Хектер, куштар чаржып
эдип,
Хевис чечек сагланайнып.
Ыяш-дажы одунган дег,
Ында-мында дызырашкан.
Саанчы холда малдар
сүрүү
Сава долдур сүдүн берген.
Аныяктар катым-хөглүг
Анай тудкаш, бызаа
баглаан,
Саарыг ыжаш, шивээн
чоңу
Салаа базып саваттынмас.
Аалчы Черзи аъдын
баглааш,
Артынчагын дужургештиң
Эргезинениң өөнге кээрге,
Эвилежир кижи-даа чок.
Саанчылардан аалдай кижи
Сай-да чажып эде сүйбааш,
Амыр солчур
таакпылашаашт,
Ажыл-биле теерүп берген:
— Арга-сүме чаңгыс
уруум.
Аъттыг кижээ сүрдүрер-ле!
— Шыв-дыр, ирей. Сүге,
Сүге!
Шывыктаадыр маннап
келген.
— Сараланны ээртеп кеш,
Саяк-кулан коштай муңгаш,
Өөлет-дөрбет, казак, алтай
Өглериниден орук сурап,
Эргекпенин чыпшыр четкеш,
Эглип кел деп дамчыдар
сен.
Кара-Чода ирези
Каржыланыр бертип каан-
дыр.
Кыргавывыс чагыыны бээр
дээш,
Кызыды-ла манап чыдар.
Артык кевей чугаа кылбаан.
Аъттаныыр, кайгал оглум!
Чагыг алган эрес Сүге
Чалгынныг дег ужугупкан.
Дазыр шөлдү, артты-сынны
Дээлдарал чок чыыра
гыртыв.
Өвүрлээштиң,
Улаан-кумнааш
Өртенги дег изиг хова
Халаажырап, халыылдааш-
даа,
Хая көрбейн, халдып орган.
Хая-даштыг кара сугга
Хазы шелээн дүштеп орда,
Аъттарындан таныл каггаш,
Амыраанын чүге дежээр!
Чугаа-домак үр-даа
болбаан.
Чуртундува даладжыр дээш,
Элбек олча бараанарын
Эккээр сен дээш караш
диген.
Чүген суглуун шыңгырадыр
Чүгүргүктүн маңы-биле
Хемнер кежир, даглар
ажыр
Херилдирип орган иргин.
Дүвүрелден соккан чүрек
Дүргеле — деп кыйгы салып,
Карактарда кырган-ача
Харык-дем чок кеступ
кээрге,
Айлык черин хону кылдыр
Аъттар маңы чыырып
орган.
Хорум, даштыг Бай-ла
Хемчик
Кожалаң дег костүп келген.
Сурап келген кырганының
Суладарын тудар четкен.

Иван КОМБУ.

АҢЧЫЛАРГА ҮЛЕГЕР ДОМАКТАР

Байырган мактанма,
Чогуидан човаанма.

* * *

Аңчы кижи эргин база дедээр.
Диинчи кижи дискээн чиик кедирер.

* * *

Олчаны үлалажыр,
Олагны чүшкүржүр.

* * *

Багай аңчыда бак үзүндүзү безин чок,
Эки аңчыда ээр дерии безин бүрүн чоруур.

* * *

Эки аңчы одагга кезек арттырар,
Багай аңчы бак үзүү арттырар.

* * *

Аңчы кижи чудук артавас,
Балыкчы кижи хем чүдетпес.

* * *

Чалгаа аңчы чааскаан чоруксаар,
Хоптак аңчы хоорук чоруксаар.

Михаил МЕНДҮМЕ.

Шүлүк кыдыраажындан

КАРМАН ООРУ

Автобуста кижи-ле хөй, ажок ышкаш.
Арызында иткилешкен, шуугашкан —
Дажыг хемниң саарыы дег, эриин ашкан
Дадайым ай, бастырып-даа болгу дег-дир.
Кара сагыш, хоптак сеткил — хөөлеңген:
Караңгыда кара-быт дег, союп үнер.
Карманымче чаржынчыг оор холун супкаш
Халаан-тейдин ээзиринк боол баажыланды.
Сумказын үжелипкен керээжен-даа
Шугула сөзүн изиглеңгеш, төге каапты:
— Халак, халак! Оор холун сөөгейзин!
Кандыг коңчуг дүктүг арыңныг оолак сен?
Карактарын ушта коргеш, халыыдаан дег.
Халыыр чыгы сырбаңайнып, хорээ эттин:
— Кажан, чүнү уштуп аптың? Аңаа тур ис
Канчап бардың! Далчыр сен бе? Чандыр көрдү
Арын-шүүрүн ышкынмыпкан карман оору
Автобустуң чайгаарынга сыңдап алгаш,
Кожаларын иде чорүй үжеттинип,
Холун ол-бо сарбаңнадыр сунуп-ла тур-
Алдан хорттуң бирээзиниң карманынче
Ажырмычы холун супкаш, уштуп чадаан.
Акымайлап чаннырга-даа салбайн барды.
Алырлыр дээп ол-бо чүктүп, шужүледи.
Автобус-даа тура дүштү. Эжик ажык.
Асфальтыже оорну тудкаш, шывадапты:
Амыдырал чашпаннарын шак-ла ынчаар
Аспактаантың дазылындан тура сокса —
Ажыл кылып амыдыраар хөөңү чок.
Тыва чериниң адын сыкан, дырыжаннаан,
Тыва кижи сузун баскан бужартаан оор
Арыг-чаагай черивистиң боду болбас.

Валерий ШАРАВИН.

«ЫНАК МЕН, МАНААР МЕН...»

«Чечен чугаа»

Бир ай иштинде тараа ажылдазынга ажылдадырыбиле студентилерни сентябрь 2-де аңгы-аңгы суурларже чорудуп эгелээн. Чодурааның бөлүү Каа-Хем кожууннуң Бүрен-Бай-Хаак деп черге баар болган. Автобуска олуруптарга, ырлыг-шоорлуг халдыын келгеннер. Совхоз директору оларны уткуп ап, кылыр ажылды тайылбырлааш, Ажык-Бажы деп черде хову бригадазынга чедирип каан.

Неделя хире шуут баш көдүрбейн ажылдааннар. Ынчаар тараа көрүп кербээн Чодураа магадап ханмаан. Тараа сөөрткен машиналар улай-улай кээп-ле турар болган. Каш хонганда чалгаа-ранчыг апарган, чеже тараа эжер боор.

Бир хүн бригадир аккый келгеш, сиген звенозунга ажылдаар кижилер херек дээрге, Чодураа эжи Лариса-биле өлче кирип алганнар. Сиген пресстеп, шөлге тракторга олуруп хүнзээри солун болбайн канчаар. Чаъс-чалыктыг хүннерде мырыңай магалыг — ажыл соксаар, ынчан механизаторлар-биле дугуржупкаш, трактор мунуп амырап хүнзээрлер. Техникага салымныы ажок боорга, шупту механизаторлар уругларны чаптап ханмас турган.

Сиген белеткелиниң солун хүннери эртип-ле турган. Аныяктар дээрге аныяктар-ла болгай. Оларның үүлгет-пези бар эвес. Кежээ улуг назылыг механизаторлар сууржe чана бээр, а аныяк оолдар артып каар. Олар студентилер-биле таңцылап, гитаралап, ырлап-шоорлап хонар. Эртенинде уйгу-даа чок, ажылче үнүптер турган. Чалыы назынның күштүү ол хире-дир. Аныяктарның аразында чүү-даа боор турган: бот-боттарын сонуургашкан, чер-чурт айыы-биле чугаа-домаан сойгалашкан. Дүне оолдар кыстарны шуут удутпас: эжик, соңга соктап, шимээрген-не хонар. Бир дыка туразы улуг оолдан шуптузу сестирлер. Ол костуу келирге-ле, өрээлдеринче үнгүрже кирген күскелер дег, бурт-ла дээрлер. А дүнелерде ол оол гитаралап, баннап ырлай бээрге, шупту таалап дыңнаар.

Бир-ле кежээ Лариса кайгалзымаар карактарын ол-бо борбаңнаткаш, дыңнап каар дег кижи чок деп ылаптап алгаш, сымырангаш: «Эжим, сени мында бир сыпыгыр карактыг оол айтырып тур». Ынча дээш Лариса сыйт-сыйт кылдыр каттыргылаан. «Холмогороатуң тракторунга картошка чүдүрер диштивис чоп. кайнаар чиде бердиң сен?» — деп, Чодураа чүнү-даа дыңнаваан дег, бодунуң уунда шыжыккан. Лариса база-ла бодунуун уламчылаан: «Ваняның «К-700» дээр улуг күчүтен тракторунга олурдум. И-и, шуут самолет-ла деп бил, эжим. Ажылдадырыы амыр-ла! Ында бир хензиг борбак кнопканы базыптар сен, ол-ла!».

Эрес кыстар механизаторлар-биле найыралдажы берген турган. Аныяк оолдар Лариса биле Чодураага кайы кысты сонуургап турарын ажыы-биле хөөреп берип, аттарын айтырып алгаш, болганче чалап турганнар. Кежээде трактор-биле халбактанышкан оолдар дег боорга ындыг турган чадавас, бо айыы кысты кым-даа сонуургалым дивээн. Ам келзе-келзе сыпыгыр карактарлыг оол калын дег чараш кысты сонуургай берген болган.

Кежээки чем үезинде Чодураа ол оолду доораан-на эскерип каан, сыпыгыр карактар оон карак салбас болган. Та чүге чүве, ол көрүштен Чодураа девидексеп эгелээн. Хостуг чаннаар, чоргаар кыс оолдар-биле найыралдажыр дээрден башка, ынаав кижээнгей салбас турган. Бо удаада арай саймаараксай бергенин боду кайгап. Ону билдиртпес дээш кайганып орган оолче имираэрти көргеш. Ларисазы база көрүп орда, хенертен караан база кзапкан. «Ырмам сынар!» дээш, ол оол тура халып келгеш, арны-бажы кыза хона бергеш, бөргүн ужулгаш, хаваан чоткулаан. Лариса шуут кара баарын калдыр каттырган.

Столоваядан уруглар үнүп кээрге, Ваня манап олурган. «Самолетувус кайыл че?» деп. Чодураа саймааралын билдиртпес дээш, бир холун быктынга дааның алгаш, чүну-даа херекке албаан кижи боор айтырган. «Ырмам сынар!» — деп, сымыраныышаан тракторист дээргилерге сегирээш дег, бөргүн уштуп, мөгейип, машиназынче чалаан. Кыстар каттыржып-каттыржып олурупканнар.

— Мени Иван дээр ийин — деп, руль артынга ора, оол холун сунган. Чодураа холун сунгаш, адын адаар дээрге, үнү үнмес болган. Харын-даа билген дег, эжи дузалаан, «А бо Чодураадыр».

Ол хүнден эгелээш, олар кежээнин-не чер чардырып чоруптар апарганнар. Сөөлзүредир Лариса оларны эдербестеп калган. Ваняның каты ажылдап турары Степан Михалыч дээр улгады берген орус акызының «К-700» тракторун мунуп турган. Руль артынга чер чардырып чоруп ора, уткужуп келгеш, уруглар ажок амырап, каттыржып, хол чайып, кыйгыржырлар. А кажан үжелээ чер чардырып турганда, Ваня кыстарның ырлаарын магадап дыңнаар. Бүрен-Бай-Хаактың орус чурттакчылары хөй чер. Ынчангаш Ваня дыка орустаар. Тыва чугаазының кандайы хөлчок, уруглар ону кыжырып шаг боорлар. Ваня чүгле «ырмам сынар!» дээринге-ле ой. Ол сөстү оон дылынга баглап каан чүве ышкаш, уруглар ооң аксындан дүшпес.

Суур клувунга кинолаш, аргадан каттап, меогүлеп, канчап чоруп турбааннар дээр. Ынчап турда студентилерниң чоруур үези чоокшулаан. Бир катап чер чардырып чоруп тура, уруглар каткы-хөглүг, баштак чаңныг Ваня кежээ дургу чүве ыттаваан. Уруглар кожамыктап, ырлажып шаг болганнар. Ваняның муңгаргай орээн Чодураа демин-не эскерген. Чер чардырып-чардырып, доктаамал, 11-12 шакта могап-шылапкан кээр турганнар. Ынчангаш кел сала өрээлдеринче кылаш-ташкаш, чык кылдыр удуй бээрлер. Бо удаада база-ла дүнелей бергенде келгеннер. Лариса трактордан дүшкеш чорупкан. Чодураа биле Ваня артып калган. Караңгыда ыыт чок органнар. Оол руль артындан тургаш, Чодурааның чанынга олуруп алгаш, ооң эктинден куспактап алган. Сооксумаар болганындан ийикпе, ады сүрээдээнинден ийикпе, урут сирилейнип каап орган. Ваня карактарын өттүр Чодурааже кайгап ора, ооң чаагын сүйбааш, корга-корга эриннери уругнуң эриннеринге дээртиптерге, изиг тынышкан Чодураа сырбаш дээн. «Ырмам сынар! Ошкап билбес-тир мен бе, эргимим?» деп, Ваня ыдып сымырангаш, урутну дыка дыңзыг куспактапкан.

— Сени чорууптар деп бодаптарымга-ла, чыдык чер хоозураан ышкаш сагыш-сеткилим саргый бээр-дир, Чодураа. Уруглар-биле-даа таныжып көрбээн мен. Сени бир дугаар көргеш-ле, ынакшый бердим, уттуп шыдавас мен, канчаайн? Сээ таныжып бар бе? — деп, куспаандан салбайн, Ваня оожум айтырган. Ваня куспаан салыптар болза, Чодурааның чүрээ ушта халый бээр хире соп турган. Харыызынга ол ыыт чок бажын чайган.

Чарлыр үе чоокшулаан тудум Ваня биле Чодураа та каш дүнну өттүр ора хонуп келдилер ыйнаан. Ынакшааннарга үе-шак карак шимгенн дег карамайндыр эртип-ле турган. Чарлыышкынның хүнү-даа келген.

Автобус долдур орган кыстар, ону долгандыр турган оолдар чир-шок дүжүп каттыржып-ла турганнар. Ваня анекдоттап берип турары ол. Лариса сыйтыладыр каттырып-ла орган. Чодураа хөлзээниинден чүну-даа дыңнап чадап каан. Оон бажында чаңгыс бодал алгы-кыпкы дег чаңгыланып турган: «Олла, ам көрүшпес бис. Бурган өршээ, көрүшпес бис бе, кай?!».

Хенертен чолаачы кире халып келгеш: «Че, халдыы орваалынар!» дээш машинаны хөделдире бээрге, Ваня аамайланы бергеш, Чодурааже көрген. Уругнуң карактарының чаъзы бүдлешейин берген. Автобус шимчеп чоруптарга, Ваня орустап алгырган: «Ынак мен! Манаар мен!».

Оолдар сыгыржып, хол чайып, байырлап артып калганнар. Чодураа карактарын шийипкеш, эжиниң хөрээнге бажын салгаш, хорлазалээн хөрек-чүрээн базыпкаш, чыдыпкан.

Өөредилге эгелээш, Чодураа сагыш аарынга алзыпкан, дүште-түлде дег чоруп турган. Каас-чараш бойдус чурумалдыг Бүрен-Бай-Хаак оон уйгу-дүжүндүн ыравас таан. Делегейде эң-не чараш чер ол апарган. Адын безин адаарга, аянныг Тайга ээзи ужу-кыдыы көзүлбес андарган чер, сыпыгыр карактар ооң угаан-бодалын бүргей берген.

Чаа чыл шивээзин кастап девидеп халчып турда, уруглар оон өрээлиниң эжиин соктаан. Оон хенертен Лариса алгыра берген: «Ванька!». Чодурааның чүрээ шимирт дээн. Эжикче эглип кээрге сыпыгыр карактар хүлүмзүрүп турган. «Ырмам сынар!» дээш Чодураа орун кырынче ора дүшкен. Уруглар чир шок дүжүп, аалчызында-ла барганнар.

— Бээр кирер дээш албан биле саткан барбам-дыр бо кыстар — дээш, оон манчы хуужуур, ипэы-бүрү каттаг вареньезин уштуп тура — А бо авамның кээргенчиг рюкзагы-дыр — дээн. — Хүндүлүг аалчывыс, бистиң Соок Ирейивис!» — диже уруглар амырап хаймааннар.

Ийи хүн аас-кежиктиг каттыржып, четтикчипкеш агаарлап, аппарат тудуп алгаш чурукка тырттыржып хүнзээннер. Вокзалга чарлыг тура, Ваня чугаалаан:

— Майза авам-биле кээр бис, эжим. Ол сени дыка көрүксеп турар. Байырлыг че. Эки өөрен.

Хөрек-чүрээ аас-кежик долган урут чалгыннаалган хүн дег чоруп турган. Кышкы сессияның экзаменнерин база 4-5-ке дужааап, чанарынга белеткенип турда, телеграмма келген. Ында кежээ 4 шакта Бүрен-Бай-Хаак телефон-биле чугааже чалаан болган.

— Алло! Алло! Чодураа дыр мен. Дыңнап тур мен.

— Чодураа, уруум, эки! Ваняның авазы-дыр мен...

— Аа... ийе-ийе. Эки! Солунун, дыка өөрүп тур мен. Эки тур силер бе?

— Уруум, өршээп кор, дилеп тур мен, дүрген чедип кел. Ваня озал-ондакка таварышкаш, чок болду — дээш ава ишкирнигип ыглай берген.

Харлыга берген турган Чодураа хенертен коргуннуг кышкырыпкаш, уве халаан.

Светлана БАЛЧЫР.

ДУКПУРТУ

Болган таварылга

Кижиниң амыдыралынга элдептиг таварылгалар тургулаар боор чүве-дир. Чамдыктарын бодаарга, хуулгаазын, тоолзуг-даа ышкаш. Амгы шагда, бо эртем-техника сайзырап үеде ында-мында элдептиг кижилер, хуулгаазын тавактарның ужары, косуленнээри бо-ла дыңналыр. Улус ам оон кортпас, элдепсинмес апарган. Кижилерниң угаан-медерели сайзырап, эртем-билии улгаткан. Бүгү-ле чүвелерни телевизордан көрүп, радиодан дыңнап турар. Шаанда шагда болза ындыг болуушкуннарның чүгле аза-четкерге, билдинмес хуулгаазын күштерге шаннаар чораан. Ында-мында, дуу-ында даг эдээнде от кыскан, кижи үнү дыңналган, бир кижиниң дүне када адап кыйгырган дээш-ле баар. Херек кырында аңаа кым-даа от салбаан, кижи-даа алгырбаан боор. Ындыг чугааларны мен база хире-шаам-биле авамдан дыңнап чордум. А авам бодунуң үезинде авазындан, кырганавазындан дыңнаан болур. Ам мен бир элдептиг болган таварылгаңы бижип көрейн.

Элдептиг-ле чүве. Ол шагда бистиң бо Тыва черивиске, амгы ышкаш маңнажып турар машина-даа чок турган үе-дир. Хову-шөлдерде, орук кыдыгларында, даг белдериңде кайы хамаанчок октагылапкан чыдар хөй машина дугуйлары хамаанчок, сон изи-чыды-даа чок турган. Ниитизи-биле машина деп чүвени адаар хамаанчок, көрүп-даа көрбээн үе-дир.

«...Сөөлүнде, бистиң чевисте, баштайгы машиналар тыптып келгенде бистиң тыва чон оон адын адап билбес, аңаа-ла «маржыына» азы «маашына» дээр турган.

Шак ындыг «маржыына» деп чүвениң адындыы-даа чок шагда бир кезек черге кезек аалдар кожа-кожа чурттап турган. Ол аалдардан үш Уруг хем иштинде төрелдериниң аалынче катчып алгаш чорупканнар. Орук аразы хери болганындан, олар сыгыр дан бажында туруп алгаш, аалындан үнупкеннер. Мунган аъттары-даа ылгын болган. Чорук орарга, агаар-бойдустуң шыпшыны коңчуг. Чүгле ховунуң ужу-кыдыында сыгырга куштуң тааланчыг ыры дыңналыр. Кижи сестиң коргар чүве-даа чок. Арызында хөөрежир дээш улуг арт кырынга үнүп келгенин безин билбейн барганнар. Оон бүгү-ле чүве адышта дег, тода көстүп чыткан. Дүжүп алгаш, аъттарының дыннарын сула салып, оъткарып дыштандырбышаан, хөөрежип органнар. Ынаар чиңге көк кылдыр шөйлүп баткан Хемчик хеминиң кыдыында кезек аалдарның бараанны дээрже шөйлүп үнген ыштан илдеп болган. Ынчап хөөрежип орда, Калдар-Урутнун аъды хенертен чыт ап, хоюксай берген. Анай-кыстың оъттап турган аъды кезек болгаш-ла бажын көдүрүп келгеш, бир-ле чүвелей корткан ышкаш, кулактарын сүүрениедип турган.

Анай-кыс биле кожа орган Көктүн аъды оъттавас-даа, ийи даванын хере тепкен, соңгаар чүткүп, ушта сорар чыгы турган. Уруглар бир-ле чүведен сестип корга бергеннер. Анай-кыс орган:

— Дадайым ай, уруглар, бөрүлер кел чыдар эвес деп бе ?— дээн.

— Таанда-ла чырык хүнзүс кайыын кээр боор — деп, Көк улашкан.

— Ия, дадайым, аштаан кожааарактарны канчап билир. оларны, Шөө-бөрү-даа бар чүве ыяжик — деп, Калдар-Урут ону сирнейнип чугаалааш. — Дүрген бадаалынар — дээш, артты куду аъдын четкеш чорупкан, кудургайны куду үжелээн ол-бо талаларынче сезиктиг ажок көрүп каап, шууштур бадып органнар. Кадыр оруктуң ол-бо талаларында даштарга аъттарның чаяаннадыр кылаштаныындан ээнгилери дээш, кыңгыртхайнып чораан. Оон ынай чоок-кавыда кандыг-даа ыыт чок, оларның кыры-биле бора-хекпештер-ле хиниледир ужуп эртилээр болган. Эң сөөлүнде чорув орган Анай-кыстың ийи баддыры ырбаннаар, өөрүнден чыдып каап чораан. Ынчап чораш оргу черге чедип келгеннер. Аъттар ам-даа хойбушаан.

Уруглар аъттарын мунгулап алыр дээш белеткенип турган. Дээрниң байдалы каан изиг-даа болза, долгандыр шөйлүп чоруткан куу-куу даглар кырындан сериин салгын арын-башче сооланнадыр үнүп турган. Оруктуң улуг чооганы куду баткан. Шала кудургай-даа болза, аътты мунуп алырга ажырбас, чортуп бады баар. Аъттанырының кыры чорда, уругларның сөөлүнден чоруп орган Анай-кыстың кулаанга бир-ле ырак дээр дүвүнде-даа ышкаш, диргирээн даш дыңналган. Мурнунда аъттаныпр турган эштериниче ол алгырган:

— Турунар! Дыңнадынар бе? Кайда чүве диңмиреп турары ол?

Аъдын шагда-ла мунупкан Калдар-Урут эжинин кыйгызын дыңнааш, хая көрнүп келгеш алгырыпкан:

— Ойт, уруглар, көрүп кааптым, дуу арт кырында ийи куу кижи тур! Шупту артче углай көөрге, даг бажында, шынап-ла, ийи куу кижи маннажып турганнар. Кандаай чүвел, уруглар, кижилер-даа эвес! Кеткен тоннары-даа чок, бир-ле узун-узун куу чүвелер!

— Ой, адыр, хая-даш-даа казырадыр чуглуп баткан ышкаш — деп, Көк корткаңы ажок үнү сирилевишаан алгырган:

— Ии, дадайым ай, бот-боттарынче окташкан-даа чүве дег, аразында от кызаннаар кандаай чүвел? — деп, Анай-кыс алгырган. Уруглар угаан-куду үнүп калган, бот-боттарынче сыңнып, аъттарының дыңнын салбас дээш, узун-дыңнарын холдарында так ораапкан. Аъттар база коргуп, хоюп эгелээн. Ынчап турда, даг бажында узун куу кижи дурзулери чаңгыс черге бөкперлежип берген ышкаш болганда, даашэвес даап, кышкы эвес кышкы үнген. Даг-даш казырткайндыр шимчеп, буступ бадып турган ышкаш болган соонда, чооганы куду дөңгүр кара дукпурту караңнадып-ла орган. Буттарының адаанда чер сиринейнип, андарлып-дүңдерлип турган ышкаш болган.

Уруглар чугаалажыр хамааанчок, бодундан өске чүнү-даа көрбейн турган. Аъттарын салбас дээш дыңнаан туттунупкаш чыдыпканнар. Калдар-Урутнуң аъды чооганы кежир ыңай болган. Дыңын холдан салбайн, ораан-чок черге сөөртүнупкен. Бир холун бодаарга, чок-даа ышкаш болган. Тура-даа халып четтикпээн, тонунуң эдээн дукпурту таварып эрте берген. Ону боду эскербээн. Анай-кыс көрүпкен. Канчаар-даа көөрге, чаңгыс-ла борбак кара дукпурту. Артында-ла өртенгензиг-даа ышкаш чыттыг болган. Көөрге хүрзүнчүг, коргунчуун канчаар! Көктүң аъды эрү шураар дээш хөөкүйнүң бир будун чула баскан. Канчаар-даа харык чок, чүгле холдары-биле арыннарын дуй туттунупканнар.

Карак чивеш дээр аразында дөңгүр кара дукпурту чооганы куду коңгурткайнып бады барган. Эх, дукпурту, дүрпүрту — маржыына дээр чүве ол ышкажыл деп уруглар чаңгыс түңнелге келген.

Сарра КУУЛАР.

Амыдыралдан чогаадыг

НЕЛЛЯ

Кижиниң чуртталгазы элдеп чүве, чылдар агым суг дег эртип калыр. Ынчалза-даа чурттаалгада бир-ле кижиниң овур-хевири уттундурбас болур.

Мээн школачы чаш чылдарым сагыжымда артып калган. Ынчаарда 1972 чылда Улуг-Хемниң Эйлиг-Хем суурунга школаже өөренип кирдим. Аваа өөренип кирериниң мурнунда малчын аалга өскен болгаш дыка-ла томаанныг оолчугаш чордум. Школага өөренип кааш-ла, угбам сугга келгеш, кайнаар-даа барбас, бажындан шоолуг үнмес турдум. Та чүге-ле чүве, мендеи улуг класстарга өөренип турган уругларга бо-ла эттедир, базындырар турган мен. Ынчаарга 2 класска өөренип турган Нелля дээр бир уруг бар. Мени та чүге ийик, ол урут дыка хорададыр, ол хиреде мээн-биле ойнаксаар.

Бир катап кыжын өөренип каапкаш, чаныл олурган, Нелляга таваржып келдим. Ол мени көрүп кааш амыраанындан алгырыпкаш, хөй эштери-биле мени хар-биле соккулап каапты лар. Ыглыхеп куруг ол хар, хорадаанымдан ыглапкаш, чана бердим. Эртенинде Нелляның дуңмазы Артур дээр оол мээн-биле өөренип турган. Артурга-даа ол дугайын хомудаар мен. Оон эгелээш, Нелля эштери-биле мени, бичии оолчугашты, хорамчылаары дам барган. Бир хүн Нелляга чааскаан чорда таваржы бергеш, бодум чыттыр октааш харга чула былгааш салдым. Ол боор көрем. Нелля хорадаанындан ыглапкаш, ак койгун кежи бөргүн тудуп алгаш, чана берди. Оон соонда ол мендеи сестир, чүгле ырактан борбак харлар-биле дажаар апарган.

Элдептиг чүве, мен ол чаш назынымда чоорту Нелляны чарашсына бердим. Бодап кээримге, школада ол дег чараш уруг чок ышкаш. Нелля ону ынчаарда кайын билир боор. Мени хорададыр, ырактан хар-биле дажаар, ол-ла. Мээн угбам Нелляны башкылап турган. Бир хүн угбамның сумказындан Нелляның кыдыраажын алгаш, эң артыкы арынга дыка улуг кылдыр «Нелля! Чараш Нелля!» деп бижээш, дедир кирип суп кагдым. Нелля ону та номчаан, та номчуваан.

Оон бээр 20 чыл эрте берди. Бо хире хөй чылдар эртсе-даа, ак койгун кежи бөрттүг, кара плюш тонныг бичии Нелля каттыраннап, борбак хар-биле мени дажап турганы караамда көстүп чоруур. Кыжын хар-биле ойнап турар бичии чаштар көргеш, бодумнуң бичии чораан үем бо-ла сакты бээр мен. Чаптанчыг чаш үе. Эх, чылдар, чылдар, эглип келбес чаш назын.

Оруй Нелля ам та кандыг кижи апарган. Та башкы, та эмчи, та эртемден, кым билир ону, төнчү чок чуртталганың... Ак-көк Тываның та кайы булуңунда чурттап ажылдап чоруур. Бо хире хөй чылдар эрте берзе-даа, Нелляны ам көрген болзумза аар. Кайда силер, Нелля? Бо одуругларны номчуур-даа боор силер. Бертен эртежик тургаш, соңгага чеде бергеш көөрүмге, даштын хар чаап тур. Чаш харда бичии чаштар хар-биле өөрүшкүлүг ойнап турлар. Ам база Нелляны сактып келдим. Кайда чор силер, Нелля?

Виктор САРЫГ.
Бии-Хем район.

(Төнчүзү. Эгези №№ 185 — 191, 193—195, 197, 199, 201 «Шында»).

Эргиминиң кайгаарын көргеш, олурган черинге чаңнышкылынгаш, бүдүү хүлүмзүрээш, олудун улам чазай бедидир сөгедектей олуруп олурган. Сүмениң сагыжынга Деңгис-Хөлдүң Борадайы-даа кирбээн, Деңгис-Хемге чажыпкан үрезин-даа бодаваан. Моолдуң, Төвүттүң делгемнериниң дугаайында чугаа оон ийи кулаан улуг каты кижиниң буянныг часыдыышкынны ышкаш шонуп турган. Оон аас-кежии Хайдаарда, оон сагыжы таалалда, уруг эш биле ыяралда болуп турган. Ол бодунуң салымын өттүр билипкен турган болза. Моолдуң, Төвүттүң, Кыдаттың ховуларынга Ортаакы Азияга болгаш Европага кээргел чок аг-шеригниң күжүн чедире бээрин болалкан турган болза, ындыг хуулгаазын төлгениниң аксынга канчап-даа бүзүревес ийик.

Чүге дээрге кижиниң салымы караңгы, ону чүгле бурган чырыы-биле чырыдып тургаш көрүп болур. Кижиниң салым-чолу оон бодунуң иштинде удуп чыдар арзыланга дөмей, кажан ол арзылан оттуп келир болза, кады-кожа чону хамаанчок, ол кижи бодун безин эндепсинип каттырып, сыгырып, кайгап-харап олуруп болур. Оо, өндүр бедик Туна-Тайга! Оо, өөнүстүң ханазы болган Кара-Дуруг! Делегейниң дээрзиниинге шоюкпас, балалбас, каптагайның каржызынга эниппебес домурулбас таалалды болгаш эриг баары уранхай тываның эң улуг оглунга силер хайырлаан силер!. Силерниң эчи буянкарга тыва кижиниң үре-садызы ужу төнчүзү чок үелерниң дүмбейинге өшпес чырык от дег кылдыр хадагалаар...

— Сээң адыңны чарлыныы чажыды биле сайгарып, хуваанакты хуулгаазыны биле көрүп олурарга, кижи бодап четпес нарын болур чүве-дир, оглум — деп, аржан-биле аксын ижиндип алган Тараачы-Санаа хөөреп олурган, дүлүш кижиниң дүрүм билбес бардамы чүгле оон арын-шырайында, аксы-мурнунда эвес, харын бүгү мөчү-сөөгүнде илереп турган. — Тыва кижи үү дээш, ии динес, ии дээш, аа динес болур чүве болгай. А сээң адыңга ол үш чүүл үннер каттыжар боор үрен-дир сен, күдээ. Каттышпасты каттыштыргаш, Субидай деп сурагжыыр сен. Сээң адыңны үш чүүл үжүк биле шыяр апаар боор бо, күдээ: Су-би-дай дээш...

Ынчап олура, кужур ашак бажын эктинге салгаш, олурган черинге удуп калган. Калайы ону чунма кежи шээжимек-биле шуглай тыртып каан. А Сүме ол сөстерин-даа херекке албайн, улуг кижиниң буянныг аксы-ла-дыр кылдыр бодап каап, Хайдаар-биле кады дөрде ак эңчек кырынга ужуп каарын сагыштап олурган... Хайдаар ышкаш хөңү сыныг, чиик кылаштыг, чоргаар бүдүштүг кыс ховар-ла боор! Ол кижиниң уяралы херээженниң аяң киирип, сактып четпес болуушкун, ёзулуг кижи кылдыр бодарадып шылаар кылдыр чаяаттынган чүве-дир ийин. Кижилерниң сорулдаазы өөр назынның эң улуг таалалы болбазыныи аргазы-даа чок.

— Эр кижи тывар, эжи кижи бөле тудар — деп, Хайдаар дыка утаанныг доматы каттырып, куспактанып чыткаш, «мээң оорганы көвевидем» дээн ышкаш, көңгүс бөдүүн байдал-биле сымыранып чугаалап чыдар болган.

Сорутдашкан ийи бо-

СУБИДАЙ

луушкунуң таарышкан чугаа-соодуу улуг сүлзэ болуп мөңгежирээр. Субидай чүгле катынының малын малдаар, аңын аңнаар, тараазын тарыыр эвес, харын кайгалын кайгалдаар, өскүс анайлар чыггаш, өктергей бай апаар, хайнак инектер чыггаш, кайгамчык бай апаар, а Хайдаарның адыжы бичии-даа болза, караа кескү, чүгээ серемчилелдиг, эт байлакты, ажы-төлдүг хавыра тудар кадын болуп чогуур...

Моолдуң карак четпес делгем ховузунга кара даштар арасында ыйгылакка хараганның чидиг оду караңгының караңгызында чырып турган. Каптагай ыржым, айт дээр алды даа, кызырт дээр даш-даа дыңналбас турган. Ол ыржымда кулактар ыстап, сыылап келир. Өтче көрүп каап, ыштың чидип, кызаңнааштарының эстип турарын көрүп олурарга, кижиниң сүнезиниң оожургап, чаажыгын хоступ көрбээн таалалга алзы бээр.

— Уваа! Хуваанактың адынын солуну — деп, Тевечи чугаалаан. — Чарынны салып көрем, Сүме, чүү биндирер эвес.

Уранхай-тандының кара кужунуң, Кудай-Ээзилгениң улар кужунуң бөксээниң эң улуг даштарындан Тевекчиниң чыып алган хуваанаанче Субидай көрүнмээн-даа. Ынаар көрүгенниң херээ чок, кайгалдар эжинге чүвениң чүгле шынын сөглээр. Харын таалында кургадып чораан чарыныи алгаш, чиге соңгу чүкче, Алдын-Өргеи сыл-дызынче углай тургаш, шишкээш, оттан хоора берүп алган көзүнүң кырынга салыпкан. Оон бөргүн ужулгаш, арнының дерин чоткан. Чарын таваар кыпкаш, дээр ээрилгези чаагай, үстүнден хөй санныг улуг дылдар батка болуп хуулган. Сүме эжинче дүвүреп көрген. Оон ийи чарты салгаш, чарнын эскеш, соодуп алгаш, элээн үр көрген. Тевечи чүве-даа ыттавайн, бир талакы көк карээн бадып алгаш, аксынга курган сиген дайнап, дыңнангыры кончуг манап чыткан.

— Мен бодаарымга, Моолдуң, Төвүттүң, Алдай-Саяның кайгалдарының бөлүглежир үези чоокшулаан ышкаш-тыр, тала — деп, Субидай чугаалаан. — Улуг хаан сен болур боор сен, сени Чингис Хаан деп алдай бээр боор.

Ынча дидип бе дээн ышкаш, кудайның хаалгазы ажыттынгаш, карак чылчырыктаар чырык оран делегейге дүшкен. Чер кырында чырыктан ылгалдыг, оон артык чидиг ол чырык бүгү делегейге Чингис-Хаанның адының демдээ кылдыр сурагжаан XII чүс чылдың ийиги чартында Азия диптиң төвүн таварты соңгу чүкче эрткен улуг метеориттиң дугайында Буудал-Лааның ламалары ындыг сүртаалды тараткан. Эмин эртир көвүдээн Ак-Кижилерниң шимчээшкининиң кандыг-бир чаңгыс үгже углап оожуктурар дээн угаанныг кижилерниң күзели биле кижи төрелгетенниң төөгүзүнге турун көрбээн аг-шериг ол үеде чыглып эгелей берген.

— Ак-Кижи дээрге коргар чүрек чок, кээргел-даа билбес, ораш-даа билбес, ёзулуг араатан-дыр ол — деп, Чингис-Хаан Субидайга чугаалаан. — Ындыг кижи делегейни чагырып алгаш, чаңгыс аай шынны непредип, тоо-бидаргай тос башка кижи төрелгетенин чаңгыс холдуң чудуруктанган чудуруу ышкаш каттыштырып шыдаар.

Субидай оттуг кезек-биле кас демдекти чуруй каапкан, оон кезү кудай хаалгазындан дүшкен чырыктан дудак чок ышкаш сагындырган.

Бүгү делегейде эң күчүлүг ийи кижиниң дакгыраа ындыг болган.

Аът дээр күчүлүг амытанның дуюглары кас демдекти базым санында чурувушаан, Чингис Хаанның адын болгаш алдарын делегейге көдүрүп үндүрер, ол алдарның эге бажынга Субидайның Чүгүрүк-Бораның дөрт дуюу дешкилээр. Субидай эң дидим болгаш эң кажар шериг баштыны болуп бодараар. Чүге дизе оон салым-чолунуң үнделининге Деңгис-Хөлдүң эринге Борадайның шаңнааны болгаш Кара-Дуругнуң бээрынга Хайдаарның депшидин сайзыратканы Таалал мөңгежирээр. Амыдыралдың бергелерин болгаш эргелерин деңге билир кижилер чырык оранга төрүндээ дугайында бүдүп-даа, бүгүнги-даа келген төөгүнүң улуг күзелиниң эге бажы ында.

Ийи хонганда Субидай чанып келгеш, Туна тайга бажында Кара-Дурут базырында өөнүң орнун оюп эрткеш, деспекте ашкаш, Чаа-Хөлдүң чалбак шынаазы кайы сен дээш шаап бадыпкан. Орукка бодун чалгааратпас дээш, аъды Чүгүрүк-Бора чорукхур болду дээш, катындан дыңнап алган ырын ырлап чораан.

Ужунайдан өру көөрге,
Улуг Чаа-Хөл чуртумайны.
Ужур-сүме чугаалажыр,
Улуг дүлүш чонумайны.

Ырлап-даа чораан, ырының чогуу уткасын ам-даа билбес, оон чуржаттары Чингис-Хаанның эң чүреккир дайынчылары апарып, оларның сүмезя, шынап-ла, ужурлуг болгаш улуг бооруп чүгле сөөлүнде баргаш ийи караа-биле көөр. (Сүме дээрге, амгы дылда шериг чөвүлели — авторнуң тайылбыры). Шынааже кудулаан тудум-на, эониң үнү хаяларга чаңгыланып, аъдының дуюглары каңгырткайнып дагжап чораан.

Чаа-Хөлдүң эринге халдып келгеш, Чүгүрүк-Бораазын кежиге суггарып алгаш, аалга келгеш, катыбиле чолукшуп турган. Хайдаар ону хөлбеңнедир күлүмзүрүп уткуза-даа, бичиишкызыжак дег, дылын ушту кааппаш, дүрген-не өөнче кире халаан.

— Малывыс айлык черде чоруп олур, катым — деп, Субидай таваар чугаалаан.

— Боол-тур, оглум — деп, Гараачы-Санаа амырап, адыштарын часкаштырып, таан-даа кончуг чугаазы сууган турар болган. — Оъдувус-даа четчир, суувус-даа четчир. Кужур катын бодал чок турар эвес, база бир чүве бодап алдым. Ол чүвени алды дээр, чамдык аймактар хаалды-даа дээр, чамдыктары саалды-даа дээр (Амгы тывы дылда ады алдын, өске дылдарда оон кевирлери алт, гольд болгаш золото — авторнуң тайылбыры). Оът-даа чивес, суг-даа ишпес, магалыг мал ол дээр чүве-дир.

Субидай катынының сагыжын кончуг эки билип турган.

Алдын-оол ДАРЖАА.

Гимн төлевилелинге хамаарыштыр

ТЫВА—ЫРЫВЫС ОЛ

Чечектелген Тываывысты адалтар бис —
Сеткилдерге сериин салгын сырыннай бээр,
Кайгамчык каас чурумалдыг бойдус, байлаа
Карак уунга угулзалай чаптылып кээр.
Кожумаа:
Ыдык Таңдым, Саянынче чажыын өргээн
Ындыг чурттуң чону чоргаар, тайбың турзун!
Чечектелген Тываывысты ырлаптар бис —
Сергек хөөннер аялгазы улажы бээр.
Ээзи болган эрес-кежээ кадарчылар.
Эрээн-шокар кевей малы алгыржып кээр.
Кожумаа:
Чечектелген Тываывысты бодаптар бис —
Чечек, артыш чаагай чыды айызай бээр.
Ончалаңмас өзүлделиг аяы, кужу
Оранынга чоргааралдыг шимээргеп кээр.
Кожумаа:
Мага хандыр эргип четпес делегейже
Барыксанчыг, көрүксенчиг чурттар бар бол.
Аактыг чаштан ынакшылдың кужу сиңген
Азияның төвү — Тыва чери — ырывыс ол.
Кожумаа:
Ыдык Таңдым, Саянынче чажыын өргээн
Ындыг чурттуң чону чоргаар, тайбың турзун!

Гимн төлевилелинге хамаарыштыр чарлаан ажык конкурска киирип тура, мындыг бодалды илередикседим. Тыва Республиканывыстың йөрээл ыры кижи бүгүдезинге ырлаттынгыр, кептеренгей болуру күзенчиг.

Инзээ саап орган тыва шүлүкчүнүң хей-аъды көдүрлүп, ырлап орар болзун чүзүмэе, чазып болбас боор. Ынчангаш В. Ш. Көк-оолдуң «Байлак чуртум» деп ырызының аялгазынга таарыштырып бижээним ол. Ынчалза-даа композитор эштерден «Байлак чуртумнуң» дег сагыш-сеткилде хаара тудуп, белени-биле ырлаттына бээр ындыг чараш аялгага, бир эвес ындыг бо шүлүүм Гимн болур бээр байдал бар болза, база манап илегеер апаар мен. Ам «чечектелген» деп сөстү кииди ажыглааныма тайылбырлап кылып көрейн: чечектелген Тываывысты ырлажып чоравус, ырлажып чор бис, ам-даа өткүт ырлажыр бис, чечектелдер хөгжүвээн чүве болза, хамык-ла өөрен-хавыя кайын келген? Чамдык эштерниң «мактанышкы дег чүвениң чок, ындыг-мындыг-дыр бис» дээн ундараашкынынга таарзынмадым. Бир-тээ бот-догуннаан Тываывыстың бурун эргелиг эдерн болганывыста. Сүлде, Тугуусту бедик тудуп, йөрээл ырывысты ырлашпышаан, четтерге ундаравайн, ону чечектиг-биле солааш, сайзыралдың оруунче улам бүгүнгээр дидим базар ужурлуг бис.

Мөңгүн КҮДЕРЕК.
Чадаана хоорай.

МЕЗИЛ БАШТЫГ МЭЭҢ ИДИИМ

Медерелин оскунуптар
Мелегей дээн арагачаа
Мезил баштыг мээң идиим
Медээжок-ла дөмей апаар.
Даңгаар эртен тура халааш
Дажыг сугну сүзеримге,
Далганмаа дээр кадай ышкаш,
Дертайып-ла калган ийин
Ийи идиим мезилдер дег,
Ийидиве ырзаярлар.
Хемчээли улуг болган чоор бе?
Хевириниң чүдээн халак!

Тулуптар дег болу берген
Туразы улуг идиктер бо!
Амырга-Моос аксы ышкаш,
Арзайып каар ужуру чүл?
Азыг дижин шаараткан.
Анчыг-чүдек идиктерим
Хаван хаайы олчаан боорта.
Кажаа ажыр шывадаптым.
Мезил-даа бол, хаван-даа бол,
Мээң идиим болуп чораан
Майтактарым шуут чокта.
Багайын-даа канчаарыл ам?

Охемчиң ОНДАР.

БУКЛЕТ-НОМ

Амгы рынок үезинде чогаал номнарын парладып алыры — эң-не берге айтырыгларның бирээзи. Москвага шүлүктериң парлаарынга хамык шүүделин төлеп тургаш, «Эне сөзү» солуннуң редактору, шүлүкчү Артык Ховалыг Россия Федерациязының чогаалчыларының «Мажак» деп шүлүк чогаалының таныштырылга библиотеказының ном үндүрер черинге «Шыдажыг» деп буклет-номчугажын 2 муң кезекке чырыкче парладып үндүрген.

Ук буклетте херээжен шүлүкчүвүстүң 27 лириктиг шүлүктери кирген. Оларны Владимир Гордеев тыва дылдан орус дылче очулдурган. Салым-чаяанныг шүлүкчүнүң бөлүк шүлүктер кирген буклеттиң Г. Георгиев, Г. Фролов редакторлаан.

Бистиң корр.

Байыр чедирип тур бис!

Кур-Чер суурда чурттап чоруур бистиң ававыс Клара Лапзыевна Пар бо хүннерде 60 харлап база өг-бүле тудканындан бээр 40 чыл оюн демдеглеп турар. Эргим ававыс — 2 оолдуң, 5 уругнуң хүндүлүг иези болгаш чоргааралы.

Ынак ававыска төрүттүнген хүнүн таварыштыр байыр чедирбишаан, амыдырал-чурттаалгазынга аас-кежикти, чедиишкиннерни, каң дег кадыкшылды, хөй чыл чурттаарын сеткилдиң ханызындан күзеп, черге чедир мөгейип тур бис.

ООЛДАРЫ, УРУГЛАРЫ БАЗА КУДЭЭЛЕРИ: САША, ТАНЯ, НАТАША, СЕРГЕЙ, ОЛЯ, ГЕНА, ВАЛЯ, ОРЛАН, МИРА, МЕРКУРИЙ, АЙДЫСМАА, СЛАВА.

Чарлалдар бюрозу

Октябрь 20-де республиканың Виктор Көк-оол аттыг хөгжүм-шии театрынга күрүнениң ыры болгаш танцызын «Саян» ансамблиниң чаа программалыг концерти болур.

Концертке «Саян» ансамблиниң фольклор бөлүү Америкага гастрольдаар программазы-биле киржир.

Концерттиң эгелээр шагы — 18.00.

Тайылбыр алыры-биле 3-68-64 телефонче долгап болур.

Хөгжүм херекселдерин септээр «Урал-Сай» бүдүрүлгезин Тываның Культура ажылдакчыларының Эвилелинче ажыттынган. Рояль, пианино, үрер хөгжүм септедир ээзи организацияларда, хамааты кижи бүрүзү 3-66-41, 3-66-39 телефоннарже чагыг кылып эгелээрилерин ыыннаттывыс.

Тываның Культура ажылдакчыларының эвилели.

Коммерсантыларның, бүдүрүлге албан черлериниң удуртукчуларының, хувуда кижилерниң кичээнгейинге:

Тываның Культура ажылдакчыларының эвилели Сергей Пюрбю аттыг шаңналдың лауреазы деп атты ылып үндүрген. Клуб, библиотека, музей, уран чүүл школалары, улусчу чогаал ажылдакчыларының эң-не тергиин кижилеринге акша шаңналын тывсыр. (Бир лауреатка — 5000 акша.)

Аңаа бөлүшкүннүг үлүүнеңи, ачы-дузаларын чедирериңерни манаадывыс.

Эвилелдиң агар саны — 700670 Тывасоцбанк МФО 264192, телефону — 3-66-41.

Минусинскиниң бухгалтер школазынга 8 ай өөренгеш, ниити ортумак эртемниң баазазынга тускай ортумак эртемниң дипломун ап болур. Өөредилге телевидинг. Киирерде экзамен дужаавас. 9 класс доосканнарны үлетпур бүдүрүлгелериниң болгаш агроүлетпүр комплекзиниң бухгалтери мергежилдиг кылдыр белеткээн-биле база хүлээп ап турар.

Школаның адрези: 662800, Минусинск хоорай, Кызыл партизаннар кудумчузу, 11. Телефону 2-06-08.

Кичээлдерниң эгелээни 1992 чылдың сентябрь 15.

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ИШТИКИ ХЕРЕКТЕР МИНИСТЕРСТВОЗУНУҢ АЖЫЛ АГЫЙ КИЛДИЗИНГЕ параазында мергежилдиг кижилерни ажылга негеттинип турар: сантехник, электрик, 4-5 разрядтыг автослесарьлар, 5-6 разрядтыг моторист, газ-электри-биле кайнакчы, агрегатчик, чылыг пунктузунга механик, полиграфия деоиг-херекселдериниң эдикчизи, корректор, типографияга склад эргелекчизи. Кээр чери: Кызыл хоорай, Ленин кудумчузу, 18. телефоннары 9-25-82, 9-22-22.

БИСКЕ АЖЫЛДАНАР

Республиканың инвалидтер ниитилелиниң чанында тургустунган «Искатель» кооперативте (даргазы А. М. Сундуй) бүдүн чартык чыл дургузунда Кызыл хоорайның социал талазы-биле камгалалы барык чок хамаатылары ажылдап турар.

Бо үеде кооператив күрүнезен улуг чагыг хүлээп алган. Ол дээрге Соңгу Доштуг океанда оон эриктеринде ажылдап чорууларга эргежок чугула херек хончулут уктар-дыр. Олар муң-муң Аът челинден, сарлык дүгүнден кылыр.

Аът челин, сарлык дүгүн ээрип, оон ук аргыыр күзелдиг кижилерниң саны бир районда 20-30 чедип, оларгаш бүдүрүкишкин кээр болза, бистиң ажылдакчывыс аңаа чедип, ажылга ажыглаар дүктү чедирип бээр.

Чүгле инвалидтер, пенсионерлер, уруг азыраарының декреттиг шөлээзинде олурар херээженнер ажылдап болур. Ажылдың төлевири дугуржулга ёзугаар.

Бистиң адрезивис: 667003, Кызыл хоорай, Лопсанчап кудумчузу, 9. Кооператив «Искатель».

КИНО

ОКТЯБРЬ 17-ДЕ

«НАЙЫРАЛ»: «Гремлины» 10.00, 12.10, 14.20, 18.40, «Россия, которую мы потеряли» 16.30. «ВИДЕОЗАЛ»: «Ветер демонов» 9.00, 11.00, 13.00, 15.00, 17.00, 19.00 шактарда.

«ВОСТОК»: «Жертва во имя любви» (2 серияның) 15.20, 18.20 шактарда.

ОКТЯБРЬ 18-ТЕ

«НАЙЫРАЛ»: «Гремлины» 10.00, 12.10, 14.20, 18.40, «Россия, которую мы потеряли» 16.30. «ВИДЕОЗАЛ»: «Ветер демонов» 9.00, 11.00, 13.00, 15.00, 17.00, 19.00 шактарда.

«ВОСТОК»: «Жертва во имя любви» (2 серияның) 15.20, 18.20 шактарда.

ОКТЯБРЬ 19-ТА

«НАЙЫРАЛ»: «Опасный бизнес» (АКШ) 10.00, 12.00, 14.00, 16.00, 18.00. «ВИДЕОЗАЛ»: «Окончательный анализ» 10.30, 12.30, 14.30, 16.30, 18.30 шактарда.

ТАЙЫП УЖАР, ДАЯНЫП ТУРАР...

Амгы үеде буступ дүшкен ССРЭ-ниң делгем девискээринге, кайы-даа булуңга, каяа-даа чоруурга тыва кижилер, бистиң чаңгыс чер-чурттугларывыс бо-ла ужуражып кээр апарган.

Чоокта чаа ажыл аайы-биле Пермь областың Соликамск районунда Сим суурга чеде бердим. Автобустан дүжүп кээримге-ле, долгандыр кадалыр демир сывырындактар-биле кажаалап каан херимнерлиг, күш-ажыл колониялары-биле долдунган бичежек суур болду.

Ыл аразында холдарында автоматтарлыг солдаттар элээн хөй херектеннерни сүрүп алган, мээн чаным-биле эртип бар чорлар. Хоругдаттырганнар аразында бир азиат шырайлыг кижи:

— Тыва кижи сен бе? — деп тывалап алгырды. Маңааыным айтырыгдан арай өжүп:

— Ийе.— деп харыыладым.

— Оо, кужур эрни! Чүнү канчап чоруурун ол?

Харыылак чорумда, солдаттарның бирээзи ырай бээримни негеди.

Оон аалчылар бажыңынче хонуп алыры-биле бар чорумда, ийи тыва оол бажым уткуп чедип келди. Олар хоругдал адаандан чоокта чаа хуусаазы төнмээн-даа болза хостуг ажылче үнүп келген оолдар болду. Чурттап турары бажыңы моон ырак эвес. Барып хонуп алырымны сүмелешкилер. Мен харын амырай бердим.

Малгаштыг кудумчулап арай деп эртип чораш, оларның чурттап турары бажыңга чеде бердивис. Колдунда аныяк оолдар чурттап турар болгаш, бажыңның иштиниң арыгсылыг, шевергени аажок. Кухнязында тыва үлгүүрге чазап салып алган. Соңгаларын, эжиктерин тыва угулзалар-биле каастап алган. Орун бүрүзүнүң дужунда шевергени аажок хоорарда төрел-дөргүлүнүң-не боор — чуруктар.

Мени көрүп кааш, ында олурган оолдарның арынныры сонуургалдаа чырып, кандыг-бир аажок чоок кижизин чедип келген дег, халаш-биле тыва хаттып держе чаладылар.

Бар-чок аъш-чемин салып, дораан-на Тыва дугайында хөөрээримни диледилер. Чаңгыс чер-чурттугларының дилээн канчаар боор. Тывага сөөлгү үелерде болгулаан болуушкуннарны бар шаам-биле чугаалап олур мен. Оолдар дээрге моюннары узай бергилээн, бүгү-ле мага-боттары-биле менче сундургулай бергилээн, чаңгыс-даа сөс эттирбейн, дыңнап олурлар. Ол ырак черде херек адаанда чаңгыс чер-чурттугдарымның төрээн Тывазын сагыштааныңың күштүүн кайгадым. Менче. Тывадан чедип келген кижиже бүгү Тыва мында кежүп келген-биле дөмей көрүп, өөрүп олурдулар.

Тывалар бо Сим суурда бежен кижи бар болду. Үжен

Ырак Уралда сывырындак демир артында бистиң чаңгыс чер-чурттугларывыс

кижи хостуг ажылдарда, ээ чээрби хирези ам-даа хоругдал адаанда. Янзы-бүрү аңгы-аңгы ажылдарда: инектер, аъттар кадарып, машина мунуп, септеп, ыяш белеткээр бирждаа ажылдап, харында тепловоз мунуп турар кижи безин бар болду.

Оларның турары суурy Сим Урал ындының соңгу талазында турар болгаш, чайы кончуг ел-шык, үргүлчү чаъстаар, ынчангаш чер өл, малгашталы берген чыдар. Кыжын хары улуг, орук чок черлеп кижи кылаштай албас. Шык чер болгаш, соок чээрби градус чедерге-ле, долгандыр чүве көзүлбестеп, тумаңналып, соогу кижи шыдажыр арга чок апаар.

Оолдар боттарының ээлчээлинде канчаар чурттап турарын чугаалап олурдулар. Тывадан үнгеш-ле, янзы-бүрү кара-бажыңнар дамчып, кайыы-даа келгилээн хоступ көрбээн дүржок херектеннерге таваржып, Тывага көрбээни коргунчуг чүүлдерни көрүп чорааш, маңаа чедип келгеннер болду.

Бээге чүве поездиге чоруур болган. Херектеннерге түс-кай белеткеп дерип каан. Соңгалары чок тэр күпелерге, бирээзинге-ле он беш кижини үнмерлештир тыыпп каар. Тынзо тыныш безин ведишпейн баар. Оон кадында чамдыктары таакпылай база бээр. Шак ындыг байдалга дүн-хүн иштинге чоруурү бүдүн чыл хире төнмес-батпас болган.

Хоругдал хоругдал-ле болгай. Шыны херек, мээа хөй кезиинде анаа кижилер кирип келбес. Хөй миллион чурттакчыларлыг Россияның янзы-бүрү хоорайларындан келгилээн, караңгы хоойлу адааның делегейиниң мергежилин долузу-биле шиңгээдип алганнар «өскээртеп келгеннерни» «шенеп көөрү». боттарынга чагырып алыксаары албан болбайн канчаар. Чежемейнин-даа херек эдаанда болза, тыва оолдар боттарының тыва чоргааралын ышкынмайн, күш дөгеп келгеннерге боттарын база «таныштырар» ужурга тааржып турганнар.

Оон ыңай олар калыг-дошкун чуруму-биле бүгү чурткэ сурагжаан, эң берге эттиимес дээн репидивистерге белеткээн «ак куу» деп кара-бажыңның (Белый лебедь) дугайын база чугаалап олурдулар. Тываларны колдуунда ол кара-бажың дамчыштыр экке турганнар. Ниити чурттаалга бажыңнары чок. Анаа турган кижилерниң удуур, чыдар чери — бетон нараларлыг камералар. Анаа шагдаалардан аңгыда, кара-бажың иштинде база «шагдаалар» бар. Олар — холдарында кызыл пестер баглап алган херектеннер. Чуруму тудар, улусту ажылче уштап баштаар кижилер олар. Оларның «уштап баштаары» — чүгле холдарында резин моннарын чаяры. Бичии-ле аамайланып, оожум ажылдаар болзуза шору-на, олар резин моннары-биле хайыра чок чаашап каапчарлар. Кымга-даа хомудап шыдавас сен. Сээң кым-даа тоовас. Кедерезе, улам соккаш салыр. Ынчангаш ында хоругдаттырганнар үргүлчү маңнап тургаш ажылдаарлар. Ажылче баарда-кээрде-даа бот-боттарын баскылажы-баскылажы маңнажырлар. Кым-на аар мон-биле соктурарын күзээр боор.

Ол кара-бажыңга кемдеп-кергеп өлген улус эвес. Оларның арасында үш тыва база бар. (Оларның аттарын маңаа биживес мен). 1985 чылда анаа барган тывалар «чурум түлүкчүларының чертүг кижизидиишкининге» шыдашпайн, арын-нүүрүн бяшылдаа бол, кижизиг шыдарын камгалап, удур меселдежип эгелээннер. Демгилер хөй-ле болгай, оон кадында холдарында моннарлыг. Каш борбак кижини ол-бо талаларын ден чаа улдап каапканнар. Кемдеп-кергээн үш кижи камерага чыда, өаараш өлген улус боор, олчерниң чевээнге хөмүрүп алганнар.

Сим суурда бежен тывалар бар деп үстүнде чугаалаан болгай мен. Тываларның ажылдарры кончуг. Кандыг-даа ажылды кылдырарга планда ажыр күүседиолер. Ынчалза-даа маңаа канчаар-даа хүн ажылдаарга, шалыны 900-1000-дан ашпас (Херектен улус дээш хуулап алпаар) Ында аъш-чем өртээниң аарынаан дөңгүр-ле хырынга ай. Чылыг идик-хеп садып аар дел кордаан-даа ажы чок. Ынчангаш ында тыва оолдар ийи-чаңгыс төрелдериниң Тывадан чорудупканы ийикле азы кандыг-бир арга-биле тып алганы идик-хептии үргүлчү улежип кедерлер. Чаңгыс хейлен каш-даа кижи дамчыыр.

Оларның чип турары тываларның «хара-хаак» деп адап алганы хлебти өмнап көрдүм. Кижилерниң аксынга, диштериң-ге чиг далган ышкаш чыдыына бээ, боттаже арай боор да ажар болду.

— Мээң маңнан турбайн, төрээн Тывазыка халас ажылдап белен турган болзуувусса көрем. Бисте чүү боор, бисти чемгерип каап-ла турар болза, чүү-даа кылыр улус-тур бис ийин — деп, Ооржак Алдын-оол хомудап чугаалады.

— Таптыг үштеп-баштаар чүве болза, тываларның ажылдаары кончуг-дур ийин. Холбудуг шевер. Мында хоолуг дээн ажылдарны тывалар кылып тур бис. Аравыста ураан чурукчу, шевер чазаныкы дээш, кандыг-даа кижи бар. Бистиң ындыг чүстиң мында чурттап турар бедүүн чок бажок мактаар-дыр — деп, бирээзи улашты.

Ында колонияга турган таджиктерни, казахтарны, украиннерни боттарының чуртунга херек эттирип дээш, шагда-ла алгаш барган. Ам мында орустар-биле чүгле тывалар артып калган.

Хостуг ажылдаар турарлары, бир эвес элдүг чылдагаанныг телеграмма алыр болза, шөлээлерни чаңдырып болур апарган.

Салчак Владимир авазы аараан деп телеграмма алгаш, чоокта чаа чангап келген болду. Тывага чедип, авазының байдалын көрүп, төрелдери-биле ужурашкан. Дениг чоруур хуусаазы чеде бээрге, Симге өөрүн болдаашыл-чем садары-биле алган акша чыып алган (он ийи муң хире). Кызылга чедип келген дораан «Меңгүлек» аалчылар бажыңынга хонары-биле өрээл ап алган. Кежээ эпаарга чазынында ресторандан чемнениг алгаш, чиуп кээрге, чык-чак-ла дээн. Карак од кызаш дээн. Орталаныв чажап турда үш аныяк тыва оолдар куртказын ушта соп алганнар. Хөйлениниң кармаңындаан акшазын хавык база ушта соп алганнар. «А бурда, дуңмаларым! Ырак черде херек эттирип чоруур, авам аарый бээрге, шөлээлер чораан акыңар-дыр мен. Кадыг херек эртирип чоруур силер, ышкеш кызыл өөрүм эдерик». Оларга бээр дээш, чынг алган акшамдыр. Оларның боскун үлейн хоругдер. Бузуревес болзуңарза, бо бижимним-даа болза, көрүп көрүңер — деп, ол чоптен чаңнып шаг болган.

Демгилерниң ону тыппаваан-дар-даа; чаңгыс борбак кижиже «маадырланып» казам халдаап, үш-баш чок теп, шаңчып хоорай, дезипкеннер. Кужур эр, ам канчаар, чедип чанып акшаа тып алгаш, оору-биле Симге чедип келген.

— Барып-барып барыксал, четтакпейн чораан Тывазынга ынчаар утталип алырга, сагыш-сеткилге дыка-ла берге чорду. Бистер дээрге шак ынчаар өш-биле анаа чораан кем чок улус үттеп чорбаган, эргажокта кырыдаа казыг ужурундан херек кылып алгаш, мында чедип келген улус тур бис. Ам оолустуң үүлезин бар шаавыс-биле чүктеп, эдилеп чор бис. Тывалар кайа-даа, кандыг-даа байдалга чоргаш, бот-боттарын хүндүлежип чоруур болза экиле-дир ийин. Төрээн чурт, төрээн чон деп чүвени маңаа ырак черге херек эдаанга келгеш, эки билдивис. Силерниң чугаалааныңар ышкаш Тывага эрги чаагай чаңчылдарны, шажын-чүдүлгени катап эгидип эгелээнни чүгле бистерге херектеннерге эвес, бүгү тыва кижилерге улуг салдаалыг болур боор деп бодаар-дыр бис — дээш, аныяк эр мунгаргай хүлүмзүрүү.

Хоойлунуң тоо быдарадыо «сывырыпканы» ыракта херек эттирип чоруур бистиң чамдыывыстың бир бөлүгүнүң дугайында көрген, билгеннимни бижидим. Ол чүгле дашты, Хоойлу эдаанда хоругдалда боттарының чазыгларының ужун «тайып барып үшкан» кижилерниң көскү-терээнге бакылап көөр чүве болза, оон-даа артык чырык, хостуг амыдыралче шуткээн, хензээшкиннег сеткил караңгы, чем ээзенчиг бодалдар тайныгып чоруур шадавас. Бистиң Чазаавыс бодунуң ол ыракта албатыларының амыдырал-чурттаалгазының байдалын «сонуургап», оларның «даянып турарынга» дузалажып, кандыг-бир хемчег алыр, ырының аргазын өөрениж көрген болза, эки-ле-дир ийин.

Борис ОНДАР.
«Шынның» корр.

Кызыл хоорай. Красноармейская, 100. Индекс 667000. АГАР САНЫ: «Тыва соцбанк» № 363305.

ҮНДҮРҮКЧҮЛЕРИ: Тыва Республиканың Дээди Совет болгаш Чазаа. «Шын» солуннуң редакция коллективи.

Кол редактор В. Ф. ЧАДАМБА

РЕДАКЦИЯ КОЛЛЕГИЯЗЫ: Н. С. Базыр (харысаалгалыг секретарь) А. С. Дембирель (кол редакторнуң оралакчызы) В. М. Сат К. К. Сат (кол редакторнуң оралакчызы) Н. С. Эртен.

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ

Кол редактор — 3-43-34; келген кижилер хүлээп алыр чер — 3-34-26 кол редакторнуң оралакчылары — 3-33-91; — 3-34-17; харысаалгалыг секретарь — 3-34-92; оралакчызы — 3-45-93.

КИЛДИСТЕР: улус депутаттарының Советтери, ниитилел-политиктиг болгаш сорлал айтырыглар — 3-34-19; — 3-34-98; үдевүр — 3-34-49; 3-36-73; көдээ ажыл-агый — 3-41-18; культура болгаш улус өөредилгези — 3-39-15; медээлер болгаш спорт — 3-36-82; — 3-34-57; өрүкте — 3-34-29; — 3-34-93; чагаа — 3-39-03; корректорлар — 3-41-23; үндүрүкчүлер — 2-27-41, солун келбейн барганда — 2-32-78; бухгалтерия — 3-37-11.

Солунда парлаттынган материалдарның авторларының бодалдары редакцияның туружу-биле дүүшпейн барып болур. Айыттынган фактыларның саннарны болгаш өске-даа шынналдарының дээш авторлар боттары харыысаалгалыг.

Тыва Республиканың Парлалга болгаш информация министерствозунуң типографиязы. Кызыл Щетинкин болгаш Кравченко кудумчузу, бажың № 1.

Солун неделяда 5 катап үнер. Хемчээли 2 парлалга арны. Тиражы 27020 экз. Чагыг № 202.

Тувинская республиканская БИБЛИОТЕКА им. А. С. Пушкина

Республиканың ниитилел-политиктиг солуну

ШЫН

Солун 1925 чылдың август 31-де үнүп эгелээн

№ 203 (14925) 1992 чылдың 20, вторник октябрь. Солунга ат салган шагы 20.35. Чагыдар өртээ 10 кеп. Садар өртээ 1 рубль.

Культура амыдыралында чаа чүүл

САЯН-АЛТАЙ ДЕВИСКЭЭР ТӨВҮ

Тыва Республиканың Улусчу чогаадылга болгаш ус-тывыштың эртем-шинчилел төвүнге тургузукчу конференция болуп эрткен. Тываның районнарындан тускай чалаткан төлээлер, эртемнин, культураның хоочун ажылдакчылары болгаш өске-даа чалаткаңнар оон ажылынга киришкен.

Тыва Республиканың культура министрининң оралакчызы Виктор Васильевич Мартый-оол конференцияны ажыдып тура, чаа культура төвүнүң ажыл-чорудулгазы-биле таныштырылганы кылгаш, чалаткан төлээлерге байыр чедирген. Ооң соонда ол «Хомус» деп бүгү-делегей төвүнүң президентизи, Якутиядан келген төлээ Иван Егорович Алексеевке сөс берген.

Делегейде барык 240 хире янзы-бүрү нация чоннар тускай хомус аялгалыг чурттап чоруур. Хомус — эн-не бурунгу урая чүүл. Ооң эрткен оруу барык 2,5 муң чыл. Ынча хөй чоннуң хомус талазы-биле бүгү-делегей каттыжышкынының төвүн Хомус аттыг кылдыр алап, кол төвү Якутия болган дээрзин И. Е. Алексеев конференция киржикчилеринге сонуургаткан. Оон ынай «Хомустуң» зона аайы-биле девискээрлиг төптерниң хуваалдалыг тургустунуп турар ажылдарының чорудулгазын допчулап чугаалаан. Шынап-ла, «Хомустуң» бүгү-делегей төвүнүң девискээри улуг: барык чүктен эгелээрге, Париж, Вена, Таллинн, Москва, Уфа, Владивосток, Токвога чедир делгем. Ынчаарга ам бо конференцияның кол сорулгазы Саян-Алтай девискээрниң төвүн Кызылга тургузуп, ооң даргазын, тодаргайлаарга, президентизин томуйлаары болур деп, И. Е. Алексеев чугаазын түңнээн.

Дараазында конференцияның төлээлери оон-моон саналоналын берип, сагышсеткилин илереткен. Тываның аас чогаал этнографтың «Хөөмей» төвүнүң директору Лариса Седенбаазловна Артына чүве чугаалааш, хомусчуларның II делегей конгрезиниң ажылынга киржир аас-кежиктиг болганын, аңаа симфониктиг оркестрниң киржилгези-биле хомус аялгазын дыңнааның магадап, тыва чоннуң хомус ойнаар чанчылын сагынмышаан, Саян-Алтай девискээрлиг төптү Кызылга тургузарын деткип, ооң президентизинге Тываның эртем-шинчилел институдунуң ажылдакчызы Валентина Юрьевна Сүзүкейниң кандидатуразын киирерин саналдаан.

Тожуда агиткультбригаданың методизи А. Б. Сагды Саян-Алтай девискээрлиг төптү Кызылга тургузарын, ооң президентизинге В. Ю. Сүзүкейниң кандидатуразын деткип, хомус ойнаар делегей улустарының каттыжышкынының төвүн Тывага тургузуп албайн, шүшпен байдал-биле озалдап турар чегенчимнисеке хомудаан сеткилин илереткен. Ыраккы Бай-Тайгада аас чогаал бөлүүнүң удурукчузу Раиса Кыргыстың саналын өөренип көөрү күзенчиг. Ол Хомушку Идамчап, Балган Хомушку, Маржымал Ондар ышкаш хоочуннарны Кызылче чалап, оларга чурукчуларга дет, тускай өрээл-бажыңнарны үндүрүп, Тывага үстывыш уран чүүл сайзыралдыг өөредилгелиг мастерская ажылдарын саналдаан. Эки чүүлдүр чон бодунга деткиир ужурлуг.

Саналонал берген дыка хөй төлээлер чаңгыс түңнелдиг үндүрүп, Саян-Алтай девискээрлиг төптү Кызылга тургузуп, ооң президентизинге В. Ю. Сүзүкейни бадылаан томуйлаан. Конференцияның түңнелинде: 1993 чылдың сентябрьның сөөлгү неделязында Тываның найысылалы Кызылга «Хомустуң» бирги бүгү-делегей конференциязын ажылдаар деп саналды И. Е. Алексеев киирген.

Кыдыр-оол КАЛЫНДУУ,
Улусчу чогаадылга болгаш ус-тывыштың эртем-шинчилел төвүнүң улуг редакторy.

БОЛУУШКУННАР, ФАКТЫЛАР, МЕДЭЭЛЕР 8

ЧАА БИЧЕ БҮДҮРҮЛГЕ

Улуг-Хем районда Хайыракан даанның чанында чугай өрттедип белеткээр «Кыйыг» биче бүдүрүлге чоокта чаа ажыттынган. Ол ам баштайгы продукциязын берип эгелээн. Ук бүдүрүлгени Каадыр-оол Иргит удуртуп турар. Ол коллектив эки шынарлыг чугайны өрттедип белеткээш, хереглекчилерге сада берген.

Чоокта чедир барык 30 тонна хире чугайны дугуржулга ёзугаар бүдүрүлгелерге, совхозтарга, колхозтарга, хуу кижилерге саткан. Ам база бир улуг печкада чугай дажып салып эгелээн. Ону удавас өрттедир. Ында ажылчыннар Стакай Куулар, Василий Оюу, Василий Таңга олар шалыпчы ёзу-биле ажылдап, хүн бүрүде кызымак чорууп көргүзүп турар.

Ук бүдүрүлгениң үстүнде ады үнген дөрт кижи садып ап, район чагыргазы-биле керээни чарган. Олар республиканың үлетпүр бүдүрүлгелерин, ажыл-агыйларын, организацияларны, хуу кижилерни чугай-биле хандырар сорулганы боттары мурнунга салган. Каадыр-оол Иргиттиң удуртулгазы-биле ажылчыннар чурттаар бичежек бажыңны кыска үе иштинде кылып апкан.

Моон мурнунда Терлиг-Хаяга турган чугай бүдүрүлгези дүшкен болгай. Ынаар барып чедери берге турганын кым-даа билир боор. Бо биче бүдүрүлге ындыг эвес: чазаглыг орук чанында болгаш чугай садыгларын, садарынга дыка таарымчалыг боор турар. «Кыйыг» биче бүдүрүлгениң ажылчыннары чер өртээн база төлеп каан. Оларның ажыл-херээ эзээ шуудай берген.

Кижи-оол ХЕРТЕК.
Кызыл хоорай.

БОТТУГ, ДОРТ ЧУГАА

Тыва Республиканың Президентизиниң болгаш Чазааның парлалга албанының дыңнатканы-биле алырга, эрткен неделяда Президент Ш. Д. Ооржак Тывада бар бүгү политиктиг партияларның болгаш Шимчээшкиннерниң, хөй-нити организацияларының төлээлекчилерин хүлээп ап, оларның-биле чугаалажырын үргүлчүлээн.

Тыва Республиканың Президентизиниң хүлээп алышкынынга орус дылдыг чурттакчылар ниитилелиниң, «Хостуг Тыва» улусчу фронтунуң, «Мемориал» ниитилелдиң, республиканың херээжелер чөвүлелиниң, Тываның аныяктар эвилелиниң, бажың чоктар комитединиң, «Демократтыг Россия» блогунуң, боттогуннаан Тываның улусчу намының, дайынның болгаш күш-ажылдың хоочуннарының ниитилелиниң төлээлекчилери барып чорааннар.

Ындыг хевирлиг доктаамал ужуражышкыннар болза Президентиниң соңгулда мурнунда программазының чугула чүүлдериниң бирээзи боор турар, ынчангаш, ол бодунуң ындыг аазаашкыннарындан ойталавайн турар. Ш. Д. Ооржак ужуражышкыннарга болган чугааларның үезинде адаттынган партияларның болгаш хөй-нити организацияларының төлээлеринге мурнунда болгулаан ындыг ужуражышкыннарның соонда эрткен үеде чугула болуушкуннарның дугайын дыңнаткан. Эң чугула айтырыглар талазы-биле бодалдарны илередип солчурун диләэн. Ол хамыктың мурнунда, хуужудулга чектерин тыпсырынга белеткелдиң канчаар чорупт турарының талазы-биле оларның бодалдарының хандыызын база республиканың чурттакчыларының ол чектерин келир үеде чогум канчаар ажыглаарының дугайын сонуурган көрген. Беседа санында-ла кем-херек үүлгедикчилерниң, арагалаашкынның айтырыглары салдынып турган болгаш Тываның Дээди Совединиң сөөлгү сессиязының түңнелдерин анализтээн, ылаңгыя С. К. Токага турасказдың салым-хуузунун болгаш үжен-беженчи чылдарның репрессияларын истеп көөрүнүң чорупт турарының дугайында айтырыглар салдынып турган.

Ужуражышкынның киржикчилери чамдык айтырыгларны шиитпирлээриниң талазы-биле шала аңгы-аңгы бодалдыг болгандаа болза, республикага политиктиг бөжыг байдалды хандырарының чугулазын билип турарын, амгы үениң бергелерин ажып эртер талазы-биле Президентиге болгаш Чазакка деткимче кылырынга белеңин көргүскеннер.

МАЛЧЫННАРНЫҢ ҮҮЖЕЗИ

Кайы-даа колхоз, совхозтарның малчыннары куу частан эгелээш-ле, келир кышка белеткел ажылдарын чорудуп эгелей бээрлер.

Тургустунга-ла ындыг-ла ур болбаан, ажыл-агый болур «Ак-Даш» совхозтуң Шат хойжу бригадазының малчыннары кышкы «үүжени» белеткеп алганнар. Ол бөнгадада аныяк малчын Юрий Монгуш удурткан алды кижи составтыг бригаданың кежигүннери Дүңге-Бажы деп черге тарымал сигенниң суггарылгазын ийи удаа чорутканындан, ол сигенниң үнүжү эки болган болгаш дүжүдү чаагай болган.

Ол хойжулар чеди хонуктуң иштинде шалыпкын ажылдааш, 147 тоннаның сигенин кезип сарааттааш, суур чоогунда чаңгыс черге кажаалай мөөннээннер. Удавас малчыннар белеткеп алган сигенин хуваалда ёзугаар түс-түс кодаңнарже сөөртүп, түлүм сиген-даа хоратпайн, хайгааралды күштелдирип, хемчээл ёзугаар малга бээрлер.

Дүңге-Бажында тарымал сигенниң ийиги кезилдезин база чорудкан. Оон база-ла багай эвес дүжүт алдынган.

Бораш ОНДАР.

Тыва Республиканың Чазаанда

ЧААГАЙ САЛДАРЫН АРТТЫРГАН

Тыва Республиканың Чазаа Чырыткылыг XIV Далай Ламаның Тывага чорупт чорааның түңнелдериниң дугайында доктаалды хүлээп алган.

Ында айытканы болза, 1992 чылдың сентябрь 19-тан 22-ге чедир бистиң республикага Чырыткылыг Тензин Гьяцо — XIV Далай-Лама, тайбың талазы-биле 1989 чылдың Нобель шаңналының лауреады, Ботда шажынның эң улуг дужаалдыг ламазы, Чер кырынга тайбың дээш сураглыг демиселчи чорупт чораан.

Аян-чорууунуң үезинде Далай-Лама Кызылга, Улуг-Хем, Чөөн-Хемчик районнарга чой-биле ужурашкылаан. Кызыл хоорайда, Чадаанада, Улуг-Хем районнуң Хайыраканда хүрээлерин катап тургузар черлеге барып чораан. XIV Далай-Ламаның республиканың Президентизи, Дээди Соведи болгаш Чазаа албан ёзузу-биле хүлээп эгеглаан, оларның түңнелинде 1993-1995 чылдарда культура болгаш шажын-чүдүлге талазы-биле каады ажылдажылганың дугуржулгазынга ат салдынган.

Чырыткылыг XIV Далай-Ламаның бистиң республикага чорааны түңнелдерин үндүрүп тура, Тыва Республиканың Чазаның доктаалдың демдеглээни болза:

1. Бистиң республикага Чырыткылыг XIV Далай-Ламаның чорааны тыва улустуң мөзү-шынар, ыдыктыг-болгаш болгаш культура талазы-биле чанчылдарының, сагылгаларының катап тургустунарынга дыка улуг салдарлыг деп санаар.

2. Чөнүүн, күш-ажылчы коллективтерниң ол улуг ажылдар талазы-биле ниитилелдиң бүгү талалыг деткиирин болгаш чогаадылгазын кежүүдерин районнар болгаш Кызыл хоорай чагыргаларының даргаларынга, министерстволарның, ведомстволарның, бүдүрүлгелерниң, албан черлериниң база организацияларның удуртукчуларынга даскан.

3. XIV Далай-Ламаның Чазаа-биле хамыкчааларны хүүшүүрөр болгаш ханылаар талазы-биле республиканың Чазааның төлээлеттирилгени В. С. Очур-оол, Тыва Республиканың Чазааның Даргазының социал политика талазы-биле оралакчызы Б. С. Шырап, Тыва Республиканың Президентизиниң болгаш Чазааның Администрациязының шажын-чүдүлге херектериниң талазы-биле кылдыныың эргелекчизи А. Ч. Ашак-оол оларга Тыва Республиканың Чазааның болгаш XIV Далай-Ламаның Чазааның аразында 1993-1995 чылдарда культура болгаш шажын-чүдүлге талазы-биле каады ажылдажылга дугайында дугуржулгага дүүштүр эргежок чугула ажылды организастаарын болгаш, ол дугуржулганы боттандырар талазы-биле хемчеглерниң планын 1992 чылдың ноябрь 1-ге чедир ажылдап кылырын даскан.

Ук доктаалды эске-даа хемчеглерни тодаргай айыткан.

Республикага хууждулга чектерин тыпсырынга белеткел түңнелдериниң дугайында

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ЧАЗААНЫҢ ДОКТААЛЫ

Хуужудулга чектериниң системазын күштүг болдурупт киирер талазы-биле республика комиссиязының даргазының оралакчызы Я. В. Сарбааның дыңнадыын чугаалажып көргеш, Тыва Республиканың Чазааның **доктаалы болза:**

1. Хуужудулга чектериниң системазын күштүг болдурупт киирер талазы-биле республика комиссиязының кылып чорудуп ажылының дугайында Я. В. Сарбааның дыңнадыын кичээнгейге хүлээп алыр.

2. Хуужудулга чектерин алыр эргелиг хамаатыларның дансыларын тургузар талазы-биле Кызыл хоорайның чагыргазының ажылын багай деп санаар болгаш ол ажылды 1992 чылдың октябрь он тоска чедир доозарын аңаа дагзыр.

3. Россия Федерациязының Ажаалга банкызының тыва банкызының салбырларынга хамаатыларның долу дансыларын белеткээш, дамчыдып берген районнар чагыргалары 1992 чылдың октябрь 19-тан эгелээш, хууждулга чектерин оларга организастыы-биле тыпсып берип эгелээш, чогуур комиссиялар болгаш иштики херектер органнары-биле чектер бээр черлерин иделгелдин-биле камгалаларын болгаш харылзааны иделгелдиг-биле хандырар ужурлуг.

Чурттакчыларның онза категорияларынга хууждулга чектерин бээрин 1992 чылдың ноябрьже шилчидер.

4. Районнарның болгаш Кызыл хоорайның чагыргаларының хууждулга чектерин тыпсып берип турарының дугайында Россия Федерациязының Ажаалга банкызынга Тыва банкының салбырларының доктаамал отчёт бээрин хандырар. Хууждулга чектерин дээштиг ажыглаар талазы-биле чон ортузунга калбак тайылбыр ажылын чорудар болгаш ол сорулга-биле 1992 чылдың ноябрьның үшкү он хонуунда хамаатыларның чыыштарын Тыва Республикага хууждулга чектериниң системазын күштүг болдурупт киирер талазы-биле республика комиссиязының киржилгези-биле бүгү районнарга эрттирер.

Ш. ООРЖАК.

1992 чылдың октябрь 14.
Кызыл хоорай.

БАШТАЙГЫ БАЗЫМ

Рынок харылзааларынче шилчилгениң үе-чадазында дыка хөй автотранспорт бүдүрүлгелери бактаап турганы каттыжышкыннарның составындан үнгеш, бот-тускайлап ажылдаар бүдүрүлгелер болу бергилээн. Шак ындыг автотранспорт бүдүрүлгелери каттыжышкыннардан адырлып чоруур бетинде боттарының арга-шинээзин санап, бот-тускайлап ажылдап шыдаар, шыдавазын өөренип көрген. Шынап-ла, бот-тускайлап болу бергеш, боттары акша ажылдап, ону кайы хиренн чарыгдаарын боттары баш билир боорга, ында кандыг-даа багай чүве чок. Бодунуң бүдүрүлгезиниң материал-техниктиг баазазын база социал адырны хөгжүдеринге ол база-ла идигиг болуру чугаажок. Бот-тускайлаң бүдүрүлге садыг-саарылга кылырда база эптиг. Бүдүрүлге черлеоинге, чонга ачыдуза чедирилгезин калбартырынга база ажыктыг.

Кол-ла чүве хандырылгадаа, организастыг айтырыгларда талазы-биле үстүкү черлерден айтышкын манап олурбас. Биригээр чугаалаарга, күзээн черинче чорупт, күзээн чериң-биле керээ чарып алгаш, ажылдаар апаар сен. Рыноктуң негелдези-даа ол. Чогум-на ынчангаш дыка хөй бүдүрүлгелер бот-тускайлаң ажылдаарынче шилчип, акционер ниитилелдер, акционер фирмаларже шилчип турар-даа ужурлуг ол.

«Тыва автотранс» девискээр бүдүрүлге каттыжышкынының Минусинскиде автотранспорт бүдүрүлгези республиканың улус ажыл-агыйынга херегээр янзы-бүрү чүъктерни сөөртүп берип турар улуг бүдүрүлге. Бо автотранспорт бүдүрүлгезиниң ачы-дузазын көрүп турар черлер бистен хөй. Автотранспорт бүдүрүлгезиниң ажыл-ишчи чолаачылары «Тыва автотранс» каттыжышкынының автобүдүрүлгелериниң аразынга күш-ажылчы маргылдааларга каш удаа шүглүп, мурнакчыларның одуруунга чорупт келген. Ынчалза-даа рыноктуң негеп келгени-биле өскээр хевилип, бир янзы ажылдаавас болза, хоржок-тур деп зүвениң билгеш коллектив кежигүннери 1990 чылдың төнчүзүнде хурал эрттирген. Бүдүрүлгениң өнчү-хөрецгизин арендага алгаш, ооорту бо бүдүрүлгени хууждуп алырдын. Ынчангаш бо дугайында каттыжышкып-биле керээ чарар деп ол хуралга шиитпирлээн. Ынчангаш Минусинскиниң автотранспорт бүдүрүлгези 1991 чылдың эгезинден эгелеп 1992 чылдың ортан үезинге чедир аренда коллективи болуп ажылдап келген.

Амыдырал чаңгыс черге турар эвес. «Хууждулга дугайында» хоойлу хүлээп алдынган соонда коллектив бо айтырыгга база катап эглип келгеш, бүдүрүлгениң кол фондуларын хууждуп алыр сорулга-биле акционер фирма тургузар дугайында айтырыгны чугаалашкан. Ол саналды коллективтиң бүгү кежигүннери деткээн. Хууждулга талазы-биле ажылчын комиссияны тургускааш, ук комиссияның даргазынга автотранспорт бүдүрүлгезиниң удуртукчузу Роман Николаевич Ждановту соңгуп алганнар. Хууждулга талазы-биле белеткел ажылдары ийи ай үргүлчүлээн. Оон түңнелинде, Курүне өнчү-хөрецгизин эргелеп башкарар талазы-биле край комитединиң даргазы 1992 чылдың август 27-де автобүдүрүлгениң өнчү-хөрецгизин хууждуп алган дугайында херечилелди коллективке тыпсып берген.

Автотранспорт бүдүрүлгезиниң өнчү-хөрецгизиниң ээзи болу бергеш, коллектив кежигүннери ооң чүнү чедип алганыл? Бо айтырыгны солуннуң номчукчулары сала бээр магат. Борта мындыг харыыны берип болур. Автобүдүрүлгениң өнчү-хөрецгизин хууждуп алыры база бүдүрүлге коллективиниң кежигүннеринден акционер фирманы тургузары ужур эдерткен чорук эвес-тир. Рынок харылзааларының үе-чадазында бүдүрүлгени ажыл-чорудулганы канчаар чорутса экил? Бо кол айтырыг. Автобүдүрүлгениң өнчү-хөрецгизин хууждуп турар үеде кол фондуларының өртек-үнезин 7 миллион 900 муң рубльге доктааткан турган. Бүдүрүлгеде ажылдап турар кижилерниң ниити саны 690 кижи. Ынчангаш коллективтиң кежигүн бүрүзүнге 10-12 муң рубль онаажып турар. Кижи бүрүзүнүң үлүү ол хире боор турар-дыр. Коллектив кежигүннери 1992 чылдың август 27-ден эгелеп автобүдүрүлгениң (ам фирманың) өнчү-хөрецгизиниң бүрүн эргелиг ээзи болу берген.

Рынок харылзааларының берге болгаш нарын үезинде чаа-ла бүт кырынга туруп орар фирманың амыдыралчы ажыл-чорудулгазын хандырары коллективтиң мурнунда бо хүннерде турупт турар кол сорулга. Тыва Республикаже чүък сөөртүлгени фирманың бир кол сорулгазы. Республиканың улус ажыл-агыйының херээлдеринге ажыглаар чүъкту чогуур өй-шагда сөөртүп чедирер дээш фирманың чолаачылары кызымак ажылдап келгениң моон адаанда сан-чурагайлар боду-ла чугаалай бээр. Бүдүрүлге коллективи чылдың-на Тываже 400-450 муң тонна янзы-бүрү чүъктерни сөөртүп келген. Рынок харылзааларынче шилчилгениң үе-чадазында сөөртүр чүък-биле хандырылганың механизми буступ дүшкен. Тываже сөөртүр чүъктерниң барык 90 ажыг хуузун бо автобүдүрүлге боттандырып турган болгай. Абакан, Минусинск хоорайларда баазалардан чүъкту чүдүрүп алгаш, республиканың районнарынче бээни сөөртүп чедирип турганын билир бис. Чүък-биле хандырылганың хемчээли база кызырылган. Хандырыкчылар хөй бараан база бербестээн. Сөөртүр чүъктүң эвээжеп турары база-ла рыноктуң тевии-дир.

Автобүдүрүлгениң өнчү-хөрецгизин хууждуп алгаш, өске черлерден ажыктыг чагыкчылар дилеп, Тываже чүък сөөртпейн барбас ирги бе деп айтырыг база тургустунуп келир чадавас. Эде организастаттынган Минусинскиниң акционер автотранспорт фирмазының удуртукчулары-биле чугаалажып көөрге, оларда ындыг бодал чок боор турар. Фирманың кол кижилери Виктор Олегович Трухиниң чугаазы-биле алырга, шак ындыг бодал фирманың ажыл-ишчилериниң сагыжында безин чок боор турар. Тываже хөй чылдарның иштинде чүък сөөртүп келген болганда, моон соңгаар-даа хөй чүъкту сөөртүп чедирери кол сорулгазы кылдыр олар санап турары өөрүнчүг. Кандыг-даа арганы ажыглап тургаш, Тываже хөй чүъкту сөөртүрүп олар өреплажып турары эки-дир деп бодаар мен.

1993 чылда сөөртүр чүъктерге чагыг эвээш боор турары фирманың ажыл-ишчилерин дүвүреттип турар. Чыл төнер чаа 1993 чыл үнер чоокшулдап келген-даа болза, чагыг эвээш кирген. Амдызында 200 муң тонна чүък сөөртүр бээр дугайында чагыг кирген. Ол эвээш-тир. Бисте ооң хөй чүъкту сөөртүп болур арга бар деп, фирманың чолаачылары хомудап чугаалап турганың база дыңнадым. Бо бүгүнү өөренип көргеш, коллективтиң ажыл-ишчилери ийи чыл бурунгаар чүък сөөртүрүп алыр чагыкчылар-биле дорт харылзаа тудуп ажылдап эгелээн. Кызылда улус ажыл-агыйын транспорт-биле комплекстиг хандырар бүдүрүлгени дамчыштыр кирген чагыгларны ёзугаар чүък сөөртүп турган болза, ам чагыкчылар-биле боттары дорт керээ чарып алыр апарган. Коллективтиң ажыл-ижинде база бир чаа чүүл ол. Кызылдың нефть баазазы, садыг организациялары, оон баазалары, Кызылдың хлеб комбинады, Абаканда болгаш Кызылда садыг баазалары фирманың кол чагыкчылары боор турар. Олар-биле дорт керээлерни чарып ап турар. Мынчап келирге, Кызылда улус ажыл-агыйын транспорт-биле комплекстиг хандырар бүдүрүлгениң ажыы ындыг-ла кончуг эвес апарган деп, фирманың ажыл-ишчилери санап турар. Оларның ол чугаазында чөптүг чүүлдер база бар. Шынап-ла, рынок харылзааларының үе-чадазында чагыг хүлээп алыр тускай черниң ажыы бар бе? Харылзаштырылга звенолары боор турар «Автотехснаб», КТЭК дээн чижектиг артык черлер турарга, сөөртүлгениң өртек-үнезин-ле көвүдээр, аартаар ыйнаан. Бо айтырыгны өөренип көрзе чогуур хире.

Сөөрткен дээш төлээр акшазы чамдыкта чок болу берген таварылгада херек одаар чүүлдү автотранспорт фирмазы орнажылга кылдыр ап турар. Фирма бодунуң чагыкчыларынга чүъкту сөөртүп эккеп бергеш, ооң төлевирин кылдыр акша албайн, өртек-үнези улуг бараан аймаан рыноктуң чаа өртээн ёзугаар орнажылга хевирлиг база ап турар.

Акционер фирма болу бергеш, автобүдүрүлге черин артык кезектерни тыптынар, оон-биле хандыртынар аргазын база баш удур чугаалажып көрген. Акционер фирма болурунуң мурнунда-ла ийи чыл бурунгаар автомобиль бүдүрүп турар, ооң-биле хандырып турар заводтар-биле дорт харылзаа тударының айтырыгларын база өөренип көрген. Фирманың кол-ла ажыглап турар машиналары КамАЗ-тар болганда, Набережные Челны хоорайда заводтар-биле быжыг харылзааны тудуп эгелээн. Ам артык кезектерни-даа, септетпиген агрегаттарны-даа ол заводтан дорт ап турар болу берген. Бир эвес ол-ла агрегаттарны Кызылдың болгаш Абаканның автотөптерин дамчыштыр алыр болза, 35 хуу үндүрүг база төлээр турган. Ынчап келирге, чарыгдал, шүүдел улуг болур. Дорт харылзаа тудуп деп чүвениң бир ажыктыг талазы ол. Автодугуйларны Омскиниң заводундан алыр кылдыр дугуржуп алган. Ынчангаш артык кезектер болгаш агрегаттар-биле боттары 80 хуу хандыртынып ап турарын Минусинскиниң акционер автотранспорт фирмазы эки деп санап турар.

Дугуйлар, одаар чүүл, артык кезектер өртээ хүнүн чыгыы өскерлип турар амгы рынок харылзааларының үезинде чагыкчылар-биле керээ чарып алгаш, ажылдаары кедилиг деп, фирманың коллективи санап турар. Сөөрткен чүък өртээ эвээшти адаар автобүдүрүлге черлериниң чагыкчылары хөй болур чугаа бооп турарында ужурлуг. Ол бээрге түр болуушкун-дур. Үе-биле деңге базар болганда, рынок харылзаалары бүгү чүвени негеп кээр болгай. Ынчангаш чагыкчылар дугайында сагыш човангыр болган автобүдүрүлге черн рынок харылзааларының үезинде дириг артып каар болур дээрзин Минусинскиниң автотранспорт фирмазының коллективи эки билип турар. Бо дээрге рынок харылзааларынче шилчилгениң үе-чадазында оларның баштайгы базымы-дыр. Фирманың ажыл-ишчи коллективи рынок харылзааларының үезинде канчаар ажылдап, амыдыраарының хыйн тыва бээр дээрзинге бүзүрээр мен.

Манай-оол ОЮН.
Кызыл—Минусинск.

Автобүдүрүлге акционерлиг фирма апарган

РЫНОК НЕГЕЛДЕЗИН ЁЗУГААР

Тыва Республиканың Камгалал-спортчу техниктиг организациязының өөредилге бөлүктеринге болгаш профтехучилищелеринге 1992-93 өөредилге чылында Россия Федерациязының Чепсектиг Күштеринге специалистер белеткээр дугайында

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ЧАЗААНЫҢ ДОКТААЛЫ

Республиканың Камгалал-спортчу техниктиг организациязынга, профтехучилищелеринге болгаш автоажыл-агыйларынга специалистерни өөредип белеткээр сорулга-биле Тыва Республиканың Чазааның **доктаалы болза:**

1. Россия Федерациязының Чепсектиг Күштеринге бээр специалистерни Тыва Республикага 1992-93 өөредилге чылында белеткээр талазы-биле онаалданы бадылаар.

ССРЭ-ниң «Бүгү-ниитиниң шериг хүлээлгезиниң дугайында» Хоойлузунуң 18-ки чүүлүнүң негелдези ёзугаар белеткелдиг бүдүрүлгеден дашкаар чорудар болгаш келдирикчилерниң ажылдаар (өөренир) черлерин, ээлеп турар албан-дужаалын хевээр арттырар, ажылдап турар черниң ажыл төлевиринин 50 хуузун төлээр, а ол ышкаш чурттаар черниң төлевирин болгаш өөренир черже баарда болгаш кээрде чораан өртээн төлээр.

Районнарның болгаш Кызыл хоорай чагыргаларының даргалары Россия Федерациязының Чепсектиг Күштеринге бээр специалистерни берген даалганы ёзугаар белеткээрин хандырар талазы-биле шиитпирлерни хүлээп алгаш, оларның күүсеттинерин хандырар.

2. Кызыл хоорайның болгаш районнарның шериг комиссариаттары шеригге келдиртикчилерниң өөредилге бөлүктеринге чепгелээр болгаш оларны Камгалал-спортчу техниктиг организацияның Тыва рескомунга чогуур үезинде дамчыдып бээр ужурлуг.

3. Совхозтарның, бүдүрүлгелериниң, албан черлериниң, организацияларның болгаш районнарның шериг комиссариаттарының удуртукчулары шеригге келдиртирлерни райхоор шериг комиссариаттарының доктааттынган хуусааларында шилээш, өөредип чорударынга киржир. Камгалал-спортчу техниктиг организацияларының өөредилге бөлүктеринде өөренип турарларның өөредилгезинге болгаш амыдырал байдалынга доктаамал контрольду хандырар.

4. КСТО-нуң Тыва рескомунга дагзыр чүүлдер болза:

— өөредилге черлериниң инструктор-башкы составын шынарлыг шилип алырын болгаш таарыштыр хуваарын организастаар;

— дизель автомобильдериниң специалистерин белеткээринге таарымчалыг өөредилге-материалдыг баазаны тургузары эргежок чугула.

5. Тыва Республиканың Өөредилге министерствозу шеригге келдиртир налыыг өөренихкчилерниң иштинден профессионал-техниктиг училищелер системазынга Россия Федерациязының Чепсектиг Күштеринге бээр карбюраторлуг машиналар чолаачыларын белеткээрин организастаар.

6. Бо доктаалдың күүселдезинге контрольду кылырын Тыва Республиканың шериг комиссарынга дагзыр.

Ш. ООРЖАК.

ӨӨРЕДИЛГЕ ДУГАЙЫНДА

РОССИЯ ФЕДЕРАЦИЯЗЫНЫҢ ХООЙЛУЗУ

Бо Хоойлуда көрдүнген өөредилге дээрге кижиниң ниитилелдиң, күрүнениң эрге-ажыынга дүүштүр тускай сорулгалыг өөредириниң болгаш кижизидериниң чорудуу ынча дээр, күрүнеден тодарадыр эртем-билиг (цензизи) хамаатының (өөренип турарларның) чедип алганын ооң демдеглээр.

Хамаатының (өөренип турарларның) эртем-билиг чедип алганы дээрге чогуур документ-биле бадыткаар тодаргай эртем-билиг цензизин чедип алганы болгаш ооң оңу бадыткаары ол болур.

Эртем-билиг чедип алырынга эрге дээрге Россия Федерациязының хамаатызының Конституция ёзугаар бир кол база казыттынмас эргези болур.

Россия Федерациязынга өөредилгени делегей эргезинге болгаш Россия Федерациязының хоойлужудулгазынга дүүштүр боттандырар.

I БӨЛҮК

НИИТИ ЧҮҮЛДЕР

1 ЧҮУЛ. Өөредилге талазы-биле күрүне политиказы

1. Россия Федерациязы өөредилге адырын коллап турар кылдыр чарлаар.

2. Өөредилге талазы-биле Россия Федерациязының күрүне политиказының организастыг үндезинин болза Россия Федерациязының хоойлужудулга эрге-чагыргазының дээди органының хүлээп алыры өөредилгени хөгжүдериниң Федерация программазы болур.

3. Өөредилгени хөгжүдериниң Федерация программазын конкурстуг үндезинге ажылдап кылыр болгаш таарыштыр эде көөр. Конкурсту Россия Федерациязының Чазаа чарлаар.

4. Россия Федерациязының Чазааның өөредилгени хөгжүдериниң Федерация программазының боттаныш чорудун турарының дугайында илеткелин чыл санында Россия Федерациязының Дээди Соведиңге кийирер болгаш парлалгага парлаар.

5. Күрүнениң болгаш муниципалитет өөредилге черлеринге, өөредилгени эргелеп башкарар органнарга политиктиг партияларның, көй-нийти политиктиг база шажын-чүдүлгечи шимчээшкиннерниң база организацияларның организастыг тургузуглары базыткаарын болгаш оларның ажыл-чорудулгазын болдурбас.

2 ЧҮУЛ. Өөредилге талазы-биле күрүне политиказының принциптери

Өөредилге талазы-биле күрүне политиказы дараазында принциптерге үндезилеттинер:

а) өөредилге гуманистиг хевир-бүдүштүг, кижи төрелгетениң нийти үнелиг чүүлдериниң, кижиниң амы-тынының база кадыкшылының, кижиниң хостуг хөгжүлдезиниң колдаан болуру. Төрээн чуртунга бердинген хамааты чорумту база ынакшылды кижизидери;

б) Федерацияның культура болгаш өөредилге девискээриниң чаңгыс аай болуру. Хөй национальдыг күрүнениң байдалдарында национал культураларны болгаш девискээр аайы-биле культура чаңчылдарын өөредилге системазы-биле камгалаары;

в) өөредилгениң бүгүдеге чедингири, өөренип турарларның, кижизиттирикчилериниң хөгжүлдезиниң база белеткелиниң деңнелдеринге болгаш онзагай талаларынга өөредилге системазының таарыштынычалы;

г) күрүнениң база муниципалитет өөредилге албан черлеринге өөредилгениң шажын-чүдүлгеден хоорук (олуру);

д) өөредилгениң хостуу болгаш ооң плюрализми;

е) өөредилгени эргелеп башкарарынга демократтыг база күрүне-хөй-ниитичи бүдүш — байдалы. Өөредилге албан черлериниң автономнуу.

3 ЧҮУЛ. Россия Федерациязының өөредилге талазы-биле хоойлужудулгазы

1. Россия Федерациязының өөредилге талазы-биле хоойлужудулгазында: бо Хоойлу, Россия Федерациязының аңаа дүүштүр хүлээп алыры өске-даа федералдыг хоойлужудулга актылары, а ол ышкаш Федерацияның кезектериниң федералдыг хоойлужудулга актыларынга дүүштүр хүлээп алыры болгаш оларның девискээринге хамаарышкан хоойлулары, хоойлужудулга болгаш өске-даа эрге-хоойлу актылары кирер.

2. Россия Федерациязының өөредилге талазы-биле бо Хоойлуну кииринтир федералдыг хоойлулары:

Россия Федерациязының күрүне эрге-чагыргазының федералдыг органнарының болгаш Федерацияның кезектериниң күрүне эрге-чагыргазының органнарының өөредилге талазы-биле харылзаар айтырыгларын болгаш харылзаалар ангылап хуваар.

Федерацияның бүгү кезектеринге чаңгыс аай шиитпирлеттинген турар ужурлуг өөредилге талазы-биле хамаатыларның федерациянга хамаарышкан айтырыглары таарыштыр шиитпирлээр.

Бо талазы-биле Россия Федерациязының федералдыг хоойлулары өөредилге талазы-биле дорт дээштиг болур болгаш Россия Федерациязының бүгү девискээринге ажыглаттынар;

Федерацияның кезектеринге харылзаар кылдыр көрдүнген айтырыглар талазы-биле нийти нормаларны доктаадып кийрер, аңаа дүүштүр олар өөредилге талазы-биле боттарының эрге-хоойлу таарыштырылгазын боттандырар. Бо талазы-биле Россия Федерациязының хоойлулары өөредилге талазы-биле хоойлужудулганың үндезин дээзу болур.

3. Федерацияның кезектери боттарының статузунга база харылзаар айтырыгларынга дүүштүр федералдыг өөредилге талазы-биле хоойлужудулгага дүгжүр өөредилге талазы-биле хоойлулары, (хоойлужудулга база (азы) өске-даа эрге-хоойлу актыларын хүлээп ап болур.

Федерацияның кезектериниң өөредилге талазы-биле хоойлулары, хоойлужудулга база өске-даа эрге-хоойлу актылары өөредилге талазы-биле федералдыг хоойлужудулгага бодаарга, кижилерниң болгаш юридиктиг эргелиг албан черлериниң эргезин кызыгаарлавас.

4. Россия Федерациязының өөредилге талазы-биле хоойлужудулгазын хажыткан кижилер болгаш юридиктиг эргелиг албан черлери Россия Федерациязының хоойлужудулгазы-биле көрдүнген чурум ёзугаар харыысалгага онаажыр.

4 ЧҮУЛ. Россия Федерациязының өөредилге талазы-биле хоойлужудулгазының сорулгалары

Россия Федерациязының өөредилге талазы-биле хоойлужудулгазының сорулгалары болза:

а) күрүне эрге-чагыргазының болгаш эргелеп башкарылгазының ангы-ангы деңнелдиг органнарының аразында харылзаар айтырыгларын ангылаары;

б) Россия Федерациязының өөредилгеге Конституция ёзугаар эргезин хандырары болгаш хамгалаары;

в) Россия Федерациязының өөредилге системазының хостуг ажылдаарынга болгаш хөгжүүрүнге эрге-хоойлу магадылалдарын тургузары;

г) кижилерниң болгаш юридиктиг эргелиг албан черлериниң өөредилге талазы-биле эргелерин, хүлээлгелерин, бүрүн эргелерин база харысалгазын тодарадыры, а ол ышкаш оларның бо талазы-биле харылзааларының эрге-хоойлулуг дүүштүрүлгезин.

5 ЧҮУЛ. Россия Федерациязының хамаатыларының өөредилге талазы-биле эргелериниң күрүне магадылалдары

1. Россия Федерациязының хамаатыларынга ооң девискээринге ооң расазы, националы, дылы, эр-херээжени, хар-назыны, кадыкшылының байдалы, социал, эт-хөреңги база эрге-дужаал байдалы, социал ызыгуурү, чурттап турар чери, шажын-чүдүлгеге хамаарылгазы, бүзүреддери, партияда турары, шииттиниг чорааны хамаанчокка, эртем-билиг чедип алыр эргезин магадылаар.

Профессионал өөредилгеге хамаатыларның эргезин, эр-херээжениң, хар-назының, кадыкшыл байдалын, шииттирип чорааның барымдаалар кызыгаарлаазарын чүгле хоойлу ёзугаар доктаадып тургускан турган болур.

2. Хамаатыларның өөредилгеге эргезин күрүне өөредилге системазын, өөредилге чедип алырынга чогуур социал-экономиктиг байдалдарны тургузуп турган хандырар.

3. Күрүне Россия Федерациязының хамаатыларынга күрүнениң болгаш муниципалитет өөредилге албан черлеринге күрүнениң өөредилге стандарттарының хемчээлинге бир эвес хамааты ол деңнелдиң өөредилгезин бир дугаар ап турар болза, халас нийти билигни база конкурс үндезининге халас профессионал өөредилгени магадылаар.

4. Күрүнеде бүрүткеттинген күрүнениң эвес талазы-биле өөредилге албан черлеринге олар нийти болгаш профессионал өөредилгениң өөредилге программаларын боттандырып турар болза, аңаа өөренгени дээш чарыгдалдарны хамаатыга күрүнеден күрүнениң база муниципалитет өөредилге албан черлериниң чогуур хевиринге болгаш тывынге өөредилгеге чарыгдалдарның күрүне нормативтериниң тодарадыры хемчээлге эгидер.

5. Социал дузаламчы негеттинип турар хамаатыларның өөредилге эргезин боттандырар сорулга-биле күрүне оларның өөренип турар үезинде оларга чарыгдалдарны долузу-биле азы кезик-чамдыызын бодунга алыр. Ол дузаны көргүзер хамаатыларның категориязын, дузаның хевирлерин, хемчээлин болгаш үнер дестерин Россия Федерациязының Чазааның доктаадыры болгаш Россия Федерациязының Дээди Совединиң бадылаары ёзугаар тодарадыр.

6. Хөгжүлдезинде хажыдышкынныг хамаатыларга күрүне өөредилге чедип алыр байдалдарны тургузар, тускай педагогиктиг туруштуң үндезининге хөгжүлдезиниң хажыдышкыннарын эдеринге болгаш социал таарыштырылгазынга байдалдарны тургузар.

7. Шылгарангай аргаларын көргүскен хамаатыларга тускай өөредилгени чедип алырынга, ооң иштинде тускай күрүне стипендияларын, дашкыга өөренириниге стипендияларны киириштир тывсып бериш тургаш күрүне саадар чедирер. Ындыг стипендияларны тывсырының негелделериниң болгаш чурумун Россия Федерациязының Чазаа доктаадып тургузар.

6 ЧҮУЛ. Өөредилгениң дылы (дылдары)

1. Өөредилге талазы-биле дыл политиказының нийти айтырыгларын «РСФСР-ниң улустарының дылдарының дугайында» РСФСР-ниң Хоойлузу-биле таарыштырар.

2. Россия Федерациязының хамаатылары кол нийти өөредилгени төрээн дылынга чедип алыр эргелиг, а ол ышкаш өөредилге системазының берип турар аргаларынга дүүштүр өөредилге дылын шилип алыр эргелиг.

Хамаатыларның өөредилгени төрээн дылынга чедип алыр эргезин эргежок чугула чогуур өөредилге албан черлерин, класстарны, бөлүктерни, а ол ышкаш оларның ажылдаарынга байдалдарны тургузуп турган хандырар.

3. Өөредилге албан чериниге өөредилгениң болгаш кижизидилгениң дылын (дылдарын) өөредилге албан чериниң тургузукчузу база (азы) уставы тодарадыр.

4. Күрүне делегей керээлеринге болгаш дугуржулгаларынга дүүштүр Россия Федерациязының улустарының ооң девискээринден дашкаар чурттап турар төлээлекчилеринге кол нийти өөредилгени төрээн дылынга чедип алырынга саадар чедирер.

5. Школа назыны четпээн уруглар албан черлеринден ангы күрүнеде бүрүткеттинген бүгү өөредилге албан черлеринге Россия Федерациязының күрүне дылы болур орус дылды өөрениири күрүнениң өөредилге стандарттары-биле таарыштыр шиитпирлеттинер.

6. Россия Федерациязының составында республикаларның күрүне дылын өөрениириниң айтырыглары ол республикаларның хоойлужудулгазы-биле таарыштыр шиитпирлээр.

7. Күрүне Россия Федерациязының боттарының күрүне чок улустарының дылдарынга өөредилге чорудуун боттандырарынга специалистер белеткээринге саадаар чедирер.

7 ЧҮУЛ. Күрүнениң өөредилге стандарттары

1. Россия Федерациязынга федералдыг болгаш национал-девискээр кезектерин боттарынга кииририштирип турар күрүнениң өөредилге стандарттары тургустунар.

Россия Федерациязы күрүне эрге-чагыргазының болгаш эргелеп башкарылганың федералдыг (төп) органнарын төлээлеп, оларның эрге-байдалдарының хемчээлинге күрүнениң өөредилге стандарттарының федералдыг кезектерин доктаадып тургузар. Кол өөредилге программаларының ыяап-ла өөренир ужурлуг эң бичии хемчээли, өөредилгениң үезинде онаажыр эң улуг хемчээли, доозукчуларның белеткелиниң деңнелинге негелделер ол стандарттар ёзугаар тодараттынар.

2. Угаан-медерел сайзыралында кандыг-бир хажыдышкыннарлыг өөренкичилерге нийти билиг программаларын боттандырып турар үеде күрүнениң тускай өөредилге стандарттары тургустунуп болур.

3. Күрүнениң өөредилге стандарттарын ажылдап кылырының, доктаадып, бадылаарының болгаш ажыглап кииририниң чурумун хоойлуда көрдүнген чамдык таварылгалардан ангыда, Россия Федерациязының Чазаа тодарадыр.

Чаа өөредилге программаларының талазы-биле күрүнениң өөредилге стандарттарын үш программалар талазы-биле ажыл эгелээн соонда, беш чылдаан эрте эвес үеде ажыглап эгелээр.

4. Кол нийти өөредилгениң күрүне өөредилге стандартын Россия Федерациязының Дээди Соведи доктаадып, бадылаар.

5. Күрүнениң өөредилге стандарттары конкурс үндезининге ажылдаттынып кылдыртынар болгаш ол-ла үндезинге он чыл дургузунда бирден эвээш эвес катап ылавылаттынып тодараттынар. Конкурсту Россия Федерациязының Чазаа чарлаар.

6. Күрүнениң өөредилге стандарттары эртем чедип алырының кандыг-даа хевирлеринден хамааанчокка, доозукчуларның билииниң болгаш мергежилиниң деңнелин чоптуг үнелеп көөрүнүң үндезини болур.

II БӨЛҮК

ӨӨРЕДИЛГЕ СИСТЕМАЗЫ

8 ЧҮУЛ. Өөредилге системазының дугайында билиг

Россия Федерациязынга өөредилге системазы дээрге:

ангы-ангы деңнелдиг болгаш угланыышкыннарлыг боттарының сооң салгаан өөредилге программаларының база күрүнениң өөредилге стандарттарының системазы,

оларның боттандырып турар янзы-бүрү организас-эрге-хоойлу формаларлыг болгаш хевирлерлиг өөредилге албан черлериниң четкизи,

өөредилгени эргелеп башкарар органнарның болгаш оларга чагырткан албан черлериниң база бүдүрүлгелерниң системазының каттыштырган нийти чүүлү болур.

9 ЧҮУЛ. Өөредилге программалары

1. Өөредилге программазы тодаргай деңнелдиг болгаш угланыышкынныг өөредилгениң ужур-утказын тодарадыр. Россия Федерациязынга өөредилге программалары:

а) нийти билиг (кол болгаш немелде);

б) профессионалдыг (кол болгаш немелде) кылдыр ангылаттынар болгаш боттаныр турар.

2. Нийти билиг программалары кижиниң нийти культуразын хевирлеп тургузарының, ниитилелге амыдырап чурттаарынга кижини белеткээриниң, мергежил айы-биле өөредилге программаларын угаан-бодалдыг-биле шилип алырының болгаш шиитпирлээриниң айтырыгларын шиитпирлээринче угланган.

3. Нийти билиг программаларынга:

а) школа назыны четпээн өөредилгезинге;

б) эге нийти билииниң;

в) кол нийти билииниң;

г) ортумак (долу) нийти билииниң программалары хамааржыр.

4. Профессионалдыг өөредилге программалары профессионал болгаш нийти билигниң деңнелин дес-дараалаштыр бедидериниң, тускай мергежилдиг специалистерни белеткээриниң айтырыгларын шиитпирлээринче угланган.

5. Профессионалдыг программаларга:

а) эге профессионал өөредилгениң;

б) ортумак профессионал өөредилгениң;

в) дээди профессионал өөредилгениң;

г) дээди өөредилге черинден соонда профессионал өөредилгениң программалары хамааржыр.

6. Кол нийти билиг программазының азы кол профессионал өөредилге программазының (тодаргай билиг, мергежил талазы-биле) ыяап-ла өөренир ужурлуг эң бичии хемчээли күрүнениң чогуур өөредилге стандартын ёзугаар доктааттынар.

7. Күрүне болгаш муниципалитет өөредилге албан черлеринге кол өөредилге программаларын шиитпирлеп алырының нормативтиг үелерин бо Хоойлу болгаш (азы) өөредилге албан черлериниң чогуур хевирлериниң дугайында дүрүмнер доктаадып тургузар.

10 ЧҮУЛ. Билиг чедип алырының хевирлери

1. Кижиниң херектелдерин болгаш аргаларын ёзугаар өөредилге программаларын дараазында хевирлер-биле шиитпирлеп ап болур: өөредилге албан черинге бүдүрүлгеге ажылын каггаш (холдуунда) болгаш бүдүрүлгеге ажылын кагбайн, өөренип турган өг-бүле өөредилгези, бот-өөредилге, экстернат (өөредилге черинге өөренмейн, болу өөренгени шылгалда дужаары — ред.)-биле.

Билиг чедип алырының ангы-ангы хевирлери дүүштүр болур.

2. Билиг чедип алырының бүгү хевирлеринге кандыг-бир тодаргай кол нийти билиг азы кол профессионал программазының хемчээлинге күрүнениң чаңгыс аай өөредилге стандарты күштүг болур.

3. Чедип алыры бүдүрүлгеге ажылын кагбайн болгаш экстерн хевири-биле чопшуураттынмас эртемнерниң база мергежилдерниң даңзызын федерацияның баш билип харылзаар айтырыглары кезээнге Россия Федерациязының Чазаа доктаадыр болгаш Россия Федерациязының Дээди Соведи бадылаар.

11 ЧҮУЛ. Өөредилге албан чериниң тургузукчузу (тургузукчулары)

1. Өөредилге албан чериниң тургузукчузу, тургузукчулары (моон соңгаар — тургузукчу) боор болурлар:

а) күрүне эрге-чагыргазының болгаш эргелеп башкарылгазының органнары, тус чер бот-башкарылгазының органнары;

б) өнчү-хөреңгиниң бүгү хевирлериниң чурт иштиниң, даштыкының бүдүрүлге черлери, албан черлери, оларның каттыжыышкыннары болгаш ассоциациялары;

в) чурт иштиниң, даштыкының хөй-нийти болгаш хуу фондулары;

г) Россия Федерациязының девискээринде бүрүткеттинген хөй-нийти болгаш шажын организациялары;

д) Россия Федерациязының болгаш өске-даа күрүнелерниң хамаатылары.

Өөредилге албан черлерин демнештирип, каңы тургузуп болур.

2. Тургузукчу биле өөредилге албан чериниң аразында харылзаалар Россия Федерациязының хоойлужудулгазынга дүүштүр оларның аразында чардынган керээ-биле тодараттынар.

12 ЧҮУЛ. Өөредилге албан черлери

1. Өөредилге чорудулгазын боттандырып турар, азы өскээр чугаалаарга, бир азы элээн каш өөредилге программазын боттандырып турар болгаш (азы) өөренип турарларны база кижизиттирикчилерниң өөредилгезин болгаш кижизидилгезин хандырып турар чери өөредилге албан чери болур.

2. Өөредилге албан чери юридиктиг эрге-байдалдыг болур.

3. Боттарының организас-эрге-хоойлу хевирлери-биле өөредилге албан черлери күрүнениң, муниципалитеттиң, күрүнениң эвес (хууда, хөй-нийти болгаш шажын организацияларының) боор болур.

Россия Федерациязының өөредилге адырларынып талазы-биле федералдыг хоойлужудулгазы ооң девискээрде турар өөредилге албан черлеринге оларның организас-эрге-хоойлу хевирлеринден болгаш кымга чагыртканындан кандыг-даа барымдаа чокка хамаарылгалыг.

4. Нийти билиг албан черлеринге:

а) школа назыны четпээн урутларның;

б) нийти билиг (эге нийти, кол нийти, ортумак (долу) нийти өөредилгениң;

в) эге профессионал, ортумак профессионал болгаш дээди профессионал өөредилгениң;

г) угаан-бодал сайзыралында кандыг-бир хажыдышкыннарлыг өөренкичилерге, кижизиттирикчилерге тускай (таарыштырган);

д) немелде өөредилгениң албан черлери;

е) өскүс уруглар болгаш ада-иезиниң харагалзазы чок арткан уругларга албан черлери;

ж) өөредилге чорудулгазын боттандырып турар өске-даа албан черлери хамааржыр.

5. Күрүне, муниципалитет өөредилге албан черлериниң ажыл-чорудулгазы Россия Федерациязының Чазааның бадылап доктаадыры өөредилге албан черлериниң чогуур хевирлериниң дугайында чаңгыс аай дүрүмнер болгаш оларның үндезининге ажылдаттынып кылдынган уставтар-биле тодараттынып таарыштыртынар.

Чаңгыс аай дүрүмнерниң нормалары хамаатыларның болгаш өөредилге албан черлериниң эргелерин хоойлу-биле дөмей кылдыр кызагдап болбас.

Күрүнениң эвес өөредилге албан черлеринге чаңгыс аай дүрүмнер чижек болуру хүлээлгелериниң күүседир.

6. Өөредилге албан чериниң күрүне эрге-байдалы (өөредилге албан чериниң боттандырып турар өөредилге программаларының деңнелинге болгаш угланыышкынынга дүүштүр кандыг янзылыг болуру болгаш хевири) ооң күрүне аккредитациязының (бүрүткээшкининин — ред.) үезинде доктааттынар.

7. Өөредилге албан чериниң филиалдары, салбырлары, структуралыг кезектери ооң шиитпирлээшкини-биле юридиктиг эрге-байдалдыг албан чериниң бүрүн эргелерин долузу-биле азы кезик-чамдыызы-биле боттандырып болурлар, ооң-биле катай ботту тускайлан балансылыг болгаш банк база өске-даа чээли албан черлеринге хууда саналдыг болуруп база кииринштир.

8. Өөредилге албан черлери ассоциацияларны, комплекстерни, эвилелдерни болгаш өске-даа каттыжыышкыннарны, ооң иштинде албан черлериниң, бүдүрүлге черлериниң болгаш хөй-нийти организацияларының киржилгези-биле тургузуп болур эргелиглер. Айыттынган каттыжыышкыннар өөредилгени сайзырадыр база чаартыр сорулга-биле тургустунар болгаш боттарының уставтарынга дүүштүр ажылдаар. Айыттынган өөредилге каттыжыышкыннарын бүрүткээриниң чурумун хоойлу ёзугаар тодараттынар.

13. ЧҮУЛ. Өөредилге албан чериниң уставы

1. Өөредилге албан чериниң уставынга дараазында чүүлдер албан ёзузу-биле айыттынар:

1.1. Өөредилге албан чериниң ады, турар чери (юридиктиг, херек кырында адрези) эрге-байдалы.

1.2. Өөредилге албан чериниң тургузукчузу.

1.3. Өөредилге албан чериниң организас-эрге-хоойлу хевири.

1.4. Өөредилге чорудулгазының сорулгалары. боттандыртынып турар өөредилге программаларының кандыг янзылыг болгаш хевирлери.

1.5. Өөредилге чорудулгазының организастаарының кол характеристикалары, ооң иштинде:

а) өөредилгениң болгаш кижизидилгениң чорттунуп турар дыл (дылдары).

б) өөренкичилерни, кижизиттирикчилерни хүлээп алырының чуруму;

в) өөредилгениң үе-хаа бүрүзүнге өөредилгениң кайы хире уламчылаары;

г) өөренкичилерниң, кижизиттирикчилерниң үндүрериниң чуруму болгаш барымдаалары;

д) өөредилгелер аразының аттестациязының (шылгалдазының) үезинде демдектер салырының системазы, ооң хевирлери, чуруму;

е) өөренкичилерниң, кижизиттирикчилерниң кичээлдээриниң корум-чуруму;

ж) төлевирлиг өөредилге ачы-дузаны чедирилгезиниң бар азы чогу болгаш оларны көргүзериниң чуруму;

з) өөредилге албан чери-биле өөренкичилерниң, кижизиттирикчилерниң болгаш (азы) оларның ада-иелериниң, оларны солуп турар кижилерниң) аразында харылзааларны доктаадып чурумчударының болгаш хевирлээриниң чуруму.

1.6. Өөредилге албан чериниң саң-хөө болгаш ажыл-агый чорудулгазының структуразы, ооң иштинде:

а) өөредилге албан черинге тургузукчузунуң бижиглеп берген өнчү-хөреңги объектилериниң ажыглаарының;

б) өөредилге албан чериниң ажыл-чорудулгазын акша-хандырарының болгаш материал-техниктиг хандырылгазының;

в) өөредилге албан чериниң өнчү-хөреңгизиниң үндезиннериниң болгаш ону хевирлеп тургузарының чурумунуң;

г) тывынгыр, ажыл-ишчи ажыл-чорудулганың барының, чогунуң талазы-биле кезектерин кииринштир.

1.7. Өөредилге албан чериниң эргелел-башкарарының чуруму, ооң иштинде:

а) тургузукчуның эрге-күлээлгези,

б) өөредилге албан чериниң эргелеп-башкарылга органнарының хевирлеп тургузарының структуразы, ооң чуруму, оларның эрге-хүлээлгелери, ажыл-чорудулгазын организастаарының чуруму;

в) ажылчын персоналды четчелээриниң чуруму болгаш оларга ажыл төлевириниң негелделери;

г) өөредилге албан чериниң уставын өскертириниң чуруму;

д) эде чаартырының болгаш дужурериниң чуруму.

1.8. Өөредилге чорудулгазының киржикчилериниң эргелери болгаш хүлээлгелери.

1.9 Өөредилге албан чериниң ажыл-чорудулгазын чурумчудар тус чер актыларының (дужаалдарының, айтыышкыннарының болгаш өске-даа) хевирлериниң даңзызы.

2. Хамааты өөредилге албан чериниң уставын, ооң Россия Федерациязының хоойлужудулгазы-биле чурумчуттунмаан кезээнге, боду ажылдап кылыр болгаш хүлээп ап болур.

3. Өөредилге албан чериниң ажыл-чорудулгазының бо чүүлде айыттынган талаларын тус чер актылары-биле чурумчудары эргежок чугула, херек апарган таварылгаларда оларны уставка немелделер кылдыр бүрүткээри чугула.

4. Өөредилге албан чериниң тус чер актылары ооң уставы-биле чөрүшпес турар болбас ужурлуг.

14 ЧҮУЛ. Өөредилгениң ужур-уткызынга нийти негелделер.

1. Өөредилгениң ужур-уткызы ниитилелдиң экономиктиг болгаш социал хөгжүлдезиниң бир барымдаазы болур болгаш:

кижиниң бот-башкартынарын хандырарынче, ону боттандырарынга байдалдарны тургузарынче;

хамааты ниитилелдиң хөгжүлдезинче;

эрге-хоойлу күрүнезин быжыглаарынче болгаш сайзырадып чаартырынче угланган болур ужурлуг.

2. Өөредилгениң ужур-уткызы:

өөренип турар кижиге амгы үениң билиглериниң деңнелинге болгаш өөредилге программазының (өөредилге үе-чадазының) деңнелинге дүүшкен өртемчей дугайында шак ындыг билигни хевирлеп тургузарын;

делегей деңнели-биле дугжуп турар шак ындыг ниитилелдиң нийти болгаш профессионал культуразын;

делегей болгаш национал культураларның системазы-биле кижиниң холбаалыг, оларны эки билирин;

ооң амыдырап-чурттап турары ниитилел-биле сырый холбаалыг болгаш ол ниитилелди улам сайзырадып, хөгжүдер сорулга салган хамааты кижини хевирлеп тургузарын;

ниитилелдиң кадрлар талазы-биле потенциалдыг аргазын катап чаартырын болгаш хөгжүдерин хандырар ужурлуг.

3. Кандыг-даа деңнелдиң профессионал өөредилгези өөренип турар кижиниң тускай эртем болгаш, чогуур мергежил чедип алырын хандырар ужурлуг.

4. Өөредилгениң ужур-уткызы кижилерниң, чоннарның, раса, национал, төрел бөлүк, шажын болгаш социал байдал талазы-биле ангы-ангы бөлүктериниң бот-боттарын билчир болгаш кады ажылдажырынга идиг бээр; өртемчей көрүүшкүнүнүң янзы-бүрү аргаларын өөренип көөр, өөренип турарларның үзел-бодалдарын база туруштарын хостуг шилип алыр эргезин боттандырарынга деткимче көргүзер ужурлуг.

5. Тодаргай өөредилге албан чериниге өөредилгениң ужур-уткызы ол өөредилге чериниң бот билип шилип алыры болгаш боттандырары өөредилге программазы-биле (өөредилге программалары-биле) тодараттынар.

Өөредилгени эргелеп башкарарының күрүне органнары үлегерлиг өөредилге программаларын ажылдап кылырын (күрүнениң өөредилге стандарттарының үндезининге) хандырар ужурлуг.

6. Өөредилге албан черлериниң болуңун устав ёзугаар сорулгаазынга болгаш айтырыгларынга дүүштүр немелде өөредилге программаларын боттандырып болур болгаш ооң эрге-байдалын тодарадып турар өөредилге программаларынга немей немелде өөредилге ачы-дузазын чедирип болур.

7. Хамааты өөредилге албан черлеринге шериг белеткели чүгле өөренип турарларның болгаш (азы) ада-иелериниң, оларны солуп турарларның) чөпшээрели-биле ол белеткелге сонуургалдыг ведомствоның күзели база күжү-биле факультатив үндезининге чорудулуп болур.

15 ЧҮУЛ. Өөредилге чорудулгазының организастаарынга нийти негелделер

1. Өөредилге албан чериниге өөредилге чорудулгазының организастаары өөредилге планы-биле (өөредилге программаларын өөредилге курстарынга, эртемнерге болгаш өөредилге чылдарының айы-биле ангылаттынганын ёзугаар), белеткеттинген календарьлыг өөредилге графиги база кичээлдер расписаниези-биле доктааттынып чурумчуттунар. Өөредилге эргелел башкарарының күрүне органнары үлегерлиг өөредилге пландарын болгаш эртемнерниң программаларын ажылдап кылырын хандырар.

2. Күрүне эрге-чагыргазының болгаш эргелеп башкарылгазының органнары, тус чер бот-башкарылгазының органнары хамааты өөредилге чериниң өөредилге планын болгаш кичээлдер графигин оларны базылдаанының соонда, Россия Федерациязының хоойлужудулгазында көрдүнген таварылгалардан ангыда, өскертир эргези чок.

3. Өөренип турарларны өйлеп шылгаарының демдектер системазын, нормаларын болгаш кайы хире болгаш ынаап турарын шылгаарынга өөредилге албан чери боду баш миннир.

4. Кол нийти, ортумак (долу) нийти өөредилге программаларын болгаш профессионалдыг өөредилгениң бүгү хевирлериниң программаларын шиитгээдин алыры доозукчуларның ыяап-ла түңнел аттестациязы-биле (шылгалдазы) доостур.

5. Өөредилгениң үе-чаза бүрүзүн доосканының соонда доозукчуларның түңнел аттестациязының болгаш оларның белеткелиниң шынарын контрольдаарының эртем-методиктиг хандырылгазын өөредилге эргелеп башкарар органнардан бот-тускайлан күрүнениң аттестация албаны күрүнениң өөредилге стандарттарынга дүүштүр боттандырар.

6. Өөредилге албан чериниге корум-чурум өөренкичилерниң, кижизиттирикчилерниң, башкыларының ат-алдарын хүндүлеп көөрүнге үндезилеттинип тургустунар. Өөренкичилерге, кижизиттирикчилерге, хамаарыштыр физиктиг болгаш психиктиг күш ажыглаары болдурбас.

7. Өөренкичилерниң, кижизиттирикчилерниң ада-иелеринге (оларны солуп турар кижилерге) өөредилге чорудулгазының чорудулгазы болгаш ужур-уткызы-биле, ооң-биле кады өөренип турарларның демдектери-биле таныжар арга бердинген турар ужурлуг.

16 ЧҮУЛ. Өөредилге албан черинче хүлээп алышкынның нийти негелделери

1. Өөредилге албан черлеринге хамаатыларны хүлээп алырының чуруму, ооң хоойлу-биле тодараттынмаан кезээнге, өөредилге албан чериниң тургузукчузу тодарадыр болгаш өөредилге албан чериниң уставынга быжыглаттынар.

Тургузукчу муниципалитет өөредилге албан чериниң эге нийти болгаш кол нийти билиг үе-чадаларынга ук девискээрде чурттап турар болгаш кол нийти билиг чедип алыр эргелиг бүгү хамаатыларны хүлээп алырын хандырар шак ындыг хүлээп алышкын чурумун доктаадып тургузар ужурлуг.

2. Хамаатыны хүлээп алыр турар үеде өөредилге албан чери ону болгаш (азы) ооң ада-иезин (оларны солуп турар кижилерни) өөредилге албан чериниң уставы база өөредилге чорудулгазының организациязын доктаадып, чурумчудуп турар өске-даа документилер-биле таныштырар хүлээлгелиг.

3. Күрүне болгаш муниципалитет өөредилге албан черлеринче, тускай өөредилге албан черлеринден база немелде өөредилге албан черлеринден ангыда, хамаатыларны ортумак (долу) нийти билиг болгаш профессионал өөредилге чедип алыры-биле хүлээп аары оларның билдириишкиннерин ёзугаар конкурс үндезининге чорттунар. Конкурстуң негелделери хамаатыларның өөредилге талазы-биле эргелерин сагыырын магадылаар болгаш өөредилгеге эң сүмелүг база чогуур деңнелдиң өөредилге программазын шиитгээдин алырынга эң белеткелдиг кижилерни хүлээп алырын хандырар ужурлуг.

17 ЧҮУЛ. Нийти билиг программаларын боттандырары

1. Нийти билиг программалары школа назыны четпээн уруглар албан черлеринге, эге нийти, кол нийти, ортумак (долу) нийти билиг албан черлеринге, ооң иштинде тускай: өскүс уругларга болгаш ада-иезиниң хайгааралы чок арткан уругларга тускай өөредилге албан черлеринге боттандырар.

2. Тускай өөредилге албан черлериниң (угаан-медерел сайзыралында кандыг-бир хажыдышкыннарлыг өөренкичилерге, кижизиттирикчилерге) нийти билиг программалары кол нийти билиг программаларының баазазынга өөренкичилерниң, кижизиттирикчилерниң психиктиг өзүлдезиниң болгаш арга-шинээзиниң онзагай чүүлдерин өөренип көрүп тургустунар.

3. Школа назыны четпээн уругларның өөредилгезиниң база эге нийти, кол нийти болгаш ортумак (долу) нийти билиг өөредилге программалары бот-боттарын уламчылаан болур, азы өскээр чугаалаарга, дараазындагы программа мурнуундагызынга үндезилеттинер.

4. Өөредилгениң эге нийти болгаш кол нийти үе-чадазында өөренип турар болгаш

(Уламчызы 3-кү арында).

ӨӨРЕДИЛГЕ ДУГАЙЫНДА

РОССИЯ ФЕДЕРАЦИЯЗЫНЫҢ ХООЙЛУЗУ

(Уланчызы. Эгези 2-ги арында).

өөредилге чылының программазын шиңгээдип ап шыдаваан база ийи болгаш оон-даа хөй эртемнерге академиктиг өрелиг арткан өөреникчилер ада-иелериниң (оларны солуп турар кижилерниң) шиитпирлээни-биле катап өөренир кылдыр артар, бир башкыга онаашты өөреникчилерниң санын ээзэжеткени-биле өөредилгениң оруун тургузар класстарже шилчиттинер азы билиг чедип зарын өөредилгениң өг-бүле хевири-биле уламчылаар. Өөредилгениң айыттынган үе-чадаларында өөренип турарлар өөредилге чылының түңнелдери-биле чаңгыс эртемге академиктиг өрелиг артар болза, дараазында класска шенелде кылдыр шилчиттинер. Дараазында өөредилге чылының дургузунда академиктиг өрезин чок кылыры дээш харысаалгаа оларның ада-иелеринге (оларны солуп турар кижилерге) онаажыр.

Кандыг-даа таварылгаларда өөреникчилерни шилчидери өөредилге албан черин эргелеп башкарып турар органның шиитпири-биле болур.

5. Өөредилге программазының мурнундагы деңнелин шиңгээдип ап шыдаваан өөреникчилерни нити билиг чедип алырының дараазындагы үе-чадазынга өөренирин болдурбас.

18 ЧҮҮЛ. Школа назыны четпээн уруглар өөредилгези

1. Ада-иелер баштайгы башкылар болур. Олар чаш кижиниң эң бичии турар үезинде анаа кижиниң күш-дамыр, мөзү-шынар болгаш угаан-медерел сайзыралының үндезиниң хевирлеп тургузар хүлээлгелиглер.

2. Чаш турар үеде кижизидилгениң сан-хөө болгаш материалдыг деткимчезин күрүне магадылаар.

3. Школа назыны четпээн уругларның кижизидилгезинге, оларның күш-дамыр болгаш психиктиг кадыкшылын камгалаарынга база быжыглаарынга, өөредилгеге хууда салым-чолдууң, сундулуун сайзырадырынга болгаш өзүлдезинде четпес чүүлдерин эдип-чазаарынга өг-бүлеге дузалаары-биле школа назыны четпээн уругларның өөредилге албан черлериниң четкизи ажылдап турар.

4. Школа назыны четпээн уругларның өөредилге албан чери-биле ада-иелерниң (оларны солуп турар кижилерниң) аразында харылзаалар, хоойлу-биле деңней алырга, талаларның эргелерин кызагдап шыдавас керээ-биле доктааттынып чурумчуттунар.

5. Тус чер чагыразы школа назыны четпээн уругларны бажыннарында кижизидип турар өг-бүлелерге методиктиг, диагностиктиг болгаш арга-сүме кадарының дузазын организастаар база аайлап дүүштүрер.

19 ЧҮҮЛ. Эге нити, кол нити, ортумак (долу) нити өөредилге

1. Нити өөредилге программаларының чогуур деңнелдери-биле дүгжүп турар үш үе-чаданы бодунга киирип турар: эге нити, кол нити, ортумак (долу) нити өөредилгени.

2. Хамаатыларны кайы хире назы-харлыында хүлээп алыры база өөредилгениң хуусаазы өөредилге албан чериниң уставы-биле доктааттынар.

3. Нити кол билиглиг болуру болгаш доозуп турар үеде күрүне аттестациязын эрттирери албан боол турар.

4. Өөренип турган кижи чогуур билигни оон мурнунда чедип албаан болза, нити кол билиглиг болуруунч албан негелдези тодаргай кижиге хамаарыштыр бодунуң күжүн оон он беш харлгаарынга чедир камгалап арттырар.

5. Нити билиг албан черинге нити кол билигни бүдүрүлгеге ажылдавайн тура чедип алыры өөренип турар кижиниң назы-харынга хамаарыштыр алыр болза, он сес хар-биле кызыгаарлаттынар. Нити кол билиг чедип алырының назы-хар талазы-биле эң ындыкы кызыгаарлаттынган хемчээлин 50 дугаар чүүлдүң 10-12 пунктуларында айыттынган кижилерге узадып болур.

6. Он дөрт хар чеде берген өөренип турар кижи ада-иениң (оларны солуп турар кижилерниң) болгаш өөредилгениң тус чер эргелеп башкарылга органының кады кылганы чөпшээрежилге-биле ол өөредилге албан чериниң нити кол билиг чедип алыр хуусаазынга четпейн кааптып болур.

7. Өөредилге албан чериниң уставын чаңгыс эвес удаа каржызы-биле хажыдып келгени база хоойлу-дүрүмге удур хөделиишкиннер кылганы дээш он дөрт хар четкен кижини өөредилге албан чериниң эргелеп башкарылга органының шиитпири-биле ол өөредилге албан черинден үндүрүп болур. Өскүс уруглар, ада-иениң кайгаралы чок арткан уругларны үндүрер дугайында шиитпир оларны ажаап, хайгаарап турар органның чөпшээрели-биле хүлээп алдынар.

Өөренип турган кижиниң үндүргениниң дугайын үш хонук хуусаада тус чер бот-башкарылгазының органынга өөредилге албан чери дыннадыр.

8. Нити билиг албан чери бүдүрүлгелер, албан черлери, организациялар-биле дугуржулга ёзугаар азы кады немелде билиг ачы-дуза-зы хевирлиг кылдыр профессионал белеткелди, оон иштинде ажыл-чорудулганың (чөпшээрел бижиктиг) айыттынган хевиринге чогуур чөпшээрел бар болза, төлевирлиг кылдыр чорудуп болур. Профессионал эге белеткелди чүгле өөренип турар кижиниң база оларның ада-иезиниң (азы оларны солуп турар кижилерниң) чөпшээрели-биле чорудар.

20 ЧҮҮЛ. Профессионал өөредилге программаларын боттандырары

1. Профессионал өөредилге программалары, оон иштинде ында өөренип турар өзүлде сайзыралы кошкак кижилерге болгаш инвалидтерге ол профессионал, оон иштинде тускай ажыткан өөредилге албан черлеринге боттаныр. Күрүне аккредитациялыг профессионал өөредилге албан чери айыттынган өөредилге программаларын күш-ажылдың квалификастыг ажылдакчызын (ажылчын, албан-хаакчы) база өөредилгениң бо Хоойлуда көрүп каан деңнелинге болгаш Россия Федерациязының Чазааның тургусканы данзызынга дүүштүр профессияларга, тускай эртемнерге чогуур деңнелдиң специалистерин белеткээр сорулгалыг боттандырар.

2. Күрүнениң нити ортумак (долу) өөредилгезиниң өөредилге стандарты эге ийикпе, азы ортумак профессионал билигни өөредилге программаларының иштинде профессионал билиг талазы-биле алыр мергежилин барымдаалап, чергелештир боттаныр.

3. Кижиниң кандыг-даа профессионал өске билиин профессионал өөредилге албан черинге ук кижини хүлээп албазының үндезини боол болбас ужурлуг.

21 ЧҮҮЛ. Профессионал белеткел

1. Профессионал белеткел өөренип турар кижиниң тодаргай ажылды, бөлүк ажылдарны кылырынга эргежок чугула арга-мергежилди дүргеп шиңгээдип алырын хандырар сорулгалыг. Профессионал белеткел өөренип турар кижиниң билиг деңнелин бедидери-биле капсырлашпас.

2. Эргежок чугула таварылгада күрүне нити кол билиг чок кижилерге оларның профессионал белеткел чедип алырынга байдалдарны тургузар.

3. Профессионал белеткелди профессионал училищелерге, а оон ындай чогуур чөпшээрелдиг бүдүрүлгелерниң, албан черлериниң, организацияларының өөредилге адырларынга чедип ап болур.

22 ЧҮҮЛ. Профессионал эге өөредилге

1. Профессионал эге өөредилге нити кол билигниң баазазынга хөй-нити ажыктыг ажыл-чорудулганың бүгү угланыышкыннарының айы-биле күш-ажылдың мергежилдиг ажылчыннарын белеткээр сорулгалыг.

Профессионал эге өөредилге чамдык профессиялар талазы-биле нити ортумак (долу) билигге үндезилеттинип болур.

— Профессионал эге билигни профессионал эге өөредилгениң албан черлеринге (профессионал-техниктиг болгаш ол деңнелдиг өске-даа училищелеринге) чедип ап болур.

23 ЧҮҮЛ. Профессионал ортумак өөредилге

1. Профессионал ортумак өөредилге ортумак звенонуң тускай эртемниглерин белеткээр сорулгалыг, кижиниң нити кол, ортумак (долу) нити ийикпе, азы профессионал эге өөредилгениң баазазынга билиин калбартып, ханыладыр негелдезин хандырар сорулгалыг.

2. Чогуур профильге хамаатты кижи нити (долу) ортумак азы профессионал эге билиглиг болза, профессионал ортумак эртемни кысказлаткан программа-биле чедип алыр аргалыг.

3. Профессионал ортумак эртемни профессионал ортумак өөредилге албан черлеринге (ортумак тускай өөредилге черлери) ийикпе, азы профессионал дээди билигниң өөредилге албан черлериниң эге үе-чадазынга чедип ап болур.

4. Профессионал ортумак билигниң өөредилге албан чери профессионал эге билигниң өөредилге программаларын чогуур чөпшээрел (лицензия) чок-даа таварылгада боттандырып болур.

24 ЧҮҮЛ. Профессионал дээди өөредилге

1. Профессионал дээди өөредилге чогуур деңнелдиң тускай эртемниглерин белеткээр болгаш оларның билиин бедидер сорулгалыг, хамааты кижиниң нити ортумак (долу), профессионал ортумак билигниң баазазынга эртемин калбартып, улам ханыладыр херегцелин хандырар сорулгалыг.

2. Профессионал дээди өөредилгени профессионал дээди билигниң өөредилге албан черлеринге (дээди өөредилге черлеринге) чедип ап болур.

3. Чогуур мергежилдиң уг-шиининиң айы-биле ол кижи эге профессионал билиглиг болза, профессионал дээди эртемни кысказлаткан хуусаалыг программа-биле чедип ап болур.

4. Мергежилдиң уг-шиининиң айы-биле профессионал ортумак билиглиг кижи профессионал дээди эртемни кысказлаткан программа-биле чедип алыр.

25 ЧҮҮЛ. Өөредилге чериниң соонда профессионал өөредилге

1. Өөредилге чериниң соондагы профессионал өөредилге хамааты кижиге билииниң деңнелин, профессионал дээди өөредилгениң баазазынга эртем, педагогика мергежилин бедидер арганы бээр.

2. Өөредилге чериниң соондагы профессионал өөредилгени профессионал дээди билигниң өөредилге албан черлериниң болгаш эртем албан черлериниң чанында аспирантурага, ординатурага, адъюнктурага чедип ап болур.

26 ЧҮҮЛ. Немелде өөредилге

1. Немелде өөредилгениң программалары болгаш ол талазы-биле ачы-дуза хамаатыларның, ниитилелдиң, күрүнениң эртем-билигге негелдезин бүгү талалыг хандырар сорулгалыг боттаныр.

Профессионал өөредилгениң кайы-даа деңнелинге немелде билигниң кол-ла сорулгазы — эртем-билиг стандарттарының доктаамал бедип турары-биле чергелештир, ажылчыннарның, албан-хаакчыларның, специалистерниң мергежилин бедидери.

2. Немелде өөредилге программаларынга хөй янзы угланыышкынныг:

нити билигниң болгаш профессионал өөредилгениң албан черлеринге көрдүнген оларның кол өөредилге программаларының статузун тодарадып турар кызыгаардан дашкаар-даазы;

өөредилге албан черинге немелде билигни (мергежил бедидериниң албан черлеринге, курстарга, мергежилдиң уг-шиинин тодарадыр төптерге, музыка болгаш уран чурулга школаларынга, уран чүүл школаларынга, уруглар чогаадылгазының бажыннарынга, аныяк техниктер, аныяк натуралистер станцияларынга болгаш чөпшээрелдиг өске-даа черлерге);

хууда педагогика ажыл-чорудулгазының дузазы-биле боттандырып турар ындыг өөредилге программалары хамааржыр.

27 ЧҮҮЛ. Билиг дугайында документилер

1. Аттестация эрткен кижиге өөредилге албан чери чогуур билигниң документизин болгаш (азы) мергежилди тыпсыр. Документиниң нити хевирин өөредилге албан чери боду тодарадыр. Ону өөредилге албан чериниң таңмазы-биле бүзүредир.

2. Күрүне аккредитациялыг база нити билигниң (школа назыны четпээн уруглар албан черинден аңгыда) болгаш профессионал билигниң программаларын боттандырып турар өөредилге албан черлери аттестация эрткен кижилерге оларның билииниң болгаш (азы) мергежилиниң деңнелиниң дугайында күрүне майыктыг документизин бээр.

3. Өөредилге чериниң соондагы өөредилге, квалификация ажылдарының камгалалы доозулган соонда (диссертация, ажылдарның түңү-биле), чогуур документизи-биле кады эртем адын тыпсыр.

4. Билиг дугайында күрүне майыктыг документ, бир эвес өөредилге албан чериниң уставында өске чүүлдер көрдүнмээн болза, өөредилгениң күрүне, муниципалдыг өөредилге албан черлеринге уламчылаарының эргежок чугула байдалы боол турар.

5. Россия Федерациязында эртем-билигниң деңнелин дараазында көргүзүглер-биле тодараттынар:

а) нити кол билиг;

б) нити ортумак (долу) билиг;

в) профессионал эге билиг;

г) профессионал ортумак билиг;

д) профессионал дээди билиг;

е) өөредилге чериниң соондагы профессионал өөредилге.

6. Эртем-билигниң ол деңнелин доозпаан кижилерге чаңгыс аай доктаадып тургускан хевириниң шынзылгазын тыпсыр.

III БӨЛҮК

ӨӨРЕДИЛГЕ СИСТЕМАЗЫН ЭРГЕЛЕП БАШКАРАРЫ

28 ЧҮҮЛ. Россия Федерациязының өөредилге талазы-биле бүрүн эргези

Россия Федерациязының болгаш оон иштинде күрүне эрге-чагыргазының федералдыг база эргелеп башкарылга органнарының эргезинде өөредилге талазы-биле кирип турар чүүлдер:

1. өөредилге талазы-биле федералдыг политиканы тургузар база боттандырар;

2. өөредилге талазы-биле федералдыг бүрүн эргениң харылзааларын хоойлу-дүрүм ёзугаар таарыштырар;

3. социал-экономиктиг, демографтыг болгаш өске-даа байдалдарны, онзагай талаларны барымдаалап тургаш, эртем-билигниң федералдыг болгаш делегей чергелиг программаларын ажылдап кылыр база боттандырар, Россия Федерациязының улустарының дылынга эртем-билигни организастаарының өске күрүнелерге деткимче айтырыгларын киирер.

4. өөредилгени эргелеп башкарарының федералдыг (төп) күрүне, а ол ышкаш ведомство органнарын тургузары база оларны удуртуру, ол органнарның удуртукчуларын томуйлаары;

5. хоойлуда болгаш бо майык дугайында чаңгыс аай дүрүмде база өөредилге албан чери кылдыр өске чүүл көрдүнмээн болза, федерацияга чагырткан өөредилге албан черлериниң удуртукчуларын томуйлаарын дугуржуру;

6. өөредилге албан черлерин тургузарының, эде организастаарының болгаш дүжүрериниң чурумун доктаадыры;

7. профессионал белеткел болгаш профессионал өөредилге чорудуп турар мергежилдерниң база тускай эртемнерниң данзызын тургузары;

8. федерацияга чагырткан өөредилге албан черлерин тургузары, эде организастаары болгаш дүжүрери, өөредилге албан черлерин аттестастаары база күрүнеден аккредитастаары, өөредилге эргелеп башкарылга органнарындан хамаарышпас аттестация-диагностика төптериниң (күрүнениң аттестация албанының) күрүне системазын тургузары;

9. өөредилгени хөгжүдериниң федералдыг программазын болгаш өөредилге талазы-биле сорулгалар айыттынган федералдыг өске-даа программаларның материал-техника талазы-биле хандырылгазын организастаары болгаш углап башкарары;

10. өөредилге албан черлериниң дугайында чаңгыс аай дүрүмнерни ажылдап кылыры болгаш бадылаары;

11. өөредилге албан черлериниң лицензиялаарының, аттестастаарының болгаш күрүнеден аккредитастаарының чурумун доктаадыры;

12. күрүне, муниципалитет өөредилге албан черлериниң болгаш өөредилге эргелеп башкарылга органнарының педагогика база эргелеп башкарылга кадрларын аттестастаарының чурумун доктаадыры;

13. күш-ажылдың харылзааларын таарыштырып башкарары, өөредилге албан черлеринге күш-ажылдың нормаларын болгаш оон ажыл төлевириниң федералдыг нормативтерин доктаадыры;

14. күрүнениң эртем-билиг стандарттарының федералдыг компонентилерин болгаш Россия Федерациязының девискээринге өөредилге дугайында документилерниң чаңгыс аай үнелелдиң доктаадып тургузары, Россия Федерациязының девискээринге өөредилге дугайында даштыкы документилерни бадылаары;

15. федералдыг орулганың өөредилгени акшаландырарынче угланган үлүг-хуузун чылдың-на доктаадыры өөредилгеге чарыгдалдарның кезиинге федералдыг бюджеттиң, өөредилгени хөгжүдериниң федералдыг фондуларын тургузары;

16. тодарадып доктаадыр чүүлдер болза:

а) өөредилгени хөгжүдеринге идиг бээр үндүрүг талазы-биле чиигелделер;

б) өөреттирип турарларның, кижизиттирикчилерниң акшаландырылышкынының федералдыг нормативтери;

в) өөредилге албан черлериниң акшаландырарының чуруму;

г) өөредилге албан черлериниң болгаш өөредилге эргелеп башкарылгазының күрүне органнарының ажылдакчыларының ажыл төлевириниң ставкаларының база албан-дужаал шалыңнарының эң куду хемчээлдери;

д) өөредилге албан черлеринде өөренип турарларның, кижизиттирикчилерниң, а ол ышкаш күрүне база муниципалитет өөредилге албан черлериниң педагогика ажылдакчыларының янзы-бүрү категорияларының материалдыг хандырылгазының чиигелделери, хевирлери болгаш нормалары;

е) күрүнениң хууда өөредилге чээлизин хамаатыларга тыпсырының болгаш оларның ону төлээриниң чуруму;

ж) педагогика ажылдакчыларынга өөредилге пензизи;

з) тудуг нормалары болгаш чурумнары, санитар нормалары, өөредип база кижизидип турар кижилерниң кадыының камгалалы, өөредилге чорудулгазының болдуунар шаа-биле база өөредилге черлерин дерип алырының талазы-биле өөредилге албан черлеринге федералдыг негелделер.

17. Тус эртем-биле албан чериниң хевириниң дугайында чурум нити чүүлде көрдүнмээн болза, федералдыг чагырыгада турар өөредилге албан черлерин дорт сан-хөөжүдери.

18. Өөредилге системазының информация болгаш эртем-методиктиг сүмелер-биле хандырары, федералдыг эрге-хүлээлгелерге дүүштүр курстарның чижеглээн өөредилге программаларын болгаш планнарын база өөренир эртемнерин ажылдап кылыры, өөредилге литератураларын парлап үндүрерин организастаары болгаш өөредилге пособиелерин бүдүрерин организастаары, Россия Федерациязынга чаңгыс аай өөредилге информациязының системазын тургузары.

19. Өөредилге системазынга башкы болгаш эргелеп башкарылга кадрларын белеткээриниң, оларның билиин бедидериниң федералдыг системазын организастаары.

20. Өөредилге талазы-биле федералдыг хоойлужудулганың база күрүнениң өөредилге стандарттарының федералдыг компонентилериниң күүселдезинге контроль.

21. Өөредилге ажылдакчыларынга күрүне шаңналдарын, хүндүлүг аттарны тургузары болгаш тыпсыры.

22. Бодунуң эрге-хүлээлгезинге дүүштүр нормативтиг документилерни парлап үндүрери.

29 ЧҮҮЛ. Россия Федерациязының составында республикаларның, крайларының, областарның, Москва болгаш Санкт-Петербург хоорайларының, автономнуг областың, автономнуг округтарның өөредилге талазы-биле эрге-хүлээлгелери

1. Оларның күрүне эрге-чагыргазының болгаш эргелеп башкарылгазының дээди органнарының өмүнээзинден Россия Федерациязының составында республикаларга хамааржыр чүүлдер:

а) өөредилге талазы-биле Россия Федерациязының политиказынга чөрүшпес политиканың тодарадыры болгаш боттандырары;

б) Россия Федерациязының составында республикаларның өөредилге хоойлужудулгазы;

в) өөредилге албан черлерин тургузар, эде организастаар, дүжүрер болгаш акшаландырар чурумнуң онзагай чүүлдерин тодарадыры.

2. Оларның күрүне эрге-чагыргазының болгаш эргелеп башкарылгазының өмүнээзинден Россия Федерациязының составында республикаларга база оларның күрүне эрге-чагыргазының болгаш эргелеп башкарылгазының дээди органнарының өмүнээзинден крайларга, областарга, Москва болгаш Санкт-Петербург хоорайларга, автономнуг областарга, автономнуг округтарга хамааржыр чүүлдер:

а) өөредилге талазы-биле федералдыг политиканы боттандырары, тус чер бюджединден тускай сорулгалыг акшаландырылышкынны үндүрүп бериптургаш, кол, бүгү-нити өөредилгеге өөренип кирериниң база ону албан болдурарының күрүне магадылалдарын сан-хөө талазы-биле деткиири;

б) өөредилге талазы-биле эрге актыларын хүлээп алыры;

в) өске чурттарның программаларын киириштирбишаан, национал, тус девискээрниң социал-экономиктиг, экологтуг, культура, демографтыг болгаш өске-даа онзагай чүүлдерин өөренип көрүп тургаш, республикаларның база тус-тус девискээрлерниң өөредилгезин хөгжүдериниң программаларын ажылдап кылыры болгаш боттандырары;

г) өөредилге эргелеп башкарар күрүне органнарын болгаш оларның удуртулгазын тургузар, ук органнарның удуртукчуларын томуйлаар (өөредилгени эргелеп башкарар талазы-биле федералдыг органнар-биле дугуржуп тургаш);

д) чогуур чагыртылганың өөредилге албан черлерин тургузар, эде организастаар болгаш дүжүрер, өөредилге албан черлерин лицензилээр;

е) күрүнениң өөредилге стандарттарының национал-девискээр компонентилерин тургузар;

ж) республикаларның, крайларның, областарның, Москва болгаш Санкт-Петербург хоорайларының, автономнуг областарның, автономнуг округтарның бюджеттериниң өөредилгеге ажыглаттынар чарыгдалдарын, өөредилге хөгжүдериниң чогуур фондуларын тургузар;

з) өөредилгеге ажыглаар сорулга-биле тус чериниң үндүрүглерин, чыылдаларын тургузар;

и) республикаларның, крайларның, областарның, Москва болгаш Санкт-Петербург хоорайларының, автономнуг областарның, автономнуг округтарның өөредилгени акшаландырар нормативтерин доктаадып тургузар;

к) оларның материал-техниктиг хандырылгазының талазы-биле өөредилгени эргелеп башкарарының тус чер органнарын база өөредилге албан черлериниң акшаландырарын болгаш оларга өскээртен ачы-дуза чедирерин организастаар;

л) федералдыг негелделерге немештир өөредилге албан черлеринге тудуг нормаларын болгаш чурумнарын, санитар нормаларын, өөренип, кижизиттирип турар кижилерниң кадыының камгалалын, өөредилге чорудулгазының болгаш өөренир черлериниң дериг-херекселдер-биле хандырылгазын тургузар;

м) федералдыг негелделерге немештир өөренип, кижизиттирип турарларга, а ол ышкаш өөредилге албан черлериниң педагогика ажылдакчыларынга чиигелделерни, материалдыг хандырылганың хевирлерин болгаш нормаларын тургузары;

н) өөредилге албан черлериниң информастыг хандырылгазы, өөредилге литературазын парлап үндүрерин организастаары, бодунуң эрге-хүлээлгезинге дүүштүр курстарның, өөренир эртемнерниң чижек планнарын болгаш программаларын ажылдап кылыры;

о) педагогика кадрларын белеткээри, катап белеткээри, билиг-мергежилин бедидерин организастаары;

п) өөредилге талазы-биле Россия Федерациязының хоойлужудулгазын сагаан турарын хандырары болгаш күрүнениң өөредилге стандарттарының күүселдезин контрольдаары;

р) бодунуң эрге-хүлээлгезинге дүүштүр нормативтиг документилерни парлап үндүрери.

30 ЧҮҮЛ. Өөредилге талазы-биле күрүне эрге-чагырга болгаш эргелеп башкарылга органнарының эрге-хүлээлгелерин тускайлап аңгылаарының чуруму

1. Россия Федерациязының болгаш оон кезектериниң өөредилге талазы-биле күрүне эрге-чагырга болгаш эргелеп башкарылга органнарының бо Хоойлунуң 28 болгаш 29 чүүлдеринде айыттынган эрге-хүлээлгелери бүрүн сагыттынар ужурлуг болгаш ону чүгле хоойлу ёзугаар өскертип болур.

2. Россия Федерациязының дээди органнарының — эрге-чагырганың хоойлужудулга болгаш күүсекчи эрге-чагыргаларының органнарының өөредилге талазы-биле эрге-хүлээлгелерин тускайлап аңгылаарын Россия Федерациязының Конституциязынга болгаш Россия Федерациязының Чазааның ажыл-чорудулгазын таарыштырып турар хоойлужудулгага дүүштүр тодарадыр.

3. Күрүне эргелеп башкарылгазының федералдыг (төп) органнарының аразында өөредилге талазы-биле эрге-хүлээлгелерин тускайлап аңгылаарын Россия Федерациязының Дээди Соведи-биле дугурушканы ёзугаар Россия Федерациязының Чазаа тодарадыр.

4. Россия Федерациязының составында республикаларның хоойлужудулга болгаш күүсекчи эрге-чагыргаларының дээди органнарының, а ол ышкаш эргелеп башкарылганың республика органнарының аразында өөредилге талазы-биле эрге-хүлээлгелерин тускайлап аңгылаарын ол республикаларның хоойлужудулгазы-биле таарыштырар.

5. Крайларга, областарга, Москва болгаш Санкт-Петербург хоорайларга, автономнуг областарга, автономнуг округтарга күрүне эрге-чагыргазының төлээлекчи болгаш күүсекчи органнарының аразында өөредилге талазы-биле эрге-хүлээлгелерин тускайлап аңгылаарын Россия Федерациязының хоойлужудулгазы болгаш төлээлекчи эрге-чагырганың чогуур органының шиитпирлери-биле таарыштырар. Эргелеп башкарылга органнарының аразында өөредилге талазы-биле эрге-хүлээлгелерин таарыштыр хуваарын чогуур администрация чери боттандырар.

6. Өөредилге эргелеп башкарарының федералдыг (төп) болгаш ведомство күрүне органнары бо Хоойлуда көрдүнгени-биле крайларның, областарның, Москва болгаш Санкт-Петербург хоорайларының, автономнуг областарның болгаш автономнуг округтарның база өөредилге эргелеп башкарарының тус чер органнарының эрге-хүлээлгелеринге хамаарышкан айтырыгларны, күрүне болгаш ниитилелдиң айыыл чок чоруун хандырар, чоннуң кадыкшылының болгаш санитар-эпидемиологтуг чаагай чоруун камгалаар, хамаатыларның эргелерин болгаш хосталгаларын камгалаар талазы-биле Россия Федерациязының хоойлужудулгазында көрдүнген таварылгалардан аңгыда, боттарынга чугаалажып көөрү-биле хүлээп алыр эрге чок.

7. Өөредилгени удуртуп башкарар федералдыг (төп) күрүне органнары Россия Федерациязының девискээринде турар кандыг-даа өөредилге албан черлерин болгаш өөредилге эргелеп башкарар кандыг-даа органны хайгаарал чуруму-биле инспекциялаар эргелиг, а ол ышкаш бодунуң ындыг эргезин өөредилге эргелеп башкарар өске күрүне органынга дамчыдып берип болур.

31 ЧҮҮЛ. Өөредилге талазы-биле тус чериниң бот-эргелел органнарының эрге-хүлээлгелери

1. Тус чер бот-эргелелиниң органнары бо Хоойлуда доктааткан хамаатыларның кол нити билигни албан чедип алыр эргезин боттандырары дээш харысаалгалыг.

2. Тус чер бот-эргелелиниң органнарының өөредилге талазы-биле онзагай эрге-хүлээлгелеринге дараазында чүүлдер хамааржыр;

а) өөредилге талазы-биле күрүне политиказын боттандырар сорулга-биле өөредилгени эргелеп башкарып турар тус чер (муниципалитет) органнарының болгаш өөредилге албан черлериниң ажылын планнаар, организастаар, таарыштыр тургузар болгаш оларның ажыл-чорудулгазын контрольдаар;

б) өөредилгени хөгжүдеринге көрдүнген тус чер бюджедин, фондузун тургузар, өөредилгени акшаландырарының тус чер нормативтерин ажылдап кылыр болгаш хүлээп алыр;

в) нити эртем-билиг бээр албан черлерин шилип алыр арганы ол девискээрде чурттап турар хамаатыларга бээри;

г) өөредилге системазынга өнчү харылзааларын бодунга берген эргелерден болгаш бүрүн эргелеринден эмин эрттире бербезин таарыштырары;

д) муниципалитет өөредилге черлерин тургузуп, эде организастап база оларны дүжүрери, бодунга хамааржып турар девискээрге эртем-билиг бээр албан черлерин бүрүткээри;

е) өөредилгени эргелеп башкарар тус чер органнарын болгаш чок-ла болза бот-башкарттынып турар школа округтарын тургузуп база дүжүрери, оларның структуразын болгаш бүрүн эргелерин тодарадыры, өөредилгени эргелеп башкарар тус чер органнарының удуртукчуларын томуйлаары;

ж) эртем-билиг бээр албан черлериниң хевириниң дугайында Чаңгыс аай дүрүмде өске чүүл көрдүнмээн болза, эртем-билиг бээр муниципалитет албан черлериниң удуртукчуларын томуйлаары болгаш бот-башкарылганың тус чер органының шиитпири-биле оларны томуйлаары;

з) эртем-билиг бээр муниципалитет албан черлериниң бажыңнарын болгаш дериглелерин тудары, оларга хамааржыр девискээрлерни чаагайжыды тудары;

и) бажыңнарны, албан кылыр черлерин болгаш өнчүнүң өске-даа объектилерин эртем-билиг бээр албан черлериниң хөлезилеп турарының байдалын хынаары;

к) күрүне болгаш муниципалитет албан черлерин, культура болгаш спорттуң объектилерин өөредилгениң эрге-ажыынга дүүштүр ажыглап турары;

л) бодунуң девискээринде турар эртем-билиг бээр албан черлеринде эртем-билиг бээр ажылды боттандырып чорударының негелделеринге, федерал болгаш тус чер негелделеринге дүгжүп турарының дугайында статистика медээлерин чылдың-на парлап турары;

3. Район болгаш район чагыргазында турар хоорай, район девискээринде турар чурттакчылыг өске черлер аразында өөредилге талазы-биле бүрүн эргелерин кызыгаарлаары, а ол ышкаш хоорай болгаш хоорайда район аразынга эрге-чагырганың төлээлекчилери кирген район ийикпе хоорай органының бадылааны тус чер эргелеп башкарылгазының органнарының аразында дугуржулга ёзугаар ону таарыштырып чорудары.

4. Тус чер чагыргазының болгаш төлээлеттирген эрге-чагырганың тус чер органының аразынга бот-башкарылганың деңнел бүрүзүнге өөредилге талазы-биле бүрүн эргелерин кызыгаарлаарын төлээлеттирген эрге-чагырганың тус чер органы доктаадыр болгаш оон доктаалы-биле бүрүткээр.

5. Өөредилгени эргелеп башкарар тус чер (муниципал) органнары өөредилгени эргелеп башкарар күрүне органнарының бүрүн эргезинге хамаарышкан айтырыгларны боду көөр эргези чок.

32 ЧҮҮЛ. Өөредилге албан черлериниң бүрүн эргези болгаш харысаалгазы

1. Россия Федерациязының хоойлужудулгазында болгаш эртем-билиг албан черлериниң уставында көрдүнген эртем-билиг бээр чорудулганы, кадрларны шилип алырда болгаш ажылга таарыштыр тургузарда, эртем, сан-хөө болгаш өске-даа ажыл-чорудулганы боттандырып чорударда өөредилге албан чери бот-тускайлан болур.

2. Өөредилге албан чериниң бүрүн эргезинге хамааржыр чүүлдер:

а) өөредилге чорудулгазының материал-техниктиг хандырылгазы болгаш дериглелгези, бодунуң сан-хөө байдалының хире-шаа-биле боттандырып чорудуп турары күрүне болгаш тус чер норма-чижээнге болгаш негелделеринге дүүштүр орансаваны дерип кылыры;

б) уставта көрдүнген бодунуң ажыл-чорудулгазын боттандырып чорудары-биле сан-хөө болгаш материалдыг акша-хөреңги дестерин немей хаара тудуп, банкыдан чээли алырын ажылдаары;

в) акша-хөреңгиниң кирип база чарыгдаттынып турарының дугайында отчёдун тургузукчуга болгаш хөй-ниитиге чыл санында берип турары;

г) башкы кадрларны болгаш дузалал персоналды шилип, ажылга хүлээп алыры болгаш оларны ажылга таарыштыр тургузары, оларның мергежилиниң деңнели дээш харысаалгалыг болуру;

д) эртем-билиг бээр чорудулганы методика талазы-биле хандырарын организастаары болгаш сайзырангайжыдары;

е) эртем-билиг бээр программаларны болгаш өөредилге планнарын чогаадып тургузары болгаш бадылаары;

ж) өөредилге курстарының болгаш эртемнериниң ажылчын программазын чогаадып тургузары болгаш бадылаары;

з) чылдың календарь өөредилге графиктерин тус чер эргелеп башкарылгазының органнары-биле дугуржуп тургаш, чогаадып тургузары болгаш бадылаары;

и) өөредилге бээр албан чериниң ажыл-чорудулгазын эргелеп башкарар структураны, штатка турар кижилерниң санын, кылыр ажылдарның хуваалдазын доктаадыры;

к) бодунуң сан-хөө акша-хөреңгизиниң хире-шаа-биле база федерал болгаш тус чер нормативтериниң доктааткан кызыгаарлаашкыннарга дүүштүр шалың төлевириниң ставкаларын болгаш албан-дужаалды дээш төлээр шалың ставкаларын доктаадыры;

л) албан-дужаал дээш төлээр шалыңга немерелерни болгаш немелде төлевирлерни, ажылдакчыларны шаңнаарының чурумун болгаш хемчээлин доктаадыры;

м) Россия Федерациязының хоойлужудулгазында көрдүнгениниң ёзугаар тургузукчу-биле дугуржуп тургаш, өөредилге албан чериниң уставын чогаадып кылыры болгаш хүлээп алыры;

н) өөредилге албан чериниң иштики сагылга-чурумунуң дүрүмнерин болгаш өске-даа бодунга хамааржыр саавырларны чогаадып кылыры болгаш хүлээп алыры;

о) өөредилге албан чериниң ол-ла хевириниң дугайында чаңгыс аай Дүрүмде болгаш бо Хоойлуда көрдүнмейн барган таварылгада өөренип турарларның, кижизиттирикчилерниң чөпшээреп берген санының хемчээлинге санын боду тодарадыры;

п) өөредилге албан чериниң уставынга, чөпшээрелге болгаш бүрүткээн дугайынга херечилелге дүүштүр өөредилге чорудуун бот-тускайлан боттандырып чорудары;

р) бодунуң уставынга болгаш бо Хоойлунуң негелделерин ёзугаар өөренип турарларның өөредилгезин удуртуп контрольдаарын база үе-үелеп аттестастаарын боттандырып чорудары;

с) федералдыг, республика хоойлужудулгазында болгаш тус чер эргелеп башкарылгазының органнарының доктаалдарында көрдүнген немелде чиигелделерни болгаш материалдыг хандырылганың хевирлерин өөренип, кижизиттирип турарларның чамдык кезээнге чогуур үезинде берип турарын контрольдаары;

т) интернат хевирлиг өөредилге албан черлеринге кижизиттирип турар уругларны нормада көрдүнгенинден кудум эвес байдалдарга ажаап-тежээр кылдыр тургузарын хандырары;

у) ниитиниң чемненилге черлериниң болгаш медицина албан черлериниң салбырларының ажылдаарынга эргежок чугула байдалдарны өөредилге албан черинге тургузары, өөренип, кижизиттирип турарларның база өөредилге албан чериниң ажылдакчыларының кадыкшылын камгалаар база быжыглаар талазы-биле оларның ажылын контрольдаары;

ф) башкылар (педагогтар) организациязының болгаш методиктиг каттыжыышкыннарының ажыл-чорудулгазынга идиг бээри;

(Уланчызы дараазында номерге үнер).

«ОРУЛГАЛЫГ БОЛУРУ БОЛДУНМАС-ТЫР»

Интервью

Тываның ном үндүрер чери... Ооң парлап үндүрүп турары номнарның ном магазиннериниң баартактарынга бо-ла көстүп келирин билир бис. А ынчаарга номнарын номчуп турарывыс ол черниң, ында ажылдап турар кижилериниң рынок экономиказының үези бо хүннерде канчаар, кандыг байдалдыг ажылдап турарын, кандыг-кандыг айтырыглар барыл, азы тургустунуп турарын номчукчуга солун дамчыштыр дыңнадып, чугаалап көрзе диген күзел тургустунуп келген. Тываның ном үндүрер чериниң кол редактору Николай Шагдыр-оолович КУУЛАР-биле чугаавысты ынчангаш «Тывада ном үндүрүлгезиниң амгы үеде байдалы черле кандыгыл?» деп айтырыгдан эгелээн бис.

— Кижи чүгле аъш-чем-биле амыдыравас деп кижи төрелгетенниң мерген угаанныглары үе-дүптен бээр чугаалап келген дээрзин билир бис. Ном, ында сиңген угаан-бодалдың, чараш-каас чүүлдерниң сөстер-биле ажыттынган дээжи-байлаа кижиге аъш-чемден дудак чок херек чүвелерниң бирээзи ол болгай. Ынчалза-даа бистиң бо берге, аай-бажы ортала билдинмес, тодаргай эвес үеивисте, сеткилдиң эртинези болур номну кижилерге чедирип, ону четчири-биле үндүрери нарын, ажып эртери берге шаптараазыннарлыг ажыл-үүле болуп турар. Чарыгдалдарывыс аажок өскен, көрүп көрээлинер даан, чүгле номну парлап турар саазынывыстың өртээ безин эрткен чылда турганынга бодаарга, 50 хире катап өскен болгай. Ооң кадында бистиң республикада бүзүрелдиг, хөй хемчээлдиг чагыг киириптер хире полиграфия баазазы чок. Кызылда типографиявыстың дериг-херексели эргижирээн, артык кезектер тывылбастазын. Ынчангаш ном үндүрүлгезиниң хемчээлинде, шынары-даа чылдан чылче кудулап орар. Ам чаңгыс идегел — чаа типография тудуун дүрген доозуп, ажылдалга киирери. Ынчалза-даа амгы байдалдан алырга, ол чоокку 2-3 чылдың айтырыы деп бодум хууумда бодап чоруур мен.

Ниитизи-биле чугаалаар болза, эрткен 2 чылда ном үндүрүлгези элээн кызырылган. 1989 чылда — 53, 1990 чылда 52 санныг ном үндүрген болзувусса, 1991 чылда чүгле 41 ном үндүрдүвүс, а бо чылын 48 номну үндүрери көрдүнген, ам дээрезинде улуг саалдашкыннар мун-не чок. Келир чылын 47 номну үндүрерин планнап алдывыс.

— Бо чылын чырыкче үндүрер номнарның саны, чес харын, ынча-дыр. Үстүнде ададыңар, бөгүндеги байдал-биле алыр болза, улуг саадашкыннар чок-тур, ынчаарга кандыг, чүү деп номнар чырыкче үне бергениил азы парлаттынып турарыл дээрзин номчукчулар сонуургаар боорлар.

— Ажыл хөй. Ону бүдүрүп, кылып турар коллективте шупту дуржулгалыг улус ажылдап турар деп чүвени манаа демдеглеп каайн. Сарыг-оол Кууларның «Бодалдарым боодалдары», Эдуард Мижиттиң «Бузундулар» деп ат-биле шүлүк номнары чырыкче үнген. Бистиң санап турарывыс-биле, солун номнар бар. Чижээ, К.-Э. Кудажының «Уйгу чок Улуг-Хемниң» 4-кү, Алдын тому парлаттынып берген. Оон ыңай Клара Сагдының «Кыстың оруу» деп ат-биле шиилер чыындызы чырыкче үнген. Ону номчукчулар билир боор. Иргит Самбуунуң «Тыва оюннар» деп номну номчукчуларның дилээ-биле немелделиг, эдилгелерлиг катап парлаттынар. Моңгуш Кенин-Лопсанның чыып тургусканы «Тыва хамнарның алгыжы» деп эгелиг номну база парлаттынар. Аныяк авторларны база деткип турар бис.

Бо чылын үндүрер ужурлуг чамдык өөредилге номнары арай саадап тур, ынчалзажок чыл төнчүзүнге чедир үе кандыг-даа болза бар, болу бээр боор деп идегеп турар бис. Элээн нарын боор тургустунуп келир айтырыгларывыстың бирээзи ол. Чүге дизе өөредилге номнарын республика девискээринден дашкаар — Уфа, Смоленск, Иркутск дээн хоорайларда парлап үндүрүп турар. Мындыг байдалда чарыгдал чугаажок улуг, чүгле ол аразынга харылзажырын безин ап көрүңер даан, саазын өртээ дээш, ажыл-херек-ле хөй болгай.

— Бөгүнде черле ниитизи-биле кайы-даа черде ышкаш база-ла саң-хөө, акшаландырыышкын айтырыынга кээп үзүп турары билдингир-дир. Чогум черле амгы үеде ол канчаар шиитпирлеттинип турарыл, кандыг аргалар барыл, күрүнеден кандыг дуза ап турар силер?

— Бистиң тыва чон ышкаш, эвээш санныг чонга ном үндүрүп турар бичии ном үндүрер черниң ажылы черле белен орулгалыг болуп шылавас. Ол хамаанчок, улуг, чүс-чүс, миллион тиражтыг номнар үндүргеш, мооң мурнунда хөй миллион орулгалыг турган төп ном үндүрер черлер безин бергедежип, ажыл планын ам кызырып турарын манаа база демдеглеп болур. Эге класстарга чаңгыс өңнүг өөредилге номун үндүрерге безин оон бот-үнези чартык миллион рубль чоокшулай бээр-дир. Ынчангаш доорадаа дузаламчы чокка бистиң чурттаарывыс шуут-ла болдунмас, берге. Чүге дээрге бистер өөредилге номнары, уруглар чечен чогаалы, эртем-нептередиг номнар дээн ышкаш, чонга чугула херек номнарны колдай үндүрүп турар-дыр бис. Ындыг номнар-биле акша ажылдап алыры белен болдунмас. Бо чылын бистиң байдалывысты өөренип көргеш, тыва дылда үндүрген номнарывыстың чарыгдалын дуй каары-биле хөй миллион түңнүг дузаламчы (дотация) акшазын Россияның Чазаа берген чүве. Ооң ачызында база 1991 чылда саазын, өске-даа материалдар курлавырын тургузуп алганывыстың түңнелинде, ном үндүрүлгезин көрдүнгенинден кудулатпайн келдивис. Ол ышкаш иштики курлавырларывысты база санап, өөренип көрүп, чарыгдалдарны эвээжедириниң болдунар-ла аргаларын алдывыс. Номнарны чагыг ёзугаар (авторларның азы ол номнарны херегләэш чагыткан организацияларның күсели-биле) үндүрери, артык ажылдакчыларны кызырары, орус дыл кырынга орулга берип турар «Анжелика» ышкаш ийи-бир номнарны үндүрери, рынок өртээ-биле садары дээн чижектиг хемчеглерни ап келдивис. Ам келир чылын база-ла дузаламчы алырынга идегеп, тургузуп алган тематиктиг планывыстың чижеглеп санаан (чарыгдалдар, ай санында өзүп турар болганда, ону тодаргай санаары берге) чарыгдалдарын Россияның, Тываның информация болгаш парлалга министерстволарынче Чазактың сан-хөө органнарынче киирип, түңнели чүү болуруун манап турар бис. Тыва номнарның өртээ бо чылын өске черлерниң номнарынга көөрде, элээн чиик болганын кичээнгейлиг номчукчу эскерген боор. А келир чылын кандыг болуру кандыг дузаламчы алырывыстан дорт хамааржыр. Ол ышкаш бистиң доктааткан өртээвистиң кырынга ном садыглаар «Тыва ном» деп акционерлиг ниитилел 80 хуу чедир немелде өртектерни салып турарын (ол өске черлерде доктааткан немелде хуудан бедик) айытса чогуур. Чижеглээрге, 7 акша өртектиг номувусту 12 акшага садып турар боор-дур. Ындыг болурга садып алыкчыларга аар, ынчангаш ол хууну эвээжедир айтырыгны тургузуп, ону Тыва Республиканың Информация болгаш парлалга министерствозунуң киржилгези-биле көөрүн чедип аар бодап турар бис. Номнарны боттарывыс садар болзувусса, өртээ элээн чиик болур ийик, ынчалза-даа ам дээрезинде садыг организастаптар хире күчү-шыдалывыс, бажың-балгадывыс чок улус-тур бис. Бистиң бажынывыстың бирги каъдын бүрүнү-биле Тыва Республиканың прокуратуразы хөлезилеп турар. Ол каътты дедир эгидип, ээлеп алзывысса, ажылдакчыларывыстың-даа байдалын экижидер, садыг-даа организастаптар аргалыг апаар ийик бис. Бо айтырыгга Тываның Чазаа биске дузалап, республика прокуратуразынга өске ажылдаар бажың тып бээр болза, кончуг-ла чогумчалыг боор ийик.

— Күрүне бүдүрүлгелериниң хууждуп турар болгай, чамдык черлерде ном үндүрер черлер тускайланып, акционерлиг ниитилелдер кылдыр эде тургустунуп турарының медээлери бар. Бо талазы-биле бодалыңар чүл, чүнү чугаалап болур силер, Николай Шагдыр-оолович?

— Ийе, бо айтырыг база-ла тургустунуп келген. Россияның элээн хөй, мооң мурнунда Росинформпарлалгага дорт чагыртып турган ном үндүрер черлери, ийе, харын, ам тускайланып, акционерлиг ниитилелдер кылдыр эде тургустунуп турар. Тываның байдалынга дүүштүр бистиң министерствонуң системазында чүгле «Тыва ном» деп мөөңнеп садар акционерлиг ниитилел бар-дыр. Айтырыгны бистиң байдалдарывыска хандыр өөренип көрбес болза, нарын байдалга чедирип болур. Тускайланы бээр болза, күрүнеден дузаламчы бербейн барза канчаарыл, чижеглээрге, өөредилге номнарын, уруглар чечен чогаалды канчаар үндүререл, азы чүс-чүс акша өртек-биле садып эгелезивиссе, улус алыр бе? Айтырыглар-ла хөй. Чүгле Тыва иштинге ол. Кызыы ном рыногу бистиң амыдыраар аргавысты бергедеди бербес бе? Полиграфия, садыг черлери-биле бир дем кады ажылдап болуруунуң аргалары бар бе? Мындыг янзылыг айтырыглар көвүдей бээр. Чогум хууждулга кылыры албан апаар чүве болза, коллективте ном үндүрер черни садып ап болур аргалар бар деп бодай-дыр мен, ынчалза-даа ынчан социал ужурдузалыг литература үндүрерин канчап чедип алырыл? Өөренип көөр ужурлуг айтырыг-дыр. Далажып-ла болбас. Ном үндүрүлгези тыва культураның чарылбас, чүгле-ла кезээ дээрзин утпайн, ону чогумчалыг шиитпирлээр апаар.

— Николай Шагдыр-ооловичиниң ол бодалдарынга улажып, коллективтиң ажыл-херээнге эки күзээшкин-биле чугаавысты доостувус.

Вера КУУЛАР чугаалашкан.

АНЫЯК ДИИНЧИЛЕРГЕ СҮМЕ

Хендерге аң-мең-биле элбек тайга-таңдыларының чурту. Аң кайдал, аңчы ында дижири дег ат-алдарлыг аңчылар Хендергеде хөй. Оларның бирээзи хоочун аңчы, солунуң доктаамал бижикчизи Сүге-Маадыр Доңгакович Сотпаның ээлчеглиг аңныыр сезону эгелээриниң бүдүүзүнде аныяк диинчилерге сүмелерин таныштырдывыс. Тайга-сыннар бажын хар шуглал, үнелиг кештиг аңнарның дүгү четчи берген. Аңныыр-тывыш ажылынга сонуургалдыглар, аныяк-даа, хоочун-даа аңчылар чымчак алдынны тывары-биле тайга-сынга бо хүннерде чеде берген оран-таңдызынга чалбарып, саңын салып эгелей берген.

Аңчыларның аразында эгелеп чоруур аныяк аңчылар болгаш шөлээзин аңнап, диинлеп эрттирер дээн сонуургалдыглар хөй. Оларның хөй кезии диинни канчаар аннаарын орта билбес болгулаар. Ынчангаш оларга бодумнуң арга-дуржулгамдан каш сүмени киирер бодал-биле бижидим. Диин үнелиг кештиг аңнарның бирээзи. Ону өлүрүп тып алыры анзала амыр чүве эвес. Боду бичии, саны хөй-даа болза, хире-шаа-биле кажар, оъттаар одарлыг, чемнээр черлерлиг, хонар уалыг, удуур, чыдар үе-шактыг амытан. Оон кол чеми тооруук, чочагай, мөөгү, кат аймаа болур.

Диинни аннаарда баштай кайда чемиш барыл, кайда олар хөйүл дээрзин билип алыры чугула. Чамдык чылдарда күзүн диинээр мурнунда диин элбек турган черге чеде бээрге, диин куруг-даа болур. Ол дээрге диин чемиш дилеп, өске черже көшкени ол. Чамдыкта дииннеп эгелеп турда, чемиштиг черге диин чок турган, сөөлүнде орта чыглы берип база болур. Күзүн чылыгда диин уязындан дыка эрте үнер. Ол доразан-на чемневишаан, кыр кырынче ыяап үнер, апаа эртенги хүнге дөгеленмишаан, чемнээр. Ынчан ыяшта саспайтыр олуруп алган, кудурууң ооргазында салыпкан, караа дозураңайндыр чемнеп олурда кедеп келгеш көөрге, чаражын чүү дээр ону, кижиниң адар безин хөңнү чок апаар, ам канчаар, келген херээ ол кижи, боолаар апаар.

Диинни бажынче боолаар дизинзе ыяап-ла кыдыындан кедеп келгеш, азы улуг бодун ыяш дуглап турар, чүгле бажы көстүп турар кылып алгаш боолаарынга эки. Оон башка тараа октуг дүүрге-биле көстүп олурда боолаарга, октар бүгү бодунга дээп, кешти үреп кааптар. Удур олурган диинни дүүрге хамаанчок, тозовка-биле безин боолаарга, ок бүгү бодунга дээптер, кеш үрелир.

Диин кижи көргенде, бичии-ле дааш дыңназанда, ыяш бажынче маңнап үне бергеш, бичии-ле борбак көк чүве кылдыр хорүй бээр, ону бажынче адып алыры берге.

Диинчи эртен кыр кырын, дүъште хем кыдыы хүннээрек черлерни диинезе эки. Ынчан олар аңаа чемнээр. Дүъште кара пөштер дөзү кудурээзге база чемнээр. Ынчан оларны кедеп олурарга, пөштер бажында шимчеп, чемнени бээр ийикле, азы дужуп, кудурээрге чемней бээр. Ынчан ону кедеп келгеш, адып алыр сен. Диин ында арбын хире болза, чаңгыс черден кедеп тургаш, хүнзедир-даа өлүрүп болур. Мунгаш пөштүг, кудурээлиг черге диинээрде ыттың черле херээ чок, ол хамык диинни хорудур ээрип каап(тар). Кара пөшке диин көзүлбес. Эвээш диинни истеп чораш, адып болур. Диин кажар болгаш язин база чажырар, ушкан чудук кырлап, оон будуктарын дамчып, ыяштар будуктары кырлап уламнап база чорүй баар, ынчан ону ыяжы үзүк черден дөгээлеп, тургаш тывар. Ис эртпээн болза, дөгээлеп алган ыяштарының дилеп көөр, ыяшта уя бар болза, ону мерге-биле кагар, коңгул бар болза, ыяшты соктаар. Ынчан диин бар болза, үне халып кээр. Бүргег хүннерде диин уязынче хүндүс-ле кире берип болур.

Шала кежээликтей диин хем иштинге чемнээр, ында ыжык черлерде ооң уялары азы коңгулдары бар болур.

Бүргегде азы кежээликтей диинээн кижи уя көрзе мергелээр азы ыяшты шимчедип тепкилээр. Бир уяга ийи-даа чыдып болур. Ээлиг уя илдең, боп-борбак болгаш өттүр көрдүнмес. Чамдыкта диинни адыптарга, балыглангаш, ыяшка ызыртына бээр, ынчан мергелеп тургаш, дүжүрер. Диинни өлүргеш, дизиг-биле аксындан өттүргеш, караандан үндүргеш, ооргазынга дизе азып алыр. Диин 15-тен көвүдей бээрге аартай бээр, ону диин кедеп олурган черинге сойгаш, балыының ханын ылап таптыг сүвүрүп аштааш, дуктуг талазын даштынче кылдыр аңдаргаш, дизигге дизип астып алыр.

1950 чылдарга чедир Хендерге бажынга диинни кончуг адар улус хүнде 75 чедир адып турган дижир, ынчан диинниң чүгле кежи безин дыка аар болур дижир.

Диинчи кижи кежээ одаанга эки олчалыг келгеш, сарыг шайын хайындырып ижип, чаглыг эъдин дүлүп чип, диинин сояп, ол хүн канчаар диинниң хуузаазин эш-өөрү-биле хөөрежирге, ындыг-даа солун чугаа, хөг чок, артында удуурга безин уйгу шылаар боор чүве. Черле ынчаш аңнаашкында диинээри дег солун чүве чок деп бодаар мен.

Олча-омаалар арбын болзун, чорууңар-ла чогузун ам, диинчилер!

Сүге-Маадыр СОТПА.
Хендерге.

ХООРАЙДА АҢЧЫГАШТАР

Баштай оларны ийи чыл мурнунда көрген мен. Кызылда түберкулез эмнелгезиниң мурнунда оруктажылдир тулаалыг шыктап, төрелиг бажыңынче бар чыткан мен. Тулааның кыдыын дургаар ону кадырар сорулга-биле улуг, шөйбек оңгарлар казып каан, долу суглуг. Хенертен молчурт дээш соонда, сугда мээң уумче бир бичежек шөйбек амытан эштип чоруп олур. Баштай диис деп бодаан мен. Оон топтап көөрүмге, сөлбегер салчыгаштарлыг, кулаа-даа орта билдинмес, бедерек аңчыгаш. Норка бе дээрге, ол кудурууң сут кырынче сортайтып алган, эштир болгай. А бо амытанның кудуруу сут иштинде — күндүс-ла хевирлиг азы ондатра иргин бе? Эштириниң дүргени аажок, ээп сут турда дыка шаяныкын, кудурууунуң-на ачызы турган боор. Мээн чанымче шуут чоокшулап келгеш, сугже шымны берди.

Оон соонда ындыг аңчыгаштарны аңаа бо-ла көөр апарган мен. Дан бажында, хүндүс, кежээ дээш, хүннүң кайы-даа үезинде эштир болдулар. Хары угда үш-даа аңчыгаштың эштип чорууруң көрдүм.

Оларны тулаа чоогунда бажыңнарның чурттакчылары база билир, көрген болду. Улус-даа ол бичии аңчыгаштарны өлүре бээрийне деп иштимде пат-ла чоруп турган мен. Үнелиг кеш бодап, ол куңдустарже хол көдүрүп чыткан кижи көрбээн мен (чаңгыс катап бир кижиниң дажап турганындан өске). Ынчалза-даа чамдык шалбаа чоогунда бажың ээлери богун, чугай, будук, дозу артынчылары, шиң бузундулары, күзүргүмнү — шуптузун олче төгер. Оларның ол төккен богундан хоралыг бүдүмелдер ылгалыр болгай. Ында чурттап турар аңчыгаштарга хоралыг-ла болгай.

Оон соонда чазын олар көзүлбейн барганнар. Шалбаа кырын чүгле ногаан балар шыпкан. «Улус бүдүү өлүрүп аппарган чоор бе» деп аажок хомудап бодап турдум. Бир катап шалбаадан балар чулуп ап турган кырган орус кадай-биле ол аңчыгаштар дугайында чугаалажы бердивис. «Өскээр чорүй барганнар боор. Сут баларланы бээрге, аңаа чүү-даа чүве эштиксевейн баар» — диди.

Бо чайны өттүр шалбаага аңчыгаштар көзүлбеди. Ам күс апарган болгай. Чоокта чаа, мырынай ийи-үш хонук мурнунда база ол шалбаа чаны-биле эртип бар чорумда, сут молчурт диди. Улус даш октапкан чоор бе дээш, долгандыр көрзүнеримге, кижи чогул. Канчап билир, эрги өннүктерим чадавас дээш, шыгырт туруптум. Элээн болганда шымнып үнүп келзе-ле — аңчыгаш. Бо долгандыр хөй херимнерлиг, огородтарлыг, бажыңнарлыг, машина-техникалыг, кижилерлиг, ыттарлыг, дааш-шимээнниг хоорай ортузунда шалбаага та канчап чедип келген. Азы чер адаа-биле оруктуг турган чоор бе?

Борис ОНДАР.

ГИТЛЕРНИҢ ЧААКТАРЫ

Номчуваалым чүвем номчудум. 1992 чылдың октябрь эгезинде үнген 38-39 дугаарларлыг «Аргументы и факты» дээр солунга Гитлерниң Москвага четкен дугайында бир дыкжадыгны парлаан. Допчу утказы мындыг. «Гитлерниң мөчү-сөөгүнүң чажыдын Күрүнениң айыыл чок чорук комитединиң архивтери тодаргай тайылбырлаан» деп чүүлдү «Санди таймс» солун парлаан. Адольф Гитлерниң мөчү-сөөктери Күрүнениң айыыл чок чериниң Төп архивинге шыгжаттынып чыткан. Оон бээр 20 чыл эрткен-дир, ынчан Герман Демократтыг Республикага фюрерниң мөчү-сөөгүн хуюкталдыр өрттедипкен, оон чүгле арткан чүве — Гитлерниң диштерлиг ийи чаагы.

Бо дээрге дыка будулчак төөгү болур. 1945 чылдың чазынында Гитлерниң мөчү-сөөгүн тып эккелиннер дээш

Сонуургактарга

бодувун хайгыылчыларын Сталин чоруткан чүве-дир, чүге дээрге аштырган фюрерниң өлүг сегин билип алыры аңаа дыка күзенчиг апарган. Сталинниң даалгазы күүсеттинген болгаш Гитлерниң арткан сегин Москвага чедирип эккелгеш, шинчип тодараткаш, бир черге чажырып салган. Оон соонда өлүг секти бир-бир черге каш-даа катап чажырып хөмген болгаш Герман Демократтыг Республикага база чажыра-чажыра хөөп турган.

1970 чылда Андропов дарга Гитлерниң мөчү-сөөгүн сөөлгү катап уштуп каскаш, маңдаянадыр өрттедипкеш, хүл-ыйбазын тарадыр чажыптарын дужааган чүве-дир. Ол дужаалды ол-ла хевээр күүсеткен, ынчалзажок өлүг сек апарган Гитлерниң ылап-ла ол-дур деп эң баштай тодарадырынга чугула барымдаа болган чүвелерни — фюрерниң курзук-курзук диштерлиг ийи чаагын Күрүнениң айыыл чок чорук комитединиң архивинче чорудуп берген, ам бо хүннерге чедир Адольф Гитлерниң курзук-курзук диштерлиг ийи чаагы ол черде чыпшылаан чыдар.

Моңгуш КЕНИН-ЛОПСАН.

Чагыдылга-93

СОЛУН — ЁЗУЛУГ ПРОПАГАНДИСТ

«Шын» солун болгаш өске-даа солуннар, журналдарны 50 хар четкиже доктаамал чагыдып номчуп келдим. Ооң-биле чергелештир «Шын» солунунуң 20 ажыг чылдарда, «Сылдысчыгаш» болгаш «Хемчиктиң сылдызы» солуннарның сөөлгү каш чылдарда доктаамал бижикчизи боор келдим.

Бо хүннерде «Шын», «Тываның аныяктары», «Эне сөзү», «Тувинская правда», «Сылдысчыгаш», «Хемчиктиң сылдызы» солуннарны чагыттырып алдым. Ам кандаар бүгү-ле чүвениң өртээ өскен-даа болза, көдээ черлерде чурттап чоруур кижилерге бүзүрелдиг лектор — солун дизе частырыг болбас боор. Ынчангыя бистиң Шуй суурда радио ажылдавастанындан бээр үш чыл ажып турар. Бо талазы-биле «Шын» болгаш «Хемчиктиң сылдызы» солуннарга та чеже бижээн, ам ол талазы-биле чугаа шуут читкен.

Коммунистиг партия турда хурал-суглаалар, лекция, беседалар бо-ла болгулай бээр турду. Оон бедиүн чон дуну дая дыңнап, билип аар турду. Ам чүү-даа шыпшын барган. Электроэнергия чедер черлерде чурттап чоруур кижилер телевизор бар болза, оон мун-не ужу-кыдыын дыңнап олурар.

Бо хүннерде Шуй суурнуң девискээринде солуннар чагыдылгазы кидин түлүк. Октябрьның эгезинге чедир ниитизи-биле 260 ажыг солуннар чагыттынган. Ооң иштинде «Шын» 180 ажыг, «Тываның аныяктары» 110 ажыг чагыттынган. Чагыдылга талазы-биле чон ортузунга тайылбыр ажылын совхозка кадрлар килдизиниң эргелекчизи Кызылбай Демдек, суурда почта салбырының эргелекчизи Серенмаа Тойбу-Хаа, почтачылар Татьяна Анан Александра Балчыр оларның эки чорудуп турары-биле оларга хамааржыр коллективтерде агиткартыралларда эң хөй солуннар журналдар чагыттынган.

Бо эртип турар чылда Тываның кандыг-даа солуннары чонга ажыктыг солун чүүлдерни парлап, бараалгазып турар деп демдеглээр мен. Ынчангаш кижи бүрүзү солуннарның өртээ өскен-даа болза, келир чылда ай, квартал-даа турган болза, солуннарны чагыдып арын сүмелеп тур мен. Ылангыя суурдан дашкаар чурттап, ажылдап чоруур малчыннарга бүзүрелдиг пропагандистер солуннар болур.

Арбай-оол КАНЧЫЫР.

КАРА-БАЙ

Тоожудан эгелер

Екатерина ТАНОВА.

(Уланчызы. Эгези №№ 162, 164, 167, 197, 199 «Шында»).

Бир-ле хүн Хөл кыдыының чайлагларынга —Алдыы, Үстүү Достактарга, Алангыыштыг, Бестиг-Ажык ынчаар чар тараткан кижи дүндүктүг өг арттырбайн шаап чоруп турган.

— Чайлагларның бүгү чону шупту даарта дораан Улуг-Ажыкка чыглыр! Орта улуг хурал болур! Озал чок чыглыр!—деп, чарлакчы кускуннаар чыгыы алгырып шаап турган.

Даартазында Сүт-Хөл кыдыының чайлагларының эң делгем, хөй-ле аалдар чайлаар чери Улуг-Ажыкка чон чыглып келген. Аныяктарның одаг ажыдып, дүнелерде ойнап-хөглээр улуг шыгының ортузунда кызыл тукту шанчып каан. Ол салгын аайы-биле хөлбенейнип турган. Чыылган чоннуң хөйү-даа кончуг. Аът-хөл-даа эргн ишти долу.

Суму даргазы Самдан кожуундан келген дарга-бошкалар-биле кады бир өгден үнгеш, түк шанчып каан шыкче углай базыпканнар.

— Хөй чон, бээр, бээр! — деп, суму даргазы хол булгап, кыйгырган. Чон ол угже сектүпкеннер.

Улустуң шимээнин намдаткаш, Самдан кожуун төлээзинге сөс берген. Кожуун төлээзи шала чолдаксымаар, тырын мага-боттуг аныяк кижи чүъктеп чораан сумказын эгинден дүжүргеш, оон бир саазын уштуп алган.

— Эргим эштер! Хөй арат бүгүде!—деп, ол эгелээн. — Фашистиг Германия ССРЭ-же оор бөзү-биле халдааның ам силерде дыңнаваан кижи чок. Кадыг-берге тулчуушкуннар дайын шөлүнде чоруп турар. Кызыл Шериг маадырлыы-биле тулчуп турар. ТАР-ның бүгү арат чону ССРЭ-ниң маадырлыг Кызыл Шериинге дузалаар дээш бүгү күжүн салып эгелээн. Амдызында бүгү кожууннарда Кызыл Шеригге аът-биле дузалаар дээш ажыл эгелеп турар. Шеригге аът эң-не херектиг чүве-дир. Силерниң сумуңарда чылгы малдыг улус эндерик болгай. Өске черлерде улус дыи кара чаңгыс малын безин маадырлыг Кызыл Шеригге өргүп турар-дыр. Силерниң сумуңуң араттары чоонган деп. Дузалаары албан апаар. Ынчангаш маадырлыг Кызыл Шеригге белекке бээри-биле аъттарыңарны бижидип эгелеңер. Оон ыңай меңде хөй чугаалаар чүве чок ийин. Дайын үезинде хөй шууган турбайн ажыл-херекти дораан эгелээр, бо-ла. Багай-согай, кырган-дижен аъттар херек чок. Эки, шыырак, чүгүрүк аъттар херек. Кым багай аът бээрил, ол Кызыл Шеригге багай сагыш салып турар кижи деп санаар апаар. Оон-биле чугаа өске болур ужурлуг.

Дарга барык дужааган тооннуг чугаалаарга, чамдык шоолуг эвес малдарлыг улус бүдүү сестип эгелээн.

Баазан ирей туруп келген.

— Адыям, ол чогум чүнүл ужун дайылдажы берген улус апарды бо. Чүнү былаажы бергеннери ол чүве иргин? — деп, ол айтырган.

— Че, че, чүнү былаажы бергенин биске хамаан бе. Кызыл Шеригге дузалаар деп нам, чазак кыйгы салганда, күүседир апаар. Харын, билбээченнеп орбайн, оон орнунга чеже аът бээр сен, оонну дүрген чугаала! — деп, Баазан ирейже суму даргазы шыңгыы көргеш, чугаалаан.

— Билбээн чүвезин айтырарга чүзү канчап бээр боор. Че, харын, айтырып болбас чүве болза, айтырывым дедир чандырып алыйн, дарга — деп, ирей шала кыжырымак чугаалаан.

— Фронтуга каш аът бээр сен, чугаала дидим чоп — деп, суму даргазының үнү элээн шыңгыраай берген.

— Че, харын, хөй аът-хөлдүг эвес мен, улусту көрүп тургаш, болур ыйнаан.

— Чүге улусче көөр чүвел! Боду бажың чок бе! Кижи бүрүзү шыдаар шаа-биле дузалаар чүве-дир. Оон ыйтелап болбас. Талаар!

—Че харын, талаар чүве болза канчаар, ийи чоддм ышкаш ийи борбак төлгеминиң бирээзин алыр силер ыйнаан.

— Бис албас. Кызыл Шеригге белекке эки тура-биле берип турарын ол-дур ийин. Оон ыңай чүге ийи борбак хөлгем деп турар ол сенде үш мунар мал бар эвес чүве бе—деп, суму даргазы салды... нар хөйнү чок, айтырган.

— Аа, бирээзи дээрге демги багай кадайның көште эленнедип мунар чоржан чүвезн-дир ийин. Чоржан аът берип болбас деп дарга чугаалады чоп...

— Че, куюлдурун орбайн, бээр аъдың бижит. Сен, Досун-оол, бо ашактың бээр малдын доораап данзыла — деп, даргалар-биле кады келген сумуда аревэ үүрүнүң даргазы Досун-оолче саазын, карандажын сунган. Досун-оол данзыны тургузуп кирипкен.

—Ам кымыл, дүргедеңер! Дайын үезинде таваарлап орар чөй чок. Дайынчы ёзу-биле бүгү чүвени чорудар ужурлуг — деп, дарга эшкелээн. Ол чыылгаан чонда ужурдан эртип, удурлангаи кижи-даа чок. Кижи бүрүзү-ле малының шаа-биле ийи-бир аъдын ааап-ла турган Досун-оолдуң данзы бижээн саазыны төне бээрге, өске саазынында уламчылай берген.

— Адырам, бо сумунуң эң шыырак дээ байы Ынаажык чоп ыыт чок олуруп берди бо. Мону дыңнап көөр-дүр— деп, кожуун төлээзи чугаалаан.

Ынаажык тавар туруп келгеш, олурган улусту одуртур көрген. Оон бир холу-биле деңгүр бажын сүйбаан. Бир аас чедурун кааш бээ сураг барган. Улус бүдүү бижиреижип эгелээн.

— Он хире аъттан бээр мен ыйнаан...

— Охай ол-ла болгай. Бай кижи кайын адын сыгар. Демги Чүгүрүк-Кулан баштадыр сүрүп бээр сен ыйнаан — деп, суму даргазы хөөктүрген.

— Чүгүрүк-Кула уруумнуң аъды. Бичиизинден-не өөредип алган, чарышка мунар аъды-ла болгай. Оозун боду билир ыйнаан — дээш, Ынаажык мойнун бир талаже кагаан.

— Ам аът чарыштырып, байырлап-сайырлап турар харык чок. Дайын-даа үезинде бо Кызыл Шеригге чүгүрүк аъттар херек. Чоржан аът-биле шешпүртүп чорда, ол кырманнар шеригни кыза боолап каапса кым харылаарыл. Аревэчи Сендай ону билир ыйнаан. А ол боду чоп мында келбээни ол? — дээш, суму даргазы улусту одуртур көрген.

— Ол шыңаада улуска бижик өөредип чоруп турар кижи — деп, аревэчилер даргазы Досун-оол Ынаажыктың орнунга харылап каан.

— Ынчаарга аңаа дамчыдаар сен, аъдың дүрген кээп дужаазын — дээш, дарга база-ла улусту одуртур ылавылай берген.

— А бо Бадын-оол, чонаада-ла аас шыппас боду ам чоп аксында суг пактап алган чүве дег, ыыт чок олуруп берди бо? — деп, суму даргазы айтырган.

Кезээде ылчып-баштаан чорзан чериинге тө каап чоруур Бадын-оол чыыңын безин ыыртааш кылбайн, чугаалаан:

— Амдызында таваа чалаг амытан мен ийин.

(Уланчылыг).

Чарлалдар бюрозу

МОТОР ХЕРЕК

Улуг-Хемниң «Эйлиг-Хем» совхозунга «ГАЗ-53» автомашинаның мотору эргежок чугула херек боор турар.

Бо айтырыг талазы-биле 2-19-50 дугаарлыг телефонче долгап азы совхозтуң директорынга боду чедип кээп болур.

ХИН ХЕРЕГЛЕДИМ

Тоорту хини сазып алыр мен. Айтырыг бар болза, 3-46-81 дугаарлыг телефонче долганар.

КИНО

ОКТЯБРЬ 20-ДЕ

«НАЙЫРАЛ»: «Опасный бизнес» (АКШ) 10.00, 12.00, 14.00, 16.00, 18.00. «ВИДЕОЗАЛ»: «Окончательный анализ» 10.30, 12.30, 14.30, 16.30, 18.30 шактарда.

Тыва Республиканың Улус өөредилге министерствозу, Башкылар билиин бедидер институттуң коллективи институттуң педагогика болгаш психология кафедразының башкызы

Олег Ондарович
ШАГДЫР-ООЛДУҢ

айыылыг таварылгашкаш, элеке медээзин дыңнатпышаан, мөчээн кижиниң төрелдеринге болгаш чоок кижилеринге хаңы кажыыдалды илереткен деп тур.

Кызыл хоорай Красноармейская 100. Индекс 667000. АГАР САНЫ: «Тыва солбаа» № 363305»

ТУРГУЗУКЧУЛАРЫ Тыва Республиканың Дээди Совет болгаш Чазаа. «Шын» солунунуң редакция коллективи.

Кол редактор В. Ф. ЧАЛАМБА

РЕДАКЦИЯ КОЛЛЕГИЯЗЫ: Н. С. Базыр (харыысалгалыг секретарь) А. С. Дембирель (кол редакторнуң оралакчызы) В. М. Сат К. К. Сат (кол редакторнуң оралакчызы) Н. С. Эрген.

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ

Кол редактор — 3-43-34; келген бижиктер хүлээп алыр чер — 3-34-26; кол редакторнуң оралакчылары — 3-33-91; — 3-34-17; харыысалгалыг секретарь — 3-34-92; оралакчызы — 3-45-93.

КИЛДИСТЕР: улус депутаттарының Советтери ниитилел-политиктиг болгаш сорал айтырыглар — 3-34-19; — 3-34-98; үлетүр — 3-34-49; 3-36-73; кадээ ажыл-агый — 3-41-16; культура болгаш улус өөредилгези — 3-39-15; медээлер болгаш спорт — 3-36-82; — 3-34-52; чагаа — 3-34-39; — 3-34-93; чагаа — 3-39-03; корректорлар — 3-41-23; үндүрүкчүлер — 2-27-41; солун келбейн баргаңза — 2-32-75; бухгалтерия — 3-37-11.

Солунга парлаттынган материалдарның авторларының бодалдары редакцияның туружу-биле дүүшпейн барып болур. Айыттынган фактыларны саннарны болгаш өске-даа дыңнадыглары дээш авторлар боттары харыысалгалыг.

Тыва Республиканың Парлалга болгаш информация министерствозунуң типографиязы. Кызыл. Щетинкин болгаш Кравченко кудумчузу, бажын № 1.

Солун неделяда 5 катап үнер. Хемчээли 2 парлалга арыны. Тиражы 27020 экз. Чагыг № 203.

Тувинская республиканская БИБЛИОТЕКА им. А. С. Пушкина

Республиканың ниитилел-политиктиг солуну

ШЫН

Солун 1925 чылдың август 31-де үнүп эгелээн

№ 204 (14926) 1992 чылдың октябрь 21, среда

Солунга ат салган шагы 20.50. Чагыдар өртээ 10 кеп. Садар өртээ 1 рубль.

Медээлер

МАЛЧЫННАРГА

«Эйлиг-Хем» совхозтуң удуртулгазы малчыннарның амыдырал-чурттаалгазын чаартыр дээш эвээш эвес сагыш салыышкынны үндүрүп турар. Ооң кескү чижээ тудуг чаартылга хемчеглерин ап чорудуп турары болур.. Совхозтуң тудугжулары чайгы үеде хойжуларга беш чаа кажаалэрны тутканнар. Бо хүннерде Тэлээ деп черде чаа кажааже малчын Анатолий Семис-Көк кожуп кирген, а Буура-Белиинде чаартынып кылдынган кыштаанда Анатолий Чымбал-оол орупкан. Чаа кажаалыг малчыннар-биле Иймекырында Лариса Оспакай чаа туткан бажыңче кирген. Тудугжулар чүгле бажың-балгат, кажаа-туралар айтырыгларын чогумчудуп турар эвес. совхозтуң удуртукчулары кадыр-берт черлерде малчыннарның орук харылзаазын экижидеринге доктаамал сагыш салып турар. Оон кескү херечизи өшкү бригадазынче автомашиналар безин чедип турар апарганы болур.

Совхозтуң малчыннары кыштаглаашкынга белеткелин доозуп турар.

Бистиң корр.

ХОЛУ ДЫҢЗЫГ

«Хоочун коктуг» деп чугаада ужур-ла бар. «Сүт-Хөл» совхозтуң Чес-Бүлүң хойжу бригадазында хоочун хойжу Моңгуш Конзай оглу Тас-оол чыл бүрүде-ле кыштаглаашкынга баш бурунгаар хыйын чалыг белеткенир чаңчылдыг.

Эрткен конгуг кадыг-дошкун кышта безин хамык малчыннарның малы ырлып турда, кададындан мал-маганының бажын хоратпаан, ончаменди, хүр кыш ажырган. Ол чүнүң ачызында болганыл дээрге, чайын семиртилге үезинде кадарган хоюнуң денгелиин шын тодарадып, эртенги, кежээки сериинни ажыглап тургаш, ыяк семиртип алырында, кышка эртжен бүгү бергелерни катап-катап сайгарып тургаш, шыңгыы белеткенип алырында, мал чемин бүдүн кыштың дургузунда четчир кылдыр белеткеп ап, малын зооветеринарлыг аргаларны доктаамал сагып, шудургу ажаан-тежээп турарында. Түңнеп чугаалаарга, ниити кодаңны кышка таарымчалыг белеткеп турарының ачызында.

Мурнуку чылдарда Тас-оол бодунуң кужу биле мырынай дөртен ажыг тонна сигенни белеткеп ап турган болгай. Ол дээш тиилекчиге безин санадып турган. Бо чылын мал чеми белеткээринге., сиген-ширбиш кезеринге агаар-бойдустуң байдалы таарымча чок турза-даа, черле шимчеп гир, ажылгыр кижи болгаш, ол бодунуң сиген кезип өөренген черлери Хемчик хемниң эриинде талдар аразындан чээрби тонна сигенни кезип, сарааттап алган. Ол сарааттар кыштаанда быжыг кажаа иштинде бедий берген турарлар.

Ол ышкаш Алаакта кыштаанда чурттаар бажыңын, мал кажааларын бүрүн чылыглап белеткээн. Бодунуң амыдыралынга ажыглаар болгаш мал сугарар насостуг ийи кудуктарны казып тургаш, хап белеткеп алган. Чайын кодан малын Ишкиниң Соруглуг-Шөл деп черге чайлааш, семиртилгезин экижиткен. Оон коданында үш чүс баш холушкак шээр малдың кужу-даа шырак, баш саны-даа онзагенди. Амгы үеде хойларын Хемчиктиң алаактарынче оларладып, кышка улуг магадылал кылдыр немелде күштүг чедип ап турар.

Хоочун хойжу Конзай оглу Тас-оолдуң кол-ла сорулгазы кыштаглаашкынны чедиишкинниг чорудары болгаш кодан малын кыштан хүр ажырар дээш, холу дыңзыг ажылдап турар.

Бораш ОНДАР.
Сүт-Хөл кожууну.

СОЦИАЛ КАМГАЛАЛ—ХҮННҮҢ ЧУГУЛА АЙТЫРЫЫ

Бо чылдың күзүнүң каан, аяс хүннеринин бирээзинде Тыва Республиканың Дээди Совединиң Даргазы К. А. Бичелдей Чадаанага чеде берген. Чөөн-Хемчик район Совединиң даргазы Д. Ш. Сарыглар сессия эгелээр дей бергенин дыңнатты. Анаа акша-хөреңги чарыгдалының дугайында дыңнадыгны килдис эргелекчизи Валентина Моңгуш кылган. Чамдык организациялар берген акша-түңнерни чедир чарыгдап шыдаваан. Чадаана хоорайның хөгжүлдезин дүргедедиринге дөгүм кылдыр хөй акшаны берген. Ынчалза-даа ол хоорайның кудумчулары эки кылдынмаан. Оон ужурунда автобустар чамдык кудумчулар-биле маңнаваастаан. Улусту хоорайга аргыштырып тургаш, акша-көпеек кирип алырынче Чадаанада автобудурулге кичээнгей салбазы.

Ол хоорайда элээн каш нийп каът чурттаалга бажыңнары хос турбушаан. Ону септеп ап, школалар ажыглалынга киирери бо чылын болдунмаан. Улус өөредилгезинге, кадык камгалалынга чарыгдаар түңнерни база адаан. Социал айтырыгларга чарыгдаар акша-хөреңги канчаар чарыгдаттынып турарын кичээнгейге алган.

Чадаана хоорай Совединиң даргазы Октябрь Түлүш хоорай чаагайжыдылгазының байдалын чугаалаан. Анаа чарыгдаар акшаны чүгле июльда берген. Ону эртежик бербээнинден оруктар кылыр, тудуглар тудар ажылдар орайтаан. Чыраа-Бажындан Дадар-оол Моңгуш берген акша-көпеек чүге чедир ажыглаттынмаанынга доктаады. Чыраа-Бажы суурнун чаагайжыдылгазынга көрдүнген акша база бар. Ынчалза-даа оон ажыглалы багай болган. Чаагайжыдылганы эки организаставаан. Районда корум-чурум айтырыын депутаттар саналдарынга чугаалаан. Суурларда чиижен садыгжылар көвүдээн-дир. Оларның элээн кажыи алап-даа турдулар. Кызылдан эккеп алган арагазын улуг өртекке дүнүн чокка садыглапкаш, катап база Кызылдан эккеп садыглаарлар. Оорларның бажы эттенген-дир. Чамдык оор кижилер залдарга баргаш, мал-маганны малчыннарны алгыртыр хунаап ап турар апарганын саналга демдеглеп турган. Ындыг кижилерге удур Тываның бодунуң кезээде хоойлузун үндүрерин сүмелээннер. Дарга Мөңгүн-Тайгага, Өвүрге-даа чорда ужуражылгалар үезинде улустуң шак ындыг саналы хөй болган.

Тыва Республиканың Дээди Совединиң Даргазы К. А. Бичелдей-биле ужуражылгалар үезинде, хуралдарга-даа чүве чугаалаан кижи бүрүзү шиитпирлээр ужурлуг берге айтырыгларга доктааган. Хорум-Даг шыназаларында таваан тарааларны үер алган. Кыштаглаашкынга белеткелдер чамдык черлерде хожудап турар. «Чыраа-Бажы» совхозтуң директору Шужук Орус-ооловна Куулар болгаш өске-даа удуртукчулар курунеге малды дужаарга, оон өртек-үнезинин көңгүс бичии болуп турарын саналдарынга демдеглеп турганнар. Ындыг хевээр болур болза, рынок харылзааларының үезинде ажыл-агыйлар, коллективтер канчап күш кирип алырыл?

Дарга бо чорааш, чоннуң социал камгалалының айтырыгларын шиитпирлээринче улуг кичээнгейни салып чораан. Чыраа-Бажы суурда тозан хире чаш уругларга турар садиктиң чарыгдалын дуглаары бергедеп турар. 348 муң рубль ажыг акша херек. Ону кайыын, чүден алырыл? Ында ажылдап турар бир кижи бо хүннерге чедир айда чүгле 360 акша шалыңны ап келген. Оон ажылакчылары чүгле ажылын ыыткынмас дээш ажылдап турарлар. Ол уруглар садиктиң хагбас, ону ажылдадыр дизе, бир миллион ажыг акша херек.

Чөөн-Хемчик районнуң чагырга даргазы Макар Бавыкович Доңгак тургустунуп келген чамдык бергелерни ажып эртериниң аргаларынга доктааган. Район бюджединиң шын хуваалдазын кылыры база берге айтырыг дээрзин ол демдегледи. Шын саналганы кылгаш, чарыгдаар түңнү камгалап алган организациялар ол кожуунда бар. Чөөн-Хемчикте бюджет камгалалы бо чылын чүгээр болган. Ынчалзажок Бажын-Алаак, Теве-Хая улузу 3–4 айларда дузаламчы, пенсия акшазын албаанын хомудап кээп турарлар. Сес чүс ажыг миллион акшаны эрге бажыңнарга катап эде кылып алырынга чарыгдаар кылдыр үндүрген. Ону орайтап бергенинден ажыглаттынмаан. Болгаш үер-халап дээш, 30 млн. рубльди бергени дээш, оон-даа ындай акшаланлдырышкыннар турган. Чыраа-Бажы биле хорумдагжылар кыштаглар былаажып, ийи аңгы күрүнелер дег болу бергенин соксадып, анаа дугуржуп алырын кожуун чагыргазының даргазы сүмелээн.

Шенне же автобус маңнавастаан. Чадаанада автобудурулгениң машина-техниказының ажыглалы аргажок багай, ажылы сандаргай. Оон ужурунда Чадаана хоорайның кудумчуларында чүгле чаңгыс автобус чоруп турар. Харылзаа чериниң ажылында улуг четпестер барын айтып, оон эки ажылдап болурунуң аргаларзын тыварын дугурушкан.

Сессияга социал камгалал айтырыглары чугаазынын бир кол кезээ болган. Пенсионерлерге, бертик-межел улуска дуза чедирерин, акша-көпеекти чогуур үелеринде төлеп бээринче кожуунның удуртулгазы улуг кичээнгейин салып келген. Бо чылын хуу улустуң тарааң картошказының өзүмү чаагай болган. Ынчангаш пенсионерлер даа бо чылын ооң элээн дужудун алган, аъш-чем айтырыынга ол-даа болза дуза болур ужурлуг. Тарааны хоорташ, соктап алырын суурларда, аалдарда организастап эгелээн. Хуу улуска согааштарны, балаларны, дееспилерни кылып берип турар. Чадаанада колбаса кылыр цехти катап ажылдадырын дугурушкан. Социал камгалал фондузунче акша шилчидери үргүлчүлеп турар. Амыдыралынга чединмес улуска дузалап, чиик өртектиг бараан садыглаар магазиннерни Чыраа-Бажы суурда ажыткан. Чадаанада 16 кырганнарга социал камгалалының ийи ажылдакчызы барып, аъш-чемин садып чедирип берип, азырап турар, чедимес болгаш бертик-межел кижилерге — хөмүр-дашты, одаар ыяшты дужуруп бээр. Ыяш ажыл-агый чери, Чыраа-Бажында ажылчын кооперациязы пенсионерлерге ай санында 200 рубльдиң дузаламчызын берип эгелээн. Ында кедээ Совет ортумак школазының социал башкылары-биле демнежип, кудумчуларны эргип, дуза негеттинип турарларга ону чедирип, ниитхем аймаан-даа садыгдан бээрин организастап эгелээн. Хоочуннарга, бертик-межел кижилерге «Чыраа-Бажы» совхоз соктап чиир тарганы халаска берген. Суурда, салбырларда орден-хавыалыг хоочуннарга сайгылгаан чырыын ажыглаарынга, оон өске-даа чүүлдерге чиигелделерни берген. Хуу улустуң мал-маганын өстүрерин кичээнгейни углап, мал чемнерин өстүрүп, ону кезип, ажаап алырынче кичээнгейни Чыраа-Бажында углап турары демдеглексенчиг болган.

Чөөн-Хемчиктиң чамдык суурларында социал камгалал ажылдарының талазы-биле четпестер бар. Кырганнарга бараанны садарын хожудадып келген. Кырган улуска пенсияларны дүрген, чогуур үезинде бээри болдунмайн турар. Бо чугула амыдыралчы айтырыгга хамааржыштыр Моңгуш Алдын-оол, Ооржак Даш-оол, өскелер-даа чүве чугаалаан.

— Амгы рыноктуң үезинде кол кичээнгейни салыр ужурлуг чүүл — социал камгалал айтырыы болур деп, Дээди Советтиң Даргазы К. А. Бичелдей анаа чугаалады. Чер-черде Советтер ажылын кошкадып, сула салдынып турар. Чамдык депутаттар демократияга сылдап алгаш, чайгылып турарының барымдаалары бар. Тываның Үндезин хоойлузунуң төлевилелин белеткеп турарын ол чугаалаан. Келир чылдың бирги кварталында ону сессияга хүлээп алыр ужурлуг. Советтер хоойлуну үндезин болдуруп ажылдаары чугула. Тываны тускай күрүне болдурарынче чүткүп турарлар бар. Ангыланырының дугайында каңдыг-даа чугаа болбайн турарын ол демдеглээн. Депутаттар туруштуг, идепкейлиг, төлептиг политиктиг ажылдакчылар болур ужурлуун сүмелээн.

Советтер амгы турган байдалы-биле артып каап болурун ол демдеглээн. Тус чериниң чагыргазы-биле кедээ Совет ажылын холгаарлашпас ужурлуг. Бот-боттарының ажылынга шаптык катпас. Чагырга чери ажыл-агыйны удуртур. Советтер социал айтырыгларны шиитпирлээринче кичээнгейни углаар. Чер-черде совхоз директорлары Советтерге чагыртпайн турар ужурлуг. Совхоз дээрге кедээ черде бир бүдүрүлге чоон болур. Ону чамдык удуртукчулар будап турар. Директор Советтиң даргазын хажык чок боттандырар болгай. Ынчангаш чаңгыс аай эптиг-демниг ажылдаары чугула деп дарга сүмезин каткан.

Даргадан удуртукчулар, депутаттар элээн каш айтырыгларны салган. Кежээ Чадааланың Культура ордузунга чон-биле ужуражылгага айтырыглар база хөй болган. Чадаана хоорай Совединиң ажылдакчыларының саны четчелээр деп турар. Чер үндүрүүн кажан төлээрин чонга шын тайылбырлаар херек. Советтерге орулга кирип алыр ажылдың бирээзи ол.

Оорларга, өлүрүкчүлерге, оон өске-даа үүлгедикчилерге удур шыңгыы хоойлуну хүлээп алыры ындыг белен эвес. Анаа хөй акша-көпеек херек. Хамык ужур кадыг хоойлулар хүлээп алырында эвес. Эрге-хоойлуларны шын ажыглап, боттандырары, негелдени күштелдирери чугула. Кем-херектерни баш бурунгаар ап, ону болдурбас херек. Россия Федерациязының ДС-ниң Даргазы Руслан Хазбулатов Тывага келирге, чугаалажыр. Тывага кеземче хоойлузун хүлээп алыр аргазын моон соңгаар өөренип көөр.

Кайда-даа арагажа хандыкшыыр чорук көвүдээн. Ону шеглеедир аргаларны тывар апаар. Арага садарын шүүт үзерге бергедей берип болур. Чер-черге араганы тус чериниң чөпшээрели [illegible] садарын, чиижениэр садыгжылар-биле ажылды милиция удуртур черлер организастаары чугула апарган. Чөөн-Хемчиктиң чамдык суурларында улустуң дружиналар ажылдап турар. Корум-чурум тударынга шак ындыг улуг күштүг деткимчи эгежок дээрзин саналдар берген. айтырыглар салган ажыл-ишчилер демдеглээн.

Охемчик ОНДАР.

РОССИЯНЫҢ УЛУС ЧОНУНГА БАЗА ДЭЭДИ СОВЕДИНГЕ

Россия Федерациязының хүндүлүг хамаатылары, хүндүлүг улус депутаттары.

Россияның хамаатыларының, делегейниң болгаш национал элээн хөй организацияларының база аңгы-аңгы чурттарның тус-тус хамаатыларының диилеглери, кыйгырыглары-биле холбаштыр, а ол ышкаш Россияга ядролуг шенелделерни түр соксадыр дугайында эрткен чылдың октябрьда мээң чарлааным мораторийниң соонда ындыг шенелделерни түр соксадыр дугайында шиитпирни Франция, а каш хонук бурунгаар АКШ база хүлээп алганын барымдаалааш, бистиң мораторийивисти 1993 чылдың июль 1-ге чедир узадыр дугайында Чарлыкка ат салдым. Россияның, Францияның база АКШ-тың үлегерин өске арткан ядролуг чепсектиг күрүнелер эдерер болза, бистиң долгандыр турар бойдус хүрээлелинге амга чедир безин дыка улуг когарадды таварыштырган ядролуг шенелделерни шуут бүрүнү-биле хоруур дугайында кижи төрелгетенниң үр үеде күзеп келген күзели боттанырынга боттуг аргалар тургустунар.

Бо чугула айтырыгны шиитпирлээринге политиктиг таарымчалыг байдалды тургузар херекке Россияның улус депутаттары улуг рольду болган. VI Съездиге оларның хүлээп алганы Медегледе делегей чүгле дыңнаан эвес, а харын херек кырында боттанып турар.

Ядролуг чепсектиг үш күрүнениң ядролуг шенелделерни соксатканынга чөптүг харыы базымны кылырын болгаш боттарының шенелделеринге мораторий дугайын база дүрген-не чарлаарын Великобританияның болгаш Кыдаттың удуртукчуларын кыйгырып тур мен.

Ядролуг шенелделерни бүрүнү-биле соксадыр дугайында делегей керээзин дарый чарар талазы-биле кужениишкиннерни идепкейжидери — бүгү чазактарның хүлээлгези. Россияга хамааржыштыр алыр болза, ындыг делегей керээзин дүрген-не чарар сорулга-биле чугаалажылгаларга кезээде белеңнивисти бадыткап тур мен.

Б. ЕЛЬЦИН.

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ЧАЗААНЫҢ ДАРГАЗЫ Ш. Д. ООРЖАККА.
КЫЗЫЛ ХООРАЙ ЧАГЫРГАЗЫНЫҢ ДАРГАЗЫ З. Н. САТКА.

Аъш-чем продуктуларынга, херегледиң эргежок чугула өске-даа чүүлдеринге, аъш дуза чедирилгезинге өртектерниң эмин эртир улгатканы, чурттаалга бажыңнарының, социал-культуралыг объекттерниң кышка багай белеткеттинери, пассажирлер аргыштырар транспорттуң багай ажылы, кем-херек үүлгедиишкиннериниң өзүп турары күш-ажылчы коллективтерниң массалыг хөделиишкиннерин болдура берип болур айыылдыг байдалды болдуруп турар дыр. Россия Федерациязының профэвилелдериниң коллективтиг хөделиишкиннериниң талазы-биле таарышты рыкчы комитеди бүгү кежигүн организацияларны октябрь 24-те массалыг манифестация эрттирип, реформаларның амгы угланыышкынының өскерткени, ону кыска үе дургузунда эрге-ажыынче угландырар талазы-биле негелделер кылырынче кыйгырган.

Россия Федерациязының Чазаа болгаш Тыва Республиканың Чазаа республиканың чонунуң социал камгалалының талазы-биле хемчеглерни боттандырып турарын өөренип көргеш, бо чылдың октябрь 24-те коллективтиг хөделиишкиннер эрттирерин ден республиканың профэвилелдери ойталап турар.

Ынчалзажок, күш-ажылчы коллективтерниң туружун өөренип көрбүшаан, республиканың болгаш Кызыл хоорайның күүсекчи эрге-чагыргазынга даразында негелделерни дарый шиитпирлеп көөру-биле Профэвилелдериниң Тыва республика чөвүлели кирип тур:

1. 1992 чылдың төнчүзүнге чедир чурттаалга бажыңнарынга болгаш социал-культура болгаш амыдырал объектилеринге көрдүнген капитал саарыышкыннарын, ол ышкаш хоорайның болгаш суурларның социал инфраструктуразын хандырарынга чарыгдалдарны акшаландырарын хандырар, уруглар албан черлериниң аъш-чем чедишпейн турарындан хаар чорукту болдурбас.

2. Садыгның болгаш ачы-дуза чедирилгезиниң хуужуткан бүдүрүлгелериниң кол үүн хевээр арттырар дээш хынал дайы шыңгырадыр.

3. Бо чылдың октябрь 25-тен орай эвес үеде бүгү чурттаалга бажыңнарынче, социал бөлүктүң албан черлеринче чылыгны болгаш изиг суну кииреринин хандырар. Чылыдыр одаттынмайн турарынга буруулуг удуртукчуларның харыысалгазын шыңгырадыр.

4. Ыяңгыя транспортка шимчээшкинниң эң туруу үезинде (7 шактан 9 шакка чедир база 17 шактан 20 шакка чедир) пассажирлер аргыштырар транспорттуң соксаал чок ажылдаарын организастаар. Кызыл хоорайның өөредилге черлериниң болгаш башкыларын аргыштырары-биле 2 автобусту тускайлаар дээн Тыва Республиканың Чазааның [illegible] күүседир.

5. Ниитиниң корум-чурумун быжыглаар талазы-биле шугуруп хемчеглерни хүлээп алыр, спирттиг кылыгларны чүгле тускайжыткан магазиннерге садыглаарын чурумчудар, дүнеки үеде болгаш холдан садыглаарын хоруур. Организастыг кем-херек үүлгедиишкиннери-биле, оон иштинде экономиктиг адырда, демиселди күштелдирер.

6. Кудумчуларны, кварталдар иштиниң девискээрлерин арыглаар, чаагайжыдар, чырыдар талазы-биле ажылдарны кылыр. Хоорайның бүгү садыг черлериниң аъш-чем продуктуларын садыглап турар үеде арыг-шевериин болгаш санитарлыг негелделерин күүседиринин талазы-биле хемчеглерни ажылдап кылыр. Аъш-чем продуктуларын оларга хамааржыштыр шынар талазы-биле документилиг кылдыр садыглаарын хандырар.

7. Монополистерниң продукциязының өртээнге контрольду тургузар.

Күш-ажылчы коллективтерниң болгаш республиканың адырлар аайы-биле комитеттериниң киирип келгенин ёзугаар Профэвилелдериниң Тыва республика чөвүлелиниң Президиуму 1992 чылдың октябрь 8-те 60 негелделерни хүлээп алган.

Эрге-хоойлу органнарында

БАЙДАЛ НАРЫН ХЕВЭЭР

Тыва Республиканың Иштики херектер министерствозунуң коллегиязының калбак хуралы болуп эрткен. Иштики херектер органнарының бо чылдың 9 айларда ажылының түңнелдериниң болгаш Россия Федерациязының Президентизиниң октябрь 9-та үндүрген кем-херек үүлгедир чорук-биле демиселди күштелдирер, корум-чурумну камгалаар болгаш хамаатыларның эргелерин камгалаар талазы-биле хемчеглер дугайында Чарлыынга дүүштүр сорулгалар талазы-биле айтырыгны анаа чугаалашкан.

Иштики херектер министерствозу, оон чер-черде органнары оперативтиг албанның ажыл-чорудулгазын ажыктыын бедидер талазы-биле организастыг болгаш практиктиг хемчеглерни алганын коллегияга демдеглээн. Иштики херектер органнары күжениишкинниг ажылдап турар даа болза, республикада кем-херек үүлгедиишкиннериниң байдалы нарын болуп артпышаан. Бо чылдың эрткен тос айларында Улуг-Хемде, Эрзинде ангыда бүгү районнарга кем-херек үүлгедиишкиннери өскен. Үттекчи-дээрбечилер талаашкын кылырының, болгаш оорлаашкын темпизи өзүп турар. Ол-бооду ажыглап тургаш, кем-херек үүлгедип чорукту өскени база онза сагыш човаашкынны болдуруп турар. Шак ындыг кем-херек үүлгедиишкини Улуг-Хемге 44.4 хуу, Барыын-Хемчикке 45.5 хуу өскени демдеглеттинген.

Өнчү-хөреңги оорлаар кем-херек үүлгедиишкиниң мурнуку үелерде ышкаш оперативтиг байдалга кол салдарны чедирерин уламчылавышаан. Ооң девизигүүрү кем-херек истээр шугумнуң структуразында бедик болуп арткан. Күрүне болгаш хууда өнчү-хөреңгиниң, ооң иштинде чурттаалга бажыңнары сорлаары дыка өскен. Күрүнениң болгаш хөй-нииитиниң өнчү-хөреңгизин оорлаарының саны 1373 четкен. Кызыл хоорайда, Бии-Хем, Таңды, Барыын-Хемчик, Өвүр районнарда оон саны дыка өскен. Улустуң хууда өнчү-хөреңгизин оорлаары база көвүдээн, оон саны 263 болган. Ыяңгыя Кызыл, Каа-Хем, Бии-Хем, Чөөн-Хемчик, Барыын-Хемчик, Бай-Тайга, Өвүр районнарда көвүдээн.

Оон-биле чергелештир республиканың девискээринде кижилерниң амы-тынынга хора чедирер аар кем-херек үүлгедиишкини 6.1 хууга кызырылган. Оон иштинде өлүрүкчү, күштеп-күчүлээр, аар кемдээшкиннер кылыр үүлгедиишкиннер эвээжээн. Ол ышкаш кудумчуларга, азы хөй-нииити черлеринге кем-херек үүлгедири кызырылган.

Эрткен коллегияның шиитпирин ёзугаар оперативтиг-профилактиктиг хемчеглерни боттандырып чоруткан түңнелинде 250 ажыг кем-херек үүлгедиишкинин истеп илереткен, чүс ажыг кем-херек үүлгедикчизин диилеп тыпкан. Массалыг мал сүрүүшкүнүнүң үезинде кеземче херээ истээр тергин, КАИ-ниң ажылдакчыларының, участок инспекторларының киржилгези-биле 24 рейдини эрттирген. Оон түңнелинде 93 баш бода болгаш шээр малды ээлеринге эгиткен. 29 корум-чурум үрээкчин тудткан.

Коллегияга олуруушкан районнарның иштики херектер органнарының болгаш Иштики херектер министерствозунуң албанының удуртукчулары саналдап бергеш, кем-херек үүлгедиишкиннери-биле демиселди күштелдирериниң, ону шиитпирлээриниң оруктарының дугайында чугаалап, ажылының дуржулгазын солушкан.

Түңнелинде коллегияның даргазы, Тыва Республиканың иштики херектер министри, генерал-майор В. Б. Кара-Сал чүве чугаалааш, кол кичээнгейни хамаатыларның хууда айыыл чок чоруун камгалаарынче, оорлар-биле демиселди күштелдиринче, кем-херек үүлгеткеннерни дүрген илередиринче, истээринче, дилеп тыварынче угландырган.

Тыва Республиканың Иштики херектер органнарының тос айларда чоруткан ажылын четпес болгаш негелделерге дүүшпейн турар деп, шиитпирге коллегия хүлээп алган. Бии-Хем, Каа-Хем, Чаа-Хөл районнарының иштики херектер килдизиниң начальниктери (Ю. Я. Норбу, В. Х. Саая, В. М. Бартына-Сады) оперативтиг албан ажыл-чорудулгазын организастаарынга шыңгыы четпестери дээш сагылга-чурум талазы-биле хемчеглер онаан.

Россия Федерациязының Президентизиниң Чарлыын күүседир талазы-биле негелделер хемчеглерниң планын коллегия чүүлдүг деп көрген.

Тыва Республиканың Чазааның Даргазының оралакчызы Б. С. Шырап, Тыва Республиканың прокурору А. П. Дамба-Хуурак коллегияның ажылынга киришкен.

Азиана КУУЛАР.
Тыва Республиканың ИХМ-ниң парлалга бөлүүнүң инспектору.

ДУГУРЖУЛГА КЫЛЫП ЧОРААН

Тес-Хемде дус казып тывар «Дус-Хөл» кедээ ажыл-агый фирмазы моон мурнунда биче бүдүрүлге болуп ажылдап тургаш, республиканың улус ажыл-агыйынга херегләэр дусту бүдүрүп, хереглекчилерже чорудуп турган. Дус тывыкчыларының тыпкан дузун чүгле республиканың ажыл-агыйлары, садыг черлери хереглеп турган эвес, харын Красноярск крайның, Хакасия Республиканың безин ажыл-агыйлары чагыг ёзугаар садып ап турган. Ол биче бүдүрүлге ам тус казып тывар талазы-биле юридиктиг эргелиг «Дус-Хөл» кедээ ажыл-агый фирмазы болу берген.

Фирманың директору Виктор Лошак, оон коммерция талазы-биле оралакчызы Аяс Хураган-оол. Кызыл хоорайда коммерция ажылы кылып турар Евгений Даржай бо чылдың октябрь 10-дан 16-га чедир Кыдат Улус Республиканың Харбин хоорайга чедип, дугуржулга кылып чораан. Олар Кыдаттың Хэйхэ хоорайда Цинкэв садыг-экономиктиг кол компаниязының 14-кү салбырының директору Шао Вэйнин-биле ортаа чораан.

Дугуржулга ёзугаар ол компанияның төлээлери 1993 чылдың сентябрьда Тывага келир. Дус казып тывар талазы-биле калы ажылдаар бүдүрүлгени Дус-Хөлге база Кызыл хоорайга ажыдар аргазы Кыдаттан келген төлээлер база өөренип көөр кылдыр дугурушкан.

Бистиң корр.

ДЕМИСЕЛДИ КҮШТЕЛДИРГЕН

МОСКВА, октябрь 9. (РосИТА-СЧТА-ның корр. Юрий Гайсенок). Россияның Иштики херектер министерствозу организастаттынган кем-херек үүлгедиишкиннери-биле демиселди күштелдирип турар. Бо чылдың чүгле бирги чартыында безин милиция ажылдакчылары доктаамал хөделип турган 2200 ажыг үүлгедикчи бөлүктерин илереткен, оларның 500-ү хуурттуп өске девискээрлери-биле харылзаалыг турганнар. Ол-ла үениң дургузунда үүлгедикчи бөлүктериниң кежигүннериниң 1400 ажыг боо-маңгун хавырган.

Бо талазы-биле иштики херектер органнарының сеелгү чединишкиннериниң бирээзи — Израильдиң хамаатызының удуртуп турганы үүлгедикчи бөлүктүң кемниг ажыл-чорудулгазын илередип тутканы. Ол бөлүктүң кежигүннери 7 кижи 1991 чылдың октябрьдан 1992 чылдың февральга чедир даштыкы паспорттарга эрттирилге черлериниң таңмаларын дөмейлештирип алгаш, меге таңмаларны салып берип турган. Олар ол ышкаш меге хереглелдерни, күш-ажыл дептерлерин, чолаачы шиизилгелерин кылып турганының фактылары бар.

Ол-ла үеде Пермь хоорайга тус чериниң милиция ажылдакчылары рэкет бөлүүн (дерзии таарыкчыларын) тудкан. Олар бир эртем-бүдүрүлге фирмазының коммерция талазы-биле директорундан [illegible] дээш төлээр деп мегелеп, 500 муң рубльди негээн. Бир эвес төлевес болза, төрелдеринге айыылдыг болур деп кыжанганнаар. Оларга хамааржыштыр истелге херээ эгелээн.

Дүвүренчиг медээ

ТӨЛЕВЕСТЕП ТУРУП БЕРДИ

Мен 1992 чылдың январь айдан эгелеп Бай-Тайга районнуң Тээли суурда «Киносеть» деп черге кино биледи садып ажылдап киргеш, анаа бир ай ажылдааш, оон декретче үнген кижи мен.

Оон соонда ол чериниң даргазы Дадар-оол Саичы Мидипоовна Иргит мээң декрет бюллетень акшамны болгаш пособиемни төлевес мен деп туруп бээрге, чедер черинге четчип тургаш, чүгле бюллетень акшазын төледип алган мен.

Амгы үеде 5 айлыг уруглуг мен, [illegible] пособиени, чүү-даа албейн олурар мен, ажылдап турган чериминиң даргазы хүлээп албайн туруп берди.

Бо берге үеде акша-төгериг чедишпес боор чүве-дир. Төлеп бээр ужурлуг чүве бе азы төлевес чүве бе, мону база билдингир кылдыр тайылбырлап бээриңерни дилеймн.

Чечена ХЕРТЕК.

РЕДАКЦИЯДАН: Айтырыгны кино четкизиниң даргазы Д. С.-М. Иргитче дамчыдып адрестеп тур бис. Ам канчаар улустуң тус чериңге айтырыын шиитпирлеп чадап кааш, редакцияже бижиирин тус чер даргаларының багай ажылы дыр деп санаар бис.

ӨӨРЕДИЛГЕ ДУГАЙЫНДА

РОССИЯ ФЕДЕРАЦИЯЗЫНЫҢ ХООЙЛУЗУ

(Уламчызы. Эгези № 203 «Шында»).

[illegible]

...кижизиттериниң турарларының болгаш ажылдакчыларының эргелерин болгаш хосталгазын хажытканы дээш;

д) Россия Федерациязының хоойлужудулгазында көрдүнген өске-даа хажыдыышкыннар дээш.

33 чүүл. Өөредилге албан черин тургузар чуруму болгаш оон ажыл-чорудулгазын чурумчудуп доктаадыры

1. Тургузукчунуң бодунуң инициативазы-биле өөредилге албан черин тургузар болгаш бижимел билдиришкин ёзугаар тус чер эргелеп башкарылгазының органнарынга бүрүткээр.

2. Чогумчалыг эвес деп шылдак каккаш, өөредилге албан черин бүрүткээринден ойталап болбас. Бүрүткээрин ойталаан дугайында тургузукчу суд дамчыштыр хомудап болур. Тургузукчунуң ол киирген билдиришкинин суд бир ай хуусаа иштинде сайгарып көөр.

3. Өөредилге албан черин бүрүткедири-биле тургузукчу бүрүткедир дугайында билдиришкинин, өөредилге албан черин тургузар дугайында тургузукчунуң шиитпирин ийикпе, азы тургузукчуларның чогуур керээзин, өөредилге албан чериниң уставын, бүрүткеткен дээш күрүне шайлызы төлээн дугайында документини киирип келир.

4. Тус чер бот-башкарылгазының төлээзи эрген бир ай хуусаада өөредилге албан черин бүрүткээш, билдиришкинни киирген черге, сан-хөө органнарынга, өөредилгени эргелеп башкарып турар чогуур күрүне органынга бижимел-биле дыңнадыр.

5. Өөредилге чорудулгазын белеткээринче угланган сан-хөө ажыл-агый ажыл-чорудулганы чорудар талазы-биле юридиктиг эрге өөредилге албан черин бүрүткээн үеден эгелеп күштүг болур.

6. Россия Федерациязының хоойлужудулгазын ёзугаар эртем-билиг бээр ажыл-чорудулганы чорудар база чиңгелде алыр эргени өөредилге албан черинге лицензия (чөпшээрел) берген үеден эгелеп тыпсыр.

7. Өөредилге ажыл-чорудулганы чорудуп болур эргениң чөпшээрелин эксперт комиссиязының үндүрген түңнелин барымдаалап, өөредилгени эргелеп башкарар күрүне органы ийикпе, азы оон даасканын ёзугаар өөредилге албан чери турар чериниң аайы-биле өөредилгени эргелеп башкарар тус чер (муниципалитет) органы бээр. Шажын чүдүлге талазы-биле өөредилге албан черинге эртем билиг бээр ажыл-чорудулганы чорудар эргениң чөпшээрелин чогуур конфессияның удуртулгазының киирип келгенин барымдаалап бээр.

8. Өөредилге албан чериниң тургузукчузунуң билдиришкинин ёзугаар өөредилгени эргелеп башкарар күрүне органы ийикпе, өөредилгени эргелеп башкарар тус чер (муниципалитет) органының тодээзин эксперт комиссиязын тургузар болгаш бодунуң ажылын бир ай хуусаада чорудар. Өөредилгени эргелеп башкарар күрүне органының, эрге-чагырганың тус черде төлээлеттирген органының болгаш (азы) өөредилгени эргелеп башкарар тус чер (муниципалитет) органының, эртем-билиг бээр ажылдап турар албан черлериниң, хөй-ниитиниң төлээлери ден эргелиг бооп эксперт комиссиязынга кирер.

9. Экспертизаны чорудар ужурлуг болза, өөредилге албан чериниң сагадап турары өөредилге чорудулгазын боттандырарынга, тудуг нормаларын болгаш чурумнарын, санитар болгаш гигиена нормаларынга, өөредилге албан черлериниң өөреникчилериниң,

[illegible]

...тургузукчунуң киирген негелдезин суд бир ай хуусаазында сайгарып көөр ужурлуг.

14. Чөпшээрелде көрдүнген негелделерин болгаш контроль нормативтерин хажытканда таварылгада ол чөпшээрелди берген чер өөредилге албан черинден хавырып ап болур.

15. Чөпшээрелди катап тургузуп алырының чуруму ону алырының чуруму-биле дөмей.

16. Билииниң дугайында күрүне майыныңдокументилериниң бодунуң доозукчуларынга бээриниң, төптүткен күрүне акшаландырыышкынының системазынга киирериниң болгаш Россия Федерациязының күрүне сүлдези чураан тамганы ажыглаарынга өөредилге албан чериниң эргелери күрүне бүрүткелиниң дугайында шынзылга-биле бадыткаан турда, оон күрүне бүрүткелинге кирген үезинден бээр тургустунар.

17. Күрүне бүрүткелиниң дугайында шынзылга өөредилге албан чериниң күрүне статузун, боттандырып болур өөредилге программаларының деңнелин, күрүнениң өөредилге стандарттарының негелделеринге доозукчуларының белеткелиниң билиг байдалының болгаш шынарының дүгжүп турарын, эртем билииниң чогуур деңнелге дүгжүп турарының дугайында күрүне майыныңдокументилерин доозукчуларга берип болур эргезин бадыткап турар.

18. Өөредилге албан черлериниң күрүне бүрүткелин өөредилге албан чериниң киирген дилээнге болгаш эртем аттестация түңнелинге үндезилээш, өөредилгени эргелеп башкарар федералдыг (төп) болгаш ведомстволар аайы-биле күрүне органнары азы оларның берген шынзылгалар ёзугаар өөредилгени эргелеп башкарар өске-даа күрүне органнары чорудуп турар.

19. Өөредилге албан черлериниң аттестациязын оларның бергени дилээн ёзугаар күрүнениң аттестация албаны азы оон дааскан-биле ийикпе, бүзүреттиргени-биле күрүне эрге-чагыргазының болгаш эргелеп башкарылганың органнары, шыырак кол өөредилге албан черлери, хөй-ниитиниң хаара тудуушаан тус чер бот-башкарылгазының органнары чорудар. Бир эвес хоойлу ёзугаар өске чүүл көрдүнмээн болза, аттестацияны беш чыл болгаш-ла бир катап эрттирер. Аттестация эрттиреринге чарыгдалдарны өөредилге албан черлери төлээр.

20. Аттестацияның сорулгазы болгаш херээ болза, күрүнениң өөредилге стандарттарының негелделеринге өөредилге албан черлериниң доозукчуларының белеткелиниң байдалының, деңнелиниң болгаш шынарының дүүшкек болурун тодарадыры болур. Өөредилге албан чериниң аттестация эрткениниң негелдези болза, дараалашкак үш чылдың дургузунда оон доозукчуларының чартыындан эвээш эвези түңнел аттестациязының эки түңнелдери болур.

21. Күрүнениң аттестация албанының чорутканы аттестация түңнели чүгле аттестацияны чорутканының кезээнге суд шиитпири-биле күш чок болуп болур. Өөредилге албан чери күрүне бүрүткелинге киирериниден ойталаан үеден 12 ай эрткен соонда, аттестацияны катап чорударын ол негеп болур эргелиг.

22. Школа назынныг четпээн уруглар өөредилге албан черлериниң; өскүс уругларга болгаш ада-иезиниң хайгаарал чок арткан уругларга өөредилге албан черлериниң; тускайжыткан өөредилге албан черлериниң, немелде өөредилгелиг албан черлериниң база ол ышкаш чаа тургустунган шенелде өөредилге албан черлериниң аттестациязын оларга тус-тузунда көрдүнген чаңгыс аай чуруму ёзугаар өөредилгени эргелеп башкарарын харылзаар чогуур күрүне органнары чорудар.

23. Өөредилге албан чери аттестация түңнелдерин ёзугаар күрүне бүрүткелинге кирбейн барып болур.

24. Өөредилге албан черлериниң филиалдары болгаш салбырлары боттарының адрези-биле лицензирование, аттестацияны болгаш күрүне бүрүткелин бо Хоойлунуң өөредилге албан черлеринге тургусканы нийти чуруму ёзугаар эртер.

25. Өөредилге албан черлериниң хөй-нийти бүрүткелин Российаның, даштыкы болгаш делегейниң аңгы аңгы өөредилге, эртем болгаш удуртукчу структураларынга ап болурлар. Ындыг бүрүткелге күрүнениң талазындан немелде сан-хөө хүлээлгелери негеттинмес.

34 чүүл. Өөредилге албан черлериниң эге организастаары болгаш дүжүрери

1. Өөредилге албан черин тургузукчунуң шиитпири ёзугаар, бир эвес ол өөредилге албан чериниң хүлээлгелерин үреп бербес болза, азы бир эвес тургузукчу ол хүлээлгелерин бодунга ап турар болза, өске албан черинге эге организастап болур.

2. Өөредилге албан черин (организас-эрге хоойлу хевириниң, статузун өскерлип берген таварылгада) эге организастап турда, оон уставы, лицензиязы, күрүне бүрүткелиниң дугайында шынзылгазы күжүн чок апаар.

3. Күрүнениң өөредилге албан черлериниң тус чер бот-башкарылгазының эргезинче шилчидилгези чүгле сөөлгүзүнүң чөпшээрели-биле чорудуттунар.

4. Өөредилге албан черлериниң дүжүрерин мынчаар чорудуп болур:

а) тургузукчунуң азы өөредилге албан чериниң чөвүлелиниң инициативазы-биле;

б) лицензиязын хавырткандан ону 12 ай дургузунда катап тургузуп ап шыдаваанда;

в) суд органнарының шиитпири-биле;

г) устав негелделерин күүсетпейн барган таварылгада өөредилге албан чериниң бүрүткелин чоруткан органның шиитпири-биле.

5. Кедээде школа назынын четпээн уруглар азы нийти билигниң албан черлериниң дүжүрерин, ол албан чериниң хандырып турганы чурттакчылыг черлеринде чурттакчыларның чыыжы чөпшээрээнде чүгле мынчап боол болур.

35 чүүл. Күрүне муниципалитет өөредилге албан черин эргелеп башкарары

1. Күрүне, муниципалитет өөредилге албан чериниң эргелеп башкарылгазын Россия Федерациязының хоойлужудулгазы-биле болгаш өөредилге албан чериниң уставы-биле дүүштүр боттандырып чорудар.

2. Күрүне, муниципалитет өөредилге албан чериниң нийти удуртулгазын соңгулдалыг төлээлелгелиг орган — өөредилге албан чериниң чөвүлели боттандырып чорудар. Чөвүлелдиң соңгулдаларының чуруму өөредилге албан чериниң уставы тодарадыр.

3. Күрүне, муниципалитет өөредилге албан чериниң дорт эргелеп башкарылгазын чогуур аттестацияны эрткен эргелекчи, директор, ректор азы өске удуртукчу (администратор) чорудар.

4. Өөредилге албан чериниң уставынга дүүштүр күрүне, муниципалитет өөредилге албан чериниң удуртукчузун:

а) өөредилге албан чериниң чөвүлели дугуржулгазы ёзугаар хөлезилеп ап болур;

б) өөредилге албан чериниң коллективи соңгуп ап болур;

в) кандидатураны (кандидатураларны) тургузукчу-биле баш удур чөпшээрежилгелиг дугурушкаш, өөредилге албан чериниң коллективи соңгуп ап болур;

г) тургузукчуга дараазында бадыткалы-биле эртем билиг албан чериниң коллективи соңгуп ап болур;

д) хорууп эргени өөредилге албан чериниң чөвүлелинге берген-биле тургузукчу ону томуйлап болур;

е) тургузукчу ону томуйлап болур;

ж) тургузукчу дугуржулгазы ёзугаар хөлезилеп ап болур.

Дээди профессионал хамаатыны өөредилге албан черлериниң ректорларын томуйлаарын болдурбас.

5. Тургузукчунуң күрүне, муниципалитет өөредилге албан чериниң удуртукчузун томуйлаан, хөлезилеп алганы таварылгада ол күрүне, муниципалитет органының — өөредилге албан чериниң тургузукчузунуң штадынга кирип саназан турар.

6. Өөредилге албан чериниң чөвүлелиниң болгаш оон удуртукчузунуң, аразында бүрүн эргелериниң аңгы-башкаланырын албан чериниң уставы тодарадыр.

7. Өөредилге албан чериниң иштинге-даа, даштынга-даа бир эрге-дужаалды эртем болгаш эртем-методиктиг удуртулгадан аңгыда, өске удуртукчу эрге-дужаалды-биле дакпырлап ажылдаарын күрүне, муниципалитет өөредилге албан черлериниң удуртукчуларынга чөпшээрээр.

8. Күрүне, муниципалитет өөредилге албан чериниң база оон филиалының удуртукчузунуң эрге-дужаал хүлээлгелерин дакпырлаттынмас турар болбас.

36 чүүл. Күрүнениң эвес өөредилге албан черин эргелеп башкарары

1. Күрүнениң эвес өөредилге албан чериниң удуртулгазын оон тургузукчузу бодун, азы оон даасканын ёзугаар тургузукчунуң тургусканы дузалап хайгаарар чөвүлел боттандырып чорудар.

2. Дузалап хайгаарар чөвүлелдиң эрге-хүлээлгелери, иштики удуртулганың схемазы, удуртукчуну томуйлаарының болгаш шилириниң чуруму база оон эрге-хүлээлгелери башкылар коллективи-биле чөпшээрежилге кылганда тургузукчу (дузалап хайгаарар чөвүлел) тодарадып болгаш өөредилге албан чериниң уставында доктааттынган бижиир.

37 чүүл. Россия Федерациязынга өөредилгени эргелеп башкарар органнар

1. Россия Федерациязынга өөредилгени эргелеп башкарарының дараазында күрүне органнары тургустунуп болгаш ажылдаар:

а) өөредилгени эргелеп башкарарының федералдыг (төп) күрүне органнары;

б) өөредилгени эргелеп башкарарының ведомство аайы-биле күрүне органнары;

в) өөредилгени эргелеп башкарарының республика чергелиг (Россия Федерациязының составында республикалар) күрүне органнары;

г) өөредилгени эргелеп башкарарының край, область, Москва болгаш Санкт-Петербург хоорайларының, автономнуг областың, автономнуг округтарының күрүне органнары;

2. Өөредилгени эргелеп башкарарының күрүне органнарының чогуур төлээлекчи органы-биле дугуржуп турган, күрүне эрге-чагырганың чогуур күүсекчи органының шиитпири-биле тургузар.

3. Өөредилгени эргелеп башкарарының чер-чер (муниципалитет) органнарын тус чер бот-башкарылгазының чогуур органнарының шиитпири-биле тургузуп ап болур.

4. Өөредилгени эргелеп башкарарының органнарының ажыл-чорудулгазы өөредилгени хөгжүдериниң Федералдыг программазын, күрүнениң өөредилге стандарттарын болгаш күрүне нормативтериниң деңнелинге өөредилге системазының чорудулгазын хандырарынче угланган.

5. Өөредилгени эргелеп башкарар күрүне органнарының эргезинге шуут-ла дорт хамааржыр чүүлдер:

өөредилге адырында тускай сорулгалыг федералдыг болгаш делегей программаларын ажылдап кылыры база боттандырары;

күрүнениң өөредилге стандарттарын ажылдап кылыры болгаш билиг дугайында документилериниң эквивалентилиг чоруун (нострификациязын) тургузары;

өөредилге албан чериниң күрүне бүрүткели, оларның хөй нийти бүрүткелин деткиири;

педагогика кадрларын аттестастаарының чуруму болгаш аңгы-аңгы үлегер майыктарының болгаш хевириниң өөредилге албан черлериниң педагогика ажылдакчыларының өөредилгеге хамаарылгазының негелделерин тургузары;

өөредилге системазының структуразын хевирлээри;

профессионал белеткел болгаш профессионал билиг дамчыштыр профессияларның угланыышкыннарының тускай эртемнериниң четчелээшкиниң ажылдап кылыры;

оларның тургусканы өөредилге албан черлериниң дорт акшаландырары;

чогумчудулганың күрүне фондузун тургузары болгаш өөредилге системазын хөгжүдери;

өөредилге албан черлериниң акшаландырарының күрүне нормативтерин база ол ышкаш өөредилге чорудулгазының материал-техниктиг хандырылгазын болгаш дериглиниң ажылдап кылыры;

өөредилге албан черлериниң четкизин хөгжүдериниң баш удур өөренип көөр, регионнарга өөредилге хөгжүдезинге херегледиинге ажыглаар субвенцияны федералдыг бюджеттен үндүрүп бээр талазы-биле саналдарны белеткээри;

Өөредилгениң, күрүнениң өөредилге стандарттарының, өөредилге системазында бюджет болгаш сан-хөө чуруму-нуң адырынга Россия Федерациязының хоойлужудулгазының күүселдезин контрольдаары;

6. Өөредилгени эргелеп башкарарының органнарынга оон адаанда турар өөредилге албан черлери чагыртыр. Өөредилге албан чери Россия Федерациязының хоойлужудулгазы өөредилге адырынга болгаш (азы) оон уставын үрепкен таварылгада өөредилгени эргелеп башкарарының күрүне органнары бодунуң айтышкынны-биле өөредилге албан чериниң бо талазы-биле ажыл чорудулгазын судтуң шиитпиринге чедир тур соксадып каар эргелиг.

38 чүүл. Бүрүткеткен өөредилге албан черлеринче билигниң шынары дээш күрүне контролю

1. Күрүне бүрүткели бар өөредилге албан черлеринче күрүнениң аттестация албаны билигниң шынарынга болгаш (азы) билигниң күрүне өөредилгезин бир ай кылырының дүүшкек эвес болу бээринге негелделерге рекламацияны берип болур.

2. Рекламация берип болурунуң дугайында айтырыгны күрүне аттестация уставының албанның шиитпирлээринге үндезиннеп болза:

а) нийти билиг программаларын боттандырып турар өөредилге албан черлеринге хамаарыштыр:

ол өөредилге албан черинде өөренип турар уругларның, оларның ада-иелериниң (оларны солуп турарларының) нийти хуралының шиитпири;

өөредилге албан чериниң турып турар чериниң аайы-биле аттестация албанының салбырының албан ёзунуң киирген бижии;

б) мергежилдер аайы-биле өөредилге программаларын боттандырып турар өөредилге албан черлеринге хамаарыштыр:

ол өөредилге албан черинде өөренип турарларының нийти хуралының шиитпири;

чурттакчы чонну ажыл-биле хандырар талазы-биле күрүне албанының албан ёзунуң бижии.

3. Рекламация чорутканының дугайында азы рекламация дугайында билдиришкин киирип турарларының негелдезинден ойталаан дугайында шиитпирни күрүне аттестация албанының үстүкү органы хүлээп алыр болгаш ону билдиришкин ээзинге бир ай хуусаада дыңнадыр. Рекламация чорударынга күрүне аттестация албанының ойталаашкынын дилег киирикчилери суд чуруму-биле хомудап болур. Өөредилге албан чериниң бүрүткээн чериниң ёзугаар хомудалдыг ийи ай хуусаа иштинде судка көрүп болур. Ынчан суд шиитпири күштүг болур.

4. Ийи чыл дургузунда дараалашкан рекламация өөредилге албан чериниң күрүне бүрүткелин күш чок болдурар болур. Бүрүткээрин ону ап турганы ышкаш чурумга чаартыр.

IV БӨЛҮК

ӨӨРЕДИЛГЕ СИСТЕМАЗЫНЫҢ ЭКОНОМИКАЗЫ

39 чүүл. Өөредилге системазынга өнчү хамаарылгазы

1. Устав ёзугаар оон өөредилге ажыл-чорудулгазын хандырар сорулга-биле өөредилге албан чери дээш тургузукчу өнчү эргелериниң объектилерин быжыглаар (черни, бажыңны, тудуг-суурну, эт-херекселдиг комплекстерни, дериглерни, а ол ышкаш оон-даа өске эргежок чүүла херекселдиң, социал, культура болгаш өске-даа ажыглалдың тургузукчуга хамааржыр хүү азы үшкү кижиден арендалап алганы чүүлдери болуп болур).

2. Өөредилге албан черинге дээш тургузукчунуң быжыглап каапы өнчү объектилери ол албан чериниң оперативтиг эргелелинге турар.

3. Өөредилге албан чери бодунга быжыглаан өнчүзү дээш, оон ажыглалы дээш бодунуң өнчү ээзиниң мурнунга харыысалгалыг. Өөредилге албан чериниң ажылдаарынга контрольду тургузукчузу азы ону солуп турар кижи кылып хүлээлгелиг.

4. Россия Федерациязының хоойлужудулгазының, Федерацияның кезектериниң хоойлужудулгазының база эрге-хоойлу актыларының, тус чер бот-башкарылгазының органнарының оларның эргелеринге дүүштүр актыларының негелделерин болгаш чуруму ёзугаар өөредилге албан черлеринге быжыглаан күрүнениң азы муниципалитет өнчүзүн өнчү ээзи хавырып болур.

5. Күрүнениң эвес өөредилге албан чери мурнунда ажыл быжыглап каан азы арендалап алган турганы хавыртынган күрүне азы муниципалитет өнчүзүн мурнады ап, ажыглаар эргелиг.

6. Өөредилге албан черинге быжыглаан өнчүнү хураарын болгаш (азы) хавырарын хуужудуп алган кижи биле өөредилге албан чериниң ийикпе азы хуужудуп алган кижи биле тургузукчунуң аразында керээзи эоте бергенде, бир эвес оон аңгы кылдыр көрдүнмээн болза, чүгле ынчан болдурур болур.

7. Өөредилге албан чери тус-тус кижилерниң болгаш юридиктиг эргелиг албан черлериниң белек, дузаламчы азы өнчүзү салгалга дамчыткан хевирлиг акша-херекселге, эт-херексел болгаш өске-даа чүүлдерге; оларның ажыл-чорудулгазының үре-түңнели болур интеллектуал болгаш чогаадыкчы ажылының чүүлдеринге; а ол ышкаш өөредилге албан чериниң бодунуң ажыл-чорудулгазындан киирген орулгазынга, ол орулгаларга садып алганы өнчү объектилеринге өнчү ээзи болур эргелиг.

8. Күрүнениң эвес өөредилге албан черлери хоойлуда көрдүнген ёзугаар нийти байдалга дүүштүр хоорайлеп турар херекселдерни хүлээп көрдүүр болур.

9. Өөредилге албан чери бодунуң эргезинде турар акша-херексели болгаш бодунуң өнчүзү дээш харыысалгалыг. Өөредилге албан чериниң акша-херекселдери чедишпес болза, хоойлу ёзугаар оон хүлээлгелери дээш харыысалганы тургузукчу хүлээр.

10. Өөредилге албан чери дужурер апарган таварылгада оон эргезинге турган акша-херекселиниң болгаш өнчүзүнүң оон-даа өске объектилериниң хүлээлгелериниң дуглаарынга кезээн казааш, устав ёзугаар билиг хөгжүдер сорулгаже шилчидер.

11. Өөредилге албан черлери арендатор азы эт-херекселиг хөлезилекчизи болуп болур эргелиг. Өөредилге албан черинге оон тургузукчузунуң быжыглааны өнчү объектилерин арендага бээрин хуужудуп алган кижи биле өөредилге чериниң азы хуужудукчу биле тургузукчунуң аразында керээ ёзугаар чөпшээрели-биле болдурур болур.

12. Күрүнениң, муниципалитет өөредилге албан черлеринден, бир эвес кажан өөредилге черинге болгаш хуужудулга быжыглаан эт-херекселиниң тургузукчузу күрүне эрге-чагырганың органы ийикпе азы чаңгыс ол-ла административ-девискээр черлериниң тус чер бот-башкарылгазының органы болуп турар болза, быжыглаттынган өнчү объектилери дээш аренда төлевирин тыртпас, а эгээр болгаш капитал септелге болгаш ону хандырганы дээш чарыгдалды тургузукчу (хуужудукчу) дуглаар.

13. Күрүне, муниципалитет өөредилге албан чери чүгле тургузукчунуң шиитпирин ёзугаар хоойлу чуруму-биле хуужуттунуп болур. Бо таварылгада чагырганың турар девискээрде бар турар өөредилге олуттарын нормачиректиг негелдеге дүүштүр камгалааны дээш харыысалгалыг тургузукчу мергежилдер талазы-биле негелдени база хуужуттунуп турар өөредилге албан чериниң моон соңгаарғы организациязын тодарадып эргелиг.

40 чүүл. Өөредилгениң колдаар эргезиниң күрүне магадылалы

1. Россия Федерациязының хамаатыларының күрүне стандарттарының иштинге чаңгыс аай билиг алыр күрүне магадылалының үндезини болза, өөредилгениң күрүне болгаш муниципалитет акшаландырыышкыны болур.

2. Өөредилге херегледеринге чыл санында акша-херекселиниң национал орулганың он хуузундан эвээш эвес хемчээлге үндүрүп бээрин күрүне магадылап турар, а ол ышкаш бүгү деңнелдерниң бюджет чарыгдалдарынга база дүүштүр көөр. Өөредилге албан черин акшаландырарының норма-чиңзэзин хемчээли акша эргилдезиниң темпизинден база хамаарылгалыг.

3. Өөредилге черлери оларның организас-эрге-дүрүм хевиринден хамаарылга чокка бүгү хевириниң үндүрүглериниң хосталып, оон иштинде чер дээш үндүрүгден база.

4. Өөредилге системазынга инвестиция киириштирер сорулга-биле организас-эрге-дүрүм хевирлеринден хамаарылга чокка бүдүрүлгелерге, албан черлеринге болгаш организацияларга үндүрүг чиигелделериниң тускай системазын күрүне көрүп турар, а ол ышкаш күш-шыдалдыг кижилерге, оон иштинде Россия Федерациязының өөредилге системазының хөгжүлдезинге акша-херекселиниң бодун салып турар даштыкы кижилерге база ындыг. Ол чиигелделериниң характерин, хемчээлин болгаш бээриниң чуруму Россия Федерациязының хоойлужудулгазы тодарадыр.

5. Өөредилге албан черлеринге хуужудукчунуң шимчевес эт-херекселин арендага берген таварылгада үндүрүг чиигелдерин күрүне база көрүп турар.

6. Өөредилге албан черлериниң бүдүрүлгелериниң сайгарып турары продукцияны дээш үндүрүг, ол продукцияның [illegible] демейлежир.

7. Россия Федерациязының хоойлужудулгазының доктаадып тургусканы назы-харга чедир уруглар азыраар караттарны дээш күрүне азы-неверге (оларны солуп турарларга), кадыкче чок ол-бүлелерниң хайт-ларынга, хөй уругнуг болгаш бот негелеге (азыраарга), терүмелинден инвалидтерге күрүне дузаламчызын төлээр, хуусаалыг шериг албанынга турып турар шериг албанныгларның уругларынга пособиелерни, ада-иези дилеп тып турган үеде назы четпээн уругларга пособиени, а ол ышкаш Россия Федерациязының хоойлужудулгазында көрүп каан соңгаа өске социал пособиелерни күрүне тыпсыр. Ол пособиелерни ап турар хамаатыларга олча-ажык үндүрүүн тыртпас.

8. Күрүнениң, муниципалитет өөредилге албан черлериниң федералдыг тодаргай нормативтерин ёзугаар өөредилгечиниң чогуур үе-чазалазында өөренип турган үезинде үндүрген чарыгдалдарының хемчээлинге немелде акша-херекселиниң ол-бүледе назы четпээн уруг бүрүзүнүң өөредилгези, кижизидилгези дээш ада-иелерге (оларны солуп турарларга) төлеп бээр. Ол төлевирлерниң күрүне, муниципалитет өөредилге албан черлериниң тургузукчулары өөреникчиниң ортумак (долу) нийти азы эге профессионал мергежил чедип ап, назы четкиже Россия Федерациязының тускай хоойлузун ёзугаар төлээр. Ол төлевирлерниң түңү дээш хамаатыларга олча-ажык үндүрүүн тыртпас.

41 чүүл. Өөредилге албан черлериниң акшаландырары

1. Өөредилге албан чериниң ажыл-чорудулгазы дээш акшаландырыышкынны оон тургузукчузу оларның аразында чарган керээ ёзугаар чорудар. Тургузукчу биле өөредилге албан чериниң аразында дугуржулга ёзугаар сөөлгүзү бот-акшаландырыышкынның негелдезинче шилчип болур.

2. Өөредилге черлериниң акшаландырыышкынын өөренип турар кижизиттирикчи санынга өөредилге чериниң хевириниң аайы-биле санааштынынга дүүштүр акшаландырыышкынның күрүне (оон иштинде албан чериниң) болгаш тус чер нормативтериниң үндезининге кылып чорудар.

Эвээш санныг өөреникчилиг кезээ база күрүне эрге-чагыргазының ындыг хевирлиг органнарынга болгаш өөредилге албан черлериниң эргелелдеринге акшаландырыышкынның нормативтерин өөренип турарлар санын барымдаалавайн кылып чорудар.

3. Акшаландырыышкынның федералдыг нормативтерин чыл санында Россия Федерациязының Дээди Совети Россия Федерациязының күрүне бюджетиниң дугайында Хоойлузун хүлээп алыры-биле кады бадылаар.

4. Акшаландырыышкынның тус чер нормативтерин өөредилге албан черлериниң оза байдалын барымдаалап чорударда, өөредилге чорудулгазы-биле, бажың-балгатының эдилели-биле, ол өөредилге чериниң штады-биле болгаш оон дериглези-биле холбашкан чарыгдалдарын барымдаалап көөр.

5. Күрүне, муниципалитет өөредилге албан черлериниң акшаландырыышкынының схемазы өөредилге билиглериниң янзыларынга болгаш хевирлеринге дүүштүр тускай дүрүм-биле тодараттынар.

6. Күрүнениң эвес өөредилге черлериниң акшаландырарының нормативтери ол девискээрде ындыг чергелиг күрүне болгаш муниципалитет өөредилге албан черлериниң акшаландырарының нормативтеринден эвээш эвес болур ужурлуг.

7. Күрүнениң эвес өөредилге албан черлери оларны күрүнеден бээр күрүне болгаш муниципалитет акшаландырыышкынынга эргени алыр.

8. Өөредилге албан черлери, организас-эрге-хоойлу хевирлеринден хамаарылга чокка, Россия Федерациязының хоойлужудулгазында доктааткан чурум ёзугаар немелде сан-хөө курлавырларын, оон иштинде валюта курлавырларын төлевирлиг немелде өөредилгениң болгаш өөредилге албан чериниң уставында көрдүнген өске-даа ачы-дузаны чедиреринин күсели-биле, а ол ышкаш юридиктиг эргелиг албан черлериниң база кижилерниң, оон иштинде даштыкы база даштыкыда албан черлериниң болгаш кижилериниң эки турачы салыышкыннарының, тускай сорулгалыг дамчыдыларының күсели-биле киириштирип болур.

9. Өөредилге албан черлериниң немелде акша-херекселдерни хаара тудары тургузукчунуң бюджединден ону акшаландырарының нормативин болгаш (азы) долу хемчээлин кызырарынга чедирбес.

42 чүүл. Дээди өөредилгениң болгаш дээди өөредилге соонда профессионал өөредилгени акшаландырарының ылгавырлыг чүүлдери

1. Күрүнениң өөредилге стандарттарының шугуму-биле дээди болгаш дээди эртем соонда өөредилге чедип алырынга хамаатыларның эргезин конкурсту эрткен болгаш эртем-билиг албан черинге кирип санаткан хамаатыларга оларның хуузунга күрүнеден өөредилге чээлиин (эгитпес, чамдыызын эгидер, долу эгидер) тыпсыры-биле хандыртынар.

2. Хамаатыга оон хуузунга күрүнеден өөредилге чээлиин тыпсырының чуруму болгаш негелделерин, а ол ышкаш ону эгидериниң чуруму Россия Федерациязының хоойлужудулгазы-биле тодарадыр.

3. Күрүнеге бүрүткеткен дээди өөредилгениң болгаш дээди эртем соонда профессионал өөредилгени өөредилге албан чериниң нормативтиг акшаландырыышкыны тургузукчунуң бюджединден дорт акшаландырыышкындан болгаш өөренип турар кижи бүрүзүнден чыл санында кирер оон хууда күрүнеден өөредилге чээлизинге деңхемчээлдиг акша-херекселдерден тургустунар.

4. Тургузукчунуң бюджединден акшаландырыышкынның болгаш хууда күрүнеден өөредилге чээлизиниң күсели-биле акшаландырыышкынның хемчээлдериниң хамаарылгазын чыл санында Россия Федерациязының Чазаа таарыштырып доктаадыр.

43 чүүл. Эртем-билиг албан чериниң сан-хөө болгаш материалдыг херекселдерин ажыглаарынга эргези

1. Өөредилге албан чери сан-хөө-ажыл-агый ажыл-чорудулгазын бот-тускайлаң боттандырар. Ол бот-тускайлаң балансылыг, банк болгаш өске-даа чээли албан черлеринге санажылга саныг, оон иштинде валюта саныг болур.

2. Аваа тургузукчунуң быжыглааны азы оон бодунуң өнчүзү боол турар сан-хөө болгаш материалдыг херекселдерни өөредилге албан чери өөредилге албан чериниң уставынга дүүштүр бодунуң билип ажыглаар болгаш оон өскээр кылыры Россия Федерациязының хоойлужудулгазында көрдүнмээн болза, ону хавырып болбас.

3. Бо чылда ажыглаттынмайн барган сан-хөө херекселдерин өөредилге албан черинден хавырбас азы ону тургузукчу келир чылдың акшаландырыышкынының хемчээлинге киириштирбес.

4. Өөредилге албан черлери эштежилгелериниң (акционер ниитилеллериниң) болгаш өске-даа бүдүрүлгелериниң устав фондузунга чүгле боттарының өнчүзү-биле киржип болур эргелиг.

5. Өөредилге албан чери өнчү ээзиниң чөпшээрешкениң ёзугаар аңаа быжыглаан сан-хөө херекселдерин болгаш өнчүнүң өске-даа объектилерин болунуп орулга алыры-биле холбашкан ажыл-чорудулгазынга ажыглаар эргелиг. Бо таварылгада өнчү ээзи быжыглаттынган өнчү объектизин ажыглаанындан орулгазының өнчү ээзи биле өөредилге албан чериниң аразында керээге тодаратканы кезээнге эргени алыр.

44 чүүл. Өөредилге албан чериниң материал-техниктиг базазы

1. Өөредилге албан чери аңаа быжыглаан болгаш (азы) өнчү эргези-биле оонуу болур бажың-балгат, тудуглары, эт-херексел комплекстери, дериглелери болгаш херекселдерни, херегел, социал, культура болгаш өске-даа сорулгалыг эт-херекселдерни ол девискээрге көрдүнген нормативтер-биле тодарадыр ындыг деңнелден дора эвес байдалга турарын хандырар хүлээлгелиг.

2. Күрүне, муниципалитет өөредилге албан чериниң материал-техниктиг базазының хөгжүлдезин өөредилге албан чери боду быжыглаттынган (бюджеттиг) база бодунуң акша-херекселдериниң хемчээлинге боттандырар.

(Уламчызы 3-кү арында).

ӨӨРЕДИЛГЕ ДУГАЙЫНДА

РОССИЯ ФЕДЕРАЦИЯЗЫНЫҢ ХООЙЛУЗУ

(Төнчүзү. Эгези 2-ги арында).

3. Өөредилге эргелеп башкарылгазының күрүне болгаш түс чер (муниципалитет) органнары болуунун чагыргазында өөредилге албан черлеринге материал-техниктиг баазаны тудуп тургузарынга болгаш хөгжүдериниң айтырыгларын шиитпирлээринге (бир эвес оларга ындыг дуза херек болза) херээлиг үндезинге харылзаштырыкчы ачы-дузаны көргүзер хүлээлгелиг.

45 ЧҮҮЛ. Күрүне, муниципалитет өөредилге албан черлериниң төлевирлиг немелде өөредилге ачы-дузазы

1. Күрүне, муниципалитет өөредилге албан черлери чурттакчы чонга, бүдүрүлгелерге, албан черлеринге, организацияларга чогуур өөредилге программаларындан база күрүнениң өөредилге стандарттарындан дашкаар төлевирлиг немелде өөредилге ачы-дузазын (немелде өөредилге программаларын ёзугаар өөредилге, эртемнерниң тускай курстарын база циклдерин башкылаары; репетиторство: эртемнерни хандыр өөрениири кузээн өөреникчилер-биле кичээлдер болгаш өске-даа ачы-дуза) көргүзер эргелиг.

2. Күрүне, муниципалитет өөредилге албан черинин айыттынган ажыл-чорудулгадан орулгазын тургузукчунуң (өнчү эргезин) улуун казып каапканын ол өөредилге албан черинге. Оон иштинде оон болуунун күзээни-биле ажыл төлевиринге чарыгдалдарны уламчыларынга киирер. Ук ажыл-чорудулга тывынгыр ажыл-агыйжы чорукка хамаарышпас.

3. Төлевирлиг өөредилге ачы-дузазын бюджет акша-хөреңгилериниден акшаландырар кол өөредилге ажыл-чорудулгазын солуй база оон шугуму-биле чедирип болбас. Бир эвес анаа чорудуп кылза бээр болза, ындыг ажыл-чорудулга-биле ажылдап алдынган акша-хөреңгилерни тургузукчу бюджетче хавырар. Тургузукчунуң ындыг хөөлелиишкиннерин өөредилге албан чери күрүне арбитраж органнарынга азы суд чуруму-биле хомудаар эргелиг.

46 ЧҮҮЛ. Күрүнениң эвес өөредилге албан черинин төлевирлиг өөредилге ажыл-чорудулгазы

1. Күрүнениң эвес өөредилге албан чери өөренип турарлардан болгаш кижизиттирикчилерден өөредилге дээш, оон иштинде күрүнениң өөредилге стандарттарының шугуму-биле өөредилге дээш төлевирни хавырар эргелиг.

2. Ындыг өөредилге албан черинин төлевирлиг өөредилгезин ажыл-чорудулгазын, бир эвес, оон ап турар орулгазын долузу-биле өөредилге чорудулганың хандыарының талазы-биле чарыгдалдарны (оон иштинде ажыл төлевирин база) дугдаарынга, ук өөредилге албан черинге оон хөгжүлде сайзыралдарынга барып турар болза, тывынгыр ажыл-агыйжы чорукка хамаарышпас.

3. Күрүнениң эвес өөредилге албан черинин болгаш өөренип турарларының, кижизиттирикчиниң, оон ада-иезинин (ада-иези солуп турар кижилерниң) аразында харылзаалар өөредилгениң деңнелин, хуусааларын, өөредилге дээш төлевирниң хемчээлин, өске-даа негелделер байдалдарны тодарадып керээ-биле таарыштырар.

47 ЧҮҮЛ. Өөредилге албан черинин тывынгыр ажыл-агыйжы ажыл-чорудулгазы

1. Өөредилге албан чери оон уставында көрдүнген тывынгыр ажыл-агыйжы ажыл-чорудулганы боттандырып чорудар эргелиг.

2. Өөредилге албан черинин дараазында ажыл-чорудулгазы кайызы-даа тывынгыр ажыл-агыйжы ажыл-чорудулгага хамааржыр:

өөредилге албан черинин кол фондуларын болгаш эт-хөреңгизин садып-сайгарар база арендага бээр талазы-биле:

садып алган барааннарын, дериг-херекселдерин садыглаар талазы-биле;

харылзаштырыкчы ачы-дуза көргүзер талазы-биле;

өске албан черлеринин (оон иштинде өөредилге албан черлериниң), организацияларның база бүдүрүлгелерниң ажыл-чорудулгазынга үлүглеп киржир талазы-биле;

акцияларны, облигацияларны, өске-даа үнелиг саазыннарны садып алыр болгаш оларның-биле орулганы (дивидентилерни, хуулары) алыр талазы-биле:

уставта көрдүнген боттарының бүдүрүлгезиниң продукциязы, ажылдары, ачы-дузазы болгаш оларны сайгарары-биле дорт холбашпаан өске-даа орулга киирер сайгарылга чок ажыл-херектерни чорударының талазы-биле.

3. Өөредилге албан черинин уставта көрдүнген бүдүрген продукциязын, ажылдарын, ачы-дузазын сайгарар талазы-биле ажыл-чорудулгазын тывынгыр ажыл-агыйжы ажыл-чорудулгага чүгле ол ажыл-чорудулганың орулгазы ол эртем-билиг албан черинге бодунга дорт кирбес болгаш азы ук өөредилге албан черинге өөредилге чорудуунун херээлелинге, хөгжүлде сайзыралынга (ажыл төлевирин киириштир) дорт барбас кезээнге хамаарыштырар.

4. Өөредилге албан чери бодунун тывынгыр ажыл-агыйжы ажыл-чорудулгазынга бүдүрүлгелерге деңнештирер болгаш тывынгыр ажыл-агыйжы ажыл-чорудулга талазы-биле Россия Федерациязының хоойлужудулгазынга чагыртыр апаар.

5. Тургузукчу азы түс чер бот-башкарылгазының органы бир эвес өөредилге албан черинин тывынгыр ажыл-агыйжы ажыл-чорудулгазы устав ёзугаар өөредилге ажыл-чорудулгазынга шаптыктап турар болза, ол айтырыг талазы-биле суттуң шиитпири болгуже ону ара соксадыр эргелиг.

48 ЧҮҮЛ. Хууда күш-ажылчы педагогиктиг (башкылаашкын) ажыл-чорудулга

1. Хууда күш-ажылчы педагогиктиг ажыл-чорудулга, бир эвес ол орулга алыры-биле холбашкан болза, тывынгыр ажыл-агыйжы ажыл-чорудулга кылдыр санаттынар болгаш Россия Федерациязының хоойлужудулгазынга дүүштүр бүрүткеттинген турар ужурлуг.

2. Хууда күш-ажылчы педагогиктиг ажыл-чорудулганы лицензиялап кызыгаарлавас. Ону бүрүткеп турар үеде билдириишкин берикчиниң түс чер бот-башкарылгазының чогуур органынга чүгле билдириишкинниң болгаш бүрүткел чыылдазының дугайында документиниң киирер.

3. Бүрүткеттинмээн хууда күш-ажылчы педагогиктиг ажыл-чорудулганы боттандырары хоруглуг. Россия Федерациязының хоойлужудулгазынга чөрүштүр ындыг ажыл-чорудулганы боттандырып турар кижилерге Россия Федерациязының хоойлужудулгазынга дүүштүр харыысалга оноар. Ындыг ажыл-чорудулгадан кирген бүгү орулганы доктааткан чурум ёзугаар чогуур түс чер бюджединиң орулгазынче хавырар.

49 ЧҮҮЛ. Шынары четпес өөредилге-биле чедирген когаралды эгидери

1. Күрүне ону боттандырарынга тензээлеткен өөредилгени эргелеп башкарар күрүне органнарын дамчыштыр бүрүткеткен өөредилге албан черлериниң доозукчуларының белеткелиниң шынары четпес болган таварылгада ол доозукчуларны өске өөредилге албан черлеринге немей белеткээринге немелде чарыгдалдарны дуглаар талазы-биле негелдени баштайгы өөредилге албан черинге тургузар эргелиг.

2. Негелдени барымдаага алырының үндезини болза, доозукчулар белеткелиниң шынарын күрүнениң аттестациязы албанының рекламациязы болур. Хомудалды кайы ай хуусаа иштинде өөредилге албанының турар чериниң судунга көөр. Ук суд чаазынының шиитпири төнчү болур.

V БӨЛҮК

ХАМААТЫЛАРНЫҢ ЭРТЕМ-БИЛИГ ЧЕДИП АЛЫР ЭРГЕЛЕРИН БОТТАНДЫРАРЫНГА СОЦИАЛ МАГАДЫЛАЛДАР

50 ЧҮҮЛ. Өөренип турарларның болгаш кижизиттирикчилерниң эргелери болгаш социал камгалалы

1. Өөренип болгаш кижизиттирип турарларның эргелерин база хүлээлгелерин өөредилге черинин уставы болгаш устав ёзугаар көрдүнген түс-түс актылар-биле тодараттынар.

2. Россия Федерациязының назы четкен хамаатылары өөредилге черин болгаш эртем-билиг чедип алырының хевирин шилип алыр эргелиг.

3. Күрүнелең ангы өөредилге черлеринге, ог-бүлеге болгаш бот-өөредилге-биле билиглер чедип алган хамаатылар күрүне аттестациязынче кирип болур.

4. Бүгү өөредилге черлеринде өөренип турарлар күрүне өөредилгезиниң стандарттары-биле дүүлдештир билиг чедип алыр эргелиг, ол стандарттар ёзугаар бот-тускай өөредилге планнарынга дүүштүр өөренип болур; дүргедеткен хевир-биле; немелде (ол ышкаш төлевирлиг) ачы-дуза хевири-биле, өөренип болур: олар өөредилге черин эргелеп башкарарынга киржир эргелиг; оларның бот-чоогзаралын хүндүлээринге бүдүүр-чүдүүрезиниң, информацияның хостуунга, бодалдарын болгаш үзелдерин хостуг илередиринге эргелерлиг.

Бот-тускайлан планнар-биле өөренип турарларга түс өөредилге черинин башкарылгазынга киржириниң хевирлерин ол өөредилге черинин уставынга дүрүмчүдер.

5. Күрүнениң болгаш күрүнениң эвес өөредилге черлериниң доозукчулары дараазында деңнелдиң өөредилге черинге кирерде ден эргелиг.

6. Муниципалитет өөредилге черлериниң сургуулдарын болгаш өөреникчилерин стипендия, общежитие, интернат, чиңгелделиг болгаш халас чемненилге, транспортка чорууннун хөлезини, чиңгелделерниң өске-даа хевирлери болгаш материалдыг дузазы-биле тургузукчу ёзугаар хандырар.

7. Россия Федерациязының күрүнениң өөредилге черлеринде эге болгаш ортумак профессионал билиг чедип ап турар хамаатылар, ажылга тургузар албан черлеринден чорутканнар профессионал зарыглыг азы инвалид болганда, Россия Федерациязының хоойлуларында көрдүнген өске-даа таварылгаларда халас өөренир эргелиг.

8. Күш-ажылындан үзүктел чок өөренип турарлар өөредилге планын күүседип турар болза, ажылдап турар черинге немелде төлевирлиг шөлээни, кызырган ажыл неделязын болгаш өске-даа чиңгелделерни Россия Федерациязының хоойлужудулгазында доктааткан чурум ёзугаар алыр эргелиг.

9. Өскүс уругларны болгаш ада-иезиниң ону солуур кижилерниң хайгааралы чокка арткан уругларны өөредилге албан черлеринге күрүнениң долу хандырылгазынга тургузар болгаш өөредир.

10. Өөредилге эргелеп башкарар органнар сайзыралынга четпес-дуувулалыг уругларга тускай өөредилге черлерин (класстарны, бөлүктерни) уругларның ниитилелге таарыжып чурттаарын хандырар сорулга-биле оларның эмнээшкининге, кижизидилгезинге база өөредилгезинге салдар болдурары-биле тускай байдалдарны таарыштыр тургузар.

Айыттынган өөредилге черлериниң акшаландырыышкыны бедиткен нормативтер-биле чоруттунар.

Айыттынган өөредилге черлеринче чорудар өөреникчилерниң болгаш күрүнениң долу хандырылгазынга турарларның категорияларын Россия Федерациязының Чазаа тодарадыр.

Айыттынган өөредилге черлеринче чорудар уруглар болгаш элээдилер чүгле адазын иезиниң (оларны солуп турар кижилерниң) чөпшээрели-биле психолог эмчи педагогтуг консультацияның түңнели-биле чоруттунар.

11. Тускай педагогтуг хамаарылга херек, ол бир хар чеде берген, ажы-чаны ниитилелге айыылдыг байдалдыг элээдилерге оларның медицина-социал эгидиишкинин, өөредилгезин, профессионал белеткелин хандырар тускай өөредилге-кижизидилге албан черлерин тургузар.

Бо өөредилге черлеринче чүгле судтуң шиитпири-биле чорудар.

12. Кижизидилге-күш-ажыл болгаш эдип-чазаар албан черлеринде турар хамаатыларга ук черлерниң администрациязы болгаш өөредилге эргелеп башкарылгазының күрүне органнары эге билиг болгаш эге профессионал белеткелди база бот-өөредилгени чедип алырынга таарымчалыг байдалдарны тургузар.

13. Күрүне эрге-чагыргазының болгаш башкарылгазының органнары онзагай шыдыраап турар уругларга, элээдилерге болгаш аныяк кижилерге бедик деңнелдиң тускай өөредилге черлерин тургузуп болур.

Ындыг өөредилге черлериниң чагааттырган акшаландырыышкынын тургузукчунуң бюджединден хандырар.

Ындыг өөредилге черлеринге өөренип орарның шилип алыышкын нормаларын тургузукчу тодарадыр болгаш хөй-ниитиге дыңнадыр.

14. Ниити өөредилге черлеринде өөренип турарларны ада-иезиниң (оларны солуп турар кижилерниң) чөпшээрели чокка программада көрдүнмээн күш-ажылче хаара тудуп болбас.

15. Өөренип турарларны, кижизиттирикчилерни хөй-ниити, политиктиг организациялар, шимчээшкиннер болгаш партияларже, оларның ажыл-чорудулгазынче албадап киирери, суртаал кампанияларынче болгаш политиктиг акцияларже хаара тудары хоруглуг.

16. Хамаатыг өөредилге черлеринде өөренип турарлар, кижизиттирикчилер өөредилге планында көрдүнмээн хемчеглерге хостуг киржип болур эргелиг.

17. Ниити билиг болгаш эге профессионал өөредилге чери ажыл-чорудулгазын соксаткан таварылгада оон хамааржыры өөредилге эргелели өөреникчилерниң ада-иезиниң (оларны солуп турар кижилерниң) чөпшээрели-биле ол хевириниң өске өөредилге черинче шилчидер.

18. Ортумак болгаш дээди хамаатыг өөредилге чери ажыл-чорудулгазын соксаткан таварылгада студентилерни өске өөредилге черинче ниити чурум ёзугаар шилчидер.

Бо таварылгада өөредилге чылында бердинген күрүне чээлизин студентилерден тырпас.

19. Өөренип турар кижи чогуур деңнелдиң өске өөредилге черинче, аттестацияны эрткен болза, шилчиттирип ап болур.

20. Күрүнениң эвес өөредилге черлеринде өөренип турарлар шериг албаны эрттирерин чылдырып ап болур болгаш Россия Федерациязының хоойлу-дүрүмүнде көрдүнген өске-даа чиңгелделерни алыр эргелиг.

51 ЧҮҮЛ. Өөренип турарларның, кижизиттирикчилерниң кадыының камгалалы

1. Өөредилге чери өөренип турарларның, кижизиттирикчилерниң кадыын камгалаарынга болгаш быжыглаарынга магадылалдыг байдалдарны тургузар.

Өөренип турарларның, кижизиттирикчилерниң өөредилге хемчээли, кичээлдер чуруму кадык камгалал органнарының сүмелеринге үндезилеттинген устав-биле доктааттынар.

2. Үр эмнээшкин негеттинип турар уругларга санаторий хевириниң кадыкшыдылга-өөредилге албан черлери тургустунар. Ындыг уругларга өөредилгени бажыңга азы эмнелге черлеринге чорудуп болур.

3. Өөредилге черлериниң ажылдакчылары тургузукчунуң үндүрген акша-хөреңгизин ёзугаар халас эмчи шинчиишкиннерин доктаамал эртип турар.

4. Өөредилге албан черинин медицина хандырылгазын кадык камгалал органнары чорудар.

5. Өөредилге албан черинин кичээлдер расписаниези чемненип алырынга четчир чапсарны бээр.

Өөредилге черинге чемненилгениң организастаарын түс чер эргелелиниң хөй-ниити чемненилгезиниң бүдүрүлгелери хандырар. Өөреникчилерниң, сургуулдарның чемненип алырынга таарымчалыг тускай өрээлдер көрдүнген турар ужурлуг.

6. Өөреникчилерниң, сургуулдарның чемниин өртээниң өзулдезиниң ылгалын күрүне дуглап бээр.

7. Өөреникчилерниң, сургуулдарның өөренириңге, ажылдаарынга, дыштаныларынга таарымчалыг байдалдар дээш харыысалгазы өөредилге черлериниң албан-дужаалдыг ажылдакчылары Россия Федерациязының хоойлузун ёзугаар болгаш түс өөредилге чериниң уставын ёзугаар хүлээнир.

52 ЧҮҮЛ. Ада-иелерниң (оларны солуп турар кижилерниң) эргелери болгаш хүлээлгелери

1. Назы четпээн уруглар ниити билиг чедип алгыжеге чедир ада-иези (оларны солуп турар кижилер) оларның өөренир хевирлерин, өөредилге черлерин шилип алыр эргелиг. Олар уругнуң хоойлу ёзугаар эргелерин камгалаар хүлээлгелиг. Олар өөредилге албан черинин башкарылгазынга киржип болур.

2. Өөренип турарларның ада-иелери (оларны солуп турар кижилер) өөредилге черинин уставын күүседир хүлээлгелиг.

3. Ада-иелер (оларны солуп турар кижилер) уругга эге билигни, кол билиг үндезиннерин, ортумак, ниити ортумак билигни ог-бүлеге берип болур. Өг-бүлеге өөренип турган уруг кайы-даа үеде аттестация эрткеш, өөредилге черинге өөредилгезин уламчылап болур.

53 ЧҮҮЛ. Башкылал ажыл-чорудулгазы

1. Өөредилге черлериниң ажылдакчыларының чыылдазының чурумун устав ёзугаар тодарадыр.

Өөредилге черлеринге башкылаар ажылче тускай эртем-билиглиг, түс өөредилге черинге таарыжыр негелделерге дүгжүр кижилерни хүлээп алыр.

2. Суд шииткели азы медицина көргүзүү-биле, а ол ышкаш чамдык үүлгедиглер дээш шииттирип чорааннары, башкылаар болбас кижилерни башкы ажылынче кирбес.

Медицина көргүзүглериниң болгаш кем-херек үүлгедиглерниң составын хоойлу ёзугаар тодарадыр.

54 ЧҮҮЛ. Өөредилге черлериниң ажылдакчыларының ажыл төлевири

1. Өөредилге чериниң ажылдакчызынга ажыл төлевирин, шалыкны керээде көрдүнген ажылдар болгаш хүлээлгелер дээш төлеп бээр. Ажылдакчының өске ажылдар болгаш хүлээлгелер күүседкени дээш төлевирин немелде дугуржулга ёзугаар Россия Федерациязының хоойлужудулгазында көрдүнген таварылгалардан аңгыда, чорудар.

2. Эртем албан черлериниң педагогика ажылдакчыларынга ажыл төлевириниң эң биче ставкаларын болгаш албан-дужаал шалыннарын Россия Федерациязында ортумак ажыл төлевириниң деңнелин ажып турар хемчээлге доктаадыр.

3. Эртем албан черлериниң ажылдакчыларының ортумак ставкаларының болгаш албан-дужаал шалыныйың хемчээлин дараазында деңнелге:

дээди өөредилге албан черлериниң профессор-башкы составынга — Россия Федерациязында үлетпүр ажылдакчыларының ортумак ажыл төлевириниң деңнелин ийи катап ажып турар;

башкыларга болгаш педагогиканың өске-даа ажылдакчыларынга — Россия Федерациязында үлетпүр ажылдакчыларының ортумак ажыл төлевириниден куду эвес;

өөредилге-дузалал болгаш хандырылга ажылдакчыларынга — Россия Федерациязында үлетпүр ажылдакчыларының аңаа дөмей категорияларының ортумак ажыл төлевириниден куду эвес кылдыр доктаадыр.

4. Өөредилге албан чери ажыл төлевиринге бодунуң бар акша-хөреңгизиниң хемчээлин барымдаалап ажыл төлевириниң хевирин болгаш системазын, немей төлелгелерниң база немелделерниң, шаңналдарның болгаш идиг бериишкиниң өске-даа төлелгелериниң хемчээлдерин боду тускай тодарадыр.

Өөредилге талазы-биле башкыга чогуур чөпшээреп каанындан ажыр хөй ажылды аңаа дагзырының аргазы-биле ол сорулгаларга акша-хөреңги дилеп тывары болбас.

55 ЧҮҮЛ. Өөредилге албан черлериниң ажылдакчыларының эргелери, социал магадылалдары болгаш чиңгелделери

1. Өөредилге албан черлериниң ажылдакчылары өөредилге албан черин эргелеп башкарарынга киржир, бодунуң профессионал ат-алдарын болгаш төлептиг мөзү-шынарын камгалаар эргелиг.

2. Мергежил талазы-биле дүрүмнүн нормаларын болгаш (азы) өөредилге албан черинин уставын педагогика ажылдакчызының хажыдыышкыннарын сагылга-чурум талазы-биле истелгезин чүгле бижимел хевир-биле аңаа келген хомудал ёзугаар чорудар. Хомудалдың хоолгалын педагогика ажылдакчызынга бээр.

3. Педагогика ажыл-чорудулгазын хоруп турар таварылгалардан аңгыда, азы бир эвес өөренип турарларның, кижизиттирикчилерниң эргежыктарын камгалаарынга ол эргежок чугула болза, сагылга-чурум талазы-биле истелгениң чорудулгазы болгаш оон түңнелдериниң талазы-биле хүлээп алган шиитпирлер чүгле педагогиканың соңуургалдыг ажылдакчызының чөпшээрежилгези-биле ажыктарже киирттинген туруп болур.

4. Мергежил талазы-биле хүлээлгелерин күүседип турганы, башкылар өөредириниң болгаш кижизидериниң методиказын, өөредилге пособиелерин база материалдарын, өөредилге номнарын, өөренип турарларның, кижизиттирикчилериниң билиглерин үнелеп көөрүнүң методтарын хостуу-биле шилип алыр болгаш ажыглаар эргелиг.

5. Россия Федерациязының хоойлужудулгазында доктааткан чурум ёзугаар педагогика ажылдакчылары өйлээн алды шак ажыл хүнүн болгаш кызырган ажыл неделязын, төлевирлиг узаткан шөлээни ажыглаар, пенсия назыны четкижеге чедир хөй чылда ажылдааны дээш пенсия алыр эргелиг.

Үзүктел чок башкы ажылының 10 чыл бүрүзүнден-не ээлчеш эвес хуусаада педагогика ажылдакчылары бир чыл чедир хуусаада узун хуусаалыг шөлээни алыр эргелиг, ону тылсырының чурумун болгаш негелделерин тургузукчу болгаш (азы) өөредилге албан черинин уставын ёзугаар тодарадыр.

6. Башкының керээде көрдүнген өөредилге талазы-биле ажылы өөредилге албан черлериниң чогуур ниитилелдериниң болгаш хевирлериниң дугайында чаңгыс аай хүрүмээде тодараттынган үстүкү хемчээл-биле кызыгаарлаттынар.

7. Бодунун чогуур тускай мергежилиниң зайы-биле эртем чадалыг, дээди профессионал өөредилгениң өөредилге албан черинин башкызы черлелешкек турар курска өөредилге курузун төлевир чок номчуур эргелиг. Өөредилге албан черинин удуртулгазы ол сорулгага эргежок чугула байдалдарны тургузар хүлээлгелиг.

8. Ном үндүрер черниң продукциязы болгаш периодиктиг үндүрүлгелер-биле оларны хандырарынга дузалаар сорулга-биле өөредилге албан черлериниң педагогика ажылдакчыларынга албан-дужаал шалыныйн (ажыл төлевириниң) 10 хуу хемчээлге акша компенсациязын ай санында төлеп бээр.

9. Хоорайлар төптеринден ырак болгаш күрүне эрге-чагырга база эргелеп башкарылга органнары кылдыр көрүп турар ындыг өөредилге албан черлериниң педагогика ажылдакчыларынга ук черниң кедээ ажыл-агый специалистеринге көрдүнген чиңгелделерни ажыглап турар.

10. Педагогиканың дээди өөредилге черлериниң болгаш училищелерниң доозукчуларынга, кедээ өөредилге албан черлеринге ажылдаары-биле келген өске-даа специалистерге кедээ ажыл-агыйның дээди өөредилге черлерин база техникумнарны доосканспециалистерге доктааткан, ажыл-агыйны чорударынга көрдүнген чаңгыс удаа акша дузаламчызын бээриниң чурумун болгаш негелделерин ажыглап турар.

11. Өөредилге системазының албан черлериниң, организацияларының болгаш бүдүрүлгелериниң өөредилге бүдүрүлге мастерскаяларының (цехтериниң) база өөредилге ажыл-агыйларының ажылдакчыларынга, чогуур бүдүрүлгелериниң ажылдакчыларынга доктааткан чиңгелделерни болгаш артык эргелерни ажыглаар.

56 ЧҮҮЛ. Өөредилге системазынга күш-ажылчы харылзаалар

1. Бир эвес Россия Федерациязының хоойлужудулгазында өске чүүл көрдүнмээн болза, өөредилге албан черинин ажылдакчызынга ажыл берикчизи ук албан чери болур.

2. Өөредилге албан черинин ажылдакчызының болгаш администрацияның харылзаалары тодаргай хуусааже чардынган керээ ёзугаар башкарып таарыштырар. Керээниң негелделери Россия Федерациязының күш-ажыл дугайында хоойлужудулгазынга удурланышкак эвес болур ужурлуг.

3. Оон-биле чергелештир керээниң күштүг болуруунуң хуусаазы төнгүжеге чедир педагогика ажылдакчызын администрацияның инициативазын ёзугаар ажылдан үндүрериңге Россия Федерациязының күш-ажыл дугайында хоойлужудулгазында айыттынган үндезиннер болза:

а) өөредилге албан черинин уставын чыл дургузунда дагын катап каржызы-биле үрээни;

б) өөренип турар кижиниң, кижизиттирикчиниң күш-биле болгаш (азы) психика талазы-биле күчүлээшкин-биле холбашкан кижизидилгениң аргаларын чаңгыс эвес катап ажыглаары;

в) ажылга ээрик, наркотика аймактыг азы кадыкшылга хоралыг чүүлдер ижип алган байдалдыг кээри.

Бо үндезиннер-биле үндүрерин администрация профэвилелиниң чөпшээрежилгези чокка боттандырып болур.

VI БӨЛҮК

ӨӨРЕДИЛГЕ СИСТЕМАЗЫНГА ЧУРТТАР АРАЗЫНЫҢ АЖЫЛ-ЧОРУДУЛГАЗЫ

57 ЧҮҮЛ. Чурттар аразынга кады ажылдажылга

1. Өөредилге талазы-биле өске-даа күрүнелер-биле Россия Федерациязының кады ажылдажылгазы бо Хоойлуга чөрүшкек эвес чурттар аразының керээлеринге болгаш дугуржулгаларынга үндезилеттинип тургустунар.

2. Бүгү-ле деңнелдерниң өөредилге эргелеп башкарылга органнары, өөредилге албан черлери даштыкы бүдүрүлгелер, албан черлери болгаш организациялар-биле дорт харылзааларны тургузуп ап болур эргелиг.

3. Россия Федерациязының өөредилге албан черлеринге өске күрүнелерниң хамаатыларын өөредирин, белеткээрин болгаш мергежилин бедидерин Россия Федерациязының даштыкы өөредилге албан черлеринде хамаатыларны ыңаш ден байдалга боттандырар. Өөредилге албан черлери, ассоциациялар, өөредилге эргелеп башкарылга органнары, өске-даа юридиктиг албан черлери, а ол ышкаш күш-ажыл кижилери-биле Россия Федерациязының чурттар аразында дугуржулгаларынга дүүштүр чаңгыс дорт керээлерни барымдаалап ону чорудар.

58 ЧҮҮЛ. Даштыкы экономиктиг ажыл-чорудулга

1. Өөредилгениң эргелеп башкарылга органнары, өөредилге албан черлери даштыкы экономиктиг ажыл-чорудулганы боду тускайлан боттандырар болгаш Россия Федерациязының хоойлужудулгазында доктааткан чурум ёзугаар банкыларга база өске-даа чээли органнарынга валюта агар саннарлыг туруп болур эргелиг.

2. Даштыкы экономиктиг ажыл-чорудулгадан өөредилге албан черинин алган валюта акша-хөреңгизи оон өнчүзү болур болгаш ону оон хүн бүрү башкарылгазынче кирер база хураттынмас.

Россия Федерациязының Президентизи Б. ЕЛЬЦИН.
Москва, Россияның Советтер бажыңы.
1992 чылдың июль 10.

ХҮР-ЛЕ-БОЛЗУН

Кыштаг черден

Төөгүзүнден малчыннар чурту деп ат-сураа үне берген оргу-делгем ховулардыг, дескиндир даглар, тайгалар хере тепкен турар Хендерге малчын Молдурга Донгактың оглу Биче-оолдуң өскен-төрээн чери. Манаа Хендергениң терең өттүг Могайынга төк кээп дужуп турттуңгеш оон чоок-кавызындан ыраваайн бүгү назынында ажылдап, амыдырап-чурттап чоруурун ол. Ажылчын кижиниң назыны-биле чедип алыр хүндүткелдиг дыштаныырга чедир чүгле чаңгыс чыл арткан-даа. Бежен тос харлыг Биче-оол Донгактың дашты шырайы сергек, аныяксыг ажыл-ижин кыла бергенде шимчээр деп чүвези хөлчок. Чүгле чаңгыс чаны-биле хөй чүве чугаалап, чугаазын турбас, көргениң кедурер, тутканын кылыр чаңгыс. Оон оожум, тазаар шимчээш-шуугаазын чок чаңын чону билир болгаш аныяанда-ла Ыттаавас-Биче деп адай бергени утказы.

1958 чылда Чаатты чурттуг туттуржу Донгак Көк-оолдуң уруу-биле ог-бүле тудуп эгелээш, Биче-оол хып дээн чалыы назынындан баштай-ла суг-баазаа фермазының саар инектерин Аракчаа Док-кул-оол-биле кадарып эгелээн. Инек бүрүзүнден хөй сүт саар дээш карак кызыл ажылдап турган саанчыларга аныяк инек кадарчызының ажылынга кызымак. Саалдадан инектерниң озалдавазы, саалда соонда саат чок инектерин оъткарып үнери, дыннангыры мактаны берип турган.

Шак ынчаар Чаатының кудээзи Биче-оол беш чыл карп чажындан өөредтени [illegible] чарлып, инек кадарын, мал ажылының база бир чымыштыг, бедик харыысалгалыг ажылынга малчын болурунуң шугумы шылгалдазын чонуун чугаалажыры дег. «Эр-хей дужаал» эрттирген. Чеже-даа инек-биле харылзажып, ону оъткарарының, сугарарының, дыштандырарының эрга-хувжулгазын болур четчири-биле шиңгээдип алза, кызыл-даван чажындан соондан маңнап өөренген ашку-хоюн, өскен-төрээн Хендергезин Биче-оол бо-ла сакты бээр, сагыш-сеткил ынзар тыртылып каап чораан.

Биче-оолдарга Хендерге алдын-сарыг күскү хевир кедипкен ногаа, дужут, сиген-шырбиил бышкан, оон ажаалдазы алдакталы бергени хөй чыл чурттааны-биле «Биче-оол кыштаа» деп адады бергени Кара-Даш кыштаанга ужуражып тоогожип эргелыг болган мен.

Барык ужен чыл дыштанза хойжулап келгеш кадарчылар хойну көрген, хейну эрткен. Оларны эге ажылдап чорааны Чаатыда совхозу-даа, амгы бараан боол чоруур «Ак-Тал» совхозунун удуртукчулары, кады ажылдап чоруур чону ажыл-ижинге кызымак, мурнакчы, амыдырал-чуртталгазынга шудургу эки кижилер деп хүндүткеп чоруурлар.

— Чыл бүрү хойжу кижиниң ажылын чүс баш хойдан каш хураган, бир баш хойдан каш килограмм дук алганы-биле түңнээр чүве болгай. Бис бо берге чылдан өске чылдарда черле чүстен 81 хураганны, хойдан 2,2 кг-дан эвээш көргүзүг ап көрбээн бис. Ол безин колхоз-совхозтуң берген онаалда-планын ажа дужуп турар боор чүве. Кышка удур мал чемнелек, кыштаг белеткеп алызын боттарывыс күжүвүс-биле догудуп ап турар бис — деп, малчын чугаалап олурар.

Совхозтуң мал ажылынга хаара туттунган специалистери-биле көрүп орарывыска, шынап-ла, кадарчы Донгак Биче-оолдуң көргүзүглери доктаамал эки болуп турар. Оол чүс хойдан-на 107, 108, 109 хураганнар, чамдык чылдарда бир хойдан 3,7 кг. чедир дук ап турган үелерин барын олар дыңнаттылар. Бо чыл донат-сооктуг, каржы-дошкун чыл болганын Хендергениң малчыннарының түңнелдери көргүзүп турар. Ортумаа-биле чүс баш төрүүр хойдан-на 51 хураган алдынган болуп турар. Дээрс түңнелдерниң бирээзи Донгак Биче-оолда 71 баш болуп турар.

— Санал орарывыска, малчын Донгак Биче-оол бо ажылдаан келген чылдарында ортумаа-биле совхозунга бир муң беш чүс хире хураганнарны немей өстүрүп, күрүнеге 35-40 тонна хире дүкүг кыргыдып берген деп санап турар бис, аңга кадарган хоюнуң онча-мендизин база утпас херек — деп, кедээ ажыл-агыйның хоочун специализи, агроном-экономист Федор Кочук-Кара малчынга чоргаралын илередип чугаалап орар болду.

Кара-Дашта малчынның мырыңай чаа кежуп келгени кыштаанга Донгак Молдургаевич-биле ужурашкан мен. Кыштаан ынак кылдыр белеткеп алган, сиген-шырбиилич кажаазында дүжүрүп соорткен, малчын ог-бүле күш-ажылчы сорукпут орар болдулар.

Малчыннар бо эрткен, хой ажылы-биле холбашкан ужен хире чылдарда чеже шаңнал-макталды алдынып дээр, саңнары берге: дуран, альпинист, телевизор... дээш-ле баар. Ийи малчынның күш-ажылының ачызы-биле четпээн чер чок. Москва, Ленинград, Моол, Фрунзе... дээш халас путевкаларны четтирип-ле чорааннар.

Чазын, күзүн Арыг-Адаанга чазаглап, күзеглеп, Хендерге-Бажынга чайлаглап, Кара-Дажынга кыштаглап, хойжунун бачым ижин бүдүрүп чораш малчыннар боттарының ог-бүле өзулдезин база утпайн чорааннар. Донгак, Анчымаа Биче-оолдар чеди кыстың, ийи оолдуң ада-иези. Олары шупту дас кежиктиг өзүп-доругуп, бүт кыдыызда туруп келгеннер. Оларның уругларының ийизи ада-иезиниң соо-биле малчыннар болу берген. Долчаммаазы — ог-бүлези-биле кошкар кадарчызы, а Долумаазы — ада-иезиниң дузалакчы кадарчызы.

— Шагдагы дег малчыннар дээш сагып чораан, оларны хей-ат киирип соңнарын түңнээр эвес. Күш-ажылдың организастаашкыны суларзаан үе шиг кажыл бо. Ам кым онзагай ажылынга ээ-харыысалгалыг карак кызыл, ол кижи эки түңнелди чедип алыр чүве ышкажыл. Бедин мындыг чижектерни көрээл, автолавкага херек бараан көңгүс чок болур дур. Ону кымдан негээри бедин билдинмес. Почта-солун таралгазы-дыр. Чоокта чаа-ла почтачывыс Чүлдүм-Башкы чорууп шаанда ооаі дүне бедин солуннарын тудуп алган кылаштап кээп чораан кижи чүве. Ам сеелгу катап солуннарывыс кажан келгениң уткан мен — деп, малчын хомудап орар болду. Үениң байдалы-биле сагыш-сеткилиң таарыштыр болза, ажыл ижиң холдан салбайн улам быжыглап, мал продукциязын элбекшидер дээш турарсоруукур ажылдаар чогуур Донгак Молдургаевич, Анчымаа Донгаковна Биче-оолдарның кыштаандан хүнн кыш хүр-ле ашсын деп йөрээл-биле аъттанган мен.

Кара-оол НАТПИИ-ООЛ
Хендерге.

ЧИҢГИС-ХААН

Өңнүктерниң чаа кинозу

Орай дүне, даглар. Аныяк, каас кеттинген херээжен кижи. Оон артында дүүрелдиң демдектери илдеш. Арты-биле аъттыг уруглар кушталдырып эрте бээр. Ол кижи Темучинниң авазы. Кыш, дувулуг хат хоонайнып турар. Хой кежи чолдак тоннуг кижи бижээн ужулгаш, мурнунче дап берип кел чыдар. Ол аштаан-суксаан кижиниң мурнунда бир бөрү сыын өлүрүп алган, оон иштин чара тыртып алгаш, чоокшулап орган кижиже халыырынга белен. Ынчалза-даа демги кижи өлүг сектен бөө бак бок-сакты аппаш, харамдап чий бээр. Оон арны, эриннери кызыл хан агаар.

Хенертен аъттыг шериглер демги кижиниң чаны-биле кушталдырып эртип бар чоорда, оларның баштыңчызы аныяк кижи демги кижиге халдып келгеш, айтырар:

— Сен кижи сен бе, азы бөрү сен бе?

— Силерни таныыр-дыр мен. Моолда алдаржып бар чыдар кижини танывас боорга кайын болур. Ынчалза-даа мен силерге хамаарышкан чамдык чажыттарны татарларга чугаалап берипкен кижи-дир мен. Мени бурган өршээр боор.

— Буруулугну бурган өршээвес. Аксы бош кижилерни база кезээнир херек — дээш, ол аъдындан дүже халааш, дылын ужул дээр. Демгизи дылын уштуп бээрге, бижек-биле одура кезипкеш: — Мээң аалымның коданчы ыды болур сен. Бүгү назыныңда мени эдерип чоруур ыт болур сен — дээш, халдып чоруй баар. Ол дээрге Моолга бичии-бичии аймактарны каттыштырып бар чыдар, ат-сураа алгып, эрес-дидими-биле сургажый берген Темучин-дир.

Темучинниң бай өргээзи. Улуг дужаалдыг хаанныг оранда таныжып. Темучин бистиң мурнай чоруттунган кижи эвесте, ынчангаш угааны хамм, өскелерден ылгалдыг дээрзин чугаалажып турарлар. Бүгү дериг-херекселин кеткен хам кижи дүңгүрүн хап хамнааш, Темучинниң бо чылын күзели ыяап бүдер дээрзин бадыткап чугаалаар. Моол аймактың шагаа байырын демдеглеп эрттирип турарын көргүзер. Бөдүүн, ядыы моолдар ак-көк дээрден кежик келгенин улуг идегел-биле манап, чүдүп турарлар. Ол аразында кижилерниң чугаазындан алырга, база кинода көргүскени Темучин бодунуң акылары, дүңмалары-биле чаңгыс баг болбайн, аразында адааннажып турарын база [illegible] бис. Ол мынчаш чамдык нояннар база Темучинниң деткивейн турар.

Моолдуң делгем ховулары, чурумалдыг черлери, көшкүн амыдыралы каракка көстүп, элээн каш аалдар, кожууннар, аймактар каттыжып ап турар. Элээн үе эрткенде, Моолдуң улуг хуралы болур. Аңаа янзы-бүрү аймактарның хааннары, байлары, шериг чаңчыннары, бөдүүн кижилер чыглып Хам Темучинни алгап-мактавышаан, бир эвес сен бүгү Моолдуң хааны апаар болзуңза, ону хааның-бир эрге-дужаалга хүлээп алырын ол сагындырып турар болгаш Темучинни мактап, ону хаан дүжүлгеге олуртур деп деткиир. Түңнелинде Темучин хаан болу бээр.

Чингис-Хаанның улуг өргээзин долгандыр шериг даргалары чоруп турарлар. Бир шериг хептиг кижи чедип келгеш, Кыдаттың Алдын-Хаанының элчини келгенин дыңнадыр. Чингис-Хаан дүжүлгеде саадапкан чоргаар, түрлүг апарган олурар. Алдын-Хаанның элчини суй белээн тывыспышаан, Алдын-Хаан оон дуза дилеп турарын чугаалаар.

Алдын-Хаан дуза дилеп турар ышкажыл. Чидиг селемелиг улус болгай. Чүге менден дуза дилей берген чоор— деп боданып орар. Ол бир кижиге бүгү шеригни чыырын, Субидайны кедирип дужаар. Чингис-Хаан Алдын-Хаанның күрүнезинче Моолче халдаар деп турарын баш удур билип, кыдаттар болгаш татарлар моол нояннарының, хааннарының аразында тарамык, бот-боттарын деткишпес байдалын ажыглап турарын база эки билир. Ынчангаш арткан күштүг хааннарны шериг күжү-биле каттыштырары оон кол сорулгазы болуп турар.

Чингис-Хаанның шерии хүн келген тудум-на көвүдеп кел чыдар. Чолу-Хаан иштинде Темучинге удур. Ынчангаш кажан Чингис-Хаан Торлу-биле дайылдажып турда, Чолу-Хаан ол менээ кончуг ажыктыг, олар тулчуп тургаш, күжүн төткейлер аан деп ажыы-биле чугаалап олурар. Чингис-Хаан татарларже халдааш, бичии тиилелгени чедип алыр. Оон соонда Чолу-Хаанче бодунуң чанчыны Субидайны чорудар. Тулчуушкун кадыг-берге, хан-чиниг-даа болза, Чингистиң шерии улуг тиилелгелиг болур. Бир ындыг тулчуушкунга Темучин балыгланы бээр. Авазы аңаа чедип келгеш: «Кым авалыг болдур, ол өлбес ужурлуг» — деп ыглап олурар. Оолдарының салым-чолу, оларның аразында адааннажылгазы авазының сагыш-сеткилин хүн бүрү дүвүредип чоруурун кинода сактышкыннар-биле тодаргай көргүскен.

1209 чыл Чингис-Хаанның улуг өргээзинге бир ейчактың төлээлери келгеш. Торлу-Хаанның оглу-биле арганзола демисел чоруп турар болгай, серемчилелдиг болуп көрүнер деп сагындырар. Чингис-Хаанның авазын татарлар олурупкаан. Ынчалза-даа Торлу Чингис-Хаанга удур дайынга хенну [illegible]. Темучин мээң оглум-биле демей кижи-дир. Ынчангаш аңаа удур дайынга удур мен [illegible] туралаа, олар Чолу-Хаан-биле дугурушкаш, Чингис-Хаан-биле тулчуп дээш чорупкан. Кыдат хааның шериглери база оларга дузалажыры-биле чедип келир. А Чингистиң шериглери база аңаа кайын олурар. Дайзын күштүг, ынчангаш дүне оларже хенертен халдаар деп дугуржур.

Дүн ортузу. Чингис-Хаанның ат-шерии хенертен халдап кирер орта, кайызының шерии чок былдапкан дээрзи эгелээр. Оларны кыра шаап кааптар. База бир тиилелге. Чингис-Хаанның ат-алдарын сураглажыдар. Торлу-Хаан: «Бистиң күрүнезис кул болганы ол-дур. Оон-биле дайылдашпайн барган болза ажырбас турган. Кол буруу мээң оглумда» — деп чугаалаар. Ачазы өлүрге, оглу дезиптер.

Чингис-Хаанның шериг өртээли. Дайзыннар тиилеттирген. Чолу-Хаанны хөй чонуң ханын төккени дээш шиидип турар. Хөлчок улуг өргээ — өг. Хаан дүжүлгезинде Чингис-Хаан саадап олурар. Аңаа ак чемин кудуп, суңуп, йөрээл салып, мактап тургулаар. Бүгү Моолдуң күчүтени, моол чер чаңгыс апарган, моол күрүнени чаңгыс хаан чагырар. Ол хаан — Чингис-Хаан. Оон хоойлу чарлыын чонга номчуп таныштырар. «Чүге кадыг-дошкун, каржы хоойлу чидурдуң, ол сеңээ удур болу бербес бе?» — деп, авазы сагыш човап айтырып олурар. Ол-бо тулчуушкуннарга Темучинниң шериглери хөйү-биле өлүп турар, ол ханы бодалга алзып «Кижилерге аас-кежикти тып бээр деп күзээн мен. Ол кайыл, аас-кежик дээрге мен бодум-дур мен»— деп чугаалаттынып орар көргүзүг база бар.

Кыдаттың Алдын-Хаанының ордузу. Аңаа Чингис-Хаанның чагаазы келир. Ында бистиң күрүнениң элчилерин өлүрген дээш дайынга белеткенирин сагындырган болур. Чингис-Хаанның шерии күш кирген, кымга-даа тиилеттирбейн келген. Ынчангаш тайбың керээзин чарарын кыдат таланың чамдыктары күзеп турар. Ынчалза-даа Чингис бодунуң сөзүнге ээ болур кижи, ынчангаш дайын чайлааш чок олар билип каан. Улавааңда шынап-ла, моол шериглер Алдын-Хаанның күрүнезин бүзээлептер. Улуг тулчуушкун эгелээр. Кыдаттың аъттыг шерии моол аъттыг шеригже халдаарга, олар дезипкеш, орукче бир-ле чүвелерни октаптар, кыдат шериглерниң аъттары ону баскаш, ок кадалдыр барып ужуп тургулаар. Шиш, чидиг демирлер кадзан дага хевирлиг чепсек болур. Кыдат шивээже халдап турда, моолдарга таваржып көрбээн частыр бөмбүктер оларның улуг сонуургалын болдурар. Тулчуушкун Чингис-Хаанның тиилелгези-биле доостур. Ол бир-ле дугаарында частыр бөмбүктү кым тогаадып кылганын айтырар. Ол кылган кижини эккээр. Чингис-Хаан ону дириг арттыргаш, оон чепсээн ажыглаар деп шиитпирлээр.

Чингис-Хаанның авазы өлген. Дүңмаларының аразында эрге-чагырга дээш адааннажылга уламчылавышаан. Оон кадында Хорезмче чоруткан элчилерин база өлүрүп кааткан деп сураг келир. Ол дээрге 1219 чыл турган. Чингис-Хаанның улуг өргээзинге даштыкы элчилер ылыктыг ламалар келир. Улуг эртемден, ылыктыг лама-биле оон аразынга чугаа болур. Хаан мөңге, узун назыны күзеп турарын чугаалаар. Лама назыны бичии уаадып бо-дур, а мөңге назын турбас дээрзин дорту-биле чугаалап олурар. Чингис-Хаан Ортаакы Азия чурттарын эжелеп алган соонда, кырып калган болгаш төрээн черинче сөөк салыры-биле чанып олурар. Оон аарыын кымга-даа чугаалап болбас деп ол шериг удуртукчуларынга чагып чоруур. Ынчангаш өскээртен келген элчилерин безин хүлээп албайн турар. Чингис-Хаан барык өлүрүнүң кырында келген. Улуг теңге кырында чараш өг иштинде ол чыдар. Ол өгнү он-он шарылар сөөртүп бар чыдар. Ону хөй санныг шериглер үдеп чоруур. Моолдуң чурумалдыг хемнери, даглары, хову, шынаалары көстүп келир. Ынаар ырак черже Чингис-Хаанның шарыларга сөөртүрген өөн аппар чыдары-биле үш серийлыг, делгем экранныг моол дылда «Моол кино» деп кино бүдүрер черниң кылып тургусканы уран-чечен кино доостур. Бо кино моол дылда болганындан чамдык аттарга частырыг болу берзе, мени буруудатпазын номчукчулардан дилеедим. Моол дыл билир кижилер орус болгаш тыва дылдарже ук кинону очулдуруп турда, ону четче билип алыры нарын айтырыг болган.

Чингис-Хаанның амыдыралының болгаш ажыл-чорудулгазының (1155-1227), моол дүжүлгениң улуг хааны болгаш тургузукчузунуң (1206 чылдан бээр), Азия болгаш Чөөн Европа чурттарынче эжелекчи дайынның удуртукчузунуң дугайында «Ак-көк дээрниң адаа-биле» деп уран-чечен кинону бистиң республиканың кино-каттыжыышкын чери дугуржулга ёзугаар индий кинолар-биле солуп алган. Ук кинонуң сценарийниң автору болгаш режиссёру Б. Балжинньям, Чингис-Хаанның ролюн опера ыраажызы А. Енхтайван күүседип турар.

Ук кинону тыва, орус дылдарга тайылбырлап чугаалаар талазы-биле ажылды кино-каттыжыышкынның ажылдакчызы Уйнук Оюн дыка кызып турар кижи болду. Чингис-Хаан дугайында кино «Пионер» кинотеатрында үнүп эгелээн болгаш удавас Тываның чамдык районнарынга база көргүзер. Дыл-домаан билбестээ болзумза, бо кинога хамаарыштыр хууда бодалымны база илередип бодадым. Бир эвес Чингис-Хаан дугайында номнарны номчаан кижилер болза, төөгү талазы-биле карыш-тактарның барын дораан эскерип каар. Делегейде сураглажаан эжелекчи улуг полководчу, каржы-дошкун Чингис-Хаанның овур-хевирин долгаа-биле көргүстүнмээн. Оон маадырлыг чоруу, эжелекчи хөөну, кадыг-дошкуну бүдүртүп деп чырыы дег көстүр. Ол үеде улустуң идик-хеви, эт-херекселдерн амгы үенни-биле демей апарганы, бети дизе 15-17 вектерде дег көстүр. Кино талазы-биле критик эвес болганымда чүгле хууда бодалымны бижээним ол.

Сарыг-оол КУУЛАР.

УЛАМЧЫЛАП ТУРАР

— 1993 чылдың солуннар болгаш журналдар чагыдылгазы Бай-Тайга районда эрткен чылдардан элээн оожум чоруп турар. Оон чылдагааны хөйге билдингир. Бир талазында, оларны чагыдарының өртек-үнези дыка улгаткан, ийиде, ажылчыннарның, албан хаажыларның шалыны, пенсионерлерниң пенсиязы, хөй уруглардыг иелерниң пособиелери чогуур үезинде алдынмайн турар. Ындыг берге байдалдар турза-даа, солуннар болгаш журналдар чагыдып алыр күзелдиглер эвээш эвес — деп, районнуң харылзаа бөлдириниң начальнигиниң оралакчызы, чагыдылга харылзаар К. Х. Маадыр редакцияга дыңнаткан.

Ылангыя республиканың амыдыралын хүн бүрү чырыдып турар неделяда беш катап үнер «Шын» солуннуң колдуунда өг-бүле бүрүзү чагыдып алыр күзелдиг. Ындыг болганы-биле суурларда харылзаа черлериниң ажылдакчылары, почтачылар «Шын» солунну ажылчы чон чогуур хуусаазында чагыдып алган турарынче сагышты салып турар. Ниитизи-биле бо хүнге чедир районда 450 экземпляр «Шын» солун чагыттынган. Солуннар чагыдылгазының ажылынга Шуйда харылзаа чери (Тойбу-хаа Сересмаа), Тээли суурда почтачы Бады Чечек болгаш өскелер-даа идепкейлиг көржип турарлар.

Чагыдылга—93

Солуннар болгаш журналдар чагыдылгазы доозулгуже чедир бо хемчегни организастыг чорудар дээш районнуң харылзаа бөлдириниң начальнигиниң оралакчызы Каткак-оол Хомушкуевич идепкейлиг ажылдап турар. Район төвүнүң бүдүрүлгелеринге, албан организацияларынга ол боду барып четкеш, чагыдылганы дүргедедир ажылды чорудуп турар. Шак ындыг сагыш човангыр хемчегниң түңнелинде бай-тайгажылар эвээш эвес солуннарны болгаш журналдарны чагыдып алырлар.

Таан-оол ХЕРТЕК.

ТӨРҮТТҮНГЕН ХҮНҮҢЕР-БИЛЕ

Өөрүшкүвүс болур угбавыс, ававыс, 6 оолдуң, бир кыстың төлептиг иези Бора Сыяновна Бомбуу октябрь 22-де 50 харлаар. Ол хөй чылдарда Эрзин районнуң херегленкчилер ниитилелинге бухгалтерлеп ажылдап келген, «Совет кооперацияның тергиини» деп хүндүлүг аттың эдилекчизи. Ынак угбавыс, ававыс Бора Сыяновна Бомбуунуң төрүттүнген хүнү-биле бистер шуптувус изиг байырывыс чедирип, аңаа чаагай кадыкшылды, бүгү-ле бар чылыг-чымчак сөстерни сөңнеп, ачы-авыралдыг, буянныг-чаагай херээ дээш угбавыска, ававыска черге чедир мөгейдивис.

ДУҢМАЛАРЫ: Алдын-өыс, Мерген, Наташа, Чойгаана, Айлана. Оолдары: Вадим, Ёалим, Рустам, Карим, Слава, Владик, уруу Чойгана, Кенээтери Долаана, Саяна. Өөнүң ээзи Кызыл-оол.

Кожавыс

Хакасияда

ДУГУРЖУЛГАГА АТ САЛГАН

Садыг-экономиктиг, ажыл-агый болгаш культура талазы-биле кады ажылдажылгазы моон соңгаар улам хөгжүдер сорулга-биле Хакасия Республиканың Министрлер Чөвүлели болгаш Кыдат Улус Республиканың Харбин хоорайның Улусчу чазаа дугуржулга кылган. Делегей практиказында хүлээп көрдүнген янзы-бүрү хевирлерни садыг-экономиктиг, ажыл-агый болгаш культура харылзааларынга ийи тала ажыглап болурун эт салган дугуржулгада айыткан.

Садыг, үлетпүр болгаш өг-дүг, кодээ ажыл-агый, эртем болгаш техника, культура, туризм болгаш спортчу харылзаалар, медицина талазы-биле дугуржулгага ат салган. Абакан—Харбин аразынга самолёттар ужудуушкунун организастаары база көрдүнген.

Хакасия Республиканың өмүнээзинден республиканың Министрлер Чөвүлелиниң Даргазы Е. А. Смирнов, Харбин хоорайның чазааның өмүнээзинден Харбин хоорайның чагырыкчызының оралакчызы Чжу Шэм Уэн ук дугуржулгага ат салган.

АМЕРИКАЖЕ ЧАЛАЛГА

АКШ-тың пионер лагерьлеринге ажылдаар вожатыйларны хамаарышпас күрүнелер демисежилгезиниң чурттарындан, областарындан болгаш крайларындан чыып алыр дугайында үнелиг саазын Хакасия Республиканың пионер организациязының адынын кырынга келген. Аңаа барып ажылдаар кижилер англи дыл кырынга хостуг чугаалаар, кадыы шыырак, спортка хандыкшылдыг, бичии уруглар-биле ажылдаар күзелдиг 20-ден 26 хар чедир назылыг болуру албан.

Хакасия Республиканга ийи чер берген. Оларны бо чылдың октябрь 23-ке чедир шилиир.

АЛДЫН КҮЗҮН МӨҢГҮН КУДА

Кур-Чер ортумак школазының башкылар коллективи октябрь айның баштайгы улуг-хүнү башкылар байырлалын Калбак-Хадыга байырлап эрттирген чүве. Хүннүң аяс, чылыын чүү дээр! Арга кыдыының шарлаңнары, калбак бүрүлүг ыяштар саргарып, кызыл-сарыг өң-биле күскү арганы улам-на аяншимчилиг болдуруп турган.

Баштарында мөңгүннелчек хыраалыг хоочуннар, аныяк назыны чаа-ла четчип чоруур аныяк башкыларның арын-шырайында өөрүшкү, хүлүмзүрүг чайнаан. Ыыт-шимээн, каткы-иткн, ыр-шоор. Ындазында хөглүг аажок. Кезек болганда улгады берген хоочуннар көзүлбейн барганнар.

Аъш-чем, сүттүг шайдаа хайынган. «Ооой, башкылар, хоочуннар, шай сооду» —деп, хыйгы дыңналган. Хоочун башкылар алаак кыдыындан чыскаал-биле марштап бо үнүп келгеннер. «Көрбээн чүвези чок, көдүрбээн хөнээ чок болгаш бир-ле солун чүвени бодап алганнар боор» дигген чугаа одагга тарай хона берген. Ол-ла дораан школаның хоочуннарының бирээзи Доос Чылбак башкы харазында чуулаы чугаалаан:

— Аныяктар, уругларым, силер бүгүдеге аас-кежикти, ажыл-ижиңерге чединишкиннерни, хан дег кадыкшылды күзедивис! Башкылар хүнүн таварыштыр байыр чедирип тур бис. Арга кирген саат дайнаар, аалга кирген кижи аяк эрни ызырар дижир болгай. Ынчангаш дизе олурупкаш, шайлап эгелээңнер. Ынчап чоруй, Ханды Чанчытовна Кара-оол: «Команда, чыскаалыңар!» деп команда берген. Хоочуннар чыскаалы каапкан. Оон Чылбак Сувайтыевна Доос өөрүнүң мурнунга үнүп келгеш мынча дээн:

— Мени дыңнаңар. Байырлалывысты таварыштыр база бир өөрүнчүг болуушкун бар. Бистиң башкыларывыс Вера биле Саша Моңгуштарның өг-бүле туткан хүнүнден бээр 25 чыл ою, мөңгүн кудазын ажыттынган деп чарладым. Чуртаазын доозупкаш, өөрүнүң аразынга түрүпту. Школаның улуг башкызы Дарыймаа Моңгуш-оол «Мөңге назын» деп ырның баштыыпты. Чеден чоокшулап-даа орар болза, үнү тода, өткүдү магалыг. Улаштыр Чылбак Доос «Белек» деп ырның күүсетти. Олурган эш-өөр ону деткип, аңаа улаштылар. Хоочун башкылар баштак көргүзүгнүң тергиин эки күүседип, мөңгүн кудазы-биле башкыларга байыр чедиргеннер. Даразында спортчу оюннар болган. Чадаг чарышка, шыдыраага, мөге хүрежинге күжүн шенешкеннер.

Чылда чаңгыс болур байырлалын башкылар ийи дакпыр байырлааны үттүндүрбас. Баштак ыры, кожаңнарның кайызын каңдыг дээр. Мынчаар эки дыштанып, ойнап-хөглээрге коллективтиң деми быжыгар деп чүве билдингир.

Дөртен чылдар бурунгаар Таңды-Уула сыннарын баарынга Чал-Кежиг школазының бешки классчызы Вера Сат, ам Вера Мурзуевна Моңгуш— мээң ынчангы өөреникчим. Ынча чылдар эрте бергенин эскербээн болдум. Ам өөреникчилерим безин мөңгүн кудазын эрттирип турар-дырлар. Дыка-ла өөрүнчүг-дүр. Күстүң бо магалыг каас-чараш дег чурталгаңар байлак, солун, аас-кежиктиг болзун.

Башкы Эрензен ТЕЖИТ.
Кур-Чер суур.

ХУУЛГААЗЫН ЭМНЕКЧИ

Ийе, хуулгаазын эмнекчи Николай Ильич Ермолин буянныг-ла кижи чораан. Ол кеш, онкология аарыгларындан аңгыда, шупту аарыгларны эмнеп турар. Ол эмнээрде гипноз аргазын бола ажыглаар, ылангыя гипнозту арага аарыындан эмнээрде колдуу-ла ажыглап турары дээштиг.

Николай Ильич Томскиниң кедээ ажыл-агый институдунуң ветеринария факультедин дооскаш, Тывага 32 чыл ажылдаан. Гипноз — «хамнаар» арганы ол шагда-ла чажыды-биле ажыглап эмнеп чораан. Ажыл-биле беш чыл бүрүнгаар ажылдап эгелээн. Чумак хевирлиг «хам» болду.

Кызыл хоорайда Сесерлиг 11 дугаарлыг бичии бажыңчыгашка республиканың бүгү кожууннарындан кижилер кээп, эмнедип ап, Коля акыйның буянын ап турарларының саны көвей.

Бажыңның тии шимчээн оглумну эмнедип чорааш, ол буянныг хуулгаазын эмнекчиге кээп турар кижилерни көрдүм. Суук албаны хүнелерде салдыңа бээр бичии ооллары, ажыл хорадаачал иерн аарыг, дамыры алгаан, бертинип кадырылган, холу, буду бүлчаан, чаак сөөгү уштунган кижилерни бичии када эдип каар магалыг-ла кижи болган.

Николай Ильич төрүмелиндей «хам-даа» болза, Красноярскиниң эмчи институдунга массажтап өөренир курска. Омскиге гипноз-биле эмнээр тускай мергежилин өөренип алган кижи болду. Ачы-буян чедирген кижилерниң өөрүп четтиргенин илередип бижээн кылын кыдыраашты сонуургап таныштым. Ол кыдыраашта бижимелдерден көөрге, буян чедирбээн чер-ле чок. Республикадан дашкаар безин билдингир апарган хуулгаазын эмнекчи-дир эвеспе дээрзинге бүзүредим.

Борис ЧАМБЫТ.
Бай-Тайга район.

ДУЗАЛАЖЫП КӨРҮҢЕР

Бо чылдың октябрь 11-де Кызыл хоорайның № 3 школазының чанындан тыва сөөктүг ээр кижиниң мөчүзү тывылган. Ону күш-биле өлүрген иилдек. Оон хары 25-35 иштинде, хурт-сыны 160-170 см, арганзымаар мага-боттуг, додуккан арынныг. «Аляска» хевирниң хүрен өңнүг, иштин кылымал хүрен дук-биле каттап каан куртказыг, кара свитерлиг, кара-кара дилиндектерлиг чырык өңнүг хөйлеңниг, чүвүрү кара-көк өңнүг бөдүүн кара триколуг.

Октябрь 14-те Кызылдың Рихард Зорге кудумчузунда бир бажыңның херимиңиң иштинден тыва сөөктүг ээр кижиниң мөчүзү тывылган. Ону күш-биле өлүрген шинчи чок. Хары 30-35 иштинде. Кеткен хеви: көк свитер, оон мурнунда болгаш [illegible] экпен [illegible], хөйлеңниг, кара өңнүг, кара-көк өңнүг бөдүүн чүвүрлүг, кара [illegible] дук [illegible]. Кармаанда 2 609 рубль база коммерция магазиннериниң садыглажылгазының дугайында акт бижик бар болган. Бажының дугу 10-12 см. узун.

Бо кижилерниң дугайында кандыг-бир чүү билир хамаатыларны 3-79-10 (парлалгага болуу), 3-49-30 (эгелере болуу), 02 (ИХМ-ниң дежурнай кезээ) телефоннарже дыңнадырын дилеп тур.

ИХМ-ниң парлалга бөлүү.

КАРА-БАЙ

Тоожудан эгелер

Екатерина ТАНОВА.

(Уламчызы. Эгези №№ 162, 164, 167, 197, 199, 203 «Шында»).

— А демги ол үлегерлиг станциядан садып алганын англи уксаалыг кончуг аъттарын канчап барганы ол. Оларның застан дүжүрбес мактаар ийик сен чоп?

— А бо үеде чай оъду кескен мал бо оранга кайын турар дээр силер, даргам. Ак-Бора, Кара-Бора ийи кончуг аъгуузун дээ оранчокта Үстүү-Ишкин бажында аянда плесааттап турган дижир чорду. Көрген улус чугаалады ийин — дээш, Базын-оол узун мойнун ол-бо талаже кагыылаан. Улус шупту чир-шон дүжүп, каттыржы берген.

— Че, че, оюн-баштаан төп, улус каттыртып турбаң, каттыпар-хөглээр дай чок, дайын үези-дир бо. Аъттарын бөдүлеткеш, кайы-бирээзин дужаар сен...

— Аа богда, ол чазчалбак сураан дыңназа, ол угаанчыг мал болааже кайын углаар деп — дээш, Базын-оол улусту улам-на каттырткан. Суму даргазының арны хуула берген.

— Чиргежиргинээрн соксаңаар! Оюн-тоглаа эвес-тир бо? Силер мында чиргинейчиңер, амыраң-чайнап турупарда, ол дайын шелүүде та кеже кижи [illegible] турар чүве. Соксаңар! Сеңде ол аъттарыңдан аңгыда кончуг мунар белериң безин бар эвес чүве бе? — деп, дарга Базын-оолче улам-на кадааган.

— Ол белеңни мен кайын билир ийик мен аан, ону кадай билир ыйнаан, саап кажып, кеште-дүште мунар чүвезин. Харын кадайның бажын болза билир-ле мен. Ол Кээкейниң аалында арттырып каан ийик мен. Белерни саап олур боор ийин ой.

Улус ам шуут туттунуп шыдавайн, Кожууннуң төлээзи база каттырып шаг болган. Суму даргазы ам чүгле Базын-оолче холун чаңгаан. Моон-биле моон соңгаар чугаалашкан ажы чок деп билгени ол. Оон шыңгы көржүп Ынаажыкты өрүмнеп берген.

— Сеңде кончуг уксаалыг аскырың бар ышкажыгай, оону бузура бергин халак, оон ыяап салып сен ыйнаан—деп, дарга чынгы айтырган.

— Оо, ол хөөкүйге дайынчаа шелүнге ок-боо алзанга белер сыбырар харык кайда боор — деп, Ынаажык пыныа хенну-биле чугаалаан. Улус база-ла каттыржып эгелээн.

— Эштер, эштер! Топтуг боор көрүңер! — деп, ам кожууң төлээзи суму даргазынга улажы берген, — бо Сүт-Хөл улузу черле ындыг улус бо. Тоор-херексээр чүвези чок, чүү-даа чүвени оюн-каткыже шилчидериңче кызыдар. Ол аскырны фронтуга белер сывырзын дээш эвес, шыырак, моган-турбас малды шериглер мунзун дээш алыр деп турар чүве-дир. Чүгүрүк-Кулан база будулдурар дей бердип. Ам аскырыңны харамнап ор сен бе. Бай кижи эртип, мал-маганы харыкчок улустан-даа дора, ол канчап харамнаңып орарын ол — деп, дарга чечекенген.

— Ол эки уксаалыг аскыр чылгызынга турган болза эки-ле боор. Эки уксаалыг мал херек дей чазан-даа деткип-ле турган чүве бо — деп, улус база оон-моон үрүнейчи берген.

— Уксаалыг малды чоруттас. Ол бүгү сумуга херек мал ышкажыл — дижип, кезек кижи маргыжа берген.

— Чок! Нам, [illegible] дорт айтыышкыны-дыр! Эки, шыырак мал чорудар! Марга хавырланыр улус бээ болза болдунмаар! Сеелу барып багай аскырын сагындырып каайн...

Оон соонда аас эткен кижи чок болган. Бээ малын бижиткеш, баштаңы халайгылай бергилээн тарап чанып турганнар.

Даңгаарында хел кызыңга ыыгай туткан эртек кажааже араттар аазаан малдарын кирип сүрүп турганнар. Чулазын ужулгаш, аъттарының челдерин суйбап, моюннарын часкагылаап, улуг тыңгылап, дүрген-не ол черден ырап чоруурун күзээн чүве дег. Хаялаа көрүнмейн чаныып чоруп турганнар. Улустуң сагыжында кижи ажааган сөөлүнде чевег черден чоруп турган ынчаш сагындырган.

Белек комиссиязының [illegible] чылгы чедип тускай чылгычылар Хал аалдындан тыгган чылгызын Ара-Ойну кудун шынааже сүрүп чоруп турганнар. [illegible]

[illegible] Ол чылгычыларның [illegible] Кино-ларда [illegible] ... Дора-Аскыры кинчтей каапкаш, чылгыдан ушта халааш, аргаже шимеш дээн. Оон соондан сүргеш-даа четтирбээннер. Чаңгыс аскыр дээш оон-биле суржуп турда, хамык мал тарады маңнажы берзе канчаар.

— Угаанныг мал кайнаар бар чыдарын билип каапы ол-дур. Бо кужур малдар база-ла билип чорлап ыйнаан. Та кандыг оранга бо кужурлерниң сөөктери чыдар ирги. Кужур Тываның кулуннары! — деп, чылгычыларның бирээзи Тас-оол хараазал-биле чугаалаан.

— Мал хамаанчок, кижилерни база ол дайынче чорутса хенну-ле боор.

— Кижилер-даа харын угаан-медерелдиг болгаш чаштының камгаланып-даа билир-ле ыйнаан. Ол дайынны [illegible] болгай. Кинолларда [illegible] ... чүве чордуң. [illegible]

— Че, че, ооллар, ол чугааңар соксаңаар. Черле болза кулактыг. Дарга-бошкаларга бо чугааңар четде берзе канчаар силер. Контролай бериңерзе канчаар силер, ындыг чүве чугаалашпаңар. Харын бо Ынаажыктың Дора-Аскырын канчаар деп бодайдыр силер? Азы кайы-бирээңер тудуп эккээр бе? —деп, чылгычыларның улуу чугаалаан.

— Чо-чаа, хей. Ушта халып чоруй барган малдың мөөрзү-ле ыйнаан. Уксаалыг малды хей ынчап турган улус-тур ийин. Кужур чылгызынга тургай-ла — деп, Ээнр-оол чөпшээрешпээн.

— Ынаажых черле харамнаның турбайыкпе. Харамнаныырга ындыг боор чүве — деп, бирээзи хыйлаңган.

— Харамнанмайн канчаар ол кире малын — деп, бирээзи деткээн.

Дезе берген Кула-Аскыр дугайын чылгычылар орук дүргаар маргыжып чорааш, сүрген чылгызын кожууннуң өске сумуларындан келген чылгыларга дааам бугаар кадып кааннар. Дезе берген Дора-Аскыр дээш кожууннуң белек комиссиязының даргазы хөңнүттүнүп шаг болган.

— Дезип кай баарыл ол, өөрүнде каттыжа бердир ыйнаан. Дезип барган ыяан тудуп эккелиңер! — деп, ол чылгычыларга дужааган.

(Уламчылыг).

Чарлалдар бюрозу

СЦЕНАДА — «СЫЛДЫСТАР»

Тываның хөгжүм-шии театрынга ноябрь 7-де 16.00, 18.00 шактарда

КОНЦЕРТТЕР БОЛУР

Бистиң аалчыларывыс: «СЫЛДЫСТАР» студияның солистери.

«РЕЦЕПТ» деп поп-шоу бөлүк уран чуулу-биле бараалгаар.

Солистери Володя Денисенко, Лена Волкова «Нептерээ», «Хулиган», «Зиночка», «Бир-ле катап кежээ», «Вокзал», «Мальвина», «Кис-кис», «Долга», «Байырлыг, мээң эргим» деп ырларны күүседир. «Инженер» деп реп-данс бөлүк «Джапанн» программазы-биле бараалгаар.

Уран чуул удуртукчузу Александр Штрауб. Концерттерниң эгелээр шактары: 16.00 болгаш 18.00.

3-68-64 телефон дамчыштыр тайылбыр ап болур.

КИНО

ОКТЯБРЬ 21-ДЕ

«НАЙЫРАЛ»: «Опасный бизнес» 10.00, 12.00, 14.00, 16.00, 18.00. «ВИДЕОЗАЛ»: «Каффе» 10.30, 12.30, 14.30, 16.30, 18.30 шактарда.

«ВОСТОК»: «Обида» ([illegible] сериалдыг) 15.00, 18.00 шактарда.

Кызыл хоорай, Красноармейская 100. Индекс 667000.

АГАР САНЫ: «Тыва солбан» № 363305».

ТУРГУЗУКЧУЛАРЫ: Тыва Республиканың Дээди Совет болгаш Чазаа, «Шын» солуннуң редакция коллективи.

Кол редактор В. Ф. ЧАДАМБА.

РЕДАКЦИЯ КОЛЛЕГИЯЗЫ: Я. С. Базыр (харысаалгалыг секретарь) А. С. Дембирель (кол редакторнуң оралакчызы) В. М. Сат, К. К. Сат (кол редакторнуң оралакчылары) Н. С. Эрген.

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ: Кол редактор — 3-43-34; белек кылдыр чагаалар хүлээп алыр чер — 3-34-28 кол редакторнуң оралакчылары — 3-33-91; — 3-34-17; харысаалгалыг секретарь — 3-34-92; оралакчызы — 3-45-93. КИЛДИСТЕР: чонар депутаттарның Советтери ниитилел-политиктиг болгаш соңгаа айтырыглар — 3-34-19; — 3-34-98; үлетпүр — 3-34-49; 3-38-73; кодээ ажыл-агый — 3-41-16; культура болгаш чаа чередилге — 3-39-15; медээлер болгаш спорт — 3-36-82; — 3-34-57; чагаа — 3-34-39; — 3-34-93; чагаа — 3-39-03; корректорлар — 3-41-23; үндүрүкчүлер — 2-27-41, солун чедээр бөлгүм — 2-32-75; бухгалтерия — 3-37-11.

Солунга парлаттынган материалдарның авторларының бодалдары редакцияның туружу-биле дүүшпейн барып болур. Айыттынган факталары, саннары болгаш өске-даа шынзылгалары дээш авторлар боттары харысаалгалыг.

Тыва Республиканың Парлалга болгаш информация министерствозунуң типографиязы. Кызыл, Щетинкин болгаш Кравченко кудумчузу, бажың № 1.

Солун неделяда 5 катап үнер. Хемчээли 2 парлалга аманы.

Тиражы 27020 экз.

Чагыг № 204.

Тувинская республиканская БИБЛИОТЕКА им. А. С. Пушкина

Республиканың ниитилел-политиктиг солуну

Солун 1925 чылдың август 31-де үнүп эгелээн

ШЫН

№ 205 (14927) 1992 чылдың октябрь 22, четверг. Солунга ат салган шагы 19.45. Чагыдар өртээ 10 кеп. Садар өртээ 1 рубль.

Дүжүт ажаалдазының сөөлгү хүннери

ОРТУМАК ДҮЖҮТ —9,4 ЦЕНТНЕР

Республиканың чамдык ажыл-агыйлары бо чылдың күскү дүжүт ажаалдазын болгаш мал чеминиң белеткелин багай эвес чорудуп, ол ажылды доозуп турар.

Бии-Хем районнуң ажыл-агыйларының аразындан бо хүннерде «Өөк» болгаш «Саян» совхозтардан аңгыда, арткан ажыл-агыйлар күскү дүжүт ажаалдазын дооскан.

Агаар-бойдустуң берге байдалдары турза-даа, «Кызыл тараачын» совхоз дүжүт ажаалдазын организастыг чорудкаш, бир гектардан ортумаа-биле 13,5 центнер тарааны ажаап алган. «Хадын» совхозтуң шөлдеринден бир гектарга онаапштыр 8,3 центнер дүжүттү алган. Ынчангаш ниитизи-биле алырга, район бир гектар шөлден ортумаа-биле 9,4 центнер тарааны алган.

Районнуң совхозтары мал чеминиң белеткелин уламчылап турар. Район ниитизи-биле 8300 тонна сигенни кезип алган. Ол дээрге планның барык 70 хире хуузу болуп турар. Ажыл-агыйларның аразындан «Ээрбек» совхоз мурнап, бо хүннерге чедир 1300 тонна сигенни белеткээш, сараттаан.

А «Бии-Хем» совхоз бо ажылды база багай эвес чорудуп, доозарының кырында келген.

Ажыл-агыйлар сенаж салырын 150 хуу күүсеткен, а силос белеткээри 76 хуу чедип турар.

Дүүн Бии-Хем районнуң девискээринге болгаш ол чоок-кавыга хар чагган. Ындыг-даа болза, бии-хемчилер мал чемин ам-даа хөйнү курлавырлаар дээш шудургу ажылдап турар.

(Бистиң корр.).

ЭКИ ДҮЖҮТ БАР ЧЕРЛЕРДЕ

Чөөн-Хемчик районнуң статистика килдизиниң ажылдакчыларының дыңнадып турары-биле бо чылын район девискээринде багай эвес дүжүт алдынып турар.

Ниитизи-биле 5852 гектар тараа шөлдеринден амгы үеде алган дүжүт гектар бүрүзүнден ортумаа-биле 8,6 центнер болуп турар.

Районнуң «Чыргакы» совхозу, «Чыраа-Бажы» коллективтиг бүдүрүлге гектардан он ажыг центнер дүжүттү ап турар.

Тараажыларның амгы сорулгазы тарааны шөлден чидириг чок ажаары болуп турар.

КАШ ХОНГАШ ДООЗАР

Таңды районнуң ажыл-агыйлары бо хүннерге чедир 23 муң 205 гектар шөлдүң тараазын ажааган болгаш оон 22 муң 270 тонна тарааны алган.

Бо хүннерге чедир «Революцияның чалбыыжы» совхоз 1840 тонна тарааны күрүнеге болгаш өске-даа черлерже саткан. Бо хүннүң байдалы-биле алырга, дүжүт ажаалдазы колдуунда дооступ турар. Чүгле «Сосновское» дуржулга-бүдүрүлге ажыл-агыйы болгаш «Межегей» коллективтиг ажыл-агыйларда тараа ажаалдазы уламчылап турар. Олар ам каш хонукта бо ажылды база доозар деп турар.

Малга чем белеткээр ажылдар районда ам-даа уламчылап турар. Амга чедир 28 муң 127 тонна сенаж салдынган. 47330 тонна силос оңгарларда урунган болгаш 11500 тонна сиген белеткеттинген. Ажааган тараазын 2900 тонна саваның удуун прессээн.

Малга чем курлавырлап белеткээр ажыл районда уламчылап турар.

ШИИТПИРЛИГ ХӨДЕЛИР ХЕРЕК

Кызыл хоорайның чурттакчыларының чыыжындан

«Кижи бажы кизирт, аът бажы хозурт» деп бурунгунуң дамчыыр чугаазын болуп хуумда чыышка хамаарыштырып чораан болгаш, та чүге-ле чүве ийик, Кызыл хоорайның чурттакчыларының чыыжын Улусчу чогаадылга бажыңынга болур деп чарлап кааның көргеш, ындыг бичии залга муң-муң чурттакчылыг хоорайның чону каяа сыңарыл аан деп карарып хөлчок турган мен. Ынчалза-даа мээң сезингеним хей болган: залда харын-даа хос олуттар бар болгулаан. Чыыштың темазы билдингир турган: арагалаашкын-биле демисел дугайында.

Октябрь 20-де 16 шакта Чогаадылга бажыңынга чыглып келгеннер колдуу бүдүрүлге, албан черлериниң, организацияларның удурукчулары, ажылдакчы болгаш черле ынчаш мурнакчы үзел-бодалдыг кижилер болган. Көвүүг арагачыларың мындыг черге кажан, каяа кээп чораан ийик.

Чыыш эгелээр мурнуу чарыында, хайлыг, чырык база өжүп калган, ужу-кыдыын дыңнап олурарымга, бир черде кабель үстүп калган деп турар. Кезек кижилер удурланыкчыларның бүдүү үүлгедии болгай аан деп каразыыр-даа. Чеже манаар боор. Президент Ш. Д. Ооржак президиумче үнгеш, чугааны чаа-ла эгелээрниң кайызы чорда, чырып-ла дээн: улустуң өөрүүрүн чүү дээр. Президент харын «Өршээ хайыракан, бурган бар-дыр» деп сеткилинден каттырды-даа.

Ш. Д. Ооржактың эге чугаазында: чеже-даа бергелер турза, чон шыдажып үне бээр, ынчалза-даа кедээ-даа, хоорайга-даа чоннуң эң-не сагыш аарып, кодүрүп турар айтырыы — арагалаашкын болгаш оон уржуунда кем-херек, оор-сук, хулиганнаашкын үүлгедир чоруктар дугайында. Кем-херек үүлгедиишкиннери-биле демисежирин депутат бүрүзү-ле депшиттирип турган үезинде аазап пат болган болгай, ол аазааашкыннар агаарже халып үне берген. Дээди Советтиң Чазак-даа ол айтырыгларны шуут-ла кичээнгей чок арттырбайн келген, безин чадаарда «бо залга болуп турган сессияларга кем-херек, оор-сук айтырыгларының дугайында чеже чугаалажып келгенин сактып көрүңер» деп Президент сагындырган. Ынчалза-даа кандыг-даа деңнелдиң, кандыг-даа изиг чугаалары чүгле сөс кырында артып калганын бөгүнгү байдал херечилеп турар.

Республикада бүгү болуп турар кем-херек үүлгедиишкиннериниң талазы-биле Кызыл хоорай 44 хуузун ээлеп турар, биригээр чугаалаарга, бүгү кем-херектерниң чартык кезин чаңгыс Кызыл хоорайда болуп турар-дыр. Ол кем-херектерниң ажыдарының талазы-биле республикада көргүзүг 46 хуу болза, а Кызылда ол көргүзүг чүгле 27 хуу. Азы өскээр чугаалаарга, 10 үүлгедикчиниң 7-зи хостуг кылаштап турар-дыр.

Оон-биле чергелештир Кызыл дээрге республика найысылалы хоорай-дыр, мында бүгү удуртур дарга-бошкалар, интеллигенция, милиция, артистер, эртемденнер, специалистер — чурттакчыларның өңгүр-ле кезээ Кызылда мөөңнелген. Канчап мындыг хирлиг-чуттуг, кээргенчиг, кижи мөзүзүвес, ыядынчыг чуртталганы чурттап олурар улус боор бис? Бүгү чон таанда арагачы, үүлгедикчи апарбаан-на болгай, ындыг болганда, хөй эвес санныг арагачыларга, дээрбечилерге, үүлгедикчилерге канчап күш четпес бис?

Хоорайда тургустунган байдалдың анализин Кызыл хоорай чагыргазының даргазы З. Н. Сат, хоорайның иштики херектер килдизиниң начальнигиниң оралакчызы В. Н. Конгар, хоорай прокурорунуң оралакчызы Л. Н. Баунтрок, хоорайның улус судунуң даргазы А. И. Кольчиков чыылганнарга чугаалап берген. Дыңнадыг берген бо харыысалгалыг ажылдакчылар сан-турагайларны эндере «бүлгүртүп», боттарының берге байдалдарынга хомудаарынга өйлежип туруп бээрге, чыыштың киржикчилери оларны үзе шаап, боттуг, ылаптыг дыңнадыглар бээрин негеп турганнар.

Ылаңгыя В. Н. Конгарны болгаш Л. Н. Баунтрокту чедир чугаалатпайн барганнар. Ынчанмайн канчаар, кижиниң сагыш-сеткилинге четпес, ужур-мажыры билдинмес саннар, хомудалдар-биле кээргел чедип алыры болдунмас. Бо кижи миниң кээрге-ле, эрге-хоойлу камгалакчылары кээргенчиг байдалдарының дугайында чаргы-чар кылып келген чүве-дир. Ийи-үш карыттырып турар кижилерни чаңгыс өрээлге байысаап олурары дээрге — кижи бажынга дүүшпес кайгамчык чүве-ле-дир. Ажылының кол кезээн канчап таарыштыр организастап ап шыдавас улузул?

Кижилер херечи боор келиксевес дижир-дир. Ынчаарга оон чылдагааның олар өөренип көргеннер бе? Улус ажыы-биле коргар боор-дур. Ынчаарга херечилериниң камгалалын хандыраарының дугайында сагыш салыр ужурлуг.

Чыышка дыка хөй кижилер боттарының сагыш-сеткилин доюлдурган бо берге айтырыгга хамаарыштыр санал-оналдарын берген. Чижээ, уруглар эмчизи Л. Ю. Шруб, шынап-ла, коргунчуг саннарны адап берген. Шыны херек, ам каш чыл болза, арагалаашкын бо хире хемчээлдиг турар болза, тыва нация өлүп төнүп болур дугайында санал бергеннер. Чазак даргазының оралакчызы Б. С. Шырап сеткилиниң ханызындан чугаалап турдулар. Соо-мурнун-даа бодавайн, арагаже бажын суккаш, ону өй-хемчээл чокка ижип алгаш, алгыжып-чокшуп, бижектежип, шашкылажып, эзирик угаар-биле четвес-дудуу төлдер бүдүрүп чорууру болзувусса, шынаржып экиживейн, кырлып төнериндеп өске орук чок-ла-дыр.

Ылаңгыя эмчилер фактыларны киирип тургаш, чугаалай бээрге, баш дүгү адыыр боор чүве чорду. Эмчи В. В. Верещагин кем-херек үүлгедиглериниң түңнелинде алган балыг-бышкыыннарлыг кижилер бир хонукта эмнелгеге окпан болган бол-даа хөй кирер дугайында дыңнатты. Оон-на инвалид кижилер үнер болгай. Он муң чурттакчыга онаапштыр Россия Федерациязында 5 инвалид онаажып турар болза, Тывада ол көргүзүг 10 болуп турар. Бертик-межел чоруктарның ужун инвалид, ажыл кылып шыдавас кижилер бистиң бичии республикавыста бүгү Россиядан ийи катап хөй ышкажыл!

Хоорайның 50 дугаар магазининиң чанында ларектар хондур арага садып хонар дугайында Н. Б. Тыртык-Кара чугаалады. Ийет, чамдыкта орайга чедир ажылдааш, хлеб чок калган кижи куруг хонар болгай, а араганы хондур сонмеп кээр деп чүвени болдаан көрүңер даан. Ол дээрге чонну ажыы-биле суттарып турары ол-дур.

Санал бергеннерниң бодалы чаңгыс болган: арага садыглаашкынынга шыңгыы корум-чурумну тургузар, ону чүгле күрүне магазиннеринге садар. Аңаа чөрүштүр улус депутаты Г. Я. Эпп өнчүнүң кайы-даа хевири, ажыл-агый чорудулгазының кандыг-даа хевири хостуг деп агартыыр шынчылиг чугаа домактаныырга, чыыштың киржикчилери оон чугаазын хүлээп албаан. Харын-даа «Тува ТВ» телеканалга болгаш Тыва радиога арага сөөрткен чаңгыс КамАЗты эрттирилге пунктузунга эрттирбейн барганы дээш сагыш човаашкын үндүрүп, чартык шак иштинде ону булгап келгенин улус буруу шапкан. Оларның дугайында «Чонну суттарып турар Эпптиң коммерсантылары» деп кижилер ажыы-биле чугаалаан. Арагадан олча-ажык киирип ап турар кижилерни камгалап, үе-шагын, бензинни харамнаавайн, истелге чорудуп турарының орнунга, кижилерниң өлүг мөчүлери черде чүге чыткылаарыл деп чүвени тодаратпаан болза, журналистер оон ажыктыг чүве кылбас ийикпе. Айтырыгны чаңгыс талалай көөрү кажан-даа боттуг байдалды ажытпайн чораан...

Коммерсантыларның шуут-ла кежээлеп турарын мындыг факт көргүзүп турар: Бай-Тайгаже сүт сөөртүр машинаның эриинге чедир техниктиг спиртти кудуп алгаш бар чорааннар. Ам сүт сөөртүр машинага сүт эвес, а кижилер херээнээр спирт сөөртүп турар ышкажыл! Чежеге дээр мындыг кызыгаар чок тергиидээшкин уламчылап келирил?

«Кандыг-даа күрүне арага садыглаашкынын болдунуң контролюнда тудуп турар» деп, Дээди Советтиң Даргазы К. А. Бичелдей чугаалаан. Арагалаашкынга удур пропаганда шуут чок. Күш-ажылчы коллективтер удурукчулары бо талазы-биле дыргак каразы-даа хире дузалыг чүве көргүспестээн. А оларның ажылчыннары ажыл үезинде безин эзирик кылаштап турулаар дугайында бир санал берикчизи чугаалаан чүве болгай.

Чоннуң амыдыралы, оон хүнүң садып чип олурар хлеви, сүдү-биле бо айтырыг тудуш. Амыдыралдың эки болган тудум, арагалаашкын эвээш болур. Ынчалза-даа чеже-даа бергелер турза, арагаже бажын сугары дээрге, кошкак, мелегей чоруктуң демдээ-дир. Айтырыгларга харыылар үезинде оралакчы президент А. А. Мельников рынокту водкадан эгелээр боор бе деп чугаалаан. Рынок болгаш арага дээрге шуут чүүлдешпес, ийи ангы чүүлдер-дир. Ынчангаш коммерция структураларын дамчыштыр арага садарын болдурбайн, ону Чазактың контролюнга алгаш, оон кирер бичии орулганы хлеб, сүт өртээн улгаттырбазынга өжыглаар дугайында бодалдарын ол илереткен. Хлеб, сүтке дотация ап турар чаңгыс чыгыы республика бис болгай бис. Кожаларда хлеб, сүт өртээ бистен оранчок улуг, чижээ, Улан-Удэ, Абакан, Красноярскиде хлеб өртээ («подольский» сорттуг даалгандан быжырган, бисте оон өртээ 6 рубль болгай, а сүт бир литрде — 4 рубль) 17 рубльден 26 рубль чедир турар, сүт бир литрде — 10 рубль. Бо дур. Чоннуң амыдыралын чиигедир дээш бүгү хемчеглерни ап турда-ла, харыызынга чүнү көргүзүп турар-дыр бис? Үрүг-дарыгга берген компенсацияны водка садып ижеринге үндүрүп кааптарын чүү деп көөрүл? Черлик чорук деп адаардан өске сөс тывылбас-тыр-ла.

Муңгаш зал иштинге каш кижи хуралдап каарга, чүү бүдер боор. Ынчангаш чон ортузунче кирер херек. Кабинеттерге олурган ажыы чүү боор. Коммерсантыларның бажын билип шыдавайн, боттары аразында алгыжып-кыржып олурбайн, арага садыглаашкынынга күрүне монополиязын тургузар херек. Улустуң эзирик ыы-сыызынга, үе човуурунга, өлүм-чидимге ажылдап алган акша кымныы-даа байыдып шыдавас. Ол талазы-биле суртаал ажылы кылырының орнунга улус депутатты кижи араганы хостуг садарынче чүткүдүп турар. Ындыг депутатты соңгукчулар боттары дедир кыйгыртпайн, канчап шөлээн олуруп турар бис?

«Коммунистиг чыыш» деп адаткан болза-даа, кижилер аңаа сагыш-сеткилиниң аарыышкызын чугаалаан, оон улаштыр ёзулуг шиитпирлер алдынарынга идегелдер тургустунган. Чок! Идегеп олурары ам орайтаан. Ам чүгле шиитпирлиг-биле хөделир херек.

Надежда ЭРГЕП.

ХКД ЧУРТТАРЫНДА

МОСКВА. Беларусьтуң Дээди Советиниң Даргазы Станислав Шушкевич Россияның Президентизи Борис Ельциниң ядролуг шенелделерге мораторийин 1993 чылдың июль 1-ге чедир уздур дугайында Чарлыкка ат салганынга байыр чедирген. «Ол дээрге Борис Николаевичиниң хөлчок эки инициативазы-дыр, аңаа өөрүшкү илередиринден аңгы чүнү канчаар боор» — деп, ол РосИТА-СЧТА-ның корреспондентизинге телефон дамчыштыр интервьюзунга чугаалаан. Ол инициатива чаңгыс талалыг артпас боор деп идегелди ол илереткен.

БАКУ. Азербайджан Агдам хоорайны армян талазы «Град» тургузуглардан боолагылааның түңнелинде ында үш кижи өлген, бажыңнар бузулгулаан. Армениянын талазындан кызыгаар чоогунда Лачин, Кубатлы, Агдере районнуң суурлары база боолагылаан. Ол девискээрлерде тулчуушкуннар үзүктелбейн турар.

ТАЛЛИНН. Эстонияның чазааның чаа баштыңынга Март Лаарны томуйлаан. Ол парламентиде барыын үзелдиг тонуу «Исамаа» бөлүглежилгениң депутады. Ол бөлүглежилгеге национал хамаарылгалыг чорук партиязы база социал-демократтар-биле кады парламентиде эң хөй олуттарны ээлеп турар. Чазак даргазынга Лаарның кандидатуразын ол-ла бөлүглежилгениң төлээзи, президент Леннарт Мери саналдаан. Март Лаар ам чаа-ла 32 харлыг, кадайлыг, ийи уруглуг.

МИНСК. «Беларусьтуң чазаа шалыңның эң адакы хемчээлин ийи катап улгаттырар дугайында саналды республиканың Дээди Соведиге киирген — деп, парламенттиң күскү сессиязының ажыттынарының бүдүүзүнде Беларусьтуң премьер-министри Вячеслав Кебич дыңнаткан. — Бир эвес депутаттар бисти деткиир, ол саналды хүлээп алтар чүве болза, бо чылдың ноябрь 1-ден эгелеп адакы шалың 2000 рубль апаар». Оон аңгыда келир чылдың эгезинден пенсияга дээш шалыңның бир хуузун кадыр үндүрүгнү дүжүрер санал барын ол айыткан. Ол үндүрүг Беларусьтуң хамаатыларының таарзынмас хөөнүн болдуруп турган.

Тыва Республикага Шеригге келдиртирлерниң хүнүн эрттирер дугайында

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ЧАЗААНЫҢ АЙТЫЫШКЫНЫ

Чуртта ниитилел-политиктиг болгаш экономиктиг байдалдың туруу быжыг эвес чоруу, хоойлужудулга баазазының чогу Чөвсектиг Күштерниң ат-алдарының бадарынга шыңгыы салдарны чедирип, чурттакчы чоннуң болгаш аныяктарның чамдык кезиинге шериг албанынга хөөн чокталыышкын тургустунуп турар.

Сөөлгү үеде шериг албанныгларның ада-иелеринден шериг коллективтеринде таарымча чок ажылдаашкыннарның илерээшкиннеринге хамаарыштыр хомудалдар саны көвүдээн. Тыва Республикадан шериг албанынче келдирткеннерниң шериг кезектерин кара туразы-биле каар чоруктары өзүп турар. Ол болза республиканың хоорайларында болгаш районнарында аныяктарны Чөвсектиг Күштерге шериг албаны эрттиреринге белеткел талазы-биле ажылдың сулараанын херечилеп турар.

Шеригге келдиртирлер-биле ажылды экижидер, оларның ада-иелери, төреллери-биле харылзааларны быжыглаар, аныяктар ортузунга шериг-патриоттуг ажылды сайзырангайжыдар сорулга-биле:

1. Тыва Республиканың хоорайларының, районнарының чагыргаларының даргаларынга шериг албанының ат-алдарын, туңдүткелдиниң бедидер, шериг албанының дугайында хоойлуларны, уставтарны, командирлерниң болгаш начальниктериниң негелделерин сагыыры дээш харыысалгалыг кижизидериниң талазы-биле ажылды чурттакчы чон, аныяктар ортузунга организастаарын сүмелээр.

2. Республиканың хоорайларынга, районнарынга 1992 чылдың октябрь төнчүзүнде, ноябрь эгезинде Шеригге келдиртирлерниң хүнүн, ол ажылче шериг комиссариаттарын, улус өөредилге, культура килдистерин, хоорчунаар хөй-ниитизин, интернационалчы дайынчыларны, үстүкү класстарның өөреникчилериниң калбаа-биле киириштирбишаан эрттирер.

Шеригге келдиртирлерниң хүнүн эрттирип турар үелерде район бюджетиниң, бүдүрүлгелерниң, совхозтарның, колхозтарның акша-хөреңгилериниң күселин-биле шеригге келдиртирлерге, ада-иелерге тураскаатган хемчеглерниң, өртектиг белектерин тывсырын организастаар.

3. Күскү келдиртиишкинниң чоруп турар үезинде шериг албанынче аныяктарны үдеп чорудуарын байырлыг байдалга эрттирер.

Тыва Республиканың Чазаанын Даргазының оралакчызы Б. ШЫЫРАП.

1992 чылдың октябрь 14.

Кызыл хоорай.

БОЛУУШКУННАР, ФАКТЫЛАР, МЕДЭЭЛЕР 8

БАШКЫЛАР СЛЁДУ

Октябрь 20-де Кызылдың № 1 школазынга Улус өөредилге министерствозунуң организастааны «Башкылал ажылының тергиини» деп слёт болуп ажылын эгелээн. Аңаа киржири-биле Тыва Республиканың бүгү районнарындан эң шылырак башкылар чедип келгилээн. Слёттуң байырлыг ажыдыышкынын башкылар билиин бедидер институттуң директору М. В. Бообак-оол чарлааш, ниити план-биле башкыларны таныштырган.

Тываның улус өөредилге министри К. И. Комбу сөс ап, башкы кижиниң амгы эргилделиг үеде харыысалгазының бедиин, кажан-даа, кандыг-даа ниитилелге оон ажылы келир үеги салгалды кижизидеринге, өөредиринге эң улуг салдарлыг дээрзин онзалап демдеглээн. Чугаазының төнчүзүнде министр слетта киржип келген башкыларга улуг-улуг чедиишкиннерлиг болурун, слет оларга ажыктыг болурун күзээн.

Слеттуң киржикчилеринге тураскаатан байырлыг концерт база болган. Аңаа Кызылдың № 1 школазының өөреникчилери, башкылары Тываның алдарлыг хөөмейжизи Конгар-оол Ондарның ангы-ангы районнардан чыып алганы өөреникчилери, бичии хөөмейжилер уран талантызын бараалгаткан.

Байырлыг ажыдыышкын соонда слеттиң эртемнер айы-биле үстүген, ангы-ангы секциялары ажылдап эгелээн.

Слет октябрь 22-ге чедир ажылын уламчылаар.

Борис ОНДАР.

ФОНД ТУРГУСТУНАР

ССРЭ-ниң улустуң артизи, РСФСР-ниң болгаш Тыва АССР-ниң уран чүүлдүң болгаш культуразының алдарлыг ажылдакчызы, күрүне шаңналының лауреады, сураглыг салым-чаянныг композитор Алексей Боктаевич Чыргал-оолга тураскаатан сактыышкынныар хүннери Бай-Тайга районда эгелээн.

Район чагыргазының культура килдизиниң эргелекчизи Светлана Самбый-оолга удурткан бөлүк культура ажылдакчылары дүүн «Кара-Хөл» ажыл-агыйга четкеш, сураглыг композитор Алексей Чыргал-оолдуң амыдырал-төөгүзүн, ажыл-чорудулгазын чонга таныштырган болгаш оон чеңгеренгей ырларын күүсеткен.

Чаңгыс чер-чурттуу, артист болгаш композитор А. Б. Чыргал-оолга тураскаатан сактыышкын хүннери Бай-Тал, Кызыл-Даг суурларга болулаар. Сураглыг композиторнуң район иштинге тускай фондузун тургускан. Аңаа кирген акша-хөреңгини культура бажыңнарынга болгаш культура ажылдакчыларынга дуза кылдыр чарыгдаттынар.

Ол ышкаш среда хүнүн арагалаашкынга болгаш корум-чурум үрекчилеринге удур ажылдар чорудар хүн кылдыр доктаадырын чедип алганын кожууи чагыргазының оралакчызы Чечекмаа Саая редакцияга дыңнаткан.

(Бистиң корр.).

ТЕМП ООЖУМ-ДАА БОЛЗА...

Келир чылдың солуннарын болгаш журналдарын чагыдар талазы-биле ажылдың темпизи эрткен чылдарга деңнээрге, оранчок чавыс-даа болза, муң-не чүгээр чоруп турар деп болур.

Сөөлгү хүннерниң медээлерин ёзугаар алырга, мооң мурнунда чылдарда ышкаш, «Шын» солуннуң чагыдылгазы элээн хөй болуп турар хевээр.

«Роспечатьтың» Таңды районда салбырының эргелекчизи Дарыймаа Бадарчиевна Мөңге район иштинге солуннар болгаш журналдар чагыдылгазын үезинде, шалыпкын организастаар дээш кызымак ажылдап, районнуң кодээ суурларында ол талазы-биле харылзап турар кижилер-биле доктаамал харылзааны тудуп турар.

Дарыймаа Бадарчиевнаның редакцияга дыңнатканының ёзугаар алырга, Таңды районда чагыдылганың байдалы дүүн мындыг болган:

«Шын» — 175 кезек, «Тувинская правда» — база ол хире, «Эфир» — 199, «Тываның аныяктары» — 79, «Эне сөзү» — 39, «Сылдысчыгаш» — 58, «Республика Тува» — 18, «Содействие» — 17, «Деткимче» — 13, «Центр Азии» — 13, «Тыва Республика» — 12 кезек болуп турар. А «Молодежь Тувы» солуннуң чагыдылгазы ук районда чорбайн турар деп дыңнадып турар. Чүге дизе харылзаа чери-биле керээ чардынмаан болуп турар.

А топ солуннардан «Аргументы и факты» солуннуу чон чагыдып ап турар.

(Бистиң корр.).

ЧАГЫДЫЛГА-93

Солунну 6 айда чагыдар,

алды айда ооң өртээ 200 рубль.

Солуннуң киоскилерге садар өртээ 4 рубль

Ф. СП-1

Министерство связи СССР
„Союзпечать"

31730

АБОНЕМЕНТ на газету (индекс издания)

«Шын»

Количество комплектов

на 1993 год по месяцам:

1 2 3 4 5 6 7 8 9 10 11 12

Куда
(почтовый индекс) (адрес)

Кому
(фамилия, инициалы)

ПВ | место | литер

ДОСТАВОЧНАЯ КАРТОЧКА

на газету 31730 (индекс издания)

«Шын»

Стоимость: подписка руб. коп.; переадресовки руб. коп.

Количество комплектов

на 1993 год по месяцам:

1 2 3 4 5 6 7 8 9 10 11 12

Куда
(почтовый индекс) (адрес)

Кому
(фамилия, инициалы)

АДЫ АРАТ БОЛУР ЭВЕС...

Улуг-Хем районнуң «Деткимче» тараачын болгаш арат ажыл-агыйының ассоциациязы эрги Алдыы-Шынаа сүт-бараан фермазының девискээринге «Алдыы-Шынаа» арат, тараачын ажыл-агый каттыжыышкынын тургускан. Ол 18 кежигуннуг. Каттыжыышкынның даргазынга Вячеслав Донгакович Метпигир соңгуткан. Ынчангы тургузукчу хуралга ук каттыжыышкынның уставын база сайгарып чугаалашкан.

«Алдыы-Шынаа» тараачын, арат ажыл-агый каттыжыышкынының агар санныг, танмалыг, бот-тускайлан ажылдаар арталыг апаарының оруунда туруп алган. Бо коллективти Улуг-Хем район Советиниң бичии хуралынга бадылаан.

Чаа тургустунган ассоциацияның кежигуннеринге арат болгаш тараачын ажыл-агыйын чорудар чер-девискээр чайлаар-ла негеттинип келген. Ынчаарга районнуң «Деткимче», «Алдыы-Шынаа» ассоциациялары 1986 чылда Шагаан-Арыг хоорай Советиниң күүскомунун шиитпири-биле Алдыы-Шынаа СБФ девискээринге хоорайның сад өстүрер эштежилгезиниң киирилдезинге хамааржып турган 16 гектар шөлдү ол ассоциацияга бээр кылдыр дилээн хоорай Советиниң күүскомунунга киирген.

Шагаан-Арыг хоорай Советиниң бичии хуралы 1992 чылдың июнь 22-де хүлээп алган шиитпиринде, Шагаан-Арыг хоорайның чагырыкчызы Л. С. Даазын-оолдуң июль 17-де үндүрген айтыышкынында Шагаан-Арыг хоорай Советиниң 1986 чылдың май 25-тери шиитпири-биле Алдыы-Шынаа СБФ-тиң девискээринге тургустунган «Сад өстүрер эштежилге ниитилелиниң ажыл-чорудулгазын соксадыр болгаш ниитилелдиң ажыглаттынмайн турган 16 гектар шөлүн чаа тургустунган «Алдыы-Шынаа» арат, тараачын ажыл-агый ассоциациязынга хамчылып бербээн, ол ассоциацияны бүрүткээр деп айыткан.

Кижи боодарга, бүгү-ле чүве шиитпирлеттинген. Чүгле «Алдыы-Шынаа» ассоциациязы ажылдап эгелээр ужурлуг ышкаш сагындырар. Ол шындыг эвес болган. Хоорай, район удуртулгазы ассоциацияның даргазы В. Д. Метпигирниң ажыл-чорудулгазынга боттуг дузаны чедирип шыдаваан. Чүге дизе мурнунда хоорай Советиниң-даа, хоорай чагыргазының даргазының-даа шиитпиринде, айтыышкынында ниитиң шөлүн хемчээлин 16 гектар деп турган-ла (ажыглаттынмаан деп будалчак документ киргреш). ассоциацияның бот-тускайлан ажылдаарынга, бот-башкарылгага чорударынга шаптараазыннарны болдурган.

Ынчангаш «Алдыы-Шынаа» арат, тараачын ажыл-агыйының даргазы В. Д. Метпигир 16 гектар шөлдүң бажын амдыгаа чедир билбес. А хоорай чагыргазы арат, тараачын болуксаан кижилерге ол девискээрден черни бээр талазы-биле бижимел-даа, аас-биле-даа айтыышкынны районнуң чер реформазының талазы-биле комитединиң даргазы Л. М. Седенге хоорду берген. А Тыва Республиканың «Чер дугайында кодекзинге» үндезилээш, «Алдыы-Шынаа» арат, тараачын ажыл-агыйының ассоциациязы хоорай Советиниң бичии хуралы. шиитпири болгаш хоорай чагыргазының даргазының айтыышкынында айыттынган 16 гектар шөлдү үлээрин, ынаа араттарны, тараачыннарны бүжыглаарын бот-тускайлан, бот-башкарлып шиитпирлээр ийикве, азы оларның-биле боду дугуржулга кээр чараа. Хоойлу ёзугаар шындыг болур ужурлуг.

Амгы үеде шындыг эвес. В. Д. Метпигирниң ассоциация даргазы кылдыр июль 15-тен эгелеп Тыва Республиканың арат, тараачын болгаш кадаэ ажыл-агый удлавышкынныг кооператив ассоциациязының президентизи Д. Б. Шожат дужаалында айыткан.

А Алдыы-Шынаа девискээринде арат, тараачын ажыл-агый чорудар күзелдиг кижилерге бо чылдың апрель-июнь айларда район Советиниң күүскомуну, оон соонда район Советиниң бичии хуралының шиитпири-биле оларга черлерни берип, кижи бүрүзүнге херечилелди тыпсыр.

АРАТ БОЛГАШ ТАРААЧЫН АЖЫЛ-АГЫЙЛАРДА

агар саның ажыттырып берген. Амгы ассоциацияның кежигуннүнге кирер дээн күзелдиг болгаш ол ассоциацияның девискээринге арат, тараачын ажыл-агыйны чорудаа дээн хамааттылар агар саң ажыттырып, черни алган дугайында херечилел алыр аргазы чок болу берген. Ынчап баргаш, «Алдыы-Шынаа» арат, тараачын ажыл-агыйының ассоциациязының даргазы В. Д. Метпигир районнуң, Тыва Республиканың удуртуу, баштаар даргаларынга айтырыгны тургузуп, бо айтырыгны болур-чогуур-биле шиитпирлеп алырын кызыдып турар кижи болду.

«Алдыы-Шынаа» девискээринде дузалал болгаш арат, тараачын ажыл-агыйы кылып турар хамааттыларның саналыдалын ап, оларның ажылдап турар черинге Шагаан-Арыг хоорай Советиниң даргазының хүлээлгезин күүседип турар Е. Х. Хаян, районнуң чер реформазының талазы-биле комитединиң даргазы Л. М. Седен, «Алдыы-Шынаа» арат, тараачын ажыл-агый ассоциациязының даргазы В. Д. Метпигир баарып четкеш, байдал-биле таныжып чорааш. Ынчангаш чүгле В. Д. Метпигир эвес, а арат, тараачын болуксаан хөй санныг кижилерниң чүгле арат болганынга бузурведивис.

Үстүнде айыттынган 16 гектар шөлдүң 2,5 — 3 гектар хиреэзинде бо чылын картофель олурткан. А чамдык А. Белоусовтуң, С. Серенмаанын, С. Дажыкайның болгаш өске-даа участоктарны чашпан хоолдур үнген ыткылаар. Ол девискээрде бойлустуң каас карааш чурумалдыг, аажок балыктыг, байлак хемниг балыын улуг күштүг насос-биле ушта сорзуруп, картофель шөлүн 3-4 катап суггарып, холганнын туран бойдуска хоор чедирип турган таварылгалар бар боор түгеди база илдей.

Харын-даа № 11 автобусту рулде директору Н. К. Балуска болгаш оон өөрү чартыын үзе шаап каан балыктар моон-моону-биле картофель шөлүнче шланг дамчыштыр үндүр бүлгүртүне бээрге, бо бистиң шөлүвүскө дыка хөй чемнимчадилге болур ийик деп дүште-даа чок чаңнап туругулаан. В. Д. Метпигир районнуң удуртур баштаар даргаларынга чугаалап-даа пат болган. Олар дүлей-биле демей-ле. Кымның-даа чиңээрели чокка ол чоок-кавыда сиген кезер 3 ортулукту база тарып каапкан. Ону ам сиген кезер шөл кылдыр ажыглаар арга чок.

Бо дээрге хоорай Советиниң «Чер дугайында» кодекзиниң черни чөп ажыглаарының бойдус камгалалының негелделерин контрольга албайн, оон күүселдезин чедип албайн турарының херечизи-дир. Ону хоойлуларга, саавырларга дүүштүр эде кылбас болза, келир чылын «Алдыы-Шынаа» арат, тараачын ассоциациязынга мал, чер ажылы чорударынга база-ла шындыг шаптараазыннар катаптаны бээри маргыш чок. Манаа «Чайын — шанаап, кыжын — терген септе» деп тыва улустуң үлегер домаа доозааш апаар ийик.

А республиканың Кедээ ажыл-агый шамызы база арат, тараачын ажыл-агыйының республика ассоциациязы саңхээ-биле канчаар-даа аажок деткип. «Алдыы-Шынаа» арат, тараачын ажыл-агыйы бүт кырынга туруп, быжыглап алзын дээш 2 кудукту, Шагаан-Арыг — Алдыы-Шынаа аразынга электри шугумун чорударынга дуза көргүзүп, чеди миллион ажыг рубльди берген. Оон өңнүзү кылдыр 3 чүък машиназын, 2 тракторну садып берген.

Арат, тараачын ажыл-агыйының ассоциациязының кежигүнү болуруңга чээлиң бээр. ону 5 чыл эрткенде төлеп эгелээр сен. А дузалал ажыл-агыйы чорудар дээш чер алыр болзуңарза, сенээ шындыг чиңгелдениг чээлиң бээр эвес. Ол ышкаш электри энергиязының, суггарылганың чарыгдалын арат, тараачын ажыл-агыйының ассоциациязы бодунга алыр. Оон девискээринге дузалал ажыл-агыйлыг хамааттылар үстүнде чарыгдалдарны ассоциацияга төлээр ийикле. азы оон кежигүнүнге кирер апаар. Ол бүгү ийи талаңың керээзин ёзугаар боттанып. Бир эвес дузалал ажыл-агыйы кылыр боолдыг хамааты ассоциацияның негелделеринге тааржыннас болза, ол хамааты участокту ассоциацияга эгидер. Ынчангаш ассоциацияга быжыглаан 16 гектар шөлдү чүгле ассоциацияның удуртулгазы үлээр, быжыглаар, ажыглаар ужурлуг. Ассоциация кежигүннери (ам дээрезинде аңгы-аңгы арат, тараачын) хамааттыларның агар саның база шиитпилештирер. ассоциацияның агар санынче киирер чогуур ээзини ажыл-агыйның эшпалаңдыраышкыны болгаш машина-техниканың ажыглалы, оон садып алыры (өртек-үнезинге чаңгыс арат күш четпес) колдап үндезин боор турар.

Районнуң чер реформазының талазы-биле комитединиң даргазы Л. М. Седен «Алдыы-Шынаа» арат, тараачын ажыл-агыйының ассоциациязының амгы байдалын эки билир болгаш чогуур тайылбырны берген-биле холбаштыр ниити районда арат, тараачын ажыл-агый болгаш Алдыы-Шынаа девискээриниң сайзыралының дугайында районнуң чону билип алза чогуур барымдааларны кижекнерни база чугаалаан хүве. Ону база кандыг-даа болза киирзе чогуур боор.

Л. М. Седен Алдыы-Шынаа-ның чиңгине планының чуруун үштүн эккелгеш, артында-ла дың кара чаңгыс арткан эжемеляр деп айыткаш, бо көрүнер даан: — Дуу паром турар черниң үстүнде тудугжулар ажылын эгелей берипир. Орта улуг күштүг сүт сордурар станция турар. Ооң ачызында «Алдыы-Шынаа» ассоциацияның 16 гектар шөлү, хоорайның дузалал ажыл-агыйының девискээри бүрүнү-биле суггартынар. Эң кедээзи девискээри КАН баажыының үстүнге чедер. Ол чоруткаш, бүдүрүлге баазазының кедээзинде шөлдерни база суггарар апаар.

Ынча хөй черни суггарыптар улуг тудугну 1995 чылда ажыглалга киирген турар ужурлуг. Ынчаарда огород-даа, сад-даа өстүрүп ап болур. Чүгле карак кызыл ажылдаар, ол-ла-дыр.

Районда шупту арат, тараачын 52 ажыл-агый бар. Оларның баштайгыларын райкүүскомга, оон сөөлүндегилерин район Советиниң бичии хуралынга бадылаан. Оларга тускай херектер дептерлери эмгелеттинген, херечилелдерни тывыскан. агар санны кижи бүрүзүнде ажыткан. Чээли алыр эргени берген.

База-ла Алдыы-Шынааның район Советинге хамаарыжыр девискээринге арат, тараачын ажыл-агыйлыг үстүү, алдыы Ак-Тейлерге турлаг кылып алган С. Серенмаанын, ол ышкаш А. Монгуштуң, А. Маадыны кодааназынга баарга, чаңгыс өргени-даа чок болган. Шиитпир үндүрүп, чээли ап алган хиревинде ажыл-агыйны эгелевээн арат, тараачын ат эдилээн хамааттыларның адын ам-даа уламчылап болур. А чамдыктары ол чээлилери-биле садыг-саймаа кылып, саарлып турарлары база бар. Арат, тараачын ажыл-агыйы чорбайн турар.

Арат, тараачын ажыл-агыйын кылыр дээн хамааты бүрүзү Тыва Республиканың «Чер дугайында» кодекзин, Тыва Республиканың «Тараачын болгаш арат ажыл-агыйлар дугайында» хоойлузун болгаш Тыва Республиканың Министрлер Чөвүлелиниң 1992 чылдың февраль 1-де хүлээп алганы «Тыва Республикага чер реформазын чорударының соңгаарладып болбас хемчеглериниң дугайында» доктаалынга үндезилээш, арат, тараачын ажыл-агый кылыр дээш алган черге кодан-девискээр кылбас. ону бир чыл дургузунда ажыглавас болза, районнуң чер реформазының комитединиң айыткалынга үндезилээш, район Советиниң бичии хуралының шиитпири-биле ол хамааты черни оон ыжай ап болур... апаар.

Ынчангаш араттаар дээнде, араттаары эки эвес бе, ады арат боор, ажыл-херээ куруг боорга бодун бе?

Салчак-оол ОНДАР.

Улуг-Хем район. Шагаан-Арыг хоорай.

ТЕС-ХЕМЧИЛЕРНИҢ ӨӨРҮШКҮЗҮ

Ажай-Бүүрүл Тандының артыы, ыштиң чурттаан тес-хемчилерге болгаш тандыжыларга өөрүшкүлүг болуушкун болган. Ийи районнуң ажыл, амыдыралын чырыдар «Танды-Уула» солунуң чагыдылгазы ийи районда кидин тулук чоруп эгелей берген. Ылангыя тес-хемчилерге бо болуушкун уттундурбас улуг өөрүшкү болгаш оларның сагыш-сеткилин оттуруп турар чырытчы болган дээрзин чон сеткил ханып чугаалажып. Чаа үнген солунун бүт кырынга тургузар сорулга-биле ону деткип, өреге бүрүзү чагыдылгалыг болуру дээш чер-черлерде суртаал ажылын кылып чорудуп турар.

Рынок харылзааларының бо берге үезинде тес-хемчилерге өске район-биле кады-даа болза бодунуң солуну «Танды-Уула» тургустунганы — районда болуп турар болуушкуннарны, ажыл-агыйда чедер-четпестерин чырыдары — чоннуң сорулгазы, үе негелдези. Ынчангаш кедээ бижикчилерин, районнуң бүгү ажыл-ишчилерин 1993 чылдың январь 1-ден эгелеп «Танды-Уула» солунунуң ажылынга идепкейлиг киржириңче чонну кыйгырып турар. Амдызында «Танды-Уула» солунунуң чагыдылгазы чорупт турар. Саазын болгаш полиграфия, электро өртектериниң улгатканындан «Танды-Уула» солунунуң чагыдылгазы чартык чылда 130 рубль.

Солун 1993 чылдың январь 1-ден эгелеп неделяда чаңгыс катап сес арынныг кылдыр чырыкче үнер. Оон иштинде алды арынны тыва дыл кырынга, ийи арынны орус дыл кырынга үндүрер.

«Танды-Уула» солунунуң редакция коллективи ийи кожууннуң ажыл-агыйларының, хойжу бригадаларының, фермаларының, малчыннарының, саанчыларының, механизаторларының, чолаачыларының болгаш бүгү ажыл-ишчилериниң дугайында делгерениңгей-биле чырыдар.

Бүүрүл болгаш байлак Танды сынының мурнуу, соңгу эдектерин чурттаан тес-хемчилер, тандыжылар шаг-төөгүден тура кожа-хелбээ найыралдыг чурттап келгеннер. Ажыл-иштиң, культураның харылзааларының ам-даа быжыглаарынга идегеп бузуреп турар бис. Редакцияның адрези: Бай-Хаак суур, Горький кудумчузу, 59.

«ТАНДЫ-УУЛА» СОЛУН ТЫВАДА БОЛГАШ РОССИЯДА ЭҢ ЧИИК ӨРТЕКТИГ СОЛУННАРНЫҢ БИРЭЭЗИ. ЫНЧАНГАШ «ТАНДЫ-УУЛАНЫ» ЧАГЫДЫП АЛЫРЫНЧЕ. ООН АЖЫЛЫНГА ИДЕПКЕЙЛИГ КИРЖИРИНЧЕ НОМЧУКЧУЛАРНЫ КЫЙГЫРЫП ТУР БИС.

Өөлет ЧИНМИТ.

«Танды-Уула» солунуң Тес-Хемде тускай корреспондентизи.

КЫШТЫҢ СООГУ КОРГУНЧУГ ЭВЕС

Тожу районнуң төп эмнелге коллективи чүгле Тоора-Хем суурда эвес, районда улуг, интернационалчы коллектив. Санитар-эпидемиологтуг, дүрген эмчи дузазы чедирер станциялар болгаш аптека, поликлиника коллективтеринде ажылдап турар эмчилерни санаваска, 85 орунуг ол эмнелгеде дээди эртемниг чеди эмчи, ортумак эртемниг 45 медицина ажылдакчызы болгаш 25 санитарка чонга ачы-буянын көргүзүп, рынок экономиказынче шилчип кирип турар үеде амыдыралдың бүгү талалыг негелделериниң дайы-биле аңаа таваржып турар. Чоннуң кадыкшылын камгалаарының нарын айтырыгларын шиитпирлежир үүлекерсете демин, күжүн, билиин каттыштырып, чаңгыс эвес сорулгалыг ажылдап турар. Штаттың долузу-биле четчелеттингени ол.

Эмнелгеде беш салбыр ажылдап турар: уруглар салбыры, кезип эмнээр салбыр, ниити, халдавырлыг аарыглар салбырлары болгаш божудулга салбыры. Олардан кезип эмнээр салбырның ажылын сонуурган. оон эргелекчизи, кезер эмчи, районнуң кол эмчизиниң оралакчызы (кол эмчи А. В. Лебедев бо хүннерде кадыкшыл байдалының баксыраан-биле түр ажылдавайн турар) А. Н. Фургал-биле ужуражып, эмнелгениң ажыл-херээниң болгаш кышка белеткелиниң дугайында айтырып, чугаалашкан мен.

Кезип эмнээр салбыр уруглар салбыры-биле чаңгыс станционарда туруп турар. Салбырның эргелекчизи Александр Николаевич Фургалдың чүгле бодунуң салбырының эвес, бүгү эмнелгениң кадык камгалал болгаш ажыл-агыйжы ажыл-херээн тергиин эки, беш холаазы дег, билирин эскердим. Удурткучу эвес-даа бол, чаңгыс коллективке шуудап, элээн ажылдай берген кижи, чүгле бодунуң борбак дүмчүүн бодавас, коллективи, оон ажыл-херээ дээш делгем көрүштүг кижи апаар болгай Александр Николаевич бо эмнелгеде он бир чыл ажылдап турар дуржулгалыг удурткуну болгаш ылап-ла шындыг болганы олдур.

Салбырда бир кезер эмчи, дөрт эмчи сестразы, ол хире санитарка, ийи операция сестразы, бир анестезист (билдиимести эм салыр) сестра ажылдап турар. Кадык камгалал шугумунда чээрби ажыг чыл ажылдап турар Вера Ворончихина, аныяк-даа бол, дуржулгалыг эмчи сестразы Надежда Ондар, Ульяна Маады, Галина Одумачп дээн ышкаш ажылдакчыларның кызымак ажылын Александр Николаевич мактап олурду.

— Кижилерни аарыг-човуулаңдан адырып, ол кандыг аарыгдан чыргадап чорууру дал чүве тодаргай билдингенде кезиишкин кылып эмнээринге көөр. Ле, арагалаашкынның хайы-биле болган кем-херек үүлгедиишкиннини, машина-техника озал-ондаандан кемдеп-кергээп, серемчилел чогу-биле отка, изиг сугга өрттенген кижилерге кезиишкин кылыры оранчок хөй болур турары тергиин хомуданчыг-дыр. Кижи дээрге кижи-ле болгай, анаа кадыкшыл курганч. чалыы ылгал чокка херек. Бистиң дүвүрээвип турар чүве, бирээле, ол. Ийиде, чаңгыс катап сыкыртылганга ажыглаар шприцтер, капельницалар (эм дамдыладырынга херек), шарыыр материалдар, кезиишкин кылырынга эргежок чүгүла дериг-херекселдер чедишпейн турар. Кезиишкин кылыр столдарывыс безин эрги. Эм аймааның талазы-биле айтырыгга эм дээрезинде мунчулбайн тур бис. Харын-даа Кызылдың эмнелгелеринге көөрде, эм талазы-биле дээре бис деп болур мен. Үште, эмнелге каш аңгы бичии бажыңнардан тургустунган. Бистиң салбырывыс турар бажыңны дайын мурнунда-ла туткан. Эрги, тар, шык бажың-дыр, көрүп олур силер — деп, Александр Николаевич чугаалап олурду.

Соңга көзенээн өттүр дүжүвүста эмнелгениң соңгаларының баарында, эжиктеринде ак халаттыг кыстарның ажылдап турганын көргеш, эмнелгениң кышка белеткелиниң дугайында айтырар, көөр дээш бодалымны илереттим.

Ыраккы Тожунуң район эмнелгезинде

Коллектив кышка белеткелдиң колдуун чайын-на кылып алган болду. Чугайлаар, будүүр ажылдар соонда. чылыдылга системазын септээн. Котельнаяда суг сордурар насосту чаартаап. Кышты өттүр оттулар чүүл — токпак ыяшты эккеп дүжүрген (ында чүгле ыяш оттулуп турар). Дугаржулга ёзугаар ыяш ажыл-агыйы, бүдүрүлге ажыл-агый черлери болгаш хуу кижилер токпакпы чылдың-на белеткеп берип турар.

Чыл төнчүзүнге чедир хеп чүүр чаа черни ажыглаалга кииреп. Септелге үезинде будуктар, демир хоолайлар, батареялар тып алырынга бергедеп турганын Александр Николаевич-даа, уруглар салбырының эргелекчизи Виктор Николаевич Вагановдаа чугаалап олурдулар: «Дужувуста бажыңда үнүп-кирип маннажып, холдарында чүве тутткан уруглар соңгалар, эжиктер будуп турар санитаркалар-дыр. Чылыглаан соонда, кырындан будуптарга, шынарлы эки болур чүве... — деп, бистиң чугаавыска киржип каап олурган Виктор Николаевич турупа кээп, соңга баарында чеде берген чугаалады.

Эмнелгеде чыдап эмнедип турар аарыг кижилерге эът, сүт, ногаа, фрукт, балык эъди, картофель чыл дургузунда четчир. Фруктуну сөөртүп эккеп турар боордан башка, арткан продуктуларны район боду хандырып турар. Картофельди колдуунда эмнелге хуу кижилерден бир килограммда өртээн 10,12 рубль кылдыр садып ап турар. Эмнелгениң боду дузалал ажыл-агый тудар дээш эге базымнарны кыла берген. Хаван азыраш, эътке ажыглаарының дуржулгазын шенээн. Келир чайын картофель болгаш оон-даа өске ногааны тарыырын планнап турар. Сүт-биле хандырылганы ындыг кончуг эки эвес, ылангыя күзүн арай баксырай бээр дээрзин эмчилер чугаалап турдулар. А чаш уругларга сүт кухнязы ажылдап турар. Чигир-биле хандырылга үзүктел чок. Мынчап кээрде аарыг кижилерге аъш-чем хандырылгазын багай деп болбас-тыр. Бар-ла продуктулан поварлар (олар ийи кижи) янзы-бүрү аъш-чемни белеткеп турар. Мээн аңаа чорааш хүнүмде Натальяның (чоокта чаа ажылдаан кижи мен дээш ол фамилиязын адап бербээн) ээлээ турган. «Аъш-чемни канчаар белеткеп турарын сонуурган, поварларның ажылын көрүнер» — дээш, Александр Николаевич мени ынаар кирип берген. Арыг-силиг бичежек өрээлден аъш-чемниң чаагай чыды думчукка тулуп кээр. Блиничиктер быжырып турган Наталья-биле таныштым. Оон кылганы амданныг аъш-чемин чоогладым. Чугаакыр, кезээде каттырып турган чугаалаар Наталья ажылдавышаан, меңээ хөөрел берди: «Төрүттүнгеним, өскен черим черле бо — Тожу. Ортумак школа соонда, соңгаар өөренип чоруй баргаш, төрээн черим чоктап, Тожум арыг агаарын, агым суун дораан сакты бээр кижи болдум. Мергежилим — аргыкчы. Пестаавы фабриказынга ажылдаар аан. Тожуда фабрика чок-даа бол, дедир ээп чанып келдим. Ам бо-дур мен. Аъш-чем «аргыкчызы» болган. Чонумга-ла ажыктыг ажыл кылып чорзумза, кым-даа болуп ажылдаай-ла мен...»

Натальяның оозу чеп. Кижиниң өскен, төрээн чурту дег эргим чүве кайда турар. Бэрып-барып байлак Тожу кызы, ак-көк хемнер чурту Тыва кызы өске черге кайа ижигер. Эмнелге коллективиниң хоочуннары Е. А. Новикова, Е. И. Базыр, Д. С. Сандык дээн ышкаш дагдыныкчыларның деткимчезин, арга-сүмезин чүгле эмчи сестралары эвес, поварлар, санитаркалар, от салыкчылары, хаван ажаакчылары-даа алыр, оларның күш-ажылчы үлегер-чижээн салгаар-дыр ийин.

Медицина ажылдакчыларының социал камгалалының дугайында айтырыг бо коллективте чогумчалыг шиитпирлеттинген. Чурттаар оран-сава айтырыы-биле, өске районнарда дег, берге байдалда турар ажылдакчы чок.

Эмнелгеге-даа, эмнелгениң эмчилеринге, эмчи сестраларынга, санитаркаларга... ынчангаш кыштың соогу коргунчуг эвес.

«Техника-биле арай хирелиг болуп бар чор бис. Үш чыл дургузунда машина албадывыс. Арталыг-ла болза биске тергелиг трактор азы чүък сөөртүр машина болган болза деп дыка-ла күзээрдир бис» — деп, Александр Николаевич Фургал чугаалааш, «кышка белен бис, бүгү тала-биле белен!» — деп баштактаны аарак катаптады.

Валентина САТ.
(«Шынның» корр.).

Чагыдылгалыг болуруңче далажыңар!

ПРОВЕРЬТЕ ПРАВИЛЬНОСТЬ ОФОРМЛЕНИЯ АБОНЕМЕНТА!

На абонементе должен быть проставлен оттиск кассовой машины.

При оформлении подписки (переадресовки) без кассовой машины на абонементе проставляется оттиск календарного штемпеля отделения связи. В этом случае абонемент выдается подписчику с квитанцией об оплате стоимости подписки (переадресовки).

Для оформления подписки на газету или журнал, а также для переадресования издания бланк абонемента с доставочной карточкой заполняется подписчиком чернилами, разборчиво, без сокращений, в соответствии с условиями, изложенными в каталоге Союзпечати.

Заполнение месячных клеток при переадресовании издания, а также клетки «ПВ — МЕСТО» производится работниками предприятий связи и Роспечати.

САДЫГ «КАДАРАРЫНЫҢ» ОРНУНГА

ХУУЗУНДА МАЛДЫГДА

Кара-Бызаа Былдыймаевна Моңгуш хоочун малчын, күрүне малын совхозунга чоокта чаа хүлээдип берипкеш, хууда мал-маганын өстүрүп кирипкен. Чылгы малдыг, ужен шаа инектиг, 200 баш ажыг ангор өшкүлүг, каш хойлуг. Чаңгыс чер-чурттугларының чугаазы-биле алырга, Кара-Бызаа, оон калган өңнүк пити Семис-оол эрес-кежээ, чыдын чытпас, олут орбас чораан. Оон-на уламчыдан тараалан Шамбалыгга доктаай берген.

Шаг шаа-биле турар эвес, не малчынның пенсия назыны эрте хона-даа берген болза, күрүне малын чоокта чедир кадарган. Хып дээн ыныяанда бойжулаан болгаш, ам бөгүнде — амыдыралчы дуржулгазы мөңгүн алганда канчап аңаа олурар боор. Ажы-төлү база өскен, ынчангаш өөренип калган кыштаанга Кара-Бызаа Моңгуш хевээр олурупкан.

— Кыштагның кажаазы эргижирээн, чурттап турарывыс бажың база уо апарган. Бо аал коданың хуужудун алган болзувза — деп, ол чугаалап, тыва аъш-чем-биле бисти хүндүледи.

Сүттеп каан хөөг сарыг шайының, чаң-чаа сметананың амданының чаагайын магаладым. Дееспи, согааш, балазы база бар чорду, саржагны бидон, доскаарда шыгжап турар.

— Сыныйга, уйуг-кырынга саржагны кудуп каар чүвелир ийин — деп, ол тайылбырлады. — Дон саржагны бидондан казып алыры шүүттүг-ле болгай — диди.

Хоочун хойжу-биле бөгүн-даарта шиитпирлээр ужурлуг айтырыгларга доктаадывыс. Кара-Бызаа Моңгуш каш он чылдың дургузунда сөөлгү 20 чылда «Шамбалыг» совхозка хойжулаан, ында кыштаанга, одар белчиирнинге өөренип калган. Оон өскээр чайлаг чорууур кайы-шиңээ кайда боор ийик, сүүрже көжүп кирер дээрге, бүдүүн назынының дургузунда өстүрүп келгени мал-маганы сүүрге кайын сыңар, соодар. Ча чиңзе болгай. Бир эвес «Революцияның салбымажо» совхозтуң хойжузу Социалистиг Күш-ажылдың Маадыры Сафонов дег болза, Таңды-Саяны-даа ажмо кежее берген. мал-маганын [illegible] чалы чылдарында-ла шимчевес өңнүк-төрелгенинге, алдын-мөңгүнче, дериг-херекселче шилчидип алган.

Олут орбас, чыдын чытпас угбайның малы оорларга алзып турза-даа, аът-тепу, инектери, ылангыя өшкүлери өскен туруп каан! Моол мурнунда бо за Кара-Бызаа Моңгушту уставта көрдүнгенинден хөй мал тудуп, өстүрүп турар дээш, аңаа бүрүү онзар чыгы турган боор.

Хоочун малчын ол-ла кыштаанда чылдың бүгү эргэлэрде чурттап чорууур, чүгле чайгы үеде инектерин суг-суггаттыг Оңгачаже чорудуп турар. Инектериниң бажын ажы-төлү ол черге кадарып, кадагалап чорууруп дыңнатты. Суму чагыргазы, совхоз удуртулгазы база Кара-Бызаа Моңгуш совхозтуң малының кыштаг одаарларын хууждарының дугайында чугаалажып чедир чедиң келген эвес бе? Өнчү-хөреңгиниң кандыг-даа хевири бо шагда херек болгай, ол бүгү рынок харылзааларынга кайы-даа талазын эрге-ажыктарынга дүүштүр турары күзенчиг. Мал-маганны өстүрери одар белчиирлерге [illegible] турар болза чем. херек [illegible] эвес. тир. Сүт-сүттээ, одар-белчиирле четтир болза, [illegible] Тывадывыс [illegible] болгай.

ХООРАЙДАН СУМУЖЕ КЕЛГЕН ООЛ

Бо чүс чылдың 50 чылдарынга сууржун, хоорайжы амыдыралче углаашкынның дыка калбарган. Төөгү талазы-биле кымча үеде аңгы-биле суурлар амыдыралче шилчээш, [illegible] одар-белчирлерин ээн каап, амыдыраңла чорааш мал-маганывыстың бажын чидириг-ишкиндырыгга чедиргенивис бо хүннерде илдеп апарды. Сууржун амыдыралче шилчиишкиниин шаңкынчыдар дээш түс черниң агаар-бойдузунга дүүшкек, араттарының хөй-хөй чылдарда сайгаалдан салгал дамчыштыр мөөңнеп алган дуржулгазын — чайлаглаашкынын, күзеглээшкинин, кыштаглаашкынын, чазаглаашкынын барымдаалга албайн, бүгү чоннуң хем, шынаа унунда суурларже кажаалай хөй деңгенин көрүп чор бис. Колхозтарга болгаш совхозтарга чүгле каш малчыннары, кадарчыларны арттырып каан.

Хоорайжы, ажылчын сууржуу амыдырал делгелигениг [illegible] болбайн эән Чаа-Хөлдэн тургузуган, [illegible] тускай өрээлдерлиг бажын черле чурттак санчыг. Хоорай биле [illegible] аразы «холужуп [illegible]»; «кырызаа колхозум бар, кымга-даа боол чалынмас мен» деп ырлап чораан шаг-үевис турду. Чечен чогаал, уран чүүл «Коммунизмниң оттарынче» чуткуп шаг болду. «Сумудан келген оол», «Мажалык», «Коммунизмниң оттары», ол бүгүге демейлешкек чечен чугаалар шүлүктер, шүлүглелдер ном-дептер боор үнгүлеги.

Одар-белчиирлер чагыжарга, товушөлдер ээн болгаш куруглаан, «кур болгаш куруккан черлеривис» төөгүге кирип бижиттинди. Ам ону катап ээлээр дээн дидим эвес базымнар бар чорду. Чижээ, бо удаада хоорайдан кедээзинге боттанып ажылдай берген. Моон мурнунда Кызылда бир дугаар ПТУ-нуң каңнакчызы чораан. «Шамбалыг» совхозтуң дузалакчы хойжузу Виктор Моңгушка ужуражы бердивис.

Оон чугаалап турары-биле алырга, мал кадарары дег кедилиг иш чок. Хоорайга өртээ аар, чок-бар аъш-чемниң, идиккептиң бараанпарын ооурлап «кадарарының» орнунга, хойжулаганы-ла дээре. Тыва кижиге оон кедилиг ажыл кайын тыптыр. мал сүрүүнге чоорту өөренип-ле бергей. Түр нарыылаашкынны ажып эртип болур, хем кежер кежиглиг, даг-сын ажар арттыг-ла болгай.

— Угбам «Шамбалыг» совхозтуң хойжузу, честем чоокта чаа чок апарды. Дем бүлезин чидирген, өңнүү ниитин ышкынган Угбамны ээн каалтар аргам чок болду — деп, ол чугаалады.

Сагыш човаачал аныяк эр угбазы-биле кады кодан хураган хүлээп алган. Кышка кайы хире белеткенип алганын сонуургатты. Кыштаанда чурттаар бажыңның, хой кажаазының чылыглаашкынны чорууп турар. Электри чырыын киирери арткан. Совхоз дериг-херекселдер-биле дузалаптар болза, каңнакчы кижи бодуу-ла кылып ап болур. Мал чемнерин курлаавырлап алган. Чогуу одар-белчиирлерин чугаалады.

Арапчор ОКСУР.

ЭРГИМ КИЖИЛЕР

Журналистикага эвээш эвес чылдар ажылдап, республиканың кыдыг-кызыгаар районнарынга барып, күш-ажылчы кижилер дугайында хөй-ле материалдарны бижип келдим. Бижиир дээн маадырымны эки билген тудум, ооң овур-хевири, кылган ажылы кижиниң караанга көстүп, материалды каш катап эде көрүп тургаш бижип алыр боор чүве. А чогум эң-не чоок дээн кижизи — авазының дугайында бижиир дээрге сөс-домак тывылбас болур дээрзин бо чүүлдү бижип тургаш билдим. Шынап-ла, «Өрелиг мен сенээ, авай» деп ырлажып турарывыстың чылдагааны-даа ол боор чадавас.

Авамга чеже-даа эргим чылыг сөстерни сөглексеп бижиириимге, ындыг сөстер тывылбас-тыр. Ынчангаш бодумнуң сактыышкыннарымны силерге бараалгадыйн.

КЫЛЫН КЫДЫРААШ

Эрткен кыжын курархивке документилер аразындан бир-ле кылын кыдырааш холумга туттунуп келген. Чүү-ле кыдырааш боор дээш ажып көре бээримге, 1950-60 чылда районнарга башкылап чораан башкыларның даңзызын район айы-биле бижип каан болду. Сонуургааш Чөөн-Хемчик районну көре бердим. 1950 чыл. Маннүректиң эге чада школазы дээш 3-4 башкы аразында Деспи дээн атты номчуй каапкаш, аваамның башкы болуп баштайгы базым кылган школазы, анаа база-ла ол школаның башкызы турган ачам-биле өг-бүле туткан дээрзин ооң мурнунда дыңнаан болгаш, сонуургап, уламчылап номчуй бердим. 1957 чылга чедир-ле даңзыда анаа-ла Деспи, Сүрр-оол деп каан, а ажылдаан школалары — Хөр-Тайга, Кызыл Тайга, Алдан-Маадыр, Сүг-Аксы.

Авам, ачам кайызы-даа пенсияже үнзе-даа, оларның эрткен барган оруу курархивте шыгжаттынып чыдарынга өөрүвес арга чок болду...

САВАҢНЫГ МҮН

1953 чыл. Хөр-Тайга школазынга Кызылдан хыналда келген. Гостиница деп чүве бар эвес, даргаларны башкылар таныыр айы-биле бажыңнарынче хондурары-биле аппарган. Михаил Класевич Мендуме хүндүс-ле школа директору ачамга бистиниңге хонар дээрзин чугаалап каан чүве-дир. Улуг аалчыга изиг хан чиртпес болза хоржок эвеспе дээш ачам бир малчын аалдан хой чугаалажып алган. Кыдыг-кызыгаар суурга сайгылгаан бар эвес, дең чырыынга хой дөгерген. Аалчыга хойнуң ужа-төжүн дүлүп, ханын кудуп турган. Авам бажың иштинде бир-ле чыт барын эскерип каан (черле чытчы кижи болгай), чыт-ла эвес чыт. Пашта кайнып турган эъдинге деңин чоокшуладып чедире бээрге, ак көвүк шураар. Чүү болганын айын тыппайн, аалчы көрбээнде мүнну аас деп көрген, кижи ижер арга чок, паштың дүвүнден кара саван хымыш бажынга туттуруп келген. Хайлыг чүве, хүндүс үгбам хеп чуггаш, кара саваны печка чанынга салып кааш, өрү каарын уттупкан, а кежээ хой өлүрген улус ону эскербейн, караңгыда эът-биле кады пашче супкан болган чүве-дир.

Шак ынчаар Кызылдан келген улуг аалчыны курут хондурган болбас ийик бис бе.

БАШТАЙГЫ СЫГЫГЛАР

1963 чыл. Ол чылдарда башкы кадрлар чедишпезин-ле ол турган боор, ачамны ол-бо школаларга ажылдадыры-биле чорудуп-ла турар, а бис оон-биле кады көжүп-ле турар чүве-ле болгай. Чүък машиназынга бажың иштин чудургеш, чүък аразынга чыдыптар чүве. Сүг-Аксы школазынга ачам директорлап турда, часкы дыштанылга үезинде Ак-Туругнуң уруглар бажыңнын директорладыры-биле чорудукан. Авам ол-ла школага тыва дыл, төөгү башкылавышаан, кежээлерде кижизидикчи башкы болуп, өөреникчилер удугуже дээр дежурнуйлаар. Ол эртениниңе өөреникчилерни оттурар дээш даа бажында чоруй баар, кежээ база-ла бис удуй бергенивисте келир. Бирде неделя-даа ававысты көрбейн баргылаар турган бис. Ынчангаш бичии дуңмам «Кижи, авай, сени дыка үр көрбедим» деп бо-ла чугаалай берген турар.

Школа доозулган. Ачам башкы институдун бот-өөредилге-биле доозуп турган. Бир-ле хүн авам бажынга кире халып келгеш, «уруум, силер ам улуг улус-тур силер. Бажыңынар ээлеп, каш хондур туруңар, ачаңар Кызылда багай-дыр. Почта машиназы 2 шакта келир, оон-биле ачаларга четкеш келийн» дээш, караактарын бистен чаштанып чоруй, сумказын алгаш чорупту. Чүү-даа болганын орта билбээн бис, ачамны улус бижектеп каан деп телеграмма келген, бо-ла.

Кижи багай чүвеге таваржы бээрге, чону — чоорган, бисти бичии улусту суурнуң чону оон-моон карактап, суун, эъдин-даа эккеп бээр чүве.

Кудумчу кежилдир Байындыларнын өг-бүлези чурттап турган. Өгнүң эр ээзи үргүлчү чонар-даштан дүрзүлер чазаар, ону-ла дыка сонуургаар турган мен. Өг-бүле боттарының уруг-дарыы хөй-даа болза, бистерни ашкарып-чемгерип, ада-иевисти чоктатпааның ам-даа сактып чорууп мен. Сөөлүнде болап чоруурумга, Тываның база бир алдарлыг даш чонукчузу Байынды ол болган. Адазының изин изээн Эрес, Елизавета база-ла ат-сураа алгаан кижилер апаргылаан. Даржайларның өг-бүлезинге база өөрүп четтирбестиң аргазы чок.

Авам чорутканының соонда, неделя хире болганда школаның бир башкызы келгеш, «Ачанар чок апарган-дыр. Эртен школа автобузу силерни чедирип Кызыл чоктаар, белеткенип алынар» дээш чорупкан. Эртенинде школа автобузу Ак-Туругдан эътеигиниң 5 шакта үнгеш, кежээ 7 шакта Кызылга келген. Эмчиге чедип келиривиске, авам бисти көрүп кааш кайгап, канчап мында келгенивисти айтырды. Чүү болганын бирден бирээ чокка чугаалап бердивис. Ачамның кезиишкинни чогумчалыг эртиткен, удавас кылаштай бээрин дыңнааш, өөрүүрүвүстү чүү дээр. Диргиг кижини өлген деп чугаалажырга азы дүжээрге, ол улуг назы узаар деп чүве шын-даа боор чадавас. Ачам алдан хар ашса-даа, ам-даа хүрежип чорууру ол.

Эмчиге кежээ сайгылгаан чырыынга авамның карактарының адаанга сыгыглар тыптып келгенин, кастыктарында ийи-бир ак дүктер көстүп келгенин бир дугаар ынчан эскерген мен.

Авам Деспи Санаевна база ачам Сүүр-оол Хүргүлекович Ондарлар пенсияже үнзе-даа, ам-даа ажылдап чорууурлар. 40 чыл иштинде кады чурттап, амыдыралдың кандыг аар-берге, ырган-дагыр оруктарын ажып эртпээн дээр. Ийе, өөрүшкү-даа, муңгарал-даа, карак чажы-даа турган... Олар амыр-дыжын бодавайн чеже кижини өөредип кижизитпээн дээр. Ынчангаш-ла ындыг боор, бажы көгере берген акыйлар-даа, угбайлар-даа оларны чүгле башкыларым дээр, бир-бир бодаарга «башкы» деп сөс оларның магабодунда сиңнигип, танмалааның калган-даа дег апаар.

А ажы-төлү бистерге олар чүгле **ЭРГИМ КИЖИЛЕР.** Уругларының уругларынга ынак кырган-ава, кырган ача. Чайгы үеде ада-иевистиң бажыңынга шупту ында хаая чыглып келиривиске, аавам бистиң санывысты безин чидирипнтер кижи. Чүге диве үш уруглары бистер, күдээлери, келиннери уругларывыс-биле кады шупту 14 кижи бис...

Бо хүннерде ынак ававыстың юбилейи. Хереэжен кижиниң харын адавас, ол кажап-кезээде аныяк болур деп чугаа шын. Чылдар шууражып эртсе-даа, ававыстың сеткилгазы аныяк, ол кажан-даа кырывас.

Ада-иевистиң хулумзүрүү бистерни чылдып-ла чоруур болзунам деп чалбарып чоруур бис. Ажы-төлге оон эргим чүве кайда боор. Оларның бистерни дээш сагыш човаашкынын, кавайывыс чанынга олурган үйгу чок дүннерин эгидип шыдавас бис. Ынчангаш оларга чүгле черге чедир мөгейип, кан дег кадыкшылды күзедивис.

Светлана МОНГУШ.

2250 РУБЛЬ АПААР ХИРЕ

МОСКВА. (РосИТА-СЧТА-ның корр. Евгений Клешков). Декабрьның эгезинден азы келир чылдың январь 1-ден эгелеп шалыныын эң адакы хемчээлин — чаңгыс аай тарифе сеткизиниң бирги разрядыныын ставказын өстүрериниң аңгы-аңгы хевирлерин Россияның Сан-хөө министерствозунда сайгарып, ажылдап кылып турар. Амгы үеде оон хемчээли айда 900 рубль болгай, ам ажылдап кылып турарында баштай ону 1350 чедирер деп турган а сөөлгү каш хонуктарда санал үндүрүп келгени-биле шалыныын адакы хемчээлин 2250 чедирери көрдүнүп турар. Россияның Сан-хөө министерствозунда ол талазы-биле билип турар кижиниң РосИТА-СЧТА-ның корреспондентизинге дыңнатканы-биле ол саналдарны Күш-ажыл болгаш Сан-хөө министерстволарынын Россияның Чазаанга белеткеп турар чагаазынга киирер.

Шалыныын адакы хемчээлин болгаш чаңгыс аай тариф сеткизиниң бирги разрядыныын деңнелин өстүрери өске-даа төлевирлерни өзериинге улаштыр чедирер. Чижээ, республика бюджединден, а ол ышкаш Камгалал база Айыыл чок чорук министерстволарындан бээр пенсиялорның хемчээлин база өстүрер.

Оон аңгыда бүгү дээдиниң стипендияларын ортумаа-биле 2,5 катап улгаттырары уругларга дээш дузаламыларны база компенсацияларны өстүрери көрдүнүп турар.

Кижи болгаш хоойлу

ТҮҢНЕЛДЕР БАР ДЭЭРИ БЕРГЕ

Бо чылдың эрте берген чайында кезек кара «кара наадымнар» деп байыр-чыыштар республиканың барык район бүрүзүнге болуп эрткилээн. Бо дээрге хоругдал адаанга янзы-бүрү чылдарда олуруп чораан кижилерниң эгелээшкини-биле болуп турган чыыштар болган. Ону улус билир. Тыва Республиканың Президентизиниң мал чемн белеткеп турар үеде болгаш дүжүт ажаалдазының үезинде хөй улус чыыр массалыг оюн-тоглаа, байырлалдар эрттирерин шеглээр дээн Чарлыынга чөрүштүр ол «кара наадымнар» болуп турган. «Кара наадымнарның» кижи бүрүзү аңгы-аңгы утнуп хүлээп алганы билдингир: оларның деткип-даа турган, анаа удур-даа азы тоомча чок-даа болган кижилер хөй.

Ылаңгыя аныяктар бо чүүлдү деткээн болгаш оларның эрттирилгезинге идепкейлиг болуп, маргылдааларынга киржип туртулаан. Ол ышкаш районнарның удуртур-баштаар даргалары анаа улуг-ла удурланмаан болгаш (чамдыктары бүдүү иштинде аңчытзып азы сестип турза-даа), харын-даа деткип турган. Оон-биле чергелештир чок арзанга, чамдык албан дужаалдыг кижилер ортузунга «кара наадымнарның» эгелекчилеринден хоругдаттырып чораннардан корткаш, улус оларга мал маганын, машина-техниказын халас берип, ачыладып турган деп чугаалар база тывылган.

Дамчыыр чугаалардан шынныг чүүлдер бар бе азы чок бе? Ажыл-албаны бо талазы-биле холбаалыг органнар-биле редакция харылзашкан болгаш байдалды ажыт-чажыт чокка чугаалап бээрин оларның ажылдакчыларындан дилээн. Редакцияның дилээнге ИХМ-ниң оперативтиг-истелге бюрозунуң начальниги **Николай Михайлович ТАС-ООЛ** чөпшээрешкен болгаш сан-чурагайлардыг справкаларны редакцияга эккеп берген. Анаа үндезилеп дарааында материалды белеткээш, номчукчуларның кичээнгейинге саналдадывыс.

• • •

Республиканың аңгы-аңгы районнарынга болуп эрткилээн «кара наадымнарга» янзы-бүрү чылдарда хоругдал адаанга чораан кижилер барык шуптузу киришкен болгаш ол наадымнарны эрттирериинге дузалашкан. Чер-чер айы-биле «кара наадым» эрттирер тускай организакчы бөлүктү тургузуп турган. Олар боттарының программаларын ажылдап тургузуп алган турган. Оон кол утказы мындыг: кем-херек үүлгедип турар улус-биле демиселди чорудар, улусчу чаңчылдарны эгидер, акша-төгерикти чыггаш, хоругдаттырганнарга дузалажыр. Баштай көрүп көөрге, мында ындыг-ла айыылдыг чүве чок. Кем-херек үүлгедиишкиннери кымны-даа дүвүредип берген болгай. Ынчангаш «кара-наадым» киржикчилериниң ол чүүлдү бир дугаар черге салып турганында ужур-ла бар. Улус чонга, районнарның дарга-бошкаларынга ооларының ол эгелээшкини идегелдии бөлдүрүп, хулиганнарга болгаш кем-херек үүлгедикчилеринге, оорларга удур иштинден улуг удурланыышкын үнер болза, ол бүгү чавырлыр чадап чок деп бодал тургустунган. Ынчангаш-ла харын ол «кара-наадымнарның» деткиишкин ап турганының чылдагааны мында.

Бир эвес хоойлу ёзугаар алыр болза, «кара наадымнарны» хорул болур, харын-даа эгелекчилеринге хамааруштыр административтиг хемчеглер ап болур турган. Чүге дээрге оларның организакчыларының арызында 4-5-даа катап шииттирип чораан рецидивистер бар. Ынчалза-даа хоойлу ёзугаар негеп турарындан аңгыда, амыдырал деп чүве база бар болгай. А херек кырында «кара наадымнарга» удурланган кижилер база чок болган. Чүге дээрге оларның салып турар программалары болгаш кыйгырыглары хөй-ниитиниң корум-чурумун тударынга салдар чедирип болур хевирлиг ышкаш болган. Ук чыыштар үезинде чамдык улус ол чүүлдерниң алыс утказынче ханылап кирбейн-даа, чүгле хүреш көрүп алыр, халас чемненип алыр дээн чүткүлдерлиг болганын база айтыр апаар.

Эң баштай Улуг-Хемниң Сыын-Чүрээ деп черге район чергелиг болуп эрткен «кара наадым» соонда районга кем-херек үүлгедиишкиннери харын бичии када оожурап турганын чажыргаш канчаар. Ынчалза-даа удатпаанда районга оорлаашкыннар, кем-херек үүлгедиишкиннери, хулиганнаар чоруктар катап эгелээн. Харын-даа корум-чурум үрээшкиннерин «кара наадымның» киржикчилери боттары кылып турганымы таварылгалары безин бар.

А чайгы, мал чеми белеткээн турар шалыпчы үеде «кара наадымнар» эрттиргенинден эвээш эвес экономиктиг когарал болганын маңаа ажыт-чажыт чокка айтыр апаар. **Бирээде,** олар кижи күжүн чардыктырып турганнар. **Ийиде,** машина-техника күжүн чөптүг ажыглаарынга, бензин, кывар-чаар чүүлдер чарыгдалынга когаралдыг болган. **Үште,** совхозтарның болгаш хуу кижилерниң мал-маганын дыка хөйнү чарыгдап каапканнар.

Чижээ, Улуг-Хем районнуң «Иштии-Хем» совхозунуң Сыын-Чүрээ деп черинге эрттирген «кара наадымның» үезинде кандыг чарыгдалдар болганын маңаа сан-чурагай-биле көргүзүп тургаш көрээлиңер. Бо «кара наадымга» ырак районнар Мөңгүн-Тайга, Бай-Тайга, Тожудан аңгыда, шупту районнарның төлээлери кээп киришкен. Маргылдааларның киржикчилеринге шаңнал кылдыр бээринге база аштанып-чемненириинге кайы хире мал-маган чарыгдааныл?

256 кижиниң хүрежинге шүүлген мөгелерге бир аът, бир бода мал, 6 шээр малды өргээн. 18 хар чедир бичии оолдарның хүрежинге — бир аът, бир бода мал, ийи шээр мал. 50 хардан өрү назылыг кижилерниң күрежинге — бир аът, үш шээр малды ажыглаан. Аът чарыштырарынга — 4 аът, 3 бода мал, 4 шээр малды шаңналга салган. 15 км хемчээлдиг кросс-чарыжынга — 1 аът, 1 шээр мал берген. Маргылдааның организакчыларынга база шаңнал кылдыр 1 тевени, 8 тоолайны берген. **Ынчангаш ниитизи-биле ук маргылдааларның тиилекчилеринге болгаш оларны организастап эрттирген кижилерге шупту 8 аът, 5 бода мал, 1 теве, 16 шээр мал, 8 тоолай үндүрген болуп турар.**

Келген чонну болгаш маргылдаалар киржикчилерин аштарып-чемгерери-биле июнь 12-ден 14-ке чедир үеде шупту 9 баш бода мал, 1 аът, 45 шээр мал, 1 хаван чарыгдаан. Сыын-Чүрээнге болуп эрткен «кара наадымга» ниитизи-биле 9 аът, 14 бода мал, 1 теве, 1 хаван, 61 шээр мал, 8 тоолай чарыгдаттынган.

А машина-техника аймаа кайы хире хемчээлдиг, канчаар ажыглаттынганыл? «Кара наадымга» ажыглаан транспорт шупту күрүне ады болуп турар. Июнь 13-түң хүнүнде 10 автобус, 35 ГАЗ-53, 6 КамАЗ, 10 ЗИЛ, 16 УАЗ — ниитизи-биле ол хүн 77 саннныг транспорт ажыглаттынган.

Июнь 14-түң хүнүнде «кара наадым» киржикчилерин чедирериинге, өске-даа чүъктерни сөөртүрүнге оон-даа хөй транспорт херглеттинген. Автобустар — 14, ГАЗ-53 — 40, ГАЗ-52 — 5, ГАЗ-66 — 1, КамАЗ-тар — 12, ЗИЛ-дер — 12, УАЗ-тар — 19, тракторлар — 3. Бо бүгү транспорттуң ниитизаны 106 болган.

Сыын-Чүрээнге ол болган «кара наадымга», «Аян», «Тыва» ансамбльдер база киришкен. Чыыштың шупту киржикчилериниң саны — 6 муң ажыг. Ол саннан 400 кижи аңгы-аңгы чылдарда хоругдал адаанга олуруп чораан кижилер болган. Чогум байырлал боду арагалаашкын чокка болуп эрткен. Ук «кара наадым» төнген соонда, июнь 14-түң кежээзинде 22 шак 30 минута турда, херектен болуп чораан кижилерниң болгаш чалаттырганнарның чыыштың болуп эрткениниң талазы-биле үнелел берген түңнел хуралы болуп эрткен. Анаа 200 хире кижи чыылган.

1992 чылдың июнь 5-6 хүннеринде Таңды районнуң «Сосновское» дуржулга-бүдүрүлге ажыл-агыйының болгаш Кызыл районнуң «Х Улуг хурал» совхозунуң девискээрлеринге база-ла хоругдаттырып чораннарның эгелээшкини-биле «кара маёвкалар» болуп эрткен. Сосновкага болган «кара маёвкага» Межегей, Кочетово, Хову-Аксы, Балгазын, Элегес, Бай-Хаак суурлардан кижилер чыглып келген. «Кара маёвкага» чүве чугаалаан кижи бүрүзү-ле амгы үениң берге айтырыгларын, оор-суктуң, арагалаашкынының көвүдээнин, күштээшкин, өлүрүүшкүн ышкаш дерзии үүлгедиглер нептерээн турары болгаш ол бүгүнү болдурбазынга салдар чедирерин аныяктарны кыйгырып турган. Санал берип, чүве чугаалап турган кижилерниң арызында Таңды районнуң иштики херектер килдизиниң начальниги болгаш милиция ажылдакчылары база бар болган, кижи бүрүзү чаңгыс түңнелге келген: бот-боттарын бижектежир, дуржокталыр, арагалаар, оор-сук кылыр чоруктарны деми-биле кезе шавар, анаа удур демисежир.

Бай-Колга болган «кара маёвка» кижи саны-биле болгаш маргылдааларын организастааны-биле Сосновкага болган «кара маёвкадан» улуг хемчээлдиг болган. Анаа салдынган кол сорулгалар база үстүнде ышкаш болган. Хоругдаттырып чораанларның программазын чаңгыс чер-чурттугулары деткип турарын олар хуралдарга чугаалап турганнар. Бо улус чыыш эрттирериинге акша-хөреңгини хөй кыргып, кажаа коптарып, картофель тарып тургаш ажылдап алган бис деп турар, а спонсор кылдыр Терлиг-Хая бүдүрүлгезы дузалашкан.

Санал, бодалывыс солчуулу

РЕДАКЦИЯДАН: Бистиң холувуска келген сан-түңнелдиг справкалар ёзугаар кылдынган материалды номчудуңар. Оон көөрге «кара наадымнар» эрттирилгезинге эвээш эвес санныг мал-маган база машина-техника чарыгдаттынганы илдең-дир. Улуг-Хемге эрттирген «кара наадымга» үндүрген мал-маганның үндезининге бичии ферма-даа тургузуп ап болур хире. Анаа-ла корум-чурум камгалалынга үлүүн киириштирер сорулганы салып алырда, мынча хөй чарыгдалдар үндүрери албан турган бе, мынча хөй кижи күжүн, ажыл шагын чарыгдаары чугула турган деп бе? Азы «кара наадымнарның» түңнелинде чер бүгүдезинде корум-чурум экижип, арагалаашкын эвээжеп; оор-сук; күштеп-күчүлээшкин; өлүрүүшкүн чавызай берген бе? Ындыг бе дээрге. ИХМ-ниң сөөлгү шынтнадыгларындан безин көөрге, ол статистика мурнуку деңнелинден эвээжевейн турары көскү болуп турар. Ынчангаш кандыг-даа эгелээшкинниң болгаш ажыл-херектериң кол-ла үнелиг чүвези — түңнелдери болгай. Чеже-даа чарыгдалдары көвей ажыл-херектиң түңнелдери эки болза, акша-хөреңгиниң, эт-хөреңгиниң хөй чарыттынгы бергениңге хомудавайн барып болур. А түңнел чок ажылга кандыг үнелел берип болуру билдингир. Ынчангаш «кара наадымнар», оларны эрттирериниң эгелекчилери болгаш организакчылары салып турган сорулгаларын, программаларын кайы хире чедип ап шыдааныл? Азы ол бүгүнү күүседип кылырынга чүү шаптыктап турарыл? Бо талазы-биле оолдарның боттарының чугаазын кичээнгейлиг дыңнаксаар-дыр бис. Бодалдарыңарны ышкаш биле үлежип, редакцияже чагаадан бижиңер. Ол ышкаш чоннуң талазындан саналдар, бодалдар келиринге база идегеп артывыс.

База ол ышкаш «кара наадымнарга» мал-маганын берген кижилер, спонсор болуп дузалашканнар, районнар удуртукчулары, совхозтар директорлары, кодээ Советтер даргалары бо чүүлге хамаарылгазын илередип, байдал херек кырында кандыг болганын тодарадып бижиири күзенчиг болуп турар.

ЧАГААЛАРЫҢАР МАНАП АРТЫВЫС.

ХЕРЕКТИ СОКСАДЫР ХӨӨННҮГ

Хомудалды кым хандырар ужурлугул?

Сөөлгү үеде республика солуннарынга кижи амы-тынынга чедип, кем-херек үүлгеткен кижилерниң хоойлу-дүрүм чымчак көрүп, оларның херектерни кандыг-ла-бир чылдагаан-биле саададыр, оон соонда каш-ла чылга шиидер, а когараан кижилер чок апарган кижиниң, оглунуң, уруунуң, өг-бүлезиниң, төрелиниң ажыы ажып, өйде-өйде качыгдалдыы каашпас кезээ — караанын чажын төп, сактыышкынын кылып чоруурунуң дугайында хөй-ле материалдар парлаттынып, ол талазы-биле чоннуң үнелиг саналдары үнүп, харын-даа кижи амы-тынынга четкен үүлгедикчилерни дээди хемчег-биле шиидерин эрге-хоойлу органнарындан негеп-даа келгеннер. Ынчанмастың аргазы чок.

Кымга хомуданчыг эвес боор. Бир эвес эрге-чассыг оглу, кызы кандыг-ла-бир айыыл-халапка таваржып, аарыг-аржыктың уржуундан өлүг бойдусче шилчип, амыдыралдан чарылган болза, оон ажыын ажып, сактыышкын кылыры бир аңгы херек.

Чурттаалгазының чаш назын үезин ада-иезиниң холунга өскеш, эш-өөрү-биле кады эртем-билигни чедип ап, школаны доосккаш, ам-даа өөренир ийикпе, азы чок-ла болза, өг-бүле тудар деп турааш, азы чурттаалгаже чаа-ла шымнып кирип, частың чаа частып орган четээ шыкаш, чаш назынының үезинде өлүрүкчүнүң холуундан өлүп, чаш амы-тынын каап, бүгү чонундан чарлып, кара довурак адаанга чыдаоы кымга хүлээнчиг боор. Шак ындыг үүлгедиини кылган, дириг-ле кады чурттап, ажылдап чораан эштериниң амы-тынынга ок-бижек-биле чедип каан үүлгедикчилериниң херээн саададыр, оон эвээш чылдарга шиидерин хомудап бижээн, хомудап чоруур качыгдааннар-биле мен база бир дөмей, бодумнуң качыгдалымны илередип, хомудалым бижип, кажыдалдыг эш-өөр-биле бир дөмей, негелдемни солун дамчыштыр бижиир бодадым. Солуннуң редколлегиязы мээн бо материалымны деткиир боор деп идегедим.

Бистиң оглувус (төрээ-ле ийи кижи чүве, бирээзи улуг уруувус, бичези оглувус ол) Феликс 1991 чылдың февраль айның шагаа болуруунуң үш хонук бурунгаар бажыңывыска келгеш: «Шагаа бетинде чедип кээр мен, авай, ачай, бажыңымны чок-тур, уруглары көрүп турар силер» дээш, ажылдаары-биле Ү. Шынаа суурже чорупкан. Ол-ла хевээр бистиң-биле көрүшпээн, эрге-чассыг, үш чаш уруглары-биле, энерелдиг эжи, уругларының иези-биле безин душпайн, ажылдап чораан хевээр, бодунуң чалыы назынында, 28-ле харлыында бистен мөңгези-биле чарлып чорупкан.

Ам оглувустуң уруг-дарыы, кенниивис, бистер өйлеп-өйлеп оглувустуң чевээнге барып, ооң чүрүүнүң мурнунга карак чажын төгүлдүр сактыышкын кылырынга өй бис. Чүү болганыл, бисче ындыг улуг кажыдалды, хай-халапты чүү эккелгенил?

Суд болуп турар үеде илерээни болза, ол-ла тудуг бригадазының бригадири Николай Давааа ооң мурнунда хүн бригадазының ажылчыннарынга массалыг арагалаашкынны организастаан. Эртенинде база оолдарның «бажың эмнеп» бир шил коньяк берген болган. Ынчалза-даа оолдар кежээге чедир сергей берген. Коля боду төрелдериниң бажынынга чораан. Халан ээрик келгеш, өөру-биле кады общежитиезинге турганнар. Оолдарның чугаазын алырга, ол үеде тозовка боо-биле кеге-бугалар боолап турган бис дээр. Оозу судка бадыткаттынмаан.

Коля: «Каям, мен боолап көрейн» дээш, Феликстен боону алгаш, Феликсче углай боолаарга, эжиниң иштинче боо огу кирген. Оон уламындан оглувус бистен чарылган. Суд үезинде Коля эжин боолааның чажырбайн, шынын чугаалап турар. Оон өчүү: билбейн, октуг бооу чаза тудуптум дээр.

А эмчиниң эксперт документизиниң көргүзүп турары: боо огу кончуг дорт кирген деп көргүскен. Судтаашкын үезинде судья каш-даа катап Колядан айтырган: «Бооңу канчаар тудуп алгаш турдуң» дээрге-ле, «ийи холум-биле мурнумга доора тудуп алдым» дээр. Бир эвес доора тудуп алган болза, ийи кижи удур көрнүп алган турда, канчап ок чанында удур турган кижиге дээр боор. Өске ийинче чоруй баар, а ийленген-даа болза, кижиниң будунче, адаанче ок кирер ужурлуг. Ынчангаш бооңу ылап-ла Феликсче углаап боолааның тодарадыры-биле судту сонгаарлаткаш, херекти катап истелгезин кылыры-биле дедир чорутткан чүве.

Ол херек ам бо хүннерге чедир шуут читкен. Агаарже үнгени, черже кирген-даа билдиимес. Херектиң ужуруп дүргедедирии-биле, качыгдааннар анаа-ла олурбайн, баар чогуурлуг черлерге база чедип турган бис.

Мен бодум район прокуратуразынга каш-даа катап четтим. Кеңим республика прокурору А. П. Дамба-Хүүракка база четкен. Херекти катап истеп турар, удавас доозар бис дээр, бо-ла.

Черле ынчаш кижи кайгаар чүве. Кандыг-чүү-даа болза өлүрүкчү херек болган-дыр. Бир аныяк хамаатты кижи холундан амы-тынындан чарлы бээрге, оон херээн мынчага дээр саададыр, а буруулуг кижи Николай Давааа анаа-ла хостуг, ол-ла ажылында, харын-даа мактадып ажылдап турар. Бир эвес анай-хураган өзеп чиптен болза, шагда-ла хоругдалда чыдар болдур ийин.

Херек үүлгедиишкинни болган соонда, оон херээн кылып турган, шала-буда кылгаш, прокуратураже чорудупкан милицияның майору Сундуй Чечек-оолга, капитан В. Шулуу-Маадырга, ол-ла херекти чедип кылбаан, район прокурору турган А. А. Оюн. В. Самдан оларга кончуг-ла хомудаар ийик мен.

Харын-даа районнуң амгы прокурору С. Д. Кызыл-оолдуң — ол херекти соксадыр чүве, хуусаазы эрткен-дир, амнистияга таваржыр кижи-дир дээр хөөнүнге черле таарышпас мен. Ынчангаш бо чүүлдү бижип, бир эвес район прокурору ындыг хөөннүг болза, оон үстүнде чагырга олуруп турар хүлээлгелиг депутат министр, милицияның генерал-майору В. Б. Кара-Сал, прокурор А. П. Дамба-Хүүрак мээң бо хомудалымны чүү деп болап турар ирги?

Бис качыгдаан улус кем-херек үүлгеткен Николай Даваны хөй-хөй чылдарга шиитсин деп негевейн, а херектиң ужурун шын истеп, херекти дүрген доозуп, хоойлуда көрдүнген дүрүм ёзугаар судтуң ажылының уламчылаарын негеп турар бис. Ынчангаш оглун чидирген улуска хомуданчыг болбайн канчаар, кым ол хомудалды хандырар ужурлугул дээрзин солун дамчыштыр билип алыры-биле мону бижидим.

Качыгдааннарның мурнундан Сандан ТАНОВ.
Тес-Хем район.

ТАДЖИКИСТАНДА БАЙДАЛ

Тайылбырлыг чүүл

Дүшкен Совет Эвилелиниң Ортаа Азияда болгаш өске-даа чамдык девискээрлерде эрги кызыгаарларында орус солдаттар ам-даа хевээр турбушаан. Таджикистанда турар орус солдаттарның байдалы дыка берге. Ында чурттап турар өске-даа кижилерниң байдалы сөөлгү үеде база дыка бергедээн: эрге-чагырга дээш месилдешкен Таджикистанда удурланышкак янзы-бүрү күштер бодунун демиселинче улам-на хөй кижилерни, солдаттарны безин өжегерээн кииириштирип, республикада социал-политиктиг дүшкүүрлүг чорукту хүн бүрүде күштелдирип турар.

Таджикистанда бүгү чурттап турарларның барык ортаа кезии таджик эвес национал дыг кижилер. Ында кыптыгкан хамааты дайынынга киржирин таджик эвес национал дыглар күзевейн турар. Таджикистан болгаш Ортаа Азияның өске-даа чамдык республикалары Афганистан-биле кызыгаарлажып турган чорук чүгле оларга эвес, харын Россияга, Хамаарышпас күрүнелер демнежилгезиниң (ХКД-ның) өске-даа чурттарынга берге айтырыгны тавааштырган: бир эвес Афганистан-биле кызыгаар камгалалы кошкаар болза, хөй боо-чепсек, наркотиктер (хоор-таакпы аймаа) болгаш дээрбечи кижилер эгезинде Ортаа Азия чурттарынче, а оон сөөлүнде — Россияже, дүшкен ССРЭ-ниң өске-даа республикаларынче эндерилдир шурагуп кирип келир ийик.

Афганистанның моджахедтери (афган дээрбечилер), «Аллах бурганның ырак солдаттары Таджикистанның болгаш Ортаа Азияның өске-даа республикаларын дамчыштыр Россияже шурагуп киргеш, Наджибуллага дузалап турганы дээш дүшкен Совет Эвилелинден «өжээн негээрин» ажыы-биле медеглеп турары кымга-даа чажыт эвес болгай.

Хөй чылдар дургузунда ССРЭ-ниң күрүнениң Айыыл чок чорук комитединиң Афганистанга тургузуп келген хайгаарал албаны (совет агентура четкизи) саадарап дүшкен дугайында медээ бар. Ол хайгаарал албанынга турган таджик национал дыг хөй кижилер Афганистанның амгы чазаанын (моджахедтерниң) талазынче шилчип кирген болгаш оларны үрегдеки, шпион хөделиишкиннер кылзын дээш Ортаа Азия чурттарынче бүдүү чорудупкан.

Афганистанның амгы эрге-чагыргаларының талазындан мындыг ондактыг кыжаныышкынның тургустунуп келгениниң чамдык буруузу Россияның болгаш Хамаарышпас күрүнелер демнежилгезиниң өске-даа чурттарының чазактарынга онаажыр деп эвээш эвес политиктиг хайгаарактылар санап турар: Афганистанның президентизи Наджибулланың чазаа чүгле кывар чүүл болгаш аъш-чем деткимчезин көргүзер дугайында дилег кылырга, Россия болгаш ХКД-ның өске-даа чурттары ук дилегни хандырбаан, холдарлыг.

Чүгле 1992 чылдың эгезинден бээр безин афган-таджикистан кызыгаарынга 760 ажыг кызыгаар үрекчилерин туткан, хөй боо-чепсекти олардан хавырган. Афганистанның болгаш Таджикистанның аразында кызыгаар округунуң командылакчызы генерал А. Мартовицкий мензэ мынча деп чугаалаан: «Түс чериниң таджик национал дыг чону моон мурнунда бисче идепкейлиг дузалажып турган. Ам байдал өскерилген: түс чериниң чурттугулары кызыгаар дамчыштыр боо-чепсекти чажыды-биле эрттирип, садыглаарынга боттары киржип, кызыгаар үрекчилеринге дузалажып эгелээн».

Үзбекистанның президентизи И. Каримовтуң телевидение дамчыштыр чоокта чугаазын хөй кижилер дыңнаан боор. Кызыгаарларда тургустунуп келген улуг айыылдың дугайында ол чүгле сагындырган эвес, харын Үзбекистанның болгаш Таджикистанның аразында кызыгаарны бүрүн дуглап каапкан. Үзбекистанның болгаш Афганистанның аразында кызыгаарны быжыглаар талазы-биле шиитпирлиг хемчеглерни Үзбекистанның президентизи алган.

Кызыгаарларны быжыглаарының эргежок чугулазының дугайында Бишкекте, Алма-Атада, Ашхабадта шагда-ла эки билген, а Москвада — чүгле чаа билип эгелээн. Таджикистанның болгаш Афганистанның аразында чугула кызыгаар камгалалын хандырып турар кызыгаар шериглериниң офицерлериниң хуралы 14 кезек бөлүктүг негелделерни Россияның кызыгаар шериглериниң командылалының мурнунга салган. Бирги ээлчегде үш ай дургузунда алдынмаан шалыны доп-дораан төлээрин, кывар чүүлдерни (ол чокта дайынчы техника хөделип шыдавас) болгаш аъш-чемни четчири-биле бээрин офицерлер негевишаан, ук негелделер күүсеттинмес болза, кызыгаарны ээн арттырып каарын баш бурунгаар сагындырган. Оон сөөлүнде Россия Президентизи Борис Ельциннин тускай Чарлыы үнген болгаш кызыгаар шериглериниң офицерлериниң ол негелделериниң кол чуруузу күүсеттинген.

ХКД-ның күрүнелер болгаш чурттар баштыңнарының ужуражылгазы бо чылдың августа болган. Кызыгаар камгалалын быжыглаар сорулга-биле Россия болгаш Ортаа Азия республикалары 300-300 кижиниң үш ай хуусаалыг кылдыр кызыгаарлар камгалалынга бээрин дугурушкан. Ниитизи-биле 1200 кижиниң чүгле үш ай хуусаалыг кылдыр бээр болганда, ук хуусаа дооступ, оларны кым солуур?

ХКД-ның өске чурттарынга багай салдарлыг болбас кылдыр Таджикистанда байдалды экижидер талазы-биле ол республиканың чазаанга дузаны көргүзер негеттинип турар.

Д. МАКАРОВ.

КӨРЕЙ ДАЙЫНЫНГА КИРЖИЛГЕМ

Бо чүүлдү бижиир мурнунда маңаа хамаарыштыр бичии тайылбырны кылыры чугула деп санаар мен. Чүге дээрге 1985 чылга чедир бистиң совет шеригниң аңаа киришкенин кым-даа билбес турган болгаш, бистер ону чугаалавайн-даа чораан бис. Харын аңаа бүзүревес, кочулаар кижилер ам-даа бар. Мен мону бо үеде ажыт-чажыт чок болу берген чүве болганда, кижилер ону эки билип алыры-биле бичии-даа чүве ээреттейн, бижип көөр бодадым. Бир эвес шаандакы үе болза мону солуннарга бижиир хамаан чок, чугаалаары кончуг айыылдыг турган. Ол дээш айыыл чок черлер органы бистерни дораан сегирип алыры чугаажок.

1951 чылдың май айда бистиң Иркутскиниң 92 хугаарлыг артиллерия дивизиязын чажыт байдал-биле Кыдат кызыгаарында Маньчжурия деп станцияга аппаргаш, совет хеп орнунга кыдат шериг хептерин кедирген.

Бистиң бүгү-ле шериг техниказыстың, автомашиналарывыстың болгаш солдат шериг кижиниң бодунуң хуузаа адылап чорууру боо-чепсектериниң кажан кайы заводтарга бүдүргенин бижээн, оон марказын айыткан хамык-ла бижиктерин шуптузун үзүткап, сүвүрүп, аштап каапкан бис. Ол ышкаш автомашиналарда янзы-бүрү бижиктер турар болгай, ону база үзүткаан бис. Маңаа чүгле бистиң дивизиявыс эвес. Хабаровскиниң артиллерия дивизиязы, Москва чанында болгаш Чөөн чүктүң (Хабаровскиниң) ужар чүүл дивизиялары база турган чүве.

Бистер Кыдаттың Маньчжурия ховузу-биле дорт кежилдир чоруткан бис. Хайлар деп хоорайларга чедип кээривиске бир орус кырган ашак биске ужуражып келгеш, бистерден кээшие дилеп, ону орааш тыртып турду. Ол кижиниң бис «силер мында кажан, чүнү канчап келдиңер» дээривиске, мен Кыдатта 1918 чылда келген мен дидир. Россияга революция өскээн соонда үндүр кыстыргаш, дескен ак гвардейжилер өөрү болду. Ынчан армиязы Чөөн Кыдатче дескен турган. «Чуртуңар кайдал» деп айтырарывыска, Пенза губерниядан келген кижи болду. Оон чоруп-ла орган бис. Ында бар чорувуста суурлар бар, демир-орук станцияларынга кээривиске, соңнуургаан орус чон поезд чедип кээрге, суурдан шупту маңнажып келгеш үткүп турар. Олар дээрге чуртун сактып чоруур, дыка кээргенчиг улус болган.

Бир демир-орук станциязынга олар биске Сталинниң дугайында болгаш артиллерия дугайында чараш ырларны ырлажып берип турдулар. Бистер чоруптарывыска хөй-ле кырганнар ыглажып турганнар. Улуг-биче Хинган дагларын чер адаа-биле өде бергеш Шеньян (Мукден) хоорайга чедип келген бис. Маңаа бистерни «дайынчы белеткелдиң № 1» үезин деп чарлап кагды. Чүл дээрге Көрей чурту ам ырак эвес — деп чүве биске билдингени ол. Шеньян хоорайдан үнгеш, бир хонук чорааш, эртен дан бажында бир-ле улуг хоорайга келдивис. Ол болза көрей кызыгаарында Аньдун деп кыдат хоорай болган.

Бо хоорайга келгеш, демир-орук станциязынга турувуста агаарда частыышкын бооп турар, хөй-ле самолеттар агаарда аткылажып турар болду, биске байдал билдине берген. Оон хамык чүъкту, техниканы дүжүргеш, машиналарга кошкулааш, ол кызыгаарда хоорайның чоогунга ында Ялусыжиян деп улуг хемде көвүрүг болгаш бистиң ында аэродромда ужар чүүл дивизияларын камгалаары-биле батареявысты арттырып кагды. Бис аңаа от точказы кыл-лут аар бомбалакчы самолеттар ужудуп келгеш, бистиң камгалап турган аэродромувус бомбалаан. Чамдыктары оон чанында кодээ суурнуң кырынче өрт үндүрер бомба октаан түңнелинде, тайбың чон когаралга таварышкан, бажың-балгады өрттенген, өлүм-чидим болган.

Мону делегейниң улуг-улуг күрүнелеринден, ССРЭ-ден база тускай комиссия хынап көөрү-биле келген турган. Совет шеригниң ында турарын чажырар сорулга-биле ак кештиг орус сөөк кижилерге от точкаларын-биле аразында харылзажыр артыжарда хүннүс олар баштарынга сеткилер кедип алгаш 15 хонук иштинде чоруп турганнар. Бистиң аравыста кара сөөк кижилер бар болгай бис, бистерни дайынчы белеткелден ужулгаш, Кыдаттан барып аъш-чем, ыяш-даш болгаш өске-даа чүүлдер сөөртүрү-биле тургускан турган. Олар кымнарыл дээрге старшинаның орнунда сержант Сундуй-оол Хомушку, чолаачывыс бурят Цыпенов, чүдүрүкчүлер мен, Куулар Шагдыр, Такыр-оол Кыргыс, Борис Седен-Сот бистер чартык ай иштинде ынчаар ажылдадывыс. Бистиң хевиивис кыдат болганда, кажа-даа чорууру-

Хоочуннуң сактыышкыны

гаш, ийи ай иштинде камгалап турувуста, 1951 чылдың август айның эгезин хүннерде оон алгаш соңгу Корейже алгаш барган, аңаа көрей аэродром камгалап, оон чоогунда суурларны, хоорайларны, демир-орук станцияларын камгалап эгеледивис.

Уткан-дыр мен. Аньдун хоорай чанынга турувуста, июнь айның төнчүзүнде боор, бир хүн агаар дүвүреэзиниң боол турда, чаъстыг хүн булут аразындан дайзынның бир реактивтиг Ф-86 Сейбр деп маркалыг шуургедекчи самоледу үне халып кээрге, бистиң ол сес пушкаларывыстың аразындан оон уунга турган бир дугаар пушка доот шыгаалга-биле чаңгыс снаряд-биле адарга, ол самолеттуң думчуунуң аксынга барып часты бээрге, ол өрттенгеш, далайже дүлдүне берди. Бистиң күүсеткен дайынчы даалгаларывыстың эгези ол болган. Ол пушканың командири сержант Роговту «За отвагу» деп медаль-биле шаңнаан чүве.

Соңгу Көрейниң Синичту деп бичии хоорайның чанынга аэродром камгалап турувуста 1951 чылдың ноябрь айның бир-ле хүннеринде кежээкиниң 10 шакта Японияның бир ортулуундан америк шериг баазаларындан 12 санныг Б-29 деп маркалыг дөрт мотор-вуска бистер кыдаттар-ла болгай бис. Ынчан аңаа Кыдаттың эки тура армиязы тулчуп кирип турган.

Бистиң ужар чүүлдүн МиГ-15 деп маркалыг реактивтиг шуургедекчи самолеттарывыстың ылгавыр демдээн база көрей кылдыр эде чураан турган болгаш агаар тулчуушкуну боор турар үеде ужудукчуларның аразында рация-биле харылзажырда херектиг сөстерни ужудукчуларга орус болгаш көрей дылдарга бижээш, планшет иштинге суп бээр турган, оларны көрей дыл-биле харылзажыңар дээри ол-дур. Ынчалза-даа бо чүве бүтпейн барган. Чүге дээрге агаарга тулчуушкун үезинде планшет иштинге харылзажырда словарьлап каан сөс дилээр бе, мынчангаш тускай харылзажырын чөпшээрээн. Харын оон ужурундан башкай американнар вай тыппаан, чүге дээрге самолеттарның ылгавыр демдээ көөй, ужудукчулары аразында орустап маттажып турар болган.

Номчукчу Көреяга американнар кайыын келгенил деп баар чадавас. Мурнуу Көрейниң диктатору Ли Сын Ман деп кижи Америкадан самолеттарны хелезилеп алгаш турган деп чугаалап каайн. Каттышкан Нацияалар Организациязынга совет чазактың төлээзи бистиң шериглеривис Кореяда чок, ол меге чүвеңдир деп харылаар турган болгай.

Дайын чидирит чок болбас дээр болгай, бистерниң эш-өөрлеривистен база ужудукчулардан элээн хораан. Оларны Кыдат девискээрде Порт-Артур хоорайда хөөржүткен, ында тывалар база бар. Порт-Артурга ынчан бистиң совет шериглеривис кыдат-совет керээ ёзугаар албан эрттирип турган, ында совет хөөр бар. Аңаа Совет Эвилелиниң үш дакпыр Маадыры ужудукчу Иван Никитович Кожедуб база дивизия командылавышаан, бүдүн корпустуң командири турган. Делегейниң ийиги дайынынга алдаржаан бо кижи бүгү делегейге билдингир болганы-биле оон фамилиязы өске турган, ону Крылов дээр турган чүве.

Американың болгаш Мурнуу Көрейниң разведказы болза совет солдат кижиден өлүг-даа, дириг-даа болза дыл тывар, ону Американче чорудар, оон-биле КНО-га совет чазактың төлээзиниң мегезин тудар деп сорулга салып алган. Ынчалза-даа олар ол даалгазын күүседип шыдавааннар.

Дайзын аңаа болдунар-ла арганы ажыглап турдулар. Чижээ, тускай эмнеп каан хоралыг ымыраа-сээктерни самолет кырындан парашют-биле ргулчу октап турдулар. Харын оон туржук, Мурнуу Көреядан шээр аарыгдан тускай аарткан аныяк херээжен кижилерни Соңгу Көрейже чорудуп турганнар. Ол чүл дээрге совет солдаттарны аарыг-аржык-биле аартып, чыскаалдан үндүрер деп даалганы салган турганнар. Ынчалза-даа ол боттарының даалгазын күүседип шыдавадылар.

Бистерге чүге кыдат шериг хептер кедире бергени ол? Чүге дээрге кыдат эки турачылар көрей фронтузунга бүдүн армия тулчуп чоруп турган чүве.

1951 чылдың июнь айдан 1953 чылдың май айга чедир дайынчы даалганы күүседкеш, Соңгу, Мурнуу Көрейлар тускай керээ ёзугаар тайбың керээзин чаргаш, от ажыдарын соксадырга, кыдат хевинвисти уштуп октааш, совет шериг хептеривисти кедип алгаш, Төрээн чуртувусче ээп чаныпкан бис.

Совет шериг дайзынның хөй-ле самолеттарын үзүткаан. Мен маңаа дайынчы операциялар канчаар чорупкан турганын биживедим, а кандыг чажыттар турганын доп-чүзү-биле бижээним ол. Кажан халажып чанып турувуста полк командири болгаш өске-даа командирлер бо чүүлдү кымга-даа чугаалап болбас деп сагындырып турдулар.

Алдын-Херел КУУЛАР.
Чадаана хоорай.

Айтырыңар—харыылап берээли

Хөй сериалыг уран-чечен «Частың он чеди шимчээзи» деп телефильмниң кол маадыры Штирлиц — совет шериг разведчиги дээрзин номчукчулар эки билир. Ынчаарга Штирлиц деп немец фамилияны Ада-чурттуң Улуг дайынының мурнунда болгаш берге чылдарында эдилеп турган маадырлыг совет разведчиктиң чогум шын фамилиязы, ады кым деп кижи ирги деп Чаа-Хөл чурттуг Иван Сыгыр-оол редакцияже айтырган. Номчукчунуң айтырыынга хамаарыштыр журналист Алексей Дугержаапың тайылбырын моон адаанда парладывыс.

ШТИРЛИЦ ДЕП КЫМЫЛ?

Хөй сериалыг телефильмниң кол маадыры Штирлицтиң чогум шын фамилиязы М. М. Исаев. Максим Максимович —профессионал шериг разведчиги болгаш маадырлыг контрразведчик. Ол—Төрээн чуртунга, чонунга бердинген болгаш бодунуң бүгү амыдыралын дайынга удур, фашизмге удур демиселге бүрүн бараалгаткан. Немец дылды болгаш амыдыралдың немец овур-хевирин, бүгү чаңчылдарын, ёзулалдарын Максим Исаев тергиин эки билир турган.

М. М. Исаевтиң —Штирлицтиң ажылдап турганы Совет Армияның Чиигине штавының Кол разведка эргелелиниң (КРЭ-ниң) ол үеде ажыл-чорудулгазының кол угланыышкыннарын, сорулгаларын доп-чулап тайылбырлаары артык эвес боор.

Кол разведка эргелели ынчаарда чүгле шериг разведказы болгаш контрразведка болуп турган. Оон сорулгалары— даштыкының чепсектиг күштерин, оларның техниказын болгаш боо-чепсектерин, дайын чорудулгаларының тургустунуп кээп болгу дег черлерин, дайзынның боо-чепсээн бүдүрүп бээр экономиказын баш бурунгаар билип алыры турган. Тайбың-даа, дайын-даа чылдарында шпионнарны — разведчиктерни бистиң чуртувусче даштыкының разведка албан черлериниң чорудуп турарын баш бурунгаар илередири, төпче чажыды-биле дыңнадыры Кол разведка эргелелиниң разведчиктериниң база чугула сорулгазы болуп келген.

Дайзынның тылынга, харын оон иштинге чажыды-биле маадырлыг ажылдап, демисежип турган совет разведчиктер фашистиг Германияны чылча шапкан совет улустуң чайынналчак Тиилелгезинге улуг үлүүн кииргеннер.

Ынчаарга дайын үезинде болгаш оон сөөлүнде чылдарда Төрээн чуртунга өскерликчи болуп, даштыкы күрүнелерниң разведка албанынче шилчип, бужар ёзу-биле саттынганнарның саны он беш болган. Оларның аразында—Пеньковский, Поляков, Сметанин, Филатов (оларның шуптузун туткаш, совет судтуң шииткели ёзугаар боолап каан, шын кылган деп санаар мен).

Туттурбайн барган өскерликчилер база бар. Чижээ, Виктор Суворов, оон шын ады —Владимир Богданович Резун. Кол разведка эргелелиниң майору турган, Англияның разведка албан черлеринге ол саттынынкан. Кол разведка эргелелиниң начальниги турган генерал Михайловтуң чугаазын ёзугаар алырга, өскерликчи Резун амгы үеде Англияның найысылалы Лондон хоорайдан 70 километр черде Великобританияның разведка албанының девискээринде чурттап турар. Төрээн чуртунче ээп келбейн, өскерликчи болган Крапива, Дыриник оларны даштыкының разведка албан черлери ажыглап алган сөөлүнде, оларны суд шииткели чокка аңаа-ла боолап каан деп медээ бар. Ушку курувениң разведка албанынче шилчиирин оралдашкан деп, оларны даштыкылар буруудаткан.

Өскерликчи болган эвээш эвес разведчиктер ССРЭ-ниң Күрүнениң айыыл чок чорук комитединиң (КАК-тың) азы Кол разведка эргелелиниң удуртукчуларының чоок кижилери болуп турганын төөгүнүң архив документилери херечилеп турар. Чижээ, өскерликчи Пеньковский ынчаарда Кол разведка эргелелиниң начальниги Серовтуң чоок кижизи болуп, оон хуузунда даалгаларын күүседип турган. А Серовту ол албан-дужаалдан дүжүргеш, шериг дужаалын генерал-майор чедир кудулаткан сөөлүнде, удаваанда өлүп калган. Өскерликчи Сметанин деп кижи Кол разведка эргелелиниң политикиладыышкын начальниги Долин-биле, 1986 чылда боолдурган шииттирген генерал Поляков — Кол разведка албанының кадрлар эргелелиниң начальниги Изотов-биле хуузунда чоок харылзаалыг турган.

Кол разведка эргелелиниң доктаамал ажылдап турар штаб-квартиразы Ходынка шөлүнүң чоогунда турар. Оон бажыңның шазында «Шериг эмнелгези» деп адрести ёзугаар туткан. Совет Эвилелиниң турган үеде оон сөөлгү начальниги — генерал Владлен Михайлов. ССРЭ душкен сөөлүнде ол эргелел ам Россияның Чепсектиг Күштерниң Чиигине штавының кол разведка эргелели болу берген.

ТӨРУТТҮНГЕН ХҮНҮҢЕР-БИЛЕ!

Бо хүннерде бистиң угбавыс Чанзалмаа Кужугетовна болгаш честевис Дайынчы Салчакович Бүлерештерниң төрүттүнгениниден бээр 50 чылы база оларның өг-бүле тудуп, кады чурттаанындан бээр 25 чыл оюу боор турар.

Үш оолдун, дөрт кыстың ынак ада-иези болган угбавыс, честевис Тээли суурда чурттап, ажылдап чорууурлар. Угбавыс ырлаарынга дажок ынак, чымыштыг ажыл-ижиниң аразында концерттерге киржип, тааланчыг үну-биле хоюнналыр ырлап бадырыптарга. Магаданчыг-ла ийин.

Хүндүлүг угбавыс, честевис! Силерниң байырлалдарыңар таварыштыр изиг байыр чедирбишаан, ажыл-ижиңерге чедиишкиннерни, амыдырал-чуртталгаңарга аас-кежикти, кам дег кадыкшылды күзедивис!

Хүндүткел-биле, дуңмалары Чечек, Николай САЛЧАКТАР.

Уругларыңар Долаана, Валя, Аляна, Саяна, Урана, Люсиана, күдээлериңер Кама, Оолан, Уян, уругларыңар уруглары Айдың, Шаңгыш, Дан-Хаа, Сайдаш биске каттыжып турлар.

• • •

Бистиң хүндүлүг кудавыс Бора Сояновна Кызыл-оол октябрь 22-де бежен харлап турар. Ол үр чылдарда Эрзин райпозунга ажылдавышаан, алды оолду, бир кысты доруктуруп, кижизиткен хүндүткелдиг ие.

Бежен харлаан юбилейи-биле хүндүлүг кудавыска изиг байыр чедирбишаан, узун назы назылаарын күзедивис!

Роза, Хүреш-оол МОНГУШТАР.
Кур-Чер суур.

Янзы-бүрү бодалдар

АРАГАГА ОРНАВААЛЫҢАР

Кижиниң амыдырал-чуртталганы чурттазын дээш чырык черге бурган башкы чаяап каан чүве болганда, кижиниң амыдыралчы аас-кежиктиг чуртталгазы оларның сагыш-сеткилинден төрүттүнүп, өг-бүлезиниң кежигүннеринден дорт хамаарылгалыг болурун кижи бүрүзү медерел билир ужурлуг бис.

Эрткен-барган үевисте амгы үе-биле деңнеп көрүп, эки-бағай аажы-чаңывысты эде-хере септеп-селип, аксы-сөзүвүстүң дылын сайзырадып, чылыг-чымчак кылдыр, сагыш човаачал бооп, тыва чонның чаңчылдарын сагып, бот-боттарывысты камгалажып-карактажып, шынчы, биче сеткилдиг болуп, хөй эки-бағай чугаа чугаалавайн, хүндүлээчел, туруштуг байдалывысты сагып, артывыста, соовуста чонувуска бағывысты көргүспейн чурттап чоруулуңар!

Бистиң эки-бағывысты солуннарга удаа-дараа чырыдып, шүгүмчүлеп турарын хүлээп ап көрээлиңер. Чырык черде делегейде борбак баштыг, боолук моюннуг кижилерниң аажы-чаңы янзы-бүрү болгаш, кижи бүрүзүнүң чуртталгазы база аңгы-аңгы, амыдыралдың янзы-бүрү талазын кижилер көрүп, чурттап чоруур.

Амыдырал-чуртталга бистерни кээргел чокка сывыра шаап, аарыг-аржык, човулаңнар көвүдеп, өлүм-чидим, ажыг-шүжүг кам-хайыра, өршээл бербейн, ойтур сеп силгизе-даа, бистиң чурттап эртер хара чаңгыс оруувус ол бооп турар. Кижи бүрүзү ол бергелерин шыдажып, чүъктеп эртип чорууруп бодап кээрге, бо үениң өскерилгелерин бодап орарга, кижилерниң амыдыралы дыка нарыыдап келгенин көрүп, билип турар бис. Чырык черде кижилерниң салым-чолунуң шиитпирлиг үезин бо берге рынок амыдыралы бистерге көргүзе берген.

Бот-боттарын хүндүлежип, дузалажып, үениң байдалынга алыспайн, чогаадыкчы ажылдаарының аргазын дилеп тывар апаар бис. Мугарап, арага-дарыже баш сугарынга дөмей-ле бодун хилинчектенир сен, кым-даа кижиге дуза катпас.

А. МОНГУШ.
Мугур-Аксы суур.

«ШЫН» СОЛУН РЕДАКЦИЯЗЫНГА

Мээң 60 харлаанымны-биле чүректиң ханызындан изиг байыр чедирип, бүгү-ле эки чүүлдерни күзээн коллективтерге — Тыва Республиканың Дээди Совединиң Президиумунуң аппаратынга, «Шын» солунунуң редакциязынга, Телевидение болгаш радио дамчыдылгазының компаниязынга, «Эче сөзүнүң» редакциязынга база дөргүл-төрелдерге болгаш түс-түс эш-өөрүмге өөрүп четтиргенимни улуг-биле илергейлеп тур мен.

Седен ХЕРТЕК. Тыва Республиканың Дээди Совединиң парлалга секретары.

Чарлалдар бюрозу

ӨВҮРЖҮЛЕРНИҢ КИЧЭЭНГЕЙИНГЕ

1992 чылдың октябрь 29-та 10.00 шакта Кызылдың Улусчу чогаадылга төвүнге хоорайда Өвүр районнуң өөренип турар сургуулдар, студентилерниң район чагыргазының, Дээди ортумак өөредилге черлериниң удуртукчулары, ада-иелер-биле ужуражылгазы болур.

Олче келириңче өвүржүлерни [illegible].

Өвүр район чагыргазы.

КИНО

ОКТЯБРЬ 22-ДЕ

«НАЙЫРАЛ»: «Опасный бизнес» 10.00 12.00 14.00 16.00 18.00. «ВИДЕОЗАЛ»: «Кэфс» 10.30 12.20 14.30 16.30 18.20 шактарда. «ВОСТОК»: «Обида» (2 сериялыг) 15.00 18.00 шактарда.

Эрзин район чагыргазы болгаш тер район эмнелгезиниң коллективи кадык камгалал шугумунга үр чылдарда ажылдап келген Оржумаа Хаыыевна ДАМДЫННЫҢ [illegible] таварышкан мөчээшкинни дыңнатпышаан, [illegible] кижиниң төрелдеринге болгаш чоок кижилеринге ханы кажыыдалдыг илергейлеп тур.

Чагыдылга-93

АМ МЫНДЫГ

1993 чылда республика болгаш районнар солуннарының чагыдылгазының чоруп турарын 1992 чылдың октябрь 15-тиң медээзи-биле алырга мындыг байдалдыг болуп турар:

1. «Шын» — 3000
2. «Тувинская правда» — 1897
3. «Тываның аныяктары»— 1658
4. «Молодежь Тувы» — 9.
5. «Сылдысчыгаш» — 624
6. «Тыва Республика» — 138
7. «Содействие» — 127
8. «Деткимче» — 67
9. «Эче сөзү» — 896
10. «Центр Азии» — 505
11. «Эфир» — 2067
12. «Ленинчи орук» — 332
13. «Улуг-Хем» — 406

Шак бо сан-чурагайлардан алгаш көөрге, республикада солуннар чагыдылгазы чер албайн турар. Бо талазы-биле чер-чер чагыргаларының даргалары, харылзаа белдирлериниң начальниктери болгаш кодээ черлерде харылзаа салбырларының эргелекчилери дээштиг хемчеглерни алырлар боор дээзинге идегеп каалы.

Солуннар чагыдылгазының доостурунга чедир санныг каш-ла хонуктар арткан. Ынчангаш солуннарны чагыдып алырынче далажыңар.

АЯЛГАНЫҢ АЯЛГАЗЫ

◆Чечен чугаа◆

Школа дооскаш, кандыг-бир черлерже өөренип чоруур дээривиске, арай берге хире боорга, суурувустан үнмээн бис. Ажылдаар дээрге, база амыр эвес болган — ажыл тывылбас. Ынчангаш үш эр тудугжуларның кыжын ыяш ужуруп турган черинин бүдүүн аштаар даалга алган бис. Өөрүшкүвүс сүргей — ол-даа болза ажыл-дыр. Биске Калга-оол акыйны эжеп берген. Чоон болгаш көргүрээш чугаалыг чүве.

Ыяш кезикчилериниң чурттап турары демир сүтүлүт бичии казанакка турумчуп алган бис. Чылыы аажок чүве ийин.

Бир эртен туруп кээривиске, Калга-оол акый өөрүшкүлүг сүргей эдерген, со-ле хөөрегилей-дир:

— Силерни амыраттым, эрлер! Хөй сүт «кээлүрүп» эккелдим! Хырыныңар-ла билир эвес-пе.

— Кайы-кайы? Хөй сүдүн кайыл, акый? — эштиивис.

Кижиниң папирозун хараманып соорбишаан, хоор-даа чок көргүзей-дир:

— Даштын үнүп көрүңер даан.

Казанактан баскылажып кээ дег, тырылдыр үне халчып кээривиске, сүт-даа көзүлбес. Ада бызаалыг шилги инек-ле баглап каан тур. Дээре-ле кире халыптывыс. Кошкар-оол тура: — Даштын сүт-даа көзүлбес чүве-дир, акый — диди.

— Орта чоор бе ол! Шынап көрбедиң бе?!

— Чо-ок! Бызаалыг шилги инек-ле турар чүве-дир. Оон өске чүве-даа чок!

— Ол-дур! Сүт инектен үнер чоор. Бызаалыг инек дээрге-ле сүттүг инек ол-дур. Бөгүн кара шай ишпес бис, ак-чайт кылдыр сүттеп ижер бис.

Кужур Калга бригадиривис ам бис үштү инек саарынче ыдалап-ла эгеледи эвеспе:

— Бугажык! — деп, баштай-ла мени кыйгырып дужурду. — Угбазы алдарлыг саанчы кижи, инек саап билир ыйнаа бо. Мында сүт кудуп эккелгениңвис үш литр банказын ап алгаш, саап көрем че!

Шынап-ла, угбам саалтар чүвени мен чоонган деп мен. Шенеп көөр-дүр кылдыр бодаан мен. Банкамны солагай холумга туткаш, оң холум-биле инектиң эмнээшп бир дошпуузун шейбелээрниң кырында олурумда, инек бүгү дурт-сынны-биле кырлаш-ла диди! Угаан-кудум-даа чок! Инектиң мээн кырымче барып ужарын ол деп бодаан мен. Бир мяңның кээриимче, дөө-ле шелле тур мен. Банкамны ол-да олурган черимде октапкан болдум.

Ооргазын чылгаарда ыыдыг, кырлаш кынныр моома ышкажыл, ядараан, өөрүмнүң мени кыжыры, амырап, каттыржып турарлары-даа кончуг.

— Ам Кошкар-оол шенеп көрзүн. Сен черле ужурлуг боор сен, Кошкар! — деп, ол көгүткен аянныг болду.

Кошкар база мен дег-ле хевир-биле инек адаанда барып олурупту-ла. База-ла саарының кыры чорда, инек, кончуг моова бо кижилерниң коргуп-сүрген турарын-даа билбес, аажок даашкыр кылдыр хыйыландыр, улуг-хырыкын долганиалыр чедүрүп-ле дүжүрдү дивес силер бе.

Кужур Кошкар-оол час-ойта барып дүшкеш майыктаазтыг буттарының чодаларын кыза берген тепкилеп-ле эгеледи. Катты-иткивис-даа кедеогей. Чанывыста күү сыржыкта өөү-кудү дикисип чорупт турган бичии шокар торга безин бистиң шимээнивистен дезип ужа берген.

— Чүге тепкилээнин ол, Кошкар! Хи-хи-хи!

— Уе! Чүрээм! Инек мени хөме-ле келген ышкаш болду чон. Дыка девидедим!

— Чаа! Бо ийн-даа коргал чок, хөй ролер-дир мон! Ам сен саап көрем, Хүнай-оол! Бо эрлерни өттүнмес сен, Хүнай. Чүү-даа ажыл хевек бир аай боктатлаңда, хайлыг чүве болбас ийикпе, делир-зескаарлээш, бураап турган бээр!

Та чүзү четпейн турар болчүт калбак-аас чүве, ам сөөк кудурук-биле сө-ле шыбдаар орта, кужур Хүнайның бопутур чаагын аңа сирлеш кылдыр дажып дүжүрген. Кужур Хүнай ам база дажыларындан ырмазыраан, эм-даа аныяк мен, электен эриндедир хөннүм чок, камгалаңнар кужум четпир дээш, даш тепкеш, чыдыпкан.

Боду база-ла бо ажылга падын көргүзериңден чаржынган боор. Калга-оол акый чаңгыс-даа шенелде кылбаан. Ол харын мени буруудаткаш турупкан.

— Бугажык! Ажылды баштай эгелээн кижи ындыг өөде-жок болуп, бағын көргүзерге, ам ол-дур. Сен, оода сыкырымны-даа саапкан болзуңза, өөрүң сени өттүне бээр ажырбас турган. Эжем далай дег албес сүт турда-ла, кара шай шелүредип олурар, кончуувусту көрүңерем, ядараан!

Кара шайывысты шелүредип олурувуста, Сержин таар [illegible] келген. Уруг бистиң багай казанаавысче халып кээрге, [illegible] бергеш ышкаш болду.

— Тыы [illegible] саап алдыңар бе, [illegible]? — деп, уруг [illegible] айтырды.

Бис [illegible] алдан, [illegible] тепкен чүве дег, [illegible] олур бис.

— Чо-о-о-о-ок, [illegible]. [illegible] олурар саава [illegible] бердиңер бе. Бичии сүт саап берейн.

Бистер арай [illegible] Хүнай-ла халыды.

Баштай ийи-бир «тоорт-тоорт» кынныы чоруй, үш литр банказының сыгыр аксынче шала сарыгзымаар ак сүт, хөөнүн кирипкен чадаган дег шааланы ага-ла берген! Серджинниң көөрүвүске банканы бис ышкаш холунга-даа тутпас, а дискектеринге кызып алыр болду. Ынчангаш ийи холу-биле хоюг ак сүттү төөледир то тудуп-ла орар. Уругнуң ажылчын шимчээшкининге чаныыккан шевергин чараш мага-боду база сценада ойнаар артист дег боорбан туруп-ла олур.

Бо бичии казанак чанынга ийи карааж-биле көрүп, ийи кулаам-биле дыңнап турдум. Инектен ак сүт тө тудуп орар кыс кижиниң ажылчын шимчээшкининден аялганың аялгазы, эң дээди аялга оон төрүттүнер боор. Чүге дээрге, кижи амыдыралы чырык чер кырынга төрүп кээп дүшкеш-ле, аксынче бир дугаар ажыгар амданыг сүүзүннүг чеми сүт бо аялгадан төрүттүнүп турар. Ынчан сактырымга, делегейде бүгү чаштарның саражы, бүдүннүглерниң бүдүңү, бо Серджинде сиңниггип калган-даа ышкаш апарган.

Мыныыр магадаачыг, эң амыдыралчы аялга дыңнап турар инек ам кара чылгазының, шыыбаның база тек кулдедир дээвээ турар дээр силер. Ол таалааш, арта-ла карактарын шийип, сожум көдүрүп тур-ла.

Калга-оол акый бөдүн эксин ажыдыыкан кайгап турган чүве ийин. Шил өттүр хоюг сүт хелбеңнедир көстүп турду. Уруг ону Калга-оол акыйга хүндүткелдиг ваажок тутсуп берди:

— Инээмни тып каанынарга холчок амырап тур мен, акый! Бөгүн тыппас боор мен дээш, дыка коргуп маңнап турдум. Ферма эргелекчизи база ажынып тур ышкажыл — дээш, Серджиң чаражы кончуг чайынналдыр каттыра каапкаш, инээн сүрүп чорупту.

— Аа-биле шай сүттээрге, аажок чаагай болур — дээш, Калга акый кедергей-ле хоюг сарыг шай хайындырды. Дер-бузувус шаанайны бергелээн аартап олур бис. Ынчан бис шуптувус чүгле Серджинни бодап ооган боор бис. А Калга акый мынча дээн болгай «Демар-оолдарның бо бичии кызының ажылдыр-кежээзин, кижи мезулуун магадаар мен ийин! Ажы-төлүнүн кандыг болуру — ада-иеден дорт-ла хамаарыжыр чүве-дир эвеспе бо. Херээжен кижиниң чүрээ, холу мындыг бүдүннүг-дыр, көрдүңер бе, эрлер! Бак дериввис унуп тур». Папирозун тээ дүр сорупкаш, мынчаар медди: «Шаг бергедээн, Тыва уруглар маң ажылының бүгү адырларынга хостуг ажылдаар болур кылдыр өөренир херек! Че, ажылдаалыңар, эрлер! «Олчуга олча чок» дижир болгай».

Монгуш ЭРГЕП.
Таңды район, Успенка суур.

Кызыл хоорай, Красноармейская 100. Индекс 667000. АГАР САНЫ «Тыва сопбар» № 363305.

ТУРГУЗУКЧУЛАРЫ: Тыва Республиканың Дээди Совети болгаш Чазаа, «Шын» солунунуң редакция коллективи.

Кол редактор В. Ф. ЧАДАМБА

РЕДАКЦИЯ КОЛЛЕГИЯЗЫ: Н. С. Базыр (харыысалгалыг секретарь), А. С. Дембирель (кол редакторнуң оралакчызы), В. М. Сат, К. К. Сат (кол редакторнуң оралакчызы), Н. С. Эрген.

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ: Кол редактор — 3-43-34; келген чагаалар болгаш кижилер хүлээп алыр чер — 3-34-28, кол редакторнуң оралакчылары — 3-33-91; — 3-34-17; харыысалгалыг секретарь — 3-34-92; оралакчызы — 3-45-93.

КИЛДИСТЕР: улус депутаттарының Советтерниң ниитилел-политиктиг болгаш солдал айтырыглар — 3-34-19; — 3-34-98; удуртур — 3-34-49; 3-36-73; кодээ ажыл-агый — 3-41-16; культура болгаш улус өөредилгези — 3-39-15; чедээлер болгаш спорт — 3-36-82; — 3-34-57; [illegible] — 3-34-39; — 3-34-93; чагаа — 3-39-03; корректорлар — 3-41-23; [illegible] — 2-27-41, солун келбейн барганда — 2-32-75; бухгалтерия — 3-37-11.

Солунга парлаттынган материалдарның авторларының бодалдары редакцияның туружу-биле дүүшпейн барып болур. Айыттынган фактыларны, саннарны болгаш өске-даа дыңнадыгларны дээш авторлар боттары харыысалгалыг.

Тыва Республиканың Парлалга болгаш информация министерствозунуң типографиязы. Кызыл, Щетинкин болгаш Кравченко кудумчузу, бажың № 1.

Солун неделяда 5 катап үнер. Хемчээли 2 парлалга аңазы. Тиражы 27020 экз. Чагыг № 205.

Аштазыңза, дилеп чивит

Кады төрээн дуңмам Биче-оол Моңгуш-оолдуң кеймер кызының кудазынга баар дээш, бир хонук эрте чеде бердивис. Ынчан ол Тывада база бир эң чараш агаар-бойдустуг булуң — Арысканга чурттап, совхоз директору турду.

Шынап-ла, Арыскан, Арыг-Үзүү суурларны тудуштуруп турар чазаглыг оруктуң безин сактып көрүнерден, ийи талазында янзы-бүрү каттарныс үнген шыргай арыглар, мында аңменниң көскүлениин, каттаап, мөөгүлээн чалаг кижилер барык ийи суурну хүн-хүнү-биле эвес, а шак-шагы-биле тудуштуруп, харылзаштырып турар.

Судак-судак кара сугларын кады ижип, аржаан сугларынга эмненип-домнаныл, кады-кожа чурттап келген чонум-дур. Кажн бодаарга, бо ийи суурнуң чурттакчылары аажок тодуг-догаа, эвес, сагыш-сеткил талазы-биле арыг, торелзек, дуззаргак болгу дег.

Бүгү-ле чүве мээң бодаанымда ышкаш болбады. Кеним Чечек үнүп келгеш, бисти уткуп ап тура: «Чоокка човангчыг, араакка ынаныг чүве болду, кудага херегләэр дээн ийи хоюзусту соңгадан оорлап аппарган болдулар. Мындаа чаш бызаалыг инээвисти база 2-3 хонук баглаан, арай боорда тыптывыс. Эмин чылыл кежүп кээривиске-ле, ийи ыдывысты хораннап кааннар чүве» — деп, хөлчок сеткили хомудап, чеченген, киленнээни илдең чугаалап турду.

Хомудавас, хорадавас харык чок. Барып-барып кудага херек чүвени канчап билбес, канчап дыңнавазан оор үүве. Өске черден оор болза ында ийи хой барын канчап билир дээн. Чогенниг-ле чорду. Оңза чараш агаар-бойдустуг, озарбелчиири, аң-кужу, кат-чимизи четчир бо суурга болуушкун багы-биле аштап-суксап, оорланып, улустуң кара эвсын дыңнап, өлүр тыныш артынга каггаш, казыраахтаныл, хөй-ле мындыг дээш кээргээр, човаар сеткил чок сорланып, күш дөгеп чорул бээривиске, канчап черле херек бүдер боор. Бо берге үеде харын улам бот-боттарывысты деткижип, дузалажып, карак-кулак болгуп, чурттазывысса эки эвес бе?

Черле көрүп чорууурга, каракка илдигер чаржынчыг болуушкуннар-ла хөй-дүр. Ында-мында коммерция садыглары көвүдээн, эң ылангыя араганы талыйган өртек-

Чоокка чованчыг...

дынын чорууруларның боттарының шоруузу-ла ыйнаан. Оларның бир хүн ааа долар, ону Далай-Лама башкы-даа чугаалап, угаадып турбадыве.

Арыскандан амыдыралдың «ужуун сыптаан» ат-алдарлыг ажылдакчыларны эки билир мен, оларлан — Б. Т. Санчы, К. А. Бичелдей, А. Т. Сотпа суг-суг дээш, кымны чок дээр. Күрүнезинге ачызазын көргүзүп чорувур хазыязы эмчилер, башкылар, янзы-бүрү мергежилдиг кижилерин маңаа адап, санаары берге. Мындыг чараш булуң, мындыг оңза кижилерниң өзүп-доруккан суурну-дур. Ам ында каңдыг кончуг аштаан-суксааң, арын-нүүрүн артынга салган «амытаннар» чурттап бергени ол?

Үе дaa берге-дир харын, үе-терге чер болганында садып турун берген, ону ижикен кижилер оглу, кызының эртенги хлевин безин үзүптер, ону ижип алгаш, дидимненген оорларның саны өзүп-ле, өзүп-ле турар. Ол чажыт эвес. Бөгүнгү амыдырал ону көргүзүп тур ышкажыл. Хлеб сүт саткан черлерге багай кижи бастырып-даа каар чыгыы. Маңаа кым-даа эвес, чүгле боттарывыс буруулуг бис. Чурум-сагылгавыстың багайы-биле, бот-боттарывысты хүндүлежип билбезивис-биле кушуттүвүс-ле, күзелин чедип алыр, чиир дээн күзели-биле аң-чип чоруур-даа ол-дур.

Хунаап-былаап, оорлап чоруурунуң оорунга. Аштазыңза, дилеп чивит. «Хырның чажырарга, аштай бээр, кылыың чажырарга, костү бээр» дижир ыйик бис чон.

Бир ырма сынчыг чүве — почтадан пенсия оолурлаары. Пенсия дээрге-ле илдең ышкажыл. Маңаа, чок-ла болза кырган-дижен, чок-ла болза кадыы кошкак кижилер кээр. Олар кара эртенден кара кежээге чедир иткилежип, алгыжып-кыржып кээрлер. Эзы улуг түңнүг тудуш акшаларны 2-3 кижиге берип каарга, ону адырыктап үлежип дээш 2-3 хүн бөлүк-бөлүү-биле кылаштажып кээрлер. Ол ынчап чорул турганш, бот-боттарын чидиржип, тывышпайн даа барган боор-ла.

Черле бо берге үеде боттарынга шыңгы, негежип-дилениин-даа алган акша-төгериин үе-шаанда алчып бержип чоруурун күзээр мен. Чамдыктарывыс ындыг эвес, чүгле холдан уштуп алырын бодаар боор чорду ижип-чипкениин уттуп аар аан.

«Чазый чигенин билбес, чидиг кескенин билбес» деп чүве ол ыйнаан. «Кижи кижиге эш, ыңнук», «Хөйүг-хөйлеп, чону-чоорган» деп чиге сеглээн улустуң сөзүн утпаалынар.

Раиса ЧУДАК.
Кызыл-Мажалык суур.

Болуушкуннар, фактылар, медээлер 8

Буянның тиилелгези

Казахстанның Павлодар облазында Экибастуз хоорайга ХКД чурттарының аразынга 1974-75 чылда төрүттүнген элээди оолдарның бирги чери дээш хостуг хүрешке маргылдаазы болган.

Аңаа 54 кг чедир деңзилиг мөгелерден хоочун мөге, спорт мастери Владимир Биче-оолдуң оглу, Кызылдың башкы институдунуң күш-культура болгаш биология кафедразының бирги курсчузу Буян Биче-оол эки хүрешкеш, чемпионнаан. Ол шуулде хүрешке Казахстанның шыырак мөгезин сан талазы-биле оранчок ашкаш тиилээн.

Красноярскиниң агроуниверситединиң Кызылда филиалының студентизи Владимир Хунан-Кара (58 кг) бо маргылдаага сөөлгү ээлчегде Казахстанның төлээзинге аштырыпкаш, ийиги черни алган. Каа-Хем районнуң төлээзи Алик Моңгуштуң база багай эвес хүрешкенин Хайыраканның спорт школазының тренери, спорт мастери Херел Түлүш өөрүшкү-биле чугаалап келген.

(Бистиң корр.).

Ачы-буяны дээш

Саян арты-биле эртыжар улуг оруктап чорул орарга, Ээрбекче чарлыр орук чоогунда арт кырында орук улузунга дыштаныр чериди дериидип, ээриктиг эликке тураскаал кылып каан. Ол арт кырынга үнүп кээрге, Улуг-Хемниң ол-бо талазында чаттылган Кызыл хоорай, адышта дег, тода көстүп кээр. Хемерте караам араан Эмчилер дегдиришкин дээн.

Районнуң карак эмчизи республика эмнелгезинче чорудупкан чүве. Доңмас-Сүтнүң дужу болур кедээр хавак кырында, хеп шыгжаар шкаф ышкаш көстүр. Дөрт каът бажынче айыткаш, кады чораан өөрүм чугаалады: «Сээ баар эмнедир эмнелген ол-дур».

Аңаа бижип дыштанып алгаш, түтсүп баштывыс. Эжиинде «Тыва Республиканың карак эмнээр эмнелгези» деп улгаттыр бижип каан эмнелгеге чедип келдим. Бирги каътта ак халаттыг тыва уруглар чүгүржүп тур. Оларның бирээзинге район эмчизиниң бижип берген бижиин сундум. Эмнелгеге чыдып алгаш эмнедир болганымны дыңнаткаш, ядык хевим солаш, дөрткү каътта бир палатага чыттырып кагды. Эмнелге дээрге эмнелге-ле болгай, арыг-силиг-даа кедергей. Ол хүн эмнелгениң ниити байдалы-биле бот дугайты таныжып алдым. Даартазында аныяк, тыва эмчи келгеш, караамны шинчип, бир-ле аппаратка тырттырып көргеш: «Карааңарга дегдиришкин шыңгыы болган-дыр. Кезип эмневес болза хоржок» — диди.

Кезиишкин соонда ийи хонганда, көрбес турган караам көстүп келген. Өөрүүрүм-даа хөлчок. Кады эмнелип чыткан Тожудан Кол. Шамбалыгдан Кандан-оол, Чөөн-Хемчиктен Люндуп, Моңгүн-Тайгадан чаныл турар. Эмнедип турар аарыг кижилерниң саны-даа хөй.

Эмнелгениң аарыг кижилерни хандырып турары черле мактавас ужур чок-тур. Хүнде үш катап чемгерер чеми безин кыш. Ынча хөй кижини халас чемгерип, эмнеп деп чүвеге та чеже акша-хөреңги чарыгдаар чүве ле.

Бо чылдың сентябрьда мен аңаа эмнедип чыдырымда,

Өөрүп четтириишкиннин сөстери

аныяк специалист Кан-оол, Каа-Хем районнан база ийи аныяк кижи база бар чүве. Олар эмнелгениң эмчилериниң, эмчи сестраларының, ында ажылдакчыларның эптиг-чептүүн, боттарындан-даа, аарыг улустан-даа негелделиин мактап чугаалажыр болдулар. Шынап-ла, ол хире ачы-буянныг эмчилерни мактавайн, оларга өөрүп четтиргениин илередпейн канчаар.

Бо эмнелге тургустунгандан бээр үр болбаан. Чаа-ла үш чыл чедип турар. Ол хиреде маңаа келген, караа арааан кижилер үр болбайн сегип эмнелгениң улуг эмчизи шелээге турган. Оон оонуңга эмчи Лариса Чадамбаевна Спиридонова ажылдап турган. Эмнеткен хүүсаам аваам болганындан эмнелге коллективиниң бүгү кежигүннерин ат-сывын орта сактып ап четтикпээн мен. Ынчангаш тодаргай кижи ады-даа адаваан болзумза, ол эмнелгениң бүгү эмчилеринге, эмчи сестраларынга, санитаркаларынга болгаш бүгү ажылдакчыларга өөрүп четтиргеним чылыг сөстерии солун дамчыштыр илередип турар кырган-дыр мен.

Степан ДАҢГАА.
Бии-Хем кожууну.

Дилег-санал

Тураскаал самбырадан тургусса чүл?

Бөгүн мен Тыва Республиканың Чазааның чоокта чаа үнген доктаалы-биле таныжып, улуг өөрүшкү-биле мону демдеглеп биживес аргам чок. Ада-чурттуң Улуг дайынының киржикчилери — бөлүк тыва эки турачыларның Тыва Республиканың Чазаанга кирген саналдарының дугайында айтырыгны соңгаарладыышкын чокка үнелеп көргеш, тодаргай доктаалды хүлээп алганынга кым өөрүвес деп, ылаңгыя бөгүн арткан эки турачы эш-өөрден аңгыда, бүгү эки турачы тываларның чоок кижилери. Ха-дуңмазы, оолдары, уруглары дээш, чер болганда кымнарны чок дээрил, олар демей-ле кызыгаар чок өөрүшкүнү Тываның Чазаанга база демдеглээр ааарлар дээрзинге мээң бүзүрелим-даа, идегелим-даа улуг. Чүге дээрге үр үениң иштинде, моон мурнунда чылдарда, Тиилелгениң 20, 30, 40 чыл болгаан оон демдеглеп турар үелерде, шак ындыг митингилерде, ужуражыышкыннарда, партия болгаш чонның-даа хуралдарынга шак мындыг негелделер үргүлчүлеп келген, чүл дээрге тоо черлерге, кожууннарга. Кызылда түс-түс төрээн суурларынга, совхозтарынга ол ээп келбээн маадырларның адын тодараткан тураскаал самбыраларны бөдүүнү-биле кылырын дилеп, саналдап, кыйгырып, бижип-даа келген мен. Бо дугайында айтырыгны каш удаа «Улуг-Хем» солунга үндүрүп келген. «Дүштүг чүве болза, дежиктиже, дүштүг чүве болза, тазартыже болган» чүве.

Болум хуумда тыва эки турачылар дээш солун дамчыштыр мындыг дилегни база катап тургузайн. Кызыл хоорайга тускай музейни тургузары, тураскаал самбырага ээп келбээн эки турачы маадырларның шуут аттарын мөңгежидерин, тураскаал кылдыр бир тыва оолдуң овур-хевирин тургузарын өөренип көөрүн Тыва Республиканың Чазаандан дилээр деп саналдыг мен. Моңу Тиилелгениң 50 чыл оюнда (1995 ч.) чедип ап болур деп бодаар-дыр мен.

Ховалыг ОЧУР.
Эки турачы.

Чорумалдың хөңнү калыр

ССРЭ-ге эде тургузуушкунну эгелеп, ажык-чарлыг чорукту чарлаан соонда амыдырал өскерлип, социал байдал нарыыдап, рынок харылзааларының кадыг аспга чонну боостаазындан сегирип алгаш салбастаан. Өртектер үргүлчү-ле аартап, амыдыралдың бүгү талаларынга таарымча чок салдарын халдадып турар апарган. Ол бүгү ниитиниң автотранспортунуң ажылынга шаптараазыннарны таварыштырып турары база билдингир.

Амгы үениң бир эскертинер чүүлдери чамдык кижилерниң боттарының хууда ажыын хараар, канчап-чоор-ла хөй акша-хөреңги чыып шаап алыр чоор дээн ышкаш кажар-оптуг оралдажыышкыннары боор турар. Бо талазы-биле бистиң республиканың пассажир автотранспортунуң чолаачылары база «хожудап кагбайн» турар болдур ыйнаан.

Тыва Республиканың он беш районунуң төвү Кызыл хоорайның автовокзалынга кажан-даа баарга, кижи бажы кызырт, аът бажы оргу дээн ышкаш, эмгежок чон чыылган турар болгай. Оларның аразында автобуска олурар билет тыппастаан, ийи-үш хонук маңаан, кассалар аксында иткилежип, сынмарлашкан кижилерни каш дээр силер, эмге-хаажок!

Кывар-даар материалдарның өртээниң улгатканы-биле холбаштыр орук хөлезизи база өскен-не харын. Ынчап барган дээш, чон хууда болгаш албан-даа ужурунда чоруун кылып албас эвес, демей-ле автовокзалга келирлер.

Орукче үнүп чорул турар автобустарны көөрге, чамдыкта дора-ла дизе оң хире олут хос болгулаар. Билет хыяап турар дежурныйдан чаннып, дилезинзе даа чолаачы билир дээш. Үндүр илиптер таварылгалар бар. Демги чолаачызы пассажирлерже көргеш, орукка баргаш, маңап тур дээзиг — караап базып каар. Ол, кармактарже кирер халас олча ында деп чүвени билир. Оон ужурундан «нормадан ажыр чудурүнсе-даа автобус чоруутаар эвес...»

Чолаачы нормадан ажыр пассажир чыып алырга, чорумалга дыш чогун чүү дээр! Чамдыкта доора ыяштарны сандайлар аразынга кежилдир салгаш, кажаа кырында таңнап дег кылдыр олуртуп, тырып каан улуска изиг-ле чүве, кижилер ында-мында иткилежип, хыйланган чорууур. Ынчап чораа-ла, автобус үрелип, дугую-даа чарлы бээр. Мээң көрген ындыг таварылгаларымның санын уттан мен.

Чурум ёзугаар алыр болза, автобустар чолаачылары орукка доскан чорумалдарны ап алгаш, эртиен орууну хемчээлин ёзугаар билет өртээн алыр ужурлуг болгай. Ындыг турбуже-ле, «билет чок, төнген» — деп чолаачыларның бо-ла чугаалары хөй. Ынчангаш билет негээр болзуңза шорун, дужүрүп каапар. Оон ужурундан чорумал кижилер сеглүг үеде шуут чанчыга берген, акшазын сунупкаш-ла, кулактарын ыыскаш олурар.

Автобус чолаачыларының айда алыр акша-шалыны ээээш ирги бе дээш, чамдык бухгалтерия черлеринден айтырыглаап-даа мен. Удуртукчуларының боттарының чугаалап турары-биле алырга,

Халалыг-ла автобустар

Кызылдан районнарже болгаш районнар төптеринден сумуларже чоруп турар автобустар чолаачыларының шалыны деңг болзун дээш хемчеглерни алган болду. Оон түңнелинде Кызылдан районнарже чоруп турар чолаачылар айда-ла ортумаа-биле алды муң рубль шалыны ап турар. Ынчаарга районнар төптеринден сумуларже чорун турарлар база-ла хоомай эвес — айда-ла дөрт муң беш чүс-биле саңажып турар болду.

Бир эвес бо түңнерни өртек-үнениң улгатканынга хамаарыштыр алыр болза, айда бир муң хире пенсиялыг кырганнарга бодаарга, хөөй ышкаш сагындыр болбайн аан, ынчалза-даа «чиижен» чолаачылар дугайында айтырыг дужуртүмес ужурлуг. Каш чижек. Сентябрь тоступ хүнүнүн эртенинде 7 шак 30 минута турда, сумуларже автобустар чоруп эгелээр чүве. Кожавыс Чаа-Хөл кожууна төрелим кижи мөчээн дугайында телеграмма алгаш, Чадааның автовокзалынга халып четтим. Кассир сумуларже чоруур автобустарны ам-даа хуваавааның чугаалады. Оон Чадаана АТБ-ниң диспетчеринге бардым. Ак шырайлыг аныяк кыс мээң келген херээмни дугайын айтыргаш, бензин чогунуң уржуундан бөгүн сумуларже автобустар чорбас, ынчангаш өскээртен хайдывып көрүнер, акым деп сагыш човап чугаалады. Ол хүн чүгле ийи автобус АТБ-ден шимчеп үнген: бирээзи Баян-Тала — Кызыл аразынче, ийигизи — Миша Ак-кыстың автобузу — хоорай иштинге пассажирлер сөөртүр болган. Оозу артында-ла бежен-не литр бензинниг.

АТБ начальниги Болат-оол Маадыр-оолович Саая диспетчерскаяга олурунда кирип келген чүве. Аңаа пассажирлер аргыштырылгазының дугайында материал бижиир дээн кижи мен деп чугаалаарымга, бодунуң ажылдаар өрээлинге киире берген. Оон-биле мурнунда кады ажылдап турган болганывыста, чугаа дорт болган. Ол мээң чиге айтырыгларымга мынча деп харылаан: амгы рынок харылзааларының болгаш кризистиң үезинде бо ажылдың бергезин чүү дээр, бензин өртээ улам улгаткан, автобустарга чаңгыс ээриил-даа тывары дыка берге, сен менээ, мен сенээ дээш, орнажыр апарган үе-дир бо.

Бистиң аравыска чугааның үезинде чыл эгезинде оон эргезинге 21 автобус тургазын дыңнатты. Бо хүннерде ол автобустарның оң чедизи орукте үнүп болур аргалыг. Чолаачылар база четчир, чүгле бензин чок тургулаар. Оон аңгыда, Каа-Хем хөмүрдаш разрезиниң Чадаана участогунга бир автобусту арендага берип каан. Ол үрелишкин чок, эки ажыглаттынып турар. Оон аңгыда Өвүр кожуунунда ийи автобустуг чолаачылар Очун-оол Кара-Моңгуш болгаш Ооржак Чөңүк-оол олар Торгалыг, Саглы суурлар аразынга пассажирлерни үзүктелиишкин чок сөөртүп, мактадыг ажылдап, үрелиишкин болдурбайн турарлар.

АТБ начальниги бо берге үеде безин чедимчелиг ажылдап болурунуң дугайын чижектер-биле бадыткап олурду. Чадаанадан Сүт-Хөл — Ийме аразынга долгандыр чоруп турар автобустарның чолаачылары бердинген даалгаларны күүседип турза-даа, ниити орулганың ам-даа ээээш боор турарын ол база айытты. Чамдык 500 муңнан эвээш эвес өрелиг организациялар саңажып чадажы берген, оон башка бисте амыдырап болурунуң аргалары бар-дыр. Саая Маадыр-оолович бар-ла автобустарны организацияларга арендага берипсе таарымчалыг боор деп-даа бодап турарын илереткен. Ол айтырыг чангыс оон бодундан хамаарышпас, пассажир АТБ-зиниң удуртукчулары-биле сүмележиря негеттиниң турары билдингир. Чүге дээрге үениң негелдези ышкажыл.

Оон ынай хүннүң-не орулга кассаже кирип турар-даа болза, билет өртээниң улгатканындан пассажирлерниң эвээжээнин АТБ даргазы чугаалады. Ол акша чыылдазынга чылдагаан эвези билдингир болбайн аан. Чолаачыларның чорумалдардан билет бербейн акша чыырының көвүдээнин үстүнде чугаалададывыс. Ынчангаш ону бөлдурбазының хемчеглерин алыры чугула боор турар. Ындыг чижен чолаачылар илереп, туттурар болза, баштай оларны сагындырар, оон соонда торгаар, а бир эвес үш дугаарында туттурар болза, ажылындан шуут үндүрер ужурлуг деп бодалывыс чангыс болган.

Арын-нүүр бодавас, аргалыг-ла болза, акша чыып аарын бодаарларның бар боор турарының чижектери хөй. Маңаа оларның аттарын дорт адап-даа канчаар. Ындыг-даа болза бир чижек: август 11-де Кызыл чоктаар дээш, Чадааның автовокзалындан 8 шак 30 минута турда үнер автобуска олурары-биле маңап турумда озалдаан. 9 шак ажып турда, хаваанда «Чадан — Кызыл» деп бижиктиг 07-77 күрүне дугаарлыг Деңгүлдүр Моңгуштуң башкарганы хүрен автобузу чедип келген. Билеттиг, билет чок-даа кижилер олче иткилежип кирип-ле турган. Кассир-дежурныйй демдеглелин доскаш, билет чок кижилерни чолаачы боду билип дээзиг каап-каш, далажып чорупкан. Оон көрүп турумда, чолаачы акша суугаан-на кижиниң эктинден туткаш, автобусче кирип тырып турза, автобуска кижи сынар арга чок апарган. Чорумалдың соксадырымның кырында турумда, эктимден бир кижи тырткан. Хая көрүп кээримге, Иймеде таныырым чолаачы Александр Семисоолович Хомушку тур. «Ийме автобузу дүгле кудумчуда хос тур. Кызылче чоруур дээн, кады хап ораалы» — деп, ол чугаалады.

Чеде бээримге, ол, шынап-ла, хостуг болган, бир сандайга олурупттар аргалыг болдум.

Кижилер чок турган чүве болгай, ынчалза-даа он хире минута болганда, улус чыылза-чылза, демги ол баштай чорупкан автобус дег, кижилер бут салыр чер чок кылдыр сырлып кирип келген. Оон автобузувус арай деп шимчеп үнгеш, дөңгүп чорааш, Адар-Төштүң арт кырын дөңгүп ашкаш, Чарыныг-Арттың кырындан доктайтып базып олурувуста, Деңгүлдүр Моңгуштуң автобузунуң дугую чарылган, оон пассажирлери бисче кордап, хол көдүрүп балылаан турлар дивес силер бе.

Бистиң чораан автобузувустуң марказы болза: КВЗ-3205, күрүне дугаары 07-83, чолаачызының ады Шеңгн-оол Ондар. «Ийме — Кызыл» деп бижип каан. Оон чолаачывыс «сыммарлажып чор бис» — деп алгырып турувуста-ла, бодунуң олудун дамчыштыр алды кижини немей тырып алгаш, оруун уламчылап чорупту. Белдир-Кежигге келгенивисте, бир дугуй чаалып чаштай берген. Орта ийи хире шак үе эрткен...

Дугуйну кылырын манап турувуста, Иймеде школа башкылары Ира, Надым Сарыглардар, совхоз ажылчыннары Өшкү-Саар, Александр Хомушкулар болгаш өскелер-даа «моон соңгаар мындыг хөй кижилиг автобуска олурбас бис...» — деп, хөңнү карара берген чугаалап турдулар.

Ынчаар-ла түреп чораaш, бистер Кызылга кежээкинин 4 шактан 40 минута ажып турда, арай деп келген бис. Ынчангаш пассажир автобустарының чолаачыларының күш-ажылчы чурум-сагылгазын шыңгырадып, нормадан ажыр кижилер олуртур, билет чокка акша чыыр, ол бүгүнүң түңнелинде автобус үрээр чорууун болдурбазының шыңгыы хемчеглерин пассажир АТБ-зиниң удуртукчуларының алыр үези келген.

Аракчаа ОНДАР.
Чадаана хоорай.

Чагыдылга-93

Шуудап чадап турар

Өвүр районда солуннар чагыдылгазы шуудап чадап турар. Оон кол чылдагааны албан организация, бүдүрүлге черлериниң болгаш суурларда коллективтиг ажыл-агыйларның шалын болгаш пенсия акшаларының ай-айы-биле үнмейн келгенинде. Ынчалза-даа Хандагайты суур өскелерин мурнап, бөгүнге чедир 110 солунну чагыдып алган. Ол ышкаш Саглы, Солчур суурларда «Шын» солунга чагыдылга чүгээр байдалда тургустунган.

«Шын» солунну болгаш өске-даа солун, сеткүүлдер чагыдар талазы-биле Торгалыг, Чаа-Суур, Ак-Чыраа суурларда байдал хувурен чиг. Чагыдылганы дүргедедир талазы-биле кандыг-даа ажыл чорутпунмайн турарын Хандагайты районнуң харылзаа бөлдириинин начальниинин оралакчызы Елизавета Сат чугаалаар. Ол ышкаш албан организация черлери солуннарны массалыы-биле чагыдып алыр деп турза-даа, хөөмзаа черинде бо талазы-биле агар сан ам-даа ажыттынмаан. Ниитизи-биле Өвүр район бөгүнге чедир 250 кезекти чагыткан болгаш өске районнардан хожудап турар.

Бистиң корр.

«Эне сөзү»

Иелерге болгаш өг-бүлеге чазак солуну — «Эне сөзү» солунну чагыдып алыңар. Чартык чылда өртээ 75 рубль, дөрт болгаш оон хөй уруглуг иелерге — 50 рубль. Районнарда социал камгалал комиссияларындан өг-бүле составының дугайында шынзылганы ап алгаш, почта салбырларындан солунну чагыдып ап болур.

Солуннуң кол темалары: өг-бүле харылзаалары, кижизидилгези, янзы-бүрү деңнелдиг өг-бүлелерниң социал камгалалы, не-чаштың, херээженнерниң эрге-ажыы...

Өгнүң ээ ээзи кадайынга, кыс уругларынга, авазынга, аныяк оолдар душтуунга «Эне сөзүн» чагыдып алыр болза, ол дег белек турбас. Бүдүрүлгелерниң удуртукчулары хөй уруглуг өг-бүлелерге, маадыр иелерге, херээжен коллективтерге солунну чагыдып берзе, база буян болур ийик. Эң чедиңмес чамдык өг-бүлелерге социал камгалал фондузу чүге чагыдып берип болбазыл? Кедер хеп, аъш-чемден аңгыда угаан-бодал «чеми» база херек.

Орус дылда үнүп турар «Крестьянка», «Работница» журналдар, «Семья» солун дыка хөй номчукчуларлыг дээрзин билир бис. Шак ындыг угланыышкынныг тускай парлалга органы Тывага көстүп келгени база ук солунну дээди деңнелге деткип турары тыва херээжен кижи бүрүзүнге өөрүнчүг болур ужурлуг.

Эргим авалар, херээжен улуска үндүрүп турар кара чангыс солунну чагыдып алыңарза, хомудавас силер. Республиказа өг-бүле байдалын өөренип көргеш, солуннуң чагыдылга өртээн барык ийи катап бадырганывыс — номчукчуларның эрге-ажыын камгалааныывыс ол.

Хамык-ла айтырыгларның дөзү — өг-бүледе, херээжен кижиде. Ол бодунуң эрге-леин билир, эрге-ажыы дээш сонуургалдары дээш туржуп шыдаар, уруг-дарыының кижизидилгези, өг-бүлези дээш харысалгалыг, бедик культуралыг болзун дээш. Солун парлалганың арга-хевирлерин долузу-биле ажыглаар сорулгалыг.

Эрткен чылын бир дугаар чагылга чылы болза-даа, чаа солуннарны «Эне сөзү» мунап турган, 6-7 муң чагыкчы дээрге чаа солунга улуг бүзүрел-дир. Оң ажыг чыл болган чамдык солуннар безин 2 мунудан ашпаан болгай. Бо чылын чежемейниң-даа амыдырал берге болза, канчап-даа турган боттарыңарның солуннарны чагыдып аарын сүмелээр-дир бис.

Артын ХОВАЛЫГ.
«Эне сөзү» солуннуң редактору.

Сөөлгү шакта

КНО. Даг-Карабахтың КНО-нуң миссиязын чадаарынга Азербайджан удурланган. Ол дугайын Айыыл чок чорук човулелиниң албан-хууда документизи кылдыр тараткан КНО-да Азербайджанның доктаамал төлээзи Гасан Гасановтуң чагаазында медеглээн.

Ол чагаада айтып турары болза: «Армения бир талазындан Даг-Карабахка Россиядан, Украинадан, Беларусьтан база Казахстандан хайгаараакчыларны киирер дугуржулганы чаргаш, ону боттандырарының протоколунга ат салган, а өске талазындан, ат салдынган документилерни херекке албаан чүве дег, чөрүлдээни таарыштыр шиитпирлээриниң чергелешкек механизмин саналдап турар». Ынчангаш Азербайджанның чазаа ындыг чүүлге эдепсингенин илередип турар.

КНО. Анголаның тээгузунде бир дугаар бүгү-ниити соңгулдалар «ниитизи-биле хостуг болгаш чөптүг болган», ынчангаш Каттышкан Нацияалар Организациязы оон түңнелдерин хүлээп көөрүнче кыйгырып турар. Ол дугайын КНО-нуң чиңгине секретарының Анголада тускай төлээлекчизи Джо Сплиттен медеглелинде айыткан. Ону делегей ниитилежилгезиниң штаб-квартиразында албан хууда документизи кылдыр тараткан.

ВАШИНГТОН. Мурнундагы ССРЭ-ниң республикалары-биле ажыл-агыйжы харылзааларны боттандырары шала чиге кижилиг байдалдарлыг. Ындыг түңнелдерни ол девискээрлерге капитал салыышкынның кылыш болурунуң аргаларын сайгарып көрген Америк юристер ассоциациязы үндүрген.

«Россияга, Украинага база Казахстанга бизнес ажыл-чорудулгазын шыдамык эвес, бөлдырды кошкак кижи кылган херээ чок. Россия бодунуң база Конституциязын хүлээп ап шылаваан. Оон чылдагааннарының бирээзи болза национал [illegible] аразында чөрүлдээлер боор турар. Конституция чокта хоойлуларны [illegible] боттандырарының база чок. Ол чурттуң Дээди Совединиң хөй хоойлуларны, күүседип эрге-чагырганың чамдыкта [illegible] алгаш, хүлээп ап-ла турар. Ындыг болганда хоойлулар бар-даа болза, оларны амыдыралга боттандырар администрастивтиг механизмнерниң болгаш тургузугларының чок боор турары-биле куштуг болдурары бүтпейн турар» — деп, мурнундагы ол үш совет республикаларга даштыкы капитал салыышкынның талазы-биле үстүнде адаттынган ассоциацияның эрттирген семинарга Милуокиден (Висконсин штат) юрист Уолтер Уайт медеглээн.

«Ынчалза-жок ол чурттарга тывыыгыр ажыл-агыйжы ажыл-чорудулганы даштыкы акша салыкчыларынга чорудары дыка улуг ажыктыг боор бодур, ынчангаш дыка хөй херектиглер сейгелиин эртынга каггаш ынаар шураарынга белен-дир» — деп, ол түңнээн.

ГАВАНА. Хууда автотранспорттуң ээлеринге бензин бээриниң нормазын удаа кызырып турарының дугайын Кубада чарлаан. Пренса Латина агентилелдиң дыңнатканы-биле, ол дугайында шиитпирни Кубаның баазалыг үлетпүр министерствозу, «нефть болбаазырадып кылыр заводтарның ажылдаарынга чиг эттиң үзүктелиишкининиг кээп турарынга» сылдагылаш, хүлээп алган.

Министерствонуң дыңнадыында айытканы-биле, республикага ноябрь айда эгелээр чигир кулузунун ежаап алырының кампаниязы-биле холбаштыр көдээ ажыл-агый херегселинге кывар чүүлдүн херегели дыка улгадыр. Ынчангаш хууда автотранспорт ээлеринге бензин бээриниң нормазын кызырар ужурга таварышкан.

Кывар чүүлдерниң курлавырларын чүгүн-даа мурнунда күрүне албаннарының бирги ээлчегде аъш-чем продуктуларын сөөртүрү-биле, чонга эмти дузалын чоргузери-биле холбашкан албаннарның херегселинче углаар. Кывар чүүлдүң курлавырларының дыка кызырылганы-биле хууда автотранспорттуң ээлери чүгле декабрьда бензинниң оон мурнунда доктааткан нормазы-биле (айда 40 литр) ап болур аргалыг апаар.

Кубага кывар чүүлдерниң чедишпезин мурнундагы ССРЭ-ден нефтиниң бээри дыка кызырылганының соонда тургустунган.

ПЕКИН. Кыдат-биле ХКД чурттарының аразында кыйыгаар чоогунуң садыглажыышкынының дугайында Харбинге эрткен чугаалажыышкыннарның түңнелинде ниити түңү 100 миллион доллар болур 12 дугуржулгаларга ат салдынган. Аңаа Россияның, Украинаның, Беларусьтуң болгаш Кыдаттың экономика талазы-биле хөгжүлделиг районнарының 100 ажыг тывынгыр ажыл-агыйжылары киришкен.

Синьхуа агентилелдиң дыңнатканы ёзугаар алырга, Кыдат ХКД чурттарынче аъш-чем продуктуларын, пестаавыны, идик-хепти, өлгыкеш кылыгларын чорудар, оруңга металл аймаан, ыяш материалдарын, автомашиналарны, химия болгаш нефтехимия үлетпүрүнүң бараанналарын алыр.

ЛОНДОН. Россия рынок экономиказынче диким болгаш илегелдиг берип турар орукту эгелээн-дир деп, бодунуң Россияга болгаш Украинага чораанының дугайында бодалдарын илередип тура, Великобританияның далай ындыы девискээрлериниң хөгжүлдезиниң күрүне министри Линда Чокер медеглээн. Ниитиаш-биле алырга, Россияда чер-черде катап ээлбес чорудуглар эгелээн, оон ылаптыг бадыткалы болза, өзүп база быжырып орар хуу сектор. Чижээ, Россияда хуу тараачын ажыл-агыйларның саны 1991 чылда 40 муң турганындан бо чылын 120 муң чедир өскени болур деп, ол чугаалаан. Москвага министр спутник системаларының «Кросна» бүдүрүлгезинге чораан. Ону ол чедиишкинниг шериг конверсиязының болгаш тывынгыр ажыл-агыйжы чоруктуң үлегери-дир деп айыткан. Ынчалзажок Л. Чокер Россияда реформаларны эмин эрттир ажыр үнелей бербезин, Барының чүктүң дузазын шупту чүвени шиитпирлептер чүүл кылдыр көрбезин сагындырган.

БЕРЛИН. ГДР-ниң мурнундагы удуртукчузу Эрих Хонеккерни, ол рак аарыымдан аарып турар-даа болза, судтаар дээн. Берлинниң түс чер судунуң кем-херектиг палатазы 80 харлыг Э. Хонеккерге удур суд чорудулгазы ноябрь 12-де эгелээрин шиитпирлээн.

Уран чүүлдүң хоочуну

ЧЕДЕНГИ КҮСТҮҢ ХҮЛҮМЗҮРҮҮ

(ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ АЛДАРЛЫГ АРТИЗИ, ЧОГААЛЧЫ, ТЕАТР УРАН ЧҮҮЛҮНҮҢ ХООЧУНУ МАРИАМ РАМАЗАНОВАНЫҢ ДААРТА ТӨРҮТТҮНГЕН ХҮНҮ)

Найысылал Кызыл. Дээрде караңгы булуттар суржуп, каржыы, хүннүң караан чажырып-даан дег болган соонда, баштайгы харның демдектери саарлып бадып, сооксумаар салгын-хат эрткен-дүшкен кижилерниң арыннарын суйбап, сагышка аннчыы кончуг кылдыр дээр. Ол улустуң аразында куузумаар кускуу тоннуг, арнын дургаар чүгүржү берген дырышкактар назы-харның улгатканын бадыткаан, бажының буурул дүктерин шокар аржыл-биле чажыра шарып алган, улуг, кылдырык, хүрен-кара карактарының шоо оюп, чаактары соолбурара берген дег костур, шала бүшкүк сынныг кырган эне «Почта» дээр автобус доктаар черге дужуп келгеш, маңган ак хөгжүмнүг театрынче тавар базып олурар. Оон арын-шырайындан аарыксап чоруурун кижи дораан эскерип каап болур. Театр чоогунга аразында хөөрежип турган аныяк бөлүк артистерниң бирээзи:

— Оо, Хорлуу-Кадай бисче калдап келди, экии, башкы, кадыкшылынар эки чор бе?»— дээн соонда, олар чугаа эрээн чүве дег, ону долганы берген.

— Төрээн уям, ниити бажыным, кады өскен эш-өөрүмнү, силерни сакты бээр кижидир мен. Өөренген чаным-биле кылаштап келдим, уругларым. Чугээр чурттап чор мен, кадыым эки-дир — дээш, ол чоогунда эрги, куу сандайга шаг чок саадапкан. Улгады берген улус черле ындыг, ол аныяк артист оолдар, кыстарны көрүп кааш, бодунуң шаандагы хып дээн назын үезин сактып келген боор. Оон аныяанда чараш чорааның бөгүнгү арын-шырайы безин херечилеп турар. Таптыг-ла ол үеде оон-биле ужуражы бергеш: «Аныяанда угбам анаа эвес чораан боор аа, та чеже оолдарның чүрээн ааркан кижи» деп баштактанмышаан, чугааны хөрлээлеттим. Шынап-ла, чгаар-бойдустуң чударгай байдалы оон сеткил-сагыжы-биле доннажы берген-не боор, ол арай муңгаргай апарды. Ынчалза-даа артист кижи болгаш созун өскелерге билдиртпейн, баштак чугаазын төп, хөглүг кынны берди. Соок хүнге сылдааш, мени бажыңынче чалаан угбай чүве.

Бир дыштаныр хүнде хоорайның чөөн талазында, хавак кырында Лопсанчап кудумчузунда тос каът бажыңда ийи өрээлде чурттап олурар, Тываның хөгжүм-шии театрының үндезилекчилериниң бирээзи, уруглар чогаалчызы, шүлүкчү, хүндүлүг не Мариам Алексеевна Рамазановага ужурашкаш, ара сокса чугааны уламчылаан бис. Чеденги күстүң ңүүрүн көрүп, 70 харлаан-даа болза, хөглүг-баштаан салбаан хоочун артистиң намдар-төөгүзүн силерге таныштырып көрейн.

Кандыг-даа кижи төрээн ада-иелиг, төрел чоннуг, ужуп үнген уя-черлиг болур чүве ыйнаан. Мариамның ада-иези казань татарлары. Ачазы Ульяновск хоорайга сал бадырар черниң ажылчыны, авазы бажың ээзи, бөдүүн өг-бүле турган. Өг бүле үш уруглуг. Рансазы — бухгалтер, Миханин — электрик. Оларның аразындан Мариам черле салым-чаяанныг кижи болуп төрүттүнген. Ол Хакас автономнуг областың Аскиз районунда База деп черге төрүттүнген-даа болза, 1930 чылда ада-иези-биле Тываже көжүп келген. Ачазы Хараал аалдын уургайынга ажылдап турган. Кызылдың Михаил Бухтуев аттыг бир дугаар школазынга Мариам өөренип турда, оон артист болур салым-чаяаны илереп, школага шии бөлгүмүнге киржип, концерттерге ойнап, концерттерге ырлап, танцылап, харын-даа хоорайга болгулаар өөреникчилерниң уран чүүл көрүлделеринге киришкеш, шаңналдарны экзээр апарган. Өөреникчи чылдар доозулган. 1942 чылда Кызылдың театр студиязынга өөренип тургаш-ла, аныяк кыс шиилерден үзүндүлерге ойнап, концерттерге ырлап, танцы самнап, уран номчулгага бодунуң чогааткан шүлүктерин номчуп турган.

Ынчан ССРЭ-ден чаладып келген режиссер Иван Исполаев, композитор А. Н. Аксенов, капельмейстер Л. И. Израйлевич, балетмейстер Анатолий Шатин, танцычы Елизавета Шатина, дирижер Р. Г. Миронович аныяк артистиң баштайгы башкылары болбушаан, театр уран чүүлүн ханы билип алырынга кайгамчык улуг дузаны Мариамга болгаш тыва артистерниң бөгүнгү хоочуннарынга чедирип турганын олар утпааннар. Мариам ынчан-на «Үймээн», «Дөңгүр-оол» деп шиилерге орус болгаш тыва дылдарга ойнап турганы солун. Өөредилгеге салымныг болганындан ону студияга дораан ниити класска хүлээп алган.

Ол 1945 чылда театр студиязын чедиишкинниг доосказ, Москваның күрүнениң Луначарский аттыг театр институдунга өөренип киргеш, 1949 чылда дээди эртемниг артист болуп дооскан. Ону Москва хоорайга артып каарын сүмелээш турупкан Мариам төрээн Тывазынга ажылдаар күзелин илереткеш, база-ла дедир тепкеш, ынавастадаш турупкан. Түннелинде аныяк артист Тываның хөгжүм-шии театрынга ажылдап эгелээш, 1977 чылда чөөгү пенсияже үнген. Бир эвес кысказы-биле чугаалаар болза, сураглыг артистиң дорчу-намдары ол ышкаш болур. Ынчалза-даа дириг кижиниң амыдыралынга чүү турбас боор. Өөрүшкүнүң, муңгаралдың арыннары-даа бар. Ону үүжезинден уштуп, коптарар болзувусса, тоожу даа үнүп келир.

Мариам Рамазанова бот-боттарынга дөмейлешпес овур-хевирлерни театрның орус бөлүүнге ажылдап тургаш тургузуп, кол-кол 100 ажыг рольду ойнаан. 35 чыл дургузунда үзүктел чок ажылдаан. Ол режиссерлап, театрның чогаал кезээн-даа эргелекчилеп турган. Оон-биле чугаалажып олурарга, бир онзалап демдеглээр чүвези Тыва черге, чонга ханы ынаа, шуут-ла төрээн чери кылдыр санап чоруур болду. Ол чүгле артист эвес, а уруглар чогаалчызы болгаш шүлүкчү база. Ол бо районнарга барып, кижилер-биле ижин-кара чок чугаалажып чорааныындан чогаалдың сүүзүнүн алган чалавас. Ол С. Сарыг-оол, С. Пюрбю, С. Сүрүң-оол, Ю. Кюнзегеш, К-Э. Кудажы оларның шүлүктерин тыва дылга номчуп келген. Ылангыя «Хорлуу-Кадайны» бадыра бээрге, чаптанчыг, сонуургаанчыг болган. Тыва дылды эки билириңден «Дөңгүр-оол» деп шиниде Чочайның ролюн оон тыва дылга ойнааның көрүкчүлер утпаан боор.

«Улуг-Хем» чечен чогаал альманагы эң-не баштай үнерге, Мариам Рамазанова баштайгы бөлүк шүлүктерин парлаткан. Оон ынай ол тыва дылдан орус дылче чамдык чогаалдарны база очулдуруп эгелээн кижилерниң бирээзи. Токаның, Пюрбюнуң, Сагаан-оолдуң, Көк-оолдуң шиилерин очулдурган. Ылангыя Виктор Көк-оолдуң «Ах, чаражыын», «Алдын чечек» деп шиилерин чедимчелиг очулдуруп шыдаан. Ол ышкаш ат-сураглыг артистиң 30 ажыг ырларын чон бола ырлажы бээр. Композиторлар А. Чыргал-оол, Р. Кенденбиль, С. Бадыраа, В. Тока, Красноярскиниң ыры бижикчизи С. Трусов, Москваның А. Курченко болгаш өскелер-даа оон сөстеринге ырларны чогааткан.

Театр уран чүүлүнүң хоочуну Мариам Рамазанова уругларга «Бюрбээжик ирейниң тоолдары» деп номну орус дылга бижээн. Ону чогаалчы Александр Шоюн тыва дылче очулдурган болгаш ук номну Красноярскиниң ном үндүрер чери парлап эгелей берген. Ол ышкаш «Күскежик» деп шиини база бижээн. 1989 чылда артист Мариам Рамазанованың «Дээрде кокпа» деп шүлүктериниң чыындызы бааз үнген. Бо чылын «Улуг-Хем» альманагынга оон «Мөге Белек» болгаш «Хартыга аът» деп шиизи шүлүкчү Артык Ховалыгның очулгазы-биле номчукчуларга четкен.

Мариам тыва театрга артистер Кара-кыс, Максим Мунзук, Алексей Чыргал-оол, Николай Өлзей-оол, Ростислав Кенденбиль, Екатерина Кенденбиль, Владимир Монгалбии, Виктор Көк-оол болгаш өскелер-биле-даа эгин кожа ажылдап, дузалажып, эп-найыралдыг ажылдап келген. Оларның-биле найыралчы харылзаазын ам-даа ол утпаан. Тыва театр тургустунгандан бээр 50 чылын демдеглеп эрттирип турда, ол «Макталыг шүлүүн» бижээн. Ында мындыг одуруглар бар:

«Кайгамчыктыг Тыва чернин
толдери бис.
Кады-деңге үннер алчып
өсуулээн бис.
Ыры, шүлүк, шиилервис
чонга өргүп,
Ырак даглар, делгем шөлдер
эрткилээн бис.»

Чогаалчы, шүлүкчү, артист Мариам Рамазанованың «Орус кижилер», «Пани Дульскаяның мезу шынары», «Эриг чүректиң човуланы», «Трибунал», «Миссис Севиджа», «Юстина», «Мария», «Дөңгүр-оол», «Амыдыралдан арлып шывазас» болгаш өске-даа шиилерде кол рольдарны ойнааны оон сагыш-сеткилинде өшпес чырыткы болуп арткан. Тывага театр уран чүүлүн хөгжүдеринге киирген үлүү дээш ол «Тыва Республиканың алдарлыг артизи» деп хүндүлүг атты алган. Ол ышкаш Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң Хүндүлел бижии-биле база шаңнаткан. Оон аңгыда национал шии чогаалының лауреады, совет театр уран чүүлүнүң лауреады деп шаңналдары база бар чораан.

Кызылдың хүндүлүг хамаатызы Мариам Рамазанова 1945 чылда тыва эки туразы, хөй санныг орден, медальдарның эдилекчизи Юрий Седен-оол-биле өг-бүле тудуп, чурттаан. Оон Шамиль деп оолдуг болган. Ол амгы үеде Иркутскиниң киностудиязында кинооператор болгаш режиссёр болуп ажылдап чоруур. Өөнүү ишти-биле чүнүң ужун чарлы бергениң сонуургаваан мен. Чүге дээрге харназыны улгады берген кижиден хууда амыдыралынга хамаарышкан айтырыг салыры эпчок боор деп эгенген мен. Ол сөөлзүредир республиканың хөгжүм-шии театрының кол режиссёру болуп ажылдап турган Иван Степанович Забродин-биле өгленип кады чурттай берген болгаш Степан деп оолдуг болган. Ол бо хүннерде Кызылда диск-жокей болуп ажылдап турар. Рамазанованың амыдыралы Кызыл хоорай-биле сырый сулалдашкан. Ол дугайын бир шүлүүнде мынчаар бижээн:

«Дээрлердиве бажыңнарын
Девдип бедип үнгүлээн-дир.
Кады төрээн угбам ышкаш,
Хайыралыг Кызылым сен.»

Мариам угбайны Тывада танывас кижи ховар-ла боор. Оон барбаан-четпээн черп, бараалгаваан чону даа чок деп болур. Кончуг чугаакыр, биче сеткилдиг, бодун өрү көрдүнүп чорбас, улуг-даа, бичии-даа кижилерни деңге хүндүлээр, төрүмелинден салым-чаяанныг сураглыг артист «Хорлуу-Кадай» деп ат-биле бодунуң адын сөлүнкан дизе, чоп хөөредиг боор чүвел? Тываның улустуң чогаалчызы Степан Агбаанович Сарыг-оол-га тураскааткан «Сени алгап, өөрүп чор мен» деп шүлүүнде мындыг одуруглар ону бадыткап турар:

«Хорлуу-Кадай» кады чоруур
өннүүм болган.
Кончуг ынак, ханы төрел
угбам болган.
Демир-ужүүн чаяап кааны
«Хорлуу-Кадай»
Деңге базар, үнүн алчыр
угбам болган.»

Шынап, уттуптар часкан-дыр мен. Мариам угбайда «Идепкейлиг ажылдааны дээш» деп «Билиг» ниитилелиниң хөрек демдээ база бар чоразы. Ол Тыва театр болгаш оон ат-сураглыг кижилериниң дугайында 1500 ажыг лекцияны чонга номчаан. Ол чүгле республика иштинге эвес, а Абакан, Красноярск, Иркутск, Москва, Ленинград хоорайларга безин лекцияларны хөйү-биле номчаан. Мариам Алексеевна, шынапла, амыдыралга бижыг турушттуг, ойнап турган рольдарынга, овур-хевиринге тергиин ынак, күзээниниң ыяап күүседир кижи-дир.

— Мен Тывага төрүттүнмээн-даа болзумза, чүрээм, сагыш-сеткилим ында бүрүнү-биле синген. Оон өске кайы-даа чурт, чон Тывамда дег, менээ эргим эвес. Хензиг чаштан эдержип өскен артист эш-өөрүм багай бажыныма кирип кээрге, дыка-ла өөрүүр-дүр мен. Тыва дугайында хөй-ле шүлүктерни бижидим. Чамдыктары ырылар апаргылаан. Анаа өөрүвейн, ам чүге өөрүүр боор — деп, ол менээ чугаалааш, «Ынак Тывам» деп шүлүүнден дараазында одуругларны тыва дылга номчуп берди:

«Хөгжүлдениң базымнарын
Көрүп чор мен, ынак Тывам!
Чүрээм тудуш, ынаам киткээн,
Сүзүүм болган Тыва чуртум».

Тывада сураглаан артистерниң бирээзи Мариам Алексеевна Рамазанова төрээн Тывазының, театрының, чоок эш-өөрүнүң дугайын чугаалап олургаш, карактарының чажы төктүп, муңгаралга алзыптарын эскерген мен. Ынчанмайн канчаар, чеден харлап турар кижиниң сагыш-сеткилинге та чүү кирип келир чүве. Кадыкшылды, чогаадыкчы чедиишкинни күзээш үнүптеримге, ол хүлүмзүрүп артып калды.

Чеденги күстүң хүлүмзүрүү Тываның сураглыг кызы Мариам Рамазанованың сеткил-сагыжының онмас чечээ болуп артып калзын.

Сарыг-оол КУУЛАР.

БЫЗАА ЧЕТКЕН ХҮЛБҮС

Элдеп-даа чүвели кижи көөр чүве. Ол үеде аң-менниң хөйү-даа кончуг. Кыжын тараа саваңынга кыштаар. Ол чайын аалывыс Улуг-Шамбалыгта колхоз хоюн кадарып турган.

Дөңгүр-Кара дээр тергиин сүттүг инээвис бар. Бызаазы өске бызааларга каттышпас, та көрүп тураары ындыг, уругнуг эмзирижир. Бодаарга инектер оъттаар черин билири аргажок турган хире.

— Амдажаан! Малды кижи азырап, көрүп-ле чораан боор чүве, чүү адазы бызаал. Оът чок эвес, шокар чеп аргамчы-биле өртеп көрүңер, оолдарым — деп, ававыс диледи. Аргамчывыс-биле мончардан так баглааш, чедип алгаш чорупту вус. Шык, ол чарыы кадыр хавак баарынга өртеп кагдывыс. Чырааны бөле туткаш, өргээн бис. Бодаарымга, боштуна бээр хире эвес. Дуъште сугтарга, солуп өртеп кааш, хой кежээкизи кадарып, кош-кош арталар баарынга чес-тек-кат чыып чип тур бис. Канчангаш-ла көөрүвүске, мырыңай-ла бисче чиге хүлбүс халып ор. Оон соонда — бызаавыс. Алгы-кышкывысты, чүү дээр! Багай бызаавысты моондур сөөртүрү ол-дур деп муңгараарывысты канчаар. Ынчаар-ла кош аргаже сүржүп алгаш кире бердилер. Чадаг, шынары бак улус чүнү канчаар, кайгап туруп-туруп, аалче маннажыптывыс.

— Бызаавысты хүлбүс чедип алгаш чоруй барды — деп, кыс дуңмам чугаалады. Мен алыс келдирзимээр болгаш, чүү-даа мыттавадым.

— Ол чүнүр чүвел? Чаа турбады бе — дээш, ававыс үнүп, бызаа өртээн черже көргеш — ат чүведир! Багай бызаамны өлүрери ол-дур! Халак-халак! Оглум дуу аалче маннааш, аъттан дилеп кел — дидир. Ол өйде аалга эр улус чок, шупту Кара-Бош даг баарында сиген кылып турган. Көөрүвүске Биче-Шамбалыгдан аъттыг кижи бир-ле чүве сывырып олур.

— Авай! Дуу аъттыг кижи кел чор!

— Экизин, оолдарым! Бызаавысты ойладып ор ышкажыл — дээш, авам өөрүшкүлүү кончуг тур.

Келзе-ле, Очур-оол акый. Бызааны сугга суп каан дег. Аъдындан дүшкеш, бызааны кажаага баглап:

— Кончуг хүлбүс бызааны өлүр сөөртүр часты. Аът-биле чыпшыр четкеш, аргамчыны кезиптеримге, хөөкүй шаанга киир туруп чадааш, арай деп туруп келди, угбай. Ону канчап кожа бергенинер ол? — дептир.

— Бо дуңмаларын бызаа өртээн чүве. Кым билир боларны — дээш, авам бызаазынга сүт кудуп берип тур.

Ам бодап чоруурумга, сүт ижип чораш, аргамчыга шаг жагар мыйызы ызыртыпарга, деңидээ аң бызаа-же эвес, өртеп кааны талаже маңнаарда, үш-үдүрүм баглап каан чери сывырылгаш, мыйыска шуут кедирип бергени ол боор. Ынчап багай бызаавысты ат кылын аар часкан чери бар. Ол кадыр дөңнү ажыр, Биче-Шамбалыг чоокшулагыже сөөртүнген эр бызаавысты хээрээш, буга кылдыр салып алган бис. Улуг, шымраа тергиин, чүгле дөңгүр, ала бута болган. Инек сагган хөөкүй аваларывысты бо-ла халактаткан турар чүве.

— Малывас малды чоор чүвел, уруглар! Тургузуп каан сүдүм база төктүрду. Дөңгүрере бергеп! — дээш, ыргап авам кончуттунадыр. Өштүг-биле дөмей, инек саар өйде хамык инек ойладыр, үзер бута болган.

— Күзүн эът планынга дужаадыптайн, адырам, чаргы-чаалылыг бөрүнү — деп, авам чугаалады.

Ол дүнта хой база кирип келген. Чыдары чыткылаан чүве. Сарыг баштыг, ак кошкарывыс бар чүве. Та каяа турган. Инек ойлады бээр орта, ийиниден кушталдырып келгеш, хөөкүй буганың бут орта үзерге, үш-дөрт аңдарылгаш, туруп чадапкан. Кемдээн хөөкүйнү кежээ соккаш, Балгазынга та садыпкан, та дужаапкан. Элдептиг-ле маллар чоруур чүве. Кадайлар азыраан ийин. Менээ хомуданчыг болган.

Эрензен ТЕЖИТ.

Харыдан берип көрүңер

СӨӨЛГҮ ОРУКЧЕ ҮДЕЛГЕ ДУГАЙЫНДА

Мөчээн кижиниң сөөлгү оруукче үдеп, орнукшудары ханы кажыдалдыг, харысалгалыг, хүндүлүг херек болур.

Кажан арага элбек, өртээ чиик турар үеде аңаа сундулут арагага кижилер кижи мөчээн черге келгеш, араганы өй-хемчээл чокка ижип алгаш, алгырар, шуугаар, байырлалда дег, харын-даа ырлап-шоорлай бээр таварылгалар турган-на болгай. Харын ам-даа ындыг чүүлдер бар чадавас. Чон хүндүлеп билбес, сактыр-бодаар, човаар, эгенир сеткил чок чамдык кижилер хөөрге ужур ижип алыр турду.

Бо чорук мөчээн кижиниң, оон төрелдериниң, чонуң хүндүлевээни, чүгле бодунуң хирнын бодаан чорук болур-дур.

Шаанда мен бичиимде мөчээн кижиниң чоок төрелдери ажаап кааш, арагалап турбас, аштанып-чемненип алгаш, тарай бээр турганын сактыр-дыр мен.

Ам харын сөөлгү үеде арага эвээжеп, өртээ улгатканындан кижи ажаагаан черге арагалаар чорук чүгээртээн деп көөр кижи-дир мен. Өске черлерде та кандыг чүве?

Черле ынчаш кижи (ылангыя бичии уруглар) мөчээн черге хөй-ле араганың хереэ чок болгу дег. Харын-даа мөчээн кижиниң төрелдеринге, чонунга сөөлгү чеми — хуюраа кылдыр янзы-бүрү чемнерни салза эки деп бодаар мен.

Мен база кажыдалдарны көрүп чордум. Ажыг-шүжүгге алзырга ындыг ыйнаан. Орнукшудулга хүнүнде чон даа хөй болзун, арага, аъш-чем-даа арбын болзун деп кижи бодаар чораан.

Ынчангаш чон боттары билир. Мен ыяп-ла ону, мону арбыладыр кылыр деп шыдавас мен.

Шаанда төрел-бөлүк улус тускай чевеглиг болуру-биле черин садып алыр-даа турган дижир болгай. Черле ынчаш кижиниң сеткилинде хан-төрел улус хөөрге чаңгыс черге чытса эки ышкаш-тыр.

Ам сөөлгү үеде чүдүлгевис катап тургузуп турар болганывыста, чамдык улус мөчээн кижиниң үнер чүгүн карак көрнүр улуска көргүзүп ап турар апарган.

Амгы сарыг шажын чүдүлгези-биле мөчээн кижилер хөөрге чаңгыс черге чыдары эки бе, мөчээн кижиниң чеди болгаш дөртен тос хонуун кылыры албан бе, орус ёзуда төрелдер хүнү турар-дыр, ону кайы айның кайы хүнде канчаар эрттирерил?

Мээң бо айтырыгларымны солун дамчыштыр ламаларывыс, шажынның тускай эртемниглери харыылап бээрин дилеедим.

Майны САЛЧАК.
Шуй суур.

Чарлалдар бюрозу

Ажыктыг мергежилдиг болуксазыңарза

Кызылда «АНЫЯК» деп шенелде өөредилге-бүдүрүлге каттыжышкынны дараазында бир ай хуусаалыг курстарның ажыттынарын чарлап тур:

1. бөрттер даараар талазы-биле;
2. трикотаж даштыкы хеп даараар талазы-биле;
3. аргып даараар талазы-биле;
4. повар.

Үстүнде курстар ноябрь 2-ден ажылдап эгелээр.

Оон аңгыда бөлүктүн четчелеирин барымдаалап ийи ай хуусаалыг секретарь-референтилер курстарынга бижидилге база чоруп турар.

Каттыжышкынның адрези: Кызыл хоорай, Кочетов кудумчузу, бажың 52, 314 дугаар өрээл, телефону 3-52-73.

Хөгжүм херекселдери септээр «Уран-Сай» бүдүрүлге чери Тываның Культура ажылдакчыларының Эвилелинде ажыттынган. Рояль, пианино, үрер хөгжүм септедир ээн организациялар, хамааты кижи бүрүзү 3-66-41, 3-66-39 телефоннарже чагыг кылып эгелээрин дыңнаттывыс.

Тываның Культура ажылдакчыларының эвилели.

МОТОР ХЕРЕК

Улуг-Хемниң «Эйлиг-Хем» совхозунга «ГАЗ-53» автомашинаның мотору өргежок чугула херек боор турар.

Бо айтырыг талазы-биле 2-19-50 дугаарлыг телефонче долгап азы совхозтуң директорунга бодун чедип кээп болур.

КИНО

ОКТЯБРЬ 23-ТЕ

«НАЙЫРАЛ»: «Опасный бизнес» 10.00, 12.00, 14.00, 16.00, 18.00. «ВИДЕОЗАЛ»: «Шагана» 10.30, 12.30, 14.30, 16.30, 18.30 шактарда.

«ВОСТОК»: «Коммандос» (2 сериялыг) 15.00, 18.00 шактарда.

Үксээжыдыгга ажылының талазы-биле «Тыва» бүдүрүлге каттыжышкынының коллективи ук каттыжышкынның начальниги Н. Д. Балчый-оолга адазы, күш-ажылдың хоочуну, сураглыг мөге чораан

Доңгак Севенович
БАЛЧЫЙ-ООЛДУҢ

мөчээни-биле холбаштыр ханы кажыдалын илергейлеп тур.

ЭЖИҢ ШООТПА

(Шоодуг)

Дас кара бажың дүгүн
«Өшкү кежи» солаан-даа бол,
Тализжарын эжин эрни
Өрү черле тыртпайн келдин.
Арагачы кулугур деп
Адап-сурап шаг боор чордун.
Ам бо хүнде бодун чүдээн
Аргажок пат чоруур чүнүл?
Сугну көрбейн изиктериң
Эрте уштуп чораан боор сен.
Сурап-бактаан демги эжин
Эр-дей чурттап орар чүзүл?
Дагны көрбейн эдектерин
Далажып чоп азынган сен.
Ол-бо бактап чораан эжин
Онза чурттап чоруур чүзүл?
Сугну кежер, дагны үнер
Суртаал сенээ бергеш канчаар.
Даартагы хүн база барын
Далаш чүрээн оваарбаан боор.
Амыдырал оруу узун
Аңаа чүү-даа турун болгай.
Часкаш «аскаан» эжин шоодуп
Чазып чораан эвес сен бе?
Дөвин чаа-ла шак ол эжин
Дендии сени кээргеп орду:
— Авагалааш туруп берди,
Ат-ла болзу — дээр болчук.
Кара сеткип чорааныңны
Кайым эжин эскербээн деп.
Чүгле сен дээш биеэ хевээр
Чүрээ шынчы арткан чоржук.
Үнер хүнну ийис дээрин.
Үлегер сөс сеглээр чүве.
Кончулаачын үүле сени
Холче алгаш кончууннуң кор.

Кара-оол НАТПИЙ-ООЛ.

КАРА-БАЙ

Тоожудан эгелер

Екатерина ТАНОВА.

(Уланчызы. Эгези №№ 162, 164, 167, 197, 199, 204 «Шында»).

Эки-ле дээн малдарын мал чыгтан ээтпек кажааже киир сүрүпкеш, бажы халая берген чедип келген ашаан көрүп кааш, Назынмааның халак-тилээ даа аажок.

— Хырны чарылган кырмааннарга мээң каргыжым четсин! Хайыраан малдарымны! Чаш кулун-даа доруктуруп алыры ындыг амыр бе. Сен арта-ла экиргеп, байыргаар дээш амырап айтып турган болгай сен аан. Оода-ла хайыраан үксаалыг аскырымны!

— Че, че, болзун ам! — дээш, хөй чүве чугаалап, маргылдажыр хөннү чок Ынаажык кедээр арга кыдыында турган чылгызынче көргеш, улуг тывган. Ам оларны көөрге өскүссүрей берген ышкаш болган. Кужур Дора-Аскыр барда олар кокайдан-даа коргар эвес. Бөлдүнчүп, чаш кулуннарын ортузунче ажыттай чажырып алган соонда чүгле хаайлары каргырaар, даваннары пелилээр, халдап келген кокайның шорузу. Олар ол-бо талаже үзе киирерин оралдашса-даа, чадажып каар. Харыдаа боттары карак ажыт дезиптер-ле турган болгай. Ам та канчаар чылгы ыйнаан бо деп чылгызынче муңгак караа-биле көрүп алган турза-ла турган.

Саар белер эдектен ыраар эвес. Кажаада үзүп каан кулуннары бе саар үе чедип кээрге, боттары-ла киштежип, аваларын кый дей бээр. Үш шак болгаш-ла, саар белер эмиглерин саамчый берген, өдекче маңнажыптарлар.

Назынмаа бе саар хуунун туткаш, белерни «Круг! Кру-уг!» деп кыйгырбышаан, кажаа чаныгче кылаштапкан. Өглерниң бичии оолдары кулун тыртып бээр дээш былаажып, салчып келир. Незиниң эмиин эдир ээпкен кулуннарны эмигден адыра тыртары амыр эвес, оларның алыс шыраа-ла кончуг. Арай деп күштежип тургаш кулун тыртып турган бичии оолдарны Ынаажык чаптап, боду оларга дузалажы берген. Белерниң сүттүү-ле кончуг. Оларның чымчак эмиглеринге салаалар дегбейн чыдырлазы, сүдү саагайны бээр. Бе саары хала-даа чок.

Хенертен ынаар-ла ырак аргаза мал киштээни дыңналган. Белер база аңаа харыы кылдыр киштежип чоруй, ол үтже ыдыпканнар. Назынмаа бе саап олурган черинге хуукун тудуп алгаш олуруп калган.

— Ойт, ол канчаары ол бо мооваларның! — дээш, ол аштырган.

Ынаажыктың сагыжы эндевээн. Мал киштээн черже караан хере көрүпкен кайгап турган. Дора-Аскыр шыргай арганы куулуг хөрээ-биле чара чүткүп үнүп орган дег. Дөө-ле сыр кара маң-биле үне маңнап орган. Ынаажык хезек ыыт чок харлыга берген турган. Назынмаа өөрээнинден ыглапкан.

— Кужур-ле малымны!

Ынаажык ам боларны маңаа туткан хереэ чок дээш, кулуннарын ажыдыпкан. Оларны белерниң соондан салыпт дээн. Чүгле кудурукчугаштары содуңнаар чүве. Арга кыдыынга малдың киштээни, оңгаты дыңмыттелин, кедээр хаяларда чаңгыланып турган.

Хүнде үш катап саар белерни Ынаажыктар чедир саг байн салыпкан. Дора-Аскыр өөрүн сывыртап алгаш, Сарыг-Кожагар артында ажыкче угланган. Бир эвес домактыдыг турган болза, ол өөрүнге та чүү деп хөөреп турду ыйнаан. Солун на турган боор деп. Ынаажык сагыжы эжый берген, чылгызының соондан үр-ле кайгап көрүп турган. Хүнде үш катап бе сүдү кудар хымызы чедир сүт куттуумайн баарга, ажаап деп чүвези кончуг. Аскырының чаныя келгениңге өөрүп, амыраан Назынмаа хөйтүгаан хайындырып, кожаларын чалап, арагазын сөңнеп турган. Чоназда-ла хөөремик боду ам дээрге шуут сүг саалба чүве. Ол баштактаныр кожамыктай бергенде аңаа чедер чечен-мергени кижи бар эвес. Ол арагазын улуска сөңнеп ырлап база турган.

Доозунналдыр хадып ора
Дора-Аскыр чоруу чымчак.
Дозур-хара чаннап орда,
Торгу чымы ында калыр.

Кожалары база-ла Ынаажыктарның өөрүшкүзүн үлежип, Дора-Аскырны аастан дүжүрбейн мактап турганнар.

Ынчалза-даа Ынаажыктарның чалбыыштыг өөрүшкүзү даартазында хөмүреш дээн. Чылгы сүрүкчүлери «Дора-Аскыр дескен, ону ыяап туткаш дедир дужаар дидир» деп сөс чедирип келген.

— Дужаалдан эртер эвес, ам канчаар, чылгынар кайда турлар ирги, барып туткуп бээр сен бе, акым — деп, Тас-оол боду база хараздааны илдеп чугаалаан.

Ынаажык ыыт-даа чок, тип алган данзазын шыйыладыр сорул-соруп, идиинге кактааш, олун идиктепкеш, аал өдээнден ыравас турар аъдынче базыпкан. Назынмаа база-ла халак-тилээн төп чыдып калган.

Ынаажыктың чылгызы ырааан-даа, Сарыг-Кожагар баарында алаакта тавар оъттап чораан. Аъттыг улус көргеш, Дора-Аскыр сести берген чүве дег, киргиредир киштей кааскаш, чоогунда кош аргаже ыдыпкан. Чылгы база оон соондан ыдып каан.

Үш-дөрт кижи бүзээлээш, шалбадап тургаш, кара кежээ Дора-Аскырны тудуп алган. Ону сүрүп келген улус арай деп туругаш, чүлерны аңаа кедирген. Ынаажык аскырынга чеде бергеш, оон мойнунан кускактанып каш ыглапкан. Дора-Аскыр ону билгензаа дег, иштинде киргиредир ораагаан. Ынаажык Дора-Аскырның дүмүүн сүйбап, мойнун часкагылааш, аъдынче базыпкан. Та канчалынар, чоокунар дээн ышкаш, кымче-даа көрбейн, аъдынга олурупкааш, аалының уунче шошкудуп чорупкан. Ол хая көрүп диттикпээн. Сактырга, Дора-Аскыр ону чемелеп-даа турган ышкаш. Эки малынны камгалап шыдавадың, ээм, дээнзиг көрген боор деп, ол бодап чораан. Дора-Аскыр киштээрге, чылгы база аңаа үннежипкен. Ол киштээшкин Сарыг-Кожагарның сарыг-сарыг хаяларынга чаңгыланып, Ынаажыктың кулаанга балалбазы-биле өртып калган. Ынаажыктың карактарындан хап баткан чаш соолапайнып чораан. Оон ынчаар ыглап чорааның кым-даа көрбээн. Бичии чажындан кадыг бергеге өскеп өскүс ядыы оол кевин-херекчок черге караан сүүн төп, шужүнейниң чорбаан. Бодун ширииң туттунуп билир кылдыр чаңчыккан.

Кызыл күжүн үнүрүп, уйгудыш билбейн чорааш кызып азырап алган малы кижиге харамнанчыг-ла ыйнаан. Ынчалза-даа Дора-Аскыры дээш ол эмин эртир хомудаан. Оон орнунга он-он аъттар, белер алгаш барган болза, ол ынчаар хомудавас ийик. Ыяапла ону кызыл тургаш хавыргаи хереэ чүү боор. Шынап-даа болза, чаңгыс борбак мал чаа-дайыңның байдалын өскертиптер эвес деп, ол бодаан чораан.

(Уланчылыг).

Кызыл хоорай, Красноармейская 100. Индекс 667000. [illegible] АГАР САНЫ «Тыва солбан» № 36330[illegible].

ТУРГУЗУКЧУЛАРЫ: Тыва Республиканың Дээди Совеги болгаш Чазаа. «Шын» солунунуң редакция коллективи.

Кол редактор В. Ф. ЧАДАМБА.

РЕДАКЦИЯ КОЛЛЕГИЯЗЫ: Н. С. Базыр (харысалгалыг секретарь) А. С. Дембирель (кол редакторнуң оралакчызы) В. М. Сат, К. К. Сат (кол редакторнуң оралакчызы) Н. С. Эрген.

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ:

Кол редактор — 3-43-34; келген кижилер хүлээп алыр чер — 3-34-26; кол редакторнуң оралакчылары — 3-33-91; — 3-34-17; харысалгалыг секретарь — 3-34-92; оралакчызы — 3-45-93.

КИЛДИСТЕР:

улус депутаттарының Советтери, ниитилел-политиктиг болгаш социал айтырыглар — 3-34-19; — 3-34-98; үлегер — 3-34-49; 3-36-73; кезээ ажыл-агый — 3-41-16; культура болгаш үлге өөредилгези — 3-39-15; медээлер болгаш спорт — 3-36-82; — 3-34-57; очулга — 3-34-39; — 3-34-93; чагаа — 3-39-03; корректорлар — 3-41-23; үндүрүкчүлер — 2-27-41, солун келбейн барганда — 2-32-75; бухгалтерия — 3-37-11.

Солунда парлаттынган материалдарның авторларының бодалдары редакцияның туружу-биле дүүшпейн барып болур. Айыттынган фактылары, саннары болгаш өске-даа дыңнадыглары дээш авторлар боттары харысалгалыг.

Тыва Республиканың Парлалга болгаш информация министерствозунуң типографиязы. Кызыл, Щетинкин болгаш Кравченко кудумчузу, бажың № 1.

Солун неделяда 5 катап үнер. Хемчээли 2 парлалга аңазы. Тиражы 27020 экз. Чагыг № 206.

Тувинская государственная библиотека им. А. С. Пушкина

Республиканың нийтилел политиктиг солуну

Солун 1925 чылдың август 31-де үнүп эгелээн

ШЫН

№ 207 (14929) 1992 чылдың октябрь 24, суббота Солунга ат салган шагы 20.35 Чагыдар өртээ 10 кеп. Садар өртээ 1 рубль.

Байыр чедирииишкини

Хүндүлүг Максим МОНГУЖУКОВИЧ

Тыва культураның болгаш уран чүүлдүң хоочуннарының бирээзи Силерге 80 харлаанынар таварыштыр чүректиң ханызындан изиг байыр чедирери меңээ улуг өөрүшкү-дүр.

Тыва улустуң бурунгу сагыш-сеткил культуразының дөзүлерин камныы-биле вадагалап, улам байлакшыдып сайзырадырынга үнелеп четпес улуг үлүүнерни киирген силер. Тываның араттың революстуг шериинин хөгжүмчүзүнден Россия Федерациязының болгаш Тыва Республиканың улустуң артизи, Тываның Күрүне шаңналының лауреады, делегейге сураглыг киноактерга четкен чогаадыкчы диләэшкиннериңерниң болгаш ажыдыышкыннарыңарның узун оруу — уран чүүлге ханы бердингеннериңиң херечизи-дир деп күзелдиим-биле демдеглеп тур мен.

Республиканың чону Силерни уран чүүлдүң могаг-шылаг чок сурталчызы, кежик-чолдуг ада, кырган-ача деп билир болгаш хүндүлээр.

Эргим Максим Монгужукович, моон соңгаар-даа кадык-кадыы, онак-сергек болуруңарны бо өөрүшкүлүг хүнде Силерге күзедим!

Хүндүткел-биле

Тыва Республиканың Президентизи Ш. ООРЖАК.

БОЛУУШКУННАР, ФАКТЫЛАР, МЕДЭЭЛЕР

ЧЫЛДЫҢ БАШКЫЛАРЫ

Кызыл хоорайның № 1 школазынга Тыва Республиканың башкыларының слёду эгелээнин «Шын» солуннуң 205-ки номеринге дыңнаткан болгай.

Үш хүн иштинде ургүлчүлээн «Чылдың эң эки башкылары» деп конкурс бедик көдүрлүүшкүннүг байдалга эрткен. Аңаа башкыларның ажылдап келген үезинде чедип алганы арга-дуржулгазы, билиг-мергежили көзүлген, шиидинкдектер илереттинген.

Конкурсту эртемнер аайы-биле аңгы-аңгы секцияларга үстүп алгаш эрттирген болгаш тиилекчилерин секция саны-биле түңнээн.

Чылдың эң эки башкылары кымнар болганыл?

Башкарылга секциязы. Маңаа эң эки школа директорларының билиин, арга-мергежилин, чогаадыкчы ажыл-чорудулгазын сайгарап, түңнээн.

1-ги черге Самагалдай ортумак школазының директору Мөңге Чамзыевич Чамзырын төлептиг болган. 2-ги черни Бора-Тайга школазының директору В. Н. Ооржак ээлээн, 3-күзүн Межегей школазының директору К. К. Монгуш алган.

Кижизидилге секциязынга боттарының төрүмел онзагай, чараш аажы-чаңнары-биле өөреникчилерни хаара тудуптар шынарлыг, идепкейжи, хөй-нийтичи башкылар ылгалган. Орта бирги черни Межегей школазының аныяк башкызы Зоя Көк-ооловна Ондар алган. 2-ги, 3-кү черлерни Бора-Тайга школазының башкылары Розалия Бораевна Куулар биле Айлаана Оюн туступа үлешкеннер.

Өөредилге секциязы. Аңаа билиг бээриниң талазы-биле эң эки мастерлер илереттинген. Эң эки башкыларның эң тергиинери кымнар болганыл?

Аңаа бирги черни Самагалдай ортумак школазының башкызы Ирина Николаевна Биче-оол ээлээн. Ийигизин Галина Григорьевна Жупто, үшкү черни Галина Ильинична Москалова алганнар.

Борис ОНДАР.

ТААРЫМЧАЛЫГ

Тыва Республиканың суй белек болгаш чоннуң ус-шевер кылыгларының шенелде бүдүрүлгези (директору Анатолий Дембирел) бо чылдың эрткен тос айларында чоннуң чугула херегселиниң бараанарын бүдүрер талазы-биле багай эвес көргүзүглерни чедип алган.

Ооң аргыыр, каасталганың дааранылга, ыяш болбаазырадыр цехтери, кештен, алгыдан, даштан янзы-бүрү дериг-херекселдер, суй белектер кылыр участоктары бердинген даалгаларын күүсеткен.

Бо бүдүрүлгениң цехтери, участоктары шынары эки, янзы-бүрү өннерлиг кылдыр каастап аргаан пуловерлерни, джемперлерни, кофталарны, хөйлеңнерни, тыва тоннарны болгаш өске-даа хеп аймаан аян-шииңчилиг кылдыр даарап турар. Ол ышкаш тыва аптараларны, өгге салыр столдарны, сандайларны, суй белектерни кылып турар. Оларны республиканың чурттакчы чонну күзелдии-биле садып ап келген.

Бүдүрүлге ажыл-чорудулгазын калбартып, экижидери-биле бо чылын бодунуң участокторын районнарда немей тургускан. Ылангыя республика найысылалындан эң не ырак суурларда, хөй чурттакчылыг хоорайларда участоктарны немей ажыткан бүдүрүлгениң бодунга, ол девискээрлерниң чурттакчыларынга дыка таарымчалыг болган. Бо дээрге бирги ээлчегде бо берге үеде ишчилерни ажылга хаара тудары, оларны аргыырының, даараның, чазаарының мергежилдеринге өөредири, чугула херегселдиң бараанарын бүдүрерин көвүдедири болуп турар. Эрзинниң Нарыназ, Өвүрнүң Дус-Дагда, Бай-Тайганың Дапсы Аксында болгаш өске-даа суурларда участокторны ажыткаш, аңаа ажылдаар кижилерни өөреткен, дааараар, аргыыр машиналар, материалдар-биле хандырган. Оларның ажыл-ижи хүн бүрү хөнүп, чонга херектиг бараанарны бүдүрерин көвүдедип турар.

Бо чылдың эрткен тос айларында республиканың шенелде бүдүрүлгези 9 миллион ажыг рубльдиң чонга чугула херектиг бараанарны бүдүрген болгаш саткан. Бо дээрге амгы берге үеде багай эвес көргүзүг болуп турар. Коллектив чыл төнчүзүнге чедир күш-ажылчы темпизин кошкатпайн, эки ажылдаар сорулганы салган.

Таан-оол ХЕРТЕК.

Дүжүт ажаалдазында

ХАР АДААНДАН АЛЫР ДЭЭШ

ЧАДААНА. Чөөн-Хемчик районнуң ажыл-агыйлары күскү дүжүт ажаалдазын доосканда болза, «Хорум-Даг», «Искра» болгаш «Тыва» совхозтарның шөлдеринде хар адаанда арткан тарааны ажаап алыр дээш хемчеглерни ап турар дээрзин көдээ ажыл-агый эргелелиниң начальниги Б. Ч. Монгуш бисте дыннаткан.

Берге, ырын үеде 10-20-даа тонна херек болбайн канчаар.

А «Чыраа-Бажы» болгаш «Тыва» совхозтарның дүжүдү хире-шаа биле чүгээр болган. Бо хүнге чедир ажыл-агыйларның өстүрүп алган дүжүдү — ортумаа-биле 500-700 тонна болуп турар.

Мал чеминден сигенни 6 муң тонна ажыгны белеткээн. Ол дээрге планның 70 ажыг хуузу. Сенаж база оон ковудевес.

ТҮҢНЕЛДЕР ЭКИ ЭВЕС

САРЫГ-СЕП. Районнуң көдээ ажыл-агый эргелелиниң кол агроному Людмила Романовна Никитинаның редакцияга дыңнадып турары-биле алырга, районда күскү дүжүт ажаалдазының темпизи болгаш дүжүттүң шынары шоолуг эвес.

Ажыл-агыйлардан бо чылын нийтизи-биле 13 муң 800 гектар шөлдү үндүр бижээн. Ынчангаш бо хүннерге чедир 12 муң 254 гектар шөлдүң тараазын ажааган. Ортумак дүжүт бир гектардан 6 центнер болуп турар. Совхозтардан чүгле «Бүрен» совхоз чүгээр дүжүттүг болуп турар — ында бир гектардан ортумаа-биле 10 центнер чедир тарааны ажаап алган. Ынчангаш бо ажыл-агыйның механизаторлары дүжүт ажаалдазын дооскаш, ам «Улуг Октябрь» совхозтуң шөлдеринче дузалажыры-биле кирген.

Районда эң эвээш дүжүттү «Бурунгаар» совхозтуң тараажылары ажаап алган. Ында бир гектардан ап турар тараа ортумаа-биле 5 центнер хире болуп турар.

Ынчангаш бо хүннерде 8400 тонна тараа ажааттынган, үрезинниң чүгле чартызын урган.

Медээлерни Виктор КАРАСАЛ белеткээн.

1992 ЧЫЛДЫҢ НОЯБРЬ 9—ДЫШТАНЫР ХҮН

Бо чылдың октябрь 6-да «Российская газета» солунга «РСФСР-ниң күш-ажыл дугайында хоойлуларының кодекизинге өскерилгелер болгаш немелделер киирер дугайында» Россия Федерациязының Хоойлузун парламентиле холбаштыр РФ-тиң Дээди Совединге бо чылын ноябрь 9 дыштаныр хүн болур бе дээн айтырыглардыг хөй санныг бижиктер келгилээн. РФ-тиң Дээди Совединиң парлалга албаны бо айтырыг талазы-биле юридиктиг кылдыстиң эргелекчизи Р. М. Цивилевтан дараазында тайылбырны алган.

— Россия Федерациязының Дээди Соведи 1992 чылдың сентябрь 25-те айтырыгны ийиги удаада чугаалажып көргеш, «РСФСР-ниң күш-ажыл дугайында хоойлуларының кодекизинге өскерилгелер болгаш немелделер киирер дугайында» Россия Федерациязының Хоойлузун хүлээп алган, ында «Байырлал хүннери» дээн 65 чүүлге 3-кү кезек кылдыр мындыг немелдени киирген: «Дыштаныр болгаш байырлал хүннериниң дакпырлажы берген таварылгада дыштаныр хүнү байырлал хүнүнүң дараазында хүнче шилчидер».

Россия Федерациязының Дээди Соведи ол эдилге-биле ажылчы чоннуң долу чергелиг дыштанылгазын хандырары-биле, дыштаныр хүн байырлал хүнү-биле дакпырлажы бергенде, ол дыштаныр хүннү байырлал хүнүнүң соонда эң чоокку ажыл хүнүнче шилчидер чурумну тургускаш, өске хүнде дыштаныр арганы берип турар. Бо чылын оон база ажыглаан: май 2 база 9 дыштаныр база байырлал хүннерни май 4 база 11-же шилчиткилээн.

Ынчангаш Россия Федерациязының күш-ажыл дугайында хоойлуларының кодекизиниң 65 чүүлүнүң үшкү кезээнге дүүштүр бо чылын ноябрь 7-де байырлал хүнү-биле дакпырлажып турар дыштаныр хүннү ноябрь 9-че шилчидер ужурлуг.

Россия Федерациязының Дээди Совединиң парлалга албаны.

ӨГБЕВИС ШЫРАЙ-АРНЫ

Россия Федерациязының болгаш Тыва Республиканың улустуң артизи, делегей чергелиг кино артизи, тыва театрның үндезилекчилериниң бирээзи, улустуң ырыларының чыыкчызы, сураглыг артист болгаш хүндүлүг өгбе-ада Максим Монгужукович Мунзуктуң төрүттүнгенден хүнүнден бээр 80 харлаанынга тураскааткан байырлыг кежээ эрткен республиканың Виктор Көк-оол аттыг хөгжүм шии театрынга эгелээр.

Таңды-Уулааның Межегейде Уургайлыгга төрүттүнгеш, салым-чаяанындан ырлаар, национал хөгжүм херекселдеринге ойнаар талазы-биле өске эш-өөрүндең ылгалып, барык-ла тыва театр тургустунары билек, оон эжиин ажыдып, уран талантызын улус чонга бараалгадып эгелээн ат-сураглыг артист Максим Монгужукович Мунзука чылыг-чымчак сеткилин көргүлеп, дириг чечектерин тудуп, үзүктел чок адыш часкаашкыннары-биле изиг байырны кады ажылдап чораан эш-өөрү, дөргүл-төрелдери, ажы-төлү чедирип, белек-селектерин сунуп, буянныг ажыл-ижин дээш өөрүп четтиргенин эртен илередир чугаажок. Соонда арттырып каан уттундурбас истери чок, чонунга хүндүткел чок кижи болза, ындыг байырлал турбас ийик. Ол хүн Тываның артистери улуг өгбезинге, дагдыныкчы башкызынга, сураглыг кино, шии артизинге, ырлаажыга, хөй-нийти ажылдарының идепкейлиг ажылдакчызынга уран талантызын база бараалгадыр.

Кажан Максим Мунзукту чугаалап тура, тыва театрны үндезилеп тургузарынга, шии уран чүүлүн хөгжүдеринге ачы-дузазын көргүзүп келген, Максимниң бүгү назында шынчы өннүү дузалакчызы, эгин кожа базып, эки-бакты үлежип келген, Межегейниң уран кызы, Россия Федерациязының болгаш Тываның улустуң артизи Кара-кыс Намзатовна Мунзукту ырап-ла сактыр ужурлуг бис. Олар кажан-даа, каяа-даа чарылбас, аас-кежиктиг, ажы-төлдүг өг-бүле-дир.

Тыва артистерде Максим Мунзук дег улуг назынныг, сезен хар ажыр чурттааннар чок болгу дег. Ол «алдан харлыг ашак мен, чеден харлыг өгбе мен, сезен харлыг кырган мен» деп ырлап келди. Ам оон «тозан харлыг хоочун мен, чүс харлыг өгбенер мен» деп ырлаарынга бүзүрээр апаар бис.

Шынап-ла, сезен харлыг-даа болза, ооң ам-даа караа көскү, базымнары быжыг, кадыкшылы эки. Шии уран чүүлүнүң хоочуну Максим Монгужуковичиниң бот-боттарынга дөмейлешпес, таныттынмас, аңгы-аңгы овур-хевирлерни көргүскен, ойнаан шиилерин санап болза, будалып-даа болур. Барык он ажыг уран-чечен киноларга ол ойнаан. Япон кинорежиссёр Акиро Куросаваның тургусканы «Дерсу Узала» деп кинога ойнааш, хоочун артизивис делегейниң дескинген, делегей чергелиг кино артизи болуп шылгараан. Оон ыңай ол бөдүүн артист болуруундан аңгыда, театрга режиссёрлап, директорлап-даа турган.

Уттундуруп бар чыткан «Хайыраан бот» катап тургузар дээш оон барбааны четпээн чер-даа чок, бараалгаваан даргалары-даа чок. Түңнелинде тыва улустуң классиктиг чогаалы «Хайыраан бот» сцена кырынга катап тургустунган. Ол ышкаш «Эш директор», «Сөөлгү чаңнык, азы Оюн Күрседи» деп шиилерни чогаадып алган болгаш тыва сценага тургузарын бодап турар. «Хайыраан бот» деп шиини телефильм кылдыр тырттырып үндүреринге база төлептиг үлүүн киирген. Тываның төөгүзү-биле, амыдыралы-биле сырый холбашкан хоочун артист өөнүң ээзи-биле тыва улустуң ырыларын хөй чылда чыып, аптеп, бижип келгениниң түңнелинде ырыларның ийи чыындызын Тываның ном үндүрер черинге парлаткан. Ол база төөгүге артып калыр буянныг үүле-дир. Барык-ла 50 ажыг чылдар дургузунда театрга үзүктел чок ажылдап келген артист дугайында хөйнү чугаалап болур. Ынчалза-даа оон дугайында очерктер, оон ыңай бодунуң сактыышкыннары парлалгага хөй үнген болгай.

Тываның сураглыг оолдарының бирээзи, баштак, хөглүг, амыдыралга, ажылажынге ынак, ажы-төлүнүң соон салгап, аас-кежиктиг чурттап чоруурунга чоргаарап, ам-даа чогаадыкчы сорулгаларга чүрээн алзыккан чоруур өгбевис Максим Монгужукович Мунзуктуң 80 харлаан хүнүнге уткуштур, бо чылдың сентябрь 15-те үнген 178 дугаарлыг «Шын» солунга Тыва Республиканың алдарлыг чогаалчызы, драматург, артист Владимир Серен-оол «Артист өгбе» деп очеркти бижээн. Ынчангаш ында кирген факт-барымдааларны катаптавас деп шиитпирлээн бис.

Хоочун артизивис Максим Монгужукович Мунзуктуң төрүттүнгенден хүнүнден бээр 80 харлааны-биле холбаштыр номчукчуларның өмүнээзинден эки кадыкшылды, бүгү талалыг чогаадыкчы чедиишкинни, аас-кежикти аңаа күзеп каалы.

Сарыг-оол КУУЛАР.

ХҮННҮҢ ЧУГУЛА АЙТЫРЫГЛАРЫ

Тыва Республиканың Дээди Совединиң ээлчег чок он алдыгы сессиязынга «Тыва Республиканың тус чер чагыргазының дугайында» Хоойлуну хүлээп алганы-биле бистиң республиканың төлээлекчи болгаш күүседикчи эрге-чагыргаларының аразында аңгылааштыны доозулган. Бо ажылдың доозулганы-биле төлээлекчи болгаш күүседикчи эрге-чагыргаларның удурдедир харылзаазының дугайында айтырыг тургустунуп келген. Чер-чер Советтери биле тус чер чагыргазының аразында хамаарылганы канчаар тургузарыл? Сырый харылзааже орукту канчап тывары?

Чамдык районнарда, чер-черлерде Советтер биле тус чер чагыргазының аразында бажың-балгат, материалдыг өртектиг чүүлдер, техника, харын-даа мырынай танма үлежип, хуваашкан, кымга-даа ажык чок маргылдааларны чорудуп турары чажыт эвес болгай. Ол ышкаш бюджет болгаш штаттыг ажылдакчылар талазы-биле хөй айтырыглар туруп турар. Чамдык черлерде чер-чер органнарының эрге-чагыргалары ат-авторитеди чогундан ажыл-херээ кошкак чоруп турар, ону экижидерниң кады ажыл-чорудулгазының оруктарын дилевейн келген. Төлээлекчи эрге-чагырганың хүн бүрүнүң эргелеп башкарылгазынга киржириниң фактылары, а күүсекчи эрге-чагырга төлээлекчи эрге-чагырганың эргелелинче кире бээр таварылгалар база бар.

Сөөлгү үеде күүседикчи органнарның төлээлекчилери, чамдык көдээ Совет даргалары, улус депутаттарының талазындан депутат корпузун тарадыр, төлээлекчи эрге-чагырга органнарын дүжүрер дугайында янзы-бүрү чугааларны чорудуп турар. Дээди Советтиң, оон Президиумунуң, чер-чер Советтериниң, депутат корпузунуң ажыл-чорудулгазынга хамаарыштыр хомудал, негелде кылырын билип турар бис. Бо дээрге Советтер херек чок дээни ол эвес-тир. Амгы үеде Советтерге солуушкуннарның соңгулдаларын илередип турар толарагай бүрүн эргелерни берген болгай.

Тыва Республиканың Конституциязының (Үндезин Хоойлузунуң) төлевилелиниң 53 дугаар чүүлүнде «Улус депутаттарының хуралдары, хоорайлар, сумулар хуралдары Тыва Республиканың тус чер эрге-чагырганың төлээлекчилериниң органнары болур». Тыва Республиканың тус чер бот-башкарылгазының дугайында» Хоойлу төлевилелинде «Тус чер бот-башкарылгазын чурттакчы чон эрге-чагырганың төлээлекчи органнары — улус депутаттарының чер-чер хуралдарын дамчыштыр боттандырар» деп айыткан. Ынчангаш Советтерниң дүжүрер дугайында чугаа турбас ужурлуг. Харын-даа төлээлекчи эрге-чагырганы быжыглаары амгы үениң негелдези болу берген. Күштүг төлээлекчи эрге-чагырга шак-ла ындыг күштүг күүседикчи эрге-чагырганы негеп турар. Ындыг болганда бөгүнде чер-чер Советтери-биле тус чер чагыргазының бот-боттарының аразында доктаамал удурдедир харылзаазы, кады ажылдажылгазы кажангызындан-даа артык чугула болу берген. Бо чылдың октябрь 6-да Россия Федерациязының Дээди Совединиң сессиязынга Россия Федерациязының Президентизи Б. Н. Ельцин чүве чугаалап тургаш, төлээлекчи болгаш күүседикчи эрге-чагырганы аңгылааны дээрге, чурттуң, ооң хамаатыларының мурнунга бистиң нийтиң харысалгавысты быжыглаар дээни ол-дур деп айыткан. Бо дээрге амгы үеде бистиң мурнувуста салдынган эң-не кол сорулга болуп турар. Ону амыдыралга боттандырары-биле Тыва Республиканың Дээди Совединиң Президиуму биле Чазаа улус депутаттарының чер-чер Советтериниң болгаш тус чер чагыргазының даргаларының зона семинарларын эрттирип турар.

Амгы үеде кижи бүрүзүнге эрге-хоойлулуг күрүне кандыг болуруунуң, ылангыя эрге-чагырганың хоойлужудулгазы, күүседикчи болгаш суд талазы-биле оон үш кезиинин, оларның бүрүн эргелериниң аңгылаар дугайында билдиниг тайылбырны кылыры эргежок чугула болу берген. Бир-тээ, эрге-хоойлулуг күрүнеже бар чыдар болганывыста Россия Федерациязының болгаш Тыва Республиканың хүлээп алган хоойлуларын сагыыр болгаш хүн бүрүнүн ажылынга удуртулга болдурар ужурлуг бис.

Дыка хөй көдээ Советтер болгаш тус чер чагыргазының даргалары кым кандыг бүрүн эргелиг болуп турарын айтырып турар. Бо айтырыгга харыны чүгле «Россия Федерациязынга тус чер бот-башкарылгазының дугайында» Россия Федерациязының «Тыва Республиканың тус чер чагыргазының дугайында» хоойлулар бээр. «Тыва Республикага тус чер бот-башкарылгазының дугайында» Тыва Республиканың Хоойлузунуң төлевилели колдуунда белен. Тыва Республиканың Конституциязын хүлээп алырын ол манап турар. Бо хоойлуга үндезилеп алгаш, Тыва Республиканың Дээди Совединиң Президиуму улус депутаттарының суур болгаш көдээ Советтериниң дугайында түр дүрүмнү ажылдап кылгаш бадылаан, ону удуртулга болдурар бис. Тус чер чагыргазының даргалары «Тыва Республиканың тус чер чагыргазының дугайында» Хоойлуну ажыл-чорудулгазынга боттандырар дээш ажылдаар.

Тыва Республиканың Дээди черни ээлеп турар. Тыва Республиканың 1992 чылда бюджедин тургузуп турар үеде өртектерниң өскени-биле черлерештир, чурттакчы чоннуң социал камгалалын күштелдирер хемчеглерже бирги ээлчегде кичээнгейни салган. Республика бюджединден 394,9 млн. рубльди аъш-чем болгаш өске-даа бараанарның ачы-дуза чедирилгезиниң өртээниң ылгалын дедир эгидеринге дузаламчы кылдыр ажылчы чонга берген. Инвалидтерге, пенсионерлерге, хөй уруг-дарыглыг өг-бүлелерге, бот-нелерге, өскүстерге социал дузаны чедирип турар. Ынчалза-даа дыка хөй чер-чер эрге-чагырга органнары чурттакчы чоннуң социал камгалалының айтырыын четпес шиитпирлеп, бо ажылче социал хандырылга органнарын, совет-ажыл-агый активин, депутат корпузун хаара

Советтер амыдыралы

Соведи ийи чыл дургузунда республиканың амыдыралынга эргежок чугула хоойлуларны хүлээп алган. Ынчалза-даа оларның хөй кезии күүсеттинмейн турар. Чурттакчы чоннуң ортузунга эрге-хоойлу пропагандазын багай организастаан. Дыка хөй хоойлуларны, хоойлу төлевилелдерин өөренмейн турар. Бо талазы-биле ажылды Дээди Советтиң Президиуму, комитеттер чедир кылбайн келгенин миннир апаар.

Бир эвес төлээлекчи болгаш күүседикчи эрге-чагырга органнары күштүг болур деп бодаар болза, бүгү улус хоойлуга чагырткан турар кылдыр ажылының арга-шинээзин бедидер ужурлуг. Ол дээрге оларның чугула сорулгазының бирээзи болур. Чоокку үеде районнарга шырак лекторлар бөлүүн тургузары, хоойлулар өөренир программаны ажылдап кылыры болгаш бадылаары эргежок чугула болуп турар.

Өг-бүлениң, кижи бүрүзүнүң бөгүн сагыш човаашкынын болдуруп турар айтырыгларга доктаар бодай-дыр мен. Оларны чедиишкинниг шиитпирлээрин организастаары чүгле төлээлекчи болгаш күүседикчи эрге-чагырганың органнарындан хамаарыжыр.

Чуртта бо берге үеде чурттакчы чоннуң социал камгалалының айтырыы кол тутпайн келген. Кыш келген. Хамаатылар, амыдыралынга чединмес кижилер ногаалар, картофель, одаар чүүл белеткеп алган бе, бажыңнарын септээн бе? Мону хынап көөр, дузаны чедирер. Ол ышкаш школалар, интернаттар, ясли-садиктер, инвалидтер бажыңнары кышка белен бе, ону көөр херек.

Бистиң республиканың удуртулгазының кызымак ажылының ачызында "Россия Федерациязының Дээди Совединиң чоннуң социал деткимче фондузунуң акша-хөреңгизинден Россия Федерациязының Дээди Совединиң Даргазы Р. И. Хасбулатовтуң айтыышкыны-биле бистиң республикага 90 млн. рубльди тускайлап берген. Ол акшаны районнарга хуваар, ону материалдыг байдалы кошкак кижилерге, ажылдаавайн турар пенсионерлерге, инвалидтерге, хөй уруглардыг өг-бүлеге дузаламчы кылдыр бээр. Ону шын чарыгдаарынче кичээнгейни салыры чугула.

Чурттакчы чоннуң ажылга тургузарының программазын күүседиринче хүн бүрү сагыш салыры негеттинип турар. Ажыл тып шыдаваан кижилерге чаа мергежилдиг чедип алырынга дузалаар, оларны өөредир. Бистиң республикада ажылчын күжүнге негелде ындыг ковудуг улуг эвес деп чүве билдингир. Тудугга 206 кижи, үлетпүрге 62 кижи херек, төп районнарга малчыннар чедишпейн турар.

Ажыл чок өртпес дээш кижи боду сагыш салыр ужурлуг. Дыка хөй улус ону чедир билбейн турар. Азырадыкчы хөөннүг кижилер ам-даа бар. Чамдык хамаатылар, ылаңгыя аныяктарның аразында, ажыктыг ажыл кылырындан сагыштыы-биле ойталаар чорук бар. Ону болдурбас херек. Бүдүрүлге ээзи болурун, хуу-да күш-ажылчы ажыл-чорудулга кылырын бүгү талалыг деткип, мактаары ажыктыг. Фермер, арат, тараачын ажыл-агыйларын хөгжүдери, янзы-бүрү ассоциацияларны, кооперативтерни, биче бүдүрүлгелерни тургузары эргежок чугула.

Көдээ ажыл-агыйда, үлетпүрде, тудугда шиитпирлеттинмээн болгаш чедир кылдынмаан ажылдар хөй. Кадык камгалалында, культурада, улус өөредилгезинде, чоннуң амыдырал хандырылга адырларында кылыр чүүлдер эвээш эвес. Бо бүгү айтырыглар төлээлекчи болгаш күүседикчи эрге-чагырга органнарының кичээнгейиниң төвүнге турар апаар.

Республикада кем-херек үүлгедиишкини бистиң дүвүредип турар. Бо чылдың эрткен тос айларының түңнели-биле алырга, кем-херек үүлгедиишкини эрткен чылдың ол үезинден 13,7 хуу өскен. Өлүрүүшкүн, күштеп-күчүлээр, хулиганнаар, аар кемнээшкиннер кылыр чорук бичии кызырылган-даа болза, күрүне болгаш хуу өнчү-хөреңгини оорлаары дыка өскен. Мал оорлаары 62 хуута көвүдээн. Кем-херек үүлгедир чорукту доктаадырынга, оон-биле демиселди күштелдиреринге административтиг албанның база ажыл-агый органнарының бүгү аргаларын ажыглаар хүлээлгелиг бис.

Экономиктиг реформаның ужуурундан чаа-чаа бергелер тывылып турар. Арага аймаан бүдүрүлге ээлери, туралааннa кижилер бистиң республикаже хөй-биле киир сөөртүп эккелгеш, ону чурттакчы чонга аар өртекке садып, оларны арага-дарыже хандыкшыдып турар. Оон уржуу-биле чоннуң арагалаар чоруу дендей берген. Арагалаашкынның таварыштырып турар бергелери, шаптыктары эвээш эвес. Күш-ажылдың кижилери, кырганнар, уруглар оон кадыгзаан, халазажырап турар болу берген. Арагалаар чорук хемчээл чокка өскени-биле чергелештир, кем-херек үүлгедир, онаашкан ажылынга ээ-харысалга чок, күш-ажылдың сагылга-чурумун үрээр чоруктар өскен. Бо айтырыгны Тыва Республиканың Чазааның хуралынга чугаалажып көргеш, арагалаашкын-биле демиселди күштелдиреринче угланган хемчеглерни алган.

Көдээ Советтер болгаш тус чер чагыргалары боттарының девискээринде турар бүдүрүлгелерниң, албан черлериниң, организацияларның ажыл-чорудулгазын хүн бүрү удуртуруп, деткимче, дузаны чедирерин күштелдирер үе келген. Сөөлгү чылдарда бо ажылды сулараткан болгай бис. Ындыг болганда төлээлекчи болгаш күүседикчи эрге-чагырга органнары четпестерни эдип, чаа негелдеге дүүштүр ажылдаар хемчегни алыр. Ол ышкаш херээженнер чөвүлелдериниң, агиткварталарының, квартал болгаш кудумчу комитеттериниң болгаш өске-даа хөй-нийти организацияларының ажыл-чорудулгазын идепкейжидери, хамаатыларның нийти хуралдарын, чыыштарын доктаамал чыылдырары эргежок чугула болу берген. Чурттакчы чонну эрттирип турар хемчеглерге хөйү-биле киириштирип, оларның саналдарын, сүмелерин, шүгүмчүлелдерин дыңнаары ажыктыг.

Үстүкү органнарның адрезинге чер-черлерде хамаатыларның хүлээп алыышкының багай организастап, оларның хомудалдарын, билдириишкиннерин кичээнгей чок көрүп турарының дугайында медээлер кээп турар. Чамдык көдээ Советтерниң удуртукчуларының, тус чер чагыргазының даргаларының ажылының стилинде, арга-методунда четпестерниң дугайында чон хомудап турар. Бо шүгүмчүлел шын, чөптүг деп санаар апаар. Аңаа хамаарыштыр бээр кижилер оон чогуур түңнелди үндүрер херек.

Төлээлекчи болгаш күүседикчи эрге-чагырга органнарының мурнунда салдынып турар сорулгалар дөмей болуп турар. Ынчангаш чаңгыс нийти херекти кылып турар болганда, чер-черлерде экономиктиг болгаш политиктиг байдалды быжыглап доктаадыр дээш харысалганы деңге үлежир, харылзаар апаар.

Владимир СҮГЕ-МААДЫР.
Тыва Республиканың Дээди Совединиң Күрүне тургузуунуң комитединиң даргазы.

АВТОРНУҢ БУРУУЗУ

Редакцияга Терлиг-Хая суурда биче бүдүрүлгениң ийи төлээлекчизи чагаа эккелген. Суурнуң чагырга даргазы Т. Б. Эникпенниң, көдээ Совет даргазы Т. Д. Севекпуттуң ат салганы ол чагааның допчу утказы бо-дур: «1992 чылдың октябрь 20-де Кыым-оол Хертектиң «Чаа биче бүдүрүлге» деп медээзинге хамаарыштыр бижинривис болза, чүл дээрге, ол медээде «Терлиг-Хая» биче бүдүрүлге дүшкен деп бижээн. Ол меге, шын эвес-тир. «Терлиг-Хая» биче бүдүрүлге бо хүннерге чедир ажылдап турар. Ай санында 200 тонна чугайны бүдүрүп, ону садып, саарып турар. Бүдүрүлгеде 68 ажылчыннар, албан-хаакчылар бар.

Чугай хереглекчилери биле керээлер чардынган. Моон мындаа плен бүдүрүп кердунгени болза, айыыл чок частыр бүдүмелдиг бүдүрүп үндүрер. Аңаа чагыглар, телеграммалар удаа-дараа кээп турар. Суурда садыг, эмнелге пунктузу, школа, албан черлери ажылдап турар. Терлиг-Хая ортумак школазында башкы эртемниг үш өг-бүле көжүп келген. Олар ам ажылдап турар.

«Терлиг Хая» биче бүдүрүлгениң директору М. К. Черлик-оол, кол инженер И. К. Севекпут оларның удуртулгазы-биле ажылчыннар моон соңгаар-даа кызымак ажылдаарын күзеп турарлар».

Бо биче бүдүрүлгениң ажылдавайн барган дээнинге автор буруулуг болуп турар. Ынчангаш Терлиг-Хаяга үш хүн иштинде чугай ап, дугуржулгалыг организациялардан автомашиналар барбаан. Бир хүнде олар 15-20 тонна чугайны чудурун чоруудуп турарлар. Шак мындыг шын эвес медээниң түңнелинде бүдүрүлге каражага таварышкан.

АЖЫЛЧЫННАР БЕЛЕТКЭЭР ӨӨРЕДИЛГЕ ЧЕРИ

Кызылдың № 1 КПТУ-зунуң тургустунганындан бээр 40 чыл боop турар

ДИРЕКТОР-БИЛЕ ЧУГАА

Республиканың механизатор кадрларын хөй чылдарда белеткеп, куш-ажылга баштайгы кайгаашкынны берип келген өөредилге чери Кызылдың № 1 ортумак профессионал-техниктиг училищези болур. Тургустунганындан бээр 40 чыл болуп турар ортумак өөредилге черинде ол училищеге чолаачылап, мастерлеп, оралакчы директорлап ажылдап келген, бо чайзан эгелээш оон удуртукчузу болу берген аныяк директор Александр Донгакович Дагбаалдай-биле юбилейниң бүдүүзүнде чугаалашкан бис.

— Училищевис тракторист-машинистерни, фермер-арендаторларны, электриктерни, санакчы-бухгалтерлерни белеткеп турар. Бистиң өөредилге чериниң эргиниң бо 40 чылдар иштинде 17840 кижи артай базып, ажылчын аңгының арайынче кирген боор турар. Күш-ажылы, хөй-чиити ажылы-биле ат-алдары алгаан бистиң доозукчуларывысты мактап адап-сураары-даа, адаттынмас-даа боор. Барык улуг-бичии коллектив бүрүзүнде бар дизе Тываның чоңу маргышпас боор. Ам-даа хөй сургуулдарга ажыктыг адырларны ажылап планнап-лыг бис. Чижээ, бо чылгы ажыткаанывыс фермер-арендаторларга немей стекь-чолаачылар курузун ажылап планнап бис. Ол болза ам-мең камгалалынга ужур-дузалыг бедик, чугула специалистерни республикага тургузар аргавы бээр, оон соонда сургуулдар шилиашкынынге ыяш ажыл-агыйының сайзырадыкчыларын (лесоводтарны) өөредир сорулгалыг бис. Дорту-биле, бистиң өөредилге черивис Тываның чер, мал ажылының сайзыралынчы кадрларын каннаар. Арыгны, аң-меңни камгалап-карактап, улам сайзырадып өстүрер тее болзун дээш тускай программалыг ажылдап турар бис. Ону чогудар, бүдүрерде бодувустуң базавыс ажырбас, чүгле ам-даа ону быжыглаары, акшаланыраары херек болуп турар. Мааңа кол чүве кадрлар: башкылар, мастерлер, кижизидикчилер, техажылчыннар болгай. Амгы үеде ындыг кадрлар бисте чылыган деп бодаар мен.

Училищениң ажылынга карак кызыл башкыларны, мастерлерни борта черле адаза эки деп бодалдыг мен. Бистиң коллективте бүгүн өг-бүлелер өөредилге-кижизидилге дээш эки ажылдап турарлы өөрүнчүг. Оларга Ирина, Седен-Сүрүн Бегзилер, Татьяна, Николай Кууларлар, Урана, Аклу-Доржу Чамыяннар, Лидия, Алексей Сүктермаалар, Татьяна, Юрий Хууракдар хамааржыр. Арга-дуржулгалыг эш-өөрнүң соондан илегелдиг аныяк-өскен кел чыдары база өөрүнчүг. Коллективте РСФСР-ниң профтехөөредилгезиниң тергиинниери, алдарлыг мастерлери деп хүндүлүг аттарлыглар хөй.

Бар кадрларны улам быжыглап, аныяк башкылар, мастерлерге, кижизидикчилерге, техажылчыннарга боткиденкейлиг ажылдаар аргалы тургузары бистиң кол сорулгавыс болур.

Ол ышкаш сургуулдарга өөредилге, куш-ажылдан аңгыда, хостуг үелеринде спорт, ырак чүүл айтырыгларын чогумчудары, культурлуг дыштанылга организастаарының аргаларын дилеп тывары бистиң коллективтиң чымыштыг ижи ол болур.

ААС-КЕЖИКТИГ БОЛДУМ

Бистиң амгы үеде өөренип турар оолдарывыс дег, 15-16 харлыымда бодумнуң күзели-биле бистиң бо № 1 КПТУ-га өөренип кирген мен. Оон бээр 30 чыл чедип турар. Ынчан ийи чыл куусаалыг тракторист-машинистиң хөй талалыг билиг бээр курстарының эгелээни ол чүве.

Ийи чыл дыка дүрген эрте берген. Бодумнуң эш-өөрүм-биле эп-найыралдыг өөренип, училищениң тудугларынга киржип: столовая, складтар, өөредилге «полигону», трактор-машина мунуп өөренир черлер, стадион, спортзалдар, гаражтар дээш, чуну кылышпаан дээр. Ол үеде куш-ажыл — бирги черде турган деп болур. Шупту чүвени өөреникчилер, мастерлер кылып турган. «Көк-Тей» совхозка, бодувустуң тараа шалу-вуске кускучаскы практикавыс эттирип турган бис. Хаван, инек азырап, ногаа, сиген база ажаап турган болгай бис.

Трактор машинаны мунуп өөреткен улуг мастеривис Павел Иванович Шашков гажок дидим кижи. Кызылдың эң-не төп кудумчуларынга автомашинаны мундуруп өөредир. Оон соонда частырыгларны сайгарар. Частырыглар дээш машинадан дүжүр октадып даа турган мен.

Спорт талазы-биле ол үеде «Трудовые резервы» командазы хол бөмбүүнге, хостуг хурешке республикага тергиидеп турган. Бистиң оолдар спорт залдан уңмес чүве. Спорт талазы-биле харыылаар башкы (ам бистиң аравыста чок) Павел Петрович Петров хөй оолдарны кижизиткен. Улуг ажылдарда ажылдап, спорт-биле алдаржыган эштер бистиң училищеден үнген болгай. Владимир Биче-оол, Кaадыр-оол Билдей, Сергей Доржу, Федор Сат, Ума Лопсан, механизаторлар Сергей Сотпаяк, Петр Сат, Владимир Сундуй, Петр Сундуй, Петр Монгуш, Кайгал-оол Ховалыг дээш-ле баар.

Училище чүну мээң берген? Билигни, куш-ажылдың эге базымнарын, эш-өөрнүң найыралын, бо хүнге чедир ажылдап чоруур аргазы, күштү. Ынчан мастерлеривис, башкыларывыс шыырак улустар турган. Бегзи Седен, Шашковтар, Шубиннер, Квасниковтар, В. Наговицын, Берг Рудольф суттарның амыдыралынга ачызы улуг. Директорувус Кирилл Филимонович Шишигин 70 хар ашса-даа, амгы үеде безин бистиң аравыста ажылдап, спорт-биле алдаржып чоруур.

1971 чылда Ачинскиниң индустриал башкы техникумун доозуп, училищемге мастерлеп ажылдай бердим. Оон бээр 21 чыл эрти. Бертелеп-даа турган, үш үе чылдыг (90 кижи) бөлүктү доостургаш, амгы үеде «слесарь мергежили» деп эртемни башкылап турар мен. Куш-ажылды сургуулдарга шупту талазы-биле кылып билир кылдыр өөредир апаар: слесарьлап, токарьлап, каннакчылап, дарганнап дээш ышкаш. Сургуулдарывыстың кылган ажылдарын училищеге ажыглап, магазиннерге дужаап турар бис. Ам сургуулдарга куш-ажылга мергежилин быжыктырары-биле биче бүдүрүлге тургузар сорулгалыг бис.

Төрээн училищемге куш-ажылым мени ат-алдарлы берип чорууруңга өөрүп чор мен. 1989 чылда «РСФСР-ниң профтехөөредилгезиниң тергиини» деп, 1991 чылдың октябрьда «РСФСР-ниң профтехөөредилгезиниң алдарлыг мастери» деп аттарлыг болур аас-кежиктиг болдум.

Иван ДАМБА,
Училищениң доозукчузу, мастери.

БАШКЫ

«Кижи төлү кава-даа чоруур, куш төлү кава-даа ужар» деп тыва улустуң үлегер чугаазы чиге-ле чугаалаан. Сактырга, ол чугаа хүндүлээчел тыва чоннуң боттарының аалчыларынга хамаарылгазын илередкен сеткил-даа ышкаш болур.

1958 чылда Горький хоорайның башкы институдун дооскан кыс Ирина адаарга адаттынмас, доктаадырга доктааттынмас аттыг Улуг-Хем районнуң Арыг-Бажы деп черге дас кара баш дүктерлиг, шоваалан сергек, шаңгырарып бышкан чодураа чемижи дег карактарлыг, дыңнап көрбээн дыл-домактыг бичии оолдар, уруглары өөредир дээш келгени ол. Уругучу орус чону-биле эдержип, оларның аразынга өскен дүүгү студент. Бөгүнгү башкы апарган кыска шупту чүве чаа, чамдыктары солун, чамдыызы сагыш-сеткилге кирбес, эпчок-даа боол турган. Орус башкы кыстың бир-ле дугаар өөренип алган сөзү «башкы» деп сөс болган. Өөренир дээш чыглып келген чаштар-даа, кады ажылдаан эштери-даа, чурттай бергени чаңгыс суурлуглары-даа Иринаның адын, адазының адын, фамилиязын адавас болган. Чүгле «башкы» дээр. Ол тыва сөс аныяк орус кыс Иринаның кулаанга бир янзы чаңгыланып, оон хоюг, эптиг-эелдек дыңналып келириң биле чүрээнге чоок болу берген.

Ам 34 чыл кады чурттап, найыралдыг өг-бүлени тургузушканы. Хензеректиң ынчангы хып дээн чалыы оглу Седен-Сүрүн Бегзи база бодунуң ынакшылын орус башкы кыска илередир мурнунда, келир үеде ийи кызының иези-биле чугаа ажылын эгелээрде, «Ира-Башкы» деп сөстен эгелээн Ирина Борисовна утпас.

Кезээ суур Арыг-Бажынга хоглуг-омак башкы кыс ажылынга кызымаа, өөреникчилеринге эптиг-эелдээ-биле, кады ажылдап турар өөрүнге дузаргаан, хүндүлээчели-биле мактадып, ол үеде кезээге чугула лекция, беседаларны чон ортузунга номчуп, уран чүүл көрүлделерин организастаарын, оларга боду идепкейлиг киржип, спорт оюнунга чүткүлдүг тыва оолдар, уруглар-биле хаактап, хол бөмбүү ойнап, чаржып чаңчыкканы-биле тыва черге өөренип, карын мырыкай даглар бүргээн бо черге эшакка барын алыр салым-чолдуг болган.

1969 чылдан эгелеп Ирина Борисовна Кызылдың № 1 КПТУ-га өөн-биле Седен-Сүрүн Тюлюшевич-биле башкылай бергеннер. Бо хүннерде өөнүң ээзи С.-С. Т. Бегзи РСФСР-ниң профтехөөредилгезиниң алдарлыг мастери, училищезинде хүндүткелдиг кижилериниң бирээзи.

Школага башкылаары-биле, профтехучилищеге ажылдаары кйн аңгы методика, башкылаарының тускай билии херек болбайн аан. Ирина Борисовна бодунуң шыдамыы, кызымаа-биле, ажылынга арга-дуржулганы дүрген шиңгээдип, чедип алган билиин улам хайы байыдары-биле коллективинге хүндүткелдиг, эш-өөрүнге деткимче-дузалыг кижи болу берген.

Училищеге эвээш эвес «берге кижизидилгелиг» сургуулдар келир. Оларның «дугланчак эжиинге» кирер дылгүүр тывары ындыг амыр бе. Ирина Борисовнаның хөй чылдарда чыып келгени арга-дуржулгазы ында дузалап турар. Амгы үеде училищениң өөредилге эгелекчизи, аныяк үезинде Ирина Борисовнаның өөреникчизи чораан Любовь Николаевна Григорьева болгаш башкызының дугайында мынча деп олурар:

— Ирина Борисовнаның сургуул чылдарымдан хуулузаар, оон чугаазын хажык чокка дыңнаар чораан мен. Оон негелделиг, ажыл-ижинге бердинген мөзүзүнге чоргаарланыр мен. Амгы үеде төөгү берге эртем болбайн канчаар. И. Б. Бегзи башкы ол эртемниң билдилиг башкылап турар. Сургуулдарга бо берге, нарын үеде амыдыралды шын угаап, билип, аңаа дорт оруктуу шилип алырынга дузалаар дээш бүгү күжүн үндүрүп чоруур кижи.

Ындыг хевирлиг чугааларны училищеге чорун тура, хөйнү дыңнап, башкы Бегзиниң дугайында мында чүгле хүндүткел болгаш чоргаарал барын билип алдым. Оон-на хараазы боор. Ирина Борисовнаны өөреникчилери бо-ла [illegible] кежүп киргенде чалай бээрлер.

Башкы болуунуң ажылынга хууда сагыш-сеткилинден өскээ, төлептиг аажы-чаңын база ажыглап чаңчыккан. Дыштаныгла кежээлеринде таңцылаан, хоюңнадыр мөлаазы турар. Училищениң хөй-хөй сургуулдарынга улуг спортче оруктуу ажылдарынга дузалаан. И. Б. Бегзи хаак спортунга спорт мастери деп чоргаазалдыг, чалыы назынының чаагай адын эдилеп чоруур.

Бо чылдың октябрь — Ирина Борисовнага ийи юбилейлиг үелерниң айы. Ай эгезинде башкының 60 харлаарының эш-өөрү, коллективи демдеглээн, ам училищениң 40 чылын демдеглээр деп турары болур.

Юбилейлерни демдеглеп тура, коллективниң башкылар чөвүлели Ирина Борисовна Бегзиге Тыва Республиканың школазының алдарлыг башкызы деп атты тывсырыбиле дилегни чаңгыс үнүг хүлээп алган. Эриг баарлыг, эки сеткилдиг, кызымаккай ажылдыг, кырывас назылыг башкының чедип алган эң чаагай шаңналдарының бирээзи ол болур чадавас деп бодаар мен.

САННАР, ФАКТЫЛАР

1952 ЧЫЛДЫҢ МАРТ 27-де «Кызыл хоорайга кодээ ажыл-агыйның Тывага механизация школазын тургузарының дугайында» ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлелиниң айтышкыны үнген.

* * *

1952 ЧЫЛДЫҢ НОЯБРЬ айда Тывага бир дугаар механизация школазы Тыва областың кодээ ажыл-агый эргелелиниң чанынга тургустунган.

* * *

1954 ЧЫЛДАН эгелеп механизация школазы кодээ ажыл-агый башкарылгазындан куш-ажыл курлавырлар системазынче шилчип («Трудовые резервы») Кызылдың № 10 кодээ ажыл-агый механизация училищези болу берген. Оон-биле Красноярск крайның профтехөөредилге эргелелиниң шугумунче кирген.

* * *

1960 ЧЫЛДАН эгелеп училищени Кызылдың № 10 кодээ профессионал-техниктиг 2 чыл өөредилгелиг училищези кылдыр эде тургускан.

* * *

1975 ЧЫЛДА Тыва АССР-ниң профтехөөредилге эргелели ажыттынганы-биле училищени Кызылдың № 1 ортумак профессионал-техниктиг училищези (№ 1 ОПТУ) кылдыр адаан.

* * *

Бо хүннерге чедир училищени 17840 кижи доозуп, Тываның булуң бүрүзүнде кодээ ажыл-агыйның салым-чолун шиитпирлежип турар.

* * *

Училищеде бо өөредилге чылында 309 сургуулдар тракторист-машинистер, фермер-арендаторлар, электриктер, бухгалтерлер болуру-биле өөренип турар. Училищеде кодээ ажыл-агыйның быжыт билиглиг кадрларын белеткээр дээш 64 башкылар, мастерлер, кижизидикчи башкылар, техажылдакчылар ажылдап турарлар.

АДАЗЫНЫҢ ИЗИ-БИЛЕ

1952 чылда найысылалга трактор сургуулунга өөренир деп чар тарай берген. Ынчан машина-техникага сонуургал чаа нептерел кел чыткан үе. Күчүлүг демир аъттар — тракторларны башкарып өөреникзээннер хөй турган.

Чаа-Хөл кожуунунуң Булун-Терек суурун төптүг «Бурунгаар» колхозка трактор башкарар кижилер херек апаарган. Колхоз баштаар чери ол талазы-биле элээн сүмелешкеш, Кызылга бир-ле дугаар ажыттынып турган механизация школазынче элээн каш кижилерни чоруткан. Оларның бирээзи Сайын-оол Сопамович Артына болган.

Ынчан оон ажы-төлү тос чеде берген турган. Өөредилгеге сонуургалдыы, чаа чүвеге чүткүлдүү-биле ол ынча ажы-төлүн каай-каай, техникага өөренип алыр дээш, Кызылче чорупканы ол.

Чаңгыс чыл билдиртпейн эрте берген. 1953 чылда механизация школазының бир дугаар доозукчулары шынзылгазын холга ап, мергежилиниң аайы-биле ажылдаар дээш чер-черже чорупкан.

Сайын-оол Артына чер-чуртунга кээп, ажылдай берген. Аймырлыг, Ак-Хем хоюуларынга тараа тарып, Сарыг-Булуңга сиген кестирип турган. Ол бодунуң ажылынга хандыкшып, күчүлүг техниканы магадап, хөй оолдарының оода бирээзи трактор мунуп билир кылдыр өөренип алган болза дээн күзеп, бодап чораан, мөчээн.

Элээн чылдар эрткенде, Сайын-оол Артынаның үш дугаар оглу Мунзук адазының өзүлүг күзелин боттандырган. 1960 чылда № 1 КПТУ-га трактористиң мергежилинге улуг күзел-чүткүлдүү-биле өөренип кирген. Училищени бир чыл болгаш дооскаш, «Бурунгаар» колхозка ажылдап кирген. Оон бээр ам үжен ийи чылдың иуүдү болган. Мунзук Сайын-оолович бо үениң дургузунда чүгле үш трактор солуп [illegible]. Хоочун трактористиң мунган техниказынга камгалап, ону септеп-селип, үзеп-чаап, чаңгыс сөс-биле чугаалаарга, бүгү-ле сагыш-сеткили-биле меңнеп билип, чүрээниң ажылдаары дег дыңнаалап билири херечилеп турар.

Мунзук Артына чүгле ажылы-биле кызыгаарлаттынмайн турганын кодээ Советтиң база район Советиниң депутадынга сонгуду чораан херечилеп турар. Ол хөй саңныг шаңнал мактадларының, хүндүлел бижиктериниң, төрел демдектериниң эдилекчизи.

Ур чылдарда ажылдап келген хоочун механизатор 1992 чылда № 1 КПТУ-ну доосаан оглу Орланга тракторун бүзүрелдиг-биле хүлээдип берген. Сентябрь 25-те «Шын» солунга 18 харлыг механизаторнуң дугайын, чуруу-биле тырттырганы үнгүрген. Ону көргеш, адазы оглунга чоргаарланып, ол дээрге чүгле эгели-дир, ам-даа чонунга адазының ат-алдарын сыкпайн ажылдап чор, оглум, деп чагып олурар. Ол өг-бүлениң база бир оглу Хүлер-оол № 1 КПТУ-да 24 дугаар бөлүкте өөренип турар. Бөлүүнүң мастери артында-ла Мунзук Артынаның кады төрээн дуңмазы Чечектиң оглу Мерген Шоовович Кызыл-оол болганы өөрүнчүг.

Орлан Артына кырган адазының болгаш ачазының ажылдап чораан Аймыырлыг, Ак-Хем хоюуларынга чер чарывырып, оларның изин изеп чоруурун бодап кээрге, чурттарга чаңгыс черге турбайн, бодунуң эки агымны-биле чорул олар дээрзин херечилеп турар.

Ольга КАНЧЫЫР-ООЛ.

ШЕВЕР ХОЛДУГ КИЖИ

Даштындан көөрге, узун бажың. Кире бээрге, «Токарный цех», «Слесарная мастерская», «Кузнечный цех» деп бижиктерлиг эжиктер-ле хөй. Бөлүүнү-биле тывакжып «слесарка» деп адаар өрээлде 20 ажыг станоктарда. Хаады-ла бир үе оолдар узанып турлар. Кижи бүрүзү маска кылган, оозун эгеп-дүрбээп, хоюглаан, чай-даа чок.

Элээн болганда:

— Башкы, ам кандыг-дыр, көрүп көрүңерем? — деп, кезек оолдар кылган маскаларын көргүстүлер. Башкызы Иван Тулушевич Дамба кылган ажылдарны карак-биле чижеглей көргеш, штангенциркуль-биле хемчээгеш:

— Үш кижээ дургузунда мынчаар кылырга таарышпас — дээш, чедер-четпезин айтып берди. Кичээл дооступ чорда, баштай ажылын дужаан келгеннер: Канчын Буян, Монгуш Шолбан, Сангаажап Сергей, Ооржак Шолбан, дээш, демдеглеп ап, демдектерни салды.

Иван Тулушевичиниң өөредилгеден хостуг үеде ажылдаар черинден кезээде кижи үзүлбес. Арга-сүме айтырган, дуза дилээн, азы ачаа-ла сеткил хандыр хөөрежип, амыдыралдың айтырыгларын чугаалажып дээш үнген-кирген чону арбын. Ол ындыг болбастың аргазы-даа чок. Чүге дээрге Иван Тулушевич бо училищеге ажылдаанындан бээр чээрби бир чыл ажык чоруур. Бо үениң дургузунда барык муң ажыг бедик мергежилдиг ажылчын разрядтарлыг специалистерни белеткээн. Ол «Профессионал-техниктиг өөредилгениң тергиини» деп хөрек демдээниң эдилекчизи. Ол дээрге Тываның кодээ ажыл-агыйының сайзыралынга дыка улуг күш, деткимче-дир. Иван Тулушевичиниң амыдыралче оруу изеп, өөредип каан сургуулдары Тываның булуң бүрүзүнде бар. Тока аттыг совхозта арендатор Михаил Монгуш, Самагалдайда КМК-ның механиги Олег Далдай, № 1 АТБ-де чолаачы Михаил Колмаков, «Тыва даг-дугу» комбинатта тракторист Виктор Монгуш дээш, адаар болза хөй.

Конгуг-ла шевер кижилер чоруур, холунга туткан-на чүүлү диригжий бээр. Чогумнa ындыг кижилерниң бирээзинге Иван Дамбаны хамааржыштырып болур. Слесарь-даа, токарь-даа болурда, ажылынга чүгле киизэнгейлиг болур ужурлуг. Арыг-шевери, чүвени карак-биле чижеглей хемчээп, кулаа-биле дыңнап билири, чижээлээрге, моторнуң канчаар ажылдап турарын-даа андевезин. Иван Тулушевич сургуулдарынга өөредир билиндирип чоруур. Слесарь болурун дээрге чижеер кижиниң [illegible] билиглерин, шыйыгларны көрүп турарын, механик дег машина-техниканың тургузуун, оон чажыттарын билири-дир деп, Дамба бодунуң ажылының дугайын мынчаар чугаалаар.

Иван Дамба № 1 КПТУ-нуң доозукчузу. Бүдүрүлге өөредилгезиниң мастери кылдыр Ачинск хоорайга өөренип алган. Мастерлеп 1978 чылдан чедир ажылдаан. Оон соонда башкы ажылынче шилчээн.

И. Т. Дамбага кандыг-даа бөлүк берип каарга, бергедээ кижизидилгелиг оолдарны дораан аайынга кирип аптар чажыттыг. Белен-селен чүве херексевес оолдар безин оон удурткан бөлгүмнеринге даштан чүве чонуп, ыяшка дүрзү-хевирлер, чуруктар оюп, чеканка соктап өөрени бээрлер. Училищеде техниктиг бөлгүмнерниң ажылы кеску. Аңаа кылган уран-шевер кылыглар республикага чылдың эртер янзы-бүрү делгелгелерге удаа-дараа шаңналдыг черлерни ап келген. Техникага салымныг болгаш, кызыг-лаи аразында ол бир-ле чүүлдү экскаватор, бульдозер башкарарын сүт-ле-даа четпейн шиңгээдип алтар.

Иван Дамба Чаа-Хөл кожууну Кызыл-Даг суурунга бүгү назынында склад эргелекчилеп келген Тулуш Дамчыновичиниң төл ажы-төлүнүң эң улуу. Хөй дуңмаларын амыдыралче киирерин ол дузалашкан. Оон кижизиг, тоотуг-томаанныг ажылчыга кым-даа таарзынар. Кызылда уңу чок уруглар школазынга өөредилге эгелекчилеп турар Раиса Тулушевна (Хурегдее) Дамба башкы адазы холдуг Иванның өңнүү иштиндир. Олар ийи оолдуг.

Бот-боттарын чаңгыс сеткил-биле найыралдыг өг-бүле ге. Оларны моон сонгаар амыдырал-чурттаалгазынга чүгле эккини күзеп дээрден башка, өске сөстер тывылбас-тыр.

Галина МОНГУШ,
Училищеде башкы.

БҮДҮРҮЛГЕ МАСТЕРИ

Кызылдың № 1 КПТУ-нуң коллективинде хүндүткелдиг кижилериниң бирээзи ол-ла училищени 1962 чылда калбак мергежилдиг тракторист кылдыр дооскан Мамажаа Биче-Хууракович Оюн болур.

Училищени ол дооскаш, Таңдының Межегейге трактористеп, Шуурмакка чолаачылап — техникадан салдынмайн келген. 1972 чылда өөренип чораан училищезинге кээп, мастерлеп ажылдай бергеш, ол-ла хевээр ам 20 чыл «төрээн коллективим» деп адап өөрени берген училищезинде ажылдавышаан чоруур бо.

Бо шала сарыг-сымаар шырайлыг, кырлаан хаайлыг, арыг кылан карактарлыг оду чайнааш, ооржум-хоптуг бажыннарлыг, бежен харын ортузу хире назылыг кижи-биле чугаалашкан мен.

Мамажаа Биче-Хууракович өөредилге үезинде сургуулдарга машина башкарылгазын өөредир, училищениң херек ажыл-агыйының киржилгезинге чайгы үелерни эрттирери чаңчыы болу берген. Болгаш ажылынга сеткилинден шаак, сургуулдарга бар-ла билиин бээр дээш [illegible] жилерниң бирээзи.

— Көргүс машина дүлю тудуп көрбээн оолдарны өөредири, кудумчу чурумнуң дүрүмнерин оларның мээ-медерелинге быжыктырып, херек кырында орукка ажыглаар кылдыр чаңчыктырары кончуг солун ажыл-ла болгай — деп, М. Оюн чугаалап олар.

Шынап-ла, бичии чаштың баштайгы базымнары бастына берге, оон чоок кижилери кайы хире өөрүүр ийик. Мамажаа мастерниң сургуулдары техниканың баштайгы башкарылгазын кылыпкаш, башкызы-биле кады канчаар өөрүп чаңчыкканнар.

Хоорайларга, суурларга чораш, ужурашканы хөй санныг чолаачыларының кайызын ол дээр боор. М. Оюн чамдыктарын танывайн-даа баар.

Орук эртип чыдырда, аңаа машиналар, автобустар чолаачылары бо-ла медээлей бээр, куруп келирге, чолаачылар кадуп хүндүткелдиг көдүрүп, чайып мендилежир. Чүгле ынчан М. Оюн училищезиниң сургуулу-дур деп билип алыр.

Мастер кижи сургуулун мергежилдиг кылдыр чаңчыктырып алыр дээш, оон кылыр ажылын түңнеп санзары берге. Сургуул кижиниң техникага быжыг билиглиг кылыры, аңаа ынак боорун чедип алыры, аныяк чалыы оолга, кыска амыдыралдың ажылчының оруунче эгин артап кирерин арга-сүмезин аңаа кадары — хөй куш-ажылдың, угаан-медерел [illegible] негер келир.

Бо бүгүнү чедип алырынга кады ажылдап чоруур эш-өөрүнүң деткимчези, дузазы херек болбайн.

Хөй чылдарда чарылбайн кады ажылдап келген эштери, арга-дуржулгалыг мастерлер Седен-Сүрүн Бегзи, Иван Дамба олар Мамажаа Биче-Хууракович аныяк-өскениң техникага [illegible] өөредир билдилиг мастер боорунга [illegible] тывыг турбас. Чээрби ийи чыл иштинде ажыл-ижи, амыдырал-чурттаалгазы училищези-биле чарылбас харылзаалыг эрткениге чоргааранып чоруур өөредилге мастериниң дугайында чүгле эки чугааны училищениң директору Алексей Донгакович Дагбаалдайдан база дыңнадым.

М. Б-Х. Оюн ийи уругнуң адазы. Аарыг халаны-биле өг-бүлезинден чарылган иезиниң-даа солуп, ада хүлээлгезин ак сеткилдиг күүседип шыдаан. Улуг кызы Тожуда библиотекада эргелекчилеп, биччизи адазының соондан база кинофикация черинге автобус башкарып, чолаачылап турар.

Сеткилдиг биче, ажылынга кызымак, сургуулдарынга ынак, оларга чүгле эккини күзеп, бээр күжүн, билиин оларга дамчыдар дээш кызып чоруур бүдүрүлге өөредилгезиниң мастери Мамажаа Биче-Хууракович Оюн хүндүткелдиг кижилериниң бирээзи.

Кара-оол НАТПИЯ-ООЛ.

Хөөмей уран чүүлүнге хамаарыштыр

СОЛУУР САЛГАЛ БАР БЕ?

Тыва Республиканың улустуң хөөмейжизи Ооржак Хунаштаар-оолдуң «Шын» солунга бижээн «Боттарывыс сайгарып көрээлиңер» деп эгелиг материалын улуг сонуургал-биле номчуп таныштым. Бо чылдың чеди айда болуп эрткен делегей чергелиг симпозиумну канчаар эрттиргенинин, чедер-четпестерни сайгарып база 1995 чылда болуп эртер «Хөөмей» фестивалынга канчаар белеткенирививисти амдыгаштан чугаалажып эгелээрин саналдап бижип турарын бодап көөрге, хоочун хөөмейжи кижи болгаш бодунуң төрээн чуртунуң салым-чолу дээш сагыш-сарып турары шын-дыр.

Эрткен «Хөөмей-92»-ниң четпестерин кончуг шын шүгүмчүлеп бижээн-дир. Хоочун хөөмейжиниң мынча дээн одуруглары бар:

— «Чаа, оон ынай бо даштыкы иштики чурттардан эртемденнер келирге, оларның соондан маннажып-ла турар-дыр силер». Ону номчупкаш, мындыг чүве сактып келдим. 1982 чылда Москвага ССРЭ-ниң янзы-бүрү аймак-сөөк чонунуң этнографтыг концерти болуп эрткен. Ол концертке Тываның төлээлери болуп, Суг-Аксындан Эрес-оол Ондар-биле иелээ чорааш келген бис. Москвага чеде бээривиске, бисти эртем ажылдакчызы кижи мен, деп бир кижи ээлдек-эвилеңи-биле уткуп алгаш, элертип алгаш, билбезивис албан черлеринге чедирип, бисти хөөмейледип, сыгырттырып, мени хомустадып, амырга ойнадып, студияга аппаргаш, пластинкага бижидеривис ол деп, бистиң үнүвүстү тырттырып ап турганын сактыр-дыр мен. Этнографтыг концерт эрткен соонда, каш кижи составтыг комиссияга бисти көргүзүп, хөөмейледип, хомустадып, амырга ойнадып турганын ам бодап чоруурумга, бойдустуң чаяап берген уран талантывысты ажыглап, бисти мурнунга идип алгаш, бистиң ачывыста эртем ажылынга ажыглап ап турган кижи деп билир мен.

Бай-Тайганың Тээли суурда Уругларның уран чүүл школазында хомус, хөөмей клазынга башкылап турар мен. Чоокта чаа Германиядан келген музыковед кижи мээң бир өөреникчимниң килээзинге олуржуп, өөреникчиниң хөөмейлеп-сыгыртырын, дошпулуурга ойнаарындан бээр шуптузун магнитофонга бижидип алганын бодап көөрге, ол чуртунга баргаш, бичии оолдарны өөредип-өөредип, кажан бир делегей чергелиг көрүлдеге тываларны чаа базып алгаш баргы дег деп бодап келгеш, кижи коргуп-даа олурар чүве-дир. Ынчангаш даштыкыдан болгаш Россиядан-даа келген улуска хөөмейниң чажыттарын эмин эртир тө каап бербейн турбас болза эки деп бодаар мен. Оон ынай бистиң аравыста ийи-чаңгыс акша сурул саартаныл чоруур кижилер Тываның чараш сыгыт-хөөмейин кассеталарга бижиткен, хуйүн бодап садып саарып турары магат-чок. Мээң саналым мындыг: хөөмейни кезээ-мөңгеде тыва чоннуң болуп артсын деп бодаар болза, келир үени, аныяк-өскенни бодаар херек. «Тыва», «Эртинелиг Тыва», «Саян» ансамбльдерниң болгаш Кайгал-оолдарының, Конгар-оолдарының хоюг, чараш хөөмейин таалап, дыңнап, адыш часкап олурбайн, бистиң сураглыг хөөмейжилеривисти солуур салгалче элээн ырады бодап, оларны өөредири кончуг чугула деп бодаар мен.

Республиканың бүгү школаларынга хөөмей бөлгүмнерин ажыдып көрзе кандыгыл? Уругларның уран чүүл школаларынга хөөмей клазындан ажыдып, оолдарны өөретсе. Школаларга клубтарга, район төптеринге хөөмейниң көрүлделерин эрттирип турза кандыгыл? Оон ынай 6-12 хар иштинде оолдарны сыгыт-хөөмейниң аргаларын айтып берип, боостаазын хоюглап, амдыгаштан улуг дыка албадавайн хөөмейлеп турар кылдыр өөредир болза эки. Чүге дээрге элээди оол өзүп келгеш хөөмейлээрге, боостаа белен турар болгай. Канчап эмик аътты мунарда баштай аксын чайып алыр ийик. Оон ынай хөглүм херекселдерни тыва дошпулуурга бодун боду үдеп, ыыл бедик, чавыс үннерге таарыштырып билбес болза, оон эки хөөмейжи үнмейн барып болур. Дошпулуурга ойнап чадаш, хөөмейни шуут каап болур.

Маар-оол САТ.

Тээлиде Уругларның уран чүүл школазының хомус, хөөмей клазының башкызы, хоочун хөөмейжи.

Шүлүк кыдыраажындан

ОРАЙ КҮС

Күстүң айы адакталды.
Хүннер дүрту кыскалады.
Кежээлерде сооп берди.
Хейнер кыдыы чайкталды.
Чалыы үем сагындырар,
Чаңгыс терээм бүрүлерин.
Салгын шагда алгаш барган,
Сагыжымга кударанчыын.
Куурарган черин көргеш.
Куюм сеткил дидирээрин.
Эжим кады чораан болза,
Эскербес-даа турган боор мен.
Сеем хире назынымның
Сөөлгү доо бөгүжеге.
Бажым дүгүн агартпышаан,
База бир кыш дүжер ол-дур.

Сергей ШААЛЫ.

БҮЗҮРЕЖИГ

Каңгырткайндыр каржыланган чаңның диниит
Караңгылаан бүргег дээрин тиглеңдир шаап.
Чайлап дезер арга, харык, үе бербейн,
Чаъзын, хадын саарып, уддап бүзээлепкен.
Куспаандыва чыырлып келген мага-бодум
Кудай-деңгер кулениңден сырбаш кынныпп.
Мениип ондаан чайык хаттың боралгаанче
Менден дыңзыг туттурупкааш, маңнапкан сен.
Озал-ондаан деген хүртээм долу, шуурган
Оруувуска моондак болуп шыдавазын
Кызаңнаашкын шонуп чораан шырайыңдан,
Кызыгаар чок бүзүрелден билип чордум...
Амыдырал-чуртталгага бөза мынчаар
Артык-дүдүү чеме чокка бүзүрешсе.
Ашак-кадай ийи бистиң салымывыс
Акшып-кырыыр үеге-даа чагыртпас боор.

Октябрь ТУН-ООЛ.

ЧҮҮ ДЕП ЧООР?

Хаядаштар хоорлуп чаштап, доозун дойлуп,
Хамык чүве каржып, солчуп, ааккылажып,
Шуургаанга силгиткен дег, үен-даан,
Шугул, каржы шуугаашкын намдавайн-дыр.

Улуг кавай чалымындан аңдарылгаш —
Уйй дужуп, чээргеннелип, чаштааны дег,
Улуг чуртум улустары башкаланчып.
Углаан уунче тарай базып чоруптулар.

Өскелешпес чораан чонум хыйыртажып,
Өжээн одун көзеп алган, чүшкүрүп тур.
Чыргалыңны улустарга дарганнаар дээш
Чырык күзел имистелгеш, өже берди.

Бүдүмче чок тургузугну чаартыр дээш
Бүдүрүлге дамырларын үзе кескен —
...ы токтуп дамдылааштың кургааны дег,
Харылзаалар үзүлгештиң тудушпастаан.

Бараан-сараан когу үстүп, хоозураан,
Байлак чуртум хоочурап, чыргаланган.
Барыын чүкче көрүп алган сузук чажып,
Байлар сартыы четтирер дээш тейлеп тур бис.

Далай ында ырак черден «даай» келгеш,
Далган, тараа сөннеп кээр деп кордап алгаш,
Рынокче шымнып киргеш, ишкирнигип,
Ыы сыывыс төде берген, карбап чор бис.

Күжүвүстү тодуп аар дээн өжээтенге
Хүреш чокка дужуп берип, сөгүрдүвүс.
Ажык-чарлыг эргевиске сыдап алгаш,
Актыг черге нугүл, хопту тарадып тур.

Сула салган өртектерге суглук-даа чок
Чулуп чиирде улам эки, орук ажаан:
Хээлилеп, хөлезилеп, чүнү-даа кыл —
Хемчег албас, тыыныгыр дээш, харын мактаар.

Дээргилер тергиниделин кордап турда,
Дээрбечилер туразында чаңнап туру.
Хоойлу туткан курунче деп шуугап турда,
Корум-чурум чагырга чок сандарады.

Эртем-сургуул, эмчи-доочу, культуравыс
Эриктиве чыгаттырган — чайлыр чыгы:
Сайзыралдың орууң азып, черлер кезип,
Сагыш-сеткил хоозурап кагы дег-дир.

Кандыг чурттан чевүлекчи чаларап кээп,
Катап хөгжүүр шылал-күштү домнаар ирги?
Эге-дужаал дужулгезип хыйаажырын
Ельцин кажан соксанар деп шеглээр ирги?

Валерий ШАРАВИН.

1992 чылдың сентябрь.

Моңгуш Санчитолович Эргеп — Тываның хоочун чогаалчыларының бирээзи. Ол Чөөн-Хемчикте Улуг-Хөндергей бажында Алдырык тайгазының артынга арат өг-бүлеге төрүттүнген. 1945 чылдан эгелээш 1966 чылга чедир ортумак, дээди өөредилге черлерин дооскан болгаш дөрт дипломнуг. 1950 чылдан эгелээш, Мөңгүн-Тайга, Тожу, Бий-Хем, Каа-Хем, Барыын-Хемчик, Таңды, Кызыл районнарның школаларынга 1984 чылга чедир башкылаан.

Оон баштайгы чогаалы 1954 чылда «Сылдысчыгаш» солуңга «Чычаан-терге» деп ат-биле үнген. Оон бээр-ле «Улуг-Хем» чечен чогаал альманагынга, республика солуннарынга чечен чугаалары удаа-дараа үнүп турган. «Оглаа-Доруг» (1974 ч.), «Өдүгенде чайлаг» (1976 ч.), «Ус-кушкаш» (1979 ч.), «Кескинди хлеб» (1983 ч.), «Таңды-Уланың кижилери» (1991 ч.) деп чыынды номнарын Тываның ном үндүрер чери парлап үндүрген. Ол ышкаш 1985 чылда Москвада «Детская литература» деп ном үндүрер чер «Хуулгазын Өдүген» деп номун орус дылга үндүрген.

Чоокта чаа уруглар чогаалчызы Моңгуш Эргеп «Эр кара эзирлер» деп улуг эвес хемчээлдиг тоожузун биске эккелген. Ону адаан-маадырларының тура-халышканындан бээр, келир чылын демдеглээриниң 110 чылынга тураскааткан. Ол тоожу-биле силерни таныштырар-дыр бис.

Тываның Чогаалчылар эвилелиниң 50 чылынга

ЭР КАРА ЭЗИРЛЕР

Тоожу

Шеми хемниң чечектер каастаан делгем унунга хөй уруг-дарыглыг, чаңгыс кырган кадайлыг, деңгүр көк инектиг Кара-оол дээр ашак чурттап чораан. Чадаанада кыдат бүүзелерден бир сыный саржаг-биле бичии шай, тээкпы садып алгаш, хем эрии чоокшулап кээргеде, кайы-ла-бир черде бичии уруг ыглаан-даа ышкаш болган.

«Элдептиин! Кымның чаш төлү мында ыглап олар чоор!? Ада-иези ап чүттан азы аарыг-хамчыктан өлүп-бүрлүп калган чаш амытан ыглап олурар чүве ирги бе?» кылдыр бодааш, кежиг үстүнде чоок кызыл дыттарже арай сезиктиг чоруп клаштыр.

Ынчанмайн канчаар, хөй ажы-төлдүг кижиниң баары черле чымчак-ла болгай. Бир чоок кызыл дыт дөзүнге тас эңгей кежи чугактыг, хуурлуг баштыг бичии кара оол кегеп-тир-ле дона берген, ыглай кагылап орза-даа, чогаайлап чыып, оларны-биле ойнаан-даа ышкаш, элеңейнип органың ашак тып алган.

Оол-биле ашак чугаалажырга, сээ домаа безин четче чымзан чаш чүве болган: — Адаң кымыл, оглум? — дээрге-ле, оол бир талакы кулаан бөөштүр тудар боорга, ындыг эвес, бо Күдер-Мөге кижизиниң оглу болуп чадавас-тыр деп ашак утказылап бодаган.

Ол мындыг болган чүве-дир. Ынчангы Хемчикке Күдер-Мөге дээр кончуг мөге кижи чурттап чораан. Ол үеде Даа кожууннуң ноянны турган Бүрүшкек-Күлак дээр шолалыг Баткар ноянга Күдер-Мөге он үш чыл чылгычылап келгеш, оон эргекке үш ораам хире чүнү-даа албаан. Оон ужурундан мөге сөөлгү чылдарда улуг-ла дыңнангыр эвес апарган.

Ноян бир-ле чайгы эртен боданып олурарга, Күдер-Мөгениң туразы улгадып, дүвү узап барган хевирлиг болуп-тур. Күдерни бо чазын алтай-делег чурттарынче эй-билдарга, оорга-мойнум аарыг дээш, ол база кызыдыр ынавайн барган. Оон-биле кады ноянның аныяк кадайының ажы-чаны база өскерлип, Күдер-Мөгени аажок хүндүлээр, ону болганчок-ла өөнче чалаар, бир-ле чүве кылдырар, сеткилдиг апарган. Оон ужурундан ноянга хүннээргээр сеткил база тывылган.

Ынчангаш ноян Күдер-Мөгеге удур кедергей кара сагыштыг нүгүл-бузуттарын хайындырып үндүрер дей берген.

Ноян кандыг-даа ужук-уржук чокка, анаа-ла байыр-байыр кылыр чүве дээш, Моолдап кончуг мөгелер база чалаан чүвен иргин. Хүреш ам дааргда болур деп турда, Күдер-Мөгени өргээзинге келдиргеш, ноян чеңгээлии-биле мынча дээн:

— Чаа, Күдер-Мөге! Чаңгыс ынаныш сеңде! Бо удуг хүреше ыңнар-ла шуулур эвес сен бе! Ындыг эвезе, бакташыр апаар бис.

— Чонда кандыг оол турбас дээр боор, берге-ле херек-тир ийин. Ынчалза-даа херек мынчаар эргилип келген чүве болганда, шуглурун кызыдып көрейн, ноянным! — дээш, Күдер-Мөге ноянның баарынга сегедектей олуруп, сөгүрүп каан.

— Кызыдып эвес! — дээш, ноян улам кадалып, уламчылаан: — Бир эвес моолдарга октадып алыр болзуңза, сени ежегээр октатканынга санааш, шаанда Моолдан аскыр өөр чылгылар сүрүп турган херээниң катап кедүргеш, сенээ шиңгиы ала онаар апаар! Быжырымчалыг кылдыр дугуруушканывыс бо болзун!

Чагырга күштүг, мөге чүгле мынча дээн:

— Буян авыралдап, болгаар көрүңер, дээди ноянным! Аскыр өөр чылгыларны Севээн чагырыкчының айыткааны-биле сүрүп турган-на болгай мен. Силер боттарыңар-даа билир болгай силер.

— Менден хор эреве, а мен чүнү-даа билбес мен! Ынчаарга Севээн чагырыкчы шагда-ла кызыл-дустаан мыкажылгай. Ынчангаш ол херектиг бодуң чааскаан чүктээр апаар сен. Ынчалза-даа мындыг келдерелди база айыткап оо ышкажымчыл: шуулзуңза, бажыңны ажыр шаннаар мен, а ара ушсуңза, сенээ болушпас мен! Үүлгедип алган херээңиң эгинниг мойнуңга болуп чүктээр апаар сен!

Тыва, Моолдуң ийи чүс беджен алды эң тырых ... эзер тевелер дег кончуг мөгелериниң шилип туруп салырда, хүреш ийи хүн уламчылааш, ам шууледе келген: Күдер-Мөге биле Моолдуң «Арзылан» шолалыг мөгези. Күдер-Мөгениң берге байдалда таваржып турарын дыңнажып каапкаш, тыва мөгелер анаа холдуу-ла ужуп берип турганнар.

Бак сагыштыг Баткар ноян аминастап, амырап-байырлаан кижи болуп, «Арзылан» ат тыпсыр мен деп. Күдер-Мөгениң алган йөрээгн кижи болуп, анаа кожан дырып олуруп-тур.

Күдер-Мөге чеже-даа чөрүүрге, дашка тудуп турар хаалар хува-хува, хып турар дош араргаларны оон аксынче теге-чая кудуп-ла турганнар. Шуулдениң дааргта көөр чүве дээш, мөгениң бир талазынга он оолдуг хөөмейлеткен, өске талазынга он кысты ырлаткан туруптур эвесте. Кажан Күдер-Мөгениң ээрин билир-билбес аразы апаарга, шуулдениң ам дораан көөр. Күдер-Мөгениң салып үндүрүнер деп кузум дег кара сарыштыг носпаа-даа тужаагаан иргин.

Даг-тайгалар дег ийи мөге девип-самнап үнгеннер-ле! Күжүр Күдер-Мөге актыг-ла пинны-биле ийи кумза шайны ийи холунга кедүрүп алгаш, чиик-чиик девип-самнап туруптур, а Моолдуң «Арзыланы» хүрүт шай хаарлжактарны кедурүп алган чайып турган дааз чүве.

Күдер-Мөге Моолдуң «Арзыланын» дескештирер-даа аргажок бөле-хаара тудуп эккээрге, Баткар ноян мөгелерни салдынштырыптарын дужаан. Бичии сегеренгеш, катап сегерживп алганнар. Моолдуң «Арзыланы» Күдер-Мөгеден тээпи, быдаай халып тура, хөй хоорун кааттып тыр. Деот-таак кызыгта барып ушкан Күдер-Мөге мынниң келген хевирлиг, бага-ай туруп келгеш, холун чаңгыткаш, самнаар өөнче теңдип туруп чаар берген.

Оон каш хонганда Күдер-Мөгениң эргин айбы херээн катап кедүргеш, Ишкээ, Уласстайның кара өөнче ап кирер бергеш, анаа бажын кезип каан. Мөге кижи болгаш мойну-ла кончуг чоон болган дээр, хөөнүйнү. Чаңгыс кагар ужурлуг турда, мөгениң мойнун баш кезер ногаандыктар чеже-даа кужеп-кужеп каккаш, чалажып-ла турганнар дижик. Оон соонда мөгениң аныяк чараш кадайы кырган ноянга кара күл-даа, артык калай-даа апарган, а бичии оглу херекчок боорга, үндүр ойладыпканы ол чүве-дир ийин...

Хөй уруг-дарыглыг хөөкүй Кара-оол ашак бичии оолду мурнунга ушкарып алгаш, Шеми кайы сен дээш, шошкудуп-ла каан. Ашак ыраккы черлер чоруурда, уруглару ожук-паштыг, куштүүзэнинниг чоруур чалы-биле бир каза сүт кыдыынга душкеш, хола пашка сарыг шайын хайындырып орда, тып алган оглу чылыйкаш, чаарүүге пакалап алган.

— Ажы-төлүм баш ашкан, ег сыймас, азырап күш четпес ашак-тыр мен. Ол хиреде кандыг-бир улустуң черге октапкан чаш төлүн чүге-ле соңуурап, аалче аппар чыдарым ол? Ашка-чемге чаржа боордаан башка, ажык-дузазы чүү боор, чаш амытанның! — деп, Кара-оол ашак оолдуң пакалан тос сыптыг улуг бижээ-биле сиирип аштап, хыйланып орза-даа, чаш оолду эгеледип, баазы ажып орган.

Иениң ийи чүрээ кара дестүнер дээр силер. Кара-оол ашактың уткамылалы шын болуп, Күдер-Мөгениң чараш кадайы Чесиндоо ол-ла кежээ оглунуң соонтан бо чоорту чедип келген. Чесиндоо ол хүн ээзиниң дег улуг ширтек сырын хунаан. Бир дашкаар үнгеш, оглун көөрге, чок болган. Оон-на айтырыпып-сурагларын чоруп, чедип келгени бо:

— Кужур акым! Каан тере акым болуп кел! Чаңгыс оглумну уруглары-биле кады өстүр азырап каап кел! Ажы-төлүңге чүү-кош-даа болур-ла-ийаан! Буян болзун, кужур акым! Ноянның залчыга чаш оглум тургуп, ал-бодум-даа ур болбас өлүр хире-дир мен! Кужур акым! Мен база кайын анаа көрүп олурар деп мен. Тыштыңар болза, аарбайтарга кудуруундан-даа бүдүү чоруудун олурар мен ыйнаан, акым! — деп, тейлээр чыгыы чаннып-чаннып, не кужур чорүй барган.

Ады-бүүнүң ашак-кадай биче чашты ажы-төлүнге кадып алгаш, аалы-чеди хар чедир өстүр азырап алганнар. Баткар ноян оон дыңнап каап, ашак-кадайны ыглады-сыктадыр оларның кара көрбээнин көрүп, кара хилинчээн үнүрүп чорүп азырап алган оглун былаазып апарган. Ноян бо оолду кедергей көөр хөөн чок турган. Ынчангаш оолду каракташ ырадып, база ажык-кончаа-даа харааш, ону Улаазын-Кызат дээр садыгжыта хелезилеп каан. Бичии оолду бай садыгжы кызат бодунуң кара туразы-биле кээргел чокка ажылдап турган.

Чалча оол сыгыр дан бажынды турар, залган быжырап чээрген чыпр. Даңчаатының ноюзап хонган оорунда кактап-силгип, чыйы салып, өөгээзиниң иштиңдаштын аптап-шюбиир. Улуузайларның аъш-чем кылыр, доскаар-доскаар хөй сугларын Чадаана хемден мурнунарга зажыглаар. Чай боорга Кара-оол адазындан келип келгени тас элик кежи ырыктааштыг, хол-буду хоолап кестиглээн, чаны сыстып майнап чоорур. Кыш боорга, даңчаатының кандыг-бир байзан артынын эккелгени сазан алгы тон, кавса хем ишик сөөртур. Оол бичии доругуп келгенде, ээзиниң мунар аъттарын оъткарып, суггарар, оларны одарлап ткеп, аъттарын эзертээр ажыл база немешкен. Чижеглеп чугаалаарга, чалча оол бай кызаттың эжиинде кадарылынындан дора чурттап турган. Ынчап турда, ноян даңчаатыы кызат-биле бактажыпкаан хевирлиг болган.

Моңгуш ЭРГЕП.
(Уланчылыг).

ИХМ ПАРЛАЛГА БӨЛҮҮ ДЫННАДЫП ТУР

ЧӨНЭЭШ ӨЛБЭЭН

Бо чылдың октябрь 16-да Кызыл хоорайның бир бажыңынга кирген херээжен кижиниң өлүг мөчүзү тывылган. Кижи бодаарга, мында ындыг кайгамчык чүве чок, чүге дээрге ол хөөкүй 91 харлыг турган. Ынчалза-даа билдингениң чүү дээрге, ол бодунуң өлүму-биле эвес, а кижи холундан, эттеп-сокканындан өлүп калган болган. Дергиз чорукка кирген кадайның бодунуң оглу каразыттырып турар.

ХАВАН ӨРТЭЭ — 12 МУҢ РУБЛЬ

Улуг-Хем районнуң «ҮТКА 25 чылы» совхозтуң хаван фермазындан октябрь 16-нын дүнезинде кыс хаванны «часкап» аппарганнар. Хаван фермазының бригадири оон өртээн 12 муң рубль деп үнелээн.

АВТОБУСТАН КЭЭП ДҮШКЕН

Кызыл хоорайның 7 дугаарлыг автобузунга ээрик чорун олурган 35 харлыг херээжен автобус иштинден ушта кээп дүшкен. Ону эмнелгеге эккээрге, документери сыйлып калган болган. Ээзириктиң хайы ол-дур!

ӨЛҮР ЧОКШУП АЛГАН

Бисти ам кайгадыр чүве чок болган. Ынчалза-даа ашак-кадай кедээ арагалап алгаш, өлүр чокшуп алыры дыка ... Бай-Хем районнуң Аржаан суурунуң чурттакчызы Д. ашаан өлүр соп каан болган. Чылдагааны — кады арагалааш, алгыжып-чогушканнында.

НАРКОТИКТЕР САДЫП ЭГЕЛЭЭН

Барыын-Хемчик милициязы чаңгыс чер-чурттугларындан бо-даа наркотиктер хавырып алыр апарган. «Универсам» садыгының чанынга районнуң белеткел конторазының ажылчыны У. тыдыг чашпап тыттыг бүдүмел тудуп алгаш турда, олар тудуп алганнар. Ол наркотикти чаа садып алганы ол ийикпе, азы ам садар бодап турганы билдинмес. Ол-ла кежээ 3 дугаарлыг оруктугуг эргелелиниң ажылчыны үш грамм наркотикти ап чораан туттурган.

ЧИИК БУС-БИЛЕ!

Чунар-бажыңга оорлатканының дугайында милицияга дыңнадыглар шоолуг-ла кирбес турган. Чүге дээрге улус үүрмек чүүлдериниң оорлаткаш-даа, дыңнатпас чаңныг. Октябрь 16-да Кызылдың 17 дугаар чунар-бажыңындан 3540 рубль түңге оорлатканын бир чунукчу хомудаан. Чаңагаш бе азы бичии хептиг чана берген бе ол деп чүүл билдинмейн артып калган.

КАЙГАЛДААР БОДААН

Октябрь 18-те Кызылдың Щетинкин, Кравченко кудумчузунга садыг училищезиниң чанынга тоску классты оол бир херээжен кижиниң сумказын ушта тыртып алган. Аңаа 2800 рубль чораан. Оолчугашты ол дораан тудуп алганнар.

ВОДКА — ХОРАН

Чөөн-Хемчик районнуң Теве-Хая суурунга октябрь 18-те водка ишкен соонда хамаатты О. хоранналып өлген. Ам оон кады арагалаан эжи тың-меңнээ арткан болгаш ам арагадан хораннангызындан эмнедир чыдар. Олар кайызы-даа «Тыва» совхозтуң тудугжулары.

ТАЙГА ХУЛИГАНЫ

Октябрь 15-те Тожунуң Тоора-Хем суурунуң чурттакчылары Адыр-Кежиг суурдан келген кожаазы хулиганнаан дугайында иийг хомудал киирген: ол калчаараан. Тайжиң кудумчузунуң 14 бажыңының соңгаларын база шаккан болган.

АЪТ КОГАРААН

Тожу районнуң Ырбан суурунуң чурттакчызы Ш-тың бажыңынче октябрь 15-те дүжингге чедир чепсегленген үш оол кире халчып келгеш, оон аът негээннер. Аът чок боорга, оолдар кудумчуже үне халыткаш, боолап эгелээннер. Участок шагдаазы оларны доктаадыр дээш адарга, оолдарның аъдының бирээзинге дегген. Түңнелинде оолдарның бирээзи туттурган. Ийизи тайгаже киргеш, чашты берген. Ам истелге чорупн турар болгаш кымнарыл деп чүвени тодарадып турар.

ДЭЭРБЕЧИЛЕР — КЫСТАР

Кызылдың «Восток» кинотеатрының чанынга октябрь 14-те дөрт уруг 14 харлыг Леңаны эттеп-эттеп, бижек-биле коргудуп турган, оон рубин карактыг чүстүүн хунаап алганнар. Леңаның авазы ук чүстүгү 10 муң рубль өртектиг дээн.

ООРЛААР ДЭЭРГЕ-ДАА, АГА БЕРГЕН

Октябрь 11-ниң дүнезинде АЗС-тиң бензин кудар шлангызын үзе кезип кааннар. Түңнелинде 3 тонна А-76 бензин черже хиир ага берген.

БЕЛЕК КЫЛЫР ДЭЭШ БЕ?

Парлалгага актриса Вероника Кастро Россиядан чоруурда, ёзулуг чараш кештен кылган тонну белекке алгаш чорупкан деп бижээн. А бистиң оорларывыс Кызылдың дилги фермазындан 20 кешти оорлапкаш, кымга белекке боор дээш ол ирги? Ол оорлаашкынның когаралы 60 муң рубль болган.

МУЗЕЙНИ ООРЛААН

Алдан-Маадыр аттыг чурттакчылар музейи чаа музей тудуун дүргедедириниң дугайында чеже катап чугаалап келген ийик? Ам ол-дур, эзги музейни оорлап кааш... Октябрь 11-ден 12-же дүнеде оорлар оон 98 муң рубль түңнүг бичии хевирниң скульптуразын оорлаан.

Айнича КУУЛАР,
ИХМ-ниң парлалга албаның инспектору.

ДУУРАЙЛААРНЫҢ УЖУРАЛДАРЫ

Дуурайлаар хоорай кирип чорааш, эртер-дужерде бо-ла таваржыр каас чараш кадын кыстар сагындырар Караимаа дээр Уруг-биле амыр-менди солушкаш, оон холун тудуп, «шенеп» көрген.

Уруг чараш-даа бол, холунуң соогу дош-ла, салаалары чоржек-чаржак, терек чөвүрээлери ышкаш болган. Оон Дуурайлаар бир-ле авторунуң мындыг шүлүкчүгежин сактып келген:

Анай-карам салаалары
Анай-хаактар сагындырар.
Хары кижи салаалары
Кадыг кара чөвүрээ-ле.

● ● ●

База-ла Дуурайлаар хоорай ресторанынга кире бээрге, хооредиг чокка чугаалаарга, ховар чараш хоолуг чурукта ышкаш, кончуг чалыы даңгына кыс столда чааскаан саадап олурган.

Кыстар «мастери» кужур эрин чүзү боор ийик, уругнуң чанында сандайга олура каапкаш, чукка чыпшынган кымыскаак ышкаш, уругдан салдынмайн-на барган. Уругнуң кузээнин ёзугаар амдан-суузунуң аъш-чемден эгелээш, «кылан-карага» чедир кармаан кактай-кактай, улуг өртектиг чүү-хөөну чагыдып эккелдирип-ле олурган.

«Эзенгизи» ээзи дыңзыг бергеш дегги кыс «Дашкаар үнүп, арыгланыр бажыңга чиигеп алгаш келийн, акый» дээш, ол-ла олчаан шимеш дээн.

Дуурайлаар ынчалдыр найгал кыска кармактарын куругладыр каттаттырган.

Ондан БОРАШ,
Суг-Аксы суур.

О-ТЭЙНИҢ ИЙИГИ ЧУРТТАЛГАЗЫ

Япон тоол

Оон бээр хөй-хөй чылдар эрткен. Ниигата дээр хоорайга Нагао Чосэй дээр аныяк кижи чурттап чораан. Ол он харлыг турда оон бажыңынга залаап келген кижиниң алды харлыг уруу-биле ону ада-иези дүгдеп каан чүве-дир.

Садым-хүнү бурган билир. Ол урунуң О-Тэйниң, кадыы баксыраанындан он беш харлыында-ла өске оранче чорупр апарган. Нагао сөөлгү катап анаа ужуражып четкен.

Кыстың бажыңынга оол кире бээрге, артыш ыжы өрээлдерде тарап, чыттаныл турган. Уругнуң оранунун чанынга ол сегедектеп олуура душкен. Кыс оожум үн-биле чугаалаңы берген:

— Нагао-сан, душтуум! Чажывыста-ла бисти дүгдеп каан болгай. Чылдык ужунда өгленир турдувус. А мен бо чырык делегейге чурттап шыдавас апарганым бо-дур. Бир эвес моон ур чурттаар болзумза, чоок кижилеримге чүгле дужамык болур мен. аарыг-аржык кижи сенээ эки кадай болбас ийик мен... Удавас өлүп каар мен, хомудалым чок. Чүгле сениң муңгаравазын хилээйн. Мен бодаарымга, бис сөөлүнде дөмей-ле ужуражы бээр ышкаш-тыр бис...

— Ынчанмайн канчаар, ужуражы бээр бис — деп, Нагао чаңгы ышкаш катаптаан. — Ол Ыдыктыг Оранга чарлыышкын деп кадыг түле турбас...

— Чок-чок, сен өскээр билип ор сен — деп, О-Тэй чымчады удаатаан. — Мен Ыдыктыг Оран дугайын чугаалавайн ор мен. Бистер манаа, бо делегейге, катап ужуражы бээр хире бис. Даарта мени хөөржүдүптаа кагза аан...

Чүгле сен ону дыка күзээр болзуңза. Кыс кыдыр катап төрүттүнер ужурлуг мен. Оон өлүп кээр... Ынчангаш сен манаар апаар-дыр сен ийин. Он беш-он алды чыл иштинде... Ол харын шынап-ла узун хуусаа. Ынчалза-даа, эргимим, ам сен чүгле он тостуг-ла болгай сен.

Амыдыралының сөөлгү тенкинжиинде кижээ багай чүве чугаалавазын бодааш оол:

— Сени манаары дээрге мээң кудээлгем-дир. Бистер душтуктар-ла болгай бис — дээн.

— Сен чигзиниг орар ышкаш-тыр сен — деп, уруг оолдуң арынче топтап көрүп чыда сөглээн.

— Чок-чок, чүгле мен сени ынчаи канчап таныр аар кижи боор мен деп бодап ор мен.

— Ону билбес-тир мен. Канчаар, каза ужуражы бээривисти чүгле бурганнар, Богда боду билир... Ков-ла чүве сен ону күзээр, мена манаар сен деп ыяк бүзүрелдиг болур ужурлуг мен. Мээң бо сөстеримни эки сактып ал: мени манаар...

Уруг хенертен ыттазайн барган. Оон карактары шимдине берген. Ол өлүп калган.

Нагао душтуунга ногум дыка ынак турган. Шажын чаңчылы-биле алырга, калган кижиниң хөөрүнде маанайга оон дириг чораанда адын бижиир. Ынчалза-даа ол эң-не чараш бижиир кижээ чогум-на ол адын бижидип алган, чүге дээрге О-Тэйниң чугаазынга бүзүрээн. Нагао душтуу бир шагда катап ээп кээрге, ону ынап-ла кадай кылып алыр мен деп даңгыраан бижээш, таңмалап басташ, маанай чанынга шыгжап каан. Ол оон хөөрүнге хүннүн-не барып тейлеп, сан салып турган.

Чылдар эртип-ле турган. Нагаонуң ада-иези өглен деп этелээннер, ол өг-бүледе чаңгыс оол турган, хөй-хөй салгалдар анаа келгеш үстүп калбас ужурлуг дишкен. Алак соонда ол адазының шилээн уруунга өгленип алган. Оол дөмей-ле О-Тэйниң хөөрүнге барып турган, ол душтуун уттуп шыдаваан. Чүгле оон овур-хевири, чылдар эрткен тудум, булуртуңнеп бар чораан.

Аас-кежик оолду оюп эрткен. Ада-иези сонгургурн калгыш бергеннер. Кадайы биле кара чаңгыс оглун албыстай берген самурай өлүрүп каапкан. Нагао хара чааскаан арткан. Ол ээнзирээн бажыңын каттааш, чер кезип чорупкан...

Бир-ле катап ол Даглар аразында турар Икао деп сууржугашка хонар ужурга таварышкан. Өртээлдиң ээзи Нагаога өрээл айтып бергеш, ам хөөл уруг хамык чүвени белеткептер дээн. Элээн болганда деп тудуп алган кыс кирип келген. Денни эстеңнээн чалбыыжының чырыынга ол кысты көрүпкен Нагаонуң чүрээ шуут-ла шаптылаандыр сога берген. Ол О-Тэй-биле деңнии-ле дөмей боо-тур! Оон кылаштаары, көржүү... — шупту чүве Нагаонуң аныяндагы душтууң сагындырып келген.

Сүрээдеп, девидээн Нагао мындыг айтырыг салган:

— Дуңмам, шагда мээң билирим бир кижээ холчок-ла дөмей-дир сен, кирип кээриңге шуут-ла кайгап кагдым, адың кымыл, кайы чер чурттуг сен?

Уруг шаандагы душтуунуң үнү-биле мынчаар харыылап-тыр:

— Мени О-Тэй дээр, а сен Нагао Чосэй-дир сен — мээң душтуум. Мен он чеди чыл бурунгаар Ниигатага өлүп калдым. Ол бир эвес мен бо делегейге катап төрүттүнүп, ужуражып келзимзе, мени өгленир деп аазап даңгыраан бижээш, таңмалааш, мээң маанайда адым чанынга салып каан. Бо-дур, ээп келгеним...

Ынча дээш уруг угаанын оскунупкан.

Нагао Икао чурттуг урунуу кадай кылып алган. Олар аас-кежиктиг чурттааннар. Ынчалза-даа баштайгы ужуражыышкын соонда уруг ол кежээ чугаалаан чүвезин сөөлүнде сагынмас болган. Баштайгы чуртталгазындан хамык чүвени база уттупкан. Оон дугайында сактыышкын, чаңнык ышкаш, чаңгыс катап кызаш дээш, ол хевээр мөңгеде өжүп калган.

ДЖОН БИЛЛ — ТУЛГАН БАЙ

Шаанда Англияга Джон Билл деп тулган оор кижи чурттап чораан. Великобританияның полициязы ону кажан-даа тудуп чадаан. Лондонда Джон Билл деп аттыг ийи чүс тозан алды кижиниң полиция хынап көрген, оларның аразында чаңгыс-даа оор кижи чок болган.

Джон Билл кажан баңкыларга чедип келген, оорлаар дээрге, ында бар акшаа миллиард фунт стерлинг (100 фунт стерлинг 1982 чылда ССРЭ-ниң Күрүне банкызының 128 рубль 05 көпеек акшазынга деңнежир турган) четпес болза, ол акшаны «алдарлыг» оор албас турган.

Англияның төп банкызындан Джон Билл бир катап 46 миллиард акшаны оорлап турда, ук банкының дежурный ажылдакчылары болгаш сес полицейжилер эскербээн. Ол хире хөй акшаны Билл оорлап алгаш, он хонганда «Лондон таймс» солуңга мындыг чарлалды парлаан:

«Джон Билл оорлаар дээнде, чүгле миллиард акшаны оорлаар, ойтулгаштаар болзаңза. Англияның кадыны хааны-биле ойтулгаштаар апаар».

Англияның хааны доорамчылааны дээш солуннуң үндүрүкчү ээзин судка билдирген.

— Англияның хааның кудү көрүп, доромчылаан чарлалды парлаанынарны хүлээр силер бе?

— Оршээ көрүңер, дээрги судьялар! Чурттуң каадый-хааның, кырынның 70 харлыг баштыңның доромчылаан чарлалды парлаваан мен, а солуннуң 213 дугаар үндүрүлгезинде ол бачыттыг чарлалдың ээзи мен эвес, а Великобританияның тулган оору Джон Билл-дир. Көрүңер даан: чарлал адаанга Джон Билл адын салып каан. Ол дуржок идегетти туткаш, шаажылап өлүрер кылдыр шиидип көрүңер.

Суд тускайланып хуралдаан соонда шииткелди чарлаан: «Солун ээзи дээрги Роберт Эттлиниң агартыр, дуржок оор Джон Биллди үш хонук хуусаада тудуп эккээрин Лондонуң полиция эргелелинге сумелээр».

«Лондон таймс» солуннуң ээзи дээрги Роберт Эттли деп кижи тулган оорнуң чарлалын парлааны дээш Джон Биллден 15 миллиард фунт стерлинг англи акшаны бүдүү алган.

Джон Биллди Англияның полициязы үш хонук хамаанчок, калын үжен чыл иштинде тудуп чадаан, а «Джон Билл» деп мөге аттыг Уинстон Оуэн деп тулган оор кижи бажын ажыр байып алгаш, Австралияже өг-бүлези-биле кады кожуп чорүй баргаш, анаа «ойну ол, чикти чире» чурттай берген.

Джон Билл азы биргээр чугаалаарга, Уинстон Оуэн — миллионер эвес, а хөй миллиард америк доллар, англи фунт стерлинг акшалыг, өске-даа эмгежок шимчевес эт-хөреңгилиг Австралияда эң-не «ирик» байларның бирээзи. Кайыдаз чурттуң хоойлузундан, полициязындан ол хортпас — элээн каш миллиард долларны октап бериптерге, оон мурнунга сөгүрүй бээрлер. Капиталистиг ниитилелге оорлап турган байып бодугун Джон Билл — Уинстон Оуэн бадыткап көргүскен.

Парлалгадан.

ТӨТЧЕГЛЕКЧИЛЕРНИ КЫҢЧЫКТЫРБАС

Тыва Республиканың ИХМ-ниң бойдус камгалалының талазы-биле тускай албаның инспектору, милицияның биче лейтенантызы М. М. Кыргыс, иштики херектерниң Бии-Хем район килдизиниң инспектору Ф. Н. Ангаизоров болгаш ыяш ажыл-агый черинин чолаачызы П. П. Золотухин составтыг рейд бригадазы Бии-Хем районга рейд кылыры-биле сентябрь 18-те Туран хоолуң талазынче чорупкан.

Орук айы-биле бар чораш, рейд кежигүннери дөрт автомашинаны хынаан, ынчалза-даа хоойлу-дүрүм үрээниниң факт-барымдаалары чок болган. Оон бригада Туран хоорайже чеде бээрге, ийи хамааты, тодаргайлаарга, Александр Степанович Беленков болгаш Александр Григорьевич Логачев 4 кезек черге четки салырынга белеткениң турганнар. Дүрүм үрээниң барымдаалааш, оларның четкилерин хавырганының дугайында чогуур актыны тургускан. Бригада оон соонда Елькин лог дээр черни таварты Туран — Хүт аразының автооруунче үнүп, хыналданы чорудкан. Ол орукка чораан 6 автомашинаны хынап көрген. Дүн ортузунда Ленинка суурну дамчааш, Кызыл—Абакан аразының эгиг оруунче кирген. Дүн ортузу хире үеде ГАЗ-53 «А» дээр автомашина шөл-биле механизастаттынган бригадаже улуг чорук олурган. Рейдиниң киржикчилери ол автомашинаны Соош-Бажы деп черге четкеш, хынап көрген. Автомашинаның кабиназынга Владимир Максимович Мартый-оол («Саян» совхозтуң чолаачызы) олурган. Ол автомашинаның кузовунда үш койгунну болгаш ак чырыдар лампа-фараны тыпкан. Машина кырынга ийи кижи Сергей Байкара болгаш Константин Очур-оол олар олурганын, олар бистерниң кел чыдарывысты көрүп кааш, машинадан дүже халааш, 10 калибрлиг боозун алгаш, арыг иштинче дезе бергенин биске чолаачы чугаалап берген. Ол бүгүнүң дугайында протоколду тургускаш, төтчеглекчилерниң ажыглап чорааны фаразын ол-ла черинге узуткаан. Оон даартазында, мотоциклге олуруп алгаш, Туран хемниң унун дургаар хыналда кылыры-биле Дора-Аскыр деп черге келгеннер. Аңаа чедир үш автомашинага таварышкаш, хынаарга кым-даа төтчеглекчи чорук кылбаан болган.

Маңаа онзалап айтып каар чүүл болза, рейд бригадазының киржикчилерин ук черниң удуртукчуларының автотранспорт-биле хандырар күзел чогу бооп турар. Чижээ, сентябрь он тостуң хүнүнде рейд киржикчилери Бии-Хем районнуң экология болгаш бойдус курлавырларының эгелелиниң начальниги В. П. Наумовту болгаш ооң оралакчызы М. С. Маалыны тып чадап каапкан. Ооң ужурундан рейдиниң киржикчилериниң бирээзиниң хуу мотоциклинге чорууп ужурга таварышкан. Ооң дүүш соонда олар база-ла автомашина тып чадап каан. Ооң ужурундан оларның бирээзиниң төрелиниң «Москвич» автомашиназын ачылаар ужурга таварышкан.

Рейдиниң киржикчилери оон-биле Туран — Хүт аразының автооруунга хыналданы кылыр деп шиитпирлээн. Ол чорупу турда, кежээкиниң 19 шак 30 минута үезинде 29-98 күрүне дугаарлыг «Урал» деп мотоциклди доктаадыр ужурга таварышкан. Мотоцикли «Туран» акнымыр-тывыш ажыл-агыйының езери мен дээр. 1950 чылда төрүттүнген Александр Григорьевич Беспалов дээрзи башкарып чораан. Мотоциклдиң колясказын хынап көөрге, аңаа бир сыын эъди, ооң кежи болгаш мыйызы, а ол ышкаш 7,62 мм аастыг карабин боо болгаш ооң 12 огу чораан. А. Г. Беспалов Туран хоорайда чурттап турар.

Оон даартазында рейдиниң киржикчилери хыналданы үргүлчүлээннер. Ол хүн эң хөй автомашинаны доктаадып, хынаан, ынчалза-даа дүрүм үрээшкини кылганнар чок болган. Ынчалза-даа Кызыл—Туран аразының оруунга бир чиик автомобильди доктаадып хынаарга, аңаа 67443 дугаарлыг 28 калибрниң ИЖ-18 дээр боо багажникке чораан. Ол боо Зоя Федоровна Борисова деп кижиге хамааржыр, ооң чөпшээрелин ол бажында каапкан болган.

Үш хүннүң рейдизиниң түңнели кандыг болганыл? М. В. Мартый-оолдуң, С. Байкараның болгаш К. Очур-оолдуң дугайында материалдарны оларга торгаал онаап, каражаны катап эгидери-биле хемчег алзын дээш Бии-Хем районнуң иштики херектер килдизинче чорудкан. Ынчаарга бир сыынны чөпшээрел чокка аткан дээш А. Г. Беспаловту 9000 рубльге торгаан. Ол ышкаш ооң чедирген когаралын катап тургузары-биле 10.000 рубльди, а 100 килограмм сыын эъдиниң бир килограммын-на 40 рубльге доктаадырга, 4000 рубль болган. Ынчангаш ол төтчеглекчи ниитизи-биле 23.000 рубль төлээр ужурлуг. А. Г. Беспаловтуң дугайында материалдарны кеземче херээн оттурары-биле Бии-Хем райкүүскомиуң иштики херектер килдизинче чорудкан.

З. Ф. Борисова боо калагалап, эдилээр дугайында чөпшээрелин эккеп көргүскен болганда, ооң боозун дедир эгиткен.

Мерген КЫРГЫС.
Милицияның улуг лейтенантызы.

(Бо чүүлдүң гонорарын «Шынның» эгар санынче шилчиттим. — Авт.).

ЫТ-ӨҢНҮҮВҮС

Мындыг аттыг ыт көрүлдезин эрткен улуг-хүнде Тываның 5 чыл оюу стадионга болуп эрткен. Сөөлгү үеде үешагның бергедээшкиннинде чүве ийикпе, ыт азыраан кижилерниң саны көвүдээниң бо көрүлдеден көрүп болур. Ында кандыг уксааның ыттарын чок дээр, бичии дыдыраш болонкадан улуг лайкаларга чедир... Оларның аразында хөй чылдарда көрүлделерге киржип, алган шаңналдарын мойнунда доллур астып алганнар-даа, бир дугаарында киржип келгеннер-даа бар.

(Бистиң корр.).

АК-КӨК ТЫВАМ, АЛДАРЖЫ!

Өгбелерниң ыдык-чаагай чаңчылдарын
Өргүн чараш ажытолу дөзеп салгаан.
Өндүр Саян кавайында өзүп майдаан
Өлчей хүннүг, сайзыралдыг ак-көк Тывам.

Арат-чоннуң өргээзи —
Ава-чуртум чечектел!
Азий диптиң төвүнде
Ак-көк Тывам, алдаржы!
Долгай Таңды, ээзи-арга, сыннарында
Тос-ла чүзүн эртинелиг байлак черим.
Челе-хеме сыныштастап, дешкилешкен
Чеди чүзүн көвей малдыг чоргаар Тывам.
Арат-чоннуң өргээзи —
Ава-чуртум чечектел!
Азий диптиң төвүнде

Ак-көк Тывам, алдаржы!
Эзир түрлүг эжер эрлер дееип, самнаан
Ээлгир кыстар шыңгыраажын ээлдек ойнаан.

Хөлбең шыктар, бедик арттар кырын дургаар
Хөөмей, сыгыт чаңгыланган чалыы Тывам!

Арат-чоннуң өргээзи —
Ава-чуртум чечектел!
Азий диптиң төвүнде
Ак-көк Тывам, алдаржы!

Сайлыкмаа КОМБУ.
Бай-Тайга район.

ЧОЙГАН АРЖААНЫНГА ЧОРААН СЕН БЕ?

Тожуну көрбээн кижи Тываны көрбээн. Бистиң чонуң ынча деп чугаалап турары-даа чоптуг. Кайгамчык чараш бойдус бүдүштүг черлер, санап четтинмес шаңкын суглуг хемчигештер-даа Тожуда, шынап-ла, хөй. Чижээ, Чойган аржааны.

Ол, шынап-ла, элдепейлиг үнүп чыдар аржааннарның бүдүштүг, хөй янзы үнүш, ыяштарлыг чер-ле болгай. Ында изиг суглуг аржааннар бар болурга, ону Изиг-Суг аржааны деп-даа адап турар чүве. Аржаан суглары далай деңнелинден 1550 ажыг метр бедикте агып үнүп чыдары бези дыка солун. Ол изиг сугларны долгандыр пөш, чойган, хадың болгаш дыт ыяштар сырый үнген, агаары бези арыг. Ол черни көрүп турарга, кадыр кашпалдарга бүргеткен. бодун бүткен буянның чаагай, тамчыктыг ораан-даа сагышка кирер. Чүс-чүс чыдар аржааннарның сугларының температуразы 28-тен 38 градус чедир изиг болгулаар. Оон ангыда аңаа-ла изиг хөй үнүп чыдар оңгарлар безин бар.

Ол аржаан Изиг-Суг хемниң адыры болганда, ону чамдыкта чон Изиг-Суг аржаан деп-даа адап турар. Черле ынчаш Тывада аржаан сугларның тозан ажыг хуузу Тожуда болгай. Оон ужурундан тус черниң чурттакчылары аржаан сугларга чүдүүр, оларны үрегдеп, чүдедирип болдурбайн турар. Тожунуң агаары үргүлчү өл-шык турар болгай. Ол черниң чурттакчылары, ылангыя ниижилер Чойганның, Каа-Хемниң болгаш Серлиг-Хемниң унуарында аржааннарга кирип, боттарының янзы-бүрү аарыгларын эмнеп ап турарлар.

Орук-чирик берге, кадыр-берт болганда, Чойган аржаанынга чайгы үеде хөй эвес, 200-300 хире кижи Тожудан болгаш Бурятиядан кээп турар. Аржаанчылар амдызында эвээш боор турарындан ону долгандыр бойдус, үнүштер багай эвес камгалаттынгаанын айтыр херек. Ынчалза-даа аңаа баар ниижилер чылдың-на улам көвүдеп, эм-таң оът-сигеннерин туразы-биле төтчеглеп эгелээн.

Бир эвес Чойган аржаанын чонга чарлап, биживес болза, таарымчалыг эвес апаары билдингир. Ынчалза-даа ону бойдус камгалалының хоойлузунуң бүгү негелделерин сагып турган, ажыглаары чугула.

Чойган аржааны, шынап-ла, элдептиг чер деп база катап чугаалап каайн. Чижээ, чүрек аарыын эмнээринге ажыглаар аржаан суу кижиниң чүрээ-биле дөмей улуг кара даш адаандан үнүп чыдар. Карак-кулак эмнээр аржаан кулактың үстүү хавызы ышкаш даштан карак чажы ышкаш, дамдылап турар. Ынчаарга бүүрек-биле дөмейлешкек кара даштың адаандан агып үнгеш, бүүрекке таарджыр аржаан суу хемче агып кирип чыдар! Оон-даа өске элдепейлиг бүдүштерин оон көрүп болур.

Дадар-оол МЫЛДЫК.
Тожу районнуң экология болгаш бойдус курлавырларының эргелелиниң начальниги.

КАЙЫЫН-ДАА ЧӨПШЭЭРЕЛ ЧОК

Тыва Республиканың Иштики херектер министерствозунуң бойдус камгалаар талазы-биле тускай албаның ажылдакчылары боттарының шугуму-биле болгаш республиканың Экология болгаш бойдус курлавырларының министерствозунуң чагыы ёзугаар бо чылдың эгезинден бээр элээн хыналдаларны болгаш рейдилерни кылып чорутканнар. Чижээ, сентябрь айның төнчүзүнде Тожу районга, оон соонда Бии-Хем районга болгаш октябрь эгезинде Кызыл районнуң Тере-Хөлде Үттүг-Даш хемчигештиң унунда, Эми деп черге тускай бригадалар барган, хыналда ажылдарын кылып чорутканнар.

Чер-черде экологтуг байдал болгаш бойдус курлавырларының кадагалал-камгалалы дувүренчиг байдалда боор туары мурнунда-ла билдингир турган болгай. Бистиң республиканың Чазааның составынга Экология болгаш бойдус курлавырларының министерствозун болгаш үстүнде айыткаңывыс иштики херектерниң экомилициязын-даа тургусканы ынчангаш таварылга эвес. Чогум-на бо органнарны тургусканының соонда экологтуг байдалга болгаш бойдус курлавырларынга хайгаарал, а ол ышкаш хыналда ажылдары элээн кеску боор турар.

Маңга чамдык чижектерни киирип болур мен. Тыва Республиканың экология болгаш бойдус курлавырларының министри Д. Х. Ооржактың дилээни-биле бо чылдың октябрь айның эгезинде Кызыл районнуң Тере-Хөлде Эми деп черде үнелиг металл казып турар «Алдын» дээр артель чогум канчаар бүдүрүлгелиг, ында кымнар ажылдап турарыл дээрзин илередип, толдарыды-биле бүдүн бригада чораан чүве. Ону бодум удуртуп чордум. Оон составынга менден ангыда, Кызыл районнуң экология эргелелиниң начальниги В. И. Кандай, Куңгуртуг суурнуң охотоведи С. Л. Магбын, участок инспектору милиция капитаны А. В. Идам болгаш ол черниң хөй-ниитизин төлээлээн ийи кижи база кирип турган чүве.

Эми деп черге базрывыска «Алдын» артельдиң ажылчыннары чоокта чаа черни казып эгелээн болганнар. Ынчалза-даа чер ажылын эгелээринге артель чөпшээрел албаан болган. Ниитизи-биле ийи блоктарга 14,5 муң дөрбелчин метр черниң кырында довураан арыглай үстүрген. Оон түңнелинде 30,7 муң кубометр черни арыгдаан. Аңаа кылдынган ажылдың түңнелинде Үттүг-Даш хемниң суу хирленген, ооң суунуң составынга улуг хора чедирген болган.

Участоктуң даргазы (ону «Эми» деп адап алган) А. Ю. Самороковтуң бадыткап, көргүзүп турары-биле алырга, ол хүн ооң бодунга чүгле чөпшээрел болгаш ыяш биледи бар, а ол ышкаш аңаа алдын казып тывар ажылдың талазы-биле төлевилелди тускай эспертизаже чорутпаан дээр. Ынчалза-даа кол-ла чүүл Тыва Республиканың Экология болгаш бойдус курлавырларының министерствозунуң тускай чөпшээрелиниң чогу болган. Ындыг турбуже, октябрьның 8-ке чедир «Эмиде» он болгаш он бирги блоктарга хөй хемчээлдиг чер ажылдарын чөпшээрел чокка кылган болгаш 6,7-ги блоктарны келир чылын казып эгелээринге белеткеп алган. № 11 блокта насос хоңукта-ла 200 кубометр сугну мониторже күштүг базышкын-биле дамчыдып турар. Ажыглаттынган тускай кылып каан сарыктырар черни дамчааш, Үттүг-Даш хемчигешче агып кирип чыдар кылып каан. Ындыг-даа болза суг хоралыг бүдүмелдер-биле холушкан болганда, чогуур деңнелинге чедир арыглаттынмайн турары каракка-ла кеску. Оон ужурундан хемниң болуунуң болгаш монитор дамчыштыр ажыглаан сугларны шинчип көөр деп шиитпирлээш, тускай савага куткан чүве.

Ол бүгүнүң түңнелинде «Алдын» артельдиң бл черге ажылдап эгелээрин чөпшээрээн тускай шиитпир чок болганын барымдаалааш, ооң ажылын соксадырының дугайында протоколду тургускаш, доктаалды хүлээп алган чүве. Ындыг таварылгаларда РФ-тиң бойдус камгалалының дугайында Хоойлузун үрээн деп санаар болгаш РСФСР-ниң Кеземче хоойлузун ёзугаар буруудадыр дугайы ол артельдиң чүгле удуртукчуларынга эвес, харын база ажылчыннарынга безин билдингир болгай. Ол участокта улуг күштүг Т-170 дээр чер сүвүре үстүрер беш бульдозер бар. Оларны ниитизи-биле ол хүн он чеди кижи башкарып, ажылдадып турган. Ол хире техника-биле тайга-сынны кайы хамаанчок аажылаар болза, бичии-ле када кажан-даа катап тургустунмас кылдыр үрегдеп каапты болур-дур.

«Алдын» артель В. Ф. Хомченковтуң удуртуп турары кара чаңгыс бөлүү эвес-тир. Оон аңгыда ындыг ийи артель Тожуда, а бирээзи Каа-Хем районнуң девискээринде база бар. Ол артельдерде байдал кандыг дээрзи үстүнде чижектен-не тодаргай-дыр. Чүгле үстүнде дүрүм хажыдыышкыны дээш участоктуң удуртукчуларын истелге органнарынче киирген.

Сөөлгү үеде мындыг бир кажар арганы оптуг-кажар кижилер ажыглап турар апарганын дөрт чугаалаар херек. Ооң чижээн «Эми» участогундан көрүп болур. Ажы-биле чугаалаар болза, ында чер казар ажылдар чүге эгелей бергенил?

Бо чылдың май айда Куңгуртугга алдын бүдүрүлгезиниң төлээлекчилери бис дээр кижилер чедип келген. Олар боттарының кол-ла сорулгазын чажырбааннар. Чуртка алдын херек! Үнелиг металлдарның бирээзи — алдынны РФ-тиң кайы-даа девискээринден казып тып болуруң Б. Ельцинниң тускай үндүрген Чарлыында чөпшээреп кааныга олар даяныр турар-даа чадавас. Оларга бир херек чүүл тус черниң чурттакчыларының чөпшээрели боор турган чүве. Чогум ындыг сорулга-биле олар май айда суурнуң бүгү чурттакчыларының бодалын илередири-биле оларны чыгган. Орта «алдынчыларның» удуртукчулары сөс ап, чүве чугаалааш: бистиң «Алдын» артель чүгле алдын чуур эвес, харын база тус чер Совединге, ооң чурттакчыларынга социал камгалал талазы-биле дуза чедирер деп аазашкын кылганнар. Ылангыя башта тайгы удаада кывар-чаар материалдар, электри чырыы дээш, дузалаптар-ла чүүлдери хөй боор турган чадавас. Алдын дээрге хөй хереңги—валюта бээр үнелиг металл ышкажыл. Чон ону-даа бодааш, оларның айыынга кирген боор он. Артельдиң ажылдаары чөпшээрээр деп чыышка шиитпирлээн.

Ындыг амыр чүве кайда боор? Чон караа кеску болгай. Алдынчыларның аазаан акша-хөөнгизи-даа, кывар-чаар материалы-даа көзүлбес, сураглабарган. «Алдынның» турлаанда кывар-чаар материалдары харын Үттүг-Дашче халаска хап бадып, ону хоранап турар. Техника тургузуп, сеткээр чер дыка хирлиг, чоок-кавыга чытталып, бус талып турар. Долгандыр бойдуска ооң хоразының дугайын чугаалазаска-ла билдингир. Ол хамаанчок, «Эми» участогунуң кижи чедер кыдыгларының ан-меңнери безин дезип эгелээн. Артельдиң кежигүннери кайы хамаанчокка адып-боолап, төтчеглеп турар чадавас.

Байдал мындыг апаарга, тус черниң чону база катап чыылгаш, ол бойдус үрегдекчилерин соксадырын негей берген. Ол артельдиң ажылчыннарының барык чеден хуузу өскээртен, Красноярск крайдан келген кижилер боор турар. Оларның кол-ла чуткулу аңаа ажылдап турганы, камнап-ла хөй бойдус курлавырларын алыры болгай. Тус черниң чону ону ам эскерип көрүп турар апарган. Чүгле алдын эвес, а арга-ыяштың ан-меңи, хемнерниң балык-байлаы оларны дыка когарап турар.

Бир эвес республиканың чогуур органнарындан дүрүм ёзугаар чөпшээрел бар, экспертиза комиссиязының негелделерин хажык чок сагыыр болза, кая-даа алдын казып болуру билдингир. «Алдын» артель ышкаш черлер аңаа-ла кара туразы-биле черни үреп, бойдуска хоралыг салдарларны чедирерин кым-даа чөпшээревээн. Оон ужурундан бистер ооң ажылын ара соксадыр дугайында доктаалды болгаш протоколду тургусканывыс ол.

Валерий ОРУС-ООЛ.
Тыва Республиканың ИХМ-ниң бойдус камгалаар талазы-биле тускай албаның килдис начальнигиниң оралакчызы, милицияның майору.

(Гонорарын «Шынга» арттырарын диледим. — Авт.).

ТӨРҮТТҮНГЕН ХҮНҮҢЕР-БИЛЕ!

Тыва Республиканың культуразының алдарлыг ажылдакчызы, Тываның хоочун журналистериниң бирээзи Алексей Иргитович Чараш-оолдуң барбаан, четпээн чери-даа чок, ужуражып-душпаан чону-даа чок кижи. Ол бодунуң амыдыралының хөй везиин журналист болуп ажылдап, демир-ужуу чонунуң чүрээнге шалып ап чораан. Сураглыг журналист тыва радионуң, телевидениениң корреспондентизинден эгелээш, кол редакторга чедир ажылдап келген.

Ажыл-ишкиге тура-сорук-түг, чонга чаа, чогаадыкчы ажыл-херекти кылырынга ынак, адерн бээр эштиг-өөрлүг, үнүп-кирер доргул-төреддиг, аас-кежиктиг амыдыралга бүргеткен Алексей Иргитович Чараш-оол, шынап-ла, республиканың шыырак журналистериниң бирээзи. Ол ССРЭ-ниң улустуң артизи Владимир Оскал-оол дугайында тускай номну парладып үндүрген. Ол база журналист кижиниң ажылының түңнели. Оон телеэкраннарга белеткээн дамчыдыгларын көрүкчүлериниң соңуургалын болдуруп турар.

Тыва телекомпанияның кол редакторы Алексей Иргитович Чараш-оолдуң төрүттүнген хүнүнден бээр 60 чыл болганы-биле аңаа кан дег кадыкшылды, хүн дег аас-кежикти, бүгү талалыг, чогаадыкчы чедиишкинни «Шын» солуннуң редакциязының коллективи чедирип тур. Төрүттүнген хүнүңер-биле, Алексей Иргитович!

• • •

Бистиң ачавысты Нагазы Арган-оолович Кок дээр. Ачавыс Татьяна Лопсановна — Маадыр-ле, оп ийи уругну азырап өстүрген.

Ачавыс октябрь 24-те 60 харлаар. Ол «Тоора-Хем» совхозтуң шуурмачы малчыны. Аңаа ажвыстың уруглары, кенээттери, күдээлери амгы үеде шупту 38 кижи боор турар.

Ачавыска ам-даа хөй чылдарда кан дег кадыкшылдыг, эрес-шоваа ажылдап, чурттап чоруурун күзедивис!

Уруглары, оолдары.

КИНО

ОКТЯБРЬ 24-ТЕ
«НАЙЫРАЛ»: «Опасный бизнес» 10.00, 12.00, 14.00, 16.00, 18.00. «ВИДЕОЗАЛ»: «Убийца Шогана» 10.30, 12.30, 14.30, 16.30, 18.30 шактарда.
«ВОСТОК»: «Коммандос» (2 сериялыг) 15.00, 18.00 шактарда.

ОКТЯБРЬ 25-ТЕ
«НАЙЫРАЛ»: «Опасный бизнес» 10.00, 12.00, 14.00, 16.00, 18.00. «ВИДЕОЗАЛ»: «Смертельная маска» 10.30, 12.30, 14.30, 16.30, 18.30 шактарда.
«ВОСТОК»: «Коммандос» (2 сериялыг) 15.00, «Обида» (2 сериялыг) 18.00 шактарда.

Кызыл районнуң «Тинлелге» совхозунуң удуртулгазы болгаш сүт-бараан фермазының коллективи хөй чылдарда совхозка саанчылап, малчылап ажылдап чораан Чассыг Далаамевна ОНДАРНЫН үр болгаш аар аарыгның соонда мөчээниниң дыңнатпышаан, мөчээн кижиниң ажы-төлүнге, төрелдеринге болгаш өске-даа чоок кижилеринге ханы кажыыдалды илерей-леп тур.

Тываның санэпидстанциязының ажылдакчызы Зоя Манчын Хоевна Кожаганың оглу Вячеслав Юрьевич КОЖАГАНЫН айыыл-халапка таварышкаш мөчээни-биле холбаштыр аваазынга, ог-бүлезинге, төрелдеринге, чоок кижилеринге ханы кажыыдалды илереп тур бис.

ЭШ-ӨӨРҮ.

ДЕЗЕ БЕРГЕН

Тыва Республиканың Иштики херектер министерствозунуң бойдус камгалаар талазы-биле тускай албаның килдизиниң инспекторлары сентябрь айның төнчүзүнде Тожу районга рейд организастап чорутканнар. Бригаданың составынга мээн-биле кады биче лейтенант А. Д. Монгуш, биче лейтенант М. М. Кыргыс болгаш республиканың Экология болгаш бойдус курлавырларының министерствозунуң катериниң капитан-механиги В. А. Долгих олар кирген турган.

Бистиң кол-ла сорулгавыс— Бии-Хемниң болгаш олче кап кирген агырларының балык курлавырларының байдалы, төтчеглекчилерниң илерелин тударлары боор турган.

Бо чылдың сентябрь 29-та кежээлерин үнгеш, даартазында Өөк хемниң аксынга таварааш, Ону хемге чеде берген бис. Орта мен «Заря» дээр рейс теплоходунга олурупкаш, Сыстыг-Хемче чорупкан. Сыстыг-Хемнен Ырбан суурга чедип, орук черниниң катеринге олуруп алгаш четтим. Оон мен аңаа В. П. Огнев. тип хууда моторлуг хемезин ажыглааш, сентябрьның үжүнден эгелээш, октябрьның бешке чедир Хам-Сыра хемнерин эгелээш, Кижи-Хем аксынга чедир хыналдаларны кылдывыс. Ол хүннерде бис дөрт моторлуг хемелиг балыкчыларга таварышып, чугаалашкан бис.

Ол балыкчылар биске Кижи-Хем аксында балык хайгааралының начальниги А. В. Стрельников балыктап чорупу турарын дыңнаткан. Ынчалза-даа бензин төнүп калгаш, аңаа чедер арга чок болган бис. Ынчаарга экология болгаш бойдус курлавырларының район эргелелиниң начальниги Д. Х. Мыддыктын чугаалааны-биле алырга Стрельников борта келбээн үндүрүг-даа төлевээн боор турар. А дүрүм ёзугаар алырга, ол ыяап-ла экология эргелелинге баргаш, демдегледир ужурлуг турган. Моон алгаш көөрге, бистиң республикада чүгле бөдүүн кижилер эвес, харын база бойдус камгалалының дугайында хоойлу-дүрүмнү сагыырын хайгаараар ужурлуг чамдык харыысалгалыг кижилер безин боттары ону үреп турар-дыр. Ындыг чижектерни республикадан хейнү көргүзүп болур.

Рейдиниң киржикчилери ол ышкаш Ырбан, Тоора-Хем хемнериниң унунга, а ол ышкаш Бии-Хемниң Ужар адаанда участогунга хыналданы чорудкан. Оон түңнелинде Кызыл хоорай чурттугулар В. А. Фалалеевти 1800, А. С. Севекти — 900, В. П. Фунтиковту — 1920 рубльге торгаар документилерни тургускан. Ол ышкаш Туран хоорайның Ленин кудумчузунуң № 169 бажыңында чурттап турар Владимир Александрович Пишиковтуң ап чораан рюкзагындан 12 калибрлиг боонуң 21 октуг холаны тыпкан. Ол холалар мээниим эвес, а Артур Спиринниң чүве деп бадыткап турган. Рюкзак база ооңуу эвес, а оон эжиниң эди деп ол чугаалаан. Боо октарын хавырар дугайында тускай протоколду тургускан.

Балыктарының хүрүмүн үрээни дээш В. А. Фалалеевтиң торгааның ужуру болза, узуну 45 метр болгаш 30 мм карактыг четкини ап чорааны болур. Ынчалза-даа ону балыктаары-биле салбаан-даа болза хөй түннут акшага торгаан. Ол ышкаш В. П. Фунтиковтуң четкилеринден аңгыда, оон ап чораан 16 калибрлиг, чөпшээрел чок боо, оон 16 холазы 20 калибрлиг боога 9 октуг холалар дээш торгааны ол. Оон аңгыда ол нормадан ажыр 30 кадыргыны база тудуп алган болган. Ол балыкчыларны ниитизи-биле 6510 рубльге торгаан.

Мен рейдиниң сөөлгү үезинде чүък сөөртүр «Заря» теплоходка олурупкан мен. Орук айы-биле теплоход ийи бөлүк балыкчыларны олуруп алган. Олар долдур балыктыг 4 рюкзакты болгаш ийи улуг фляганы, бир «Казанка» дээр хемени чүдүрүп алганнар. Оон соонда чүк теплоходка милиция инспектору М. М. Кыргыс база олурупту.

Кара-Хаак суурга келгеш, бистер орук ара кымны-даа дужурбезин болгаш чүгле Кызылга барып доктаазын теплоходтуң капитанындан дилээн бис. 5 хире минута эрткенде капитан торгаш, теплоходтуң моторунуң маслозунуң базышкыны кудулай бергенин кээп чугаалаан. Ынчангаш Кызыл-биле харылзаа чүгле 16 шакта болур дээн... Оон хем эриинге барып доктаап турупкаш, моторну хынап көргүлээн. Оон 45 минута болганының соонда, доктаар черге арай боорда чеде бээр боор бис дээш, капитан пассажирлерни шуптузун олуртуп алгаш чорупкан.

Доктаар портка чедип келгеш үстүнде айыттынган балыкчыларны тыппайн бардывыс. Ол үеде В. Долгихтиң катери чедип кээрге, хемни өру чорупкан бис. Балыкчыларның артып калгаш, турар ужурлуг черинге чедип келгеш, кымны-даа көрбээн бис. Чүгле ол черниң кырынга бир вертолет ужуп тур. Ол ураа болбаанда Кызыл аэропортунуң талазынче ужуп чорупкан.

Сергей КЫНЫРАА.
Милицияның инспектору.

(Гонорарын «Шынга» арттырар. — Авт).

Кызыл хоорай, Красноармейская 100. Индекс 667000.

АГАР САНЫ «Тыва содбар» № 363305.

ТУРГУЗУКЧУЛАРЫ: Тыва Республиканың Дээди Совет болгаш Чазаа, «Шын» солуннуң редакция коллективи.

Кол редактор В. Ф. ЧАДАМБА.

РЕДАКЦИЯ КОЛЛЕГИЯЗЫ: Н. С. Базыр (харыысалгалыг секретарь) А. С. Дембирель (кол редакторнуң оралакчызы) В. М. Сат, К. К. Сат (кол редакторнуң оралакчызы) Н. С. Эргеп.

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ: Кол редактор — 3-43-34; келген кижилер хүлээп алыр чер — 3-34-26 кол редакторнуң оралакчылары — 3-33-91; — 3-34-17; харыысалгалыг секретарь — 3-34-92; оралакчызы — 3-45-93.

КИЛДИСТЕР: улус депутаттарының Советтери, ниитилел-политиктиг болгаш социал айтырыглар — 3-34-19; — 3-34-98; үлетпүр — 3-34-49; 3-36-73; сельское ажыл-агый — 3-41-16; культура болгаш үлүг өөредилгези — 3-39-15; медээлер болгаш спорт — 3-36-82; — 3-34-57; ооугга — 3-34-39; — 3-34-93; чагаа — 3-39-03; корректорлар — 3-41-23; үнзүрукчулер — 2-27-41, солун кедбеи барганаа — 2-32-75; бухгалтерия — 3-37-11.

Солунда парлаттынган материалдарның авторларының бодалдары редакцияның туруму-биле дүүшпейн барып болур. Айыттынган фактыларны санныр болгаш өске-даа дыңнаалдар дээш авторлар харыылаар.

Тыва Республиканың Парлалга болгаш информация министерствозунуң типографиязы. Кызыл. Щетинкин болгаш Кравченко кудумчузу, бажың № 1.

Солун неделяда 5 катап үнер. Хемчээли 2 парлалга авазы.

Тиражы 27020 экз.

Чагыг № 207.

Тувинская республиканская БИБЛИОТЕКА им. А. С. Пушкина

Республиканың ниитилел-политиктиг солуну

Солун 1925 чылдың август 31-де үнүп эгелээн

ШЫН

№ 208 (14930) 1992 чылдың октябрь 27, вторник Солунга ат салган шагы 22.30 Чагыдар өртээ 10 кол. Садар өртээ 1 рубль.

Медээлер

БАЙЫРЛАНЧЫГ-ЛА БОЛГАН

Россия Федерациязының болгаш Тываның улустуң артизи, делегей чергелиг кино сылдызы, хөгжүм-шии театрының баштайгы директору Максим Монгужукович Мунзуктуң төрүттүнгенинден бээр 80 чыл болганынга тураскааткан байырлыг кежээ республиканың хөгжүм-шии театрынга дүүн болуп эрткен. Шынап-ла, тыва культураның болгаш уран чүүлдүң хоочуннарының бирээзи ат-сураглыг артистиң ужуражылга кежээзи өртектиг-даа болза, 800 ажыг көрүкчүлер чыылган.

Тываның күрүне шаңналының лауреады, улустуң аас чогаалының чыыкчызы, Тываның алдарлыг шериининиң үрер хөгжүм күүседикчизинден эгелээш, сураглыг шии, кино, концерт артизи апарган Максим Мунзукка Тыва Республиканың культура министри Чылгычы Ондар, культура ажылдакчыларының профэвилел рескомунуң даргазы Елена Захаринская болгаш өске-даа кады ажылдап чораан хоочун артистер, Тываның алдарлыг артизи Ширин-оол Хертек чүректиң ханызындан байыр чедирип турган. Кызылдың уран чүүл училищезиниң коллективиниң мурнундан сургуулдар байыр чедиргеш, баяның белекке берген. Чымчак, чылыг сөстерни, чүректиң ханызындан байыр чедирикчилерниң чугаалаан кижилерниң шуптузун айтып-даа канчаар. Хөгжүм-шии театрының артистери «Малиновкага болган куда» деп шииден үзүндүнү ойнаан. Ол ышкаш артистер эң шилиттинген концерт күүселделерин ат-сураглыг артиске болгаш көрүкчүлерге бараалгаткан.

Ол кежээге чыылган чонга, аалчыларга Тываның улустуң артизи Максим Монгужукович Мунзуктуң бодунуң бөгүнге чедир ажылдап келген төөгү-биле сырый холбашкан намдар-төөгүзүн чугаалап бергени солун болган. Ол ышкаш Россия Федерациязының улустуң артистери өг-бүле Максим болгаш Кара-кыс Мунзуктар тыва улустуң кожаң ырларын ындынналдыр ырлап күүсеткеннер. Оларны сценадан көөрге, амдаа аныяк хевээр ышкаш сагындырар. Улуг назылыг артистиң кежээзи, шынап-ла, байырланчыг-ла болган.

(Бистиң корр.).

ДҮЖҮДҮН АЖААЗА-ДАА

ТЭЭЛИ. Районнуң ажыл-агыйлары бо хүннерде дүжүт ажаалдазын чүгээр дооскан. Ниитизи-биле 591 гектар шөлге чашкан арбайның, суланың болгаш кызыл-тастың 515 тонна дүжүдүн механизаторлар ажааган. Ортумак дүжүт бир гектардан 4 центнер болган.

Картофельдиң ажыл-агыйлар 23 гектарга олурткан турган, оон 182 тонна «кийги хлебти» ажааган.

Малга сиген белеткээр ажыл районда дооступ турар-даа болза, ол чүгле планның 50 хуузу болуп турар азы сан-биле көргүзерге, 5991 тонна сиген сараттаттынган. Ажыл-агыйлардан «Тээли» совхоз 1427, «Бай-Тал» — 1300 тонна сигенни белеткээн.

Районнуң көдээ ажыл-агый эргелелиниң начальниги Т. О. Моңгуштуң дыңнатканы-биле алырга, бо хүннерде картофельди кургаткаш, шыгжаар черлерде урган, а шаңнарла тараа арыглаашкыны, үрезин белеткели уламчылавышаан.

Көдээ — хоорайга

«СҮТ-ЛЕ АРБЫН БОЛЗА»...

Бүдүрүлгениң бөгүнгү ажыл-ижин сонуургаарымга, сүт заводунуң бүдүрүлге цегиниң начальниги Галина Васильевна Вараксина чугаавысты мынчаар эгеледи:

— Ниити ажылга хамаарыштыр чүү дээр боор, ажылыш чоруп-ла турар, ынчалзажок билир-ле болгай силер, ажыл-агыйлардан сүт дужаарының хемчээли кудулаан, элбек сүт сезону доозулган. Ынчап баарга, хоорайның магазиннеринге сүт, сүттен кылган продуктулар эвээжеп келир, бөгүнде байдал ындыг. Сүт элбек үеде хүнде ортумаа-биле 55 тонна хире кирип турган болза, ол сан бо хүннерде ортумаа-биле 20 тонна боор турар. Ылгалдыг-дыр, бөдүүнү-биле бежин санап көөрге аан. Совхозтарда күскү бөгүнгү байдалды билип турар бис, болдунар-ла арга-биле сүттүң хемчээлиниң хөй болуруун күзээр мындыг-ла улус-тур бис. Сүттен кылган продуктуларның ассортиментизи, хемчээли оон хамааржыр болгай.

Бүдүрүлгениң ажылының дугайында чугааны уламчылаар бетинде, фермаларда инектерни тургузу азырай берген болганда, саалдага немелде чоорту илдеп апаар ужурлуг деп көдээ ишчилерден идегелдиг манап турар улус болдубус деп чүвени маңаа чугаалап каайн. «Сүттүң шынары ниитизи-биле черле ажырбас, чүгле сүт биске арбын-на келирин-не күзээр-дир бис» дижир мындыг болду. Кызыл хоорайның чурттакчыларының күзели база-ла чугаажок шак ындыг. Сүтке четпейн барганывыста кандыг ийик чээ, а бо хүннерде «сүтке четпейн бардым» диген чугаалар бо-ла дыңналыр апарганын эскерип тур бис. Көдээде фермаларның ажылчылары бистиң сүтке, сүттен кылган продуктуларга херегленикчиниң кончуг эки билирлер, хандырып-даа турарлар, хандырып-даа келгеннер. Саалда бичии-ле када кудулай бээрге, кайы хире илден-дир? Саалданың кудулавазынга олар база сонуургалдыглар. Чамдык ажыл-агыйларда шадын айтырыы нарын, ынчалзажок кижилер ажылдап турар. Саар инекти тургузу азыралче шилчидип турар үеде саалда кудулавайн баары ховар. Ындыг байдалды көдээ ажыл-агыйның специалистери янзы-бүрү чылдагааннар-биле тайылбырлап турар. Сүт заводунга ол дугайын база чугаалап турдулар. Ажыл-агыйда чаа байдалдар, соор келгенинден ангыда, айтырыг мал чеминге кээп үзер. Кыш узун болгай, курдавыры чер албас ажыл-агый болза ынчангаш оон чарыгдалын арай камнай көрүп турарлар чугаажок база бар. Оон ангыда саар инектиң баш саны сүт продукциязы бүдүрериңге база салдарлыг. Мал чеминден дыкала хөй чүүлдер хамааржыр дээрзин көдээниң ишчилери кончуг эки билирлер. Маңаа ажыл-агыйжы болуру чугула чүүл. Чылдагаан дилээри белен болбайн аан. А кышка кымның канчаар белеткенгенин үе көргүзе бээр, а ам дээрезинде кээп турар медээ-дыңнадыглардан алырга, чамдык фермаларда саалданың хемчээли бир инекке хамаарыштыр шору өзүлделиг боол турар.

Ол үеде сүт заводунда байдалды цех начальниги үстүнде чугаалады. Сүттүң кирериниң хемчээлиниң эвээжей бээрин — бүдүрүлгеге кижи санын кызырар айтырыгга чедир түргүстүнүп келирин ол чугаалады. Ынчангаш ажылы, ажылдаар черн дээш кижилерниң харысалгазы, сонуурлы улгаткан дээрзин немеп кагды.

Совхозтардан кирип турар сүттү, оон кылган продуктуларны чонга чедирер дээш коллектив ажылдап турар. Оларның бүдүрүп турар продуктуларын маңаа санай адаваска-даа, садып алыкчыларга билдингир болгай. Сүттен ангыда, чижээ, ак саржаг, творог, кефир мороженое хостуг өртектер-биле саттынып турар. Быштак (сыр) кылып үндүрүп болурунуң аргазы түргүстүнүп келген. Оон бүдүрүлгезинге эргежок чугула дериг-херекселдерни завод тыш алган, кыжын ону эптеп түргүзар планныг. «А продукцияны кайы үеде берип эгелээрил?» деп айтырарымга, «элбек сүт сезону эгелээрге» деп, Галина Васильевна тайылбырлады. Ынчан база бир продукт немежир-дир.

Хостуг өртектиг деп турарывыс творог, сметананы таваржы бергенде садып аардан башка шоолуг элбек эвезин билир бис, ылангыя амгы үеде. Бөгүнгү мындыг байдалды цех начальниги үстүнде тайылбырлаан болгай.

Чугаавысты Г. В. Вараксина мынчаар уламчылады:

— Рынок харылзааларының үезинде ажылдаарының, орулгалыг болурунуң аргаларын көрүп турар бис. Бүдүрүлгеге хамааржыр үш магазинни хоорайда ажыдып алдывыс, бирээзи завод девискээринде, ийизи — № 16, 31 магазиннер. Бистиң бодувустан дорт кирип турар болганда, сүттен кылган хостуг өртектиг деп турарывыс продукцияларның өртээ өске магазиннерге деп-ээрге, чиик. Ак саржагның өртээ мында бир килограммда бо хүннерде 340 рубль, арткан магазиннер немээни хуулар-биле дөрт чүс ажыг рубль кылдыр садып турарын садып алыкчылар эскерген боор. Көрүнер даан, ылгал бар-дыр бе? Сметана, кефир дээн чүүлдерин база оон садып ап болур. Бистиң ол магазиннеривиске кижилерниң хөй болуру ынчангаш таварылга эвес. Бистиң кол-ла сорулгавыс — фермалар ишчилериниң бүдүрген сүдүн хоорайның чурттакчыларынга чедирери. Сүт шилдерн четчир болзун дээш республикадан дашкаар бүдүрүлге-биле харылзажып тургаш, садып эккеп алдывыс. Ону сугар корзинкаларны база. Ол чүүлдерни аар өртек-биле алган бис, оларны бээр сөөртүп эккеп алыр дээш чарыгдалдар улуг болган. Ынчангаш сүт шилиниң өртээ бисте 10 рубль четкен. Ам улуг бидоннар чедишпейн турар. Братскиниң аллюминий заводу-биле керээ чарган улус бис, ам ону манап тур бис. Оон өртээн база-ла улуг кылдыр адаары билдингир.

Шушенскоеден садып алганывыс курган сүт амдызында өртек тургустунмаанындан ажыглал чок чыдып турар. Ону манагынып турар бис. Оон ынай чүнү чугаалап болурул? Совхозтар-биле ажыл-херекчи харылзааларывыс багай эвес, ийи тала кайызы-даа сонуургалдыг. Сүт-ле арбын кээп турар болза, ону чурттакчы чонга дүрген чедирерип бодаар, мындыг бис. Бүдүрүлгевисти арендага алырын шиитпирлеп, документилер белеткеп тур бис, түңнели та кандыг, чүү болур, оон билдине бээр, коллектив чөпшээрежип турар.

Вера **КУУЛАР.**

Рынок негелдези-биле

НОГАА: ажыктыг чем ышкажыл

Бо чылдың эгезинден бээр республиканың ажыл-агыйлары боттарының бүгү ажыл-чорудулгазын рынок харылзааларының негелделеринге дүүштүр эде тургузуп, коллектив бүрүзү экономиктиг быразын быжыглаарының оруунче кирген. Өскээр чугаалаарга, орулга кирип алырының аргаларын дилеп, балдырын дыңзыдып, байып алыр бодай берген. Ажыл-херектиң шак ындыг байдалынче Кызыл районда «Кызылская» агрофирманың баазазында «Тепличное» коллективтиг көдээ ажыл-агый бүдүрүлгези база кирген. Ынчаар ажылдаарын мында ажылчыннар боттары шиитпирлеп алган. Бо хүннерде олар ол ёзугаар ажылдап турар. Ногаа өстүрериниң ниити шөлү үш гектар. Ону 27 теплицага хуваап каан. А үш теплицада помидор болгаш огурец рассадаларын өстүрүп турар. Мында ниитизи-биле дөртен хире ажылчын хаара туттунган. Оларның ажылы кыш-чай чок үргүлчүлээр. Ол дээрге ногааларны өстүрүп алырының аайы-биле кышкы-часкы, күскү-кышкы ээлчеглер-биле ажылдаары-дыр.

Ниити ажыл, дүжүттүң байдалы кандыгыл дээрзин сонуургап анаа чеде бергеш, баштай-ла ужурашкан улузум — үш херээжен ажылчын. Оларның ийизи ажылывыс түңнели ындыг-ла эки эвес улус бис деп чылдак каккаш чоруй бардылар. Мээң чаныма аныяк ногаажы Саяна Саая артып калган. Кызылдың башкы институдунуң физика-математика факультединиң ийиги курзун дооскаш, чөптүг чылдагаан-биле өөредилгезин уламчылап шыдавайн барган аныяк кижи бодунуң бо хүнгү ажыл-херээниң дугайын чугаалап олурду. Ону алыс шиитпирлиг, туруштуг кижи кылдыр билдим. Амыдыралдың алыс бергезин биле бергени ол ийикпе, бо коллективке ажылдааш, чаа-ла бир чыл эрээн ажа-даа берген болза, кызымак ажылдаанын амгы түңнелдери көргүзүп турар. Саяна чыл эгезинде 22 тонна огурец өстүрүп, дужаар боор аазаан ону күүседип аскан: аазааныңдан үш тонна ажыгны ол бодунуң теплицазындан ажаап, оозун дужаапкан. Ынчалза-даа оон шыырак көргүзүглүг ногаажы база бар. Ол болза Анна Бора-дыр. Ол эртген чылын база-ла бедик бүдүрүкчүлүг ажылдаан, кымга-даа аштырбайн барган. Бо чылын ол 22 тонна бүдүрер тургаш, ону 31 тонна кылдыр күүсеткен. Бо ийи ажылчынның чижектеринден алгаш көөрге, амгы бо рынок харылзааларының үезинде кым-на үргүлчү-ле билээн сывырнып-кааш, карак кызыл ажылдап билир болдур, ындыг кижилер өг-бүлезиниң бюджединге хөй орулганы кирип алыр ышкаш-тыр. Хамык-ла бараан-сараанның өртек-үнези оранчок улгады берген бо берге үеде аныяк-даа, дуржулгалыг-даа ажылчынның амыдыралды бир өске көре бергени ол-дур. Ынчалза-даа Саяназын сагыжынга четпес бир чүве бар хире болду. Ол болза ажыл төлевириниң айтырыы. Чүл дээрге оон чугаазы-биле алырга, айда ол ийи муңдан улуг-ла ашпас акша ап турар. «Идик-хеп хамаанчок, ижер-чиир-даа садып алырынга четпес акша-дыр ийин. Ам харын бо айдан эгелеп акшаланыывыс улгаттырар деп турар. Ынчан чүгээртей бээр боор» деп, ол чугаалады. Ону бир дүвүреди берген айтырыг болза, кезек ажылчынны (теплицаларындан дүжүттү ажаап каапкан) төлевир чок шөлээжке үнүнер деп турары. Оларның саны ээлзен каш кижи чеде бээр. Мону база-ла акша-хөреңги төлевири-биле харылзаштыр чугаалаар чораан. Шынап-ла, ындыг болза, бо таварылгада удуртукчулар-биле маргышкан-даа ажыы чүү боор, бүдүрүлгениң ажыын бодаан болганда чөптүг чорук апаар-дыр.

Дараазында кол агроном Т. Н. Махмутова-биле ужуражып, чамдык айтырыгларны оон база билип алган мен. Баштай-ла Татьяна Николаевнадан ногаа культураларының аайы-биле чеже хире хемчээлдиг продукция бүдүрүп ап турарын сонуургадым. Адап берди: планы — 446 тонна огурец, 84 тонна помидор, 22 тонна согуна база өске-даа культуралар. Күүсеттингени — 417 тонна огурец, 51 тонна помидор, 6 тонна согуна. Бо хүннерге чедир ындыг болуп турар. Ынчалза-даа ногаа аймаан чыып алыры ам-даа уламчылап турар. Ынчангаш чыл төнчүзүнге чедир ам-даа хуусаа бар болганда, амдызында ол коллективке хамаарыштыр далаш түңнел үндүргеи ажыы чок боор.

Бир-тээ, коллектив бот-башкарып тускайлаң ажылдап эгелээн соонда, бүдүрген продукцияны каяа, кажан, чеже өртекке саарып-сайгарып алырының дугайында айтырыг ала-чайгаар-ла тургустунуп келир. «Кызылская» агрофирманың Кызыл хоорайда ногаалар садар үш точказы бар. Олар болза «Восток» автобус доктаар черде «Даурия», базаарда «Уралочка» садыглар, автоорук техникумунуң чанында киоск-тур. Моон мурнунда чылдарда-ла ээлзи дуржулгалыг улус болгаш олар боттарының өстүрүп алганы ногаа аймааның өртектерин рыноктуудан ылгаттырбаан. Ынчангаанының-на түңнели ыйнаан, олар бо чылын ажаап алганы дүжүдүн шуптузун саарыкан. Кызыл хоорайга чамдык чижикчилер тыптып кээрге, олар боттарының продукциязын автомашиналарга чүдүргеш, найысылалдан ырак эвес район төптеринге, чурттакчылыг черлерге, харын-даа Эрзин, Тес-Хем, Чөөн-Хемчик, Улуг-Хем, Сүт-Хөл районнарның төптеринге садыглап, чамдык таварылгаларда ол районнарның херглекчилер ниитилелдеринге дужаалтар тургулаан.

Рынок дээрге рынок-ла болгай. Ындыг болганда, өртектер, үениң аайы-биле чаңгыс аай эвес турганын мөңээ сагындырган, мындыг чижектер кирди. Мээң бижип алганым бо: февраль-март-апрель айларда 40-70, май-июнь айларда 30-40, август-сентябрь айларда оон чиик рубльге саткылаан. Рынок негелдези-биле ону мынчаар кылбас болза, амгы үеде садыг-саарылга кылган ажы чүү деп. Бо өртектер чүгле чаңгыс чүүлге эвес, а ногаа аймааның бүгүдезинге хамааржыр кылдыр билип алза чогуур. Өскээр чугаалаарга, оларның бир килограммының ортумак өртектери-дир ийин.

Адак соонда бир кол чугаавыс ажылчыннарның ажыл төлевирин канчаар үнелеп турары болган. Борта хамаарыштыр Татьяна Николаевна мындыг тайылбыр берген. Оон кол утказы мындыг: ногаалар өстүрериниң үезинде ажыл болгаш продукция. Бүдүрген продукцияның хемчээли эвээш болган түзүм, ажыл төлевири база эвээш болур. Амгы рынок харылзааларының негелдези ындыг-дыр. Ынчангаш ажылчын кижи бүрүзү ажылга бүгү күжүн, энергиязын бээр, а оон соонда акша санап өөренир, оон үнезин билир кылдыр чурттаар — мындыг-дыр-ла.

Шаңгыр-оол **ДОРЖУ.**

КАЖАН ЧУРУМЧУУР ИРГИ?

Арага-водка кылыгларын туралаан кижи бүрүзү-ле кайы хамаанчок, дүне-хүндүс дивейн садып турарындан сөөлгү үеге чедир Тываның каш-даа хамаатызы арагадан хораннанып, амы-тынындан чарлып, эмнелгеже кирип турар апарган. Арага-водкадан олча-ажык үндүрүп алыр дээн каш янзы саарлып-сайгарлып шыдаар кижилерге оларның саткан арагазындан улус хораннаны бээри, азы бертик-межел артып каары хамаанчок, оларга домей-ле. Оларга чүгле чүс-чүс муң акшалар херек. Арагалаашкынның мырыңай хемчээл чок нептереп турары чонну аажок дүвүредип турар. Ынчангаш эрткен неделяда Кызыл хоорайның чурттакчыларының чыыжын организастаарының оралдажыышкыны болганын билир бис. Аңаа бөдүүн чон эвээш келзе-даа, арагалаашкының көвүдеп турарынга сагыжы аарып чоруур кижилер ол чыышка келгеш, боттарының саналдарын, бодалдарын чугаалаан. Кызыл хоорайда арага-дары садыглаашкынында корум-чурум чогу билдингир. Ол талазы-биле хоорайда тургустунган байдалдың анализин Кызыл хоорай чагыргазының даргазы З. Н. Сат чыышка кылган. Ам оон ол дыңнадыын моон адаанда парладывыс. Кызыл хоорайда арага садыглаашкынының чуруму чүге тургустунмайн турарыл? Ону аайлап-баштаарынга чүү черле кылдынып турарыл? Бо дугайында чагырга даргазының чугаазындан дыңнааш, боттарывыс түңнелдерден үндүрүп көрээлиңер.

1991 чылга чедир Кызыл хоорайга арага-водка кылыгларын талон-биле садып турган. Оларны талон чокка, коммерция өртээ-биле садып-саарары 1991 чылдың февраль айдан эгелээн. Ынчан бир дугаарында хоорсүүскомунуң шиитпири-биле аныяктарның «Спутник» чуртталга комплексизиниң (директору С. М. Циноваров) магазининге республика девискээринден дашкаар черлерден арага кылыгларын сөөртүп кирериин чөпшээрээн. Үндүрүг кылдыр олардан 30 хуузу тыртары көрдүнген турган. Ол хоорай бюджединге 1991 чылдың февраль — июль айларында 531 муң рубль берген. Арага кылыгларын хостуг садып-саарып эгелээрге, хоорайда кем-херек үүлгедирийниң байдалдары нарыыдап чидигленген. Ылангыя «Спутник» МЖК-ның Комсомольская кудумчузунуң 37 дугаар бажыңынга турган магазинниң чаны арагачылар-биле долуп турган. Ынчап туруп бээрге, ол магазинни хоорсүүскомунуң 1991 чылдың июль 16-да шиитпири ёзугаар хагган.

Фондулар таварыштыр берип турган арага кылыглары чонга талон-биле арага садарынга чедишпес боорга, ол-ла чылдың август айда кызыл арага болгаш водканы дугуруушкан өртектер ёзугаар садып-саарарын Кызылдың пиво заводунга, «Спутник» МЖК-ның коммерция төвүнге, «Кызыл» агрофирмазынга чөпшээрээн доктаалды хоорсовет күүскомү үндүрген. А олар хоорай бюджединче кирген орулгаларының 60 хуузун кирир санаар кылдыр дугурушкан.

Хуу ажылгыр-тывынгыр чоруктуң сайзырап эгелээни-биле күрүнениң садыг черлери-биле чергелештир арага-водка кылыгларын садарынга чөпшээрел лицензияларны кооперативтерге болгаш хуу бүдүрүлгелерге берип турар апарган. 1991 чылдың декабрьдан 1992 чылдың апрельге чедир шупту 36 лицензияны берген. Оон хоорай бюджединче 1 млн. 190 муң рубль орулга кирген.

Арага-водка кылыгларын садып-саарарынга кайы хамаанчок чорук Россия Федерациязының Президентизиниң «Садыглаашкынның хостуунуң дугайында» Чарлыының соонда кедереэн. Республика даштындан арага аймаа сөөртүп кирер чоруктар көвүдээн, шынарының дугайында документилерни кым-даа сагывастаан.

Оон бо чылдың апрель 28-те Тыва Республиканың Чазааның 112 дугаарлыг доктаалы үнген. Ол «Тыва Республиканың девискээринге арага-водка кылыгларын садып-саарарын болгаш бүдүрериин чурумчудар дугайында» доктаал үнген соонда байдал кезек када чүгээртээн. Ынчалзажок ол доктаал долузу-биле чедир күүсеттинмээн. Оон 8 дугаар чүүлүнде арага садарынга чурум үрээшкини дээш харысалга оңаадыр дээниң республиканың Юстиция министерствозу (Ю. Т. Стал-оол) хыналдага албаан. Бо хүнде безин ол талазы-биле тодаргай ажылдап кылдынган хемчеглер чок болгаш чорудуп турар ажылдың дээштиниң кошкак, күштүг эвезинге салдарлыг болуп турар. Амгы үеде чер-черлерге чөпшээрел лицензия чокка, үндүрүг төлевейн, шынар дугайында сертификат чок, автомашиналардан, цистерналардан санитарлыг сагылга чокка, улустуң дыштаныр черлеринге арага аймаа садып турар апарган.

Хоорайның бичә Совединиң шиитпири-биле бир чылда юридиктиг эргелиг кижилерден 45 муң, түс-түс кижилерден 22.5 муң рубльди арага саткан дээш чылда кылдыр доктааткан.

Бо чылдың июнь 10-да Чазактың үндүрген доктаалы күүседири-биле хоорай чагыргазы «Кызыл хоорайга арага-водка кылыгларын болгаш пивону садарын чурумчударының талазы-биле немелде хемчеглер дугайында» доктаалды хүлээп алган. Оон-биле дыштаныл парыгынга, авто болгаш хем вокзалдарынга, КТЭК, «Восток» доктаамынга, стадионнарга, школа болгаш өөредилге черлериниң, общежитиелерниң, эмнелгелерниң чоогунга арага садарын кызыгаарлаан. Лицензия бээриниң контролюн күштелдирери-биле 8 кижилиг комиссияны хоорай чагыргазы тургускан. Арага садарының чуруму ажылдап кылган, санитарлыг негелделерге болгаш шынар демдээнге дүүшкен турарын чедип алырының хемчеглери алдынып турган. Арага-водка кылыглары садыглап турар бүдүрүлге черлери тускай бүрүткелди эртериниң талазы-биле негелдени күштелдирген. Комиссияга 75 садыг точкаларынга 57 бүдүрүлгеден билдиринишкин кирген. Комиссия чүгле оон 36 садыг точказынга чөпшээрелди берген.

Хоорай чагыргазының комиссиялары өске черлерниң контроль албаннарын киириштирип тургаш, садыг точкаларынга хыналдаларны чорудулаан. 42 бүдүрүлге черин хынааш, 17 административтиг хемчегни онааган. Рейдилерни неделя иштинде 2-3 катап чорудуп турган. Оон түңнелинде хоорай бюджединче 56,4 муң рубльди кирген. Ээзиртир суксуннарны садарының 87 үрээшкинин илереткен.

Ынчалза-даа хоорай чагыргазының ап чорудуп турар хемчеглери четче эвес дээрзи билдингир. Ынчангаш-ла 1992 чылдың дургузунда хоорайга болган өлүрүүшкүннерниң 74.3 хуузун ээзирик кижилер үүлгеткен. Орук-транспорт айыылының 60 хуузу база ээзирик чолаачыларның ужунда болуп турар. Кемдээшкиннерниң 47,4 хуузун ээзирик кижилер чедирип турар. Кушташкиннерниң үштүн бир кезиин ээзирик байдалга болуп турар. Бо чылдың 9 айларының дургузунда ээзириктер сергедир черге 4750 кижи кирген, оларның иштинден 73 кижи назы четпес оолдар, уругаар (14 хээ четпээн) болган. 1991 чылда назы четпээннер бо үе-биле деңнээрге, эвээш кирген — 28 кижи.

Ниитизи-биле арагалаар чоруктар хоорайда сөөлгү үеде көвүдээни карактан хоступ турар. Ындыг болганда бо нарын, чидиг айтырыг талазы-биле демниг хөделиикчиннер херек дээрзи илден. Ынчангаш кижи бүрүзү арагалаашкынны болдурбас дээш улуг сагыш салыр ужурлуг.

Зоя САТ.

Кызыл хоорай чагыргазының даргазы.

Аравыста эки кижилер

ЧАЙГААР-ЛА СЕГИП КЕЛИР

Малчыннарның ажыл-ижин берге дээрзин кандыг-даа кижилер билир. Ынчангаш мал маладап ажылдап көрейн деп боттарының күзелин илередир кижилер ховар дизе чазыг болбас. Амгы үеде мал ажылында үр чылдарда ажылдап келген малчыннарда кадыы эки кижилер ховар-ла боор деп бодаар мен.

Мен бо чылын кадыым баксырааш, республиканың малчыннар эмнелгезинге дөртен беш хонук иштинде кадыым экижидип, эмнедип чыттым. Малчыннар эмнелгезинге республиканың эң-не ырак районнарының колхоз, совхозтарындан малчыннар эмнедип келир чорду.

Ол эмнелге черле онзагай-дыр. Арыг-силиг-даа, аъш-чеми-даа эки, палата саныңда-ла соодукчулар, чунар-бажын ышкаар чунар черлерлиг. Мында канчаар-даа эмнээр: чиннээр, массажтаар, карак, кулак, диш, аас, думчук дээш оон-даа өске янзы-бүрү аарыгларны эмнээр техниктиг херекселдер база эндерик. Ол-ла бүгүнү кижи эмнедип, чыдып тургаш көөрге, кижиниң сагыш-сеткили чайгаар-ла омак-сергек апаар чорду.

Мында ажылдап турар эмчилер-даа, техниктиг ажылчыннар-даа эп-найыралдыг, эмнедип турар кижилерге эптиг-эвилең, сагыш човаачыр, дузааргак коллективти мактавас арга чок. Ындыгларга кол эмчи А. Н. Ли, улуг эмчи сестралары Раиса Тимофеевна Воверена, Наталья Николаевна эмчи Л. Ф. Комендандова хамааржыр.

Бо эмчи дыка чазык, хөглүг, үргүлчү далаш кылаштыг, каттыраңайнып келгеш, эмнээр дээн аарыг кижилерин чедип алгаш чоруптар. Ынчангаш Любовь Федоровна Комендандова аалымга чаныл кээримге-даа, сагыш-сеткилимге эң-не эргим, уттундурбас эмчим болуп чоруур.

Санитаркалар Саяна Сенди-Хуурак, Раиса Натпий-оол, Сарлина Людмила дээш оон-даа өскелер боттарының онаашкан ажылынга кызымак чоруун көргүзүп, чонну хүндүткелин чаалап алганнар.

Шак мындыг алдын холдуг эмчилер республиканың чеже-даа малчыннарынга аас-кежиктиг, кадыкшылды эгидип бергенинге ак оруку, ажыл-ижинге чедиишкиннерни күзеп каалынар, эргим малчыннар.

А. СААЯ.

Таңды район.

СОРУЛГАЛЫГ АЖЫЛДААР

Бистиң Түлүш Кечил-оол аттыг совхозтуң тудугжулары малчыннарга беш чаа кажааларны, үш бажыңны, ийи чунар-бажыңны тудуп бергени өөрүнчүг.

Бо ажылга тудуг проравы Дайынчы Төмүр-оолдуң организакчы чоруун демдеглээн, ажыл дээш кызып чоруурун кижи дораан эскерип каар. Тудугжулар суурда бажыңнарын септелгезин хире шаа-биле кылып, чаа шалорамаы база кылып алганнар. Тайгада ыяш кезип белеткээр черле Хемерек Чондановтуң бригадазы эрестиг ажылдап турар.

Шаанда колхоз үезинде «Тудуг Аракчаа» деп ажылчын улуг-бижи оолдары Солдат биле Сергей, ыяш сөөртүр машина чолаачызы Эзир-дей Байкал, тудугжу Кек-оол Ховалыг мактадыг ажылдаан. «Хем-далай кежир-даа болза, бистиң тудугжуларывыс хөй үүле бүдүрүп турар, малчыннар хойдан хураган алыр талазы-биле план-сорулга салза эки» деп, совхоз директору Маадыр-оол Седенович Доңгак улуг зоотехник М. Д. Дактаа-биле чугаалашкаш, бот-харыысалгазын күштелдирер деп шиитпирлээн. Беш чаа кыштаг дээрге, шынап-ла, улуг күш. Аңаа кыштаар малчыннар хар-чам чагбзанда четчир өдектеп белеткеп аарын директор, бригадирлер С. Опул, А. Ховалыгдан негеп сагындырып оралы шын. Кыш кымны-даа кээргевес-ле болгай. Ынчангаш малчыннар тускай план-сорулгалыг ажылдаары күзенчиг.

Биче-оол МОНГУЛ-ООЛ

Улуг-Хем район.

Дүвүренчиг медээ

ПОЧТА АЛБАСТАДЫВЫС

Сыстыг-Хем суурга солун, сеткүүл, чагаа-харылзаа сентябрьда болгаш октябрьның ийиги чартыынга чедир чаңгыс-даа катап келбеди. Оон чылдагаанын мында чон билип турар: почтаны Кызылдан «Заря» эккээр. Оон доктаар черинге бисте почта салбырының эргелекчизи барып уткуп, хүлээп алыр ужурлуг. Ынчалза-даа ол хүндүүг эргелекчивис Салбакай Деспилдей «Заря» кээрин манавайн, почтаны уткуп-хүлээп албайн турар. Ону «Заря» манап турар эвес, почтаны дедир сөөртүп чоруткаш, Тоора-Хемче аппарып каантар. Чоннуң чагыдып алган солуннары, журналдары, чагаа-бижиин мыңча мөөнелип чыдап турун берди деп чүвени ында даргалар көрүп, билип-ле турар чүве ыйнаан. Ол хиреде почтаны бээр кандыг-бир арга-биле чорудар дугаайында кандыг-даа хемчег албайн турары элдептиг.

Сыстыг-Хемде почта салбырының ажылы кончуг багай. Ол ажылдакчы хүнде чүгле ийи, үш, дөрт шак ажылдааш, колдуунда-ла почта салбырын шоочалап каан турар. Бо хүннерде солуннарга чагыдылга чорып турар болгай. Солун чагыдып алыр дээн болгаш оон-даа өске айтырыглыг кижилер манап шаг боор. Бо салбырның ажылын экижидер дээш кымга айтырыг тургузар улус бис. Салбыр эргелекчизи кымга чагыртыр ужурлугул?

Дмитрий АИР-САНАА.

Тожу район.

ХУУДА БАЖЫҢ КЕДИЛИГ

Амгы рынок харылзааларының үезинде хүннүң чугула айтырыгларының бирээзи хуужудулга болу берген. Чурттап орар бажың-балгадын хуужудуп алыр эргени күрүнге хоойлу ёзугаар берген. Ынчалза-даа ону канчаар болдурарын, чүден эгелээрин, ол талазы-биле айтырыгны кажа тургузарын чон ам-даа орта билбейн турар. Ынчангаш бажың-балгат хуужудулгазы шуудавайн турар. Аңаа хамаарыштыр тускай хоойлу үнген-даа болза, чон оон-биле эки таныш эвес, номчуурга-даа билдинмес чүүлдер кайы хөй. Ынчангаш бо айтырыгга хамаарыштыр тайылбыр кылыр сорулга-биле Барыын-Хемчик районда комиссияның кежигүнү Антонина Доржуевна АВЫДА-биле интервью кылган мен.

Хуужудулга талазы-биле интервью

РЫНОК НЕГЕЛДЕЗИН ЁЗУГААР

— «Тыва Республикага чуртталга бажыңнарын хуужудар дугайында» хоойлунуң кол утказын номчукчуларга кысказы-биле таныштырып көрүңерем, Антонина Доржуевна.

— «Тыва Республикага чурттала бажыңнарын хуужудар дугайында» хоойлуну 1992 чылдың февральда хүлээп алган. Бо хоойлуда чер-чер байы-биле онзагай байдалдарны өөренип көрүп тургаш, таарыштыр шиитпирлээр чүүлдер кайы хөй. Бөгүнде кижилер бажың-балгат хуужударының дугайында айтырыгны тургузуп баарга, чогумчалыг, тайылбырлыг харыы бериптер удуртукчу чогунга чоннуң хомудап турары чептүг. Ынчангаш удуртукчулар ук хоойлуну шыгыы өөренип көөрү чугула. Амдыызында эскерип чорууруга олар чедир тайылбыр кылып албас ийикпе, азы шын эвес кылдыр айтып берип турар боор-дур.

Ук хоойлуда айыттынган чүүлдерни кысказы-биле чугаалаарга мындыг. Бүдүрүлгелер болгаш организациялар боттарының балансызында бажыңнарын хуужудар эргелиг. Ынчангаш олар бажың-балгат хуужудар тускай комиссияларны тургузуп, чонга тайылбыр ажылдарын чорудар ужурлуг. А бистиң районда ол талазы-биле ажыл шуут дыңналбас-тыр.

Ажаалга банкылары чонга боттарының чурттап орар бажың-балгадын садып, хуужудуп алыын дээш чээли акшаны бээр ужурлуг. Ынчалза-даа чээли акша алганының ажы чок деп бодаар мен. Чүге дизе Барыын-Хемчик районда бажыңнарның көвей кезии чаагайжыттынмаан, чиик өртектиг бажыңнар-ла болгай, олар ээлеринге халас келир ужурлуг.

Бажың-балгат хуужудулгазы дээрге-ле чурттап орары бажың-балгатты ээлеринге халаска бээри ийикпе, азы чамдык өртээн төлеткеш, хуузунда кылдыр бээри-дир. Хуужудулганы чурттакчыларның күзели-биле кылыр. Бажыңнар күрүнениң болгаш муниципалдыг деп ылгалып турар. Муниципалдыг дээрге район-күскомнарның балансызында турар бажыңнар-дыр, а күрүнениң дээрге албан организация, бүдүрүлге черлериниң-дир. Оларның шуптузу хуужудулгага хамааржыр. Колхоз, совхоз бажыңнары база-ла ындыг.

— Хуужудулгага хамаарышпас бажыңнар база бар бе?

— Ийе, бар. Капитал септелге кылыр ужурлуг бажыңнар (бөгүнде бажыңнарның капитал септелгезин шуут кылбастаан болгай) нийти чурттала бажыңнары, культураның тураскаалдары кылдыр санаттынып турар бажыңнар хуужудулгага кирбес. Бажыңнарның капитал септелгези кылдынган соонда, хуужудуп болур. Албан бүдүрүлгелерниң тускайлаан бажыңнары база хуужуттунмас. Ынчалза-даа коллективтиң саналы-биле өскээр шиитпирлеп база болур. Оон аңгыда өг хуужудулгага хамаарышпас, чүге дизе ол доктаамал чурттаалга шөлүнге санаттынмас.

— Бажың-балгат хуужудулгазынга өг-бүле кежигүннери шупту киржир ужурлуг бе, азы кандыгыл?

— Чурттап орар бажыңның өг-бүлезиниң күзели-биле шупту чурттакчыларның күзелинден, бажың-балгаттың өртек-үнезинден, күрүнениң халас бээр акшазының нормазындан хамааржыр. Өг-бүлениң бир оглу дижик. Ада-иезиниң бажыңының хуужудулгазынга киришпейн, оон өске бажың алганда ону хуужудуп болур эргелиг. Оларга болгаш ийиг, соок суг-биле хандырылга дээш өртээн төлеп артар. Хуужудуп алган соонда бажыңның ээлери ону садып-даа, белекке, азы арендага-даа берип болур.

Хөй каът бажыңның шупту квартиралары хуужуттуна берген болза, ол бажыңның чурттакчылары ону канчаар ажылдаарын боттары шиитпирлээр. Чижээлээрге, подъездилерин аштап-арыглаарын, септелгезин канчаар чорударын боттары сүмележип, дугуржур. Бажың-балгат чок улустуң оочуруу хэвээр артар. Хоорай, район Советтери акшалыг болза, бажың херегле турар ажылдакчыларынга хуужудуп каан бажыңнарны чондан садып берип болур.

— Хоойлу ёзугаар кижи бүрүзүнге кайы хире хемчээлдиг чурттаалга шөлү онаажырыл?

— Тывага кижи бүрүзүнге онаажыр чурттаалга шөлүнүң хемчээли 20 дөрбелчин метр, өг-бүлеге немей 10 дөрбелчин метрни бээр. Ынчалза-даа кижи бүрүзүнге онаажыр чурттаалга шөлүнүң хемчээлин чер-чер Советтери боттарының шиитпири-биле улгаттырып-даа болур; хөй уруглардыг өг-бүлелерге, Ада-чурттуң Улуг дайынының киржикчилеринге, маадыр иелерге, бүдүрүлгениң хоочуннарынга. Оон өске кандыг-кандыг чиигелделер кылып болурун организациялар, бүдүрүлгелер боттары шиитпирлээр эргелиг. Чүгле ол шиитпирлерни чер-чер Советтеринге бадыладып алыр ужурлуг. Хуужудулгадан кирген акша-төгерикти күрүне бажың-балгат тудуунга, септээринге ажыглаар.

— Бажыңывыс хуужудуп алыр дээш болзувусса, чогум чүден эгелээр ужурлуг бис, Антонина Доржуевна?

— Чурттап орар бажыңнарның хамааржыр турары чогуур албан черинге билдириишкин кириир силер. Бүдүрүлгениң хоочуну болзуңарза күш-ажыл ветераннарының хоолгазы херек (чиигелдеге таваржып болгай силер). Өг-бүле кежигүннериниң дугайында шиитпирлээр база херек. Олярга ажык үндүрүг дээш 250 рубль төлээр силер. Мен бодаарымга, 250 рубль дээрге аңаа-ла дужунче салып каан түң-дүр. Бажыңнарның өртектери аңгы-аңгы болганда 5 азы 10 хуузун төлээр деп каар турган. Улуг-даа, бичии-даа бажыңның улус бир дөмей 250 рубль төлээр кылыр кээны шын эвес. 5 азы 10 хуузун төлээр турган болза, күрүнеге орулгазы-даа улуг болур турган. Билдириишкинни киирген соонда ийи ай иштинде айтырыг шиитпирлеттинген турар ужурлуг. Өске черже көжер апаргаш дыыжарза, хуужудуп алган бажыңнарны суур Советинге дужаапкаш, барган черинерге алган бажыңыңарны хуужудуп ап болур силер.

— Бажың өртээн чогум канчаар тодарадырыл?

— Бажың-балгатты хуужударының мурнунда бүдүрүлгелер болгаш организациялар, чер-чер Советтери чурттаалга фондузунуң инвентаризациязын кылыр ужурлуг. Ол чүл дээрге бажың каш чылда туттунганын, оон баштайгы өртээн, бажыңның эргижирээн хуузун болгаш төнчү өртээн тодарадыры-дыр. Оон аңгыда чаагайжыттынган, чаагайжыттынмаан бажыңнар бүрүзүнүң нийти шөлүн, оон иштинде чурттаалга шөлүн албан тодарадыр. Чүгле ынчан тускай саналга ёзугаар бир кижиге халас бээр шөлдүң ортумак өртээн тывар. Инвентаризастыг саналга ёзугаар «Тыва даг-тудуг» комбинадының коттедж бажыңнарының 1 дөрбелчин метриниң өртээ 500-600 рубль, каът бажыңнарның 1 дөрбелчин метриниң 150-250 рубль, чер бажыңнарның балансызында турар ортумак деңнелдиң бажыңнарының 1 дөрбелчин метрде ортумак өртээ инвентаризастыг саналга ёзугаар 224 рубль бооп турар.

— Чижек кылдыр бир бажыңны алгаш санаптыңарам, ынчан билдингир апаар боор.

— Бир кижиге онаажыр нийти шөл 20 дөрбелчин метр. Өг-бүлемиңде 3 кижи бар дижик. 20 дөрбелчин метрни үшке көвүдедиптерге, 60 дөрбелчин метр болур. Аңаа өг-бүлеге бээр немелде 10 дөрбелчин метрни кадыптарга, 70 дөрбелчин метр болур. 70 дөрбелчин метрни 224 рубльге көвүдедиптерге, 15080 рубль болур. Шак бо түңну күрүне ол үш кижиге халаска бээр ужурлуг. Күрүнеден халаска бээр өртээн тодараткан соонда, хуужудуп турар бажыңның өртээн тодарадыр. Ону тыварда, бажыңның нийти шөлүн хемчээш (аңаа балкон, туалет, ванна, веранда болгаш бажыңда ханада кикр туткан шкафтарның оруунуң шөлү база хамааржыр) бажыңны ажыглап болур шынарының коэффициентизин тодарадыр. Аңаа бажың төптен ырак бе, чоок бе азы автобус доктаар черлерден ырак бе дээрзин болгаш бажыңның кандыг материалдан кылдынганын (ыяш, даш, туунбу), каш дугаар каъдында турарын, соңгалары хүнчээрек талазында бе, азы чок бе дээрзин, дээвиириниң чавыс, бедиин, бажыңның планировказының таарымчалыг, таарымча чогун болгаш оон-даа өске ажыглаалга таарымчалыг байдалдарын илередир-дир. Бажыңның ажыглап болур шынарының ортумак коэффициентизин чер-чер Советтери тускай хуужудулга комиссиялары-биле тодарадыр. Оон соонда хуужудуп турар бажыңның 1 дөрбелчин метриниң өртээн тывар. Ол өртек ортумак өртектен (224 рубльден) улуг, азы биче-даа боор болур.

Чижээлээрге, хуужудуп турар бажыңның нийти чурттала шөлү 60 дөрбелчин метр дижик. 1 дөрбелчин метриниң өртээ 250 рубль болза, бажыңның ажыглап болур шынарының ортумак коэффициентизиниң тускай формулалар-биле санап көөрге, 1,3-ке деңнээн болган. Бо үш санны көвүдедиптерге, бажыңның өртээ 19500 рубль үнүп келир. Чиигелдеге таваржып турар кижилер бажыңның өртээ каш-даа болза, ону халаска алыр, а чиигелдеге хамаарышпас улус бажыңның өртээ-биле күрүнеден халас кээр өртээниң ылгалын төлээр апаар. Бо таварылгада 19500-тен 15680-ни казыытарга, 3920 рубль төлээр болганы ол ышкажыл.

Барыын-Хемчик районда чер бажыңнарының өртек-үнезин чаа өртектер-биле санап көөр болза, 5-6 муңдан ашпас. Ынчангаш колдуунда шупту чурттакчыларга халас кээр ужурлуг. Бир эвес бажың халас келген-даа болза, хуужудулга ажылдарын кылып бергени дээш тускай комиссия өртек негээ, бажыңның ээлери ону база төлээр апаар.

— Өске черлерде база мындыг янзылыг боор турар бе?

— Бир эвес хуужудуп турар бажыңның өртээ күрүнеден халас кээр өртектен эвээш болза, РСФСР-ниң хоойлузунда чурттакчыларга оон ылгалын компенсация кылдыр төлеп бээр дээн. А Тывада ол дугайында чугаа чорбайн турар. Ужуру болза Тывага база компенсация төлеп бээр кылдыр тургускан болза, таарымчалыг. Чүге дизе бажың-балгаттарның байдалы колдуунда багай, эргижирээн боор турар. Чамдык улус коттеджтер ап турар, а чамдык улус эргижирээн багай бажыңнар ап турар ышкажыл. Ылгалы дыка улуг. Нийтизи-биле чугаалаарга, бо хоойлуда өөренип көөр ужурлуг чүүлдер-ле хөй. Кижилерге оон ажыктыы — бажыңын хуужудуп алыр оозу эки, а күрүнеге — хуужудулга соонда капитал септелгеже артык чарыгдалдар кылбас апаар оозу эки, мындыг-ла-дыр.

— Силерниң тайылбырыңардан номчукчулар хөй ажыктыг чүүлдерни билип алыр боор дээрзинге идегевишаан, интервью бергениңер дээш улуу-биле четтирдивис.

Светлана БАЛЧЫР интервью кылган.
Барыын-Хемчик район.

Чагыдылга—93

ХУУСАА КЫЗЫРЛЫП ОРАР

Ам бо хүннерде республиканың кайы-даа районнарында 1993 чылдың солуннар чагыдылгазын чорудуп турар. Республикада неделяда беш катап үнүп турар кара чаңгыс солун «Шын».

Бистиң келдээде ажылдап, чурттап турар ажыл-ишчилеривистиң сонуургап номчуур солуну «Шын» болганда, ону өг-бүле бүрүзү чыл санында чагыдып ап турган болгаш келир чылын база чагыдып алырынга бүзүрелдиг бис.

Солун чагыдылгаларын харылзаалары-биле районнарда чагырга даргаларының бир оралакчыларынга даандырып каан. Ол ышкаш харылзаа белдирлериниң харыысалгалыг бир даргалары харыылап турар.

Ам бо хүннерде солуннарның чагыдылгазының хуусаалары үзүп келген тудум-на кызырлып орар. Бо ажылче чамдык районнарның удуртур даргалары шоолуг-ла кичээнгей салбайн турар.

Маңаа Эрзин районун чижекке киирип болур. Районда нийтизи-биле «Шын» солунну 207-ни чагыткан. Суурлар аайы-биле көргүзерге мындыг: Эрзин—53, Булуң-Бажы—14, Мөрен—9, Нарын—90, Бай-Даг—45.

Шак бо сан-чурагайлардан алгаш көөрге, Булуң-Бажы, Мөреңде эң-не эвээш солуннарны чагыткан болуп турар.

Районнуң харылзаа белдирлериниң солун чагыдылгазын Т. К. Намзырай харыылап турар. Оон чугаазы-биле алырга, бо айның 16-дан эгелеп солуннар чагыдылгазы шуудап эгелей бергенин чугаалаар болду. Ындыг-даа болза ам бо хүннерде чеже солун чагыткаңының сан-медээзи алдынмаан болуп турар. Үстүнде адааным сан-чурагайлар октябрь 14-түң медээзи-дир.

Ол ышкаш республикада үнүп турар солуннар чагыдылгазы бо медээ ёзугаар алырга мындыг: «Тувинская правда»—24, «Тываның аныяктары»—75, «Тыва Республика»—24, «Эне сөзү»—45, «Сылдысчыгаш»—40, «Эфир»—45, «Деткимче»—4.

Ындыг-даа болза бо ажылга база бир бергедээшкиннерни таварыштырып турар чүүл болза, колхоз, совхозтарның ажыл-ишчилериниң акша-шалыгының чогуур үелеринде үнмейн турарында.

Ынчангаш келир чылдың солун чагыдылгазын организастаар талазы-биле чон ортузунга суртаал ажылын чорудары чер-черде чагырга даргаларындан, ында харылзаа белдирлериниң салбырларының эргелекчилеринден, почта чедирикчилеринден улуг хамааржыр.

Бистиң корр.

Бөгүнгү амыдырал

БАЖЫҢ ХУНААЖЫП ТУР БИС

Бажың-балгат айтырыы кайда-даа чидиг айтырыгларның бирээзи болгай. Кым-даа эки, таарымчалыг, чылыг, делгем бажыңга чурттаксаар. А тудуг ажылдарының темпизи сөөлгү үеде дыка сожурган. Ынчангаш чаа туттунган чурттаалга бажыңнары эвээш-даа болуп турарының ужуру мында. Редакцияга кээп турар чагааларның чамдыызы база бажың-балгат үлелгезинде четпестер дугайында. Чедишпес чүвени үлээри черле берге. Ынчалза-даа оочур, чептиг чорук деп чүүлдер база бар болгай. Ол бөгүнү канчап сагывайн баарыл? Адаанда чүүлдүң автору боду албан-биле редакцияга чедип келгеш, хомудалын редакцияның ажылдакчызынга чугаалап берген. Ол кижиниң оочуруң чүге тооп көрбээнил? Кым мында шиичигыл? Ону тус черниң удуртур органнары дөмей-ле боттары сайгарып шиитпирлээр апаар.

Мени Алевтина Билчеевна Сумбаа дээр. Болум Кызыл районнуң Баян-Кол суурунда кассирлеп ажылдап турар мен. Совхозтуң бажың оочуруунда 1978 чылдан эгелеп турар мен. Бо чылын мээң оочурум чедип келген турган. Ол алыр ужурлуг бажыңымны өске кижи, оочуру-даа чок Роман Кегелчик хунаап олуруп алган. Та чүге ийик, ол кижиде 1991 чылда кээрэ-биле аңаа бажыңны бээр деп бижиик бар болган. А соң бодунуң бажыңы база бар. Ол тракторист кижи.

Бо чылдың октябрь 8-те биске бухгалтерлеп турган кижи кожа бээрге, оон бажыңы хосталы берген. Ол бажыңны меңээ бээр кылдыр совхозтуң администрациязы чөпшээрээн болгаш ордерин холумга туттуруп берген. Чеде бээримге кожуу турар кижи ол бажыңнда бодунуң дуңмазын олуртуп каан болду. Ол дуңмазы аарып турары база шын. Ынчалза-даа биске бодаарга, олар чүгле ийи борбак ашак-кадай улус-тур, уруглары ангы чурттап турар. Оларга ийи өрээл бажыңны берип турда-ла, 4 өрээлди хунаажып турар. Боттары малчыннап чораан улус.

Бистиң өг-бүлевис шупту 8 кижи бис: ийи уруувус, боттарывыс болгаш мээң 4 өскүс дуңмаларым бар. Ам чурттап олурар бажыңывыс аргажок тар, чүгле 2 өрээл, кыжын суг дыка берге-дир.

Ол бажың хунаажып турар Арнов Байыр-оол сугну «хонудаарым ол» деп сагындырарымга, «барып чединер, моон үнмес бис. Акымның бажыңынга олурар эргелиг мен, улус шупту ынчап турар» дээр сагыштыг болду. Акызының дээри совхоз бажыңы ышкажыл. Чогум улустуң салгал дамчып бажыңнарны боттары ээлеп турганы база шын.

Суур чагыргазының даргазы Ф. О. Бады-Назынга болгаш профком даргазы А. Б. Калзаңга хомудал киирерин-ге, «чадап кадывыс» дээр улус болду. Ам канчаар, район прокурорунга билдириишкин киирип кагдым, айтырыывысты та кажан үзе шиитпирлеп бээр.

РЕДАКЦИЯДАН: Алефтина Сумбааның чугаазын дыңнааш, тус черниң дарга-бошкалары канчап барган чүве ирги деп бодал башка кирер. Бажың-балгат үлелгезин таарыштыр шиитпирлеп шыдавас болза, совхозка профкомнуң, чагырганың, кедээ Советтиң-даа херээ чүл? Тус черлерде чурттакчы чоннуң айтырыгларын шиитпирлеп берип турары-биле бо мынча хөй даргаларны олуртуп каан-на болгай. Ынчангаш Баян-Кол суурнуң чурттакчызының хомудалын тус черинге шиитпирлеп бериптеринге идегеп каар-дыр бис.

АЭРОПОРТКА УЖУРАЛДАР

Мындыг база болгулаар

Мен «Шын» солунче бодумнуң амыдыралымга болган ужуражылгалар, таварылгалар дугайында бижээш, чорудуп олур мен.

Үргүлчү ажыл-агый аайы-биле чер кезип чоруур болгаш кандыг ужуралдарга таварышпас дээр, өөрүнчүг, муңгаранчыг, хөглүг-даа болгулаар.

Эрткен чылын декабрь айда Москваның Внуково аэропортунга Киевтен ужуп келген самолёттан дүъш соонда бир шак келип турда дүшкеш, Домодедово аэропортунче баар автобус доктаар черге узун оочурнуң соон айтыргаш, туруп алдывыс. Хадымырлавышаан хар база чаап турар. Ынчангаш оочурда кижилер дүрген-не автобуске кире бээрин бодап, ыткылежип-даа турдулар. Бистиң (самолётка бир ужуп келген херээжен кижи-биле таныжып алган кижи мен) соовустан 2 чыык солдат оочурлап алдылар. Автобустарның частаргаар үези таваржы бержипче, кижи дээрге [illegible].

Соовуска турган оолдарга «Бис чедип келир бис көрем. Буфет чедиптеривис ол» дээш сагып кааш чоруптувус. Дүштүгаа доңгаш улус кижи шай ижип алгаш, чедип келгеш, оочурувуска демги оолдарның чанынга туруп алдывыс. Автобустар улаа-дараалай кээп келзэнге, улус кирип-ле эгелээн. Бис ийи база кирер деп турувуста, чуун, шыырак эр кижи [illegible] бис ийини [illegible].

«Силер чүү дээш сүртүп бар чыдыр силер. Кызылга түнүп-туруп чилбиртип кирип бар чыдар-дыр силер. Херээжен улус эртиң» деп бо-ла.

Бистиң соовуска-даа, мурнувуска-даа турган улус карак кырыт боттары-ла баштай кире бээрин бодап, автобусче кире бээрип [illegible].

Бистиң оранчок соовуска турган орус херээжен кижи «Демин-не турган улус, соонга турганнар арай элчок болду. Чүнү-даа мыттавайн кире бээр»—дээрге, демги ол кижи бисти эрттирипти. Автобуска кирип келиримге безин карактардан төктүп турган чаштар доктаавайн бадып турду, чүге дизе демги ол эр кижи дыка-ла элчок кылдыр бисти ыткылепкен чүве. Ам канчаар, кижи чүге-даа таваржыр болгай, хомудааным чүгле ийи-үш хонганда читкен.

Дыштаныр бажыңдан дедир Кызылче чанар билет садып алыр дээш оочурлап тур мен. Канчангаш-ла көрүптеримге мээң соомда ийи кижиниң соонда мындаа бисти ыткылеп турган эр кижи оочурлап тур. Көрүп турарымга бистериң-биле арын-шырайы дөмей. Мээң чанымга чедип келгеш, адым айтырып, [illegible] айтырды. «Тывадан мен» дээримге, карактары улгады берген. «Мен база» дидир. Канчап билир, кижи [illegible] деп бодааш, кажан келгенин, каза четкенин айтырдым. Харьков чедип чораан, ам дедир чанарынга белеткенип турар.

Харьковтан кажан келгенин айтырарымга, бистиң Киевтен келген хүнүвүс-биле дугаар турар. Оон чугаалады: «Ынчан дыка-ла элчок болду, бисти [illegible] силер» дээримге, «[illegible]» дээш арын бардым, кылаштап чоруй барды. Адын Мерген дээр болду. Уттуптарын дыка-ла кызыттым, ынчалза-даа сагыжымдан ыравас-тыр. Бистиң-даа бурувус бар боор ол, чорый баргаш, дедир чедип келдивис деп чугаалаваан, ынчалза-даа оожум, таптыг айтырып болур турган-дыр ийин.

База бир таварылга Красноярскиниң аэропортунга Кызылче ужар дээш билет бурутгаарының эгелээрин манап тур бис. Дуңмам-биле чугаалажып орааш, эскербейн барып-тыр бис. Канчангаш көрүптеривиске, мурнувуста дыка-ла хөй сумкалар чыгдына берген тур, чанында чүгле үш хар хире бичии оол. Элээн болганда сумкаларның ээлери четкилеп келди-ле, чүгле 2 улуг кижи — авазы, ачазы, артканнары 6 кижи — шупту бичии чаштар, улуу-ла 6-7 хар үезинде.

Уруглар бажыңындан азырап ап турар хевирлиг, ынчаар азырап алган дээш көрүвүске, уруглары шупту боттарынга дөмей, авазы база бичии кижи макап турар дээрзи илден.

Аэропортта улустарын уткуп келген, ужар деп турар кижилерниң кичээнгейин бо өг-бүле хаара туткан. Кыжырыыр-даа, [illegible]-даа улус бар чорду. Мен бо өг-бүлени көрүп кааш, аажы-биле адаарган ордум. Уруглары арыг-силиг, оруктар-даа болза ойнаар чоруур ойнаарактарын суп алган, улуглары бичиилеринге дузалажып [illegible]. Үе-шаг бергедээн, аъш-чем, идик-хеп өртээ улгаткан 1-2 уругларывысты безин көрүп алгаш, «канчаар азыраар» деп бажывыс туттунуп олурар болгай бис. А бо өг-бүлениң ада-иези [illegible]-ла-дыр, шыдамыккай-ла-дыр.

Москваже билеттер бурутгаар чарлаптарга, сумкаларын чейкрип берип чораан. Билип алдым: херээжен кижи Бурятиядан, өөнүң ээзи Ригадан. Улан-Удэге төрелдерн чорааш, Красноярск таварыштыр чанып бар чорууру болду. Аас-кежиктиг өг-бүлеге оруксуур эки чедерин күзеп каалдывыс.

Бо өг-бүлени кижи көргеш, ала-чайгаар сеткил чырып, хей-аъды көдүрлүп келир чорду. Ынчангаш бистиң чуртувуска аас-кежиктиг өг-бүлелер немежип турар болзун!

Мирам ЧЫРГАЛ.

КЕЗЕКТЕРДЕ БАЙДАЛ АҢГЫ-АҢГЫ

Күчүлүг ССРЭ-ниң буступ дүшкениниң соонда чуртта бүгү байдал дыка нарыыдаан. Ындыг чорук шеригни база оюп эртпээн. Чамдык шериг кезектеринде бо хүннерде байдал база эки эвес болуп турарын солуннардан номчуп, радиодан дыңнап, телевизордан көрүп турар болгай бис.

Амгы үеде Россияның девискээринде шериг эрттирип турар тыва оолдарның амыдырал байдалының-даа, оларның албан-хүлээлгезин канчаар, кандыг байдалдарга эрттирип турарының дугайында чаңгыс эвес удаа солуннарга бижээн.

Ам шериг албанынче удавас чоруур оолдарның үези келген. А Россияның девискээринде турар шериг кезектеринде албан-хүлээлгезин эрттирип турар тыва оолдарның дугайында чүү дыңналып турарыл, ам кайда чүү болуп турарыл дээш оон-даа өске чүүлдерге хамаарышкан айтырыглар редакцияга кээп турар.

Бо талазы-биле Тыва Республиканың Шериг комиссариадының ийиги салбырының начальниги шеригниң подполковниги М. М. Жиц редакцияга келирге, оон-биле чугаалажып беседалашкан бис.

— Михаил Маркович, тыва оолдарның албан-хүлээлгезин эрттирип турар чамдык кезектерде ам нийти байдал черле кандыгыл?

— Баштай мындыг чүүлдү чугаалап, дыңнадып каары артык эвес деп бодаар мен. Чүге дээрге сөөлгү үеде хөй республикалар аңгы боттанып күрүнелер апарган соонда шериг албанының хуусаазы төнмээн бүгү солдаттарны Сибирьниң болгаш өске-даа чоок кавызында турар шериг кезектеринче шилчиткен бис. Оларның аразында элээн хөй кижиниң Новосибирск областынга, Абаканга шериг хүлээлгезин эрттиреринче мобилизастаан. А Кызыл гарнизонунга база элээн каш тыва оолдар албан-хүлээлгезин уламчылап турар.

Ам силерниң салган айтырыыңарга харыылап көрейн. Амгы үеде тыва оолдарның шериг эрттирип турар кезектеринде нийти байдал аңгы-аңгы болуп турар. Бир кезекте оолдар эки талазын көргүзүп, шериг албан-хүлээлгезин ак сеткилдиг эрттирип турар. Чамдык черлерде кезектерден боттары дезип чоруп, харын-даа кем-херек үүлгеткен таварылгалар бар. Моон түңнелинде чамдык оолдар хоругдал черлеринче-даа кирген болуп турары бистиң ажылывыска нарыыдалды, ада-иелерге оон артык берге чүүлдү болдуруп турар.

— Кайы черде тыва оолдар албан-хүлээлгезин эки эрттирип турарыл, чижектер-биле айтып көрүңерем.

— Ол талазы-биле дыңнадыглар бисте доктаамал кээп турар. Бо-дур бо мээң холумда бир чижек — Волгоград областың Урюпинскиде шериг кезээниң командири полковник Пармеповтуң дыңнадыы. Ында бижип турары-биле алырга, ук кезекте албан эрттирип турар О. Саая (ады дээр бижиттинмээн) шериг албан-хүлээлгезин ак сеткилдиг эрттирип, командылал чериинден кандыг-даа багай сагындырыг ап көрбээн болуп турар. Оон ада-чуртунуң адрези — Тыва Республика, Чадаана хоорай, Октябрьская кудумчузу, бажың 67.

Оон ыңай база бир чижек. Кызылдан кыйгырткан Андрей Байкараевич Каракыпай-тыр. 1972 чылда төрүттүнген. Шериг албанын 1991 чылдың апрель 5-тен эгелээн. Шериг хүлээлгезин эрттирер талазы-биле бо хүннерге чедир чүгле эки талаларын көргүзүп келген. Күш-ажылга ынак болгаш боду кончуг дыңнангыр. Дайынчы белеткел талазы-биле чүвени шиңгээдип алыры дүрген болгаш тода. Бодунга болгаш бодунуң командылап турары солдаттарынга кезээде бедик негелде, харыысалгалыг сержант. Күш-дамыр талазы-биле сайзыраңгай, мораль талазы-биле быжыг туруштуг деп. Иркутск областың Усолье-Сибирскоеде шериг кезээниң командири подполковник Петровский характеристиканы бисче чоруткан.

Ол кезекте Бай-Тайга районнуң Кара-Хөл суурундан барган Чыскаал Онур-оолович Хертек, моторист турар Ильич Бак-Кокович Хертек, Улуг-Хем районнуң Эйлиг-Хемден моторист Орлан-оол Биче-оолович Лама, Ак-Довурактың Асбестовая кудумчузунда 62 дугаарлыг бажыңга чурттап турган аңаа дайыны Николай Хеймер-оолович Монгуш болгаш оон-даа өске оолдарның эзында шериг характеристиказы эки талаларын көргүзүп турар.

Оон ыңай Каа-Хемниң Дерзиг-Аксыдан Мерген Анчимаа, Мөңгүн-Тайганың Мугур-Аксыдан Василий Бадын-Оол, Сүт-Хөлдүң Алдан-Маадырдан Маадыр-оол Ооржак болгаш оон-даа өске солдаттарның адын адаар болур.

— Ынчаарга чамдык солдат оолдар албан-хүлээлгезинге ак сеткилдиг болза-даа, хенертен турган кезээн шөлээ-бешээрел чокка каггаш чоруп турары чажыт эвес болган. Бо чоруктуң кол чылдагааны национал аразында чөрүлдээлерге хамаарыштырып турар болгай. Маңаа силер боттарыңар кандыг үнелээшкин берип болур силер?

— Үстүнде чугаалаан болгай мен, чурт сандараан соонда, ылангыя бистиң төп болгаш өске-даа черлериниң солуннары Тывада байдал дугайында кончуг мегелиг, сенгээлиг хоннуг материалдарны парлап үндүрген түңнелинде, кезектерге чамдык тыва оолдарны эттеп-дорамчылап турган фактылар бар. Оон ыңай республикалар аңгы-аңгы күрүнелер болу бээр орта, ол черлерниң боттарының национал шерээлгерин дарый тургузуп эгелээн. Ынчангаш тыва оолдарның чер-чурттунга шериг албаны эрттирер дугайында негелде кылып азы шуут дезип чоруп турганының бир чылдагааннары ол. Элээн каш оолдарның күтле мөзү-сөзүн эккеп турган фактылар база бар болгай. Мындыг чүүлдерни билгеш, солдат оолдарның ада-иелери, аңы-дуңмалары шынчы дугуредап болдурун, шеригде уязун харын-даа нелип, сүрүп ап, оон соонда кезээнче дедир чорутпаан таварылгалар хөй.

Бо хүннерниң медээлерин ёзугаар алырга, Хабаровскиден 2 кижи, Екатеринбургтан — 6, Каширадан — 1, Удмуртиядан — 6, Купинодан — 2, Тюменьден — 43 солдат турган кезектерин каггаш чораан. Чамдык солдаттар турган кезектеринде албан-хүлээлгезинге хамаарыштыр чуруум хажыдыышкыннарын болдуруп, харын-даа кем-херек үүледиишкиннерин кылып турар таварылгалар чаңгыс эвес. Ынчангаш Тыва Республиканың Чазаа бо талазы-биле хемчеглерни ап, дугуржулгаларны ам-даа кылып турар. Оон бир чижээ — Тыва Республикага шеригге кедиртирилерниң хүнүн эрттирер дугайында ТР-ниң Чазааның айтышкынының хүлээп алганы база улуг үндезиниг деп бодаар мен.

Бистиң республиканың Шериг комиссариадының талазындан тыва оолдарның шериг албанын үе-шаанда, эки эрттирзин дээш чогуур хемчеглерни ап, шериг кезектери-биле, солдаттарның боттары-биле харылзажып чугаалажып-даа турар-дыр бис. Оон аңгыда дескен оолдарны катап чыыр дээш районнарже, кедээ суурларже үнүп, ада-иелер-биле чеже-даа ужуражып келдивис. Ол хиреңиде-ле байдал экиживейн келди. Бо талазы-биле бистиң чадаавыс, үстүкү черлер шиитпирлиг хемчег хүлээп албас болза, байдал чоокку үеде экиживейн барып болур деп бодаар мен.

— Берген дыңнадыыңар дээш четтирдивис.

Виктор КАРА-САЛ беседалашкан.

● ООЛДАР ШЕРИГДЕН ДЕСПИШААН.
● ЧАМДЫК ЧАҢГЫС ЧЕР-ЧУРТТУГЛАРЫВЫС
● КЕЗЕМЧЕ ХЕРЭЭНГЕ ОНААШКАННАР БАЗА БАР.

МАЙМАХАШКА БАРГАН СЕН БЕ?

Бо чылдың июль 7-ден 31-ге чедир хүннерде республиканың аныяк туристер станциязы башкыларының семинар-аян-чоруун Каа-Хем, Тожу кожууннарының девискээринге чорудуп эрттиргени. Аян-чорукчуларның чедер чери Маймахаштың изиг аржааны. Туристер аразынга чорупп, аян-чоруктуң узун, берге оруун эрткен болгаш бо удаада ол аржаан дугайын солунчуң номчукчуларынга сонуургадыр бодадым.

Бистиң төрээн Тывавыс аржаан суглар-биле байлак оран. Кандыг-кандыг аржааннар барын билбээн, дыңнаваан кижи Тывада чок боор. А бо аржаан дугайын билирлер ховар турган боор. Маймахаш аржааны Академик Обручев аттыг сынның ортаа үезинде, Маймахаш деп хемниң Аржаан-Хем деп адырында, далай деңнелинден 1660 метр хире бедикте. Аржаан-Хемниң Маймахашче кирген аксындан дөрт километр хире черде туруп турар. Карталарда көөрге, хемниң адын «Маймамыш» деп бижээн. Ол ышкаш геология-минералогия талазы-биле эртем доктору Евгений Викторович Пиннекерниң бижээни «Тываның аржаан суглары» деп номда база «Маймамыш» деп бижээн. Чамдыкта «Май-малыш» деп база адап, бижип турар. Мээн бодаарымга, ол дыка шын эвес.

Тожунуң үлезин чурттакчылары-биле чугаалажып көөрүмге, хемниң үстүү-төөгүден шын адын Маймахаш деп адаар болду. Сибирьде чурттап чоруур чамдык улустарның дылында «хаш» дээрге «ыяш» дээни ол. «Кара-Хаш», «Тоора-Хаш» деп аттыг хемнер бар болгай. Бо аржаанга чедери ындыг-ла амыр эвес чорду. Чер аразы ырак, орук-чирик берге. Узун колдуунда-ла аъттыг, чадаг чоруур. Ол кокпа оруктап Тожу, Каа-Хем кожууннарының таварты эртер Хөй-хөй хемнерин кежип, тайга-сыннарны ажып чораш, Маймахаш аржаанга чеде бергенивис. Аржаан ээн болбаан. Тожудан, Каа-Хемден келген аржаанчылар бар болду. Аржаанның девискээринде вертолёт хонар шөлчүгеш бар, ынчалза-даа бо чылын ынаар чаңгыс-даа вертолёт ушпаан. Аржаанчылар-биле таныжып, чугаалажып, кандыг-кандыг аарыгларга удур өмненип, аржаанга кирип

Аржаан-сугларывыс

турарын сонуургап айтырдывыс.

Маймахаш аржаанының баштайгы шинчилелдерин 1953 чылда кылып чорутканы чүве-дир. Бо аржаан изиг суглуг аржааннарга хамааржыр. Эң улуг, үнүп чыдар дөзүнде суунуң изии 39 градус. Оон ыңай 27, 32 градус изиг суглуг черлери бар. Ол аржаанга янзы-бүрү аарыгларга удур дуза-лаазын дээш улус барып кирип турар: чүстер аарыгларынга, баш, карак, ижин-баар, нерв, кеш аарыглары.

Тыва улустуң үе-дүптен сагып чораан чаңчылын ёзугаар аржааның үнүп чыдар бажынга чедип, аъш-чемивис дөгээн салып, аржаан «ээзинге» чолукшуп мөгейдивис. Агывыс-көгүвүс баглададывыс. Ынаар бээрде, аржаанда кирип турарлар аразында эң улуг назылыг Тожу чурттуг кырганны чалап алдывыс. Ол кырган аржаанга кирер ёзу-чурумну, чүнү сагыырын бисте тайылбырлап берген. Баштай кирерде 3-5 хире минутадан эрттир кирбезин сагындырган. Бичии үгек бажыңчыгаш кылгаш, оон иштинде кайы кижи кире бээр онгача кылып каан. Бажыңчыгаштың таварты аккаш, онгачага долгаш, улаштыр агып чыдар. Аржаанга кирер черни ол — онгаа Эжик аксында тей үштүр чердиг. Аржааның кол үнүп чыдар дөзү база ында. Бажы аарыыр, карак, нерв, ижин-баар аарыглыг кижилер кирер дөстер тус-тус ангы. Ижер аржаан база ангы. Ижер аржааны чежин-даа ижерге, ижин-баар хевербес, харын-даа оон сооңда чемнениг тырлугга дүп чок чүве-биле дөмей-ле сен.

Аржааның турар чери кайгамчык чараш бойдус-чурумалдыг чер болду. Аржаан-Хемниң ол-бо талазында кылын кара пөштер бүткен арга. Ында янзы-бүрү эм оъттар, кат-чимис үнүп турар. Аң-мениниг, балык-байланныг оран чорду. Барыын чүкче көөрге, Чүкүр тайга деп коңчуг чараш сын көстүп турар. Соңгу-чөөн чүкте Академик Обручев сыннарының сүүрлери шөйлүп чоруй барган. Төөгнин-не чараш чер. Аржааның долгандыр турар арга-ыяш үнүш-бойдус бүдүн-бүрүн. Аржаанчыларның бойдуска камныы, хумагалыы илдең. Бистиң Бай-Тайгада Шивилиг аржааның девискээри кандыг ийик. Каракка чаржынчыг ышкажыгай. Ийе харын, Маймахаш аржааны ырак болгаш ынаар баар кижилерниң саны элээш-ле ыйнаан харын, ынчалза-даа черле долгандыр турар бойдуска кижи бүрүзү сагыш салыр болза, кандыг-даа девискээр арыг-силиг, бүрүн-бүдүн турбас бе.

Авыралдыг, аъш-буянныг Маймахашка беш хүн дүргүүнда кирип, дыштанып, кужувус мөөнеп алгаш, узун оруувус уламчылаан, Хараал алдын уургайывыс улаан чорупттувус. Чедер черивис Тоора-Хемге чедир ам-даа ырак — 100 ажыг километр. Маймахашка дыштанып тургаш, аржаанчылардан мындыг чараш тоолчургу чугааны дыңнадым: Маймахаш аржаанының ээзи коңчуг улуг кара хайыракан дээр. Ол дүне-кин-не аржаан чоогун кээп тегерийр. Ынчангаш аржааннап барган улус кежээ орайтадыр аржаанга кирбес. Аржаан ээзин хүндүлээри ол. Аржаанчылар аал-оранынче ээттенгаш чорупттарга, ол хайыракан Маймахаш хемниң куду кылаштап кээп, аржаанчыларның соондан элээн үдеп каар. «Өршээ хайыракан! База катап келгижевиске чедир байырлыг, ачы-буянныг Аржаан-Хем!»— деп, аржаанны бүрүзү иштинде чалбарыыр.

Юрий ХЕРТЕК.
Республиканың аныяк туристер төвүнүң килдис эргелекчизи.

ГИМНИВИС БАР ДЭЭР МЕН

Тыва Республиканың гимн ырынга «Тооруктуг долгай Тандым» деп ырыны хүлээп алза кандыгыл. Чүге дээрге ону тыва чон чүс-чүс чылда төрээн чуртунга йөрээл ыры кылдыр ырлажып чораан болгай» деп мен эрткен чылын-на Тыва телевидениеге чугаалаан мен. Мээң сөзүмнү черле сөс дивес, мындыг даргалар-ла болгай бо.

Бөгүн келгеш, ук ырыны мен эвес, а К. Э. Кудажы чогаалчывыс бир дугаарында чонга сүмелээн апарды. Ийе харын, ат-алдарлыг, чогаалчы ону сүмелээн-даа болгай-ла.

Улуг чогаалчывыс К. Э. Кудажы-биле бодалывыс, саналывыс дөмей болганынга таарзыннар кижи-дир мен. Ынчалза-даа ук чогаалчывыс: «Чок эштер, ук ырыны гимн болзун деп эң баштай мен эвес, а Игорь Иргит телевидениеге саналдап олурган чүве ийин» дээн болза, бо-даа ылап-ла демократчаан, чептиг чорукка өөренип эгелээн даргалар дээш дыка хүндүлээр ийик мен.

Бо бүгү хүн бүрүде чурттап эртип турар барымдааларывыс-тыр. Ол чапчылтардан үштүнзарывыс элек-ле боор. «Удавас коммунистер катап тиилеп аар. Сталин башкы келгеш, хамык чоннуң дайзыннарын үзүткап каар» деп ам-даа манап, чепсегленип, белеткенип олурар кижилер аравыста кара эндерик болгай аан.

Ындыг болур-даа чадавас, ынчалза-даа хөй кижи өлүп, хан эндере төктүрден башка, коммунизмден улуг-ла ажык чок ийин. Бис демократтар база хол даяя олурбас болгай бис. Цивилизациялыг бүгү делегейниң чоннары, күчүлүг, сайзыраңгай экономикалыг чурттар демократияны камгалап кээр дээрзин утпаалынар.

Ол-даа кииринде сөзүм-дүр. Чогум-на таарзынмаан сеткилимни ам чугаалаайн, Шору билдинтир чогаадыкчы, удуртукчу албан-дужаалдыг бир эшке чоокта душкаш, база-ла гимн дугайында чугаалажы бердивис. «Тооруктуг долгай Тандым» болза кандыг-дыр дээримге, кижим мугаранчыг хорадап үнду. «Чок, чүгле Хемчик дугайында ыры турар. Оода-ла Улуг-Хем аазы Бай-Тайга деп сөстер турзун. Таңды дээрге оон, соян чурту-дур» дээш кара шору. Таңды дээрге чүгле оюн, соян чурту эвес, а бүгү Тываның узун дургаар эрткен улуг тайга-сыны-дыр деп тайылбырлап чаваа кагдым. Таңды сыннарының эгези чөөн чүкте Бурятияда Мөңгүн-Сарыктың тайгазындан эгелээш, барыын чүкте Мөңгүн-Тайгага барып төнген. Өндүр Таңды-Ууланың аар болгаш өвүр талазы чөлегеринде Тожу, Каа-Хем, Эрзин, Тес-Хем, Таңды, Өвүр, Улуг-Хем, Чөөн-Хемчик, Мөңгүн-Тайга база Кызыл кожууннарының чону шаг-шаандан азыранып, малын-маадап, тыва кижилер бис деп бодун адап, ачылыг оран-чуртунга чоргаарланып, бай Таңды сынын дагып, тейлеп, өзүп-көвүдеп, сайзырап олурар.

Ийе харын, Таңды кожуун — оюннарның чурту-дур. Оон чүзү багай болган чүвел? Оюннар дээрге кандыг-даа тыва төрел-бөлүктен дора эвес, бистиң хан төрелдеривис — тывалар-дыр. Оларны чүгле-ле ынаа дыка дорамчылап, дуу харам, багынга чедир куду көрүп, хоптаалажыр бис. Харам-даа эвес, харын-даа томаанныг, кижилерге хол безин четпес, экииотек, өөрзүрек чон чоржук. Оюннарның өске улус өскелеп турганын безин көрбээн мен. Бо хүнде Оюн чуртунда бүгү Тывадан келген улус, янзы-бүрү аймак сөөк чон чурттап тур.

Амдыы эш черле элдептиг кижи болган. «А сээн бодалың-биле кандыг гимн турза экил?» деп айтырдым. Ол бодангаш, мынча диди: «Ук ырыга Хемчик, Саян дагларын деп сөстер албан турар. Ол ышкаш улуг орус чонну база утпаалынар. Орус чон эвес болза, мындыг сайзыраңгай хөгжүлдеге четпес бис. Россия биле Тыва чарылбас. Чаңгыс билиишкин деп утка албан турар. Оон ыңай Ленинни база уттуп болбас. Ийе харын, ам ону бактап турар-дыр, ынчалза-даа удавас коммунистер көргүзүп бээр, бо каш Ельцин ышкаш чаргаштарны тарадыр сывырыптар. А ыры артын каар болгай. Ынчангаш ону бодаар херек..» деп бо. Шын-на сеткил-биле чугаалап тур.

Ындыг кижи-биле чүнү чугаалажыр боор, байырлашкаш, чоруй бардым. Хөй чыл партократ чораан кижи дөмей-ле эттиимес, харын-даа болгандыр кижилерге айыылдыг апаар дээрзинге ынчан бүзүредим. Бодап-даа көрүнерлен. Кара баштыг тыва кижиниң «оюн» дээш куду көрүп, өскелеп туруп, ол хиреде «улуг орус чонга» ам-даа тейлеп, чашпаалап турар. Ук кижи бодун эге-дужаал чедип, орус даргаларга чашпаалап, Хемчик чурттуг кижилерниң бүгү талалакчы кылдыр ажыглап, өске тываларга удурланыштырып өөредип бергени ол-дур. А эң-не кол дааныр чаңчык кан кужу — коммунист эртагарыг! Ол-дур — коммунизм биле национализм, база национал кызыгаарланчак чер-чурт өскелээр чорук — чаңгыс ениин төлдери-дир.

Бистиң Тывавыска мындыг чорук турбазын. Тыва кижи тыва кижиге төрел. Кандыг-бир сүргэ өске кожуундан тыва кижи баарга, өскелеп, хол чедип, дорамчылап, оон туржук, амы-тынынга четкен чоруктар ам-даа таваржып турар. Моон соңгаар шак мындыг таварылга боорга, республика солуннарынга доп-дораан чырыдар херек. Ук суурнуң чурттакчы чону ол болган айыылдыг чер-чурт өскелээр таварылганы мөөнүн-биле сайгарзын. Бир эвес ук суурнуң чону бодунуң чаңгыс чер-чурттуг кем-херек үүлгедикчизинге болчур болза, Таңды тос кожууннуң улузу чугаалашкаш, ол суурнуң улузун кызып-кыя бээр. Өске черлерде өөренип турар ажы-төлүнге-даа, хорулдалда олурар төрелдеринге-даа, командировкалап чоруур чоок кижилеринге-даа мындыг, эвчок дээрзин сактып алынар. Ук суур чурттуг даргага-бошкалар-даа харыылазын, бодазынаар.

Чер-чурт өскелээр чорук-биле мынчаар, эрги Тываның хоойлу-дүрүмү-биле демисешпес болзувусса, тывалар амгы берге рынок үезинде амыдырап шыдавас бис. Тараалап Таңдыдан таралап, ачыдажып, эъттиг-чаглыг Хемчиктен эъттеп, аалдажып чурттап чораан тыва чон өскележип, өлүржүп тенер бис бе?

Ынчангаш Тыва Республиканың депутаттары, гимнге ыры хилеп, бажынар ыжып турбайн, «Тооруктуг Долгай Тандым» деп ырыны гимн кылдыр бадылап каап көрүнер. Хемчик хем Таңды сыннарының барыын бедиктеринден бажын алгаш дээрзин утпаалынар. Таңды дээрге чүгле оюннар чурту эвес, а Тываның тос кожууннарын каттыштырган сүлде-сүнезинивис сыңген — хайыралдыг тайгавыс-тыр дээрзин хүндүлүг депутаттарывыс хүлээп көрүнер.

Ол ышкаш, эрги тыва эштерим, ха-дуңма, кандыг-бир төрел бөлүктү дорамчылаар чорукту черле болдурбайн көрүнер. Мээң ханымда чүгле иргит, ондар, түлүш, моңгуш холумак бар. Хан өске сөөк чоннуң ханы база бар. Мен дыннан турумза оюннарның азы кужугеттерин куду көөр болзуңарза, менде килеңнеп, хорадаар эрге база бар. «Чаңгыс Таңды-Тыва чурттуг, чаңгыс дылдыг, чаңгыс аай арын-шырайлыг, чаңгыс чүдүлгелиг тыва чон бис» деп Таңды-Тываның баштайгы бүгүде даргазы Хүн-Ноян Моңгуш Буян-Бадыргы чугаалап чораан. Ону черле утпаар. «Таңды-Тыва» деп атты база улуг ноянывыс Буян-Бадыргы адаан эвеспе. Ол дээрге оюн, кезип, балап-даа шыдавазывыс төөгүнүң барымдаазы-дыр...

Игорь ИРГИТ.

Кижилер болгаш үе

ШАЛЫК БАЙ-ДОЖУЛ

Кызыл-Шаттарның ыйгылактарынга хой сүрүү сыңыспайн чаттып оъттап чорда, Намдол Дожулович Дожулду таныл алган мен. Хензиг чаш балдырбээжек шаамда Намдол даайым мал-маган аразында аъттың сыр мунуу-биле эвес, аъттың шошкуш чоруу-биле чортуп чоруур чаңныг кижи болган ийин. Оон эртем-мергежилги мал сүрүг азыраар, ону өстүреп салымныг болган. Ынчангаш кезек шалыктар Бай-Дожул деп хүндүткел шола атты тывыскан.

Оруку-Шынаа чурттуг Бай-Дожул, шынап-ла, бай! Намдол Дөжүлдүн ызыгуур ада салгалы ядыы кижи-дир. Адазы Дөжүлдүн холдары анаа орбас. Буга-шары болгаш буур мойнаа баг-маңчак ушташ, бай эрлерге дузазын каткаш, хураган, анай шаңнынга алыр турган. Алгы-кеш эттеп бергеш, бай кадыннардан өреме, аарыы чажыынга алыр чораан. Адыр дуюглуг анай-хураган чыл ажып, мандыза-мандыза, хокшул-хөреңги болуп, одаңга дешкилежи берген.

Карак кызыл күш ажылчы кижи мал маганныг болур болгай. Дөжүл ашак ынчангаш оглу Намдолга бай шиңчиниң эгезин салып берген. Бичии Намдол ол мал сүрүгден салдынмайн барган.

Намдол Дожулдуң адазының угу солун төөгүлүг эвес болбазыкпе. Эң улуг акызы Анчы-Соктаар Шалыктың туңган акызы-дыр. Дулбаа (Ак-Камбы) Шалык хүрээзиниң эң дээди дужаалдыг ламазы, а кыс дуңмазы Саадык-Хүнду деп дужумет кижиниң кадыны, имилеме хөй уругдарының иези болур.

Намдолдуң угбазы Учакай Анчы-Чаанмай деп адыы-түрэңги кижиниң оглу Чыдыгырның кадыны болуп, 16 харлыг тургаш, чүүт түдүп чоруй барган. Аалдың хамык ажылы биччи Намдолга онаашкан. Ол туравза, оол болуп, аазының даңгыныжы апарган. Олурарга, кыс болуп, авазынга өлеңгиижи апарган. Бызаа тыртар, өшкү ужуктап саартар-даа апарган. Чаш кижиниң өзери билдирер эвес. Дөжүл бир хөрнүп келирге, эр чаңгыс оол чүвези кижи апарган болуп-тур эвеспе.

Намдол 17 харлыг апарганда адазы Дөжүл Кара-Тумат чурттуг Бичелдей Тумат деп келдинге оолунга айтырып ... хүнүнде өглеп-баштап каан. Ол болза Тес-Хемге сөөлгү дүрүм ёзугаар Амбын нояның сугга дужуп, мөчээн күзү ол чүве-дир.

Сүзүк-сүлде суг, чер болгаш агаар-биле база оран-чурт биле холбашкан дижир. Намдал биле Бичелдей Дожулдар эр дагыр, нарын, берге амыдырал-чуртталгаже шымнып кирипкен. Намдол Тыва бижикти шуугайга хүлдеп тура, айыткаңын ёзугаар таныш алгаш, мал кадарып чорааш, ак харны саазын кылып, үжүктерниң дүрзүлерин бижип өөренип алган. Тыва бижикти таныш алганы Намдал биле Бичелдейниң караан чырыткан. Аныяктар чаа үеже чаа ёзу-биле көөрүнзе-даа, мал-маганындан чарылбаан.

Намдолдуң ада-иези бир-ле хүн «кызыл-дустал» чоруй барган. Намдол биле Бичелдей хоор чонунга телептиң көргүзүп, өскелер ышкаш чуртун каргаан. Ада-иезиниң адын сыкпаан. Намдол кежегезин, Бичелдей чажын чолдайтыр кезип октапкан... Чылдар шуушкан.

Кызыл-Шаттың Улуг Өдек
Кышкы чыдар кирер эвес.
Буурул ирем төккен хулу
Бурлаза-даа читкен эвес.
Кара-Шаттың Шары Чыдар
Хаттыг дуву кирер эвес.
Дөжүл Буурул
баглаажындан
Кулуу чаваа ырлаар эвес

деп ырызын Бичелдей Дожул 1968 чылдың 9 айның 19-туң хүнүнде Байза-Дөттүрү деп хүзээнге ырлап олурар. Шынап-ла, өлеп-баштап каан бег-кумуузнун чурттап чораан чер-чуртун ээлеп артканын күүйүм бадытказа.

О. Шынааның ажыл-ишчи чону оларны аажок хүндүлээр. Бичелдей дээрге аъштыг-чемниг, ажы-төлдүг ава-ла болгай. Намдол дээрге кымның-даа ылгай көрбес мөзү-бүдүштүг, эштиг-өөрлүг ада ийик.

1941 чылда Намдол биле Бичелдейниң хүүлуу дук хөй малы 1000 ажыг баш чедип турган. Олар дайынга таварышканнарга, Украинаның, Белоруссияның хоозалган чонунга 400 ажыг хой-өшкүнү, дайынга белек чылдазынга 9 тонна дүкту, 40 ажеш холбавыл, 9 ыргын өөректи, 5 сывый саржаг, 4 барба аарыы, 40 ажыг бода мал, 4 дайынчы мунар аъттыг болгаш өске-даа белектери бергеннер.

1947 чылда Ленин аттыг колхозка кирип тура, 1 аскыр өөрүн, 7 инек, 4 кызыра, 600 баш шээр малды нииттилештирилгеге салган.

Бо чүл? Кижи албадаан бе? Ол үеде үениң негелдези мындыг турган. Колхозка кирер кижилер чижек нормага мал маганын эттырып алыр. Чаа амыдыралче кым-даа чүткүүр. Сонуургаар болгай.

Бир удаа Намдол биле Бичелдей Дожулдаа сүүржүн амыдыралче чүткүп кирген. Ол дээрге оларга шыгаалда болган. Берт-Дагга (Үстүү-Чоодулар) чуртунга мал маганы таарышпаан, боттары-даа Оруузуң сакты бээр болган.

Дораан-на өскен-төрээн Кызыл-Шаттарынче көжүп бадып келгеш, ниитиниң малын малдай берген.

Намдол биле Бичелдей Дожулдарның өстүрген мал сүрүүн ончалап четчелээр чүве болза, он-он коданнар болур. Кыртып дужаган хой дүгү он-он чыгаапнарга сынмас ийин.

Ызыгуурлуг малчыннарның улуг уруу Норжукмаа бүгү назынында мал малдап келген. Оон ажы-төлү «О. Шынаа» совхозтуң хойжулары-ла болгай. Седовазы — база малчын, Чүргүй-оол аттыг совхозтуң хойжузу. Бот башкарылгалыг өг-бүле кеөзлиг малчын-дыр. Биче-оол дээрзи 20 ажыг чыл «О. Шынаа» совхозтуң чолаачызы боор ажылдап келген. Александр Дожулду республикада таныылдыг кижи чок боор. Цирк артизи, ушу болгаш боксту неперединеп тренер. Тыва спорттуң сайзыралы-дыр.

Чонунга бараан боор чорууур үүлгедиглеринин мөзүлүүнге Намдол Дожул чоогаалашып чоруур. Хол изин бүт изи хандырар бастас деп чүве ол-дур. Пенсионер өгбемге база катап ужурааштым.

Намдол Дожулович Дожул бичии уруунуң уруглары-биле узун назынны назылап, кады чурттаар чоо. Бисе сеткилдиг чонну өгбемни алтаразыныда чалаж шакналдары медальдар. «Хүндүлелдиң Демдээ» орден болгаш хүндүлүг бижиктер оон кудуусе ... чорааны херечилеп турар. Намдол Дожулдуң амыдыралы түс чер улузунуң төөгүзү-дүр. Өгбелерни утпас чыдырлуг бис.

Мотор ТИРЧИН.
Самагалдай суур.

Саналдар
Бодалдар
Сүмелер

ТӨККЕН ДЕРИВИС ЭГИТТИНЕР БЕ?

Херээжен чонум, силерге

Чоокта чаа октябрь 15-те № 200 «Шын» солунда «Бурган чокта, бумба калчаараар» деп Тыва Республиканың Күрүне шаңналының лауреады, чогаалчы Александр Даржайның бижээн материалын номчааш, оон чамдык чүүлдерин деткип, чамдыызын чүүлдүг-зүмейн барагаш, номчукчуларның санал-оналын дыңнаксап, үлежиксеп, ында чамдык сес-домактарның утказын, шынарын сайгаржып көөрүн солун дамчыштыр хуза дилеп, мону кысказы-биле чырыдарын диледим.

Ниитизи-биле моон мурнуннуңда арага-биле демисежип, арагачы улуг-биче, эр-херээжен, аныяк-чалыы кижилер-биле ажылды организастап, ужуражышкыннарны эрттирип, арагачыларны хемчег ап келзивиссе-даа, бо хүннерде байдал-биле деңнээрге, улуг-биче, аныяк-чалыы, ылангыя херээжен чон арагаже дүлдүнүп, ажы-төлүнүң кижизиндилгезинче, амыдыралче кичээнгей салбайн турар. Чамдык улус кем-херек үүлгедип, арын-нүүрүн, ие-чаш эргезин, кежик-чолуи, салым-хуузун, ёзулал-чаңчылдарын улам кошкадып турар апарганың барымдаалгааш, Чазак чогуур өйүнде солуннарга доктаалды база үндүргенин деткидим.

Ындыктыг Далай-Ламаны Тыва Республиканың Дээди Совединиң Даргазы чалаарга, Президентивис болгаш өске-даа харыысалгалыг ажылдакчылар болгаш чон оон-биле ужуражып, ооң ыдыктыг чүүлдерин өөренип, чүдүлгезин сактып, ёзу-чаңчылдарывысты, арын-нүүрүвүстү, сеткил-сагыжывысты арыглап, ооң чагыгларын, дириг амытанның тынынга четпес, өлүрбес, кем-херек үүлгетпес, агаар-бойдусту хумагалаар, хай-бачыт кылбазын, самыын-садар чорукту болдурбас дээш хөй янзы ыдыктыг чагыгларны болгаш сагылгаларны уттуп каап тарывыска болур бе?

Ол дугайын радио, телевидение, шупту солуннарга тодаргай бижип дамчытканын номчаан бис. Ол хиреэинде-ле чамдык ие херээженнер арагалап, аныяктарны, элээдилерниң акшага саттыңарын анаа бир чүве дег, өөредип турар. «Ону кылып болур силер, ол силерниң эргенер, кежиннер-дир» деп «Шын» солунда А. Даржайның ол бижээн материалында сес-домактарны номчааш, ие, кырган-ава кижи болганымда, өске херээжен улус ол материалды номчааш, ооң утказын канчаар билип, сеткил-сагыжын доюлдурган эрги бе деп бодап чоо мен.

Кижи бүрүзүнүң ол материалды канчаар билир, сайгарып турары база-ла «эргезин» болганда, бижиир-биживезин база туразы-ла болгу дег. Чамдык улус солуннуң чүгүрүү номчааш, сес-домаан сүрбес, херекке албас, номчувайн-даа баар-ла болгай. Чүдүлгелиг-чүдүлге чок-даа кижилер турган. Ынчангаш катап-катап номчааш, эрге-шелээге, арын-нүүрге, кежик-чолга, кижизидилгеге, культурага дээш өске-даа утка-шынарларын, сөс-домаан бодумнуң шамче билип алганымны солун дамчыштыр бижидим. Ие-чаштарга, аныяктарга, херээжен чонга хамааржыкан сестерниң чамдыызын номчааш, куйга-бажым адыйып, чүрээм саргып келгени-биле эш-өөрүм-биле сүмележип, чугаалаштым-даа. Чижээ, алды-чеди харлыг уругларны дорамчылап бижээни эвчок болду. Ам ол материалда чамдык чүүлдерни солундан ушта бижиптейн, мени буруудатпайн көрүнер.

Бирээде, «кижи тыны көнгүс хилис, кижиниң өлүрери чүдең белен», «араганы ижип алзын-за, аныяк кысты болчагже калап, ээрежип чытпас сен, холуң билир, кужуң билир, кежик эвес бе?» дээн. Кайы хире эрбениг-дир, сайгарып көрээли бе?

Оон ыңай, «Ажы-төл амыдыралдың чечээ. арагалап алгаш, ынакшылдың ээнинге алзып алгаш, эргеледип каар сен, тос ай эрткенде, оон түннели көстүр. бертик-межел, угаан-сагаазын четпес кижи сомазы төрүттүнер. Ону Каа-Хемниң Бай-Сөөтте ивал-лиг уруглар бажыңынга дужаап каар сен...» дээн-дир. Ол мырыкай нарын, ону база эки номчуп, утказын сайгарып көөр херек.

Амгы үеде Тывада 50 муң кижи херекке онаажып чораанын бижээн. «Сан кызырылбас үжурлуг, а харын ону 50 муңну чүге 100 муңга чедирип болбазыл, ол дээрге эр кижи туржук, херээжен кижиниң арага ишкениниң соонда ыдык сагыыр. албан эртер оруу-дур. Эргези-дир», Бо мырыкай хоойлу-дүрүм, Конституцияга таарыжыр деп бе?

«Хостуг ынакшылды чон чүге сүзүглевес чүвел?» деп номчукчулардан айтырып турары ол бе? «Аныяк кыстар арага ижиксезиннерзе, акша-тегерик херегле[з]иннерзе, ресторан, аалчылар бажыңының чанынга чезе бериңер. ол сээн чаражың, сээн чойган дег хөңү-сыының база-ла бараандыры» дээн-дир. «Мага-бодуңнуң канчаарыңны бодуң билир сен, бир шакта, бир дүн дургузунда та каш акшага сат, өртек-үнезин бодуң тургузар сен. Ол дээрге самыын-садар чорук эвес-тир, сээң эргең-дир». Бо чүүлдү мен хүүмда деткивес, а харын шүгүмчүлээр мен.

«...Ону таптыг ажыглазынза, ол бүрүңгү мергежилди шиңгээдип алдыңза, ёзулуг кежикти четтирер сен» дээн. Оон утказын мен кырган кижи безин эки-ле билбедим. Бо абзацты черле автор бодунда бижип олургаш, бодунун куйга-бажы аарып, чүрээ саргываан бе? Тыва херээжен чон чүү деп бодаар силер? Ие-херээженнер, аныяктар, ажы-төлүвүстү, оларның ажы-төлүн дораан сактып бодап, көөрген келбес-тир бе? Төккен дерививисти эгидип алырывыс ындыг амыр бе? Хандыр боданып саналдап, бижип көрээлинер.

Россияда-ла нептерээн дээш, алды-чеди харлыг бичии уруглар безин улуг эр кижилерге бараан болуп, доллар, марка, рубльдан ажылдап ап турар деп бижээш, бүзүревес болзунарза, бо чылдың октябрь 10-да үнген «Комсомольская правда» солунчуң корреспондентизи О. Кармазаның чүүлүн номчуп, оруи кырында чыдар алды-чеди харлыг чаш уругнуң чүрүүн көр деп бижээн-дир. Бичии кыс уругларны кым «херээжен» кылыпканыл, ол кижи харын буруудавас бе?

Аъш-чем, идик-хеп өртээ аартаанда арага садар садыгларны эвээжеткеш, бүгү-ле чүвениң норма-чижээн өйүнге кирер дээрге. «рынок», «хостуг садыглаашкын» деп чүвениң бөгүнгү түннели кажан үстүр ирги? Өртектер ам база өзүп тур, канчалза, чүнү кылза эки ирги?

Раиса ТОЛЗАТМАА.

КАНДЫГ ХАМЧЫК ТАВАРЫДЫ

Дүргедедил, эде тургузуунуң эгелээниенстен бээр алды чыл чеде берген хире бис. Ынчаа туруваста күрүнемнис-даа бүүрап душкен, ада Ленинниң адыы эдилээн Коммунистиг партиявыс-даа ат-алдарын оскунган. Бараан-сараан өөрту тениң чоруй база катап көстүп келзе-ле, оон өртээнге кижи күш чедер ужур чок ындыр өскен. Саны хөй-даа бол, үнези чок акшаның күш чедиптер-ле чүвези — арага аймаа. Садыгларда оон хөй чүве чок, кандыызы-даа бар. Аштап. Хилинчек көөрүнүң ооңчунга, ийи чүс бежен рубль өртектиг «оттуг-сугну» ижип алгаш, сагыш-сеткилин оожуктуруксаар база бар апарган.

Бистиң суурда күрүне арагазы чок. Ынчалза-даа арага тып ижиптерниң бүгү аргаларын кижилер дилеп тып ап турар. Садыгларында арага сатпайн турарынга сыыдап алгаш, оон моон келген, ажык-олча бодаан чиженнер дээш, кандыг кижилер бистиңиге келбес дээр. Көлээчерниң ажыл-ишчилери ийи мыйдаа хөй-ле дизе, дөрт муң хире акшаны айда ажылдап ап турар. Ол акшаны бараан өртээнге, аъш-чем үнезинге дүүштүрерге, чүнүң-даа шаа четпес. Ол хире шалыңныг улуска чаңгыс тон (оон өртээ ам он муңдан эвээжевес) садып алыр дээр болза, үш ай хире үеде чем чивес, бажың херегин төлевес, чырык ажыглавас ышкажыл. А бир өг-бүледе чеже кижи барыл ныы?! Мындыг чижектиг сонуурал айтырыгларны кижи бүрүзү шын утпап билип турар бе ынчаш.

Алдын хүнүвүс ажып, имир дүжүп, караңгылай бээрге, даштыгаа туруп алгаш, кичээнгейлиг дыңнаар болза, кандыг чугаа-соотту, алгы-кышкыны кижи кудумчулардан дыңнавас чүве дээр: «Сол каар мен! Өлүрер мен!» дээн, аваа-ла куcкуннаан турарлар-дыр. А суурвуста дарга-даа чок, шагдаа-даа, дружинниктер-даа чок. Маң, ээлиг кижи чагыргалыг эвес чүве бе. Чонум. Мындыг бодун бодун билир, чазак-чагырга чок апарган үеде чамдык кижилер бажы-биле кылаштажып этелээн. Чангыс чижек. Тос шак. Ай үнмээн. Совхоз директорунуң оралакчызы хоочунтүн бажыңының чанында ийн. үш кижи чалыкган...

— Дарга, өршээп көрүнер! Апарысты улус сөп эттеп туруп берди, дузалажып көрүнер...

— Кырган... оолуң уруу-дур мен. Дузадан кадып көрүнер... — деп, бичии өөренин уруг алгырадыр.

Ийе. Мээң чуртум, мээн суурум чону. Шагда аныяк турумда бир кудумчуга алгыш-соггуш бооргаа, дуза дилээн кижилер меңээ кээп турду. Шагдаа-даа, депутат-даа эвес турдум. Ынчалза-даа улус кижиниң дыңнаар боор чүве. Улуун хүндүлеп чорааны ол. Ам чүү болганыл? Боданып тур мен. Кожам кол агрочом. Анаа чугаалап көрейн адыр дээш. Кадыш-биле ынаар кылаштаптым. Каш базып чорумза, үш кижи халып келгеш, мени девидели-ле берди:

— Арага бар бе, эшак? Азы акшадан эвил. Хоржок болганда, бичии чассындан каалы...

— Оожурган көрүнер, оолдарым. Мени таныбайн бардынар бе? Акынар-дыр мен.

— Аксын-кежим болган-дыр. Чоруңут че. старик — дээш, ыяар-ла алгыржып чоруй бардылар.

Таныы кааннар. А бир эвес таныбаан болза, чүү болуп болур турган-дыр. Дүне бүгү дириг бойдус дыштаныр, оларга амыр-дыш херек. Бирдээ дүне амыр-дыштыг үйгу удуур арга чок апар чыдыр бис. Чүнү канчаарыл? Кым чонга дузалаарыл? Демократия ... чамдык кижилерге хаала ма оруку ажылын берди. А чонга кайы хире дарыжытыг-дыр. Чон кажан дыштаныр ыл? Бо айтырыгларга кым харыы берер ыл?

Эр... ГЕЖИТ.
Кызыл район.

Тыва хүреш

БҮЗҮРЕЛДИГ ТИИЛЕЛГЕ

Тыва Республиканың «Хүреш» федерациязының, республиканың спорт комитединиң шиитпири ёзугаар эрткен дыштаныр хүннерде Улусчу чогаадылга бажыңының концерт көргүзер залынга бо чылдың ноябрь 6-9 хүннеринде Убса-Нур аймааның Улаангомга болур Моолдуң нептереңгей маргылдааларының бирээзи, делегей чергелиг аттарлыг мөге Х. Баянмунхтуң шаңналынга хүрежир эрге дээш 4 мөге шилиир алыры шуудле хүрежи болуп эрткен. Маргылдаага спорткомитеттиң чалааны ёзугаар моол черге Тыва Республиканың адын камгалап болур мөгелерниң шуптузунга киржир арганы берип, хүрешти мөге бүрүзү-биле дескиндир-долгандыр салыр кылдыр дугуржулган. Тыва хүрешке мынчаар шилиндектерни илередир арга-дужулга нептереп орар. Мындыг маргылдааның эгелекчилери чөөн-Хемчиктиглер деп, хүрешке сонуургактар билирлер. Бо шилилге маргылдаага ёзулуг-ла мөге кижи илереттинери маргыш чок. Тыва хүрешке чамдык таварылгада шилиндектер «хей черден» чер четпейн баргылаар болгай, а манаа хүрежири-биле үнүп келген 13 шилиндек мөге бүрүзү-биле 12 кижи-биле күжүн шенежир аргалыг болуп келген. Хүрежири-биле үнүп келген мөгелерниң чыскаалынга сөөлгү үеде чедиишкинниг боол келген, республикага ат-сураа алгаан Аяс, Владимир Монгуш алышкылар, Чалаанадан Маадыр Монгуш, Каа-Хемден Начын мөге Геннадий Монгуш, Кызылдан Уран-оол Доңгак, Сүт-Хөлден Беженден Кужугет баштадыр мөгелер бар.

Маргылдааның судьязы, хостуг хүрешке спорт мастери Алексей Сандан бо маргылдаа моон соңгаар чылдың-на доктаамал болурун, маргылдааны республиканың наадымнарынга 2 катап, май 9-та болур тулган чемпион дээш хүрешке 3 катап шуулгеп, найысылалга болгулаан хөй хүрештерниң тиилекчизи чораан Дапыя Анынович Ооржактың адынга тураскаадып эрттирер деп республиканың хүреш федерациязының шиитпирин дыңнаткаш, мөгелерге хүрежир жребийни тыртырган.

Ийи хүн үргүлчүлээр. дескиндириглиг, узун, спортчу бүрүзүнден арга күштен аңгы ниити күш-дамыр талазы-биле быжыг белеткелди негеп турар хүрештиң бирги салымында республика чемпиону, мергежилдиг хоочун мөге «Шамбалыг» совхозтуң малчыны Владимир Монгуш биле шыырак аныяк мөге Уран-оол Доңгак таваржы бергеннер. Баштайгы салыг черле ындыг. мөгелер хол киржип чадап шаг-ла болганнар. Мергежилдиг мөгеге удур дидим, аваангыр халдаашкыннар кылып турган, Уран-оол баштайгы санны ап тиилелгелиг болуп, демдеглеп турары 25 харлааны төрүттүнген хүнүнге эки белекти болунга чаалап алган. Оон соонда салыглар удаа-дараа шуужуп эгелээн.

Сөөлгү үеде моол, тыва мөгелерниң аразында алдаажылгазы, арга-дуржулга солчуушкуннары чотумчалыг бүдүп эгелээнин, тыва мөгелер Моолга барып чедиишкинниг хүрежип турарын үргүлчү көрүп келген хоочун мөге Владимир Биче-оол Моолга көргени 45 мөгениң хүрежиниң үезинде бир мөге 44 мөге-биле хүрежип турганын, чаңгыс мөге хүнде 8-9 салыгларга таваржып, шыдап эртип турганын көрүкчүлерге микрофон дамчыштыр сонуургатты.

Тыва мөгелерге ол хүн база чай-дыш чок, салыглан өске салыгже белеткенип үе-ле бачым-на турган. Мөге бүрүзүнүң сорулгазы дүрген, аваангыр хүрешкеш, даразында салыгларга күштү камнаары турган. Оон кадында көрүкчүлер мөгелерден чараш, чүткүлдүг хүрешти база негеп эгелээн. Чаа түрүгүстүнган Чаа-Хөл кожууннуң районнуң Советтериң даргазы Амур Хоютбан туруп кээп, кожууннуң өмүнээзинден эң чараш хүрештиг мөгеге шаңнал кылдыр муң акша салгаш, мөгелерге, көрүкчүлерге ыяңгылыг ырларын салыпкаш барган.

Баштайгы хүнүн кол салыы Аяс Монгуш биле Маадыр Монгуштуң хүрежи болбайн канчаар. Ийи аныяк, бот-боттарын эки билчир мөгелер 40 минута түдүүп келгениниң түңнелинде Аяс эжин чая тудупкан. Бирги хүнде чаңгыс-даа аштырыышкын чок кижи чаңгыс Аяс, бир-бир аштырыышкынныг Маадыр, Владимир, Геннадий Монгуштар, Беженден Кужугет, Уран-оол Доңгак олар тиилелгеге бүзүрелин ышкынмаан чаңганнар.

Чапсарлар аразында хөй чылдарда тыва хүреш федерациязының даргазы хүлээлгени бедик деңнелге үлүптүп келген Шулуу Даваевич Куулары:

— Тыва хүреш болуунун сайзыралының бар аргаларын болур-бүдер шаа-биле ажыглап турары өөрүнчүг-дүр. Биче бүзүрүлге хевиринге демейлешкек «Арзылаң» клубту база ажыдып алдывыс. Аваа Тываның Чазаа деткимчени көргүзер болган. Оон ажыдыышкынын декабрь айда эрттиреде, бүгү Тываның аныяк, хоочун мөгелерин чыып алгаш эрттирип, тыва хүреш сайзыралының дугайында улуг чугааны кылыр бис — дээнин, республиканың спорт комитединиң даргазы Сергей Ооржактың:

— Тыва хүрешти сайзырадыр бар-ла арганы ажыглаар бис. Моон мурнунда коннуг берге айтырыг — мөгелерге Кызылга чурттаар бажыңналгат айтырыы турган. Ам Чазак бо талазы-биле безин дузалаар боор турар. Мөгелерге республикадан дашкаар арга-дуржулга солчур бар аргаларны бээр бис. Ам безин Моолга национал спорт хевиринге дээди билиг чедип алыр (Улан-Батоорга өөренир) ийи кижи чорудар арга бар. кузелдиг кижилер херек — дигенин дыңнадым.

Хүрешке киржип, ону сонуургап келгеннерниң аразында республикага маадымнаога, май 9-та тулган чемпион дээш тиилелгелиг боол чорааннар хөйүн көрүкчүлер магадаан. Көрүкчүлерден Апыш-оол Ооржак 4 катап, маргылдааның судьязы Иван Хүраган 2 катап, мөгелер Аяс Монгуш 3. Владимир, Геннадий, Маадыр Монгуштар 1-1 катап шуулген болдулар. чай аразында спорткомитединиң ажылдакчылары В. Кривдиктин «Эзир самы» деп номун, тускай вымпелдерни оларга тудустулар.

Маргылдааның ийиги хүнү шиитпирлиг турганы чугаажок. Мөге Аяс чаңгыс-даа аштырыышкын чок келзе-даа, коннуг берге байдалга турган. Оон мурнунда чеди салыг, оларның иштинде Кужугет Беженден, Геннадий, Владимир Монгуштар, Доңгак Уран-оол ышкаш шаңналдыг черлер дээш корлакчылар артканы хөйнү чугаалап турар. Хүреш база изиниче кирген. Чүгле Маадыр, Владимир Монгуштарның аразында хүреш 1 шак 42 минута болганы байдалдың нарын турганын айтып турар. Маңаа Маадыр тиилелгелиг болган. Хүреш сөөлзүредир бир эвес Аяс кымга-даа октатпайн барза. ийиги черни кым алыры безин билдинмес турган. Көрүкчүлер ол байдалды билип, Маадыр Монгуш биле Уран-оол Доңгактың хүрежин улуг кичээнгей-биле көрүп эгелээн. Аяс октатпаза, бо ийи мөгениң октаны ийиги черже үнер хөнүү. Маадыр онаан каапкан. Ам ийиги чер оонуу чалавас. Ынчалза-даа Аястың мурнунда Геннадий Монгуш, Уран-оол Доңгак бар. Чүү турбас дээр, мөгениң майыы адырык болгай. Таптыг-ла ол үеде маргылдааның судьязы Орлан Сат менээ бичежек саазын түттүрү. Номчуп көөрүмге, «Маргылдаада сөөлгү 5-6 чылдарда ат-биле шаңнаткан мөгелер дээш. Владимир Монгуш — 21, Аяс Монгуш — 19. Маадыр Монгуш — 11. Беженден Кужугет — 4. Геннадий Монгуш — 2. Уран-оол Доңгак — 2» деп каан болду. Ол дээрге республикага, районнар төптеринге, колхоз-совхозтарга болгулаан хүрештерниң аът шаңналдары дээрзи илдең. Шаңналдар данзызы көөргеш сонуургадым, магадап орумза. Аяс Монгуш удаа-дараа үнүп. чээрби хар безин четпээн хүрезинге «алыг-мажаалай» дег мага-боду-биле беш мегезин. алды аргазын ажыглап, удуралдыкчыларын Улусчу чогаадылга бажыңының концерт көргүзер сценазының чүгле палас чадып каан ыяш шалазының кырынче дүжүрүп-ле тур.

Ийи хүн үргүлчүлээн. Моолга Тываның адын камгалаар мөгелер шилээн, Дапыя Ооржактың адынга тураскааткан долгандыр хүрежир маргылдаа доозулган.

Республиканың спорткомитединиң түргусканы тулган чемпион атты чаңгыс-даа аштырыышкын чокка чаалап алган Аяс Монгушка чемпион лентаны, алдын медальды. 15 муң акшаны. ийиги черни алган Маадыр Монгушка мөңгүн медальды. 10 муң акшаны, үшкү черде Беженден Кужугетке хүлер медальды. 5 муң акшаны тывыскан. Моолдан келген аалчы. Улаангомнуң спорткомитединиң даргазы Шарап дарга эки хүрешкени дээш 25 харлапканның демдеглеп турар Уран-оол Доңгакка муң моол төгерикти Улаангомга барып хүрежир тускай чалалганы тывыскан. Чаа-Хөл кожууннуң «чараш хүрежи» дээш муң акша шаңналын Начын мөге Геннадий Монгуш, тиилелге дээш чүткүл деп судья коллегиязының тускай шаңналын аныяк мөге Чечен-оол Кууларга тывыскан.

Тыва хүрешке спорт мастери Сүт-Хөлдүң мөгези Кызыл-оол Монгуштуң судья коллегиязынче чорутканы деткимче 5 муң акша шаңналы дээш. маргылдааның түңнелинде 8 мөге тыва хүрешке күжүн шенешкеннер Маңаа база-ла кымга-даа октатпайн Аяс Монгуш маргыш чок. бүзүрелдиг тиилелгени чедип ап, шаңналды алган.

Маргылдаа үезинде баштайгы тыва спорт мастери Өртелээр Ондар «Кижилер болгаш чылдар» деп республиканың бүгү-ле хүреш чемпионнарының данзызын түргускан дыңнадыгны ийи хүн спортчуларга, көрүкчүлерге чедиргир кылдыр таныштырганы коннуг солун болган.

База бир солун спортчу маргылдаа болурун сорулгазын чедип алганы-биле доозулган. Хомудалыг чүве бо маргылдаага киржир спортчуларның чалалгазын республиканың спорткомитеди район бүрүзүнче чорутган түрбуже, кузенчиг хөй мөгелерниң келбезин боор. Ылангыя Тес-Хем, Чөөн-Хемчик, Улуг-Хем районнар 4-4 мөгелерни чорудап турган.

Мындыг солун маргылдааны планнап алгаш, оон дугайында республиканың спорткомитеди тургур хана чарлалдарын, парлалга, радио, телевидение дамчыштыр дыңнадыгларны чедир кылбааның ийи хүн концерт залын көрүкчүлер долдур олурбааны көргүзүп турар-дыр.

Кара-оол НАТПИЙ-ООЛ.

ТӨРҮТТҮНГЕН ХҮНҮҢЕР-БИЛЕ!

Бистиң хүндүлүг чеңгеевис Сержин Хертеновна Монгуш-оол Мөңгүн-Тайга районнуң Мөген-Бүренде келир үениң бичии салгалын өөредип, кижизидип ажылдап-ла чор апарган. Ужавас Сержин Хертеновнаның төрүттүнген хүнү болур. Ынчангаш төрелдери, чээнери, дунмалары, чугжааттары, бээлери, кичээлери солун дамчыштыр бадыып чедирбишаан, ажыл-ишке чедиишкиннерни, амыдырал-чуртталгазынга аас-кежикти Тываның аңгы-аңгы булуңнарындан өргүп олур бис:

ОНДАРЛАР, БЮРБЮЛЕР, ДОРЖУЛАР, ШАЛГАНАР, САРЖАТМААЛАР база өскелер-даа.

Шүлүк кыдырааждан

КАДАРЧЫ МЕН

Аалдаан-чиңдээн өшкү, хойнуң
Аразынга өзүп келдим.
Ие-чаштан үнген дораан
Ниттешкеним — азыраан мал.
Дешкилежип, самнап ойнаан
Дезиг анай, хураганнар
Деңге чаржып өөрүм болуп,
Дешкилектеп дорукан мен.
Элээн шаам эрткижеге,
Элээн шокар малым-биле
Шаттар, хемнеп эгип-кезип,
Сайзанактап ойнап чордум.
Алды чузун ала сүрүүм
Айыраннаан чечектер дег.
Булуң, шынаа кырын шыва
Булут ышкаш кежүп чоруур.
Айылашкан аскырларның
Бусташкылаан бугаларның
Амырга дег чаңгыланы —
Бүрүн Тывам хөгжүму-дур.
Кадыр дагларым, кашпал хемнер,
Карак четпес делгем ховум,
Калбак шынаа, алаак, шыктар
Хамык малым оларга-дыр.
Кыштың соогу хаарза-даа,
Чайның изии кагытса-даа,
Кызыл-хүрен шырай тыртса-даа
Чалданыш чок дазыккан мен.
Чапты шаамдан назылаажке
Чорбазым — ажылым бо.
Ынчангаштың малга ынак
Ындан чорууп кадарчы мен.
Рыноктуң ырма сиңчыг
Ыйымыкнын эгезе-даа,
Ачыр-даңгыр ажылдаза,
Анаа чайын алдырар мен.
Ак-чайт хоюм, аңгор өшкүм
Ала-була инек, чылгым
Элерзимзе, кадарзымза,
Элевес мен, аштавас мен.

Осур-оол МОНГУШ,
Чөөн-Хемчик район.

ТЫВА ДЫЛ

Дамыр-ханым чамдыы болган,
Дамырак дег адыр-ларлыг,
Утказы хөй, кужу байлак,
Уран-чечен тыва дылым.
Артынчылар, эзеринчи,
Аваа сестер, өвиледдер
Адаарынга, дыңнаарынга
Тывызыксыг аян киирер.
Нарын, бөдүүн домактарлыг,
Аңгы-аңгы утка-ларлыг,
Ада-өгбе шагдан тура,
Аралажып чораан дылы.

Бимба ДОЛААНА,
Кызылдың башкы институдунуң студентизи.

Чарлалдар бюрозу

ЧАЛАП ТУР БИС.

Улуг-Хем районнуң Арыг-Бажы ортумак школазының 1949 чылдан бээр доозукчуларын болгаш аваа ажылдап чораан башкыларны школаның 10 чыл школазы апарганының 10 чыл оюнче чалап тур бис.

Болур үези: 1992 чылдың октябрь 31-де артенгиниң 10.00 шакта.

Оргкомитет.

КИНО

ОКТЯБРЬ 27-ДЕ

«НАЙЫРАЛ»: «Умереть за...» 10.00, 12.00, 14.00, 16.00, 18.00. «ВИДЕОЗАЛ»: «Смит по прозвищу «Ураган» 10.30, 12.30, 14.30, 16.30, 18.30 шактарда.

«ВОСТОК»: «Гремлины» 14.20, 16.20, 18.20 шактарда.

Кадык камгалал албанында

БАЗА БИР ЧАА ТӨП

Эм айтааның өртээнин улгатканы-биле, эм тып алырының бергедээни-биле база ол ышкаш эм ишкеш, аллергиялаар, эмнин доора ээштин болу бээр апарганындан кижилер терапиянын эм ажыглавас аргазынче кол кичээнгей салып турар апарган.

Стресс болу бээр таварылгаларның хөй болуп турары-биле бүзүрел албаны хевирлиг далаштыг социал-психология албанын ажыдары чугула болуп келген. Ындыг албанны тургузарын чүгле бо төп эвес, Тыва Республиканың удуртулгазы сонуургап турар.

Чүл дээрге, бирээде, кижилер янзы-бүрү домчулар, кара эм-биле эмнээр кижилер сургаар болу берген. Ындыг кижилерниң «эмнээшкиннин» соонда, аарыг чүгээртей берген ышкаш сагындырар. Ынчалза-даа улусчу домчуларның, эмчилерниң аразында хуурмактар, оптуг кажарлар бар деп чүвени уттуп болбас. Ынчангаш улусчу медицинаның арга-методтарын хандыр өөренири, оларның ажыктыын эмчилерниң дуржулгазынга ажыглаары азы ындыг арганың кадыкшылдыы улам баксырадыр. хоралыг талазы дээш шуут чөпшээревези чугула апарган.

Ол сорулга-биле Тыва Республиканың Кадык камгалал министерствозунуң чанында улусчу болгаш чанчылчаан медицинаның эртем-практиктиг төвү тургускан. Ол төп улусчу эмнээшкинниң методтарын медицина практиказынга ажыглап өөренир. оларны улам калбак нептередир ажылды кылып чорудар. А ол ышкаш терапияның эм ажыглавас чаа аргаларын: гирудинотерапияны (пиявкалар дээр курттар-биле эмнээри), фитотерапияны (эм оъттар-биле эмнээри). лазер болгаш магниттиг шөл салдары-биле эмнээрин. биоэнерготерапияны, мануал (хол-биле суйбап, массаж кылдырыныры) болгаш иглорефлексотерапияны (ине-биле эмнээри), тыныш гимнастиказын (ци-гун), криотерапияны (суук азот ажыглап тургаш, соок-биле эмнээри), массажты, физиотерапияны, суг-биле эмнээрниң янзы-бүрү аргаларын шиңгээр. Ол төпте республикада бир дугаар голокамера азы спелеокамера (хустуг куй) деп адаар тыныш системазынга аарыглардыг кижилер эмнээр арганы ажыткан.

Ол сорулганы боттандырары-биле немелде бажың-балгатты үндүрүп берген болгаш бедик мергежилдиг психологтарны шилип тургускан. Ол албан бо чылдың октябрь төнчүлези ажылдап эгелээр.

Бистиң республикага моон мурнунда туруп көрбээн сексология албанын тургузары болгаш нептередири база эргежок чугула апарган.

Ламаларны киириштирип тургаш, чоокку үеде компьютеризастаан астрология албанын база анаа ажыдар.

Ол бүгү бистиң республиканың чурттакчы чонунуң социал байдалын болгаш кадыкшылын быжыглаарынга долу аргаларны бээр.

Кижиниң кадыкшыл байдалының дугайында медээ компьютерге сайгартынар.

Бодунуң кадыкшылының дугайында боттуг медээ алыры сонуургап турар кижилер улусчу болгаш чанчылчаан медицинаның эртем-практиктиг бо төвүнге кээп, арга-сүмени бодунуң кадыкшылының дугайында ёзулуг медээни ап болур.

Коллективтиг-биле кээп шинчилге болгаш эмнээшкин ап болурунуң талазы-биле керээни бистиң төп республиканың хоорайларында районнарында бүдүрүлгелер, албан черлери-биле болгаш организациялар-биле чарып турар.

Дугуржуп чугааланган алганың ёзугаар бистиң төптүң эмчилери, ажылдакчылары чер-черлерге барып аарыг улуска комплекстиг эмин шинчилгезин болгаш эмнээшкинин кылып болур. А ол ышкаш хүлээп алыышкынны төптүң базазында база кылып болур.

Эртем-практиктиг ол төп Кызыл хоорайның Комсомольская кудумчузунда дугаары 37 бажыңда туруп турар.

Артас САТ,
Эмчи.

АРБАН ХУРАЛЫ

«Хоочун коктуг, хода мактыг» деп үлегер чугаа бар. Ону А. Ч. Монгушка бүрүн хамаарыштырып болур. Чүге дээрге ол хөй чылдар дургузунда партия болгаш совет органнарга ажылдап чораан, ам пенсионер, Кызыл хоорайда чурттап, ажылдап турар. Үргүлчү-ле чон аразынга чораан болгаш, тыва кижилерниң ажылын, аажы-чаңын, амыдыралын, дыл-домаан дыка эки билир. Чай-хос чок ажылдап чорааныңдан ол аныяк чылдарында болуунун сагыш-сеткилин чоңга бүрүн ажыглап шыдааны илдең. А оозун ам кээп ажыдып, «Шын» солуннуң номчукчуларынга сөөлгү үеде рассказтарын, сактыышкыннарын парлаткылаан. Бо чылдың февраль-март айлары «Төрээн черим төөгүзүнден» деп, оон бижээни төөжүзүнден үзүндүлерни солунга парлаан. Ааа Чигжитовичтиң ол төөжүзүнден чамдык эгелерин парлап эгелээр-дир бис.

Бичии Топтуг-оолчук өттүп келгеш, «Ачай, авай» деп кыйгырыглааш, акызының хойнундан сывырлып үнгеш. ачазы авазының эжиинге энчээн ажыда тыртпкаш, аразынче үнгеп кире берген.

— Чылында чыргал чок. оралгаан-дыр, алашкылар, хураган ыдар, тудар ве келген эвес чүве бе — деп. Иргит-кыс чугаалаанган.

— Сооктур, бичии чыдынар, алашкылар, мен өг иштин чылчыр оттан сала каантайн — дээш, ачазы тура халаан.

Ол эртен Малчын-оол хоюн Кыйыг-Ыяш мээзиниң хары карандылай берген чүм оъттуг черинче доктаадып кааш, дүне сүрдүрүп турганы бөрүлерниң ээн кайнаар углаан эвес көөр дээш. тайга кырынче кылаштап үнүп келгеш, өөр-куду кылаалып көргүлээрге, ол кавыже олар барбаан хире болган.

«Часкы оларга хөй доктаавас. карангы эдерип маннажыр болгай, хоюм тарап, үстү бээрийне» дээш, Оттаа-Кырлан кырынга базып үнүп келгеш, харап турарга, хоюм доктаап оъттай берген чорааннар. Эртенги ажы үнгүже болаа моон ыраваастап боор дээш. кожазында Кара-Чарык бажының үстүү талазында аалдай дозуп кадарып чораан Чандаш-оолду көрүп кааш, холун чайып кыйгырган. Чандаш-оол хоюн доктаадып ийи-үш ун дайтыргылап кааш, Малчын-оолдуң бажынче кылаштаан. Кадарчылар Оттаа-Кырланның сирт кырынга кожаларга ужуражып келгеннер.

Ийи кадарчы менди-лешкеш, дааш кырынга кожа саадайланды олурусулапкаш, чугаа-сооңуп эгелээннер.

— Солун чүү барзалгаа тур мен, Чандаш?

— Солун чүнү дыңнаар мен, акый, шынаалан келгеш, кайнаар-даа барбадым. Хуннунче хөй кадарар бо-ла. Оон-моон торуш-даа келбедим. Седип-оол честей, Борбак-оол акый суга барып, шынаа сеп тээр дээш, шыяа кирген кижи ам ийи хонуп тур — дээш, чанында чыткан дааштыгыжын алгаш, ужу-биле доо харны коптаралай шашкылаан. Малчын-оол чугааны үзүктелдирбес боозаны ол ыйнаан, эткен дүне бөрүлерге сүрдүргенин хөөреди аарак төөгүп берген. Чандаш-оол бозангап чүве дег, ыыт чок олуруп-олурупп:

— Күскээр кыжын Седип-оол честейниң чаңдыр боолааш чоруткан бөрүлери ол-дур га, акый? Кыйыг-Ыяш тайгазының кыры-биле Пештүг-Чарык бажы шиглей маңнаштылар деп орар чораан ийин харын — дей тыртып каан.

— Кажар аңчы кижи болза, чазын оларның хирээниң тыппкаш, бөрзектерин «аалдап» ап болур-дур ийин. але — деп, Малчын-оол улажып каан.

— Бо бөрүлер ам бо чоокта чок боор. дедир Пештүг-Чарык бажының тайгазынче кырладыпкан боор ийин олар. Мен каш хондур шынаалапкаш келийн, дүнмам, эртеннин. не чазван хоюн бээр үндүрүп берип турзун. Сеп ийи аалдың хоюн кожа кадарып хүнзээш, кежээ аалче шиглей шуудадыпкаш көрүп тур, чазван хоюн үткүп ап турзун. Седип-оол честейниң шактырын чүктеп алгаш кежээ чанарымда кыр кырыкчаан хей-дары-биле ийи-үш ...жадын каап чоруп-ла турган сен. Ынчалдыр дугуржуп аалы. ал дүнмам — деп. Малчын-оол айлээн.

— Хоючаада өөрге тоорун кааптар хире чүве чок ыйнаае. акый? — деп удур айтырган.

— Чаавая энесес-тер ыйин. Хойларының эмиглерин тудуп турар-да болгай ол. Төлүр четкен хөй бар болза. кошанга үзүп ап каар-дыр ийип.

— Ындыг-дыр, акый ... хүн дорту узаа, чылый берген ve-дир, барыктыг ыйнаан. Ийи аалдың хоюнга ышкындыгы турбас кылдыр кызар болган-дыр мен ийин — дээш. Чандаш-оол аажэ олуткина берген хап ишитериниң хончузундан туткаш, хере тырткылаан.

— Сээн харың ам каш апарганыл, Чандаш?

— Харың, каш турган чоор ол. Ыт чылдыг дээр-ле чораан мени, ыт чылдыг кижи каш харлыг боор-дур ынчаш, акый?

— Адырам, мээн харым ам 26. пар чылдыг болгай мен. Бо чыл тоолай чыл болгай. Ынчап кээрге, тоолай, улу, чылан, аът, хой, мечи, дагаа, ыт. Менден 8 хар биче-дир сен, 18 харлыг-дыр сен аа, оол. Улуг эр апарган кижиле-дир сен. Уруглар-биле таныжып тур сен бе ынчаш, оол?

— Ча-чаа, мени кым тоор боор. уруглары чоор мен ону, чаасткаан чораай-ла мен, акый.

— Эр кижи чааскаан чурттавас чоор, тускай амыдыралдыг болур. Алган кадайлыг, ажы-төлдүг чурттаар. Идик-хеп дзаавап бээр, шай хайындырып бээр кижи чок канчаар сен? Оргаазай ашак сугнуң Чойганмааны-биле таныжып ал, эрестиг, ажылчын; чараш даа кыс-ла болгай.

— Чоор мен ону.тецзэ конгу урут чорааныгай. Кузуң Чес-Бүлүн бажынга кожа чыдырывыста хоювус каттыжа берген. Ону чарып ап тургаш, кежегезин суйбаптарымга, чүдек оол сен дээш, менче дүкпүрүптер уруг чоржук — дээш, Чандаш-оол чөгенген шиничилиг кудук көрүп алган олурган. Малчын-оол кээргей берген:

— Кудалап каарга, аваа-дыр ийин, дунмам. Чай дүжүп, оъг-сиген үнүп, хойтпак, тарак элбеп, хөй кудурук дыңзый бээрге. Күрзүк кырган-авай-биле авамны аъткарыптар бис. Ийи шевергаачы айтырып экелдирлер ийин, дүнмам — деп чазамыктан каан. Малчын-оол биңии боданып олурган:

— Адырам, ам хары каш уруг боор ол ой — дээш, чугааны уламчылаан. — Чойганмааны бөжүүр чылын авам суг Дээрбей-Булунга Чиигин даайым суг-биле ийи өг кады күзээн чүве. Ынчаа мен он ийи харлыг. уткуй харым-биле он ушкен турганым ол чүве болбазыкпе. Авам мени чылы киирген дээш Даа-Ламага сызыр аштырып чорааш чүве эвесле. Ол кузүн Чойганмааны бөжүүр дээш авазының хыли аарый бээрге, күдүмнү тудугумчулады дээш чалап аппарып тураганын билир-дирия мен. Менден он ийи хар бичии дээш саңаарга, бар. төөлай улу. Ам улу чылдыг. он алдыг харлыг кыс-ла-дыр ол, оол. Дыка-ла таанчылдыр сарап апаар чүгле ийи хар шажыл.

— Кажыгын бо акыйын — дей каапкаш, Чандаш-оолдун кулактары кыза берген.

— Аскан хөй ырады, чугаа кевүдеди, кайгалым, чаа — дээш, Малчын-оол олурган черинден тура халып келген.

Кежээликтей өл хар-биле холуй оъттаан хойларның хырыннары борбак-борбак апарган чоорту бөлдүнчүп, одуругнуң дыйлагар узун оруу-биле дескиндир чыскаалыпкаш. чылар-чылбас шуужупканнар.

Малчын-оол өөренген чаачылы-биле күргаг ыт бүдүүн чыттыр чүктепкеш, хоюнун соондан одуруг оруу-биле калгыпкан.

Хураганнарын ыдып. тудуп, хоюн кажаалап, кежээки чымыштыг ажылын доозуп, өөнче кирип, кежээки аъш-чемин белеткеп тура. Иргит-кыс ашаанга чугаалаан:

— Соңгузу хүн арбан хуралы болур деп, чар келди. Бижээчи ирей «шынаалап чораш келдим» деп өөвүске кирген баады ийин. Хуралдың кааа чыгдырын айтырбайн барган чордум. Чорүй барганда сактып келдим ышкажыл.

— Шынаага барза дыңналы бээр ыйнаан. Хүндүлер аалынга, азы Көк-Дарга суга чыглырлар боор ийип он. Бистиң арбанның аалдарының ортузу болур аалдар ол-ла чүве болгай — дээш, Малчын-оол боданы берген. — Дээрта эртелеп бадар мен ыйнаак. Хойну эртен башкарып үндүрүптеринге уткуп алгаш, кожа кадарып хүнзээш, кежээ бээр аалче шуудадып турар кылдыр Чандаш-оолга чагып-ла кагдым. Төрүптер хире хойлаар бар болза, аалга арттырып алгаш. хураган сигениниден бичелеп. өйлей каап берип турбазыкпе. Шынаадан чудүргеш сигенден бербейн. мээстен чуглгаш барбагаа чүктеп экеп турганыгас сарыг сигенден берип турар сен, шуве — деп, Малчын-оол кадайын чагып олурган.

Дээртазында эртен удуп чыткан оолдарының баштарындан чыттагылап кааш, кадайынга менди-чаагай эки турарын күзээш, Калчан-Шилгиниң эзертен мунупкаш, Кажаалыг-Ойну куду бадыпкан.

Хөл-Өөжүнүң унун дургаар туманналган суг бузунга хемниң ийи талазында узаа үнгүлей берген дыттарының, чигежек сүүк-сүүк шарланнарының өңү кезүлбес. хүн херелинге чайынналдыр кылагайнып турар ожук-биле шыптыннан. салбактатан будуктарының ааза-биле эртеге, моюну энгейлеп турар болган. Ол чылын соок кыш болган, ынчангаш Хөл-Өөжүнүн бүлүктааныңга хемниң ортузу чалданы берген. Дагазы чок аъттыг кижи өжүк дүшкеш хыраалаңдыр харлаңы берген черлерин эдерип. чоокта чайынзылааш доңган кыдамалыг черлерин өөп чораш кежер. оон өске аргазы чок болган. Ояр чере чок. кылама доштарны элезин. довурак чажып бызап чораш. кежип алгаш. Хөл-Өөжүнүн оорунунга үнүп келгеш. Чымчак-Белди куду Калчан-Шилгиниң мунгаш дыңын ээ туткаш, олдуң чазай олуруп. ээнгилерин таарыштыр теве кааптарга. кужур шилгиниң челяжи согуналы-ла берген.

Кызыл-Тайга мээстериниң хары колдуунда-ла арлы бээрге чоок апарган үеде шынааның хары будун хевээр. оруу ээзэ чаа-ла шыгыыр шиңгэ кирип чыдар болган.

Чөөн-Хемчик кожууунуң Сүт-Хөл сумузунда 12 дугаар арбанның араттары бичи хүш четпээнде-ле. бүрүну-биле чыглып келгеннер. Арбан даргазы Сыгыр-оол хуралды ажыткаш-ла улаштыр чугаалап эгелээн.

— Хуралды чыыдырган ужуру болза, арат чазааның айтыышкынын ёзугаар Таңды Тываның араттары мал. чер ажылын казы хөгжүдерин чогумчалыг деп көрген. Чазактың бо чарлыын күүседир дээш бо хүннерде эгелээшле сүггат бугаларының достерин казып үндүрер черлерже даш сөөртүр. Тараа, сиген шөлдерин малдан камгалаары-биле кожууң кажаазы тудар. Ынчангаш кажаа тудар черлерни арбаннар. сумулар аайы-биле хемчээгеш хуваагылап каапкан. Бистиң арбанның хуваалдалыг чери Деп-Сайның үстүү дужу. Улуг-Күзег артын куду бадыргаш, Хөл-Өөжү аксының ала дужунда Оотаа-Тал кыдыынга чедир кылыр кылдыр хуваттынган чүве. Арбанның тудар кажаазының узунунуң хемчээли 525 саржын. (Саржын кулаш, солагай буттуң чаңынга узун ыяшты шашкаш. өру сунган оң холдун салаалары-биле деңнеп каан хемчээлдиг ынчаар адаар турган). Арбанда 21 өреге бар. Оңу өреге бүрүзүнге хуваарга, бир өрегеге-ле 25 саржын онаажыр. Ынчап кээрге бир өрегениң тудар кажаазынга 6 шыырак шанак чыраа. 50 эки шыйарлыг өрген кезип дүжүрер ужурлуг. Оңу хар кыры-биле кезип сөөрткеш. чыраа эрий бээрге. бажы сөөгейти мал чывес кылдыр чадырлай кожайты өвөлзаар. Сорулга болза мындыг эвеспе—деп. тайылбырлап чугаалааш. арбан даргазы илеткелин оон-биле доосхан.

Арбаның араттары хар эрип, шанак оруу узулгуже кылыр ажылдарын дугуржуп чугаалажы алганнар.

Ол хуралга арбанның араттарынга бижик өөредир бөлгүмнуң ажылын база түңнеп чугаалашкан.

Кызыл хоорай, Красноармейская 100. Индекс 667000. [illegible] АГАР САНЫ: «Тыва солун» № 363305.

ТУРГУЗУКЧУЛАРЫ: Тыва Республиканың Дээди Совет болгаш Чазаа, «Шын» солуннуң редакция коллективи.

Кол редактор В. Ф. ЧАДАМБ

РЕДАКЦИЯ КОЛЛЕГИЯЗЫ: В. С. Базыр (харыысалгалыг секретарь), А. С. Дембирель (кол редакторнуң оралакчызы), В. М. Сат, К. К. Сат (кол редакторнуң оралакчызы), Н. С. Эрген.

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ: Кол редактор — 3-43-34; келген бижиктер түлээр чер — 3-34-96; кол редакторнуң оралакчылары — 3-33-91; — 3-34-17; харыысалгалыг секретарь — 3-34-92; оралакчызы — 3-45-93.

КИЛДИСТЕР: улус депутаттарының Советтери, ниитилел-политиктиг болгаш социал айтырыглар — 3-34-19; — 3-34-98; үлетпүр — 3-34-49; 3-36-73; хөө ажыл-агый — 3-41-16; культура болгаш улус өөредилгези — 3-39-15; медээлер болгаш спорт — 3-36-82; — 3-34-57; эжигге — 3-34-93; чагаа — 3-39-03; корректорлар — 3-41-23; чуруктучулар — 2-27-41, солун белдээр бар — 2-32-75; бухгалтерия — 3-37-11.

Солунга парлаттынган материалдарның авторларының бодалдары редакцияның туружу-биле дүүшпейн барып болур. Айыттынган фактыларны саннарны болгаш өске-даа дыңнадыглары дээш авторлар боттары харыысалгалыг.

Тыва Республиканың Парлалга болгаш информация министерствозунуң типографиязы. Кызыл, Щетинкин болгаш Кравченко кудумчузу, бажың № 1.

Солун неделяда 5 катап үнер. Немчээли 2 парлалга ажызы. Тиражы 27020 экз. Чагыг № 208.

Тувинская республиканская БИБЛИОТЕКА им. А. С. Пушкина

Республиканың ниитилел-политиктиг солуну

ШЫН

Солун 1925 чылдың август 31-де үнүп эгелээн

№ 209 (14931) 1992 чылдың октябрь 28, среда

Солунга ат салган шагы 22.30 Чагыдар өртээ 10 көп. Садар өртээ 1 рубль.

ЧАА БАНК ДУГАЙЫНДА

Москва, октябрь 26. (РосИТА-СЧТА-ның корр. Г. Талалаев).

Борис Ельцин Гайдарның Чазаанга идегеп, бүзүреп артпышаан, ынчалза-даа кабинеттиң составынга өскерилгелер туруп болур деп санап турар. Оон дугайында ол Американың сан-хөө-банк бөлүктериниң төлээлекчилери-биле ужуражылгага дыңнаткан. «Россияже реформаларның чорудулгазы чайгылыш чок артар» деп Президент онзалап демдеглээн. Ужуражылгага Россия-америк инвестиция банкызын тургузар дугайында шиитпир хүлээп алдынган. Ол-ла хүн Президент ол банкының тургузарының дугайында Чарлыкка ат салган.

Медээлер

6 РУБЛЬ ХЕВЭЭР

Аъш-чемниң өртек-үнезиниң аажок дүрген өскерлип, өзе хона бээриинден ындыг боор оң, өртекке хамаарыштыр чүү деп-даа даап бодаашкыннар туруп келир апарган, «ол бараанның бо чүвениң өртээ даартадан эгелеп, азы ынчап чоруй, ынчаар өзер деп турар-дыр» диген чугааларны садыг-магазиннерге, автобустарга бо-ла дыңнап болур апарган.

Ону дыңнап чораан улус таарзынмаан сеткилин илереп, оон ынай канчаар улгадыр чүвел, ам черле болбас бе, ат болган амыдырал бо деп удурланыр. Ол чугаа оон үнгеш, өске кижиниң кулаанга чедер, оон база оон ынай уламчылап чоруп бээр. Аъш-чем продуктулары эм база катап ынча-мынча катап улгадыр деп турар диген чугааларның даап бодаашкыннарының тыптыр бир дөзү ол. Оларның ындыг янзылыг чугаалар үндүрүп келириниң бир чылдагааны —өртектерниң хүн бүрү өзүп турары, кижилерниң сеткил-хөөнүнге оон дээп турары.

Дамчыыр чугаадан-на үнген боор. «хлеб өртээ аажок улгадыр, ам мырыңай 37.38 рубль чедер. ат-ла болган чүве-дир» диген чугаалар хоорайга бо хүннерде тарай хона берген. Подольск далганындан быжырган бир хлеб — 29 рубль апаар дижи берген. Ол база дамчыыр чугаа-дыр деп чүве билдиниң чытса-даа, ындыг таварылгада ол талазы-биле ажылдап, харылап турар специалистерниң тодаргай харыызы чоңга эргежок чугула апаар болгай. Ынчангаш «Тыва хлеб үлетпүрү» бүдүрүлге каттыжыышкынындан тургустунуп турар айтырыгга тайылбыр бээрин диләэн бис. Кезээ черле чурттап, ажылдап турар бистиң номчукчуларывыска хлеб өртээниң дугайында үндезинниг медээни база чедирер сорулгалыг бис.

Хлеб өртээниң улгадыр дугайында чугаалар үндезин чок боор турар. Кызыл хоорайның магазиннеринден подольск далганындан быжырган хлебтиң бирээзин-не 6 рубль-биле бо шактарга чедир садып ап тур бис, өскен, өскерилген-даа чүве чок. Эки сорттуң далганындан бүдүрген бир хлебтиң өртээ — 19 рубль 50 көпеек. Ынчап келирге, бистиң сөөлгү үеде чаңчыгып калган өртектеривис өзе-даа бербээн, ол-ла деңнелинде артып турар-дыр. Москвада подольск далганындан бир хлебтиң өртээ — 29 рубль боор турар. Чамдык черлерде база-ла ол хире. А бисте 6 рубль деп үстүнде чугааладывыс.

Тыва Республиканың Чазаа кижилерниң социал байдалын өөренип көрүп, оон деңнелин, байдалын барымдаалап, хлеб өртээнге дотация берип турар. Моон соңгаар кандыг болуру амдызында билдинмес.

«КҮЗЕЛДИҢ» СЕЗОНУ

Октябрьның 24-түң хүнүнде Улусчу чогаадылга бажыңының дөрткү каъдында бичии залга аныяктарның «Күзел» театрының кыска сезонунуң ажыдыышкыны болган.

Аңаа Тываның телевидение болгаш янзы-бүрү солуннар ажылдакчыларындан аңгыда тускай чалаткан даштыкы аалчылар: Венгриядан келген этнограф эртемденнер, Финляндияда Финн-скандинав ассоциациязының чингине секретары профессор Хеймо Лаппалайнен болгаш Россияның телевидениезиниң төлээлери киришкен.

Театрның кыска төөгүзүн оон удуртукчузу Н. М. Ооржак чыылганнарга таныштырган. Театр тургустунуп келгенинден бээр үш чыл иштинде артистер чүгле боттарының үнүүшкүннер кылып турган ажылдан алгаа акшазы-биле амыдырап турганнар. Ам күрүнеден ажыл төлевири ап эгелээн. Ол чорук артистерниң чогаадыкчы ажылынга улам дегүмнелиг деп Н. М. Ооржак онзалап демдеглээн.

Театрда холдуунда Москвада Шукин аттыг театр училищезиниң доозукчулары ажылдап турар. Тургустунга-ла каш-ла чыл болган аныяк театр бодунуң тускай онзагай чаңчылдарлыг боор, хейге билдинип, өзүп быжыгып келген.

Борис ОНДАР

САГЛЫ ДЕЛГЕМИНДЕ ААЛ

Кадар оъттуг чайлагларның одарларында хар дүжүпкен. Мээстерде харлар дыралдыр эрий бергени билдинип чыдар. Саглының калбак сарыг ховулары чаттыла берген чадыглар-даа дет. Оон бир кыдыында ак өг тур. Кире бээривиске, Саглы малчыны Даваа оглу Саая Эрес-оолдуң аалы болду.

Ырак черде чурттап чоруур малчын улустуң ажыл-амыдыралын сонуургаар-ла болгай.

— Ирттер кадарып турган бис. Оларны күрүне планынга киирер дээн чүве. Ынчалза-даа сатпайн барган. Ам-даа кадарбышаан бис. Беш чүс ажыг баш хураганнарны база хүлээп алган бис. Ону оглувус кадарар боор. Кыштаглаашкынга белеткелди чугээр деп болур—дээш, хойжу кедээр дагларже көрду.

Катташкак сыгыглардыг дагларның аразында Көжээлиг деп черде оларның кыштаа бар. Кажааларны чылыглаап, Өдектиг-даа болген Ак-Чыраадан кескен хыыргыышты эккеп дүжүрүп турар. Сиген-даа бар. Чайын сериин, довураакдоозун-даа чок, кылын оъттуг арга чарык черге чайлаганнар. Хойлар-даа, беш чүс ажыг хураган-даа семис-шыырак. Кадарган малды семиртип алыр дээш, хойжулар каш-даа черже чайын одарлар солуп көшкен.

Мурнунда чылдарда Саая Эрес-оол кадайы Оолак уруу Валентина-биле кады хөй сарлыкты кадарып өстүрүп чораан. Чаш хураганнарны кадарарынга база мергежээн. Хураган кадарары оларга баштайгы чылдарда берге болган. Чаш мал аңгы-аңгы болуп алгаш, чидир маңнажы-даа бээр. Сарлыктар база-ла ырап чоруп бээр. Сыннар, даглар баштарын, сирттерин теверлер. Черге хонуп кылаштажып чоруп бээр. Оларны өйлеп-өйлеп бөлер, хайгаараар. Сарлыктар кадарчызынга ырак черни кежир көөр хураш херек. Аккыр өңнүг сарлыкты белен көрүп шыдавас-даа, хар-биле өңнеш болганындан ындыг.

Малчын аалдың амыдырал-чуртталгазы кандыгыл? Аалдан элээн ыракта суур чедип, хлебти садып ап турарлар. Саар инектерниң, Өремелиг, саржаглыг, Оозула эки-дир. Соктап чиир тараалыг. Чүгле шоодай-шоодай чиг далган херек. Бараан өртээ улгаткан-дыр. Аңаа мунгагдаан херээ чок дээрзин өг-бүлениң улузу чугаалажып орлар. Чүгле Мал-маганны өстүрер болза, моон соңгаар-даа эки чурттап болур. Ажыл-иштен-не салдынып болбас диштилер.

Ондар ОХЕМЧИК.

ЧУРУКТА: Өвүрде Саглының хойжузу Саая Эрес-оол школачы оглу-биле.

ҮНЕЗИ КУДУЛААН

МОСКВА. (РосИТА-СЧТА). Россияның Төп банкызының баш удур санаашкыннарындан алгаш көөрге, чүгле бо чылдың дургузунда Россияның акша эге хемчээлиниң (рубльдиң) садып алыкчы аргазының кудулаашкыны 25 катап баткан. Ол дугайын чуртта акша эргилдезиниң дугайын «Труд» солунга тайылбырлап тура, Россияның Төп банкызының парлалга секретары А. Ситкин чугаалаан.

1993 чылдың төнчүзүнде-ле — 1994 чылдың эгелиинде Россияга эң эвээш хемчээлдиг саазын акша 200 рубль үнелиг апаар чадавас деп, А. Ситкин айыткан. А эң улуг хемчээлдиг акша 10 муң рубль үнелиг болур чадавас. Амгы үеде бар биче хемчээлдиг саазын акшалар (1, 3, 5) билдингир-ле улуг хемчээлдиг акшаларга шууд чок кылдыр кыстырар.

Тыва Республикага дээди болгаш ортумак тускай эртемниг национал кадрларны белеткээриниң программазының дугайында

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ЧАЗААНЫҢ ДОКТААЛЫ

1992 чылдың сентябрь 25 № 136 Кызыл хоорай.

Тываның хөгжүп орар экономиказынга бүдүрүлгениң ажыктыын өстүрери сададып турар факторларның бирээзи болза мергежилдиг кадрларның чедишпези болур деп, Тыва Республиканың Чазаа санап турар. Специалистер белеткээриниң оон мурнунда турган төптүткен күрүне чагыының частырыглары-биле чергелештир оларны белеткээриниң эртемге үндезилеңген баш удур таарыштыр көрүнүп база планнаарының механизми чок боор келгениниң бар специалистерниң болгаш белеткеп турарларының структуразында таарышча чок хуваалда-таарыштырылга тургустунган. Ындыгның түңнелинде республикада улус ажыл-агыйының бүдүрүлгениң эвес адырларында специалистерниң бедик мергежилдиг кадрларының элээн чедимчелиг байдалы-биле чергелештир нижегер болгаш экономика углуг база, чижээ, микроэлектроника дээш чижектиг улус ажыл-агыйының өске-даа хөгжүп болур перспективалыг адырларынга специалистерниң хөлчок чедишпес байдалы илергей.

Тыва Республиканың Чазаа эртемге, бүдүрүлгеге, культурага чаартылгаларны боттандырып шыдаар, эртем-техниктиг дептиилгени хандырар специалистерге республиканың негелдезин хандырар сорулга-биле, а ол ышкаш республиканың чурттакчы чонунуң национал культура база экономиктиг эргежиктарын барымдаалап көргеш, **доктаадыры болза:**

1. Тыва Республиканың Эртем болгаш өөредилге черлериниң херектериниң талазы-биле күрүне комитезиниң киирип кедгени Тыва Республикага дээди болгаш ортумак тускай эртемниг национал кадрларны белеткээриниң Программазын хүлээп кылдыр бадылаар.

2. Тыва Республиканың Эртем болгаш өөредилге черлериниң херектериниң талазы-биле күрүне комитеди национал кадрларның белеткелиниң республиканың хөй адырлыг тургузуглуг улус ажыл-агыйының адырларының хөй негелдезинге рынок харылзааларының байдалдарынга дүгжүр системазын хөгжүдерин хандырар.

3. Дээди өөредилге черлериниң администрациялары Тыва Республикага дээди болгаш ортумак тускай эртемниг национал кадрларны белеткээриниң Программазынга дүүштүр боттарының материал-техниктиг баазазын хөгжүдеринге акша-хөреңгиниң тускайлаарын кол институттарын (филиалдарга) база Россия Федерациязының Өөредилге министерствозун (пединститутка) дамчыштыр хандырар.

4. Тыва Республиканың Өөредилге министерствозу республиканың болгаш өске девискээрлерниң дээди өөредилге черлеринче тускай шөлдүнген сорулгалыг белеткелче чорудар абитуриентилерниң билииниң шынарын бедидер сорулга-биле районнар төптериниң болгаш Кызыл хоорайның школаларынга математика, физика, химия, даштыкы дылдар талазы-биле шыырак белеткелдиг тускайжыткан класстарын (9-11) организастаар, а ол ышкаш техникага болгаш техниктиг эртемнерге сундуглуг кодээ школачыларга Кызыл хоорайга интернаттыг техниктиг лицейни тургузар талазы-биле саналды ажылдап кылыр.

Техниктиг лицейниң өөредилге оран-савазының, интернатка оруннарының база өөреникчилер санының негелде-херегледин 1993 чылдың январь 1-ге чедир тодарадыр.

5. Тыва Республиканың Эртем болгаш өөредилге черлериниң херектериниң талазы-биле күрүне комитеди:

— 1993-1998 чылдарда республиканың дээди өөредилге черлериниң кадр болгаш материал-техниктиг курлавырларының быжыгып өзерин хандырар;

— 1994 чылдың сентябрь 1-ге чедир республиканың дээди өөредилге черлеринден эртем-өөредилге төп, — башкылар, гуманитарлыг болгаш техниктиг эртемниг специалистер белеткээр талазы-биле Тываның күрүне университедин кылдыр каттыжарын боттандырып чорудар.

6. Тыва Республиканың Күш-ажыл болгаш чонну ажыл-биле хандырылгазының министерствозу Тыва Республиканың Эртем болгаш өөредилге черлериниң херектериниң талазы-биле күрүне комитеди-биле кады дээди болгаш ортумак тускай эртемниг техниктиг специалистерниң мергежилдер база 2000 чылга чедир чылдар аайы-биле херегжел-негелдезин 1993 чылдың январь 1-ге чедир ылавылап тодарадыр.

7. Красноярскиниң политехниктиг институдунуң Тыва филиалы Тыва Республиканың Эртем болгаш өөредилге черлериниң херектериниң талазы-биле күрүне комитеди-биле кады нииги-техниктиг факультетке чурттуң дээди өөредилге черлеринге өөредилгезин уламчылаар сорулга-биле кандыг мергежилдерге студентилерни 2000 чылга чедир чылдар аайы-биле белеткээрин 1993 чылдың январь 1-ге чедир тодарадыр.

8. Тыва Республиканың Эртем болгаш өөредилге черлериниң херектериниң талазы-биле күрүне комитеди Тыва Республиканың Экономика министерствозу-биле кады 2000 чылга чедир кандыг дээди өөредилге черлериниң болгаш техникумнарның тудугларын чылдар аайы-биле туларының хандызын болгаш өртек-үнезин акшаландырарының үнер дистерин айытпышаан, 1992 чылдың ноябрь 1-ге чедир бадылаар.

9. Бо доктаалдың күүселдезиниң контролюн Тыва Республиканың Эртем болгаш өөредилге черлериниң херектериниң талазы-биле күрүне комитединге дагзыр.

Тыва Республиканың Чазааның Даргазының бирги оралакчызы

В. САЛЧАК

ЧЫЛ БУРУНГААР

Ажыл-херээ-биле таныжканым арат ажыл-агыйлыг төрел бөлүк бир өг-бүле дугайын маңаа чугаалап көрейн. Ооржактар ол ажылын эрткен чылын шала күскээр эгелеп, уг-шиин тып, башкартынып эгелээннер, оон бээр чыл четкен.

«Арат, тараачын ажыл-агыйын хөгжүдер арга-шинектиг, күзелдиг кижилерге орук ажык чүве болганда, шыдаар-ла улус болза, быжыг шиитпирни хүлээп апкаш, хол-биле тудуп кириптип болур-ла-дыр. Чүүлдүг херек-тир, эът-чем бүдүрүлгезинге, чоннуң хереглелинге дуза, үлүүвүс-даа боор болгай, уруг-дарыг-биле сүмележип көөр бе, пенсияже үнген, нииити херекке киришпейн, олуруптар эвес» диген бодал, санал өг-бүлениң деткимчезин чыл бурунгаар алганы бо. Маай Сурунович биле Шура Мөңге-Төреевна Ооржактар ындыг саналды үндүрүп кээриниң бетинде, хынамчалыг шүгдүнүп көрген-нер. Санаашкыннар-даа кылган. Мал-маган бар бир эвес ийи-үш өг-бүле катчып алыр болза, улам эки, малдың баш саны арбын апаар, а кол-ла чүве — уругларының кызымаа, ажыл-иштиг. Түңнелинде, шак-ла ындыг болган төрелдер чугаалажып дүгүрүшкаш, арга-шинээн санап көргеш, мал-маганын каттыштырып алгаш арат ажыл-агыйынче киргеннер. Оон даргазынга Кирилл Маевич Ооржакты соңгуп алганнар. Ол — Ооржактарның оглу. Алыс боду тракторист, ынчан кижи боорга, ажыл-херекти айтыр бээр кижилер база бар-дыр. Оон бээр бир чыл эрткен-не. Кирилл Ооржак-биле ужурашкавыс бо. Аваттар ажыл-ижиниң дугайында бөгүн чүнү чугаалаар чүл, уулелиниң бүдүп турар болза түңнели кандыг боор турарыл, чаа херекти эгелээн улустуң кандыг-кандыг айтырыглар байдалдар тургустунуп турарын сонуургаарымга, мындыг харыыны ол берди:

— Чаа кандыг-даа чүүлдү эгелээри нарын болгай, белен чүве черле кайда боор, ажыл-агыйның чаа хевирин эгелеп алыры база-ла чиик эвес херек. Чугаамы моон ынай уламчылаар мурнунда, бистерниң кол-ла сорулгавыс — тараачын ажыл-агыйының продукциязын ону хереглээн кижилерге чедирери, ылангыя эътке, сүтке, сметанага, саржагга хереглелди бодувустуң хууда малывыстан бүдүрүп, болдунар аргазы-биле чоп хандырып болбас бис дишкен бис. Ийи таланың кайызынга-даа ажыктыг херекти кылып эгелээн бис. Эгезинде черле ындыг-ла ыйнаан харын, ам элээн шуудай бердивис. Ажыл-агыйывысты «Элегес» деп адап алган бис. Ол хоокта улус-тур деп чүве билдинип-ле тур боор, ажыл-агыйывыс төвү — Элегес-Аксы суурдан ыраак эвес, ол ынчаар.

Мал-маганывысты нииги херек дээш каттыштырып алган болгеш, ажыл-херээвисти эгелеп тура, күрүнеден чээли албадывыс. Бодувустуң мал-маганывысты, арга-шинээвисти санап көөрүвүске, черле ажырбас хире болган. Боттуң кужу-биле тургузалывыс ол. 180 баш хой-өшкүлүг бис, бода малывыс — амдызында 70 баш.

«Аңдызымда [illegible] бут кырынга быжым-биле туруп [illegible] моон соңгаар сорулгаңар, планыңар чүл?» — деп сонуургадым. Ажыл-херээн хүнү-биле эвес, а соң даартагы хүн, үе-биле санап, көрүп олурар улус болду. Алыс сорулга мындыг: хой, өшкүнү 500, бода малын — 250 баш чедирер. Эгелеп алган болганда сабыраар немежип, бурунгаарлаар апаар. Ажыл-херекчи улус баш удур көрүп алган боор-дур, деминге, арга-шинээнге бүзүрээр-дир.

Арат болгаш тараачын ажыл-агыйы эгелеп алган кижилерге чүгле мал-маганның болуру-биле кызыгаарлаттынмас болгай, чүү херек эвезил: машина-техника, бажың-балгат, кажаа-хораа, чаңгыс сөс-биле чугаалаарга, ажылдың үре-түңнелдиг болурун хандырар материалдыг быжыг баазa эргежок чугула. Ол дугайын чугаалажы бээривиске, арат ажыл-агыйы тракторлуг. «ГАЗ-53» автомашиналыг болду, чиик машиназы база бар. Механик, тракторист мергежилдиг улус бар болгаш ол бүгү чүүлдерни билдилиг ажыглап турарын Кирилл Маевич чугаалап олурду. Бо бүгүнү дыңнап олурарга, ажылы чүвези боттарының белен бар магалыг улус-ла-дыр» — деп бодал башка чайгаар-ла кирер чорду. Чүгле ажылдаары арткан аан. Арат ажыл-агыйының удуртукчузу ажылы, оон түңнелин дараазында чугаа-биле бадыткап көргүзү.

— Бүдүрген продуктуларывысты чоңга садып эгелээн бис. Элегес-Аксы суурда шолу ындыг-ла улуг эвес-даа бол, бажыңны дүүжүдүлга-биле садыг кылдыр ажыдып алдывыс. Магазинивис ол. Чүнү садып турар бис? Сүт, эът, сметана, саржаг, курут, ааржы дээн чүүлдер — бараанывыс ол, а сүт, эът, сметана, саржаг доктаамал турар. Садып алыкчыларывыс билир. Өртек-үнезин сонуургаар боор силер, оон кол-колу мындыг: сүттү литрде 10 рубль деп турар бис, чамдык черлерде ынчаар садып турар кижилер 15 чедирип тур боор чораан, сметаназын харын килде 180 рубль чеде бээр, тыва сметананы хоюг үскүр сүттүг хоорайның магазиннеринде садып турар сүтке, сметанага черле канчап деңнээр?! Ылгалдыы аажок болгай. Инек эъдин сезенге садып тур бис. Садыгжыларывыс дуңмаларывыс — Орлан биле Чечена.

Садыгдан кирген орулганы, дужаап сатканы дуктен кирген акшаны ам дээрезинде тудуг материалдары садып алырынче киириштирип турар. Чүге дизе турлаанга бажың, бажың боорда, чаңгыс эвести тудар сорулгалыг, Чунар-бажыңын тудуп алкан, кажаа-хоралыг, а четтикпейн барган чүүлдеривис дээш, чурттаалга бажыңынга немей тир, мал-маган чуур чер ба[illegible] а тудуп кылыр кланныг улус болду, ол ажылдарже келир чылын чоорту кирер. Садыг-магазинниг, аъш-чемин сада берген, уг-шиин тыва берген улус чүү боор, улам ханылаардан башка. Мынчаар уламчылап болуруп боттарынга бүзүрей хөөрүшкен болгаш, картофель тарыырын база бодап турарлар, магазинни бар-дыр. Бут кырынга бүзүрелдиг туруп келгеш, арат ажыл-агыйының кежигүннериниң социал байдалынче киээнгейни углап дыраар сорулгалыг. Кылыр бодап турар чүүлдери-ле хөй.

Эрткен кышты малы хүр ашкан, ажыл-агыйның болурга ындыг болуру чугаажок. Мал чемин четчири-биле белеткеп алыр, дем-биле үнгеш сигенни машина-техника белей четпес черлерден үезинде кезип алыр. Бо чылын 85 тонна сигенни кезип белеткеп алганнар. Мал кажаалары сериилерлиг, туда карантан аъзаарга, мал-маганның баш саны өзүп, немежип турбайн канчаар, ээзин чоп хомудадыр боор.

Берге деп көрүп турары бир айтырыглыг улус болду. Турлаанче электри киирери. Баш удур санаашкындан алгаш көөрге, чарыгдал хөй-ле үнер, кылыр ажылдар дээш айтырыг, шыпап-ла, нарын дээрзин К. М. Ооржак тайылбырлааш, оода бо чүүлге чогуур черлерден деткимче диләэр бодалдыын чугаалады.

Арат ажыл-агыйлыг Ооржактарның ажыл-иже-биле ынчаар таныжып, бөгүнгү ажыл-херээн чугаалажып, сорулгалары-биле таныштывыс.

Арат болгаш тараачын ажыл-агыйы бистиң республикада амыдыралдың [illegible]-биле чоорту хөгжүп эгелээнин билир бис, эгези салдынган. Чүнү-даа эгелээри шыңгыы-ла, нарын болгай, ажыл-агыйның бо хевиринче шилчип турар кижилер бергелерге таварышпайн турар эвес, таваржып турарлар. Эжешке чедер дээш кызып турарлары база бар. Арат болгаш тараачын ажыл-агыйының республика ассоциациязы оларга дуза көргүзериниң, деткииринң бүгү-ле аргаларын ап турар. Ажылдың чаа кандыг-даа хевири черле ындыг болгай, билир бис, бодун көргүзүп, бут кырынга туруп кээп, быжыкканга чедир, чамдыкта ол-бо дээш чемеле-дир. Аъш-чем продукциязының бүдүрүлгезинге оларның үлүү ам дээрезинде ындыг-ла улуг эвес деп чүве билдингир, ынчалзажок оларның чурттап, ажылдап турары [illegible] деңнелинге [illegible] болза, эскертинер элээн [illegible] чүүлдер бар. Ону кожа-[illegible] чурттап турар кижилер билир. Ажылдың [illegible] бергелериниң чижээн маңаа база арбыны-биле киирип болур. Үстүнде чугаалааным Ооржактарның өг-бүлези оон бир бадыткалы ол деп болур. Олар арат болгаш тараачын ажыл-агыйының ассоциациязында бактаап кирбейн-даа турза, нииити херекке улуун киириштирип келгеннер.

Вера КУУЛАР.

Танышыңар: «Элегес»-тип

АРАТ БОЛГАШ ТАРААЧЫН АЖЫЛ-АГЫЙЛАРДА

Хуула бодал

АЖЫ-ТӨЛҮМ КАНДЫГ ЧУРТТААР ИРГИ?

Мээң төрээн черим—Тыва. Мында чурттап чор мен. Өскээр кайнаар баар деп мен, маңаа кырыгыже чурттааш, сөөк салыр мен. А Тывага черни садар дээш турарынга сагыш-сеткилим ханызындан шууд удур мен.

Не кижи болганымда келир үеже талыйтыр көрүп, ажы-төлүм сөөлүнде, өскүлей бергеш кандыг чурттаар ирги деп бодап орар-дыр мен. Че, харын, Тывага черни садып эгелээн дижик. Үндезин тыва кижилерде черни эндере, чер-чер-биле садып алтар херекгилиг кижилер чок-ла боор деп бодаар мен. Ындыг болганда, черни садып алыр деп кызыдып турар өске кижилерниң холунче кире бээр. Ынчан, алызында барган, бистиң ажы-төлүвүс, оларның ажы-төлү ол кижилерниң кулдары болу бербес ирги бе? Дораа дизе, чер-чурт чок арткан улус ынчан тураскаан чурттаар чер дилеп, индейлер, цыганнар ышкаш чер кезип, өске улуска базындырып, бак карак көре бербес ирги бе дээш чүнү бодавас дээр боор. Берге-ле чүве-дир.

Горбачев чуртту удуртуп эгелээш, эде тургустунуушкуннап эгелээн соонда бригада, аренда керээзи, оон аңгыда чүү-чүү деп турза-турза, чоорту сандарап эгеледивис. Коммунистиг партияны база-ла бактап-бактап, дужурүп каапкан. Эде тургустунуушкуннап турган чүвези сандараашкынга чедирди.

Улуг ССРЭ-ниң чүс ажыг нация чону шуптузу хамык дежниг, тодуг-догаа чурттап чордувус. Ам чүү боор турар дыр? Абхазтарны грузиннер, грузиннерни абхазтар оълаткан, ында-мында дайын-боллаа, ыы-сыы, маргылдаа-төрүлдээ боор тур мышкажыл.

Аңаа тайбын олурар тываларны орус дылдыг улусту кызып-кыйып турар деп хопчип үндүрүп турган, бодун чурттуң мурнунга ат-алдарывыс баксырадып кагдылар. Олар кымнар дээрзин шупту биле берген бис. Барза-барза бо сандараашкын та чүге чедире бээр чүве ийик.

Шупту чүве сандарап турда, тыва черни садар деп турлар. Че харын, албан черлерин, бүдүрүлгелерин, оран-саваны сатчып-даа тургай-ла бис. Чүгле төрээн черивисти садарынга чөпшээрешпээдиңер. Улуу-биле дилеп тур мен.

Бүгү-ле чүве бистиң боттарывыстан хоочугу хамааржыр бодал чоруулу. Бис боттугуннаан (суверениг) республикада чурттап турар болгаш боттарывыс баштай шиитпир үндүрер эргелиг болгай бис. Ынчангаш мээң идегелим чүгле боттарывыста деп билип турар мен. А Президент Ш. Д. Ооржак мээң бодалымга каттыжар боор деп аажок-ла идегээр-дир мен.

Наталья ХОВАЛЫГ.
Чөөн-Хемчик району.
Чадаана хоорай.

Дээди болгаш ортумак тускай эртемниг национал кадрларны белеткээриниң ПРОГРАММАЗЫ

I. Программаның үндезиннели болгаш ооң кол-кол чүүлдери

Бистиң ниитилелдиниң экономиктиг база политиктиг системаларының эде тургузулгазы ханылаан тудум, реформаларга кол моондактар улам илдең көстүп кел чыдар. Реформаларның баштайгы базымнары безин бистиң ниитилелдиниң чаа арга-куралдарны, методтарны ажыглаарынга билиглери-даа, туржулгазы-даа чедишпес боор турарын бадыткап турар. Ол чорук кадр чааргылгазын хөгжүдериниң мурнуу одуругже идип үндүрүп турар, ол рынок экономиказының социал айтырыглары-биле дорт холбашкан болур ужурлуг.

Тываның хөгжүп орар экономиказынга бүдүрүлгениң ажыктыын өстүреринге шаптыктап турар факторларның бирээзи болза мергежилдиг кадрларның чедишпези боор турар. Бистиң республикага кадр айтырыының талазы-биле чоокку үеде-ле ийи улуг бергедээшкин илереп келир: бир талазында, тодаргай категорияның кадрларының чедишпези, өске талазындан — ажыл чок чорук. Ам безин республикада 12 муң ажыг кижи ажыл чоктарның санында. Рынок харылзааларының хөгжүүрү-биле холбаштыр ажыл чок артарының айтырыы улам чидиг-биле тургустунар. Ажылчын күштериң массалыы-биле хосталыры, мурнакчы технологияның адырларга чаа мергежилдерлиг кадрларның хөй-биле негеттинери, рынок байдалдарында тывынгыр ажыл-агыйжы чорудулганың хөгжүлдези — бо бүгү национал кадрлар белеткелиниң системазын чаазы-биле хевирлеп тургузарын болгаш хөгжүдерин негеп кээр.

Бо программа Тыва Республикага бедик мергежилдиг национал кадрларны 2010 чылда чедир үеде белеткээриниң сорулгаларын, стратегиязын болгаш алыс теңнүү үннелдерин тодарадыр. Ол база экономиктиг байдалдарда тус черниң специалистерин бистиң республиканың социал, экономиктиг база эртем-техниктиг хөгжүлдезин боттандырарынга салдар чедирер шак ындыг специалистер белеткелиниң системазының реформазын көрүп турар.

Бо үеге чедир республикага кадрлар белеткелиниң чурттуң улуг өөредилге черлеринге конкурстан дашкаар чалалге-биле өөредириниң (1991 чылдан бээр — телевирлиг кэрээлер-биле) база республиканың бодунда дээди өөредилге черлеринге (ДӨЧ), ортумак тускай өөредилге черлеринге (ОТӨЧ) өөредилгени киириштирип турар системазы тургустунган.

Дээди болгаш ортумак мергежилдиг специалистерни республикадан дашкаар черлерге белеткээрп чүгле сан-ээ бергедээшкиннеринден ангыда, өске-даа хөй факторлар-биле нарыыдаттынып турар, оларның кол-колу: республиканың, ылангыя көдээ школаларының доозукчуларының талазы-биле кошкак белеткелдии, оон түңнелинде оларның киререниң шылгалдаларының үезинде адаанналып шыдавазы, тыва студентилерниң өөрениp турар үезинде өөредилгезиниң ара каары (чаа социал-амыдырал байдалдарынга чаңчыгарының бергедээшкиннери, орус дылды чегей билири, башкылап турар эртемнерни чедип киирээриниң шыдавазы); школачыларының мергежил шилилгезиниң кудук деңнели.

Тус черниң өөредилге черлеринге специалистер белеткелинге коллай даянылы амгы үеде болдунмас, чүге дээрге республиканың дээди база ортумак өөредилге черлериниң структуразы (мергежилдер аайы-биле ап көөрге) чүгле эвес, ажыл-агый чорудулгазының амгы негелделеринге дүгжүр специалистерни белеткээринге эргежок чугула байдалдар ам-даа чок. Республиканың дээди база ортумак өөредилге черлериниң өөредилге орун-савазы, лабораторлуг дериг-херекселдери, өөредилге номнары, тускай литература чедишпес. Өөредилге черлериниң бүдүрүлге, албан черлери-биле харылзаазының механизми ам-даа тептүткен агытының база специалистер хуваалдазының деңнелинде. Бүдүрүлгелер, албан черлери специалистер чагыдырары дээш харыысалга чок, бүдүргелиг оларның белеткели дээш экономиктиг сонуургалы чок.

Тептүткен күүшке чагыышының өстүрүгдары-биле чергелештир эртемге үндезилеттинген специалистер белеткээриниң, оларга херегледи баш хүр санап көөрүүн база шиңгээдиглериниң механизми чок боор турганы бар специалистерниң база доозуп кээп турганының таарымчалыг хөй кезектерин тургускан. Улус ажыл-агыйының бүдүрүлгениң эвес адырларында специалистерниң элээн чедишпен байдалы тургустунган, ынчалзажок инженер база экономика углуг специалистер, улус ажыл-агыйының хөгжүп болур перспективалыг адырларынга специалистер шуут барык чок чыгыы.

Ынчангаш специалистер белеткелиниң тургустунуп келген системазынга реформаны боттандырарының эргежок чугулазы негеттинип келген, чүге дээрге оон алыс түңнелдери чегей, системаны эргелеп башкарарының дээштиг схемазы чок, акшаландырыышкыны чедишпес турган.

Республиканың улус ажыл-агыйынга дээди болгаш ортумак эртемниг специалистерни белеткээриниң чаа системазы даараазында сорулгаларны боттандырары дээш ажылдаар ужурлуг:

— республиканың хамаатызы бүрүзүнге интеллектуалдыг, культурлуг база мөзү-шынар хөгжүлдезинге эң таарымчалыг аргаларны бээри, бодунуң аргаларынга, билиглеринге дүгжүр эртем билигни, мергежилди чедип алыр арганы бээри;

— эртемге, бүдүрүлгеге, культурага чаартылганы боттандырып шыдаар, политиктиг болгаш экономиктиг чаа байдалдарга тускай эртем-техниктиг деңнелгени хандыраp ангы-ангы адырларга болгаш мергежилдерге специалистерниң ниитилелге херектелин хандырары;

— дээди болгаш ортумак тускай эртемни чедип алырынга республиканың чурттакчы чонунуң национал, культура база экономиктиг эрге-ажыктарын барымдаалаары;

— өөредилге черлериниң эртем албан черлери-биле демнежип каттыжылгазының болгаш эртем-өөредилге комплекизиниң өөредилгениң, эртемниң база культураның төвү болдурарының күзели-биле Тываның эртемниниң болгаш культуразының хөгжүлдезинге, республиканың дээди болгаш ортумак тускай школазының шынар талазы-биле чаа салдыышкынын чедип алыры.

Программаны боттандырары ийи үе-чадага санаттынган.

Бирги үе-чадазы — 1992-2000 чылдар. Специалистер белеткелиниң амгы бар системазының болгаш ону сайзыраңгайжыдарын саналдап турар механизмин херек кырында ажылдап киирери болгаш дээштииниң үнелээри. Республиканың дээди болгаш ортумак тускай өөредилге черлериниң арга-курлавырларын быжыглап өстүрери.

Ийиги үе-чадазы — 2000-2010 чылдар. Республиканың экономиказының адырлар аайы-биле тургузуунга дүгжүп турар дээди болгаш ортумак тускай өөредилгениң доктаамал турум системазын хевирлеп тургузары. Тус черге специалистер белеткелиниң адаанналып шыдаар деңнелин чедип алыры.

II. Национал кадрлар белеткелиниң айтырыының амгы байдалы

Сөөлгү он чылдарда Тыва Республиканың улус ажыл-агыйының көдээ ажыл-агыйга хамаарышпас адырларының хөгжүлдези, көдээ ажыл-агый бүдүрүлгезинге индустриалдыг аргаларны ажыглап кииргени, социал-амыдырал адырларының хөгжүлдези республиканың экономиказынга бедик мергежилдиг кадрларның негелдезин улгаттырган. 1970-1990 чылдарда республиканың күш-ажылчы курлавырларының өзүлдезинге эртем-билиглиг кижилерниң (доозкан база доозпаан дээди болгаш ортумак тускай эртемниг) санының өзүлдезиниң темпилери чурттакчы чонунуң нити өзүлдезиниң темпилерин ажып келген. Чижээ, 1970 чылдан 1990 чылга чедир чурттакчы чонунуң саны 33,3 хуу өскен болза, дээди болгаш ортумак эртемниг кижилерниң саны 66,5 хуу өскен. Ол-ла чылдарда улус ажыл-агыйынга хаара туттунганнарының саны 1,5 катап, а дээди болгаш ортумак эртемниглерниң саны — 2,3 катап өскен. Оон иштинде дээди эртемниглерниң санының өскени — 217 хуу болган.

Эртем-билиг деңнелиниң өзүлдезиниң бедик темпилериниң ачызында национал интеллигенцияның, ажылчын ангы хевирлеттиниип тургустунган, чурттакчы чонунуң культура деңнели бедээн. Ол-ла үеде үндезин национал специалистерниң саны база мурнады өзүп келген, дээди эртемниг специалист тыва кижилерниң санының өзүлдези республиканың дээди эртемниг кижилерниң нити санының өзүлдезиниң темпилеринден 9,1 хуу бедии, а ортумак эртемниглерге хамаарыштыр 31 хуу бедик болган.

Ынчалзажок республиканың чурттакчы чонунуң кадр тургузуунда таарымча чок байдалдар ынчан-на илереп келген. Чижээ, 1980 чылдала мергежилдиг специалистерниң кол кезии (55 хуузу) бүдүрүлгениң эвес адырларда, кадык камгалалында, улус өөредилгезинде, культурада, күрүне болгаш ажыл-агый эргелелиниң органнарында мөөңнелген апарган. Ындыг байдал оон соонда улам киткен, 1990 чылда үстүнде хуу 67,5 апарган. А Россия Федерациязында бүдүрүлгениң эвес адырларда дээди эртемниг специалистер 35,4 хуу турары айтырга ылгал хуу илден.

Оон-биле чергелештир материалдыг бүдүрүлгениң адырлары дээди эртемниг специалистер-биле чегей хандыртынган боор артып келген. Чижээ Тываның үлетпүрүнге болгаш тудуунга дээди эртемниглерниң чүгле 11 хире хуузу ажылдап турган, Россия Федерациязында ол көргүзүг 33,6 хуу боор турар. Мергежилдер аайы-биле алыр болза, дээди эртемниг специалистерниң хуваалдазының таарымча чок байдалы улам илдең. Чижээ, гуманитарлыг эртемнерниң база бойдус талазы-биле специалистерниң деңзигүүрү — барык 52 хуу (Россияда — 28,2), а нити-экономиктиг, инженер, энергетика технологиг, автоматика талазы-биле специалистерниң деңзигүүрү — чүгле 11,4 (Россияда — 26,8) хуу болган.

Ортумак тускай эртемниг специалистерниң саны 20 муң ажыг кижи, а оларның 19,5 хуузу кадык камгалалында, 14,5 хуузу улус өөредилгезинде, 12 хуузу көдээ ажыл-агыйда боор келген.

III. Национал кадрлар белеткелиниң системазын хөгжүдериниң кол угланыышкыннары

Специалистер белеткелиниң чорудуун өөредилгениң үзүктел чок болурунуң принцивинден көөр апаар: школа, профтехучилище, техникумнар, дээди өөредилге черлери. Оон үе-чада бүрүзү профессионал өөредилге системазының чугула кезээ болур. Школа болгаш ортумак тускай өөредилге черлери дээди өөредилге черлеринге киреринин баазазы, ынчангаш оларга үндезин эде тургузулганы чорудары негеттинип турар. Школалар доозукчуларының билииниң деңнели амгы үениң негелделеринге үстөк четпес, олар өөрениp киреринге адааннажылганы шыдавайн турар. Ынчангаш бирги ээлчеглиг сорулга болза, аныяктарны дээди өөредилге черлеринге киреринге дүрген тускай белеткээзиниң чаңчылчыраан хемчеглерин тып, хүлээп алыры болур. Чуртта-даа республика иштинде-даа дээди өөредилге черлеринге өөредилге чорудулгазының болуунга база чаа көрүштер болгаш шиитпирлер херек. Дээди өөредилге соондагы өөредилгени сайзыраңгайжыдары, специалистерниң билиин бедидери база эргежок чугула.

III. 1. Салым-чаяанныг аныяктарны дилеп, шилип ап, тускай белеткээри — абитуриентилер контингентизин тургузарының үндезини

Специалистерни республикадан дашкаар черлерге белеткээринге бергедээшкиннер, Россия Федерациязының болгаш ХКД-ның өске чамдык республикаларының өөредилге черлеринге кэрээ үндезининге телевирлиг арга-биле кадрлар белеткээрин амгы үеде соксадыр арга чок салым-чаянныг аныяктарны дилеп, шилип ап, тускай белеткээриниң айтырыын бирги черге кылдыр тургузар ужурга таварыштырып турар.

Ол сорулганы чедип алыры-биле даараазында чүүлдерни планнап турар:

— районнар төптериниң болгаш Кызыл хоорайның школаларынга математика, физика, химия, даштыкы дылдар талазы-биле ханы өөредилгелиг тускай класстарны (9-11) организастаар;

— Кызылда күрүнениң педагогика институдунуң чанынга салым-чаяанныг уруглар (техниктиг болгаш гуманитарлыг эртемнер углуг) республика лицейин ажыдар;

— районнарга болгаш республика чергелиг школачыларның математика, физика, химия олимпиадаларын чыл санында эрттирерин боттандырар;

— Красноярскиниң политехниктиг институдунуң Кызылда филиалының баазазынга школачыларның мергежил шилилгезиниң техниктиг төвүн, район төптеринге салбырлардыг кылдыр организастаар;

Тускай дүгүржүлгалар-биле ХКД чурттарының, даштыкы чурттарның, техниктиг улуг өөредилге черлеринге өөредилге чорудары-биле тус черниң дөч-леринге студентилерниң бирги база ийиги-даа курстарынга тускай өөредилгени эрттирер.

— университеттиң бир чылдыг белеткел факультединиң ажылдарының дугайында айтырыгны өөренип көөр. РЭА-ның Сибирь салбырының Тывада комплекстиг килдизиниң чанынга организастаар факультеттиң доозукчуларын дугуржулганың ёзугаар университеттер беседелажыышкынының түңнели-биле бирги курска хүлээп ап болур.

— Юстиция министерствозунуң чанынга Томскиниң күрүне университединиң өөредилге-консультация пунктузун ажыдар.

III. 2. Өске девискээрлерге болгаш республикаларга национал кадрларны белеткээриниң арга-курлавырлары

Чурттуң кол-кол дээди өөредилге черлеринге бедик мергежилдиг национал кадрларны белеткээринге боттүг дузаны көргүзериниң хевири кылдыр киирген конкурстан дашкаар хүлээп алыышкынның практиказы бодун долу демчээзе ажыктыг деп көргүзүп шыдаваан. Сөөлгү чылдарның түңнелдерин (1985—1990 чч.) алгаш көөрге, техниктиг болгаш технологтуг дээди өөредилге черлеринче хүлээп алыышкын дыка берге боор келген, ол черлерже берген конкурстан дашкаар олуттар дыка хөй кезиинде куруг артып каап турган. Дөч-ни доосхаш, чогуур ажылдаар черлеринге чедип кээп турар специалистерниң хуузу кончуг эвээш. Чижээ 1985 чылда конкурстан дашкаар хүлээп алыышкын-биле киргени 128 кижиниң чүгле 39-у (30,4 хуузу) чогуур бүдүрүлгелеринге, организацияларынга хуваалдалыг келген. Шак ындыг байдал өске-даа чылдарының хамааржыр.

Эрткен чылдан бээр (1991 ч.) конкурстан дашкаар хүлээп алыышкынны кэрээлер ёзугаар телевирлиг арга-биле хүлээп алырынче шилчиткен. 1995 чылга чедир кандыг-кандыг мергежилдиң специалистери херек боор турарын баш удур болап көөргениңден республикадан дашкаар өөредилге черлеринге өөредиринге акша-хереглелдериниң ам-даа дизеп тывары негеттинип турар. Ол мергежилдер чоннуун технологиялар-биле холбашкан:

— алгы-кеш технологиязы;

— алгы-кештен кылыглар технологиязы болгаш согаалып кылыры;

— эът болгаш эът продукталарының технологиязы;

— сүт болгаш сүт продукталарының технологиязы;

— ниитиниң чемненилгезиниң продукциязының технологиязы;

— ыяш ажылдап кылырының технологиязы;

— тараа кадагалалының болгаш ажылдап кылырының технологиязы.

Радиофизика база электроника, автоматика болгаш эргелел башкарылга талазы-биле специалистерни база республикадан дашкаар өөредилге черлеринге белеткээри негеттинип турар.

Бүдүрүлгениң эвес адырларга медицина (эмнээшкин херээ, педиатрия, гигиена болгаш санитария, стоматология, фармация), культура, улус өөредилгези (социология, психология, даштыкы дылдар) ажылдакчыларынга негелде ам-даа улуг боор артпышаан. Садыг шугумунга товароведтерниң чедишпези [illegible].

III. 3. Республиканың дээди школазының — дээди мергежилдиг специалистерни белеткээриниң баазазының арга-курлавырлары.

III. 3. 1. Дээди эртемниг кадрлар белеткээриниң хемчээлин өстүрери

Республикада 1 дээди өөредилге чери болгаш 2 филиал ажылдап турар. Республикада дөч-лер ийи министерстволарга чагырткан. Республиканың дөч-лериниң студентилериниң саны 1991-1992 өөредилге чылының эгезинде 3,5 муң, оон иштинде хүндүскү өөредилгеде — 2,1 муң кижи (61 хуузу) болган.

Адырлар аайы-биле бөлүктерде студентилерниң хуваалдазы мындыг:

үлетпүр, тудуг болгаш транспорт —	18 хуу.
харылзаа	—
көдээ ажыл-агый —	20 хуу.
экономика болгаш эрге-хоойлу	—
кадык камгалалы, күш-культура болгаш спорт	—
чырыдылгазы —	62
уран чүүл болгаш кинематография	—

Ындыгның хараазындан республикада дөч-лериниң амгы структуразы Тываның улус ажыл-агыйының кадрлар-биле хандырылгазында таарымча чок байдалдарны узуткаарынга салдар чедирип шыдавас.

1991-1992 өөредилге чылында республиканың дөч-леринге хүлээп алыышкын 0,8 муң, оон иштинде хүндүскү өөредилгеге — 0,6 муң кижи (70 хуузу) болган. 1991 чылда доозукчуларының саны 0,5 муң, оон иштинде хүндүскү өөредилгеден — 0,3 муң специалист (61 хуузу) болган.

Хамааржыр турары министерстволарының болгаш дөч-лерниң боттарының берип турары сан-түңнерринден алгаш көөрге, 2010 чылга чедир хүлээп ап турарларның саны 43 хуу көвүдедири, азы 1,4 муң кижи, оон иштинде хүндүскү өөредилгеге — 1,2 муң кижи чедирери көрдүнүп турар. Россия Федерациязының өөредилге черлериниң баш удур санаашкыннар албаның сан-түңнерин алгаш көөр болза, республиканың дөч-лериниң студентилер саны ол-ла үеде 7 муң, оон иштинде хүндүскү өөредилгеге — 5,8 муң кижи (82 хуузу) чедирип болур.

Моон алгаш көөрге, дээди эртемниг специалистерни белеткээри, ооң-биле-даа мурнунда хүндүскү өөредилгеге, көвүдедири көрдүнүп турар.

III. 3. 2. Дээди эртемниг кадрларны белеткээриниң структуразын өскертири

Рынок харылзааларынче шилчилгениң тургустунуп келген бодунуң эвес байдалдары, девискээриниң хөгжүлдезинде социал-экономиктиг чаа угланыышкыннар, чурттакчы чонунуң таарымча чок талалыг шимчээшкини (республика девискээриниден хөй кижилериниң, оон иштинде дээди болгаш ортумак эртемниг специалистерниң үндүр көжүп турары) болгаш өске-даа чамдык факторлар республикада дээди болгаш ортумак өөредилгениң структуразын үндезини-биле эде тургузарын негеп турар.

Амгы үеде республиканың дөч-леринге 13 ангы мергежилдерге специалистерни белеткеп турар. Амгы байдалды болгаш моон соңгаар кандыг специалистер негеттинип келирин баш удур санап көргени хүлээп алыышкынның структуразын эде көөрүп, эң чоокку үеде чаа мергежилдерге белеткелди эгелээрин негеп келген.

Баштайгы үе-чадада ам бар дөч-лерге эң чугула херегтеттинип турар мергежилдерге белеткелди эгелээри эргежок чугула.

Кызылда күрүнениң педагогика институдунга:

— төөгү;

— социал психология;

— даштыкы дылдар;

— күш-дамыр кижизидилгези;

— педагогика болгаш психология;

— журналистика.

Красноярскиниң политехниктиг институдунуң Кызылда филиалынга:

— бухгалтер учеду, ажыл-агый чорудулгазының контролю болгаш анализи;

— экономиктиг информатика болгаш эргелеп башкарылганың автоматчыткан системалары;

— ыяш болбаазырадып кылырының технологиязы.

Красноярскиниң агроуниверситединиң Кызылда филиалы:

— бүдүрүлге экономиказы болгаш ону эргелеп башкарары;

— көдээ ажыл-агыйның механизациязы.

Республиканың дөч-лериниң структуразын өскертири ийи дөч өске девискээрде дөч-лериниң филиалдары боор турда болдунмас чыгыы. Чүге дээрге филиал бодунуң күзели-биле, үстүнде турар дөч-түң кижи калгези чокка студентилер хүлээп алырының планын, мергежилдерниң санын болгаш өске-даа эде тургузулгаларны боттандырып шыдавас. Ынчангаш республиканың дөч-лерин автономчут болдурары чугула. Оңу Тыва Республиканың күрүне университедин организастаары-биле чедип ап болур. Университет организастаарының ийи үе-чадалыг боттандырары көрдүнүп турар:

бирги үе-чадазы — (1993 — 1998 чч.) — Красноярскиниң политехниктиг институдунуң, агроуниверситединиң филиалдарының материал-техниктиг баазазын болгаш кадр курлавырын быжыглаары. Кызылдың педагогика институдунуң баазазынга Новосибирскиниң күрүне университединиң филиалын ажыдары.

ийиги үе-чадазы (1998 — 2010 чч.) — Кызылда күрүнениң педагогика институдун база КПИ-ниң, ККАУ-нуң филиалдарын каттыштырары болгаш оларның баазазынга Тыва Республиканың күрүне университедин организастаары. 2010 чылга чедир аңаа 5970 хире студентилерни 23 ангы мергежилдерге өөредип болур. Бо талазы-биле Россия Федерациязының дөч-лериниң талазы-биле шинчилел институдунуң сүмелери бар. Ында республиканың улус ажыл-агыйынга специалистерниң херегтелиин бирги черге кылдыр барымдаалап көрген.

III. 3. 3. Республиканың дээди школазының кадрлар-биле хандыртынганы болгаш кадр курлавыры

Республиканың дөч-лериниң 1992 чылдың январь 1-де ажылдап турарларының нити саны 0,6 муң кижи, оларның иштинде 0,3 муңу (45 хуузу) эртем-педагогиктиг ажылдакчылар. Профессор-башкы кадрларның нити санында кандидат болгаш өске-даа эртем чадалыгларның деңзигүүрү 24 хуу боор турар, ол башкыларның белеткелиниң бедик эвес деңнелин көргүзүп турар. Программаның санаттынган үезиниң дургузунда профессор-башкы кадрларның саны республиканың дөч-леринге 1,4 муң чедери көрдүнген.

Республиканың дөч-леринге кадр курлавырын быжыглаар база өстүрер талазы-биле даараазында хемчеглерни саналдап турар:

— башкыларның чурттуң улуг өөредилге база эртем албан черлеринге билиг бедидерин болгаш стажировказын калбаа-биле ажыглаар;

— Россия Федерациязының улуг өөредилге черлериниң болгаш эртем-шинчилел институттарының аспирантураларынга болгаш докторантураларынга, ХКД-ның өске чурттарынга база даштыкыга тус черниң аныяк специалистерниң өөредилгезинге санхөө дузазын болгаш материалдыг деткимчени көргүзер;

— өөредилге черлеринге ажылче республиканың эртем албан черлериниң ажылдакчыларын хаара тудар:

— кэрээлиг арга-биле өске девискээрлерден бедик мергежилдиг кадрларны башкы ажылче чалаар; кэрээлер эртемнер аайы-биле кыска хуусаалыг циклдерни башкыларынга болгаш 1-2 чыл хуусаалыг-даа боор болур.

III. 3. 4. Дээди өөредилге черлериниң техниктиг фонду-биле чепсеглелгезин болгаш ону экижидериниң арга-курлавырлары

Специалистер белеткелиниң шынары өөредилге черлериниң техниктиг болгаш өөредилге-методиктиг чепсегленгениниң деңнелинден дыка улуг хамааржылгалыг. Республиканың дөч-лери амгы үеде өөредилге-лабораторлуг дериг-херекселдери-биле, амгы үениң аудо-видео аппаратуразы-биле, өске-даа өөредилге техниказы-биле дыка сула хандыртынган. Оларга боттарының полиграфия баазазы чок, өөредилге номнары, өөредилге-методиктиг болгаш тускай литература чедишпес.

Дөч-лериниң кол фондуларының чылда ортумак өртээ-үнези 7319 муң рубль, азы Россия Федерациязының дөч-лериниң кол фондуларының чүгле 0,6 хуузу боор турар. Хүндүскү өөредилгениң бир студентизинге хамаарыштыр алырга фонд-биле чепсеглелгени 698 рубльге деңн. Программаның санаттынган үезинде көрдүнгенин ёзугаар бир студентиге хамаарыштыр ол сан 5500 рубль чедер, азы 31790 муң рубль болур ужурлуг.

III. 4. Республиканың ортумак тускай өөредилге черлериниң хөгжүлдезиниң арга-курлавырлары

Республиканың улус ажыл-агыйының адырларынга ортумак звеноның кадрларын 5 ортумак тускай өөредилге черлери белеткеп турар. Олар иштинде Кызыл хоорайда. Республикада отөч-лер дөрт ангы министерстволарга, ведомстволарга чагыртыр. Ындыг чорук оларның чаңгыс ээй организастыг системазын тургузарынга, капитал салыышкыннарын таарыштыр хуваарынга, материал-техниктиг баазазын хөгжүдеринге шаптыктап турар.

1991-1992 өөредилге чылының эгезинде отөч-лериниң сургуулдарының саны 3,7 муң, оон иштинде хүндүскү өөредилгеге — 2,5 муң турган. Отөч-лер талазы-биле специалистер белеткелиниң структуразын таарыштыр көөрү база эргежок чугула апарган.

Чижээ, Кызылдың автоорук техникумунга 1992-1993 өөредилге чылындан эгелеп «Улус ажыл-агыйының экономиказы болгаш планнаашкыны» деп мергежилди киирген. Тываның көдээ ажыл-агый техникумунда бо чылын «Улус ажыл-агыйының адырларының экономиказы болгаш планнаашкыны» деп мергежилди киирген-биле чергелештир «Көдээ ажыл-агый продукциязын бүдүрери организастаары болгаш ооң технологиязы» деп мергежилди «Тараажын (фермер) ажыл-агыйын организастаары» кылдыр шилчиткен. Кызылдың эмчи училищезинде 1992-1993 өөредилге чылында «Стоматология» деп мергежилди немээн. Ол өөредилге чериниң келир үезин дээди училище-колледж хевирже шилчидип өөредилге программазын ханылаары болгаш калбартыры-биле, социал ажылдакчы, биле эмчи деп мергежилдерни киирери-биле шиитпирлээр деп болзаш турар. Кызылдың башкы училищезин база дээди училище-колледж хевирже шилчидерин көрүп турар. Кызылдың уран чүүл училищезиниң өөредилге программазын 1992-1993 өөредилге чылындан эгелеп ортумак школаларга эстетика, хөгжүм, уран чурулга башкыларын белеткээринче колдай угланыр.

Чаа мергежилдерни киирери отөч-лериниң хүлээп алыышкын структуразын өскертир. 2010 чылда чылда-ла 1,4 муң кижини, оон иштинде хүндүскү өөредилгеге 1 муң кижини хүлээп алырын планнаан, хүлээп алыышкын 14 хуу көвүдээр. 2010 чылга чедир отөч-лерге сургуулдарның нити саны 4,1 муң, оон иштинде хүндүскү өөредилгеге — 3,1 муң (75 хуузу) чедери көрдүнген. Ортумак тускай эртемниг специалистерни доостурун үндүрерин 2010 чылга чедир 1,3 муң, хүндүскү өөредилгеден — 1 муң кижи чедирери планнаттынган.

Республиканың отөч-леринде ажылдакчыларының нити саны 1992 чылдың январь 1-де 0,6 муң кижи, оон иштинде башкы составы — 0,2 муң кижи турган. Башкыларының барык чартык кезии дээди эртемниг. 2010 чылга чедир отөч-лериниң ажылдакчыларының нити санын 0,9 муң чедирери азы 50 хуу көвүдедири көрдүнген.

III. 5. Республиканың дээди болгаш ортумак тускай школазының материал-техниктиг баазазының хөгжүлдези

Республиканың дээди болгаш ортумак тускай өөредилге черлери амгы үеде янзы-бүрү сорулгаларга ажыглаттынар бажыңнарга, тускай тудугларга аажок чидиг херегледиг боор турарлар. Россия Федерациязының өөредилге черлериниң төп төлевилел черлериниң санаашкыннарын ёзугаар алырга, дээди болгаш ортумак тускай өөредилге черлеринге өөредилге-лаборатория бажыңнарының нити шөлүнүң чедишпес чорук амгы үеде туттунуп турар бажыңнарының киир санаарга безин 100 муң дөрбелчин метр чедишпес, нити чурттаалга бажыңнарынга 42 муң кижини хүлээп аар арга чок боор, нитиниң чемненилге черлеринге 1,3 муң олут чедишпейн турар.

Ол-ла төп төлевилел черлериниң баш бурунгаар санаашкыннарын ёзугаар чедишпес чүүлдерни дуглаарынга херек капитал салыышкыннар 129,4 млн. рубль болур ужурлуг, оон иштинде өөредилге-лабораторлуг объектилер тударынга — 85,5 млн. рубль, нити чурттаалга бажыңнарынга — 31,2 млн. рубль, нитиниң чемненилге черлеринге — 0,9 млн. рубль, культура-амыдырал хандырылга, эмнелге болгаш дузалал ажыл-агый объектилерин тударынга 11,8 млн. рубль херек боор турар. (Капитал салыышкыннар 1991 чылдың өртектери-биле санаттынган).

Капитал салыышкыннарны боттандырарының талазы-биле республиканың аргаларын өөренип көрүп, оларны үелер аайы-биле мынчаар шиңгээдип ап болур: 1992-1995 чылдарда — 10,8 млн. рубль; 1996-2000 чылдарда — 29,0; 2001 — 2005 чылдарда — 35,3; 2005 — 2010 чылдарда — 21,2; 2010 чылдың соонда — 32,9 млн. рубль.

IV. Тыва Республиканың өөредилге черлериниң болгаш эртем адырларының кады ажылдажылгазы

Өөредилге черлериниң болгаш эртем адырларының кады ажылдажылгазы эртем болгаш эртем-педагогика коллективтериниң эртемдениниң, оон-биле кады улус ажыл-агыйының бедик мергежилдиг специалистерни аныяктар өөредилгезинге ажыглаарының; дуржулгалыг башкылар-эртемденнер удуртулгазы-биле студент аныяктарны республиканың эргежок чугула эртем-техниктиг айтырыгларын шиитпирлээринге киириштирериниң, республиканың дээди өөредилге черлеринге болгаш эртем организацияларынга хүлээп алыышкынын үндезини-биле өскертириниң, дээди школаның эртем-шинчилел ажылдарының хемчээлин кошкузу-биле көвүдедириниң хевирлери-биле боттандыртынар апаар. Шак ынчаар 1991 чылда дээди школаның эртем-шинчилел ажылдарының хемчээли нитизи-биле 122,2 муң рубльге деңнешкен болза, 2010 чылга чедир оон хемчээлин 2350,0 муң рубль чедирери көрдүнүп турар. Боттандыртынып турар эртем-техниктиг программаларны болгаш төлевилелдерни акша-хереглел-биле деткиирин хандырары-биле ол айтырыгны шиитпирлээр апаар дээрзи чугаажок.

Бирги үе-чадада (1992-1994 чылдар) «Национал кадрларны белеткээриниң программазының» болгаш «Тыва Республиканың эртем-техниктиг күчү-күжүн быжыглаарының талазы-биле соңгаарлаттынмас хемчеглер дугайында» республиканың Чазааның доктаалының хемчээлинге ам бар боор турар өөредилге черлериниң, эртем адырларының чайгылыыш чок хөгжүлдезин чедип алыры, эртем-шинчилелдиг, эртем-инженерлиг шинчилелдерни боттандырарының талазы-биле бот-орулга-чарылгалыг организацияларның четкизин тургузары, дээди өөредилге черлериниң ангы-ангы угланыышкыннарга теоретиктиг семинарларын дамчыштыр эртем-методиктиг чөвүлелдериниң ажылдарын дүүштүрери, Россияның Эртемнер академиязының Сибирь салбырының Тывада комплекстиг килдизин РЭА-ның СС-тиң Тывада бойдус курлавырларының институду кылдыр (РЭА-ның СС-тиң ТБКИ) кылдыр ТДЛТЭШИ-ни РЭА-ның СС-тиң төөгү, филология болгаш философияның каттышкан институду кылдыр эде тургузары чугула боор турар.

Ийиги үе-чадада (1995-1998 чылдар) өөредилге черлериниң болгаш эртем албан черлериниң материал-техниктиг баазазын хөгжүдер талазы-биле көрдүнген саналдарда айыттынган чаа объектилерни тудар. РЭА-ның СС-тиң ТБКИ-зин улам хөгжүдер, ТДЛТЭШИ-ни Тываның эртем төвү болдурар; дээди школаның структуразын эде чаартыр, эртем-өөредилге комплекизиниң күчү-күжүн доктаамал болдурар база улам быжыглаар.

V. Эртем-техниктиг комплекстиң чурттар аразынга харылзааларының хөгжүлдези

ЭТК-ның шугуму-биле чурттар аразының харылзааларының нити политиказы даараазында деңнелдерге ажыглаттынып кылдынар болгаш айылаттынып-башкартынар:

— делегейниң эртем-шинчилел программаларының деңнелинге: «Бүгү-нити өскерлиишкиннер» деп делегей программазынга кирип турар «Убса-Нур экспериментизи» деп программаның, «Иштики Азияга бойдус хүрээлелин болгаш культура байдалын камгалап арттырып аары» деп программаның деңнелинге. Ол программаның башкарыкчызы Великобританияның Кембридж университеди боор турар;

— даштыкы чурттарга специалистер белеткээриниң программаларының деңнелинге: ийи талалыг дүгүржүлгаларының үндезининге Моолдуң дээди өөредилге черлеринге специалистер белеткээри 1990 чылда эгелээн, 1992 чылдан эгелеп Турцияның университеттеринге специалистер белеткээри эгелээн;

— чурттар аразының төптеринге болгаш башкарыкчы дээди өөредилге черлеринге эртемденнерниң мергежилин бедидериниң программаларының деңнелинге: АКШ-ка, Моолга эртем, эртем-педагогика кадрларының дуржулга солчулгазын стажировкалар хевирлиг кылдыр чорударының талазы-биле харылзаалар саадынган;

— дээди школаның чурттар аразының харылзааларының каттышкан бүдүрүлгелерин болгаш өске-даа хевирлиг бүдүрүлгелерин тургузарының төлевилелдериниң деңнелинге, оон эгези Делегейниң түркология төвүнүң Тыва салбырын тургузары болур.

VI. Республиканың эртем-өөредилге комплекизиниң социал камгалалының айтырыглары

Амгы үениң аңаа эвес байдалдарында, экономиктиг болгаш социал-политиктиг байдал доктаамал эвес боор, чурттакчы чонуң амыдыралының деңнели соксаал чок кудулап турар үеде, социал камгалал айтырыглары аажок чидиг боор турар. Келир үедеги эртем-өөредилге комплекизиниң адырларынга бо айтырыг талазы-биле даараазында чүүлдер планнаттынып турар:

— стажировкаларны, аспирантураларга болгаш докторантураларга өөредилгени акшаландырары;

— ККПИ-ниң болгаш КрГИ-ниң Кызылда салбырының ажылдакчыларынга чылдың-на ийи квартираны үндүрүп берип турарының дугайында Тыва Республиканың Министрлер Чөвүлелиниң доктаалының күүселдезин контрольдаары;

— хөй квартиралардыг бажыңны, коттеджилерни тудары;

— студентилер фондузун организастаары;

— чер-черлерде чаңгыс черчурттуг студентилер каттыжыышкыннарын акшаландырары;

— материал-техниктиг баазаның хөгжүлдезиниң талазы-биле саналдарда көрдүнген нити чурттаалга бажыңнарынга немелде шөлдерни, нитиниң чемненилге черлериниң объектилерин, культура болгаш эмнелге объектилерин (150 олуттуг санаторий-профилакторийни, 690 кижи турар кадыкшылга-спорт лагерьни, 1110 олуттуг хуралдаар залдыг Культура бажыңын, чылдагаа-ле 258 кижи хүлээп алыр поликлиникаларны) ажыглалга киирери.

Шын — 3-кү арын. 1992 ч. октябрь 28.

ЧОН-БИЛЕ СҮМЕЛЕШСЕ

«Шынның» 200 дугаарынга парлаттынган «Бурган чокта бумба каланзараар» деп шүлүкчү Александр Даржайның чүүлүн номчааш, оон арагалаашкын болгаш кем-херек үүлгедиишкиннериниң дугайында айтырыг көдүргенин черле шын деп көрдүм.

Бистиң Чадаанада арагаже база катап-ла дулдунуп эгелээн. Арагачылар ам араганы сүрүп турбас, белен-не садып ижиптер. Ону ижип алган соонда, билдингир болгай — ажыл шагы үзер, ажылдан озалдаар, аас-дыл, шош-содаа үндүрер, корум-чурум үрээр, оон кедерезе кем-херек үүлгедир.

Эң ылаңгыя аныяктар, харын-даа өөреникчилер безин арагалап чоруур апарган. Олар чурттакчы чонну эт-севин, өнчү-хөреңгизин, мал-маганын оорлаарынга киржип турар.

Кем-херек, оор-сук, корум-чурум үрээшкиннериниң кол чылдагааны — оларның-биле демисешпейн турарында. Шиитпирлер чиик болуп турар. Хоойлуну шыңгыыратпас болза черле хоржок. Корум-чурум камгалакчыларының чон-биле харылзаазы кончуг кошкак деп бодаар мен. 40-50 чылдар үезинде шагдаалар кончуг-ла шын ажылдаар турган. Кудумчуга ойнап турган чаштар безин шагдаа хептиг кижилерни хүндүлээр чүве.

Ынчан оор-сук кылган кижилерни доп-дораан тып тодараташ, кара-бажыңга суга тыртып каар. Ам ындыг эвес-тир. Шагдааларның ажылы кончуг дээш чок, хымнар оорлап, үптеп, арагалап турарын чондан айтырып, сүмелешпес-даа-дыр. Ындыг турда кем-херек үүлгедиишкинин өзүп турбайн канчаар.

Дувендей ШОЙДАР.
Чөөн-Хемчик район.

«ТЫВА» КӨШПҮШААН

Ансамбльдиң шиитпирлеттинмээн айтырыглары

Тыва — эрте-бурун шагдан бээр сыгыт, хөөмей, каргыраа-ның чурту. Сыгыт-хөөмейни дыңнаан бээрниңке, карак четпес делгем ховулар каракка көстүп, чалгаан халай дег, ынай-бээр аэрежаараш-пашаваннаан малдаазаан дээш чимээзи кулакка дыңналып, айыраңнаан дүдүүнбе шапкан чүс-чүс аъттарның челдери чалгыглар дег бырланайнып, оларның бажын дозуп, эзир куш дег кылыйткан чылгычы эрлерниң овур-хевири сеткил-сагышка бүруттунуп кээр.

Сыгыт, хөөмей ол хире дугаазыннинг. Эртем ёзузу-биле таптыг шинчилеп көөр чүве болза, оларда тыва амыдыралдың бойдузунуң; бедик-бедик дагларның, делгем шөлдерниң, кижилерниң овур-хевириниң ааны долузу-биле сиңниккен боор. Ынчангаш сыгыт, хөөмей тыва кижиниң сеткил-хөөнүнүң ааны, аялгазы-дыр.

Ажыы-биле чугаалаарга, Октябрьның Улуг революциязының соондагы чеден чылдарның иштинде Европа культуразын, марксизм-ленинизмниң идеяларын Тывага нептередир дээш, бичеe кошкун чоннуң чүс-чүс чылдар иштинде амыдыралындан чыгдынып келген «сүүзүнү» — культуразын, ыры-хөөмейин, ёзу-чаңчылдарын күш-биле хоруп (ону чүгле ынчангы тыва даргалар кылып турган), «европейжидер» дээни кандыг түңнелдиг болганын көрүп чор бис.

Төрээн культуразының дыка хөй хевирлерин билбес амгы тыва чон сеткил-сагыжы ядарап, массалыг-биле арага-дарыга хандыгып, боттарынга ылак эвес апарып, өлүржүп эгелээни чажыт эвес. Ындыг берге үеде «Тыва» ансамбль тыптып келген. Хөй он чылдар иштинде удуп чыткан тыва талант одунган. Кижилерниң сагыш-сеткили сергеш кынны берген. «Тыва» ансамбльдиң программазында кандыг-даа өттүнүүшкүн, өске национал ааны чок, арыг тыва аас чогаалындан үндезилеттингени тыва көрүкчүлерниң сагыш-сеткилинге, тыва уран чүүлге улуг эргилде болган.

Ансамбльдиң үндезилекчилери, алдар артистер Геннадий Тумат, Конгар-оол Ондар, Кайгал-оол Ховалыг эрте-бурунгу тыва кижиниң ёзулуг овур-хевирин, сагыш-сеткилин, аажы-чаңын, ажыл-амыдыралын амгы сценага көргүзүп шыдааннар. Оларның баштайгы көргүзүглерин Тываның бүгү районнарының чону кайгамчык сеткил-сагыш көдүрлүүшкүнү-биле магап, «ёзулуг шаандагы тываларның моңу» деп мактап турганнар. Шынап-ла, тургустунуп келгени-ле, «Тыва» ансамбль национал онзагай шынары-биле өске ансамбльдерден ылгалып, тыва көрүкчүлерни «боттарын таныр алырынга» өөредип, оларга ам-даа күзенчиг аалчы болуп артышкан. Нае, ам база чугаалап хааты «Тыва» — көрүкчүлерниң ам ынак, бүрүнгү аллагаар куттулуп турар, байлак программалыг ансамбль. Бүгү чүве тергиин эки ышкаш.

Чоокта чаа оларның ажылы-биле таныжып чеде бердим. Виктор Көк-оол аттыг хөгжүм-шии театрының дөрткү каъдында бичии таа өрээлде сынмарлажып алган, бир-ле чүве сүмележип олурлар. Чаа номерлер белеткеп турар улус болду. Оларга шаптыктаарындан сестип, ажылын кыдыындан хайгаараарым. Өрээлиниң тарын чугаалай бээримге, билдиксе-ле тургустунгала дөрт чыл ажа берген, делегейге сураа алгаан ансамбльдиң ам-даа туруму чуп ажылдаар бажыңы чок болду. Моон мурнунда-даа доктаамал ажылдаар чери чок, бир бажыңдан өскезинче, бүрүнгү культура диргизип турар болгаш ындыг бе, өгбелерни дег «көшпүшаан» хевээр улус болду. Олар сүрүп кежер өгбелерге кээрде, амгы хоорайда мал-маганы чок, чогаадыкчы коллективке кежээни оларның ажылынга таарымча чогун кижи бүрүзү медерээн-ле кайр боор. Дуза диле эрте туттан улуг даргаларывыска база чедип турганнар болду. Олары дилегин ол үезинде ажок кичээнгейге ап, партияның политиктиг чырыдыышкын бажыңын бээриниң аргазын өөренип көөрүн аазааннар. Ынчалза-даа ол болдунмайн барган.

Бо чайын Хор ниитилелиниң бир бажыңындан өрээл чугаалажып алгаш, ынаар көжүп кирип алганнар. Өске өрээлдеринде видеосалон болгаш Хор ниитилели боду ажылдап турар болган. Ол бажыңның ээзи (Хоо ниитилелиниң удуртукчузу С. И. Лазарева) «көшкүннерни» ындыг-ла эзлек эвес күлээн алган. Оон оруунга өске кижи ажылдай бергени, оларны шууд үндүр ойлатыпкан. Ам бо хөгжүм-шии театрынга «көжүп» келгеннери бо. Театрның директору С. М. Айыжының бир херадынмээн. Министерство артистерниң харын азыргаа даштыкы ажыл телевизорга үндүрүп берип турар. Бир кижиниң ортумак шалыны муң беш чүс азы ийи муң акша. Шынап-ла, хөй ажы-төлдүг улуска деңгүп-ле хырынга ой.

Чамдык кижилер «Тыва» ансамблиниң артистерин даштыкы үнүп, дыка-ла хөй акша, харын-даа валюта, доллар ажылдап ап турар деп бодап, чугаалажып турганын болум дыңнаан мен. Херек кырында олар чүгле фестивальдарга киржип турганнар. (Бир эвес боттары тускай дугуржулга-биле үнүүшкүн кылыр болза, чоп валюта, доллар ажылдап алдынмас деп).

«Тыва» ансамбли делегейге билдингир деп үстүнде чугаалаан болгай мен. Ынчангаш анаа даштыкыдан чалалга

Культура амыдыралы

өрээлдан арендага бергеш, залга хүнде үш шак иштинде белеткел чорудар чөпшээрел бергенинге аажок өөрүп турарлар болду. Ынчалза-даа чаңгыс-ла театрывыска ынча хөй («Саян», «Аян» база) хөгжүм-шии театрының артистери сынмарлажырга, ажылдаар арга, үе-даа эвээш, харын театрның дериг-херекселинге багай салдарлыын хомудап чугаалаадылар. Оон ыңай чайын үндүр ойлаттырып турганы эрги бажыңны Хор ниитилели ээн каапкан. Ам соңга, хаалгазы бузук турарын база дыңнаттылар.

Бо айтырыг талазы-биле Культура министерствозу чүнү кылып турарын сонуургадым. Амгы бо үеде тудуг материалдары дилеп, чаа бажың тударын барык-ла болдунмас. Ону кылырынга акша-даа бо-ла кээр. Ол чалалгалар чогуур ээлеринге четпейн, өскээр ажыглаттынып турар. Бир чалалганы эртемден Зоя Кыргыс «Аныяктар төвүнге» берипкен. Амгы үеде «Саян» ансамбли тускай чалалга-биле Америка чоруур деп турар. Ол чалалга база «Тыва» ансамблинге келген. Ону база-ла Зоя Кыргыс өскээр «таарыштыра» каапканы ол. Анаа ындыг арганы берип турар чүүл — «Тыва» ансамблинге чалалгалар Зоя Кыргыстың адынга кээп турары. Тывага кээп турган даштыкылар «Тыва» ансамблиниң концертин көргеш, магадап, чалаары-биле үндезилекчилерниң бирээзи үстүнде адааныс «угбавыстың» адрезин бижип алганнар. Ол чалалгалар-биле даштыкыже үнген ансамбльдер Зоя Кыргыстың сүмези-биле «Тыва» ансамблиниң программазы эттүрүп, чоруп турганнар. Ансамбльдиң үндезилекчилериниң бирээзи хирезинде, Зоя Кыргыс артистер-биле ажыл үезинде маргыжыпкаш, могаттынып, оларга келбестеп, харын шаптык ужураштырып турар апарган. «Тываажыларының» чугаазындан алырга ындыг.

Бергелер турза-даа чедишкиннер дугайын артистер база-ла чугаалап олурдулар. Бо чайын эрткен Америкага болган «Голоса мира» деп фестивальга «Тыва» ансамбльден беш кижи: Геннадий Тумат, Анатолий Куулар, Иван Сарыглар, Станислав Даржаа, Сергей Ондар киржип, хамыкты кайгатканнар. Кайгал-оол Ховалыг чеди айда Англияга болган бүгү делегей чергелиг конкурска, Конгар-оол Ондар Швецияга Халчи деп хоорайга «Улустарның аас чогаалы» деп конкурска киришкеш келген.

Каяа-даа баарга, даштыкы улус оларны улуг сонуургал-биле, бедик көдүрлүүшкүн-биле хүлээп ап турган. Ылаңгыя Канадага концерт көргүзүп чеде бээрге, чүгле чиң тээп турар кижилер дугайында ырны катап дыңнаар дээш, Европадан дыка хөй кижи океан кежир сүрүп чеде берген болган. Анаа эң солун чүүл — индейжер-биле ужуражылга. Тыва артистерниң талантызын магадаан тозан үш харлыг индей, хам баштың Тумат Геннадийге бодунуң херээнге хөй чыл эдилээни азыглар, үнелиг даштар-биле каастаан сагыызының уштуп берген. Аныяк тывалаарга Мурнуу-Хат деп аттыг баштың Данмаа Станиславка «Индейлерге дыка дөмей-сир сен» — дээш, бодунуң холу-биле хаарап алганы хөйлени берген.

Канадада «Тываның өнүктери» деп ниитилел шагда-ла тургустунуп, ажылдап турар болган. Ол организацияның кол сорулгазы: Азияның өске улустары-биле янзы-бүрү дипломаттыг харылзаа тудары. Девизи: «Тываны көрбейн өлүрү хомуданчыг». Эмблемазында бижии: «Тыва азы чүү-даа эвес» («Тува или ничто»). 1993 чылда чайын ол ниитилел бодунуң дөрт-беш хире делегаттарын Тываже чорудар деп бодап турар.

Март айда Германияның Кельн хоорайга концерт соонда оларга түрк национал дыг угбай ашаа, оглу-биле чедип келгеш, «Оолдарым, силерниң концертиңерден бодувустуң түрк чонувустуң эрте-бурунгу культуразын көрдүвүс. Түрктерниң бурунгу чурту — Энэ-Сай хемниң эриктери. Чаңгыс дылдан, чопдан укталган, бистиң чамдыывыс-тыр силер, оолдарым» — дээш, ыглап, тыва артистерин куспактап турган.

Амстердам хоорайга тыва артистер ресторанга чемненип олурганнар. Хенертен кожазында столдан тыва хөөмей дыңналы берген. Көөрге, даштыкы кижи бодунуң магнитофонунда тыва хөөмей салып алган олурган. Оолдар ол кижиниң кассеталарын сонуургап көре бергеннер. Хөөмей, сыгыт кассеталары ол кижиде элээн хаш болган. Үндүрүкчүлерин кассеталарда бижип каан: Алексеев, Зоя Кыргыс, Теодор Левин деп кассета бүрүзү аңгы-аңгы үндүрүкчүлүг болган. Даштыкы кижи кассеталарның өртээ аар дээш (конкуренция пайы-биле аңгы-аңгы).

Оон мурнунда Канадага Виннипег хоорайга бир университет (кандыг университет дээрзин артистер сагынмаан) тыва артистерни чалаан. Анаа оларга база-ла тыва хөөмей, сыгыт, каргыраалыг кассеталар көргүскеннер. Ол бижимелдерде Геннадий Туматтың, Хунаштаар-оол Ооржактың хөөмей, сыгыды, Андрей Чүлдүм-оолдуң каргыраазы бар болган. Оларны Моолдуң хөөмей суртаалчызы Зундуй деп кижи моолдарның кылдыр багайтыр орус дылга тайылбырлап каан боор турар.

Ындыг ыязылыг тыва аас чогаалы: хөөмей, сыгыт, каргыраа даштыкыда чамдык кижилерниң улуг өптекке садыглап, байып алыр бараазы апарган.

Ол чоруун чорааш, артистер даштыкы чоннарның бедик культурлуун, бөдүүнүн, боттарының сагыш-сеткилиниң күжүн, мөзү-шынарын ажыглап шыдаарын, амыдыралды билирин, сеткилиниң аажы-чаңының ажыын, өске кижилерге хамаарыштыр сонуургалдың магадап хайгааннар. Моон соңгаар Тывага даштыкы аалчылар хөй келир. Бистиң тыва чонувус олар-биле ижин-кара чок болуп, хүннүлеп, боттарының арыг сеткилин илередип шыдаар кылдыр чанчыгып алган болза эки-ле-дир ийин деп, артистер чугаалап турдулар.

Үстүнде чугаалааныыс бергелер, шаптыктар турза-даа, «Тыва» ансамблиниң артистери ундаравайн, шудургу ажылдап турарлар. Оларның амгы сорулгазы программазын үндезини-биле чаартыры, эгээртиммес далай дег тыва аас чогаалынче хаяызы-биле «шымнып» кирип турган, ансамбльдиң хөгжүлдезинге ийиги чаа эргилдени, «бурунгаар шураашкынны» боттандырар деп турар улус болду. Тыва хөгжүм талазы-биле тускай мергежилдиг, эртемден В. И. Сузукей болгаш режиссер Ирина Лопсан оларның ажылынга дузалажып турар.

Чогаадыкчы коллектив чүгле бодунуң ажылын бүрүнү-биле чаартырын бодавайн, аныяк талантыларны база деткип турар. Оларга чоокта чаа сыгытчы Сат Байбек деп оол база немешкен. Ам-даа, ылаңгыя тыва улустуң ырларын күүседир кыс уругларны удавас болур шилилге конкурузунга киржиринче чалап турарлар.

Борис ОНДАР.

Ак чүвени ак деп, кара чүвени кара деп, ниити-хоннуң ажыы-биле ажыттынып чоруурга, кижилерниң боттарынга эки. Ниити чурттаалгага эки. Тыва чоннуң аажы-чаңы шаг-шаандан тура таваар, чүве кылырда, чүве сөглээрде далашпас чораан дээрзин бис бөгүн эрткен үениң сактыышкыны хевирлиг чугаалажып турар-дыр бис. Коммунисчи, интенсивчи, буу-хаа аажылал бисти өскертип, хөй таварылгаларда улуг хораны чедирген, чоннуң эки чанчылдарын чанагаш «интернационалчы» чаңгыс хепке эде кудуп будаан. Эрнинде салы үнмээн оолак алдан-чеден харлыг кырган-ачазын «эш» деп алгаш, кичээл үскен школачы дег, чула бабысаап, аттынып, азы ажы-төлдүг ашак кижи чаш комсомолчуну «эш» деп алгаш, ылчыннажып, сарааландырып турганын чоокку эрткен үеле партия, комсомол идепкейжилериниң аразынга хаая эвес көрүп болур турду чоп.

ХӨРЭЭМ ӨЙГЕН БОДАЛДАРЫМ

«Кандыг-даа браконьер байгы бар бүгү аңнарны төндүр боолап төтпес» — деп, уругларның ынак чогаалчызы Сергей Михалков бо-ла чугаалаар кижи. Ол ышкаш, чоннуң эки чаңчылдарын кандыг-даа фашист эрге-чагырга когун үзер харыы чок. Оон дириг чижээн кайыын көөрүл дизе, Чербизе мээн ойнап өскен эжим, акым болур башкы бар. Оон таваарын кижи кайгап-ла ханмас. Чижээлээрге, ол сүүгү оазан болза, токпакты алгаш андара-дуңдере тудуп көргеш, ам салыр, өске токпакты база-ла ындыг, ушкузун, дөрткүзүн база... Аамайы бе дээрге, бичии-даа ындыг эвес. Бүгү чүүлдерге кымдан артык четтигип турар. Шын-дыр ийин: ыяшты буу-хаа бөле октап кагбайн, баштайгы токпактың хыя, хөвүгүп алырын манай аарак салырга, оон кывары дүрген болур ужурлуг. Пашта чемниң быжары ээзиниң сири-дазызындан, этпаннаарындан хамаарышпас. Оттан болгаш үе-шактан хамааржыры чеп апаар. «Кат бүрүзү быжар өйлүг» деп дүрүмнү барымдаалаары кижилерге, ылаңгыя эрге-дужаалдыгларга дыка чугула. Харын-даа кадыкшылга чаагай деп санаар мен. Бистиң улуг даргаларывыстан К. А. Бичелдей, бир эвес ол чамдык эмин эрттир «интернационалчы» хөөннерин шүгдүнүп алыр болза, тыва кижиниң чадын чаннап чурттап болур. Эскерип көрүңер: мен «шүгдүнүп алыр болза» деп бижидим, а чоокта чедир «эттиниип алыр болза» дээр чаңчыл турган болгай, ол — чөптүг эвес, шын болбас, чүге дизе кижини кым-даа кандыг-даа шаажы эдип шыдавас. Ол боду бодун шүгдүнүп, чөптүг болгаш шын түңнелдерин үндүрүп турган, чүгле боду бодунуң чаңын чазап ап шыдаар.

Бир-тээ, чугаа даргалар дугайында шилчий берген чүве болганда, ниитилел, эрге-чагырга болгаш хамааты кижи дугайында хууда бодалымны илередир бодап тур мен. Бир дугаар черге ниитилел турар, чүге дизе, эрге-чагырганы-даа кижини-даа ол хүлээп алыр ниитилел — бистиң амыдыралывыстың эң улуг шиитпирлекчизи. Бир эвес ол кара чүвени ак дээр болза, ол чүве ак болур дээш, оон-даа ыңай. А конституция ёзугаар соңгуп алган эрге-чагырганы хамааты бүрүзү камгалаар, оон хоойлуларын сагыыр, оон төлээлекчилериниң чөптүг негелделерин күүседир, бүгү тала-биле хүндүлээр хүлээлгелиг. Ындыг эвес болур болза, күрүне эрге-чагыргазының ажылдаары чарыдай боор, бистиң «мээвис» кылдыр хоойлу ёзугаар соңгуп алган даргаларывыстың ажылдаары бергедеп, биске чугула чүүлдерни шиитпирлээриндeн чардыгар апаар. Ындыг байдал кымга-даа ажык чок, харын бистиң шуптувуска дужамык, улуг моондак апаар.

Күрүнениң хамаатызы кижи хоойлуларга чагыртып чурттаары албан, ол бодунуң туразын хоойлу ёзугаар (чижээлээрге, соңгулда үезинде) илередип каапкан чүве болганда, кайы-бир даргага удур бадылаан-даа болза, анаа чагыргыр апаар, чүге дизе, ниитилел, чон кара чүвени ак дээн соонда, ол чүве ак болур, ону кым-даа Кызаттың кылагар кара бегези-биле карартыр боран күш четпес. Сайзыраңгай чурттарда эрге-чагырга биле кижиниң аразында харылзаалары шагдала ынчаар чөптүг-биле чогуй берген, ынчангаш ында чоннуң амыдыралы эки, бүдүрүлгениң деңнели бедик, кижилерниң херекселдери чөптүг болуп турар. Ында хоойлуну шыңгыы сагып турар, хоойлу хажыдыышкыннары, кем-херек үүлгедиишкиннери хуу талазы-биле улуг эвес болуп турар. Кем-херек үүлгедиишкини, бир эвес оон утказын алыр болза, бүгү кижилерге удур, ниитилелге, оон чаңчылдарынга удур, ниитилелдиң соңгуп алганы эрге-чагырга, оон хоойлуларынга удур углаан хеделиишкин болур. Ынчангаш оон хоразы кандыг-бир кижиниң когараанында болурундан аңгыда, чурум үрээн, чаңгыс хамааты кижиниң туразы улгатканы мойну өске бүгү кижилерниң тура-соруун хенс басканы ол алаар. «Согурлар оранынга караан базып алгаш чор, аскактар оранынга будуң азып алгаш чор» деп бурунгу тыва чагыгның база утказы ол. Ниитилел, күрүне, кижи дугайын бодап турааш, мындыг бодалды онзалап демдеглээш, ол талазы-биле шүгдүнүп көөрүн чонумдаа, номчукчуларымдан дилээр-дир мен. Амыдыралымда таварышкан оп ажыг чылдарының дургузунда мээн үндүрген кол түңнелим ындыг, ону чүс-чүс чижектер-биле бадыткап, бачыттан буянче сайзырап шилчиириниң оруу ыңда деп бүзүредип болур мен.

Мен бо бодалдарым мээң таварышкан аар дуржулганың бедниинден кижилерге ажыктыг болзун дээш чедире-

Ажык чугааже чалалга

ри чугула деп бодап турар мен. Ынчалза-даа сээлгү үеде радио, телевидениеден, солуннар арыннарындан «чонум» дээш чүве бижиир, чүүл-бүрү сургаалдар, негелделер, чамдыкта бодунуң хууда чижээн үлегер кылдыр көдүрүксээр кижилерниң хөлүн кайгаар мен. Оларның аразында «сөөк баштыг» коммунистер партиязын бактап, шажын-чүдүлгени хораан чорда чонну сеткил-хөөн негелдези яргыйжн ёзу-биле «хандыр...» чорган кижилер, ылаңгыя сөскүр-домактыр чогаалчылар биеэги-ле чаңы-биле шажын ажылдакчыларын дээр үндүр мактап турарын ак сеткилдиң үнү деп билбейн турар мен. Оон туржук бодун «уевин утааны алдары болгаш арын-нүүрү» деп, чүгүм арын-нүүрнү ушку чергениң шынары кылдыр санап, хууда алдарын чонун адын тудуп мурнадып чораан партияның төлээлекчилери чораан чамдык күрүне «ажылдакчылары» Тывада шиитпирип чораан 50 муң кижиниң савын 100 муң чедирер дугайында сталинчи-брежневчи кыжаныгларын уштуп... Тыва Республиканың акша-хөреңгизи-биле даштыкыга чорааны Кызыттың Улуг чамаалылын азы Кувейттиң хайырлаан дугайында со-нуургаашкын-биле отчёттай бээрге, бөдүүн арат кижиниң эгенир, элчоксунар, човаар, диттиксес аажы-чаңының кору үстүн чиктени ол бе деп кижи элдепсиниип бодай бербес арга чок-тур. Делегейниң эң кайгамчык хоорайларынга чорза-даа, оларның солун черлерин көрбээн, ынчалза-даа чуртунуң ат-алдары дээш, он-чээрби алдын, мөңгүн медальдарны кызыл кужу-биле ажылдап эккээр спортчулар дег, бистиң улуг шүүделдиг даргаларывыс он-чээрби машина бараанкарны кээр сөөртүрүп турган болза, чоннуң шыдал-быразы бичиилеп дынзып орар ийик деп хараадап бодап келгилээр мен. Тыва улустуң национал күрүнезин тургузарда, хамыктың мурнунда, Лениниң бодунуң безин миннип бижип чорааны «коммунистиг хоолургаашкындан» адырлып, бүгү делегейге кижизиг болгаш чөптүг деп хүлээп көрген үлегерлерни эдерер болза, ол улуг чогаадылга эки үре-түңнелдиг болур деп бүзүреп чоруур мен.

Мен бодаарымга, ону боот-даар, мону боотдаар, анаа удур хөй-ниитини көдүрүп үндүрер, маңаа удур хөй-ниитиниң көдүрер дээн чижектиг, алыс утказын ап көөрге, чоннуң бир кезиин өске кезиинге удурланыштырып, кижилерниң ооргазының артынга олуруп алгаш, бодунга улуг ажыкты үндүрүп ап каттала амдажаан коммунисчи-утопичи аргалардан шиитпирлиг-биле адырлыры, амыдыралдың кижи өгдүжүнге алызындан дүүшкен шынчы болгаш чөптүг чурумнарын катап диргизерин, амыр-агымның хоолун аргаларын чаа үеге таарыштыр солбаазырадын ажылдаары амгы болгаш келир үениң тыва кижилерниге чырыткылыг орук ол болур деп бодаар мен. Ылаңгыя херекселивистиң культуразын дүүн ворарынери төп чугула ышкаш-тыр. Чижээлээрге, бис, амгы тывалар, хлебти эмин эрттир хөйнү херегле, ол чокка өске чем чивейн турар бис, бистиң организмивис хөй хлебти эккиге чедир шиңгээдле чокка анза-ла ындыр онаар турар. (Шажын өөредиинде шиңгээл азы ижээл (моол тыва дээрзи) деп билиишкин бар, ону барымдаалаар болза, кижиге чүгле өйлүг чүве ижиш шиңгээттинер, артык чүве ажык бербес. Ол кончуг шын. Чамдыкта столоваяга хлеб чок болганда азы ырак чайлагларда төрелдеринисче неделя-неделязы-биле төрелдей бергеннисте, бис чемни хлеб чокка чип алыр бис, оон дөмей-ле тодз бээр, чүве-даа тудай бербес болур болгай. Чүве дизе быдааа макарон, кожe азы картошка дөмей-ле хлеб (тараа) болур. Черле ынчаш өске-даа чүүлдерге херегледдиң культуразын бедидип алыр болзувусса, ада-өгбе амыдыралының хоочун чүүлдерин шиңгээдип алыр болзувусса, бис дыка хөй чүүлдерни камнап алыр бис, бистиң бүдүрүлгевистиң дыка хөй чарыгдалдары ала-чайгаар кызырлыр.

Бистиң амгы тываларның херегледдерге шимдывыс, чүвени халаскы алыксаарывыс, мурнун былаажып аспактанып чүткүлүвүс дендеп барган деп көрүп чор мен. Ол байдал кижиге ылыктыг болур ужурлуг чүүлдерге безин илереп турары кончуг харааданчыг. Чижээлээрге, XIV Далай-Ламаның Тывага келген үезинде чараш эвес чаа чаңывысты элдепсиндим. Ылыктыг чүве ылыктыг. Ынчалза-даа марлыгдаа чок шын база бар: кижилерниң боттарының холу-биле кылыр чүүлдерин, аксы-биле эдер сөстерин, бажы-биле бодаар үзелдерин кижилер боттары кылып күүседир, хамык чүве ниитилелдиң кижи бүрүзүнден хамааржыр, оларның ол кылыр чүүлдерин кандыг-даа Бурган оларның орнунга күүседип бербес... Ынчанмыже бис Далай-Ламаның чүнү бергизин орта билип албайн чыткаш, басылажып каар чазып турдувус. Ол — сарыг-шажынның баштыңчызы, бүгү делегейде хүлээп көрген деңшилгелиг санаалдарының автору, ынчалза-даа кижи ышкаш чулду-чурректиг, кижи ышкаш сагыш-сеткилдиг, ам артында төрээн чериндeн хары оранче сывыртаткан, моон соңгаар ол албан-хүлээлгеге чаа кижи олурар-олурбазы оон бодунга безин чигзиниг, Гималайның ак харлыг сирттерин сактып сарыннап чоруур, бистиң дугайывыста база үнелелди кылып болур кижи-дир, ону харын чылыг-чымчаа-биле хүндүлээр, кижизиг ёзу-биле көөргээр, ишти-хөңнүн өөртүр болза чогуур деп бистиң аразыстан чаңгыс-даа кижи бодаваааны кайын бистиң мактанмажывыс болур деп! Бир эвес бис ону бодаан болзувусса, Далай-Ламаның деңшилгелиг күзелдерин херек кырында бадыткаарынга, чырык черге кижизиг болгаш чөптүг чорукту нептередиринге болдунар улуувусту киириген... ол болур ийик.

Алдын-оол ДАРЖАА.

КАИ экраны

БАГАЙ ОРУКТАРНЫҢ, ТАР КУДУМЧУЛАРНЫҢ УРЖУУНДАН

Бо хүннерде Тыва Республиканың Иштики херектер министерствозунуң КАИ килдизиниң бүгү ажылдакчылары оруктарга озал-ондакты болдурбас дээш бо талазы-биле чурум хажыдыкчылары-биле чугула ажылды чорудуп турар.

Ап келген хемчеглерниң түңнелинде республиканың оруктарынга озал-ондак болур чоруктар элээн кызырлып турар. Бир эвес эрткен чылдың тос айларының түңнели-биле деңнээр болза, орукка озал-ондак болур чоруктар 12 хуу эвээжээн. Аварияның түңнелинде качыгдаан кижилерниң саны 2, амы-тынындан чарлыр чоруктар 10,8 хуу кызырылган болуп турар.

Республиканың 12 районнарында, ылаңгыя Кызыл хоорайда, Бии-Хем, Барыын-Хемчик районнарда аварийлар саны элээн эвээжээн.

Бодунуң ажыл-чорудулгазының талазы-биле дыңнадыгларны куравтоинспекцияның ажылдакчылары чонга доктаамал кылып келген. Бо чылдың эрткен айларының дургузунда 17 теледамчыдылгаларны, радиога 8 удаа, республика солуннарынга 40 материалдарны органызастаан, күш-ажылчы коллективтер-биле 41 ужуражылганы кылган.

Оруктарга шимчээшкинниң хайгааразындан аңгыда, КАИ ажылдакчылары хөй-ниитиниң чурумун тударынга болгаш кем-херектерни илередиринге доктаамал киржип келген. Эрткен 9 айларның дургузунда КАИ ажылдакчылары 339 кем-херекти илереткен, ол дээрге республикада кем-херекти сайгарарының 11,5 хуузу болуп турар. Автомототранспортту оорлаан 40 херекти, ок-боону болгаш сорк чепсекти чөпшээрел чокка ап чорааны дээш 8 таварылганы, наркотиктиг бүдүмелдерни сөөртгени дээш 6 таварылганы илереткен болгаш янзы-бүрү чурум үрээни дээш районнарның болгаш Кызыл хоорайның милиция черлеринге 104 хамаатыны, эзириктер сергедир черге 133 кижини киирген.

КАИ-ниң ажылынга комплекстиг үнүүшкүннер болгаш чурттакчылыг черлерге хыналдалар улуг ужур-дузалыг болуп турарын практика бадыткаан.

Бо бүгүнүң түңнелинде оруктарга шимчээшкин чурумун үрээр чоруктар дыка кызыргаар турар. Ылаңгыя Бии-Хемниң Шагаанаазы болгаш Барыын-Хемчиктиң Алашта тускай хыналда пунктуларын тургускан соонда, руль артынга эзирик чоруур чолаачыларының саны кызырылган. Тыва Республиканың Чазааның 1991 чылдың ноябрь 12-де үндүрген доктаалынга дүүштүр республика девискээринден материалдыг болгаш чиг эт курлавырларын, бараалнарны үндүр сөөртүрүн контрольдаар талазы-биле улуг ажыл чоруп турар. Маңаа «Милиция дугайында» Хоойлуну барымдаалап, барык транспорт бүрүзүн онза хынап турар чорук багай эвес түңнелдерлиг болуп турар.

Шак мындыг чергелиг ажылдар кылдынып-даа турар болза, байдал ам-даа нарын деп чугаалап болур. Бо чылдың эрткен 9 айларында 367 шыңгыы аварийлар болган, анза 116 кижи амы-тынындан чарылган, 427 кижи бертинип-кемдээн. 108 аварияны эзирик чолаачылар кылган.

Янзы-бүрү чурум хажыткаңы дээш 35 муң 500 кижини илереткен, 2 муң 500 чолаачының транспорт башкарар эргезин казаан.

Оруктарга болгаш кудумчуларга болуп турар аварияларның хөй кезиинде чолаачылар болгаш чадаг кижилер буруулуг болуп турар. Ындыг-даа болза амгы үеде кудумчулар болгаш оруктар кончуг багай байдалда турар, светофорлар орта ажылдавас, орук демдектерин үе-шаанда тургузуп, херек үеде септевейн турар. Оруктарда эң айыылдыг участоктарны үезинде эдип, кылбайн турар.

Орукка шимчээшкинниң өйлээр талазы-биле Кызыл хоорайның кудумчуларында турар светофорлар кончуг дүвүренчиг байдалда туруп турар. Чамдык чолаачыларның болгаш хулиган кижилерниң буруузу-биле дыка хөй светофорлар үрелген. Оларны катап септеп кылыр дээрге, хөй акша-хөреңги негеттинип турар. Ол чүүлдерни септеп кылыр ужурлуг тускай монтаж-ажыглал бүдүрүлгезинде сан-хөө байдалы кончуг нарыындаа турар. КАИ ажылдакчылары бо талазы-биле Кызыл хоорайның чагыргазынга болгаш республиканың чазаанга айтырыгны база тургускан, чүге дизе бо ажылдарны организастаарынга хөй акша-төгерик негеттинип турар.

Оруктарның ылаңгыя эң айыылдыг черлерин септээр, кылыр талазы-биле бүгү органызацияларның, бүдүрүлге черлериниң удуртукчуларының кыйгырыгны үндүрүп тур бис. Октябрь 19-та хүндүскүнүң 11 шак үезинде Бухтуев — Рабочая кудумчуларының белдиринге Кадык камгалал министерствозунуң автобаазазының ГАЗ-66-зы болгаш «Тыва автотранс» каттыжыышкынының КАВЗ-3271 автобузу үскүлешкен. Оон түңнелинде 1 кижи өлген, 19 кижи бертинип-кемдээн. Ол аварияга ГАЗ-66-ның чолаачызы буруулуг болган. Чылдагааны — ол-ла черге оон мурнунда болган аварияның түңнелинде светофор үрелген турган. Үстүнде айыткан-ывыс чылдагааннарның ужурундан светофор үр үеде кылдынмайн турган. Бухтуев кудумчузу Рабочаяга хамаарыштыр алыр болза, кол орук дээрзин демдек-биле айыткан турган.

Бо аварияның база бир чылдагааны — кудумчунуң кончуг тар, кызы болганындан чүвениң кестүрүнүң багайы. Чүгле бо чылын безин анаа 24 авария болган. Моон мурнунда анаа 2 кижи өлген, 8 кижи бертинген турган. Маңаа хамаарыштыр КАИ айтырыгны тургузуп, 3 бажыңны оон чайладырының дугайында дилегин хоорайүскомга киирген турган. Ынчалза-даа ол ам-даа шиитпирлеттинмээн хевээр. Оон аңгыда Калинин болгаш Московская кудумчуларының чырын кылыр болза эки. «Меңгүлек» аалчылар бажыңының чанында автобус доктаар черин өскээр кылыры чугула.

Оон ыңай чамдык солуннар частырыгларның чүүлдерин үндүрүп турар. Чижээлээрге, октябрь 14-те үнген «Содействие» солунга Г. Мургиина чүве бижээш, КАИ начальниги Э. О. Хажыктың адын часкан. Д. К. Кууларның албан-дужаалын база өскерткен болгаш оон-даа өске частырыгларны кылганын айтыр херек.

Салима ОРУСПАЙ,
Куравтоинспектор.

Өдүген ивижилериден чанып оргаш, Тожу тайгаларының биргээзинде, кызаа хем унунда, тооруукчулар бажынынга дүн чарып чыткан мен. Дүн ортузунда каш кижи келген соонда, чугаа-соот, каткы-итки—чажыраар чүве! Ол бүгүнүң кол өзээ үнлезини—чаңгыс кижиде. Оон үнүн дораан таныл каaптым, оон өске кым-даа улусту ынчаар хөгледип шыдавас. Баарын кадыр каттырышкан эрлер тендирип, үне халчып, карактарының чажын чодарынга өйлежип тур.

Адырам кажан чоор ол? Ийе-ийе, 1960 чылдарының ортан үезинде Адыр-Кежигге чаа интернат ажыдып турда-ла болгай. Ынчан тудугжулар уларттүп турду, а мен колхоз даргазы Василий Тамдын-оолдуң телеграммазының ёзугаар «Тываның аңнықтарындан», «Өдүген» интернаттың байырлалынга келгениим ол чүве. Чээрби беш чыл дургузунда көрүшпээн-даа болзувусса, чок, ол үнүң, ол катканы кым-даа чандыр таныр вас! Кырывас деп чүвезин моон.

ДҮЖҮМ-ДҮР ДЕП БИЛЗИМЗЕ-ДАА

— Дагбажык!

Кывар-суглуг деп чырынга мени көрүп кааш, ындында-ла имиреш карактарын улам-на имирертп: «Оо-оо! Журналист ышкажыңаржыл! Адыңарны алавас кижи болдур мен ийен. Мээн бар чоруур чериңден келдинер де?»

Чугаа кадында бо кижиниң чиигин, угаанының чартын, аныяксының, хөглүүн болгаш баштаан магазынып оргаш, дөстүнмейн, харын айтырыптым.

— Чедении челелеп кааш, сезенче семеп ор мен. Ченгеден тып көрем, харын — дээш хөглүг каткызын хөөн киир тө каап ор.

Оон бээр база каш чыл эрти. Дагбажык мээн ажылдаар черимге-даа, бажыңымга-даа каш-даа катап кээп каапкан: адак-кыры аныяртардан-даа дээре, Мыңдаа чаа база кире дүштү, чугаазы биеэки-ле хевээр: «Октябрь ай үңдү, одаг-алап ээлеп бер. От өжүрбесле болзуңза, ол-ла. Оон өскези —мээн херээм».

Бараан Дондупович Дагбажык 1917 чылдың октябрь 10-да Оо-Хемниң Хараалга ядыы аңчының тос чадырынга төрүттүнген. Ол төрүттүнген хүнүнде тайгаже аъттаныр чанчылдыг, ынчангаш диңнээр дээш ынчан төрүттүнген мен дээр. Чогум боду «Амыдыралдын ажын-даа четтирип, аас-кежиктиң аян-даа аартап чордум»—деп чугаалаар. Тайганың тайгазынга, черниң черинге, чаңгыс чадырга авазын аазы каапкаш, чоруй барган. Авазы бүгү назынында өске кижиге барбайн, чаасказ дөрт ажы-төлүн өстүрген. Ынчангаш оон үш оглу-биле чаңгыс кызы кара чажындан аңнап, балыктап, эм болгаш чиир үнүштер чыып чанчыга берген. Акызы үжен харлыңында, угбазы бежениңинде чок апарганнаан. Ам дуңмазы Михаил Дондупович-биле келээв арткан.

Дагбажык —он бир урутунн ачазы. Оларның ам тозу бар. Бир оглу боога эндээн, бирээзи шеригге өлүрткен. Боду чайын экспедиция аъттары кадарып, кыжын аңнап каап чоруур. Бичиизинде Эн-Суг хүрээзинге беш чыл хуурактаан. Оо-Хем сумузунга арзвэ үүрүнүң даргазынга, «Тоора-Хем» колхозка гүдүг бригадиринге болгаш хову бригадиринге үр ажылдаан. Хам-Сырага аңн бригадирлеп, Азастын Кара-Порга кара дилги азырап ивижилеп-даа чораан. Пенсиялгандан бээр он ажыг чыл болган.

— 1930 чылда Чекпелиг (ам Тоора-Хем) школазынга 54 кижи өөренип эгеледивис. Чаңгыс класстыы Ак Хүлбүней 25 харлыг турду. Бир чаңгыс классчым Михаил Мендүме бо. Чаңгыс чылын дөрт класстыы доозупкан мен —деп, мурнунда хуурак чорааныңда ужур барын ол чугаалап ор.

Дайын үезинде каш кижи үзе хире чары коштап алгаш, Кызылга дузаламчы чедирбишээн, чин тээп чорааның бо-ла чугаалаар:

— Ынчан чүктүг ивилерлиг бистерни обком чанынга чурукка тырттырып шаг болган чүве, ол чуруктар музейде бар боор ийин оң. Чадамба чогаалды сугга үнүп-кирип турар үжүг бис.

Төрүлеп орда угааны дыка чарт. Шериг шиңчилгезинден болгаш колхозтажыышкындан дээвип, бөлүк-бөлүү-биле тофаларже болгаш Моолче көжүп чоруй барган улустуң аттарын безин адап орар.

— Мен 45 харлыг турумда, хууларым авазы чок апарды. Оон соонда араганы амзап эгеледим —деп каттырып ор.

Дагбажык ам тайгада. Одаг кыдыында та кымнарны каттыртып ор ыйнаан. Ол ында чоруп турда, уруу Света меңче чагаа чорудупкан болду. Ында мындыг одуруглар бар: «Тайгага өскен мен. Школа соонда ивижилеп база турдум. Ам иви ажылының талазы-биле түскай эртемниг мен. Институтка «Тожуда иви ажылының хөгжүлдези» деп диплом ажылын кылдым. Ачамның дугайында шүлүк бижээн боорулларга, силерже мону бижидим.

Мен бичиимде ивижилерге садыг ойнаараа турбаан. Оон ачам ийи киш даялап алгаш, оларын сойбайн, менээ ойнаарак кылып бергенин черле утпас мен».

Тожуларым менээ эргим апарган. Эртээн чылын Светаның ачазын дүжээн ужурум база ында. Оон уламындан «Дүжүм-дүр деп билзимзе-даа» деп шүлүүм көстүп келген чүве, номчунардан:

Тайгаа эвес, бажыңымга
Дагбажыктың сөөгүн туттум.
Адыг ойнап каапкан дижип,
Аажок улус дүүрел туржук.
Чоргаадай-даа, Тамдын-оол-даа,
Чок, Мырлаа, Чигжит суглар,
Ак Хүтбек, Амбаржы дээш,
Арбын улус чыылган болчук.
Бир-ле майгын баарынга
Бичемейни база көрдүм.
Ыңгылыг үнү-биле
Ырлап-ырлап, ыглап оржук.
Бажын, майгын, арга-ыяш
Баарымга көстүп турда,
Хааржак аксын хаап чыткаш,
Карак-ла бо: оттуп келдим.
Дүжүм-дүр деп билзимзе-даа,
Дүвүрээним намдавайн тур:
Дагбажыктың өлүг-дириин
Дарый менээ чугаалаңар.
Кызыл кирген саныңда-ла,
Кызып-кызып, менээ келир.
Сезен харже чоокшулаан бол,
Сергээ аажок ирей чүве.
Элик кедеп маңнапканда,
Эрн хайныр, омаа киткээр,
Буду черге дегбестей бээр,
Будук безин дызырт кылбас.
Өлүгенден Кызыл чедир
Чары коштааш, чин тээп чораан,
Өөрүшкү-маңнай бүргээн
Чаагай чаңныг кижи ийик.
Баштаа болгаш оюнзагы
Барык дениннээр дениелге чок.
Артист Көк-оол артист-даа бол,
Аңаа четпес магатчок боор.
Каткы-хөглү, өөрүшкүнү
Карманындан ушта соп кээр:
Хамык улус ону дыңнап,
Кайгап-харап тура хүнзээр.
— Алдын казар Хараалда-ла
Аъттар ажаап туру мен — деп,
Эртээн чайын бажыңымга
Эгиш-тыныш кире дүштү.
— Октябрьда тайгаа келгеш,
Одаг ээлеп берем—диди.
Ону оон бээр көрбээн болдум
Оңчукшудуп, дүжеп чүмүл?
Дүжүм-дүр деп билзимзе-даа,
Дүвүрээним намдавай тур:
Дагбажыктың өлүг-дириин
Дарый менээ чугаалаңар.

Мээн бо шүлүүм «Шын» солунга парлаттынган соонда, аңаа харыы кылдыр бир шүлүк келген. Ону чогааткан кижини кым деп бодап тур силер? Дагбажыктың Тоора-Хем суурнуң уруглар садигинде ажылдап турар уруу Оксананың алдыгы класста урук Олимпиада дивес силер бе! Ол ам чедиги класста өөренип тур боор. Оон «Кырган-ачам дириг» деп шүлүү бо-дур:

Даады маа кээр Кара-Күске
Хөглүг кырган Дагбажыкты
Тайгаа эвес бажыңынга
Хөөржүдүп дүжээн болду.
Хамык чондан өлүг-дириин
Кара-Күске айтырган-дыр.
Харыызынга мону сөглээйн:
«Кырган-ачам дириг-дириг!»
Тайга-чуртун кезип-кезип,
Таваар-шөлээн базып келгеш,
Оксананың бажыңында
Омак-хөглүг хөөреп олур.
Өлген кылдыр дүжеп каарга,
Өлбес чүве диверикве.
Кара-Күске, ам-даа кээп кор:
Кырган-ачам дириг-дириг!

Эки-ле шүлүк, эки-ле харыы. Маңаа кандыг-даа тайылбырның херээ чок. Эр-хей-дир сен, уруум, Кырган-ачаңның тывызык, сескур, мерген деп чүвезин ылап-ла дөзээн-дир сен. Ол дээш өөрүшкүмнү илереткишаан, удавас чеде бээрин аазааш, мындыг одуруглар-биле мону доозуп каайн:

Тeве шыдаар ховуларлыг
Тес-Хем чурттуг болзумза-даа,
Чары мунуп, тайга кезип,
Чадырынга хонуп чораан.
Дааалы-ла дүшке кирер
Тайга чону тожуларым!

Чоодү КАРА-КҮСКЕ.

ЧУРТТАЛГАМНЫҢ УЖУРАЛДАРЫ

Назы четчип өзүп келгеш, Хабаровск крайга шериг албаны эрттирип турган чылдарымда далай кыдыы ол-шык, кыш боорга кылын харлыг, чылыг агаарлыг черге оорга, бут аарыыр хоочу тып алган мен. Төрүттүнген суурум Чөөн-Хемчик районнуң Иймеге чедип келгеш, кадыг ажыл кылбайн, моллурга даргалар чиирии дуглап, чон-биле кады төрээн черимге эвээш-даа бол, үлүүм киирер дээш бодумга улуг хала чок, 1962 чылдың чазынынга чедир ону сагыызын дег ээлеп келдим.

Аарыгны баш удур котуп үзе эмнетпес болза, кээргээр эвес. Ийме суурга ынчангы Ленин аттыг колхоз, ам Карл Маркс аттыг совхозка каттышкан боза мал фермазының эргелекчизи турумда, чазын март айның ортан үезинде, оорган ээлбестеп, буттарым бастынмастап, халалыы кедеэн.

Чадааңаның ниити аарыглар эмнээр салбырынга бир ай ажыр эмнеттим, түңнелэ эки болбаан. Шелеңин Иштии-Кужур аржааныңга кагыстым, аарыым намдап, сеткилим өөрткен. Ол-ла үелерде ажылымны уламчылап турган мен. Сентябрь төнчүзүнде чер доңуп турда катап кадааннаам, оруундан ээгип, шалаза чыткан идиктеримни холдап четпес апарган мен. Эмчиге катап чыткаш, бичии чүгээрлензимзе-даа, соок удур байдалым улуг чиигевээн, аарыгның халазы чүгле мээң эвес, өг-бүлемниң херээжен ээзин, чоок төрелдеримниң дүвүредип артпышаан...

ЛАМАЛАРНЫҢ ТӨЛГЕЛЭЭНИ

«Өттүнчек өөренир, өжеш өлүр» деп ызыгуур салгаан өгбелеривистиң чугаазы ханы утказыг, өөредиглиг. Үндезин дөстүг дээрзин сугга дүшкенде бызаа сугжу дээн ышкаш ынчан улуг честем Намзырайның ёзуурган болбас, лама, хамнар бис дээр бүдүү кеделип турар улуг назылыглар-биле харылзаашсынза деп хүнүнүң сүмелээр чугаалары кулаам уюк апарган, ынчан чөпшээрежипкен мен.

Ол үеде лама, хамнарга бүзүревес, туружум ёзуурган чорааның мурнай мяниип чугаалап каайн, колхоз даргазындан чиик хөлге чөпшээредип алгаш, чаңгыс хүн иштинде Хорум-Даг, Кирсарай, Кызыл-Даг ламаларының төлге чарлыктарын чаңгыс хүн иштинде кезий каккаш, дыңнап көөр-дүр деп шиитпирни бодумга хүлээп алгаш, даң адып, чер чырып орда аъттаныптым.

Хорум-Даг ламазы К. Моңгуштуң кижис өөнүң чанынга оглум Сергей-биле халдып кээривиске, ак өңнүг «Москвичиниң» ажылдадып каан, иштинде кижи-даа чок, мотору оожум сымыранып, хөделип тур.

Оглум машинадан дүшпейн, ора-ла, «Ачай, дүрген кирээли, кырган чалалга баар дээш белеткенип орар хиредир» — деп далаштыра каапты. Өгге кире бээривиске, сураглаан ламавыс хараачада сайгылгааның кыпсып алган бичежек стол артында ном номчуп олур. Мени солушкан сөөлүвүсте, үр болбаанда, ында олурган улустуң баштарынга номну үстүрүп, сагыл четтирткеш, барыңдактаар деп барды. Келген херээмни чугаалаарымга, төрүттүнген чылымны айтырып алгаш, адын билир эвес мен, улуг-ла судурун катап ажып, хүн, чүк айтыр он ийи дириг амытан чураан төлгезин көргүлээш, хей-аъдың бедик, экп чүгүн — хүн үнер тала, бо аарыг силерниң амыңарга чедип шыдавас, алызы сегип, чиигээр оол-дур сен, ам боон берейн шүве, бичии намдадыр боор, алыс шыдавас мен. Бир-ле эр кижи дузалаар деп турар чүве-дир, хорум-карамда аза дээш, кырган хүлүмзүрүп каан. «Четтирдим» дээш, аъттаныпкан бис.

Кирсарайның сураглыг ламазы С. Куулары кели рвиске, бичии бажыңында бисти мэнаан ышкаш. Номун стол кырында салып алган шайлап олур. Чолукшаан соовуста, чорудувусту оглум чугаалап, төлгедеп ажыдыл, андарын көрүнерем деп диледи. Кырганывыс шо октап, ном ажып көргеш Хорум-Даг хелинииниң чугаазын ол-ла хевээр хоолгалай бижээн-ле номчаан дег катаптаптарга, ийи ададышкы чүгле арыннарывысче көрүштүвүс.

Кызыл-Дагже углангаш, ачашкылар: «Бо лама база ол-ла төлгени чугаалаар болза. Шажын номналы шынын айтыр, бо аарыг каялап-даа амы-тынга шоглап шыдавас» —деп билип аар бис дижип. Алар-Тошту чогиору-биле ажа чүгүртү бердивис. Кызыл-Даг кумзазы азамның кудазы болур, ынчангаш черле таныш бис, бажыныңың эжиниге халдып кээривиске, азырапчын орган улуг уруу Орус угбам бистиң үне халып келгеш, уткуп алган. Кырганывысты айтырарымга, бар болган. Честем кумзат шо-төлгезин каттаашлаа, ном-судуруун ашкаш-даа, баштай дүшкан ламаларывыстың чугааларын ол-ла хевээр катаптай-дыр, өөшээ бүрган, кайы хире бүзүренчиг-дир. Болар чаңгыс хүн иштинде харылзажыптар хавыктыг эвес, телефон, рацилыг эвес, эртем ол-дур, чүге шажынга бүзүревейн чораан кижи боор мен деп бодап кээримге, эът-кежим чымыраткайнып, сеткилим ажып орган.

КАРА САГЫШ БАШКА ХАЛДААР

Ынчан Ийме көлээ Советтиниң күүском даргазы туган ачамның төрели Дакпай Моңгуш бир хүн бажыңымга келгеш, Чыргакыда сураглыг хам бар, мээң катым боор кижи, дуңмазын көрзүн, хамназын, өөңерже база хоол эккээр мен, оглуңнуң машиназы бардыр, барган келиңер деп сүмелээн. Ламаларның чугааланы менээ дузалаар кижи ол-дур деп бодап алгаш: «Силер сумунуң даргазы, мен оралакчы, хам эккээрививисе чоп кочулай бербес бе, акым?» — деп, шынында бодуң шенедим.

— Аарыг дээнде чүүден сестир бис, дузалаптар-ла болза, чүнү-даа болза чиир дижир ийик чоп — дей-дир. Чөпшээрешкеш, акым Дакпай-биле оглумну кошкаш, Чыргакыже аъткарыпкаш, ча-

Амыдыралдан чугаа

лаан хамымга белин аксышуудедиге акша эвирелээш, бээр хөрээн, тожүн баштадыр дүлгеш салыр дээш, хой өзедип алгаш маңап чыдыр мен. Оглум кежээликтей халдып келгеш: «Хамывыс кырган-ачам сугда чедип келди, эртен өөңерге чедире бээр мен, оглум, деп Дакпай кырган-ачам чугаалааш, чана бер диди» — деп келген. Белеткениил аарывыста харын эки боол-тур деп, кады кыраaным чугааланың олурган.

Аазаан сөзүге ээ боол, дарган эртениңде эртежик-ле каты хамын өөвүске эдертип эккеп кааш, конторaже ажылдап чоруй барган. Ортумак дүрт-сыныг, алдан хар четкелек назылыг, коңзагар думчуктуг, дадчыр карактыг, чугаакыр кара ашак элээн хөөрел. Шайлап оргаш: «Бичии улустар үве бербин, улуг назылыглар артсын» деп айтышкын бертен шиирлиг ширикн чугаалааш херек чүүлдериң угбам Үйнүкпаа сүглларга белеткедип алгаш эдертип чораны танывазым аныяк эрни чанынга олурткаш, херек болза, дузалажыр хүдээм оол-дур ийин бо дээш, орган эрже холун айытты, оозу овуузунну кончуг чывыжаш кылдыр барык тейлээнзиг мөгейип каан.

Хам мээн холумда шакты чештиргеш, судалдан көргеш, иштинде сымыраныы алганы эгелээн... Үр-даа болбаанда тура дүшкеш, казабаннан кедип турган кускулук хүрен тонун ужулдургаш, хачы-биле иштин хойнуундан эрген бажы хире черни чире кезип алгаш, холуннуң дыргааныы карааш база кезип алды мээн бажым дүгүн, чүрек талазы холуман айтып салаазының дыргаан хачы-биле кескеш, кадайымның ол-ла чүүлдерибиле катай дем-не кыпсып алгаш калы келгеш эжинге мени долгандыр туттургаш, тураан чачынга улам кес мөөш, ол-ла чүүлдерин [illegible] рыйче каргаш, хөмеш [illegible] дог дузалакчызын чиге соңгу түңче үндүрүп каавыт дээш, айбылап чорудупкан.

Чаглыг эътти шаа-биле чиир турган хамның чугаазы соонче хөнүп, ажы яш берген. Серия доктаагаан соонда ам ол-ла, чоруук-херек бүткен дей-дир. Улуг угбам Үйнүкпаа: «Ажылдың түңнели каай болду бе, кырган?» — деп, соккургаа айтырады, хамывыс бажын чайгаш, чок: «Мен шыдаавас-тыр мен, судус-сүнезини шагдал-даа эрлик оранында чурттай берген оол-дур бо, көргей-ле силер, бир ай чартык чурттаар кылдыр дилеп кардым, бодумнуң нүүрум-биле аал, оон ынай кым-даа хоржок» — дээш, маадырлыг херек кылган дег мендеп: «Билдиң бе, Ондар?» — деп, айтыргаш, кударап чаннып ирги дээнзиг караан чивеш кылбайн, дорт кайгап олур.

— Кырган башины дамаларга бүзүрээрим аргажок, ынчангаш чаңгыс чүүрга, херек болза, кажан-даа чарлы берип болур, харын, кырган, Чон кежиин четтиреэр салымымдан хамаарыжыр, оону көргүзе бээр — дээш, каттырарымга, туразы улуг хей-дар бо, өлүм деп чүвени көөр сен шуве деп кыжангаш, чамыыга аксыга берген 150 акшаны бербейн баайн дээнзиг хойлапкаш, кызыл-даван үне халаан. Мээн кадыкым раенмыы «Идиктеримеп кезип алыңар, хой эъдин ап алыңар» — деп, турда-ла, чая көрүнмейн, довурак чажыпкаш, дузалакчызын кый деп алгаш, сумн даргазы Дакпай акымның барык кожа бажыныңче шошкуп кире берген. Кежээзинде сумн даргазы хоол алган хамывысты Чыргакыга чедирип каарын оглумга сүмелеп чедип келген. А оозу: «Ачамга кыжанган кижи чүве, хоржок мен!» — дээш, идиктерни октап бергеш, холун чангаан.

УРГАА ХАМНАР АРТЫНЧЫЗЫ

«Сезиктен аарыыр, сузуктен экжиир» дижир болгай. Бо далчыр хамчыгаш менээ карганган боор деп сеткилим эндевээн, ынчалза-даа сүлдем бедик, сүзүүм улуг, ол шылавазын билген ийик мен. Ол үеде оглум Сергей мени экиртип аарынын болдунаар-ла арпаларын дилеп турган. Бир-ле хүн: «Ачай, Чадааңаның Хайыраканда хоочун хам бар дижир-дир. Тываның кайы-даа булуңнарынче чалалгага барып турар, өттүр сеглээр кижи деп улус мактай-дыр, бажыңын база көрүп алдым, хораан эккээйн бе?» — деп, айтыра-дыр. Улуг акым Улуг-Хаай, честем Намзырай олар база деткий берген. Бир-ле кежээ алыр дээш, хамын хоов, колхоз даргазын сөөп, түп турган акым Базыр-оол Моңгуштуң машиназы-биле оглум келээ Хайыраканче халдыпкан. «Үе болбас бис, дем келген мен, өөңе кижи сорду, аттрээ чүвелерин [illegible]» — дээш, оглум чорупкан кижи.

Чорүү чогаан, хогган хамын элертип алган чедип кептилер. Кырган келгеш, шайлап ора, эът салырга: «Чаа өлүрдүнер бе, урүглар?» — деп айтырды. «Ийе» дижирге, «Бүян кылып, хайбачыг чайладыр. Хамнаар [illegible] дирииг чүве амызынга чедип болбас! Бо кежээ хорок, он ийи шак эрте бергенде ажылдаар болган-дыр мен» — дээш, дүште-даа чок [illegible] таакпылап олур. Угбам сүглар арага сунарга пас дээш, чорукту эрттирип алгаш көөр ыйнаан деп кааш, мендеп, кымзан-даа чүнү-даа айтырбайн, удуп чыдып алган.

Честем Дугаржап Моңгуш лама, хамнарга хөңүү чок, томааныыг болгаш элээрде дылын ызырып алгаш орар, ээрикте чалчый бээр... Өөнүң [illegible] угбам Кара-кыс чүдүлгелиг кижи уруу болгаш, ылангыя ламалар-биле харылзаалыг бижыг. Ол дүне честем Дугаржап хоол алган хамыныс-биле барык кожа орунга удуп хонганнар. Эртен өттүр келгеш, хамывыс мээн судазын [illegible] айтырбайн-даа шайлап оргаш: «Кудун ойнап, сени дескениин хоңду, оол, чүнү-даа тоовас эр-ле-дир сен» — деп, чугаалаарга, кандыг-бир чылдак-биле хамнавазы ол бе, азы баштак ашак боор бе деп бодап ыыткан мен. Хамывыс дыңнавазанда честем Дугаржап: «Хоол алган бо кижиниис берге-дир, дуңмам, билдим шыырак, үндүрүп, чигезин чорумда дем силерниң байдалыңарны өттүр чадаплагарга кайгадым, хергей-ле бис — деп каан.

Хамывыс оожум чемненип алгаш, ажылды эгелээр дээш, белеткелдерин [illegible] алгаш, аңаа орап, тура чалыы, [illegible] чугаалажыр [illegible] честем Дугаржап болган.

[illegible] гаш, оон бажынга ак пөс баглааш, [illegible] чанынга салып алган [illegible] мыткыр, таалаңчыг үн-биле алганып эгелээн... Оон сестерин дыңнап олурарга аай-аай бир-ле шүлүглел сагындырар. арттар, сыннар, хемнер, таңды-тайгалар, ай, хүн, адыг-мажаалайлар, морзук, чыланнар, аза-шулбустар дээш чүнү адап, дуза дилеп кыйгырбас чүве дээр база ораныңда чеде берген хевирлиг аңнык назынынга, амы-тынынга моондак-доктар боорун оралдашпанар деп чанып, эилээр сестери кижиниң сөөгү чештинер...

Хенертен тура душкеш, силерниң өөңерге моон мурнунда хам кижи база келген бе деп бистерден айтырды, чок дораан чок деп чажырдым. Өөм ээзи база бадыткады. «Чоп чажырар силер, уругтар? Дөө эштарынын иштинде кускулук хүрен тонну уштуп эккелем» — деп, кадайымга сүмеледи, үжеп [illegible] «Ол тонну иштин хойнунче [illegible]» — деп, доот-ла чугаалады... Шынап-ла, мурнунда хамның кезип каан кезек черии дораан көргүскеш каңчап турганывысты, дыргаавысты, баш дүгүн, тон эскиниң саңга салып, өөртеткеш, үндүргенин, далчыр хамның чүлгезиниң доозазын чугаалааш, силерниң кым-наже өске ийи кижиниң човулааның чайып турган, өлүр хөвүнериң, үенерниң безин ол улуска аазап кааң, кулугур-дур дээш: «Сүлдең бедик, назының узун болгаш ажырылбаан-дыр сен, дуңмам, кулугурун шүве» — дээш, катап хамнап эгелээн.

Ам оон алгыжының сестерин маңаа бижиирии эпчок. сагыжымда хевээр артып калган, соксап кааш, орган улуска шуптувуска дыңналдыр дуза дилеп чалаарга, чаңнырга, дужамык халдадып турар багай хам-дыр көрем деп чугаалааш, хоозун катки каттыргылааш: «Котанын долганып, кужун, билинн, назынын хынап көрүп чордум, мээн барганымнында эскевес мелегей кулугур-дур. Назыны кыска, оруу доскут, келир чылын сарыг бүрү хагыыванда аъдының бажы хоя бээр көөр силер шүве» — дээн. Шынап-ла, ону хынаар деп честем Дугаржап демлетлеп алган, аксындан дүжүрбейн чораан. Ашактың чугаазы шын болганы сумн даргазы Дакпай Моңгуш менээ билдиңиг, кужур катым мээн деп [illegible] ылатырга, кажыдалын улежип, таакпы суттан мен.

Сөөлгү хоорпуртан хамым ылап-ла бурунгу ургаа хамнарын Тывада чаңгыс артынчызы, кайы-даа районнарны кезип, чаладып чоруур кижи болган, оон чугаалаан сөзү шуптү бадыткаттынган, менээ хамаарыштыр эки чүгүн—хүн үнер чүк, назынын узун, бо аарыг амынга халдап шыдавас, ам эмчиге-даа эмнедир, аржаанга-даа кактырар болзуңарза, чүү-даа чүве шупту эм-дом болур, доорaзын эштап, арыглап, кара сагыштыг чүвелериин четкизинде сээн багүнге чедир эдилеп чораан чорулакыныы чүдүрүп каан мен. Түңнели көстүг бээр дээн сестери шупту шын болган.

Буянныг кырганның адын чүгле Сүрүң хам деп хоол эккелген оглумдан дыңнаан мен, оон айтырары эпчок болгай, хүн ийис. Кадыым экижип, адаам чиигезе-даа, хамның чагыын ёзугаар Кызылче эмчилээр дээш чоктап ора, бажыңынга кире дүшкен мен. «Бурятия кирип чордум, сагыызыннар эккелдим, мой нуңга чалап ал» дээш, алгаагылааш, баглап тура: «Ойт, аагдатпас-тыр, чүнү чалап чоруур кижи сен, оол?» — дээш, дедир аппарган.

Буянныг хамым-биле сталинга боду чылдарны үскүлештиргеш, бактап ора, ынчап ижин-кара чокка хөөрежир аргалыг болган мен. Оон шын ат-фамилиязын Сүрүң-оол Амирбитович Куулар дээр болду. 1920 чылда Чыргакының Улуг-Ховузунуң Чолдак-Оорга деп черге төрүттүнген, аныяк назынында партия эге органызациязының секретарынга, бригадир, учетчик, склад эргелекчизи, чылгычы дээш кылбаан ажылы чок... Адазының кезиг алдарлыг хам, ынчангаш ол кавыныд чону оон адын адавас. Хам-Кадай дээр чорааның ынчан билип алган мен.

«Контр» кижи уруу ап чораан, кырган-авазы хам дээр чылдар-биле намдан үндүрткен, оон ажешкеш, хамнап [illegible] кужур болду. Ол буяныыг хам каш чыл бурунгаар автотранспорт [illegible] оналдаа таварышкаш, аар [illegible] хоочу-хора чок, [illegible] бижыг, адаа чиик [illegible] болгаш кадыкшылы катап эгиттинген. Тываны дескиндир бо түннерде буян-даа дилзэн чонга чедип, хоошкунга чоруп турар. Бо чылдың май айның эгезинде [illegible] чунар-бажынга киргеш, автобустуң соңгазы ажык талага олурупкаш, он талакы кулаамче акка кактырып, дегдиртип алган мен, кулаам аарыы дүнелерде удуптастап шашкылап, саргыы келирге, үс кудуп, хөвен-биле бөөп-кунеп, эмнээрни оралдажып турган, кадаазыып алган болгай мен. Кулак эмчизинге чеде бээримге шинчип көргеш, дегдиришкин тө болган, бүдүр ышкааш, [illegible] тыртып эгелээн кулак-тыр, Кызылга кестирип эмнедир сен оон башка хоржок дээн...

Ол үеде чаган боол, улугхүн, субботта таварыжы берген. Улуг эмчи база мээн кулаам дээш дөвүреп, дүрген дузаа чедирер «Волгазын» бээрин аазаан турган.

Эмчим-биле бир дугаар хүнде чоктаарын дүгүрүшкеш, эмчиге кирериниң бижиин хойлап тура, Хайыраканда бүзүрээр кырганым бар ийин чедип сүмележир чоор бе деп ижин-кара чокка чугаалаан мен. Үе четчирдир, сүмелешпейн канчаар деп деткипкен. Буянныг хамым С. Куулларга чеде бергеш, чорууумну чугаададым. Кавааның шилин кеткеш кулаамчы алгыдыр ажа тыртып көргеш, саннап алдып төлгелээш: «Хей-аъдың доора, соодалып доорупакта кестиnээр болзунза, сылдас тыртар тоо чок-тур, оол кара эм сүмеледии» — диди. «Ирицей берген дээр чүзүл хам барбас бе?» — деп, ылаптап айтырдым. Куулар каттыргаш: «Көрдүм, ирин тыртар четпээн-дир, боданып көөр» дээш сүүк чүүл бергеш, канчаар эмнээзин айтып берген.

Өгге өөрүшкүлүг чедип келгеш, сүмелээниң ёзугаар бүлээн кылдыр чылыткаш, кулаамче куткаш, эртежикле шуглангаш чыдыпкан мен. Ол дүне аарбааны ол-ла боор, эртен оттуп кээримге, даң агара берген болган. Кулаамның улам камнап, эмимни катап куткаш, чылыглап хонгурарга, аарыыры намдай-дыа берген болза, эмчиге чеде бердим. Түскай херекселин-биле аштап, бакылааш, улу бүгүн кулак болган, ажый берген-дир, ирин тыртыг, ындаа берген чөөн база кеш-оо кирип келген-дир, ам Кызылче тавжаас сен, буяныыг кырган ажыг шылаан-дыр деп мактап кагды. Ол-ла хевээр кулаам аңаа апарган, эмчиге барбаан мен.

КУСКУН КАРА-ДАА БОЛЗА, ТӨЛҮНГЕ ЫНАК

Буянныг ургаа хам кырган Сүрүң-оол Амирбитович Куулар-биле чоокта чаа бажыңынга барган, кадыкшылын айтырып хөөрежип олурдум. Ол бодунга халалыг хоочу-хорал чок-даа болза, назын өйлүг, өлүмден бажыңының хаалгазын меңгеде дуктуп, шоочалап алган чүве чок, кажан ийик, аъдым бажы хоя бээр, дуңмам, [illegible] чиңпес; оглум Калдар-оол Куулар Чадааңаның иштики херектер килдизинге байысаакчылап ажылдап турган, хам дээш каш чылдар бурунгаар ажылындан үндүрткен, амгы үеде Тес-Хемде эртемниң аайы-биле башкылап ажылдап чоруур, оон-биле таныжып алыр сен шүве, билдилин шымбай чүве ийин деп чоргаарлаан чугаалап олурду.

Аныяк назынында аарып, түрен чорза амы-тынын улап, алы-буян чедирген ламаларны, янзы-бүрү мергежилдиң эмчилерин дириг чораш, утпас мен! Үстүнде адааным ам аравыста чок үш хоочун лама башкыларга, мээн кадыымны катап түргузар дээш кужун, дериин харамнанмайн эмнеп, дузалап турган эмчилер Алла Донгакка, Эрес-оол Пирилейге, акым оралакчы министр эмчи Опавас Ондарга, илби-шидизинге өттүр көөрүнге бүзүрээн хамым Сүрүң-оол Куулларга чөөзде мөгейип, аргалыг-ла болза сеткилин өөртүп, дуза чедирерин оралдажып чоруур деп хууда дангыракты назынымда хүлээп алган мен. Бо чүүлдү бижип доозуп орумда, бажымга мындыг шүлүктээн одуруглар өзүлгеже далашканзыг кире түгүржүп келди:

«Четкер, букка» акташ дирткен
Чеди хамнар чээни мен!
Сүрүң-оолга ынчалза-даа
Чүдүп чораш, дүүрээр мен!..

Аракчаа ОНДАР.

ЧАҢЧЫЛЧААН МАРГЫЛДААЛАР

РОСТО-нуң (Российаның камгалал-спорттуу-техниктиг ниитилелдериниң — РКСТН) Кызыл хоорай чөвүлели болгаш Тываның аңчылар база балыкчылар эки тура ниитилели Улуг Октябрьга тураскааткан кара боолаарынга чаңчыл болган маргылдааларны эрттирген.

Аңаа ниити-биле 32 команда киришкен. Командалайы-биле маргылдаага Кызылдың ЧЭТ коллективинин П. Попов, П. Терентьев, Н. Емельянов составтыг командазы тиилекчи боор шылгараан. Ол команда 300 саннан 288-ти боолаан. Оларның ындыг түңнели ийиги спорттуг разрядка дүгжүр. Аэропорттуң командазы оларга 10 сан четпейн барган, ийиги черге тиилелгиг болган. ИХМ-ниң адыгжылары 273 санны аткаш, үшкү черге үнген.

Хууда бирги чер дээш маргылдаага 96 кижи киришкен, олардан ээ-ле частас адыгжы ЧЭТ командазының талээлекчизи П. Терентьев 100 саннан 97-ни аткан. Оон командазы эжи П. Попов чүгле чаңгыс сан четпейн барган. «Параметр» кооперативтиң талээзи В. Петров база ла чаңгыс сан ойладыпкаш (95-ти аткан), үшкү черге тиилелгиг болган.

Эрткен маргылдааларның үезинде 31 кижи спорттуг разрядтарның нормативтерин күүсеткен. Шаңналдыг чөөлерни алган командаларны болгаш тус-тус кара адыгжыларын КСТН Кызыл хоорай чөвүлелиниң дипломнары болгаш хүндүлүг бижиктери-биле шаңнаан, а хууда бирги чер дээш маргылдаага 1-3 черлерни ээлээн адыгжыларга Аңчылар болгаш балыкчылар эки тура ниитилелиниң өртектиг белектери тывыскан.

* * *

Тыва Республиканың КСТН (ОСТО) организациязының ээлчег чок пленуму болуп эрткен. Аңаа КСТН-ниң республика организациязының чаа уставының дугайында айтырыг чугаалашкан. КСТН республика чөвүлелиниң даргазы Н. В. Кооотаевтиң ол талазы-биле дыңнадыг-илеткелин дыңнаан болгаш чаа уставты күштүг кылдыр хүлээп алган. Ол ёзугаар КСТН республика организациязы Юстиция министерствозу бүрүткээр кылдыр киирер. Оон аңгыда Н. В. Кооотаев КСТН түргузуунда өскерилгелер талазы-биле тодаргай тайылбырларны берген. Чижээ, өөредилге черлеринде КСТН организациялары, школаларга эге шериг белеткелинче [illegible] дүшкен. Ол ышкаш шериг кеслдеришкинниге белеткелдиң кымырылгаарын-биле хоабаштып улус ажыл-агыйынга кадрлар белеткелинче колдай угланышкыр-биле ажылдаарын чугула апарганын ол айыткан.

Алексей ЕФИМОВ,
КСТН Кызыл хоорай чөвүлелиниң даргазы.

Чарлалдар бюрозу

«ХОСТУГ ТЫВА» ЧАЛАП ТУР

Октябрь 30-де «Хостуг Тыва» улусчу фронтунуң күүсекчи комитединиң хуралы болур. Аңаа янзы-бүрү айтырыгларны сайгарып, дугуржур.

Хуралга киржирин күзээннер 16 шакта Кызыл хоорайның Улусчу чогаадылга төвүнге чедип кээп болурлар.

ХТУФ.

МИТИНГИГЕ КИРЖИҢЕР

Кызыл хоорайның хүндүлүг чурттакчылары болгаш аалчылары! Силерни 1992 чылдың октябрь 30-де 16.00 шакта Улусчу чогаадылга төвүнге болуп эртер Тывага политиктиг репрессияларда когаралнарның сактыышкын митингизинге киржиринче чалап тур бис.

Кызыл хоорай чагыргазы.
«Мемориал» ниитилелиниң баштаар чери.

САДЫП АЛЫНАР

Хуу бүдүрүлгелерин, янзы-бүрү хевирлиг эштежилгелерни, акционер ниитилелдерни аажок кыска үеде бүрүткээринге бедик мергежилдиг специалистерниң белеткээн документилер бөлүүн садып аарын сүмелеп тур мен.

Тайылбыр херек болза, 3-01-33 телефонче долгаар.

КИНО

ОКТЯБРЬ 28-1Е

«НАЙЫРАЛ»: «Умереть за...» 10.00, 12.00, 14.00, 16.00, 18.00. «ВИДЕОЗАЛ»: «Смит по прозвищу «Ураган» 10.30, 12.30, 14.30, 16.30, 18.30 шактарда.

«ВОСТОК»: «Гремлины» 14.20, 16.20, 18.20 шактарда.

Кызыл хоорай. Красноармейская, 100. Индекс 667000. [illegible]ГАР САНЫ: «Тыва солун» № 363205

ТУРГУЗУКЧУЛАРЫ: Тыва Республиканың Дээди Совет болгаш Чазаа, «Шын» солуннуң редакция коллективи.

Кол редактор В. Ф. ЧАДАМБА.

РЕДАКЦИЯ КОЛЛЕГИЯЗЫ: В. С. Базыр (харыысалгалыг секретарь) А. С. Дембирель, (кол редакторнуң оралакчызы) В. М. Сат К. К. Сат (кол редакторнуң оралакчызы) Н. С. Ээрен.

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ:
Кол редактор — 3-43-34; келген бижиклер хүлээп алыр чер — 3-34-26 кол редакторнуң оралакчылары — 3-33-91; — 3-34-17; харыысалгалыг секретарь — 3-34-92; оралакчызы — 3-45-93

КИЛДИСТЕР:
улус депутаттарының Советтери, ниитилел-политиктиг болгаш социал айтырыглар — 3-34-19; — 3-34-98; үлетгүр — 3-34-49; 3-38-73; көдээ ажыл-агый — 3-41-16; культура болгаш үлус чөредилгези — 3-39-15; медээлер болгаш спорт — 3-38-82; — 3-34-57; очулга — 3-34-39; — 3-34-93; чагаа — 3-39-03; корректорлар — 3-41-23; үндүрүкчүлер — 2-27-41, солун келбейн барганда — 2-32-75; бухгалтерия — 3-37-11.

Солунга парлаттынган материалдарның авторларының бодалдары редакцияның туружу-биле дүүшпейн барып болур. Айыттынган фактыларны, саннарны болгаш өске-даа шынарыгларны ээп авторлар бөттары харыысалгалыг.

Тыва Республиканың Парлалга болгаш информация министерствозунуң типографиязы. Кызыл. Щетинкин болгаш Кравченко кудумчузу, бажын № 1.

Солун неделяда 5 катап үнер. Хемчээли 2 парлалга аамазы. Тиражы 27020 экз. Чагыг № 209.

Тувинская республиканская БИБЛИОТЕКА им. А. С. Пушкина

Республиканың ниитилел-политиктиг солуну

Солун 1925 чылдың август 31-де үнүп эгелээн

ШЫН

№ 210 (14932) 1992 чылдың октябрь 29, четверг. Солунга ат салган шагы 23.25. Чагыдар өртээ 10 кол. Садар өртээ 1 рубль.

КЫШ: көдээниң ишчилеринге шылгалда

ДҮЖҮТ БАГАЙ ЭВЕС

Бай-Тайга районда «Мурнакчы» совхоз бо чылын ниитизиниң малынга чемин белеткээр дээш багай эвес ажылдаан. Мал чеминиң белеткелин 80 ажыг хуувга боттан. дырып, 2000 ажыг тонна сиген болгаш көк-суланы белеткээн. Үрезинден ангыда концентраттыг чемнер болур кызыл-тас, сула, арбайны чүс ажыг тоннаны белеткеп, сарайларда кургадып урүп турар. Тараа культураларын бир гектарга онаажтыр 12 центнерни ажаап алган.

Совхозтуң директиязы 20 ажыг совхоз ажылчыннарынга болгаш школа башкыларынга хууда тарылга шөлүн тускайлап берген. Олар ол шөлдеринге тараа культуралары болгаш картофельди тараан, оон сүттадын ажаандазын багай эвес чоруткаш, бедик дүжүттү ажаап алганнар. Чижээ, чолаачы Ак-оол Күжүгет, тудугжулар Анатолий Ооржак, Сергей Күрген, Хүлер-оол Саая, пенсионер Аракчаа Оолак, школа башкылары Дөржү Адыг-оол, Аракчаа Күрген, Чкалов Аптыыла болгаш оон-даа өскелериниң хууда тараан тарааларының бир гектарындан 20 центнерден өрү дүжүттү ажаап алганнар. Бир өг-бүлеге онаажтыр 2 тонна ажыг тараалыг болгулааннар.

Ол ышкаш картофельдиң дүжүдүн совхоз бир гадан 95 центнерин ажаап алган. Суур чурттакчыларының тараан картофелиниң дүжүдү эрткен 2-3 чылдардан хөй болуп, бажын бүгүдези хөй картофельди ажаап алганнар.

Хууда тараа өстүрген арат ажылдыглар өстүрген дүжүдүн чонга чиик өртекке садып-сайгарып турарлар. Рынок үезинде ол-даа болза чонга ажык-дузалыг болганын демдеглээри чугула. Келир чылын тараа тарыыр шөлдер быжыглалдып алыры-биле кижилер суму чагыргазында амдаа билдирипшкинин хайгыбиле кирип турарлар. Совхозтуң директиязы, ында чер ажылдыглар, тараазын ажылагыйлыгларга сүгдаттыг черлерде эң эки черлерни тускайлап берип турарлар. Ынчангаш черни эки ажыглаар болзувусса-ла, чер бистиң чемгерикчивис, ийиги невпс дээрзин кижи бүгүдези уттпаза чугула.

Тараа аймаа элбек-даа болза, ыланғыя кызыл-тасты далган кылдыр дээрбелээр чер чок болганы-биле шуйжуларны бо хүннерде дувуредип турар айтырыг—дээрбе дугайында. Эрткен чылын совхоз чүс ажыг тонна тарааны Кызылда мелькомбинат-биле дугуржкаш, улуг өртек-шыгделди үндүрүп турган, далганнадып, чонну далган-биле хандырды. Ам ол арызында машина-техниканың чарыгдалы улам өскен.

Суурда дээрбе бажыны май айда-ла тудуп доозулган. Ам аңаа кажан тарааны дээрбелээр кылдыр дерип кылыры билдинмес. Бо талазы-биле совхозтуң директиязы, ында инженер-техниктиг ажылдакчылар дарый хемчег алыры чугула. Бодувустуң ниитинге бүдүрген продукцияның өртек-үнези-даа чиик болур ийик.

Арбай-оол КАНЧЫЫР.

ХАРЫЫСАЛГА ДЕП ЧҮВЕ БАР

Азырлар аайы-биле алыр болза, чижээ, көдээ ажылагый дижик, ында совхозтар директорлары, специалистер күскү ажылдарын түңневишаан, кышка канчаар белеткенгенин, өлче черле кандыг байдалдыг кирип турарын анализтеп, бүгү талазы-биле сайгарып турарлар. Кышты көдээниң ишчилеринге — малчыннарга, саанчыларга, кадарчыларга шыңгыы шылгалда дээри, шынап-ла, таварылга эвес, ындыг болганда, аңаа кым канчаар белеткенгени, ону ынчаар тудуп үнер апаар болгай. Ам чүү боор, «удур туруп-ла шыдаар болзуңза» дээш кыш удавас хар-хыраазы-биле ажынныды хаарып кирерин белен. Чугааны ол темага хамаарыштыр чорудуп тура, чаңчыл ёзугаар ону бо-ла сайгарып, сагындырып келир бис.

Кызыл районнуң көдээ ажыл-агый эргелелиниң начальниги Шангыр-оол Кара-Донгакович ЧАШ-биле кышка белеткел дугайын чугаалажып олура, кыш мал ажылдыгларга шыңгыы шылгалда дээрзин база катап сагындывыс. Ынчап келирге, көдээниң ишчилериниң мурнунда улуг харыысалга — кыштаглаашкын туруп турар.

Амгы байдалдан алгаш көөрге, районнуң ажыл-агыйларынга ниити байдал чүгээр, бүгү күштү чедир кылдынмаан чүүлдерже угландырган. Айтырыгны чугула деп көрүп турарындан, район чагыргазының коллегия хуралынга ону чоокта база чугаалашкан. Аңаа хүлээп алдынган доктаалдың күүселдези дээш харыысалга көдээ ажыл-агый эргелелинге онаажып турар, оларның талазындан контроль негелде күштүг болуру чугаажок, ол дээш ажылдап-даа турарлар болгай. Аңаа хамаарыштыр совхозтар директорлары, специалистер боттарының ээлчээнде харыысалгазын база билирлер. Ынчап келирге, ниити херек дээш бар-ла күштү өлче октаар, болдунарза чүүлдерни ажыглаап тургаш, чедир кылыр ужурлуг ажылдарже мөөннээр-ле апаардыр. Аңаа олурар кижи каяа турар, кыштаглаашкын дээш ол талазы-биле харылап турар кижилер харыысалгалыг, ону эргелел начальниги чугаалап олурду.

«Тиилелге» совхозта, «Көк-Тейде» сүт-бараан фермаларында сентелге ажылдары колдуу доозулган, чедир кылыр чүүлдер черле туруп келир. А «Х Улуг хурал» совхозтуң сүт-бараан фермазынга үердем болган когаралдың түңнели-биле катап тургузар сентелге ажылдарының хемчээли улуг болган-даа болза, кышка белеткенгенин багай эвес деп санап турар. Ол черлер ындыг-дыр, кижиниң чугаазының аянындан безин байдал кайда кандыгыл деп чүве билдинип олурар болгай. «Шамбалыг» совхозта сүт-бараан фермазында кышка белеткел ажылдарында саадап турар чүүлдер бар, мал кажааларының байдалын база катап черле хынамчалыг көөру артык эвес хире, далаш кылдынган ажылдың шынары нандыг боол болур ийик. Чүгле сүт-бараан фермазында эвес, өске-даа объектилерде даштын чүгээр турар үеде кылып алыры чугула ажылдар база бар-дыр. Мынаа немей мындыг байдал бо районда тургустунуп турар, чүл дээрге ажыл-агыйларда хой кажааларында сентелге чорудар ажылдар ээвээш эвес, капитал сентелге чорудары негеттинип турарлары бар. Ол айтырыг чылыг үеде шиитпирлеттинмээн чүве болганда, ам нарын, эргежок чугула деп санап турар болза, улуг соокка чедир үени ажыглаар бе, ындыг болза кончуг дүрген, шалыпкын хөделир апаар-дыр. Үе кандыгыл? Айтырыг чүгле мал-маган кажаазынга хамаарыштыр чорбазы билдингир, оон-биле кады малчыннарның кыжын чурттаар оран-савазының дугайында база тургустунар ужурлуг. Ол талазы-биле чедир кылыр ажылдарны тускай звенолар адакталдырып турар.

Үстүнде колдуунда-ла сентелге ажылдарынга, ол талазы-биле чедир кылдынмаан чүүлдер дугайын чугаалап келдивис. Ол ажылды, ажылчыннарның ажылын дүргедедиптер дээрге кара хилинчек, шаптыктап чыдар чүүлдерниң бирээзи тудуг материалдарының, соңга шилдериниң, шифер, кадаг, туйбу, печкалар аксы дээн чижектиг эргежок чугула материалдарның чедишпези боор турар. Шынап-ла, шупту эргежок чугула чүүлдер, ол чүгле бо районнуң ажыл-агыйларында эвес, кайы-даа совхозтарда, харын республикада тургустунуп турар айтырыгларның бирээзи-дир. Холда белен бар чүве болза, сентелге, кылыр-тудар ажылдарга кижилер сонуургалдыг болгай. Ыланғыя хуусаа кызагдап келген таварылгада. Чер алдырбайн турар чүүлдерниң бирээзи ол боор турар, саадаашкынның бир чылдагааны ында.

Үстүнде чугаалааным доктаалда көдээ ажыл-агый бүдүрүлге объектилеринде чедир кылыр сентелге ажылдарын ноябрь 1-ге чедир доозар деп айтып каапкан удуртукчулар билир, ынчангаш олар аңаа чедир кылып болгу дег чүүлдерни доозарының ажылдарын чорудуп турарлар. Ынчап чоруй, ону олардан айтыра бээр, херектиң ужуру чүгле ында эвес-ле болгай, харыысалга-биле кады чугаа ниитиниң малының кыштаглаашкынының, малды кыштан хүр ажырарының дугайында чоруп турар болганда, сагыш амыр дөмей-ле олуртунмас. Хуусаа кызы. Малчын кыштаглар одаар чүүлдерни, дусту сөөртүп чедирерин ноябрь 5-ке чедир доозарын көрүп турар. Мал чеминиң артык курлавырының дугайында база чугаа мында чоруп турар болдур ийин.

Ыракты «Тере-Хөл» совхозта байдал нарын. Ыланғыя сүт-бараан фермазында. Көдээ ажыл-агый эргелелиниң специалистерниң сагыжынга оожургал бербейн турар айтырыг ол. Мал чеми чедишпес, ынчангаш оон-биле кыш ажары берге. Ол дугайын тайылбырлап олура, Ш. К.-Д. Чаш дараазында бодалдыг илереттиг, чүл дээрге ол-ла сорулга — сүт-бараан фермазында бар малдың баш саны чедириг чок камгалап алыры. Ынчангаш чүну кылып болурул, аргадап үнери-биле бар малды тудары-биле азы Кунгуртуг суурнуң чурттакчыларынга үлеп бээр бе деп айтырыг безин тургустунуп турар, чыдырыг болурунга ормуга деп бодал-дыр. Ол — амдыызында шиитпир эвес-тир. Байдал кестү-ле бээр ийикаан. Ийи, саалык-даа ажырбас, сезиничиг чүүл — фермада бадал. Оон-биле кады бо ажыл-агыйда кывар-чаар чүүл айтырыы өөрүнчүг эвес. Ында байдалды өөренип көргеш, чүгле ол ажыл-агыйга кылдыр чээлиин аргадап чыл төнчүзүнге чедир берип турар болду.

Бо байдалга база айтырыг—удуртукчуларның харыысалгазынга кээп үзер, кошкаш дээрге түңнели ындыг болур-дур, ажыл-агыйжы болбастың харазы. Черле ынчаш бо чугаадан совхоз директорлары кайда-ла хөй солчуп турарыл, кышка белеткел арай-ла чиндирген деп чүве илереп чыдары эскерип болур. Черле ынчап ажыл-агыйжы, шимченгир болбас болза, ажыл-агыйның амгы байдалдарынга чурттап-амыдыраары белен эвес. Бо чугаадан кандыг түңнел үндүрүп болурул? Ажыл-агыйларга чедир кылгылаар ужурлуг ажылдар кылдыныр турар деп чүвени аңаа дыңнадывыс, ындыг болур ужурлуг-даа, харыысалга, ажыл-ииш, ниитиниң мал-маганы дээш харыысалга улуг болгай.

Дүжүтке хамаарыштыр чүну чугаалап болурул, кандаашкынның уржуундан үндүр бижиттинген черлерниң салдары дүжүтке, мал чеминиң белеткелинге, келир чылдың үрезиниң белеткеп алырынга хамаарышкан боор турар. Ынчангаш ол талазы-биле борта бар чүүлдерни ажыглаавышаан, саттынарының, орнажырының немелде хемчеглерин ап турар.

Вера КУУЛАР.
Кызыл район.

Россия Федерациязының Хоойлулары

Россия Федерациязында күрүне пенсияларын өстүрер дугайында

РОССИЯ ФЕДЕРАЦИЯЗЫНЫҢ ХООЙЛУЗУ

1 чүүл. 1992 чылдың майдан октябрьга чедир херелгел бараанарының өртектериниң өзүлдезин барымдаалааш, долу пенсияны тыпсырынга херектиг ниити күш-ажыл стажы барда, назылап кырааны дээш пенсияның эң адакты хемчээлин айда 2250 рубль хемчээлдиг кылдыр доктаадыр, азы ону 2,5 катап өстүрер.

Өске-даа пенсияларның эң адакты хемчээлин өстүрер, а ол ышкаш «РСФСР-де күрүне пенсияларының дугайында» РСФСР-ниң Хоойлузунуң (Россия Федерациязының улус депутаттарының Съездизиниң болгаш Россия Федерациязының Дээди Совединиң ведомостулары, 1992 ч., № 17, арын 895) 7 чүүлүнүң ийиги кезээнге дүүштүр оон мурнунда тывыскан пенсияларны оларның адакты хемчээлиниң өскениинге дүүштүр эде санаар.

2 чүүл. 1993 чылдың февраль 1-ден эгелеп бо Хоойлунуң 1 чүүлүнүң бирги кезээнде айыттынган пенсияның эң адакты хемчээлин үш айда бир катап эрткен кварталда өртектер индексизиниң өскерилгезин барымдаалап эде санаар, оон үнелдезининге өске пенсияларның эң адакты хемчээлдерин база эде санаар.

3 чүүл. Долу пенсияны тыпсырынга херектиг ниити күш-ажыл стажы барда, назылап кырааны дээш пенсияның эң улуг хемчээлинге «РСФСР-де күрүне пенсияларының дугайында» РСФСР-ниң Хоойлузун хуусаадан эрте ажыглап киирер дугайында» Россия Федерациязының Хоойлузунуң 3 чүүлү-биле тур доктааткан кызыгаарлаашкынны дүжүрер.

4 чүүл. «РСФСР-де күрүне пенсияларының дугайында» РСФСР-ниң Хоойлузун хуусаадан эрте ажыглап киирер дугайында» Россия Федерациязының Хоойлузунуң 7 чүүлүнде бирги кезээнде «1992 чылда — 2,9 катап» дээн сөстерни «1991 чылда — 4,3 катап» деп солуур.

5 чүүл. Пенсияны доктаадып тургузуп азы эде санап турар үеде пенсия санаашкынынга киирер 1992 чылдың январь 1-ге чедир алган болгаш «РСФСР-де күрүне пенсияларының дугайында» РСФСР-ниң Хоойлузун хуусаадан эрте ажыглап киирер дугайында» Россия Федерациязының Хоойлузунуң 7 чүүлүнде көрдүнген коэффициентилерни барымдаалап эде санаттынган шалыны 2,5 катап улгаттырар. Бо таварылгада пенсияның санаттынган хемчээлин 2,5 катап улгаттырбас.

6 чүүл. Бо Хоойлунуң 1992 чылдың ноябрь 1-ден, а 4 чүүлүнүң 1993 чылдың май 1-ден эгелеп күштүг болдурар киирер.

Россия Федерациязының Президентизи Б. ЕЛЬЦИН.
Москва, Россияның Советтер бажыңы.
1992 чылдың октябрь 21.

Россия Федерациязында Конституциялыг эрге-чагырга органнарын камгалаар дугайында

РОССИЯ ФЕДЕРАЦИЯЗЫНЫҢ ХООЙЛУЗУ

Россия Федерациязының Дээди Совединиң **доктаадыры** болза:

1 чүүл. Россия Федерациязының Конституциязының болгаш хоойлуларының база Россия Федерациязының составында республикаларның конституцияларының болгаш хоойлуларының доктаадыы тургускан конституциялыг эрге-чагырга органнарының бүрүн эргелерин кым-даа болдурга хавырыыр эрге чок. Конституциялыг эрге-чагырга органнарының ажыл-чорудулгазын тур соксадыры азы үзери, чок болза Россия Федерациязының болгаш оон составында республикаларның конституцияларында болгаш хоойлуларында көрдүнмээн чурум-биле тургаар тургустунган эрге-чагырга тургузугларын тургузары хоойлуга дүүшпес деп санаттынар, а конституциялыг эрге-чагырга органнарының бүрүн эргелерин бодунга ниитеп алган органнарны Россия Федерациязының Дээди Соведи, оон составында республикаларның Дээди Советтери, крайларның, областарның, автономнуг областың, автономнуг округтарның, Москва база Санкт-Петербург хоорайларның улус депутаттарының Советтери дүжүрер.

2 чүүл. Конституциялыг эрге-чагырга органнарының камгалалын күштелдирер сорулга-биле РСФСР-ниң Кеземче кодекизинге (РСФСР-ниң Дээди Совединиң ведомостулары, 1960 ч., № 40, арын 591; 1989 ч., № 37, арын 1074) дараазында өскерилгелерни болгаш немелделерни киирер:

1. 70 чүүлге:

чугаалап азы дараазында эдиптер киирер «Конституциялыг тургузугну күш-биле өскертиринче кыйгырыглары»;

бирги кезээн дараазында уламчылап киирер:

«Конституциялыг тургузугну күш-биле өскертиринче азы эрге-чагырганы хулей алырынче чайгы чарлыг кыйгырыглар, а ол сорулгалыг кыйгырыглар кирген материалдарны массалыг-биле тарааттыр дээш — үш чыл чедир хосталгазын казыы шииидер азы Россия Федерациязының хоойлужудулгазы-биле доктааткан күш-ажыл төлевириниң эң адакты хемчээлиниң чээрби дакпыр түңүнге чедир акша торгаар»;

ийиги кезээнде «беш муң рубльге чедир» дээн сөстерни «Россия Федерациязының хоойлужудулгазы-биле доктааткан күш-ажыл төлевириниң эң адакты хемчээлиниң беджен дакпыр түңүнге чедир» деп сөстер-биле солуур.

2. Кодекске дараазында утказыг 79 (1) чүүлдү немээр:

«79 (1) чүүл. Конституциялыг эрге-чагырга органнарының ажыл-чорудулгазынга шаптыктаары

Конституциялыг эрге-чагырга органнарының хоойлу ёзугаар ажыл-чорудулгазынга шаптыктаарынче угланган күш ажыглаар хевиришкиннер, а ол ышкаш Россия Федерациязының Конституциязы база Россия Федерациязының составында республикаларның конституциялары-биле көрдүнген чурумга дүүшпес кылдыр тургускан эрге-чагырга тургузугларын дүжүрер дугайында Россия Федерациязының Дээди Совединиң, оон составында республикаларның Дээди Советтериниң доктаалдарын, крайларның, областарның, автономнуг областың, автономнуг округтарның, Москва база Санкт-Петербург хоорайларының улус депутаттарының Советтериниң шиитпирлерин доктааткан хуусаазында күүсетпээни дээш — бир чылдан үш чыл чедир хосталгазын казыы шииидер азы Россия Федерациязының хоойлужудулгазы-биле доктааткан күш-ажыл төлевириниң эң адакты хемчээлиниң үжен дакпыр түңүнге чедир акша торгаалыг онаар.

3 чүүл. Бо Хоойлунуң парлалгага үнген үезинден күштүг болдурар.

Россия Федерациязының Президентизи Б. ЕЛЬЦИН.
Москва, Россияның Советтер бажыңы.
1992 чылдың октябрь 9.

* * *

«Россия Федерациязының конституциялыг эрге-чагырга органнарын камгалаар дугайында» Россия Федерациязының Хоойлузун катап сайгарып көргениниң дугайында

РОССИЯ ФЕДЕРАЦИЯЗЫНЫҢ ДЭЭДИ СОВЕДИНИҢ ДОКТААЛЫ

«Россия Федерациязының конституциялыг эрге-чагырга органнарын камгалаар дугайында» Россия Федерациязының Президентизиниң эгиткенин Россия Федерациязының Хоойлузун сайгарып көргеш, Россия Федерациязының Дээди Совединиң **доктаадыры** болза:

Россия Федерациязының Конституциязының (Үндезин Хоойлузунуң) 117 чүүлүнүң ийиги кезээнге дүүштүр «Россия Федерациязының конституциялыг эрге-чагырга органнарын камгалаар дугайында» Россия Федерациязының Хоойлузун ында кирген өскерилгелер болгаш немелделер-биле кады катап хүлээп алыр.

Россия Федерациязының Дээди Совединиң Даргазы Р. И. ХАСБУЛАТОВ.
Москва, Россияның Советтер бажыңы.
1992 чылдың октябрь 9.

ЧОНГА ТААРЫМЧАЛЫГ БОЛЗУН ДЭЭШ

Тыва Республиканың суй белек болгаш чонуң ус-шевер кылыгларының шенелде бүдүрүлгезиниң коллективи бүдүрүп турар продукциязының санын көвүдедиринче, шынарын экижидеринче угланган тодаргай хемчеглерни сөөлгү үеде ап турар. Бүдүрүлгениң директору Анатолий Салчакович Дембирелге бистиң корреспондентивис Таан-оол Хертек ужурашкаш, коллективтиң амгы үеде ажыл-ижиниң, бүдүрүлгениң моон соңгаар хөгжүлдези кандыг болурунуң дугайында чугаалап бээрин дилээн. Аңаа харыны моон адаанда парладывыс.

Бистиң бүдүрүлге ажылчы чонга чугула херектиг бараанарны кылып бүдүрер чер болур. Рынок экономиказынче бүгү бүдүрүлгелер шилчээн, бистиң коллектив оон чыда калбаан, ажылын чаартыр, эде организастаар, экижидериниң хемчеглерин ап турар. Чонга таарыжыр чараш, шынарлыг продукцияны бүдүрерииче сагышты салып турар.

Коллектив ээвээш эвес бараанарны бүдүрүп турар. Эр херээжен, уругларның кедери джемперлер, пуловерлер, кофталар аймаан янзы-бүрү өңнерлиг чүннерден аргып, пестерден хөйлеңнерни, уруглар хептериниң, тыва тоннарны, бөрттерни болгаш өске-даа хептерни даарап турар. Ол ышкаш тыва аптараларны, өгге салыр биче хемчээлдиг столдарны, сандайларны, янзы-бүрү суй белектерни кылып турар.

Эки шынарлыг хөй «продукцияны бүдүрүп үндүрерин кадрлардан хамыы-биле хамааржыр болганда, мергежилдиг кижилерни цехтерде болгаш участоктарда шилип алган бис. Ыланғыя аргыыр, кастаалгазының даараныылга, ыяш болбазырадыр цехтерниң удуртукчуларында янзы-херекти башкарып билир, хөй чылдарда ажылдаан, улус-биле организастап ажылды чорудуп шыдаар, эрге-сүмелерни бээр дуржулгалыг кижилерни быжыглаан. Оларга аргыыр, даараныылга цехтериниң начальниктери Альфина Лебедева, Тамара Поленикина хамааржыр. Чыртыгг Кузьмина Кайгал-оол технолог-конструкторлар Дарыя Донгай-оол Ченек Кара-Сал багай эвес ажылдап турар. Олар ажылчы чоннуң ыланғыя ажылчыттарның сагыш-сеткилинге, дурт-сынынга таарыжыр он-чүүрүнүг, кастаалганың амгы үениң негелделеринге дүгжүр модалыг, тыва национал утка-шынарлыг хеп аймааның төлевилелдерин чогаадып турар. Оон өске-даа бодунуң херээнге бердинген ак сеткилдиг ажылдап турарлар коллективте ээвээш эвес.

Кадрларның билиин бедидеринче, чаа кижилерни өөредип алыларынче сагышты салып турар. Республикадан дашкаар билиг бедидериниң курстарынче ажылдакчыларывысты өөредип чорудуп, өске черлерниң эрга-дуржулгазын шиңгээдип алыр арганы берип турар. Ол ышкаш бодувуска ортумак школаны доосман 40 хире кижини чыл бүрүде өөредип ап турар бис.

Туран, Ак-Довурак, Шагаан-Арыг хоорайларда, Эрзин, Өвүр, Бай-Тайга, Тес-Хем, Сүт-Хөл районнарда бо чылын салбырларны ажыткан. Ында мергежилдиг кадрлар өзүп олар. Бажыңнарында чүс хире кижи ажылдап турар, олар шевер кижилер болганда, эки шынарлыг продукцияны берип келген.

Ажылчыннарның чедишкиниң ажылдаарынга материалдыг бааза биче эвес рольдуг. Аргыыр, кастаар дааараар дааранып машиналар, янзы-бүрү өңнүг чүннер хендиролер пес аймаа, дүктер, ыяш, алынган бодувустуң херегледивис ле четчири-биле бар. Аргыыр звой «Сильвер», кастаар даараар бельги «Варатто» дээр болгаш өске-даа машиналар эки шынарлыг продукцияны берип турар. Рынок экономиказының үезинде чугула херектиг дериг-херекселдерни, пес чүң аймаан болгаш өске-даа чүүлдерни тып алыры дыка бергедээн. Олар ховартаан, өртек-үнези улгаткан-дыр. Ынчалза-даа бүгү-ле аргаларны херглеп тургаш, тып ап турар бис. Бир эвес олар чок болза, улустуң херегледиг бараанарын бүдүрер сорулгавысты күүседири бергедээр болгай.

Бо чылдың эрткен тос айларында бүдүрүлгениң цехтери, участоктары 9333 муң рубльдиң чугула херегледиг бараанарын бүдүрүп үндүрген. Ону багай эвес көргүзүг деп санап турар бис. Бүдүрүп алган продукциявысты боттарывыс садып-сайгарар ажылды организастаары кол ажылывыстың бирээзи ол. Районнарга, хоорайларга, бүдүрүлгелерге, организацияларга аргып, даараан, чазап, кылып алган продукциявысты сөөртүп чедире бергеш, садып турар бис. Ажылчы чон кончуг күзелдии-биле садып ап, оон кылган шынарын мактап турар. Кылган продукцияларны магазиннер дамчыштыр чүге сатпайн турар силер деп айтырыг тургустунуп келир чадавас. Бир эвес магазиннерге продукциявысты дужаантар болзувусса оон өртээ улгады бээр. Чүге дээрге магазин хүү немээр болгай. Ынчан бистиң бараанывысты улус алба, шимчээшкин чок чыдып бээр. Болзувус садарывыс, бараанарывысты өртээ магазиннерден дыка чиик, улус ону күзелдии-биле ап турарының чылдагааны ында.

Бистиң коллектив улустуң чугула херегледиг бараанының, суй белектериниң кылыр турар болганда, оларның шынарын кастаалгазын экижидери чугула айтырыг. Чүге дээрге садып алынган кижи бүрүзү бистиң бүдүрген чылыгларывыска сагыш-сеткили хандырттыр турары чугула. Бараанарның өртек-үнезин [illegible] доктаадыр ужурлуг бис. Ниити-биле чугаалаарга, бистиң кылып бүдүрүп турар продукциявыс ажылчы чонга таарымчалыг болзун дээш хемчеглерни ап турар бис.

Бистиң бүдүрүп турар продукциявыска чоннуң негелде херегледи өзүп турары-биле шенелде бүдүрүлгениң цехтериниң алгыдар, бараанарының суй белектериниң бүдүрер санын көвүдедирин план ап турар. Ону барымдаалап көргеш, суй белек болгаш чонуң ус-шевер кылыгларының шенелде бүдүрүлгезин хөгжүдериниң программазын ажылдап кылган бис. Аргыыр цехти алгыдары көрдүнген, оон бүдүрер продукциязын 15-20 хуу улгаттырар. Кастаалганың даараныылга цехиниң дериг-херекселдерин чөптүг ажыглап тургаш, бүдүрер продукциязын көвүдедир. Ыяштан кылыр дериг-херекселдерниң сапын болдунары-биле көвүдедири планда кирген. Кадарчыларга херектиг биче хемчээлдиг стол, сандайларны кылырын 25 хуу улгаттырар. Оон ангыда национал утгулзаларлыг орунарны, кухня гарнитурларын, столдарны, сандайларны, баланы дескини болгаш өске-даа дериг-херекселдерни кылыр. Тыва тоннар, херектээштер, уктар, [illegible], шай, дус хаптары даараары көрдүнген. Үстүнде адаан болгаш өске-даа дериг-херекселдерни идик-хептиң кылырынга мергежилдиг кижилер херек болуп турар. Ындыг болганы-биле шынарак билиглиг тускай эртемниглерни, чурумчуларны шенелде бүдүрүлгеге белеткеп, өөредип алыры чугула болу бергенин барымдаалааш, ол ажылды организастаар бис. Бистиң кылыр деп турарывыс тыва дериг-херекселдерни, идик-хептиң канчаар кылырын даарарын билир хоочуннарның эрге-дуржулгазын өөренир, кады ажылдаар болдаар база бар. Боттандырар апаар.

Шенелде бүдүрүлгениң хөгжүдериниң программазында кандыг дериг-херекселдер, материалдар тодарлайлаарга, бүдүрүлгениң моон соңгаар чедишкиниң ажылдаарынга чүү херегин шиитпирлеп айтыкан. Ол бүгүнү күүседир, моонга эргежок чугула бараанарны, суй белектерни бүдүрүп, кылып бээр дээш ажылдаар бис.

Анатолий ДЕМБИРЕЛ
Тыва Республиканың суй белектер болгаш чонуң ус-шевер кылыгларының шенелде бүдүрүлгезиниң директору.

ҮЕГЕ ДҮҮШТҮР САНАЛДАР

Федеративтиг керээ ёзугаар Федерацияның киржикчизи республиканың бодунуң айтырыгларынга хамааржыр хоойлу-дүрүм ажылдап кылдынышкынын республика боду чорудар ужурлуг. Ынчангаш бистиң республика 20-ден ээвээш эвес хоойлуларны боду ажылдап кылып алыр эргелиг. Амдыызында оларның чүгле беже күштүг болуп кирген. Ындыг болганда хоойлу чогаадып тургузар ажылды элээн дүргедедири негеттинип турар.

Ол талазы-биле чоокта чаа Дээди Советтиң эрге-хоойлу комитединиң ээлчеглиг хуралы болуп эрткен. Сонуургалдыг чуганга Чазак даргазының оралдакчызы Б. С. Шыырап, Президенттиң эрге-хоойлу политиказының талазы-биле чөвүлекчизи А. С. Ооржак, Президенттиң администрациязының күрүне-хоойлу килдизиниң начальниги В. А. Агбан, юстиция министриниң оралакчызы Н. Б. Каширова, шериг ажылдакчылары М. М. Жез болгаш Р. З. Халилов, ниити херектер сайыды В. Б. Кара-Сал, ИХМ-ниң паспорт килдизиниң начальниги В. Н. Скумак, Кызыл хоорайның улус судузун даргазы А. Н. Кольчиков болгаш өскелер-даа киришкен.

Бо чоокку үелерде Тыва Республиканың хамааты болурунуң дугайында хоойлунуң ажылдап кылыры көрдүнген. Хоойлу үндүрер эргелер эргезин ажыглааш, РФ-тиң Дээди Соведиинге мал оорлаашкынының дээш харыысалганы күштелдирериниң дугайында саналдыг дарый белеткеп киирерин негеттинип турар. Бо талазы-биле Кеземче кодекизинге чогуур немелдени киирериниң чугаазының дугайында хөй-ле чугаалар чоруп келген.

Административтиг хоойлу-чурум үрээшкиннериниң дугайында Тыва Республиканың кодекизин хүлээп алыры хүнүнүң айтырыы апарган. Ынчангаш бо талазы-биле салдал болдарларны чугаалар киржикчилери дарый киирерин комитет даргазы Н. А. Ондар дилээн. Аңаа байдал-биле административтиг хоойлу-чурум үрээшкиннери дээш тодаргай хемчег-даа алдынмайн турар, ону чорудар тодаргай кижилер-даа тывылбастаан. Чүге дээрге чөп-черлерге чагыргалары тургускаш, мурнуңдаагы күүсекчи комитеттерни дүжүргени-биле улус депутаттарының административтиг комиссиялары, арагалаашкын-биле демисел чорудар болгаш назы четпестер-биле ажыл чорудар комиссиялар кайда-даа эвес апарган. Ынчангаш ол болур сессияга «Тыва Республиканың тус чер чагыргазының дугайында» Хоойлузунга немелделер киирериниң дугайында хоойлуну [illegible] Дээди Совединиң административтиг хоойлу-чурум үрээшкиннери дээш тус чер чагыргаларының хемчег ап болурунуң дугайында доктаалыны [illegible] киирер. Ук [illegible] эрге-хоойлу политиказының комитединиң сайгарып чугаалашкан. Ук [illegible] тус чер чагыргаларының даргазы административтиг чурум [illegible] боду хааскаан хемчег ап болур деп көрдүнген.

ДС-тиң эрге-хоойлу политиказының комитединиң хуралынга оон өске-даа айтырыгларны чугаалашкан. Чижээ, республикаже арага-водка кылыгларын киир сөөртүп турарынга хамаарыштыр болуру болзалдарын ниити херектер министри В. Б. Кара-Сал илередип чугаалаан. [illegible] тургузуп алыры-даа, оларның талазы-биле хоойлу-чурум чок болуп турар. Ынчангаш [illegible] дуржулгазының кичээнгейлиг көрээ чүл: олар боттарының республиказынче арага-водка кылыгларын киирерин мораторий чарлап алганнар-дыр. [illegible]

(Бистиң корр.).

Советтер амыдыралы

ХООЙЛУ-ДҮРҮМ-БИЛЕ ТАНЫШТЫРБАЙН ТУРАР

Ажыл-биле чугаалаарга, кодээ Совет тус черде чонун амыдыралындан эгелээш, хамаарышкан организацияларның, бүдүрүлгелерниң, ажыл-агыйларның бүгү-ле херээнге киржир, ук девискээрниң өзүлүг-ле ээзи болур ужурлуг. Болап көрүнер даан: хууда амыдыралга өөрүшкү, качыгдал-даа болганда, кайы-бир албан чериинге—школага, уруглар садынга, Культура бажыңынга акша-хөреңги-даа негеттинерге, уруг-дарыгның өөредилгези, ажаалда-кайгзаралы-даа дээш кижилер, коллективтерниң удуртукчулары мээн-ле кодээ Советке баар, оон дуза эрээр. Ындыг болганда, кодээ Советтен негелде улуг: оон арыысалгазы бедик, ылаңгыя ажылы хөй. Чер-чер Советтериниң боттарының ажыл-чорудулгазының дугайында хоойлуга дүүштүр ажылдап турар. Ындыг болганда, кандыг-бир тланнышкын талазы-биле ажылдаары билдинир.

Советтерниң ажыл-чорудулгазының бир кол кезээ болза, хоойлужудулганы, хөй-ниитиниң корум-чурумун быжыглаары, хамаатыларның эргелерин болгаш хостуг-шөлээзин оруун хандырары болур. Сүт-Хөл районда Баян-Тала кодээ Соведи бо талазы-биле канчаар ажылдап турарының дугайын чоокта чаа биче Советке чугаалажып көрген. Советтиң даргазы К. Кара-Сал болгуунуң илеткелинге хоойлужудулганың, хөй-ниитиниң корум-чурумун быжыглаар база хамаатыларның эргелерин болгаш хостуг-шөлээзин чорууун хандырары-биле кандыг-кандыг ажылдары чорудуп турарын тодаргай чугаалаан. Бо чылдың эгезинден бээр кодээ Советтиң ийи сессиязынга база күүскомнуң хуралынга хоойлужудулганың күүселдезиниң дугайында айтырыгларны чугаалашкан. Республиканың Чер кодексизиниң база арат болгаш тараачын ажыл-агыйлары херээнде дугайында хоойлуларны чугаалашкаш, оон күүселдезин кылыр чер база хөреңги улуглерин санал тодаратпак, чамдык хамаатыларга тараа, картофель тарыыр, сиген кезер шөлдерни быжыглап берген.

Бо чылдың февральда кодээ Советтиң күүскомунга корум-чурумну быжыглаар дугайында айтырыгны чугаалашкан. Ажыл-биле алырга, бо айтырыг сөөлгү үеде дыка сулараан. Дружинниктер дежурнуйлавастаан турганы билдингир. Ындыг болганда корум-дүрүм үрекчилери ону дыка ажыглаап апарган. Бо чүүлду барымдаалааш, кодээ Совет идепкейлиг дружинниктерге 3 хонук шөлээни немей бээр, ол ышкаш курорттарже путевкаларны хөлзээр чокка бээр деп шиитпирлээн.

Кодээ Советтиң даргазы биле ... бээр 12 хамаатының хуу айтырыглар талазы-биле хүлээп алган. Аңаа келгеннерниң барык шупту ук девискээрде оор херектиң ажык көвүдеп турарынга сагыш аарып келгенин илереди. Бо талазы-биле кодээ Совет депутаттар боттуг дузазын чедирери дилээн. Оон ангыда Советке 18 билдириишкин киирген. Оларның ээлериниң хөй кезии база-ла мал-маганың оорлаткан кижилер болган.

Чамдык мындыг ажылдарны кылып турза-даа, Баян-Тала кодээ Соведи болуунуң девискээринде ам-даа ... бо болбайн турары илерээн. Эң ылангыя хоойлу-дүрүмнерни тайылбырлаар, чонга таныштырар талазы-биле ажыл дыка кошкак. Бо дээрге чүгле ол Советке эвес, харын республиканың бүгү-ле Советтеринге, хоойлу-дүрүм органнарынга хамааржыыр шүгүмчүлел-дир. Кандыг хоойлулар барыл, оларны канчаар күүседирил; харыысалга кандыг болурул дээрзин кижи билбес болза, хоойлунуң дээштиниң дугайында кандыг чугаа турар боор.

Биче Советтиң хуралынга оон ангыда совхозтуң машина-техника мастерскаязында байдал дүрүвейчег дээрзин хыналда көргүскен база санал берген үнтер тодаргай чижектер-биле шүгүмчүлээн. Эң ылангыя автомашиналарның, тракторларның чолаачылар, башкарыкчылар бажыңнарының даштынга хондурары уламчылавышаан. Ол дээш кым-даа негевес, машина-техника кайнаар чоруурун дугайында учёт чок. Шак бо ажылды эдери-биле МТМ-ге доктаамал дежурнуйлаашкын тургузары эргежок чугула апарган.

1992 чылдың бирги чартыында кодээ Советтиң девискээринге кем-херек үүлгедиишкин 13 удаа болган. Оларның бежинге назы четпестер киришкен.

Үстүнде айтырыгларны шиитпирлээрде кодээ Совет депутаттарны база доктаамал комиссияларны, хевээжилер чөвүлелин ам-даа четче киириштирбейн турарын хуралга санал бергеннер айыткаш, шаанда турган эки аргаларны ажыглаарын сүмелээн. Эң ылангыя Советтиң болгаш тус чер чагыргазының даргалары совхоз директору аразында дем чок ажылдап келген. Ук девискээрде четпес ажылдың бир кол чылдагааны ында боор турар. Оор-биле демиселди күштелдирип, эң ылангыя рейдилерни организастаары эргежок чугула дээрзин район Совединиң биче Советиниң хуралынга санал бергеннер сүмелээн. Ол үнеш ... ажылдакчылары оон бо сүүрларга барып, ай сайында отчёт бербейн турары база негеттинип келгенин айыткан.

Биче Советтиң хуралынга хүлээп алган шиитпир арай-ла нинти болган. «Сүмелээр, дагзыр, негээр» деп сөстер-биле кызыгаарлаттынган, чогум ол-бо ажылды кылырының хуусаазын, база ол дээш кым харыылаарын айытпаан. Чүгле харын шиитпирниң күүселдезин район Совединиң хоойлу-дүрүм талазы-биле комиссиязынга (даргазы Ч. Ондар) дааскан.

Чамдык чедир кылдынмаан чүүлдер турза-даа, Баян-Тала кодээ Совединиң даргазының илеткелин биче Советке дыңнааны ук девискээрде корум-чурумну быжыглаарынга, хоойлу-дүрүмнерни боттандырарынга дөгүм болур ужурлуг дээрзин билдингир. Кодээ Совет шиитпирин хүлээп алгаш, оон-биле ажылдаан, ... тодаргай хемчеглерни ажылдап кылып, оон боттандырарынче улуг сагыш салып ужурлуг. Ажылды негелде ёзугаар чорудар, четпестерни чайладыр дээш-ле хуралдарга чугаалажыр болгай.

Римма ЧАВЫНЧАК,
Тыва Республиканың Дээди Совединиң Секретариадының организастыг килдизиниң кол специализи.

ЧҮГЭЭР БЕЛЕТКЕНГЕН

Кызыл-Тайганың кыштагларында

Келир кышка малчыннарның белеткели кандыгыл? Аңаа хамаарыштыр Сүт-Хөлде «Кызыл-Тайга» совхозтуң экономизи Оюн-оол Иванович Лакпа биле сумунуң чагырыкчызы Олег Бугажыкович Ондар олар чоокта чаа малчыннарже үнүүшкүнүң кылганнар.

Суму чагырыкчызы Олег Бугажыкович-биле малчыннарның келир кышка белеткели кандыгы дээрзин сонуургаарывга, ол мынчаар харыылады:

— Малчын бүрүзү келир кышка курлавырлыг кылдыр белеткенгени дээр болза, хоочун чөөредилгиг чүгза апаар. Ийе, эрткен кыш оларга шыңгыы шылгалдаларны таварыштырган. Ынчалза-даа чамдык эштер ону уттуп алган, маажым олуржарлы эндеп чүве. Эрткен чайның бажы айы аажок кандаашкынныг, азак айы ... болгулаан. Орай-даа болза, сиген шөрү үнген. Кызар турган болза мал чеминиң курлавырларын четчир кылдыр белеткеп алырының аргалары турду ийин.

Агаар-бойдустуң таарымча чок байдалдарынга сыдаап алгаш, чамдык олутпай малчыннар тудуум хире сиген кезип белеткеп албааны дыка чаржынчыг-дыр. Кезер ужурлуг сиген шөлдерин малынга саза бастырып чайлааш, курут болган. Мааа кым буруулуг ул? Кым-даа эвес, олутпай малчын бодунуң ышкажыл. Ындыгларга Дөңгелчиктигниң өшку кадарчылары хамааржыр. А Хүүректигниң малчыннары келир кышка хоомай эвес белеткенгеннер, кодан бүрүзү бодунуң хире-шаа-биле сигенин кезип белеткээн, кыштагларже сөөртүрү эрткен. Кышкы үеде ажыглаар одаар чүүлдерин, малдың чаш төлүнүң аларынга урар кургаг өдекти база белеткеп, курлавырлап алганнар.

Чайгы үезинде чок суггур чаашкыннар кыштагларда чурттаарга бажыңнарынга мал кажааларынга эвээш эвес когаралды чедирген. Чамдыктарының кырыдаа ойлуп кээп душкулээн, кажаалар иштинде суглар хемдбентелген. Ону септеп кылырынга дыка күш үнген, холдан үндүр септеп доосткан. Мааа малчын бүрүзү шалыпчын, кызымаккай ажылдап турганын демдеглээри чугула. Бо хүннерде турлаг-хонаштарның үүрмек септелгези алакталып турар. Малдың күскү семиртилгезинче кол кичээнгейни угландырган.

Бода мал коданынга доктаап көрейн. Районнуң кодээ ажыл-агый эргелели Саян артындан бежен инек садып алган. Ону бистиң совхоз садып алды, шынаада маллап тур бис. Чамдыктары төрүткен, оларның бызаалары онча-менди. Ында ийи казаны, ийи саанчы ажылдап турар. Чоокку үеде оон сүдүн школа, уруглар албан черинге дужаап, артканын чурттакчыга садарын планнап турар бис. Бо инектерниң кышкы турлаа ажырбас, келир чылын немей кажааны тудары көрдүнген. Сиген, сеңгандан ангыда фермада 100 тонна сенажтың курлавыры база бар. Соок дынзып, хар кылын апарза, ук инектерни түрүгүзү азырап-даа болур ийин.

Сиген белеткеп албаан малчын-дыр дээш үстүнде Дөңгелчиктигниң малчыннарын кыдыглап кааптар эвес. Совхоз төвүнде тургустунган улуг сиген кажаазындан сигенни бээр апаар бис. Мынчап кээрге, бистиң совхоз келир кышка чүгээр белеткенген деп түннеп болур ийин. Өршээ, хайыракан, келир кыштың «аагы» кандыг болур ирги?

Тулуш КАРЫМА.

МЭЭҢ СҮМЕМ МЫНДЫГ

Чүвени билир кижиниң бодалы

Черле бисте ынчап барганы ышкаш, чазактың политиказын чамдык кижилер шуут хүлээп албас, а чамдыктары чүүлзүвүп турар. Практикада, херек кырында кандыг ирги деп бодап, ону билип алыр дээш Алдыы Новгородтуң губернатору Борис НЕМЦОВТАН айтырыглар салдывыс.

— Борис Ефимович, Москвада ваучерлер дугайында ой-ле маргылдаа чоруп турар. Чамдык кижилер ону бактаан, чамдыктары бактаан турар...

— 10 чыл иштинде бүгү делегейге 3 муң хире улуг бүдүрүлгелерни хууйжуткан чүве-дир. Оларның иштинден 50 хирези чогумчалыг, эки уннелдиг болган. Россияда 6 муң улуг бүдүрүлге бар. Чаңгыс чыл иштинде оларны ... эвес безин кылдыр хууйжудуп кааары болдунмас.

Ынчангаш бүгү чуртувуста хууйжудулга багай чоруп турар. Улуг заводтарны хууйжударынга эрге-чагыргалар белен эвес. Бистиң областа 3,7 миллион кижи бар. Ындыг болганда ваучерлер өртээ 37 миллиард рубль болур. А чогум федерация өнчүзү болур ол фондулар 20 миллиард хире чүве. Улуг бүдүрүлгелерни дөп-дораан хууйжудары салдынмас. Ол дээрге мугулай чүве мышкыл.

Ындыг болганда, ваучерлерниң дээжи черге база четпен турар ужурлуг, ол дээш 10 хуузун ваучерлер-биле төлээш, дартенни акша-биле өлеп болгай.

— Улустарның хөй кезин коммунизм хуу өнчү деп сеткилди кижилерден «арыглап» каапкан деп санап турар.

— Чок, ындыг эвес деп түвеин бо ажылдап турган ордум. Кижилер өнчүлүг оорун күзеп турар.

— Губернаторларны, мэрлерин болгаш күүсекчи чагырганың өске-даа төлээлекчилериниң соңгуур талазы-биле хоюг чүгле декабрь 1-ге чедир күштүг. Ам канчаарыл?

— Мен соңгулдалар турарын дээр мен, чүге дээрге олар чокта номенклатура туруузуудары, а оон соонда даргалар таарыжкыр күзел дамейге тыптыр келир. Ынчалза-даа база бар багай чүве бар, соңгулдалар үезинде эрге-чагырга ажылдаарайн бар болдур ийин.

Мааа кижи-даа эгиг чүве болза соңгулдалар дугайында кылдыр чарлап болур-ла ...

— Москвада бодуп турар журналдар чок чүүлдер үрээ-даа, реформалар удамчылдыр ... болза чүнү кылыр?

— Бир дугаарында — реформаларның кылыр политиктиг шиитпирлерниң талазы-биле хоойлужудулга болгаш күүсекчи эрге-чагыргалар аразында чөпшээрежилге дугуржулга херек. Ол дээрге хуужудулганың, бир реформазының, монополияга удур ажыл-чорудулганың эргежок чугула-дыр.

— Ындыг-даа болза, ол Сибирьдиниктер дээрге Брежневтиң «химижидилгези», «автоматчыдылгазы» ышкаш туугай чүвелер эвес чоор бе?

— А бис болза хууйжудулгадан бо чылын 1 миллиард ажыг рубль алдывыс. Кол нуруузунда ол акшаның ачызында чаа школаларны 2 катап хөйнү дужаадывыс. Мурнундазындан 60 муң дөрбелчин метр хөй чурттаар бажыңнарын туттувус. Хөй-хөй чаа оруктарны кылдывыс, эргилерин септедивес —мурнунда кажан-даа ынчаар ажылдавайн турган чүве-дир. Ниитиниң транспортунга 120 автобус немепкен. Тараа культураларындан 21 центнер дүжүт алдывыс, оон мурнунда 12-13 турган болгай.

Мен хоорай чагыргазынга кээп турумда, оон кассазында 2100 доллар турду, ам биеттер 13 миллионну ажылдап алгаш, ажыглап тур бис.

Ийи дугаарында — эрге-чагырга органнары-биле прокуратура аразында билчиишкин. Бир эвес прокурор чаргык-биле утказы туугай хоойлу ... боор болза, оон политиктиг турушту шиитпирлиг күштүг болур.

Үште, хууйжудулга үезинде маргылдааларны шиитпирлеп турар арбитраж судунуң тодаргай туружу херек.

Дөртте — девискээрге социал-политиктиг быжыг чорук херек.

Бисте 48 район бар. Оларның 60 хуузунда реформалар кылып турук чоруп турар, а чамдыктарында ... чүү-даа чок. Чылдагааны — алдының 4 фактор дүүшпейн турар.

Хомудаачыг чүве чүл дээрге, хээдэ удуртукчу ол факторларны ... реформалар чорбас чокта ... Херек кырында алыр болза, караал чыртак болза, ... чок боор. Араай ...даа болза, херектиң уткызын ол шын домак кантызы турар хире.

А. УГЛАНОВ
(«Аргументы и факты»).

Чагыдылга—93

СОЛУННУГ СИЛЕР БЕ?

Тывага эң баштайгы национал солун болур «Шынның» бирги үндүрүлгези 1925 чылдың август 31-де кеступ келген. Оон бээр 67 чыл эрткен. Мен ук солуннуң төөгүзү-биле сырый холбаалыг болуп келдим. 1943 чылда республика типографиязынга наборщик болуп, оон соонда Тываның партия школазын дооскаш, 1952 чылдан бээр 1987 чылга чедир ук солунга үндүрүкчүлеп, корректорлап ажылдап келдим. Ынчангаш бо солундан хуннуг-даштаныныга — пенсияже үндүм. Ол хиреде черле солун-биле амыдыралым ханы холбашкан болганда, аңаа доктаамал барып, харын-даа мыңда-хааа чагаалары-даа бижиир бээр кижи-дир мен.

Амгы үеде республикада солун чагыдылгазы кидин туруа чоруп тур. Ынчалза-даа солуннардан көөрге, чер-черде солун чагыдылгазы ... турар ... болур-дур. Амгы-биле чугаалаарга, «Шын» солунну чагыдып албайн турар өг-бүле ховар-ла боор. Номчукчулар-биле харылзаа быжыккаа. Кодээ корреспонденттерниң саны чыл келген тудум-на немежип турарын эскерер-дир мен. Номчукчуларның солунче бижээн чагааларында төнчү чок. Ол дээрге ажык-чаргыг чорукту, шүгүмчүлелди болгаш бот-шүгүмчүлелди хөгжүдеринге солуннуң ролюнуң бедип турарын бадыткап турар ол-дур.

Амгы үеде рынокче шилчиишкин, өй-хемчээл чок өртектер өзүлдези «Шын» солунну оол эртпээн. Ынчангаш солуннуң чагыдылгаа өртээ каш дакпыр өскен. Оон-биле кады солунну номчукчуларга белеткеп турар, редакция, типография, ... акшаны миллион-миллионнуу-биле төлеп турар. Ынчаар көөрде солунну хөй чагыткан тудум-на, чамдык чарыгдалдар эвээш-биче-даа бол эгиттинер дээрзин утпаалынар.

«Шын» солун неделяда беш катап үнер чаңгыс солун дээрзин билир силер. Амгы бистиң үевистиң нарын, берге байдалын, рынокче шилчилгениң бүзүренчиг, барымдаалыг шынын-биле көргүзер дээш редакцияның бодуунуң ажылын эде тургузуп, журналист бүрүзүнүң чогаадыкчы оруунга таарымчалыг байдалды кылып турарын эскерип турар мен. Солун эмилелдениң хулээлгезин ажылчын болгаш кодээ бижикчилеринге даянмайн, долузу-биле күүседип шыдавазы билдингир. Үе-биле деңге базып, боттары эде тургустунуп, отчёт хевирлиг, эрээгей, үүрмек материалдардан чайлааш, долгандыр турар хайныккан амыдыралды, ажыл-ишти чазактың сорулгаларынга, негелделеринге дүүштүр ханы анализтеп көрүп турганы, ында тыптып турар чаа чүүлдерни, болуп турар өскерилгелерни корупгуру-биле эскерип, оларны фактылар-биле бадыткап, ботгүг, тодаргай кылдыр бижиирин журналистерге, кодээ бижикчилерге коочуг-ла сүмелээр мен ийин. «Номчуурн бе?» деп улус айтырыжып, сураглажы бээр дээштиг чагааларны номчукчу бүрүзү бижээн турарындан ангыда, «Шын» солунну чагыдар ажылга идепкейлиг киржирин күзээр, харын-даа кыйгырып-дыр мен.

Алыс солун-биле ханы тудуш болганымдан, чамдык кижилер-биле ужуражкаш, «Шын» солунну чагыдып алдынаар бе?» деп айтырыглаар-дыр мен. «Солунну эртээ улуг-дур» деп чамдык кижилер харылаар. Төп солуннарның айда чагыдылгазы 500-700 рубль ажып турда, ону канчап аар дээр боор. харын-даа чиик ышкажыл. Амгы үеде даштыкызы, Россия Федерациязында республикада чугула болуушкуннарны билип албайн, карааныс согур, кулааныс дүлей, мүнгаш-мүгүлай олар бис бе? Чамдык кижилер 200 рубль-биле бир шил водканы садып алыр. Оон орнунга «Шын» солунун ол алды айда чагыдылгазын кылып алыр болза, аңаа кайы хире ажыктыг болурун чугаалааш-даа канчаар.

Неделяда чаңгыс катап үнер солуннарны чагыдып алыры кижи бүрүзүнүң хуузда херээ-ле ийнаан. Ынчалза-даа хүн бүрүде чуртта болуушкуннарны, өскерилгелерни дарый номчуур дизе, кайы солун ажыктыын номчукчу бодунуң болгаап көөзүн. Оон ынай моон мурнунда солун чагыдылгазын чорудуп турган «Союзпечать» черлери дүшкен болгай. Ам ол ажылды харылзаа черлери чорудуп турар. Районнарда кожууннуң чагырганының даргалары солун чагыдылгазынга идепкейлиг киришпес болза, чаңгыс харылзаа чери чүнү канчаптар боор. Мен бодаарымга, харылзаа черлери солун тарадакчыларын тургузуп, харын-даа аңаа ортумак школаларның үстүкү класстарын хаара тудар болза, чогумчалыг деп бодаар мен. Оон ынай район иштинде эң идепкейлиг солун тарадакчызын шаңнаар мактаар чорукту чедип алыры күзенчиг.

«Шын» солунну алды айда чагыдылгазы 200 рубль болгай. Ол хуусаа төнеринге чедир кыска үе арткан. Ынчангаш республиканың бүгү чурттакчыларын «Шын» солунну чагыдып алырынче, азы өг-бүле бүрүзү солуннуг турарынче шуут-ла кыйгырып тур мен. Ол ышкаш чагыдылга ажылынга райкүүскомнар даргалары, колхоз, совхоз, школа удуртукчулары, кодээ бижикчилер, ниитизи-биле бүгү чон идепкейлиг киржирин коочуг-ла күзээр-дир мен. Харын-даа солуннар чагыдылгазының талазы-биле республиканың Чазак кандыг-бир доктаалды хүлээп алыры күзенчиг-дир.

Эргим номчукчулар, «Шын» солунну чагыдып алырынче силерни кыйгырдым.

Оюн ДАНЧАЙ-ООЛ.
Парлалга ажылының хоочуну, пенсионер.

НОМЧУКЧУЛАРЖЕ ОРУК

Үнер чылдың солуннарының чагыдылгазы эрткен чылдарга бодаарга, куду деңнелде чорул турар. Ында амгы амыдыралывыстың байдалы-биле чөпшээрежип болур чылдагааннар бар-даа болза, бис эвес номчукчулар-биле быжыг харылзааны тургузуп, тайылбыр ажылын чорутса чогуур түннелдер үнүп болурун «Шын» солунунуң редакциязы өөренип көргеш, кодээ номчукчуларже ужуражылгаларлыг аалдашкыннарны чорударын дургуускан.

Чаа-Хөл, Чөөн-Хемчик, Бай-Тайга районнарже солуннуң кол редакторзу, республиканың улус депутады Владимир Чадамбага удурткан редакцияның «Солуннуг» аттыг эгит-культбригадазы үнүпкеннер. Кодээ номчукчуларга ужуражылгада ... солуннуң ... айтырыглар талазы-биле чугаалажылга солунның ... Сарыг-оол Күулар, Виктор Кара-Сал болгаш өске-даа ажылдакчылар киржиплер.

Ужуражылганың түннелинде солун ажылдакчылары Ирина Борбу, Елизавета Барыска, Лаза Монгуш оларның киржилгези-биле «Солуннуга» солун концертин көрүкчүлер сонуургаардап.

Бистиң корр

РЕСПУБЛИКАНЫҢ ТОС АЙЛАРДА СОЦИАЛ-ЭКОНОМИКТИГ ХӨГЖҮЛДЕЗИ

1992 чылдың эрткен тос айларында Тываның социал-экономиктиг хөгжүлдезин херек кырында өртектер-биле (миллион рубль) көргүзерге мындыг боол турар:

1	1992 ч. 9 айларында (2)	1991 ч. 9 айларынга 1992 ч. 9 айларында удур хуу-биле (деңнээн өртектер-биле) (3)
Үлетпүр продукциязының хемчээли	1498	74
Чоннуң херегцел бараанарының бүдүрери	796	69
аъш-чем бараанары	531	85
эзиртир суксуннар	90	38
аъш-чемниң эвес бараанар	166	62
Кодээ ажыл-агый продуктуларын садып алганы —муң тонна		
мал болгаш куш	4.8	33
сүт	16.3	77
дүк	0.6	64
дагаа чуургазы — млн. саны	27.2	97
Акшаландырыышкынның бүгү дөстеринден күүсели-биле капитал салыышкыннар	1658	61
Акшаландырыышкынның бүгү дөстериниң күүсели-биле ажыглалга киирген: чурттаар бажыңнары—муң дөрбелчин метр	34.1	52
школа назыны четпээн уруглар албан черлери — олуттуг	50	—
ниити билиг школалары — олуттуг	200	—
Ниити ажыглалдың транспорту-биле чүък сөөртүлгези — муң тонна	4.1	60
Күш-ажыл телевизиниң фондузу	2774	7,5 катап
Ажылдакчыларның болгаш албан-хаакчыларның айда ортумак шалыңы — рубль	2750	7,8 катап
Үүрмектеп садар бараан саарылгазы	2399	55
Хелезилиг ачы-дуза чедирилгези	195	50
Үүрмектеп садар өртектерниң катташтырган индекизи (бараанарга болгаш ачы-дузага)	x	9,2 катап

Республикага экономиктиг реформаларның чорудулгазы оон бүгү-ле алырларынга дыка-ла салдаалыг болган. Кижилерге болгаш экономикага эң-не берге чүве өртектерниң сула салыпканы. Сентябрь айда чонга садып-сайгарган бараанарның болгаш чедирген ачы-дузаның херээлег өртектерин деңнели эрткен чылдың сентябрь ай-биле деңнээрге, 9,9 катап, оон иштинде аъш-чем продуктуларының өртээ 14,5 катап өскен. Чоннуң садып алыр аргазы дыка бадып келген. Бараан саарылгазының хемчээли эрткен чылдың бо үези-биле деңнээрге, 45 хуу бүдүлаан. Оалга-энергетика комплекизинге мөөнеп садар өртектерни улгаттырган соонда өртектер эмин эрттир улгатткан. Эрткен чылдың август айның төнчүзү-биле деңнээрге, бо чылдың октябрь 13-те байдал-биле алырга, ак саржагның, маргаринниң, дагаа чуургазының, далганның болгаш өске-даа аъш-чем продуктуларының өртээ 2 катап улгаткан.

Хелезилиг ачы-дуза чедирилгезинге өртектерни деңнели эрткен чылдың бо үези-биле деңнээрге, бо чылдың сентябрь айда 9,6 катап өскен. Бо чылдың тос айларында чонга чедирген хелезилиг ачы-дуза чедирилгезиниң хемчээли 195 миллион рубль болган. Ол дээрге 1991 чылдың январь-сентябрь айларынга көөрде, (деңнештирген өртектер-биле) ийи катап эвээш боол турары ол.

Ниитизи-биле улус ажыл-агыйының талазы-биле ажылдакчыларның болгаш албан-хаакчыларының ортумак шалыңы тос айларда 2750 рубль болган. Эрткен чылдың бо үези-биле деңнээрге, (өртектер 9,2 катап өскен-даа болза) 7,8 катап хөй болганы ол.

Эрткен тос айларда чонның херегцел бараанарының 796 миллион рубль түңге бүдүрген. Эрткен чылдың бо үези-биле деңнээрге, 31 хуу эвээш боол турары ол. Эът бүдүрери 55 хуу, колбаса кылыглаларының — 45, чалан сүт продукциязының — 41, эзиртээс суксуннарының —60, кондитер кылыглары бүдүрери 53 хуу кызырылган.

Республиканың 18 бүдүрүлгелеринге хайгараалды чорударга, моон-биле садар өртектер 31,4 катап өскен-даа болза, үлетпүр бүдүрүлгезиниң хемчээли эрткен чылдаазындан 25,6 хуу кызырылган. 35 бүдүрүлгелер бүдүрүлге хемчээлин кудулаткан. Үлетпүр продукциязының 42 кол хевирлериниң 36 хевирлеринге продукция бүдүрери эрткен чылдаазындан дыка куду болган.

Үлетпүрге күш-ажылдың бүдүрүкчүлүү эрткен чылдың деңнелинден 17,5 хуу куду болган. 30 бүдүрүлгеге күш-ажылдың бүдүрүкчүлүү кудулаткан.

Республикада кодээ ажыл-агый культураларының ажаалдазы канчаар чорудуп турарын дараазында сан-чүгайлар көргүзе бээр:

	1991 ч. октябрь 20-де	1992 ч. октябрь 19-та
Бастырганы — муң га	135.1	81.7
тараан шөлге хамаарыштыр хуу-биле	83.6	54.7
Бастырган тараа — муң га	110.3	66.5
1 гадан — центнер	8.2	9.1
Кастынган картофель — муң тонна	8.3	9.1
1 гадан — центнер	43	58
Чыып алган ногаа — тонна	2193	1835
1 гадаа — центнер	60	71

Октябрь 19-та байдал-биле алырга, сиген белеткээр план 62 хуу, сенажтыы—61 хуу күүсеттинген. Ниитизи-биле белеткээн мал чемин мал чеминиң эдиинаазынга шилчидерге, 92,4 муң тонна боол турар. Ол эрткен чылдаазындан 25 хуу эвээш.

Республиканың совхозтарынга, колхозтарынга болгаш коллективтиг ажыл-агыйларынга соңган мал болгаш куш эъдин садып-сайгарары эрткен чылдың бо үези-биле деңнээрге, 55 хуу, сүт бүдүрери 16, дүктүү—32, болгаш дагаа чуургазының — 23 хуу кызырылган. Мал ажылының кол продуктуларын садып алыры дыка кызырылган. Мыныстыг бода малдың баш саны 11,5 хуу, хой болгаш өшкүнүү—15,5, куштуу— 26,5 хуу эвээжээн. Малдың бүгү чүзүннерниң өлүп хораар чоруу эрткен чылдаазындан 1,3-тен 1,7 катап өскен. Бызааны 19 хууну, хаван оолдарын 23, хураган болгаш анайны 22 хууну эвээштп алган.

Бүгү хевирниң өнчүзүнүң бүдүрүлгелери болгаш организациялары 1658 миллион рубльдиң капитал салыышкыннарын шингээдип алган. Тудуг материалдарының, чиг эттиң, дериг-херекселдерниң өртээ эмин эрттир улуг, а ол ышкаш акша-хөреңги чок боол турарындан чагыкчылар тудугнуң хемчээлин 39 хуу кызырган. Эрткен үениң дургузунда ниитизи шээу 34,1 муң дөрбелчин метр чурттаар бажыңнарын ажыглалга киирген. Ол эрткен чылдың ол үези-биле деңнээрге, 48 хуу эвээш. 200 өөреникчи өөренир тудугларны школаларга улай туткан болгаш 50 олуттуг уруглар садын тудуп, ажыглалга киирген.

Бүдүрүлгениң хемчээли база үлетпүрде тудугда болгаш улус ажыл-агыйының өске-даа адырларында ажылдарның хемчээли кызырылганы-биле автомобиль транспортунуң бүдүрүлгелеринде чүък сөөртүлгезиниң хемчээли болгаш чүък саарылгазы 39 база 26 хуу кызырылган. Бо чылдың тос айларында Кызыл хоорайга автобустарның доктаамал чоруру 78 хуу, а чүлкү кварталда 60 ... Чай дургузунда 40 муң рейс кылыр турган. Оон ... 25 муң кылдынган.

Ужар чуул транспорту-биле пассажирлар аргыштырылгазы 2,2 катап, хем транспорту-биле 3,7 катап эвээжээн.

Ниитизи-биле улус ажыл-агыйынга бо чылдың эрткен тос айларында 191 миллион арыг орулганы алган. Ол эрткен чылдың ол үезинге бодаарга, 3,8 катап хөй боол турар. Ынчалза-даа өртектер болгаш арыг орулга эмин эрттир улгатса-даа, херегцел турар материалдыг курлавырларның өртек-үнези улгаткаш-биле холбаштыр база ажылдакчыларның социал камгалалының талазы-биле ижемелде чарыгдалдарның ужун бүдүрүлгелерниң болгаш организацияларның сандаа байдалы экживейн турар. Моон ужун карыштылыг ажылдап турар бүдүрүлгелерниң саны көвүдеп, төлевир талазы-биле сагыыга-чурум аскап турар. Бот-боттарын чедир хандырбайн бээр чорук көвүдээн.

1992 чылдың октябрь 1-де байдал ёзугаар алырга, Тываның үлетпүр бүдүрүлгелери чүдүрүп чорутткан продукцияда 329 миллион рубльди чедир албайн барган. Сентябрь 1-де турганындан 77 миллион рубль хөй боол турары ол. Бүдүрүлгелер аразынга санажылга чорударының чурумун хажыдып турарының уржуктарының бир кол чылдагааны — шалың төлеп бээр талазы-биле бүдүрүлгелерниң болгаш организацияларның боттарының ажылдакчыларынга өре-ширелиг боол турарында. Бо чылдың октябрь 1-де байдал-биле алырга, үлетпүрде, тудугда болгаш кодээ ажыл-агыйда шалың төлеп бээр талазы-биле өре-шире 45 миллион рубль боол турар.

Эки кижилер дугайында

КҮЗЕЛДИҢ КҮЖҮ

Маша он бир харлыг турда, суд органнарының ажылдакчызы адазының ажылының айы-биле Ширииккерниң өг-бүлези Чөөн-Хемчиктен Тожуга көжүп келген. Көжүп дээрге-даа бүдүн өг иштин шуптузун чүдүрүп алыр эвес, чиик чүвелерни — идик-хепти, чүгула херек эт-септи, аяк-савазын кедүрерге эптиг кылдыр борбактай шарыглааш, ажы-төлү, ал-боттары самолетка олуруп[illegible]. Оон бээр ам тапты-ла үжен беш чылдың иүүрүнүң эрткени бо. Чаа черге келген өг-бүле чаа кожаларбиле таныжып, класс-караш Тожу черге дораан ижиге сегеннер. А бичии Маша орус, тыва өөреникчилерлиг Тоора-Хем школазынга улуг сонуургал-биле өөренип кирипкен. Чаш кижиге чаа черде солун чүүлдер-ле хөй болган: суурну долгандыр хереп алган турар бедик-бедик тайгаларны, эзим-арганы топтап турарга, дүктүг-даа ышкаш сагындырар. Ол чиреэзинде кыжын соогу кедергей. Суур мырыңай эзим иштинде-даа ышкаш. Хүн орайтады үнгеш, кежээ эрте-ле ажа бээр. Оон чылдагааны ол сөөлзүреди

Чурумал

билген: бедик тайга-сын ортузунда, Тоора-Хем хемниң унунда чаттылган ыйгылаашта суурга хүн херелдериниң саарлырының шаа-ла ол болган. Кыжын бичии шанактыгла болза, школа биле бажың аразынга чүгүрүп чедип болур. Чүге дизе бедик даваныгаштар, тейжигештер кырында, аразында бежин бажыңнар бар. Тоора-Хем ортумак школазының турар чери бедик хавак кырында болган.

Мария Ширин бичиизинден-не күш-ажылга ынак кылдыр өзүп келген. Ынангыя иве-чүскүк, өңнүг удазыннар соора көрбес. Авазының даараныр херекселдериниң кайда чыдарын билир. Херек апарганда оларны боду-ла эп алгаш (авазы урууга бүзүрээр, оон сонуургалын деткиир турган), үсту берген өөгүн иле тыртып алыр, хевинде орлу берген чер-даа даарай шаап алыр. Авазы Билзей Сурасовна Ширин уруун көрүп олургаш чаптаар, аңаа чүзүн-базын өңнүг хендирлерни-даа салып эккеп бээр.

Мария сес классты доозуп, тоска өөренип тургаш, кожа чылдар Салдам суурга ынчан ажылдап турган бүдүрүлге комбинадынга бо-ла маңнап чеде бээр апарган. Аңаа ажылдап турган даараныкчыларның ажылын сонуургап, чаңгыс эвес удаа айтырып, дилеп тургаш, комбинаттың ынчангы директору турган Шыырынчык Торлукович Колдан өөреникчи кылдыр хүлээп алырын чопшээредип алган. «Өөреникчини өөреникчи кылдыр хүлээп алган. Ам ажылдаар мен. Экиле-ви!» деп болгаш, өөрүшкүден чалгыналган Маша иви суур аразынга он беш хире минута чүгүрер боду он беш секундала үжүгүп келген ышкаш болган. Ала-чееэ уруунуң ындыг шиитпирлиг базым кылганынга элдепсинмаанпер. «Улуг бүдүрүлге ажылчыны болурунга эге базымны бодуң кылдың, кызым. Кандыг ажылчын болурун боттуң күзел-туткулдуңдан хамаарылыг. Кызып өөрен, кызымак ажылда!» — деп чагыын берген.

Школага болза «А» деп үжүктү баштай-ла алдап, бижидип өөреткен башкызы кижиниң чарнында уттундурбас пайкле. Хеп быжарынга өөреткен баштайгы мастери Анастасия Пелгеровна Каражыкпай Марияга кажан-даа уттундурбас кижи болуп артып калган. «Шагда-ла пенсиялай-даа берген болза, Анастасия Пелгеровна ам-даа ол ажылын кагбаан. Барыын-Хемчик районда ажылдап, чурттап чоруур деп дыңнаан, соң кызымааңга, шырамынга чорттарланып олурар-дыр мен — деп, ол чугаалап олурду. — Чиик хеп — платьелер, халаттар, эр улуска сорочкалар быжып, даараар өөренип алгаш, оон кылын хеп быжырып, даарап өөренип алдым. Ийиги мастерим Евгения Зиневич болган».

Оът баштээн өөрү мышкаш, каш ажыл солувас, чаңгыс эвис-боругазынга чедер күзелдиг кижи болгаш, Марияның үе-шевер ажылдың хыйтыпп, олче улам сиңниги туртаны ол болган. Ол комбинатка чаотык чыл дургузунда өөреникчилээш, оон мастерлей берген.

1970 чылга чедир Мария Хертековна ол комбинатка мастерлеп даарапчылааш, ол үениң дургузунда аныяк урүгларны база өөреткен.

1971 чылга Кызылга өөредилге-бүдүрүлге комбинадынга быжыкчылар курузун тергиин эки доозуп, тускай шынзылганы холга алгаш, комбинадынга көөрге, директору (ынчан директор Б. М. Ооржак апаргаш болган) ону Ыорбанче быжыкчыладып чорудупкан. Аңаа үр эвес ажылдап чоруй, Тоора-Хемниң үлетпүр комбинадынче шилчиттирип алган.

Кижи өзер, кижис шөйлүр. Мария Хертековна боду ышкаш топтуг-томааныг, ажылгыр-кежээ Юрий Ховалыгович Балчий-биле өг-бүле тудуп, ийи оолдуң, үш кыстың хүндүлүг ада-иези болганнар.

— Бүгү назынымда ажылдап келген коллективимнер дугайын солуннуң номчукчуларынга сонуургадып көрүксеп[?] мен, Мария Хертековна, директорулар А. С. Мамыш-оол-биле ужуражып чугаалажыр дээш каш-даа четтеш тааарышпайн бардым — деп оон диледим:

— Ийе, коллективимни эки билир, хүндүлээр кижи мен. Рынокче шилчип турар үеде материал-техниктиг баазавыс кошкап, пес-таавы чедишпестеп, барының өртээ аартааш, бүдүрген продукциявыс өртээ база он-он катап өзүп кээрде, сайгарылга бергедежи бээрге, план күүсеттинместээш турупп берген. Хеп даараар хейдир безин тывары болдунмас чыгыы апарган. Ажылчыннарның алыр акшаалыны саатап, амыдыралчурттаары нарыыдап келген. Хөй ажы-төлдүг кижиге ынчап баарга, берге чорду. Ынчангаш бо чылдың июнь 15-те дилеп үнүп алдым.

Коллективке кижи саны эвээш-даа турган болза, аравыста эп-найыралывыс тергиин эки турган. Шефтерже демниг үнүп, байырлалдарны кады демдеглеп эрттирип чордувус. Ажылыыдан үнүп-кирип-даа чораан болза, Татьяна Шыырапай, Дарый Кол, Сендаш Кол ам-даа ак сеткилдиг ажылдап чорлар. Аныяктардан Любовь Амбаржи хөлчок кызымак-тыр, даанган ажылын дээнде харыысалгалыг-даа-дыр...

«Чаңгыс-ла черге ажылдап чораан болгаш солун төөгү-даа чок кижи-дир мен ийин» — деп, Мария Балчийниң чугаалап органынга каттышпас кижи болдум. Ёзулуг солун төөгү ол-дур — кижиниң күш-ажылчы намдары, ооң шан-нал-макталы, эш-өөру, өг-бүлези. Мария Хертековна Балчийниң өөредип каан орус, тыва даараныкчы кыстар ону бодавайн, сагынмайн чоруурлар деп бе?

Ус-шевер авазының изин баскан, ажы-төлүнде кайгамчык хол шевер болганнар бар. Мария, Юрий Балчийлерниң улуг оглу Валерийниң чазаныкпы, аңчы, мыйыстан, кештен суй белек кылыр мастер, радиотехникага, машина-техникага салымныг болганы не төрээн чаяаны-дыр. Материал-ла бар болза, Валерий Юрьевич бажын иштинден бүрүн эт-севин боду кылып ап шыдаар. Ол дээрге даамчаан талант, салым-чаяаны-дыр. Балчийлерниң үш деп чыгыы кыстарының кандыг бүдүштүү даштыкы байдалындан-на, чугаа-домаандан-на илдең. Эң хеймери — Эрес садик назылыг-даа болза, чаасын орбас, идик-хевин боду кедип, «ажылынче» боду-ла дегерий бээр.

Алыс бүдүжүндең күш-ажылга ынак, ооң үнезин эки билир кижилер дузалал ажыл-агыйы чок олуруп шыдавас. Боттарында мал-маган тутпайн-даа турар болза, картофельден баштады ногааны тарып, бойдус-байлаг — кат-чимистен аъш-чемин белеткеп ап чаңгыскан өг-бүле болду.

Өске ажылче шилчип, комбинатта ажылдавайн-даа барган болза, Мария Хертековна бажыңында даараныпаан. Чон, эш-өөрүнүң чагыын чаажам дизейн кылып берип орар.

Кыры шимчээрге, хырын тодар деп принцип-биле чурттап өөренген, өскелерден ылгал чок-даа бол, ажыл-ишчи, оюзагай бүдүштүг өг-бүлеге экиин күзээл.

Валентина САТ. («Шынның» корр.).

ТЫВА ТӨӨГҮЗҮНГЕ ТАЙЫЛБЫР СЛОВАРЬ

Өөреникчилерниң, башкыларның, ада-иени болгаш өске-даа номчукчуларның сонуургалын барымдаалааш, № 185 «Шынга» үнген «Тыва төөгүзүнге тайылбырлыг словарь» деп 8-11 класстарның өөреникчилеринге таарыштыр бижээн чүүлүмге база уламчы кылдыр бижидим. Мурнунда парлаттынган тайылбырлыг словарьда «Темчин» деп сөстү «Темучин (Чиңгис-Хаанның чиигине ады)», «Джембе» деп сөстү «Джебе» (полководчу). «Бир бижиктиг кижи билбестерни өөрет» деп кыйгырыгны «Бир бижиктиг кижи ийи бижик билбести өөрет» деп эде номчуурун күзедим.

ЦИВИЛИЗАЦИЯ — кайы-бир ниитилел-экономиктиг тургузугнуң хогжүлдезиниң деңнели. Бистиң эраның баштайгы чүс чылдарында Тываның амгы девискээринге бүрүнгү цивилизацияның сайзыраңгай одаа турган. Оон барымдаазы Тываның хем, суг чоогу шынааларының чурттакчылары демир-дести эзилдирип, мал чер ажылдарын кылып, суггаашылга бүталарын калбаабиле ажыглап, кожа-хелбээ девискээрниң аймактары база улустары-биле культура харылзаалар чурттап чорааш; олар бүрүнгү түрк бижикти база билир чораан.

КӨКЕЧЕ, УРАНКТАЙ — Чиңгис-Хаанның шериин командылап чораан Урянхай (тыва) полководчу Сабудайның оолдары Көкече биле Уранктай моолдардан болгаш урянхайлардан тургустунган шилиндек шериглерниң командирлериниң бирээзи турган. Оларның командылаан шериглери 1225-1226 чылдарда Чиңгис-Хаанның сөөлгү дайынчы походтарынга алдаржый берген турган.

ШИВЭЭ ХООРАЙ — шериг камгалалдыг хоорай. Уйгур кагапаттың (VIII—IX в. в.) үезинде Тывага 15 уйгур хоорай турган. Оларның хөй кезии Минусинск ыйгылаажынга баштаан турган эрте-бурунгу кыргыс күрүнениң халдаашкынындан камгаланыр шивээ хоорайлар болуп турган. Шивээ хоорайларның камгалалдыг черлерин даштан кылып турган. Шивээни долгандыр хаңы сиңгер каскаш суглу долдур аксып каар турган. Суглуг хаңы оңгарны таварты кирер хаалга чанынга көдүртүр көвүрүг кылып каар. Кажан дайзын халдап кээрге, ону илчирбебиле көдүртүптер. Тывага шивээ хоорайлар Хемчик унунга, Чадаанага, Ак-Суг болгаш Элегес аксынга. Улуг-Хемге, Чаа-Хөлге болгаш Тере-Хөлге турган.

ШЕРИГ ТАРЫЛГАЛЫГ ЧЕР — шериг албаның эрттирбишаан, тараа тарып чурттакчылыг чер. XIII—XIV вектерде моол феодалдар тыва аймактарның тура халышкының базарлы-биле Тывага шериг гарнизоннарын болгаш шериг тарылгалыг чурттакчылыг черлерин тургузуп турган. Аңаа моол шериглер шериг албаның эрттирип, шериглерниң болгаш моол феодалдарның аъш-чемин хандырар тарааны база тарып, өстүрүп турган. Тывага шериг тарылгалыг черлерни (суурларны) тургузар дээш моол феодалдар Кыдаттан, Ортаа Азиядан тудугжулар-ны, үс-дарганнарны эккеп турган.

ТАҢДЫ УРЯНХАЙ — Эрги Тываның ады. Таңды Урянхай 1760 чылда маңчы төрезиниң үезинде Тес-Хем, Хем (Улуг-Хем), Тожу, Көнсе-Хем деп дөрт-дөрт сумуларлыг дөрт кожууннан үндезилеп тургустунган. 1765 чылда Хемчик урянхайларының Даа кожууну (амгы Чөөн-Хемчик) районнуң девискээри) болгаш Моолга чагыртыкан урянхайларның Мааады, Чооду, Шалык Сартыыл деп дөрт кожууну тургустунган. Шак ынчаар кожуунна немешкениңден Таңды Урянхайның тос кожууну тургустунган, Таңды Урянхайның тос кожууну деп ат сортан тывылган.

ДУЖУЛГЕ — хаанның азы амбынның төре херээн чагыларлы-биле дужулгезинге саадагы. Таңды Урянхайның баштайгы амбын ноянының дужулгезинге моол үжүк-бижикти эки билир, сарыг-шажынның ёзу-чурумун шуптузун өөренген, шериг хавыязы мээрен-чаңгы черге дужаалдыг Дажы деп кижи саадаан. Сөөлгү амбын ноян алдан-маадырларының тура халышкының дереэзин-биле баскаа Өлзей-Оорүнүң оглу Комбу-Доржу турган. Аңазы оглунга эргезин дужуп бээрде, Таңды Урянхайның тос кожуунунуң бүрүдениң даргазы, Мээрен-чайзаң тогус одагалыг амбын ноян бейли (ноян эргениң үшкү чергези) деп шаңнал дужаалды дамчыдып берген. Комбу-Доржунуң үезинде Тыва хааның Россияның протекторады апарган.

АҢГЫ — ниитилел бүдүрүлгезинде ээлеп турар туружунуң болгаш ниитилелдиң күш-ажылынга каржилгезинбиле ылгалдыг кижилерниң улуг бөлүү. Эрги Тывага ниитилел дарлаачы болгаш дарлаткан аңгыларга чарлып турган. Дарлакчы аңгы феодал эргетеннер (ноян, дужуметтер), байлар, а дарлаткан аңгыга бүгү-ле араттар (шуут ядыы-даа, ортумак-даа шыралдыг) хамаарышкан турган. Феодал аңгы эт-херенгини, эге-чагырганы холгаарлап, араттарның күжүн албадал-биле халаска ажыглап, амбылыг чурттап чораан. Араттар ниитилелдиң амыдыралынга эргежок чүгула шуптү чүвелерни бүдүрүп турза-даа, феодалдарның дарлалының адаанга туруп келген.

ХАМНААШКЫН — тываларның бүрүнгү эң баштайгы чүдүлгези. Хам азы хамнаашкын VI—VIII вектерде эртебүрүнгү түрк үезинде-ле тывылган. Хамнар эр-даа, херээжен-даа болур. Хамы чалап алырын хоошкун, хамнаткаш, төлевир бээрин астык-барылга, дүңгүрнүң тудазынга ак пөс маңчык баглаарын (хам хоор, хамнатаан кижи баглаар) дүңгүр ыдыы дээр. Хам бодунуң күчү-кужүнүк кайы хиреэзин билир. Ол хоошкунга баргаш аарыг кижини суралдап, тербыдаан кергеш, аарыгны сегидип шыдавазын чугаалааш, бодундан өске шырак хамнарны хоор азы лама чалап алырын сүмелеп болур. Хамнаарының аргалары янзы-бүрү болур.

ЭЭРЕН — сарыг-шажын ёзулалы-биле кижиниң меңгилерниң (беш янзы өң — көк, кызыл, ак, ногаан, сарыг) өң-чүзүнүнге дүүштүр янзы-бүрү пөстерни салбактап баглааш, бөгай чүве халдавазын дээш ыдыктап кылган сагыызын. Ээрениң өгнүң хүндүлүг чери — орун бажынга ханага азып каар. Кажан өгнүң ээлери «кызыл-дустай» бээрге, сүт бажынга деңгы ээренин чаларадып каар. Аржаан, суглар баштарынга янзы-бүрү пөс баглаары сеп ыктады тывылган.

ДАГЫЫР — чүдүүр, тейлээр, ыдыктаар. Чижээлээрге, от, тайга, суг бажы, тел ыяш, хам ыяш, бай ыяш, чер хиндии, от орну дагыыры. Ыдыктың хевири: бора аът, сарыг серге, ак буга, калчан ак хой, ирт, ивн, чаа тиккен өг, күзүңгү (көрүнчүк — ыяш кылаңайнып турар арыннызыг даш, хамнарның дериг-херекселдериниң бирээзи), буга-ээрен ыдыктаары.

СЕРЖИМ — суук чүүлдүң дээжизин чажып өргүүрү. Чижээлээрге, үнген хүнче, дээрже, хемнер, суглар баштарынче, өг долгандыр, бедик меңгилиг дагже, арыгже, орай-делегейже чажыг чажары.

ТЫВА УЛУСТУҢ ХЕМЧЕГЛЕРИ — бүдүн, везек, кечим, улдун (шайның хемчээли), бир илиг, (дөрт ийи, үш) илиг, салаа дурту, мутур сөөм, төш чартыы, бир кулаш, хин дужу, кижи дурту, даш октам, өг аразы, аал аразы, кыска хем дурту (узунунуң хемчээли), чода ортузу, дискек караа, курлак чедир, эмиг каразы (суттуң терезиниң хемчээли), сыкыртым хире, бир чажым, бир пак, хымыш ишти, тос аяк ишти, аяк ишти, сыгыртаа ишти, хойлаавах ишти, бир когээржик, бир хумуң, тос тачма ишти, доскаар ишти (суук чүүл хемчээли), алыш оюу хире, от орну хире, кодан чыдыны хире, ыт чыдыны хире, хой чыдыны хире, инек чыдыны хире, өг орну хире, шаа орну хире. аал кодаңы хире (шаа хемчээли).

ТЫРТАР ДИРИГ КҮШ — аъттарны, шарыларны, адаанларны, чарыларны ажылагыйга ажыглаары. Көшкүн амыдыралдыг Тывага тыртар диріг күш кол черин ээлеп турган. Хуу ажыл-агыйлыг араттар аъттарны тараа тарыырынга, шарыларны тараа бастырарынга, чылдың дөрт үезинде көжеринге, адааннарны чүък сөөртүрүнге, чарыларны кадыр-каскак тайгаларга аннап, диииниеп ажыглаарынга кончуг хумагалыг эдилеп билир чораан. Олар тараа бастырарда, көжерде, аннаарда, дииинээрде, аъттарызын ачылажып, боттарынга дузалажып чораан.

ЧИН — бараан. Ноян, дужуметтерниң дужаалыбиле чиижек кыдат садыгжыларга тыва албатылар Бээжиңден (Пекин) чүък-чинчи ырак-узак орукка могап шылап, түрэп, бежен-алдан хонуп чораaш, тевелерге сөөртүп эккеп бээр турган. Олар чин сөөрткени дээш кандыг-даа төлевир албас турганнар.

ХИН — тараа бастырар шаңның дал ортузунга турар чагы. Хиңге шарыларны азы аъттарны (5-6 хире) бот-боттарынга кошкулааш, долганып турар кылдыр доннааш, тарааны бастырар.

УЛУГ ХУРАЛ — Тыва Арат Республиканың дээди Хоой-дужаадылга органы. ТАР-ның бирги Улуг Хуралы 1923 чылдың 9 айның 20-де Кызыл хоорайга ажыттынган. Аңаа феодал дужуметтерниң титулун (эт-дужаал), дужаал зайы-биле ылгавырын, хүндүлүг аттарын күш чок болдурган. Бирги Улуг Хурал чурттуң чаа административ-девискээр хуваалдазын тургускан. Тываны Хемчик, Улуг-Хем, Тес-Хем, Салчак, Өөк, Тожу деп алды кожуунга хуваапан. Кожууннарны (Салчак кожуунундан аңгыда), түс черниң девискээр-географтыг ады-биле адаан.

«ТЫВАНЫҢ АРАТТЫҢ ШЫНЫ» — эң баштайгы тыва солун тыва дылга үнген. Ол 1930 чылдың 8 айның 9-та үнген. Аңаа «Кайгамчыктыг Интернационал», «Очаландан кедилээрин» деп тыва улустуң чаа ырларын парлаан. 1930-1931 чылдарда ооң чамдык номерлеринге тыва прозаның баштайгы чогаалы болур «Самбуканың чугаазы» деп доозулбаан тоожуның эгелерин парлап үндүрген.

ЭРТЕМ КОМИТЕДИ — Тываның эң баштайгы эртем албан чери. ТАР-ның эртем комитеди 1930 чылдың 8 айның 9-та тургустунган. Эртем комитеди тыва дылга өөредилге номнарын парладып үндүрүп, национал үжүк-бижикти болгаш литературлуг дылды эки-жидер ажылдарны кылып чорудуп, төөгүнүң база аас чогаалының материалдарын чыып, бижик билбес чорукту узуткаар талазы-биле ажылдарны калбарткан.

ФОЛЬКЛОР — аас чогаалы. Тыва фольклор бодунуң үнер дөзүн бурун шагдан эгелээн. Ол янзы-бүрү хевирлерлиг: маадырлыг тоолдар (эпос), тоолдар, тоолчургу болгаш төөгү чугаалар, ырлар, үлегер сөстер болгаш үлегер домактар, ёзулалдың шулук чогаалдары, тывызыктар, дүрген-чугаалар. Тыва фольклорнуң чогаалдарын чыыр болгаш парлаар херекке үлүг салыышкынны профессор Н. Катанов кылган. 1902-1903 чылдарда кескү революсчу Ф. Кон хөй санныг тыва фольклор чогаалдарын — тоолдарны, ырларны, төөгү чугааларны чыгган болгаш бижээн. 1945 чылда тургустунган Тываның дыл, литература болгаш төөгүнүң эртем-шинчилел институду (ТДЛТЭШИ) тыва фольклор шинчилелинге улуг идигин берген.

КЫЗЫЛ-ӨГ — культура-чырыдылгалыг ажылын чорудар төп. 1931 чылда кожуун, сумо төптеринге арат-түменниң ортузунга культура-чырыдыышкын ажылын чорудар «Кызыл-өг» деп өглерни тургускан. Аңаа бижик билбес чорукту узуткаар, культура-массалыг болгаш политика-кижизидилгелиг ажылдарны чорудуп турган. Кызыл-өгге сюнтоглааны база организастап турган. Чижээлээрге, тыва улустуң «буга-шыдыраа», даалы, «чиичи чажырар», «бодалгалажыыл», «ужар-ушпас» деп оюннары ойнаар турган.

ДУЗАЛАМЧЫ — Ада-чурттуң Улуг дайынының чылдарында ТАР-ның арат чонунуң Кызыл Шеригге дузаламчызы. Дайын чылдарында тыва улус акы-дуңма ССРЭ дээш 5 эшелон (389) вагон ишти белекти, 50 муң ажыг эң эки аъттарны, үш эскадрилья самолетту, Киев областың колхозтарынга 30 муң ажыг инекти берген. Тыва улустуң 1941-1945 чылдар дургузунда чедирген материалдыг дузаламчызының ниити түңү 66,5 млн. рубль болган. Ынчап кээрде, бир тыва өг-бүле бүрүзү 4 муң, а улуг кижи бүрүзү 2 муң рубльдиң дузазын чедирген болуп турар.

АВТОНОМИЯ — иштики херектерин боду шиитпирлээр эрге, бот-эргелел. Чижээлээрге, 1944 чылдың 10 айның 11-де ТАР-ны ССРЭ-ниң составынга РСФСР-ниң автономнуг облазы эргелиг кылдыр хүлээп алган. 1961 чылдың 10 айның 10-да Тыва автономнуг областы Тыва Автономнуг Совет Социалистиг Республика кылдыр чаарткан.

КЛАССИК — эртем, литература, уран чүүл талазы-биле эң тергиин дээш шылгараңгай ажылдакчы. Тыва классиктерге филология эртемнериниң доктору, профессор, Россия Федерациязының эртеминиң алдарлыг ажылдакчызы Шулуу Чыргал-оолович Сат, тыва чогаалдың үндезилекчизи, Тываның улустуң чогаалчызы Степан Агбаанович Сарыг-оол, сураглыг тыва композитор, ССРЭ-ниң (ССРЭ дүшсе-даа, чоннуң тывыскаан ады төөгүге хевээр артар) улустуң артизи Алексей Боктаевич Чыргал-оол, баштайгы тыва драматург (шииин), Россия Федерациязының алдарлыг, Тываның улустуң артизи Виктор Шогжапович Көк-оол хамааржыр. Олар төрээн Тывазынга эртемни, национал литератураны болгаш уран чүүлдү хөгжүдеринге улуг үлүүн киирип, Тываның төөгүзүнге төлептиг болуп арттканнар.

Шаңчы САТ.
Төөгү башкызы.
Барыын-Хемчик кожууну.

Хууда болал

КОРТУК КИЖИ БИЖЭЭН-ДИР

Чаа-Хөл районда «Ак-Туруг» совхозтуң Чаш-Тал суг-бараан фермазының бөлүк саанчылары «Шын» солунга материал бижээн болду. Ону номчудум. Ам ынчангаш хуу-да бодалым бижип олур мен. Арга-арыг ажылдакчызы болзумза-даа, Чаш-Тал суг-бараан фермазының ажылчыны эки билир мен. Ук материалды бир-ле кортук кижи бижээн ышкаш-тыр.

Акты ак, караны кара дээр болгай бис. Суг-бараан фермазының саанчылары найырал чогун көргүзүп, боттарын бактажып, солунче чагаа бижээнинге дыка-ла тенрээнимадым.

Ферма эргелекчизи Светлана Дарыйның аажы-чаңында четпестер бары шын. Светлана арай кончуттунар чаңныг кижи. Учетчик Анчимаа Дамчай пенсионер-даа болза, ажылын эки билир кижи деп санаар мен. Оон негелделиг, ак сеткилдиг чорунун мегелеп, саанчыларның сагган сүдүн садып турар дээни окта шын эвес-тир. Бир эвес ол сутту садып турган болза, суг планының күүселдезинге шаптыктыг-даа апаар-ла ыйнаан. Совхозтуң удуртукчулары фермага шоолуг келбейн турары шын-дыр.

Кызыл-оол ООРЖАК.

АРАТ АРАТ БОЛУР УЖУРЛУГ

Амгы үеде кайда-даа арат ажыл-агыйынче кижилер ийи-чаңгыстап бөлүглежип, демнежип кирип турары ажыктыг-даа, солун-даа. Чамдык араттар кирген чылында-ла бодунуң бүдүрген продукциязын күрүнеге болгаш чонунга садып эгелей бээри солун, ажыктыг, а чамдыктары күрүнеден хөй акша-тегерикти чээп алгаш, ону чөп ажыглап шыдавайн, шуудап чадап туруп бээри хомудалчыг. Чамдык араттар ам-даа мурнунда ажылдап турганы колхоз-совхозтарындан дуза дилээр, тывылбас чүвени. Ылангыя машина-тракторну ыяап-ла садып алгаш, ам ажылдаар дээр хевиниг болур-дур. Амгы үеде артык көвек тер, кывар-чаар материалдар өртээ аажок улгаткан-дыр, тракторлуг-даа болзунза, оон-биле кылып алган ажылың өртээ бүдүрген продукцияң өртээнден улгады бериp болур, азы эвээжеле-даа болурунга шоолуг өртүгалыг чүве артпас.

Мен болза арат ажылынга херегдээр чээп алган акша-биле аът, шары садып алыр мен. 300-400 муң акша-биле машина-трактор садып алырының орнунга, оон-биле 2 аът азы 2 шары садып алыр мен. Оларны кошкуп алгаш, тарааны тараап, сиген кезер машина-биле кезип, сыптаап, соортап, бастырып ап болгай. Шаанда араттар мындыг ийик чок, боттары-ла мурнанылар.

5 гектар шөлге тараа тарааш, оон бирээзинден не бир центнер дүжүт азы 5 тонна тараа алган дижик бис. Бир килограммын-ла 8 азы 10 рубльге садыпсывысса, ол 40 азы 50 муң акша болду, оон 20-30 муңуң аъш, шары өртээнге чарыыл, артканы карманынга арткай. Бир гадан 1 ц. эвес, а 10 центнерни ажаап алыпза, орулга кайы хире көвүдээр-дир.

Амдызында демир-дес кайда-даа хорумналган тыдырда, андазын, илиир, культиватор, сенкаларны-даа бодуң кылып ап азы кылдыртып-даа ап болур сен. Аът, шары дериг херексели чок дизинзе, ынгыржакты шевер улуска чазадып ал, кудурга, хендургени билир кижилерге даарадып ал.

Амгы үеде сайзыраңгай ажыл-агыйларда бүгү тараа-ны безин дамааш, шалгы эккелгеш, кыжын комбайннар аксынче кыйр октап турган, ажаап ап турар. Ынчан савал, макина безин халас барбас, шуптуг ковтуг ажыглаттынар, оон үнези улуг болур.

Чамдык араттарны көөрге, ам-даа коллективизация үезиниң хевинден уштунмаан, тарааны тарааш, чайын ажаап каравтавас, чүгле күзүн ажаап алыр бодаар бээр-дур.

Суге-Маадыр СОТПА,
Хоочун агроном.

Экомилиция дыңнадып тур

16 МУҢ 700 РУБЛЬ ТӨЛЭЭР

Тыва Республиканың Иштики херектер министерствозунуң бойдус камгалалының талазы-биле тускай албанының кииргизиниң ажылдакчылары бойдус курлавырларын камгалаар, аң-мең, балык-байлаңгы чөпшээрел чок узуткап, тотчетлээр чоруктар-биле демисел чорудары-биле ол-бо черлерже рейдилерин доктаамал чорудуп турар. Киирдистиң ажылдакчылары республиканың бүгү районнарынга чедип, тайга-сыннарга, хемнерге, хөлдерге барып, ында бойдус курлавырларының камгалалын хынап чоруп турар.

Тускай албаның бөлүк ажылдакчылары бо удаада Улуг-Хем районнуң Торгалыг, Чодураа, Арыг-Бажы суурларының девискээринге хыналда чоруткан. Кара-Суг, Калбак-Даш, Сенек, Хейдерге, Аялыг, Улуг-Ажык, Могай деп черлерге рейд кежигүннери четкилээн. Улуг-Хем районнуң охотоведи А. Кудерек, аңчылар болгаш балыкчылар ниитилелиниң районда эгери С. Балчыр-оол, «Кызыл» аңныыр-тывыш ажыл-агыйының Улуг-Хем районда салбыгының штатта турар аңчызы Б. Соскал, бойдус камгалалының талазы-биле районда экомилицияның ажылдакчызы, милицияның улуг лейтенантызы Н. Дуюгбан ук хыналдаашы чорударынга киришкен.

Бойдус камгалалының талазы-биле рейд кылып турган үезинде «Күш-ажылдың хостуу» совхозтуң девискээри болур Хөтпе-Хову деп черге ДТ-75 трактор доктааттывыс. Терегелиг ол тракторга долдур ыяш чүдүрүп алган совхоз ажылчыннары Иван Домбаа, Михаил Кызыл-оол, Кара-оол Кыргыс, Владимир Кыргыс олар олуруп алган чоруп орда, черге доктааткаш, хынап көрдүвүс. Тракторну Николай Домбаа мунуп чорду. Терегеде чыып каан тоңнак-ыяш адаанда сыын эъдин, сыын мыйызын база 32 калибрниң номерин балап казыткан араа чок боовун целлофан хапка суккааш, ораагаш, чажырып каан болду. Ук боо мээн боом, чайын аңчылар бажыңының крыжазының иштинден тып алган кижи мен деп, Николай Домбаа тайылбыр берген.

Чүвениң ужурун тодарадып келиривиске, мындыг болду. Сентябрь 28-те, хүннүң ийиги чартыында «Күш-ажылдың хостуу» совхозтуң ыяш белеткелинде ажылдап турар ажылчыннары ыяш кезип ажылдап турда, Николай Домбаа боозун алгаш, аңнап чорупкан чүве-дир. Ыяш кезер черден шоолуг-ла ырак эвес черге сыынны боолап өлүргенин, сыын эъдин тракторга чүдүрүп алгаш, ыяш белеткел турар черге эккелгенин ол тайылбырлады. Тоңнак-ыяшты тракторга чүдүргеш, өлүрген сыынның эъдин тоңнак-ыяш адаанга чажыра салып алгаш, чаныпп ора, орукка рейд кежигүннеринге туттурганы ол.

Кандыг-даа чөпшээрел чок сыын өлүрген дугайында актыны ол черинге тургускан бис. Бо талазы-биле Николай Домбаа торгаалга онаажыры чугаажок. Экология болгаш бойдус курлавырларының талазы-биле министерствонуң удуртулгазының шиитпири ёзугаар 2700 рубль торгаалды Николай Домбаа төлээш, оон аңгыда чедирген хоразы дээш 10 муң рубльны база ол ышкаш сыын эъдиниң өртээ 4000 рубльны төлээр ужурлуг. Кандыг-даа чөпшээрел чокка бир сыын өлүрген дээш ниитизи-биле 16 муң 700 рубльны Николай Домбаа төлээр ужурга таварышканы ол ышкажыл. Ынчангаш тотчетлекчи чорук кылып, бойдуска болгаш ооң байлаанга могарал чедирип чоруур ийи-чаңгыс алыксак-чиксек кижилер моон түңнел үндүргеш, бодаңыр болза эки болду бе?

ХОРУП КААН ТУРДА-ЛА...

Тывага хүрең адыгны 1991 чылдың май 15-тен 1995 чылдың май 15-ке чедир өлүрерин хоруур дугайында Тыва Республиканың Чазааның доктаалы бар болгай. Ындыг түрбуже, чазак доктаалын, күүседир хамаанчок, хажыда бээр таварылгалар бар боол турары хараадаанчыг. Хүрең адыгны өлүрерин хоруп каан турда-ла, доктааттынган чурумну хажыдып турарын моон адаанда чижек тайылбырлай бээр.

Эрзин районнуң Нарын кодээ Чеведениниң хамаатызы Мувор Кыргысович Балган бо чылдың сентябрь 22-де адыг оду садып алыр кижи дилеп чорул турганда, тутуурган. Хоойлуга дүүшпес чорук кылып, адыг өлүрерин хоруп каан турда-ла, адыг оду садып алыр кижи дилеп чоруп турганы дээш Мувор Балганның адыынга протокол тургускан. М. Балганның тайылбырлаан турары-биле алырга, оон аъды Цаган-Тологайда кызыгаар застазазының чанында туруп турар. Бо чылдың сентябрь 16-да оон аъдын адыг сывыртап турганын көрүп кааш, «Нарын» совхозтуң суг сөөртүр ГАЗ-53 автомашиназы-биле адыгны бастырар, азы ойладып чоргузуптар деп бодап алгаш, адыгны сүрерге, оон чүү-даа бүтпээн. Харын-даа автомашинаның каподуу болгаш крылозун үреп каан.

Хойжунуң дузалакчызы Ак-оол Балган мотоциклинге олуруп каш, кызыгаар застазазынга келгеш, адыгны боолап бээрин дилээн. Малчыннын дилээн ёзугаар майор Леонид Сергеевич Бубенцов чедип келгеш, ол адыгны боолап өлүрүп каан. Малчыннар ол адыгның эъдин үлежип апарган. Оон өөн улуг хойжу Мувор Балган ап алгаш, садып чоруп турган, туттурганы ол чүве-дир. Адыгның кежин майор Л. Бубенцов алгаш барган. Эрзин районнуң экологии болгаш бойдус курлавырларының талазы-биле эргелели Тыва Республиканың Экология болгаш бойдус курлавырларының талазы-биле министерствозунга бо дугайында дыңнаткан.

Хоруп каан турда-ла, хүрең адыг өлүрген дугайында медээни хынап көөру-биле милицияның бойдус камгалалының талазы-биле тускай албаның киирдизиниң улуг инспектору, милицияның майору С. Кыныраа октябрь эгезинде Эрзин районга чораан. Херечилер болгаш ону көрген-билген кижилер-биле чугааны кылган. Бо айтырыгны экомилицияның ажылдакчылары бижимел тайылбыр бээриндеп ойталаан. Ынчалза-даа хүрең адыгны өлүрген дугайында четчир материалдар чыгдынган.

Кызыгаар застазазының ажылдакчызы майор Л. С. Бубенцов-биле база чугааны кылган. Өлүрген адыгның кежин кызыгаар застазазынга эккелгеш, бичии-бичии кылдыр кескеш, үлежип алганын Л. Бубенцов тайылбырлап турар. Кештиң улуг кезиин эртип чыткан «КамАЗ» чолаачызынга бериикен мен деп, ол өчүп турар. Оон ол өчүүнге кижи бүзүрээр арга чок. «Долгандыр турар хүрээлелди камгалаар дугайында Россия Федерациязының Хоойлузунуң 70-ги чүүлү-биле Л. С. Бубенцовту база таныштырган.

Хүрең адыгны өлүрерин хоруур дугайында Чазак доктаалы турда-ла, ону хажыдып, адыг өлүрген майор Л. С. Бубенцовка хамаарыштыр хемчег алырын дилээн чаганы Экомилиция болгаш бойдус курлавырларын камгалаар талазы-биле министерство кызыгаар отрядының командири А. А. Сотникче чорутткан.

Дүрүм ёзугаар өлүрген адыг кежин Экология болгаш бойдус курлавырларының министерствозунга хүлээр ужурлуг. Ол кешти дужаавайн баар болза, хүрең адыгны хоруглуг үеде чөпшээрел чок өлүрген дээш майор Л. С. Бубенцов 9000 рубльге торгадыр ужурлуг.

Культура амыдыралы

ААС ЧОГААЛЫН—ЧОНГА

Тыва Республиканың культура яамызының билиг бедидер курузунуң болгаш чоокта тургустунган «Хөөмей» ансамбльның төвүнүң планын езугаар найысылалга октябрь 13-23 хүннеринде районнарның ажылдап турар аас чогаал (фольклор) төптериниң (Тээли, Кызыл-Мажалык, Чадаана) болгаш чаа тургустунуп турар аас чогаал бөлүктериниң удуртукчуларының билиг бедидер курузунуң өөредилгези болуп эрткен.

Өөредилге курузунуң кол темазы — Тыва культураның үндезини болгаш амгы үеде болуп, ол айтырыг талазы-биле солун чугаалар, арга-сүмелер кылдынган. Эртемденнер К. Б. Салчак, З. К. Кыргыс, эртем ажылдакчылары Айлана Кужугет, Валентина Сюзюкей солун дыңнадыглыг лекцияларны культура ажылдакчыларынга бараалгатканнар.

Якут-Саха республикадан чалап келген эртемден И. Е. Алексеев якут хомус школазының бөгүнгү чедиишкиннерин, хомусту өөрениринң тускай аргаларын, оон чажыттарын дыңнакчыларга чедингир кылдыр таныштырган. Ол эртемден чүгле филология эртемнериниң кандидады эвес, Делегейниң хомус төвүнүң президентизи, сураглыг хомусчу, Россияның культуразының алдарлыг ажылдакчызы болуп турар. Бо эртемденниң, аас чогаалының билдилиг тарадыкчызының Тыва черде кээп турары анаа эвес. Ол тыва аас чогаалын сайзырадырынга дуза кииргексээр, оон болур-чогуур билиглерин ажыдып алыксаар сеткилдиг кижи болду.

Билиг бедидер курстарның удуртукчулары-даа, оон дыңнакчылары-даа он хонук өөредилгениң культура ажылдакчыларынга улуг дузалыг болганын илередипкеннер. Аас чогаалының билиг бедидер курузунуң дыңнакчылары база «Хөөмей» ансамбльның киржикчилери курстарның түңнелинде Улусчу чогаадылга бажыңынга кызылчыларга дыштаныышкынга кежээни организастап эрттиргени мактадыг болган. Дыштаныышкынга кежээзи ийи кезектиг болуп эрткен. Аас чогаалының республика булуңнарындан чыгдып келген удуртукчулары бирги кезекке «Ойтулааш» деп чоннуң кагдынган оюнун сцена кырынга тургузарын кылдыртканнар.

Сцена кырынга уран талантылыгларның тускай тургузулгазы-биле «Ойтулааш» көрүкчүлерге утка-шынар, күүселде талазы-биле солун оюнну, кагдынган оюн дугайында болур-чогуур билиглери берип шыдаан деп болур. Көрүкчүлер кожууннар, сумулар аайы-биле кожамыктар аялгаларын, оон талантылыг күүселдезин сонуургап, чоннуң уран-чечен тывызыктарын, дүрген-чугааларын, янзы-бүрү утка-шынарлыг алгыг-йөрээлдерин, эрги шагның ыяңгылыг ырларын, сыгыт-хөөмейни, хомус, бызаанчыга аялгаларны таалап дыңнааннар. Бо талазы-биле чонга бараан болур дээш бар арга-дуржулгазын, талантызын харамнанмаан Эрзинниң Бай-Даг Культура бажыңының уран чүүл удуртукчузу Лариса Мандал, «Моңгулектиң сыры» бөлүктүң удуртукчузу Андрей Өлей, «Салгал» бөлүктүң (Чөөн-Хемчик) удуртукчузу Анатолий Ооржак, Бай-Тайганың аас чогаал төвүнден Раиса Кыргыс, «Хөөмей» ансамбльның солистери Мерген Монгуш, Клара Чамбал кежээниң уран талантылыг шимекчилери болганнар.

Көрүкчүлерге культураның алдарлыг ажылдакчызы, бот-тывыңгыр композитор Солаан Базыр-оолдуң өөнүң ээзи Кэкужей Монгуш-биле күүсеткени «Тапсы-Хемим», «Хомузум» деп ырлары, хоочун уран-чечен номчукчу Александр Салчактың (Кызыл район) «Хой-оол» деп чечен чугаазы, Андрей Сагдының (Тожу) бодунуң чогааткан «Тоора-Хемим» деп ыры, Бартан Оюн биле Анчимаа Донгактың хомустааны, Энгин-оол Монгуштуң (Кызыл) хомустап ойнааны, янзы-бүрү көргүзүглерге мергежилдиг киржикчилерниң көрүкчүлер магадааннар.

Аас чогаалы хаара туттунган дыштаныышкынга кежээзи сеглери болуп эртсе-даа, көрүкчүлер ындыг-ла көвүг эвес болганы. Улусчу чогаадылга бажыңында болуп турар солун, тывыңгыр ажылдарның чонга чедир дыңналбайн турарында, чарлаалдарның чогуур деңнелге чедир ажыглаттынмайнында болуп турар. Бо талазы-биле чүгле кудумчуларга чарлаалдар азар-биле кызыгаарлаттынмайн, солуннар, радио, телевидениениң манаа ажыглаары негеттинип турар.

Татьяна МОНГУШ,
Улусчу чогаадылга бажыңының ажылдакчызы.

АЛЬБЕРТ ТАНОВТУ БИЛИР СИЛЕР БЕ?

Республиканың Улусчу чогаадылга бажыңынга бир-ле солун ажылдар, хемчеглер болган турары сөөлгү үеде чаңчыл апар чыдар.

Тываның бот-тывыңгыр композиторлары-биле ужуражылгаларны, бот-тывыңгыр артистерниң концерттерин, төрүттүнген чылдар демдеглээн байыр-дойлар, культура ажылдарының хоочуннары-биле арга-дуржулга солчуушкуннарын, ретро-концерт көргүзүглерин, өске-даа темалыг кежээлерни организастап чорутк ан бис. Оон аңгыда культура ажылынга бүгү назынында бараан болуп келген, уран талантылыг кижилерни база утпайн келдивис.

Бо чылдың эгезинден бээр Тыва Республиканың культуразының алдарлыг ажылдакчызы, хөгжүм херекселдери кылыр мастер Хомушку Идамчап, Тываның улустуң хөөмейжизи, хоочун башкы Маржымаал Ондар, Бии-Хем райкүүскомунуң культура килдизиниң эргелекчизи турган, Тываның культуразының алдарлыг ажылдакчызы Марк Оюн, Тываның сураглыг хөөмейжилериниң бирээзи Сундукай Монгуш, Тыва таңцы-самның үндезилекчизи Сайхо Оюн болгаш өскелер-биле-даа ужуражылга кежээлерин Улусчу чогаадылга бажыңынга эрттирдивис. Ындыг ужуражылгалар чыылган чонга өөредиглиг болгаш ажыктыг, уран чүүлдү ханы билип алырынга делгем оруктуг ажыдып турар.

Бот-тывыңгыр композиторлар-биле ужуражылгалар көрүкчүлерге улуг салдарлыг. Сеткил-сагышка таарышкыр, онзагай бижиттинген ырларны дыңнап олургаш, кижилерниң хей-аъды көдүрлүп, сеткил-сагыжы хайнып келир. Ынчангайн канчаар, ыры дээрге, кижиниң кезээде чарлып болбас шынчы өннүү-ле болгай. Шынап-ла, кижилерниң өөрүшкүзүн, чоргааралын, муңгаралын чүгле ыры шоорнуң кужу-биле илередип болур.

Тывада сураглыг берген бот-тывыңгыр композиторлар Кээдыр-оол Бегзи, Монгуш Мерген-Херел, Солаан Базыр-оол, Григорий Базыр, Сергей Бадыраа, Попуу Кертик-оол, Батый Кенеш болгаш өскелер-биле ужуражылга кежээлерин Улусчу чогаадылга бажыңынга болгулаан. Олар чүгле улус-биле ужуражыр, чогаадыкчы ажылдарын таныштырар эвес, а чаа чогааткан ырларының концертин база көрүкчүлерге бараалгадыр. Ол ырларның күүседикчилери чаа ырааж ылар база тыптыр чораан.

Бот-тывыңгыр композитор, Тыва Республиканың культуразының алдарлыг ажылдакчызы, башкылал ажылының хоочуну Альберт Седип-оолович Тановту таныыр силер бе? Бо айтырыгга чамдык кижилер адын таныыр-даа болзувусса, ооң көрбээн бис дижир боор. Ол шын боор. Ооң ырларын тыва телевидение, радио дамчыдылгаларынга бола дыңнаар болгай бис. Өскелерден онзагай үнүүт, бир янзы аялгаларлыг ырлардан аңгыда, ол хөгжүм чогаалдарын база бижип турар. Бо сураглыг композитор-биле ужуражылга октябрь 31-де Улусчу чогаадылга бажыңынга үш шакта болур. Ону бистиң ажылдакчылар тускай сценарий ёзугаар белеткеп эгелей берген. Ооң чамдык чогаалдарын Культура министерствозунуң симфониктиг оркестри күүседир.

Оон аңгыда ноябрь, декабрь айларда республика чергелиг ийи улуг байырлалдар болур. Бирээзи ийистер байырлалы. Тывада ийис уруглар хөй болгай. Оларның чамдыктары ажыл-агыйның аңгы-аңгы адырларында ажылдап, чурттап чоруур. Ону ноябрь 27-де эрттирер бис. Амгы үеде районнардан ийистерниң даңзыларын кээп эгелей берген. Оон ыңай өске байырлал болза Чөөн-Сибирьниң Улан-Удэ хоорайда культура институдун дооскаңнар-биле ужуражылга болур. Декабрь 12-де болур ол байырлалга киржирин Күзээн Улан-Удэниң культура институдунуң доозукчуларының чагааларын кээп эгелей берген. Ол байырлыг шинчилиг ужуражылга солун болуру чугаажок. Чүге дизе олар культура талазы-биле дээди эртемниг, аңгы-аңгы районнарда ажылдап чоруурлар. Оон-биле кады ол-ла доозукчуларның кужу-биле тургустунган концерт солун болур ужурлуг.

Улусчу чогаадылга бажыңынга өске-даа чогаадыкчы кежээлер, ужуражылгалар, концерттер болуп эртер. Ынчангаш ол болур культура-массалыг ажылдарга Кызылдың аныяк оолдар, кыстары, ылангыя улуг назылыглар доктаамал киржип, идепкейлиг чоруун көргүзери мүзенчиг.

Зинаида ОНДАР.
Республиканың Улусчу чогаадылганың культура төвүнүң ажылдакчызы.

Солун кичээл

«КОНТР» АЪТ ЭЗИР-КАРА

Тес-Хемде Кызыл-Чыраа ортумак школазының тоску классынга «Контр» аът Эзир-Кара» деп кичээл эрткен. Репрессияга таварышкан өгбелер дугайында бир дугаар кичээл бо болганда, анаа олурушкан башкылар, ада-иелер безин ону кончуг сонуургаан. А кичээлди Эзир-Караның ээзиниң оглунуң оглу, школада социал педагог Танов Даш-оол Маадырович биле ооң дуңмазы, тоску класстың удуртукчу башкызы Демчик Бижи-Хөө Малчыновна кады эрттирген.

«Аът өлүр—баглаажы артар, ада өлүр —оглу артар». Оон шынныын амыдырал бадыткап келген, ооң чижээ бо кичээлден-даа көрүп болур. А чогум «Контр» аът Эзир-Кара деп чүү чүве болу берди бо?

Бодунуң үезиниң мурнакчы болгаш эртем-билиглиг кижилериниң бирээзи болур Соян Сандаңмаа Тес-Хемге кожкооп (ам болза райпо) даргазы турда, ол-ла кожууннуң Төре-Хөл сумузун даргалап чорутк ан чүве-дир. Ынчан анаа чазак баштыңчызы Чүрмит-Дажы чеде берген. Улуг даргазын Соян Сандаңмаа өске чемгерер чер турган эвес, бодунуң өңнге аштарып-чемгергеш, аъткарган. Удаваанда Чүрмит-Дажы туттурган болгаш боолаттынып каан. Даргазында чылын Соян Сандаңмааны «контр» Чүрмит-Дажы-биле харылзаалыг турган дээш база-ла боолап каапкан. Ооң хамык хөреңгизин хавыргаш, сураглыг чүгүрүк Эзир-Кара дээр аъдын шериг черинге дужаапкан. Каш хонганда шериглер наадымга чарыштырар дээш Эзир-Караны эккээрге, «контр» кижиниң аъды боорга, чарышка киржир эргезин казып каапкан. Алыгуузун Мээ репрессияга ынчаар таварышкан. «Контр аът» деп чугаа чонга доваан тарай берген, ам-даа уттундурбаан. Ынчангаш «Контр аът Эзир-Кара» деп кичээлди эрттирген ужуру ол.

Баглаажынга баглап
каарга,
Бажым севаар Эзир-Карам.
Байыр-наадым болган черге
Бажынга кээр Эзир-Карам.
Чүгейнээштин баглап
каарга,
Чүдек чараш Эзир-Карам
Чүс-даа аъттың чарыжынга
Шуглуп келир Эзир-Карам.

Кичээлдиң ады «Контр аът Эзир-Кара» болган-даа болза, чугаа чүгле ол аъттың болгаш ооң ээзиниң дугайында эвес, черле репрессия дугайында болган дээрзин чугаалап каайн. Чүге дээрге чүгле бо черден безин чээрби кижи ындыг салымга таварышкан. Ынчангаш бо Ак-Эрик суурда дөргүл-төрели репрессияга таварышпаан кижи барык чок.

Кичээлди эрттиреринге журналист Чооду Кара-Күскениң «Аңгаларым-Соңнарым» деп материалы кол эзек болган. Янзы-бүрү солуннарга парлаттынгылаан Эзир-Кара дугайында, черле репрессия дугайында база репрессиялаан улусту агарткан дугайында материалдар, «Элезинде истер» деп ном база ажыглаттынган. Эзир-Караның ээлериниң болгаш оларның чоок төрелдериниң чуруктарын база көргүстүвүс.

Кичээлге школа директору Клара Самдан, библиотека эргелекчизи Валентина Хөвенден болгаш өске-даа улус чүве чугаалаан. Тоску класстың өөреникчизи Леонид Бызаакай аъттың дериг-херекселиниң дугайында таныштыр кылган. Школада хөгжүм башкызы Зоя Чооду-ның удурткулгазы-биле солун концерт база болган. Өөреникчилер Мерген Херел, Сеңдиңмаа Сагаан-оол, Мартыыр олар «Чылгычының ыры», «Сылдыс-Шокар» деп ырларны күүсеткен. Тоску классчылар шүлүктерже база аът дугайында ырлар ырлашкан. Ынчангаш бо кичээл кызыгаарлыг болза-даа, байырлал шинчилиг тенген.

Кичээлге өөреникчилер чүгле Эзир-Кара болгаш репрессия дугайын билип алган эвес, а боттарының ындыг салымга таварышкан кырган-ачаларының аттарын база билип алганнар. «Контр» аъттың ээзи Соян Сандаңмаага хамаарыштыр улус база бээр болган. Ам ындыг аттыг конференцияны бүгү школага эрттирерин бодап турар. Аңаа Эзир-Караның херээжен ээзиниң дуңмазының оглу журналист Чооду Кара-Күскени чалаар бис. Бо журналисти сүүрлеп чону база манап турар. Ынчангаш бо чуулганны оон чогааткан «Контр» аът Эзир-Кара» деп шүлүү-биле доозуп каайн:

«Эзир-Кара» дээрге-ле
Эъдим-кежим чымырт
кылыр:
Эртен үс база катап
Эглип келген мыкаш болур.
Төре-Хөлге сугу баштап,
Төре херээ кылчып турган
Соян оглу Сандаңмааны
Соора шиитпеш, боолап
кааңкан.
Кончуг аъды — Эзир-Кара
«Контр» аът деп
чарлаттынган.
Чарыштарга киржир эрге
Шак-ла ынаар
казыттынган.
Үжен чылдар шагда
эрткен,
Үе дыка өскерилген:
Сая-сая өлүртикеннер
Сагыштырбас болу берген.
Алыгуузун Эзир-Кара
Ам-даа чонга уттундурбаан:
Туттурганнар
ындыттаннар
Тураскаалы болу берген.
«Эзир-Кара» дээрге-ле,
Эъдим-кежим чымырт
кылыр.
Каргыштыг ол кара чылдар
Кажанда-даа келбес болзун!

«Төөгү билбес — төөрээр, төрел билбес — түрээр». Кижи чүгле чуртунуң, чонунуң эвес, бодунуң төөгүзүн болгаш угун база билир ужурлуг. Мооң соңгаар чамдык өөреникчилер «Мээң кырган-ачам мындыг», оон ачазы мындыг деп айтыра бээр боор. Ынчангаш бо ышкаш кичээлдерни, ужуражылгаларны черле эрттирери черле ажыктыг.

Даш-оол ТАНОВ.
Кызыл-Чыраа школазында социал педагогика башкызы.

ТЕЛ ЫЯШТАР ДӨЗҮНДЕ ЧАДЫР

●Чечен чугаа●

ТӨРҮТТҮНГЕН ХҮНҮҢЕР-БИЛЕ

Бистиң ачавыс Арагачы Дембилдеевич Донгак «Шын» солуннуң идепкейлиг бижикчилериниң бирээзи. Иркутскиниң өлүк-кеш техникумун 1950 чылдың июнь айда доозааш, ол-ла эртемниниң айы-биле 1970 чылда «Хемчик» аңныр-тывыш бүдүрүлге ажыл-агыйның төп складының эргелекчизинге ажылдап эгелээш, бо хүннерге чедир ажылдавышаан.

Ажылдап келген үезинде эш-өөрү-биле эп-найыралдыг база үлегер-чижектиг, аныяк-өскенге бодунуң мергежилин харам чокка дамчыдып берип келген. Беш уругнуң адазы. Ынчангаш октябрь 29-та ачавыстың 60 харлааныы таварыштыр байыр чедирип тур бис.

Чеңү-биле демин каткаш,
Сорулгазын утпайн чоруур.
Ак сүдүн ишпээн-даа бол,
Ачавысты хүндүлээр бис.
Аллан «ылдар эрткен бол,
Назы-харын дөгээн бол,
Амы-хуузу, буяның дээш,
Ажы-төлүң мөгейдивис.

Оглу АНДРЕЙ,
кени ЛЮБА.

* * *

Бистиң солуннуң идепкейлиг бижикчилериниң бирээзи Арагачы Дембилдеевич Донгак ажылдап, чурттап келген чылдарында «Шын» солуннуу доктаамал чагыдып ап, бижикчи хүлээлгезин ак сеткилдиг күүседип келген. Ак-мен болгаш аңчылар дугайында чечен чугаалары «Улуг-Хем» альманагынга, «Шын», «Тываның аныяктары», «Ленинчи оруң» солуннарга парлаткылаан. Ол чечен чугаалар номун белеткээш, Тываның ном үндүрер черинге дужааган. Ынчалза-даа ол читкен. Каш чыл эрткенде, арай деп тыптырып алган.

Кедээ корреспондент Арагачы Дембилдеевич бөгүн 60 харлап турар. Ынчангаш хүндүлүг бижикчиге бүгү талалыг чедиишкиннин күзевишаан, төрүттүнген хүнү-биле номчукчуларга оон «Тел ыяштар дөзүнде чадыр» деп чечен чугаазын байыр кылдыр чедирер-дир бис.

Күстүң адак айы төнер чыгаан. Кады аңнап дииңнээр эжим Эргил-оол-биле Шеми бажынга дииңнээ-ле он ажыг хона берген бис. Ол күзүн диин кончуг элбек эвес-даа болза, шоолуг-ла куруглавайн, хүнде бир кижи-ле он ажыг сырбыкты эккеп турдувус. Ийи күзен, бир ас олчавыс база бар. Чээрби шаа кушкулувус база бар. Ол бүгүнү аңнаар керээвисте айыткан чүве болгай.

Чанар хуусаа ам-даа элек. Куш-хүнезининис-даа четчир. Ооңда ноябрь чединиң байырлал хүнүнге чедир дииңнептер дир деп дугурушкувус. Эргил-оол бүгү назынында самбын-биле ажылдап, санакчылап чораан болгаш санаарынга кончуг ынак эш.

— Арткан он хонукта бир кижи-ле он ажыг сырбыкты хүнде эккеп турар болза, чеже боор-дур. Ийи чүс ажыг кудурук. Хоомай эвес олча. Байырлал бүдүүзүнде чана бээривиске, бисти сакты берген кады-кыраанывыс чаа-ла хүндүлээр, часcыдар эвеспе — деп, эжим баштактаныр. Кежээлерде одаг чанынга кижи черле чалгаараатпас.

— Эрги сан-биле бөгүн ай төнер четкен боор. Бүдүүлеп-даа турза хөңнү эвеспе. Чоп кудай-дээр арай кударанчыг апарган чоор. Бүргей берип-тир. Хар-даа ура берзе хөңнү эвеспе.

Дээр аяс турда, аңчы кижи дүне шак-даа херегээр эвес. Кудайда сылдыстар, үгерже болгаш уш-мыйгакче көргеш-ле, үе ол хире-дир деп билип алыр. Ол эртен оттуп кээривиске, шынап-ла, бүргег дээрде кылаш дээр чырык сылдыс көзүлбейн-дир. Эргил-оол черле менден эртежи эр. Дем-не шайны, мүнну чылдып алган олур.

— Чааска харын эки. Каш сүрер бис. Эки аъттыг, ыттыг эр мен оларны кайын чер алзыр мен. Чоржан аъттыг, ээрер ыт чок эр сен сырбыктар сывыртап, кыра боолап тургай-ла сен — деп хөөрей олур.

Ол эртен шуут-ла сын кырынче үне бергеш, кылын кудурээлиг, чүгле кара ыяш үнген мөөрүктерге дииңнеп бор мен. Бүргег хүнде оон кедилиг чер чок. Дүъшке чедир шору олча-омактыг. Он шаа дииңни адып алган болгаш, омакшылым хөлчок. Ынчалза-даа кудайның дүрзүзү кускаан ыттан дорайтап бар чор. Доо-ла дужумда Чыргакы хемниң тайгаларындан көшкен кара булуттар мырыңай чавызап келгеш, сын кырын дуй ап келди. Диинер-даа хорун олургулапкан, чылыг уяларынче кончугулдарынче чашты бергилээн. Чоңдаа-ла кижи амыраттас кээргеннер безин алгырбастаан. Арга ишти ыржым-шыңшык.

Улаткан чок бораннап, чоорту кодан-майыктап, харын уруп эгелеэн. Адаккы будуктары халайып баткаш, черде дээнип алган чоон пөш дөзүнге чаглактаныы олур мен. Ыжык-даа, чылыг-даа. Кедерезе, манаат хонуп-даа болгай-ла деп бодап ор мен. Чайын чаъс, кыжын хар-даа дүшпес. Хат дег күргаг кудүрээни он-гаштай казып алгаш, буттар кырынче оваалай эжип алгаш чыдарга, хөөремик кижи болза, хөй кежи чоорганындан дээре дээр болбазыксе.

Орайтап ор. Мен хондур келбейни баарымга, эжимниң үйгузу кайын кээр деп корга бээр. Чанар-дыр деп шиитпирлеп алдым. Күдүрээлиг кара аргадан үнгеш, дыт, пөш, шиви колдаан холушкак ыяштыг өзен бажынче кирип алдым.

Караңгы имир дужуп ор. Бадып орар өзеним мурнунда черле мээн чоруп көрбээн черим хевирлиг. «Аза бергениң ол чоор бе» деп сестип эгеледим. Элээн кудулап келгеш, долгандыр кончуг көзүн пөштер, чоон дыттарлыг, аал коданы хире ажык ка үнүп келдим. Тайга-сын кырынга чаъс-боран, туман булут аразынга каңдыг-даа дуржулгалыг аңчылар угаан-медерели дедирленгеш, аза бергилээн болур чүве. «Мен-даа аскан кижи-дир мен. Шемиже эвес, Аныяк Чыргакыже кирип келген кижи дир мен» деп бодап кагдым. Хар урбушаан. Ам мырыңай чоон ортузу чедир кылыңнай берди. Хонар чер тып алыры чугула. Хейде-ле дем аданга олурган, чаглактыг кежүмну-даа сактыр мен.

Ажыкчыгаштың бажында кайгамчык чөңкүр будуктарлыг тел ыяшты тып алдым. Тел боорда мырыңай солун ыяш болду. «Бойдуска ындыг чараш ийистер база төрүттүнер боор чүве-дир аа!» деп магадап тур мен. Кончуг чоон пөш-биле ооң коган шивиниң дөзү барык туттур берген. Чөңкүр шыргай будуктары шуут сынмас, дыдыраш баш дүгүле ораажып, холужуп туттунуп калгылаан. Чараш-даа, буяныг-даа ыяш-тыр. Моон ааданга чаглактаныы хонар болган-дыр дээш, белимде даянг диинимни чешкеш, ыяш дөзүнге салып кагдым. Хар ам-даа чаап тур.

Чогум чылыг хептиг, хой кежи уктуг, резин идиктиг болгаш доңар хире эвес мен. Ынчалза-даа от ужудуп алганы дээре боор дээш, чүктешкимден безерек бөлдым ушту алгаш тел ыяштан каш-ла базым кылаштааш, кайгай бердим. Мурнумда бир талазы бүстүп кээп душкен чадыржыгаш тур. «Па, бо ышкажыл хонар чер» дээш амырай-ла бердим. Иштинче кире бээримге, ижык чылыы-даа кончуг. Шаг-шаганда аңчылар чадыры болбайн. Куруг кудүрээни дирте тип чадып каан. Кырындан база ол-шык дүшпес. Тэ чеже ол чыл турган чадыр чүве: кыры шириктелип калган.

Дедир үнүп келгеш, тел ыяштың дөзүнге бичии от салгаш, чүктешкимден дулун каан кодаа буду ап алгаш, чалбыраашка чылдып ... алдым. Чылыгып, тодуп, бичии дыштанып алгаш, удуп алыры-биле чадырже союп кире бердим. Дииңнер кырынга чүктешкимниң сыртык кылдыр салгаш, чыдып алдым.

Кажан шагда каңдыг улус бо тел ыяш дөзүнге чадыр тудуп турган ирги? Билдингир, оларның аңнап, аълап, дужактап ыштаар турлаа-дыр бо. Шаандагы тывалар хостуг, делгем, аңныг-мешиит, байлак чуртунга чоргаар, шөлээн чурттап чораан улус-тур ийин бо деп бодакым чыда, удуп каап-тыр мен.

Дүш-түлүмге үен-даян чүве-даа кирбээн, харын хол-чок солун дүш көрген мен. Чараш ыяштың дөзүнге олаганым алган, диинер союп орар болдум. Хенертен чанымга өшкү кежи херектээштиг ... дораган кежи бөрттүг аныяк эр чедип келди. «Аза бериш-тир мен» ... Олча-омактыг чоруур, оран-чуртун орлан-эрес оглум алел дээш, менче хая-даа көрүнмейн чоруй барды. Доңмаан-даа, харын мырыңай эртип удуп каап-тыр мен. Тел ыяштың будуунга олура хонган кээрген алгыра бээрге, оттуп келдим. Даң мырыңай агарып орар болду. Дээр кызаңнып аязы берген ийдең. Коваңнып келгеш, ыңай-бээр көрдүм. Солагай таламда, чадырның бүстүп кээп дүшкен талазында ак-ак чүвелер коступ чыдыр. Бузулган чадырның ойбактарындан төгүлгеш хар лар ыйнаан деп бодадым. Хорум хавын ажылгааш, шору улуг, борбак ак харны суйбап көрдүм. Кылын хар боор. Куу сөөк херимниг болду. Ада соң алгааш, чүнүн сөөгү эвес дээш тептай бердим...

Өршээ, хайыраан! Куу кижи бажының сөөгүн тудуп алган ор мен. Ооң карактарының, думчуктарының, аксының хос үттери менче көрүп келди. Бурган өршээ! Дүргеңде сеңа баштың чыткан черинче октапкаш үнө халыдым. Чүрээм дүргелеп, арай багалым ... кончуг ол-бо сыныңарже көрүп тур мен. Эртенги шоолбаның чырык ден ... өске үүрмек сылдыстар каа хааатынга алзып, имистелип, өжүп эгелээн. Дем-не алгыры «дан адыы келди» деп, мени медээлеп кээрген ам ийи-үш аас «кээрк-кээрк» кылдыр эткеш, ужуп чоруй барды. Бодаңып тур мен: «Черле чүү болду бо. Кандыг мындыг ээлиг чадырга хонганым ол. Дүжүмде мээң аньымга чедип келген аныяк эр ол эвес ирги бе? Чоп чазык-чаагайн кончуг кижи болдур?»

Өске хемниң өзенинге турарымны ам-на ылап билдим. Куу кижи сөөктерлиг чадырынче база катап көрген бо... «Кандыг-чүү-даа болза, бо чоокта дииңнелеш, черле бо чадырны ... кээп эвей адыр. Кажан-чежен өлген кижиниң куу сөөгүнден коргар кижи мен эвес мен деп эр соруум бадыраап-даа кээр. Сойбаан, паржай берген диинеримни дазин-биле куржанып каш, ажык кыдыын күзү үнгээлдээ баттым. Дииңчи-даа келбээн мер болду. Сырбыктар ындамында дагжан, коскуленнеп желеди. «Олча-омактыг болуур, оран-чуртун орлан-эрес оглум алел» деп дүнеки дүшке кирген аалчым ыңай дээш мушкажыгай. Шынап-ла, ол хүн дал дүшке чедир он беш диинни адып алдым. Чүгүм аэртэй берген. Дүүгү сырбыктарымны чүктешкимже сугааш, чүвүм алдым.

Тел ыяшка-кате чедип келгеш, ол кайгамчык ыяшты магадап көрүп тур мен. Ынчалза-даа ап сагыжым ноль бөрээ чадыр иштинде. Чүктешкимни дүжүргеш, боомну тел ыяшка чөлеп каан, чадырже кирдим. Чадырымны бакылдай бердим. Кады хонган «эжим», куу кижи сөөктери, чыдырлар... Манаа та кажан ... кижи бо. Бо Чыргакының кайгал-эрес, аңчы эрлериниң бирээзи чораан боор ол.

Ирик чадырже кире бергеш, дискектер кырынга олуруп алгаш, «өршээ, хайыракан!» деп тейлеп кагдым. Кажан-чежен-даа мээн «кызыл-дустай» берген болза, бо кижиниң кижизинг ёзу-биле ажаап каар кижи чок болганы ол боор. Дыка-ла үр манаан чыткан-дыр кужур. Мооң соңгаар бо чадырга чараш тел ыяш чанынга аңчыларны көргүдүп сүргетпезин. Хеп-кийимин сөөктерин кудүрээ алдынга хээп, ажаап каайн адыр деп бодай бердим.

Хол-типтарын кедип алгаш, бертен мээн угаан-кудум ышкындырар часкан куу башты болгаш өске-даа мөчү-сөөктерин чаңгыс черге чыып салгаш, кудүрээни казып эгеледим. Бир карыш ажыр касканнай бээримге, эжен-не бо, холумга кадыг чүве туттуна берди. Кужугеш үгүрү касканнаан ыт дег, эштеннескеш, эрги шагның орус ланчызын ушта соп алдым. Бооның ыжы ирип калган болду. Чүгле чамыкчыгы демир уну холга келди. «Хөөрнүн» онгарын улам алгыдып каза бердим. Ирип калган хөм аадаң-на боор. Борбак, кара чүвени чара солтарымга, ланчы октары төктү берди. Оон кош бижектерин база тып алдым. Оттуктуң шагар демирлери, таакпы хавынын идирбе, лиг, ытпак чушкуузуштуг хул кактаар улуг эргек бажы хире хола дашказы база бар. Мырыңай-ла музейге дужаар экспонаттар.

Ам-на сагыжымга үжен чылдар бурунгаар, 1930 чылда Чыргакы, Шеми, Чадаана, Өвүр бо мыңчаар кыштыкан. Тыва төөгүзүнде Хемчик феодалдарының Тыва Арат Республикага удур, Тыва-биле ССРЭ-ниң харылзаазын үзер дээш үндүрген самыыны, тура халышкыны кирип келди.

Мээң мурнумда чыдар кижиниң эт-севи, ок-чемээзи мерге, самыын киржикчизи, дүрген кижи болуру чугаажок. Өршээ, хайыракан! Ол дүшкүүрүлүг үеде хөй-ле кижилер когараан, ис чок читкен. Чаңдыктары Кыдатты ... кожуунче ... чоруй баргылааннар болгай. Оларның аразынга чүвениң ужур-чөвүн билбес, анаа-ла хөлзеп чоруп турган кончуг эрес-кайгал эрлер база турган-даа болгай. Дөспес чүректиг ындыг эрес эрлерин арат-чонның ёзулуг дайзыннары кирзүнкеш, холдарынга кургун боо ... чесектерин тутсуп, кончуг-ла ажыглаан нар болдур ийин. Чадаанага, Чыргакыга, Бора-Шайга аткылаашкыннар хөй болганын төөгүден-даа номчаан, кырганнарның чугаазындан-даа дыңнаан мен.

Бо чыдар бо-даа ол үениң кат-казыргызынга алыскан кижизи эвеспе. Чок болза база лыгнаткааш, бир болза аарый бергеш, бо чадырга кээп чыдып алганы ол боор. Ок-чемээзи, ланчыныйн кудүрээге хөмгеш, кырынга чыткан көрбес бе. Шак-ла ынчаар боданыы орумда, чадыр эжиинде шимээн үнүп, тура халып ... бээримге, эжениң бо. Эргил-оол эжимниң ыды бо тур. Мени көрүп, таныып алгаш, сымыраандыр ойлапкаш, ийи-үш аас ээргилей каапты. Удатпаанда Эргил-оол бо-ла келди...

Оон ыңай чугаалааш-даа канчаар. Мээн-биле кандыг бир чүве болу берген чадаваас дээш, эжим мени аңчы ыды-биле тып чедип келгени ол. Үе-дүпте өлген кижиниң сөөктерин ол-ла ирик чадыр иштинге, тывылган эт-эдилели, боозу-биле катай ажаап каан бис.

Аалга чанып келгеш, кадайымга бо төөгүнү чугаалай бээримге, хөлчок корткан. «Хай-бачыт деп чүве бар. Өршээ дадай. Кегээн-Булакта хелинге барып көрем» дээш, турум берген чүве. Оон айы-биле бардым. Ол үеде ламахамнар-биле демисел дүшкүүрлүг-ле турган. Ынчалза-даа эртем-билиглиг башкы чажылы-биле ажылдап турган.

— Ажырбас-тыр. Харын аъчы-буунныг чүве кылып каап кижи-дир сен. Назының улуг, аарыг-аржык сенден ойлап чоруур эвеспе — дээш, ном номчуп берген чүве. Улуг башкының чугаазы шык болган боор. Оон бээр үжен чылдар эрте берди. Аарып-аржывадым. Өг-бүлем, ажы-төлүм-даа аас-кежиктиг чурттап чоорлар. А болумнун бажым дүгү ак хар дег апарган-даа болза, алдан харлап чоруур хиремде, аңнаксыым, адаа-бышмаам читпи аттыг ийин.

Ой-ойлап Чыргакыда бир билдинмес өзенде чараш тел ыяш дөзүнде ирик чадырны сактып чоруур мен.

Арагачы ДОНГАК.

КЫДАТ ТЫВАЛАРЫНЫҢ ЧАЛААНЫ-БИЛЕ

Тыва Республиканың даштыкы экономиктиг харылзаалар талазы-биле комитединиң даргазы Игорь Бадраның бо чылдың августа Кыдаттың Харбин хоорайга чазак даалгазын ёзугаар чораанын, билир бис. Ынчан аңаа Кыдат-биле Тываның аразында садыг-экономиктиг харылзааны сайзырадырындан аңгыда, амгы үеде ында чурттап турар тыва национал дыг хамаатылар-биле харылзааны быжыглаарының дугайында айтырыгны чугаалашкан. Ону Тываның мурнундан Кыдаттың болгаш Россия Федерациязының даштыкы херектер яамыларындан шиитпирлээрин диләэш турган. Үе түнде айыткан айтырыгның шиитпирлеттингениниң бадыткалы болза, Тыва Республиканың Чадаанга Кыдаттың Синьцзянь-Уйгур Автономнуг районунда чурттап турар тыва национал дыг аңылдымаларының аразындан өөрүнчүг медээниң келгени болур.

Кыдат тываларының чалааны ёзугаар Тыва Республикадан баштайгы делегация Кыдаттың Алтай хоорайже октябрьның 28-те аъттаныпкан. Баштайгы тыва делегацияны даштыкы экономиктиг харылзаалар талазы-биле комитеттиң даргазы Игорь Иргитович Бадра удуртуп чоруур. Делегацияда философия эртемнериниң кандидады Тываның башкылар билиин бедидер институдунда төөгү болгаш культура кафедразының эргелекчизи Монгуш Сендажыевич Байыр-оол, юрист Эрес-оол Лондуп Доржуевич Ооржак база «Уранхай» телеканалдың директору Юрий Чамыянович Ондар олар кирип турар.

Вячеслав МОНГУШ.

КИНО

ОКТЯБРЬ 29-ТА

«НАЙЫРАЛ»: «Умерь ль за...» 10.00, 12.00, 14.00, 18.00. «ВИДЕОЗАЛ»: «Герой золотого наконечника» 10.30, 12.30, 14.30, 18.30 шактарда.

«ВОСТОК»: «Ярость в клетке» 14.20, 16.20, 18.20 шактарда.

Кызыл хоорай. Красноармейская, 100. Индекс 667000. АГАР САНЫ: «Тыва солбан» № 263305

ҮНДҮРҮКЧҮЛЕРИ: Тыва Республиканың Чазак Совет болгаш Чазаа. «Шын» солуннуң редакция коллективи.

Кол редактор В. Ф. ЧАДАМБА

РЕДАКЦИЯ КОЛЛЕГИЯЗЫ: Я. С. Базыр (харысалгалыг секретарь), А. С. Дембирель (кол редакторнуң оралакчызы), В. М. Сат, К. К. Сат (кол редакторнуң оралакчызы), Н. С. Эрген.

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ:
Кол редактор — 3-43-34; келген бижиктер хүлээп алыр чер — 3-34-28, кол редакторнуң оралакчылары — 3-33-91; — 3-34-17; харысалгалыг секретарь — 3-34-92; оралакчызы — 3-45-93.

КИЛДИСТЕР:
улус депутаттарының Советтери, ниитилел-политиктиг болгаш социал айтырыглар — 3-34-19; — 3-34-98; үдезур — 3-34-49; 3-36-73; кодээ ажыл-агый — 3-41-18; культура болгаш улус өөредилгези — 3-39-15; медээлер болгаш спорт — 3-36-82; — 3-34-57; өзулга — 3-34-39; — 3-34-93; чагаа — 3-39-03; корректорлар — 3-41-23; уудурукчулер — 2-27-41, солун келбейн баргаңда — 2-32-75; бухгалтерия — 3-37-11.

Солунга парлаттынган материалдарның авторларының бодалдары редакцияның туружу-биле дүгжүпейн барып болур. Айыттынган фактылары, саннары болгаш өске-даа дыңнадыглары дээш авторлар боттары харысалгалыг.

Тыва Республиканың Парлалга болгаш информация министерствозунуң типографиязы. Кызыл. Щетинкин болгаш Кравченко кудумчулар бажыы № 1.

Солун неделяда 5 катап үнер. Хемчээли 2 парлалга арыг. Тиражы 27020 экз. Чагыг № 210.

Тувинская республиканская библиотека им. А. С. Пушкина

Республиканың ниитилел-политиктиг солуну

ШЫН

Солун 1925 чылдың август 31-де үнүп эгелээн

№ 211 (14933) 1992 чылдың октябрь 30, пятница

Солунга ат салган шагы 21.40. Чагыдар өртээ 10 көп. Садар өртээ 1 рубль.

БОЛУУШКУННАР, ФАКТЫЛАР, МЕДЭЭЛЕР

МООЛ ДЕЛЕГАЦИЯ — ТЫВАДА

Тыва Республиканың хереглекчилер ниитилелиниң эвилелинде Моолдуң хереглекчилер кооперациязының Төп эвилелиниң даргазы Чуваандоржийн Молом албанның ажыл-ишчи аян-чоруун кылып келген. Оон-биле Улаангомнуң аймак кооперациязының даргазы Дайенйнямын Батсайхан кады чоруур.

Моолдуң хереглекчилер кооперациязының удуртукчулары-биле Тыва Республиканың хереглекчилер эвилелиниң баштаар удуртукчулары ажыл-агыйжы дуржулганы кылырлар. Ол ышкаш олар Тываның хереглекчилер ниитилелиниң ажылының дуржулгазы-биле таныжар.

Моолдан орук аайы-биле чоруп ора, моол делегация Чөөн-Хемчик районнуң хереглекчилер ниитилелиниң ажылының дуржулгазы-биле танышкан.

Делегация чедир бир чыза Улуг-Хем районнуң кооператорлары-биле ужуражыр, ажыл-ижи-биле таныжар.

Константин САТ.

ХҮРЕШ ДУГАЙЫНДА НОМ

Найысылалдың номчукчулары, эң ынаныг спортка хандыкшылдыглар, хүреш спортунуң «аарыкчылары» Василий Кривдиктиң «Эзир самы» деп чараш чуруктар-биле шиметтинген номун номчуп эгелей бергеннер.

Ном үндүрер биче бүдүрүлге чери — «Тывада чаа медээлерниң» кол редакторы Ольга Наизат-оол биске:

— «Эзир самы» бистиң чаа тургустунган биче бүдүрүлгебистиң номчукчулар аразынга дүрген тараар боор деп планнааш үндүрген база бир номувус болур. Чүге дизе ном эрте-бурунгу тываларның ооң хүрешке база хүрештиң өскедээ хевирлериниң мөгелеринге тураскааттынган болуп турары. Номда чуруктарны фотокорреспондент Владимир Савинных тырттырган. Номнуң автору Киев университединиң журналистика салбырын дооскан, «Тувинская правда» солунуң 1979 чылдан бээр ажылдакчызы Василий Кривдик болуп турар. Ол боду хостуг хүреш мөгези болгаш хүреш талазы-биле багай эвес белеткелдиг, амгы болгаш төөгүнүң материалдарын билир кижи — деп дыннатты.

Шынап-ла, номда тыва хүрештиң алдар-аттыг хоочун мөгелери Доңгак Бегзи-Хүрак, Доңгак Балчий-оол, Макар Аскировтан амгы республика чемпиону Маадыр Монгушка чедир «алдан дөртке» шүглүп чорааннар, хостуг, самбо, дзюдо хүрештериниң мастерлериниң дугайында номчукчу эки тайылбыр-медээлерни билип ап болур. Ном бодуун, чедингир, кыска медээлер-биле долдунган болгаш дүрген номчуттунгур, сонуургаачыг.

Кара-оол НАТПИЙ-ООЛ

Тыва Республиканың Чазаанда

НОЯБРЬДА ХЛЕБ, СҮТ ӨРТЭЭ ӨЗҮП БОЛУР

Октябрь 27-де болуп эрткен Чазак хуралының чугаалашкан айтырыгларындан ийи айтырыг бистиң кижи бүрүзүн албан сонуургадыр. Ол хлеб болгаш сүт өртектери-дир.

Хлеб, сүт өртээн Чазак хуралынга чугаалажы бергени таварылга эвес. Чүге дээрге Россияның дотация (чарыгдалдар дуглаары-биле күрүне бюджединден немелде акшаландырылышкын) берип турар фондуларының дуву чок эвес-ле болгай, ынчангаш эрте-даа бол, орай-даа бол, ол акша-төгериг дөмей-ле төнер үелиг болур. Специалистерниң санап турары-биле алырга, бистиң республиканың хлеб болгаш сүдүнге берип турар акша-төгериг доңгуп-ле ноябрьны төндүр четтир хевирлиг.

Бөгүнгү байдалды билир бис: Тывада хлеб өртээ Россияның бүгү регионнарынга көөрде эң чиик — 6 рубль болуп турар. Деңнеп көөрге ындыг — Сибирьниң эң тараалыг чери — Алтай крайда бир борбак хлебтиң өртээ 18 рубль, а бистиң кожаларывыс — красноярскилер шагда-ла бир хлеб дээш 26 рубльди төлеп турарлар. А Москвада хлеб өртээ барык 50 рубль чоокшулаарының кырыы келген.

Бөгүн бистиң хлеб үлетпүрүнүң бүдүрүлгелеринге ноябрьдан далганындан быжырган хлебтиң бот-үнези — 36 рубльге дең. Азы өскээр чугаалаарга, бир хлебтен-не когарал 30 рубль болуп турар-дыр. Херек кырында бис хлеб болгаш сүтке кызыгаарлыг өртектерни доктаадып алгаш-даа, ойлап-дескей [illegible] эглип келген бис. Хлебке хамаарылга биеэги хевээр. Чамдык хуу ажыл-агыйлыг кижилер хлеб-биле мал азырап турар. Ынчанмайн аан, бир килограмм комбикормуну өртээ 18 рубль болгай. Ынчангаш-ла Кызыл хоорай бо чылдың эгезинде бир хонукта 27 тонна хлеб чип турган болза, ам бир хонукта мырыңай 47 тонна хлебти «дайнап» турар апарган-дыр.

Келир үеде бистиң ынчаар мөңнир харывыс чогун байдал көргүзүп эгелээн. Амга чедир хлеб быжырарынга эрткен чылдың тараазының далганын ажыглап турганывыстан оон өртээ чүгээр чиик болуп турганы ол. А бо чылдың тараазының өртээ үш-дөрт катап өскен болгай. Ынчап кээр орта бир борбак хлеб дээш бот-үне 70 рубльче «халдып» үне бээр-дир. Ам канчаарыл, ынчаш?

Хлеб өртээн ол хевээрзин хостуг салыптар база арга чок, чүге дээрге бистиң чоннуң ортумак орулгазы дыка куду деңнелде болгай. Бо чыл эгезинден тура санаарга, Тываның бир чурттакчызының ортумак орулгазы 2700 рубль болуп турар, бо сан сентябрь айда ийи катап өскен болза-даа, ол дээрге ортумак көргүзүг-дүр. Кырганнар, инвалидтер, хөй уругларлыг өг-бүлелер — ядараарының кырында. Оларның сагыш човаашкын чок октаптар эвес.

Өртек өстүрээшкин айтырыглары Чазакка үргүлчү аажок кичээнгейлиг сайгартынып турар. Кайы-бир продукцияга, бараан-сараан аймаанга өртек өстүрер дээн болза, ооң төлевилелдерин белен-не эртирбес турду. Чижээ, пассажирлер аргыштырганы дээш автобустарга төлевирини 1,5 катап өстүрер дээрге баштай чөпшээревээн-не болгай. Ам бо айтырыгны Президентиниң негелдези-биле тускай комиссияга катап көөр дээш эгиткен. Хлеб биле сүт өртээн хензиг өстүрүптер дугайында төлевилелди база Президент «брактап» каапкан. Мындыг саналдар кирген турган: хлеб өртээ — 10 рубль, а сүт (үскүрү 1,5 хуу турда) бир литрде 4 рубль болур кылдыр. Мынчаар-даа турарга Россияда дөмей-ле эң чиик өртектер болур-дур.

Бо чоокку үелерде ол базымны кылбас база арга чок болган-дыр дээрзин Президент Ш. Д. Ооржак демдеглээн. Ынчалзажок бо хемчег орулгазы куду өг-бүлелерни материалдыг деткимишкин-биле быжыглап алганының соонда болдунуп болур. Ынчангаш ол Сан-хөө министерствозунга, Социал камгалал министерствозунга, Өртектер талазы-биле күрүне комитединге база өске-даа аңаа хамаарылгалыг ведомстволарга орулгазы куду кижилерге хлеб болгаш сүтке компенсация бээриниң айтырыын өөренип көөрүн дааскан. Ынчангаш бо талазы-биле специалистер хөй саналгаларлыг улуг ажылды кылыры билдингир. Чоннуң орулгаларын тодарадып санааш, деңзыларны тургускаш, Социал камгалал министерствозунуң сан-көргүзүглери-биле катай компенсация төлээрниң схемазын тургузар апаар. Ол компенсацияларны ам акша-биле төлээр, хөй-ле хамыдымышкыннар кылып болур. Эзлгир эвес талон системазындан мацаа ойталаар херек. Бо ажылды кайы үеде доозуптарын амдызында баш удур чугаалаары болдунмас. Ноябрь төнчүледир бодувустуң бюджедивисти (өг-бүледе) кызырар апаар чадапчок бис.

База бир улуг сагыш човаашкынныг чугаалашкан айтырыгларның бирээзи — Президентиниң ужуражылгазы, Кызыл хоорайның чурттакчылары-биле арагалаашкын-биле демисел дугайында болгаш арага садарынга чурумну тургузарының негээн чымыштың дугайында болган. Аңаа кирген санал-оналдарны барымдаалап тураш, бо чылдың ноябрь 1-ге чедир республика иштинче арага-водка кылыгларын киир сөөртүрүн чурумчудар дугайында Президентиниң Чарлыын ажылдап кылыры көрдүнген. Аңаа ИХМ-ге, күрүнениң үндүрүг инспекциязынга болгаш өске-даа министерстволар, ведомстволарга боттандырып киирер ужурлуг тодаргай хемчеглерни айтып каар. Оон-биле чергелештир арагалаашкын болгаш кем-херек үүлгедиишкини-биле демиселдиң шалыпчы айын республикага чарлаары көрдүнүп турар.

«НОГААННАР»: сүзүглели бойдус

● Интервью ●

Бойдус камгалалының талазы-биле «ногааннарның» хөй-ниити организациязын тургузарының инициативтиг бөлүүнүң хуралы болуп эрткен, аңаа ол организацияның программазын, уставын ажылдап кылыр, тургузукчу хуралга белеткел ажылдарын чорудар организастыг комитетти тургусканы дугайында медээни «Шын» солунга парлаан. Организастыг бөлүктүң удуртукчузунга Тыва Республиканың Экология болгаш бойдус курлавырларының министерствозунуң информация килдизиниң начальниги Шаңгыр-оол Суванны соңгаан. Бистиң корреспондентивис Маңай-оол ОЮН оон-биле ужуражып, чаа тургустунар деп турар хөй-ниити организациязының ажыл-херектериниң ук-шиин кандыг болуруунуң дугайын чугаалашкан.

— Чаа тургустунар деп турар хөй-ниити организацияның сорулгазы билдингир-дир — республиканың бойдус байлаан камгалаар. А шагда-ла тургустунган бойдус камгалалының республика ниитилелинден ооң ылгалы кандыг болур чүвел?

— Тыва Республиканың Экология болгаш бойдус курлавырларының министерствозунуң ажылдакчылары районнар үнүп, сургакчылап чорууурга кижилер: янзы-бүрү партиялар тургустунуп турар-дыр, бойдус камгалаар хөй-ниити организацияны база тургузар болза эки-дир дей, санал киирер боор чүве-дир. Бо дээрге Тываның бойдузун камгалаарынче чоннуң кончуг сагыш салып турарының херечизи-дир. Чамдык кижилер ындыг санал-биле министерствога-даа кээп турарлар. Бо бүгүнү өөренип көргеш, министерствонуң информация килдизи кижилерниң демин каттыштырар дээш ажылды чорудуп эгелээн. Ооң түңнелинде «ногааннарның» хөй-ниити организациязын тургустуар деп барганы ол. Инициативтиг бөлүкке «Хараачыгаш» деп чадаг-тергежилер клувунуң кежигүннери, педагогика институдунуң башкылары болгаш студентилери, музей ажылдакчылары, Кызылдың № 9 школазының башкылары дээш, аазы хөй кижилер киргенин дыннаан болган силер.

Бойдус камгалалының республика ниитилелинден ылгалы кандыгыл? Сорулгазының талазы-биле кандыг-даа ылгал чок. Сорулга чаңгыс — Тываның бойдузун камгалаары. Бир эвес ылгал тыптып кээр чүве болза, төрээн Тываныстың агаар-бойдузун камгалаар дээш херек кырында кандыг күженишкинниг ажылдары, чок ортузунга организастыг ажылды чорудары боору чадапчок. Бойдусту камгалаар сорулгалыг хөй-ниити организациялар Тывага хөй болур-ла болза, ол чүгле ажыктыг. Инициативтиг бөлүктүң кежигүннериниң бодалы-биле алырга, Тываның «ногааннарының» организациязы бойдусту камгалаар, ооң байлаан база черниң ажыглаар талазы-биле айтырыгларны шиитпирлээринге киржирде политиктиг аргаларны, орукту ажыглап болур.

— Сөөлгү үеде Тывада политиктиг организациялар ведүүзүн болган. База бир организация оларга немежири ол эвес бе?

— Бистиң хүн бүрү амыдыралывыс политика-дыр. Бойдусту камгалаары, ооң байлаан канчаар ажыглаары база политика-дыр, ынчангаш «ногааннарның» тургустунар деп турар хөй-ниити организациязы оңу канчап-даа оюп эртип шыдавас. «Ногааннарның» төлээлери — депутаттар Тыва Республиканың Дээди Совединиң ажылынга киржир, бойдус камгалалынга, бойдус байлааң ажыглаарының талазы-биле айтырыгларга олар «ногааннарның» үзел-бодалын иледирлер. Чижээлээрге, черниң хуу өнчү кылдыр садар азы саттазының талазы-биле айтырыгга хамаарыштыр удурланышкак саналдар, бодалдар хөй. Чер дээрге база Тываның бойдус байлаа-дыр. Аңаа хамаарылгазын Тываның бойдузун камгалаарынга үлүүн киирип турар хөй-ниити организацияларын иледи апаар.

— «Ногааннарның» организациязының херек кырында ажыктыг үзүшии кайдыл болурул?

— Бойдус камгалалынга херек кырында боттандырып чорудар турар организация болур чүгле Тыва Республиканың Экология болгаш бойдус курлавырларының министерствозу болур. А ол дээрге күрүне организациязы-дыр. Хөй-ниити организациялары колдуунда пропаганда чорудуп, лекция, беседа номчуп келген. Херек кырында хол-биле кылган ажыл эвээш. Сөс-биле чежек-даа кыйгыргаш, хол-биле кылган ажылы чок болур болза, ындыг сургаал дээштиг болбас, кижилер хөй-ниити организацияның үлегерин кажан-даа көрбес боор-дур. Ынчангаш чон аразынга тайылбыр ажылындан аңгыда, практиктиг ажылдарны кылып чорудары чугула деп «ногааннарның» организациязын тургузар талазы-биле инициативтиг бөлүктүң кежигүннери санап турар. Ол дээрге экологтуг субботниктерни организастаарынга, эртемге киржир, кандыг-бир девискээрни, чижээлээрге, Кызылда парк чанында сеген боктаң арыглаары дижик. Инициативтиг бөлүктүң кежигүннери «ленинчи» субботникти экологтуг субботник кылдыр чарлаарын саналдаар бодап турарлар. Ол республика хемчээлдиг улуг экологтуг акция болур ужурлуг. Хөй-ниити организацияларының бойдусту камгалаар талазы-биле кылып болур ажылдары кайы хөй. Чон аразынга экологтуг билиглерин нейгередир, тыва чоннуң төрээн чуртунга, тайга-таңдызынга хамаарыштыр чаагай чаңчылдарын, чүдүлге-сүзүглелин катап эгидер дээш база ажылдаар апаар. Бир эвес кижи оран-таңдызынга чүдүлге-сүзүглел чок болза, бойдуска оон хамаарылгазы кандыг болур дээри берге.

— «Ногааннарның» хөй-ниити организациязының тургустунуп келиринге эң не сонуургалдыг күрүне организациязы республиканың Экология министерствозу болгу дег-дир. Оон талазындан деткимче бар бе?

— Бойдус камгалалының хөй-ниити организациязын тургузарын министерство, ооң удуртулгазы аажок деткип турар, моон соңгаар-даа деткиирин аазаан. Ол ындыг болур ужурлуг-даа. Чүге дээрге Экология министерствозу биле «ногааннарның» организациязының сорулгазы чаңгыс.

— Тываның бойдузун камгалаарынга киржири дээрге-ле төтчеглекчилер, агаар-бойдусту бокталдырып, чүдедип турар кижилер, организациялар-биле ажылды чорудар, харын-даа олар ындыг чүүлдү кылбазын дээш демисежири-дир. Кымнар «ногааннарның» удурланыкчызы апарып болурул?

— Хамыктың мурнунда, Тываның хемнерин, суктарын, агаарын, девискээрин хирлендирип, бокталдырып турар улуг бүдүрүлгелер. Олар агаар-бойдус камгалалының негелделерин күүсетсин дээш чаа организация демисежир апаар. Бо кончуг берге экономиктиг үеде ол белен эвес чүүл боору чугаажок. Бир эвес Тываның чурттакчылары бөгүнден эгелээш төрээн чурттувустуң агаар-бойдузун камгалап эгелевес болзувусса, ынаар сагыш салбас болзувусса, бисти долгандыр турар чараш арга-арыгларның, ак-көк хемнериниң чоорту хирленип, бокталып каарын эскербейн баар бис. Саян өртында девискээрлерде ынчаар болуп турар-даа.

Бойдус камгалалының хөй-ниити организациязының ажылынга киржир күзелдиг, төрээн чуртунуң агаар-бойдузун камгалаар чүткүлдүг кижилерни организацияның ажылынга киржиринче чалап тур бис. Дараазында адрес-биле харылзажып ап болур: Кызыл хоорай, Московская кудумчу, бажың № 2, 2-ги каът, 201 өрээл.

— Тургустунуп турар организация экологтуг шимчээшкин болур бе азы партия — «ногааннар» партиязы болур бе?

— Бо айтырыгга хамаарыштыр инициативтиг бөлүктүң кежигүннериниң бодалдары аңгы-аңгы. Ол хөй-ниити организациязының тургузукчу хуралынга үзе шиитпирдеттинер апаар-дыр ийин.

— Тываның бойдузун камгалаар чаагай күзел-сорулгалыг хөй-ниити организацияга чедиишкинниг тургустунуп, өзүп быжыгарын күзедим.

— Четтирдивис.

Бодалдар. Саналдар

БИЛИР ИРГИ БЕ?

Кызылдың Ленин кудумчузунда он ийи дугаарлыг хөй каъттыг бажыңда чурттап орар мен. Бажыңывыстың арыглаар черинден суг төктүп эгелээнден бээр бир чыл чеде берген.

Бистиң бажыңывыс бир дугаар бажың эргелелиинге хамааржыр болганда оңу септеп, кылып бээрин телефон дамчыштыр болгаш бодум чедип барып каш удаа дилегни кылдым, ынчалза-даа дүрген септеп бээрин хемчээн албаан.

Бир-ле хүн Сергей Моңгушка удурткан септекчилер бригадазы бажыңга чедип келгеш: «Бир шил арага кудар болзуңза, дораан кылып бээр бис» — дээн. Бажыңда садып каан белен арага чок дээримге, септелгени кылбайн чорупканнар. Арыгланыр черниң суунуң төктүрү дам барган. Дозуп каан хүүнү ажып төгүлгеш, адаанда каътта бажыңче кирип турар болу берген.

Тыва оолдар бодумнуң чонунуң эки чаңчылын барымдаалап көрбейн, алыксак-чыксак кижилер өттүңүр чорууурга дыка-ла човаачыг, чаржынчыг чорду. 80 хар ажып чор мен, ол оолдарның кырган-ачазы ышкаш кижидир мен, медээ дуза көргүзериниң, кээргээрениниң орнунга, арага негээрге эпчок-тур.

Аныяк-даа чораан мен. Кырганнарны кижи хоочуг хүндүлээр, кээргээр боор чүве. Бир эвес өгге кырган кижи кирип келген болза, аныяктар тура халыжар, дөрже чалап хүндүлээр чурумнуг. Сагыш човаачал, хүндүлээчел чорукка өөренип алырын бо оолдарга сүмелээр-дир мен.

Бир дугаар бажың эргелелиниң удуртукчулары септекчилер бажыңнарга баргаш, арага негеп чоруп турарын билир ирги бе?

Лама ООРЖАК

ХЕМЧЕГЛЕР КЫЗЫЫ

Мен солуннардан сонуургаан темаларымны, чагааларны аажок сонуургап номчуур мен. Чүгле чаңгыс мен-даа эвес, солуннуң чагыкчылары, номчукчулары, бижикчилери база кол нуруузу ындыг ышкаш. Солун, сеткүүл ышкап ындыг эки агитатор ховар.

Бо чылдың октябрь 20-ниң хүнүнде «Шын» солунга «Солун — ёзулуг пропагандист» деп эгелиг Арбай-оол Каңчырның чагаазын номчуп организээн чүүлдерин бодап келдим.

Номчукчунуң, бижикчиниң сонуургалынга чедир политиктиг-даа, административтиг-даа, юридиктиг-даа, социал-экономиктиг-даа, ажыл амыдыралга хүн бүрүде хереглеттинер-даа чүүлдэ айтырыгларны ол-ла доозан кууэзн кижи билип алтар кылдыр сургаптар ажыл ам четпейн турар.

Сөөлгү үеде солун, сеткүүлдерниң өртек-үнези улгатканы-биле оларны кижи бүрүзү чагыдып шыдавазындан чамдык чүүлдэ ажыглаттынар доктаалдар ногаа четпейн турар. Ол ышкаш республиканың үнүп турар солуннарының девискээринде кандыг-даа бүдүрүлгелер, албан черлери, организациялар, ажыл-агыйлар бар болгай. Оларның ажыл-ижин, мурнакчыларының дугайында солуннар арыннарында ам-даа чедир чырыттынмайн турары аажок эвес.

Солуннарда парлаттынып турар доктаалдарның чамдыктары күүсеттинмес боор-дур. Ол дугайын чамдык бижикчилер дарымы-биле шүгүмчүлеп бижип-даа турар. Ол ышкаш чоннуң күрүнениң өнчүзүн камгалаар дээн бир дем-биле чеделзе. Ол өнчүже хол киргеннерден оңу чедир эгидер дээш ап турар хемчеглер кызыы. Бо талазы-биле солуннар арыннарынга шүгүмчүлелдерни чон көдүрүп турары черле ылыя.

Ынчангаш хоойлу-дүрүмнүң негелдезин удуртулга болдургаш, истелге органнарының ажылдакчылары шимчеңгир тедилерин үе албадап келбээн бе?

Серин-оол САРЫГЛАР, Пенсионер

Күскү хову ажылдары

ЧҮГЛЕ ЧАРТЫЫ КҮҮСЕТТИНГЕН

Бай-Тайга районнуң ажыл-агыйлары күскү хову ажылдарын дооскан. Өстүрүп алганы эвээш-биче-даа бол, тарааны, сигенни ажаап алган. Тараа культураларын районга ниитизи-биле 1433 гектар черге тараан турган. А дүжүтке хамаарыштыр чүнү чугаалап болурул? Эрткен чылдарга деңнээрге, ол эвээш болган. Планга көрдүнгениниң чүгле 50 хире хуузу боол турар. Оңу тодаргайы-биле көргүзерин оралдажып көрейн, чижээ, кызыл-тасты 600 гектар черге тараан, оон 538 тоннаны алыр деп планнаан турган болза, херек кырында 240 тоннаны алган боол турар. А арбай, суланың дүжүдү планда көрдүнгениниң чартыы ажаттынган.

Районнуң кедээ ажыл-агый эргелелиниң улуг зоотехниги Танов Очур-оолович Моңгуштан тараа культураларының дүжүдү чүге ындыг болганын айтырган мен. Ол мындыг харыыны берди:

— Ажыл-агыйларның хову-шөлдеринге тараа бо чылын орай үнген, ынчангаш бышпайн барган. Суггарылга база шоолуг эвес болган. Мындыг чылдагааннардан тарааның хөй кезини мал чемниче шилчидер ужурга таварышкан. Тодаргайлаарга, 240 га кызыл-тасты, 120 га арбайны, 125 га суланы мал чемниче шилчиттивис. Оон кадында хуу-даа чоннуң, совхозтарның-даа мал-маганының кадады дыка органижээ чок болган, оон база эвээш эвес чиириг болган ажыл-агыйжы эвес чорукувустуң уржуу ындыг болган-дыр. Ажаан алдынгаа тарааны сарайларда кургады турган. Чедир кургаттынмайн баар хирезин малчыннарга аппарып төп берген. Боттары кургадып аар кылдыр.

Үрезин-биле курлавыр ажыы-биле чугаалаарга, багай. Чамдык ажыл-агыйлар арбай үрезинин курлавырлап алза-даа, өске үрезиннер-биле боттары хандыртынар албас. Өскээр тедерлир аапр ниити байдалды кыскалзы-биле тайылбырлаарга мындыг-дыр.

Ногаа дүжүдүнге хамаарыштыр чүве чугаалаар болурул? Ол талазы-биле байдал районда шуут түдек дора болган. Мурнуку чылдарда [illegible] дывыс. Оон 310 тоннаны алырын планнаан турган, а херек кырында алдынганы — 179 тонна. Ажыл-агыйлардан «Кызыл-Даг» картофельдиң элбек дүжүдүн чылдың-на ап келгеннер, бо чылын база эң дээре көргүзүг оларда болган. Ында ногаажылар звенозунуң ол талазы-биле мергежилиниң деңнели чылдан чылче бедип орарының бадыткалы ол деп болур. Калина Чаяновна Доңгак удурткан бо звенонуң аңаа үлүү шынап-ла, улуг болган дээрзин демдеглеп каары чугула.

Картофель үрезини-биле хандыртынганывысты алыр болза, «Тээли» совхозтан артканнары ажырбас. Ол ажыл-агый арендаторларын машина-техника-биле чедир хандырып шыдавааныдан, олары дүжүдүн чедир ажаап шыдаваан. Күш четтинмейн барганы чурттакчылар ажаап алган, мындыг байдалдыг.

Мал чемииниң белеткели кугула айтырыгларның бирээзи болгай. Олче бүгү күштү мөөңнээн. Ынчалзажок ол амыл база-ла ол-бо чылдагааннардан сагышка четпейн турар. Чаңгыс чылдыг сигенни 3675 тонназы алыр тургаш, 992 тонназы алган. Хөй чылдыг сигенни 2251 гектардан кескен, 3192 тонна сиген кестинген, ол — планнаттынганынга оранчок четпес болган. Район ниитизи-биле 7481 тонна сигенни белеткеп алган азы планының чүгле чартыы. Салос белеткелин харын планда көрдүнгениниң ажыр кылдывыс. Чайгаар үнген сигенни 1247 тоннаны кескен. Чайын сигенни чедир ийи айда кончуг [illegible] кескен болгаш оон [illegible] багай болган.

Күскү хову ажылдарының түңнелдери база [illegible] көргүзүглерни «Мурнакчы» совхоз (директору Н. С. Күжүгет) чедип алган. Оларның чамдык көргүзүглерин мацаа адап көрейн. Тараа культуразын совхоз ниитизи-биле 300 тоннаны ажаап алган. Оон иштинде кызыл-тас — 200 тонна, сула — 41, арбай — 48, чиңге-тараа 11 тонна болган. Мал чемииниң белеткели база шырак: сиген — 1234 тонна, саван — 120 тонна, сенаж — 163 тонна. Бо сан-түңнү специалистер деңнештирип көөр болза, ол совхозта ол талазы-биле байдал шынап-ла, багай эвес деп чүве илдеп кестүп келир. Ол совхозтуң агроному Орлан-оол Хомушкуевич Кан-оолдуң кызымак, дилээшкинниг ажылдап турарын эки деп мактаар болза эки. Оон-биле кады «Кызыл-Дагга» хөй чылдарда ажылдап келген дуржулгалыг агроном Буян Хертекович Билчейниң ажыл-ижи база мактаалга төлептиг. Олардан черле өөренир болза эки [illegible].

Дүжүт ажаалдазының болгаш часкы тарылгазының-даа бачым үезинде кадрлар айтырыынга бергелер база таваржып турган. Механизаторлар, суггатчылар ажылчыннар чедишпейн баар турду. [illegible]

Светлана БАЛЧЫР,
Бай-Тайга району

АГААР БӨМБҮҮНГЕ

МОСКВА (РосИТА — СЧТА-ның корр. Рена Кузнецова). Россия база АКШ чурттуң үш кижизи эр Черни долгандыр агаар бөмбүүнге ужудар деп шиитпирлээн. Аэронавтыларның (агаарга ужудукчуларның) каттышкан экипажы ноябрьда Рено хоорайдан (АКШ, Невада штат) ужудуп үнер. Ында киргеннер делегейге билдингир российжи космонавт Владимир Джанибеков, американнар АКШ-тың национал маадыры, ужар чүүлдүң пионери деп медальдың эдилекчизи Ларри Ньюмен болгаш Дональд Мозес.

Экипаж аал-чорукка бүрүнү-биле белен. [illegible]

ЧАЛАП ТУР

Тыва Республиканың Дээди Совединиң Президиуму болгаш Чазаа кызылчыларны болгаш найысылалдың аалчыларын 1992 чылдың ноябрь 2-де 10 шакта республиканың В. Көк-оол аттыг хөгжүм-шии театрының чанында шөлге болур Тыва Республиканың Күрүне тугун көдүрериниң ёзулалынче чалап тур.

БОЙДУСТА ХАЛАС ЧҮВЕ ЧОК

Сөөлгү чылдарда бойдус камгалалының, а ол ышкаш дириг амытаннарның, үнүштерниң, агаарның, суугу болгаш черниң камгалаарынче улуг кичээнгейни салып, боттуг хемчеглер алдынып турар. Оон тодаргай чижээ, Россияның болгаш Тываның-даа чазактарының Экология болгаш бойдус курлавырларының министерстволарын тургусканы, бойдус камгалалының талазы-биле хөй саңныг доктаал, шиитпирлерин, хоойлу-дүрүмнерни хүлээп алганы боор турар.

Бистиң Мөңгүн-Тайга бодза эң-не ырак-узак болгаш кадыр-берт оруктуг-чириктиг район болгай. Оон девискээринде хөй хевирлиг чердиң дириг амытаннарлыг, балык-байлаңныг, бедик даглар, хөлдер-даа, ногаан арга-арыгдаа бар. Дириг амытаннар-биле Мөңгүн-Тайга база байлак. Ында теңиме, элик, хулбус, аргар-кошкарлар, тарбаган дээш, кандыг дириг амытаннар чок дээр! Ол бүгүнү камгалап, хайгаараары, бирги ээлчегде, районнуң экология болгаш бойдус курлавырларының эргелелиниң ажылдакчыларынга онаажып турары билдингир.

Район эргелелиниң ажылдакчылары бо чылдың эрткен айларының иштинде чамдык ажылдарны кылып чоруткан. Районда бойдус камгалалының дүрүмнерин сагывас, ону хажыдар, үрээр чоруктар эвээш эвес боор турары илереэн. Оон түңнелинде эрткен үениң иштинде хоойлу-дүрүм үрээн таварылгалар дээш иштизи-биле 104 муң рубльдиң торгаалын онаарган доктаалдарны үндүрген.

Районнуң чурттакчыларынга бойдус дугайында, оон байлаан камгалап, өстүрерниң дугайында элээн хөй лекцияларны, беседаларны болгаш тайылбыр ажылдарын кылып чорутканы. Ынчалдыр-даа чон ортузунда ийи-чангыс кижилер хоойлу-дүрүм үрээр, төтчеглекчи үүлгедиишкиннер кылыр хажычанчызы ам-даа каргайн турар. Чамдык кижилер: «Бистиң чуртувус, бистиң черивис-тир, бойдустуң байлаан боттарывыс баш билир бис» дээш-ле, кара туразында ажылап турар. Ол черле шын эвес деп чүвени катап-катап чонга тайылбырлап, чугаалаар ужурлуг бис. Чүге дээрге бойдуста чаңгыс-даа халас чүве чок болгай. Ынчангаш бойдустан кандыг-бир чүвени алыр дизе, чогуур органнардан ылап-ла чөпшээрел алырын билир ал-ыс чогуур. Бистиң районга хамаарыштыр алыр болза, ындыг дүрүм үрекчилери чумага удур экспедицияның ажылдакчылары боор турар. Оларда тарбаганнарны кайы хамаанчокка өлүрүп, ногуп үзе узуткаар кандыг-даа чөпшээрел чок болгай.

Чүгле бисте эвес, бүгү Россия Федерациязында алгберге байдалдың үезинде чамдык чазый-чилби кижилер бойдустуң курлавырларынче хоптактаныл, оон ажык-кончаа алырынче чуткуп турар апарганы чажыт эвес. Ындыг кижилер аң-мени, балык-байланныы кам-хайыра чок узуткап, бойдуска эгиттинмес каржы хоралыг тавырыштырып турар. Ону болдурбас дээш бистиң районнуң экология болгаш бойдус курлавырларының эргелелиниң ажылдакчылары барла шаа-биле ажылдап, оларны сойгалап илередирин оралдажып турар.

Ындыг-даа болза эргелелдиң ажылдакчыларының эргежок чугула чүүлдер-биле ам-даа хандыртынмаанын дорту-биле чугаалаар херек. Бээзи чадаарда транспорт чок. Чадаг кижилер чүге чедерил? Ол ышкаш бооченсек чок, хол даяң болгай бис. Өске-даа техниктиг дериглерге чугула боос турар. Бүгү талазы-биле чепсегленген, кучулуг транспорттуг, бети дизе-ле, чугула аттыг тетчеглекчи мындыг кижилерге канчап четтирер боор!

Бистиң республиканың чүгле 3-4 районунда экомилицияны тургусканы шын эвес деп бодаар мен. Чүге дээрге бистиң бо дыка ырак-узак районувуста ол ажылдакчыларны чалап алыры безин дыка берге-дир. Арай деп чалап алза-даа, ол хамык чүвениң делу эртип, «сооп» келгенде калыр боор-дур.

Ынчангаш бистиң бо чылыгаар районувустуң байдалын өөрениир кергеш, бир автомашиналыг болгаш экомилицияның бир ажылдакчызын чыдарып бээрин Тыва Республиканың Экология болгаш бойдус курлавырларының министерствозундан диледтурар улус бис. Ону чөпшээрээр болза, районга бойдус камгалалының айтырыы четтигиннинг шиитпирлеттине болур.

Оюн-оол АМЫРТАК,
Мөңгүн-Тайга районунуң экология болгаш бойдус курлавырларының эргелелиниң начальниги.

АРГА-ХОРГАЛЫГ БОЛГАН ТУДУМ

Арат болгаш тараачын ажыл-агыйларда

Кызыл хоорайда бир аныяк өг-бүле бар. Оларны Оксана биле Леонид Дувактар дээр. Ушку кижи — Яна. Уруу-дур, амдызында ол чаш, беш харлыг. Оксана эмчи сестразы болуп ажылдап турар. А Леонид өске төреелдери-биле ындыг арат ажыл-агыйын Кызыл хоорайдан ырак эвес черге 1991 чылдың январь айда эгелей берген. Шынында, ында дептер болза, амыдыралга дүүшпейн баар. Чүге дээрге ажыл-агый кылырга турум чер дилеп, айтырып, тыптынып, ону хоойлу ёзугаар бодунга быжыглап алтары, банкыдан акша чээли ажыглаары — өске-даа чугула база ажылдар айтырыглар дүрген шиитпирлеп, сайгарып, бүдүрүп күүселдирин ындыг-ла амыр эвес болган. Мында хүү ажыл кылып кирип дээн аныяк кижиниң буруузу чок. Ол ынчап хамык чүве-биле суржуп турза-ла түннер эвес, а бүдүнбүлүн айлар эрте берген. Ынчангаш Леонид Стал-оолович бодунуң хүү ажылынче шуут-ла январьдан эвес, а оон соонда безин барык-ла алды ай эрте бергенде кирер аргалыг болган.

Оон бээр ам бир чыл ажа берген. Леонидтиң эге баштай эш-кош болуп кады ажылдап кирипкен төреди кижи, та амыдыралының байы ынчап барган, та ажылдың элыс бергезинге таарзынмайн барган — бо чылдың … Ам канчаар, кошкул-херекси эвээш эвес болганда, Леонид бодунуң дуңмазы болур кижини эккеп алган. Ол аныяк өг-бүле ээлериң Анна биле Алексей Дораййлар дээр болду. Алексей оон мурнунда «Найырал» совхозка тракторист турган. А кадайы Анна эмнелгеге повар турган. Оон улаштыр Николай Айыжы ийи эштиг — бодунуң оглу Чанзан-оол биле дуңмазының оглу Дмитрий. Олдар олар-биле бо арат ажыл-агыйынга каттыжа берген. Бо кыштың олар кады кыштаар. А оон соонда ажылдарын болдаргылаар. Чүге дээрге Николай Айыжының амтыныңда алган чери чок болуп турар. Ам канчаар эш-дем тыртпан болганда, бо кыштың ажылын олар деңге үлежир апаарлар.

Арат ажыл-агый эгелээр деп баштай шиитпирлеп алган үезинден эгелээш-ле, Леонид Стал-оолович чээли бээр дугайында билдириишкин киирген. Ол элээн үр манаашкынның соонда, 500 муң акшаның кыска хуусаалыг чээлизин холга алган. Оон-биле ол тудуг материалдары, «ЗИЛ-130», «Волга» дээр автомобильдер, «Т-16», «МТЗ-80» маркалыг тракторлар, эгиннеп берген бичежек автобус садып алган. Ынчаан өртектер ындыг-ла улуг эвес турган, оозу-ла харын эки болган. Оон ынай ол бодунуң коданынга 60 хире дагааны, 30 ажыг хаванны, 60 баш хой, өшкүнү, он ажыг инекти тудуп, азырап турар. Ийет, бо бүгүнү амгы хүннерде Леонид биле Николайның иштии каттышкан херээнге кылдыр көрзе эки. Олар бир-тээ дүтүрүшкен болганда, мал-даа азыраарда, машина-техника-даа ажылдаарда бир демниг, чаңгыс бодалдыг болуру чугаажок. Оларның бот-боттарының эртем-билии, мергежили-даа кайы-кайызының ажылынга дуза катчып, … Чүге дээрге Леонид — чолаачы. Ындыг болганда ол машина-техниканың бүрүн харыылап болгай, а Николай — агроном. Арат ажыл-агыйының девискээринге тараа культураларын өстүрерге таарымчалыг. Картофель база ногаа өстүреринге оон эртем-билии черле бүрүн херегжеттине бээр ышкажыл. А оларның дукумаалары оолдар база-ла ындыг шуут механизаторлар. Чанзан-оол биле Дмитрий Кызылдың № 1 профтехучилищезин доосканнар, кайызы-даа тракторист-машинист мергежилдиг.

Бо оолдарның коданында хой, хаван, инек кажаазы, гараж белен, чунар-бажыңны ам тудуп турар. Оларның чоогунда база бир улуг мал кажаазын тудуп эгелей берген. Оон колдуунда-ла ханалары дооступ турар болду.

Чурттаарга бажыңның ажыгтаарга хораан киирип алганнар. Дыка-даа делгем, улуг бажың чорду. Оон иштинде өрээлдерин удур дедип ап турар болдулар. Бо бүгү тудугларны көргеш, ылап-ла ажылдап билир, арга-хоргалыг-даа эрлер-дир деп чүве илдең, кижиниң артында-ла хоргаарал кыптыга бээр чорду.

Бо чылын оларга бир берге болган чүве — сүт чогу, ону черден үндүрүп чадап кааны. Херектиң ужуру мындыг. Картошка олуртуп кааш, соода-ла ону суггарар сүт үндүрүп алыр дээш хоорайның он беш дугаар тудуг-монтаж эргелели-биле дугуржулга кылган. Олар эрткен чылын 45 муң рубль-биле кудук кылып бээр болганнар. Ол коллективтиң ажылчыннары келзе-даа, хандыры 90 ажыг метр черни өрүмнээш, оон сүт үндүрүп чадап каапкан. Оон ол ажылын олар ага каапкаш барганнар. А бо чылын ону кылдыртып алыр дээш чугаалажырга, 250 муң рубль берген… Ынча акшаның аңаа чарыгдаарының орнунга, өскээр ажыглаар дээш Леонид ол санадып ойталап каапкан. Араттарга база бир берге айтырыг болза мал одары болуп турар. Одар шөлү дыка кызыы, а оон кадынга эки оът-сигенниг хову-шөлдүң хемчээли мырыңай эвээш, колдуунда-ла тайыс оъттуг чер. Турлаг мурнунда бичии тейни ажарга-ла, Кызыл районнуң «Сукпак» совхозунуң шөлдери эгелей бээр. Ону бичии ынайладып, мал одарын делгемчидип алыксаан айтырыын Леонид Стал-оолович район чагырганың чер реформазының талазы-биле комитединиң удуртукчуларынга тургузуп, дилег кылып чораан. Олар шуут сйталавааннар, көрүп көөр бис дижипкеннер. Бо-ла айтырыгны Кызыл хоорай чагырганың чер реформазының талазы-биле комитединиң даргазы М. И. Кечил-оол совхозтуң директору-биле база чугаалашкан. «Бо айтырыг болур-богуурү-биле шиитпирлеттине берип болур чүве» — деп, ынчан ол араттарның адынга мээн-биле кады чорааш Маадыр-оол Иванович сагындырды. Ындыг болганда, одар айтырыы чоорту боттаны бериш болур-дур.

Молодежное деп аттыг бо арат ажыл-агыйының кежигүннери мадда чыэп турар. Оларның чанында хоорайның мал, чер … кызы В. В. Надеждина: «Бо маңаи черим-дир. Мооң аораан «Орунар» — деп сывырып шаг болган. Черни оон алган дугайында документиин мергүзерге-даа, Валентина Владимировна ону дүшке какпас болган. А оон соонда оларның аразынга улуг эвес-даа болза, бичии чөрүлдээ чоорту тургустуна берген. «Хой, өшкүнер сигенни шөлүн чип каапты» — дээш, ол бо-ла чарбыттына бээр болган. Бо солдарның бажыңының чанындан электри чырыының агызы ырак эвес, дыка чоок. Оортан чырык кирргеш, санакчы салгаш, ол ёзугаар өртээн төлеп турааы деп, хожазы үгбазын олар ээрежип чадашканнар. Ол хүн Маадыр-оол Иванович-биле Валентина Владимировнаның хоорайда кабинединге кирген бис. Электри чырыының дугайында айтырыг салырымга, өске бир чылдагаан каккаш, черле чөпшээрешпес мен дээр болган. Кады-кожа чурттап оргаш, эп-дем тыртышпайн баарга, эге-ле багай чорду ийин. Ынчалза-даа чоокку үеде ол ийи коллективтиң кежигүннериниң каттышкан хуралын эрттирер дээн. Олар ынчаан дугуржуп аптар боор.

Ажык-биле чугаалаарга, арат кижи арга-хоргалыг болган тудум, болунга ажыктыг чүүлдерни кылып, бүдүрүп ап болур. Оон башка хоржок. Бир-ле чүвени бир-ле черден тып саттынып алыр дээш боданыр, хөделир, саарлыр апаар. Леонид Стал-оолович бо хүннерде ынчаар ажылдап-даа турар. Оларга ам сиген херек. Ону үдүр садып ап, сөөртүр кылдыр дүгүрүшкан. Олар оозун Чөөн-Хемнике «Хендергей» коллективтиг көдээ ажыл-агый бүдүрүлгезинден алырлар. Амдызында оларда эвээш саанныг прессеп кааш савак бар. Олар сүтну удур сөөртүп, оон-биле малын суггарып ап, боттары чеңгенге ажылдап турар. Чугаалаарга-ла ындыг, бо база берге айтырыг боор келген. Сүт аппарып бир дээрге, ачаа-ла чөпшээрежиптер кижи ам кайда боор. Олар сүг дажыыр машиналарның чолаачылары-биле дугурушкаш, оранынга кайы-бир малының эъдин берип турар. Орнажылгалыг (бартер) саарылга деп чүве ол ышкажыл. Кывар-чаар материалдар, чамдыкта артык кезектер айтырыгларын база-ла ынчаар шиитпирлеп келгеннер. Бут кырынга туруп алыр дээнде арга-ла херек-тир ийин.

Араттар эвээш-биче-даа болза, алган чээлизин дедир эгидип эгелээн. Бо чылын төрүүр 5 хаван арттырып алгаш, арткан соккаш садар. Оон ынай инек, хой, өшкү эъдин өртекке чедирип алырлар. Ам бар аргаларын санап көөрге, нөмелде акша черле херек апарган. Ынчангаш үш миллион түңнүг рубльдиң узун хуусаалыг кылыр чээл алыры-биле билдириишкин киирер бодалдыглар. А бо чылгы боттарының бүдүрген продукциязын Леонид бодунуң акызы Семен Допайның Кызылда Лопсанчап аттыг кудумчуда хүү магазинин дамчыштыр садып, саарып алыр деп шиитпирлээн. Бир-тээ, оон кол продукциязы инек, хой, хаван эъди болганда, бо продукцияны өске кижилер хөйү-биле саарып, садып турар бооп көөрге, ол бодунуң продукциязының өртээн оларныындан удалттырбас деп бодап турар. Чемындыг-дыр, орууңар ак болзун, араттар.

Шангыр-оол ДОРЖУ.

Россия Федерациязының Чиңгине прокуратуразында

Россия Федерациязының Чиңгине прокуратуразы чуртка эрге-чагырганы ээлеп алыр сорулгалыг сүлээ» дугайында кеземче херээниң истелгезин бо чылдың январьда доосканы. Ол үеде бээр буруудатырып турарларга болгаш оларның камгалакчыларынга кеземче херээниң материалдары таныжары-биле дамчыткан. Август эгезинге чедир олар колдуунда шуптузу херек-биле таныжарын доосхан болгаш дилеглерни киирген. Истелгени бүгү талазының долузун база ылаптыын хандырар сорулга-биле дилеглерни чамдызын истелге хандырып болур деп шиитпирлээн. Ынчангаш бо чылдың август 12-ден октябрь 7-ге чедир немелде истелге чорудуун кылып келген, оон соонда херекти база катап буруудадырып турарларга таныжары-биле дамчыткан.

Амгы үеде буруудатырып турарларның чамдызы болгаш оларның камгалакчылары ол ажылды доосхан, артканнары база доозар дей берген. Оон-биле чергелештир буруудаттырып турар В. С. Павлов болгаш оон камгалакчызы А. П. Галаганов херек-биле таныжылгаже мынчага кирбээн болгаш ол херекти судче дамчыдарының хуусаалары узамдыктырып турун берген.

В. С. Павловтуң база А. П. Галагановтуң хөделиишкиннери хоойлунуң негелделеринге дүүшпейн, өске буруудаттырып турарларның эрге-ажыынга дээп турары-биле холбаштыр, а ол ышкаш оларның оон мурнунда ийи удаа албан ёзузу-биле сагындырганын барымдаалап көргеш, РФ-тиң чиңгине прокурору В. Г. Степанков оларга херек-биле таныжарының хуусаазын 1992 чылдың ноябрь 20-ге чедир кылдыр кызыгаарлаан.

Херек талазы-биле буруудаттырып турарлар күрүнеге удур онза айыыдыг кемкеректи — эрге-чагырганы ээлеп алыр сорулгалыг сүлчээни үүлгеткениниң херечилеп турар шынзыдыглар чечири-биле чыгдынган.

Амгы үеде буруудадыр түннел талазы-биле ажыл дооступ турар. Россияның чиңгине прокурору судка күрүне буруудаттырыкчыларының бөлүүн бадылаан.

ХКД чурттарында

ЭТ-СЕП ӨРТЭЭ КАЙЫ ХИРЕЛ?

МОСКВАДА. Чурттаар өрээлге тургузар шкафтар аймаа (стенка) — 39—52 муң рубль. Орун — 10—20 муң рубль. Бижиттинер стол — 5 муң рубль. Чемненир стол — 4—7 муң рубль. Сандай — 1 муң рубль. Кухня мебели — 17—40 муң рубль. Соодукчу — 13—50 муң рубль. Пылесос —4—6 муң рубль. Хеп чуур машина —5—20 муң рубль. Люстра — 2—30 муң рубль.

АЛМА-АТАДА. Чурттаар өрээлге тургузар шкафтар — 35 муң рубль. Орун — 7 муң рубль. Бижиттинер стол — 7 муң рубль. Чемненир стол —2—3 муң рубль. Сандай — 900—1000 рубль. Кухня мебели — 28—30 муң рубль. Соодукчу — 10—50 муң рубль. Пылесос — 3 муңдан өру. Хеп чуур машина — 9—25 муң рубль. Люстра — 2 муңдан өру.

АШГАБАДТА. Чурттаар өрээлге тургузар шкаф аймаа — 30—35 муң. Орун — 6—7 муң. Бижиттинер стол — 2—3 муң. Чемненир стол — 1 муң. Сандай —250—650 рубль. Кухня мебели 17—20 муң. Соодукчу — 21—27 муң. Пылесос — 4—6 муң. Хеп чуур машина — 3—6 муң. Люстра — 2—7 муң.

КИШИНЕВТА. Чурттаар өрээлге тургузар шкаф аймаа — 30—40 муң. Орун — 8—19 муң. Бижиттинер стол — 2 муң. Чемненир стол — 3—4 муң. Сандай — 600-тен 1500 рубль. Кухня мебели — 12—30 муң. Соодукчу — 15—30 муң. Пылесос 6—9 муң. Хеп чуур машина —3—6 муң. Люстра —800-тен 18 муң рубль чедир.

ТБИЛИСИДЕ. Чурттаар өрээлге тургузар шкаф аймаа — 45—80 муң. Орун — 10—20 муң. Бижиттинер стол — 1.5 —15 муң. Чемненир стол — 10—20 муң. Сандай 850 рубльден 1230 рубль чедир. Кухня мебели — 14—18 муң. Соодукчу — 30—45 муң. Пылесос — 15—20 муң. Хеп чуур машина — 30—60 муң. Люстра — 10—30 муң.

ХАЛДЫП ОР, ЧОЛААЧЫ

ЧУРУКТА: Эрзинде автобүдүрүлгениң чолаачызы Анатолий Ондарович Чалдыг он ажыг чылдарда чолаачылааш, кызымак ажыл-ишчилериниң бирээзинге санадып, чүък чедирер даалгаларын доктаамал ажыр боттанырып турар. Чүъктерни чедип алыр дээш, ол каяа-даа чедер. Чолаачының оруу узун. Саян артынче-даа ажар. Кызылдан тудуг материалдарын алгаш, Эрзинче база дажыглаар.

Камныг чолаачы башкарган техниказын базым санында хайгаарап чоруур. Анатолий Ондарович база ындыг. Кайда эриндер кошкай бергенин, техниканың «тынызын» доктаамал хайгаараар. Кывар-чаар материалдарга камналгалыг.

Өлечик ОНДАРНЫҢ тырттырган чуруу.

ПАСПОРТ ЧУРУМУ: ол канчаар сагыттынып турарыл?

Иштики херектер министериинге чоокта чаа болуп эрткен хуралдың темазы — Кызыл хоорайның иштики херектер килдизиниң паспорт салбырының ажылының дугайында болган. Аңаа республика шайысылалында 91 муң чурттакчы бар, оларны паспорт салбырының чүгле 5 ажылдакчызы хүлээп ап олурар деп демдеглээн.

Салбыр начальниги хуралдың кызылчыларны паспортун солуурун турарының болгаш бир дугаар паспорт ап турарының талазы-биле хүлээп ап олурар. Оон ангыда хүү айтырыгларлыг болгаш паспорт чидиргениниң талазы-биле хүлээп алышкынныы база кылыр турар. Бир ажыл хүнүнүң дургузунда ук салбырның ажылдакчылары киир бижиглээни болгаш үндүр бижиглээни кылыр, чаа паспорттарны ээлеринге тывсыр, ол ышкаш чуруктарны паспорттарга чыпшыр хырбалап олурар. А профилактика хүнүнде олар картотекаларны таарыштыр кылыр база чедирилге, тараазылга болгаш оон өске-даа ажылдарны кылып турар. Ынчап кээрде оларның ажылының хемчээли хөй болуп турарын хуралга олар чугаалап турганнар.

Бо чылдың тос айларының дургузунда Кызыл хоорайның иштики херектер килдизиниң паспорт салбыры 2740 паспорттуң үндүр бижиглезин кылган. Чидирген паспорттарның саны хуя бүрүде көвүдеп турар. Чижээ, эрткен чылын 1183 паспортту улус чидирген болза, бо чылдың 9 айларының иштинде 1694 паспортту чидирген, азы 43,2 хуу көвей болуп турар. Эрткен чылын 8176 хамаатыларның киир бижидилгезин кылган, а үндүр бижидилге 4691 болган.

Паспорт чурумун хажыдып турарының фактыларын тодарадыр сорулга-биле паспорт салбыры хоорайның общежитиелеринге болгаш 20 организацияларынга хыналдаларны чорутулаан. Оон түңнелинде киир бижидилгезин эде кылдыртып албаан 52 хамааты болгаш 30 кижи киир бижидилге чок болганы илереэн. Бо чылдың октябрь 1-ден эгелеп республиканың Дээди Совединиң 1992 чылдың сентябрь 17-де үндүрген доктаалын ёзугаар паспорт чурумун хажытканы дээш 20 кижини 10 муң рубльге торгаан.

Паспорт салбырының ажылдакчылары даштыкыларның чөпшээрел бижик чурумуну болгаш паспорт ажылының талазы-биле иштики херектер килдизиниң ажылдакчылары-биле кады неделяда ийи катап хоорайның … бажыңнарын хынап турарлар. Ол хыналдалар кезиинде илереттинген туралар кудумчулар, «Кывыл», «Автомобилист», «Восток» аалчылар бажыңнарында өрээлдерни чоокку даштыкыдан садыглажылышкын кылып келген кижилерге үш ай чедир хуусаада хөлезилеп турар болган.

Министрге болган ол хуралга «Содействие» солуну тааарыштыр бажың чоктар ниитилелиниң кыйгырыында хамаатыларның паспорттарының үндүр болгаш киир бижидилгезиниң талазы-биле паспорт салбырының багай ажылының дугайында чугаалап турар кээзэнге хамаарыштыр чугаа база болган. Бо кыйгырыг ёзугаар паспорт системазының ажылының хыналдазын чоруткан. Ол хыналда үезинде бир паспорттуң шын эвес киир бижидилгезин ылыгайны илереттинген болгаш ол чурум үрээшкини дээш ук ажылдакчы ажылыдан үндүрткен. Ниити хыналдаының түңнелдери бажың чоктарның айтырыынга хамаарыштыр тургустунган чазак комиссиязынче чоруткан.

Тыва Республиканың Чазаанын 1992 чылдың июль 15-те үндүрген доктаалын ёзугаар Кызыл хоорайда ээн турар квартираларны тодарадыр болгаш паспорт чурумун экижидериниң талазы-биле хемчеглер алыры көрдүнген.

«Жилье» деп бүдүрүлге-ажыглал бүдүрүлгезиниң контролюнга август айда 13630 квартира турган, оларның 9340-ун эртип көрээн түңнелинде, хоойлуну хажыдып, херек туразында эжелеттинген 143 квартира илереттинген. Оларның иштинден 45 квартираның контролька чорбаан, база туразында алдынган 49 квартираларның ээлеринге хамаарыштыр херектерни оттургаш, судче чоруткан. 72 квартирага хамаарыштыр истелгени чорудуп турар болгаш ол ам төнмер чоокшулаан.

Сентябрь айда бажың эргелелдериниң мастерлери-биле кады ээн турар квартираларны ээлеп алган бажың чоктар ниитилелиниң кежигүннериниң 71 квартиразынга хамаарыштыр хыналданы чоруткан. Оон түңнелинде 39 квартирада кижилер хоойлу ёзугаар киир бижидилгелиг чурттап турар. 3 квартираны Кызыл Соңгу чукке деңнештирген район чорутканы-биле холбаштыр ээлери хелезалеп каан, 7 квартира хуужуттунган, бир квартираның ээзи өөрениир чорүй барган болган. Бир квартираның ээзи — херээжен кижи дыка үр үеде республика эмнелгезинде чыдар. 5 квартира «Жилье» бүдүрүлге-септелгеге ажыглал бүдүрүлгезиниң контролюнда, азы өскээр чугаалаарга, квартира ээлеринин кайы-бирээзи үндүр бижиткеш чорүй барган. А 28 квартираны бажың чоктар ниитилелинге бышкылап каан.

Чамдык кижилер ийи-үш паспорттуг болуп турар дугайында медээлерни хыналдалы-биле 1991-92 чылдарда чидирген 1214 паспорттарның херектерни катап көдүрген. Оон түңнелинде үндезин чок черге паспорт бижип бергениниң фактылары бадыткаттынмаан.

Паспорт салбырының ажылдакчылары чурттакчы чон ортузунга суртаал ажылдарын сулараткаты ук хуралга база демдеглеттинген. Олар паспорт чурумун шыңгыы сагыыр дугайында болгаш харыысалга дугайында чугаа чорутпайн турарлар. Паспорт салбырының ажылдакчыларының ажылының хемчээлдери элээн улуг болза-даа, ниитизи-биле оларның ажыл-чорудулгазында четпестер хөй болгаш оон ээлигзи ооюм байдалга болуп турарын хуралга демдеглээн. Ынчангаш бар четпестерни дарый эдеринин талазы-биле паспорт салбырының начальнигинге сагындырыгны берген. Кызыл хоорайда паспорт чурумунуң шыңгыы сагылгазын боттандырар талазы-биле паспорт салбырының ажылдакчылары тодаргай ажылдың планын тургузарын аңаа айыткан.

Азияна КУУЛАР
ИХМ-ниң парлалга бөлүүнүң инспектору.

БОЛУУШКУННАР, ФАКТЫЛАР, ИНФОРМАЦИЯЛАР

АЖЫКТЫГ ЯРМАРКА

Барыын-Хемчик кожууннуң чагыргазы октябрь эгезинде совхозтар директорлары болгаш албан черлери, организациялар удуртукчуларын киириштирген кожууң Соведин чыылдырган. Бо чыышка кожууннуң чурттакчы чонунга ярмарка организастаарын дугурушканнар. Бо талазы-биле кожууннуң чагырыкчызы Геннадий Иргит дыңнадыг кылып чүве чугаалаан.

Районнуң Ак-Довурак хоорай, Кызыл-Мажалык суурнуң чурттакчы чонунга анызудза чедириилгезин кылып, чонга тараа культураларын, аъш-чем кылыгларын, ногаалар, соктаан арбай, чингетараа, сүттен кылган каниовал чемнерин болгаш бода, шээр малдарның кош эъттерин дириг хой, өшкү, хурагаң, анайларны хостуг садар деп дугурушканнар. Кожуун төвүнге ярмарка октябрь 18-те болуп эрткен.

Ол ярмаркага совхозтар боттарының машиналары-биле ярмаркага садар чүүлдерин түс-түстү сөөртүп эккелгеш садыглааннар.

«Бардык» совхоз шээр малдарны, капуста, картофельди, а «Дон-Терезин», «Хемчик», «Шекпээр» совхозтар кызыл-тас, арбай, чингетараа, суланы чонга ортумак өртектерге сатканы эки.

Кожууннуң эът комбинады чонга бода, шээр мал эъттерин, колбасаны, бода, шээр малдарның чөрек, баарын, чаглыг андарушканы, чумур сукхан хырбаланы саткан терги ажыктыг болган. Ол ышкаш комбинаттың … эттээн хой, хураган кештерин сатканнар. Бо кештерни сатканы дээрге чонга … кылып алырынга кончуг херектиг болган деп санаар мен.

Чонга ярмарка садыы кончуг дузалыг болган. Бо дугайында чурттакчы чон өөрүп четтиргенин илереткеннер. Шак мындыг ярмаркаларны моон-даа соңгаар организастаар болза деп чон күзел диле турган.

Сарыглар ТАВА-САМБУ.
Кызыл-Мажалык суур.

ЭЭ-ХАРЫЫСАЛГА

Улуг-Хем районнуң «Чааты» совхозтуң бир гектар черден ажаап алган дүжүү 6,9 центнер чедир турар. Бо чылдың байдалы-биле ол багай эвес дүжүт деп тараажылар санап турар.

Совхоз күрүнеге 72 тонна тараа дужаар онаалгалыг турган, оозун дужаап шыдапкан.

Совхозтуң девискээринде арат ажыл-агыйын деткип турар Иван Сандакка удурткан арат ажыл-агыйы бо чылын картофель биле чингетараа өстүргеннер. Олар картофель шөлүнден 3 тонна дүжүттү ап, ону эрте садып сайгаргаш, 50 муң рубль орулганы алганнар. Совхоз ол-ла хире картофельди ажаагаш чүгле 15 муң акшага хуулдурганы, арат ажыл-агыйының чер дээш, оон алган хайыраны камнап ажылгаары дээш ээ-харыысалгазының бедиин көргүзүп турар.

(Бистиң корр.)

Октябрь 30 — Политиктиг репрессияларга когарааннарның сактыышкын хүнү

Бөгүн Кызылга Улусчу чогаалыгга төвүнге 16 шакта политиктиг репрессиялардан когарааннарның сактыышкын хүнүнге тураскааткан митинг болур. Тыва Республиканың Дээди Совединиң болгаш Чазааның удуртукчулары, политиктиг репрессияларга таваржып чораааннар, оларның ажы-төлү төрелдери, күш-ажылдың, дайынның хоочуннары, республиканың хөй-йинти органиэацияларының төлээлекчилери аңаа киржир.

Политиктиг репрессиялардан когарааннарның сактыышкын хүнүнүң дугайында илеткелди Тыва Республиканың Дээди Соведининиң Даргазының оралакчызы, репрессияларга таварышканнарны агартыр талазы-биле республика комиссиязының даргазы М. С. Козлов кылыр. Митингиниң киржикчилери база чүве чугаалаар.

Тыва Республиканың ажылчы чонунга кыйгырыгны митингиниң киржикчилери хүлээп алыр.

Бо митингиниң эртежиниң дугайында отчётту солунга парлаар.

«СЕСТИҢ АЗЫ ТАРЖАА ХЕРЭЭНИҢ» ТЫВЫЛГАНЫ

ТАР Эргү (Кеземче) дүрүмүнүң 10, 11, 12,13 болгаш 15 чүүлдери-биле буруудаттырган 8 кижиниң «херээниң» истелгезин ТАР Иштики херек яамызының «түлгаа» байысаакчылары 1940 чылдың август төнчүзүнде дооскан. ТАР ИХЯ-ның Суд коллегиязынга киирери-биле белеткээн буруудадыр доктаалга күрүне камгалалының (күрүнениң айыыл чок чоруунуң) билге лейтенантызы Кыргыс Балды-Суур 1940 чылдың август 30-де ат салган. ТАР Иштики херек яамызының сайыдының оралакчызы, күрүне камгалалының лейтенантызы Ендак аңаа адын салып, ук доктаал-биле чөпшээрешкен, а ТАР ИХЯ-ның сайыды күрүне камгалалының комиссары Товариштай ол доктаалды 1940 чылдың август 31-де күштүг болдуруп бадылаан.

Ынчангаш Кужугет Таржааның, Сат Мөнге-Байырның, Доңгак Норбунуң, Кыргыс Намдакайның, Хертек Эртинениң, Доңгак Хунашпаның, Мандан уруу Кускелдейниң, Түлүш Чиигин-оолдуң салым-чолу ол хүн баш бурунгаар шиитпирлеттинген. «Сестиң херээнге» онаашкан кижилерниң, ылангыя К. Таржааның херээниң истелгезиниң эвес эгелээрнинге, уламчылдарынга хоозарынга ТАР ИХЯ-ның байысаазының оралакчызы — ЭКО даргазы (экономикага хоралыг кем-херектерниң истелгезин чорудар килдис) М. Б. Артас кол роль ойнаан деп, чамдык кижилер ам-даа санап турар, а Мөңгүш Баяр-оолович бодунуң ээлээнде ук буруудадыышкынны колдуунда хүлээвейн, херектиң истелгезин чүгле эгелеп турган. Москваже өөренип чорүй барган мен деп мегелээн. Кымчыы шынныл? Бо айтырыгга дорт болгаш тодаргай шын харыны чүгле төөгүнүң архив документилери маргыш чокка берип болур.

...1939 чылдың декабрь 14-түн 15 хүнүнүн дүнезинде Улуг-Хем кожуун чагыргазының бажыны өрттенген. Ол өрттүң чылдагааны болгаш оон чедирген хоралалын тодаргайлаар каттышкан түскай комиссияны дараазында составтыг кылып тургускан: ТАР Сан яамызындан Агбаан, күрүне херенгизин камгалаар черден — Ангырбан, ТАР өрт шериниң даргазы Суудум-оол, кожуун даргазы Сүрүн-оол, кожуун секретары Эртине, ТАРН кожкомунуң секретары Таржаа, ТАРН кожкомунуң херээженнер килдизиниң эргелекчизи Дирчиммаа, ТАРЭ кожкомундан Бугалдай, кожуун санакчызы Намдак.

Бажын өрттенгениниң байдалын комиссия хынап көргеш, 1939 чылдың декабрь 16-да акт тургускан, аңаа ук комиссиянын бүгү кежигүннери ат салгаш, өрт болганының кол чылдагааннарын мынчаар демдеглээн:

«1. Таныыыл чок турган.
2. Өртке удур ажыл чорудар бөлүктер чок турган.
3. Өрт өжүрер машина херекселдер чок турган.
4. Өртке удур бизе-биче херекселдер бар-даа болза, ол чүүлдер күш четпейн барган».

Каттышкан түскай ол комиссия-биле чергелештир ТАР ИХЯ-ның шугуму-биле истелгени база дораан эгелээн. Истелгени чорударынга кирипкен ИХЯ ажылдакчыларының кол сорулгазы — кожуун чагыргазының бажыныын өрттеткен «контрреволюстуг» идегеттерин, «чоннуң дайзыннарын» илередири болуп турганын архив документилери тодаргай херечилеп турар.

ТАР Иштики херек яамызының сайыдының оралакчызы, күрүне камгалалының капитаны Парчын 1939 чылдың декабрь 16-да Кыргыс Намдакты херечи кылдыр байысаарга, ол мынча деп чугаалаан: «Демир-Суг сумузу; моон мурнунда контрреволюстуг херек үүлгеткеш, шиитгирип чораан оор Паштыг-Хүнаа дээрзин өрт болган дүне Хунаштанның бажыңынга кээп хонган. Бо улустар аразынга чугаалажып алгаш, бухгалтер чериниң меңгүнүүг шкавын ажыткаш, акшазын оорлаан болгаш өрттедипкен чадавас боор, оон бир чылдагааны (барымдаазы) болза, меңгүннүг шкафтың шоорзы сеппилбиле кады чок боор турарындан кончуг карактаар мен».

«Сестиң азы Таржаа херээниң» ИХЯ-ның «түлгаа» байысаакчыларының тургузуп келгенинин эгези ол-дур. Доңгак Хунашпанны ол-ла дораан тудуп хоругдаан. Бажын өрттеткен деп каразылыышкын-биле өске кижилерни уламчызында база тудуп бажынчаан.

Улуг-Хем кожуун чагыргазының бажыны өрттенген дугайында айтырыгны ТАРН ТК-ның Политбюрозунга чугаалажып көрген болгаш өрт болганының кол буруулуу ТАРН кожкомунуң секретары Кужугет Таржаага онаап, «буруузун билинмес кижи» деп санаан. (С. К. Токаның ол хуралга чугаазының кол утказы ындыг болган). Кожуун чагыргазының бажынын өрттеткен контрреволюстуг бөлүктүң кежигүннери кылдыр буруудаттырган кижилер «Бистиң к/р бөлүктүн баштыңы Кужугет Таржаа, оон айтышкынның ёзугаар бажыңны өрттеткен бис» деп ээзангер. (Шак мынчаар өттүр кылдыр оларны ИХЯ-ның «түлгаа» байысаакчылары Парчын, Артас, Балды-Суур болгаш өскелер-даа бүгү-ле аргалар-биле албадапканын төөгүнүн архив документилери бадыткап турар). Ынчангаш Кужугет Таржааның салым-чолунга, амы-тынынга халаптыг кыжаңыышкын дирелип келген.

ИХЯ-ның холунга — демир дег аспаанга ынчаарга кирген кандыг-даа кижи будун үнер эвес: 1938 чылдың күзүнүнде Тывага күрүне эргилдезиниң, хамыг репрессияларын сөөлүнде С. К. Токаның кызыгаар чок хүузунда эрге-чагырганы тургустунган, аңаа чудуур чорук бадыткаттынган деп барымдаалыг тоожумга («Сүлээ болгаш күрүне эргилдезин») бижээн болгай мен. Ынчаарга ТАР Иштики херек яамызының, оон кожууннарга турган төлээ черлериниң мурнунде хыдыкчы эрге-чагырга — херек кырында шериг-политиктиг диктатура Тывага база тургустунган болгаш 1944 чылдың октябрьга чедир тыва улустуң телептиг солдарын кам-тайыра чокка хыдып С. К. Токага кулуп, аңаа бараан боол келгенин «Сестиң азы Таржаа херээниң» материалдары база тодаргай херечилеп турар дыр.

КУЖУГЕТ ТАРЖААНЫ ТУДУП ХОРУГДААНЫ

«ТАР Иштики херек яамызы. Ордер № 57. 1940 ч. май 8 х.

Иштики херек яамызының ажылдакчылары эштер Парчын, Артаска мону тывыскаа үжүр болза, Барыын-Хемчик кожууннуң Кеөп-Сөөк сумунуң хамаатызы Таржааның бажынын үжээр болгаш бодун тудуп хоругдаар дугайында эрге тывыскан.

ТАР Иштики херек яамызының сайыды Товариштай».

Типографияга парлап каан ордер саазынынга хол-биле долдуруп бижиир чүүлдерин М. Артас боду долдурган.

Хоругдаткан Таржааның баштайгы байысаалгазын 1940 чылдың май 8-те М. Б. Артас эгелээн болгаш истелгениниң ортаа үезинге чедир уламчылаан. Байысаалганы Артастың канчаар чорудуп турганын, оон истелге ажыл-чорудулгазының стилин, арга-методтарын, уламчылышкынын, хоругдаткан кижилерден истелгеге ажыктыг өчүк сеглеп алырынга кедергей чүткүлдүүн, оон штамп хевирлиг кылдыр херелген айтырыгларын төөгүнүн архив документилери бадыткап турар.

Тыва Республиканың Айыыл чок чорук министерствозунун № 15 херекте кирген Кужугет Таржааның 1940 чылдың май 8-те баштайгы байысаалгазындан (байысаалганы Артас эгелээн):

Кужугет Дыртай оглу Таржаа 1913 чылда Барыын-Хемчик кожуунуң Ажыг-Кара-Сугга төрүттүнген. ТАР Барыын-Хемчик кожууннуң Кеөп-Сөөк сумузунуң 1 дугаар арбанның хамаатызы, ныгыдуу ядыы эртемн — тыва бижикти эки билир. 1931 чылда Элегеске колхоз сургуулунга өөренген, ... 1 ай хүрээлыг тур сургуулунга база өөренген. АРН кежигүнү, ТАРН ТК-ның пленумунуң кежигүнү, ТАР Бичө хуралының кежигүнү (амгызы-биле депутады, Тыва Республиканың улуг депутады). Кылып чораан ажылдары: 1932-33 чылдарда Кеөп-Сөөкте АРЭ комитединиң даргалаан, 1935-36 чылдарда АРШ-ка (Араттың революстуг шеринге) нам комитединиң секретары турган. 1936-37 чылдарда ТАРН Улуг-Хем кожкомунуң нам комиссиязының даргазы, 1937 чылдан бээр хоругдаттырганже чедир ТАРН Улуг-Хем кожкомунуң секретары турган.

Айтырыг: Силерниң ТАР-ның революстуг ёзу-чурумунга, нам, чазаанга удур контрреволюстуг ажылды чорудуп турганыңар-даа болгаш УХК-ның албан чериниң бажынын өрттеткен чоруунарның дугайы байысаалга черинге тодаргай билдингир дир. Ол дугайында билбес мен деп мегелеп турар-дыр силер, ол дугайында өчүүнерни бээриңерни байысаалга чери негеп тур.

Харыызы: Ол дугайында өчүүр чүвем чок, контрреволюстуг ажыл-даа кылбаан мен, бажын-даа өрттетпээн мен.

Кужугет Таржааның ийиги байысаалгазын М. Артас 1940 чылдың май 24-те, баштайгы байысаалганың сөөлүнде чартык ай ажыг үе эрткенде кылган:

Айтырыг: Силерниң контрреволюстуг чоруукар болгаш Улуг-Хем кожууннуң албан чериниң бажынын өрттеткен буруулуг херээнер байысаалганың черинде бүрүн илерээндир, ол дугайында буруунарны өскелер чугаалап берген.

Харыызы: Бо дугайында мурнунда ээзэн өчүүмден өскертир чүвем чок, контрреволюстуг бөлүкка-даа кирипээн мен. Улуг-Хем кожууннуң албан чериниң бажынын-даа өрттетпээн мен. Мээң кылган буруулуг чүвем чок-тур. Мени контрреволюстуг чорукту кылып турган, Улуг-Хем кожууннуң албан чериниң бажынын өрттеткен деп мегелеп, мени тудуп херечилеп турарлар-дыр.

Айтырыг: Силерниң чаңгыс херектен Норбунуң херечилеп өчээнин барымдаалааш, хоругдап, буруудадып турар чүве эвес-тир. Силерниң контрреволюстуг, өрттедикчи кем-буруулуг херээнер байысаалганың черинде бүрүн-биле, тодаргайы-биле илерээнин барымдаалааш, хоругдап, буруудадып турар-дыр, силер ук херекти билбес мен деп мегелеп турээр-дыр силер, ол дугайында тодаргай чугаалап бериңер.

Харыызы: Революстуг хоойлу-дүрүмге удур, нам, чазакка удур кандыг-даа кем-буруулуг херек кылбаан мен.

Дараазында байысаалганы М. Артас 1940 чылдың июнь 24-те кылган.

Айтырыг: Силерниң кем-буруулуг херээнер дугайында хамык херечилер шуптузу илередип, чугаалап турар-дыр, ол дугайында силер болуушар нүүрттештирер байысаалгага дыңнаан болгай силер, ук кем-буруулуг херээнерни ам силер бодуңар тодаргайы-биле чугаалап бериңер.

Харыызы: Бо дугайында байысаалганың черинге бээр өчүүм чок, контрреволюстуг, хоралакчы кем-буруулуг херек-даа кылбаан мен. Мээң-биле нүүртештирген болгаш мени контрреволюстуг кижи, Улуг-Хем кожууннуң чагыргазының черинин бажынын өрттеткен чорукту удуртуп, баштап турган деп, мээң дугайымда херечилеп, өчээн Норбу, Хунашпан, Тажы, Чанзан-оол, Кускелдей, Намдакай, Мөңге-Байыр оларның өчүүн шынзытпас мен.

Айтырыг: Үстүнде адыы айыткан хамык херечилерниң өчүүн чүге шынзытпас силер ол дугайында чугаалап, тодаргай барымдаалыг чүвелерни өчүп бериңер.

Харыызы: Бо дугайында тодаргай чугаалаар чүвем чок, мээң дугайымда херечилеп турар улустар-биле контрреволюстуг чорукту чугаалажып тураваан мен.

Айтырыг: Силерниң контрреволюстуг херээнер дугайында өчээн херечилерниң өчүүн шынзыдып турарыңар-биле ук херечилерниң өчүүнүң сайын эдертип турарыңар ол бе?

Харыызы: Чок. Чаңгыс-даа херечиниң өчүүн шынзытпас мен. Ол хамык херечилер шуптузу мени мегелеп, нугулдеп турар-дыр.

«Таржаа херээниң» байысаалгазын Артастың кылганы оон-биле доозулган. Истелгени өске байысаакчылар уламчылаан болгаш «эрчимнээн» чедирген. Кужугет Таржаа ТАРН ТК-ның Политбюрозунга ону буруудаткаындан эгелээш, ИХЯ-га истелгениң бүгү дургузунда бодунуң шынныг актыы, ат-алдары, арын-нүүрү, хосталгазы, хамааты эргези, амы-тынны дээш сөөлгү тынышынга чедир чаныш-сынышчок маадырлыы-биле демиселжип келген. Кужугет Таржааның маадырлыг ол демиселин «Суг-Хол херээнге» чыпшыр туттурган Анатолий Агбаанның маадырлыг демисели-биле шуут дөмей болган дээрзин номчукчуларның эскерип кааны чайлааш чок.

«Сестиң азы Таржаа херээниң» истелгезиниң үезинде хоойлу-дүрүмнү каржызы-биле үреп, байысаалганың хоругдалыг аргаларын калбаа-биле ажыглааның төөгүнүн документилери херечилеп турар. 1962 чылдың март 27-де республика прокурору тывалга үезинде Кыргыс Балды-Суурнуң херечи кылдыр байысаарга, ол мынчаар өчээн:

«Туттурган кижилерни кандаар байысаарынга Артас байысаалга үезинде мени өөредип, байысаалгага олуртуп турган, ынчангаш хоругдаткан Кускелдейни, Намзакты, Хунашпанны Чиигин-оолду, Норбуну байысаарда, эгени шынгыы арга лараны херег-лер, амыр-дыш бербейн, дүнүн-хүнүн чокка байысаап турган бис. Товариштай, Артас олар байысаалга үезинде база олуржуп турганнар. Ылангыя херээжен Кускелдейни албадап-даа, кезип-даа, коргудуп-даа, сегиртип-даа хөй аргы-биле Артас байысаап келген».

ТАРН ТК-ның кежигүнү Кужугет Таржааны партияның соңгулдалыг ол органының пленумунга чугаалашпаан, ТК-ның составындан бодунуң хууда киржилгези-биле үндүрбээн, а ТАР Бичө хуралының кежигүнү (депутады) ол кижиниң бүрүн эрге-эргелерин калдаар дугайында документ оон херээнден тывылбаан. Оон орнунга «Кужугет Таржааның чүүлдери» деп дансызы херекте кошкан:

а) АРН кежигүн биледи, № 138;
б) ТАРН ТК-ның кежигүн биледи, № 70;
в) АРЭ кежигүн биледи, № 2307;
г) профкежигүн биледи, № 1253;
д) ТАР Бичө Хуралының кежигүн биледи, № 47;
е) ТАР Бичө Хурал Президиумунуң Хүндүлел бижии, № 65.

Таржааның болгаш өске чеди кижилерниң «херээн» ТАР ИХЯ-ның Суд коллегиязынга көрген. Бодунуң «контрреволюстуг, өрттедикчи, хоралакчы үүлгедиглерин» эгезиндеш төнчүзүнге чедир хүлээвээн Кужугет Таржааны дээди хемчег-биле боолап шаажылаар дугайында дээрзин шииткелди ТАР Иштики херек яамызының Суд коллегиязы 1940 чылдың сентябрь 2-де парлаан, а ТАР Бичө Хурал Президиумунуң ук шииткелди 1940 чылдың сентябрь 3-те түскай доктаалы-биле хевээр арттырган. Шииткелди ол-ла хүннүң дүнезинде күүсеткен.

ТАР ИХЯ-ның — херек кырында чартык шериг-политиктиг диктатураның кээргел чок хылыжының— Суд коллегиязының араатанзыг шииткелиниң түңнелинде каргышка таварышкан тыва улустуң телептиг солдарының бирээзи — Кужугет Таржаа бежен ийи чыл бурунгаар амы-тынындан чээрби чеди харлыында шак мынчаар маадырлыы-биле чарылган. Каргыштыг ол чылдар тыва черге кажан-даа катаптавазын, аныяк салгал бодунуң чонунуң эрткен төөгүзүн шын билип алзын дээш, бо очеркти бижээш номчукчуларга бараалгаттым.

Кем-буруу чок черге шииттирген, ялалаткан К. Таржааның «херээн» эде көрген болгаш ону бүрүну-биле агарткан. Оон арткан чеди кижиниң база агарткан.

Алексей ДУГЕРЖАА.

ОРУС-ТЫВА ЧУГАА

Хемчээли улуг эвес — 4.31 парлаан ама, көк карттыг ному 1991 чылдың ортан үезинде магазиннерден садып алган мен. Өртээ ынчаарда бичии — чүгле 30 көпеек. Ол номну амга чедир ажыглап келдим, карты барык элеп калды. Номчукчу, очулдурукчу, журналист кижи болганымда, ук номну холдан салбас-тыр мен, үргүлчү ажыглаар. Ону 2-3 чедир садып албааныма ам хомудаар-дыр мен.

Көк карттыг ол дептержигештиң ады «Орус-тыва чугаа ному», автору — тыва дыл талазы-биле республиканың эң шыырак специалистериниң бирээзи, улуг дуржулгалыг башкы Е. Б. Салзынмаа, редакторлары — база дуржулгалыг журналистер С. М. Баир, Т. Е. Тупчина. Елизавета Барыкаевнаның чогаадып тургускан ному мээң ажылымга дыка дузалап турар. Ынчангаш ук номну бедик-биле үнелеп, оон авторунга өөрүп четтиргенимни илергейлээр. «Орус-тыва чугаа ному» ажыглаарын өске номчукчуларга сүмелээр бодаан мен. Номнуң тургузукчузу эртемге болгаш практикага үндезилеп, чогаадыкчы ёзу-биле чүткүлдүг, күжениишкинниг ажылдааның демдеглээр херек.

Кызылдың төп ном садыглаа «Орус-тыва чугаа номун» мында чаа бээргэ, тыпылдын, а 15 муң экземпляр тиражтыг кылдыр 1991 чылда парлаттынган ном республиканың кайы-бир ном садыының да бар боор.

Ном болгаш номчукчу

Бо ном Тыва Республиканың девискээринде чурттап, ажылдап турар кижилерге дыка ажыктыг деп бодаар мен: орус дылды хамааты тыва дылды, тыва кижи орус дылды өөренирингэ, шын чугаалаарынга болгаш бижиирингэ дыка дузалаар ийик. Номнуң кол үнелиг, мен бодаарымга, тыва дылдың онзагай байдалдарын тодаргай тайылбырлааны, состерин, домактарны тывазындан орусчуже, орус дылдан тывазынче немелде артык состер чокка чигзэн-биле шын очулдурганы. Чижээ: «Келир мен — приду», «Келир сен — придешь», «Келир силер — придете», «Знакомство — таныжылга», «Прощание — байырлажыышкын», «Согласие — чөпшээрежилге» болгаш оон-даа өске.

Кажан тыва эштер, харын харысалгалыг албан-дужаалда даргалар безин телевидение, радио дамчыштыр чугаазынга, хуралдар, ужуражылгаларнар үезинде илеткелдеринге орус азы даштыкы үксаалыг состерни хевээр ажыглай бээри, оон удужунда оларның чугаазының чамдык адыс утказы дыңнакчыларга чедир билдинмейн баары ховар эвес болгай. Ынчангаш «Орус-тыва чугаа ному» ажыглаары бистиң шуптувустуң ажылывыска дыка дузалаар дээрзин демдеглээр бодаан мен. Бо ном чүгле шын чугаалаарынга эвес, харын орус, тыва состерни, домактарны шын бижиирингэ база дузалап турар.

Е. Б. Салзынмаа баштыным тургускан номун «чүү чок бешкым» деп бедик-биле үнелээр мен.

Алексей ДУГЕРЖАА.

Парлалга арыннарындан

КЫДАТТАР «ДЭЭРГИ» ДЭЭРИН УТПААН

«АиФ»-тиң айтырыгларынга «Жэнь минь Жибао» солунуң (КУР) Россияда салбызының шеф-корреспондентизи ДАНЬ ЛИНЬ харыылап тур.

— Хүндүлүг Дань Линь, 14 чыл бурунгаар Кыдатка амгы билдингир реформалар эгелээн болгай. Бодунуң кыдат кижиге, оон амыдыралынга олар эки чүнү бергенил?

— Бистиң санап турарывысбиле алырга, Кыдатка бүдүрүүшкүн хемчээли биле чоннуң орулгалары ийи катап өскен чүве. Бо мүн чылдың төнчүзүнде оларнын кайызы-даа 4 катап өзер.

1978 чылга чедир биске талоннар эмгежок турду. Эът, үс, хевеп, пөс-таавы, үлетпүр бараалгалары — шуптузун талоннар-биле садып турдувус. Ам талоннар шуут чок. Ашпы-чем дыка экижээн; чижээ, өг-бүлелер кол нуруузунда эътти чүгле байырлалдарда чип турган болза, ам барык-ла хүннүн чип турар апарган-дыр.

Бажыңга ажыглаар электрохерекселдери көвүдээн. 1978 чылга чедир телевизорлар хөй эвес өг-бүлелерге турган, ам барык-ла өг-бүле бүрүзүнде, а өңнүг телевизорлар оларнын бежен хуузунда бар. Хөп чуур машиналар арбыдаан, чурттаар орай-бажын байдалы база экижээн. Ниитизи-биле алыр болза, амыдырал байдалдары үзүктел чок экижиз орар.

— Реформаларның баштайгы чылдарын сактып ор силер бе? Олар ниитилелге ажыктыг болбаан бе? 70 чылдарның төнчүзүнде кыдаттарның сеткил-хөөнү кандыг турган ирги?

— Ниитилелге ажыктыг үе реформаларның эгелээр мурнунда турган болдур ийин — «культура революциязының» соонда тывылган 10 чылдың корум-чурум чок үезинде ажыктыг эвес байдал ниитилелге турган. Ындыг байдалда реформаларның эгелээни кижилерге оожургалдыг болгаш таарымчалыг амыдыралды берген. Оон кадында реформалар оларнын түңнели дүрген бодарып алырга — кадагаар эгелээн. Ашпы-чем продуктуларын бүдүрери биске дыка дүрген өскен, ол амыдырал дениселинге дораан-на салдарлыг болган.

— Мээң билип турарым-биле алырга, реформа кылып турар кижилерниң баштайгы базымнары бөлүүн турган. Олар тарааччыларга черни 15-ле чылда ниитиде хөлезилээр, арендалаар деп шиитпир үндүргеп...

— Ийе, чогум ам аренда хуусаазы дыка узун. Чер күрүнениң деп санаттынып-даа турар болза, тараачыннар ону ажыглаар эргелиг.

— Биске болза оону айтыныы эң чугула болуп турар. Бо талазы-биле кыдат дуржулга солун деп бодаар мен...

— Кыдаттың төөгүзүн алырга, ону кезээде янзы-бүрү турган: улуг бүдүрүлгелер күрүнениң азы муниципалитеттиң турган болгаш турар-даа. Дыка хөй бүдүрүлгелер күш-ажылчы коллективтерниң болуп турар. Долузу-биле хуу бүдүрүлгелер бар, даштыкы кижилерниң капиталы болуп турарлар база бар.

Дыштанылга азы ниитиниң чемненилге черлеринде чамдык объектилер күрүнениң болуп артып турар, чижээ, дыка улуг универмагтар болгаш кинотеатрлар. Чогум хырмек болгаш ортумак объектилер колдуунда хуу болуп турар.

Чурттаарга бажыңнарын алыр болза, эрги бажыңнар кезээде боду ээлиг турган болгаш ындыг болуп-даа турар. Чаа бажыңнарны колдуунда организациялар болгаш албан черлери боттарының ажылдакчыларынга тудуп берип турарлар. Чогум ам бисте бир янзы шилчилге үези чорп турар: чурттаар бажың-балгат садып болур бар чылдар. Акшалыг кижи ам бажыңны азы квартираны кандыг-даа бергедел чокка садып ап болур.

— А чогум ирик бай кижилер Кыдатта хөй бе? Бисте «миллионерлер» деп адап турар кижилер аан?

— Реформалар эгелээн соонда дыка бай кижилер тыптып келген, кол нуруузунда садыг-саарылга, харылзажылга ажылын кылып турар кижилер-дир ийин.

— Силерниң-даа, бистиң-даа ол улузувустуң капиталы баштай чылып ап турар дестери колдуунда дөмей хире. Бисте оларга хамаарыштыр арай-ла эки эвес бодал бар. А силерде кандыг ирги?

— Садыг-саарылганы янзы-бүрү кижилер кылып турар деп кыдаттар билир. Бар эвес чамдыктар садып алыкчыны мегелеп турар болза, ындыг садыгжыны шупту бактаар. Ынчалзажок ниитизи-биле алыр болза, садыг-саарылга ажылын улус бактавас. Чижээ, чамдык черлерде садыглар чок боорга, таарымча чок ынчаа ол черлерге улуг тар садыг ажыдып алгаш, дораан-на хөй орулгалыг болу-даа бээрге, чон ону анаа чүве кылдыр көөр.

— Байларга адааргаар, оларны сеткилинден көөр хөңнү чок чоруктар Кыдатта бар ирги бе?

— Ындыг чүве турган. Ол билдингир, ону тайылбырлап болур, чүге дээрге ниитилелге дөмейлештирер чорук, хуваажа системазы турган болгай. Ындыг социал дарыгны азы туруу — «кызыл карак» ... ол дээрге байый берген кижиге адааргалды ынча дээп турган. Ам ындыг хамаарылга узам-на эскерилбес апарган чылдыр. Ниитилел хөй кижилер бодунуң күш-ажылы-биле чедип алган бай туруп ыяк дег көрбейн турар.

— Сөөлгү айтырыг салыр чорумдуп көрүйн. Ол мени шагда-ла сонуургадып келген чүве: амгы Кыдатта улус бот-боттарын кым деп адаары — «эштер» дээр бе азы «дээргилер» дээр бе?

— Шаанда улус бот-боттарын кол нуруузунда «эштер» дээр турду. Ам-даа болза ынча дижир, ындыг болзажок сөөлгү үеде «дээргилер» дээри көвүдеп бар чыдар. Бо состер талазы-биле ылгаалар кыдат кижээ ындыг-ла чугула эвес, чүге дээрге, реформалар мурнунда биске компартиядан аңгыда өске партиялар база турган, оларның кежигүннерин бистер үргүлчү «дээргилер» дээр турган болгай бис.

Б. СТАНИШНЕВ беседалашкан. («Аргументы и факты»).

ИЙ СУУРГА

Тожу районнуң «Май 1» совхозунуң төвү Ий суурда чурттап турар пенсионерлерниң, инвалидтерниң, күш-ажылдың хоочуннарының район чагыргазының төлээзи-биле ужуражылга хуралы болган.

Анаа амгы аъш-чем чедишмес берге үеде район чагыргазының хоочуннар, пенсионерлер, инвалидтер, не-даа дээш эваэш эвес сагыш салып турарын районнуң амыдырал хандырылга килдизиниң эргелекчизи К. Сандыбадыраа чонга таныштырган. Ол ышкаш моон соңгаар ап чорудар хемчеглерге база ол доктааган.

Ужуражылга хуралынга күш-ажылдың хоочуннары, инвалидтер база чон хөй чыылган. Ол хуралга келген хоочуннарга, пенсионерлерге, өске-даа кижилерге кудумчулар аайы-биле чурттакчыларның боттарының белеткээни аъш-чемин келгеп, хоочуннарны шайлаткан. Шынары эки ногаа аймаандан, малдың продуктуларындан белеткээн аъш-чемни чон үнелээн. Хурал соонда янзы-бүрү оюннар болган. Ылангыя пенсионерлер Галина Кол, Анна Шактар, Александр Доңгак, Намзын-оол Кол оларның эрги чаа ырларны ырлааны улуг-биле чон дыка сонуургаан.

Дмитрий АИР-САНАА.

СПОРТ·СПОРТ·СПОРТ·СПОРТ

ТИИЛЕЛГЕЛИГ ЧАНЫП КЕЛГЕН

Социалистиг Күш-ажылдың Маадыры академик Л. В. Киренскийниң шаңналы дээш Бүгү-российаның он тоску бокс маргылдаазы Красноярск хоорайга октябрь 18-25 хүннеринде эрткен.

Аңаа Российаның областарының крайларының болгаш дыка хөй республикаларының эң шилиндек спортчулары — спорт мастерлери болгаш кандидаттар келген. Маргылдааны организастап эрттирериинге аңгы-аңгы 17 спонсорлар киржип, акша-төгерииг салчышкан.

Маргылдааның дүрүмүн ёзугаар аңаа дензи аайы-биле бирги болган ийиги черни ээлээн спортчуларга спорт мастери атты тывсыры көрдүнген турган.

Россия чергелиг бо улуг маргылдаага бистиң республиканың боксёрлары база киришкен. Оларны республиканың бокс командазының тренери Борис Доңгак удуртуп чораан келген.

51 килограмм чедир дензилиг спортчуларның аразынга демисел кончуг чадыг болган, чүге дизе бо дензиде киржип келген боксёрларның хөй кезиниң арга-дуржулгазы улуг, белеткели төргииг дээн мастерлер. Аңаа бистиң чаңгыс чер-чурттуувус. Кызылдың автоорук техникумунуң сургуулу Мерген Моңгуш рингиже дөрт удаа үнгеш, 3 тиилелгени бүзүрелдии-биле чедип алгаш, ук маргылдааның чемпиону атты чедип алган. Ынчангаш Мерген ам спорт мастери аттыг.

Красноярскиниң агроуниверситединиң студентизи Шолбан Даңзар (67 кг) бештиң дөртүн арыг тиилээш, база-ла спорт мастери хүндүлүг аттыг болган. Ол бодунуң дензизинге ийиги черни алган.

Автоорук техникумунуң сургуулу спорт мастери Родион Хертек бодунуң дензизинге үшкү шаңналдыг черни ээлээн.

Улуг тренер Борис Доңгактың чугаалап турары-биле алырга, ол маргылдааларга кошкак болгаш белеткели багай чаңгыс-даа спортчу көзүлбээн. Улан-Удэден 12 боксёр киришкен. Оларның чүгле чаңгызы спорт мастериниң нормативин күүседип. Кемерово областының хоочуг шылырак деп санадып турган боксёрлары шаңналче кирбейн барган. А Красноярскиниң ийи командазындан чүгле чаңгыс-ла спортчу мастериниң нормативин күүседир аргалыг болган. Ынчангаш тыва спортчуларның төөгүзүнде мынныг дензилерге бокс талазы-биле бир дугаар улуг чедиишкин болганын тренер демдеглевес арга чок болган. Тыва Республиканың шилиндек командазы бо удаада кончуг найыралдыг болгаш демниг, сурумнуг чоруун көргүскен. Ол маргылдаа-ларга Красноярскиниң педагогика институдунуң аспирантызы Григорий Сарыглар чаңгыс чер-чурттугларын уткуп хүлээп алырынга болгаш оларга моральдыг деткимчени көргүзер талазы-биле организастыг ажылдарга идепкейлиг киришкенин база демдеглээри артык эвес. Спортчуларны шак мындыг дергедиг улуг маргылдаага киириштиреринге республиканың Улус өөредилге министерствозунуң чанында уруглар спорт школазының директору А. В. Шутов улуг деткимчени көргүзүп, дузалаан дээрзин тренер демдеглеп турар.

Бокска бистиң шилиндек командавыс Улан-Удэге болгаш Якутск хоорайларга эрткен улуг маргылдааларга бо чылын чамдык чылдагааннарның ужурундан киришпейн барганы хомуданчыг. Маңаа хамаарыштыр республиканың спорт комитеди, хөй-нинти организациялары база спонсорлап болгу дег чөлер материалдыг болгаш моральдыг деткимчени моон соңгаар көргүзер боор дээрзин тренер улуг идегел-биле чугаалап турар.

Хүн чаңгыс эвес. Моон-даа соңгаар улуг маргылдаалар, чемпионаттар бистиң мурнувуста. Ынчангаш улам бурунгаарлаазы бистиң тренерлеривистен, спортчулардан кончуг хамааржыр дээрзи билдингир.

Виктор КАРА-САЛ.

ШЫДЫРААЧЫЛАР ЧЫГЛЫР

Шыдыраа спортун сайзырадып, чон ортузунга оон массалыг чоруун чедип алыр дээш доктаамал ажылдары Улуг-Хем районнуң Шагаан-Арыг хоорайда тургустунган «Буура» шыдыраа клубу чорудуп турар.

Районда шыдыраачыларның доктаамал маргылдаалары болуп, ону билдилиг организастап турары өөрүнчүг. Шыдыраа спортунуң ажылын районнуң спорт комитединиң даргазы Суур-оол Ондар, республика чергелиг судья Биче-оол Дуюгбан, республиканың шыырак шыдыраачыларының бирээзи Меңгүн-оол Тюлюш ышкаш бүрүнгү тыва оюнга бердингеннер доктаамал эки чорудуп турарлар.

Районнуң шыдыраа федерациязының президентизи Салчак-оол Ондарның биске дыңнатканы болза:

— Бо чылдың октябрьның сөөлгү, ноябрьның эге дыштаныр хүннеринде Шагаан-Арыг хоорайда «Буура» шыдыраа клувунга республиканың шаңналдарының хөй лауреаты, эдилекчизи, район чемпиону Меңгүн-оол Тюлюштуң шаңналы дээш Улуг-Хем районнуң ажык шыдыраа маргылдаазы болур. Орта бирги чер ээлээш шаңнал — дөрт харлыг ирттиң маргылдааның организакчызы Меңгүн-оол Тюлюш боду тывыскан. 2-5 чер алганнарны районнуң шыдыраа федерациязы түскай чараштыг парлаан дипломнар болгаш 2800 рубль түңнүг акша-биле шаңнаары көрдүнген.

(Бистиң корр.).

КАРА-БАЙ

Тоожудан эгелер

Екатерина ТАНОВА.

(Төнчүзү. Эгези №№ 162, 164, 167, 197, 199; 203—205 «Шында»).

Кызыл шеригге белек чыылдазы баштайгы аът шилил-гези-биле доозулбаан. Белек чыылдазының ужур-утказын араттар биле берген. Ол улуг политиктиг шимчээшкинге кижи бүрүзү киржип турган. Белек чыып келген улуска ийи-чаңгыс анай, хураганын-даа эгелээш, он-он бээ бода мал, бөгба-чавага чедир өргүвес чүвези-ле чок. Чүгле диргү мал эвес, аъш-чем, акша-төгериг чыттан комиссия аалдарны эргип кезип, кыжын болза шинактыг, чайын болза тергениг келген, чокпек, саржаг, алгы-кеш дээш албас-ла чүвези чок. А тарааны тускай үлеп каан план езугаар өреге бүрүзү кожуун төвүнде улуг аңмаарларже араттар боттары аппарып уруп бериш турганнар.

Аревэчилер, школачылар, пионерлер база ол ажылга идепкейлиг киржип турган. Боттарының өөлдарында өртыкшылдыг кошкулу төнерге, өске аалдар кезип, суртаал кылып, оюн-концерт көргүзүп чорааш, белектерин төшаап алырлар.

«Бүгү чүвени фронтуга!», «Бүгү чүвени дайзынны чылча шаварынга!» деп лозунгнуң утказын билир апарган араттар белек чыттан улуска артыкшылдыг чүү-ле бар болдур, ыыт чок дужаап турган. Ынчанмайн-даа канчаар. Мал-маган, эт-хөреңги хамаанчок, дайзын-биле тулчур дээш Тываның оолдары, кыстары безин дайынче аъттаныпкан. Чүгле Сүт-Хөл кожуунундан Моңгуш Доржу, Моңгуш Чылбак, Ондар Чылбак суглар фронтуже чоруур дээш билдириишкин кирип турарын улус бүдүү чугаалажып турар апарган. Бир эвес ол оолдар дайынче аъттаныпса, дайын шөлүнге оода-ла боттарының малдарын таныр, оларын муңгулап алган болза деп, аът-малын дужааган оларның ала-целеөн күзээр турганнар.

Дора-Аскырын аппарган соонда Ынаажык шуудунга кире берген чүве дег, чүнү-даа харамнанмас апарган. Ийги аът чыылдазының соолунде Ынаажыктың чылгызы харыксырап калган. Кырган-дижең белер, эскак-бускек малдар, арган бөгба-чавал арткан. Оларны көртерниң оршунга хербээни дээре дээнзиг, едекче-даа оларны ханыырбас. Чүгле ында-мында чораанын Сендай барып тегериш каар. Назынмааның база хыйланыры намдаан. «Че, алыр чүвезин ап-ла турарлар ыйнаан» деп, база Ынаажык ыншаш, шуудунга кире берген. Арткан-калган инээн ам боду саап алыр. Мурнундагы дег, күш четтикпейн турар чүве чок. Улуска хөлезинден сагдырар инектер-даа чок. Сүт-саан чүгле боттарының аксынга ой. Ийе, чоокта чаа-ла аал өдээ сыңмас мал-даа турган, аңмаар сыңмас аъш-тараа-даа турган. Өдек таараарга берген. Аңмаарда тараа урар оңгачаларда тараа орту эртпес апаргылаан. Хаа дургаар аскылап каан калбак-ыяштар кырында шуужуп алгаш бар чыдар тевелер сагындырар хой хырыннарында куткулаан саржаглар база ховартаан. Ийи-чаңгыс инек сыныктарында куткан чокпек, саржаг дастайгылай бергилээн чыткылаар. Харын ааржы, курут, ээжегей-ле эвээжевээн. Оларны планга дужаар эвес ындыг-ла ыйнаан. Кижи кайын мынча келгеш шуут ядарап каар деп. Бо дайын-чаа бир шагда төне бээр. Тайбың амыдырал келир, катап хамык чүве экижий бээр. Мал өстүрүп, тараа тарыырынга дуржулгазы улуг кижиге берге эвес. Ажырбас он. Чүгле бо адааргак сеткилдиг кижилер-ле түвектиг чүве-дир ам. Оларның аразында өске-даа кижилер эвес, боттуң-на улузу бар боорга кижи кайгап хаймас. Азыраан малының, тараабыдаамның хөй кезиин фронтуга эки тура-биле бериптеримге, чамдык улустуң ябзы-бүрү чугаалап турганы кижи кулаанга дыңналы-ла бээр чүве чорду. «Ам-на бай Ынаажыктың өдээ куруглап каар боор. Кончуг-ла бүгү сумунуң кырынга тергиин деп турбадыве» — дижир-даа улус бар. «Ол хамык мал-маганын халаска өргүптериниң орнунга, кошкул-хөреңгизи чегей төрелдеринге баш удур үлеп берипкен болза көрем. Харамнанып чорааш, хавыртыпкан талтыын харык» — дижир-даа кижилер бар. Аът-хөлүн ачылаткаш, оон хөлезиниң ыяап алыр, халас чүве ыдар ыйнаан ол. Ынчангаш байын чорбас ыйнаан дижир-даа кижилер бар. Ийе, адааргак, бөгай сеткилдиг кижилер кажан-даа, кая-даа турар чүве-дир ийин. Чон дески эвес-ле болгай. Чаңгыс өгнүң төлдеринде безин аажы-чаны аңгы-аңгы уруглар тургулаар болгай деп, Ынаажык бодун чазамыктаан дег бодаңгылаар. А ол адааргак, кочуургак улусту көрүп чорууруга ындыг-ла кончуг чүвезин-даа чок. Харын-даа ажыл-ишке сундуу чок, аъттаныпкаш, аалдар кезип шавар, хурал-суглаа болганда аксы дээрге бир-ле суг салба. Че харын, адааргап-даа чораайлар ээн, ажырбас ол деп бодап, улустуң ол бүгү чугаа-домаан апаа-ла дыңнап эрттиргилээр, оларга удур кадыг-кандай чүве чугаалаар эвес, талаар үе-шаг-ла болгай бо. Бичии-ле таарымча чок чүве чугаалаан кижи дораан-на контр херээнге холбажы берип болур деп, Ынаажык бүдүү иштинде боданы бээр апарган.

Ол чайын өл-чаъс дүшпээн, кааң-халыын болганындан оът-сиген таарыы болган. Сиген кезер шөлдер кууарты курган бергилээн чыткылаар. Бир эвес тарааны кызыл күш-биле суггарып турбаан болза, ол боду сыпка кадып каар чыгыы болган. Ынчангаш ол чайын Ынаажык тараа шөлүнден ыраваан. Сиген кезер өй келирге, ол Ак кыдыының талдар аразындан шык черлерде чугаэр үнген сигениниң кезип алыр бодай берген. Ажык шөлде дег, кадыыр-биле кестинмес, тарга чулар кадыыр-биле кезип, эп-чок черлериниң сигенин харын хол-биле чулуп-даа турган, чаш хураганга бээр чымчак ногаан сигенни кезип-даа алган. Оозун хүн караанга кургады чада салгылап кааш, хола пажынга шай хайындырып ижип олурда, бөкпек талдар ындында аъттыг кижилер чоруп оралы дыңналган. Костуң келзе-ле Сендай биле Бопуй-оол болган.

Уруу аалынга олурбас, бо-ла чоруп каар, сумунуң аревэ үүрүнүң даалгазын күүседип, барбас-чорбас чери-даа чок, фронтуга белек-селек чыгжыр, чон ортузунга суртаал ажылы чорудар, ооң киришпес чүвези бар эвес. Ам та кая четкеш, кандыг херек чогуткаш, чорун орарлары ол ирги боларын деп бодап, уруунуң ооң одаанга чедип келгенинге Ынаажыктың өөрээни аажок.

— Оо, ачамның шайы талтыг-ла хайны бээрге чедип келген-дир бис — деп, Сендай өөрүшкүлүг чугаалаан.

— Ийе, уруум, шай хайны берди, бээр олургулапкаш, бо чемден чиңер — дээш, адазы хапта быштаан, быжырган боовааларын уштуп берген. — Кайгалдар кайы чедип каапкан ирги? — деп, ол айтырган. Уруунуң Бопуй-оол-биле кады келгенинге ол элдепсинмээн. Ол черле оолдар-биле эштежир оол чаңгыс уруг-ла болгай.

— Хемчик арыында кончуг шыырак беш хөпээн белеткеп каглывыс, ачай. Сиген кезер шөлдеривис кадып калган-на болгай — деп, Сендай дыңнаткан.

— Ооой, эжен экизин але, уруум, улуг үүле бүдүрүп каан-дыр силер. Мыя бо талдар аразындан сиген чушкуур дээш пат туруптум. Ынчалза-даа бо чылын оолдаар хойнуң хураганынга бир ай хире чиир чүве бар-ла боор. Ам буга-сумун кыдыындан кезек чулзумза, черле шору сигенни белеткеп ап болур ышкаш-тыр.

— Кызыл хол-биле эндерик сиген кезип алган ышкажың чүл, ачай — деп, адазының чада кургадып каан сигенин көргеш, Сендай база өөрүп чугаалаан.

Сендай биле Бопуй-оол шайлап орар аразында, Ынаажык оларны топтап кайгап, Сендайның улуг кижилерзиг, ажыл-агыйжы апарганын ол эскерип орган. Чаңгыс кызы оол турган болза, кайы хире кончуг эрээр турар ирги деп, адазының чоргаарлалы хайныгып орган. Бопуй-оол база-ла кончуг эр болган. Чоокта чаа-ла балдыр-бээжек чүве-ле болгай. Ам көрбес бе, ооң узун шыырлаан, эр күш киргелек өпарганы ол-дур — деп, Ынаажык шинчилеп орган.

Кургаан сигенни кежээликтей бөлүп, хөпээннеп кааш, адашкылар чаныпкан. Бопуй-оол база оларның-биле кады чорупкан.

Оон соолунде Бопуй-оол Ынаажыктар аалынга үргүлчү кээр. Чайны, күстү оттур ол аалдың сиген, таараазын-даа кылышкан. Мөге-шыырак аныяк оолдуң дузалыы-ла кончуг, чүнү-даа тудуп алза дескештирбес. Ынаажык иштинде өөрүп турган. Улус айбылап чаңчыккан Назынмаа ону ол-бо айбылаар, ыяш чардырар, суг устурар, тараа соктадыр. Сендай база-ла ғнаа көрүп орбас, ооң-биле кады иштин-даштың ижин кылып, мал-маганын ээлеп, хавырар апарган.

Бир-ле хүн Ынаажыктарның кожазы кадай Назынмаа өөнге чааскаан орда кирип келген.

— Чүл аан, бо Бопуй-оол силерде күдээлей берген ышкаш кандаай чүвел? — деп, кожазы айтырган.

— Па, бо чүнү чугаалап олурарың ол? Ол канчап биске күдээлээр чүвел? Барып-барып Сендай ооң өске оолдар тыппас деп бодадың бе? — дээш, Назынмааның арны хуула берген.

— Ой та, сагыжым ыйнаан, аас эдипкен буруулуг болдум — дээш, Назынмааның аас-сөске туралыын билир болгаш кожазы эчоксуна берген, А Назынмаа доктаавадаа-даа.

— Сагыжым-дыр деп алган. Ам ол сагыжыны өске улуска чарлаг, мээң чаңгыс уруумнуң адын уидурерин ол бе? — деп, Назынмаа оон салдынар хире эвес, даңзазының холалап каан бажын сүүгү кыдыының дескилей калырган дой малгажынга токкуладыр соктагылаан. Кожазы кадай үнер дээрге эжик ырак, Ынчалза-даа үнер апаар. Оон башка бо турезында Назынмааны кижи билбес эвес, та чүү деп сеглеп каапор чүве деп бодааш, дүрген-не өгден үнүпкен. Назынмаа өөнде кончуттунуп чыдып калган.

Хүнзедир тараага хүнзээш, адашкылар четкилеп келген. Олар-биле кады Бопуй-оол база келген. Назынмаа оларның кырында-ла барган:

— Ажылга дузалажыр доруун күдээ тып алдың бе, ашак? Барып-барып арта-ла Бопуй-оол, күдээң ол ышкажыл! А сен, Сендай, улуска ат-сывын үндүрдүң. доп-дораан сокса! Бо Бопуй-оол моон соңгаар маңаа каранайнып турбазын! — деп, Назынмаа коскенип-ле үнген.

— Че, бо чүн дешти берди, чүү болу берген чүвел? — деп, Ынаажык удур айтырган. Ол Сендай биле Бопуй-оолдуң чоок харылзаазын эскерип турган. Ында кижи кайгаар чүү боор. Ийи аныяк кижи тыпчы-ла берген-дир. Боттары-ла билир ыйнаан. Кижи аныяк чорбаан бе деп, ол бодап турган. Оолдарзыг уруу харын-даа кижиге барбайн артып каар ийик дээш ол иштинде сестип чораан.

Сендай биле Бопуй-оол чүгле арыннарынче көрүшкен. Назынмаа улуска аас ажар чай безин бербейн, хамык сөзүн төп бүлгүреш. туруп берген.

— Барып берып, хамык оолдар аразындан шилип алган кижиң Бопуй-оол бе? Чаваанда мунуп чоруур чангыс аъдындан башка чүзү барыл. Ооң хамык ядыы-чанагаш чүвелерни азыраар-тежээр болай бердиң бе...

Бопуй-оол дүрген-не өгден үне халаан.

— Ынчыг чоганныг чүве-дир, авай! — дээш, Сендай база Бопуй-оолдуң соондан үнүпкен.

— Ынчалыңар харын! Эдержип алгаш чорууп чоруңар! Кижи сузу баспайн, моон чоргулаңар! — деп, соңдашпаан чүве дег, Назынмаа өг эжиин ажыда идипкеш, уругларның соондан кезек алгыргылаан.

— Че, кандыг-дыр, көрүп тур сен бе, бай Ынаажыктың чаңгыс кызы кандыг кижээ баар деп турар-дыр. Сен чоп амырап, таалап, мында пеппес берген ор сен! Харын бодунга дузалакчы кылып алыр дээш, ону аагайлап турган чадавас сен ыйнаан, мелегей чүве!

— А Бопуй-оолдуң чүзү канчап барган чүвел? Оолдар ышкаш оол-ла-дыр. Харын дузааргак, чүве кылыр турда сут мөге-шыыраа кончуг эр чорбадыве. Сен бо чоп ашкедеп орарың ол харын — деп, Ынаажык кадайын бодандырар бодаан. Ынчалза-даа, хөрлээлээн өтче курган будук октапкан дег. Назынмааның чыжыраары дам барган. Ынаажык оон ыыаай ооң-биле сөс каржырының ажы чогун билгеш, дашкаар үнүпкен. Сендай-биле Бопуй-оолдуң мунган аъттары кожадзчып алган, аал өдээнден алзэ ырап, Хемчик уунче шошкудуп бар чыткан. Ынаажык оларның соондан кезек көрүп турган. Ам кайнаар баары ол ирги боларын деп, ол бодаан. Ийе, кая-даа чоруур болза Сендай кайын тоор. Ол эрес, кайгал угаанныг уруг. Адазы оозун билир. Ынчангаш улуг ундаравааң-даа. Кадайының хыйланыры намдап, хамык чүве аайлажы бээр, уруу аалынга ээп келир дээрзин ол билир. Ынчалза-даа оон сагыжынга анчы кончуг болган. Кончуг-ла кадай-дыр ам бо, ол кужур Бопуй-оолду чоп кончуг бастыры ол. Оон бай-ыпыдалдыг эвес болганы буруузу эвес. Кым-даа ындыг-ла чорду ыйнаан кылдыр бодап, кажаа чанынга элээн ур турган. Өдекте инектериниң таваар кегженгени, кажаада хойларның бышкыргылааны ооң сагыжын оожуктуруп турган. Кожа туткан аңмаарларын бакылааш, эжиктерин дээктеп кааш, өг артында бажыныче базыпкан. Дөрт хана делгем бажыңында уруунуң салып алганы демир орунга удуур дээш, иштин-хемин ушту-па берген. Кадайның кылыны чазылгыже бажынга хонуп турар деп ол шиитпирлеп алган.

Дүне чааскаан бажың иштинге чыдарга уйгузу-даа келбээн. Ында-мында күскелер мыжыражып маңнашкан. Ынаар Ак кыдыында теректерде үгү-даа ийи-үш аас откилээр. Оон кадында башка ниизы-бүрү бодал кирип, чурттап эрткен амыдыралы-даа шокаранайнып эртилээр. Бо кадай база улувайн чыдыр болгай аан бо. Канчаары ол моон. Ол багай оолду чоп алдаары ол дээр силер деп бодап, чанчаткан Бопуй-оолду кээргеп чыткан. Бопуй-оол-даа болза адалиг, эвээш-биче-даа болза азыраал малдыг, бора бүдүн улустуң оглу-ла-дыр. Эр кижи кижи-ле апаар ыйнаан. Оон дора өс-күс, адыы чораан мен канчап кижи апарган мен деп бодап чыткан. Кажан ирги мынча хөй чылдар билдиртпейн эртип, ядыы-ядамык оолчугаш канчап бөгүн бай, шыырак амыдыралдыг апарганын бодап, ажаа-хожулче дүлүү берген. Ус-шагның каржып-солчуу эртип турарын-даа ол эскербээн. Эртенги дан-биле деңге турар чанчылыы ол кажан-даа кайы салыр. Тургаш, өдээн долгап-дыр кылаштаан. Оон Ак кыдыынче базыпкан. Эртенги сырын соолганнадыы хап, орта удуваанындан шагзырай мага-ботту сергедип турган. Актың өтпзэнде кызыы черни кежир бодунуң кылын алганы, ол-ла кавының «Ынаажык көвүрүү» деп адай бергени көвүргеге чедип келген. Көвүрүгнүң чамдык ыяштары ирип турарын эскерип каан. Моңу дораан солувас болза таалар болган-дыр деп ол бодаан. Көвүрүг аваа чарлында сүт узарынга эптиг эриинге олуруптакаш, чуна берген. Серин суг ону улам-на сергедипкен. Сактырга, даңны атсы ооң сеткилин дувүрелип турган бодалдарын ол агым сүт ушта шаап турган ышкаш болган. Оон сеткилинге ам чиик апарган. Хүннүң амыдыралы бодунуң ээлчээ-биле эгелээн. Чүнүп алгаш, Ынаажык өөнче, чүү-даа болбаан чүве дег, базыпкаан. Назынмаа база шагда-ла туруп келген, шайын хайындырып алган орган.

ЧАРЛАЛДАР САМБЫРАЗЫ ШЫН

Ажаалда банкыларында ойнаашкынныг салыышкынныг болзуңарза...

АКША ОЙНААШКЫННЫГ САЛЫЫШКЫННАР

1992 чылдың октябрь 3-те Белгородка болган ойнаашкынның тиражтың ТУЛГАШТЫРАР ТАБЛИЦАЗЫ

Россия Федерациязының ажаалда банкызының албан черлеринде ойнап алыышкынның салыышкыннар талазы-биле счеттарның дараазында номерлерге ойнап алыышкыннар таварышкан:

Счеттар №№	Салыышкынның ортумак түңнүнге хамаарыштыр ойнап алыышкынның хемчээли	Счеттар №№	Салыышкынның ортумак түңнүнге хамаарыштыр ойнап алыышкынның хемчээли
А—4	Чээрби	А—530	Чээрби
А—21	Чээрби	А—554	Чээрби
А—55	Чүс	А—562	Чээрби
А—75	Чээрби	А—594	Чээрби
А—81	Чээрби	А—610	Чээрби
А—104	Чээрби	А—627	Чээрби
А—120	Чээрби	А—652	Ийи чүс
А—154	Чүс	А—663	Чээрби
А—160	Чээрби	А—694	Чээрби
А—189	Чээрби	А—706	Чүс
А—212	Чээрби	А—729	Чээрби
А—221	Чээрби	А—754	Чээрби
А—248	Чээрби	А—770	Чээрби
А—267	Чээрби	А—780	Чээрби
А—285	Чээрби	А—808	Чээрби
А—318	Чүс	А—827	Чээрби
А—331	Чээрби	А—857	Чээрби
А—359	Чээрби	А—875	Чээрби
А—368	Чээрби	А—890	Чээрби
А—393	Чээрби	А—901	Чээрби
А—404	Чээрби	А—933	Чээрби
А—435	Чээрби	А—958	Чээрби
А—443	Чээрби	А—972	Чээрби
А—466	Чээрби	А—988	Чээрби
А—496	Чээрби		
А—514	Чээрби		

Ажаалда банкызының счёттар саны 1000 ажыг албан черлеринде бирги муңунда ышкаш, дараазында бүгү муң салыышкыннарының ол-ла номерлери. тодаргайлаарга, счёттар №№ А—1004, А—2021, А—2055 дээш, оон-даа ынай номерлер ойнап алыышкыннарга таварышкан.

Комиссия даргазы—Белгород хоорайның чагыргазының даргазының оралакчызы А. Я. АЛЕХИН

Комиссияның харыысалгалыг секретары В. А. ПОПОВ.

АКША-БАРААН ОЙНААШКЫННЫГ САЛЫЫШКЫННАР

1992 чылдың октябрь 3-те Белгородка болган акша-бараан ойнаашкынның тиражтың ТУЛГАШТЫРАР ТАБЛИЦАЗЫ

Россия Федерациязының ажаалда банкызының албан черлеринде акша-бараан ойнаашкынның салыышкыннар талазы-биле саннарның дараазында номерлеринге ойнап алыышкыннар таварышкан:

Счеттар №№	салыышкынның ортумак түңнүнге хамаарыштыр ойнап алыышкынның хемчээли (хүу-биле)	Счеттар №№	салыышкынның ортумак түңнүнге хамаарыштыр ойнап алыышкынның хемчээли (хүу-биле)
В—17	Чээрби	В—493	Чээрби
В—32	Чээрби	В—511	Чээрби
В—58	Чээрби	В—520	Чүс
В—89	Чээрби	В—550	Чээрби
В—93	Чүс	В—576	Чээрби
В—105	Чүс	В—599	Чээрби
В—130	Чээрби	В—619	Чээрби
В—159	Чээрби	В—623	Чээрби
В—176	Чээрби	В—655	Чээрби
В—193	Чээрби	В—661	Чээрби
В—203	Чээрби	В—698	Чээрби
В—235	Чээрби	В—713	Чээрби
В—252	Чээрби	В—728	Чээрби
В—263	Чээрби	В—751	Чээрби
В—298	Чээрби	В—773	Чээрби
В—313	Чүс	В—791	Чээрби
В—330	Чээрби	В—810	Чээрби
В—343	Чээрби	В—823	Чээрби
В—376	Чээрби	В—851	Чээрби
В—396	Чээрби	В—876	Чээрби
В—416	Чээрби	В—892	Ийи чүс
В—425	Чээрби	В—916	Чээрби
В—449	Чээрби	В—931	Чээрби
В—476	Чээрби	В—957	Чээрби
		[illegible]	Чээрби
		В—984	Чээрби

Россияның ажаалда банкызының албан черлеринде саннарының дугаарлары бир муңдан ажып турар номерлерде бирги муңда ышкаш ындыг дугаарларлыг саннар ойнап алган болур: чижээ, №№ В—1017, В—2032, В—2055, В—2069 болгаш оон-даа ынай.

Комиссияның даргазы — Белгород хоорайның чагыргазының даргазының оралакчызы А. Я. АЛЕХИН.

Комиссияның харыысалгалыг секретары В. А. ПОПОВ.

«ВЕМЕКС» ФИРМА — ИДЕГЕЛДИГ САДЫГЛАЖЫКЧЫ

«Вемекс Веркцойгмашиненхандель Гмбх» фирманың Берлинде Садыг бажыңының төлээлекчилери 1992 чылдың ноябрь 2-ден 6-га чедир Кызылга Тыва Республика-биле ажыл-агыйжы харылзааларны тургузары-биле келир.

«Вемекс» фирма делегейниң 40 ажыг чурттарында төлээлелге черлерлиг, оларның ажыл-чорудулгазынга хамааржыр чүүлдер:

— пластмассалар болгаш керамика ажылдап кылыр машиналарны, станоктарны болгаш херекселдерни садып сайгарары;

— Чөөн болгаш Барыын чүктерде садыглажыкчылар-биле бартерлиг (дорт солчулгалыг) орнажылганы боттандырары;

— станок тудуунуң, энергетиканың, машина тудуунуң үлетпүрүнүң, көдээ ажыл-агыйы машина тудуунуң, чиик болгаш аъш-чем үлетпүрүнүң продукциязын садып сайгарары;

— чоннуң хереглел барааннарын бүдүрери болгаш оларны түүлеп садары.

1992 чылдың ноябрь 3 база 4-те 9.00 шактан эгелеп бизнес-семинарларны эрттирер, оларның программазында элээн каш немец фирмаларның презентациязы (таныштырылгазы), көдээ ажыл-агыйы продукциязын болбаазырадыр технологияларны болгаш дериг-херекселдерни көргүскен видеофильмнер. Ол дээрге — сүт, эът, дүк, алгы-кеш ажылдап кылыр биче заводтар, а ол ышкаш хлеб быжырар биче пекарнялар, колбаса кылыглары, пиво, эзиртпес суксуннар бүдүрер биче цехтер. Маңаа салыпкан немец дериг-херекселдерниң ажаалда ачы-дузазын тургузары планнаттынып турар.

«Вемекс» фирма-биле дугуржулгаларны чарыңар.

«ВЕМЕКС» ФИРМА—СИЛЕРНИҢ ИДЕГЕЛДИГ САДЫГЛАЖЫКЧЫҢАР!

Сонуургалдыг кижилерни Тыва Республиканың Көдээ ажыл-агыйы министерствозунуң бажыңынга айыттынган хүннерде келириң чаладывыс. Адрези: Кызыл хоорай, Московская, 2, кабинеттер 208, 307, телефону 3-46-12. Күрүнениң «Тыва имэкс» ишкээрлашкаар садыглажылга фирмазы.

Читкен машинаны дилежинер

1992 чылдың октябрь 16-да Кызылдың АЗС-6-дан хи изация станциязынга хамааржыр 03-40 ТВС дугаарлыг, «Нива» маркалыг, хурецимээр-куу өңнүг автомашинаның чолаачызын ийи тыва оол «Тудугжулар суурунда» үрелген машина сөөртүп экеп бер деп, мегелеп дилеп алгаш, алла баргаш, бижек-биле коргудуп, машиназын хуңаап аппарган.

МАШИНАНЫҢ ЫЛГАЛДЫГ ДЕМДЕКТЕРИ:

Кузовунуң солагай талазының адаанда ийи черле шыйбак, мурнуку бамперниниң ийи талазында кижи кылган кызыл база ногаан өңнүг чырыткылар бар. Кузовунуң ийи талазында «Изыскательская» деп сөс бижээп сарыг шыйыгның эрги изи билдинип турар.

Ук машинаның кайдазын көрген азы билген кижилер 4-14-12, 4-16-00 база 2-17-96 дугаарлыг телефоннарже дыңнадырын диледи вис.

Медээ берген кижилерни эвээш эвес түңнүг акша шаңнал манап турар.

«ШЫН» СОЛУН ДАМЧЫШТЫР

Бистиң оглувустуң оглу Энрико Долаштайның мөчээни-биле холбаштыр бистиң кажыыдалывысты, ажыг-шүжүүвүстү үлежип, берге үеде бүгү тала-биле деткис, улуг дузаны көргүскен бүгү төрелдеривиске, эш-өөрүвүске сеткилдиң ханызындан четтиргенивисти илередип, оларга чаагай үүлениң күзедивис.

Анна АРАКЧААНЫҢ өг-бүлези.

КИНО

ОКТЯБРЬ 30-ДЕ

«НАЙЫРАЛ»: «Семьянин» 9.00, 10.50, 12.40, 14.30, 16.20.

18.10. «ВИДЕОЗАЛ»: «Герой золотого наконечника» 9.30, 11.30, 13.30, 15.30, 17.30 шактарда.

«ВОСТОК»: «Ярость» «Летке» 14.20, 16.20, 18.20 шактарда.

«Шын» солуннуң кылдыс эргелекчизи М. Д. Оюннуң угбазы, херелекчилер кооперативиниң хоочуну

Тамара Дендип-ооловна ТОЛГАРНЫҢ

чаг дараазы мөчээни-биле холбаштыр «Шын» солун редакциязының коллективи мөчээн кижиниң өг-бүлезинге, төрелдеринге, чоок кижилеринге ханы кажыыдалын илередип тур.

ХӨМҮР-ДАШ ХЕРЕГЛЕКЧИЛЕРИНГЕ

«Каа-Хем» хөмүр-даш разрези 1993 чылда хөмүр-даш бээринге керээлер чарарын 1992 чылдың ноябрь 15-ке чедир уламчылап тур. Ол хугааның эртпенин соонда керээ чарар талазы-биле эрге тургуспас.

«Каа-Хем» разрезтиң администрациязы.

Кызыл хоорай, Красноармейская, 100. Индекс 667000. ... АГАР САНЫ «Тыва сорбан» № 363305.

ТУРГУЗУКЧУЛАРЫ: Тыва Республиканың Чазак Совет болгаш Чазак «Шын» солуннуң редакция коллективи.

Кол редактор Т. Ф. ЧАДАМБА.

РЕДАКЦИЯ КОЛЛЕГИЯЗЫ Н. С. Базыр (харыысалгалыг секретарь) А. С. Дембирель (кол редакторнуң оралакчызы) В. М. Сат, К. К. Сат (кол редакторнуң оралакчызы) Н. С. Эрген.

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ

Кол редактор — 3-43-34; келген бижиктер ... 3-34-96; кол редакторнуң оралакчылары — 3-33-91, — 3-34-12; харыысалгалыг секретарь — 3-34-92; оралакчызы — 3-45-93.

КИЛДИСТЕР ... — 3-34-93; ... — 3-39-03; корректорлар — 3-41-23; ... — 2-27-41; солун келбейн барганда — 2-32-75; бухгалтерия — 3-37-11.

Солунга парлаттынган материалдарның авторларының бодалдары редакцияның туружу-биле дүүшпейн барып болур. Айыттынган фактыларны саннары болгаш өске-даа дыңнадыглары дээш авторлар боттары харыысалгалыг.

Тыва Республиканың Парлалга болгаш информация министерствозунуң типографиязы. Кызыл, Щетинкин болгаш Кравченко кудумчузу, бажың № 1.

Солун неделяда 5 катап үнер. Хемчээли 2 парлалга аказы. Тиражы 22020 экз. Чагыг № 211.

Тувинская республиканская БИБЛИОТЕКА им. А. С. Пушкина

Республиканың ниитилел-политиктиг солуну

ШЫН

Солун 1925 чылдың август 31-де үнүп эгелээн

№ 212 (14934) 1992 чылдың октябрь 31, суббота

Солунга ат салган шагы 22.40. Чагыдар өртээ 10 кеп. Садар өртээ 1 рубль.

ТЕЛЕФОН ДАМЧЫШТЫР

ВАШИНГТОН, октябрь 30. (РосИТА — СЧТА-ның корр. Павел Вавичкин). АКШ-ка президент соңгулдаларынга чедир 5 хонук арткаңда чурттуң эрги-кезии чорууру президент Джордж Буш Саутгейттен (Мичиган штат) Россияның Президентизи Борис Ельцинче телефоннаан.

Ак бажыңның төлээзи Дж. Смиттиң дыңнатканы ёзугаар, президентилер 25 минута хире чугаалашкан болгаш Москвада амгы тургустунган байдал талазы-биле боттарының бодалдарын солушкан. АКШ-тың президентизи «Россияда чамдык реформалар сөөлгү үеде улам-на күштелип турар удурланыышкынга таваржып турары-биле холбаштыр» Б. Ельцинче телефон долгаан деп, төлээ тайылбырлаан. Россияның демократтарынга американ чайгылыш чок деткимчезин Дж. Буш Борис Ельцинге дагын бүзүредир сагыштыг болганы ол.

Республиканың чурттакчы чонунга Тыва Республиканың Президентизиниң болгаш Чазааның кыйгырыының дугайында

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ЧАЗААНЫҢ ДОКТААЛЫ

1992 чылдың октябрь 30. Кызыл хоорай.

Тыва Республиканың Чазаа **доктаадыры болза:**

1. Республиканың чурттакчы чонунга Тыва Республиканың Президентизиниң болгаш Чазааның кыйгырыының сөзүглелин чүүлдүг деп деткиир.

2. Районнарның, Кызыл хоорайның чагыргаларының даргаларынга, министерстволарның, ведомстволарның, албан черлерниң, бүдүрүлгелерниң удуртукчуларынга Тыва Республиканың Президентизиниң болгаш Чазааның кыйгырыын коллективтерге чугаалажып көөрүн болгаш арагалаашкын болгаш алкоголизм-биле демиселди күштелдирер талазы-биле тодаргай хемчеглерни хүлээп алырын дагзыр.

3. Күш-ажылдың коллективтериниң хамаатыларының кирип турар санал-оналдарын өөренип база сайгарып көөр, сүмелерин ажылдап кылыр сорулга-биле тускай бөлүктү тургузар. Бөлүктүң составы:

Багай-оол В. Б. — Тыва Республиканың Президентизиниң иштики политиктиг айтырыглар талазы-биле чөвүлекчизи;

Эдынеева Л. С. — Тыва Республиканың Президентизиниң өг-бүле, не-чаш айтырыгларының талазы-биле чөвүлекчизи;

Агбан В. А. — Тыва Республиканың Президентизиниң болгаш Чазааның Администрациязының күрүне-эрге-хоойлу килдизиниң начальниги;

Монгуш С. Ы. — Тыва Республиканың Чазааның Даргазының оралакчызының секретариадының удуртукчузу;

Тас-оол Р. В. — Тыва Республиканың Президентизиниң болгаш Чазааның парлалга албанының удуртукчузу;

Ондар Т. А. — Тыва Республиканың Президентизиниң аныяктар айтырыгларының талазы-биле чөвүлекчизиниң кол специализи;

Ооржак Э. Х. — Тыва Республиканың Дээди Совединиң Социал политика талазы-биле комитединиң даргазы (Тыва Республиканың Дээди Соведи-биле дугуржуушкун ёзугаар).

Ш. ООРЖАК.

Тыва Республиканың Президентизиниң болгаш Чазааның Тываның бүгү чурттакчы чонунга КЫЙГЫРЫЫ

Эргим ха-дунма!

Россияның хөй националдыг чону-биле домей, Тыва Республика бодунуң эрге-ажыктарын, бот-догуннаашкынын Федеративтиг керээде быжыглап алган, политиктиг болгаш экономиктиг өскерлиишкиннерниң нарын болгаш дүжүүрүлүг үезинде чурттап турар.

Тывага Президент эрге-чагыргазын киирерингинден база чаа Чазакты томуйлап тургусканындан бээр чартык чыл чедип тур. Бо үениң дургузунда республиканың экономиказын быжыглаар, культуразын хөгжүдер, реформаларны ханыладыр, өнчүнүң янзы-бүрү хевирлерин сайзырадыр, чурттакчы чонуң социал камгалалын экижидер дээш хөй хемчеглерни ап келген.

Моон-биле черглештир бистиң мурнувуста харысалгалыг болгаш нарын сорулгалар туруп турар. Ол дээрге рынокче шилчип кирери болгаш дотацияны чок экономиканы тургузары, кедээ ажыл-агыйда, үлетпүр-бүдүрүлгеде база улус өөредилгезинде, кадык камгалалында, культурада болгаш чонуң социал камгалалында айтырыгларны чогумчалыг шиитпирлээри, национал чаңчылдарны, төөгүнү, мөзү-бүдүш, сагыш-сеткил болгаш кижизиг чорукту диргизери, республикада чурттап турар бүгү кижилерниң хостуг чоруун болгаш эргелерин камгалаары, хамааты бүрүзүнүң харысалгазын болгаш сагылга-чурумун быжыглаары дыр.

Хүндүлүг чаңгыс чер-чурттугларывыс! Кажан бот-догунаан Тыва Республикавыс болуунун Сүлдезин болгаш Туузун тодарадып, Ыдыктыг XIV Далай-Ламага быдыктадып алган, демократтыг Тыва Күрүнениң Конституциязының телевизелин ажылдап кылып турар, бурунгуларывыстың эң-не кижизиг эки чаңчылдарын катап тургузар, бурунгаар хөгжүлдени шапкынчылар, келир салгалывыска бүгү талазы-биле эки чүүлдерни артырып бээрин чедип алыр деп турар бо үеде Тыва Республиканың Президентизин болгаш Чазаан дүвүредип турар айтырыг — дыка хөй кижилерниң арагалаашкынче суңгүүп, кем-херек үүлгедиишкиннерниң көвүдеп турары. Арагалаашкынның деңнели кончуг айыылдыг чадада келгенин көрүп тур бис. Кажан арагачы не кижи уругларының аъш-чеминге, идик-хевинге-ле өй дузаламчы акшазын чаңгыс кепеек безин арттырбайн ижип алганда, кажан өг-бүлениң эр-даа, херээжен-даа ээзи дейге ижип, а оон соонда бот-боттарын өлүржүп, ажы-төлүн өскүс арттырып турда, байдалды чогумчалыг деп санап шыдавас бис. Араганың хайынга алыскаш, амы-тынындан чарлып турар кижилерниң санының көвүдеп бар чыдары чажыт эвес. Республиканың даштындан кирип сөөртүп турар шынары багай, чигзиниг арага ишкеш, хоранналып өлүп турарларының саны 48 чедип турар. Куда-дой, кижи оргукшуткан черлерге болгулаан массалыг арагалаашкын соонда, ол ышкаш аңаа-даа хүннерде эш-өөр, дөргүл-төрел улус чыглып алгаш, арагалаашкынның түңнелинде алгыш-кырыш, чогуш-содаа, бижектээшкин, өлүрүүшкүн, автотранспорт авариялары болуп, кижилер өлүм-чидимге таваржып турар.

Бистиң республиканың чонунуң арагага сундулуун, олче хүн келген тудум дулдүнүп бар чыдарын, а харын-даа чамдык кижилерниң ажыг суг дээш амы-тынын бээринден-даа чалданмазын эскергеш, республиканың даштында-даа, иштинде-даа чижек кижилер республикаже арага-дарыны хөйү-биле кирип сөөртүп, улуг өртекке дүн-хүн чок таварышкан черлерде садып, чонну мегелеп, арагалаттыр турарын угаан-сарыылдыг кижилер шүгүмчүлеп, чогуур хемчеглерни алырын негеп турары канчаар-даа аажок чүүлдүг деп санап тур бис. Тыва Республиканың Чазаа бо бүгү чүүлдерже тоомча чок көрүп олурбаан, болур-чогуур хемчеглерни ап чорудуп келген. Ылаңгыя чонну хереглел бараанныры-биле хандырарын экижидер дээш кызымак ажылдап турар садыг ажылдакчылары, коммерсантылар-даа бар. Ынчалза-даа чүгле арага саткаш, байып бодап турар чамдык кижилер база бар боор турар. Ындыг кижилер Россияның Президентизи Б. Ельциннин ат салганы «Садыглаашкынның хостуун дугайында» Чарлыктың утказын шын эвес билип алгаш, ону араганы хостуг садар чорук кылдыр өжегээр өскээр ажыглааш, арага-биле чон мөлчүп, ооң хааннын соруп, ону рынок-тур деп чулчуруп, чонну мегелеп, боттары байып, хөлегелиг экономиканың мафиалыг структураларының төлээлери болуп ап турарлар. Рынок дээрге арыг экономикадан, бүгү-ниг сеткилден тургустунар бүгү делегейге билдингир дүрүмнерни олар чондан ыяк чажырып турар, херек үүлгедиишкиннерни рынок деп санал, эрги тоталитарлыг, чонну арага-биле базып турган системадан олар ыравааннар. Харын-даа чонну арагаладыр талазы-биле ону ашкан.

Республикада арагалаашкының уржуундан кем-херек үүлгедиишкиннери, ылаңгыя өлүрүүшкүн, күштээшкин, уштээшкин дээн чижектиг үүлгедиглерниң саны өскен. Ынчангаш арагалаашкынга болгаш алкоголизмге удур демниг-биле хөделиилипер. Чонуң хөй-ниитиниң дузазы, деткимчези чокта эрге-хоойлу органнарының ап турар хемчеглериниң дээштиг эвээш болуру билдингир болгай. Эзирик байдалга турган кем-херек үүлгеткеннерниң саны 1988 чылда 899 кижи турган болза, 1991 чылда 1402 четкен, а бо чылдың чүгле 9 айларының дургузунда 1207 кижи болуп турар. Чүгле бо чылын арага уржуундан 480 кижи өлүрткен, 2000 кижи аар балыглаткан, бижектеткен, оларның чамдыызы инвалид болган. Автотранспорт озал-ондаандан 116 кижи амы-тынындан чарылган.

Сөөлгү үеде херээжен чоннуң, ылаңгыя аныяк уругларның арагага хандыкшып турары чүдек артык айыылдыг. Амыдыралдың бодаралдыктызы, бүгү-ле эки мөзү-шынарларның сиңирикчизи кижи араганың дузаанга алзып, кижизиг мөзүзүн чидирерге, келир үениң салгалы — чаш ажы-төл кандыг кижилер болуру бистиң дүвүретпес аргажок. Республикада 70 муң ажыл ег-бүлелерниң иштинден 10600 бот-өнер санаттының турары, ол ышкаш сөөлгү үеде хөй чаш уругларның дадуу-четпес төрүттүнүп турары база бирээзин чугаалап турар. Бо чылдың амгы үезинге чедир эзириктер сергедир черге 511 херээженнер, оларның 83-ү назы четпээн уруглар кирген. Бодандыра бээр факт-барымдаа бо ышкажыл. Арагалаашкының бо хевээр уламчылаар болза, тыва кижиниң үрежиннеривүдээри өскерлир болгаш 200 муң бичии ажык турар азарганчыг эвээш тыва национның чер кырынга турар-турбазының айтырыынга чедирер айыыл кээр болур. Чүгү кылза экии дээрге араганы ижерин шеглээр, туттунар, ажыл-агыйзаан кылып, уруг-дарыын кижизидип, байшырак чурттаар, бот-боттарынга хайыралыг, камныг болур.

Бистиң ада-өгбелеривис араганы ишпейн чораан. Арага — колониализмниң чепсээ-дир. Американың индейлерин арага-биле тииледипкени уттуп болбас.

Саян артындан уш-баш чок эккеп турар ажыг хоран сугну ажылдап алган акшазы-биле улуг өртекке садып ижери — чижек кижилерниң эрге-ажыын камгалааны, аңаа байлаавысты саткаңывыс ол-дур. Ол дээрге чуртувусту келир үевисти чок кылдырывыс ол-дур. Ажыгшудугдеп, хан-чиилеп үнмеэзеис ол дери угаан билир ужурлуг бис.

Чонну арагаладырынга сонуургалдыг кижилерниң мөге сурташтынга алдырбас херек. Кижилерниң эрге-ажыын камгалап тур бис деп садаан алгаш, массалыг информацияның чамдык ажылдакчыларының араганы хостуг садар, кижи бүрүзү-даа сатсын, чер бүрүзүнге-даа ажырбас деп саттыныкчы хөөннеринге алзып болбас. А оларның холунче арага саткаңындан ыгдынган акшаның чамдызы кирип турар чадавас. Чонну арагаладыр кадыын баксырадып, өлүм-чидимниң, адыы-түрелик чединмес чорукту эсааче кирип идип турарын бис аңаа көрүп олурар аргавыс чок.

Эрткен төөгүнүң бадыткан турары-биле алырга, дужаап чагырар система үезинде үстүнден, төп черлерден келген айтышкыннарны хамы сайгарбайн, түс черниң байдалынга таарзып-таарышпазын эки өөренип көөбейн, күүседип келгенивистиң уламындан одар-белчиривисти андара тырттырып, мал-маганывысты «уксаажыдып», бичии суурларывысты чок кылып, хөй-ле чүүлдерни сандараткан болгай бис. Ам байдал өске. Бот-догунаан республика болганывыста араганы садарын, хоруурун боттарывыс шиитпирлээр апаар бис. Ынчангаш хөлегелиг экономиканың төлээлери бистиң бажывысты төөретпезин, хирлиг холдарын чоннуң хлеб садып кирер, идик-хеп дээрге алыр, уруг-дарыын азыраар дээн акша-төгерикче суукпазыннар.

Сербээ зээрик баш-биле хөгжүүрү болдунмас. Ынчаш кандыг-даа регионнар-биле экономика-даа, политика-даа талазы-биле дөңгежир харылзааның чок. Эннежип безин шыдавас бис. А ындыг төлээде бурунгаар хөгжүлдениң чаңгыс оруу ниитилелдиң кадык чоруу, кижи бүрүзүнүң харысалгалыг болуру, арагалаашкынның болгаш алкоголизмниң амыдыралдың принциптеринге дүүшпес чүдек-бак чүүл кылдыр көөрү оларның экономиктиг болгаш социал нарыйдарын чок болдурары.

Бир эвес республиканың кадыкшылын бузуп-алыр байдалдыг оруукче кирзе, чурттаар оожум-даа бол, тодуг-догаа апарып, кем-херек үүлгедиишкиннери чавырылып деп бодаар болзувусса арагалаашкын болгаш кем-херек үүлгедиишкиннери-биле эң-не шынгыы демиселди чер бүрүзүнге, ажылдың коллектив бүрүзүнге, кижи бүрүзү чорудар ужурлуг. Бо ажылды республиканың бүгү чурттакчылыг суурларынга бир демниг калбартып чорударын кожууннарның, хоорайларның болгаш суурларның эрге-чагырга даргаларындан негевишаан, Тыва Республиканың Президентизи болгаш Чазаа чонну, хөй-ниитини, бүгү-ле партияларны, каттыжыышкыннарны, эвилелдерни идепкейлиг киржиринче кыйгырып тур.

Тываның удуртулгазы чонунуң чаагай чоруу дээш бүгү айтырыглар талазы-биле комплексттиг хемчеглерни ажылдап кылгаш, боттандырып эгелээн. Ол чүл дээрге өнчүнүң хөй хевирлерин ажыглап турган, кижилер боттарының ажыл-ижин, амыдырал-чуртталгазын, салым-чолун хостуг шиитпирлээриниң магадылалын тургузары, өг-бүлени быжыглаар, өнерин, чаштарны камгалаар, уруглар албан черлерин сайзырадыры, улусчу педагогиканың бүгү аргаларын чоңгут, холу ажыглаар, дээди болгаш ортумак өөредилге черлеринге национал кадрларны белеткээриниң программаларын боттандырары-дыр.

Тыва черге культураның, эртемниң, уран чүүлдүң, спорттуң салым-чаяанныг кижилерин хөйү-биле өстүрери көрдүнген. Бо бүгү хемчеглер ам бөгүн дораан түңнелдерин бере бээр дивейн, 10-15 чылдар дургузунда чедип алыр сорулга кылып эгээн ажылдап турар бис.

А бөгүнгү чугула айтырыг — чаңывыста көстүп турар арагалаашкын-биле демисел-дир. Ажыы-биле чугаалаарга, араганың уржуундан өске даштыкы черлерде безин солун, сеткүүлде бижидип, делгерей турар апардывыс, оон тынгед үнгүрбес болзувусса, өскелерге ажыглады бээр апаар бис.

Ынчангаш Тываның Президентизи болгаш Чазаа арагалаашкынының бүгү-ле үндезиннерин чок кылыр дээш арга-хемчеглерни алыр.

Эргим ха-дунма! Силер бүгүдени бо байдалды эки билип, боттарының хээлелиишкиннериниң демнештирип, Тыва күрүнениң сайзыралы, чедиишкиннери дээш сагыш-сеткилиниң ханызындан бүгү күжүнерин арагалаашкынга, кем-херек үүлгедиишкиннерге удур демиселге киириштирериниң кыйгырып тур бис!

Тыва Республиканың Президентизи болгаш Чазааның Даргазы Ш. ООРЖАК.

ДЕМИСЕЛДИ КҮШТЕЛДИРЕР

Кем-херек үүлгедикчиннери-биле демиселдиң, корум-чурумну быжыглаарының, эрге-хоойлу органнарының ажыл-чорудулгазының экижидериниң айтырыгларын республиканың прокуратуразының болгаш Айыыл чок чорук министерствозунуң ажылдакчыларының Тыва Республиканың Президентизи-биле ужуражылгазының үезинде чугаалашкан.

Милицияның болгаш судтарның ажыл-чорудулгазынга прокурор хайгааралын күштелдирериниң эргежок чугулазынче, чамдык аар кем-херек үүлгедиишкиннериниң истелгезин чорудары уламдыгып турарынче, хамаатыларының хомудал бижиктерин сайгарып көрүп турар үеде ону ызамдыктыга бээр таварылгалар барынче Ш. Д. Ооржак Тыва Республиканың прокуратуразынга болган ужуражылга үезинде кичээнгейни угландырган.

Ол чугаа үезинде илерээни болза, Тывага прокуратураның туруп келгени 52 чылының дургузунда республиканың удуртукчуларындан аңаа бир-ле дугаар барган кижи Президент болуп турар. Мынчага чедир кандыг-даа эрге-хоойлу күрүнезиниң бо чугула звенозу эрге-чагырга органнарының кичээнгейинден дашкаарлап турганын ол чижек шуут-ла бадыткап көргүскен. Ынчангаш оортан хөй-хөй хоочураан айтырыгларның — бөгүүн негелделерге дүүшпес күш-ажыл байдалдарының, кадрлар чедишпезиниң, материал-техниктиг базазын болгаш оон-даа өске айтырыгларның тургустунуп турар чылдагааны ында.

Тыва Республиканың Айыыл чок чорук министерствозунуң аппарады ажылдаар чедишпес байдалы багай деп чугаалап шыдаваастар. Ынчангаш болза Президент чекистер мурнунга чүве чугаалап турган, республиканың айыыл чок чорук органнарының чедир кылбайн турар чамдык шиитпирлезе зогуур айтырыгларынга доктаагаан. Күрүне кызыгаарын үрээзиниң саны көвүдеп турар, бүдүү садыг кылыр кижилерге ол «аргыжылга» оруу апар чылдар, садыг адырында нарын байдалдар тургустунуп турар.

Тараа, далган, хлеб дугайында

БӨГҮН, ДААРТА

Рыноктуң шапкын базымы, ооң негелделери хүн келген тудум кижилерниң сагыш-сеткилин хөлзедип, оларның мурнунга хөй-хөй айтырыгларны тургузуп турар апарган. Өртектер хүннүң чыгыы өскерлип, өзүп турар. Чоокта чаа электри энергиязының, кывар-чаар материалдарның өртек-үнезиниң өскени-биле заводтарның, фабрикаларның бүдүрүп турар барааннырының, продукциязының өртектери база хөлчок улгаткан. Оон түңнелинде бо чылын өстүрген тарааның күрүнеге садар өртээ база улгатканы билдингир болур ужурлуг.

Бо чылдың август, сентябрь айларда чаа тарааның бир тонназа өртээ 10-15 муң турду, а октябрь айда 25-30 муң чеде берген. А «подольск» деп бөдүүн сорттуг далганның 1 килде өртээ 20-25 рубль хире турган болза, ам бо хүннерде — 35-40 рубль чедип турар. Ол далгандан кылган бир хлебтиң өртээ 24 рубль турган. Күрүне бюджединден 18 рубльди чедир төлеп берип турганындан ону чонга 6 рубльге садып турдувус, ам бюджеттен 32 рубльди чедир төлеп турар, ынчаарга бир хлебтиң өртээ 38 рубль чедип турары ол-дур. Ынчалза-даа чонга садар өртээ 6 рубль кылдыр хевээр артып турар, амгызында бо [illegible]-дир.

Чоокта чаа Новосибирск хоорайга «Сибирьниң хлеви» ассоциациязының хуралынга киришкеш келдим. Аңаа Россияда чүгле Тыва Республикада хлебтиң өртээ чиик деп демдегледи. Ол ышкаш бодуңнуң Новосибирск, Барнаул, Красноярск болгаш өске-даа хоорайларда хлебтиң хостуг өртекче кирген боор турар, бир хлебти 26-27 рубльге сада берген. А Москвада шак-ла ындыг хлебтиң өртээ — 29 рубль четкен.

Бөдүүн далгандан бүдүрген хлебтиң өртээн 6 рубльге арттырар дээш Тыва Республиканың Чазаа, Президент дыка улуг хемчеглерни ап, кызымак ажыл-херекти болдурар-ла аргазы-биле чорудуп турарлар.

Чоннуң хлеб аймаанга херээлелин сөөлгү үеде улгадып турарын барымдаалааш, бистиң хлеб бүдүрер черлеривис он айлар иштинде хлеб бүдүрериниң ниити хемчээлин 2 хуу көвүдеткен. Хлеб өртээ чоннуң херээлелинге таарымчалыг болзун дээш, чамдык совхозтарда хлеб өртээн чиигедир талазы-биле хемчеглер база ап дынып эгелээн. Чиңгээ Бай-Тайга районнуң бүгү ажыл-агыйлары, Өвүр, Чаа-Хөл, Улуг-Хем, Бии-Хем районнарының чамдык совхозтары бичежек хемчээлдиг хлеб быжыраар, далган дээрбектиг черлерни кылып бээрин бистен дилеп турар. Оларга дузаны чедирип эгелээн бис. «Теве-Хая» совхозта хлеб быжырар чер тудуу доозулган, а Бай-Тайганың «Кызыл-Даг» совхозта удавас доостур, ажыглалга кирер. Амдызында ол талазы-биле байдал мындыг. Ынчаарга артканнарынга акшазын санап бериптерге, эртежок чугула машина-дериглерни бээр бис. Далган аймаа-биле база дузалаар бис. Ынчангаш республикада ниити-биле хлеб өртээн чиигедир, оон бүдүрер хемчээлин көвүдедир талазы-биле эвээш эвес хемчеглер алдынып турар.

«Тывага бо чылын тарааның дүжүдү багай болган. Ынчангаш далган бүдүрери эвээжээр, ындыг байдал хлеб бүдүрүлгезинге база хамааржыр апаар» дээш даап бодаашкыннар тыптып келген. Хлеб заводтары ажыл-агыйжы эвес чоруун дуглаар дээш хлеб өртээн улгаттырып турар дээрлер база бар. Аңаа харыы кылдыр дараазында чүүлдү ын толдазы-биле чугаалап болур мен. Келир чылдың чаа дүжүүнге чедир Тываның тараа, далган-биле хандырылгазынга хоочуура эвес болбас, а чоннуң хлеб-биле хандырылгазынга кудулааш бүгү болдурбазының аргалары бар деп бодаарымга базым болур. Республикада бо чылын тараа эвээш-даа болган болза, өске черлерден тараа, далган садып ап, маа алыр дугуржулга бар.

Бүдүрүп турар продукциязының өртек-үнезин ол талазы-биле тускай черлер доктаамал хынап, көрүп турар. Бистиң бүдүрүлгелеривисте ол талазы-биле хажыдыышкын илереввээн.

Россияга бо чылын 102 млн. тонна тараны ажаап алган, ол болза ортумак дүжүт-түр. Казахстан бо чылын аажок элбек дүжүттү алган болгай. Россияга кайы хире херегил, ол хирени садар деп ийи чурттуң президентилери чоокта чаа ол талазы-биле дугуржулгага ат салганнар. Ам бо үеде чонга шынны чугаалаар апаар. Сагышты аартып кээр бир чүве — хлебтиң өртээ. Россияның тараажылары, Казах Республика тарааны чаа өртекке — 1 тоннаны 25-35 муң рубльге садар дээн. Улуг өртектиг тараадан чиик өртектиг далган, улуг өртектиг далгандан чиик өртектиг хлеб бүдүрери нарын айтырыг деп чүве бүгүдеге билдингир болгай. Бир эвес күрүнеден дотация турбас чүве болза, заводтар хлебти өске черлерде ышкаш хостуг өртекке садар ужурга таваржыр. Оон башка нарыгдалдар дугааттынмайн баары билдингир. Хлеб өртээ амдызында бисте 6 рубль.

Чечек-оол ДОПСАН,
«Тыва хлеб» акционер ниитилелдиң чиңгиис директорунуң оралакчызы.
(Гогоарзын «Шойгу» [illegible] Авт.).

ӨВҮРЖҮЛЕР СТУДЕНТИЛЕРИ-БИЛЕ

Кижилерниң сагыш салыр ужурлуг чүүлдери-ле хөй. Амыдырал-чурттаалга айтырыглары, уруг-дарыының кижизидилгези, өөредилгези дээш-ле бээр. Сургуулдарга, студентилерге эчы-дуза чедирери — бо хүннерниң чугула айтырыгларының бирээзи. Бо талазы-биле чаа өөредилге чылының эгезинде бирги эгелээшкиниң Өвүр районнуң ажылдакчылары кылган. Олар Кызылда өөренип турар ажы-төлүнүң амыдыралының байдалын кээп сонуургаан, өөредилге черлеринге барып чорааннар.

Аңаа улус депутаттарының Өвүр район Совединиң даргазы Клара Салчаковна Монгуш, кожууннуң чагыргазының даргазы Куулар Шарыевич Болат-оол, оон бирги оралакчызы Куулар Сарыг-оолович Шарбый-оол дээш, оон-даа өске даргалар, баштаракчылар, ада-иелер сес алган. Сургуул бүрүзүнүң эки өөредиринче, быжыг сагылга-чурумнуг болурунче угланган сүмелерин берген.

— Кызылда болгаш чурттуң өске-даа хоорайларынга аныяктар быжыг билиглерни чедип алгаш, бистиң районнуң экономиказын улам быжыглаарынга четтикчивыс, тывызыр улуун кирер хээржинге бүдүрер турар бис. Сургуул бүрүзү Өвүр чериниң ады сыраазын бодап, чурумунга, өөредилгезинге үлегер-чижектиг болурун күзедир мен, — деп, район чагыргазының даргазы Куулар Болат-оол идегелин илереткен.

Кымга идик-хеп, чиир аъш-чем аймаа, чурттаар чер херек болу бээрил, ол дугайын районче дораан дыңнадыры чугула. Аргыжар автобусту баш бурунгаар чагыдып алыр, Хандагайтыже автобустар моон соңгаар эртежик маңнаар. Ол дугайын удуртукчулар АТБ-биле дугуржукан. Хандагайтыда автобус кирер гараж бар.

Сургуулдар бот-боттарын хүндүлежип, быжыг найыралдыг чурттап өөренири амгы үеде черле чугула апарган. Хоорайның бир черинге кирип ап, кижи бүрүзү чай аразында ажылдаар амыдыын тып алза чогуур. Акша-хөрек аймаадан алырыңа, боттарының амыдыралын экижидериңе кол кичээнгейни салбааже хоржок. Рынок база амыдыралынчаар негеп келген.

Өвүрнуң студентилериниң чөвүлелин тургускаш, оон президентизинге башкы институдунуң студентизи Владимир Ооржакты бадылаан. Концерт база болган. Бир кижиге-ле беш кг. эътти далаңгаз берген. Чигирни болгаш оон өске-даа барааннарны чиик өртекке сатцаан. Кызылда өөренип турар Өвүрнуң үш чүс ажыг оолдар, кыстарынга 500-500 акшаны база үлээн.

ЧУРУКТА: ужуражылга үезинде.

Охтектиң ОНДАРЫНЫҢ тырттырган чуруу.

Эки кижилер дугайында

ЭМЧИМГЕ МӨГЕЙДИМ

Республиканың тен эмнелгезинде элээн хөй чылдарда ажылдап келген Валерий Петрович Насюрюкнуң ачы-буянын, оон деткимче-дузазын көрүп, эмнедип келген кижилер дыка-ла хөй деп бодап, билип чоруур мен.

Бо 62 харга чедир амыдырап-чурттап чоруурумну чоннуң мурнунга ак сеткилдиг, бодунуң тускай мергежилинге бердинген, чонунга ачы-буяны көргүзүп ажылдап чоруур Улуг-Хем районнуң Ийи-Талга ажылдап, чурттап чораан акым Насюрюк ажылдың оглу Валерийниң (бистиң чер улузу Солуу-оол дээр) мээң көргүскен дузазын, эмнээнин ам 20 чыл эрткен-даа болза, база катап өөрүп четтиргенимни илередип, эмчивистиң мурнунга черге чедир мөгейдим.

Валерий Петровичиниң алдын холдарының ачызында 1972 чылда дыка берге өөр кемдээшкинге таварышкаш, дириг үнгенимни ам база катап сактып чор мен. Мен кезээ эмнээр эмнелгеге угаан-медерел чок эккеттинимни сөөлунде билген мен. Мээң амы-тынымны дээш 4 шак ажыг үеде Валерий Петрович болгаш эмчи сестраларының канчаар кызып турганын ол үеде ол салбырның улуг эмчи сестразы В. Кокорина чат кайгап, мээң бодумга чугаалап берген чүве. Бо эмчи эвес болза, 20 чыл бурунгаар 1972 чылда эрлик оранынче чоруй баар часкан мен.

Мен бо-ла чорааш, Валерий Петровичтиң көрген сагымлала сеткил чүрээм дүвүреп, торгаарданы чоруур мен. Бо эмчивис та чеже кижилерниң амы-тынын эгидип берип чедаргенин үргүлчү бодап, сактып чоруур мен.

Мешээ бо хире чурттаар аас-кежикти, назынымны узадып, кадыкшылымны эгидип берген эмчиге улуу-биле өөрүп четтиргенимни илередип, узун назынны назылаарын, ажыл-ижинге чедиишкиннерни күзээр-дир мен.

Ширин-оол БУДУПЕЙ.
Улуг-Хем район.

• • •

Кызыл хоорайда бир дугаар поликлиниканың хөй ажылдакчылыг коллективи ол эмнелгениң ажыттынганындан бээр 65 чылын демдеглээр деп турар. Ынча чылда бо эмнелгеге чеже кижи кирип эмнедип, кадыкшылын быжыглааның санаары берге. Чоннуң кадыкшылын быжыглаарының херээнге бүдүнииг үлүүн киирип келген медицина ажылдакчыларын республикада хөй улус билир. Аңаа эмнеткеннер хүндүлүг, биче сеткилдиг эмчилеринге өөрүп четтиргенинин состерин сөглеп чоруурлар.

ЧУРУКТАРДА: Кызылдың № 1 поликлиниказының медицина ажылдакчылары Ольга Салчак, Наталья Карпова.

Очемчик ОНДАРНЫҢ фотолары.

• • •

КЫМ ХАРЫЫЛААРЫЛ?

Ам бодап чоруурга, дүшкен коммунистиг партияның эки талалары база дыка-ла хөй ийик. Эң ылангыя чон ортузунга тайылбыр-массалыг ажыл кылыр, чонну таарзу турда, идепкейлиг-ле ... чүү болганы чонга дораан-не дыңналы кааптар турган. Харын-даа радио, телевизор, солун, сеткүүл бар болгаш кайы-чүү боор турарын билип ап болур апарган дыр бис. Тайылбыр-массалыг ажылдың сорбастааныындан чон аразында хоп-хову, хоозун чугаалар, дидир-дидирлер дииңейнип-ле турар апарды. Ында-мында дайын-даа болган, тура халышкан, Ельцинни, Гайдарны дужурер дээн-дир, суг-суг дигилзешле баар.

Тайылбыр-массалыг ажылды чер-чер чагыргазы-даа, колхоз, совхоз, азы бүдүрүлге черлериниң удуртукчулары-даа тоовас, чүгле ажыл-агый оруңгалыг-ла ажылдап турар болза, оларга өске чүү-даа херек чок апарган чүве-ле болгай.

Партия турда, хурал-суглаа, кино-концерт, лекция-беседа дээш кижиниң черле амыратпас. Чай-хос чок, хөй-ниити ажылы дээш кынчыктырбас болур чүве. Ам олар чокта чоктанчыг-дыр. Агитквартира, кудумчу, коллектив, ог-бүле концерти дээш-ле баар. Клуб чаңгыс-даа күн ажыг турбас, кежээлерде клубтан аныяктар, кырганнар-даа ... турган. Клубту ажылдыгтаарга, гитара үну чаңгылап турар чүве болгай. Ол-ке черлерде та канчап чүве, бисте клубче баар кижи-даа залыг турган.

Ам чамдык кижилерниң бодалы, шажын-чүдүлгезин күштелдирер-ле болза, аныяктарны шажын чайгар-ла болдуна бээр дээр хевээ бар. Ам бо берге үеде шажын биле сурталаа ажылын кады чорутпас болза, аныяктарны эки оруче углап-баштаары берге деп бодаар мен.

Хууда бодал

... чок, кежээлерде чаны-биле эртип чыдарга, караңгы, өңгегер бажыңның коргунчуу холчок. Бистиң клубтуң чылыдыылга системазы эрткен кыжын-на үрелген, ону кылыр, тооп көөр кижи чок. Бо чайын клубту суму чагыргазынче шилчиткен дишкен, а мындаа чаа дыңнаарымга, кожуун чагыргазы ону хүлээп албаан, совхоз бозу харыылаар дишкен база-ла дидир-дидир чугаа чоруп тур. Партия турда аныяк-өскенниң ажыл-ишче, эки аажы-чаңче кижизидериңге клуб ажылы тайылбыр-массалыг ажыл чорударда улуг-ла ужур-дүштүг.

Мен совхозта чер ажылын харыылап орар бичии-даа болза, «молдургажык» дарга кижи мен, солун, сеткүүлдү, радио, телевидениени-даа үргүлчү көөр, сонуургаар чаңнылдыг мен. Ол хирезинде чон ортузунга тайылбыр-массалыг азы идеология ажылын чорударын кым харыылаар ирги дээрзин ам-даа билбес мен. Ол ажыл чокта, оорлаашкын, арагалаашкын, кем-херек үүлгедиишкиннери ышкаш амыдыралдың аар чүректери бистен адырлыры черле берге деп билир мен.

Сүге-Маадыр СОТПА.
Хендерге.

АЖЫЛ ЧОКТАРНЫ КАНЧААРЫЛ?

МОСКВА. (РосИТА-СЧТА-ның корр. Павел Рябов). Россияның чонунуң ажыл-биле хандыртынганының федералдыг албанынче удавас ажыл чоктар мөөңү-биле шуушкаш туруп бээр хире. Байдал шынап-ла, нарын. Делегейниң күш-ажыл организациязының үнелеп көргени-биле, Россияның күш-ажыл рыногунда байдал дыка бергелээр. Келир чылдың ортан үезинге чедир бүдүрүлгелерниң 40 ажыг хуузу боттарының штаттарын кызырар, чүгле 11 хуузу кижилерни немей хүлээп ап болур.

РосИТА-СЧТА-ның корреспондентинге Россияның чонунуң ажыл-биле хандыртынганының федералдыг албанының удуртукчузу Федор Прокоповтуң дыңнатканы-биле, ол албанны хөгжүдериниң төлевилелинге Делегей банкызы 70 миллион хире долларны тускайлап бээр дугайында дугуржулга чедип чадынган. Ында россиянарның социал хандырылгазының системазының төлевилели база кирген.

Оон чугаалааны-биле, албаның хөгжүлдезиниң төлевилелинде оон ажылдакчыларын федерация, область база түс чер деңнелдеринге өөредилгези, ажыл чок артканы-биле дарый дуза көргүзерин организастаары, мониторинг системазын болгаш бо ... дырыш турар ... дээштиниң үнелээрин хөгжүдери көрдүнүп турар. Ол ышкаш хоорайларга болгаш кожууннарга ажыл-биле хандырарының төптерин тургузары, оларны эргежок чүүлдер-биле хандырары, а ол ышкаш Социал камгалал министерствозун информация системалары-биле хандырары база көрдүнген.

Делегей банкызының акшаландырыышкынының ноябрьда ла шиитпирлептер деп аазааны ол төлевилелден ангыда. Россияның ажыл-биле хандыртынганының федералдыг албаны ээлээн каш программаларны делегейниң өске организацияларының акшаландырарының дугайында дугуржулгаларны чарган. Россия-биле Швецияның ажыл чоктар өөредир национал агентилеги ажыл чоктарның профессионал өөредилгезиниң талазы-биле консультацияларны организастаарының дугайында дугурушкан.

Германияның күш-ажыл талазы-биле федералдыг албаны Россияга күш-ажыл биржаларын тургузарының талазы-биле төлевилелди боттандырар. Ол төптерни дериири база аңаа ажылдаар кижилерни өөредирин герман тала боду харыылаар. Форд фондузу (АКШ) күш-ажыл рыногунуң айтырыгларының талазы-биле методиктиг литератураны парлап үндүреринге 65 муң долларны үндүрүп берген.

Б. ЕЛЬЦИН: «Россияда реформалардан чайлай баспас мен»

МОСКВА. (РосИТА-СЧТА). Ындыг ат-биле Россияның Президентизиниң «Аргументы и факты» сеткүүлдүң кол редакторуу-биле беседазын бөгүн 42-ги дугаарында парлаан. Борис Ельцинге салдынган айтырыглар колдуунда номчукчуларның чоруткан чагааларынга үндезилеттинген деп, редактор чүүлдүн эгезинде айыткан. Чижээ, оларның дыка хөйүнде реформалар шаптараазынынарга таварышкаш, намдап эгелээш деп сезиг илередип турар. Аңаа Президент «реформаларның бурунгаарлаар уг-шии бичии-даа намдаваан» деп айыткаш, ынчалзажок дыка хөй углапшышкыннар-биле реформаларның чорудуу, ылангыя чер талазы-биле, мээң сеткилимге таарышпас апарган дээн. «Бурган көрүп тур боор, мен Дээди Советке уткуштур хөй базымнарны кылдым», ынчалзажок ол «ылаптыг-ла консервативтиг турушту апарган», ынчангаш «үндезин реформаларны деткээн шиитпирлерин ортан маңаан ажыы колдуунда чок ышкаш».

Улус депутаттарының Съездизиниң хуусаазын декабрь 1-ден соңгаарладыр талазы-биле айтырыгга хамаарыштыр айтырыгга Президент «бо айтырыг талазы-биле маргылдаа доозулбаан, ынчалзажок Дээди Совет бодалдыг базымны кылыры чадавас» деп айыткан. Ындыг болзажок Съездиниң ол хуусаазында чыылдырар болза, куруг кыш-кы болур ийик. Съездиниң чазакты дужурер дээш белеткээни ол болур ийик деп айыткаш, бир эвес ынчап баар болза, «аткаарлаашкын реформаларга согуг болур» дээн. «Мээң азыаным дег, чыл төнчүзүнге чедир, чок-ла болза келир чылдың бирги кварталында өртектерни турумчудуптуп шыдаар боор бис» — деп Президент бүзүрелин илереткен.

Кем-херек үүлгедир чорукка удур «шыңгыы согуг кылырын» Борис Ельцин бадыткаан. Кем-херек үүлгедиишкиннерниң коррупцияга, хээли алыр-бээр чорукка удур демисел талазы-биле команданы, хемчеглерниң комплексин белеткеп турар бис деп, ол дыңнаткан. Реформаларга шаптыктап, моондактар тургузуп турарларга удур база «калыр хемчеглер» алырын ол айыткан. «Хоойлу ёзугаар тургускан эрге-чагыргаларны дужур октаарынче кыйгырып турарларга удур» база ындыг болур.

Россияның күрүне тургузуун кандыг кылдыр көрүп турар силер дээн чиженгтиг айтырыгга Президент мынча дээн: «Мону арай-ла эрте салып тур ышкаш боор силер. Бо талазы-биле дыка шыңгыы документини белеткеп турар мен». Ооң кол ужур-утказы мындыг: Россия — ховар дээн байдалдыг күрүне, аңаа социализм-даа эвес, капитализм-даа эвес дарлалдың деңгээлин дужур октаан, кижилерге, бүзүрүлгелерге, тывынгыр ажыл-агыйжы чорукка хосталганы, оон составында республикаларга хосталганы, девискээрлерге, крайларга, областарга хосталганы берген Россия турар. Москвадан ыйыышкын харыкчок, топтуң бюрократиязының ыйыышкыны харыкчок ындыг болур, түс-түс черлерниң бот-түскайлап башкарлыышы шыдаар шаа-биле боттаныр апаар. «Ынчалзажок ол түс-түс бот-башкарлыр хаан чагырталыглар эвес болур. Россия бүдүн-бүрүн, чаңгыс аай, күчүлүг, өндүр өлүг күрүне боор келген, ындыг боор турар-хаа, ындыг боор артар-даа».

«Келир чазын Конституция талазы-биле оон иштинде чер дугайында айтырыгга референдум эрттирериңис чадавас, харын-даа ол эргежок чугула апарган» — деп, Президент айыткан. А парламентиде аңаа удурланыкчыларга хамаарыштыр алырга, «оларның кыйгызы, шуугаазыны хөй, херек кырында социал базазы, деткимчези чок болгай, ону оппозиция деп сандавас апаар» дээн. Бир эвес олар, шынап-ла, хуйлеп көрүнкү дег программалыг апаар болза, чугаалажып, шыңгыы ажылдаар болгай.

Сеткүүлдүң кол редакторунуң Борис Ельцин биле беседазының президентиниң ... харыылаарларының дугайында айтырыынга оон харыызы кыска болгаш тода болган: «Александр Владимирович Руцкой сөөлгү айда-да тоотуг ажылдаан келди. Ол Конституцияга дүүштүр Президентиниң берген даалгазын күүседип келген. Ынчалзажок ында бодунуң ... чугаалары ... Ол ... кижи».

Парлалга арыннарындан

«ДЖОХАР ДУДАЕВ ЧУГААЛАП ТУР»

Чечняның президентизи Россияга база катап кыжанган деп, «Вести» дыңнаткан.

Бистиң корр. А. САРГИН телефон дамчыштыр Д. ДУДАЕВ-биле харылзашкаш, каш айтырыгга харыы бээрин дилээн.

— Джохар Мусаевич, «Вестиге» силерниң состериңерни чүү деп билирил — Россияга удур Чечняның ыдыктыг дайынынче кыйгырыг бе ол?

— Ол дээрге эрги кадрлар ышкажыл. Чечняга онза байдалды чарлап, шериг киирип турган үелери аан. Сөөлгү үени алыр болза, ындыг медеглел кылыр чылдагаан шенде чок. Ол овууаушнут чүүл хамыктың мурнунда Шеварнадзеге ажыктыг — кадрларны Грузияның ИХМ-нден алган деп ТВ-ге чарлады чоп. Соңгулдаалар үезинде улустуң кичээнгейин чардыктырары аңаа херек турган болбайн.

— Бир эвес Ельцин Тбилиске баар болза, ону канчаар көөр силер?

— Ельцин аңаа баар болза, Грузияның удуртулгазының хоойлу ёзугаар олуруп тур бис дээр арганы бээр, ужуражышкынныар, чугаалажышкыннар оларга ажыктыг, көрбес силер бе, Россия күрүнениң баштыны-биле деңге, долу эрге-биле чугаалажып тур бис деп, Шеварнадзе болгаш оон кижилери боттарын хөөктүрериңге олар ажыктыг-дыр ийин. А делегей хөй-ниитизиниң мурнунга Россияның аллары бадары чугаажок: бөгүн мында үгаадырлар деткиир, даарта — дүгээ, а ол дээрге чөптүг чүве эвес ышкажыл.

— Соңгу Кавказ Республиказы тургузар чалаачок даажы турар. Бо талазы-биле чүнү чугаалаар силер?

— Бөгүн Соңгу Кавказ Республика дээрге кызыы чүве ышкажыл. Ынчаар болза Кавказка кажан-даа тайбың келбес. Кавказ каттышып алгаш, бодунуң конфедерациязын Эвиледни тургузар бол чоруур. Чоннуң ... бөгүн барымдаалаар ... кылбайн турар бис. Хасбулатов бодунуң чонунуң эрге-ажыктарынга өскердип турда, ындыг чүве турбас-даа. Мында болуп турар бүгү өнчүк-чоңгээ, бүгү терроржу чорук Хасбулатовтан үнүп турар.

— Россияның Чечняга удур терроржу чоруу дээрилер ол бе?

— Ылап-ла ындыг. Бүзээлел база — экономиктиг, санхөө, агаардан бүзээлел оон айтышкынның база удуртулгазын ёзугаар болуп турар.

— Политиктиг ажылдакчылыдыр, кижи кылдыр ону канчаар көрүп турар силер?

— Кандыг кижи дээр болза, мен ону билбес мен, чаңгыс катап көрген мен. ДС-те оон ажыл-чорудулгазын алыр болза. ДС дээрге Россияга Политбюродан дора болгаш айыылдыг. Чечнядан бүгү депутаттар депутат мандадын чидирген. Россияның бүгү Дээди Совединге база деп үш удаа медеглээн бис. Ынчалзажок хамык ужур Хасбулатовта-даа депутаттарда-даа эвес. Хасбулатовтуң ап каантары дээрге-ле, боттарының таразы ол деп чүвени депутаттар тергиин эки билир. Ынчангаш бот-боттарынга дүзелажып турарлары ол-дур.

— З. Гамсахурдиа-биле харылзааларыңар кандыгыл?

— Өг-бүлениң ышкаш найыралдыг бис деп чугаалавас мен. Гамсахурдиа дээрге Грузияның хоойлу ёзугаар соңгуткан президентизи-дир. Ону бодунуң парламентизи-биле кады эрге-чагыргалан күш-биле чайлаткан.

— Кады бильярд ойнаар ийиң силер бе?

— Бир таварылга болган чүве — кара чаңгыс ойнаан бис. Ол-даа мен-даа бильярд ойнай албас улус болдувус. Ону оон-даа дээр аргажок чүве-дир ийин, аңаа-да шарлар чүүп турдувус.

— ТВ дамчыштыр көөрүмге, силер шаладан чүттүүйн турдуңар. Гамсахурдиа кандыгыл — спорт-биле таныыш бе?

— Гамсахурдиа спорт-биле шоолуг найыралдыг эвес кижи. Мен доктаамал — чеди хонукта 2 катап 11 шактан ийи шакка чедир хичээлдеп турар мен. Гимнастика, стол теннизи болгаш улуг теннис, карате.

— Силерниң Хасбулатов-биле ... [illegible]

«АиФ».

Бистиинде мындыг, силерде кандыгыл?

МАЛДЫ ХУУЖУТКАШ, ӨСТҮРҮП АЛЫР БЕ, АЗЫ...

Бистиң Тыва Республикавыс мал, чер ажыл-агыйлыг боор келген болгаш моон соңгаарда ол угланыышкын-биле хөгжүүр апаар. Тыва кижиниң оон малды азырап, хепкерип, акшаны-даа «ажылдап бериш» чоруур.

Чогум-на моон ужун Барыын-Хемчик районда хөй-ниитиниң мал ажылының ниити байдалын сөөлгү каш чылдарда кады анализтеп, хайгаарап, оон дугайында бодумнуң болалдарымны солуңга каш катап бижип-даа келген ужурум ол. Мээң ол бижип келген чүүлдерим ажыл-албаным айы-биле хүлээлгем күүседип турарымдан ангыда, бодумнуң хууда дүвүрээлимни илереткен сеткилдиң кыйгызы болур. Бистиң мурнувуста ам ниитиниң малын оода-ла бо деңнелге канчап моон камгалап алыр дугайында болгаш моон соңгаар мал ажылын черле канчаар сайзырадар эки чүвел деп айтырыглар шуут чиэи-биле тургустунуп келген. Бо айтырыгны хөй-ниити, малчыннар-биле, мал ажылының тускай эртемниглери, совхозтар удуртукчулары-биле сүмележип, шиитпирлээри Барыын-Хемчик район чагыргазы эгелей берген. Ындыг айтырыг Тыва Республиканың чазааның мурнунда тургустунуп, бистиң Президентивис Ш. Д. Ооржакты-даа хаыы дүвүредип турар боор деп бодаар мен. Ынчангаш ам хөй-ниитиниң мал ажылының Барыын-Хемчикте байдалы-биле танышып, аңаа үндезилээш, боттарыңарның чурттап турарыңар черлериңерде байдал-биле деңнеп көөрүңерни дилээн.

Кандыг-даа ажылдың көргүзүүт деңнелгелерден кончуг тода көстүр болгай. А ол деңнелгелерни кылып көөрге, районнуң малының баш санының сөөлгү үеде өзүлдези чүгле сарлык малдың өскени-биле элээн шыдалдыг болуп келген. Ынчалза-даа бо өзүлдени безин сөөлгү ийи чылда катап кудулады эгелээн бис.

Эрткен чылдың 60 үезинде районга 14 муң 367 мыйыстыг бода мал турган болза, бо чылдың октябрь эгезинде ол сан 12 муң 140 кылдыр кызырылган. Оон иштинде төрүүр инектеривис (сарлык-биле катай) 3974 турганын, ам 3501 апарган.

Шээр мал таварыгы-биле деңнелгелерни кылыр болза, оон-даа чингараанчыг көргүзүглер үнүп кээр. Бир эвес 1985 чылдың январь эгезинде Барыын-Хемчиктиң ажыл-агыйларынга ниитизи-биле 69 муң 515 хой, өшкү турган болза, бо чылдың октябрь 1-де 48 муң 158 шээр малдыг арткан бис. Ынчангаш эрткен 7 чылдарда шээр малывыс 21 муң 357 башка кызырылгаан ышкажыл.

А ам эрткен ийи чылды деңнээлиңер. Хой, өшкүвүс ниити саны 1991 чылдың январь 1-де 63 892 баш турган, оон соонда чаш мал төлүнүң немешкенининг база улуг малдың күрүнеге сатканының соонда 70518 турган болза, ам ол-ла үеде 22360 башка эвээжээн, азы өскээр чугаалаарга, 22 360 хой, өшкүнү чаңгыс чыл иштинде өлүрүп, чидирип, хорадып алган-дыр бис. Мону черле чүнүң-биле тайылбырлап, агартынар боор. Оон кадында бо чылын районнуң ажыл-агыйлары күрүнеге эң-не эвээш мал саткан, төрүүр малды күрүнеге садары (аргажок кырган, браксталган малды санаваска аан) шуут соксаткан турбуже.

Ам чамдык деңнелгелерни бөгүн Тываның демдээли-биле көрүп көрээлиңер. Тыва Арат Республикага 1930 чылда 1 миллион 34300 баш мал турган болза, 1941 чылдың чайынында ол сан эң бедик деңнелинге — 2 миллион 515 130 башка четкен турган. Ынчан мындыг сайзырангай колхоз, совхозтар, механизастаан чер ажыл-агыйы турбаан болгай.

Ынчаарга ам эрткен чылын бүгү Тывага 111 323 мыйыстыг бода мал турган болза, бо чайын ол көргүзүг 98877 чедир кызырылган, азы 12446 бода малды хоратканбис. А шээр малывыс эрткен чылын 1 миллион 101217 турган, бо чылын ол 872 209 башка келген. Ынчангаш бүгү республика деңнелинге чүгле чаңгыс чылын 229 008 баш хой, өшкү чидириглиг болган-дыр бис.

Ам катап бодумнуң чурттап, ажылдап турарым Барыын-Хемчик районнуң ажыл-агыйларында мал ажылының байдалынга эглип кээп көрейн. Чүгле хомчукчуу хөй сан-түңнер-биле чүдүрбес дээш, ам чүгле байдалды улам тодарадыры-биле каш-ла санардан киирейн.

1990 чылда Барыын-Хемчиктиң ажыл-агыйлары төрүүр 100 хой, өшкүге онаашпыр 37 анай, хураган алган турган болза, 1991-92 чылдарда чүгле 25-ле анай, хураган алган. А төрүүр 100 инекке онаашпыр 1990 чылда 45 бызаа алган болза, эрткен чылын 35, а бо чылын 36 бызаа алган боор турар. Оон-биле кады хөй-ниитиниң малының баш санының учёт-отчёдунда кончуг харысалга чок.

Ажык чугааже чалалга

Чүгле малчыннарның аксындан ону кылып алыр чорувус чылдан-чылче улам-чылап турар.

1990 чылда районнуң өшкү кадарчылары төрүүр 100 өшкүге онаашпыр 37-ле анай алган. Кажан, кайы үеде тыва кижи барып-барып эзүүчел өшкү малдан ындыг эвээш мал төлү ап чораан ийик? Бо байдал эртенге-даа, бо чылын-даа экиживээн. Оон экижиириниче идегел ам артпаан-даа ышкаш. Чүге дээрге бистиң эрги, чурттап эрткен системавыс, чагырып-дужаар эрге-чагырга бөдүүн малчын кижиниң күш-ажылының төнчү түңнелинге сонуургалдыг болур чорууң материалдыг иштиг беришкиннери-биле деткивейн, ниитизи-биле кедээ ажыл-агыйның кодурбейн, шын эвес угланыышкын-биле чорудуп келгенинден, ында ажылдап турар кижилерниң мээ-медереленинге улуг хажыдыышкыннар болган деп бодаар мен. А бир эвес ажыы-биле чугаалаар чүве болза, ниитиниң малын эки-даа, багай-да кадарарга, оон өртектиг бедивес, оон орнунга хуу малын эки өстүрер болза, оон ажык-кончаа-даа улуг болур, ылегелдиг-даа эвес деп дээрзин кижилер ам биле берген.

Тыва Республикада, оон иштинде Барыын-Хемчик районда-даа хөй-ниитиниң мал ажылынга кончуг берге байдал тургустунуп, кризистиг үе келгенин көрүп, билип турар бис. Ол чорук шыланган колхоз, совхозтарның санжээ байдалының баксырап келгени-биле моон соңгаар улам хамыдаар апаар. Ынчангаш ниитиниң мал ажылынга оон органиктыг структуразынга чаны реформатор өскерилгелерни кылыры үе негеп келген. Ол аргабында совхозтарның удуртукчулары мал ажылының тускай эртемниглери-даа сөөлгү үеде чугаалап турарлар.

А ону кайын, чүден эгелээрил? Ам айтырыг чүгле ында арткан хире. Чамдык коданнарны дуржулга кылдыр шыырак арат ажыл-агыйларга керээ-биле шилчидип берзе-даа канчап баар боор. Чүгээр эки ажылдыг малчыннар кайы-даа ажыл-агыйларда эвээш эвес, бар болгай. Бир дугаарында оларның-биле чугаалажып, сүмележип көргеш, малды ёзулуг азырап, өстүрүп шыдаар кижилерге үлеп берзе чүл? Ниитиниң малы өспестээн, а хууда мал-маган өзүп турар-ла болгай. Чүге дээрге кижилерниң мээ-медерелинде бодунуң чүвезин өстүрүп, камнааны дээре, а ниитиниң малын бузуруп, самчыгдап-даа болур деп бодалдың быжыкканы ол хире-дир. Бистиң амгы бо совхозтар системазының үезинде ындыг бодал кижилерниң мээ-медерелинден читпес-даа ынчаш.

Бистиң Барыын-Хемчик районнуң ажыл-агыйлары бо хүннерде шупту катай күрүнеге 48 миллион ажыг өрелиг чурттап орарлар. Бир совхозка онаашпыр алырга, 6 миллион өрелиг-дир. Күрүне оларга бөгүн чээли бээри соксадыл кааптар болза, ол совхозтар боттары-ла хоозурап, саңдарал каарының кырында келгеннер. Ынчангаш ажыл-херекти көрүп олургаш-ла, ындыг байдалга чедирип алыр бис бе?

Бо хүннерде районнуң совхозтары ортумаа-биле хүнде 1600-1900 килограмм сүттү күрүнеге дужаап турарлар. Ол дээрге бир инектен хүнде ортумаа-биле 3-ле литр сүт саап ап турары ол ышкажыл. Ол эвээш сүттү эмнелгелер, уруглар албан черлери ап каапкан соонда, чонга садарыынга чүгле 800 килограмм хире сүт артып каар-дыр. Ол сүттү бир хүн Кызыл-Мажалыкка, а өскезинде Ак-Довуракка садарга безин чонга чедишпес. Ынчангаш совхозтарның хүнү кылып, буну бузурун турарын сөөлгү үеде чок чонтүг айтырып, шин негелделерин тургузуп турар боор берген.

Бо хүннерде мыйыстыг бода мал «Шекпээр» совхозта 2860, «Дөн-Терезинде» — 2849, «Хемчикте» — 2738, «Аянгатыда» — 1186, «Барлыкта» — 595, «Хөндергейде» — 787, «Алдын-Булакта» — 519, «Бижиктиг-Хаяда» — 562 болуп турар. Бо ... малды 4,5-ле ... «Шекпээр», «Дөн-Терезин», «Хемчик», «Аянгаты» совхозтарга, а өске ажыл-агыйларга 2-3-ле кадарчының кадарар аргазы бар.

Шээр малды алыр чүве болза, ол чүгле «Хемчик» совхозта 10229, а арткан-нарында он муң безин ыракта четпес болуп турар. Мындыг эвээш мал-маганывысты чүге багай ажылдаар, саны хөй кижилерге кадартып турар бис? Кадарчыларның саныи эвээжедип, кодан бүрүзүнүң хемчээлин улгаттырып болур-дур.

Мал ажыл-агыйлыг кожавыс Моолдуң, Кыргызстанның, Казахстанның дуржулгазын чүге сонуургавас бис. Оларның дуржулгазында кончуг солун, ажыктыг, өөредиглиг чүүлдер хөй болгай. Азы бис бот-идепкей чок, дилээшкин чок орар бис бе? Ындыг таварылгада хөгжүлде бисти оол эрте бээр, ходудаан хевээр чыдып каар бис.

Ынчангаш ажыл-агыйывыстың үндезин алыры, келир үеде кол чөленгииживис — малывыстың баш санын өстүрер дээш бөгүн хөделир, дээштиг хемчеглерни алыр ужурлуг бис. Баштайгы ужурда ооза шээр малывысты дидими-биле хуужудуп эгелезинвисе кандыгыл? Хуужуткан малдан алган продукция кайнаар-даа чоруй барбас, демей-ле бистерге, чонувуска кээр. Бо бодалды мырынай чокта чаа Барыын-Хемчик район чагыргазынга болган ажыл-агыйжы ажык чугаага келээ ажыл-агыйның удуртукчулары, тускай эртемниглерниң чугаалап чиүп келгени таварылга эвес. Олар ол бодалын моон соңгаар кааадаа камгалап, харын-даа ажыл-херек кырынга боттандырарынга белен улус болду. Район чагыргазы бодунуң ээлчээнде чонаан, ажыл-агыйны дорт харыылап турар кижилерден үнген бот-идепкейни кежээзгей ... эрттирбес, ону деткиир дээрзинге бүзүрээр мен. «Чыткан таш алдынче суг акпас» дээр болгай. Ажылывыс саңдаралыын алгаш, дилээшкин чок, хаамыкгаай байдалга орар эргевис чок. Ниитиниң малының моон соңгаарыы салымболуун шиитпирлээри-биле ... Шынап-ла малывыстың өстүрүп эвес-даа болза, кезек-хамдынызын хуужудуп, ону малдан ... кижилерге ...

Чадан ...
Журналист.

Баштак шоодуг

ТАНЫВААН

Дииичилер, анчылар, дииинээр дээш аъттанып чоруп турган үе чүве. Мен база-ла дииинекээш, дестүнмейн-не белеткенип чоруп турган мен. Сагыш-сеткилим чүгле тайгада.

Бир эртен эртежик тура халааш, аът-хөлүм эккеп ээртеп, күш-хүнезиниммин, шуглак-дөжээмни артынып, дергилеп, боо-хөөмнү чүктеп кээш:

— Че, кадай, айның доңуунга чедир дииинней каапкаш, олча-омактыг чедип кээр мен. Аал-оранның мал-маганын эки көрүп турар сен. Долгандыр кожа аалдар турда, чүгээр боор. Менди-чаагай! — деп чагааш, аъттангаш чоруптум.

Ол хүн дүъш үезинде эрте дүжүп чорда, аннап, дииннеп өөренген черимге чедип келгеш, чадыр-чаглак кылып, одаглашып, турумчуп алдым. Одаам долгандыр хереп алган турар кара-кара каъттарны эргилдир көргеш, «та чеже диин бар чүве» деп боданып, таакпылап каап көрүп олур мен.

Баштайгы каш хүннерде чээрбя, үжен диинни хүнде алып ап, шору олчалыг чоруп турган мен. Сөөлзүредир мырыңай ийилеп, үштеп эгеледим. Чамдык хүннерде чаңгыс-даа диин чок кээп турар апардым. Кара кежээ одаамга чүү-даа чок туруп-каш, арай деп-ле элейтип келип турдум.

Элдеп чүве! Санап олурарымга, дииннеп үнгенимден бээр ай чартыы безин четпээн болдум. Ол хиреде чаңгыс өгде чааскаандырзын каапканым кадайымны сактып, оон дугайын бодааш турүп бердим эвеспе. Дүне безин орта удуп чадап, ол-бо аңдарлып-дүңдерлип, аңдаштаныр чыдар хонар апардым. Сактырымга ла мээн кадайым «Дүрген чедип кел!» — деп кыйгырган ышкаш болур.

Бир хүн дииннеп чораш, доңмас кара суг таваржы бердим. Суксаан, мога-турупкан кижи суг пактап алыр-дыр дээш, эриктиң эптиг черин бедап, сугже ээгип келдим. Хемчигештиң турум суунда арып-шырайы карарып калган, агбагар ак салдыг ашак кижи көстүп келди. Серт кынныпп, көре бердим. Сүлде бо! Бодумну бодум таныывайн бар часкан мен. Артында-ла чудамзырай берген болдум. Чаактарым безин соолбурара берген де. Анаа база-ла бээй кадайым сагыжымга кире дүштү. Оомдан өске менээ чүү-даа херек чок кылдыр сагындырып келген. Шынап-ла, кижиниң кадайы ышкаш эргелиг, эргим чүве кайда турар дээр сен.

Одаамга чедип келгеш, чанарынга белеткенип, аът-хөлүм эккеп, ээртеп, хамык эт-херекселим аъттка дергилеп, артынып алгаш, кежээки хүн чугурүүнче кирип турда, аал-оранымче чоруп чоруптум. «Аныяк шаамда безин кадайым ынчаар сагынмас кижи эвейик мен бе. Ам кээп канчап мынчаар барганым ол» деп боданып, бодумну бодум кайгап чордум.

Аалымга улус удуп турар өйде чоруп кирип кээп-тир мен. Өөмнүң дүндүүн көөрүмге, багайты чырып тур. Кадайым удуваан хире. Аъдымны баглаашка баглап, чүү-хөөм дүжүрүп, эжик чанынга салып каапкаш, өгже кирип келдим.

— Экивенер! — деп, кадайым-биле баштактаныр аарак мендилештим. Кадайым чаала удуурунга белеткенип турган байдалдыг. Менче кынчаш кыдыр көргеш:

— Экии! — деп туралыг-туражок харылаан-дыр.

— Чедип келдим. Мен-дир мен, кадай — дээш, дөрже эртер деп дап берип чорумда, кадайым мени хоза турупкаш:

— Чүү мындыг кижи сен? — деп бо.

— Кай, мени таныывайн турарың ол бе? Баштактанып тур сен бе, кадай?

— Чүү мындыг мегечи, авыяастыг ашак сен. Дииннеп чорупкан ашаам келяри элек чүве. Ашаам чаңгыс сестир кижи. Дораан үнүп чорунар — дээш, мени хөкпевеяи үндүр иде-ле берди.

— Оота сен бе?! Мен-дир мен ийин. Уларай бердиң бе? — деп ээрежир чыгыы апардым.

— Мээн ашаам сен ышкаш чүдангы агбагар ак салдыг ээс чүве. Чүү мындыг алды аргалыг, беш мегелиг чүве сен — деп чору мени, анай-хураганнылаштыр белехаара тудкан соонда өгден үндүр идипкеш, эжиин так шарып алды.

Чүгениң шынны терек. Кадайым хавар дээн шырак кадай болгай. Суму чону шупту билир. Эр кижи болган болза, тулган мөге турар кижи. Ийи-чаңгыс арага ижипкеш, шуугап, чалчыттынып туруп бээримге, менээ хорадааш, бөле-хаара туткаш, холдарымны, буттарымны чаңгыс черге так хүлээш, кужактап алгаш, үндүргеш, от хөлегезинче аппарып октаптар кижи. Ынчангаш кадайым-биле улуг дыка маргыжарындан сестир кижи мен.

Ам канчаар боор, аът-хөлүмнү кижеэннеп, оъткара салып каапкаш, ап чорааным шуглак-дөжээмни өгнүң хүн үнер талазынга салгаш, удуп чыдып алдым. Ол дүне бааала кадайымны дүжевишаан, кончуг тапты таалап удуп чыдырымда, мени бир-ле кижи оттур шелип тур. Көрүп кээримге, кадайым.

— Паа! Сен сен бе, кужурум — деп чугаалавышаан, каттырып тур он.

— Кай мени ылап-ла таныываан кижи сен бе, кадай?

— Шынап. Таныывадым. Дүне көөрге, коргунчуун кончуг кижи чорбадын бе. Че, ам өгже кир. Буруулуг болган-дыр мен — дээш, өгже бир куспак доорзан ыяш кире берди.

«Мээн кадайым ылап-ла шынчы кижи-дир» деп бодап, бүдүү иштимде амырап, чоргаарланып хөлчок мен.

Делгер САЛЧАК.
Тес-Хем район.

Бот-кыжыртының

КЫЛБЫШ

Ажылдаар черивиске кылбышты Муңзукай эккелген. Кайнаар-даа көөрге, капуста бүрүзү ышкаш, калбак ногаан бүрүлер-ле болган. «Улус айтыра берзе, таракан-тураакан хораннаар чүве-дир ийин, санэпидстанция берген янвес ийикпе» — дээш, мээн кабинедимниң батареязының кырынга салып кагды. Кургадыры ол.

Каш хонганда кылбыжывыстың бүрүлери хылырткайндыр тоглап турар кылдыр бүрүшкейтир катпылап калган. Бирээвистиң дүштеки бемин дажыглап турар кылагар хавынга суккаш, уштап-ла эгеледивис. Чыды чогум шуут-ла таакпызыг база эвес, чигзиг, кургамзык, оңу база өртен-сарыг эвес, ногаан хевээр боор чүве-дир. Оон доозунун тынып алгаш, азырып-бышкырып турувуста, чаъстыгда өшкүлерден-даа дора болдувус.

Сыптыг белен таакпыга өөренип калган болгаш бистиң ол кылбыжывысты ораан алганывыстың чевенин-даа чүү дээрил аан. Бодаарымга, Муңзукай шымчым таакпыны уруг чергээ хире саазынга ораады ышкаш. Мээн ораап алган таакпымның салыгы айы-хүнү боокыптап келген саатыг чер-чемнериниң халазының өөгү ышкаш, дал-дал ортузундан «чештинип» чоруй барды. Чоп шаанда тракторист ашактар тракторун башкарып чорааш-ла, кээшпезин чаңгыс холдап ораай шап алыр чүве дижик хээш шырбайыпкан мен. Өршээ дамай! Берге-ле чүве — оңу кургадыры, орааны-даа эвес, тыртары чүве-дир. «Сарыг кудуруктуг» чымчак таакпыга ожаагаш, кужурзураан кижи арбыдалыр сорупканым ол боор, ол-ла черимге эртип кай частым. Сактырымга, кара бөөрүм халааш дээн ышкаш болган. Тын чок баарымга Муңзукай оорганче шашкылап тургаш, харын деткерип алды. Улустан дыңнаарымга, чамдызы кылбышка чөвүрээ хоюулаа холуп алырга эки дээр, чамдызы доорап каап тал-даа холуп аарга эки дээр, та чүзүү-каңдызы-биле холуп алырга эки чүвезин ийик.

Ынчап хилинчектениң чорбайн, таакпы каттымы-ла дээре болду бе?!

СЕРЕҢГИ

Ол-ла-дыр ам. Карманымга чораан сөөлгү серецким шартыладып олурумда, кугурү сойлуй чоруй барган. Ам та кайызынга, чүзүнге барып дүрбүүр чүве. Муңзукайда серенги бар-даа болза, база-ла кугуру чок болган. Улуг от хааржаандан «дилип» алганы кезээде шыгжап чоруур кугуруи та кайнаар. Чүже чалапкан. От баштарын соңга шилинге-даа шагарып шенеп көрдүвүс. Өштүр ышкаш чүтле чызыраар дээрлен башка, чаъсты бербес. Тенек шаан сактып келчик бе. Муңзукай будун дээр шаар азып алгаш, чүвүрүнге-даа шагарып оралдашты. Улуг-ла ашак кижи бо-ла терезин чавылактай берген турар эжик ыт ышкаш, давап-давап дээр шаар азып алгаш турарга, эпчогу-даа кончуг болур чүве-дир.

Ынчап чадажып турувуста таныылывыс Бурбужап кирип келди. Кажараан чүвен холун кайын чазар, ужен-геш, карманындан улчугуп калган көк сай дажы уштуп эккелди. Ол-ла-дыр, от деп чүвен, чаңгыс шагарга-ла, «чарс» дээр.

Ашактан дилеп алган ол дажывысты сейфте суп алган бис.

Алексей БЕГЗИН-ООЛ.

ЫНДА ЧЕРЛЕ УТКА-ЛА БАР

Басня

Дилгижек — кажар, оптуг аргазы-биле «ырак эвес үеде» аңнар даргазынга депшиттирген.

Кокаарак — шаанда аңдузакка туттунмаза-даа, аңаа-ла аскап, оорганы бүшкүе берген. Анай-хураган, кулун-чавага тудуп чип чорда-ла, оларның ада-иезиниң хилинчээ-ле четкен боор, ындыг хилинчекке четкен. Бурган кайын көрбес боор.

Морзук — аныяандан тура-ла хөй үнгүр казып келгеш, ам-даа тергиин дээн чылыг, чырык, чымчак өргээге чедииген. Артында үстүнде алдан даргага, оон оралакчызынга элээн чоокшулажы берген.

Дилгижектиң алызындан даргазыраар, сынзыг чанын ажыглап, аңнар оңу аажок мактаар турганнар, а оозу чүгле таптыырганын, хүлүмзүрүп каар.

Кокааракттың азыг-дижи арай хирелиг апарган. Улавас, өйлүг назын келир, биеэти ышкаш хамаанчокка ажырып, кузуп чораан үе эрте берген. Кокаарак элээн кажар чораан. Ол чоок-кавы аалдарның мал-маганынга дегбес. Бир эвес чипкен болза, билбээченнеп эрттирип каар. Шаанда чурттап турган чериниң чанынга улуг «инек» чипкеш, шиителделден оуузун-биле чайлааш, чүгле дириг үнген дээр.

Арга-эзимниң кат-торуу ховартап, балык-байлаңы өөр тулум, төнүп турда, хырны кыдыраан, арны-бажы сарарып калган Дилгижек биле азыг-дижи ам-даа бүдүн чыгыы, арны парларнының-даа дет болза, аяга аттырган-даа ышкаш аскак буттуг, оорганы сый туттуруп алган ышкаш, хоктак оорганыг Кокаарак бо аленнедип чедип кээп-тир.

Болуушкун күс үезинде болуп турар болганда база бир маадырны номчукчуларга таныштырза эки боор. Эки семирип албаан ала баштыг Морзук ылбың-чылбың чаны-биле оларның кайызынга сөгүрзүмзе эки ирги дээш Дилгижекке-даа эвес, Кокаарак-ка-даа эвес, будулчак чалбарган. Чөпшүл дарга Дилгижек менээ деп бодаан, а Кокаарак моон хааны меңне болгай мен, менээ айдыс ап тур ыйнаан бо деп бодаан.

Үш «эжишкилер» дываажаа оранынга ышкаш амыдыралдың эки турганын, хамык чүвениң хамаанчокка кавырыктанып чорааныйн дыка-ла үр хөөрешкеннер. Оларның аразынга ээртир суксуп-даа, арыг суг-даа чок турган. Чүгле ажыл-агыйжы чугаа болган.

Дилгижек алыс оптуг, кажар кижиң, арга-арыгның улуг-бичие аңнарын чыттааш, чамдыктарын дээр үндүр мактааш, өскелерин черже кирип бактааш барган. Дарга Дилгижекте чан-на бар болдур ийн. Хөй чылдарда янзы-бүрү ажылдарга чирик дуглап, чашпаа чаны-биле чыпшылапайнып, кудурук чайып турда, амыр чүве-ле болгай.

А Кокааракттың ажылы оон-даа чиик. Улуг-биче аңнарны чыттан соонда: «Бо аргада чүгле мен дээрги мен, өске бодалдыг, өске угаадыглыг аңнар турар болза, бодунуң шорузу, аржаанзыг чыт-даа, агызыг оът-даа шыдавас кижи мен» деп көскенир.

Дээргилер чүү дээр болдур, Морзук хөөкүй оларның карааайындан эртпес. Чемгер дээрге, чемгерер, үде дээрге, үдээр.

Олча-ажык тыпканда кымның үлүүн үлежирин бодай бээр. Оларны хынаар тускай комиссия бичии аңнарда бар эвес, олар боттары-ла шиитпирлээр. Ынчангаш амдыкылар амырап, ааа черге байып турар. Олчапын чартык кезинин дарга болганда, Дилгижекке бээр, артканының чартык хүүзүн үргүлчү хырны тотпас Кокаарак алыр, а кечимиин аңнар биле багай Морзук үлежип чыдып каар мындыг чүве-дир.

Оларның найыралы элээн үр болган. Морзук хөөкүйнүң ажылдап каан дазыл-дамырын, кат-чимизин Дилгижек биле Кокаарак халаска чип келгеннер.

Харлыг кыш дүжүп келген. Дилгижек-даа иштн-хырны ине-чүскүк апарган кырлан ажып, күскелер дилеп чорупкан. Азыг-дижин шаарарткан Кокаарак аштаан черинге алды улуп, четпес черинге чеда улуп чорааш, дойтук бүдүп дошка доңуруп, хокпак оорганы хоорганга суп чорааш, мун-не дириг арткан дээр чораан.

Тоолда, басняда утка-ла бар, Кырган-ачай Иван Андреевич Крылов безин ол аргыны ажыглап чораан.

Аңнарда чүү боор, алыс бодуруттуң чүве-дир ийин.

Опанас МАЙДЫР.
Кызыл хоорай.

сонуургактарга

ӨЖЭЭН НЕГЕКЧИЗИ

Брянск чурттуг Л. Курчаева Венера деп шолалыг сиам диизи бажынга чок турда, оон оолдарын сугже кийр октап, узуткап каан. Ынчалза-даа диис болуушкунну болгаш буруулуг кижини билип кааш, херээжен ээзинден өжээн негээзин ылап шиитпирлеп алган. Ол каш хондур ээ херээженниң каап берген чемин чивээн, оон часcыдынга-даа таалаваан.

Ийи неделя эрткенде, бир хүн ээзи бодунуң беш харлыг оглун арты часкаптарга, оол ыглай берген. Ынчан диис хепертен шураш, ээзиниң арнынче «кадалы-ла» берген. Диис аспаандан уштунуп чадаап кадайын ашаа кээп арай деп адырып алган. Каржы херээженниң арнында дырбактар чаны болганындан эмчи дузазы херек болган. А өжээн негекчизи диисти ээлери ол орандан талыйты «шөлүпчээн».

ЧАЗЫЙ ХАЛДАКЧЫЛАР

«Азино» эштежилгезиниң кежигүнү, Казань чурттуг бир садыгчының дачазынче билдинмес чазыйлар халдааш: ийи неделя бурунгаар доддур картофель үрүп каан демир доскаарларны курут, аузаан ногаалыг шил савалар аксы дуглаан полиэтилен аастарын чара-чире ызырып каан турган. Оор кирген бе дээрге, эжик, соңга бүдүн.

Уттээшкинге буруудатырыкчылар — улуг кара хомяк дээр аңчыгаштар болган. Оларны тывалар чолдак-ой дээр ийик чоп.

ХЫНАП КӨР, КАНЧАП БИЛИР...

Алма-Ата чурттуг С. Владивосток чорааш, бир кижиден элээн эдилеп каапкан «Тойота» садып алган. Даштыкы машиналыг болганындан өөрүшкү-маннайы эрнии аштан ээ кижи төрээн хоорайынга машиназын мага таңдыр мунуп, шаап чоруп турган.

Бир катап ол бодунуң хүннүң олураты саадайын кедүрер үжүрта тазарышкан. С. капектарынга бузурвээн садээй адаанда 200 муң рубль суп каан чыткан. Бистиң рубльге шилчиидер болза, 340 муң хире акшалыр ийин. Кижи холунган, ындыгыя даштыкы хамаатылардан садып алган машиналарны эки ... көөрүнерем, канчап билир, чогум ээзин «кызыл каан» төреңгиэл-лиг ... болбас.

ЭЭЗИНИН ЭДИЛЕЛИ

Лайым хоочуннарынын Бүгүльма чөвүлелиниң кежигүнү, пенсионер Анастасия Ивановна Подаваловаңын сооҗуунчуу урели берген. Септекчилер келгеш паспорт негээрге, кырган болчуун паспортун тутсуп берген-дир. Септекчилер ону көргеш кайгаан хамчааннар: кырган бо чылдын ... беш ... турар болган. А соодачуннун ... аарып алгаш көөрге, база-ла ... ... ону ээзи бежен чылдап эгезинде-ле садып алган болган.

ЫЫТАТ «ХАР КИЖИ»

Ону ылап көрген кижилер бар деп чүвени «Чжунго жибао» солун бижээн. «Хар кижиниң» узуну ийи метр хире. Мага-боду сарыгзымаар өңнүг, узун дүк-биле шыптынган ол амытанны чурттуң Хубэй дээр барыын можузунуң Шэньнунцзя деп национал парк чоогунга көрген болуп турар. Сонуургактар болгаш эртемденнер аңаа келген-даа, ону тыппаан. Оон кылаштаан черинден улуг хемчээлдиг ис, тудум-тудум дүк тыпса-даа, «Хар кижиге» ужурашпааннар. Ынаар сонуурган хөй санныг туристер болгаш эртемденнерниң бөлүктери парктың сан-хөөзүнге немере каткан боордаз еске, солун чүү-даа болбаан.

333 КИЛОГРАММ ДЕНЗИЛИГ

«Тропахавет» дээр норвег траулерниң капитаны Галлубага чыткан балык тудар херексел адаанда кончуг улуг черепаха соястап үнүп органын көрүп кааш, корткаындан сугже «мойт» дээр часкан. Черепаханың деназы 333 килограмм, кырында кадыг халывының узуну 2 метр 21 сантиметр болган. Мурнуу шкротаның чурттакчызы ол амытанныи Соңгу Атлантикага канчап чеде бергени тоолзуг болган. Черепаханың «чүъктешкизинге» ламчыдар тускай херексел быжыктааш, сугже салып кирипкен. Оон моон соңгаары салым-чолу та кандыг болур!

ЫРЛАП БЕРЕЙН

Ырам чоокка кезээде-ле
Ыяыннаадыр-сыыннадыр
Ыдык күштүг
Ынапыштыг, чүрекке чоок,
Ынакшылды буян кылдыр —
Ырлап берейн.
Амыдыралым чырык хүнү,
Аас-кежиим үдекчизи
Найыралга шынчы,
Ындын ырым аялгазы —
Ынакшылды кежик кылдыр
Ырлап берейн.

Ондар БОРАШ.

ТАҢНЫЫЛ

Далаш чокка белеткенгеш,
Таңныылдаар дээш чоруптар мен.
Ажылымга шынгыы бооруи
Амгы үе кичээндирер.
Кудай багы дойлуп турда,
Кулаам дыңы, караам көскү.
Оорларга алыспас дээш,
Оруи-дөжек бодавас мен.
Чаашкынныг, хаттыг дүне
Караам безин шимнес-тир мен.
Күчү-кужум немешкен дег.
Хүлээигеним күштүг мындыг.
Даңгаар эртен ажылымны
Таңныыл өшке хүлээдипкеш,
Бажыңымче тоглуг, чоргаар
Базып чана бээр-дир мен.

Кызыл-оол ТАБУРАК.

СЕРЕМЧИДЕ ХОРАМЧА ЧОК

Шаанда Шеми бажынга ийи анчы алышкылар чурттап чораан. Олар кыш, чай чок аңнаар болгаш тыпкан өлүүн кыдат бүүзелерниң садыгжыларынга барып садар, ижертыртар шай, таакпыга, пөстаавыга саарып ап, амыдырап чорааннар.

Аалда турар ааска өй, каш малын мыйыс үезинде кыдаттарга сыын мыйызы саарыпкаш, садып алган алышкылар-дыр. Бир-ле чайын алышкылар Ыйгылыг-Хем бажында сыыннар турарын көрүп алгаш, бүзүрелдии-биле нелээн барып даалтаптар деп дугуружканнар.

Дан адып, чер чырып, боо хараалы көстүп келгенде, каътты харай бээрге, он ийи адыр мыйыстыг кончуг чодур сыын чечектелген сөөскеннер аразында оъттап турган. Эптиг черни шилип, кончуг оожум чоокшулап алгаш, аңчылар-даа сыынче даалтап-ла дүжүргеннер. Ийи чактыр боонуң даажы хая хаязында өзен бажынга, сыын кырынга чаңнык дүшкен чүве дег, чаңгыланы берген. Сыын ол-ла черинге пет кээп дүшкен.

Ужуп калган улуг аңның чанынга амыраан-чайыраан алышкылар халчып келгеш, дүште-даа чок даңзаларынга сарыг таакпы тип, хөөрежи бергеннер:

— Кедергей-ле мыйысты биске орап-таңды хайырлады. Өршээ, хайыракан! Эртен чылын Садыяа хелиниң сувай безин чээп, соп чиикее болгай бис. Чартыын аңаа берипкеш, чартын даарта дораан бүүзеде кыдат садыгжыларга барып бараан-сараанга орнап алыр-дыр, дуңмам — деп, улуг акызы чугаалаан.

— Ындыг-дыр харын, акым. Чазый хелиниң чаңгыс безин дээш мындыг чаагай мыйысты бээрге, хомуданчыг-ла-дыр — деп, дуңмазы улашкан.

Алышкылар даңзаларының кузумнарын шыыладыр соруп, хөөрежип олурар аразында, мыйыс дезүнге, чаъс хавакка чаңгыс ок дээптерге, дагып калгаш, кээп ушкан сыын хепертен каш тепкилээнгеш, тура-ла халзан.

Чактыр бооларын сегирип алгаш, шыгаап чорда-ла, сыын шыргайже ардыы берген.

— Тфук-хайт! Оода чактыр бооларывысты октап алыр чүвевистн, акым. А сен Садыяа хелиниң сактып де.

— Саргыяктарывыс каткылай берген эвес. Дораан-на аастарывыска даңзалар кагылыштап канчаарывыс ол. Аңны дораан-на өржүп, соп берген болзувусса, чоп чорувап бис. Чүү аңчылар дээрил бистн, аазатпайларны. Улус чон хыннаар болза, чоокка чоозачыг, ыракка ыңчыг чүве-дир — дээш, акызы оларнче базыпкан.

Арагачы ДОНГАК.

БИСТИҢ САНАЛЫВЫС

Бистер, Мөңгүн-Тайга районнуң культура килдизиниң ажылдакчылары болгаш үргеларының уран чүүл школазының башкылары Тыва Республиканың күрүне йөрээлинге шилип алыры-биле солуңга парлаттынган телевилелдерни шуптузун сайгарып көрдүвүс. Оларның аразындан бо чылдың сентябрь 2-де «Шын» солунга парлаттынган Борис Чюдюктүң сөзүнге Саая Бюрбениң бижээни —Тыва Республиканың күрүне йөрээлинге тевилелди таарыжыр деп саналывыс.

Олар тыва улустуң «Тооруктуг тайга» деп ырызын билдилиг ажыглаан болгаш эгезинден төнчүзүнге чедир чаңгыс аай аянга бөдүүн, доктаамтыныр. Чараш кылдыр каастап шыдаар. Ук ырының сөзү-даа, аялгазы-даа эки-дир. Парламентиниң болур сессиязынга бистиң саналывысты өөренип көөрүн дилеп бис.

Мугур-Аксының уругларының уран чүүл школазының башкылары.

ЧУРУКЧУНУҢ ХҮЛҮМЗҮРҮҮ

ЧАШ ШААМЧЕ ЭГЛИП КӨРГЕШ...

Кара чаштан кады ойнап өскен эштерим Хурагандай-биле Доржукай чугле бажыңнары мээн бажыңым-биле кожа боордан аңгыда, көктүг черге баштайгы салымнарывысты деңге базып. Ногаан-Доргуннуң соок; кара дамырактарындан катчып алгаш, ушкан ыштар дазылдарын агымы-биле хоорганладыр шаап каан торемнеринге шымнып, ол-бо чаатыларга чер капандылап эгелээрге, өргелеп, чайгы Ак, Кара Чаатыларның кара суглар үнүн одуртур салбактары сагланайнып, чемижи чайгы хүн караанга моңдунейни бээр инек-карааларын чыып чип, өскен-төрээн черивис, терел хамыдаавыс. Дестүнмес чаш назынывыс хини тудуш болган, ээрипкеш эригип чадаан, шашкылашкаш чаолып чадаан чоок эштерим чүве. Олар-биле торуттунун ток кээп душкеш, ындык көрген төрээн черивисче чаш шаавыста чеже солун, каттырынчыг-даа, муңгаранчыг-даа таварылгаларга душпадывыс дээр! Чылдар хөйу-биле шуужуп эртсе-даа, ол таварылгалар бөгүн харын мырыңай девин чаа болган ышкаш, караштарга ол хевээр көстүп келир-дир.

I. ЧУРЕККИР ХУРАГАНДАЙ

Төрээн хемнивис Ак, Кара ийи Чаатылар сугларындан каттышкаш, уйгу чок Улуг-Хемче углапкан чүве. Ак-Чаатының унунда колдуунга чолуураалар, хадын, теректер үнген. Кара-Чаатының унунда шиви дыт коллап үнген болгаш карартыр көстүп болурга, ийи хемни ак-кара мындыр чону адай берген дижир. Шак ол Кара-Чаатының агымының Ак-Чаатыже ... бар чыдар унунда Караңгы-Шиви деп чер бар. Аңаа инек-карва-даа шиштээ ...-ле, чозур кара-кара кылдыр сагланайны берген. Ол чылын тайгага кат-чимис үнмээн. Ынчангаш тайга аңнары ... ... кээп турган үе чүве. Мырыңай чолдурерип, аштап-суксааны дээрлен башка, тайга-таңды ээлери Караңгы-Шиви ышкаш черлерже кайын кээр ийик, суурдан үнген даашшимээн бээр кайын чагдадыр.

Чарлыр эвес бис — үш эжишки үш дөмбуя туткаш, Караңгы-Шивиже инек-караалары-биле чугуржуп кирипкен бис. Эки каттыг черге барганда чугаа безин үнмес, баштай дөмбуң дүвүнге дүжнее кат даажы тоңкулердир дужер, сава дүптелген соонда шыр-ла ... бээр чүве болгай. Бис ... мурнай савазын долдуруп алыр эвес дээш бүдүү ... чарыш салыптар бис.

Хурагандай коңгу каттыг черге таваржып, оон алзыннайнгааа барган. Кат ... ... бирээвистиң чоогунда келгениин билип, кат чырынга, ымыраалар хөйзүрүнга өйлешкеш, чогум бис ийиниң кайывыс келгенин безин сонуургаваан эр чүве-дир. Дыңнгалап чорууурга, кады кат чыып чоруур эжиниң аксыныи ажыттыныы, хагдынып, чойтугайнып турар даажы көвүдеп турар боорга. «Эки чип ал харын, мээн савам мурнай долар эвеспе» деп бодавышаан, Хурагандай арай деп чорааш, савазын долдурупкаш ам-на туруп келген. Кожазынче көөрге, үш бөлүк инек-карга сыяыиң артында эжи карарты көзүлген. «Кажао чүвени Доржукайны каттаарда авазының инек саал келер кара халадын алкаш келген-дир. Ону кедип алгаш, мен ымырза-сээк-биле чарзыгып турумда, савазын долдуруп алган, девин-не кат чолчурады чип эгелээни ол-дур». деп бодавышаан. Хурагандай шагда-ла савазын-даа, иштин-даа долдурупкан кижи болуп чугаалаган:

— Доржукай, хырын-даа долган, саав шагда-ла болгай, ве, чанар бис бе, аал — дээш, олурган черинден туруп келген.

Кожазында эжи тура халып келзе-ле, Хурагандай ынаар азмайланы берген көрүп алган турган. Алгыыр дээрге, үнү үнмээн, хол, бут чагырга чок сиралээн. Сагышка чүле «чалы» деп бодап чүгүртүлекипээн. Суурунче углай эгли чыла бир шахтын чартыы хире үезе кады каттаан эжиңиң база бир чартыынче ... эккергеш. Оон ынай Хурагандайның караанга чүү-даа көзүлбээн, суур кайы сен дээш ынай-ла болган.

Бис ийи эжишки саваларывыс долдурупкаш. Караңгы-Шивиге чаңгыландыр «Хурагандайлаан». сураг. Бистиң каапкаш чанмазынга бузүрээр болгаш каттаан черивисти кезип эгеледивис. Ийи дөмбуннеривисти тудуп алгаш, чоруп тура, эживистиң долдур кат чыып каан дөмбүнүнге таваржы бергеш, эживисти тып алганывыска өөрүп, ам мырыңай чанынга кыйгывыска харыы бербээнинге элдепсинип тура, бурунайның, бузу үнүп чыткан казыг албан көрүп кааш:

— Бо кандаай кижи боор, аал, каттап чыткан черинге-ле олуртуп каар, кижинниң хөй каттан иштн ааравн эвеспе— дээримге, эжим Доржукай черже көрүнген ышкаш чүве. Дөмбүнүн черже шывадапкаш, «Адыг!» дээн соонда бурунгаар караш-ла дийи. Мен аамайланы берген, ынай-бээр көрген, чүве-даа көзүлбес. Ол үеде сагышка улустуң «аштаан адыглар» деп чугаазы кире душпес бе, та кайы таладан ол аш адыг кел чыдар чүве. Угаап-кут чок. Эштиң соондан чивеннелип ынай-ла болдум. (Каттыг дөмбүң та кайда кагдынганын мен канчап билер мен, корткан кижи). Ийи Чаат авазын эрттир, Ак-Чаатыны кежир чүгүржүп келгениис билбээн бис. Суур көстүп кээрге ам оожурган, тура душтувус.

— Адыгны кайы чартыынга көрдүң дээримге, эжим: Адыг боор бе, соң мырыңай чаа салган мыяан таныы кагдым. Адыг мыга ындыг боор чүве. Хендерге ажар арт кырынга каш-даа көрген мен, ындыг болур чораан. Хурагандай кайдал? — деп бо. Адыг. Хурагандай! Сагышка кирбес-ле чүве чок. Чүгле багай уткалыг. Ынчап аайын тыппайн кылаштап орувуста, суурдан акымның машиназының кырында боо-моңгулуг хөй улус олурупкан. Бистиң дужувуска кээп тура душту. Кабина иштинден Хурагандайны көргеш, кайгай-ла бердивис.

Бис ийиниң ачаларывыс бистиң өлгеш диригген улус көрген ышкаш куспактапкан, баштарывысты сүйбаан турлар.

Аш адыг көзүлген черже машина оруун уламчылапкан. Бис үжелээ оожургай берген базып ор бис. Бистиң-биле чүү болганын чугаалаарывыска, эживис каттырып-каттырып:

— Кончуунарны аа, эрлер, чүгле мыяк көргеш, кат-чимизнер октап, угаан-кудунар ишкыныптар часкан. А болун көрген болзунарза, ол черинерге дaлып каар эрлер силер. Мени көрбес силер бе, таңды ээзи-биле кады-кожа каттап тура хүнзээш. Мында база мен ашкан-дыр мен. Мээн савала кадым хевээр, а адыг хүнзедир чип алган кадыи мээнен коотакш, салыпкаш барганы ол-дур. Мээнен чүзек-ле корткан аа. Канчаар билир, бир ... аш ... чадавас боор — деп бо.

Кара-оол НАТПИЙ-ООЛ.
(Уланчылыг).

Иван СТАДНЮК.

ГЕНЕРАЛДАР САБУРОВ БОЛГАШ ВЛАСОВ

Александр Николаевич Сабуров (1908-1974) — чоннуң ёзулуг маадыры, Төрээн чуртунга кызыгаар чок бердинген патриот, «төрүмелинден» чаяаттынган ышкаш генерал, бүгү чүүлдерни хандыр бодап көөр кижи турган. Оон-биле ужуражып, хөөрежип турган чылдарымда хөй чүүлдерни генерал Сабуровтан билип алган мен.

А. Н. Сабуров немец-фашистиг эжелекчилерге удур Ада-чурттуң улуг дайынының чылдарында партизан шимчээшкининиң удуртукчуларының бирээзи болуп, Орёл болгаш Сумы областарга партизан шериглериниң каттыжыышкынын маадырлыы-биле командылап турган. Фашистиг эжелекчилерге удур эрес-маадырлыг чоруу дээш анаа Совет Эвилелиниң Маадыры бедик атты 1942 чылда, генерал-майор шериг адын 1943 чылда тывыскан. Дайын соонда 1946-58 чылдарда ССРЭ-ниң Дээди Совединиң депутаты турган.

Үениң нарын айтырыглары дугайында, кедээниң болгаш хоорайның херектелдерниң база бергелерниң дугайында ол тергиин эки билип, оларны канчаар шиитпирлээрниң аргаларын айтып турган. Ынчаарда ону чазак баштыңынга сонгаан болза деп бодал мээң сагыжымга кирип келген. Фашизмге удур эң-не берге демиселдиң үезинде кайгамчык нарын айтырыгларны дайзынның тылынга ол билдилиг ёзу-биле шиитпирлеп, хөй мун партизан шериглерниң илделгелин, хүндүткелин, ынакшылын чаалап алган.

Генерал Сабуровтуң менээ бир чугаазы хөй чылдарда мээң сагыш-сеткилимни хүлүредип келген. Мурнуу-Барыын фронтуга кажан бистиң шериглеривис фашистерниң бүзээлээшкининге таварышкан 1941 чылдың болуушкуннарының дугайында чугаа болган. А чогум тодаргайы-биле айтырга, генерал Власовтуң дугайында чугаалаан кижи. Дайынның эгезинде Власов 44-кү мотомех. корпусту командылап турган. Львов хоорайдан аткаарлап үнген үеде Власов бодунуң корпузун бүрүн чидирипкен. Оон соонда Киевтиң камгалал районунга турган 37-ги армияның командылакчызынга ону томуйлаан. Кажан Гитлерниң фашистиг шериглери 37-ги армияны оюп эрткеш, бүрүнгаарлап турда, Власов бодунуң штавы-биле кады чоон чүкче аткаарлап эгелээн. Днепрден эзеп ырак бир эзиинге Сабуров бодунуң эзээн сааның өөрү-биле кады Власовка, оон штавының офицерлеринге ужуражы берген. Демнежип алгаш, бүзээлээшкинден чаза таварып үнерин дугурушкан. Ынчалзажок генерал Власов фашистерге дужуп бээриниге чөпшээрежир офицерлерин чыып, а оларга каттышпаан офицерлерни боолап каар дугайында дужаал бергенин Александр Николаевич дүн ортузунда билип каан (кандыг байдалдың үезинде чогум, канчап билип алганын сагынмайн тур мен)... Сабуров болгаш оон дайынчы эштери даң аларын манавайн, Власовтан дезипкен болгаш партизан отрядын организаставышаан, дайзынның тылынга анаа удур демисежип эгелээн.

Дайын мурнунда Власовка генерал-майор шериг адын тывыскан болгаш ону Ленин ордени-биле шаңнаан турган. Ынчангаш Сталин болгаш Тимошенко ону эки билир турганнар. Бүзээлээшкинден үнген соолунде улавааны ону 20-ги армияның командылакчызынга томуйлаан. Ол армия ынчаарда Москваны камгалап турган...

Дайзынның бүзээлээшкининден Власов үнерде, немец-фашистиг шериглерге дужуп берген болгаш дайзынның шериглериниң чедишкининиг бурунгаарлаашкынынга дузалаар дугайында хүлээлгени ол алган соолунде гитлержилер ону салып чорудупкан деп, генерал Сабуров менээ бүзүрел-биле чугаалаан.

Маадырлыг генерал Сабуровтуң ол информациязы мени пат-ла кайгаздыпкан. Ынчалзажок Сабуровка канчап бүзүревес боор! Элдептиг чүве: Москваны камгалап турган армияны өскерликчи генерал Власов канчап командылап турган чоор? Ындыг байдал халапка чедирип болур турган!

Немец-фашистиг эжелекчилерге удур Москва камгалалынга туржуушкуннарны чорудуп келген 20-ги армияның штавының начальниги турган генерал-полковник Л. М. Сандалов бодунуң сактыышкыннарын мөм кылдыр бижээн. Москва чанынга 20-ги армияның командылакчызынга Власов томуйлаткан соолунде ук армияны херек кырында командылаваан болгаш үргүлчү аарып турган деп, генерал Сандалов бижээн.

Ынчаарга ол чогум канчаар «аарып» турганын Шериг төөгүзүнүң институдунга баргаш, тодаргайлап көрген мен. Власов херек кырында аарываан, а үргүлчү арагалап, ынчаарда мезү-шыңарын оскунуп, будулган турган, а оон хүлээлгезин Л. М. Сандалов күүседип, 20-ги армияны командылаар ужурга таваржып келген. Ынчангаш генерал Сабуровтуң Власов дугайында менээ чугаазы бадыткаттынып турар-дыр.

Курлавырда майор К. Токарев дайын чылдарында согуушку 2-ги армияга шериг корреспондентизи болуп турган. Оон «Шинтиел» деп чогаалындан үзүндү 1988 чылда март 3-те «Комсомольская правда» солунга парлаттынган. Ол ында мынчаар бижээн: «Власовтуң бодунуң чугаалааныын ёзугаар алырга, ынчаарда аарыг генералдың оон солдаттары шинель тонга салып алгаш, бүзээлээшкинден канчап үнгенин, 500 километр хемчээлдиг черни эрткенин дыка чиге-ле … дыр. Власов ынчаарда ол хире узун хемчээлдиг черни эрткеш, Курск хоорайга келген турган. Хыналдадан алгаш көөрге, генерал Власовту оон дуржулгалыг дузалакчызы, адъютантызы Реик деп офицер бүзээлээшкинден уштуп үндүрген, а ук офицер герман шериглерниң чингине штавының лейтенантызы турган. Ол дугайында Н. С. Хрущевка дыңнаткаш, а ол бодунуң ээлчээнде Сталинге илеткээн. Мурнуу-Барыын фронтунуң шериг чөвүлелиниң кежигүнү Н. С. Хрущевтуң дыңнадыынга Сталин ынчаарда бүзүревээн болгаш Власовту 20-ги армияның командылакчызынга томуйлаан».

Бо үстүнде одуругларның автору Константин Антонович Токарев-биле шагдан бээр таныш кижи мен. «Красная звезда» солунуң корреспондентизи турган үезинде Соңгу-Барыын фронтуга Токарев бир катап чедип келгенде, оон-биле ужуражып таныжып мен. Факт бүрүзүн ылаптыг тодаргайлаар эң-не хынамчалыг журналист кижи чүве. Оон бижээн чүүлү генерал Сабуровтуң Власов дугайында чугаазы-биле дужуп турар. Ынчангаш чоннуң өскерликчизи Власов 1941 чылда-ла, дайынның мурнунда эгезинде дайзынга саттынып, немецтерге айыгы удаа дужуп берген.

Төрээн черим

КАМГАЛАЛДЫГ БОЛУР

Кижиниң төрээн-черин ынакшыл үнелиг чүве чок. Кижи төрээн черин-чуртун-даа, каяа-даа орнап, садып болбас. Кижи бойдустуң оглу болганда, долгандыр чайгаар бүткен бойдусту кунагааш, камгалаар болгаш оон бүгү байлаанга хора чедирбейн, улам улгаттырар ужурлуг болгай. Долгандыр турар бойдус чок болза, кижи хамаанчок, өске бүгү дириг амытаннар безин амы-тынындан чарлып, амыдыраар арга чок артар болгай. Ындыг турбуже, чамдык кижилерниң бойдуска кам-хайыра чок апаары хараадаачыг.

Бистиң Сүт-Хөл девискээринде Хан-Дээр, Доостуг, Кежээ болгаш өске-даа чамдык черлерниң чаяаттынган чараш бүдүжү кайгамчыктыг. Ол черлерниң аң-мени, балык-байлаы болгаш эмтан оъттары-даа дыка хөй. Шаандагының улуузунуң чугаалаары-биле алырга, Хан-Дээрниң, Доостугнуң балык-байлаы ынчаарда шуут амилеме, өрү-куду көжүп чоруп турар кайгамчык хөй турган. Хем кешкен аъттарның дамдарынга таваржып, бастына бээр, ол хамаанчок. Сүт-лаан … … бээр дег … … Оон ам-даа болза кыргаңнар бадыт-кап турарлар.

Ол ам ындыг эвес апарган дээрзин чон билир. Хан-Дээрниң, Доостугнуң ындыы талазындан … тотчеглекчилер келгеш, ол черлерниң чүгле балык-байлаын эвес, харын база аң-менин кара турлазында кырып шаап, когун үзеп чыгай берген турган болгай. Ол девискээрлерни өске черниң кижилери ээлей бээрге, оон байлаан тотчеглээрге апай-ла тагыыма чок боор-тур. Ажыы-биле чугаалаарга, бистер Үүр ышкаш, бо черлерни база ээлери эвес ышкажыл бис. Хан-Дээрниң, Доостугнуң, Самынаның байлаа Үүр-даа канчап-даа хора эвес болур ужурлуг. Ылап шинчилеп, тывар болза ол черлерде аржаан суглар-даа бар болур ужурлуг. Ынчангаш эки шинчилеп ажыглаары негеттинип турар.

Үстүнде черлерни онзагай чараш бойдус бүдүжүн, дириг амытаннарын үжүжүн хевээр арттырып, камгалаар сорулга-биле Тыва Республиканың Экология болгаш бойдус курлавырларының министерствозунуң оларны камгалалдыг черлер болдурары кээргээн дыңнап-ла чөптүг шиитпирлээр. Чүгле ол камгалалдыг черлерни Красноярскиге база билиндиребези чугула. Чүге дээрге ол база-ла Үүр ышкаш апаар чадавас болгай.

Ынчангаш хөй байлактыг Хан-Дээрни, Самынаны, Доостугну камгалалдыг черлер кылып каар болза, оларны чүгле бистиң республиканың специалистеринге бистиң кижилеривис хайгаараар деп бодаар мен.

Оскар БОРАШ.
Сүт-Хөл районунуң Сүг-Аксы суурy.

ООРГА ДЫШКАРАР САНДАЙ БОЛЗА...

Үе берге, бениин ховартаан, артык незектер тывылбас-даа болза, Чадаана хоорайның кудумчуларында чоннуу аайдежир аргыштырар автобустарны Чадаана АТБ-ниң удуртукчулары түнде ийи-бирээлеп доктаамал ажылче үндүрүп, кырган, чалыыларның будун хыштандырып, бүгениг түлеви бүзүрелин уламчылаарын үппайн турар-лар.

Рыноктуң негелдезинге дүүштүр оруг … улгаткан, хоорай иштиниң автобустарының билет өртээ 3 акша чедир өскен, ынчалза-даа чоннуң сеткил-сагыжы чидараваан, аргыштырар херге чедишпейн турар деп ындымы-биле чугаалап болур.

Кыш бодунуң … келген, хыраа шагда дүшкен белик сынаан кырында хаарарын, … … … совуктажа соок … чапа … гаар улам дыксыыр. Ындыг турбуже, кудумчуларда автобус доктаар черлерге чорумаадар дыштаныр олурар сандайлар бо хүннерге чедир сеттеттинмээн.

Хөй ажырлыг коммунал ажылдагыы эгелели бо ажылче кушту угландырып, сентябрьның ааткан чылыг хүннерде кылбас болза кырында дүшкен харны хоозу үгек, оорга дышкарар сандай чок, автобустар доктаар черлерге бо бүт кырынга олуруп … … … … кедерин ал....

Чаш урууг туткан келеве, аныг-аныяк … … … … бүт кырынга турары кайы хире таалыг дер? Хоорайывыстың социал херекундезин … … … … … … … … болза турар чүге бе?

Аракчаа ОНДАР.

ӨСКҮЗҮНДЕН ӨЛБЭЭН АНАЙ

Кижи азырап каан, аалдааныыр хиреинде ындыг. мал-маган база турглаар болбазыкпе. Чер-черинге оолдаапкаш, өөрүлеп чыдын калгаш, ол-ла черинге. азы кандыг-бир черге шилип алгаш туралаглай бээр аан. Чогум-на кайы шагда чүве ийик, бир заадын незек өшкүлери чалым-хаячыг черге оъттап чорда, бир боос өшкү эо анай төрүпкеш, аалынчеде чанмайн ол черинге чалыыар аразынга анайын эмзирип, ону чылыглап. хойгарын чыдар-даа. Үе эрткен тудум-на, биезги анай апгажок улуг мыйыстарлыг хуна кылдыр өзе берген. Бир-ле хүн иези озалааш черге оъттап чорда, чазый-чилби бөрү таваржып келгеш, иезиниң чаза сок чип каапкан. Деми хуна соолунде чүгле сеглиге таварышкан. Орай-ледегейде ойлук чок арааттан бөрүлер бар дээрзин оон чүрээ кайын эдээ билип-даа чораан.

— Адам-иезим негеп алыр хүнүм келир. Бир болза бодум бир болза азыг-диштиг араатан ужар мен … дээр-дир: бо оон бажынга кирер болган Кайгамчык хунаны чалым хунанын камгалаар шивээзи ол. Ынаар ол хуназындан өске кандыг-даа өске дириг амытан семевес. Хем иштинге сиилеп ужукаш хүн далган апаар сен.

Бир-ле хүн хуна чалымтиниге удун чыдарга чалым чинге хоттувар аржыында … дыр.

— Буттарың азаарга кыс сөөк … чүве сүт кааң чүү боор?

— Алыг бөрү … каан сугар чердиң … … … … ….

— Бажымга кылдаңгаштаан кан кайы айдыр чүү деп боор?

Тоолчургу чугаа

бааршылда бөрү чедип келген, улуг-улуг алгырыштаан:

— Ээ, кайда сен дүктүг анай, аваңны дойлап туграш, сенден чиикки дег чүве чок бооота, бичии өзүп апаан дээш дегбээн мен. Ам чедип келгеним бо — деп мындыг болган.

Биеэ аргажок улуг хуна тура хамыл келгеш, чалымдан харап кээрге, демги бөрү ону көрүп кааш, алаң кайгай берген тура чугаалаңган: «Көрем ай, аазазы-биле мырыңай демейлешпес, эът. чаг деп чүве бо-ла болган-дыр — дээш:

— Өскүс анай, сеге
ниинче шыбыкыл ыштааш хын тур кээриң херек чүү? — дээн.

— Алыг бөрү, ... кааң …

— Алыг бөрү аштадыңныы то шаанчар чылда селемем-дир — дээш кужур хуна мыйыстарын чалым кайга шаап бээрге, от чаштаачылары бүрүнайның хан даштары бөрүнүң кырынче … шашкын ышкаш тектирилип турган.

Туразы улуг көк бөрү девиттериниң ыткаш шыгажып турган. Кужур хуна-даа чүү боор, … берген. База катап мыйыстарын чалымга чыжыладып, талдыраан. Бөрүже шупап-ла барган. Бөрү-даа чүү боор, хойбас боор хоюп. Кортпас бөрү кортук-ның дыргыыртаган хемин кеже халдаан.

… …

Дашка «чиирлиг» дээш … … … … … бөрү кижи … … … …

— Бөрү чиир каан өшкүнүң анайы-дыр сен. Ачаңның менээ бөрүлер … сени … … … … хем кежип … … … … … … деп сон чугаазы мындыг болган.

— Мээң азамның ашкын шыдавас, кижи … … … … … … — деп, хунаның сеткил кыска болган.

… …

Михаил ШУР-ООЛ.

«Шын» солун дамчыштыр

Бистиң ынак оглувус, акывыс, ачавыс Вячеслав Юрьевич Кожаганың аныяк-чалыы назынындан чарлып, айыыл-халапка таварышкаш мөчээни-биле аар кажыыдалдыг хүннерде биске дуза чедирип, дээштиг көргүскен бүгү чонувуска, Тыва Республиканың санэпидстанциязының, телерадиокомпаниязының, 2 дугаар автобус депозиниң, 1 дугаар училищезиниң, Кызылдың сектелге-техниктиг бүдүрүлгезиниң, машина тудар заводунуң коллективтеринге, Чаа-Хөл районунуң Бүлүң-Терек, Чаа-Хөл суурларының чурттакчы чонунга, чаңгыс класстарынга, дөргүл-төрелдеривиске, эш-өөрүвүске өөрүп четтиргенивисти илеретпейлеп мегейдивис.

КОЖАГАЛАРНЫҢ өг-бүлези.

КИНО

ОКТЯБРЬ 31-ДЕ

«НАЙЫРАЛ»: «Семьянин» 9.00, 10.50, 12.40, 14.30, 16.20, 18.10. «Видеозал»: «Загадочная тень над ущельем» 9.30, 11.30, 13.30, 15.30, 17.30 шактарда.

«ВОСТОК»: «Никогда не говори «никогда» (2 сериялыг) 15.20, «Ярость в клетке» 13.20, 18.20 шактарда.

НОЯБРЬ 1-ДЕ

«НАЙЫРАЛ»: «Семьянин» 9.00, 10.50, 12.40, 14.30, 16.20, 18.10. «Видеозал»: «Загадочная тень над ущельем» 9.30 11.30, 13.30, 15.30, 17.30 шактарда.

«ВОСТОК»: «Никогда не говори «никогда» (2 сериялыг) 15.20 «Ярость в клетке» 13.20, 18.20 шактарда.

НОЯБРЬ 2-ДЕ

«НАЙЫРАЛ»: «Американский кикбоксер» (АКШ) 10.00, 12.00, 14.00, 16.00, 18.00. «Видеозал»: «Спасатели» 10.30, 12.30, 14.30, 16.30, 18.30 шактарда.

ЭР КАРА ЭЗИРЛЕР

• Тоожу •

«Уланчылы. Эгези № 207 «Шында»).

Бичии оолду Баткар ноян ам Чадааназының Кара-Дытта дээрбе ээзи Макар дээр орус … келеп… Оол анаа келгеш, тоттур чемнениш деп чүвени мүн-не көрген. Оорга-да чыдышка берген чоруур калбак хырын чүгээр херлип турар келген. Эрги-даа болбутка ой булгаар хап идик, хевениг чолдак херектээш, … кувур кедирип каан. Ажыл база-ла аар турган. Аъттар ажаап, суггарар. Оларны ынай-бээр ырак-узак чоруктарга белеткээр. Олгар ыш кезер оларны токлактаар, оон аалче сөөртүр. Час боорда дүн-хүн чок тараа тарыыр, чайын ол хөй тарааны ажаап, суггарар. Күзүн сигенн, тараа кезер, тараа бастырар. Херек апарганда ырак-чоок айбыларга чоруур.

Черле кандыг байның үүлезерин кылырын чиик дээр боорус аан. Ынчалза-даа бичии чалча дээрбе ээзинге келгеш, черле шору чурттай берген. Хырын хымырайнып чорбас, чүгээр тодуг, эгни будун — чаа … колда чүве ол-ла болгай. Улазын Кыдатка алдан чылын, а Макарга чеди чылын хелечиктеп чорда, бир-ле ала чазын Баткар ноян көөрүп калган. Оол-даа хостал үнген.

Кара-оол ашак черден тып алган оглун Самбажык деп адаан турган. Оол ам коңгур эр апарган: орустаза, сүт орус, кыдаттаза сүг кыдат. Мөге-шыырак деп чүвези. … Кудер-Мөгеле, … ажылды дескештирбес. … … чок, түмен кижиниң … бастан … … шырайлыг, алдан кижиниң тураун басхан алыгыр дүрен шырайлыг, бедик кара эр болган. Эрниң эрези эр кара Самбажык ээр хаайлыг боорга, эш-өөрү ону ойнайсылдай Ээр-Хаай-даа дижир. Оду булурт кыннып орап оклап-чипкен карактары көк-көк боорга, Көк-Самбажык деп-даа адаарлар апарган чүвен ирги.

Чалча-куллаа хосталган эр азыраан ада-иезиниң аалынга чанып кээп, акыларын, дуңмаларын-биле кады аңын аңнап, тараазын тарып арга-танып ажы-төрүп эгелээн. Черле олут-чыдын чок, ажылгыр-тудуңгур коңгуг эр болган. Ол бир күзүн Оюн-Салчак чуртунче диңнеп чоруткаш, оон Сайлыкмаа дээр уруг эдертип эккелген. Багай адаае самдар өөн оглу, кениңге хостап бергеш, боттары чоок зыт дезүнге чадыр тудуп алганнар.

Аныяк урүг-дарыг ажылгыр, азыраан малдыг аас-кежиктиг чурттаарын кузээн ажыл-хожулун чаа-ла гайлап-башкарып эгелээн турганнар. Дуржулгалыг аңчы кижиниң аңзак эки ытты … ышкаш Самбаның … чара, эрес-экер мезү-шынарын Сеңгин чаңгы база соора көрбээн. Эрткен чылын ону бүрүңгаар. Дөрбет чуртунче удалаан, ажык-олча хоомай эвес болган а ам Алдай-Делег чурттарынче ыдалап дуксуруптарын чаңгы болдай берген. Оон-биле кады Сеңгиниң сеткили халажып, Самбажыкты кожууң дужуметтери эскерип каап, боттарынга ажыглай бээрийн дээш, чаңгының ишти ый. дашты даг-ла олурган. Ынчангаш Сеңгин аажок халажып … Бир хүн Сеңгизен Көк-Самбага … келген. Кужур Самбажык ам канчаар чагыргадан эрткен чүве бээр эвес. Сеңгин чаңгыга доразн бараалгап четкен.

— Дүн-хүн чок дүрген кээш! Өөнү мээң өргээм чанынга эккеп хондурганш, бодуң чылгычылаар сен! — деп чаңгы чарлык болган.

Чаа дег күштуг-даа болза чаңгы чарлыын чаңгыр базып болбас үе турган. Көк-Самба самдар кара өөн Сеңгинчиктиң ак хөй дег өргээзиниң шала озалааш кылдыр хондуруп алган. Сеңгин каттан бөрү дег самдар өгнү тегерип кылаштап тура, аңыак, чараш Сайлыкмааны көрүп каапкаш, Сеңгин моораң кал часкан Сайлыкмаа чанынга турарга, оон самдар кара өө безин хүнээзектег … берген … … Эт-малы чегей … башка, … Самбажык самдар … Көк даалмыба шыва … … база-ла хап … кара бөрттүг … Оон аайы-биле Сайлыкмааның хөвин база сегереш, ак хээлиг кызыл торгу … … шокарлаа … кара былгаар кадыг идиктиг турган.

Сеңгиниң кырган … аныяк кыска тос каът кылдыр оражы берген ышкаш апарган. Ынчангаш ол Самбаны бир-ле ырак черже солуннаарын бодай бээн-тир. Үш-даа хонмаанда, Самбаны кел деп алгаш, чаңгы мындыг чарлык болган: — Чаа, Ээр-Хаай! — Самбаның бо шолазы Сеңгинге таарышкан телир … — Алдайларның Демендей байынга аскыр өөр чылгы алыр өрем бар. Ону бардын негеп эккеп бериң! Бурган азыралында ка… ажырар … ажырбас. Бис база көрүп турар-дыр бис. Бээр … хаа каларылбас өөни ылап-ла негеп эккээр сен.

Көк-Самба Алдай чуртунга ай чартыы хире тоглаа келгеш, Сеңгинчикти таныыр, анаа өре бээр кандыг-даа кижиниң тып чадашкан. Алак соолунде ол бир-ле сорут черде турар чаңгыс өгге кире бээрге, … кара эр кижен баглап орган. Самба анаа база-ла кайыын үнгенин, чүнү канчаап чорууруң ажыт-тажыт чокка те каап бээрге, кара эрниң чугаазы ам … чаңгыы сени мегелеп … хевирлиг-тир … ол … кегилээн.

— Ындыг-дыр. Ээр-Хаай Кайыыс-даа хелечик … болганывыста, … дайзыннар болбайн … тала болуулу, … Эр кижиге, ыланчыя бистер ыш… эш-ле херек. Мээң кадарып турар … ала чазын-на бичии кула аскырлактыг он шаа мал катыжып келген чүве. Айтырып кээр … чок-та чүве. Оларны чаңгыыга суруп апар … Алдайлар силерни таныыр, силерге өе бээр кандыг-даа Демендей дээр кижи чок чүве-дир. Бүронтой дээр улуг дужумет кижи мени кээргээш, бис аскыр өөр чылгыны берди. Үш чыл болгаш үш аскыр өөрнү бээр сен деп силерге кыжаныр чорду деп чугаалап чедер сен. Тывада Буронтойну таныыр дужуметтер хо вар.

— Кужур эжим, Самын… … ла кээр! Сен кажан-бо Хемчик Тывазынга чеде бергеш, Көк-Самбажык азы Ээр-Хаайның галы кайгал эзииже, мени ыяда кижи болганы танывыр чүве.

— Чеде бээр мен, эжим. Бис ийиниң чүгле Савына сынга чарып турар ышкажыл. Ында чүү боор. Бар-чогувуска айтыржып, баржып-киржип чорууур бис харын.

Кужур Ээр-Хаай аскыр өөр чылгыны Хемчик баштап сывырып ажырып келген. Эр аалынга чанып кээрге, алган кадайы — чараш Сайлыкмаа азыраартыр чулай берген. Сеңгинчиктиң кара кулу апарган ажылдап турган. Сээн Ээр-Хаайның ээл келбес эрлик ораныче эргүпкен мен. Ам сенде мени … кула болуруңдан өске кандыг-даа чурттаар чок дээ Сеңгин чаңгыын кам удаа … кээп турганын Сайлык бодунуң ынак ашаанга база чугаалап четтигипкен.

Самба сүрүп келгени өөр чылгызын чаңгының чылгызының кажаазынга эккеп кажаалааш, Сеңгинге чоргаар сеглеп олурув-тур. Ээр-Хаай алдай эжи Самытта сүмезин чугаазын ол олчаадыр … дамчыттышаан, чугаазын мынчаар төндүрген.

— Бүзүттүг Буронтой мында дээр чорду. Алдайлар сенден аскыр өөр чылгы туржук, паш … алббаан бис! Бисче чүге чоңгээлеп түр сен?! Чаңгыны кээргээш, чылгы бердим: ам таптыг-ла үш чыл болгаш бо чылгыдан үш катап хөй чылгыны болуп … сүрүп экке бээр сен! Бо негеттени күүседивиске, бодунга аарышкылыг болур эвеспе!» — деп сеглеңдир чүве чорду, чаңгы.

Чаңгы кылыынга шыдап-пайн, алгырыпкан:

— Хош! Чүнү мегелеп, авыйастап олур сен, тарыыг! Бузуттуг Буронтой кижиге аскыр өөр чылгы бербес! Үнуп чор, соймуң!

— Сээ чүнү мегелеп, авыйастап чораан мен, аскырыт! — Дээш, Самбажык база …-ле үнген. — Чылаан-чылышче мени сүрдүрер деп семезиңне, баштай бо сарыг сыптыг … бижээм-биле сээн боскуңну … олура шелип кааш, ам херээм чүктээр мен! Чаңгыс мен-даа эвес, а чеже кижи сеңээ өөр-өөр … кодан маңнарны сурун эккеп бербеди дээр! Шупутуун өчүн бээр мен!

Чаңгының чалча мегелери кире халчып келгеш, кырыштың … оожуктурганнар. Оон башка хай-халап-даа үнери чоок турган. Чеди чыл мурнунда Ишкиннер чурттуг мөге Сюоспанның шак-ла ындыг сарыг сыптыг … бижээниң бизин чыгап, чыгаанга кирип турганы Сеңгинчиктиң бажынга дүүн чаа-ла ужуражыга … кылдыр сагындырган. Чаңгы көк бөрү дег … кылдыр кулуу … сектек арнының хер-бузу шаанайнын, чүгле херээн алгы… атказр … мындыг болган.

Ээр-Хаайның чоңгээлиг кы… мугурагааш, Сеңгин чаңгы ол дүне шуут удуваан; … каъттап кургаг мойнун … дыргыйының, шала … чылан … хонгаан.

Моңгуш ЭРГЕП.
(Уланчылыг).

Далаштыг. дувуренчиг медээлер!

ШАҢНАЛДЫ ААЗАП ТУР БИС

Бо чылдың октябрь 14-те, 1959 чылда төрүттүнген, Кызыл хоорай чурттуг Темир Ойдупович Иргит бодунуң машиназы-биле хоорай иштинге чоруп турган читкен.

Машина — «Жигули-2101» № А 97-35 ТВ, кызыл өңнүг, машинаның мурнуку он талазы крылозу бичии үрелген черлиг, ону ак чүүл-биле чаап каан. Машинаның олутталырының шывыы кара-көк бөстен кылган. Мурнуку шил черинде АКШ биле ССРЭ-ниң тугтарын чураан саазын чыпшырып каан.

* * *

Октябрьның 27-де, дүне 23 шак үезинде Кызылдың № 50 магазин чоогунга билдинмес кижилер № Б16-81 ТВ дугаарлыг кызыл өңнүг «Жигули-2105» машинаны оон чолаачызын кемдедир эттээш хунаап алган.

Ол машиналар дугайында кым, чүнү көргенил, дыңнааны дээр дугайында медээ херек. Ону дыңнаткаңнарга, тыпканнарга дугуржулга ёзугаар шаңналдарны бээр.

Ол дугайында медээни 3-38-14, 3-36-53 телефоннарже дыңнадыры дилеп тур бис.

Тыва Республиканың телевидение болгаш радиолаачылыглгалар талазы-биле күрүне компаниязы журналист С. Ш. Омзаарның өөнүң ээзи

Семис Чалзаевна
ОМЗААРНЫҢ

аар аараш мөчээни-биле холбаштыр оон бодунга болгаш төрелдеринге чоок кижилеринге таңы кажыыдалдыы илергейлеп тур.

Хөөржүлге ноябрь 1-де болур.

Кызыл хоорайның № 1 парикмахерскаязының коллективи куш-ажылдың хоочуну

Семис Чалзаевна
ОМЗААРНЫҢ

аар аараш мөчээниң дыңнатпышаан, мөчээн кижиниң төрелдеринге болгаш чоок кижилеринге таңы кажыыдалдыы илергейлеп тур.

Кызыл хоорай, Красноармейская 100. Индекс 667000. … АГАР САНЫ: «Тыва солбан» № 363305.

ҮНДҮРҮКЧҮЛЕРИ: Тыва Республиканың Дээди Совединиң Чазаа «Шын» редакциязы.

Кол редактор В. Ф. ЧАДАМБА.

РЕДАКЦИЯ КОЛЛЕГИЯЗЫ: В. С. Базыр (харыысалгалыг секретарь) А. С. Дембирель (кол редакторнуң оралакчызы) В. М. Сат К. К. Сат (кол редакторнуң оралакчызы) Н. С. Эрген

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ:
Кол редактор — 3-43-34; келген бижиктер … — 3-34-26 кол редакторнуң оралакчылары — 3-33-01; — 3-34-17; харыысалгалыг секретарь — 3-34-92; оралакчызы — 3-45-93.

КИЛДИСТЕР: улус депутаттарының Советтери болгаш социал-политиктиг … — 3-34-19; — 3-34-99; культура болгаш … — 3-36-82; — 3-34-57; … — 3-34-92; … — 3-39-03; корректорлар — 3-41-23; … — 2-27-41 солун кезибейн бараалгаар — 2-32-75; бухгалтерия — 3-37-11.

Солунга парлаттынмаан материалдарның авторларынга бодун харыызы … бербес. …

Тыва Республиканың Парлалга болгаш информация министерствозунуң типографиязы. Кызыл Щетинкин болгаш Кравченко кудумчузу бажың № 1.

Солун неделяда 5 катап үнер. Хемчээли 2 парлалга арыны.

Тиражы 27020 экз.

Чагыг № 212.